

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
3(117)

BAKİ -2021

ISSN 2218-7588

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

3(117)

Jurnal

1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

– 2021 –

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİKOBЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M.Kazımov

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E.Əzizov
Prof. T.Hacıyev
Prof. S.Abdullayeva
Dos. Ə.Agakışiyev

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E.Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof. T.Mütəllimov

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L.Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C.Nağıyev
Prof. B.İsmayilov
Fil.e.dok., dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABSÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayilov-məsul redaktor
Dos.Məmmədov

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: prof. L.Əhmədova, fil.f.dok. R.Bayramov

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. L.Ələkbərova

Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbivvat_beynlxalq_elminzri_jurnal

DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ.....	5-148
S. SEYİDOVA. Uslubi morfologiya.....	5
A. ZƏRBƏLİYEVƏ. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənmiş antroponimlərə bir baxış.....	9
A. CƏFƏROVA . Bolqar dilinin leksikasında məcazlaşma.....	12
A. ТУКУМБАЕВА. Применение лексических трансформаций на примере переводов романа М. Булгакова.....	16
P. ШИХАМИРОВА. Проявление процесса лексикализации в сфере военной терминологии.....	19
A. ALLAHVERDİYEVƏ. Nasir Xosrovun “Səfərnəmə” əsərində polisemiya.....	22
İ. ƏLİYEV. Say tərkibli söz birləşmələrinin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri.....	23
S. ƏLİZADƏ. Bilgə xaqan abidəsində heyvan adları.....	29
G. MAHMUD. Azərbaycan və ərəb dillərində sözdüzəltmənin bəzi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.....	33
M. MƏMMƏDOVA. Milli kalorit daşıyan realilərin Azərbaycan dilinə tərəcəməsi.....	37
M. FƏRƏCOVA. Fars dilində mürəkkəb sifətlərin müxtəlif quruluş modelləri.(Ardı.III hissə).....	40
G. RƏFİBƏYLİ. İngilis dilində rənglə bağlı idiomlar.....	45
Z. BƏHMƏNLİ. Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlərin lüğətlərdə əksi.....	50
E. ZEYNALOV. Amerika prezidentlərinin inaqurasiya çıxışlarında dəyərlər konsepti.....	53
G. MAHMODOVA. Müxtəlif sistemli dillərdə məişət leksikasının xüsusiyyətləri.....	57
A. HÜSEYNOVA. Ərəb dilində izafət tərkiblərinin işlədilməsi.....	61
A. HACIYEVƏ. zamanlarжн uzlaşmaж problemının şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunması.....	64
L. ƏLİZADƏ. Antik dövrdə ingilis dilində turizm leksikasının formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu.....	68
T. ЗЕЙНАЛОВА. Безличные предложения в современном русском языке.....	71
T. HƏMİDOVA. İngilis dilinin dünya dillərində yeri.....	74
N. HACIYEVƏ, Ş. ABASOVA. Kommunikasiya prosesində səs mədəniyyətinin formalaşdırılması.....	77
A. ƏLİYEVƏ. Ünsiyyətin dioloji və monoloji formaları.....	80
N. MƏMMƏDOVA, A. MİRZƏYEVƏ. Kommunikasiya zamanı diksiya və etiketlərin əhəmiyyəti.....	83
S. ORUCOVA. Nitqin kommunikativliyi və onun formaları.....	86
T. HÜSEYNOVA. Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli.....	89
A. RƏHİMLİ. “Zadəganlıq” konseptinin leksik və frazeoloji inventarı: “upper class” nitq vərdişləri kontekstində.....	93
T. ИБРАГИМОВА. К вопросу о фонематическом принципе русской орфографии.....	97
İ. TEMİROĞLU. Dilin adlandırma (nominasiya) funksiyasında məntiqi-linqvistik amillər.....	102
Ş. ƏLİYEVƏ. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili.....	108
Ş. MİRQƏDİROVA. Yapon dilində feilin icbar növünün müqayisəli tədqiqi.....	110
R. ALIŞOVA. “Həyat” və “ölüm” konseptlərinin dil və din baxımından təhlili.....	113
L. KƏRİMOVA. İngilis dilinin Azərbaycan dilinin leksikasına təsirində qloballaşmanın rolu.....	118
Ə. ƏFŞARİ. “Xoşbəxtlik” və “bədbəxtlik” konsepti ilə bağlı atalar sözlərinə linqvokulturoloji aspektədən baxış.....	121
F. MUSTAFAYEV. 1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövərində dil, üslub və janr məsələləri.....	125
N. ƏHMƏDOVA. Yapon dilində feilin ehtimalşəklinin müqavimətli tədqiqi.....	128
G. ABDULLAYEVƏ. İngilis dilinin qrammatikasında artikleжн istifadə üsulları.....	132
K. MUSAYEVƏ. Əlcəzair ləhcəsi.....	136
Ü. İBRANİMOVA. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastamında köməkçi nitq hissələri.....	140
D. XAHBAƏEVƏ. Классификация фразеологических синонимов и антонимов.....	145
ƏDƏBİYYATSUNSLIQ-LİTERATUROVƏDƏNİE.....	148-200
Ş. QAFAROVA. Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişaf yolları.....	148
Ü. ABDULLAYEVƏ. Abdulla Səiqin romantik varadıcılığında Turancılıq.....	152
S. MƏMMƏDOVA. Qothold Efraim Lessinqin maarifçilik görüşləri.....	157
H. HAĞİEVƏ. Азербайджанская классика на русском языке.....	160
A. FƏRƏCOVA. Əli Nəzminin felyeton yaradıcılığı.....	165
N. QAFQAZLI. Abdulla bəy Asi: həyatı və bədii irsi.....	169
M. ELYASOVA- RƏCƏBOVA. İsa Hüseynovun “Saz” nəvestində arzu və əorxu problemi.....	173
M. İSMAYİLOVA. Nizami Gəncəvinin təbiəti mühafizə konsepsiyasının aktuallığı.....	176
A. NƏBİYEVƏ. “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayətində hadisə və əhvalat özünəməxsusluğu.....	179
R. CƏFƏROVA. Güneli Güneli Bağdad Yollarında romanında türk folkloru.....	183
G. ƏLİYEVƏ. XIX-XX əsrlər türk aşığıları (həyatı və yaradıcılığı).....	186
M. QULUYEVƏ, Ş. BALAYEVƏ. Molla Pənah Vaqifin müasirləri.....	191
N. SAHANGİROVA. Lao Şimin həyat və yaradıcılığı.....	194
A. QURBAN. "Fərhad və Şirin" dastamının müxtəlif versiya və variantlarında Fərhad, Şirin və Xosrov surətləri.....	198
PEDAQOĞİKA-PSIXOLOGİYA, ПЕДАГОГІКА-ПСИХОЛОГІЯ.....	201-250
R. BAYRAMOV. Almaniyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə ümumi baxış.....	201
C. İSKƏNDƏROVA. Технология обучения иностранному языку.....	205
A. MEYVƏLİYEVƏ. Developing materials of ESP for Economics major.....	209
P. TAXMAZOVA, H. ŞİRALİZADƏ. Фонограмма - специфическое средство обучения языкам.....	213
K. SULTANOVA. Məktəbəqədər tədris müəssisələrində Nizaminin hekayə və nəğıllarının öyrədilməsinin əhəmiyyəti.....	216
H. AMİRASLANOVA. Дидактические принципы обучения французскому языку в неязыковых вузах.....	219
S. MƏHƏRRƏMOVA. Süjet anlayışı və onun öyrədilməsi yolları.....	222
C. HƏSƏNOVA. Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti.....	224
Ş. NADİROVA. Yeniyetmələrin bədii təfəkkürünün formalaşmasında atalar sözü və məsələlərin rolu.....	226
Y. VƏLİYEVƏ. Qadın məhkumların şəxsiyyəti və onun tədqiqinə əsas yanaşma.....	229
A. MAMEDOVA. К вопросу о практическом использовании речи учащихся вспомогательной школы.....	234
H. ACADOVA. Структура урока русского языка в национальной аудитории.....	238
M.ƏLƏSGƏROVA. Akademik yazının əsas xüsusiyyətləri.....	241
A. FƏRZƏLİYEVƏ. Fatik ünsiyyət qeyri-informativ ünsiyyət vasitəsi kimi.....	244

N. ASGAROVA . Methods, techniques, approaches and principles in language teaching.....	247
JURNALISTIKA-JURHALISTIKA.....	251-273
F.MƏLİKOVA. Azərbaycan uşaq mətbuatının tarixindən.....	251
Ş. İBRAHİMOV. Nəriman Nərimanovun Azərbaycan torpaqları uğrunda mübarizəsi.....	254
V. MƏMMƏDZADƏ. “Twitter” platformasında data analizi və onun multimedia elementləri ilə təqdimatı üsulları.....	258
X. VƏLİYEV. Televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verişlərdə ədəbi dil normalarının pozulması.....	261
Q. ƏHMƏDOV. Müəllimlikdən yazıçılığa doğru.....	267
A. MƏMMƏDOVA. Qazaxıstanda yeni media inkişafı.....	271
KITABSÜNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ.....	274-278
S. ƏLİYEV. Qlobal informasiya çağırışları kontekstində kitabxanalar.....	274
MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....	279
Г. АБДУЛЛАЕВА. Азербайджанские, русские и французские народные обычаи и обряды.....	279
S.MƏHƏRRƏMOVA. Milli ədəbi düşüncədə şəhidlik mövzusu.....	283
M. MEHDİYEV, Ü. HÜSEYNOVA. Stylistic problems of translation.....	287
N. İBRAHİMOVA. Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların rolu.....	290
A. MƏMMƏDOVA, A. MEHDİYEV. “Kitabi-Dədə Oğrud” dastanının linovostatistik təhlili.....	293
S. RƏHMANOVA. Türk dünyası və türk dili.....	297
R. AĞAYEV. Dialoji mətnlərdə danışıq dili elementləri.....	300
S. ABDULLAYEV. Kişilər az yaşadı.....	303
C. АЛИЕВА. Наименования «Женских одежий» XIX века, заимствованные из французского языка.....	306
M. HACI-ƏZİZLİ. Azərbaycan dili üslubiyatı və tədqiqi tarixi.....	309
T. OPUDJOVA. Compliments в азербайджанском, русском и английском языках.....	312
Z. MAYILOV. Atalar sözlərində omonimlik və omonimik hadisələr.....	315
R. İMANOV. İkinci Oarabağ müharibəsi dövründə varanmış neologizmlər.....	318
C. ИСМАИЛОВА. Переводы и подражания произведений восточной поэзии поэтами-символистами.....	321
A. NİFTALİYEV, M. ƏLİYEV. Şimali german (skandinav) dillərinin müasir alman dilinə təsiri.....	326
İ. HACIYEV. Azərbaycan televiziya kanallarında yayımlanan şou xarakterli verişlərdə ədəbi dil normalarının pozulması.....	329
Г. РАСУЛОВА. Дистанционная форма обучения русскому языку, как иностранному.....	334
N. RZAYEV.Ərəb dilində bölüşdürmə və qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin leksik qrammatik xüsusiyyətləri.....	337
З. ГУЛЯМОВА. Концепт как основной термин когнитивной лингвистики и лингвокультурологии.....	341
Д. КАЗИ-ЗАДЕ. Низами Гянджеви – 880 лет.....	346
Ə. AĞAYEV. Frazoloji vahidlərin semantik quruluşu.....	349
K. HƏSƏNOVA. Kamal Abdullanın “Sirlərin sərgüzəşti” romanında postmodernizm.....	352
Z. QAFAROVA. Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” dramında islamlaşmaq devizinin bədii ifadəsi.....	356
V. QURBANOV, S.ABBASOVA. İnterdissiplin tələblərinə uyğun Sərbaycan dili tədrisinin seçmə fənlərlə zənginləşdirilməsi.....	359
N. RƏHİMOVA. Xarici dilin tədrisində innovativ metodlardan istifadə.....	362
B. MƏMMƏDOV. Nəsimi poeziyasında çoxmənalı sözlər.....	366
T. SƏFƏROVA. Bəxtiyar Vahabzadə səs və dil haqqında.....	369
G. YUSUBOVA. Azərbaycan dili təlimində istifadə olunan təlim strategiyaları.....	373
G. MAHMUDOVA. Dinləyib – anlama təlimi üzrə işin istiqamətləri.....	375
X. TAĞIYEV. Mürəkkəb cümlələrin tədrisində nitq inkişafı.....	377
N. İBRAHİMOVA. Lirik əsərlərin tədrisinin ədəbiyyat təlimində yeri.....	379
İ. BAĞIROVA. Yazı bacarıq və vərdislərinin formalaşması.....	381
N. MƏMMƏDOVA. Feil və köməkçi nitq hissələrinin tədrisində aktual problemlər.....	384
N. NOVRUZOVA. “Söz” mövzusunun tədrisi ilə bağlı şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirməyin yolları.....	386
P. QURBANOVA. Azərbaycan dili dərslərində internet resurslarının, ikt-nin istifadəsində aktual problemlər.....	388
S. MİRZƏYEV. İnşa dərsləri haqqında.....	390
X. ZEYNALOVA. Ədəbiyyat dərslərində sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin əhəmiyyəti.....	392
G. ƏLİYEV. İbtidai sınıflarda Azərbaycan dili təlimi üzrə məzmun standartlarının təhlilinə dair.....	395
A. ƏLİYEV. Kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dil normalarının pozulması.....	398
N. MUSTAFAYEV. İ. Əfəndiyevin “Məhv olmuş gündəliklər” əsərində evfemizm və kakofemizm.....	401
N. HACIYEV. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yolları.....	404
N. MƏMMƏDOVA. Kütləvi informasiya vasitələrinin dilində sözlər və onların işlənmə dairəsi.....	407
M. SÜLEYMANOVA. Nağı Nağıyevin hekayələri.....	410
S. ORUCOVA. Ədəbi-bədii dil məsələləri Yusif Seyidov yaradıcılığında.....	413
Y. QƏHRƏMANLI. Nağı Nağıyevin yaradıcılığında frazeoloji vahidlər.....	416
N. ATAĞIYEV. Alınma sözlərin orfoqrafiya məsələləri.....	420
G. ABDULLAYEV. Müəllif tərəfindən tərcümə olunan bədii mətnlərin mədəni-koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsi üsulları.....	424
G. ƏLİYEV. N. Əndəlibin “Risaleyi-Nəsimi” əsəri haqqında.....	427
S. SƏFƏROVA. İngilis və Azərbaycan dillərində neologizmlər.....	431
N. AXUNDOVA. Bədii dildə üslubi neologizmlərin nəzəri aspektləri.....	435
L. ƏLİZADƏ. Nizami Gəncəvi yaradıcılığın MəhəmmədƏminRəsulzadənin tədqiqlərində.....	439
G. VƏLİYEV. Söz vurğusu prosodiya sisteminin elementi kimi.....	443
F. HƏSƏNOVA. Anadilli poemalarda aşq-qadın obrazları.....	447
Ü. ASLANOVA. N.Vəzirovun “Müsiyəti-Fəxrəddin” əsərində maarifçilik ideyaları.....	450
И. АЛЕКПЕРОВА. Зоонимы в составе фразеологизмов.....	453
S. QULİYEV. Ramiz Rövşən yaradıcılığının mövzu müxtəlifliyi.....	456
M. İSGƏNDƏROVA. Müasir alman dilində inkarın leksik ifadə vasitələri sistemi.....	459
G. ALLAHVERDİYEV. İngilis dilində diskursiv markerlərin bəzi xüsusiyyətləri.....	462
R. HƏSƏNOVA. Eyni tarixi kontekstdə olan tarixi romanların fərqli üslublarda bədii inkişafı.....	467
S. NAMAZOVA. “Bəsirət” qəzetinə ünvanlanan publisistik yazılar haqqında.....	469

G. ƏLİYEV. Yaddaşlardan silinməyən alim.....	472
A. DƏLLƏKOVA. Yeni orfoqrafiya qaydalarına riayət olunması vəziyyəti.....	474
F. DEMİRCİ. “Dokuzuncu hariciyə koğuşu”nda psixoloji tababet.....	477
A. MİRZƏYEV. Uyuşma idiomların yaranma yolları.....	481
R. HAÇIYEV. Azərbaycan dili milli inkişaf tariximizin tərkib hissəsi kimi.....	484
A. ƏLİYEV. Esse janrının ümumi xarakteristikası.....	488
R. İBRAHİMOVA. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində yumor.....	491
A. YUSİFLİ. Müasir alman dilində temporallıq mənasının ifadə vasitələri sistemi.....	494
E.ƏLİYEV. Anarın “Adamin adamı” komediyasında komik konflikt və xarakter.....	499
L. QOCAYEVA. Akademik kommunikasiya vərdişlərinin formalaşması.....	502
G. PAŞAYEVA. Azərbaycan dilində alınma sözlərin orfoqrafiyası.....	506
S. KƏRİMOVA. Sadə cümlə strukturlu sintaktik frazeoloji konstruksiyalar.....	510
R. TAĞIYEV. Cənubi Qafqazın 1903-cü ildə Tifisdə hazırlanmış hərbi-topoqrafik xəritəsində rus mənşəli miqrativ toponimlər	514
S. BALASOV. Kitabı- <i>Dədə Qorqud</i> ” eposunda müsbət obrazların şagirdlərə aşılması.....	517
A. MİRZƏYEV. Azərbaycan dastanlarında feili idiomlar.....	520
G. CƏNNƏTOVA. Eposda zaman kateqoriyası.....	523
N. MƏMMƏDOVA. Türk epik əsərində “Tahir və Zöhrə” dastanı: araşdırmalar və təhlillər.....	526
S. LƏTİFLİ. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşmasına bir nəzər.....	529
S. NAĞIYEV. “İkinci yeni”lərin (“Mavi”çilərin) bütövlükdə poeziya anlayışı və sərbəst şeirdəki yenilikləri – Atila İlhan.....	532
T. QULİYEV. Konyunktiv və indikativin sinonimik əlaqəsi.....	536
N. İBRAHİMOVA. Die Hauptideen in Schillers Dramaturgie.....	540
F. ƏLİZADƏ. Dilçilikdə funksioanal yanaşma	544
X. GÜLİYEV. Bulud Qaraçorlu Səhəndin poeziyasında “Kitabi-dədə Qorqud” əsəri.....	548
İ. EMİNOVA. Vəli Xulufunun elmi yaradıcılığında tapmacalar.....	551
K. HƏSƏNOVA. Sprachtheorie und grammatik bei den stoikern.....	554
V. NƏBİYEV. Mədəni idrak və dil.....	557
YENİ KİTABLAR.....	560-563
D. ƏJDƏROĞLU, “Vətən oğulları”	560

S.Seyidova ÜSLUBİ MORFOLOGİYA

(Əsas nitq hissələrinin – sifət, say, əvəzlik və zərflərin üslubi imkanları)

Üslubi morfolojiya morfoloji vahidlərdən məqsədyönlü istifadə deməkdir. “Üslubi-morfoloji imkanlar” (prof. Ə.Dəmirçizadə) adlandırılan bu vasitələr onların morfoloji quruluşu və sintaktik təbiəti ilə bağlı olur. “Bu imkanlar isə morfoloji vahidlərin mənə, quruluş, fonetik tərkib, mənşə mənsubiyyəti, işlənmə şəraiti və dairəsi kimi əlamətlərlə üzvi surətdə əlaqədar olur və şərtlənir. Buna görə də morfoloji imkanlar və bu imkanların üslubi istifadə yolları haqqında az-çox təsəvvürə malik olmaq üçün bu əlamətləri bilmək lazımdır” (2, s. 179).

Morfoloji imkanlar dedikdə sözlərin ümumi qrammatik mənalarına görə müəyyən qruplarda cəmlənməsi nəzərdə tutulur. Sözlər isə sıfır morfem səviyyəsində yox, müəyyən şəkli (qrammatik) əlamətlər qazanmaqla bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olur. Bu isə o deməkdir ki, morfoloji imkanlar dedikdə əsas və köməkçi nitq hissələrinə daxil olan leksik-morfolji və morfoloji vahidlərin yerinə yetirdikləri üslubi vəzifələr nəzərdə tutulur.

Sifətlər substantivləşərək əlamət bildirmək, adi təyin və ya bədii təyin olmaq xüsusiyyətlərini itirir, əşya məzmunu qazanır. Bu məzmun həm də ismə aid qrammatik kateqoriyalarla -- hal, mənsubiyyət, cəm və yeri gəldikcə xəbərlilik kateqoriyalarının əlamətləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Ç i m n a z. *Yox, böyüklərindən nə gördüm ki, kiçiklərindən sən nə görəsən!* (C. Cabbarlı)

Mərdi yıxılmağa qoymadı mərdlər... (M.Araz);

İnsan canlıların ən qəşəngidi (F.Qoca);

Yalnız gözəllərdir Məkkəm, Mədinəm (S.Vurğun).

Sifətin isimləşməsindən danışarkən ismin də atributivləşməsini yaddan çıxartmaq olmaz: bir sıra isimlər əşya bildirən sözlərin önünə keçib onların əlamətini bildirir, bədii təyin rolunu oynayır. İsmi əlamət bildirməsi onun mətnə qazandığı üslubi çalardan biridir. Məsələn:

Düzürük qızıl yanaqlı dəqiqələri

On dörd günlük ay-boşqaba... (Ə.Kərim);

Açır qızıl şahinlərim göy üzündə qanadını (S.Vurğun);

...kişinin gözləri körpə uşağa, torpaq döşəmədə ayaqyalın tappır-tappur yeriyən uşağa dikilmişdi (Mir Cəlal); *Əlini sallamal! kəməridən asdığı xəncərin gümüş dəstəyinə yetirdi* (İ.Şıxlı).

İşarələnmiş sözlər qrammatik mənasına görə isim sayılsa da, mətn daxilində müxtəlif üslubi çalarlıqlar qazanır: birinci “qızıl” “qırmızı rəng mənasını ifadə etsə də, ikinci “qızıl” daha çox keyfiyyət bildirir; “torpaq” və “gümüş” isimləri isə zahiri əlamət ifadə edərək üslubi çalar qazanır.

Sifət yeganə nitq hissəsidir ki, o, dərəcə çalarına malikdir. Dərəcə kateqoriyası müxtəlif morfoloji və sintaktik vasitələrlə meydana gəlir. Məsələn, çoxaltma dərəcəsi sifətlərə $-ca^2$ ədatını artırmaqla, sifətin ilk iki səsi ilə sifət arasında *m, p, r, s* samitlərinə birini əlavə etməklə, ədatlardan (ən, lap, çox və s.), *zil* və *tünd* sözlərindən və *düm* hissəciyindən istifadə etməklə yaranır (“Ağappaq” sözü spesifik üsulla düzəlir). Çoxaltma əlaməti ilə düzəlmiş hər hansı bir sözün ifadə etdiyi emosionallıq nitqin məqsədindən və danışanın fikrinin dəqiq çatdırılmasından asılıdır. Məsələn:

H ə m z ə. *Ay babuların lap, lap belə böyüyü* (C.Cabbarlı);

Nə təmizdir, nə parlaqdır mahtabın süd bənizi,

Ən müqəddəs xəyallara dəvət edir o bizi;

Dağlarının dümağ qarı,

Yaranmışdır qarlı qışdan (S.Vurğun);

Müəllim ona bir sual verərsə, qıpqırmızı olardı. (M.İbrahimov).

Bəzi hallarda dərəcə əlaməti olmadan da eyni və ya yaxın mənalı sözlərin təkrarı, qoşa işlədilməsi çoxaltma, təsirlilik yaradır. Məsələn:

Ağarır tək- tənha incə bir yelkən (S.Vurğun).

Burada sifətin dərəcə yaradan vasitəsi olmasa da, “tək” və “tənha” sözlərinin birləşərək ekspressivlik yaratması göz qabağındadır. S. Vurğunun “Vaqif” pyesində təlxəyin dilindən şeyxə ünvanlanmış “yekəqarın”, “yekəbaş” ifadələri də həmin bədii məqsədə xidmət edir.

Sayların nitqdə düzgün işlədilməsi və onlardan sonra gələn sözlərin bəzən tək, bəzən də cəmdə olması, müəyyən və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra işlənən isimlərin cəm şəkilsiz qəbul etməməsi, numerativlərdən yerli-yerində istifadə edilməsi sayın üslubi cəhətlərinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Çox təəssüf ki, hələ də televiziya ekranlarında və radio kanallarında “Xəzərdə üzən on beş gəmilər”, “Qəzadə ölənin üç ailə üzvləri” ifadələri baş alıb getməkdədir. Bütün bunlar saylarla bağlı qrammatik normaların düzgün mənimsənilməməsi ilə bağlıdır. Prof. H.Həsənov qeyd edir ki, bəzən yüksək emosiya və üslubi məqsəddən asılı olaraq müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəm şəkilsiz qəbul edə bilər; məs.: H ü r ü. *Rüstəm bəyi görüm iki gözlərindən olsun* (3, s. 300).

Üslubiyyətə dair yazılmış əsərlərdə sayın üslubi məqam və çalarlarından, demək olar ki, danışılmaz, halbuki vaxtilə prof. Ə.Dəmirçizadə sayın üslubi imkanlarından danışarkən yazırdı: “Azərbaycan dilindəki sayların nitq vahidləri kimi müxtəlif məqamlarda, rəngarəng mənələrdə, ekspressivlik, emosionallıq çalarlıqlarında işlədilməsi faktları, müxtəlif üslublarda məqsədəuyğun istifadə nümunələri sübut edir ki, sayların da üslubi imkanları mövcuddur və bu imkanlardan məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərindən əlverişli üslubi məqam və çalarlıqlar üçün istifadə olunur” (2, s. 219).

Sayların üslubi imkanlarından danışarkən, hər şeydən əvvəl, “bir” sözünün yaratdığı üslubi çalarlılıqlar göz önünə gəlir. Bu barədə elmi ədəbiyyatda xeyli məlumat verilmişdir. “Bir” sözü isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərin yaranmasında əsas rolə malikdir.

Sayların üslubi imkanları ilə bağlı məsələlərdən biri də onların *numerativ*lərlə işlənməsidir. Məlumdur ki, numerativlər funksional mövqə tutur. Onun işlədilməsi nitqin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. “Ailəmiz beş başdan ibarətdir”, “Mənim bir dənə bacım var” ifadələrində numerativlər düzgün işlədilməmiş və üslubi norma pozulmuşdur, çünki “baş” numerativi, adətən heyvan anlayışına, “dənə” isə cansız əşyaya şamil edilir. Belə halların baş verməsi ilk baxışdan təbii görünə də, qrammatik normanın, o cümlədən üslubi normanın pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Bu və ya digər numerativlərin müəyyən və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra düzgün işlədilməsi fikrin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn:

Mənim sənətim qoltuqçuluqdur, yəni dörd-beş top çit qoltuğuma vurub dolanıram öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri... Yoldaşımın sənəti baqqaldı, yəni bir daxmaya üç-dörd pud duz, bir qutu kişmiş və dörd-beş paçka maxorka tütünü qoyub satır; Gözləri lap qaradı, bir tükə ağ yoxdu gözlərində; Pəs sənə mən niyə iki kəllə qənd verirəm?; Bu saat atları minib, silahlanıb karvanın qabağın kəsərik və kişmişdən beş-on tay gətirərik...; Biz olacağıq iyirmi-iyirmi beş nəfər atlı və silahlı (C.Məmmədquluzadə); Bir çəngə pul alıb baş aydı (M.Süleymanlı).

Göründüyü kimi, mətnə işlənən işarələnmiş sözlər ayrı-ayrı isimlərə aiddir və onların xarakterinə uyğun seçilmişdir. Numerativlərdən bu cür istifadə nitqdə ahəngdarlıq yaradır və fikrin dəqiq ifadə olunmasına kömək edir.

Sayın üslubi cəhəti ilə bağlı üçüncü məsələ bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlərin təkdə və ya cəmdə işlənməsidir. Məlumdur ki, *bir çox*, *bir sıra* saylarından sonra gələn isimlər həmişə cəmdə işlənir. *Xeyli, az, bir qədər, bir neçə, bir az* saylarından sonra gələn isimlər həmişə təkdə, yerdə qalan saylardan sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər. Məsələn:

S.Təbrizi bir çox şəhərlər, kəndlər gəzib-dolaşmışdır; Bir neçə adam buna etiraz edirdi;

Çox kitablər oxudum, zənn elədim bəxtiyaram,

Mənə çox mətləbi ahəstəcə qandırdı muğam (B.Vahabzadə).

Sıra saylarından sonra isimlərin təkdə və cəmdə işlədilməsi də üslubi zənginlik yaradır. Məsələn, “90-cı il” birləşməsindəki ismə “-lar” şəkilçisi artırıldıqda təkcə üslubi fərq yox, həm də ciddi mənə fərqi əmələ gəlir. Məsələn:

20 yanvar hadisələri 1990-cı ildə olmuşdur~90-cı illər unudulmaz illərdir.

Öz üslubi imkanlarına görə **əvəzliklər** digər adlardan fərqlənir. Əvəzlik, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrini əvəz etdiyi üçün onun üslubi çalarlıq, məqam və imkanları da çoxdur. O, mətnə bu və ya digər nitq hissəsini əvəz edir, bəzən onun əvəz etdiyi söz “gizli” qalır; əvəzliyin əvəz etdiyi məfhum, anlayış mətnin ya əvvəlində, ya da sonunda bəlli olur. Məsələn:

Onun sakit və lal-dinməzliyi mənim nəzarimdə təbii bir şeydi...Mən bunda heç bir mənə görməzdim. Lakin böyüdükcə onun xasiyyəti mənim acığıma gəlməyə başlayırdı (M.İbrahimov).

M.İbrahimovun “Azad” hekayəsindən götürülmüş parçadakı “o” əvəzliyinin kimə aid olması yalnız təhkiyəçi obrazın ona müraciətindən sonra bəlli olur. Təhkiyəçi obrazın adı isə xeyli sonra məlum olur:

Özümi dükandan küçəyə atarkən onun səsini eşitdim.

-Fərda, Fərda! (M.İbrahimov).

Əvəzliklərin yaratdığı maraqlı üslubi cəhətlərdən biri şəxs əvəzlikləri ilə bağlıdır. Hal-hazırda danışmaq zamanı özündən böyüyə hörmət əlaməti olaraq, “sən” əvəzinə “siz” deyər müraciət olunur. Artıq bu, demək olar ki, üslubi norma şəklində sabitləşmişdir. Prof. Y. Seyidov prosesin əksi olduğunu da düşünür: danışan öz xidmətini çox da nəzərə çarpdırmamaq üçün “Mən belə düşünürəm” əvəzinə, “Biz belə düşünürük” deyir. Bu, təvəzökarlıq əlaməti sayılır (6, s. 102).

Şəxs əvəzliklərinin cəm şəkilçisi ilə işlənməsi də maraqlı üslubi çalarlar yaradır. Məsələn:

Uşaq mənimdir, baba, daxli nədir sizlərə?

Kim sizi qəyyum edib hökm edəsiz bizlərə? (M.Ə.Sabir).

M.Ə.Sabirdə satirik məqamda işlənən “bizlər”, “sizlər” bir-birinə əks olan təbəqələrə işarə edir. Prof. M.Hüseynzadə şəxs əvəzliklərinin cəm şəkilçisi ilə işlənməsini “kəmiyyətin məhdudlaşdırılması” kimi şərh edir; məs.: *Bizlərin bir adəti var- basılanı kəsmərik* (“Koroğlu”) (4, s. 99).

Şəxs əvəzliklərinin yiyəlik hal şəkilçisi+*-k⁴* şəkilçisi ilə işlənən forması yiyəlik şəxs əvəzliyi adlandırılır; onların spesifik əlaməti kimi subyekt və obyektin birlikdə ifadəsi göstərilir. Fikrimizcə, *mənimki, bizimki, sizinki* tipli sözlər əvəzlik yox, sifətdir və onlar daha çox əlamət məzmunu ifadə edir. Məsələn:

El döndü cümn oldu, mənimki belə düşdü (M.Ə.Sabir).

O, bu əvəzliklərinin nitqdə işlədilməsində maraqlı bir tarazlıq mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda “o” əvəzliyi şəxs, bu əvəzliyi isə işarə əvəzliyi sayılır. Lakin müxtəlif üslubi məqamlardan asılı olaraq, “o” əvəzliyi işarə də bildirə bilər; “bu” əvəzliyi isə isimləşərək, əşya məzmunu kəsb edir. Məsələn:

O, gündə muncuq kimi işıldayan qara, dolu və şirin tut dənələrini ağına qoyur, sanki danışmağa macal tapmurdu; Bahar bu aci həqiqəti uşaq ağı ilə dərk etmişdi (Mir Cəlal);

Əyninə geydiyin o qızıl köynək...;

Bu da haqqı-salam, bu da duz-çörək (S.Vurğun).

Verilən nümunələrin birincisindəki “o” əvəzliyi semantikasına və işlənmə mövqeyinə görə üçüncü cümlədəki əvəzlikdən ciddi şəkildə fərqlənir: “o”, subyekt - iş görəni bildirir, cümlənin mübtədasıdır, üçüncü cümlədəki “o” əvəzliyi isə əşya yox, əlamət

bildirir, cümlənin təyiniçidir. “Bu” əvəzliyi ikinci cümlədə öz işarəedici mövqeyindədir, sonuncu cümlədə isə o, substantivləşərək, əşya məzmununu bildirir; ondan sonra artırılan *da* ədatı fikrin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir.

Bəzi hallarda “o”, “bu” əvəzliliklərinin şəxs və ya işarə bildirməsində məntiqi vurğu da mühüm rol oynayır. Məsələn, *O yaşıl meydançaya qaçdı* cümləsində vurğu və intonasiyadan asılı olaraq, əvəzliyi həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi kimi düşünmək olar. “Kim” əvəzliyi həm “kim”, həm “kimi”, həm də ki “kimsə” şəklində qeyri-müəyyənlik və sual bildirir, müxtəlif üslubi məqamlarda işlənir. Məsələn:

Kim bilir neçədir dünyanın yaşı?;

Kim istəməz yıxılanın dayağı olmaq?

Kim sevinməz bir xeyirxah ömür sürəndə? (S.Vurğun);

Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm;

Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə... (M.Füzuli);

Kimi tənab qılınclasın, kiminiz düşmən üstünə (“Koroğlu”).

İşarələnmiş sözdə vurğu ikinci hecaya düşür, buna görə də o, inkar məzmununu daşıyır; əvəzlik bu mövqedə hallanır, cümlənin, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məs.: *Sus, sus, kimsələr duymasın...; A bala, bir kimsən yoxdurmu?; O qaşları yayı sevəndən bəri, bir kimsənin məndən yoxdu xəbəri* (Q.Zakir).

Öz əvəzliyi təklildə işlənərkən həmişə mənsubiyyət şəkilçili sözlə işlənir, ümumi təyinedici funksiya daşıyır, onu təyin etdiyi sözdən ayrı işlətmək olmur. Məsələn:

Bir el ağastıydı əvvəlki ərim,

Öz qapım, öz evim, öz növərlərim (S.Vurğun).

Nümunədəki “öz” sözü işlənmədən də keçinmək olar, lakin şeirin poetikası baxımından və obrazın emosional-hissi münasibətini göstərməkdə bu əvəzliyin təkrarına ehtiyac duyulur. “Öz” əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra onun üslubi imkanları xeyli genişlənir, həmin əvəzlik mənsubiyyət şəkilçili sözə “təbelyi”indən azad olur; hətta özündən əvvəl gələn şəxs əvəzlilikləri ilə əlaqəyə girib söz birləşməsi yarada bilər. Məsələn:

Özüm də bilmirəm bu axşam nədən

Şeirdən, sənətdən uzaq kimiyəm (S.Vurğun);

Pas atdusa qılinc qında,

Özün qıvrıl, sıyrıl onda (M.Araz).

Sən özün, mən özüm, bizim özümüz, onun özü şəkillərində şəxs əvəzlilikləri sahiblik məzmunu ilə bu əvəzliyə birləşir və üslubi effekt yaradır; danışan sanki öz fikrini təkidlə, daha aydın nəzərə çarpdırmaqla ifadə edir. Hal-hazırda bu əvəzliyin III şəxsi bildirən şəkli *də* bağlayıcısı ilə birlikdə (özü də) köməkçi nitq hissəsi funksiyasını daşıyır; məs.: *Günorta bir yerdə nahar edək.*

Özü də yeməyi sən bişir...

Zərflərin üslubi imkanlarından danışarkən, hər şeydən əvvəl, onların həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri ilə qrammatik omonimliyinə diqqət yetirmək lazımdır. Sözüün zərf olub-olmaması onun hərəkət və əlamətə aid olub-olmamasından asılıdır. Zərf, isim, sifət, say, hətta feili bağlama və qoşma ilə qarışdırıla və qarışdırıla bilər. Bir çox tanınmış dilçi-alimlərin (o cümlədən prof. Y. Seyidovun) elmi qrammatik təfəkkürə söykənən “bir söz bir nitq hissəsi” prinsipi zərflərə şamil edilə bilmir. Çünki faktiki olaraq, *gözəl, yaxşı, doğru, bərk, iti* tipli sözlər həm sifət, həm də zərf hesab edilir. Bu qaydanı isim-zərf kimi işlənən *axşam, gecə, səhər, say-zərf* kimi işlənən *az, çox, xeyli, bir qədər*, feili bağlama-zərf kimi işlənən *qaçaraq, çaparaq*, zərf-qoşma kimi işlənən *sonra, əvvəl, qabaq, bəri, doğru, tək* tipli sözlərə də şamil etmək olar. Hətta elə sözlərə də rast gəlmək olur ki, onları üç nitq hissəsinə aid etmək olur; məsələn, *sarı, doğru, tək* sözləri həm sifət, həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Məhz buna görə də prof. Y. Seyidov zərfin əsas əlamətlərindən biri və ya birincisi kimi onun dəyişməzliyini ön plana çəkir və yazır: “Bu xüsusiyyət, əslində Azərbaycan dili zərflərinə də aiddir. Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bir sıra sözlər nitqdə qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanırsa, bu o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi isə zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıbdır” (7, s. 363). Buradan belə nəticə hasil olur ki, zərflərin yaratdığı üslubi çalarlar onların digər nitq hissələri ilə omonimliyi ilə bağlıdır; söz isimdirsə, o özündə əşya məzmununu ehtiva edir, zərfdirsə, zaman bildirmək məqsədi ilə işlənilir; sifətdirsə, əşyanın əlamətini bildirir, zərfdirsə, hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirir; saydırsa, əşyanın miqdarı, zərfdirsə, hərəkətin kəmiyyəti və ya dərəcəsi göstərilir. Məsələn:

1. *Gözəl sözləriniz düşüb dillərə* (S.Vurğun);

Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax... (M.P.Vaqif);

2. *Gündüzlər oxşayır məni saraylar,*

Gecələr sirdaşım ulduzlar, aylar (S.Vurğun);

O gün ki fəsl-i yaz olur,

Gecə, gündüz taraz olur (A.Səhhət);

3. *Az sözüün incitək mənası solmaz,*

Çox sözüün kərpictək qiyməti olmaz (Nizami);

Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən. (M.Ə.Sabir).

Bədi ədəbiyyat nümunələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu cür oxşar sözlərin substantivləşməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

Hər yetən gözələ gözəl demənəm,

Gözəldə bir qeyri əlamət olur...;

Həqdir, gözəl çoxdur cahən içində,

Gözəldə bir nazü qəmzə gərəkdir;

Vaqif deyər, gözəl sevmək arəstə... (M.P.Vaqif).

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər çoxaltmaq olar; onların hamısını bir ümumi cəhət birləşdirir: “gözəl” sözü harada işlənməyindən asılı olmayaraq, əşya bildirən sözlə bağlıdır. Deməli, morfoloji cəhətdən dəyişmə zərfləri yox, sifətə aid xüsusiyyətdir. İkinci və sonuncu “gözəl” sözü hərəkət bildirən sözün qarşısında işlənməsinə baxmayaraq, hərəkətə aid deyil; əşya məzmununu bildirir, “gözəl qız”, “nazənin” mənasındadır. Zərf morfoloji cəhətdən dəyişəndə də öz qrammatik mənasını saxlayır; məs.: *uzaqlar, uzaqdadır, uzaqlardan, irəlidir, geri, geriyə, əvvəli, sonrası* və s. Məsələn:

Yox, Vaqif Qarabağdadır.

Siz ki bilirsiniz, o uzaqdadır;

Eşitmişəm uzaqlardan...;

Öz yayından çıxan oxlar bir də geri dönməyəcək (S.Vurğun);

Bu işin əvvəli də, axırı da uğurlu oldu.

Nümunələrdəki zərflər hal, mənsubiyyət, cəm və xəbərlilik şəkilçiləri ilə işlənmişdir; üçüncü nümunədəki “geri” sözü şəkilçisiz olsa da, yönlük halın mənasını bildirir, lakin ismə məxsus olan bu morfemlər zərfləri öz qrammatik əlamətindən uzaqlaşdırıb bilməmişdir. Bu isə göstərir ki, həmin sözlər yer və zaman mənalılarında tam sabitləşmişdir, buradakı substantivləşmə isə zahiri mahiyyət daşıyır.

Zərfin üslubi əlamətlərindən biri də onun mənasındakı nisbiliklə bağlıdır. Bu barədə elmi-metodiki ədəbiyyatda, demək olar ki, məlumat verilməmişdir. Zərfin mənasındakı nisbilik barəsində yalnız prof. Y.Seyidovun orta məktəblər üçün yazdığı 7-ci sinif “Azərbaycan dili” dərslində praktik nümunələrlə məlumat verilmişdir. Məlumatda deyilir ki, *dünən, sabah* konkret bir vaxtı bildirmir, amma *yaz, yay, payız* isimləri müəyyən bir zamanı bildirir. *Gəncə* bizim üçün yaxın məkandır, amerikalı üçün uzaq yerdir. Beşmərtəbəli evin beşinci mərtəbəsi yuxarı mərtəbədir, lakin on altı mərtəbəli binada aşağı mərtəbə sayılır (6, s. 198-199). Zərflərin bu cür nisbi mənada məkan və zaman bildirməsi bədii ədəbiyyatda özünü müxtəlif çalarlıqlarda əks etdirir. Məsələn:

Cahanda hər hökümü bir zaman verir,

Dünən dövrən sürən, bu gün can verir

Mənzil uzaq, ömür yarı;

İndi yoxdur o talanlardan əsər;

Sən “dünən” deyəsən, “keçmiş” deyəsən...;

Böyük bir sabahsən, xoş bir gələcək (S.Vurğun).

Nümunələrdəki “dünən”, “bu gün”, “sabah”, “indi” zərfləri lirik qəhrəmanın zaman anlayışını yox, ümumən həddi bilinməyən məsafəni bildirir. “Mənzil uzaq” birləşməsindəki məkan məsafəsi də emosionalıq ifadə edir; bəlkə də, “ömür yarı” dedikdə o, konkretləşir, amma bunu dəqiq bilmək mümkünsüzdür.

Beləliklə, nitq hissələrindən onların qrammatik-semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnməklə nitqdə yerli-yerində istifadə etmək morfolojiyanın üslubi imkanlarıdır. Burada morfolojiya leksika ilə sintaksis arasında, bir növ, “körpü” rolunu oynayır. Sözlərin leksik mənası ilə yanaşı, onların sintaktik mövqeyi və morfoloji quruluşunun vəhdəti fikrin dəqiq, məqsədəuyğun şəkildə ifadəsinə şərait yaradır. Hətta bəzən eyni şəkilçilərin hansı mövqedə, hansı şərait və məqsədlə işlədilməsi də müəyyən üslubi çalara xidmət edir. Prof. H.Balıyev təxminən eyni məzmunlu iki sözü–*tələbələrdir də, tələbədirlər də* müqayisə edərək, onların müəyyən üslubi çalar yaratdığını göstərir (1, s. 293). Fikrimizcə, birinci nümunə adi informasiya verir, ikinci nümunə isə fərqləndirici-emosional səciyyə daşıyır. Burada, əlbəttə, intonasiyanın rolunu da yaddan çıxartmaq olmaz.

Dilimizin morfolji cəhətdən üslubiyyəti məhz qrammatik normalara düzgün riayət etməklə formalaşır. Burada dilin iltisafiliyi, ayrı-ayrı kateqoriyaların özünəməxsus xarakteri də əsas rol oynayır. Məsələn burasındadır ki, morfoloji quruluş və onun vahidlərindən düzgün istifadə bəzən həmin vahidlərin sintaktik funksiyası ilə əlaqəli olur. Rus dilçiliyində də məsələn, demək olar ki, eyni cür qoyulur. Nitqün sintaktik düzülüşündən danışılarkən vurğulanır ki, “morfoloji və sintaktik kateqoriyalar arasında sıx əlaqə sintaktik vasitələrin öyrənilməsi zamanı morfoloji vasitələr üzərində işi davam etdirməyi tələb edir” (5, s. 116). Təsadüfi deyildir ki, bir çox sintaktik kateqoriyalar morfolji vasitələrin köməyi ilə yaranır; daha doğrusu, morfoloji vasitələr özünüifadə imkanlarını söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində reallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balıyev H.B., Balıyev A. H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 269 s.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 399 s.
4. Hüseyinzadə M. Mitasir Azərbaycan dili. III hissə (morfolojiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Пустовалов П.С., Сенкевич М.П. Пособие по развитию речи. М.: Просвещение, 1987, 288 с.
6. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə. X cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 552 s.
7. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı: Bakı Universiteti, 2000, 403 s.

Açar sözlər: *üslubi morfolojiya, əsas nitq hissələri – sifət, say, əvəzlilik və zərflər, üslubi mənzərə*

Ключевые слова: *стилистика морфология, основные части речи - прилагательные, числа, местоимения и конверты, стилистический пейзаж*

Keywords: *stylistic morphology, main parts of speech - adjectives, numbers, pronouns and envelopes, stylistic landscape*

ÜSLUBİ MORFOLOGİYA (Əsas nitq hissələrinin – sifət, say, əvəzlik və zərflərin üslubi imkanları)

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilinin üslubi morfologiyasına həsr edilib. Morfologiyada öyrənilən əsas nitq hissələrinin üslubi imkanları Azərbaycan dilinin zəngin materialları əsasında tədqiq edilir. Xüsusilə də əsas nitq hissələrinin bədii üslubda işlənmə formaları konkret nümunələrlə göstərilir. Qeyd olunur ki, əsas nitq hissələri olan sifət, say, əvəzlik və zərflərdən nitqdə məqsədyönlü istifadə müxtəlif üslublarda fərqli mənzərə yarada bilər. Belə ki, ayrı-ayrı üslublarda əsas nitq hissələrinin fərqli mənzərəsi verilən informasiyanın da mahiyyətinə təsir edir. Təbii ki, burada dilin ayrı-ayrı kateqoriyaların özünəməxsus xarakteri, həmçinin sözlərin sintaktik mövqeyi də əsas rol oynayır. Bu isə o deməkdir ki, morfoloji vasitələr söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində özünüifadə imkanlarına malik olur və fərqli keyfiyyətlər qazana bilər.

Стилистическая морфология

(Стилевые возможности основных частей речи – прилагательных, числительных, местоимений и наречий)

Резюме

Статья посвящена стилистической морфологии азербайджанского языка. Стилистические возможности основных частей речи, изучаемых в морфологии, изучаются на основе богатого материала азербайджанского языка. В частности, на конкретных примерах показаны формы оформления основных частей речи в художественном стиле. Отмечается, что целенаправленное использование в речи прилагательных, числительных, местоимений и наречий, являющихся основными частями речи, способно создать разную картину в разных стилях. Так, различная картина основных частей речи в отдельных стилях влияет и на характер передаваемой информации. Естественно, что здесь ключевую роль играет своеобразный характер отдельных категорий языка, а также синтаксическое положение слов. А это значит, что морфологические средства обладают способностью к самовыражению в пределах словосочетания, предложения и текста и могут приобретать различные качества.

Stylistic morphology

(Style possibilities of the main parts of speech - adjectives, numerals, pronouns and adverbs)

Summary

The article is devoted to the stylistic morphology of the Azerbaijani language. The stylistic possibilities of the main parts of speech studied in morphology are studied on the basis of the rich material of the Azerbaijani language. In particular, the forms of design of the main parts of speech in an artistic style are shown with specific examples. It is noted that the purposeful use of adjectives, numerals, pronouns and adverbs in speech, which are the main parts of speech, can create a different picture in different styles. So, a different picture of the main parts of speech in individual styles also affects the nature of the transmitted information. Naturally, the key role here is played by the peculiar character of individual categories of the language, as well as the syntactic position of words. This means that morphological means have the ability to express themselves within the phrase, sentence and text and can acquire various qualities.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ayşən Mahmud qızı Zərbəliyeva¹
**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİ UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA İŞLƏNMİŞ
ANTROPONİMLƏRƏ BİR BAXIŞ**

Apelyativ leksika kimi, onomastik leksika da daim dəyişikliyə məruz qalır. Xüsusilə, Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra onomastik sistemdə əsaslı dəyişiklik getmişdir. Bu dəyişiklik ən çox özünü antroponim və toponimlərdə göstərir. “Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin xüsusi adlar sistemində baş verən köklü dəyişikliklər onomastik vahidlərin dövrün ictimai-siyasi reallıqlarına qarşı son dərəcə həssaslığından irəli gəlir. Xüsusi adlar ekstralinqivistik amillər tərəfindən ən çox idarə olunan, bu amillərin diqtəsi ilə zamanın şərtlərinə uyğunlaşan dil vahidləridir. Təsadüfi deyil ki, tarixin izləri dilin lügət tərkibinə aid leksik vahidlərdən ən çox xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir” (1, 56). Onomastik vahidlər apelyativ leksik vahidlər kimi qanunlar əsasında yaranıb formalaşmışdır. V.A.Nikonov yazır: “ Ad sözdür və bütün sözlər kimi onlar da dilin qanunlarına tabedir” (2, 54). Onomastik vahidlər dildə xüsusi sistem yaradır. Cəmiyyət həyatında mühüm ictimai-tarixi hadisələr dilin onomastikasına təsir göstərir. Bu haqda A. M. Qurbanov yazır: “Dildəki hər bir xüsusi ad-onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur” (3, 12). Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatı nümunələri onomastik vahidlərlə zəngindir. Bədii nümunələrdəki onomastik vahidlər ekspressivliyi, qeyri-adi semantik yükü və dinamikası ilə diqqəti cəlb edir. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlərdə poetik obrazlılıq qüvvətli, məna yükü isə rəngarəngdir. Onomastik vahid təkəcə bədii ədəbiyyat dilini zənginləşdirmir, həm də müəyyən bir üslubi yük daşımağa xidmət edir, fikrin ifadəsini, gözəlliyini təcəssüm etdirən dil vahidi kimi görünür. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında antroponimlər xüsusi bir lay təşkil edir. Antroponim sözü yunan mənşəli söz olub, şəxs, insan adı deməkdir. Antroponimləri öyrənən dilçilik bölməsi antroponimika adlanır. Antroponimlər onomastik leksikanın bir hissəsini təşkil edir. Antroponimlər termini özündə şəxs adları, soyad, təxəllüs və ləqəbləri birləşdirir. Antroponimlər insanların həyatında xüsusi mövqeyə malikdir. O, insanların milli mədəniyyəti, milli xarakteri, xalqın davranışı, mentaliteti ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir xalqın antroponimlərini öyrənmək həmin xalqın mənəvi mədəniyyətinin, milli özünəməxsusluqlarının aşkarlanması deməkdir. Bədii ədəbiyyatdakı antroponimlər obraz – mövzu əlaqəsində əks olunur.

Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlərin əsas özəllikləri onların türkmənşəli olması idi. Bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənən türkmənşəli antroponimlərin bəziləri hibrid antroponim sayılır. Bir komponenti türk mənşəli olan hibrid antroponimlər türk təfəkkürü ilə yaradılmışdır. Elə buna görə də türk mənşəli kişi və qadın adlarında olduğu kimi, hibrid antroponimlər də igidlik, qüdrətlik, böyüklük, dini-mifoloji və gözəllik məzmunludur. Mənfi emosiyalı qadın adları dildə mövcud olsa da, müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında bu səpgili qız adları demək olar ki, işlənmişdir. Məsələn, Bəsti, Qızbəs, Qızıyətər, Qızqayıt və s. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında mənfi emosiyalı qadın adları azalmağa üzrədir. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri ümumilikdə götürüldükdə türk tarixi, mifologiyası, etnoqrafiyası, psixologiyasını, ədəbiyyat və folklorunu, estetikasını əks etdirir, bu keyfiyyətlə də əsrlərdən-əsrlərə ötürülür, yaddaşlardan-yaddaşlara köçürülür. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında şəxs adları ümumi mənasına görə iki yerə ayrılır:

1. Appelyativ mənası olanlar. Məsələn: Atəş, Vaqif, Kamil və s. Əlinin zarafatı *Zümrüdüni* xoşuna gəldi (*Səmədova Ə. “Əli və Zümrüdüni sehirli xalçası” s. 7*); Bu dəyirmançının qızı *Almaz* idi-Qiymətli daş-qaş adları ilə bağlı olan şəxs adları (*G.İbrahimova “İlanlı dərənin sirri”*);

2. Appelyativ mənası olmayanlar. Məsələn: Qəzənfər, Qulam, Fəridə və s. *Toğrul* isə komputerdən əl çəkmədi (*Reyhan Yusifqızı “Komputerin kələri”, s. 10*).

Uşaqların həyatında onlara qoyulan adlar böyük önəm daşıyır. Bu haqda N. Tusi yazır: “Uşaq olmaq, ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaq lazımdır. Namünasib ad qoysalar, bütün ömrü boyu bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar”(4,5). İnsanın bioloji varlıq kimi mövcudluğunda əhəmiyyət daşıyan adlar onun cəmiyyətdəki fəaliyyətində müəyyən rol oynayır. Şəxs adlarında həm də tarixilik var. Cəmiyyətin inkişafı birbaşa adlarla bağlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikdə adlar da dəyişir. “Dövrün şərtləri ilə ziddiyyət təşkil edən şəxs adları ümumi antroponimik sistemdən təcridən xaric edilir. Eyni zamanda bu sistem yeni- yeni nümunələrlə günbəgün zənginləşdirilir. Şəxs adları onları yaratmış xalqın tarixini öyrənmək üçün zəngin bir mənbədir”(5,34). “Ş.Sədiyev göstərir ki, “müxtəlif dövrlərdə zamanın tələbinə, adamların dünyagörüşünə, mənəvi mədəniyyətinə, təfəkkür tərzinə, cürbəcür adətlərinə müvafiq olaraq adlara münasibət də müxtəlif olur” (6, 6). İslam dininin qəbulundan sonra ad sistemimizdə dəyişiklik yaranmışdır. İslam dini ilə bağlı şəxs adları dilimizdə xüsusi bir lay təşkil etmişdir. Sovet dönməsində də islam dini ilə bağlı antroponimlər müəyyən qədər işlənmişdir. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında antroponimlərin işlənmə tezliyini tədqiq etdikdə görürük ki, burada 3 istiqamət nəzəri cəlb edir:

1. İslam dinini özündə əks etdirən antroponimlərin xüsusi bir sıxlıqla dildə işlənməsi; Məsələn, Bu vaxt *Aişə* nənə sözə başladı (*Səmədova Ə. “Əli və Zümrüdüni sehirli xalçası”, s. 17*); *Həzrət Əli* qılıncıyam, oddan gərək bir qın geyəm. (X. R. *Ulutürk s. 176*); Qədim zamanlarda *Əbdül Mütəllib* adlı Məkkə hakimi var idi. (R. Yusifqızı “Ən qiymətli hədiyyə”, s. 91)

2. Türk mənşəli antroponimlərin xüsusi bir sürətlə dilin leksikasına daxil olması. Məsələn, ...qardaşı *Ayxanla* oynayanda da gözü hey onu axtarırdı (R. Yusifqızı s. “Dostum Mimi”, s. 36). *Aylin* onun arıq ayaqlarına baxıb pıçıldadı (R. Yusifqızı “Dostum Mimi” s. 65).

3. Avropa mənşəli antroponimlər: Dərsdən çıxanda təsadüfən bir it hürə-hürə *Raufun* arxasınca qaçır (*G.İbrahimova*).

¹ Avrasiya Universiteti

Antroponimlərin bir qismi onomastik vahidlər əsasında yaranır: Şirvan (ölkə) - Şirvan (şəxs adı), Qafqaz (toponim) - Qafqaz (şəxs adı), Araz (çay adı) - Araz (şəxs adı), Savalan (dağ adı) - Savalan (şəxs adı) və s. Bu nümunələrdəki Şirvan, Qafqaz, Savalan topoantroponim, Araz isə hidroantroponimdir.

Antroponimlər – adlar əslində etnik və milli işarədir. Antroponimiyanın ən qədim kateqoriyası şəxs adlarıdır. Antroponimiyanın ən qədim və işlək ünsürlərindən biri adlardır. Adların yaranması tarixi xalqın tarixi qədər qədimdir. Ailədə və ya qəbilədə olan adamları bir-birindən fərqləndirmək ehtiyacı duyulmuşdur. Ünsiyyət zamanı cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirmək ehtiyacı lazım olur. Buna görə də ailədəki adamların hərəsi bir cür çağırılmışdır. Şəxs adları ilk insan kollektivinin təşəkkülü ilə əlaqədar yaranmışdır. Kollektivin inkişaf tarixi ilə birlikdə inkişaf etmişdir. “İctimaiyyətə, cəmiyyətə xidmət edən insan adlarının əsas vəzifəsi cəmiyyət üzvlərinin birini digərindən fərqləndirməklə yanaşı, insanlar arasındakı ünsiyyəti səmərəli salmaqdan ibarətdir. Çünki hər bir antroponim (şəxs adı) müxtəlif semantik mənanı özündə sıralı və gizli şəkildə saxlayan neçə-neçə əsrlərin və qərinələrin yadigarıdır. Buna baxmayaraq, dildəki antroponimlərin funksiya və semantikasi eyni olmayıb, onların hər biri müəyyən məqsədlə yaradılmış, xüsusi vəzifəyə - ünsiyyət vəzifəsinə malikdir. Məhz buna görə də, antroponim anlayışında şəxs adı kateqoriyası aparıcı rol oynayır. Bu mənada, antroponimlər sistemi də uzun bir tarixin məhsulu olaraq meydana gəlmişdir” (1, 55). Azərbaycan antroponimikası ilə yaxından məşğul olan A. Qurbanov antroponimikanın tədqiqat sahəsini əsas adlar (şəxs adı, ata adı, fəmiyyə) və köməkçi adlar (ləqəb, təxəllüs, titül) olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Bu gün arxaik hesab olunan bir sıra apelyativ leksik vahidlər məhz antroponimlərdə semantikasi qəlipləşmiş halda hiş olunur. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar:

Sadə: Jaketini soyunub,

Jalə dedi Əjdərə:

-Təzə jurnal almışam,

Qaç *Müjganı* müjdələ!(*R. Yusifoğlu, s. 136*)

Düzəltmə: *Güllü* nənə yenicə inəkləri sağıb eyvana çıxmışdır(*R. Yusifqızı*).

Mürəkkəb: Yaşıl dənizə yaxın olan bir obada *Şahnur* adında bir oğlan yaşayırdı. (*Gülzar İbrahimovanın, “Su pərisi”, səh. 10*).

Uşaq ədəbiyyatında işlənən antroponimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Tədqiqatçıların fikrincə, mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidlər türk xalqları antroponimikası üçün də xarakterikdir. Azərbaycan xalqının şanlı tarixi, keçmişini, qəhrəmanlıq salnaməsini özündə əks etdirən şəxs adları müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında xüsusi sızılıqla işlənir. Bu cür antroponimlərin yazılışı və şairlər tərəfindən istifadə olunması azyaşlı uşaqlar örnək olacaq tariximizlə daha yaxından tanış edir: Məsələn, Həmin obada *İlhamgilin* qonşuluğunda *Fərizə* adlı bir qız da yaşayırdı(*G. İbrahimova-“İlham və Fərizənin nağılı”*). Müasir uşaqlar 20 Yanvar faciəsi haqqında yalnız tarix kitablarından oxuyurlar. Bu tarixi günün qəhrəmanlarının həyatını əks etdərən əsərlər azyaşlıların dünyagörüşü və inkişafı üçün çox faydalıdır. Digər nümunələrə nəzər salaq:

Düşübdür dillərə *Beyrək* mürdliyi,

Qaraca Çobanın gücü-qüvvəti (*Amanova S. “Dədə Qorqud”, s. 25*);

Şah İsmayıl Xətai bir günəş olub

Beş əsrdən üzü bəri nur açıbdır (*S. Amanova, s. 63*);

Onun *Koroğlusu* qollara qüvvət,

Döyüşə gedənə sonsuz güc verir (*S. Amanova, s. 113*);

Dəlkdaşın bəlkə *Qaçaq Nəbinin*

Boşa çıxan gülləsindən yeridi?!

Elə bil ki, *Babək* qılınc endirib,

Qan yerinə su fişqırıb yerindən... (*R. Yusifoğlu, s. 151*) və s.

Qaraca Çoban, *Beyrək*, *Koroğlu* kimi qəhrəmanların, *Xətai* kimi dahi şairin adı keçən bədii ədəbiyyat nümunələri azyaşlı uşaqları bu şəxslərlə, həm də Azərbaycan dilinin antropoloji sistemi ilə daha yaxından tanış edir. Azərbaycanın dünyaca məşhur alimlərinin də adı uşaq ədəbiyyatında antroponomik sistemi zənginləşdirməyə xidmət edir. “Əsasını əslən azərbaycanlı olan amerikalı alim *Lütfi Zadə* qoyub”.(*R. Yusifqızı “Dostum Mimi”, s. 54*). *Lütfi Zadə* — Amerikada yaşamış azərbaycanlı alim, süni intellekt sahəsində ömürlük professoru seçilmiş yeganə şəxs, Amerikadakı Azərbaycan diaspor təşkilatlarının fəxri sədri olmuşdur.

Lütfi Zadə bir çox xarici ölkə akademiylərinin üzvüdür. O, çoxlu sayda mütəbər cəmiyyətlərin və fondların mükafatlarına layiq görülmüş, medallarla təltif edilmişdir. Onlarla xarici dövlət və ictimai təşkilatların fəxri doktorudur. *Lütfi Zadə* dünyada əsərlərinə ən çox istinad edilən alimlərdən sayılır. Təkcə 1990-2000-ci illərdə onun əsərlərinə 36000-dən çox istinad edilmişdir.

Bunun nə demək olduğunu ilk anlayan aeroportu qoruyan dəstənin komandiri *Əlif Hacıyev* oldu. (*Z. Xəlil “Sonuncu güllə” s. 73*). Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Xocalı şəhərinin müdafiəçilərindən biri, Xocalı şəhər aeroportunun rəisi *Əlif Hacıyevin* obrazının canlandırılması, bu antroponimin uşaqlar üçün yazılmış əsərdə işlənilməsi onları bu igidimizlə daha yaxından tanış edir. Digər nümunələrə nəzər salaq: *Hippokratın* beş yaşı olmasına baxmayaraq, o atasına kömək edər, dərman otları yığardı(*G. İbrahimova “Şehirli təbib”, s. 41*). Ən tanınmış qədim yunan həkimi olmuşdur. Onu “təbabətin atası” adlandırmışdılar. O, həm də təbabətdə əxlaq məsələlərinə toxunaraq həkimin davranış qaydalarına dair fikirlərini açıqlamışdır.

Ulu öndər *Heydər Əliyevin* valideynlərinin adları da son illər uşaq ədəbiyyatında işlənməkdədir.

Anası *İzzət xanım*

Atası *Əlirza*

Şükürlər oxudular

Şükürlər oxudular

Onlara oğul verən

Tarıya, ilahiyə (Z. Yaqub "Bir dahi doğulub gəldi dünyaya", s.153).

Müasir uşaq ədəbiyyatında istifadə olunmuş antroponimlər arasında mənfur düşmənimiz olan ermənilərin də şəxs adlarına rast gəlirik. Əlbəttə ki, bu qisim antroponimlər yalnız bədii əsərin mövzu və süjet xətti ilə əlaqədar işlənir. Nümunələrə nəzər salaq: Ay Aram, sən xalçaçılıqdan nə qanırsan ki?(Ə. Səmədova "Əli və Zümrüdü'nün sehirli xalçası"s. 44); Siranuş xala yuxuda əcinə sifətində onu boğurdu(Əli Səmədli "Qanlı bənövşə", s. 146); Suren dayının əlində tutduğu iti qılıncdan damla damla qan süzülürdü(Əli Səmədli "Qanlı bənövşə", s. 146) və s.

Nağıllarda və yaxud müəllifi uşaq əsərlərində antroponim konseptinin istər real, istərsə də uydurma formalarının obraz və mövzu ilə aşağıdakı əlaqə formaları mövcuddur: 1. Antroponim və qəhrəman bir – birini tamamlayır, onlar arasında təzad yoxdur; 2. Antroponim və obraz əlaqəsi simvolik xarakter daşıyır; 3. Qəhrəmanın adı (antroponim) mühitlə toqquşur və ona qalib gəlir; 4. Antroponim və qəhrəman" (7,9). Əsər müəllifi bəzən əsərdə uydurma antroponimlərdən də istifadə edir. Bu əlbəttə ki, yazıçı və şairin fərdi təxəyyülünün məhsulu kimi meydana çıxır. Məsələn, Birinci Çirklicə digərini Təmizcə adlandırdılar.(L. Bayramova, V. Haqverdiyev "Təmiz şəhər nağılları", s. 22). R. Yusifqızının "Yaşıl gözlü qız" əsərində yad planetdən gələn qız əsərin mövzu və ideyasına uyğun olaraq Lemi adlandırılmışdır. "Lemi teleskopla baxaraq onun üzərində ekvator boyunca şütüyən qasirgaların əmələ gətirdiyi ag ləkələri müşahidə etdi"(R. Yusifqızı "Yaşıl gözlü qız", s. 23). Bu tip şəxs adlarını A. Qurbanov qeyri-adi antroponimlər adlandırır. Bədii məqsədlərlə işlədilən bu tip antroponimlər qeyri-adi bədii antroponimlərdir. Təbii ki, Azərbaycan dilinin antroponimlər sistemində belə bir şəxs adları mövcud deyil. Əsər müəllifi mövzu ilə bağlı olaraq belə adlar uydurmuşdur. Müstəqillik illəri uşaq ədəbiyyatında işlənmiş antroponimlər öz rəngarəngliyi ilə nəzəri cəlb edərək Azərbaycan dilinin onomastik sistemini zənginləşdirməyə xidmət göstərirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfəri Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, 2014.
2. Никонов В. А. Имя и общество. Москва: Наука. 1974, 178 с.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogoyası. Bakı: Maarif, 1988.
4. Paşa A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1996, 208 s.
5. Cəfərov. S. Müasir Azərbaycan dili Leksika(II hissə). Bakı, Şərq Qərb 2007.
6. Şahbazov F. Xoşagəlməz adlar, addəyişmə və çoxadlılıq / Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988). Bakı: API, 1988, s. 99-101
7. Əliyeva D. Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlər. fil. ü. fəl. dok. diss. Avtoreferatı. Bakı, 2018

Açar sözlər: *onomastika, ədəbiyyat, müstəqillik, uşaq, antroponim.*

Ключевые слова: *ономастика, литература, независимость, ребенок, антропоним.*

Keywords: *onomastics, literature, independence, child, anthroponym.*

Взгляд на антропонимы, использованные в детской литературе в годы независимости

Резюме

Лексика разделена на две основные части: апеллятивную лексику и ономастическую лексику. Ономастическая лексика включает в себя особые слова. Особые слова - это особые имена. Имя - одно из величайших достижений, приобретенных человеком за всю историю человеческого существования. Имена создавались для удовлетворения социальных потребностей общества и коллектива на разных этапах истории. Особые имена - это языковые единицы, созданные на основе запросов, нужд и потребностей людей. Некоторые особые имена являются антропонимами - личными именами. Людям дают личные имена, чтобы их можно было отличать друг от друга. В большинстве случаев, по имени, мы даже можем узнать, к какой национальности принадлежит человек.

A review at anthroponyms developed in children's literature during the years of independence

Summary

The lexicon of the language is divided into two main parts: appellative lexicon and onomastic lexicon. Onomastic lexicon includes special words. Special words are special names. The name is one of the greatest achievements of human history. The names were created to meet the social needs of society and the collective in the developmental stages of history. Special names are language units created on the basis of the people's needs. Some of the special names are anthroponyms-personal names. People are given personal names so that they can be distinguished from one another. In most cases, we can learn by name what nationality an individual belongs to.

Prof. İkrəm Ziyad oğlu Qasimov

Cəfərova Aytən Rafail qızı²

BOLQAR DİLİNİN LEKSİKASINDA MƏCAZLAŞMA

Dill dəyişir və inkişaf edir. Dilin dəyişməsi onun bütün səviyyə vahidlərində zaman və məkan kontekstindən asılı olaraq subyektiv amillərlə də sıx bağlıdır. Dil dəyişir dedikdə insanların kommunikasiya ehtiyacından asılı olaraq onun müxtəlif vahidlərində zəif və sürətli, miqyasına görə geniş və ya dar, davamlılıqına görə uzunmüddətli və ya qısa bir dövr üçün və s. kontekstlərdə baş verən proses nəzərdə tutulur. İnkişafa gəldikdə isə dildə təbiətdə olduğu kimi dəyişməz heç nə yoxdur, lakin inkişaf onun tempinin dərəcəsinə və məzmununa görə mühüm fərqləri vardır. İnkişaf təkcə sosial və ictimai analiz deyil, o həm də linqvistik sferaya aid olmaqla dilin bütün sferalarını əhatə edir. Buna da səbəb dildəyişicilərinin düşüncəsində baş verən inkişafdır. Əgər dilin leksik sistemində hansısa sözlər arxaikləşsə və ya dildən çıxırsa, deməli, dil həmin anlayışların yerinə dövr, zaman üçün yeni anlayışlarla doldurur. Bu, dilin yeni kommunikasiya ehtiyaclarının ödənilməsi üçün lazımsızlardan imtina etmək, yeniləri yaratmaq və ya qəbul etmək istiqamətindəki inkişafa yol açar. Bütün hallarda dilin səviyyə strukturlarının və vahidlərinin sabitliyi və ya dəyişməsi nisbi xarakter daşıyır. Əgər deyiriksə, dilin qrammatik strukturu sabitdir, əlbəttə ki, biz onu leksik səviyyəyə nəzərən sabit hesab edirik. Hətta dilin sintaktik səviyyəsi belə kommunikasiya prosesində funksional genişlənməyə məruz qalır və onda yeni funksional əlamətlər formalaşır. Xüsusilə vasitəsiz nitq aktında bunu mümkün hesab edirik. Dünya dilləri üçün universal xüsusiyyət daşıyan belə inkişaf məntiqən onu sübut edir ki, dildə dəyişmə və ya inkişaf faktoru onun mövcudluğunun əsas şərtlərindəndir. Bütün bunlara nəzərən dilin ən çox dəyişməyə məruz qalan səviyyəsi leksikadır. Bunun da ictimai, siyasi, sosial və psixoloji səbəbləri vardır. Cəmiyyətin iqtisadi-siyasi quruluşunun dəyişməsi dilin lüğət tərkibində çoxlu sayda leksemlərin çıxması və onun yerinə yeni anlayışları bildirən sözlərin daxil olması tam təbii haldır. Bu vaxt dilə gələn və gedən sözlərin proporsiyasından danışmaq mümkünsüzdür və ya mənasızdır; burada əsas meyar dilin lazımi anlayışları ifadə etmək ehtiyacıdır. Dil insanların ünsiyyət tələbatından asılı olaraq, dil kollektivinin üzvlərinin şüurunda nəyisə, hansısa məfhumu ifadə etmək ehtiyacından asılı olaraq yeni sözlərə yer verir.

Dilin leksikasında gedən inkişafın digər növü sözün semantikasında baş verən struktur zəğinləşməsi ilə bağlıdır. Bu problemin öyrənilməsi qədim Yunan filosoflarından başlasa da, bu gün də davam edir; onlar leksik vahidlərdə çoxmənalılıqdan bəhs etsələr də, əsas diqqəti sözlə əşyalar arasındakı təbii əlaqənin mövcud olub-olmamasına yönəldirdilər. Beləliklə, qədim dünyanın mütəfəkkirləri sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri müşahidə etmiş, sözlər arasında semantik köçürmələrin mövcudluğu qənaətinə gəlmişlər. Bu, dövrünə görə mühüm elmi yenilik hesab edilə bilər. İlk dəfə Aristotel sözlərin mənasının cinsdən növə və növlər arasında köçürülə bilinməsi fikrini irəli sürməklə sözün semantikasında baş verən çox mühüm dəyişmənin prinsipini ortaya qoyur (1). Bununla da Aristotel sözün məcazi mənasına ayrılması nəzəriyyəsinin başlanğıcı qoyulur. Sonralar sözün məcazi mənası ilə bağlı V. fon Humboldt, A. Potebniya, Q. Paul kimi digər görkəmli dilçilər dilin inkişafı fonunda sözlərin məcazlaşması, onlarda yeni semlərin formalaşması ilə bağlı mühüm ideyalar irəli sürmüşlər. Beləliklə, qədim Yunan mütəfəkkirlərindən sonra sözlərin məcazlaşması ilə bağlı XVIII əsrdən başlayaraq böyük tədqiqat əsərləri meydana gəlir. Lakin problemin geniş elmi təhlili və bu sahədəki irəliləyişlər XX-XXI əsrlərə aiddir. Böyük rus dilçisi V. V. Vinaqradov yazırdı ki, sözlər təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edir, bu prosesdə onların hansı kontekstdə məcazlaşması yolu ilə çoxlu mənalı formalaşır (2, 18). Yuxarıda sadalanan müəlliflərin tədqiqatlarında sözlərdə məcazi mənalıların meydana çıxmasının prinsipləri struktur dilçilikdə nə qədər ciddi cəhədlə öyrənilsə də, nə qədər elmi nailiyyətlər əldə olunsada, yenə də məcazlar üzrə köçürmə mexanizminin prinsipləri öz həllini tapa bilmirdi. Yalnız dilçilikdə antroposentrik paradigmanın meydana gəlməsi, antroposentrik dilçiliyin prinsiplərinin formalaşması məcaz köçürmələri ilə bağlı çox mühüm məsələlərə aydınlıq gətirdi. V. Q. Qak yazırdı ki, dil nə qədər ki, inkişaf edirsə etsin, o, bir faktı təsdiq etməli olacaq ki, sözün semantikasi insan şüurunda əks olunan obyektiv reallıqdan kənarında öyrənilə bilməz (3, 95). Amerika koqnitiv dilçiliyində C. Lakov leksik vahidlər arasında semantik köçürmələrin semantik sahələr arası münasibətlər kimi səciyyələndirməklə bu istiqamətdəki tədqiqatlara yeni impuls verdi (7). Və ümumən dilçilikdə semantik köçürmələrlə bağlı belə bir konsepsiya irəli sürüldü ki, bütün insanların şüurunda semantik köçürmə modeli vardır və o, istənilən anda hərəkətə gələrək müxtəlif məcaz növlərini formalaşdırır. Bu aspektdəki tədqiqatlarda köçürmələrin milli mədəniyyətlə, milli mentalıqla bağlılığı məsələsi dilçilikdə yeni problemləri üzə çıxartdı. Bu da assosiasiya olunmuş predmetlərin, hadisələrin dildəyişicilərinin həyatı dərk etmə tərzilə bağlı olması məsələsi ilə bağlıdır. Deyək ki, slavyan xalqlarının dildəki assosiasiyalar sistemi Alman dillərindəkindən fərqlidir, və ya bəzi hallarda üst-üstə düşür. Bunların da öz mədəni-tarixi əsası var. Dildə leksik assosiasiyaların formalaşması dil kollektivinin dünyanı dərk etmə modelindən, onun psixologiyasından asılıdır. Bunun əsasında metafora, metonimiya (sineqdoxa metonimiyasının növü kimi qəbul edirik) kimi məcaz köçürmələri formalaşmışdır. Məcazlaşma dillərdə universal hadisə olması ilə yanaşı, milli-etnik şüurla da tənzimlənir. Məsəllərə müraciət edək: “Змиорка: 1. İlanbalığı 2. Məc. mənə: Uca boylu, incə bədənli qadın (9, 221). Жена с висока тьнка фигура, 3. Лоша жена” (11, 268). “İlan balığı” ilə qadın arasında assosiasiyanın yaradılması diqqətimizi cəlb edir. “Змиорка”nın adı çəkilən lüğətlərdə iki assosiativ mənası verilmişdir. Birincisi “Uca boylu, incə belli qadın” digəri isə semantik cəhətdən ona əks olan mənə “bəd qadın/ sərt qadın” (ola bilsin ki, insanı çalan, acılayan) mənalıdır. Maraqlısı budur ki, assosiativ mənalıların biri müsbət, digəri isə mənfi münasibətin daşıyıcısıdır. Eyni leksik vahiddə belə əks mənada assosiasiyaların yaranması təbii ki, Bolqar dilində mövcud olan “İlan” fenomeni ilə bağlıdır. Və qeyd olunan ikinci mənə köçürülməsində ilan əlamətinin izləri semantik cəhətdən zəifləmiş şəkildə qorunub saxlanmışdır. Başqa bir misalə baxaq: “Причернява ми- Gözlərim qaraldı, 2. Məcazi m. Özümü itirdim. (9, 488). Губя самообладание не могу да се контролирам - Özümə hakim ola bilmirəm” (11, 707).

Gözlərim qaraldı ifadəsi Bolqar dilində öz həqiqi mənasında işlənəndə burada assosiativ əlaqələnmədən söhbət gedə bilməz. Lakin bu hadisənin psixoloji məqamın üzərinə köçürülməsi yeni məzmunlu ifadənin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə bir mürəkkəb köçürmə prosesi təkcə Bolqar dilində deyil, digər dillərdə də səciyyəvi haldır. Bəzən leksik vahidlərdə

məcəzlaşma həqiqi mənaya çox yaxın olan semlərin yaranması ilə müşahidə olunur: “Глядя: Той я глади с ръка по лъскавата козина (11, 116); Ütüləmək. 2.Məcəzi mənə - tumarlamaq, sıgallamaq” (9, 124). Verilmiş misalda “ütüləmək” mənası «гладя» felinin həqiqi mənasıdır. Lakin “tumarlamaq, sıgallamaq” onun məcazi mənasıdır. “Ütüləmək”lə “tumarlamaq”, “sıgallamaq” mənaları arasındakı əlaqələnmə müxtəlif semantik sahələrə aid sözlərin assosiativ əlaqəyə girməsi ilə səciyyəvidir. Verilmiş misalda “ütüləmək”lə “sıgallamaq/tumarlamaq” arasında assosiativ əlaqələnmə daha canlıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “ütüləmək” sözünün fərqli mənası həqiqi mənaya semantik cəhətcə daha yaxın olan “davranışdakı nöqsanları düzəltmək” semantikasi semantik cəhətcə yaxın assosiasiyaya adlandırıla bilər. Bu xüsusda diqqətimizi bir məqam da cəlb edir. Bolqarıstan bir müddət Osmanlı imperiyasının tərkibində mövcud olmuş və bu dövrdə çoxlu sayda türk mənşəli sözlər Bolqar dilinə keçmiş, indi də onlar bolqar dilinin reallıqları ilə fəaliyyət göstərir. Məsələn: “Каумақ. Най – хубавата.най добрата час т от нешо, каймакът на обществото каймакът на ергените (11, 328). Qaymaq. 2. Məc. mənə: elita Cəmiyyətin qaymağı” (9, 268).

Müasir Azərbaycan dilində də işlənən bu leksik vahidin “elit” semantikasi “üz-qaymaq” assosiasiyası üzrədir. Müasir bolqar dilində qeyd olunan assosiasiya tipi də “üz” semantikasi əsasında formalaşmaqla universal səciyyə daşıyır. Burada da semantik sahələrarası əlaqələnmə “qida (məhsul) – cəmiyyət “modeli əsasında formalaşmışdır. Leksik məcəzlaşmanın bir yolu da bolqar xalqının mifik düşüncəsi, milli-etnik düşüncə çevikliyi (anekdotlar), adət-ənənələri ifadə edən sözlərin məcəzlaşması ilə bağlıdır. Bu tipli sözlər ya mətnin məzmununa tam ehtiva edən leksemlər, ya da hadisənin tam təmsilçisinə çevrilənlərdir. Misalə müraciət edək: “Orisnitsa - peri, falçı. Aktyorlar (ümumiyyətlə cəmdə) yeni doğulmuş uşağın doğuşda taleyini proqnozlaşdırırlar. Eyni və ya oxşar funksiyaya sahib olan simvollar bir çox mifoloji ənənələrdə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, insan taleyindən məsul olan tanrıya itaət edirlər. Proqnozlar xoşbəxt bir həyat, işdəki uğurlar və uğursuzluqlar, uğursuzluqlar, bir insanın həyatında qarşılaşacağı çətinliklər haqqında ola bilər. “Orisnitsa” qədim slavyan mifologiyasında uşaq doğularkən onun taleyini qabaqcadan xəbər verən qadın “peri, falçı” belə adlanırdı. Məlumdur ki, bu xəbər yaxşı da, bəd də ola bilərdi (10, 578). Bolqar ənənəsinə görə onlar iki bacıdır. Müqəddəs Petka (Həftənin beşinci günü) və Müqəddəs Nedelya (Bazar günü). Digər slavyan dillərində çox az işlənən bu leksem Bolqar dilində də çox az işlənir. Başqa bir misal: “Bai Ganyo” bütün zamanların qəhrəmanıdır. Aleko Konstantinov bu obrazında XIX əsrin 90-cı illərinin bolqarlarına xas olan mənfi xüsusiyyətləri onun simasında toplamışdır. “Bai Ganyo” aqgöz, xəsis, eqoist, hiyləgər və yalançı, münafiqdir, özüne inamı çoxdur, bunun səbəbi maddi vəziyyətidir. Bunlar günümüzdə "barın adamları" adlanır. Zəngin bir tacirdir, hər şeydə mənfəət axtarır, “gücsüz”ü heyran etmək istəyir. Bəzi gənc "iş adamları" kimi o da kobud, aqressiv, həyasız, tərbiyəsiz və kobuddur. Bu xüsusiyyətlərə sahib insanlar bizim dövrümüzdə müşahidə olunur. Və onları Bai Ganyonun "nəvələri" adlandırmaq olar. Bu gün bu müasirlərə hər yerdə rast gəlmək olar: məktəbdə, küçədə, qatarda, avtobusda və hər yerdə. Təəssüf ki, gənc nəslin Bai-Gan davranışının daşıyıcısı olduğunu söyləmək olar (4, 269). XIX əsrlə müqayisədə bu obraz semantikasını daha da genişləndirərək semantik transformasiyaya məruz qalmışdır. Görünür, müasir bolqar milli mühitində həmin obrazın prototipləri daha çox nəzərə çarpır. Digər bir misal: “Baba Marta” bolqar xalq düşüncəsində əsrlərcədir yaşayır. Metonimik köçürməyə əsaslanan bu adla yazın gəlişini assosiasiya edirlər. Bolqar inamına görə mart ayının havasını bilmək olmur; gah gün çıxır, gah qar yağır. Baba Marta bundan əsəbləşir. Bu ayda Bolqarların xüsusi tikməsi olur, onu martın 1-dən yaxalarından asırlar. Beləliklə, Baba Martada sağlamlıq, bol məhsul arzusu ilə inanlar təbiətin bu vaxtını assosiasiya edirlər. Əslində bu kult əkinçilik kultu ilə bağlıdır. İlin bu vaxtında kasıb bolqarlar sevinirlər ki, Baba Marta onlara kömək edəcək (5). Göründüyü kimi, “Baba Marta” məcəzlaşaraq semantik strukturu xeyirxahlıq, insanlara xoş niyyətlərlə yanaşan, onlara kömək edən mifoloji varlıq kimi semantik çalarlar qazanmışdır. Bu tipli məcaz köçürmələrində bir mətnin bütün mənası incəliyi, yumorluluğu, dərin mədəni tarixi kökləri ilə həmin leksemdə yaşayır.

Məcəz köçürmələrinin bir növü də söz birləşmələri və ya cümlələrə aiddir. Prinsipcə onlar yuxarıda izah olunan məcaz köçürmələrindən fərqlənməsə də, müəyyən qədər özünəməxsusluqlara da malikdir. Misallara müraciət edək: “Черешка върху (на) тортата” – tort üstündə albalı. Bu ifadə Bolqar milli mədəniyyətinə söykənir (8). Bildiyimiz kimi, tortun üzərində albalı həm estetik, həm də dad baxımından çox dəyərlidir. Adətən, təkcə Bolqarıstanda deyil, dünya xalqlarının şirniyyat mətbəxində tortun hazırlanmasında albalıya da xüsusi önəm verirlər. Belə demək mümkünsə, albalı tortun müəyyənləşdiricisinə çevrilir; bu mənada albalı bu kontekstdə xüsusi estetik dəyərə malik olur. Məhz bu məzmunu əsasında ifadənin məcaz köçürməsinə məruz qalması “черешка върху (на) тортата > черешка ‘най-показателна, ярка проява на неццо” frazeoloji birləşməsinin yaranmasına məntiqi əsas vermişdir. Yəni tortun üstündə albalı diqqəti cəlb edən amildir. Onun bu semantikasi yeni frazeoloji birləşmənin yaranmasına səbəb olmuşdur (6, 131-142). Müasir dövrümüzdə Bolqar dilində qeyd olunan frazeoloji birləşmənin həm daxili forması, həm də frazeoloji semantikasi yanaşı olaraq mövcuddur. Bu ifadənin frazeoloji mənası həqiqi mənanın məcəzlaşması hesabına baş vermişdir.

İctimai-siyasi sərəitin gərginləşməsi, adətən, dildə siyasi məzmunlu məcaz köçürmələri hesabına metaforaların yaranmasına stimül verir. Belə birləşmələr metafora modelləri qəlibində formalaşır. Məsələn: “Политически чадър”. Bildiyimiz kimi, metaforalar fərqli semantik sahələrə aid sözlərin assosiasiyası nəticəsində meydana gəlir və onların koqnitiv modelləri vardır. “Siyasi çadır” frazeoloji birləşməsi “Черешка върху (на) тортата” frazemindən fərqli model əsasında meydana gəlmişdir. Bundan əlavə, bu tipli məcaz köçürmələri frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsinin fərqli yoludur (6, 131-142). Məcəz köçürmələrinin bir növü də söz birləşməsinin və ya cümlənin məcazi mənə üzərində qurulmasıdır. Bu tipli məcazlar dolayısı ilə, lakin ciddi emosional effektdə malik təsir gücü ilə ünsiyyətdə qarşı tərəfə hesablanılır. Adətən, xalq məsəli, bəzən də atalar sözü səviyyəsində meydana gələn belə konstruksiyaların ifadə etdikləri mənalar folklor səviyyəsinə qədər yüksəlir və ümumişləklilik hüququ qazanır. Məsələn: “Каруцата пред коня” – qaydalara əməl et. Bu frazeoloji birləşmənin ümumi məzmununda nəzərdə

tutulan fikir bir çox dillərdə, xüsusən də Azərbaycan dilində ekvivalent ifadəyə malikdir. Fərq yalnız onlar arasındakı ifadə konstruksiyasındadır. Görünür, bəşəriyyət qarşılaşdığı hadisələrə münasibətdə bəzən oxşar reaksiyalar verir və onlar da dildə öz ifadəsini tapır, yeni ifadələr formalaşır. Dil hər vaxt kommunikasiya zamanı meydana çıxan emosiyaları və ya anlayışı vermək üçün mövcud imkanlara tez-tez müraciət edir, dildəşiricisinin intellektual səviyyəsindən və onun dilin imkanlarından istifadə etmə qabiliyyətindən asılı olaraq novatorluq göstərir. Leksik səviyyədə novatorluq leksik vahidlərin semantik strukturunda meydana gələn yeni semlər, yeni yaranan frazemlərin timsalında təzahür edir.

Dildə hansı cür formalaşmasından asılı olmayaraq meydana gələn frazeoloji birləşmələr yeni leksik hadisə sayılır. Çünki leksikaya yeni dil vahidi gəlir; dil hansısa emosiyaları, hissi incəlikləri vermək üçün müvafiq kontekstdə dəqiq ifadə vasitəsi kimi nitq dövrüyyəsinə daxil olur. Bolqar dilində digər dillərdə olduğu kimi, dildəşiricilərinin ünsiyyət ehtiyacını ödəyəcək səviyyədə leksik vahidləri, eləcə də frazeoloji vahidləri vardır. Bunların sayəsində müasir elmi – texnoloji inkişafdan irəli gələn bir sıra leksik problemlərin öhdəsindən bolqar dili tam gəlir. İnkişaf etmiş Avropa dilləri sırasındadır. Bu xüsusiyyət onun mükəmməl fonetik sistemində, daim inkişaf edən leksik sistemində və qrammatikasındadır. Ona görə də belə nəticəyə gəlirik ki, bolqar dili dünyanın qabaqcıl xalqlarının dili kimi, daim dəyişir və inkişaf edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Барабаш О.В. Подходы к пониманию феномена полисемии: <https://cyberleninka.ru/article/view/podhody-k-ponimaniu-fenomena-polisemii>
2. Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Москва, 1972, 601 с.
3. Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. 4.1. Твп: Издво Москов. пединститута иностр. яз. им.М.Тореза, 1971, 95.
4. Георгиева, С. За новите двуезични фразеологични речници и антропоцентрични подход при лексикографирането. – В: 70 години българска академична лексикография. София: 2013, с. 269-275.
5. Даскалова-Перковска и др. 1994: Даскалова-Перковска, Л., Добрева, Д., Коцева, Й., Мицева, Е. Български фолклорни приказки. Каталог. София: УИ „Св. Климент Охридски“ 1994
6. Диана Благоева. Дефразеологизацията като източник на лексикални и семантични иновации в съвременния български език. в: езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова. София, аи „проф. Марин Дринов“, 2011, с. 131-142. България, София.
7. Лакофф, Джонсон 2004: Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
8. Шулежкова Светлана Григорьевна (2019), “русские и болгарские фразеологические НЕологизмы как объект словарного описания”. *Elekt. resurs: cyberleninka.ru/article/view/russkie-i-bolgarskie-frazeolo...*
9. VAr - Bolqarca-Azərbaycanca lügət. Bakı, Avropa, 2017, 681с.
10. БТР-Българский тълковен речник. Наука и изкуство. София 2013, 1093 с.
11. Съвременен тълковен речник на българския език с приложения. Велико Търново: GABEROF, 1995, 1102 с.

Açar sözlər: bolqar dili, leksika, məcaz, frazeoloji birləşmə, məna.

Ключевые слова: болгарский язык, лексика, метафора, фразеологическое сочетание, значение.

Keywords: Bulgarian, lexical, figurative, phraseological combination, meaning.

Образность в лексиконе болгарского языка

Основоположник современной теории языка F.de Соссюр отмечал, что язык меняется и развивается. Изменение языка как фактора развития охватывает все его уровни. Но темпы развития и изменения уровней не одинаковы. Лексический уровень языка имеет ряд особенностей, являясь в этом отношении более активным. Из них можно выделить появление новых слов в семантике слов путем образности, образование фразеологических союзов, создание новых лексических конструкций для точного выражения мысли в соответствии с ее тонкими, коммуникативными требованиями и др. может быть помечен как. В статье эти проблемы были интерпретированы на основе лексики болгарского языка. В заключение отмечается, что лексика болгарского языка богата, она постоянно развивается и обогащается. Основным источником лексического обогащения является собственный баланс болгарского языка.

METAPHOR IN THE LEXICON OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Summary

Founder of modern language theory F.de Sossor noted that the language is changing and developing. The change of language as a factor of development covers all its levels. But the pace of development and change in levels is not the same. The lexical level of the language is more active in this respect and has a number of features. The formation of new semantics in the semantics of words, the formation of phraseological units, the creation of new Lesic constructions for the precise expression of the idea in terms of subtle, communication requirements, etc. can be saved as. These problems are explained in the article based on the lexicon of the Bulgarian language. Finally, the article concludes that the lexicon of the Bulgarian language is rich, constantly developing and enriched. The main source of lexical enrichment is its own balance of the Bulgarian language.

Rəyçi: dos. Bisserka Nikolova Veleve-Petroussenko

В процессе перевода часто возникают трудности с подбором соответствующего эквивалента в переводном языке. Ведь нужно учитывать, что в каждом языке существует своя семантическая структура по которой, переводчик должен строго следовать, так как в редких случаях встречается полное лексическое совпадение в двух или более языках. Для предотвращения трудностей в переводе, переводчик должен использовать лексические трансформации для создания наиболее полного адекватного перевода. Однако, очень часто под лексическими трансформациями выявляются грамматические трансформации и в таких случаях переводчик просто вынужден применять их, а не заикливаться только на одной трансформации. Ведь залог успеха каждого переводчика зависит от правильно подобранного эквивалента в переводном языке.

В данной работе ведётся анализ лексических трансформаций, что были использованы азербайджанским, казахским и английским переводчиками в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Перед нами задача не из лёгких, ведь каждое художественное произведение имеет ряд сложностей и особенностей, о которых необходимо помнить при его передаче на другой язык. А в нашем случае, роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита» по мнению многих критиков в русской литературе является сложным художественным произведением, так как в нем содержится огромное количество фразеологизмов, реалий, пословиц-поговорок, ироний и юмора, что не каждому переводчику подвластно воспроизвести с огромным успехом. Понимание художественных произведений предполагает «умение читателя не только воспринимать текст как сумму значений составляющих его единиц, но и распознавать «двойственную» природу языковой единицы в художественном тексте». [Задорнова, 1984, с.8].

Перевод художественного произведения был и остаётся одной из основных тем исследования лингвистов из разных стран. Как отмечает Т. А. Казакова, переводчик создаёт не только эквивалент оригинала, а сколько его подобие, особый вид текста, призванный представлять исходное художественное произведение в иноязычной культуре, обеспечивая тем самым дополнительную аудиторию исходному тексту, а также развитие межкультурной художественной коммуникации в соответствии с требованиями времени, характером литературных процессов и потребностями получателей, как владеющих, так и не владеющих исходным языком» [Казакова, 2006, с. 23-24]. В своей работе мы опирались на классификацию лексических трансформаций предложенную В. Н. Комиссаровым, такие как транслитерация, переводческое транскрибирование, калькирование, генерализация, конкретизация, приём целостного преобразования, лексического добавление и опущение, антонимический перевод и компенсация. [Комиссаров В.Н., 1990, с. 253].

Генерализация представляет собой замену каких-либо понятий русского языка более широкими понятиями языка перевода, замену частного понятия общим либо видовым. Применяется в переводе реже, чем противоположный ему приём конкретизации, что связано с особенностью лексического состава русского языка, включающего в себя большое число абстрактных понятий.

Давайте приведём наглядный пример на генерализацию в главе 10 «Вести из Ялты»:

« - Дай-ка я тебя поцелую, - нежно сказала **девица**, и у самых его глаз оказались сияющие глаза. Тогда Варенуха лишился чувств и поцелуя не ощутил.». [М. Булгаков, 1983, с. 90].

“Let me give you a kiss,” said **the girl** tenderly, and the shining eyes were right next to his eyes. Then Varenuvka fainted away and did not feel any kiss.” [Х. Эплин, 2012, с. 114].

“ - Qoy bir səni öpüm, - **qız** nəvazişlə dedi və o, işıq saçan gözləri düz öz gözlərinin önündə gördü. Bu vaxt Varenuvka huşunu itirdi və öpüşü hiss etmədi.” [С. Будаглы, 2006, с. 112].

« - Келші, кәне, сәні сүйейін, - деді **бекеш** елжірей, оның көзінде жарқыраған бір көз тағы да тұрған сияқты. Сонда барып Варенуха есінен танып, сүйоді сезбей қалды.» [С. Актаев, 2008, с. 365].

Здесь выражение «**девица**», которое имеет значение «**то же что девушка, красивая девушка, застенчивая девушка, незамужняя девушка**» в переводе на все три языка было заменено общим понятием «**девушка**». Но в исходном тексте единица «**девица**» содержит контекст совершенно противоположного характера, так как ранее упоминалось что девушка была «**...совершенно нагая девица – рыжая, с горящими фосфорическими глазами...**», поэтому переводчики должны были учесть, что не идет речь «**о положительной или скромной девушки**». Например, в азербайджанском аналоге можно было перевести «**gözəlçə**», в английском «**damsel**» и в казахском «**шүйкебас**». Поэтому предложенный переводчиком перевод не оправдан.

Следующий пример с применением генерализации в главе 1 «Никогда не разговаривайте с неизвестными»:

«... На маленькой головке **жокейский картузик**, клетчатый кургузый воздушный же пиджачок...» [М. Булгаков, 1983, с. 4].

«... Шақша басында **шабандоздық кунқағары** бар, үстінде тылтиған керегекөз бешпентше» [С. Актаев, 2008, с. 264].

³ Бакинский Славянский Университет. tukumbayeva@mail.ru

“...balaca başında **günlüklü cokey papağı**, әуниндә дар, dama-dama үйngül pencәk...” [С. Будаглы, 2006, с. 14].

“... On his little head a **jockey’s peaked cap**, a little checked jacked, tight, and airy too...” [Х. Эплин, 2012, с. 114].

В данном случае значение единицы «картуз» - это мужской головной убор с жёстким козырьком, неформенная фуражка, которая носилась во времена Советского Союза и была широко распространена во всех постсоветских странах.

В казахском переводе используется приём генерализация, переводчик единицу «картуз» перевёл как «**күнкағар**», что в переводе означает «**козырёк**», тем самым дав общее понятие к данной единице. Так же нужно заметить, что уменьшительный суффикс «**ик**» переводчик не взял во внимание. Исходя из этого, у читателя может появиться ложное представление об этом головном уборе, ведь можно легко перепутать его с обычной, простой кепкой. Во избежания этого, мы даём свой аналог перевода «**күнкағары бар шағын баскиім**», что в переводе означает «**маленький головной убор с козырьком**» будет более уместно и понятно.

В азербайджанском переводе также используется приём генерализация, не смотря на то, что в словаре А. А. Оруджева даётся описательный перевод в виде «**qabağı günlüklü furajka**», но переводчик игнорирует этот факт и заменяет данную единицу общим понятием «**günlüklü papağı**», что в переводе означает «**солнцезащитная шапка**».

А вот в английском переводе, переводчик прекрасно справляется перед поставленной задачей, подобрал соответствующий аналог к данной единице. В английском языке «**peaked cap**» переводится как «**фуражка**», тем самым лишний раз доказывает, что полностью соответствует понятию к исходной единице.

Следующая лексическая трансформация – подразумевает за собой, когда приходится заменять отрицательную форму на утвердительную или наоборот, то это является антонимическим переводом. В таких случаях переводчику приходится изменять контекст и при этом не потерять идею автора.

Вот например, мы выявили пример на антонимический перевод в главе 1: «**Никогда не разговаривайте с неизвестными**». [М. Булгаков, 1983, с. 3]. “**Tanmadığınız adamdan uzaq durun**”. [С. Будаглы, 2006, с. 13]. «**Бейганыспен ешқашан әнгімелеспендер**». [С. Актаев, 2008, с. 263]. “**Never talk to strangers**”. [Х. Эплин, 2012, с. 5]. Данное выражение часто использовалось с целью «**запугивания людей**», ведь во времена советской эпохи людям запрещалось разговаривать с малознакомыми людьми, в особенности с иностранцами. Ведь за такое общение ты мог дорого поплатиться, например своей собственной свободой, власть того времени могла запросто тебя обвинить в шпионаже и сделать тебя «**врагом народа**» на всю оставшуюся жизнь.

В азербайджанском переводе переводчик применил антонимический перевод. В исходном тексте заголовок «**Никогда не разговаривайте с неизвестными**», хочу отметить, показан в удвоенной отрицательной форме, но при переводе на азербайджанский переведён в утвердительной форме, то есть “**Tanmadığınız adamdan uzaq durun**”, означает «**Держитесь подальше от незнакомцев**». Но это никак не искажает замысел автора, поэтому перевод выполнен удачно.

А вот в казахском и английском переводе, переводчики применяют полные эквивалентные переводы, что не может нас не порадовать. На наш взгляд все три переводчика великолепно справились со своей задачей без каких-либо смысловых потерь.

Следующий пример в главе 22 «При свечах»:

«Когда, неся под мышкой шётку и **рапиру**, спутники проходили подворотню, Маргарита заметила томящегося в ней человека в кепке и высоких сапогах, вероятно, кого-то поджидавшего.» [М. Булгаков, 1983, с. 200].

“Yol yoldaşları qoltuqlarında şotka və **rapira** darvazadan keçəndə, Marqarita uzaq ki, kimisə gözləyən uzunboğaz çəkmə geyinmiş kerpəli yorğun bir adam gördü. [С. Будаглы, 2006, с. 236].

«Қолтығының астына шөтке мен **қылышты** қысып жолсеріктер қақпаның астынан өтті, Маргаританың көзі қақпа алдында шамасы біреуді күткен сияқты биік өкше етік киген кепкелі кісіні шалып қалды.» [С. Актаев, 2008, с. 492-493].

“As the travelling companions were passing through the gateway, carrying the broomstick and **the rapier** under their arms, Margarita noticed a man wearing a cap and high boots languishing it it, probably waiting for somebody. [Х. Эплин, 2012, с. 254].

Значение единицы «**рапира**» - это колющее холодное оружие с длинным четырёхгранным клинком, разновидность шпаги и употребляется в фехтовании. В азербайджанском переводе переводчик применил транслитерацию. На наш взгляд, не каждый азербайджанский читатель осведомлён о значении данной единицы, исходя из это наилучшие варианты приём передачи в данном случае аналог или описательный перевод. В казахском переводе переводчик как раз-таки подбирает аналог к единице «**рапира**» переводя её «**қылыш**», что в переводе означает «**шпага**». На наш взгляд предложенный переводчиком выполнен удачно.

В английском переводе переводчик применяет, как и в азербайджанском переводе транслитерацию. Соответственно у англоязычного читателя нет проблем с пониманием и значением, ведь этимология данной единицы происходит от немецкого «**rapier**», от французского «**rapiere**» и от испанского «**espada ropera**». Исходя из этого выбор переводчика оправдан.

Таким образом, мы приходим к выводу, что знание и правильное использование лексических трансформаций, даёт возможность переводчику достичь эквивалентности и колоссальных успехов в переводе. Также хочется отметить предложенные Комиссарова приёмы, такие как генерализация, конкретизация, приём целостного преобразования, лексического добавление и опущение, антонимический перевод и компенсация действительно применимы, а также мы

выявили и показали наглядные примеры с подбором удачного варианта перевода. Однако переводчик должен помнить, что художественный перевод не потерпит дословности, с связи с этим необходимо тщательно подбирать выражения, строго следовать стилю и культуре исходного текста. И только при соблюдении данных правил, мы сможем достигнуть желаемого результата и создать перевод без смысловых потерь.

Использованная литература

1. Задорнова В. Я. Восприятие и интерпретация художественного текста, М., 1984
2. Казакова Т. А., Художественный перевод, Теория и практика Текст: учебное пособие / Т. А. Казакова, СПб.: ООО «Инъязиздат», 2006, с. 544
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высш. шк., 1990, с. 253.
4. Булгаков М. А., Мастер и Маргарита, Художественная литература, 1983, с. 320.
5. Bulqakov M. A. Master və Marqarita, пер. С. Будаглы, «Şərq-Qərb», Баку, 2006, с. 376.
6. Булгаков М. А. Ақ гвардия. Майталман шебері мен Маргарита, пер. С. Актаев, «Аударма баспасы», Астана, 2008, с.632.
7. Bulqakov M. A. The Master and Margarita, Background material Alma Classics Ltd, translated by Hugh Aplin, 2012, 460p.

Açar sözlər: grammatik transformasiyalar, ümumiləşdirilmə, konkretləşdirilmə, buraxılma, əlavə olunma və antonimik tərcümə.

Key words: grammatical transformations, generalization, concretization, omission, addition and antonymic translation.

Ключевые слова: грамматические трансформации, генерализация, конкретизация, опущение, добавление и антонимический перевод.

M. Bulqakovun “Master və Marqarita” romanının Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcümələri nümunəsində leksik transformasiyaların tətbiqi

Xülasə

Bu məqalədə tərcümə olunan dildə tam uyğunluğa və üst-üstə düşməyə nail olmaq üçün leksik transformasiyalar nəzərdən keçirilir. Komissarovun təsnifatı əsas götürülmüş, eyni zamanda illüstrativ nümunələr verilmiş və buna uyğun olaraq M. Bulqakovun “Master və Marqarita” romanında Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcümələrin hər biri müqayisəli-tipoloji təhlil edilmişdir.

Using lexical transformations on the example of translations of M. Bulgakov’s novel “The Master and Margarita” into Azerbaijani, Kazakh and English languages

Summary

This article discusses lexical transformations to achieve a full correspondence and coincidence in the translated languages. Komissarov’s classification was taken as a basis, and were given illustrative examples, accordingly was made a comparative analysis for all three translations in M. Bulgakov’s novel “The Master and Margarita” into Azerbaijani, Kazakh and English languages.

Rəyçi: prof. Rafik Manaf oğlu Novruzov

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРОЦЕССА ЛЕКСИКАЛИЗАЦИИ В СФЕРЕ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Системный характер явления лексикализации проявляется прежде всего в том, что оно действует не только в сфере номинативных единиц языка – различных типов и разрядов словосочетаний, подвергшихся материальному сжатию, универбации (стиральная машина – стиралка, головная боль – головняк и пр.), - но и в сфере всех речемыслительных актов, включающих номинализацию предикативных единиц различного «калибра», т.е. возникновение вторичных лексических обозначений на почве трансформации этих предикативных единиц в слово-лексему (не-тронь-меня-цветок), ономаσιологическую единицу (Нагнибеда, Забейворота, Дериглаз - фамилии), единиц месяцеслова (Алексей пролей кувшин – метафорическое обозначение 30 марта, Емельяны-перезимники – накрути буран, обозначение 21 числа января и т.п.); явление лексикализации не обходит и сферу окказиональной деривации.

Радиус действия процесса лексикализации, как видим, достаточно широк. Данный процесс как дериватологическое явление обусловлен возникновением вторичных образований (образно-метафорических, во многих своих проявлениях), сохраняющих тождественные генетические семантические связи с исходными единицами, т.е. словообразовательной – производящей основой.

Лексикализацию как явление, видимо, следует рассматривать не только в рамках дериватологических процессов, когда новообразованное слово сохраняет генетические словообразовательные связи с исходным текстом (устойчивым словосочетанием или предложением), но и в рамках тех случаев, когда структурный элемент полноценного высказывания актуализируется и берет на себя функции этого высказывания: Налево! Направо! Стой! Газы! Огонь! и т.п. Разница между этими ситуативно самодостаточными словесными знаками и теми образцами лексикализованных единиц, которые мы рассматривали в предыдущих параграфах, очевидна. И заключается она в их противопоставленности по признаку сохранения /несохранения предикативного смысла, т.е. предикативности как категориального признака.

Так, лексическое значение слова «Ванька-встанька» адекватно предмету: это особая разновидность мишени, которая «падает» при точном попадании в нее снаряда, а через некоторое время по сигналу центрального пульта управления стрельбища встает опять во весь рост. Метафора, используемая по отношению подобного рода мишеней в военной среде, имеет лексическую базу – игрушку с таким названием, которое восходит к предикативной единице «Ванька, встань-ка!» (ср. с азербайджанским «*hasyatmaz*»). Современная форма слова «Ванька-встанька» (1, с.68) свидетельствует о генетических словообразовательных процессах, которым подверглось слово, образовавшееся от предикативной единицы «Ванька, встань-ка!». Метафорическое обозначение мишени определенной формы оказывается третичной номинацией в этом морфолого-семантическом ряду. Вместе с тем отмеченный ряд фактически повторяет дериватологический путь, воспроизводит модель лексикализации, характерную для материала, рассмотренного нами на предыдущих страницах.

Что же касается слов-знаков типа Огонь! Газы! и т.п., то они представляют процесс лексикализации в ином ключе. Эти единицы сохраняют свою референтную (предметную) соотносительность целиком, т.е. их предметная соотносительность с определенной устойчивой ситуацией равна предметно-ситуативной соотносительности предикативных конструкций, которые эти лексемы-знаки представляют. Иначе говоря, единица-знак «Воздух!» в своей предметно-ситуативной соотносительности равна высказыванию-предупреждению о воздушной (авиационной) атаке, об атаке противника с воздуха, примерно: «Идет атака с воздуха», при котором по уставу весь отряд или войсковое соединение должно рассредоточиться и найти какое-то укрытие. Но при ситуации, абсолютно ограниченной во времени, когда речь идет о секундах, для полнокровного объяснения положения дел не остается возможности: словесное предупреждение «Воздух» функционально оказывается достаточным знаком, предметная соотносительность которого бывает абсолютно эквивалентным с целым предикативным высказыванием «Всем в укрытие, берегитесь воздушной атаки!» и т.п. Лексикализованные знаки Воздух!, Огонь! и т.п. должны быть квалифицированы не только с точки зрения отмеченного спрессования предложения-высказывания до объема одного слова, которое в таких случаях представляет актуализированный элемент исходного высказывания, полнокровного предложения. Спрессование и выдвигание актуализированного структурного элемента – один из главных признаков этих единиц-знаков.

Второе свойство этих знаков – их особая эмоционально-экспрессивная насыщенность, без которой эти единицы не функционируют. Их референтная отнесенность (предметный смысл) предполагает обязательную отмеченную экспрессивность. Следовательно, названные признаки оказываются обязательными параметрами, определяющими (в единстве) семантическую структуру этих знаков. Подобное единство названных признаков выводит эти лексикализованные высказывания на особый уровень словесных знаков, совмещающих предикативные и непредикативные (номинативные) показатели. Остаточные предикативные свойства видимо, и дают некоторым исследователям рассматривать их в системе односоставных номинативных (назывных) предложений особого разряда – побудительно-повелительных предложений, обусловленных ситуацией, исключаяющей многословие и требующей быстрой реакции адресата (3, 306).

⁴ Бакинский славянский университет. rena@rambler.ru

Подобная трактовка смысла словесных знаков «Воздух!», «Газы!», «Огонь!» и т.п. не охватывает все разнообразие бытующих в языке единиц, поскольку та интонационно-экспрессивная модель, которая характерна для рассматриваемых нами единиц, противопоставляет их всем другим типам назывных предложений по признаку обязательность / необязательность особо сильной интонационно-экспрессивной окрашенности: другие типы односоставных назывных предложений могут быть интонационно (экспрессивно) окрашенными или неокрашенными.

Учитывая это обстоятельство и факт отсутствия у рассматриваемых нами единиц даже потенциальной парадигматической системы, а также отсутствие у них возможности функционально (т.е. по цели высказывания) видоизменяться и употребляться в отрицательной форме, считаем, что квалификация, данная в «Русской грамматике» вполне обоснована. Авторы этого концептуального труда считают эти единицы «предложениями, сообщающими о наличии в данный момент обнаруживаемого, непосредственно воспринимаемого предмета, явления» (2, т. II, 360).

Наши наблюдения над этими единицами, таким образом, дают основание рассматривать их в рамках комплекса признаков, обязательных для их семантической структуры: а) они представляют спрессованные до предела одного слова (лексемы) высказывания; б) имея генетические связи с исходными высказываниями (искусственно можно «реставрировать» их в форме этих высказываний), они уже не употребляются в форме предикативных единиц, потому что приобрели особую, присущую только им форму для функционирования; в) данная форма слова-знака для них самодостаточная, поскольку форма в данном случае поддерживается особой ситуацией, ситуативной соотнесенностью, определяющей их предметную соотнесенность, определяющей их предметную соотнесенность, т.е. предметный смысл; г) степень устойчивости их предметной соотнесенности, т.е. устойчивости ситуативной поддержки, обуславливает нейтрализацию их парадигматических форм по наклонениям, по функциональным типам предикативных единиц, а также по признаку утверждение / отрицание; д) эти единицы не могут быть распространены синтагматически – они всегда однословны; е) они всегда обладают особым интонационным рисунком, который соотносится с различными смыслами – не только повелительным значением: «Воздух!» означает, как мы уже отметили, предупреждение перед грозящей опасностью с воздуха, «Газы!» означают срочную необходимость использовать имеющиеся средства защиты от газо-бактериологической атаки (надевать противогазы), «Огонь!», «Пли» и т.п. – о срочной необходимости произвести огонь и т.д.

Сказанного, видимо, достаточно для заключения о том, что ставить в один ряд рассматриваемые единицы из военного обихода и обычные номинативные предложения (Тишина; Ночь; Спящая тайга и т.п.) не совсем укладывается в общую схему тех признаков, которые характерны для назывных предложений.

Подобные слова-знаки, на наш взгляд, следует рассматривать именно с точки зрения степени лексикализации (т.е. превращения в слово-знак) целых высказываний, составляющих генетическую основу для их функционирования, но не имеющих особого значения для самостоятельного функционирования этих единиц на современном этапе развития языка.

Поэтому, как нам представляется, эти единицы из военного обихода следовало бы рассматривать как особую форму, особую лексико-семантическую модель лексикализации предикативных единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Рос. АН. Институт русского языка им. В.В.Виноградова, изд. 4-ое. М., 2005.
2. Русская грамматика. Т. I М.: Наука, 1980, 612 с.
3. Современный русский язык (под ред. В.А. Белошапковой). М.: Высшая школа, 1981, 560 с.

Ключевые слова: военная терминология, процесс лексикализации, языковая структура, номинативная единица **Açar sözlər:** hərbi terminologiya, leksikləşmə prosesi, dil strukturu, dilin nominativ vahidi.

Keywords: military terminology, the process of lexicalization, language structure, nominative unit of language.

HƏRBİ TERMINOLOGİYA SAHƏSİNDƏ LEKSİKALİZASIYA PROSESİNİN TƏZAHÜRÜ

Xülasə

Məqalə hərbi terminologiya sahəsində leksikalizasiya prosesinin əks olunmasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Leksikalizasiya prosesinin işlənmə radiusu yetərinə genişdir. Bu proses derivatoloji hadisə kimi obrazlı-metaforik söz yaranmalarım yaranması ilə əsaslanıb. Onlar ilkin vahidlərlə qenetik sematik əlaqələri saxlamışdır. Leksikalizasiya hadisəsinin sistemli səciyyəsi təkcə dilin nominativ vahidlər sahəsində deyil, həm də müxtəlif nitq-şüur aktlarında öz əksini tapır.

MANIFESTATION OF THE LEXICALIZATION PROCESS IN THE FIELD OF MILITARY TERMINOLOGY

Summary

The article is devoted to the study of the reflection of the process of lexicalization in the field of military terminology. The processing radius of the lexicalization process is quite wide. This process is based on the emergence of figurative-metaphorical vocabulary as a derivative phenomenon. They have maintained a genetic semantic relationship with the initial units. The systematic character of the phenomenon of lexicalization is reflected not only in the field of nominative units of language, but also in various speech-consciousness acts.

Rəyçi: prof. İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Allahverdiyeva Aytən Fərman qızı⁵
NASİR XOSROVUN “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ POLİSEMİYA

Polisemiya sözlərin tarixən yaranan müxtəlif mənalarının ilk mənə əsasında məcazlaşma yolu ilə qruplaşması və ümumiləşməsinin nəticəsidir. Polisemiya yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır. Bir söz bir və ya bir neçə əşyaya xidmət edir. O bir fonetik tərkibdə bir əsas və bir neçə məcazi mənənin mərkəzləşməsidir.

Bir sözün ilk mənəsindən əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Müxtəlif mənə çalarlığına malik olan sözlərə isə çoxmənəli (polisemantik) sözlər deyilir. İfadə etdiyi müxtəlif mənə çalarlığına görə çoxmənəli sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az mənə çalarlığına malik olur. Çoxmənəli sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi-müstəqim mənəsini təşkil edir, başqa mənələri isə ilk mənəyə az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənələri kimi özünü göstərir. Polisemantik sözlərdə sözün əsas mənəsi həqiqi, ikinci və sonrakı mənələri isə məcazi mənə adlanır. Fars dilində çoxmənəli sözlər- **کلمات چند معنایی** adlanır. [1,20] “Səfərnəmə”də çoxmənəli sözlərin işlənmə məqamları çox deyil. Çox olmasa da bu sözlərin araşdırılması maraqlı faktları üzə çıxardı.

عظیم sözünün ifadə etdiyi mənələr.

Ərəb dilində **عظم** [əzumə] kökündən düzələn bu söz [2,523] fars dilində **عظم** [ozm və ezəm] şəklində tələffüz olunur və “əhəmiyyət, qüdrət, şöhrət, məğrurluq” mənələrini daşıyır. [4,185] Həmin söz **فعلیل** sxemində sifət yaradaraq Azərbaycan dilinə “böyük, nəhəng, əhəmiyyətli, hörmətli” kimi tərcümə olunur.

عظیم sözü “əzəmətli” mənəsində.

[5,10]-Qapının başında daşdan əzəmətli bir tağtavan ucalır. [6,24]

[5,19] بعد از آن طاقی عظیم بر بالای آن طاقها ... ساخته اند.

Ondan sonra o tağların üstündə başqa bir əzəmətli tağ da düzəldilib. [6,30]

عظیم sözü “çox” mənəsində (“çox” say mənəsində deyil).

[5,77]-Mən orada olanda şəhərin sakinləri çox dövlətli idilər. [6,77]

[5,30]-Məscidlə Sahərə çölünün arasında çox dərin bir dərə var.[6,40]

عظیم sözü “böyük” mənəsində.

[5,28]-Bir az yuxarı gedəndən sonra qarşımıza böyük bir səhra çıxdı.[6,38]

[5,48]-Yusif günbəzi ilə məqbərə arasında böyük bir qəbiristan var.[6,55]

عظیم sözü “uca, hündür” mənəsində.

[5,10] باره ای عظیم بود از سنگ سفید بر شده هر سنگی مقدار پانصد من.

Hər biri beş yüz mən ağırlığında ağ daşdan uca bir divar çəkilmişdi.[6,23]

Konteksdə söhbət şəhəri düşmən hücumundan müdafiə etmək üçün tikilən qala divarından gedir. Ona görə də bu cümlədəki **عظیم** sözü “hündür, uca” kimi tərcümə olunur.

عظیم sözü “bol, gur” mənəsində.

[5,141]-O kişi dedi ki, bu kəhrizdən gur (bol) su axır. [6,126]

عظیم sözü təkə bir yerdə yanaşma əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb söz yaratmışdır.

[5,66]-Dedilər ki, onlar on min iri bədənli, cüssəli adamlardır[6,70].

Cümlədəki **عظیم** sözü müasir dildəki, قوی پیکر قوی sözlərinin mənəsinə uyğun gəlir.

درجه sözünün ifadə etdiyi mənələr.

درجه sözünün lüğətdə “səviyyə, dərəcə, növ, kateqoriya, nişangah (silahda)” kimi mənələri var. [3, 617] “Səfərnəmə” əsərində göstərilənlərdən “dərəcə”, səviyyə” mənələrinə rast gəlini. Bu mənələrdən əlavə **درجه** sözü “pilləkən” və “dəfə, qat” mənələrində də işlənmişdir.

[5,16] این مرد در شعر و ادب بدرجه ایست که ... در این عصر کسی بیایه ی او نبوده است.

Bu adam şeirdə və ədəb elmlərində elə yüksək bir dərəcəyə çatmışdır ki, bu əsrdə hələ heç kəs onun səviyyəsində olmamışdır.[6,28]

[5,17] هر طعام و میوه و ماکول که در عجم دیده بودم همه آنجا موجود بود بل بصد درجه بیشتر.

Mənim Əcəmdə (İranda) görə bildiyim bütün növlərdən olan yeməklər, meyvələr və ərzaqlardan burada da var, bəlkə də oradakından yüz dəfə (qat) çoxdur. [6,30]

[5,15]-Məscidə daxil olmaq istəyən hansı səmtdən gəlirsə on üç pilləkən yuxarı qalxmalıdır. [6,28]

درجه sözü növbəti misalda cəm formada işlənmişdir.

[5,98]-Dağın ətəyini pilləkənvari qazıb onların üzərinə cərgə ilə daşlar döşəyiblər.[6,92]

Hər üç nümunədə azdan çox, aşağıdan yuxarıya “artım, hərəkət” mənələri var.

Çoxmənəli sözlərdə mənələr bir-birilə bağlı olur, əsas mənədən tam uzaqlaşmır. Belə sözlər bütün mənə çalarları ilə birlikdə eyni söz sayılır və eyni nitq hissəsinə aid olur. [7,70;71]

پوست sözünün lüğətdə “dəri, “qabıq, “xəz” mənələri var.(3, 313) Əsərdə “dəri” və “qabıq” mənələri daha çox işlənir.

[5,70]-Yağı tamam süzüləndə ağac quruyur və onun qalın qabığı olur.[6,72]

[5,74] یک عدد پوست گاو آورده بودند از حیثه که همچو پوست پلنگ بود و از آن نعلین سازند.

Həbəşistandan bir ədəd öküz dərisi gətirmişdilər ki, o pələng dərisinə bənzəyirdi və ondan yüngül ayaqqabı tikirdilər.[6,75]

Növbəti misalda bu söz siyahı ilə birləşərək mürəkkəb sifət yaratmışdır.

[5,54]-Oranın (Nuba vil.) camaatı qaradərilidirlər.

“sümük”, “çəyirdək”, arxaizm kimi “tayfa, “ailə, tayfa başçısı” mənalarına malikdir. [3,75]

“Səfərnəmə” əsərində bunlardan yalnız “sümük” və “çəyirdək” mənaları işlənmişdir.

[5,133] زنی از مالداران بصره بفرمود تا چهار صد کشتی بساختند و همه پر استخوان خرما کردند.

Bəsrənin dövlətli qadınlarından birinin tapşırığı ilə 400 gəmi qayırır və onları xurma tumları ilə doldururlar.[6,118]

[5,26]-Orada çoxlu dəniz heyvanları sümüyü gördük.[6,37]

Bu söz drəşt sözü ilə bir yerdə işlənərək mürəkkəb sifət əmələ gətirir.

[5,59]-Oranın əhalisi qaradərili və irisümüklüdür.[6,64]

“əzzə” kökündən olub, “güclü olmaq; ”nadir, əlçatmaz, qiymətli olmaq” kimi mənalara malikdir.[2,512]

Bu kökdən فعیل sxemində عَزَّز sifəti yaranmışdır. عَزَّز sözünün lüğətdə “əziz, doğma, hörmətli; Allah-təalanın epitetlərindən biri kimi “dahi, güclü, hər şeyə qadir; nadir, qiymətli” mənaları var. “Səfərnəmə”də bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

“Müqəddəs, əziz”

[5,73]-Müqəddəs, əziz axşamlarda, gecələrdə məsciddə

هفتصد و اند چراغ در وی (در مسجد) میافروزند در شبهای عزیز.

təxminən 700 şam yandırır.[6,74]

“Baha, qiymətli”.

[5,76]-Orada küncüt az olduğundan onun yağı bahadır.[6,77]

“torpaq; Yer kürəsi; yer, ərazi; çox az halda işlənən “ölkə, dövlət” mənaları var. [3,765]

“Səfərnəmə” əsərində bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

“Döşəmə” mənasında.

[5,108]-Evin (Kəbənin) döşəməsi başdan-başa ağ mərmərdəndir.[6,99]

“Sahə” mənasında.

[5,63] خانه ای که زمین وی بیست گز در دوازده گز بود بیانزده دینار مغربی باجارت داده بود.

Sahəsi 20 gəzin 12 gəzə nisbətində olan mənzili 15 Məğrib dinarına kirayəyə vermişdi.[6,68]

“Torpaq” mənasında.

[5,100] یکی که امیر عدن بود و او را پسر شاد دل میگفتند آبی در زیر زمین بمکه آورده بود.

Şaddil oğlu deyilən bir Ədən əmiri yerin (torpağın) altı ilə Məkkəyə su çəkirmişdi.[6,94]

“Dib” (dənin dibi) mənasında.

[5,24]-Bir çox binalar suyun içindədir, gölün dibi daşdır.[6,35]

“Ölkə” mənasında.

[5,91]-Oranın (Nuba vil.) əhalisinin hamısı xaçpərəstlərdir.[6,87]

[5,85]-Yağışlar yağdı və Hicaz torpağında məhsul bollaşdı.[6,83]

“Dünya, aləm” mənasında.

[5,12] من فراوان شهرها دیدم ... مثل شهر آمد هیچ جا ندیدم که بر روی زمین چنان باشد.

Mən çox şəhərlər görmüşəm, lakin yer üzündə (dünyada) Amid şəhəri kimisini heç yerdə görməmişəm.

نزدیک sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Lüğətdə نزدیک sözünün “yaxın (məsafə və münasibət), yaxından, yanında, ...nəzərində, ...gözündə, ...görə, təxminən” mənaları var. [4,636] “Səfərnəmə” əsərində bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

“Yaxın” mənasında.

[5,41]-Səxrənin yaxınlığında yerləşən bu əzəmətli günbəz bu on

iki sütunun üstündə dayanır.[6,49]

“Yanına” mənasında.

[5,2] چون بنزدیک یاران و اصحاب آدمم یکی از ایشان شعری میخواند.

Dostlarımın və qohumlarımın yanına gələndə onlardan biri şeir oxuyurdu.[6,17]

“Arasında” mənasında.

[5,43]-Bu qübbəyə yalnız haqq, ədalət işi görənlər

yaxınlaşa, toxuna, əl vura bilərlər və bu fikir alimlər arasında çox geniş yayılıb.[6,51]

“... görə, ... üçün” mənasında.

[5,121]-Onların təsəvvüründə (onlara görə) yüz mən xurma böyük dövlət hesab

olunurdu.[6,108]

جامه sözünün ifadə etdiyi mənalar.

جامه sözünün lüğətdə “paltar, don, parça” mənaları var.[3,425] Çoxmənalı söz kimi əsərdə “paltar” və “Kəbənin

örtüyü” mənalarında işlənmişdir.

“Paltar, geyim” mənasında.

سلطان همه را جامه پوشانید و اجرى داد. [5,85]-Sultan hamıya paltar və xərclik verirdi.[6,83]

“Kəbənin örtüyü” mənasında.

سلطان ... بقرار معهود هر سال دو نوبت جامه ی كعبه بفرستادى. [5,82]-Sultan adəti üzrə hər il Kəbəyə iki dəfə məhməl (Kəbənin örtüyü) göndərir.[6,81]

Başqa bir misal.

كعبه) بدان پوشیده بود سپید بود. [5,110]-Kəbənin örtüyü ağdır.

رسول sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Bu sözün lüğətdə “peyğəmbər, elçi, xəbərçə, carçı, xidmətçi, müjdəçi, kuryer” mənaları var.[3,722] Əsərdə “elçi; peyğəmbər; və “bələdçi” mənalarında işlənmişdir.

“Bələdçi” mənasında.

از آنجا با رسولى بر فتم تا بر كرى. [5,8]-Oradan da bir bələdçinin köməyi ilə Berkriyə gəldik.[6,22]

“Peyğəmbər” mənasında.

از جار تا مدينه ی رسول صلى الله عليه وسلم سه روز راه است. [5,59]-Cardan peyğəmbərin-ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun-şəhəri Mədinəyədək üç günlük yoldur.

“Elçi” mənasında.

بعد از آن قيصر رسولان فرستاد و هدايا و خدمتهاى بسيار كرد. [5,50]-Sonra Rum qeysəri elçi göndərdi və çox böyük hədiyyələr bəxş etdi.[6,57]

Beləliklə də, toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Səfərnəmə” əsərində çoxmənalı isimlərin işlənmə məqamları digər nitq hissələrinə nisbətən çoxdur. Çoxmənalı sözlərin söz yaradıcılığında rolu böyükdür. Sözün çoxmənalılıq imkanı dilin ayrılmaz cəhəti kimi sözün müxtəlif məndə müxtəlif mənalılığını, digər tərəfdən isə, sözün müxtəlif leksik mənalarını bir-biri ilə, yəni əsas mərkəzlə əlavə mənaları əlaqələndirmək deməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Rüstəmov T.Z. Azərbaycanca-Farsca dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2011, 116 s.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: «Русский язык», 1989, 928с.
3. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва: «Русский язык», 1985, том I, 800 с.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва: «Русский язык», 1985, том II, 864 с.
5. سفرنامه ناصر خسرو قباديانى به تصحيح و تعليقات م.غنى زاده. انتشارات منوچهرى 1372
6. Nasir Xosrov. “Səfərnəmə” (fars dilindən şərhli tərcümə fil.elm.dok.Tahir Məhərrəmovundur). Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1977, 180 s.
7. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015, 236 s.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИСЕМИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ НАСИРА ХОСРОВА «САФАРНАМЕ»

Полисемия, то есть многозначность слова, входит и состав лексики и является одним из факторов, указывающих на развитии языка. Слова которые пишутся и произносятся одинаково и близки по смыслу, называются полисемантическими словами.

Насир Хосров-один из ярких представителей восточной поэзии 11-го века. Его произведение «Сафарнаме» было написано на классическом персидском языке. В статье исследуются многозначные слова в «Сафарнаме» Насира Хосрова. Эти слова определяются группами значений и точек употребления.

Ключевые слова: Насир Хосров, «Сафарнаме», лексика, полисемия.

SUMMARY

POLYSEMY IN “SAFARNAMEH” BY NASER KHOSROV

Polysemy, that is, having multiple meanings of the word, is a part of the lexicon and is one of the factors that shows the development of language. Words that written and pronounced in the same way, as well as are semantically close to each other are called polysemantic words.

Nasir Khosrov is one of the prominent representatives of the 11th century Eastern poetry. His work "Safarname" was written in classical Persian. The article examines polysemantic words in Nasir Khosrov's "Safarname". Those words are determined by the meaning groups and using them in the sentences.

Key words: Naser Khosrov, "Safarname", lexicon, polysemantic words

RƏYÇİ: dos. Əsmət Məmmədova

Əliyev İlham Baxış oğlu⁶

SAY TƏRKİBLİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

⁶ Baş müəllim. Bakı Dövlət Universiteti

Dil sisteminin bütün vasitələri tarixi inkişaf prosesini keçmişdir. Dil vahidləri, qrammatik vasitələr az və ya çox dərəcədə ilkin formasını dəyişmişdir. H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan dilinə aid tarixi materialların verdiyi faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, sayın mənə və vəzifəsinə aid bütün xüsusiyyətlər, əsasən, sabit qalmışdır.

Qədim yazılı abidələrdə sayların rəqəmlə deyil, hərflərlə yazılması onların dəqiq oxunması, müəyyənləşdirilməsi işini asanlaşdırır. Bir sıra fərqlər, dövrün dil xüsusiyyətləri ilə əlaqədar cəhətlər və s. nəzərə alınmaqla, kitabələrdə işlənən miqdar sayları və sıra sayları, demək olar ki, müasir dilimizdəki saylarla tamamilən səsləşir.

Türk dillərinə aid yazılı abidələrin dili müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dil vahidlərinin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün yazılı abidələr mühüm vasitələrdən biridir. Son dövrlərdə linqvistikada leksik- qrammatik səviyyə vahidlərinin həm məzmun planından, həm də ifadə planından öyrənilməsinə diqqət artırılmışdır. Belə vahidlər arasında tərkibində say olan birləşmələr xüsusi leksik-semantik qrup təşkil edir. Məlumdur ki, dil vahidləri, qrammatik vasitələr əsrlər boyu az və ya çox dərəcədə dəyişmələrə uğramışdır. Bu xüsusiyyət türk dillərində say tərkibli birləşmələrdə də özünü göstərir. Qeyd olunan məsələyə həm sayların qədim semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, həm də say tərkibli birləşmələrdəki dəyişmələri öyrənmək istiqamətindən yanaşmaq mümkündür. Hər iki istiqamətdə tədqiqat Azərbaycan və ümumiyyətlə türk dillərinin tarixi ilə bağlı aktuallıq kəsb edir. Eyni zamanda, say tərkibli söz birləşmələrinin abidələrdə işlənən variantlarını qismən də olsa, xronoloji ardıcılıqla izləmək, belə birləşmələrin müasir türk dillərində hansı formada qalmasını araşdırmaq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Söz birləşməsi müstəqil dil vahidi olub sözlə cümlə arasında aralıq mövqe tutur. Bəzi tədqiqatçılar bu cəhəti əsas götürərək söz birləşməsinə müstəqil dil vahidi kimi ayırırlar. Ən azı iki müstəqil sözdən ibarət olan “Söz birləşməsinə sintaksisin xüsusi obyekt kimi, nitqin ən vacib vahidi cümlə haqqında təlimi dərinləşdirir (1,15).

Müxtəlif sistemli dillər üçün söz birləşməsinin universal cəhətləri üçdür: 1) sintaktik münasibətlərin xarakteri -atributiv, obyekt və adyektiv münasibət; 2) sintaktik əlaqə forması - yanaşma, uzlaşma, idarə; 3) asılı sözün tabeəddi sözə görə mövqeyi-prepozisiya.Postpozisiya. Bu prinsiplərin birləşməsi əlamətlərin dayanıqlı toplusunu təşkil edir və söz birləşməsinin tipini müəyyənləşdirməyə imkan verir (2, 141).

Söz birləşmələrindəki sintaktik münasibətin özünü atributiv, obyekt və adyektiv münasibət kimi göstərməsi hər üç forma üçün struktur tiplərin təyin edilməsinə imkan verir.

Atributiv münasibət aşağıdakı struktur tipləri əhatə edir: 1) sifət+isim; Azərbaycan dilində isim+sifət struktur tipi (adamın pisi, kitabın maraqlısı) də qeydə alınır; 2) əvəzlilik+isim (my book); 3) feli sifət+isim (qaçan it; broken glass); 4) sıra sayı+isim; (birinci gün, the first day, the second lesson); 5) isim+isim: (daş hasar, kərpic divar, qonşunun bağı; father’s house, brother’s book və s.) 6) feli isim+zərf: (oxuma yeri; ingilis dilində bu struktur tip üçün modal «isim+by(sözünü)+isim» formasındadır. Məsələn, a travel by car.

Obyekt münasibətini ifadə edən 5 adyektiv münasibətdə isə 2 struktur tipi ayırmaq olur.

Söz birləşmələri arasındakı sintaktik əlaqə ingilis və Azərbaycan dillərində yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrindən biri ilə reallaşır. Hər əlaqə tipinin bu dillər üçün fərqli ifadə vasitələri vardır (3).

Müasir ingilis dilində cinsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşma tipoloji əlamət deyildir. Çünki ingilis dilində cins və hal kateqoriyaları yoxdur. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə məhdud səciyyə daşıyır və tipoloji əlamətə çevrilə bilmir. Azərbaycan dilində geniş yayılmış əlaqə idarədir. İngilis dilində yanaşma əlaqəsi daha geniş istifadə olunur.

Müxtəlif dil sistemlərində söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə formalaşır. Ayrı-ayrı dillərdə söz birləşmələrini əmələ gətirən vasitələr də başqa-başqadır. Söz birləşmələrinin əmələ gəlmə qaydaları, modelləri dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə hər bir dildə spesifik xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır. Lakin buna baxmayaraq, söz birləşmələri mənə əlaqələri nöqtəyi-nəzərdən ümumi xarakter daşıyır (4, 78).

Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin yaranmasında idarə əlaqəsinin daha çox işlənməsi faktından çıxış etsək, saylarla idarə məsələsinə nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Saylar ismin bütün deyil, müəyyən hallarını idarə etmək imkanına malikdir. Saylarla idarə olunan hallar yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarıdır. Azərbaycan dilində sayların yönlük halı idarə etməsinə də rast gəldiyini və bunun geniş yayılmadığını Y.Seyidov qeyd etmişdir. O, birə-beş, mənə çoxdur, sənə az? kimi birləşmələrdə beş, çox, az saylarının ismin yönlük halını idarə etdiyini göstərir (4, 105).

Yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarının sayla idarə olunması Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Saylar yiyəlik halını idarə edərkən substantivləşir, yiyəlik və çıxışlıq hallarının saylarla idarə olunması zamanı substantivləşmə təsadüfi səciyyə daşıyır. Belə birləşmələrdə saylar öz xüsusiyyətlərini saxlayır.

Müasir Azərbaycan dilində kəsr saylarının riyaziyyatda məxrəc adlanan hissəsi adi kəsrlərdə surətlə müqayisədə daha böyük miqdarı bildirir. Düzgün olmayan kəsrlərdə məxrəc surətdən kiçik olur. Düzgün və ya düzgün olmayan kəsrin ifadə edilməsindən asılı olmayaraq məxrəci bildirən say ismin yerlik hal şəkilçisini qəbul edir və surəti ifadə edən sayla idarə olunur. Y.Seyidov göstərir ki, “qrammatik nöqtəyi-nəzərdən və ümumxalq danışq dilinin qaydalarına əsasən belə birləşmələrin tabe olan tərəfi ismin çıxışlıq halında olur. Bu zaman say başqa bir sözü ismin yerlik halında deyil, çıxışlıq halında idarə edir” (4, 105).

Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsi ilə yaranan söz birləşmələrində saylar birləşmənin birinci komponenti kimi işlənir. Say bildirən və ya sayköklü sözün ikinci komponenti kimi işlənməsi (düzgün üçbucaq, şax beşlik, qızıl onluq və s.)halında bu komponent say olduqda substantivləşmə və ya sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi müşahidə edilir. Məsələn, yağlı beş, son onluq, ilk iki və s.

Deyilənlər göstərir ki, söz birləşmələri müxtəlif meyarlar üzrə təsnif oluna bilər. Təsnif sintaktik əlaqə əsasında aparıldıqda tərkibində say olan söz birləşmələrinin müxtəlif xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Söz birləşmələrinin tərəflərin nitq hissələrinə aidliyinə görə qruplaşdırıldıqda da fərqli cəhətlər aşkara olunur. Sayın Azərbaycan dilindəki hər üç növ təyini söz birləşməsində işlənməsi fərqlidir. M.Hüseynzadə yazır: "Miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin, yəni hər iki tərəfi sözdəyişdirici şəkilçisi olmayan birləşmənin yalnız birinci tərəfi kimi işlənilib, özündən sonra gələn əşyanın müəyyən bir miqdarını göstərir. ... Miqdar sayları ikinci növ təyini söz birləşməsinin heç bir tərəfində iştirak etmir. Miqdar sayları üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olarkən isimdən sonra işlənir və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallanır" (5, 106, 107).

Söz birləşmələrini komponentlərin sayına görə də təsnif etmək mümkündür. Bu halda üzə çıxan maraqlı cəhətlərdən biri sayların (miqdar, sıra, kəsr, eləcə də qeyri-müəyyən) adlarının çoxsözlü birləşmələrdən təşkil olunmasında özünü göstərir. Məsələn, yüz on adam, iki yüz manat, min doqquz yüz qırx birinci il və s. Bu cür nominantlar söz birləşməsinin bir komponenti olaraq qəbul oluna bilər. Digər tərəfdən, birləşmədəki sözlər sayının çoxluğu məsələnin başqa aspektdən təhlili prosesində nəzərə alın bilər. Tərkibində say olan söz birləşmələrini onların dildə işlənmə və semantik formalaşma, yaxud semantik sabitləşmə meyarı üzrə də təsnif etmək mümkündür. Tərəflərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələrinin iki növü vardır: 1) sərbəst birləşmələr; 2) sabit birləşmələr.

"Sərbəst birləşmələrin komponentləri müstəqil mənalı (tammənalı) sözlərdən ibarət olur və həmin sözlər birləşmə daxilində ilkin leksik mənasını - məna müstəqilliyini mühafizə edib saxlayır. Sabit birləşmənin tərəfləri həm mənacə, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Tərəflərin nominativ mənası və tərəflər arasında sintaktik əlaqələr aydın müşahidə olunur" (6, 62-63).

Struktur qapalılığa, tərkib dəyişməzliyinə və semantik bütövlüyə malik olan frazeoloji vahidlər əmələ gəlmə dövründəki quruluşunu, bəzən də mənasını tam qoruyub saxlaya bilmir. Dildə gedən proseslər frazeologizmlərdən də yan keçmir. Baş verən leksik-qrammatik, struktur-semantik dəyişmələr dil vahidi kimi frazeologizmlərdə də öz əksini tapmalıdır.

"Şübhəsiz, kəmiyyət anlayışının, sayların tarixi yalnız riyaziyyatla deyil, dil ilə də qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün tarixi inkişaf prosesində kəmiyyət anlayışı, o cümlədən saylar getdikcə daha çox mücərrədləşmişdir" (7, 4).

Nəticədə tərkibində say olan kifayət qədər frazeologizm və ya sabit söz birləşmələri yaranmışdır. Dilin inkişaf prosesində yeni saytərkibli sabit söz birləşmələrinin yaranması müşahidə olunur. Dildə işlənən və müasir dövrdə sərbəst söz birləşmələrinə aid edilən bir çox ifadələrdə sabitləşmə prosesi gedir. Təsədüfi deyil ki, R.Xəlilov dildə say tərkibli bəzi ifadələrdən söhbət açır. O göstərir ki, "dilimizdə sayköklü sözlərlə yanaşı, tərkibində say olan ifadələr də vardır ki, bunlar adətən bir sözünün köməyi ilə düzəlir; məs.: bir sıra, bir növ, bu biri, o biri, bir kəs, bir kimsə, birtəhər, bir cürə, birsayaq, birtövr, birtəhər, birsəslə, birağızdan, bir ucdan, bir gün, bir vaxt, bir zaman, bir azdan, bir ara, bir müddət, bir an, bir yan, bir tərəf, bir yerdə, bir daha, bir sözlə və s." (7, 53). Bu ifadələr sabit söz birləşmələri qrupuna daxil olmasa da, onlar kəmiyyət ifadə edir, dildə müəyyən qrup yaradır.

Belə birləşmələrlə yanaşı dildə elə saytərkibli söz birləşmələri vardır ki, onlar artıq ya sabitləşmiş, ya da sabitləşmə dövrünün son mərhələsini yaşayır. Məsələn, min bir gecə, min bir xırdavat, min bir oyun kimi birləşmələrdən birincisi dildə artıq sabitləşmişdir. Bu birləşmə başqa dillərdə eyni şəkildə kalka olunaraq işlənir. Lakin min bir xırdavat birləşməsinin tam sabitləşməsini qeyd etmək çətindir. Dilimizdə "başə min (bir) oyun açmaq" kimi işlənən birləşmə də sabitləşmənin son dövrünü yaşayır. Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçiddən sonra ingilis dilindən kalka edilmiş "ikinci əl" birləşməsi də sabitləşməkdədir. Sovet dövründə danışıq dilində işlənən "ikinci əl" ifadəsi indi başqa məzmun da daşıyır. Məsələn, "ikinci əl malları", "ikinci əl malları mağazası" və s.

Ümumiyyətlə, bir dildə sabitləşmiş birləşmənin başqa dil üçün aydın olmaması halları da az deyildir.

"Uzaqdanmı gəlir, o nal səsləri,

Sonuncu atlı da ötüb keçdimi?

Gələn Koroğlum, bilmədim yoxsa,

Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddimi?" (N.Kəsəmənli)

Nüsrət Kəsəmənlinin şerində işlənmiş "yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi" miqdar sayı Azərbaycan və demək olar ki, türk dillərində sabit söz birləşməsinə çevrilmiş, Koroğlunun dəlilərinin sayını ifadə edir. Danışıq dilində «*filankəsin yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi adamı (dəlisi) var*» ifadəsi sabit söz birləşməsi məqamında istifadə olunur.

Sabitləşmiş saytərkibli söz birləşməsinə aid başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək.

"**Dörd il** açılmayıb burda köüllər,

Dörd il Bakımda da yaz olmayıbdır.

Qəhrəman şəhərlər çəkdiqlərindən ,

Bakının çəkdiyi az olmayıbdır!" (N.Kəsəmənli).

"O ilin otları uzun,

Dörd il idi biçən yoxdu,

Uzanmışdı boyları.

O ilin qızları uzun,

Dörd il idi çalınmırdı toyları,

Uzanmışdı, uzanmışdı boyları.

O dörd ili yallara boylanmaqdan

Qoca-qoca qarılar da

Bəlkə boy atmışdılar...(Ramiz Rövşən)

İki müxtəlif müəllifdən gətirilmiş nümunələrdən hər birində “dörd il” birləşməindən istifadə olunmuşdur. Bu saytərkibli söz birləşməsi rus və Azərbaycan şair və nasirlərinin yaradıcılığında kifayət qədər işlənir. Burada “dörd il” II Dünya müharibəsinin davam etdiyi müddəti ifadə edir. Birləşmə artıq sabitləşmişdir. Doğrudur, bu birləşmənin məhz qeyd edilən mənada işlənməsi yalnız kontekst hüdudunda aşkarlanır. “Dörd il” sərbəst birləşmə kimi də istifadə olunur. Qeyd olunan cəhət saytərkibli bəzi sərbəst və sabit birləşmələrin adekvatlığında özünü göstərir.

Sabit söz birləşmələrinin yaranmasında istifadə olunan saylar öz işlənmə tezliklərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bir, iki, üç, dörd, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, qırx, əlli, yetmiş, doxsan doqquz, yüz, min, çoxsayları sayları sabit söz birləşmələrinin tərkibində daha çox qeydə alınır. Eyni cəhət başqa dillərdə də özünü göstərir. Məsələn, german dillərində doqquz sayı sabit birləşmələr tərkibində daha məhsuldardır.

Dildə müqayisə məqsədi ilə birləşmələr komparativ frazeologizmlər adlandırılır. Bədii ədəbiyyat və danışıq dilində frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur. Komparativ frazeologizmlər bir sıra müqayisə adatları ilə işlənir. Azərbaycan dilində komparativ frazeologizmlər xüsusi struktura malikdir. Dilə məxsus komparativ frazeologizmlər ümumi səciyyəyə daşır. Nitq frazeologizmləri (fərdi, poetik komparativ frazeologizmlər) ünsiyyət prosesində, danışıq prosesində düzəldilir, nitqə hazır şəkil daxil edilmir. Dilə məxsus müqayisə tərkibləri isə hər dəfə yenidən düzəlməyib, sabit birləşmələr kimi nitqə hazır şəkildə daxil edilir.

Hər bir dildə müvafiq dilxarici və dildaxili faktorlar ilə əlaqədar çox səciyyəvi komparativ frazeologizmlər vardır. Məsələn, “büllül kimi ötəməki” tərkibi Azərbaycan dilində səlis, rəvan nitqi səciyyələndirir, rus dilində “tutuquşu kimi təkrarlamaq” öz fikri olmamaq, boşboğazlıq mənasındadır. “Keçi kimi” tərkibi Azərbaycan dilində arıq, balaca, dəcəl qız uşağına, alman dilində qoca, arıq, kifir qadını səciyyələndirir. Gözəlin boyunu səciyyələndirmək üçün Azərbaycan dilində sərvi (sərv kimi), alman dilində küknar (küknar kimi), rus dilində qovaq (qovaq kimi) ağacların adlarından istifadə olunur. Qeyd edilən cəhət saytərkibli frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də komparativ sabit birləşmələr müxtəlif vasitələrin (sözünü, bağlayıcı, köməkçi, yellər və s.) köməyi ilə düzəldilir. Məsələn: As...as bağlayıcılarının iştirakı ilə: As plain as two and two makes four; As like as two peas-iki noxud kimi. Azərbaycan dilində eyniliyin müqayisəsi zamanı “alma” sözündən istifadə olunur: Elə bil almanın yarısıdır.

Şübhəsiz ki, saytərkibli komparativ frazeologizmlərin struktur tərkibində müqayisə aparmaq və ya müqayisəni reallaşdırmaq üçün əlavə vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələr hər bir dil üçün fərqlidir. Nəticədə saytərkibli müqayisə frazeologizmlərinin struktur baxımdan təsnifində fərqli cəhət meydana çıxır. Bütün bu cəhətlər onların təsnifinə başqa şəkildə yanaşma tələbini ortaya atır.

Bu da onu göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində saylar sabit söz birləşmələrinin tərkibində müxtəlif vəziyyətdə və müxtəlif məhsuldarlıqla istifadə olunur. Saytərkibli sabit söz birləşmələri tərkibdə neçə sayın işlənməsinə görə də təsnif olunur. Bu baxımdan tərkibində say olan sabit söz birləşmələrini aşağıdakı iki qrupa ayırmaq olar:

1. Tərkibində yalnız bir say olan sabit söz birləşmələri.
2. Tərkibində iki və daha artıq say olan sabit söz birləşmələri.

E. Tağıyeva müasir Azərbaycan dilində “bir” sayının söz yaradıcılığında rolundan bəhs edən namizədlik dissertasiyasında bu sayın iştirakı ilə yaranan sabit söz birləşmələrini də nəzərdən keçirmişdir. Müəllif frazeoloji birləşmədə neçə sayın işlənməsi ilə bağlı təsnif vermişdir. O göstərir ki, «ikiqat sayların iştirak etdiyi bəzi frazeologizmlər də vardır ki, onlarda əvvəl başqa say, sonra isə «bir» sayı işlənir. Başqa sayla əlaqələndiyindən bu ifadələrdə «bir» digər mənələrdə yox, məhz say funksiyasında çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, belə frazeologizmlər dilimizdə azlıq təşkil edir. Bu saylar içərisində isə “iki” sayı üstündür: “iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”, “iki ayağını bir başmağa dirəmək” (taxmaq), “iki dünya bir olsa da”, “iki könül bir olmaq”, “iki can, bir qəlb”, “iki cüt, bir tək”, “iki bədəndə bir ürək olmaq”, “iki quşu bir güllə ilə vurmaq”, “iki gözdən qalmaq”, “iki gözdən bir tük çəkmək”, “iki gözünü bir deşikdən çıxarmaq”, “beş mənzili bir eləmək”, “yeddi arxın suyunu bir arxa calamaq” frazeologizmlərini belələrinə misal gətirmək olar” (8, 95).

Beləliklə, aydın olur ki, saytərkibli söz birləşmələri müxtəlif aspektlərdən təsnif oluna bilər. Bu, təsnifat meyarının seçilməsindən asılıdır. Təhlil və tədqiqat göstərir ki, saytərkibli söz birləşmələrinin araşdırılması zamanı mümkün təsnifatların hər biri nəzərə alınmalıdır. Çünki hər bir təsnifat saytərkibli söz birləşmələrinin müəyyən xüsusiyyətlərini açmaq üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Прокопович Н.Н. Вопросы синтаксиса русскою языка. Москва, Высш. школа, 1974, 350 с.
2. Расповов И.Р. Строение простого предложения в современном русском языке. Москва, Просвещение, 1970
3. Джандар В.М. Словоупотребление в русском, английском и адыгейском языках // Материалы международной научной конференции. Майкоп, Изд-во АГУ, 2003. -с. 82-88
4. Сейидов Я. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
7. Xəlilov R. Saylar. Bakı: Azərşəf, 1978
8. Tağıyeva E.İ. Müasir Azərbaycan dilində «bir» sayının söz yaradıcılığında rolu: Filol. ...fəl. dokt. dissertasiyası. Bakı, 2013, 144s.
9. Xəlilov R. Say // Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı: Elm, 1980

Key words: numeral. Numeral-rooted word, numeral constituted word combinations, fixed word combination, independent word combination

Ключевые слова: числительное, фразеология, словосочетание, классификация, особенность

About the classification of numeral-rooted word combinations

Summary

In the presented article the features of numeral-rooted word combinations are investigated. The problems of classification on different aspects of word combinations are studied. The analyses show that the general classification principles of word combinations are coincided with numeral-rooted word combinations as well.

О классификации числительно-составляющих словосочетаний

Резюме

В представленной статье рассматриваются особенности числительно-составляющих словосочетаний. Изучаются вопросы классификации словосочетаний по различным параметрам. Анализ показывает, что общие принципы классификации словосочетаний оправдывают себя и по отношению числительно-составляющих словосочетаний. Наряду с этим, обнаруживается возможность выбора специфических мерок для классификации числительно-составляющих словосочетаний.

Рәүсә: dos. A.Q.Abbasov

BİLGƏ XAQAŃ ABİDƏSİNDƏ HEYVAN ADLARI

Qədim türklər ömrünün çox hissəsini dağlarda və çöllərdə köçəri şəraitdə keçirmiş və onların gündəlik həyatında heyvanlar mühüm rol oynamışdır. Öz güzəranını heyvandarlıq və əkinçiliklə təmin edən qədim türklərin böyük faydanı heyvanlardan görmüşlər. Buna görə də türklərin əksəriyyəti köçəri maldarlıqla məşğul idilər. Heyvandarlığın türklər arasında geniş yayılması onların əfsanə və dastan yaradıcılıqlarında, inanclar sistemində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, qədim türklərin heyvanlara xüsusi simvolik anlamlar yüklədiyinin şahidi oluruq. Bəzi heyvanların tanrılarla əlaqəsi olduğu düşünülür və onlara dini- mifoloji anlamlar yüklənir. İnsanların heyvanların cildinə girmək məqsədi ilə onların kürklərini geyinməsi, özlərini müxtəlif heyvanlara bənzətməsi, heyvan adlarını ləqəb və ya ad kimi özlərinə seçməsi qədim türklər arasında geniş yayılmışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində heyvan adı bildirən sözlər xüsusi bir təbəqə təşkil edir və bu tip sözlərə tez- tez rast gəlmək mümkündür. Abidələrdə qədim türklərin məişət və ovçuluq səhnələri təsvir edilməyə də, Göytürk və qədim Uygur yazısı abidələrinin dilində kifayət qədər heyvan və quş adının işləndiyini görürük. Dilçilikdə belə bir fikir var ki, ev heyvanlarının adları dildə ilk yaranan sözlərdəndir. Hətta qədim türklərin on iki illik təqvimində illərin adı heyvan adı daşıyan bürclərin adları ilə adlandırılmışdır.

Məqalədə qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqaŃ abidəsində işlənən heyvan adları seçilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir. Abidənin dilində işlənən heyvan adları bunlardır: böri, koý, it, lağzın, at, kis, tiyin, adğır.

Böri - qurd. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Teñri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri təg ermiş, yağısı koý tək ermiş “Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqaŃın qoşunu qurd (canavar) kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş”. Bu söz Kül tigin abidəsində bir dəfə, Fəlnamədə (İrk bitik) isə iki dəfə işlənib. Böri sözü Göytürk, qədim Uygur, Qaraxanlı, Cığatay türkcəsində böri, Xarəzm türkcəsində böri, börtü, Orta qıpçaqçada isə börtü şəklində işlənib. Qədim türklərin inanclar sistemində qurd canavar hesab edilmir. “Bozqurd” və ya “göy saçaqlı qurd” kimi adlarla adlandırılan bu heyvan yalnızca qurd deyil, o, digər heyvanlar kimi təbiətdə yaşamır, yalnız türklərin ona ehtiyacı olduğu zamanlarda, türklər təhlükədə və ya çətin vəziyyətdə olduqlarında meydana çıxır [7, 200]. Türklər heç vaxt qurda sitayiş etməyiblər. Qurd onlar üçün tanrının təcəlli etdiyi varlıqdır. Göytürk hökmdarları üçün də qurdun təsəllisi tanrının onları müjdələməsi anlamına gəlirdi. Əski türkcədə börtü adlandırılan qurd Çin mənbələrində “foli” şəklində işlənir. Bu söz isə göytürklərin mühafizə alayının əsgərlərinə verilən adı ifadə edir. Çin tarixçiləri “türk xanı” və “qurd” anlayışlarını sinonim hesab edirdilər [6, 24]. Türk tayflarından birinin adını ifadə edən Aşına sözünün mənası “canavar” deməkdir. Çin dilində “A” hörmət prefiksidir, “Aşına” isə “nəcib canavar” deməkdir. “Divani- lüğət it türk”də də bu sözün “qurd, canavar” mənalari göstərilir [5, III, 209].

Qədim uygurcada ət yeyən yırtıcı heyvanlar sırasına daxil edilən qurd digər heyvanların qorxdığı və çəkdiyini heyvandır. Qədim uygurca tibb mətnlərində isə böri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan heyvan kimi göstərilir. Dəli və ya it qapmış birinin başına qurdun sümüyü ilə dilini qurudub sürtürdülər [13]. Qədim uygurcada böri sözünün “düşmən” mənası ifadə etdiyi də göstərilir. Qədim türklər tərəfindən İslam dininin qəbul edilməsindən sonra qurd ilahi funksiyasını itirmiş, güc, qüvvət, cəsarət simvolu olaraq qəbul edilmişdir.

Koý - qoyun. Koý sözü abidənin dilində bir dəfə işlənib: Teñri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri təg ermiş, yağısı koý tək ermiş “Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqaŃın qoşunu qurd (canavar) kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş”. Koý sözü Kül tigin abidəsində iki dəfə, Moyun çor abidəsində və Fəlnamədə (İrk bitik) isə bir dəfə işlənmişdir. Koý (qoyun) əti, südü və yunu üçün yetişdirilən ev heyvanıdır. Bu söz Göytürk, qədim uygur yazılarında koñ, Qaraxanlı, Orta Qıpçaq, Orta Oğuz, Xarəzm türkcəsində koy, koyn şəklində işlənib. Müasir dilimizdə bu söz qoyun şəklində işlənərək eyni mənanı verməkdə davam edir. Qoyun, xüsusilə də, ağ qoç qədim türklərdə Göy tanrıya verilən qurbandır. Koý qədim türklərin on iki illik təqvimində səkkizinci ilin adıdır. Qədim uygurlarda isə qoyun öldürmək və ya qəssablıq etmək qadağan idi. Qəssablıq uygurlarda on iki pis işdən biri sayılırdı. Qədim uygurlar qoyun südündən xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirdilər. Qoyun südündən müxtəlif qarışıqlar hazırlayıb ağrıyan yerə sürtməklə ağrının kəsiləcəyi ilə bağlı məlumatları qədim uygur tibb mətnlərində rast gəlinir. Qədim türklərin düşüncə tərzində qoyun sakitliyi, itaətkarlığı təmsil edib. İslam dininin qəbul edilməsindən sonra da qoyun barış, sakitlik, bolluq, rahatlıq və bərəkəti təmsil edir. “Divani- lüğət it türk”də koý sözünün “qoyun, türklərin on iki ilindən birinin adı, paltarın qoynu, qucaq, dərinin dibi, qoymaq, buraxmaq, tökmək, çalxamaq” kimi mənalari bildirməsi göstərilir [5, IV, 319].

It - it. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Bunça kazğanıp kañım kağan it yıl onıñ ay altı otuzka uça bardı “Bunça qazanıp atam xaqaŃ it ili onuncu ayın iyirmi altısında (25 noyabr 734-cü il) vəfat etdi”. It sözü Göytürk, qədim uygur, Qaraxanlı türkcəsində it, qədim bulqarca yetxâ, Orta Qıpçaq, Xarəzm, Cığatay türkcəsində isə it şəklində işlənib. Qədim türklərin on iki illik təqvimində on birinci ilin adıdır. Qədim Hind mədəniyyətində it mundar hesab edilirdi. Buna səbəb isə bu heyvanların qidalanma və cinsi davranışlarının qarışıq olmasıdır. Qədim Hindistanda ölüm tanrısı hesab edilən Yamannın dörd gözlü kor iti vardır. Qədim Hind mifologiyasında it ölümlər diyarının mühafizəçisi və bəxtsizliyin simvoludur. Qədim uygurlar da iti natəmiz hesab edirdilər. Qədim uygur tibb mətnlərində it müalicə məqsədi ilə istifadə olunan heyvanlar sırasında verilir. Belə ki, hamilə qadın it südü içərək bətnindəki körpəni tələf edə bilərdi. Buddizmdə insanların yenidən doğularaq dünyaya qayıtması inancına görə, günahkar insanlar üçüncü dəfə it gövdəsində doğulurdular [3]. İslam dininin qəbul edilməsindən sonra ovçuluğa xüsusi önəm verilməsi itə dostluq, vəfa, sədaqət, səbr kimi müsbət keyfiyyətlər qazandırmışdır.

⁷ BDU- nun magistrantı

Lağzın- donuz. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Lağzın yıl bisiñ ay yiti otuzka yoğ ertürtim “Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddində (22 iyun 735-ci il) dəfn etdirdim”. Göytürk və Uyğur xaqanlığı yazılarında tez-tez rast gəlinən sözlərdədir. Lağzın sözü Moyun çor, İhe -Ashete, Terxin abidələrində bir dəfə işlənmişdir. Müasir dövrdə bu sözün qarşılığı olaraq donuz sözü işlədilir. Qədim türklərin on iki illik təqvimində on ikinci ilin adıdır. Həmin ildə qış çox sərt keçər, hökmdarlar arasında tez-tez müharibələr baş verər, əhali tez-tez yerini dəyişər, insanlar arasında təhlükəli xəstəliklər çoxalar, heyvanlar arasında tələfat çox olarmış. Buna səbəb isə qədim türklərin düşüncə tərzində donuzun pis və mənfi ruhları özündə cəmləşdirən bir heyvan kimi yer almasıdır. Türklər ən qədim zamanlardan bəri donuz əti yemirdilər. İslam dinin qəbul edilməsindən sonra da bu ənənə onlar arasında davam etmişdir. Belə ki, islam dininin tələbinə görə, müsəlmanlara donuz əti yemək haram buyurulmuşdur. Qədim Uyğur tibb mətnlərində isə donuzdan qotur xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunduğu göstərilir. Belə ki, qotur xəstəsi donuz ödünü acqarına üç dəfə içməklə bu xəstəlikdən qurtula bilərdi. “Türk lehçeleri sözlüğü”ndə alağ (palçıq) > alazğın > lağzın dəyişmələrindən keçən bu sözün “palçığı sevən və palçıqda yaşayan canlı” mənası göstərilir. Bu əlamətlər də donuza uyğun gəlir.

At. Bu söz abidənin dilində iki dəfə işlənib: Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürip kop kotı “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu”. Bu söz Kül tigin abidəsində və Falnamədə (İrk bitik) on bir dəfə, Tonyukuk abidəsində beş dəfə, Hoytu- təmir abidələrində bir dəfə, Miran abidələrində iki dəfə işlənmişdir. At sözü Yenisey, qədim Uyğur, Qaraxanlı, Orta Qıpçaq, Xarəzm, Cığatay türkcəsində də at şəklində işlənib. “İbn Mühənnə lüğəti”ndə bu sözün mənalari “ad, mindiyimiz heyvan” şəklində göstərilir [1, 12]. Qədim türklərin on iki illik təqvimində yeddinci ilin adıdır. Qədim türklər atı əhliləşdirib ondan minik vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Onlar bu heyvana böyük ehtiram və sevgi göstərmiş, atlarını da qadınları və silahları kimi namusları hesab etmişlər. Qədim türklər atı yer üzünün ən ulu və təmiz varlığı hesab edirdilər. Türk mifoloji sistemində təbiətin dörd ünsürü olan od, su, torpaq və havanın yaranmasında atın müstəsna rolu vardır. Qədim zamanlarda atlar mifik dünya ilə bağlı olmuş, boz və ağ atlar uğur, müqəddəslik rəmzi sayılmışlar. Türk mifologiyasında atın işıqdan və ya sudan çıxması, eləcə də qanadlı- yel atları haqqında ilkin təsəvvürlər xüsusi yer tutur. Qədim türk boylarından bəziləri öz başlangıclarını göydən gələn qanadlı atla əlaqələndirirlər. Qədim yakutlar isə bahadırların atlarını Günəşdən gəldiyinə inanırdılar. Qədim türklər digər heyvanların erkəklərindən Göy tanrıya, təbiət qüvvələrinə və atlarına qurbanlar kəsirdilər. Hunlar Asiyanın cins və ən uzun məsafələri qət edə bilən atlarını yetişdirirdilər. Qədim türklərin dastan yaradıcılığında at qəhrəmanın sadıq dostu, onun qəhrəmanlığının ayrılmaz hissəsi, sahibini dəfələrlə ölümdən qurtaran heyvan kimi təsvir olunur. Türk igidləri atla bərabər böyüyərdi, bütün həyatları boyu at onları müşayiət edər, hətta öldükdə atları da onlarla bir yerdə məzara basdırırdı. “Maaday Qara”, “Kitabi- Dədə Qorqud”, “Manas”, “Koroğlu” kimi türk dastanlarında at kultu ilə bağlı mifoloji düşüncə sistemi mühafizə olunur. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında əsirlikdə olduğu on altı il ərzində onu gözləyən atına verdiyi yüksək dəyəri Bamsı Beyrək belə ifadə edir: “ At dimezem/ Sana kardaş direm/ Kardaşımdan yeğ [12].

İslam dininin qəbulundan sonra da at türklər üçün əhəmiyyətini qoruyub saxlamış və yeni faydalı xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. At uzun ömürlüydü, xoşbəxtliyin, rifahın, doğruluğun, şöhrətin, nəslin davamlılığının simvolu olmuşdur.

Kis- samur. Bu söz abidənin dilində iki dəfə işlənib: Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürip kop kotı “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu”. Şimali Avropada yaşayan, yumşaq və incə tükləri olan, dərisi üçün ovlanan bir heyvan növüdür. Göytürk, qədim Uyğur, Qaraxanlı, Cığatay, Xarəzm, qədim Osmanlı türkcəsində bu söz kiş şəklində işlənib. Ə.Rəcəbli isə abidənin transkripsiyasında bu sözü kis şəklində verib. Qədim mənbələri nəzərdən keçirdikdə bu sözün həm heyvanı, həm də ayrılıqda onun dərisini, xəzini adlandırdığını şahidi oluruq. Həm “Divani-lüğət it türk”, həm də “İbn Mühənnə lüğəti”ndə bu sözün mənası “samur, sədəq, ox qabı, oxdan” şəklində göstərilir [1, 41]. Qədim Uyğur türkcəsində, Qaraxanlı türkcəsi mətnlərindən olan “Qutadğu bilik”də və Qıpçaq türkcəsi mətnlərindən olan “Codex cumanicus”da da kiş sözünün “samur” mənası göstərilir. “Qutadğu bilik”də bu sözün samur xəzindən hazırlanan geyimləri adlandırdığı da qeyd olunub. Bu söz müasir türk dillərindən Qazax dilində heyvan adı olaraq varlığını qoruyub saxlamışdır. “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə kiş sözünün mənası “din, məzhəb, adət, vərdiş, ox qabı, tirkeş, oxdan” şəklində göstərilir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə bu sözün mənası “toyuqları, quşları və s. qovmaq üçün çıxarılan səs, nida” şəklində qeyd olunub.

Tiyin - dələ. Bu söz abidənin dilində iki dəfə işlənib: Kök tiyinin türkimə, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim “Göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım, tədarük etdim”. Qədim türk yazısı abidələrindən yalnız Bilgə xaqan abidəsində bu sözə rast gəlirik. Abidənin dilində hər iki yerdə tiyin sözü gök təyini ilə bir yerdə işlənmişdir. Ə.Rəcəbli tiyin sözünün tərcüməsini “Dələ” şəklində qeyd etsə də, “Qutadğu-bilik”də bu sözün tərcüməsi “sincab, sincab kürkü” şəklində göstərilir [13]. Göründüyü kimi, tiyin sözü də həm heyvanı, həm də ayrılıqda onun dərisini, xəzini adlandırır. “Qədim türk lüğəti”ndə bu sözün mənası “dələ” şəklində qeyd olunub [14, 549]. “İbn Mühənnə lüğəti”ndə isə tiyin sözünün mənası “sincab” şəklində göstərilir [1, 73]. “Divani-lüğət it türk”də tegin şəklində göstərilən bu sözün mənası “samur” kimi verilsə də, əksər tədqiqatçılar bunu yanlış hesab edirlər. Bütün qədim türk yazısı abidələrində tiyin sözü “dəyə” şəklində tərcümə edilir. Bu söz Qazax dilində tiyin, Qıpçaq türkcəsində teyin, Qaraçay-Balkar türkcəsində tıyın, Altay dilində tiyiñ, Xakas dilində isə tiin şəklində işlənir. Yeni Uyğur dilində tiyin sözünün sincab, sincab xəzi mənalardan başqa dəmir pul (qəpik) mənası da daşıyır. Sözün belə bir məna kəsb etməsinə səbəb sincab xəzinin ticarətdə tez-tez istifadə olunmasıdır [4].

Adğır - ayqır. Bu söz abidənin dilində bir dəfə işlənib: Özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, bodunıma, kazğanu birtim, iti birtim “Cins at və ayqırını, qara samurunu, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım, tədarük etdim”. Adğır sözünün mənası “damazlıq erkək at” deməkdir. Adğır sözünə Falnamə (İrk- bitik) abidəsində iki dəfə, Kül tigin abidəsində isə bir dəfə

rast gəlirik. Bu söz Göytürk və qədim Uyğur türkcəsində adğır, Oğuz, Qıpçaq və Cığatay türkcəsində isə aygır şəklində işlənib. Adğır sözündən at cinsinin erkəyini adlandırmaqdan əlavə, ayı, porsuq, qaban kimi heyvanların erkəklərini də adlandırmaq üçün istifadə olunmuşdur. Qədim türkcədə adğır şəklində işlənən bu söz <y əvəzlənməsi nəticəsində aygır şəklini almışdır [2, 3]. Adğır sözü yadıqlarda güclü, qüvvətli, böyük, türkmənlərdə azğın, səhvətli, tuvalar və tofalarda isə xoruz, erkək qaz, qaban, erkək it mənalarını ifadə edir. “Divani- lügət it türk”də isə adğır şəklində işlənən bu sözün mənası “madyanı, qısrığı olan at” şəklində göstərilir [5, IV, 18]. Qədim uyğurlarda adğır bəylərin, sərkərdələrin döyüşlərdə ən yaxın dostu və sevimli heyvanlarından hesab edilirdi. Qədim Hind mədəniyyətində at qurbanları önəmli yer tuturdu. Bu at qurbanları isə cinselliyi simvolizə edirdi. Qədim Uyğur tibb mətnlərində də qeyd edildiyi kimi, əgər hər hansı bir kişinin cinsəlliklə bağlı problemi var idisə, adğırın sinirini xırda- xırda doğrayaraq kölgədə qurudub istifadə edə bilərdi.

Nəticə. Qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsinin lügət tərkibində diqqətimizi cəlb edən söz qruplarından biri də heyvan adlarıdır. Abidənin dilində səkkiz heyvan adı işlənmişdir: bəri, koý, it, lağzın, at, kis, tiyin, adğır. Abidənin dilindəki heyvan adlarının əksəriyyəti türkmənşəlidir. Müxtəlif türk xalqlarında bu sözlərin işlənmə formaları və ifadə etdikləri müxtəlif mənalar müəyyənləşdirilmişdir. Abidənin dilindəki heyvan adlarının tədqiqi nəticəsində qədim türklərin təsərrüfat həyatı və onların düşüncə tərzində bu heyvanların rolu və yeri müəyyən edilmişdir. Qədim türklərin heyvanlara yüklədikləri müxtəlif mifoloji və simvolik anlamlar haqqında dolğun məlumat verilmişdir. Qədim türklərin on iki illik təqviminin hər ilinin bir heyvanın adı ilə adlandırılması diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, onlar heyvanın xarakterik xüsusiyyətlərinə əsasən, onun adı ilə adlandırdıqları ilin necə keçəcəyi ilə bağlı təsəvvürlərə malik idilər. Heyvan adlarının tədqiqi həm dilçilik baxımından, həm də qədim türklərin yaşayış və təfəkkür tərzini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Battal A. “İbnü- Mühenna lügati”, İstanbul Devlet Matbaası, 1934, 105 s.
2. Besli E. “Eski ve orta türkcədə hayvan isimlerinin etimolojisi”, İstanbul, 2010, 350 s.
3. Çatalbaş R. “Türklərdə hayvan sembolizmi və din ilişkisi”
4. Emiroğlu S. “Eski türkcədəki teyən “sıncap” sözünün Türkiyə türkcəsi ağızlarındakı uzantıları və anlamdaşları”, Türk dili araşdırmaları yilliyi Belleten, 2011.
5. Kaşğari M. “Divanı lügət- it- türk” (tərtib edən: R.Əskər), III cild 400 s., IV cildə (indeks) 752 s., Bakı, Ozan, 2006.
6. Qumilyov L. “Qədim türklər”, Bakı: Gənclik, 1993, 375 s.
7. Nəcəf Ə. “İncə yaddaşı”, Bakı, 2004, 352 s.
8. Ögel B. “Türk mitolojisi” I, Ankara, 1993, 644 s.
9. Rəcəbli Ə. “Göytürk dilinin leksikası” II, Bakı: Nurlan, 2004, 427 s.
10. Rəcəbli Ə. “Qədim türk yazısı abidələri” I, Bakı: Nurlan, 2009, 567 s.
11. Tekin T. “Orhon yazıtları (Kül tigin, Bilge kağan, Tonyukuk)”, İstanbul: Simurg, 1998, 128 s.
12. Doğan L. “Türk kültüründə hayvanlar və hanvan isimleri”, Türk dünyası dil və edebiyat dergisi, 2002.
13. Tokyürek H. “Eski uyğurcada hayvan adları ve bunların kullanım alanları”, Türklük bilimi araşdırmaları I, 2013.
14. «Древнетюркский словарь», Ленинград, Наука, 1969, 676 s.

Açar sözlər: Bilgə xaqan, abidə, heyvan adı, qədim türklər, söz

Key words: Bilga khagan, monument, animal name, ancient Turkish people, word

Ключевые слова: Билга хаган, памятник, имя животного, древние тюрки, слово

Bilgə xaqan abidəsində heyvan adları

Xülasə

Məqalədə qədim türk yazısı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənən heyvan adları tədqiqatına cəlb edilmişdir. Bu sözlərin abidənin dilində işlənmə sayı müəyyənləşdirilmiş, onların mənşəyi və müxtəlif qədim türk dillərində işlənmə formaları göstərilmişdir. Qədim abidələrin materiallarından və müxtəlif lügətlərdən istifadə edilərək heyvan adı bildirən sözlərin leksik-semantik mənaları müəyyənləşdirilmişdir. Qədim abidələrdən və lügətlərdən əldə edilən məlumatlar sistemləşdirilmiş və sözlərin mənə fərqlərinin müqayisəsi aparılmışdır. Qədim türklərin həyat tərzində heyvanların oynadığı rol, onların mifologiyasında və inanclar sistemində müxtəlif heyvanların yeri və daşdığı simvolik mənalar məqalədə öz əksini tapmışdır. Abidənin dilindəki heyvan adlarının tədqiqinin həm dilçilik baxımından, həm də qədim türklərin düşüncə təzi və məişətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır.

Animal names in the monument of Bilga Khagan

Summary

The article deals with the names of animals used in the Bilga Khagan monument, one of the ancient Turkish writing monuments. The number of processing of these words in the language of the monument was determined, their origin and forms of development in various ancient Turkic dialects were indicated. Extensive information on the semantic meanings of words denoting the name of an animal was obtained using materials from ancient monuments and various dictionaries. Information from various ancient monuments and dictionaries was systematized and the differences in meaning of words were compared. The role of animals in the way of life of the ancient Turkish people, the place and symbolic meanings of different animals in their mythology and belief system are reflected in the article. The exceptional importance of the study of animal names in the language of the monument is justified both in terms of linguistics and in terms of studying the way of thinking and life of the ancient Turkish people.

Имена животных в памятнике Билга кагану

Резюме

В статье рассматриваются названия животных, использованные в памятнике Билга-кагану - одном из памятников древнетюркской письменности. Определено количество обработок этих слов на языке памятника, указаны их происхождение и формы развития в различных древнетюркских наречиях. Обширная информация о смысловых значениях слов, обозначающих имена животных, была получена на материалах древних памятников и различных словарей. Систематизирована информация, полученная из различных древних памятников и словарей, проведено сравнение значений слов. В статье отражены роль животных в образе жизни древних тюрков, место и символические значения различных животных в их мифологии и системе верований. Исключительная важность изучения названий животных на языке памятника оправдана как с точки зрения лингвистики, так и с точки зрения изучения образа мышления и быта древних тюрков.

Rəyçi: F.e.d. prof. M.Ə.Məmmədov

Gülnur Mahmud⁸
**AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏNİN
BƏZİ OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Söz yaradıcılığı, dilçiliyin bölməsi kimi hər şeydən əvvəl sözlərin strukturu və onların yaranma qanunlarını, habelə kök və affiksial morfemlərin bir-biri ilə birləşməsi nəticəsində yeni sözlərin yaranmasını, mürəkkəbləşmə və ya abbreviasiya yolu ilə sözyaratmanı öyrənir.

Dil hər bir xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətin parlaq göstəricisidir, desək, əsla yanılmazdır. O, insanların əmək və ictimai fəaliyyəti ilə də bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətdə inkişaf edən və dəyişən nə varsa dərhal dildə öz əksini tapır. Dilin lüğət tərkibi daim artır və inkişaf edir, yeni məfhumlar, yeni sözlər, yeni adlar tələb edir. Dildə sözyaratma məfhumunu sinxron və diaxron aspektlərdə işlətmək olar, beləki, sinxron və diaxron söz yaradıcılığı müxtəlif məzmunlara malikdir. Diaxron sözyaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Sinxron sözyaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivasiya (sözyaratma) mənasının hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratma dildəki vahidlərin bir-birinə münasibətini, diaxron sözyaratma isə bir vahidin digər vahidə keçməsinə öyrənir.

Söz yaradıcılığı həm də, sözlərin strukturu və onların əmələgəlmə qayda və üsulları barədə bir təlimdir. Burada dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Söz yaradıcılığı leksika və qrammatikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunur. Söz yaradıcılığının leksikanın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur, çünki yeni yaranan sözləri dilin lüğət tərkibindən kənar təsəvvür etmək olmaz. Onlar lüğət tərkibini zənginləşdirir. Söz yaradıcılığının dilçiliyin ayrıca bölməsi kimi yox, leksikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunması daha düzgün hesab edərdik.

Morfologiyada sözün müxtəlif formalara düşərək dəyişməsi prosesi ilə yanaşı, söz yaradıcılığına da müəyyən yer verilməsinə heç cür bəraət qazandırmaq olmaz, çünki morfologiyanın əsas obyektii sözün qrammatik mənası və forması, qrammatik dəyişməsi, müxtəlif formalara düşməsidir. Bu onu göstərir ki, dilçilikdə hələ söz yaradıcılığının mövqeyi, mahiyyəti, tədqiqat obyektii düzgün təyin olunmamışdır.

Söz yaradıcılığının leksika və qrammatika ilə əlaqəsini eyniləşdirmək, onları qarışdırmaq, onu leksika və qrammatika ilə əlaqəsi olmayan yad bir hadisə kimi də başa düşmək olmaz. Böyük rus dilçisi V.V.Vinoqradovun fikrincə, *dilin real tarixində qrammatik və leksik formalar və onların mənası üzvi surətdə əlaqədə olub, daim biri digərinə təsir göstərir. Ona görə də dilin leksik cəhətini nəzərə almadan onun qrammatik quruluşunu öyrənmək qeyri-mümkündür*⁸. Söz yaradıcılığı ilə morfologiya və leksikologiya arasında sıx əlaqə vardır, onların tədqiqat obyektləri eynidir və hər üçü sözü öyrənir. Morfologiya leksik mənaları eyni olan sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin müxtəlif leksik mənalarını, söz yaradıcılığı isə yeni leksik vahidlərin yaranma prosesini araşdırır. Morfemləri öyrənmə baxımından morfologiya ilə söz yaradıcılığı arasında bir uyğunluq, əlaqə, bağlılıq olsa da, müəyyən hallarda onlar bir-birindən fərqlənir. Morfemlər sözdüzəldici və sözdəyişdirici olur. Sözdüzəldici morfemlər söz yaradıcılığına, qrammatik morfemlər isə morfologiyaya aiddir. Sözdüzəldici morfemlərin müəyyən hissəsi işlədilmə dərəcəsinə görə qrammatik morfemlərə yaxındır. Başqa sözlə desək, müntəzəm işlədilən sözdüzəldici morfemlər mənasının mücərrədliyinə görə qrammatik morfemlərlə səsləşir.

Azərbaycan dilindəki morfemlərin müəyyən qismi dilin sözdüzəltmə və qrammatik vasitələri arasında aralıq mövqə tutur, yəni sözdüzəldici morfemlər kimi fəaliyyət göstərir. Belə morfemlərə *-miş (miş, -muş, -müş), -acaq (-acək), -ar (-ər)* morfemlərini göstərmək olar. Bunlar həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkildə kimi işlədilir.

Sözdüzəldici morfemlərin bəzisi yeni-yeni sözlər düzəltməklə bərabər onların müəyyən bir morfoloji əlamətinə də işarə edir. *-çı (-çi, -çu, -çü), -lıq (-lik, -luq, -lük), -laq (-lək), -ban* morfemləri vasitəsilə qapı, bağ, yay sözlərindən qapıçı, bağlıq, bağban, yaylaq sözləri düzəlir. Bununla belə onların ismə aidliyi də müəyyənləşir, daha doğrusu həmin morfemlər isim düzəldən morfemlərdir.

Dilimizdə elə omonim morfemlər var ki, onlardan biri leksik, digəri isə qrammatikdir. Məsələn, *-lar, -da, -dan*. Sözdüzəldici kimi Ağalar(ad), qışda, güldən, sözdəyişdirici kimi kitablar, kitabda, kitabdan və s.

Onu da qeyd edək ki, söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biridir. Morfemlər vasitəsilə düzələn yeni sözlər lüğət tərkibinin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərir. Yeni yaranan sözlər həm söz yaradıcılığı, həm də leksikologiya ilə əlaqədardır. Hər iki sahə sözün leksik mənasını öyrənir. Leksikologiya düzəltmə sözləri həm dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vahid kimi, həm də onları işlədilmə, aktiv və passivlik, ekspressiv-üslubi çalar kimi, söz yaradıcılığını isə sözlərin leksik mənalarına əsaslanaraq onların yeni düzəltmə mənalarını araşdırır. Hər bir yeni yaranan söz, bir tərəfdən, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirərək söz yaradıcılığını leksika ilə əlaqələndirir, digər tərəfdən onu qrammatika ilə bağlayır. Belə ki, əmələ gələn söz leksik mənə ilə yanaşı, kateqorial mənə də kəsb edir, bir qrammatik kateqoriyaya aid olur. Daha doğrusu, yeni sözlər qrammatik qanunlarla şərtləndirilir, bu və ya digər qrammatik qrupu təmsil edir. Söz yaradıcılığı ilə qrammatikanın qarşılıqlı münasibətini sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkildələrin bir-biri ilə əlaqədar olmasında da görmək olur.

⁸ *f.ü.f. d, dosent, BDU*

Dilimizin söz yaradıcılığı onun möhkəm qayda və qanunlarına, lüğət tərkibinə və quruluş xüsusiyyətlərinə əsasən formalaşmışdır. Ona həm diaxron, həm də sinxron baxımdan yanaşmaq lazımdır. Söz yaradıcılığına dəyişməz, sabit bir proses kimi baxmaq olmaz. Azərbaycan dilində qrammatik morfemlər dilin qrammatik quruluşunda fəaliyyət göstərir, qrammatik quruluşun spesifikasına təsir edir, ünsiyyətin təşkilində yardımçı vasitələr kimi mühüm rol oynayır. Qrammatik morfemlər qrammatik-morfoloji kateqoriyaların formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bu şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaradır. Söz birləşmələri və cümlələrin təşkilində vasitəçi kimi iştirak edir. Bu vəzifəni qrammatik şəkilçilərin hamısı yerinə yetirmir. Bununla əlaqədar olaraq qrammatik morfemlər iki qrupa bölünür:

- sözdəyişdirici şəkilçilər
- formadüzəldici şəkilçilər

Sözdüzəldici şəkilçilər arasında forma düzəldən şəkilçiləri ayırırlar. Bunlar arasında mahiyyətə elə bir fərq yoxdur. Bu şəkilçi yeni mənalı söz yaratmır, sözün formasını dəyişdirir. Sözdəyişdirici morfemlər qrammatik səciyyəli olub söz formalarını əmələ gətirir. Bu morfemlər forma ifadə etmə və sözlər arasında zəruri əlaqə kimi tələbləri ödəsə də sözün bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsinə təsir etmir. Bu şəkilçilər vasitəsilə sözlər aydın şəkildə formalaşır, ancaq leksik məna dəyişməz qalır. Bu morfemlər həm bir sözün variantlarını bir-birindən fərqləndirməyə, həm də bir nitq hissəsi daxilində söz formalarını tam göstərməyə xidmət edir. Morfemlər fəaliyyət dairəsinə görə daha iki qrupa bölünür: 1) məhsuldar morfemlər 2) qeyri-məhsuldar morfemlər

Morfemlərin məhsuldar və qeyri-məhsuldar olması onların dildə fəaliyyət göstərməsi, işlədilməsi və yeni sözlər əmələ gətirmə imkanı ilə ölçülür.

Adıçəkilən məsələ ərəb ədəbi dilində və bu dillə bağlı bir sıra təlimlərdə tamamilə başqa cürdür. Heç şübhə yoxdur ki, sözdüzəldicilik və sözdüzəltmə problemləri (iştiaq) ərəb dilində mühüm lüğəvi problemlərdən biridir. Belə ki, ərəb alimləri bu məsələ barəsindəki ixtilafli fikirlərin çoxunu zaman-zaman yenidən fikirləşməyi və götür-qoy etməyi qərara almışlar. Bu sahədəki ciddi cəhdlər çoxsaylı və səmərəli olmuşdur. Fikrimizcə, bütün bu səbəblərdən biz ərəb dilində iştiaqın meydana gəlməsi mövzusunda güclü bir şövqlə yanaşmalıyıq. Lakin qədim alimlərin bəziləri iştiaqın meydana gəlməsini təsdiqləmiş, bəziləri isə bunu inkar etmişdir. Onlar iştiaqı tədqiq etmək üçün çoxlu kitablar yazmışlar. Bu alimlərdən Qutrub, Əl-Əsməi, Əl-Əxfəs, Mufaddal ibn Sələmə, Əl-Mübərrəd, Əz-Zəccac, İbn əs-Sirac, Əz-Zəccaci, Ər-Rumanini qeyd edə bilərik. İbn Əs-Sirac adı ilə tanınan Əbu Bəkr “İştiaq” adlı kitabında yazır: *Bu kitab ərəb dilində meydana gələn iştiaqı araşdıran bir kitabdır. Bu barədə alimlər fərqli mövqe tuturlar. Bəziləri belə hesab edir ki, dildə qəti şəkildə iştiaq yoxdur. Bu qisim azlıq təşkil edir. Bu cərəyan nümayəndələrindən bəziləri belə hesab edir ki, bütün sözlər bir-birinə uyğun gəlir, onlardan biri digərindən törəyir. Bir qisim isə belə hesab edir ki, sözlərin bəziləri törəmədir, bəziləri isə törəmə deyil* [5; 21-28].

Şübhə yoxdur ki, İbn əs-Sirac ərəb dilində meydana gələn bu fenomeni dəstəkləyənlərdəndir və onun bu barədəki sözləri buna açıq-aşkar dəlildir. O belə hesab edirdi ki, dil iştiaq yolu ilə zənginləşərək inkişaf edir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədardır. Sözyaratma dilin sözyaratma sisteminin özülünü təşkil edir. Dilin lüğət tərkibi daim artır və inkişaf edir, yeni məfhumlar və yeni sözlər əmələ gəlir.

İbn Əs-Sirac qeyd edir ki, bu məsələ barəsində alimlərin mövqeyi üç yerə bölünür. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Birinci məzhəbin nümayəndələri belə hesab edir ki, dildəki sözlərin bir qismi törəmədir, digər qismi isə törəmə deyil. Bu fikrin tərəfdarları Bəsrə və Kufəli alimlərin liderləridir. Zəccaci onların adını aşağıdakı kimi qruplaşdırır: Bəsrə alimlərindən Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi, Sibaveyhi, Əbu Ömər ibn əl-Əla, Əbul Xitab, İsa ibn Ömər, Əl-Əsməi, Əbu Zeyd, Əbu Ubeyd, Qutrub, Əl-Mazini, Əl-Mübərrəd, əz-Zəccac və s. .Kufə alimlərindən isə Kisai, əl-Fərra, Əbu Ömər əş-Şeybani, İbn əl-Ərəbi, Saləb və onların ardıcılları.

2) Bu məzhəbin tərəfdarları bu fikirdə idilər ki, bütün sözlər törəmədir. Belə iddia olunur ki, Əbu İshaq İbrahim Əs-Səri əz-Zəccac bu məzhəbi dəstəkləmişdir. O deyirdi: Bütün sözlər törəmədir. Bu fikrinə görə Zəccaci ifşa etmişlər və onun əleyhinə əsassız fikirlər səslənmişdir [8; 127].

Zəccacinin dəlilləri sübut edir ki, Zəccacın “İştiaq” kitabında yazdığı sözlər bu baxımdan izah oluna bilər ki, əgər onun dediyi kimi bütün sözlər törəmədir fikri qəbul olunsaydı, onda hər bir sözün törədiyi bir mənbə də olmalıdır və həmin bu mənbə də öz qismində törəmə hesab oluna bilərdi.

Sibaveyhinin iştiaq barədə məşhur fikirləri vardır. Onun iştiaq barəsində dediyi sözlər dilçilik baxımından mühüm məxəzlərdən biri hesab olunur. O qeyd edirdi ki, mən belə hesab edirəm ki, bəzi sözlər digərlərinə nisbətən daha məna yüklüdür, məsələn, feillər isimlərdən daha mənalı və məzmunludur. Bu onunla izah oluna bilər ki, isimlər feillərdən öncə yaranmışdır.

3) Bu məzhəbin tərəfdarları isə belə hesab edirdi ki, bütün sözlər əsasdır, onlardan biri digərindən törəməmişdir.

Zəccaci bu rəy haqqında belə yazırdı: *“Məşhur görkəmli dilçilər arasında bu fikri qeyd edən yoxdur. Zəccaci qeyd edirdi ki, ərəblər demirlər ki, bu söz törəmədir, bu isə törəmə deyil. Onlar iştiaqın və ərəbin mahiyyətini bilmədən də düzgün danışirlər”*.

Digər tərəfdən onu qeyd etmək ki, alimin fikrincə, ədəbi dildə danışanlar, əsasən, üç qrupa bölünürlər ki, bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Dilin vəznlərini, onların işlənmə səbəblərini və hikməti başa düşmədən bu dildə danışanlar. Onlar bu dildə danışmağa sadəcə vərdiş etmişlər.
- 2) İkinci qrup birincilərdən fərqli olaraq elmin bir sahəsi kimi dili araşdırmış və bu sahədə müəyyən kəşflər aparmışlar.
- 3) Üçüncü qrup isə bu dili, onun əsas qayda-qanunlarını, qrammatikasını, vəznlərini, onların işlənmə səbəblərini bilərək bu dildə danışanlardır.

Görünür ki, Zəccaci bu fikirləri ilə, ərəb dilinin açıq-aydın yetkin bir dil olmasını göstərən mühüm bir məsələyə toxunmuşdur. Bu dildə danışanlar ya bu dili anadangəlmə, yaradılış etibarlı ilə mənimsəmiş, ya da öyrənmişlər. Belə ki, yalnız bu kimi vərdişlərlə dili tədqiq etmək və onun ən mühüm xüsusiyyətlərini göstərmək mümkündür ki, iştiaq da bu mühüm xüsusiyyətlərdən biri hesab olunur.

Təsadüfi deyil ki, ərəblər iştiaqı əzəldən bilmişlər və iştiaq da sanki onlarla birlikdə doğulmuşdur. Alimlər bu məsələyə xüsusi diqqətlə yanaşmış və dilin *erab*, *təzkir*, *tənis* və digər xüsusiyyətləri ilə birlikdə iştiaqı da xüsusi bir sahə kimi öyrənmişlər [5; 112].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç məzhəbdən bu nəticəyə gələ bilirik ki, iştiaqın bəzi sözlərdə mövcud olması mümkündür, bəzilərinə isə mümkün deyil. Bu məsələnin bir dil təzahürü olaraq təsdiq olunmasından sonra *iştiaq* mövzusu yeni bir ixtilafli məsələyə qədəm qoyur ki, bu da iştiaqın əslilə bağlı məsələdir. Ərəb qrammatikası özünün çiçəklənmə zirvəsində olduğu bir mərhələdə bu mövzu ətrafında söz mübahisələri və müzakirələri getmişdir. İştiaqın əslilə mövzusunun həm Bəsrə, həm də Kufə alimləri araşdırmış və hər iki görkəmli məzhəbin nümayəndələri öz fikirlərini dəlil və sübutlarla əsaslandırmışlar.

Onların xülasəsini aşağıdakı kimi verə bilirik:

- 1) Sözlərdə məsdər əsas hesab olunur və bu, əsasən, bəsrəlilərin məzhəbidir.
- 2) Sözlərdə fel əsas götürülür, məsdər isə ondan törəyir ki, bu da kufəlilərin fikridir.
- 3) Fel üçün ancaq məsdər əsas hesab oluna bilər. Bu fikir Əbu Əli əl-Farisi, Əbdülqadir əl-Curcaniyə məxsusdur. Onlar Bəsrə məzhəbini dəstəkləyənlərdəndir.
- 4) Məsdər və fel ayrı-ayrılıqda müstəqil hesab olunur. Bu fikir Əndəlis alimi İbn Talhənin fikridir.

Birinci və ikinci fikirlər bir çox mənbələrdə öz əksini müfəssəl şəkildə tapmışdır. Bunlardan *Zəccacinin "əl-İdah"*, *İbn Əl-Ənbərinin "Əl-insaf fi məsəil xilaf"* kitablarını qeyd edə bilirik.

Onu da qeyd edək ki, iştiaqın bəzi sözlərdə qeydə alınması bu sözlərdə yaxın məxrəcli hərflərin mövcudluğu ilə müşayiət olunur, belə ki, dilçi alimlər bu kimi hərfləri, əsasən, on yeddi qrupda tədqiqi edirlər.

- 1) Uzaq boğaz məxrəci – bir-birinə yaxın iki tələffüz məxrəcinə bölünür. Bu məxrəclərdən birincisi “həmzə”, ikincisi “hə” səsinə müvafiqdir.
 - 2) Orta boğaz məxrəci – Bu da bir-birinə yaxın iki natamam məxrəcə bölünür. “ha” hərfi birinci, “ayn” hərfi ikinci məxrəcdən çıxır.
 - 3) Yaxın boğaz məxrəci – bir-birinə yaxın iki natamam məxrəcə bölünür. Deyilir ki, birinci məxrəcdən “xa”, ikinci məxrəcdən “ğayn” hərfi törəyir.
- Bu 6 hərf boğazdan ixrac olunduqları üçün boğaz hərfləri adlanır.
- Bu qrupa daxil olan sözlər *uzaq* dil arasında yerləşir. Ağzın yuxarı arxa hissəsi ilə dilçək ocağı arasında olur və bu məxrəcdən yalnız “qaf” hərfi çıxır.
- 4) Həmçinin uzaq dil arasında yerləşir və bu məxrəcdən yalnız “kəf” hərfi çıxır. Bu 2 hərf dilçəkdən gəldiyi üçün dilçək hərfləri adlanır.
 - 5) Dilin ortası ilə ağızın yuxarı hissəsi arasında yerləşir. Bir-birinə yaxın 3 məxrəcə bölünür və onlardan “cim”, “şin”, “yə” hərfləri yaranır.
- Bu 3 hərf damaqdan gəldikləri üçün damaq samitləri adlanır. Damaq ağız boşluğunun damını təşkil edərək iki hissədən ibarətdir: sərt və yumşaq.
- 6) Dil ilə yuxarı dişlər arasında yerləşir. Buradan “dad” hərfi əmələ gəlir.
 - 7) Bu məxrəcdən “ləm” hərfi yaranır və bu məxrəc baxımından ən geniş hərfdir.
 - 8) Dilin uc hissəsində yerləşir və bu məxrəcdən “nun” hərfi alınır.
 - 9) Dilin uc hissəsində yerləşir. Bu məxrəcdən “ra” hərfi çıxır və bəzi alimlərqeyd edir ki, “ra” çox zaman “nun” un məxrəcindən çıxır.
 - 10) Bu 3 hərf dilin ucundan çıxdığı üçün “dil ucu hərfləri” adlanır.
 - 11) Bu məxrəc dil ucunun arxasında olur və bir-birinə yaxın üç məxrəcə bölünür: “ta”, “dəl”, “tə”. Bu üç hərf isə diş hərfləri adlanır.
 - 12) Bu məxrəc bir-birinə yaxın tələffüz məxrəci olmaqla üç əsas hissəyə bölünür ki, bunlardan birincisi “sad”, ikincisi “zə”, üçüncüsü “sin” hərfinə müvafiqdir. Bəziləri deyir ki, bu hərflərin üçü də eyni məxrəcdən çıxır və bu üç hərf dilin ucundan çıxdıqları üçün səlis hərflər adlanır.
 - 13) Bu məxrəc bir-birinə yaxın tələffüz məxrəci olmaqla daha üç məxrəcə bölünür. Bu da üç hərfə şamil olunur. “za”, “zəl”, “sə” və bu hərflər “dişarası” hərflər adlanır.

14) Bu məxrəcdən sadəcə “fə” səsi çıxır.

15) Bu məxrəcə “bə”, “mim” və “vav” hərfləri uyğundur.

Adları sadalanan bu dörd hərf (fə, bə, mim, vav) dodaqdan çıxdıqları üçün dodaq hərfləri adlanır.

16) Bu qrupa uzunluq bildirən hərflər daxildir. Bunlar da “əlif”, “yə” və “vav” hərflərinə uyğun gəlir.

17) Sonuncu məxrəcə “burun samitləri” müvafiqdir və bura “nun” və “mim” səslərini aid edirlər. Bəzi alimlər belə iddia edir ki, “mim” dodaqdan, “nun” isə dildən gələn məxrəcə uyğun gəlir [8; 116 - 121].

Istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1960
2. Çarıyarov B. Xəzirkə zaman türkmən dilində işlik dərəcələri, Türkmənistan İlimlər Akademiyasının Nəşriyyatı,, Aşxabad, 1957,
3. Eyvazlı R.C. Azərbaycan dilində işlənən bəzi antroponimlərin semantikasi və qrammatik formalarına dair, s. 7 – 12, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 2011, 335 s.
4. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilinin şivələrində söz yaradıcılığı (sadə sözlər), Bakı, 1987

Ərəb dilində

5. ابن سيده. المخصص. في خمسة أجزاء، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج ١ ، ٣٢٩ ، ج ٢ ، ٣٢٩ ، ج ٣ ، ٣٢٩ ، ج ٤ ، ٣٢٩ ص. ، ج ٥ ، ٣٤٤ ص.
6. ابن قتيبة، ابن أبو محمد عبد الله بن مسلم. كتاب المعارف. القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٩٦٩ ، ٤٩١ ص.
7. ابن القوطية ، كتاب الأفعال ، ليدن ، بريل ، ١٨٩٤
8. أبو الطيب اللغوي، مراتب النحويين. القاهرة: مكتبة نهضة مصر، ١٩٥٥، ١٢٥ ص.
9. أحمد بن فارس زكريا ، الصحاحي في فقه اللغة. القاهرة: مكتبة نهضة مصر، ١٩١٠، ٧١٩ ص.
10. أحمد بن فارس زكريا، مقاييس في اللغة، دمشق، ٢٠٠٢، ٥١٥ ص
11. أحمد مطلوب الناصري ، النحت في اللغة العربية، لبنان ، ٢٠٠٣ ، ٢٠١ ص

Резюме

Словообразование в азербайджанском и в арабском языках некоторые похожие и разные функции

В статье исследуется ряд лексических проблем, а также словообразование, строение слов, а также правила и методы их образования. Невозможно приравнять словообразование к лексике и грамматике, сравнить их, понять как чуждое явление, не имеющее ничего общего с лексикой и грамматикой. Несомненно, что проблемы словоформирования и словообразования (иштикак) являются одной из важнейших лексических проблем арабского языка. Таким образом, арабские ученые решили время от времени пересматривать и изучать многие противоречивые взгляды на этот вопрос.

Серьезные усилия в этой области были многочисленными и эффективными и по всем этим причинам юный исследователь ответственно исследовал формирование иштикака в арабском языке. В статье обсуждаются взгляды некоторых древних ученых в связи с этим явлением и их работы, связанные с этим явлением, такие как Кутруб, Аль-Асмай, Аль-Ахфаш, Муфаддал ибн Салама, Аль-Мубаррад, Аз-Заджадж, Ибн ас-Сирадж, Аз-Заджаджи, исследование Ар-Румани.

Summary

Word formation in Azerbaijani and in Arabic languages some similar and different functions

The article examines a number of lexical problems, as well as word formation, the structure of words, as well as the rules and methods of their formation. It is impossible to equate word formation with vocabulary and grammar, compare them, understand them as an alien phenomenon that has nothing to do with vocabulary and grammar.

There is no doubt that the problems of word formation and word formation (ishtikak) are one of the most important lexical problems of the Arabic language. Thus, Arab scholars have decided from time to time to revise and study the many conflicting views on this issue. Serious efforts in this area were numerous and effective, and for all these reasons the young researcher responsibly researched the formation of the ishtikak in Arabic.

The article discusses the views of some ancient scholars in connection with this phenomenon and their works related to this phenomenon, such as Qutrub, Al-Asmai, Al-Ahflash, Mufaddal ibn Salama, Al-Mubarrad, Az-Zajaj, Ibn al-Siraj, Az-Zajaji, research by Ar-Rummani.

RƏYÇİ : dos. N.Əfəndiyeva

Minayə Əflatun qızı Məmmədova⁹
MİLLİ KALORİT DAŞIYAN REALİLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ
(frazeoloji ifadə, atalar sözləri və s.)

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan əsas leksik çətinliklərdən biri də obrazlı ifadələrin (frazeoloji ifadələrin) tərcüməsidir. Məlum olduğu kimi lüğət tərkibinə təkcə ayrı-ayrı sözlər deyil, frazeoloji vahidlər də daxildir.

Frazeoloji ifadələrin dilin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq dilçilərimiz son zamanlara kimi dilçiliyin bu vacib bəhsinə bir o qədər də fikir verməmişdilər.

İndiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında frazeologiya bəhsini müxtəlif adlar altında, sabit söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr, frazeoloji vahidlər və s. vermişlər.

Frazeologiyanın öyrənilməsi akademik V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. V.V.Vinoqradov frazeologiyaya həsr etdiyi bir sıra məqalə və kitablarında frazeoloji vahidlərin semantic qruplarını elmi şəkildə izah etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində isə demək olar ki, 1954-cü ilə qədər bu məsələyə dair nəzəri ədəbiyyata təsadüf edilmir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk məlumatı professor M.Hüseynzadə vermişdir. Bundan sonar frazeologiya məsələlərinə dair professor Ə.Dəmirçizadə, H.Bayramov, S.Murtuzayev, R.Məhərrəmov, M.İslamov, M.Paşayeva və başqaları əsərlər və məqalələr yazmışlar.

Dilçilər frazeoloji vahidləri mənaca iki cür təsnif edirlər, birincilər ifadənin ümumi mənasının tərkibindəki sözlərin hər hansı birinin ayrılıqda daşdığı mənadan nə dərəcədə asılı olmasını əsas götürüb, onları-frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birlik və frazeoloji birləşmələr olmaqla üç yerə bölürlər.

Tədqiqatçıların ikinci bir qrupu isə bu bölgünü qəbul etməyərək birinci iki qrupu idioma adlandırılan qrupda birləşdirmək fikrini irəli sürürlər. Dilçilərin bəzisi isə semantic qrupların hər üçünü idiom adlandıraraq yalnız atalar sözü, məsəllər və hikmətli sözləri frazeologiyaya daxil edirlər.

Frazeoloji ifadələrin bir dildən başqa dilə tərcüməsi məsələsi dilçilər arasında böyük mübahisəyə səbəb olmuşdur. Bir qism dilçilər frazeoloji ifadələrin mənalarını onları təşkil edən komponentlərdən çıxarmaq olmaz fikrini irəli sürürlər. İkinci bir qism dilçilər isə göstərirlər ki, frazeoloji ifadələrin mənalarını ancaq onları təşkil edən komponentlərdən çıxarmaq lazımdır.

Son zamanlara kimi, dilçilik ədəbiyyatında atalar sözləri və məsəllərin də frazeoloji ifadələrə aid olması haqqında da müxtəlif fikirlər irəli sürülürdü.

Atalar sözləri və məsəllər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif xalqların öz nitqlərini daha da obrazlı etmək məqsədilə işlədilir.

Frazeoloji ifadələr tərcümə nöqteyi-nəzərindən də böyük əhəmiyyətə malikdir. Frazeoloji ifadələrin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin böyük əhəmiyyəti olsa da, Azərbaycan dilində hələ bu məsələyə toxunulmamışdır. Doğrudur, bizdə də frazeologiyanın bu və ya digər məsələlərinə aid elmi əsərlər yazılmışdır. Lakin frazeologiyanın öyrənilməsi ya bir dil materialları əsasında ümumi şəkildə götürülüb tədqiq edilir, ya da hər hansı bir yazının dil xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı həmin məsələyə toxunulur.

Məlum olduğu kimi, hər bir dil özünün sabit lüğət fonduna, qrammatik quruluşuna və müəyyən milli xüsusiyyətlərinə malik olub, öz daxili qanunlarına əsasən inkişaf edir və təkmilləşir. Elə buna görə də bir dildən başqa dilə tərcümə zamanı, yaxud iki müxtəlif dillərin qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi zamanı hər iki dilə məxsus ümumi və fərqli cəhətlər aşkar olunur. Bu xüsusiyyət özünü əssən həmin dillərin frazeologiyasında göstərir.

Frazeoloji ifadəni tərcümə edərkən ingilis dilindəki ifadənin Azərbaycan dilinə hansı sözlə, yaxud ingilis həyat tərzinin adət-ənənəsini obrazlı şəkildə doğru, düzgün ifadə edə bilən, canlı danışıq dilində işlənən hansı ifadə ilə verməkdə çətinliyə rast gəlmək olur.

Frazeoloji ifadələrin tərcüməsində orijinalın üslubunun saxlanması da diqqət mərkəzində olmalıdır. Üslub dedikdə, biz canlı danışıq dilinin ifadəliliyindən, obrazlılığından istifadə edilməsi üsulunu nəzərdə tutmalıyıq.

Tərcümənin məqsədi oxucuya təkcə frazeoloji ifadənin məzmununu çatdırmaq deyil, onun dildə qanunauyğun qarşılığını tapmaqdan ibarət olmalıdır.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailəsinə məxsus dillər olsalar da, bu dillərin frazeologiyasının oxşar cəhətləri də vardır. Odur ki, ingiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bu oxşar və fərqli cəhətləri bilmək böyük əhəmiyyətə malikdir. Əvvəlcə oxşar cəhətləri nəzərdən keçirək.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki frazeoloji oxşarlıqlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. İstər ingilis istərsə də Azərbaycan dillərində frazeoloji ifadələr sərbəst sözbirləşmələri və cümlələr kimi, danışıq zamanı, nitq prosesində yaranmayıb, hər iki dildə hazır şəkildə mövcuddur.

2. hər iki dildə frazeoloji ifadələr müəyyən bir mənani ifadə etdiyindən ayrı-ayrı sözlərin sinonimi də ola bilər. Məsələn, ingilis dilində: To make mountains out of meale hill = to increase, enlarge.

Azərbaycan dilində: Qarışqanı dəvə etmək = şişirtmək, yaxud qarışqadan dəvə düzəltmək = böyütmək.

3. hər iki dildə frazeoloji ifadələr (atalar sözlərindən başqa) cümlənin bir üzvü olur. Məsələn, A little china shepherd attracted her attention.

Balaca bir çinli çoban qızın diqqətini cəlb etdi. Bu cümlədə diqqətini cəlb etdi ifadəsi xəbərin yerində işlənmişdir.

⁹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi. minayacafarova_kh.shipping@mail.ru

4. frazeoloji ifadələri əmələ gətirən komponentlər arasındakı mənə əlaqəsi müxtəlif ola bilər. Həm də hər iki dildə frazeoloji ifadəni təşkil edən komponentlər öz müstəqilliklərini az və ya çox dərəcədə saxlaya bilər.

A matter of congratulation - təbrik etmək lazımdır

A matter of course - təbii işdir

Make a matter - hay-küy salmaq

Qeyd olunan misallardan görüldüyü kimi a matter of congratulation, a matter of course – ifadələrində ikinci tərəf make a matter ifadəsində isə hər iki tərəf öz mənə müstəqilliyini itirmişdir.

5. frazeoloji ifadələr hər iki dildə bir neçə mənə daşıya bilər, yəni çoxmənəli ola bilər.

To give assistance

To lend assistance

To give help - kömək etmək

To give hand

To bear a hand

Ağır oturmaq - baha başa gəlmək

Özünü ciddi aparmaq

6. hər iki dildə frazeoloji ifadələrin sinonimi də ola bilər.

Be that is it may = be what way

Happen what way

Necə olur olsun = nə olur olsun

Fövte vermək = əldən vermək

Fəth etmək = işğal etmək

İngilis dilindən tərcümə zamanı Azərbaycan dilində tam hüquqlu ekvivalent frazeoloji ifadələrin olması tərcümə işini asanlaşdırır. İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli olduğundan hər iki dildə obraz və mənaca tamamilə eyni olan ekvivalent frazeoloji ifadələrə çox az təsadüf edirik. Əksər hallarda ingilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilində uyğun ekvivalentini tapmaq mümkün olmur. Lakin elə olur ki, bir ingilis ifadəsinə mənaca uyğun, obrazca fərqlənən bir neçə Azərbaycan ifadəsinə rast gəlinir. Belə ifadələr analoq ifadələr adlanır. Tərcümə zamanı bu və ya digər analoqun seçilməsi orijinalın stilistik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Analoq frazeoloji ifadələrdə əsas etibarlı ilə hər xalqın öz obrazı, öz milli əlaməti qoyulmuş olur. Məsələn:

1. He was looking at Mrs. Anthony as unabashed as the preverbial cat locking at a king.

“O Antoniye elə yazıq-yazıq baxırdı ki, elə bil dəvə nalbəndə baxır”.

2. It was raining cats and dogs and little puppies fell on my writing table.

“Yağış elə yağdı ki, deyərsən novçadan tökülür, iki damcı da yazı stolunun üstünə düşdü”.

3. It is too late to husband when all is spent.

“Daldan atılan daş topuğa dəyər” (hər fi tərcüməsi: hər şey xərcləndikdən sonra qənaət etmək gecdir.)

Yuxarıdakı tərcümələrdə analoq frazeoloji ifadələrin hansı milli əlamətə aid olduğuna diqqət yetirsək birinci cümlədəki “As the preverbial cat locking at a king” (hər fi mənası: elə bil pişik krala baxır) ifadəsində ingilislər öz milli əlamətlərini (pişiyin krala baxması) qoyurlarsa, Azərbaycan dilində həmin ifadənin uyğun analoqu “elə bil dəvə nalbəndə baxır” kimi verilir. Çünki dilimizdə “elə bil pişik krala baxır” ifadəsi yoxdur və həm də həmin ifadənin hər fi tərcüməsi istər obrazlıq, istərsə də milli əlamət etibarlı ilə uyğun gəlmədiyindən “elə bil dəvə nalbəndə baxır” ifadəsi vasitəsilə tərcümə etmək daha doğru olardı.

İkinci, üçüncü cümlələrdəki “It was raining cats and dogs” Azərbaycan dilinə (hər fi tərcüməsi, it və pişik yağdı) “elə yağdı ki, deyərsən novçadan tökür” kimi;

“It is too late to husband when all is spent”, atalar sözünü (hər fi tərcüməsi: “hər şey xərcləndikdən sonra qənaət etmək”) Azərbaycan dilində yalnız “daldan atılan daş topuğa dəyər”, atalar sözü vasitəsilə vermək olar.

Mənaca eyni olub, obraz etibarlı ilə fərqlənən frazeoloji ifadələri (atalar sözləri və məsəllər də daxil olmaqla) aşağıdakı hissələrə ayırmaq olar:

a) Milli əlamətə malik olan frazeoloji ifadələr. Belə frazeoloji ifadələrin üzərində xüsusi milli əlamət olduğu üçün Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən diqqətli olmaq lazımdır.

And qeed evening to you, friend Jim, what qeed wind bring you here? – Salam dostum Cim, nə yaxşı bizim yerlərə gəlmisən. (Nə yaxşı bizi yada salmışan. Sən hara, bura hara.)

Misalda görüldüyü kimi cümlədə “what qeed wind bring you here” ifadəsinin Azərbaycan dilində hər fi tərcüməsi “hansı yaxşı külək səni bura gətirib” mənasını daşıyır, halbuki bu mənə nə ifadənin düzgün mənasını verir və nə dilimizin qayda-qanunlarına uyğun gəlir. Bu ifadənin dilimizdəki qarşılığı isə “nə yaxşı bizi yada salmışan”, yaxud “sən hara, bura hara” ifadəsidir.

Yuxarıdakı misallarda olduğu kimi üzərində milli əlaməti olan ifadələrin çoxunda hər xalq yalnız həmin xalqa məxsus olan əlamətlər qoyur. Belə ifadələri isə başqa dildəki qarşılığı ilə vermək tamamilə düzgündür. Məsələn, “Ac olmaq” ifadəsinin Azərbaycan dilində necə işlədiyinə diqqət yetirək. Biz, Azərbaycan danışıq dilində çox bərk acıdıqda “lap canavar kimi acımışam” ifadəsini işlədirik, halbuki ingilislər eyni mənəni ifadə edən ifadəni isə sərbəst söz birləşmələrindən, ayrı-ayrı (tək bir söz vasitəsilə) sözlərdən və kalka üsullarından da istifadə etməlidirlər.

Milli əlamətə malik olmayan frazeoloji ifadələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsas etibarlı ilə analoq ifadələrlə verilir.

Cut the coat according to the cloth

“Ayağını yorğanına görə uzat”

Bu ifadə xüsusi milli əlamətə malik deyil və hər iki dildə məna etibarını ilə bir-birilə uyğunluq təşkil edirlər.

Lakin, bəzən tərcümə zamanı ingilis ifadəsinin qarşılığını daha doğrusu ekvivalentini və analoqunu Azərbaycan dilində tapmaq mümkün olmur. Belə halda ingilis frazeoloji ifadəsini dilimizə ancaq kalka, yəni hərfi tərcümə üsulu ilə vermək lazımdır.

Bir də hərfi tərcümədən üzərində xüsusi milli əlaməti olan ingilis frazeoloji ifadələrinin (məs, to carry coals to Newcastle – Nyukasla kömür aparmaq) Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı istifadə olunur. Belə ifadənin Azərbaycan dilində oxşarı olsa da (məs, Naxçıvana duz aparmaq) bunları hərfi tərcümə etmək və izahat vermək lazımdır. Məs, Nyukasla kömür aparmaq (İngiltərədəki Nyukas şəhəri dünyada çox böyük kömür ehtiyatına malik olması ilə məşhurdur.)

Azərbaycan dilində Naxçıvana duz aparmaq (Naxçıvan şəhəri Azərbaycanın zəngin duz yataqlarına malik olması ilə məşhurdur.)

Demək hər iki dildə bu ifadələrin məzmunundakı oxşarlığa baxmayaraq, bunları bir-birinin analoqu etmək olmaz. Bu ifadələrin hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən bir xalqın öz milli əlamətini özündə əks etdirməsi ilə səciyyəvidir. Bu ifadələri bir-birinin qarşılığı kimi versək, onda azərbaycanlı oxucu Azərbaycanda da Nyukas şəhərinin, yaxud ingilis oxucusunun İngiltərədə Naxçıvan şəhərinin olduğunu güman edər ki, bu da düzgün deyildir.

Qeyd etdiyimiz misallardan və izahatlardan görüldüyü kimi tərcümənin öz işinə ciddi yanaşması, mətnin tərcüməsi zamanı lazım gələn sözün düzgün qarşılığının verilməsi tərcümənin həm də bir yaradıcılıq işi olduğunu sübut edir. Tərcümə zamanı bu və ya digər yolların seçilməsi əlbəttə, tərcümənin nitq mədəniyyətindən, orijinalı yaxşı başa düşməsindən, təcrübəsindən və nəhayət hər iki dilin ən dərin incəliklərinə qədər bilməsindən asılıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979
2. Veysəlov F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993
3. Verdilyeva Z., Ağayev F., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı, 1982
4. Hüseynov B.Q. Müasir ingilis dilində ərazi variativliyi. Bakı, 1995
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972
6. Hidayətzadə T. Azərbaycan və İngilis samit fenomenlərinin müqayisəli surətdə öyrənilməsi. Bakı, 1962
7. Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. Москва, 1956
8. Томсон А.Н. Общее языковедение. Одесса, 1910
9. Таирбеков Б.Г. Филологические проблемы науки о переводах. Баку, 1974

Açar sözlər: frazeoloji ifadə, kalorit, tərcümə, analiz, original

Key words: phraseological expression, calorit, translation, analyze, original

Ключевые слова: фразеологизм, calorит, перевод, анализ, оригинал

Milli kalorit daşıyan realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (frazeoloji ifadə, atalar sözləri və s.)

Xülasə

Bu məqalədə məqsədimiz ingilis dilində olan frazeoloji ifadələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən bəhs etmək olduğundan hamısını biz bir başlıq altında “frazeoloji ifadələr” adı ilə təhlil edəcəyik. Sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsi XIX əsrin axırlarından etibarən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir və dilçilik ədəbiyyatında buna aid çoxlu əsərlər meydana gəlmişdir.

Translation of realities with national calorits into Azerbaijani language (phraseological expression, proverbs, etc.)

Summary

The purpose of this article is to discuss the translation of English phraseological expressions into Azerbaijani, we will analyze all of them under one title under the name of phraseological expressions. The study of fixed word combinations has attracted the attention of linguists since the late XIX century, and many related works have appeared in linguistic literature.

Перевод реалий, несущих национальный calorит, на азербайджанский язык (фразеологизм, пословицы и т.д.)

Резюме

Поскольку целью данной статьи является обсуждение перевода английских фразеологических выражений на азербайджанский язык, мы проанализируем их все под одним заголовком «фразеологические выражения». Изучение устойчивых словосочетаний привлекло внимание лингвистов с конца XIX века, и в лингвистической литературе появилось много работ по этой теме.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Maya Əli qızı Fərəcova¹⁰

¹⁰ BDU. Şərqişnəşq fakültəsi İran filologiyası kafedrası

FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN MUXTƏLİF QURULUŞ MODELƏRİ

(Ardı. III hissə)

Fars dilində mürəkkəb sifətlərin əmələgəlmə qaydaları

Fars dilində mürəkkəb sifətlər tərkiblərinə görə aşağıdakı quruluş növlərinə ayrılırlar:

1) İki ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

$i+i=ms$

Bu cür sifətlər özləri də aşağıdakı növlərə bölünürlər:

a) İki ismin bir-birinin ardınca gəlməsi vasitəsilə əmələ gələn:

Məsələn: آبگونہ [abqunə]-sulu, maye halında

آتشپاره [atəşpare]-od parçası, şuluq

آتشطبع [atəştəb]-cəld, çevik, odlu-alovlu

خطاکار [xətakar]-günahkar, xəta törədən

خلاقکار [xelafkar]-etibarsız, vədinə xilaf çıxan

مه چهره

[məh çehre]-gözəl, ay bənizli

بیگیر طره مه چهره ای و وقصه مخوان

که سعد و نحس ز تا نیر زهره و زحل است

(حافظ)

2) Begir torre-ye məhçehre-vo gesse məxan, ke səəd-o nəhs ze təsir-e zohre-vo zohəl əst).

(Ay üzlü bir gözəlin telindən tut, əfsanə oxuma ki, xoşbəxtlik və bədbəxtlik zöhre (Venera) və Zöhəlin (Saturn) təsirindəndir. Hafız)

b) İki müxtəlif və ya eyni ismin ب [bər] qoşmasının birləşməsi yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

məsələn:

پا بَر جا [pa bər ca]-məhkəm, daimi, əsaslı, şıq

خانه بردوش [xanəbərduş]-evsiz - eşiksiz, səfil, tüfeyli

غاشیه بردوش [ğəşiye bərduş]-ipə-sapa yatan, sözə baxan

لب بَر گردان [ləb bər gərdan]-qatlanmış, tikilmiş

پوست بَر پوست [pust bər pust]-qabıq qoymuş, lay-lay

پوست بر پوست بود حمچو پیاز

آن که چون پسته دیدیش همه مغز

(سعدی)

Anke çun peste didiş həme məğz

Pust bər pust bud həmçü piyaz

(Sədi)

Yalnız məqzdən ibarət olan püstə kimi gördüyün adam,

Soğan kimi lay-lay qabıqdan ibarət idi. (Sədi)

c) iki ismin د [dər] qoşması ilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

$i+d[r]+i=ms$

پا دَر هوا [pa dər həva]-ayağı yerdən üzülmüş

سَر دَر کَف [sər dər kəf]-çıxılmaz vəziyyətdə qalmış

d) iki eyni ismin təkrarı vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

məsələn:

حلقه حلقه [həlğə həlğə]-halğa-halğa, fal-fal

خانه خانه [xanə xanə]-xana-xana, damalı

راه راه [rah rah]-zolaqlı

سَر سَر [sər sər]-sərsəri, axmaq, laqeyd

گره گره [gereh gereh]-düyün-düyün, buruq-buruq

در جعد پیچ پیچ تو هر مو گره گره

ای طره ی تو خم خم و گیسو گره گره

(جامی)

(ey torre-ye to xəmə-xəmə-o gisu gereh-gereh, dər cəd-e piç-piç-e to hər mu gereh-gereh)

(Ey saçı buruq-buruq, hörüyü düyün-düyün, sənin hər qıvrım telin də düyün-düyündür) (Cami)

e) iki ismin ا [əlif] vasitəsilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

$i+(a)+i=ms$

məsələn:

لبالب [ləbaləb]-ağzınacan dolu

رنگارنگ [rəngarəng]-əlvan, rəngarəng

گونگون [qunaqun]-müxtəlif, cürbəcür

وین پر از میوه های گوناگون

ان پر از لاله های رنگارنگ

[an por əz laleha-ye rəŋqarəŋq, vin por əz miveha-ye qunaqun]

(O. rəŋqbərəŋg lələlərlə doludur, və bu cürbəcür meyvələrlə doludur.)

f) iki eyni ismin $i+dr[dər]$ və ya $indr[əndər]$ qoşmaları vasitəsilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

$i+dr[dər]+i=ms$

məsələn:

پیچ در پیچ [piç dər piç]-buruq-buruq, dolamac

گره در گره [gereh dər gereh]-düyün-düyün

نگار اندر نگار [neqar əndər neqar]-naxış-naxış (içində)

لون در لون [lun dər lun]-rəŋg rəŋg (içində)

نگار اندر نگار و لون در لون

(دقیقی)

[neqar əndər neqar-o lun dər lun]

Naxış naxış içində, rəŋg rəŋg içində. (Dəğiği.)

g) iki ismin be (be) qoşmasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

$i+be$ (be)+i=ms

در به در [dər be dər]-pərakəndə, dərbədər

سره به راه [sər be rah]-qulaq asan, əncam qılan, yerinə yetirilmiş

گوش به در [quş be dər]-qulağı səsdə, (qapıda)

گوش به زنگ [quş be zəŋg]-qulağı səsdə(zəŋgdə)

لا بلا [la be la]-lay-lay, qat-qat

2) İsim və feil kökünün birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

$i+fk=ms$

məsələn:

ابخیز [abxiz]-selaparan, suaparan

بادخیز [badxiz]-küləkli

پا بند [pabənd]-əl-ayağı bağlı, asılı, inadkar

تابدار [tabdar]-parlaq; buruq-buruq, qıvrım, dalğalı

ثمر بخش [səmərbəxş]-faydalı, məhsuldar

شکر افشان [şəkərəfşan]-şirin ləhcəli, şirindil

می کند حافظ دعا بی بشنو و آمین بگو

روزی ما باد لعل شکر افشان شما

(حافظ)

(mikonəd hafez doayi, beşenou və amin begu, ruzı-ye ma bad-e ləl-e şəkərəfşan-e şoma)

Hafız bir dua edir, eşit və amin de, şirin şəkər səpən (diliniz) ləliniz bizim ruzimiz olsun. (Hafız)

3) İsim və sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

$i+s=ms$

məsələn:

اوقات تلخ [ouğat təlx]-qanıqara

جگر تشنه [ceğartəşne]-susuz

خانه خراب [xanəxərab]-evi (yuvası) dağılmış

روز به [ruzbeh]-xoşbəxt, (günü xoş, xoşgünlü)

سخن کوتاه [soxən kutah]-qısdanışan

سر مست [sərməst]-sərxoş

عشق ان لولی سر مست خریدار من است

بنده طالع خوشم که در این قحدوفا

(حافظ)

[bənde-ye tale-ye xişəm ke dər in gəhd-e vəfa, eşğ an louli-ye sərməst xəridar-e mən-əst]

Mən öz taleyimin quluyam ki, bu vəfa qıtlığında o sərxoş gözəlin eşqi mənim xiridarımdır.

زودت ندحیم دامن از دست

دیر آمدی ای نگار سر مست

(سعدی)

[dır amədi ey neqar-e sərməst, zudət nədəhim damən əz dəst]

Ey sərməst gözəl, gec gəlmisən, bu tezliklə sənin ətəyini əldən verməyəcəyik. (Sədi)

4) Sifət və ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

$s+i=ms$

məsələn:

ابی رنگ [abi rəŋg]-mavi

بلند پایه [bolənd paye]-hündür bünövrəli

پاکدامن [pakdamən]-mənəvi cəhətdən təmiz, müqəddəs

تمیزکار [təmizkar]-təmizkar

آوانبخت [cəvanbəxt]-xoşbəxt, gənc
حاضر جواب [hazır cəvab]-hazır cavab
روشندل [rouşəndel]-ziyah, maariflənmiş
که بس تار یک می بینم شب حجر
برای ای صبح روشنل خدا را

(حافظ)

[bər ay ey sobh-e rouşəndel, xoda ra ke bəs tarik mibinim şəb-e hecr]
Ey işıqlı səhər, sən Allah tez açıl, çünki hicran gecəsini çox qaranlıq görürük. (Hafız)
5) Sifət və feil kökünün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

s+fk=ms
آزاداندیش [azadəndiş]-sərbəst düşüncəli
باریک بین [barik bin]-dar düşüncəli
تیزبین [tizbin]- iti görən, sərrast
خوش بین [xoş bin]-təmiz ürəkli, xeyirxah
دشوارفهم [doşvarfəhm]-çətin başa düşən (düşülən)
راست بین [rast bin]-düzdörək, ədalətli
غریب بواز [qərib nəvaz]-qərİblərə, yoxsullara əl tutan
نیک اندیش [nik əndiş]-nikbin düşüncəli
پاکبار [pakbar]-təmiz ürəkli

پیوسته صدر مصطبه ها بود مسکنم
از جاح عشق و دولت رندان پاکبار
(حافظ)

[əz cah-e eşğ-o doulət-e rendan-e pakbar, peyvəste sədr-e mostəbehha bud məskənəm]
Təmiz ürəkli rindlərin sayəsində həmişə mənim məskənim yüksəklərdə
olub. (Hafız)

6) İki sadə sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər.

Bu sifətlər özü də iki yerə ayrılırlar:

a) İki sifətin [və] bağlayıcısı vasitəsilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;
s+[və]+s=ms

məsələn:

پاک و پاکیزه [pak-o pakize]-tər-təmiz
نرم و چرب [çərb-o nərm]-totuq-motuq
دراز و زرنگ [dur-o deraz]-up-uzaq
سبز و خرم [səbz-o xorrəm]-yamyaşıl, güllü-çiçəkli
سرخ و سفید [sorx-o sefid]-ağlı-qırmızı
شöl و ول [şol-o vel]-boş, sallaq, yöndəmsiz

b) Sadəcə olaraq iki sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;
s+s=ms

سرخ تیره [sorx-e tire]-tünd qırmızı

نیم رسمی [nim rəsmi]-yarı rəsmi

نیم گرم [nim gərm]-ılıq, az isti

نو جوان [nou cəvan]-yeniyetmə, gənc

c) İki eyni sifətin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

خم خم [xəm-xəm]-əyri-əyri, əyri-üyrü

لخت لخت [loxt-loxt]-lüt-lüt, çılım-çılpaq

پیچ پیچ [piç-piç]-buruq-buruq

ز یفما چه آورده ای گفت هیچ

بد و گفت کا ی سنبلت پیچ پیچ

(سعدی)

[bedu qoft key sonbolət piç-piç, ze yəğma çe avərdei qoft hiç]

Ona dedi ki, ey buruq-buruq saçlı, qarətdən nə gətirmisən, dedi-heç nə. (Sədi)

در جعد پیچ پیچ تو هر مو گره گره

ای طره ای تو خم خم و گیسو گره گره

(جامی)

[ey torze-ye to xəm-xəm-o gisu gereh-gereh, dər cəd-e piç-piç-e to hər mu gereh-gereh]

Ey saçlı qıvrım, hörüyü düyün-düyün, sənin hər qıvrım telin də düyün-düyündür. (Cami)

7) İsim və feil əsasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

i+fə=ms

məsələ:

توفان زاد [tufan zad]-tufandan doğulmuş
پابست [pabəst]-əl-ayağı bağı
خاچ پەرست [xaç pərəst]-xristian, xaçpərəst
سرامد [səraməd]-dahi,üstün, korifey
سربست [sərbəst]-çətin vəziyyətli
کارامد [karaməd]-bacarıqlı
سرنوشت [sərnevešt]-tale

عیم مکن بر ندی و بد نامی ای حکیم
کین بود سرنوشت ز دیوان قسمتم
(حافظ)

[eyb məkan bər rendi-və bədnami ey həkim, kin bud sərnevešt ze divan ğesmətəm]

Ey həkim, məni rindlikdə və bədnamılıqda təqsirləndirmə, çünki mənim taleyim əvvəlcədən bu olub. (Hafiz)

8) Sifət və feil əsasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

s+fə=mf

məsələ:

آزاد نحد [azad nəhad]-alicənab
پاک نحد [pak nəhad]-vicdanlı, namuslu
خام پخت [xam poxt]-alaçıy
دیر فرست [dirferest]-tələsik olmayan, gec yetişən
سست نحد [sost nəhad]-süst, əsası möhkəm olmayan
غیر زاد [ğeyre zad]-yad, özgə, başqa qəbilədən olan
نوساخت [nousaxt]-yeni tikilmiş (bina)
نیک نحد [nik nəhad]-xeyirxah
که این عجوزه عروس هزار داماداست
مجوی درستی عهد از جهان سست نهاد

(حافظ)

[məcuy dorosti-ye əhd əz cəhan-e sostnəhad ke in əcuze ərus-e hezar damadəst]

Süst bünövrəli dünyadan vəfa gözləmə, çünki bu qarı (gidi dünya) min bəyin gəlinidir. (Hafiz)

9) İsim və feili sifətin birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər:

i+fs=ms

məsələ:

آب ندیده [ab nədide]-su görməmiş, susuz
آب کَشیده [ab keşide]-islanmış, su çəkmiş
باقی مانده [baği mande]-artıq qalmış, yerdə qalan
تحصیل کرده [təhsil kərde]-savadlı, təhsil almış
جهان دیده [cəhandide]-dünya görmüş
چین خورده [çin xorde]-qat kəsmiş, qırışmış
دل باخته [del baxte]-1)qorxmuş 2) aşiq olmuş
دل آزرده [del azorde]-ürək ağrıdan, acınacaqılı
دل آسوده [del asude]-rahat, azad
خو آب الوده [xabalude]-yuxulu

İstifadə olunmuş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Azəri Ə.İ., Fars dili, ADU nəşriyyatı, 1952
2. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər, Bakı, Azərənşr 1956. (səh.176-185)
3. Müasir Azərbaycan dili, (sintaksis), ADU nəşriyyatı, Bakı,1959
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Azərbaycan SSR.EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
5. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 1961
6. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1961.
7. H.Əlizadə, N.Hatəmi. Fars dil, Azərənşr, 1961
8. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1966
9. Hatəmi N. Fars dili, Bakı, 1984
10. Rüstəmov T. Fars dili, Tehran 1997
11. Rüstəmov T.Fars dili, Bakı, 2004
12. H.Hatəmi. Farsca-azərbaycanca lüğət, Tehran, "Nəşer" nəşriyyatı, I-II cild, 1999
13. L.Mahmudova, Fars dili, II k.üçün, Bakı, 2014.

Rus dilində

1. Бақыханов А.А. Краткая грамматика персидского языка, Тифлис, 1841.
2. Жуковский В.А. Материалы для изучения наречий, Санкт-Петербург, 1888
3. Залеман К.Г и Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка, Санкт-Петербург, 1890
4. Мирза Джафар. Грамматика персидского языка, Москва 1900
5. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка, Ленинград, 1926

6. Жирков Л. Персидский язык, Москва, 1927
7. Бертельс Е.Э. Учебник персидского языка, Ленинград, 1932
8. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка, часть 1, Московского университета, 1956
9. Пейсигов Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка, Москва 1959.
10. Овчинникова И.К. и Мамедзаде А.К. Учебник персидского языка, издательство Московского университета, 1966
11. В.Б.Иванов, Е.Л.Гладкова, Учебник персидского языка, часть II, Москва, «Филологик», 2004

Fars dilində

1. Əbdolrəhim Nəmayun-Fərox, Dəstər-e camee-ye zəban-e farsī, Tehran, 1338
2. Doktor Pərviz Natel Xanləri, Dəstur-e camee-ye zəban-e farsī, rəvəş-e nou, bəraye dure-ye əvvəl dəbirestanha, Tehran, 1348
3. Doktor Məhəmməd Cəvad Məşkur, Dəsturnamə, Tehran, 1346
4. Məhəmməd Cəvad Şəriət, Dəstur-e zəban-e farsī, Esfəhan, 1345

Açar sözlər: sifət, isim, feili sifət, qoşma, feil

Ключевые слова: прилагательное, существительное, причастие, приставка, глагол

Summary

In the Persian Language as in many world languages adjectives play an important role in linguistics.

This article is about compound adjectives about suffixes and prefixes forming derivative adjectives and about their characteristics and functions.

In the given article the author besides her own opinions and thoughts used and expressed opinions and thoughts of other orientalists of Azerbaijan Iran and Russia.

Резюме

В персидском языке, так-же как и во многих мировых языках прилагательные играют важную роль в языковедении.

В данной статье говорится о сложных прилагательных, о суффиксах и префиксах, образующих сложные прилагательные и об их характеристике и функциях.

В данной статье автор помимо своих мнений и мыслей, так-же использовал мнения других мировых ученых-языковедов.

RƏYÇİ: dos. Ə. Məmmədova

İNGİLİS DİLİNDƏ RƏNGLƏ BAĞLI İDİOMLAR

İdiomların yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Onlar hər bir xalqın həyat tərzi, məişəti, yaşayışı, məşğul olduğu peşə-sənətlər, inam və inanclar, adət-ənənələr və s. ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Doğma dilimizdə tez-tez rast gəldiyimiz idiomlardan bir neçəsini misal göstərə bilərik, məsələn, kündə tutmaq, xörək asmaq (həyat və yaşayış tərzi ilə bağlı), papağı yana qoymaq (peşə sənətlə bağlı), dəlidən-doğru xəbər, saqqalələ vermək (rəvayətlə bağlı), o dünyalıq olmaq, cəhənnəmə vasil olmaq (dinlə bağlı), duz-çörək kəsmək, əliaçıq olmaq (adət-ənənə ilə bağlı), ağı-qaradan seçmək, ağa qara demək, qanı qaralmaq, üzünə ağ olmaq, boz-boz danışmaq və s. eləcə də, rənglərlə bağlı idiomları sadalaya bilərik.

Dilimizdə olduğu kimi ingilis dilində də idiomlar mövcuddur. Belə ki, ingilis dilində yaşam tərzi və məişətlə bağlı nümunə olaraq “ancient history, to kick the bucket, to add the fuel to the fire, to hit the Jack pot, to show one’s cards”, tarixlə bağlı “Achilles’ heel, A Pandora’s box, to meet one’s Waterloo”, dinlə bağlı “as poor as church mouse, to go to hell, a day of judgement, to wash one’s hand off”, dostluğa aid “through thick and thin, a shoulder to cry on, to build bridges, to speak the same language və s. misal göstərmək olar.

Araşdırmamız ingilis dilində rəng bildirən idiomlardır, çünki onlar tədqiqat obyektini kimi xüsusi maraq doğurur. Belə ki, rəng, çalar məfhumu bütün xalqların mədəniyyətlərində mövcuddur, lakin hər bir rəngin mənası müxtəlif millətlərdə ayrı-ayrı anlamları kəsb edir. Məsələn, qara rəng bizim ölkəmizdə ölüm və matəm rəngini tərənnüm edir, Çində isə ağ rənglə bunu ifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, rənglər hiss və düşüncələrimizi, ruhumuzu, duyğularımızı tərənnüm edir. Doğrudur, bəzi idiomların mənalari müqayisə olunan dillərdə uyğun gələ bilər amma bir çoxları məxsus olduqları xalqın mədəniyyət xüsusiyyətlərinə müvafiq yarandığına görə onların digər dillərdə ekvivalenti yoxdur. Digər dil vahidləri ilə müqayisədə idiomlar xalqın tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənəsini özündə əks etdirir.

Bildiyimiz kimi, idiom sözü yunan mənşəli olub “özünəməxsus, özünəxas” deməkdir. İdiomlar sabit söz birləşmələridir, (yəni bir neçə söz birlikdə müəyyən məna ifadə edir) bu sözlərin arasına heç bir söz əlavə etmək olmaz.

Beləliklə, mövzumuzun məqsədi tərkibində rəng bildirən komponenti olan maraqlı və heyretəməli idiomları araşdırıb onların etimologiyasını öyrənməkdir.

Qırmızı rəng

A red herring – yayındırıcı manevr

Bu ifadə kiminsə diqqətini əsas məsələdən yayındırmaq, onu yalnız yönə yönəltmək üçün istifadə olunan bir vasitədir.

Bildiyimiz kimi, qırmızı rəng diqqəti tez özünə cəlb edir və vacib məsələdən insanı yayındırır. Hissə verildəndən sonra qırmızı rəngi almış siyənək balığını vaxtilə ov itlərinə təlim keçərkən istifadə ediblər. Bu balıqları yerə düzüb itlərin hansı izi seçəcəklərinə diqqət edirmişlər. İtlər bu yanlış iyn izinə düşməyib ovun dalınca getməliymiş. Məsələn,

The issue of official journey is a red-herring and is not related to main issues of the negotiations.

Ezamiyyət məsələsi yayındırıcı manevidir, (baş qatmaq üçündür) bunun əsas danışıqlar məsələsinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Red tape -rəsmiyyətçilik, get-gəl, lazımsız kağız işləri

Bu idiom daha çox şirkət və digər təşkilatların sənədləşmə işlərində istifadə olunur.

İfadənin 16-cı əsrin əvvəllərində İspaniya və Roma imperiyasının kralı V Çarlzın dövründə yarandığı mülahizə olunur. Onun dönəmində Dövlət Məclisinin nəzarətində olan rəsmi sənədlər qırmızı lentlə bağlanırdı. Əhəmiyyəti vacib sayılmayan digər sənədlər isə adi iplə düyünlənirdi. Qırmızı lent onları bir-birindən ayırd etmək üçün istifadə olunurmuş.

Məsələn, Do you know how much red tape you have to go through if you want to go abroad ?

Sən bilirsən xaricə getmək üçün sən nə qədər lazımsız kağız-kuğuz düzəltməlisən?

Caught red-handed iş başında yaxalanmaq, tutulmaq

Bu ifadə kiminsə cinayət törətdiyi zaman üstünün açılması anlamında işlədilir. İdiomun Şotlandiyada 15-ci əsrdə yaranması güman olunur. O vaxtı müxtəlif insanlara məxsus heyvanları oğurlayıb öldürmək adı bir hala çevrilmişdi. Öldürülən heyvanların qanını cinayəti törədənlərin əllərində görməyincə heç bir kəs heç nəyi sübut edə bilmirmiş. Hazırda bu idiom cinayət işində yaxalanan və ya yanlış bir iş görəndə istifadə olunur.

Məsələn, He was trying to steal the documents from the office but he was caught red-handed. He did not notice that there was a camera in the room. O, ofisdən sənədləri oğurlamaq istəyirdi, amma iş başında yaxalandı. O, otaqdakı kameranı görməmişdi.

Take the red eye- gecə reysi ilə uçmaq

Gecə reysinə minib səhər tezdən çatmaq

Bu ifadə 1960-cı ildə sutka boyu iş rejiminə keçən Avstraliyanın “Perth” hava limanında ilk dəfə işlənmişdir. Belə ki, gecə reysi ilə uçan sərnəşinlər səhər tezdən səyahət etdikləri yerə çox yorğun halda bəzən də gözləri qızarmış vəziyyətdə çatırdılar.

Məsələn, My flight was cancelled, so I caught the red eye back to Philadelphia and now I am very exhausted.

Mənim uçuş reysim təxirə salındı, ona görə də mən Filadelfiyaya qayıdarkən gecə reysi ilə uçdum, indi isə çox yorğunam.

To be in the red-borclu olmaq, maliyyə problemlərinin olması

Bir şəxs və ya şirkət borclu olanda onların borclu olduqları məbləği və ya hesab nömrəsini qırmızı rəngdə yazırlar.

Vaxtilə bir kəsin borclu olmasını və yaxud maliyyə itkilərini göstərmək üçün onları qırmızı mürəkkəblə qeyd edirdilər.

¹¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent, BDU. refibeyli77@bk.ru

Bunun əksi **to be out of red** ifadəsinin mənası isə maliyyə problemlərinin həll olunması, borcun ödənilməsi deməkdir. Məsələn, Being in the red we had to put off the purchase of a house.

Maliyyə problemlərimizə görə ev almağımızı təxirə salmalı olduq.

Yaşıl rəng

Green thumb, To have green fingers- bağcılığı sevmək, yaxşı bağban olmaq

Bu ifadə müsbət mənə kəsb edir, əgər bir şəxs gözəl bağbandırsa, və ya onun əkdirdi böyüyüb əmələ gəlirsə, o bağbanı tərifləmək məqsədilə deyilir.

Belə bir fərziyə mövcuddur ki, bitkilər yaşıl olduğu üçün onlarla məşğul olan şəxsin əlləri çirklənib yaşıl rəngdə olurmuş. Digər bir maraqlı ehtimal da vardır ki, qədim zamanlarda Kral Edvard yaşıl noxud bitkisini çox xoşlayarmış və buna görə də qulluqçular hər gününün üçün bağdan toplayarmış. Noxudu ən çox yığan, qabıqdan çıxaran şəxsin barmaqlarında yaşıl rəngdə ləkələr əmələ gəlirmiş və bu şəxspadşah tərəfindən mükafatlandırılmış. Məsələn,

He has got green fingers. Everything he touches grows.

Onun barmaqları qızıldandır. Hara əl vurursa ora gül açır.

Green with envy- paxıllıqdan yanmaq, rəngi qaçmaq

Kiminsə varına, dövlətinə, malik olduqlarına, gözəl taleyinə paxıllıq etmək.

Qədim zamanlarda yunanlar insan simasının yaşıl rəngdə olmasını zəiflik, qorxu, qısqanclıq, ödün hasil olması ilə əlaqələndirirdi. Bu idiomun çox keçmişdən yarandığı ehtimal olunur.

Məsələn, Molly was green with envy when she saw my brand new car.

Məni mənim yeni brend maşınımı görəndə paxıllıqdan rəngi qaçdı.

Ağ rəng

A White Elephant- bahalı, lazımsız əşya

Gündəlik həyatımızda bizə lazım olmayan bir bahalı əşya haqqında söhbət gedəndə bu ifadədən istifadə olunur, çünki ağ fil çox bahalı heyvan hesab olunur.

İdiomun tarixəsi qədim Siamon (indiki Tayland) ölkəsinə aid maraqlı əfsanə ilə bağlıdır. Siamon hökmdarı kimisə cəzalandırmaq məqsədilə həmin şəxsə ağ fil hədiyyə verirdi. O vaxtı ağ fillər müqəddəs heyvan hesab olunurdu. Onları saxlamaq çox baha başa gəlirdi. Hökmdarın hədiyyəsindən isə yaxa qurtarmaq olmazdı. Beləliklə, ağ fil saxlayan şəxs müflisləşirdi və həyatı alt-üst olurdu. Məsələn, Those antique vases Aunt Mary gave me are white elephants.

Məni xalanın mənə verdiyi bu qədimi vazalar lazımsız şeylərdir.

White as sheet – kağız kimi ağappaq

Bu ifadə qorxudan rəngi ağaran insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur. İdiom 17-ci əsrdə yaranması güman olunur. İnsan qorxanda üzünün rəngi ağarır, avazıyır çünki dərialtı kapilyarlar daralır. Məsələn,

Jenny turned as white as a sheet when the policeman told her that her son had been in car wreck.

Polis Cəniyə oğlunun maşın qəzasına düşdüyünü deyəndə onun rəngi kağız kimi ağappaq oldu.

Qara rəng

A black dog- pis əhval-ruhiyə, depressiya

İnsanlar bu ifadəni pis əhval-ruhiyədə, depressiyada olduqları vaxt işlədirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərənin keçmiş baş naziri Uinston Çorçil bu idiomu tez-tez işlədirmiş.

Bu ifadə ilk dəfə Romalı şair Horas tərəfindən istifadə olunub. Belə ki, Qədim Romada balaları olan qara itə rast gəlmək çox pis əlamət hesab olunurdu. Qara iti bəd ruhlarla əlaqələndirirdilər. Daha sonralar ümumiyyətlə itlər xristian məbədələrinə də buraxılmırdı, çünki onlar natəmiz hesab olunurdular. Məsələn,

I am telling you this because I don't like seeing you in black dog every day.

Bunu ona görə sənə deyirəm ki, hər gün səni pis əhval-ruhiyədə görməyi sevmirəm.

To be in the black- borcu olmamaq

Maliyyə vəziyyətinin yaxşı olması, pulu olmaq, pul qazanmaq mənasını verir.

Bu bir Amerika idiomu hesab olunur. Bank, və ya hər hansı bir şirkətdə maliyyə işləri qaydasında gedəndə, gəlir əldə olunanda hesabları qara rəngdə yazırdılar. Əksinə bank, şirkət və ya müəssisə borca düşəndə o zaman hesabları qırmızı ilə qeyd edirdilər. Məsələn, She hoped that her business would be in the black after getting a few more contracts.

O, ümid edirdi ki, onun biznesi bir neçə müqavilədən sonra gəlir əldə edəcək.

A Black Sheep – ailəsinə utanc gətirən bir şəxs, üz qarası

Bu ifadə hörməti olmayan, öz davranışı və hərəkətilə ailəsinin başını aşağısalan bir şəxsi təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Bəzən qoyun sürüsündə ağ qoyunların arasında qara qoyun doğulurdu. Bu qoyun sürüdən seçilirdi, onun yunu isə adətən dəyərsiz və arzuolunmaz hesab olunurdu, çünki onu heç bir rəngə boyamaq olmurdu. 18-19-cu əsrlərdə qoyunun qara rəngdə doğulması İngiltərədə şeytan əməli sayılırdı. Məsələn,

Mary is the black sheep of the family, she is always in trouble with police. Məni bizim ailənin üz qarasıdır, o həmişə polisə düşür.

Black eye- zədə və ya qəza nəticəsində göz ətrafının göyerməsi

Zərbə və ya zədə nəticəsində göz ətrafı nahiyədə əmələ gələn göylər, dərinin göyerməsi.

Məsələn, Sew wore sunglasses all day because he did not want anyone to know he had a black eye.

Syu bütün günü eynək taxırdı ki, heç kim onun gözünün göyünü görməsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, idiomun digər mənası da mövcuddur: başı aşağı olmaq, xar olmaq anlamında işlənir. Məsələn, That food critic's negative review really gave a black eye to my restaurant.

Qida tənqidçilərinin mənfi rəyi mənim restoranımın nüfuzunu aşağı saldı.

Qeyd:**Black-eyed** ifadəsi isə müsbət mənada işlənib “qaragözlü” anlamında işlənir.” Jane is black-eyed girl” dedikdə “Ceyn qaragözlü qızıdır” kimi tərcümə olunur.

Black market- qara bazar

Malın qeyri-qanuni alışı və satışı

İfadə ikinci dünya müharibəsi dövründə yaranmışdır. Müharibə vaxtı oğurlanmış hərbi təchizat əsasən pal-paltar, qida, örtük, yük maşının təkərləri gizli şəkildə alınıb satılırdı. İdiom 1931-ci ildə ABŞ-da qara bazarda qeyri- qanuni şəkildənarkotik ticarəti zamanı istifadə olunub. Məsələn, During the war, we bought food on the black market.

Müharibə vaxtı biz yeməyi qara bazardan alırdıq.

Mavi rəng

Blue Blood- aristokratiya, alicənablıq

İdiomun anlamı yüksək təbəqədən olan insanlar, aristokratlardır.

İfadə ispan idiomu “sangre azul” birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu terminlə İspaniyada qanları çox təmiz hesab olunan aristokratlara müraciət edirdilər. Belə ki, almanlar özlərini alicənab, aristokrat adlandırır, çünki onların ağ dərilərinin altında mavi damarları açıq –aydın görünür və bununla onlar qanın qırmızı yox, mavi rəngdə olmasına inanırdılar. 1800-ci illərin əvvəllərində idiom ingilis dilinə tərcümə olunub istifadə edilməyə başladı. Məsələn,

This restaurant is a perfect place to see the blue bloods of the city. Şəhərin yuxarı təbəqəsini görmək üçün restoran gözəl məkandır.

Out of blue-birdən, gözlənilməz halda

Bu idiom daha qədim bir ifadədən “bolt out of the blue” əmələ gəlmişdir. “Bolt out of the blue” idiomunun anlamı qəfildən günəşli aydın səmada gözlənilməz şəkildə ildırımın çaxması deməkdir. Zaman keçdikcə bu idiomun qısaldılmış forması olan “out of blue” yaranmışdır. Məsələn, Symptoms of the disease often appear out of the blue. Xəstəliyin simptomları birdən- birə yarandı.

Once in a blue moon- nə vaxtsa, nadir hallarda

1883-cü ildə İndoneziyada vulkan püskürmüşdü. Onun püskürməsinə nüvə bombasına bənzədirdilər. Püskürmə nəticəsində əmələ gələn kül çöküntüləri Yer atmosferinin yuxarı hissəsinə qalxıb kül topaları əmələ gətirdi. Bu topaları Ay ətrafında toz buludları yaratdı və nəticədə Ay planetinin mavi görünməsinə səbəb oldu. Məsələn,

My sister lives in Alaska, so I only see her once in a blue moon. Mənim bacım Alyaskada yaşayır, ona görə də mən onu nadir hallarda götürərəm.

Sarı rəng

Yellow Bellied, yellow gut- qorxaq

İngilis dilində çox qorxaq adamları məhz bu ifadə ilə adlandırırlar. Belə ki, insan xəstələndikdə dərisinin rəngi dəyişir, demək olar ki, sarılır. Bu əlaməti cəsəreti olmayan insanlara, qorxaqlara aid edirlər.

Birinci mülahizə budur ki, bədəni sarı rəngdə olan balaca ariqusları hər şeydən hürkürlər. Elə bu səbəbdən də, qorxaq insanlar bu quşla müqayisə olunur. İkinci versiya isə daha maraqlıdır. Sarı rəng həmşə qorxaqlıq, qışqanclıq və xəyanəti təmsil edib. Əvvəllər Fransada satqınların evlərini sarı rəngə boyayırmışlar. Orta əsrlərdə İsa peyğəmbəri satan, ona xəyanət edən yəhudilərin paltarlarına sarı rəngli ulduz nişanı vururdular. Daha sonralar nasistlər ikinci dünya müharibəsi zamanı yəhudilərin evlərinə sarı ulduz şəkli çəkirdilər və onları ulduz nişanlı pencəkləri geyinməyə vadar edirdilər. Məsələn,

Tony's grandfather called him yellow- bellied when he was five year- old because he did not want to ride a horse. Tony has never forgotten it.

Toninin beş yaşı olanda ata minmədiyi üçün babası onu qorxaq adlandırmışdı. Toni heç zaman bunu unutmadı.

Qızıl rəng

A heart of Gold- Qızıl ürəkli, xeyirxah

Bu ifadə insanın çox gözəl keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərmək üçün bildirilir. Yüksək insani keyfiyyətləri olan şəxsə belə bir ifadə ilə kompliment deyirlər. Qızıl ən qiymətli metal olduğu üçün insanın qəlbi də onunla eyniləşdirilmişdir. İdiom təxminən 1500-ci illərə aid edilir hətta Şekspirin “V Henri” əsərində bu ifadə işlədilmişdir. Məsələn,

She comes across as being-cold, but when you get to know her a little better, you find that she has a heart of gold. She is very kind and helpful.

O, kənardan soyuqqanlı görünür, amma onu yaxından tanıdıqdan sonra onun ürəyinin qızıldan olduğunu anlayırsan. O, doğrudan da çox səmimi və işəyarayandır.

Çəhrayı rəng

In the Pink- sağlam olmaq, ideal formada olmaq

İdiomun tarixçəsi 1500-ci illərə gedib çıxır, o zaman “pink” sözü (çəhrayı rəng) qərənfil gülü anlamını verirdi. Qərənfillər mükəmməl quruluşa malik olduğu üçün pink sözü möhtəşəmlik

simvolu mənasını bildirirdi. Belə güman olunur ki, 1800-ci illərə qədər “pink” sözü rəng anlamında işlənməmişdir. Məsələn,

He is in the pink of health considering his age, Abella said.

Abella dedi ki, o yaşına görə çox sağlamdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə “xoşbəxt olmaq” mənasında da işlədilir. Məsələn, As a world famous media personality she had a good reason to be in the pink. Dünyaca məşhur bir media şəxsiyyəti kimi xoşbəxt olmaq üçün onun yaxşı bir səbəbi var idi.

To see pink elephants- təxəyyülündə olan bir şeyi görmək

Çox içkili adamın gözüne görsənən məxluqlar.

Belə ki, içkili adamın gözüne müxtəlif məfhumlar görünür. Məhz cəhrayı fil də bu qallusinasiyalardan biridir. Məsələn, He said pink elephants were trying to kill him. He is really very drunk. O deyirdi ki, onu cəhrayı fillər öldürmək istəyirdi. O, həqiqətən çox içkilidir.

Gümüşü rəng

Born with a silver spoon in mouth-imkanlı ailədə doğulmaq

Bu idiomun Britaniya aristokratiyasına aid olduğu hesab olunur. Belə ki, orta əsrlərdə qaşıqlar əsasən ağacdan düzəldilirdi. Bir çox ölkələrdə uşaqlar xaç suyuna salınanda ənənəvi olaraq onlara xaç ataları tərəfindən gümüş qaşıqlar hədiyyə olunurdu. Bu ənənə yalnız varlı təbəqədən olan ailələrdə mövcud idi. Məsələn,

Everyone who attends that university was born with a silver spoon in their mouth, so I just don't think it is the right place for me. O universitetə gedən hər bir şəxs imkanlı ailənin övladıdır, mənə ora mənim yerim deyil.

Boz rəng

Grey matter- zəka, ağıl, zehin, yaddaş

Bu idiom beyində yerləşən boz maddə ilə əlaqədardır. Boz maddə beyində və onurğa sütununda olan hüceyrələrdən təşkil olunub. Bildiyimiz kimi, insanı, onun bütün orqanlarını beyin idarə edir və beynin əsas hissəsi demək olar ki, boz maddədən ibarətdir. Bununla da aydın olur ki, boz maddə “idiomu buradan qaynaqlanmışdır. Məsələn, Surely they will come up with solution if they use some grey matter. Əgər onlar başlarını işlətsələr, şübhəsiz ki, məsələnin öhdəsindən gələcəklər.

Beləliklə də, rənglə bağlı idiomların mənşəyi və etimologiyasını araşdırdıqdan sonra onları yadda saxlamaq daha asan olur. Bu səbəbdən də, tədris prosesində tələbələrə idiomların mənşəyini öyrətmək vacibdir, çünki bu onlara deyimləri asanlıqla yadda saxlamağa və düzgün şəkildə istifadə etməyə kömək edir.

Ünsiyyət zamanı idiomlar işlədikcə dilimiz daha da zəngin olar və nəticədə xarici dildə öz doğma dilimiz kimi danışırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, idiomatik ifadələrin tədrisi zamanı tələbələr mədəniyyətlərimiz arasındakı fərqlərdən, habelə ölkələr və millətlər arasındakı oxşarlıqlardan da məlumatlı olmalıdırlar. Araşdırma ingilis dilində rənglə bağlı seçdiyim idiomları asanlıqla qavramağa və yadda saxlamağa yardımçı olmaq məqsədi daşıyır. Belə ki, ünsiyyət prosesində idiom və frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmədikdə nitqin gözəlliyi və zənginliyi itir, dili mükəmməl səviyyədə mənimsəmədiyimiz hiss olunur.

Ədəbiyyat:

1. English Idioms with their Meanings and Origins – Oxford Royal Academy, 2014.
2. Dubrovin M.I. Russian and English idioms. - M., 2001.
3. Idioms and Phrasal Verbs / G. Ruth, R. Stuart. Oxford University Press, 2011
4. Goldenkov MA, Caution! HOT DOG! Modern Active English, M. 2012
5. Litvinov P.P. English-Russian phraseological dictionary - M.: VAKO Publishing House, 2005
6. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – Macmillan Publishers Limited, 2002.
7. NTC's American Idioms Dictionary / R. Spears. – McGraw-Hill, 2000
8. [Awesome Color Idioms that will Improve Your Fluency](https://www.fluentu.com/blog/english/english-...)
9. [List of 90 Colour Idioms With Meanings](https://www.myenglishteacher.eu/blog/colour-)
10. [Colour Idioms | Vocabulary | English Club](https://www.englishclub.com/vocabulary/idioms-colour)
11. Шигова Л.Ф., Брускина Т.Л. English Idioms and Phrasal Verb, Санкт-Петербург. 2004

Açar sözlər: idiomun tarixi, həqiqi məna, rəng komponenti olan deyimlər, feili frazeoloji birləşmələr, lüğət, etimologiya, idiomların mənşəyi

Key words: history of idiom, original meaning, idioms with colour component, phrasal verbs, thesaurus, etymology, derivation of idioms

Ключевые слова: история идиомы, первоначальное значение, идиомы с цветовым компонентом, фразовые глаголы, тезаурус, этимология, происхождение идиом.

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin rənglə bağlı idiomlarından danışılır. Ən çox gündəmdə olan mövzulardan biri də rənglə bağlı frazeoloji birləşmələrdir. İnsanlar fikirlərini və düşüncələrini ifadə etmək üçün daim rənglərdən istifadə edirlər. Bütün dünyada rəng mənanı ifadə etmək üçün istifadə olunan bir vasitədir və müxtəlif ölkələrdə fərqli anlayışların simvoludur. Bir çox hallarda rənglər duyğuları və insanın ruhunu ifadə edir. Digər hallarda isə dilimizi daha da rəngarəng və maraqlı etmək üçün sadəcə ifadələrdə rənglərdən istifadə edirik.

Beləliklə, rənglə bağlı deyimlərdən bir çox nümunələr toplayıb onları rənglər üzrə qruplaşdırdım. İdiomatik ifadələrin mənşəyini və tarixini araşdırmağa başladım, çünki idiomaların etimologiyasını bildiyimiz zaman onları öyrənmək və anlamaq daha asandır. Tədris prosesində tələbələrə idiomların mənşəyini öyrətmək daha vacib məsələdir çünki bu, onlara deyimləri asanlıqla yadda saxlamağa və nitqdə düzgün şəkildə istifadə etməyə kömək edir.

Araşdırma ingilis dilində rənglə bağlı seçdiyim idiomları asanlıqla qavramağa və yadda saxlamağa yardımçı olmaq məqsədi daşıyır. Belə ki, ünsiyyət prosesində idiom və frazeoloji birləşmələrdən istifadə etdikdə nitqimiz daha gözəl və zəngin olur.

Məqalə bu istiqamətdə sizə yardımçı olacaq, ingilisdilli insanla bir mühitə düşən zaman deyimlərdən istifadə edib bərabər səviyyədə ünsiyyət qura bilmək sizə həqiqətən də gözəl təsir bağışlayacaq. Bu heyvətamiz deyimləri öyrənməyi sizə tövsiyə edib uğurlar arzulayıram

Coloured Idioms of English Language Summary

This article deals with colour idioms in English language. One of the most popular themes for idioms is colour. People constantly use colours to express their understandings and thoughts. Colour is used everywhere in the world to convey meaning, and symbolizes different things in different countries. Quite often a colour symbolizes a feeling or state of mind. Other times, we simply use colour in expressions to brighten up our language and make it more interesting.

So I collected a lot of examples on colourful idioms, started to find out the origin and history of the idiomatic expressions because it is easier to learn and understand the idiom when you know the etymology of it. When teaching students the etymology of idioms it will be easier for them to remember and to use idioms correctly in speech. The more idioms students learn and use correctly, the more will they sound native-like, and in that way improve their language proficiency. By learning idiomatic expressions, students become aware of cultural differences, and also similarities between countries and nations.

This article is intended to be an attempt of representing a learning material which may promote the access to the English which is rich in idioms. Without them English would lose variety and humor, especially in speaking.

Цветные идиомы английского языка Резюме

В этой статье рассматриваются цветные идиомы на английском языке. Одна из самых важных тем для идиом - это цвет. Люди постоянно используют цвета, чтобы выразить свое понимание и мысли. Цвет используется во всем мире для передачи смысла и символизирует разные вещи в разных странах. Довольно часто цвет символизирует чувство или состояние души. В других случаях мы просто используем цвет в выражениях, чтобы украсить наш язык и сделать его более интересным. Поэтому я собрала много примеров цветных идиом и разделила их на группы по цвету. Я начала выяснять происхождение и историю идиоматических выражений, потому что легче выучить и понять идиому, зная ее этимологию. Главное, что обучение студентов этимологии идиом может помочь легче запомнить их и правильно использовать идиомы в речи. Чем больше идиом учатся и правильно используют студенты, тем больше они будут звучать по-родному и тем самым улучшат свое знание языка. Изучая идиоматические выражения, студенты также осознают культурные различия, а также сходство между странами и нациями. Тем не менее, если вы хотите, чтобы англоязычные воспринимали вашу речь всерьез, вам необходимо знать английские идиомы. Я совершенно уверена, что вы останетесь довольны и получите удовольствие от статьи. Советую вам начать изучать эти удивительные идиомы простыми способами, которые были упомянуты в статье.

Rəyüci: dos.G.Kərimova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELMI-TEKNİKİ TERMINLƏRİN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSİ

Dildə sözlər müxtəlif işlənmə dərəcəsinə malikdirlər. Hər bir dildə dilin aktiv və passiv fondu mövcuddur. Bəzi sözlər vardır ki, onların işlənmə dərəcəsi məhduddur, yəni onlar yalnız müəyyən sahələr üzrə işlənir. Həmin sahələr üzə işlənən sözlər lüğətlərdə qruplaşdırılır. Hər bir lüğətin də özünə xas olan bir sıra xarakterik xüsusiyyəti mövcuddur. Elm sahələrində işlənən terminlərin əksər hissəsi haqqında qeyd etdiklərimiz məhz lüğətlərdə özünü geniş şəkildə göstərir. Belə ki, zaman keçdikcə yeni-yeni terminlər formalaşdıqca, terminlərin əks olunduğu lüğətlər də zənginləşir və inkişaf edir. Azərbaycanda da istər ilkin terminoloji lüğətlərin yarandığı dövrdə, istərsə də müasir zamanımızda müxtəlif sahələr üzrə terminlərin əks olunduğu lüğətlər hazırlanmışdır.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövərdə terminoloji lüğətlərdə dilə daxil olan terminlərin sistemləşdirilməsinə, onların mənalının izah olunmasına, digər dillərdə qarşılığının verilməsinə rast gəlirik. Ona görə də müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminoloji lüğətlər üstünlük təşkil edir. İstər terminoloji lüğətlərin çapının digər lüğətlərin çapından üstün olması, istərsə də bu sahədə terminlərin sistemləşdirilməsi və həmin sistemləşmiş termin sözlər və söz birləşməsinin izahının verilməsi leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlərin rolunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğundan xəbər verir. Terminoloji lüğətlərdə terminlərin toplanması və sistemləşdirilməsi sırf elmi deyil, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Terminoloji lüğətlərin tərtibi dövlətin dil siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır. Dil siyasəti çərçivəsində terminoloji araşdırmalar terminoloji lüğətlərin və termin bankının hazırlanmasının ümumi qaydalarını, bu qaydaya cavab verə biləcək ümumi standartların yaradılmasına imkan verir. Beynəlxalq təşkilatlar terminlərin unifikasiyasına və onların təsvirinin vahid standartlarının hazırlanmasına çalışırlar. Məlum olduğu kimi, terminoloji lüğətlərdə mövcud olan sözlər terminlərdən təşkil olunur.

Terminlər də bir sıra xüsusiyyətlərinə görə başqa sözlərdən fərqlənir:

1. Termin daha çox tək mənalılığa meyledir.
2. Terminlər üslubi cəhətdən daha çox neytraldır və onların böyük əksəriyyəti nə yalnız elmi üslubda rast gəlinir.
3. Termin dəqiqdir, nomunativ funksiya daşıyır, digər sözlərlə müqayisədə emosionallığa və kspessivliyə malik deyildir.
4. Termin terminologiyanın müəyyən olunmuş sahəsində birneçə dildə, çox vaxt isə, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işləyə bilər.

Qloballaşan müasir dövərdə leksikoqrafiyanın ən çox inkişaf etmiş sahəsi terminoloji lüğətçilikdir desək, yəqin ki, yanılmırıq. Çünki elm, texnika inkişaf etdikcə dildə yeni-yeni terminlər yaranır, yeni anlayış adları meydana çıxır. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan da terminoloji lüğətçilik bu proseslərdən kənar qalmamış və yeni yaranan terminlərin vahid bir mənbədə toplanması və unifikasiyası sahəsində ciddi işlər aparılmışdır və bu proses indi də davam edir.

Texniki terminlərin də terminoqrafiyada öz mövqeyi və rolu vardır. Müasir zamanda bizi əhatə edən elə bir sahə tapmaq olmaz ki, orada texniki terminlərdən istifadə olunmasın. Ölkəmiz bir vaxtlar SSRİ imperiyasının tərkibində olduğundan dilimizə daxil olan terminlərin əksəriyyəti rus dili vasitəsi ilə keçirdi. Müstəqillikdən sonra isə bu proses bir qədər fərqli xarakter aldı və dilimizə terminlər birbaşa mənbə dildən keçməyə başladı. Texniki terminlərdən danışarkən prof İ.Qasımov yazır: “Texniki terminlərin arxasında müəyyən və konkret texniki anlayışlar-predmetlər dayandığı üçün onlar daha konkret olur. Bu tipli terminlər real aləmdəki obyektlərlə müəyyən anlayış vasitəsilə əlaqə yaradır” (1, s. 91).

Azərbaycanda terminoloji lüğətçilik sahəsində də xeyli sayda lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq texnikanın sürətlə inkişafı və yeni-yeni texniki avadanlıqların yaradılması nəticəsində dildə bu sahəyə aid xeyli yeni termin yaranır. Nəticə etibarlı ilə texnika sahəsi üzrə nəşr olunmuş lüğətlərin mövcud olmasına baxmayaraq bu lüğətlər sürətlə inkişaf edən texniki sahənin tələbatını ödəyə bilmir. Nümunə olaraq bugünkü günümüzə elektrotexnikanı və mobil telefonlarını göstərə bilərik. Hər gün yeni-yeni telefonlar istehsal olunur bu telefonların və digər cihazların mövcudluğu dilimizdə də yeni terminlər yaranması ilə müşahidə olunur.

Ölkəmizdə texnika sahəsi üzrə lüğətlərin tarixinə nəzər yetirsək görərik ki, bu sahə üzrə ilk terminoloji lüğət 1926-cı ildə işıq üzü görmüşdür və lüğət həmin dövrün terminoloji sahəsinin mənzərəsini əks etdirmişdir. Lüğətdə bəzi terminlər vardır ki, onların mənası dilimizdə çətin anlaşılan ifadələrdən ibarətdir.

Məsələn :

Фонцар-çotlaqçı,
фонка-juruta və s.

Həmin lüğətdə rus dilində mövcud olan terminlərin qarşılığı həm türk, həm də Azərbaycan dilində verilmişdir. Nümunə olaraq *Билетная касса* - *bilet kassası* qarşılığı türk dilində verildiyi halda digərlərində isə *В один путь* - *bir xətlə* Azərbaycan dilində ekvivalenti verilmişdir. Hətta elə terminlərə rast gəlmək mümkündür ki, ilk terminin rusca tərcüməsində söz birləşməsinin birinci tərəfi Azərbaycan ikinci tərəfi isə türk dilində və yaxud əksinədir. Məsələn: *Закрывающийся* - *kapanan dairə,*

Дверной - kapı çərçivəsi və s.

Verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, həmin dövərdə dilimizdə texniki terminlər hələ tam oturmuşmamışdı. Digər tərəfdən bu həmin dövrün dil və üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı idi.

*Bakı Avrasiya Universiteti, Ümumifilologiyakafedrasının müəllimi, (doktorantı) ziya_behmenli@mail.ru

Müasir dövr lüğətlərinə gəlincə isə qeyd olunmalıdır ki, hazırda bu tip lüğətlər çox inkişaf etmişdir və dilimiz istənilən texniki termini ifadə etmək iqtidarındadır. Məsələn, 2004-cü ildə texniki sahələr üzrə iki terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Bunlardan biri üç dildə olan “Rusca-azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti” dir. Mühüm hadisə olan lüğətdə terminlər rus əlifbası sırası, terminlər rus-azərbaycan-İngilis dili ardıcılığı ilə verilmişdir. Məs: *Арматурщик – almatırçu - steelman, В нрехедке – qazımada - indriving*. Bir sözdə yeni mənalı sözlər də törəmiş və lüğətdə yeni sözlərin hər birinin tərcüməsi verilmişdir. Buna aşağıdakı “dalğa” sözündən törəmiş yeni sözləri göstərə bilərik:

Вална - dalğa, ləpə - wave

Ветровая - külək dalğası - wind wave

Взрывная - partlayış dalğası - blast wave

Основная - əsas dalğa - peak flood wave

Паводоцная - əsassəldalğası - peak flood wave

Пологая - azmeyllidalğa - stoping wave

Пропуска - buraxmadalğası - release wave

Сейсмическая - seysmik dalğa - earthquake wave

Стоячая - durğundalğa - standing wave

(волны) упругие - elastik dalğalar - elastic wave (2, s.37)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “dalğa” termininə müxtəlif sözlər qoşulmuş, bunun nəticəsində də yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Beləliklə, yeni yaranan söz birləşmələrinin hər birini iki dildə qarşılıqlı tapılmasına cəhdlər göstərilmişdir. Lüğətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də burada verilən terminlərin üç dildə tərcümə olunmasıdır. Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət əvvəlki lüğətlə eyni ildə 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Rusca - azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”dir. Lüğətdə terminlərin əhatə dairəsindən bəhs olunarkən qeyd olunur ki, “Rusca - azərbaycanca texniki terminlər lüğətində müxtəlif elm sahələrinə, texniki qurğulara, aparatlara, cihazlara, istehsalat proseslərinə, eləcə də texnikanın əsasını təşkil edən dəqiq elmlərə, məsələn, fizika, riyaziyyat, kimya və s-yə aid 13000-dən çox termin və anlayış toplanmışdır” (3, s. 3). Lüğətdə rus dilində olan termin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənmiş və ayrı-ayrı mənə ifadə etmişlər. Terminlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir.

Məsələn: “*Абстрактный*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə edir. Hər birinin mənası ayrılıqda izah olunmuşdur. 1. *Абстраксия - elmi-tədqiqat metodu, predmet və hadisələrin mühüm və əsas əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi*; 2. *Мүжәррәдлик – informatikada - obyektin əsasən xarici xassələrin təsviri, onun daxili quruluşu və konkret reallaşdırılması nəzərə alınır*” (3, s. 9). Göründüyü kimi, “*Абстрактный*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə etdiyindən hər biri ayrıca izah edilmişdir. Lüğəti nəzərdən keçirdikdə bu kimi hallara tez-tez təsadüf olunur.

Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət 2006-cı ildə nəşr olunan “Fransızca - azərbaycanca elektronika terminləri lüğəti”dir. Lüğət qeyd olunan sahə üzrə ilk dəfə nəşr olunmuşdur. Fransız dilində bu sahə üzrə daha çox işlənən 17000-dən artıq termin daxil edilmişdir. Terminlərin böyük əksəriyyəti texniki elmlərdən olan elektron texnikası, elektrotexnika, radiotexnika, avtomatika və idarəetmə sistemləri hesablama texnikası sahələrini əhatə edir. Əlbəttə ki, lüğətdə verilmiş terminlər elektron texnikası sahəsində geniş işlənənlərin hər birini tam əhatə edə bilməmişdir.

Məlum bir məsələdir ki, neft və qaz sahəsində də texniki terminlərin müəyyən yeri vardır. Bu terminləri sistemli şəkildə 1997-ci ildə “Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlərin rus -Azərbaycan - İngiliscə lüğəti” ində öz əksini tapmışdır. Lüğət “neft və qaz sənayesində işlənən rusca-azərbaycanca lüğət”in təkmilləşmiş variantıdır. Əsasən qeyd etdiyimiz lüğətin əsasında hazırlanmış, lakin yeni tərtib olunmuş lüğətə 900-dən artıq yeni termin əlavə edilmiş və ən əsası terminlər İngiliscə tərcümə olunmuşdur. Bəzi sözlərin tərcüməsiz verilməsinə də lüğətdə aydınlıq gətirilir “*Lüğətdən istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi terminlərin tərcüməsi mümkün olmadığına görə onlar Azərbaycan dilində sinonimləri ilə və bəzən də izahatlarla verilmişdir. Hamının işlətdiyi bir sıra (beynəlxalq) terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilmədən göstərilmişdir, onların orfoqrafiyası olduğu kimi saxlanılmış və ya qismən dəyişdirilmiş və mötərizə içərisində mənası izah edilmişdir*” (4, s. 3). Lüğətdə verilən terminlərə nümunə olaraq “*Азпезам (bir neçə müxtəlif maşın, aparat və s. birləşməsindən ibarət qurğu) assümbly, unit, set; plant item; Пекремон (sistemdən çıxan qazların istiliyindən istifadə etmək üçün istiləndirici aparat) recuperator*” (4, s. 130) və s. göstərmək olar.

Nəticə: Beləliklə, qeyd etdiyimiz lüğətlərdə texniki sahələr adı altında elmin müxtəlif sahələrində işlənən terminlər verilmişdir. Təhlil etdiyimiz lüğətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, texniki sahələr üzrə müxtəlif illərdə bir neçə lüğət nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətlərdə bəzi qüsurların olmasına baxmayaraq, bu sahədə yeni yaranan terminlər lüğətdə verilməsinə də cəhdlər edilmişdir. İnkişafda olan texnikanın tələbatını ödəmək və yeni yaranan anlayışların izahının verilməsi üçün yeni terminoloji lüğətlərin bu günümüzdə də belə nəşrinə ehtiyac duyulmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı:2017.
2. Rus-Azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti Bakı:2004.
3. Qocayeva G. Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: 2004.
4. Abbasov M. Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlər lüğəti. Bakı: 1997.
5. Ruscadan-Türkcəyə texniki islahatlar lüğəti. Bakı:1926.

Açar sözlər: *termin, texnika, lüğət, informatika, elektronika, informasiya*

Ключевые слова: *термин, техника, словарь, информатика, электроника, информация*

Keywords: *term, technique, dictionary, computer science, electronics, information*

REPRESENTATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TERMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE IN DICTIONARIES

Summary

Terminological dictionaries on technical science have been published in the Azerbaijani language in different years. Looking through many of these dictionaries, it is clear that the terminological dictionaries published in modern technical fields are superior to other periods in terms of both the quality of compilation and the terms covered in the dictionary. Thus, if in the past the terms were translated from only one language, ie Russian, into the main language, Azerbaijani language, now dictionaries are published in not only two languages, but also in more than four languages. An example is multilingual terminological dictionaries published in three, four or more languages. Based on the above, we can say that the rapid development of technical fields in nowadays, the improvement of new technical equipment has actualized the collection of new terms in these fields and the publication of terminological dictionaries.

ОТРАЖЕНИЕ В СЛОВАРЯХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

В разные годы в азербайджанском языке были изданы терминологические словари, посвященные технической науке. Просмотрев многие из этих словарей, становится ясно, что терминологические словари в области техники, изданные в современную эпоху, и по структуре и с точки зрения терминов, охваченных в словарях, по сравнению с другими эпохами обладают большим преимуществом. Таким образом, словари, если в словарях, составленных в прежние эпохи, термины переводились только с одного, т.е. с русского языка, на основной, азербайджанский язык, в настоящее время издаются словари не только двуязычные, но даже на 4-х и более языках. В качестве примера можем представить 3-х, 4-х и более язычные терминологические словари. На основании вышеизложенного можно сказать, что стремительное развитие в современную эпоху технических областей, совершенствование новейшего технического оборудования актуализирует сбор новых терминов в данных областях и издание терминологических словарей.

Rəyçi: f.ü.f.d.,dos R.Neydərov

AMERİKA PREZİDENTLƏRİNİN İNAQURASIYA ÇIXIŞLARINDA DƏYƏRLƏR KONSEPTİ

Siyasi diskurs mürəkkəb bir sosial ünsiyyət aktı olduğundan, bu prosesdə hansı dil vasitələrindən və usullarından istifadə edilməsi çox önəmlidir. Çünki, siyasi diskursda əsas hədəf qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün (daxildə siyasi hakimiyyətin ələ alınması və ya saxlanması, beynəlxal siyasi arenada əsaslı arqumentlər gətirərək tərəfdarlar qazanmaq və s. kimi hədəflər) dinləyici şüuruna yol tapmaq və onu inandırmaqdan ibarətdir. Buna görə də istifadə edilən dil təkcə danışmaq və ya informasiya vermək vasitəsi deyil, həm də dinləyici şüuruna manipulyativ üsullarla təsir göstərmək aləti də hesab oluna bilər. “Müasir siyasi diskursun əsas məqsədi siyasi orator tərəfindən düzgün hesab edilən müəyyən qərarların qəbul edilməsi və ya müəyyən fəaliyyət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün adresat şüuru ilə manipulyasiya etməkdən ibarətdir”. (1, s. 20)

Dillə dinləyici şüuruna təsir göstərmək həm də mürəkkəb bir psixolinqvistik prosesdir. Çünki bu prosesdə müxtəlif faktorlar (dinləyici kütləsinin hansı təbəqədən olması, yaş və təhsil səviyyəsi və s) böyük rol oynayır və siyasi nitqin nə dərəcədə təsirli və uğurlu olması bu amillərdən çox asılıdır. Elə buna görədir ki, təsirli nitq, effektiv nitq yolları və üsulları kimi məsələlər linqvistik elmin əsas vəzifələrindən hesab olunur və bu gün də geniş şəkildə öyrənilməkdədir. Nitqin nə dərəcədə təsirli olub-olmaması isə siyasi oratorun qarşısına qoyduğu məqsədlərə nə qədər çatması ilə müəyyən edilə bilər.

Amerika siyasi diskursunda dəyərlər konsepti və bu konseptlərdən seçilmiş Amerika prezidentlərinin və vitse prezidentlərinin siyasi çıxışlar zamanı, xüsusilə də onların *andiçmə mərasimində etdiyi çıxışlarda (bundan sonra inaqurasiya nitqlərində-inaugural addresses)* adresata (dinləyiciyə) təsir etmək imkanları araşdırılmışdır. Siyasi diskursda dəyərlər konsepti müxtəlif millətlərin milli və mədəni irsindən asılı olaraq müxtəlif formada ortaya çıxa bilər. Siyasi mübarizə prosesində və siyasi kampaniyalarda Amerika siyasətçiləri dəyərlər konseptinə böyük önəm verirlər.

Holland linqvisti Ten van Deykin təbirincə desək “qrup maraqlarından fərqli olaraq dəyərlər anlayışının daha geniş və daha dərin mədəni kökləri vardır” (3, s.74)

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Amerika cəmiyyətində prezident seçkiləri zamanı seçicilərin əksəriyyəti namizədlərə səvərəkən namizədin konkret bir məsələyə olan mövqeyindən daha çox, onun hansı dəyərlərə bağlı olmasına dayanaraq qərar verirlər.

Amerika prezidentlərinin seçkiöncəsi kampaniya çıxışlarının və inaqurasiya nitqlərinin təhlili bir daha onu deməyə əsas verir ki, prezidentlər və vitse prezidentlər dəyərlər konseptinə daha çox inaqurasiya nitqlərində yer verirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri seçilmiş prezidentin Amerika cəmiyyətinə konkret məsələlərlə bağlı münasibətdə birlik, bütövlük mesajları vermək məqsədi ilə bağlıdır. Onlar bu yolla bütün cəmiyyətə mesaj verərək onları öz vədlərinə və amerikalılara sadıq olacaqlarına inandırmaya çalışırlar. Cəmiyyətlə özləri arasında bir itifaq qurmaq əsas hədəf sayılır. Buna görə də yeni seçilmiş hər bir Amerika prezidenti inaqurasiya nitqinin çox səliqəli və təsirli olmasına çalışır və bu çıxışa xüsusi olaraq hazırlanırlar. Hətta onlar bu nitqin onların siyasi karyerasında bəlkə də ən önəmli çıxış ola biləcəyinə inanırlar. Yeni seçilmiş prezident Co Baydenin inaqurasiya nitqindən bir nümunəyə nəzər salaq: “*But the American story depends not on any one of us, not on some of us, but on all of us. On “We the People” who seek a more perfect Union.*” (Bilirsiniz ki, Amerika hekayəsini nə bir adam, nə də ki, bir qrup adamlar yazır; onu biz hamımız birlikdə yazırıq, yaradıırıq. Bu hekayə, daha mükəmməl Birlik axtarışında olan “Biz- Amerika xalqından” asılıdır.) (4)

Bu nitqdən verilən mesaj budur ki, amerika xalqı müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən ibarət ola bilər, amma amerika xalqı, amerika toplumu ancaq birlikdə Amerika hekayəsini yaza bilərlər. Ritorika və ritorik tənqid sahəsində tanınmış Amerikalı alimlər K. K. Kəmpbel (Karlyn Kohrs Campbell) və K. H. Ceymisonun (Kathleen Hall Jamieson) Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words [2008, 36] əsərində yazdığı kimi “prezidentin də ciddi şəkildə hazırlaşaraq istifadə edəcəyi bu ənənəvi dəyərlər elə seçilməli və şərh edilməlidir ki, onlar auditoriyanı (toplumu) birləşdirməyə xidmət etsinlər”. (the traditional values rehearsed by the president need to be selected and framed in ways that unify the audience). (2, s. 111)

Amerika prezidentlərinin inaqurasiya diskurslarında dəyərlər anlayışı altında daha çox hansı konseptlərə istinad etdiklərini dəqiqləşdirmək üçün dörd Amerika prezidentinin – C. W. Buş, B. Obama, D.Tramp və C. Baydenin, (araşdırmada müəllif iki demokrat, iki respublikaçı nümayəndənin nitqləri üzərində təhlil aparmışdır) - son inaqurasiya nitqlərinə müraciət edərkən ortaya aşağıdakı statistik mənzərə çıxmışdır. Araşdırma əsasən *democracy, unity, freedom, liberty, security, safety, protection, wealth, prosperity, faith, justice, opportunity və sair bu kimi dəyərlər konseptlərinin işlənmə tezliyi üzərindən aparılmışdır*. Xüsusi vurğu ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyərlər sistemi Amerika toplumu üçün böyük anlam kəsb edir və Amerika xalqının özünü təqdim etməsi (*təsvir etməsi*) üçün bir diskursiv stratejiya funksiyasını (*the function of self-discursive strategy*) yerinə yetirir.

Dəyərlər konsepti	C.W. respublikaçı inaqurasiya nitqi, 20 yanvar, 2021-ci il). 1592 söz	Buş-1-ci inaqurasiya nitqi, 20 yanvar, 2021-ci il).	B. Obama - demoktat (2-ci inaqurasiya nitqi, 21 yanvar, 2013-cü il). 2135 söz	D. Tramp- respublikaçı (inaqurasiya nitqi, 21 yanvar, 2017-ci il). 1433 söz	C. Bayden- demokrat (inaqurasiya nitqi, 20 yanvar, 2021-ci il). 2371 söz
-------------------	---	---	---	---	--

¹² Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası. ezeynalov64@yahoo.com

<i>justice</i>	3	1	1	5
<i>opportunity</i>	1	2	0	1
<i>equality</i>	0	1	0	0
<i>democracy</i>	2	2	0	11
<i>unity</i>	4	2	1	9
<i>freedom</i>	5	7	1	0
<i>liberty</i>	1	5	0	2
<i>security</i>	1	3	0	2
<i>safety</i>	1	0	0	0
<i>prosperity</i>	0	1	1	0
<i>faith</i>	3	2	0	3
<i>protection</i>	0	0	1	0
<i>economy</i>	2	1	0	0

Cədvələ diqqətlə nəzər saldıqda aydın görünür ki, dörd prezidentin hər biri andiçmə mərasimində *“justice-ədalət”* və *“unity-birlik”* konseptlərindən bu və ya digər tezlik fərqi ilə istifadə edirlər. Digər konseptlərin işlənmə tezliyi prezidentlərin hansı partiyayı və cəmiyyətdə hansı sosial bazanı təmsil etmələri ilə də izah oluna bilər. Son prezident C. Baydenin nitqində *“democracy-demokratiya”* və *“unity-birlik”* konseptlərinin xüsusilə üstünlük təşkil etməsi D. Tramp dönməindən sonra Amerika cəmiyyətində yaranmış təbəllüdatlarla və eləcə də C. Baydenin təmsil etdiyi Demokratlar partiyasının sahib olduğu dəyərlərə bağlılığı ilə də izah edilə bilər. (5; 6; 7; 8)

Maraqlı nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, prezidentlərin nitqində səslənən *“We”* və *“our”* əvəzliliklərinin daha sıx tezlikdə işlənməsidir. Prezidentlərin *“We-Biz”* və *“our”* əvəzliliklərinə daha tez-tez müracət etmələri xalqla özləri arasında olan bağlılığı, birliyə çağırışı simvolizə etməklə yanaşı, daha çox vətənpərvərlik (patriotizm) nümayiş etdirmək məqsədi güdür. Heç şübhəsiz siyasi hakimiyyətin əldə edilməsi, həyata keçirilməsi və saxlanılması əhəmiyyətli dərəcədə dil vasitələrinin düzgün seçilməsindən və məqamında işlənməsindən asılıdır. Bu yolla siyasi liderlər sadə dil vasitələri və üsullarından istifadə etməklə dinləyicinin şəxsi maraq dairəsinə daxil olmaq və ondan yararlanmağa çalışırlar. *“I-Mən”* əvəzinə *“We”* əvəzliyinin, *“your-sizin”* yerinə *“our-bizim”* əvəzliyinin işlədilməsi məhz bu məqsədə xidmət edir. Nitq aktında bu vəziyyət *şəxs deyksi (person deixis)* adlanır və nitq prosesində iştirakçıların rolunu (məsələn, danışan, dinləyici və digər obyektlər) müxtəlif əvəzliliklərlə kodlaşdırır (ifadə edir).

“We/our--Biz-bizim” əvəzlilikləri D. Trampın nitqində 61/64 dəfə, C. Baydenin nitqində 106/47 dəfə, B. Obamanın nitqində 85/92 dəfə və C. W. Buşun nitqində isə 57/64 dəfə istifadə edilmişdir. C. Baydenin nitqində *“We”* əvəzliyinin işlənmə tezliyinin yüksək olması Amerika cəmiyyətində yeni prezident seçkilərində D. Tramp tərəfdarları ilə yaranmış *“fikir ayrılıqlarının”* nəticəsi kimi də qiymətləndirilə bilər. C. Baydenin inaqurasiya nitqindən olan bu nümunə fikirlərimizin doğruluğunu bir daha sübut edir.

“This is a great nation and we are a good people.

With unity we can do great things. Important things.

We can right wrongs.

We can put people to work in good jobs.

We can teach our children in safe schools.

We can overcome this deadly virus.

We can reward work, rebuild the middle class, and make health care secure for all.

We can deliver racial justice.

We can make America, once again, the leading force for good in the world.”

(Bu böyük bir xalqdır və biz yaxşı insanlarıq.

Biz birlikdə çox böyük işlər görə bilərik. Vacib işlər.

Biz səhvlərimizi düzəldə bilərik.

Biz insanları yaxşı işlər görməyə sövq edə bilərik.

Biz uşaqlarımızı daha təhlükəsiz məktəblərdə oxuda bilərik.

Biz bu ölümcül virusa qalib gələ bilərik.

Biz əməyə dəyər verməklə orta təbəqəni yenidən dirçəldib, hamı üçün güvənli bir səhiyyə sistemi qura bilərik.

Biz irqi ədaləti bərpa edə bilərik.

Biz Amerikayı yenidən dünyada xeyirxahlığın önündə gedən bir gücə çevirə bilərik.” (8)

Müraciətin mətni onu deməyə əsas verir ki, C. Bayden amerikalıları birliyə səsləyir və onları amerika dəyərlərinə sadıq qalmalarına çağırır. Əsas niyyət auditoriyanı özünə cəlb etmək, birliyə çağırmaq, fəallıq və həyəcan yaratmaqla özü ilə kütlə

arasında körpü salmaqdan ibarətdir. Əslində belə nitqlər daha çox manipulyativ xarakterli olur və ictimai düşüncəyə təsir göstərmək və inandırmaq məqsədi güdür.

Diğər prezidentlərin inaqurasiya nitqlərinə nəzər saldıqda onların eyni tonda və dəyərlər üzərindən hazırlandığı və xalqa xitab edildiyi aşkar görünür. Amerika ənənələrinə görə inaqurasiya ritualları (mərasimləri) üçün xalqın rolu əvəzsiz hesab olunur. Çünki, K. K. Kəmpbel (Karlyn Kohrs Campbell) və K. H. Ceymisonun (Kathleen Hall Jamieson) *Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words* əsərində də qeyd etdiyi kimi “*xalqın iştirakı olmadan prezidentə rəsmi (hüquqi) səhiyyətlərin verilməsi mərasimi tamamlana bilməz*”. [1990, 17] (“*Without the presence of the people,*” write Campbell and Jamieson, “*the rite of presidential investiture cannot be completed*”). (2, s.110)

Yeni seçilmiş prezidentin andiçmə mərasimində nitq söyləməsi həm də simvolik məna daşıyır. Xalqın şahidlik etmə funksiyası prezidentlərin nitqində bir sıra “*to witness-şahidlik etmək*”, “*testimony-şahadət, sübut (hüquqi baxımdan)*”, “*presence (of people)-xalqın iştirakı*”, və ya giriş hissəsində prezidentlərin “*Fellow Citizens-Əziz həmvətənlər*”, “*Əziz Amerikalı həmvətənlərim*” kimi linqvistik ifadə vasitələri ilə də xitab edilir. (9)

Milli-mədəni konseptlərin (dəyərlərin) prezidentlərin diskursunda, xüsusilə də inaqurasiya çıxışlarında tez-tez vurğulanması Amerika xalqının tarixi keçmişini, onun mədəniyyətini, ideallarını, dəyərlərlə bağlı baxışlarını, fəlsəfəsini, ideoloqiyasını və psixologiyasını yenidən nəzərdən keçirməyə və qurmağa imkan verir. Bütün bu konseptlər öz ifadəsini prezidentlərin diskursunda “*American dream-Amerika arzusu, American promise-Amerika ümidləri (vədləri), melting pot-müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan insanların qaynayıb qarışması (metal əritmək üçün böyük qazan -bu metafora müxtəlif mədəniyyətlərin qaynayıb qarışması ilə və çoxmillətli bir cəmiyyətin formalaşmasını ehtiva edir və ilk dəfə 1908-ci ildə ingilis yazıçısı İzrael Zaqvil tərəfindən eyniadlı (Melting Pot) pyesində Amerika cəmiyyətinə istinadən işlənmişdir), superpower-superdövlət, history-tarix, leadership-liderlik, individualism-fərdiyyətçilik, opportunity-imkan, optimism-nikbinlik, hope-ümid, hero-qəhrəman, predecessor-sələf, ancestor- ulubaba, əcdad və sair. kimi leksik vahidlərlə tapmışdır.*

Demokratların digər nümayəndəsi B. Obamanın 2-ci inaqurasiya nitqindən bir nümunəyə nəzər salaq. Ənənəvi olaraq B. Obama da öz nitqini aşağıdakı sözlərlə başlayır: “*Vice President Biden, Mr. Chief Justice, Members of the United States Congress, distinguished guests, and fellow citizens*” (*Vitse-prezident Bayden, cənab Ali Məhkəmə sədri, Birləşmiş Ştatlar Konqresinin üzvləri, hörmətli qonaqlar və həmvətənlər.*) (12)

B. Obama yenə də həmin nitqində “*Constitution, declaration, democracy, equality, happiness, liberty, life, pursuit of happiness, rights, truths*” kimi siyasi dəyərlərə isinad edərək Amerika xalqının qeyri-adi bir xalq olduğunu vurğulayır, Amerika dəyərlərinə, Konstitusiyasına və demokratiyanın gücünə diqqət çəkir: “*Each time we gather to inaugurate a president, we bear witness to the enduring strength of our Constitution. We affirm the promise of our democracy. What makes us exceptional — what makes us American — is our allegiance to an idea articulated in a declaration made more than two centuries ago: “We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are Life, Liberty, and the pursuit of Happiness”*(*Hər dəfə biz prezidentin inaqurasiya mərasiminə toplaşanda Konstitusiyamızın sarsılmaz əbədi gücünə şahidlik edirik. Biz demokratiyamızın bizə verdiyi ümidləri və vədləri bu gün də təsdiqləyirik. Elə bizi qeyri-adi xalq kimi tanıdan, bizi Amerikalı kimi təsdiqləyən iki əsr bundan qabaq müstəqillik bəyannaməmizdə təsbit olunmuş fikrə sadıq olmağımızdır. Biz, bütün insanlar bərabər yaradılmışdır, onların yaradanı-Ulu Tanrı onlara Həyat, Azadlıq və Xoşbəxt olmaq arzusu bəxş etmişdir- kimi həqiqətləri qeyri-şərtsiz qəbul edirik.*) (12)

Respublikaçıların nümayəndəsi C.W. Bush 2001-ci il yanvar ayının 20-də ilk inaqurasiya nitqində öz prezidentlik müddətini başa vurmuş B. Klintonu, qonaqlara və xalqa xitabən ənənələrə sadıq qalaraq Amerika dövlətinin sahib olduğu qədim ənənələrə diqqət çəkir və Amerika hekayəsinin məhz qanunlara və demokratik prinsiplərə və dəyərlərə söykənərək Amerika prezidentləri və xalqı tərəfindən birgə yazıldığını vurğulayır. O deyir, “*President Clinton, distinguished guests and my fellow citizens, the peaceful transfer of authority is rare in history, yet common in our country. With a simple oath, we affirm old traditions and make new beginnings. ... Our democratic faith is more than the creed of our country, it is the inborn hope of our humanity, an ideal we carry but do not own, a trust we bear and pass along. And even after nearly 225 years, we have a long way yet to travel*”

“*Cənab Prezident Klinton, hörmətli qonaqlar və həmvətənlərim, hakimiyyətin dinc yolla ilə ötürülməsi (verilməsi) tarixdə nadir bir hal kimi qəbul edilir, lakin bu bizim ölkəmizdə adi bir haldır. Sadə bir andla biz köhnə ənənələrimizi bir daha təsdiqləyərək (yəni, onlara sadıq qalaraq) yenidən başlayırıq. ... Bizim demokratik inancımız ölkəmizin sahib olduğu dəyərlərdən daha çoxdur, çünki bu insanlığın fitrətindən doğan bir ümiddir; bu bizim sahib olmadığımız amma daşdıığımız bir idealdır; bu elə bir inamdır ki, onu özümüzlə daşıyaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürürük. Hətta, təxminən 225 ildən sonra, qarşımızda hələ qət edəcəyimiz uzun bir yol vardır*” (13)

Amerika siyasi strateqlərinin, politoloqların və siyasətlə bağlılığı olan digər insanların da vurğuladığı kimi prezidentlərin inaqurasiya çıxışları Amerika xalqına olan bir müraciətdir. O, vətəndaşları yeni seçilmiş prezidentin təşəbbüsündə olduğu yeniliklərə və ideallara, eləcə də onun qədim adət-ənənələrə sadıqlığına inandırmaya çalışır. Yeni seçilmiş prezidentin inaqurasiya müraciəti siyasi çıxışdan çox, yeni prezidentlik müddətinin elan edilməsinə çağırış kimi də anlaşıla bilər. Bu çağırış sanki amerikalılara “onların” həm fərdi, həm də kollektiv istəklərini və arzularını xatırladır.

Yeni seçilmiş amerika prezidentlərinin inaqurasiya nitqlərinin təhlili onu göstərir ki, təmsil etdikləri partiya maraqlarından, hansı zümrəni təmsil etdiklərindən asılı olmayaraq, çıxışlarda istifadə edilən konseptlərin 27 % -ni milli-mədəni, 12 % -ni sosial və 13 % -ni isə siyasi konseptlər təşkil edir. Bu isə onu sübut edir ki, prezidentlərin inaqurasiya diskursunda amerika cəmiyyətinin dəyərləri xüsusi yer tutur.

Prezidentlərin inaqurasiya diskurslarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu çıxışlarda (inaqurasiya nitqlərində) qarşıya qoyulan əsas məqsəd hakimiyyətin gücü ilə insanların fəaliyyət və davranışlarına hüququn yol verdiyi qədər nəzarət etməkdən ibarətdirsə, dövlət hakimiyyətinin vəganə mənbəyi də xalqdır. Prezident isə dövlət hakimiyyəti ilə xalqın birliyinin simvolu və qarantıdır. O hakimiyyəti və xalqı bir bütöv halında birləşdirən siyasi fiqurdur. Bu tip diskurslar həm də yeni seçilmiş prezidentlərin ideoloji baxışları ilə yanaşı onların siyasi möqələrinə də qarşılıqlı şəkildə bağlı olan konseptlərin vahid bir məcmusu kimi təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Л. С. Чикилева. Президентский политический дискурс как средство манипуляции: прагмалингвистический аспект. Liberal Arts in Russia. 2018. Vol. 7. No. 1
2. Frank Austermlühl. The Great American Scaffold. Intertextuality and identity in American presidential discourse. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2014
3. Ideology A Multidisciplinary Approach Teun A. van Dijk, 1998.
4. Inaugural Address by President Joseph R. Biden, Jr. JANUARY 20, 2021
<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/01/20/inaugural-address-by-president-joseph-r-biden-jr/>
5. January 20, 2001: J. W. Bush. First Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2001-first-inaugural-address>
6. January 21, 2013: B. Obama. Second Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-21-2013-second-inaugural-address>
7. January 20, 2017: D. Trump. Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2017-inaugural-address>
8. January 20, 2021: Joe. Biden. Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2021-inaugural-address>
9. <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches>
10. January 20, 2021: Joe Biden. Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2021-inaugural-address>
11. January 21, 2013: Second Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-21-2013-second-inaugural-address>
12. January 21, 2013: Second Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-21-2013-second-inaugural-address>
13. January 20, 2001: First Inaugural Address
<https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2001-first-inaugural-address>

Açar sözlər: milli dəyərlər konsepti, siyasi diskurs, inaqurasiya nitqi, şəxs deyksisi, diskursiv strateqiya, Amerika cəmiyyəti

Keywords: concept of national values, political discourse, inaugural address, person deixis, self-discursive strategy, American society

Ключевые слова: концепция национальных ценностей, политический дискурс, инаугурационная речь, дейксис личности, самодискурсивная стратегия, Американское общество

The concept of values in the inaugural addresses by American presidents

Summary

The article mainly focuses on the concept of values in presidents' inaugural addresses in America. Using language as a device to influence on addressees' minds or on public consciousness at large is a complicated psycholinguistic process. With this in mind, the presidents use their inauguration speech to build a bridge between himself and the people. Therefore, they carefully prepare for this speech and seek it to be more impressive. In this speech the president elect tries to present himself as one who stands side by side with American people and he is one of them.

The inaugural speeches by four presidents (two Democrats and two Republicans) have been taken as materials to be analyzed in the article.

Концепция ценностей в инаугурационных речах американских президентов

Резюме

В статье основное внимание уделяется концепции ценностей в инаугурационных речах президентов в Америке. Использование языка как средства воздействия на сознание адресатов или на общественное сознание в целом - сложный психолингвистический процесс. Имея это в виду, президенты используют свою инаугурационную речь, чтобы построить мост между собой и народом. Поэтому они тщательно готовятся к этой речи и стремятся, чтобы она была более впечатляющей. В этой речи избранный президент пытается представить себя как человека, который стоит бок о бок с американским народом, и он один из них.

В качестве материалов для анализа в статье были взяты инаугурационные речи четырех президентов (двух демократов и двух республиканцев).

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Dilin lüğət fondu ilk sözlərin yaranması ilə təşəkkül tapmış tədricən formalaşmış inkişaf etmiş mürəkkəb açıq sistemdir. Bu sistemin açıqlığı ona daxil olan vahidlərin sayının artması, sözlərin köhnəlib arxaıkləşməsi, istifadədən çıxması, eyni zamanda yeni leksemlərin fonda yer alması, sözün mənə dairəsinin genişlənməsi kimi linqvistik hadisələrdən qaynaqlanır. Leksik sistemin tədqiqatı, öyrənilməsi, leksik vahidlərin mənalarının təsviri, dəqiqləşdirilməsi, adlandırma, nominasiya mexanizminin təyini, sözlərin toplanıb qruplaşdırılması ilə yolunu başlayan linqvistika müasir dövrün mürəkkəb, çoxşahəli elmlərindən birinə çevirilmişdir. Dilin lüğət fondunun böyük tədqiqat tarixi bu istiqamətə aid problemlərin tam həllini tapdığını təsdiq etmir. Dilçilər dillərin leksik sisteminin həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə yeni aspektlərdən öyrənməyi davam etdirirlər. Müasir linqvistikanın aktual problemləri arasında onun lüğət fondunun təsviri və tədqiqi məsələsinə yeni nəzəri baxış bucağından yanaşma önəmli yerlərdən birini tutur.

Leksik fondun sistemi onun elementləri arasındakı sistem münasibətlərinin, qarşılıqlı əlaqələrin mümkün formalarının, eləcə də leksik vahidlərin qarşılıqlı təsir mexanizmini aydınlaşdırmağı tələb edir. Lüğət fondundakı sözlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə toplanmamışdır, onları müəyyən qruplarda birləşdirmək mümkündür. Məhz belə sinifləndirmə və qruplaşdırma sözlərin mənə əlaqələrinin, həmçinin bu əlaqələrin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa kömək edir [1, s. 24].

Hər bir dilin leksik sistemi zəngin və genişdir. Bir-biri ilə əlaqəyə malik olan sözlər bu əlaqəni gerçəkliyin eyni, yaxud yaxın hadisələrin əsasında qazanır. Ekstralingvistik amillərin təsiri ilə formalaşan mənə əlaqələri sözlərin müəyyən tematik qruplar şəklində birləşdirməyə imkan verir [2, s. 13]. Dilin leksik fondunun tematik bölgüsü mütləq müəyyən meyarlara əsaslanır və belə meyarların seçilməsi tematik qrupların özlərinin alt qruplara ayrılmasına zəmin yaradır.

Bu məqalədə lüğət fondunun məişət leksikası sinfini təyin etməyə və bu sinifdə qərarlaşan alt tematik qrupları müəyyənləşdirməyə həsr olunub. Tədqiqatın Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında aparılması onun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən birini təşkil edir. Digər cəhət fikrimizcə, leksikanın tematik qruplarının öyrənilməsinin dilin lüğət tərkibi üçün səciyyəvi olaraq qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaqla əlaqədardır.

1. Dilin lüğət tərkibinin məişət leksikası qatı

Tarixi inkişaf prosesində sosial, iqtisadi, ictimai və mədəni sahələrdə baş verən hadisələr daim insan məişətinə öz təsirini göstərir. Belə təsirlər dilin lüğət tərkibində dəyişmələr yaradır, dilə yeni sözlər daxil olur, bəzi sözlər köhnələrək passiv lüğət fonduna keçir. Lüğət fondunun daha çox dəyişkən olan tematik sinfi məişət leksikasıdır. Məişət leksikası insan məişəti, həyat tərzini, adət və ənənələri, məişətdə istifadə olunan əşyalarla bağlı sözləri əhatə edir. İnsan həyatı və məişəti çoxtərəfli səciyyə daşdığına görə sözlərin məişətlə bağlılığı da çoxaspektli hadisədir. Bu baxımdan lüğət fonduna daxil olan sözlərin az olmayan bir qisminin məişətlə əlaqəsinin təyini mürəkkəbləşir. Məsələn, su, dağ, meşə, ot, heyvan kimi sözlərin insan məişəti ilə hansı dərəcədə bağlı olmasına dəqiq cavab vermək çətinidir. Su insandan əvvəl mövcud olmuş təbiət elementidir. Lakin həyat susuz mümkün olmadığına və insan məişətində onun istifadə edilməsinin vacibliyinə əsaslandıqda məişət leksikası ilə əlaqədən danışmaq lazım gəlir.

Dağ, relyeflə əlaqədar coğrafi obyektidir. Dağda yaşayan, dağ kəndində məskunlaşan şəxsi bildirən “dağlı” sözü həmin insanın məişət və həyat tərzini ilə sıx bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. İnsan sudan istifadə etmək, suyu bir yerdən digərinə aparmaq, onu saxlamaq və s. üçün müxtəlif qablar düzəltmişdir. Stəkan, vedrə, çəllək, bardaq, səhənk və s. belə qablara aiddir və onlar məişət əşyaları sinfini təşkil edir. Deməli, insan məişəti ilə əlaqəsi olan elə obyekt və predmetlər vardır ki, onlar insandan asılı olmayaraq təbiətdə mövcud olmuşdur. Eyni zamanda elə obyekt və predmetlər də vardır ki, onları insan qurmuş, tikmiş və ya düzəltmişdir. Qeyd olunan cəhət məişət leksikasının təyin olunması məsələsində müəyyən çətinliklər ortaya atır.

Dilçilik tədqiqatlarında “məişət əşyaları leksikası” anlayışından istifadə olunur. İnsanın yaratdığı maddi-məişət əşyalarını bildirən sözlər məişət əşyaları leksikası sinfini təşkil edir. Bu ayırmada seçmə meyarı, bir tərəfdən əşyanın insan məişətində istifadə olunması, digər tərəfdən belə maddi predmetlərin insan tərəfindən düzəldilməsidir [3;4;5;6].

T.P.Lomtev göstərir ki, dilin leksik fondunun diferensial semantik elementlərini ayırmaq üçün müəyyən alqoritm qurmaq mümkündür. Onun fikrinə görə, dilin lüğət tərkibində eyni çoxluğa daxil olan adların kompakt oblastını ayırmaq lazımdır. Bu halda sözə müəyyən predmetin adı kimi baxılır. Əgər söz müxtəlif predmetlərin eyni adıdırsa, onda bu ad leksikanın fərqli qruplarında yer alır. İkinci mərhələdə çoxluğa daxil olan predmetlərin bölgüsü aparılır. Bölgü ümumi çoxluğu alt çoxluqlara ayırma olub üç şərtə cavab verməlidir: 1) ümumi çoxluğun alt çoxluqları kəsişməlidir; 2) alt çoxluqların elementləri cəmi ümumi çoxluğun elementləri sayına bərabər olmalıdır; 3) alt çoxluq boş çoxluq olmamalıdır [bax: I, səh. 398-399]. Qeyd olunan ardıcılıqla aparılan bölgünün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumi çoxluğa girən bütün sözlər alt çoxluqlar arasında paylanır. Eyni sözün iki çoxluğa daxil olması, eləcə də, bu və ya digər elementin bir-bir alt çoxluğa girməməsi halı prinsiplərin qeyri-düzgün tətbiqini göstərəcəkdir.

Məişət leksikası daim və tez-tez dəyişən leksik lay olub ona daxil olan vahidlər arasında müəyyən etnosun istifadə etdiyi, geniş miqyasda yazılmamış sözlər də yer alır. Bununla belə, məişət predmetlərinin tətbiq sferalarında, funksiyalarında oxşarlıq müşahidə edilir, lakin adın motivləşməsində fərqlilik qeydə alınır.

Məişət leksikasının təsnifinə tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Əksər hallarda təsnifdə mənzil, qab, geyim adları, məişətdə işlədilən predmet adları ayrıca qruplar kimi göstərilir. Təsnifdə, zənnimizcə, cins-növ ayırmasının nəzərə alınması əhəmiyyət kəsb edir. Mənzil adları ayrıca bir qrup kimi götürüldükdə məişətdə istifadə olunan, xüsusi funksiyalar yerinə yetirən tikililər sanki kənarında qalır. Çünki mənzil adları (ev, otaq, daxma, arakəsmə, aynəbənd və s.) yalnız yaşayış, yataq və məskunlaşma tikililərini əhatə edir. Bu zaman məişətdə istifadə olunan alətlərin saxlanması üçün tikilən və yardımçı funksiya yerinə yetirən tikililər ilk baxışdan belə görünür ki, bu qrupa daxil olmur. Burada diqqəti cəlb edən bir cəhət də odur ki, yaşayış yerinin kənddə olması mənzil, ev kimi obyektlərlə yanaşı ocaqlıq mətbəx funksiyasını yerinə yetirən tikili, quraqlıq – üstü örtülü olan həyətdə bir kənarında yerləşən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən tikili, malqaranın yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan tövlə, toyuqlar üçün olan hin, çörək bişirilən təndirxana və s. obyektlər ayrılır. Bu baxımdan, fikrimizcə məişət tikililəri cins adını, yaxud əsas qrupu və ya yaxın funksionallıq obyektlərini özünə daxil edən ümumi çoxluq ola bilər. Bu qrup alt qruplara bölünə bilər. Daha kiçik detallara görə diferensasiya aparmadan məişət tikililərini mənzil və yardımçı tikililər kimi iki yarımqrupa ayırmaq mümkündür. Yardımçı məişət tikililərinə tövlə, qaraj, ocaqlıq, təndirxana, hasar və s. aid edilə bilər. Məişət leksikasının aşağıdakı əsas qruplarını fərqləndirmək mümkündür: 1) məişət tikililəri; 2) təsərrüfat alətləri; 3) məişət predmetləri; 4) qablar; 5) mebel; 6) yamaq ləvazimatları; 7) bəzək və zinyət əşyaları; 8) parça və dəri növləri; 9) yemək adları; 10) içki adları. Təbii ki, qeyd olunan bu 10 qrupda insan məişəti ilə bağlı olan hər şey öz ifadəsini tapmır. Bu da insan məişətinin çəxtərəfliyindən irəli gəlir.

2. Məişət leksikasının mətn funksionallığı.

Kommunikasiya prosesi informasiyanın ötürülmə qəbul olunması ilə reallaşır və ümumiyyətlə informasiya mübadiləsinə əhatə edir. Kommunikasiyada mütləq iki tərəf iştirakçı olur. Ünsiyyətdə danışan və dinləyən iki tərəf funksiyasını yerinə yetirir. Yazılı nitqdə isə bu nitqin müəllifi yaradılan mətnin oxucusu ilə ünsiyyət qurur. Belə ünsiyyətdə də iki tərəf vardır. Lakin tərəflər arasında birbaşa əlaqə, dialoq baş vermir. Bədii mətn müəyyən süjet əsasında hadisələr ardıcılığının nəql, yaxud təsvir edilməsi əsasında reallaşır. Bədii mətnə personajlar arasında da ünsiyyət, kommunikasiya prosesi gerçəkləşir. Bu baxımdan bədii mətnə həm personajlararası, həm də müəlliflə oxucu arasında kommunikasiya olur. Məlumat predikasiya tələb etsə də, leksik vahidlər mənə və məzmunun formalaşmasında mühüm vasitə rolunu oynayır. Bədii mətnlərdə məişət leksikası kifayət qədər çox istifadə olunur. Bu leksikanın mətnə işlətmə məqamları fərqli səciyyə daşıyır, müxtəlif nitq situasiyaları üzrə paylanır. Məsələn, yazıçı personajın geyimini məcbur etdikdə kontekstdə geyim adları qrupuna aid məişət leksikası çoxluq təşkil edir. Personajın yaşadığı mənzil onun daxili interyeri məcbur olunduqda isə mənzil, mebel, ev əşyaları bildirən sözlərə çox yer verilir. Peşə və sənətdən bəhs olunduqda bu nemətə, sənətə aid ləvazimat və əşyaların adları çəkilir. Deməli, bədii mətnə məişət leksikası bütün mətn boyu müxtəlif tezliklə paylanır. Deməli, mətnməişət leksikasının fərqli qruplarını əhatə edir.

He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish... It made the boy sad to see the old man come in each day with his skiff empty and he always went down to help him carry either the coiled lines or the gaff and harpoon and the sail that was furled around the mast. The sail was patched with flour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat.

Qoca ikiavarlı balaca qayıqda Qolfstrimdə təkbaşına balıq tuturdu. Düz səksən dörd gün idi ki, dənizə çıxır, hər dəfə də əliboş qayırdı. ... Qocanın halı oğlanı yaman kədərləndirirdi; hər gün əliboş qayıtdığını görəndə ona əməlli-başlı yazığı gəlirdi. Oğlan axşamlar sahilə gedib qayıqdakı şey-şüyləri – kəndiri, yelkən dolanmış dorağacını ya da nizəni daşımaqda qocaya kömək edirdi. Yelkən başdan-başa yumaq içindəydi. Dorağacına sarınmış bu köhnə kətan parçası ardıcıl məğlubiyyətlərə düşər olub darmadağın edilmiş alay bayrağına oxşayırdı.

Bu nümunədə söhbət balıqçıdan getdiyinə görə balıq ovunda istifadə olunan ləvazimatların adları mətnə yer almışdır. Tərcümədə “ikiavarlı qayıq” söz birləşməsi işlədilmişdir. Orijinalda bu söz birləşməsi yoxdur. İngilis dilində qayıq (boat) və avar (gear) sözləri mətnin başqa hissələrində istifadə olunmuşdur.

They picked up the gear from the boat. The old man carried the mast on his shoulder and the boy carried the wooden boat with the coiled, hard-braided brown lines, the gaff and the harpoon with its shaft. The box with the baits was under the stern of the skiff along with the club that was used to subdue the big fish when they were brought alongside. No one would steal from the old man but it was better to take the sail and the heavy lines home as the dew was bad for them and, though he was quite sure no local people would steal from him, the old man thought that a gaff and a harpoon were needless temptations to leave in a boat [8].

Qoca dorağacını çiyinə aldı, oğlan isə içərisində qəhvəyi rəngli tilov ipi olan köhnə zənbili, eləcə də qarmağı, dəstəli nizəni götürdü və yola düzəldilər. İçində tələ yemi saxladıkları qutunu, yekə balıqların başını əzdikləri toppuzu isə qayıqda saxladılar. Əlbəttə, qocanın şey-şüyünü heç kəs oğurlamazdı, amma nəmişlikdən kəndirlər islanə, dəmir alətlər pas ata bilərdi [9]. Bu kontekstdə də balıqçılıqda istifadə olunan məişət əşyalarının adları işləkliyi ilə seçilir: gear, boat, line, gaff, harpoon, sail – tilov, qarmaq, tələ yemi, toppuz, kəndir, dəmir alətlər və s.

Mətn və onun tərcüməsini müqayisə etdikdə bəzi məişət əşyalarının adlarının obyekt dildə bir qədər fərqli anlamda olması aydınlaşır. Azərbaycan dilində “nizə” qədim silah növünün adı olub hərbi terminologiyaya aid termindir. “Nizə” sözü ingilis dilində “spear” və “lance” leksik vahidlərinin qarşılığıdır [10. Səh. 439]. “Harpoon” və “spear”, yaxud “lance” eyni predmet deyildir. Elə ona görə də Azərbaycan dilində ingilis dilindən rus dili vasitəsilə alınmış “harpoon” sözü də işlənir. “Harpoon – n.

harpoon (böyük dəniz heyvanlarını ovlamaq üçün nizə (qarmaq), dəstəklə qarmaq” [11, səh. 71]. Onu da qeyd edək ki, nizə ilə harpoon quruluşuna görə də fərqlənir. Harpunun baş tərəfində çıxıntı olur və bu çıxıntı qarmağa oxşarlıq yaradır. Harpun dəniz heyvanının bədənində sancılıqda həmin çıxıntı onun bədənə çıxmasını çətinləşdirir. Belə çıxıntı tilov ipinə taxılan qarmaqda da vardır. Harpunun Azərbaycan dilində “dəstəklə qarmaq” adlandırılması da onunla bağlıdır.

Məişət əşyalarının quruluşlarında olan fərqlər milli mədəniyyətlə bağlı məsələdir. Elə məişət əşyaları, sənətkarlıq alət və ləvazimatları vardır ki, onlar bütün xalqların məişətində yer almır. Yaxud bir sıra alət və predmetlər ayrı-ayrı xalqlarda quruluşlarına və formalarına görə fərqli şəkildə hazırlanır. Məişət leksikasının tərcüməsi zamanı bu cür fərqlərin nəzərə alınması əhəmiyyət daşıyır.

He was holding his glass and thinking of many years ago.

“Can I go out to get sardines for you for tomorrow?”

“No. Go and play baseball. I can still row and Rogelio will throw the net.”

“Qoca pivə stəkanını əlində tutub dərin fikrə getmişdir; keçmişləri yadına salırdı.

- İcazə ver, gedib səninçün sabaha bir neçə sardina tutum.

- Yox! Lazım deyil. Sən get, *beysbol* oyna. Mən hələ özüm *avar* çəkə bilirəm. *Toru* isə Rocelio atar” [9].

İngilis dilinin məişət leksikasına daxil olan “glass” çoxmənalı sözdür. Azərbaycan dilinə tərcümə lüğətində bu sözün 14 mənası qeyd olunmuşdur. Həmin mənalar arasında “şüşə qab”, “stəkan”, “piyalə”, “qədəh”, “badə” mənaları vardır. Yuxarıda verilmiş mətndə “glass” pivə parçı anlamındadır. “Pivə” adətən stəkanda deyil parçada içilir. Tərcüməçi məhz bunu nəzərə alaraq “pivə stəkani” söz birləşməsindən istifadə etmişdir. Lakin bu birləşmə qocanın əlində tutduğu qabın dəqiq adını vermir. Oxucuda belə təsəvvür yaranır ki, qocanın əlindəki içində pivə olan stəkandır. Azərbaycan dilində işlənən “parç” ingilis dilinin “sir” və “tid” sözlərinin qarşılığıdır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “pivə bakalı” birləşməsi işlədilir.

Yuxarıda verilmiş kontekstdə net (tar), row (avar) sözləri də qeydə alınır ki, bunlar da balıqçılıqla bağlı leksik vahidlərdir və hər ikisi məişət leksikasına daxildir.

“What are we eating?”

“Black beans and rice, fried bananas, and some stew.”

“The boy had brought them in a two-decker metal container from the Terrace. The two sets of knives and forks and spoons were in his pocket with a paper napkin wrapped around each set” [8].

- Yaxşı yeməyə nəyimiz var? – Düyü ilə qara paxla, banan qızartması, bir də mal ətinin soyutması. Oğlan Terrasdlakı balaca restorandan iki tənəkə qabda yemək, iki çəngəl, iki bıçaq, iki qaşığı gətirmişdi; hər dəsti də ayrılıqda kağız əlsilənə büküb cibinə soxmuşdu” [9].

“What do you have to eat?” the boy asked.

“A pot of yellow rice with fish. Do you want some?” [8].

- “Şam yeməyinə nəyin var? – oğlan soruşdu.

- Bir qab düyü daşması, üstündə də balıq. İstəyirsən bir az ye!” [9].

Qeyd edildiyi kimi, insan məişətinin müxtəlif sahələri vardır. Yemək hazırlamaq, yemək və s. kimi hadisələrin təsviri zamanı istifadə olunan sözlərin əksəriyyəti məişət leksikasına daxildir. Yuxarıda verilmiş nümunələrdə müxtəlif yemək adları yer almışdır. Tərcümə mətndə “düyü ilə qara paxla”, “banan qızartması” yemək adları Azərbaycan mətbəxi üçün səciyyəvi deyildir. Eyni zamanda “düyü daşması” da Azərbaycan dilinin yemək adları qrupunda işlənir. Bunun əvəzinə “daşma plov” yemək adı istifadə edilir. “Tərcüməçi” two-decker metal container” birləşməsini “iki tənəkə qab” kimi vermişdir. Bu da hərfi tərcümə təsiri bağışlayır. “Paper napkin” obyekt dildə “kağız əlsilən” şəklində tərcümə edilmişdir.

Məişət leksikası insan həyatının müxtəlif sahələrinə aid sözləri əhatə edir. Bu baxımdan onların sahələr üzrə təsnifi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır.

NƏTİCƏ: Müxtəlif xalqların məişət leksikasını eyni tematik bölgülərə ayırmaq mümkündür. Belə təsnifat bütün qruplara daxil olan sözlərin dəqiq qarşılığını tapmağa imkan vermir. Çünki ayrı-ayrı etnosların məişətində istifadə olunan predmetlər, əşyalar, geyimlər, yeməklər arasında eyni, yaxud oxşar olanlarla yanaşı, fərqlənənlər də vardır. Fərqli məişət nümunələri realilər kimi özünü göstərir və onların bir dildən digərinə tərcüməsinin izahlı və ya təsviri aparılması lazım gəlir. Bədii mətnlərin tərcüməsi zamanı məişət predmetlərinin adlarının verilməsi zamanı qarşılaşdırılan predmetlər arasındakı fərqli cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Блинова О.И. Уровни, аспекты и методы типологического исследования лексических значений // Проблемы документации исчезающих языков и культур. Уфа, Томск, 1999, I, с. 22-27.
2. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, Наука 1973, 280 с.
3. Ломтев Т.П. Принципы выделения дифференциальных семантических элементов // Общее языкознание. Хрестоматия. Минск, Вышэйшая школа, 1976, с. 398-414.
4. Виноградов В.В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования [текст] / В.В. Виноградов - история слов. - Москва, Наука, 1999. -139с
5. Судаков Г. В. Предметно- бытовая лексика в ономастологическом аспекте [текст] / Г.В. Судаков – Вологда : издво Вологодского гос. Пед. Ун-та, 1986, -112с
6. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва. URSS. 2017. 310 с
7. Чинь Т., Шаклеин В.М - Переосмысление обиходно бытовой лексики в русском языке с позиции Вьетнамской языковой традиции // Литера - 2020, -No 7. -С 85- 93
8. Hemmingway E. The old man and sea <http://www.arvindguptatoys.com/>
9. Ernest Hemingway, Qoca və deniz <https://edebiyat.az/kitab-yukle/1375-eheminquey-qoca-ve-deniz-pdf.html>

Xülasə

Məqalədə məişət leksikası anlayışının təyini və bu leksikanın təsnifi, məişət leksikasının bədii mətndə işlənmə xüsusiyyətləri, habelə mənbə dildən obyekt dilə tərcüməsi məsələləri araşdırılır.

Məişət leksikası dilin lüğət fondunda xüsusi bir lay təşkil edir. Bu leksik müxtəlif şüarlar əsasında təsnif oluna bilər. Məişət leksikasının təsnifini tematik qruplara ayırmaq mümkündür.

Ayrı-ayrı xalqların məişəti, həyat təzi, adət-ənənələri, geyimləri, yeməkləri və s. ilə bağlı olan leksik vahidlər eyni, yaxud yaxın predmet, eləcə də obyektlərin adlarını ifadə edir. Bu baxımdan ayrı-ayrı dillərdə həm qarşılığı olan, həm də dəqiq qarşılığı olmayan sözlər qeydə alınır. Bir xalqın məişətində istifadə olunan predmet başqa xalqın məişətində yoxdursa, onda onun adı realdır. Realilər bir dildən digərinə izahlı və ya təsviri yolla tərcümə edilməlidir.

İki etnosun məişətində qeydə alınan, lakin quruluşca fərqlənən predmetlərin adlarının tərcüməsi zamanı predmetlərarası fərqliliyin nəzərə alınması vacibdir.

Bədii mətnin insan məişətinin müxtəlif sahələrindən bəhs edən hissələrində təsvir edilən konkret sahəyə aid məişət leksikası daha böyük işləkliyə malik olur.

Açar sözlər: leksika, məişət leksikası, təsnifat, realiya, məişət predmeti, lüğət fondu.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ƏRƏB DİLİNDƏ İZAFƏT TƏRKİBLƏRİNİN İŞLƏDİLMƏSİ

Azərbaycan dilinin qrammatikasında əsas tərəfi adlarla (isim, sifət, say, əvəzlik və b.) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. Bu cür ismi birləşmələrin növü çoxdur; məsələn: yaşıl yarpaq, ağac yarpağı, yarpağın rəngi və s. Bunların hər biri öz yaranma üsuluna görə o birindən fərqlənir. Asılı tərəfləri əsas tərəfi izah etdiyinə görə bu söz birləşmələrinə təyini söz birləşmələri deyilir. Bunlar forma və məna xüsusiyyətlərinə görə üç növə bölünür: I növ təyini söz birləşmələri, II növ təyini söz birləşmələri, III növ təyini söz birləşmələri.

I növ təyini söz birləşmələri - Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan yaranan birləşmələrə birinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: sərin su, işıqlı otaq, yağışlı hava və s. I növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və feli sifətlə, əsas tərəfi isə isimlərlə (və isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunur. Məsələn: Daş (məhkəm, həmin, ağardılmış) divar; şüşə (çoxlu, təmiz, belə) qab.

II növ təyini söz birləşmələri - birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisiz, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili (-ı, -i, -u, -ü) birləşmələrə ikinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: insan təbiətli, bildirçin yuvası, şəhər bağı və s. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri, başlıca olaraq isimlərlə ifadə olunur. Lakin bəzən başqa nitq hissələri də isimləşərək belə birləşmələrin tərəfləri kimi işləyə bilər. Məsələn: gözəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı və s. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında başqa söz artırmaq olmur. Təyini söz birləşmələrinin bu növündə tərəflərdən biri cəmlənərək digər tərəf tək olur. Məsələn: Xalqlar dostluğu, qocalar evi, mədəniyyət sarayları və s.

III növ təyini söz birləşmələri - bu birləşmədə isə birinci tərəf yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur. Məsələn: kürün daşması, sözün mənası və s.

Ərəb dilində təyini söz birləşmələrini iki əsas qrupa ayırmaq olar. Bunlar uzlaşan təyini söz birləşmələri və uzlaşmayan təyini söz birləşmələridir. Qarışıq təyini söz birləşmələri adlandırılan söz birləşmələri isə bu iki növün qarışığı kimi izah edilsə də, bunların əsasında izafət təşkil edir.

Uzlaşan təyini söz birləşmələri iki komponentdən ibarətdir: a) təyin edən söz – نَعْتٌ , yaxud صِفَتٌ b) təyinlənən söz – مَثْبُوتٌ , yaxud مَعْصُوفٌ mausuuf. Bu iki componentlər arasında dörd cəhətə görə uzlaşma mövcuddur: hal, cins, kəmiyyət, vəziyyət, yəni müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik.

Məsələn: A. حَضْرَةٌ قَدِيمَةٌ qədim mədəniyyət
Y. حَضْرَةٌ قَدِيمَةٍ qədim mədəniyyətin
T. حَضْرَةٌ قَدِيمَةً qədim mədəniyyətə

Müəyyənlikdə olan ismin uzlaşan təyini də müəyyənlikdə olur.

Məsələn: الحَضْرَةُ الْقَدِيمَةُ

Ərəb qrammatiklərinin “izafət” adlandırdıqları uzlaşmayan təyini söz birləşməsi ifadə etdiyi məna çalarlıqlarının çoxluğu və ərəb dilində geniş işlədilməsi ilə başqa söz birləşmələrindən xeyli fərqlənir.

Əsasən isimlə ismin birləşməsindən ibarət olan bu birləşmələr ərəb dilində إِضْفَاةٌ [idafatun] “əlavə; izafət” adlanır. İzafətin ifadə etdiyi mənalar (malikiyyət, əşyanın növü, nədən düzəldiyi və s.) nə qədər bir birindən fərqlənsə fərqlənsin, izafət birləşməsi qrammatik nöqtəyi nəzərdən öz mahiyyəti etibarlı ilə təyini söz birləşməsi olaraq qalır; onun birinci tərəfi təyin olunanı – مِضَافٌ [mudafun], ikinci tərəfi isə təyin edəni – مِضَافٌ إِلَيْهِ [mudafun ileyhi] bildirir. İkinci tərəf birinci tərəfi yiyəlik halda olması ilə təyin etdiyi üçün, izafətə elmi qrammatikada uzlaşmayan təyini söz birləşməsi deyilir.

Ərəb dilində təyinlənən söz adlıq halda olub, artıqlıq qəbul etmir. Təyin isə yiyəlik halda olub, məlum olduqda artıqlıq qəbul edir.

Məsələn: Qeyri-müəyyənlikdə

(naməlum) İnstitutun kitabxanası- مَكْتَبَةُ جَامِعَةٍ

(naməlum) Məktəbin direktoru – مَدِيرُ مَدْرَسَةٍ

Müəyyənlikdə isə ikinci tərəf, yəni təyin edən tərəf artıqlıq qəbul edir. Məsələn: Qahirə şəhəri - مَدِينَةُ الْقَاهِرَةِ

(məlum) Məktəbin direktoru – مَدِيرُ الْمَدْرَسَةِ

(məlum) Otağın qapısı – بَابُ الْغُرْفَةِ

Beləliklə, izafətin qrammatik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) Təyin olunanın nə tənvinini, nə də artıqlıq olur, çünki ikinci tərəf birinci tərəfi təyin etdikdə eyni zamanda onun üçün bir artıqlıq rolunu da oynayır və ona müəyyənlik mənası verir.
- 2) Təyin edən çox zaman artıqlıq qəbul edir, lakin o tənvinli də ola bilər.
- 3) Təyin olunan isim hər üç halda ola bildiyi halda, təyin edən həmişə yiyəlik halda olur.
- 4) Təyin daim yiyəlik halda olur, müəyyənlikdə və qeyri-müəyyənlikdə olması isə cümlənin tələbindən aslıdır.
- 5) Təyinlənən söz izafət tərkibində təyinlənməklə yanaşı, qrammatik müəyyənlik də kəsb etdiyi üçün tənvinə ehtiyac olmadan, adlıq halda [u], yiyəlik halda [i], təsirlilik halda isə [ə] qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilçiliyinə görə bitişən əvəzliyin isimlə işlənməsi də izafət tərkibi sayılır. Bitişən əvəzlilər aid olduqları isimlərin sonuna əlavə olunaraq mənsubiyyət şəkilçilərinin və yiyəlik əvəzlilərinin mənalarını verir. Bitişən

əvəzlilər isimlərə qoşulduqda eyni zamanda onlar üçün bir artikl vəzifəsini icra edir, onları müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən bitişən əvəzlilik qəbul etmiş isimlərin tənvinini və artikli olmur.

Məsələn: (mənim şəhərim, bizim şəhərimiz) مدينتي ، مدينتنا

İzafət birləşməsi tərəflərinin sayına görə "ikitarəfli" və "çox tərəfli" olur. İki isimdən ibarət olan izafətə sadə izafət deyilir.

Məsələn: səhər qəzetləri – جرائدُ الصباح ; dərslərin mövzusu – موضوعُ الدرس

Çox tərəfli izafətdə, yaxud izafət zəncirində ən azı üç isim iştirak etməlidir. Burada hər sonrakı isim özündən əvvəlkinə yiyəlik vasitəsilə təyin edərək ona qrammatik müəyyənlik verir. İkitərəfli izafətdə olduğu kimi, çoxtərəfli izafətdə də sonuncu isim müəyyənlikdə və qeyri-müəyyənlikdə ola bilər. Bu cür birləşmələrdə isimlər bir-birini təyin etdiyi üçün nə tənvin, nə də artikl qəbul edir. Artikl və ya tənvin izafət zəncirinin yalnız sonuncu həlqəsində ola bilər. Məsələn:

Qeyri-müəyyənlikdə - Institutun müəlliminin lüğəti – قاموسُ مدرّسِ معهدٍ

Institutun professorunun məqaləsinin adı – اسمُ مقالةِ أستاذٍ معهدٍ

Müəyyənlikdə - Ölkə paytaxtının sakinləri – سكانُ عاصمةِ البلدِ

Qahirə şəhərinin universitetinin professoru – أستاذُ جامعةِ مدينةِ القاهرةِ

İzafət birləşmələrində tərəfləri təşkil edən həmcins üzvlər məlum qrammatik qaydalara tabe olur. Həmcins üzvlü izafəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: (1; 66)

1) Təyin olunan tərəfi (I tərəf) çoxaldılmış izafət. Məsələn:

Azərbaycanın şəhərləri, rayonları və kəndləri مَدَنٌ وَمَنَاطِقٌ وَقَرْيٌ أذربيجانَ

2) Təyin edən (II tərəf) tərəfi çoxaldılmış izafət. Məsələn:

Tələbələrin və müəllimlərin hüquqları حقوقُ الطلابِ وَالمدرّسينَ

3) Hər iki tərəfi çoxaldılmış izafət. Məsələn:

Məktəb və universitetin əhəmiyyəti və dəyəri أهميةٌ وَقيمةُ المدرسةِ وَالجامعةِ

Qeyd etdiyimiz izafət tərkibləri ilə yanaşı ərəb dilində yalançı izafət anlayışı da mövcuddur ki, burada da birinci və ikinci tərəflər bir-biri ilə yiyəlik hal vasitəsi ilə əlaqələndirilir, lakin eyni zamanda bunların hər biri dığər cəhətləri ilə səciyyələnilir. Belə izafət tərkiblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. İzafət tərkibli mürəkkəb sifətlər

Ərəb dilində mürəkkəb sifət kimi təsəvvür edilən bir sıra ifadələr vardır ki, bunlar izafət tərkibində sifətlə ismin birləşməsindən ibarətdir. Burada sifət isimdən əvvəl gəlir və özündən sonra gələn ismin yiyəlik haldı olmasını tələb edir.

Məsələn: Sülhsevər محبُ السلمِ

Xoşsifət حسنُ الوجهِ

Çoxsaylı كثيرُ العددِ

Bu cür sifətlərin mürəkkəb sifət ifadə etməsi özünü uzlaşmada da göstərir. Məsələn: Çoxsaylı əsərlər المؤلفاتُ الكثيرةُ العددِ

Kəndlinin qəşəng qızı بنتُ الفلاحِ الحسنةُ الوجهِ

2. İzafətin miqdar saylarının ifadəsində işlədilməsi

İzafətdən II və IV qrup miqdar saylarında da istifadə olunur. İkinci qrup miqdar saylarına 3-10 sayları daxildir. Üç sayından etibarən miqdar sayları sayılan isimdən əvvəl gəlir. II qrup miqdar sayları aid olduqları isimlə tərəfləri əks qrammatik cinsdə olan izafət əmələ gətirir, isim işq cəmdə və qeyri-müəyyənlikdə olur.

Məsələn: dörd otaq أربعَةُ غرفٍ ; yeddi qəzet سبعُ جرائدٍ ; altı gün ستةُ أيامٍ

Dördüncü qrup saylar da (100 və 100 – dən artıq) isimlə izafət əmələ gətirir, lakin burada isim daha cəmdə deyil, təkdə olur.

Məsələn: 100 kitabxana مئةُ مكتبةٍ ; 200 bina مئتاُ بنايةٍ ; 300 divan ثلاثمئةُ أريكةٍ 1000 qapı ألفُ بابٍ ; 2000 ailə ألفاُ أسرةٍ ; 3000 müəllim ثلاثةُ ألفِ مدرّسةٍ

3. İzafət vasitəsilə sifətlərin üstünlük dərəcəsinin ifadə edilməsi

Burada qəlibinə salınmış sifət özündən sonra gələn ad qruplu sözlə izafətə girir. (4;88)

a) فاعل qəlibində olan sifətdən sonrakı söz qeyri-müəyyənlikdə olarsa, üstünlüyü bildirilən sözün cins və kəmiyyətindən asılı olmayaraq sifət daim təkdə və kişi cinsində olur. Sifətdən sonra izafətə girən söz isə üstünlüyü bildirilən sözlə kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşır. Məsələn:

بلال افضلُ جارٍ في حيننا Bilal qəsəbəmizdə ən yaxşı qonşudur.

أمنة افضلُ طالبةٍ في المدرسةِ Əminə məktəbdə ən yaxşı tələbədir.

المسلمون افضلُ رجالٍ في العالمِ Müsəlman kişilər dünyada ən üstün kişilərdir.

b) فاعل qəlibində olan sifətdən sonra gələn söz müəyyənlikdə olarsa, sifət təyin etdiyi isimlə iki cür işləyə bilər.

Üstünlüyü bildirilən sözün cins və kəmiyyətindən asılı olmayaraq sifət daim təkdə və kişi cinsində ola bilər. Məsələn:

النبي محمد افضلُ الناسِ Məhəmməd peyğəmbər insanların ən fəzilətlisidir.

فاطمة افضلُ النساءِ Fatimə qadınların ən fəzilətlisidir.

المسلمون افضل الناس Müsəlman kişilər insanların ən üstünüdürlər.
Üstünlüyü bildirilən sözlə sifət məlum qaydalar əsasında uzlaşa bilər, yəni qadın cinsində فُعَلَى, müzəkkər cəmdə فاعل və ya افعلون, müənnəs cəmdə فَعْلِيَّات və ya فَعْل قəliblərində olur. Məsələn:

المسلمون افضل الناس Müsəlman kişilər insanların ən üstünüdür.
المسلمات فضليات النساء Müsəlman qadınlar qadınların ən üstünüdürlər.

4. “Hər, bütün, bəzi” (كُل ، جمع ، بعض) mənasını verən bir qrup sözlərin izafətdə işlədilməsi
كُل (küll, bütövlük) sözünün işlədilməsi

1) Özündən sonra təkdə qeyri-müəyyənlikdə gələn isimlə izafət yaradaraq “hər”, “hər bir” mənalərini ifadə edir.

Məsələn: Hər gün كل يوم ; Hər bina كل بناية ; Hər rəng كل لون

2) Özündən sonra təq və ya cəmdə müəyyənlikdə gələn isimlə izafət təşkil etdikdə “bütün (hamı)” mənasını verir.

Məsələn: Bütün gün كل اليوم ;

Bütün meyvələr كل الفواكه ; Bütün oyunlar كل الالعاب

جميع (cəm, məcmu) sözünün işlədilməsi

Cəm mənasını verən bir isimdir. Özündən sonrakı cəmdə olan isimlə izafət yaradaraq “hamı”, “bütün” mənasını verir. Məsələn:

Bütün işçilər, işçilərin hamısı جميع العمال

Bütün tələbələr, tələbələrin hamısı جميع الطالبات

بعض sözünün işlədilməsi

1. Özündən sonrakı cəmdə olan isimlə izafət yaradaraq “biri”, “hansısa biri”, “bəziləri” mənalərini ifadə edir. Məsələn:

Bəzi dövlətlər, dövlətlərdən biri بعض الدول

Bəzi dinlər, dinlərdən biri بعض الاديان

2. Özündən sonrakı təkdə olan isimlə izafət yaradaraq “qismən” mənasını ifadə edir. (9;226) Məsələn:

فهمتُك بعض الفهم Səni qismən başa düşdüm

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Məmmədov Ə.C. Ərəb dilinin qısa kursu . Bakı, 1998
2. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili dərsliyi. Bakı, 2013
3. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992
4. Şəkarov E. Ərəb dilinin qrammatikası. Bakı, 2011

Türk dilində

5. Dr.Ahmet Yaşar. Arapçanın Temel Kuralları. Anadolu Matbaacılık, 1996
6. D.R. Mustafa Meral Çörtü. Sarf-Nahiv, 2005

Rus dilində

7. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 2001
8. Лебедев В.В. Арабская грамматика. Москва, 2003
9. Маммедов А.Д. Учебник арабского языка. (для студентов 2-ого курса) Баку, 1984

Ərəb dilində

9. 1980. مصطفى الغلايين ، خاتم الدروس العربية ، بيروت ،

Ключевые слова: несогласованное определительное словосочетание, родительный падеж, виды идафы

Açar sözlər: uzlaşmayan təyini sözbirləşməsi, yiyəlik hal, izafətin növləri

Key words: inconsistent definition consonance, genitive case, types of izafets

Резюме

Употребление изафетных сочетаний в арабском языке

Во вступительной части статьи даются сведения об именных словосочетаниях, существующих в Азербайджанском языке. Потом рассматриваются типы определительных словосочетаний в арабском языке. Основная часть статьи посвящена разбору несогласованных определительных словосочетаний в арабском языке. Объясняются правила различных видов изафета: простой изафет, изафетной цепочки и изафета с однородными членами, и даются примеры. После этого рассматриваются словосочетания, относящиеся к «ложному изафету».

Summary

The use of izafet combinations in the Arabic language

In the introductory part of the article provides information about the nominal word combinations that exist in the Azerbaijani language. Then there is the discussion of the types of attributive phrases in Arabic. The main part of the article is devoted to the analysis of inconsistent phrases in Arabic. The rules of different types of izafet: simple izafet, izafet chains and izafet with the same member are explained and examples are given. Then the phrases related to "false izafet " are considered .

Rəyçi : dos. S.Mirzəyeva

ZAMANLARIN UZLAŞMASI PROBLEMİNİN ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ İFADƏ OLUNMASI

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hal – hərəkətin şərtini bildirir. Baş cümlənin bir üzvünə aid olan budaq cümlələrdən fərqli olaraq, şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və orada (baş cümlədə) ifadə olunan məzmunun şərtini bildirir. Başqa cür demiş olsaq, baş cümlədə görülməyən iş, budaq cümlədəki işlə şərtlənir.

Şərt budaq cümlələrində məlum olduğu kimi hərəkət və ya hal – vəziyyət ya icra edilib, ya icra edilməyib, ya da icra olunacağı təxmin edilir. Bu nöqteyi – nəzərdən Azərbaycan alimlərindən Ə. Abdullayev şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrini üç qismə ayırmışdır:

1. İşin icra olunduğunu bildiren baş cümlələr
2. İşin icra olunmadığını bildiren baş cümlələr
3. İşin icra olunacağı ehtimal edilən baş cümlələr (1, s. 323)

Ə. Abdullayevdən fərqli olaraq Q. Kazımov şərt budaq cümlələrinin təsnifatını verən zaman “budaq cümlə + baş cümlə” modelini göstərmişdir (3, s. 388). Müəllif Ə. Abdullayevin qeyd etdiyi təsnifatın məhz budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gələn hallarında baş verdiyini göstərmişdir (3, s. 388). Bundan əlavə şərt budaq cümləsindən danışan zaman Q. Kazımov budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcıların növlərinə görə aşağıdakı təsnifatı vermişdir:

1. Asindetik şərt budaq cümlələri
2. Sintetik şərt budaq cümlələri
3. Analitik şərt budaq cümlələri
4. Analitik – sintetik şərt budaq cümlələri (3, s. 388-390)

Lakin fars dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləli cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcılar rəngarəng olmadığı üçün bu məsələyə görə təsnifat verməyə ehtiyac duymuruq.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərlə yanaşı İ. Rəhimov ingilis dilində şərt budaq cümləsindən danışan zaman hər iki müəllifdən fərqli olaraq, işin icrasını zaman baxımından təsnif edərək aşağıdakı fikirlərini qeyd etmişdir:

1. Real şərt budaq cümlələri
2. İndiki və gələcək zamana aid olan qeyri – real şərt budaq cümlələri
3. Keçmiş zamana aid olan qeyri – real şərt budaq cümlələri (5, s. 253)

Bundan əlavə İ. Rəhimov ingilis dilində şərt budaq cümləsinin hər üç növündə zamanların uzlaşmasını izah etmişdir (5, s. 254 – 256).

Ə. Abdullayev Azərbaycan dilində şərt budaq cümləsini araşdıran zaman aşağıdakı zaman uyuşmalarını göstərmişdir:

1. Budaq cümlənin xəbəri xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlənin xəbəri müzarə zamanla ifadə olunur
2. Xəbər, budaq cümlədə felin xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə qəti gələcək zamanla ifadə olunur
3. Xəbər, budaq cümlədə xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə əmr şəkli ilə ifadə olunur
4. Xəbər, budaq cümlədə xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə iltizam şəkli ilə ifadə olunur
5. Xəbər, budaq cümlədə felin xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə vacib şəkli ilə ifadə olunur (1, s. 331-333)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bəndlərin hər birinə aid misallar göstərən müəllif zamanların bu cür uzlaşmasının səbəbini aydınlaşdırmamışdır.

Müəllif qeyd etmişdir ki, şərt budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri, demək olar ki, şühudi və nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmur, çünki şərt budaq cümləsində ifadə olunan iş baş cümlədəki işdən irəli düşməlidir. Əks təqdirdə budaq cümlədəki işin icrası üçün şərt ola bilməz (1, s. 335).

Bizdə müəlliflə razılışaraq qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan, ingilis və s. digər dillərdə bəlkə də bu hadisəyə təsadüf olunmur. Lakin fars dili haqqında bu sözü deyə bilmərik. Çünki fars dilində baş cümlənin xəbərinin şühudi keçmiş (ماضی مطلق) zamanda gəlməsi hadisəsinə təsadüf olunur. məs.:

(9, s. 36) اگر نفوذ پدرش نبود' خودش در زمینه ی کار و فعالیت های اجتماعی عرضه ی ابراز وجود نداشت.

Əgər atasının nüfuzu olmasaydı, özünü ictimai iş və fəaliyyət sahəsində göstərmə qabiliyyəti yox idi.

Həmin nümunədə baş cümlənin xəbərinin (وجود نداشت) şühudi keçmiş zamanda gəlməsinin şahidi olduq. Lakin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan zaman keçmiş zamanın hekayəsində verilmişdir. Bu da Fars və Azərbaycan dillərində zamanların təsnifatının müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Şərt budaq cümlələrində bildiyimiz kimi daşlaşmış və norma kimi qəbul olunan zamanların uzlaşması məlumdur. İndiyə qədər bu budaq cümləni araşdıran iranistlər şərt budaq cümləsində hərəkətin indiki və keçmiş zamana aid olması baxımından iki təsnifat növünü göstərmişlər: real şərt budaq cümlələri və qeyri – real şərt budaq cümlələri. Əgər şərt budaq cümləsindəki hərəkətin icrası indiki və gələcək zamana aiddirsə, o zaman budaq cümlə indiki zaman iltizam şəkli ilə (مضارع التزامی), baş cümlə isə indiki zamanla (زمان حال) ifadə olunur. Topladığımız nümunələrin sayından da məlum olur ki, bu hala dildə daha çox təsadüf olunur.

(9, s. 16) اگر همسرت به این رفتارش ادامه بده' من دیگه پا به خونه ی شما نمی گذارم.

Əgər arvadın bu rəftarına davam etsə, mən artıq sizin evinizə ayaq qoymaram.

¹⁴ BDU, baş müəllim. ayten.haciveva.73@mail.ru

(9, s. 53)

اگر سکوت کند فاجعه ی بزرگی به وقوع می پیوندد.

Əgər sakit dursa, böyük bir faciə baş verər.

(9, s. 75)

اگر هم طوری بشه می ریم خارج زندگی می کنیم.

Əgər başqa cür olsa, gədar xaricdə yaşayarıq.

Göstərilən nümunələrin hər üçündə baş cümlədəki işin həyata keçməsi, budaq cümlədəki iş – hərəkətin reallaşmasından asılıdır. Yəni, əgər budaq cümlədəki hərəkət həyata keçsə, baş cümlədəki hərəkət hökmən icra olunacaq.

Bundan əlavə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə hərəkət keçmiş zamana aid olarsa, məlum olduğu kimi, hər iki komponentin xəbəri keçmiş davamedici (ماضی استمراری) zamanda verilir. məs.:

(9, s. 36) اگر حسام هزار گاهی برای اشخاص با نفوذ خوش خدمتی می کرد' او هم به چنین اقداماتی دست می زد.

Əgər Hesam xoş nüfuzlu şəxslər üçün min addım xidmət göstərirdisə, o da belə işlərə əl qoyurdu.

(9, s. 36) اگر حسام دنبال کاری غیر از شغل اصلی خود می رفت' او هم بی درنگ دست به دامن پدرش می شد.

Əgər Hesam öz əsil peşasından başqa bir iş arxasıya gedirdisə, o da dərhal atasının ətəyindən yapışırdı.

(9, s. 13) اگر دلش می خواست به یک اشاره می توانست تمام ثروت پدرش را از شوهرش پس بگیرد.

Əgər ürəyi istəsəydi, bir işarə ilə atasının bütün sərvətini ərindən ala bilərdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu nümunələrdə hər iki cümlənin davamlı keçmiş zamanda verilməsinin şahidi olduq. Bu cümlələrdəki hərəkətlərin danışılan anda və ya ondan sonra həyata keçməsi artıq mümkün deyil. Hərəkətlərin icrasının indiki zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Keçmiş zamanda da bu iş və hərəkətin qəti olaraq reallaşması məlum deyil. İndiki zamana aid olan budaq cümlələrdə olduğu kimi, burada da baş cümlələrdəki hərəkətlərin reallaşması budaq cümlədəki hərəkətin icrası ilə şərtlənir.

Qeyd olunan nümunələrə şərt budaq cümlələrində zamanların uzlaşmasında norma kimi qəbul olunan qaydalardır. Lakin toplanılan nümunələr, aparılan araşdırmalar göstərir ki, şərt budaq cümlələrində zamanların uzlaşması heç də bunlarla məhdudlaşmır. Budaq cümlənin tələbi ilə baş cümlədəki hərəkətin reallaşması baxımından müxtəlif zamanlardan istifadə olunur. Bu hallarda felin zamanlarının da ifadə etdikləri mənalara önəm kəsb edir. məs.:

(9, s. 6) اگه قرار شد فامیل شوهرت به دینت بیاد چند تا دونه اسپند زیر تشک و بالشت قایم کن.

Əgər qərar oldu ki, ərinin ailəsi səni görməyə gəlsin, döşşək və balışın altında bir neçə üzərək gizlət.

اگر آن تابستان مه باتو تصمیم نداشت عروسی پسرش را در خانه به راه بیندازد' بدون شک دلش می

خواست تمام تابستان را به مسافرت برود.

(9, s. 77)

Əgər o yay Mehbanu qərar verməsəydi ki, oğlunun toyunu evdə yola versin, şübhəsiz, ürəyi istəyərdi ki, bütün yayı səfərdə keçirsin.

Birinci nümunədə budaq cümlənin xəbərinin şühudi keçmiş zamanda verilməsinə baxmayaraq, hərəkətin icrası gələcəkdə nəzərdə tutulub. Bu cümlədə hərəkətin hələ də reallaşması mümkündür. Çünki onların (ərinin qohumlarının) gəlib gəlməməsi məlum deyil, ola bilsin ki, gəldilər və baş cümlədəki iş icra olundu.

İkinci şərt budaq cümləsində də budaq cümlənin xəbəri şühudi keçmiş zamanda verilmişdir. Lakin birincisi nümunədən fərqli olaraq burada baş cümlədəki işin artıq reallaşması mümkün deyil. Çünki budaq cümlənin felinin məzmunundan məlum olur ki, bu iş keçmişdə artıq bitib qurtarıb. İndiki zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Yəni, artıq qərar verilib ki, oğlunun toy məclisini evdə keçirsin.

Azərbaycan alimlərindən Ə.Abdullayev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dilində şərt budaq cümləsində baş cümlənin xəbəri, demək olar ki, şühudi və nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmur. Çünki şərt budaq cümləsində ifadə olunan iş baş cümlədəki işdən irəli düşməlidir. Əks təqdirdə budaq cümlədəki iş baş cümlədəki işin icrası üçün şərt ola bilməz (1, s. 335).

Qeyd edə bilərik ki, müəllifin bu fikri məhdud dil materiallarına əsaslanır və biz bu fikri fars dilinə şamil edə bilmərik. Çünki fars dilində hər iki komponentin şühudi keçmiş zamanda verilməsi məlumdur. Şərt budaq cümləsində zamanların uzlaşmasını araşdıran Pərviz Natel Xanləri qeyd etdiyimiz kimi nümunələr əsasında bunu sübuta yetirmişdir.

Bundan əlavə toplanılan nümunələrdən məlum oldu ki, fars dilində baş cümlənin nəinki şühudi keçmiş zamanda, hətta nəqli keçmiş zamanda gəlməsi də məlumdur. məs.: (8, s.13) اگر جا بزند' برای همیشه باخته است.

Fars dilində şərt budaq cümlələrinin xəbərinin uzaq keçmiş (ماضی بعید) zamanda gəlməsinə də təsadüf olunur. məs.:

اگر اشکان در منزل بود' مرجانه به کمک و حمایت او' می توانست هر طوری دلش می خواست بازی

کند و هر رفتاری که دوست داشت در پیش بگیرد.

Əgər Əşkan evdə oldu, Mərcanə onun köməkliyi və himayəsi ilə ürəyi necə istəyirdisə oynaya bilərdi və sevdiyi hər rəftarı edirdi.

(9, s. 70)

اگر عروسی در تهران بود' به دیده ی مینا می آمدیم.

Əgər toy Tehranda olsaydı, Minanı görməyə gərdədik.

Birinci nümunənin məzmunundan belə aydın olur ki, baş cümlədəki hərəkətin reallaşması, həyata keçməsi mümkündür. Bu hadisə keçmişdə də icra oluna bilər, gələcəkdə də. Budaq cümlənin xəbərində gələcək zaman mənası da mövcuddur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunlarından belə məlum olur ki, baş cümlədəki iş ya icra olunmuşdur, yaxud o mövcuddur, real bir vəziyyətdədir.

İkinci cümlədə isə artıq baş cümlədəki işin reallaşması mümkün deyil, onun indiki zamanla əlaqəsi yoxdur. Yəni, toy Tehranda olmadı, biz də Minanı görə bilmədik. Kaş olaydı, görərdik. Baş cümlədəki iş reallaşmamışdır. Budaq cümlə ilə baş cümlə elə bir münasibətdədir ki, baş cümlədə ifadə olunan məzmun həyata keçməmişdir, başqa şəkildə desək, qeyri – real bir vəziyyətdədir.

Bundan əlavə şərt budaq cümləsinin xəbərinin keçmiş zaman iltizam şəklində, baş cümlənin isə qəti gələcək zamanda verilməsinə də təsadüf olunur. məs.:

(9, s. 94) اگر اشکان با مرجانه ازدواج نکرده باشد' من از خانه فرار خواهم کرد.

Əgər Əşkan Mərcanə ilə evlənmiş olsa (evlənməsə), mən evdən qaçaçağam.

Burada baş cümlədəki hərəkətin icra olunub olunmaması hələki məlum deyil. İcra olunması sual altındadır. Əgər reallaşsa, budaq cümlədəki hərəkət qəti şəkildə gələcəkdə yerinə yetiriləcək.

Şərt budaq cümlələrində hər iki komponentin xəbərinin davamlı keçmiş zamanda (ماضی استمراری) gəlməsi də məlumdur. məs.:

اگر سوزن خیاط گم نمی شد روزی یک قیامی دوخت. (امثال و حکم).

Əgər dərzinin iynəsi itməsəydi, bir gün qəba tikərdi.

Cümlənin məzmunundan da aydın olur ki, işin həyata keçməsi artıq mümkün deyil. Davamlı keçmiş zamanda verilməsinin səbəbini bu cür izah etmək olar ki, bu hərəkət keçmişdə müntəzəm olaraq, davamlı şəkildə icra olunub. Yəni, dərzinin iynəsi həmişə itib və o, qəba tikə bilməyib. Bu hadisə bir dəfə baş verməyib, dəfələrlə təkrar olunub.

Şərt budaq cümləsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə zamanların uzlaşması, deyə bilərik ki, zaman budaq cümləsindən daha rəngarəngdir. İndiyə qədər yazılmış fars dili dərsliklərində, qrammatika kitablarında bu budaq cümlənin iki, üç zamanı verildisə, araşdırmalar göstərdi ki, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zamanların uzlaşmasının geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Baş cümlədəki işin icrasının məhz budaq cümlə ilə şərtlənməsi, budaq cümlənin ümumi olaraq baş cümlənin bütün məzmununa aid olması burada zamanların uzlaşmasında heç bir məhdudiyət yaratmır, yəni mənanı və məntiqi uzlaşmanı qorumaq şərtlə komponentlərin xəbərlərini istənilən zamanda vermək mümkündür. Fars dilinin zənginliyi, xüsusilə də poeziya dilinin rəngarəngliyi və şərt budaq cümlələrinin daha çox danışıq dilində işlənməsi bu budaq cümlələrdə zamanların uyushmalarını geniş tədqiqata cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1974.
2. Axundov A., Felin zamanları, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1961.
3. Kazimov Q., Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007.
4. Kərimov A., Fars dili, Bakı, Adiləli nəşriyyatı, 2011.
5. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1966.
6. Sultanov R. Fars dilinin tədrisi metodikası, Bakı, ADU nəşri, 1973.
7. Şəfai Ə., Rüstəmov T., Ələkbərova A., Zülfiqarova F., Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası, Bakı, ADU nəşri, 1982.
8. نسرین قیبری (کافی) حکم کیست؟ حکم چیست؟ تهران: نشر پیکان، ۱۳۷۸
9. نسرین قیبری (کافی) عشقی به لطافت بران تهران: نشر پیکان، ۱۳۷۹

Ключевые слова: сложноподчинённое предложение, придаточное предложение, понятие времени, согласование времен

Key words: Subordinate complex sentence, conditional branch sentence, concept of time, coordination of times

ПРОБЛЕМА СОГЛАСОВАНИЯ ВРЕМЕНИ В СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С УСЛОВНЫМИ ПРИДАТОЧНЫМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ РЕЗЮМЕ

Условно придаточное предложение выражает условие действия. В отличие от ветвящихся предложений, которые принадлежат одному члену главного предложения, условное придаточное предложение связано с общим содержанием основного предложения и выражает состояние содержания, выраженного в нем (в основном предложении). Другими словами, работа, сделанная в основном предложении, обусловлена работой, сделанной в придаточном предложении. Как мы знаем, в условных предложениях есть согласование времен.

До сих пор иранисты, изучавшие придаточное предложение, выделяли два типа классификации в условно придаточном предложении с точки зрения того, принадлежит ли действие настоящему и прошедшему времени: реальные условные придаточные предложения и нереальные условные придаточные предложения. Если действие в условно придаточном предложении относится к настоящему и будущему времени, то ветвь выражается в настоящем времени в форме обязательства, а главное предложение выражается в настоящем времени. Исследование условного придаточного предложения показывает, что по комбинации времен в этом типе, сложноподчиненные предложения более красочны, чем придаточные предложение. Условность согласования главного предложения с придаточным, принадлежность придаточного предложения главному предложению не создает никаких ограничений временным согласованиям, т.е. указывание компонентов возможно в любое время, при условии сохранения смысла и логической последовательности.

THE PROBLEM OF MATTERING TIMES IN COMPLEX SENTENCES WITH CONDITIONAL BRANCH SENTENCES

Summary

The conditional clause refers to the terms of the condition of the action in the main clause. Unlike branch sentences, which belong to one member of the main sentence, the conditional branch sentence is related to the general content of the main sentence and expresses the condition of the content expressed therein (in the main sentence). In other words, the work done in the main

sentence is conditioned by the work done in the branch sentence. As we know in conditional clauses, it is known that there is a coincidence of petrified times and accepted as the norm. So far, Iranians who have studied this branch sentence have identified two types of classifications in the conditional branch sentence in terms of whether the action belongs to the present and the past tense: real conditional branch sentences and unreal conditional branch sentences. If the conditional action in the branch sentence refers to the present and future tenses, then the branch sentence is expressed in the present tense in the form of an obligation, and the main sentence is expressed in the present tense. Research in the conditional branch sentence shows that the combination of tenses in this type of subordinate compound sentence, we can say that time is more colorful than the branch sentence. The fact that the execution of the work in the main sentence is conditioned by the branch sentence, the fact that the branch sentence belongs to the whole content of the main sentence does not create any restrictions on the harmony of tenses, ie the messages of the components can be given at any time.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ANTİK DÖVRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ TURİZM LEKSİKASININ FORMALAŞMASINDA EKSTRALİŊQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU

GİRİŞ: Sosiolinqviistik baxımdan ingilis dilində turizm leksikasının yaranması və inkişafı aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm elmi, nəqliyyat vasitələrinin inkişafını, ticarəti, diplomatiyanı stimullaşdıraraq İnsan cəmiyyətinin inkişafı tarixində mütərəqqi rol oynamışdır. Turizmin mütəmadi inkişafı dünya tarixinin zəruri bir hissəsi olmuşdur.

Müasir turist ədəbiyyatında turizmin yaranması və inkişafı mərhələləri barədə vahid bir fikir yoxdur, lakin bütün dilçilər bir fikirdə yekdildirlər: M.V.Sokolova, L.P.Voronkova, M.B.Birjakov və başqaları iddia edirlər ki, XIX əsrə kimi olan dövr barədə ancaq turizmin inkişafına qədərki dövr kimi danışmaq olar. Voronkova öz əsərində C.Wokerə istinad edərək turizmin inkişafını səyahət zamanı istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq 5 dövrə bölməyi təklif edir. Onun fikrinə görə, turizmin inkişafında ilk dövr insanların hələ ibtidai nəqliyyat vasitələrinin istifadə olunduğu sənayeyə qədərki dövrdür. Növbəti dörd dövr isə dəmir yollarının, avtomobilin, reaktiv avialaynerlər əsri və dəniz layner kruizləri kimi yeni nəqliyyat vasitələrinin kəşfi ilə bağlıdır. [6, s. 28]

Amerikalı alimin bu fikri əlbəttə müəyyən mənada doğrudur, lakin bizim fikrimizcə turizm kimi qlobal bir sənayeni bir meyarla – nəqliyyat vasitələrinin inkişafı ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. Nəqliyyat vasitələri turizm sahəsində bütün dövrlərdə mühüm rol oynamışdır.

Voronkova turizmin inkişafını 4 dövrə bölür. Bu bölgədə o, XIX əsrin əvvəlinə kimi olan dövrü turizmin inkişafına qədərki dövr kimi qəbul edir. XVIII əsr turist və otel xidmətlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrin meydana çıxması ilə elitər turizm dövrü kimi qeyd oluna bilər. XIX-XX əsrlər ictimai turizmin yaranması dövrü kimi xarakterizə olunur. L. P. Voronkova II Dünya müharibəsindən bugünkü dövrə kimi olan dövrü kütləvi turizmin inkişafı dövrü hesab edir [6, s. 35].

M.V.Sokolova turizmin yaranmasının və inkişafını insan cəmiyyətinin qədim dövrlərdən bizim dövrə qədər formalaşması tarixi ilə əlaqəli şəkildə tədqiq etmişdir [8, s. 96].

İngilis dilində turizm leksikasının formalaşmasına təsir edən ekstralinqviistik amillər.

Sosiolinqviistik yanaşma mövqeyindən çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, turizmin yaranmasının və inkişafının bütün mərhələləri turizm leksikasının yaranması və inkişafında öz əksini tapmışdır.

İngilis turist leksikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun xüsusi fəaliyyət sahəsi kimi qəbul edilməsindən öncə formalaşmağa başlamasıdır.

Turizm sahəsi üzrə ədəbiyyatı araşdırarkən bir sıra dil vahidi sosiolinqviistik baxımdan təhlil edilmişdir.

Ekstralinqviistik amilləri linqviistik amillərlə vəhdətdə tədqiq edərək ingilis dilində olan turizmə aid olan söz və ifadələrin mənşəyini vahid şəkildə müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda ayrı-ayrı vahidlərin yaranma zamanı və şərtləri tədqiq edilmişdir.

Ekstralinqviistik tədqiqat zamanı leksik vahidlərin meydana çıxması barədə əldə olunmuş məlumat ingilis dilinin etimoloji və tarixi lüğətləri və turizm sahəsi üzrə Britaniya lüğətləri ilə dəqiqləşdirilmişdir.

“Hospitality” sözünün tarixi “tourism” sözündən daha qədim olub ilk dəfə XIV əsrdə meydana çıxmışdır. O, Latın sözü olan “hospes” sözündən törəyib, qonaq, ev sahibi, əcnəbi sözlərini özündə ehtiva edir. *Tourism* sözü isə bir qədər gec, 1772-ci ildə meydana çıxmışdır [3, s. 15]. William Theobald isə “tour” sözünün Yunan və Latın sözləri olan *circle* və *turn* sözlərindən törədiyi fikrini irəli sürür. Onun fikrincə *tourism* və *tourist* evdən çıxıb dolaşmaq və yenidən ora qayıtmaq deməkdir [4, s. 45].

Turizmin inkişafının erkən dövründə *accommodation* – qonaqlar üçün sığınacaq, *tavern* – pivaxana, *thermal spring* – isti bulaqlar, *sport tourism* – idman turizmi, *cultural tourism* – mədəni turizm, *balneological tourism* – müalicəvi turizm kimi leksik vahidlər dilin leksikasında özünə yer etmişdi. Aparılmış ekstralinqviistik materialların təhlilinə əsasən yuxarıda qeyd olunmuş leksik vahidlər müasir dövrdə mövcud olan turizm növlərinin əsasının hələ antik dövrdə qoyulduğu iddiasını irəli sürməyə imkan verilir. M.V.Sokolova, L.P.Voronkova, M.B. Birjakova kimi mütəxəssislərin işlərini təhlil edərkən aydın olur ki, hələ qədim Yunanıstanda mövcud olan qonaqpərvərlik anlayışı (evindən kənara səyahət edən insanlara xidmət göstərilməsi) müasir turizm sənayesi üçün xas olan qonaqların yerləşdirilməsi, qidalandırılması, istirahət və əyləncələrinin təşkil olunması kimi fəaliyyətlərin əsasını təşkil edirdi.

Bu ekstralinqviistik faktorlar hələ antik dövrdə turizm leksikasının əsasını qoymuşdur.

Daha maraqlı vəziyyət bir sıra leksik vahidlərin təhlili zamanı ortaya çıxır: *nomad*, *papyrianboat* və *palanquin*. Müasir dövrdə *nomad* sözü öz işlənmə sahəsini genişləndirmişdir. İlk mənəsi meydana çıxdıqdan bir əsr sonra yeni mənələr əldə etmişdir. Məsələn, bu söz bir dəfə səyahət etdiyi yerə ikinci dəfə getməyən turistləri bildirmək üçün istifadə olunur. *Nomad* sözünün digər mənəsi isə Avstraliyada rast gəlinir. Avstraliyanın əlşatmaz ərazilərinə turistləri aparmaq üçün istifadə olunan ikimotorlu çoxməqsədli təyyarə [7, s. 123].

Papyrian boat – *papyrus qayıq* və *palanquin* – müasir turizm sənayesində palankin leksik vahislərindən ekskursiya turlarına rəng qatmaq üçün şərq və cənub ölkələrinin mədəniyyətləri ilə turistləri tanış etmək məqsədi ilə istifadə olunur.

Antik dövr turizm leksikasında alınma sözlərin mənşəyi

Həmçinin antik dövrə məxsus olan bu 17 leksik vahidin təhlili göstərir ki, sözlərin 75 % -nin kökü yunan-latın mənşəlidir (17 leksik vahiddən 15). Hətta maraqlı faktlardan biri də odur ki, fransız mənşəli leksik vahidlər də yunan-latın mənşəlidir (17 leksik vahiddən 9).

Məsələn, ingilis dilinin etimoloji Oksford lüğətinə əsasən *hydropathy* -su ilə müalicə sözü iki yunan sözündən yaranıb: *húdōr* – su və *pátheia-müalicäusulu*

Fransız dilindən alınma yunan-latin mənşəli sözlərə nümunə olaraq *tavern* – *taverna* sözünü göstərmək olar. İngilis dilinin etimoloji Oksford lüğətinə əsasən *tavern* sözü qədim fransız sözü olan *taverne* latin yunan mənşəli *taberna* – *taverna*, *mehmanxana*, *daxma* sözündən törəmişdir [1, s. 234].

Bu sözün müasir mənasına gəldikdə fikir ayrılığı yaranmışdır.

P.H.Collinözünün «Dictionary of Hotels, Tourism and Catering Management» turizm lüğətində *tavern* – *taverna* sözünün öz mənasının itirərək istifadədən çıxdığını nəzərə alaraq, *inn*və ya *publichouse şəhəratrafi ərazilərdə mehmanxana, pivəxana* mənasında vermişdir [2, s.345].

O, həmçinin *tavern* – *taverna* sözünün daha ətraflı izahını verir. İlk öncə, bu sözü içki və qəlyanaltı xidmət olunan ictimai qidalanma obyektinə kimi təyin edir. Həmçinin, Aralıq dənizi ətrafı bəzi ölkələrdəki çik mehmanxana və ya İtaliya və bir sıra digər ölkələrdəki çik restoran, taverna kimi izah edir.

Beləcə, antik dövrdə *tavern* – *taverna* sözü ictimai qidalanma və yerləşməsi stemində birləşərək qonaq pərvərlik sistemində öz yerini tutmuşdur. Bunun əsasında isə, *accommodation* – *sığınacaq* və *provision of food (fare)* – *qidalanma* kimi müasir qonaqpərvərlik istiqamətlərini nkişafına səbəb olmuşdur.

Antik dövr yunan latin mənşəli sözlərdən başqa müasir ingilis dilinin turizm leksikasına qədim alman, qədim fransız, portuqal və ispan dillərindən sözlər də keçmişdir.

Məsələn, *Bath* – *Bat*, istularla müalicə üzrə ixtisaslaşmış kurort şəhər etimoloji məlumat əsasən qədim alman sözü olan *baþam* – *çimmək üçün yer* sözündən törəmişdir. Polisemiklik çirçivəsində müalicəvi sulara çimmək üçün səyahətçilərin səfər etdiyi məşhur kurort *Bath* – *Bat* öz adını *bath* – *çimmək, çimmək üçün yer, hamam* sözlərindən götürmüşdür.

Bununla əlaqədar olaraq M.V, Sokolova özünün “Turizmin tarixi” kitabında belə bir maraqlı faktı qeyd edir ki, hələ e.ə. 863-cü ildə yerli bataqlıqların isti mineral bulaqların da müalicə alan kral ailəsinin üzvlərindən biri tərəfindən əsası qoyulan *Bath* – *Bat* kurortu dünya tarixində ilk kurortlardan biridir. Bu yolla artıq antik dövrdə qonaq pərvərliyin digər bir yeni qolu – *recreation* – *ictimai mədəni xidmətlər, istirahət və əyləncənin təşkili* həyata keçir [8, s. 278].

Sport sözü qədim fransız dilində *disport* - *əyləncə, xoş vax keçirmək* sözü disporter – yayındırmaq (işindən) yaranmışdır. Söz ingilis dilinə qısaldılaraq *sport* kimi alınmışdır. Bir qədər sonra isə *sport* sözünün mənası dəyişərək konkret olaraq idman, oyun və ya müsabiqə formasında fiziki məşq edərək xoş vaxt keçirmək formasını almışdır. XIX əsrdə turizmin xüsusi fəaliyyət növü kimi təşəkkül tapmasından sonra *sport* sözü turizmin bir sahəsi kimi ixtisaslaşaraq ümumişlək leksikadan çıxaraq turizm sahəsinin leksikasına daxil olur.

İngilis dilinin leksikasında həmçinin portuqal dilindən alınma sözlər də çoxluq təşkil edir. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz *palanquin* – *palankin*: *qədim dövrdə yüksək rütbəli şəxslərin qullar tərəfindən dəmir dirəklər üzərində daşınması üçün xüsusi parçadan olan ev* sözü portuqal dilində olan *palanquin* sözündən keçib. Sözü etimologiyasına baxdıqda söz sanskrit sözü olan *paryanka* – *çarpayı, yataq* sözündən törəmişdir. Müasir dövrdə palankin sözü turistlərin bir yerdən digər yerə daşınması üçün istifadə olunan nəqliyyat vasitəsidir.

İspan dilindən alınma sözlərdə ingilis dilində tez-tez rast gəlmək olar. *Lunch* – *qəhvəaltı* özü ispan sözü *lonja* – *tikə* sözündən alınmışdır. Qədim qonaqpərvərlik sisteminin *lunch* sözünün ilk meydana çıxması növbəti ekstralingvistik faktla müşayiət olunur.

İşgüzar insanın naharı ifadəsi L.P.Voronkovanın qeyd etdiyi kimi hələ e.ə. 40-cı ildə roma kəndlisi Sekviya Lokat simasında meydana çıxmışdır. Bu fikir günorta yeməyi üçün evə getməyə imkanı olmayan tacirlərin həyatını yüngülləşdirmişdir [6, s. 98].

Lunch sözüylə XIX əsrdə ingilis dilinin leksikasına tamamilə daxil olaraq qəhvəaltı mənasını versə də XIX əsrdə yeni məna kəsb etmişdir: *nahar, yüngülqida*.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Hoad, T. F.** Oxford Concise Dictionary of English Etymology. Oxford: Oxford University Press. **2003**
2. P.H.Collin«Dictionary of Hotels, Tourism and Catering Management» 2003
3. R. Griffiths.The Monthly Review. Volume 47. Front Cover.. **1772**.
4. William F. **Theobald** Global Tourism. Second Edition: The next decade 1998
5. **Биржаков М.Б.** Введение в туризм. СПб.: Издательский дом "Герда". 2000.
6. Воронкова Л.П. История туризма и гостеприимства : Уч. пособие ФАИР-Пресс, **2004**.
7. **Ощепкова, В.В.; Петриковская, А.С.; Миничева, Н.П.** и др. Австралия и Новая Зеландия. Лингвострановедческий словарь
Издательство: М.: **2001**
8. Соколова М.В. История туризма Учебное пособие. - М.: Мастерство, 2002. 352 с

SUMMARY

The role of extralinguistic factors in the formation of English tourism lexicology in ancient times.

The article attempts to investigate the extralinguistic factors that influenced formation of tourism vocabulary in ancient times. It also reveals the stages of development of tourism as a type of activity. The article highlights 17 borrowings from different languages in the ancient times, divide them into various lexical semantic groups and deals with their origin. The study reveals that extralinguistic factors play an important role in laying the foundations of tourism vocabulary in antiquity.

Key words: Tourism lexicology, extralinguistic factors, lexical semantic groups, borrowings

Роль экстралингвистических факторов в формировании английской туристической лексикологии в древности.

Согласно исследованию, формирование туризма на английском прошло долгую историческую путь развития. Этот процесс, который начался в античности, был завершен в эпоху глобализации. Таким образом, проведенные анализы показывают, что большинство слов, принадлежащих античности сформировавшись в последующие столетия включились в лексику и были представлены как термины, относящиеся к глобальной индустрии туризма. 17 лексических единиц из разных языков, участвующих в исследовании, были расследованы с точки зрения лексической семантики, изучены их происхождение, даны объяснение и перевод. В результате исследования было определено, что экстралингвистические факторы играли важную роль в создании основ туристической лексики в античности.

Ключевые слова: Туристическая лексика, экстралингвистические факторы, лексические единицы, заимствования

Rəyçi: ADU-nun “Ümumi dilçilik” kafedrasının müdiri,
fil.e.d., prof. Azad Yəhya oğlu Məmmədov

БЕЗЛИЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В синтаксисе русского языка одной из важнейших сторон работы лингвистов является изучение типов простого предложения и в первую очередь, безличных предложений – самой многочисленной группы глагольных односоставных предложений.

Употребление безличных предложений являются основным способом представления категории безличности – уникального явления русского языка. Изучение данного типа предложений остается актуальной проблемой языкознания и на протяжении многих лет находится в центре пристального внимания лингвистических исследований.

Хотя некоторыми лингвистами отрицалось существование односоставных предложений, в том числе и безличных, появление в русской грамматике раздела «Односоставные предложения» было закономерным этапом развития лингвистической мысли. [4, С. 370]

Нельзя отрицать грамматическую односоставность таких предложений, как *Ему не спится* и *Мне стало скучно*, так как это означало бы признать их структурно-семантическое тождество с соответствующими им по значению двусоставными конструкциями, а именно: *Он не может спать. Я скучаю*. Можно утверждать, что перед нами не структурно-семантическое тождество, а явление семантической синонимии, т.е. структурно-семантическое сходство.

Для того чтобы понять происхождение, историю зарождения безличных предложений, необходимо выявить, что такое безличные предложения в современном русском языке, установить их типы по значению и по структуре.

Термин «безличные предложения» ввел Востоков А.Х. Это особый тип односоставных предложений, который не представляет собою единства ни по структуре, ни по функциональному назначению отдельных членов, и в то же время нельзя не отметить и наличие общих языковых признаков данного типа предложений.

Безличные предложения представляют собой самую разнообразную по структуре и семантике разновидность предложений в современном русском языке. Это одна из наиболее употребительных типов предложений и постоянно подчеркивается тенденция роста и все более широкого распространения безличных конструкций.

Е.М. Галкина-Федорук, автор фундаментального труда по безличности, утверждает: «Этот рост объясняется ... развивающимися формами мышления, расширением средств изобразительности, а также различными грамматическими процессами», характеризует безличные предложения, как предложения, в форме сказуемого которых «не выражено значение лица и нет указания на него в данном контексте». [3, С. 308].

Еще А.М. Пешковский обращал внимание на то, что «безличные предложения, по-видимому, отнюдь не есть остатки чего-то убывающего в языке, а наоборот, нечто все более растущее и развивающееся». При этом он отмечал, что «можно прямо сказать, что история новых языков есть история вытеснения личного предложения безличным» [5, С. 315-337].

С точки зрения А.А.Потебни «... под безличностью глагола давно привыкли понимать не отсутствие грамматического лица, а известные его свойства». И в качестве примера (для сравнения) он приводит односоставные определенно-личные и безличные предложения: «*Люблю*» и «*Светает*».

В первом предложении налицо указание на 1 лицо, которое определяется по личному окончанию 1 лица, единственного числа *-ю* (или *-у*) (т.е. определенный субъект – *я люблю*), во втором предложении субъект неопределенный («*светает*» что? – неизвестно что). Общеизвестно, что основным значением безличных глаголов является значение состояния, и признак, обозначенный глаголом *светает*, более емкий по своему содержанию из-за широты признака (*светает* – общее состояние природы), и в данном предложении Потебня указывает на своеобразное проявление лица.

Проблема определения сущности безличных предложений остается спорной. Лингвисты дают различную оценку безличным предложениям, трактуют неодинаково из-за особой специфики данного типа предложений.

Хотя и существует проблема определения природы безличных предложений, лингвисты пришли к единому мнению в следующих вопросах:

1. Безличные предложения существуют;
2. Безличные предложения выражают действие или признак безотносительно к субъекту действия;
3. В безличных предложениях нет и не может быть подлежащего (форма имени в именительном падеже);
4. Главный член безличных предложений выражается формой, не указывающей на отношение высказывания к 1-му, 2-му или 3-му лицу;
5. Большая часть безличных предложений выражают значение состояния.

Так считают, к примеру, Е.М. Галкина-Федорук, В.В. Бабайцева, П.А. Лекант, Н.Ю. Шведова и др.

В предложении *Работу уже сдали* глагол *сдали* выражает действие, которое мыслится как совершаемое определенным лицом, а не само по себе.

Это предложение неопределенно-личное. В отличие от такого типа предложений, в безличных действие глагола представлено без участия субъекта действия, т.е. подлежащего, например: *Отцу не здоровится. Ему неуютно*. Это бессубъектные безличные предложения. В данных предложениях хотя и есть указание на действующее лицо (*отцу, ему*), однако форма сказуемого не допускает наличия именительного падежа, и действие таким образом протекает без субъекта. [6, С. 29].

В такого рода предложениях безличная форма используется в тех случаях, когда надо обратить внимание на действие, усилить данное действие. Отсутствие деятеля в предложениях, в которых не допускается грамматическое подлежащее, является семантической основой безличных предложений. [1, С. 173].

В бессубъектных безличных предложениях в основном употребляются собственно безличные глаголы: *моросит, светает, смеркается, штормит*, но могут быть и личные глаголы в безличном употреблении: *темнеет, светлеет, яснееет* и др.

Отсюда можно сделать вывод, что действие в безличных предложениях не соотносится с деятелем, субъектом действия, и этот признак является общим значением для таких предложений. Показателем таких значений является форма безличности – сказуемые в форме 3 лица единственного числа в настоящем и будущем времени или в форме среднего рода прошедшего времени: *Скоро светать будет. Уже совсем стемнело. На дворе было тихо.*

Главный член безличного предложения может иметь разные формы:

а) спрягаемо-глагольную: *Вечереет. Пахнет снегом. Мне не спится.*

б) именную: *Мне грустно и легко. В просьбе отказано.*

Производитель предикативного признака может выражаться косвенным падежом существительного, местоимения: *Отцу взгрустнулось. Его знобит.* При категории состояния и кратких причастиях в прошедшем и будущем времени употребляется глагол-связка *быть* в безличной форме: *Приятно было с вами познакомиться. Грустно будет расставаться.* В настоящем времени связка не употребляется (она нулевая).

Таким образом, безличное предложение – синтаксическая единица, характеризующаяся односоставностью, бесподлежащностью, грамматической бессубъектностью. Это является общим свойством всех глагольных односоставных предложений.

Говоря о категории безличности, академик В.В. Виноградов утверждает, что данная категория является «семантическим центром особых глагольных слов – безличных глаголов». [2, С. 383-385].

Односоставные безличные предложения имеют параллели среди двусоставных предложений (синонимичные им конструкции), например: *Нам весело – Мы веселимся. Ему плохо – Он чувствует себя плохо. Мне не думается – Я не могу думать.*

«В настоящее время категория эта уже всеобща, то есть форму эту можно образовать от каждого глагола (*мне читается, говорится, работается, лежится, чихается* и т.д. ...)». [5, С. 346].

Параллельные образования – это очень богатый ряд соотношений. Данные соотношения количественно увеличиваются за счет образования безличных глаголов от личных с помощью аффикса *-ся(-сь)*, которые, присоединяясь к личным глаголам, придают им безличность. При всем этом двусоставность, как утверждают некоторые языковеды, не вытесняет безличность.

Семантическое значение личных и соотносительных безличных глаголов может быть очень близко. В таком случае они становятся взаимозаменяемы без ущерба содержанию текста и выбор личного или безличного глагола будет зависеть от автора высказывания. По наблюдениям некоторых ученых и личное, и безличное предложения встречаются в равном количестве, и нет тенденции вытеснения одного типа другим. Однако некоторые языковеды отмечают явный перевес безличных глаголов в предложениях, то есть безличные конструкции.

В русском языке нет единой классификации безличных предложений. Существуют несколько классификаций предложений данного типа. Языковеды, классифицируя безличные предложения, исходят из грамматической формы как главного члена (сказуемого), так и других членов данного предложения и таким образом проводят синтаксический анализ структуры безличных конструкций.

В частности, Пешковский А.М. в своем труде «Русский синтаксис в научном освещении», классифицируя безличные предложения, выделяет следующие семантико-структурные группы безличных предложений, которые строятся по различным моделям. [5, С. 318].

Наиболее продуктивные группы:

1. Предложения, обозначающие физическое состояние человека, например: *Спину тянет. Ногу свело.* Они строятся при помощи глагола

3-го лица, а в прошедшем времени в форме среднего рода.

2. Предложения, обозначающие стихийные явления природы, например: *Ветром сдувает. Дождем смыло.* Строятся с участием глаголов 3-го лица, а в прошедшем времени – в форме среднего рода и существительного в творительном падеже.

3. Предложения, в которых сказуемое составное, состоящее из связки *было* (прош.вр.), *будет* (буд.вр.), в настоящем времени связка нулевая, выражается словами категории состояния, например: *Было холодно.*

Сделалось душно. Сюда же относятся предложения с существительным в дательном падеже или инфинитивом: *Ребенку страшно. Рано вставать.* Также могут использоваться слова *можно, должно, надобно, надо, нужно*, которые Пешковский называл «бесформенными словами», и слова категории состояния *жаль, охота, досуг, лень, грех, пора, нельзя, грехи* др., например: *Нам было жаль потерянного времени.*

4. Отрицательные предложения с личным глаголом в роли безличного и со страдательным безличным составным сказуемым плюс существительное в родительном падеже, например: *Ни облачка на небе не бродило. А бабьей глупости меры не положено.*

Безличные предложения – одна из наиболее употребительных типов предложений и постоянно подчеркивается тенденция роста и все более широкого распространения безличных конструкций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1978. – С.173
2. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М., 1958. – С.271. Виноградов 1986: С. 383-385]
3. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке//Вопросы синтаксиса современного русского языка/Под ред. Виноградова В.В. - М., 1950. – С.308.
4. Грамматика русского языка. – М., 1954. – Т.2. – Ч.1. – С.73 – 74. Грамматика русского языка. – 1954. – С.370.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938, С. 346.С.315 – 337.С.318
6. Филин Ф.П. Русский язык: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – С.29.

Ключевые слова: односоставность, безличность, предложение, семантика, структура, классификация.

Keywords: mononuclear sentence, impersonality, sentence, semantics, structure, classification

Açar sözlər: təktərkipli, şəxsizlik, cümlə, semantika, struktur, təsnifat.

РЕЗЮМЕ

Категории безличности – уникальное явление русского языка. В русском языке ученые сталкиваются с проблемой определения сущности безличных предложений и, как следствие, нет единой классификации данного типа предложений.

Актуальность темы определяется интересом лингвистов к данным проблемам.

Цель данной работы состоит в определении типов безличных предложений – самой многочисленной группы глагольных односоставных предложений.

В работе проводится синтаксический анализ структуры безличных конструкций, которые строятся по различным моделям, выделяются семантико-структурные группы.

К анализу привлечен довольно большой материал, включающий типы безличных предложений.

Summary

The category of impersonality is a unique phenomenon of the Russian language. Scientists are faced with the problem of determination of the essence of impersonal sentences in the Russian language and, as a result, there is no common classification of this type of sentences.

The relevance of the topic is determined by the linguists' interest in this problem. The purpose of this work is to determine the types of impersonal sentences which are considered to be the largest group of mononuclear verbal sentences.

The research provides a syntactic analysis of the structure of impersonal constructions that are formed according to the different models; the semantic-structural groups stand out. Quite a lot of material is involved in the analysis, including the different types of impersonal sentences.

XÜLASƏ

Şəxsizlik kateqoriyası rus dilinin unikal hadisəsidir. Dilçilər şəxsiz cümlələrin təyini ilə bağlı problemlərlə qarşılaşır və nəticədə, bu cür cümlələrin eyni təsnifatı yoxdur.

Mövzunun aktuallığı dilçilərin bu məsələyə olan marağı ilə bağlıdır.

İşin məqsədi təktərkipli fəli cümlələrin ən çox saylı qrup sayılan şəxsiz cümlələrin təyiniyədir.

İşdə müxtəlif modellərlə qurulmuş şəxsiz konstruksiyaların sintaksik təhlili aparılır, semantik-struktur qruplar müəyyən edilir. Təhlilə şəxsiz cümlələrin növü ilə bağlı geniş material daxildir.

Рецензент: проф. С. Магеррамова

Tovus Əsrəf qızı Həmidova¹⁶
İNGİLİS DİLİNİN DÜNYA DİLLƏRİNDƏ YERİ

GİRİŞ: Ana dili bir millətin ən dəyərli ünsiyyət vasitəsidir. Xalqın milli psixologiyası, xarakteri, təfəkkür tərzı, bədii yaradıcılıq, dini və mənəvi durumu kimi mühüm xüsusiyyətləri, əlamətləri dildə və dil vasitəsilə meydana çıxır. Dil birbaşa insan təfəkkürünün səlis şəkildə ifadəsidir.

Bildiyimiz kimi, dünyada müxtəlif dillər mövcuddur və bu dillər vasitəsi ilə dünya xalqları bir-birləri ilə ünsiyyət qurur. Dünya dilləri yer üzündə üç minə qədər mövcuddur. Yüz əlli ildən çoxdur ki, dünya dillərinin ümumi şəkildə öyrənilir, dil tipləri müəyyənləşdirilir. Dünya dilləri iki cür təsnif olunur: tipoloji və ya morfoloji, geneoloji.

Morfoloji təsnif həm qohum, həm qohum olmayan dilləri əhatə edirsə, geneoloji təsnif yalnız qohum dillər üzrə aparılır. Qohumluğuna görə dillər dil ailəsi adlanır: Türk dillər ailəsi, Sami, Hami ailəsi və s (8).

Hər hansı dilin başqa dil ilə qohumluğu öyrənilirsə, tarixi inkişafı və material cəhətdən yaxınlığı əsas meyar hesab olunur. Dillərin tarixiliyi dərinliyə getdikcə bu qohumluq daha da aydınlaşır. Dillərin qohumluğu tarixi müqayisəli metod ilə öyrənilir. Təsviri metod isə eramızın əvvəllərində qədim Yunanıstanda ərəb, hind dilçiliyində və b. dillərdə tətbiq olunan metoddur.

Dünyada danışılan dillərin hamısı bir dil ailəsinə mənsubdur. Dilin yazılı tarixi çox qısa olduğu üçün, çox az dilin qəti kökü bilinməkdədir. Dil ailələrinin təyin olunması, dil tiplərinin müəvvən olunması uzun elmi işlər nəticəsində mümkün olmuşdur.

Dünya dilləri arasında Hind-Avropa dil ailəsi ən böyük **dil ailələrindən** biri hesab edilir. Bu dil ailəsi bütün qitələrdə istifadə edilməkdədir. Hind-Avropa dil ailəsi qrupunda danışanların sayı təxminən 2,5 milyard nəfərdən ibarətdir (7).

Hind-Avropa dilinin Avropa qolu Roman qrupu (fransız, ispan, italyan, portuqal, rumın, katalon, provansal, sefard), Slavyan qrupu (rus, ukrayna, belorus, serb, xorvat, bosniya, bolqar, makedon, sloven, slovak, çex), Baltik qrupu (ölü dil olan Pruss, litva dili, latış dili). Keltqrupu (breton, qall, irland, şotland, kernevek, Yunan qrupu, Alban qrupu və xüsusilə, German dili ailəsi ingilis, alman, holland, afrikaans, isveç, norveç, island, idiş dillərindən ibarətdir.

German dili də öz növbəsində üç qrupa bölünür. Şərqi və şimali ingilis dili üç tarixi inkişaf dövrü keçib: qədim, orta və yeni. Alman dili yuxarı və aşağı alman dilinə bölünür. Alman dilinin şimal qrupuna - isveçrə, norveç, island və sairə dillər aiddir. Roman dili-ispan, portekiz, Kelt, Yunan dili aiddir. Mesit və toxar dili ölü dildir (7).

Bütün dünya dilləri kimi ingilis dilinin də öz quruluşu, lüğət tərkibi və sairə ilə fərqlənir. İngilis dilinin bəzi ümumi qanunauyğunluqları, dil vahidlərinin sistemli təşkili və s. xasdır. İngilis dili daşıyıcısı olan xalqın minilliklərlə hesablanan mədəniyyəti, həyatı onun dilində, dilin şifahi və yazılı formalarında, müxtəlif janrların abidələrində öz əksini tapır.

Ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi, zəngin leksik və qrammatik vasitələrə malik olması, şəkilçi sistemində çox ciddi bir ardıcılığın formalaşması, söz yaratma prosesində az sözlə çox mənə ifadə etmək imkanları, söz sırasında özünəməxsus qanunauyğunluqların mövcudluğu ingilis dilinin ən qədimdən ictimai həyatda böyük nüfuza malik olduğunu təsdiq edir. Çoxəsrlik təkamül yolu keçmiş ingilis dilinin tarixi çox qədimdir. Bu dil hazırkı inkişaf mərhələsinə çatmaq üçün çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Zaman-zaman bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmiş və bunlar da ingilis dilinin söz ehtiyatına önəmli təsirini göstərmişdir.

İngilis dili **Hind-Avropa dillərindən** german dilləri ailəsinə aiddir. Morfoloji quruluşuna görə flektiv-analitik dildir. Doğma dil kimi 410 milyon insan bu dilin daşıyıcısıdır. İngilis dilində ikinci dil kimi bir milyard insan danışır. İngilis dili **BMT**-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir.

İngilislərin təbii dili, **İngiltərənin**, faktiki **Böyük Britaniyanın**, **ABŞ**-in 31 ştatının, **İrlandiyanın**, **Kanadanın** və **Maltanın** iki rəsmi dilindən biri, **Avstraliyanın**, **Yeni Zelandiyanın** rəsmi dilidir (9). İngilis dili **Asiya** ölkələrindən **Hindistan**, **Pakistan** kimi bir sıra ölkələrin rəsmi dili olmuşdur. Bir mənbə də qeyd edilir: “Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birini başa düşmək üçün çox vaxt ingilis dilində danışirlar. Çünki ingilis dili böyük kütlə tərəfindən qəbul edilən global dil hesab olunur. Hindistan da, Pakistan da buna misal ola bilər. Hindistanda 24 müxtəlif dildə danışan bir milyondan çox əhali üçün ingilis dili ümumi dil hesab olunur” (7). **Afrikanın** bəzi dövrlərində də ingilis dili rəsmi dil kimi istifadə olunub. İngilis dilinin əlifbası **VII əsrdən latın qrafikası** əsasında hazırlanmışdır. **ABŞ**, **Böyük Britaniya**, **Kanada**, **Avstraliya**, **İrlandiya**, **Car**, **Yeni Zelandiya**, **Sinqapur** ingilis dilində danışirlar.

İngilis dili bir neçə yüz il bundan əvvəl Britaniya adasının istilaları nəticəsində yaranmışdır. İngilis dilinin inkişaf tarixi üç dövrə bölünmüşdür:

1. Qədim ingilis dili (450–1066).
2. Orta dövr ingilis dili (1066–1500).
3. Yeni dövr ingilis dili (1500-ci ildən indiki dövrə qədər). (6, s. 27).

İngilis dilinin ilk inkişaf mərhələsi hesab edilən qədim ingilis dilini anlamaq çox çətindir. Qədim ingilis dilinin yazı nümunələrini yalnız bəzi ekspertlər oxuya bilir. Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülüb. İngilis dilinin bu tarixi inkişaf dövründən VII-VIII əsrlərə aid olan “Beovulf” poeması günümüze qədər gəlib çatmışdır. Poema qəhrəman krala həsr olunmuşdur. Poemanın müəllifinin kim olduğu məlum deyil. Köhnə ingilis dilində XI əsrin sonlarına qədər danışılırdı.

¹⁶ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

İngilis dilinin orta ingilis dili tarixi inkişaf dövrü müasir ingilis dili ilə oxşarlıq təşkil edir. Cətinlik səviyyəsi qədim ingilis dili tarixi inkişaf mərhələsində olduğu kimi olmasa da, orta ingilis dilini müasir dövrdə başa düşmək cətinlik törədir.

Orta ingilis dili dövründən də zamanımıza bir çox yazılı abidə gəlib çatmışdır. Bu dövrün ən dəyərli nümunəsi 1400-cü illərdə Londonda yaşamış sair Ceffri Coser tərəfindən yazılmış mənşəm "Kenterberri hekayələri"dir. Əsər Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şeirlər toplusu şəklində yazılıb. Qeyd etmək istərdik ki, Ceffri Coser ingilis dilində yazan ilk ən böyük sair olmuşdur.

Sonrakı dövrlər Orta ingilis dili inkişaf edərək müasir ingilis dilinə çevrilir. Bu dövrdə mətbəə meydana çıxdı. 1474 -ci ildə ilk printer olan William Caxton ilk kitabını fransız dilindən ingilis dilinə tərcümə edərək mətbəə şəklində çap etmişdi. Bu kitabı öz dilinə tərcümə etmişdi.

İngilis dili tarixində Uilyam Şekspirin əsəri dərin iz buraxıb. Şekspirin əsərlərində tapılmış bir çox sözə müasir ingilis dilində də rast gəlmək olar.

Müasir ingilis dilində qədim hind dilinin sözləri ilə əlaqəli bir çox söz var. Müasir ingilis dili qarışıq adlanır - ümumi mənə daşıyan bir çox söz ortaq kök olmur. Bu, orta ingilis dövrünə xas olan üçbucaqlılığın bir nəticəsidir.

İngilis dili daim inkişaf etməkdədir, ləhcələrlə böyüyür və çoxalır, hər yeni konsepsiya insanlara öz ətrafında çox sayda yeni söz hazırlamağa imkan verir. Bəzi sözlər, əksinə, lazımsız kimi tarixə düşür.

İngilis dili global bir dilə çevrildikdə və dünyada istifadə edildikdə, özü əvvəlkindən daha zəngin oldu. Digər dillərdən və mədəniyyətlərdən yeni sözlər götürdü. Amerika dilinin bir çox sözləri yerli Amerika ləhcələrindən gəldi (5, s. 14).

Hal-hazırda ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Bütün dünyada demək olar ki, elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılıqlara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Britaniya ingiliscəsi, Amerika ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi ingilis dilinin variantları hesab edilir. Onları dialekt adlandırmaq mümkün deyildir. Dialekt müəyyən insan kütləsi tərəfindən müəyyən ərazi daxilində məskunlaşmış insanlar tərəfindən işlədilir. İngilis dilinin yuxarıda qeyd olunan variantları isə dialektlərdən fərqli olaraq, tarixən müxtəlif ərazilərdə yayılan ingilis dilinin bir çox linqvistik və ekstra-linqvistik amillərin nəticəsi olaraq qrammatik və leksik baxımdan daha artıq fərqli cəhətlər əldə etmiş formalarıdır. Variantlar müstəqil dillər olmasalar da onların lüğət tərkibində mövcud olan fərqli cəhətlər dialektlər arasında mövcud olan leksik fərqlərdən xeyli dərəcədə çoxdur. Müxtəlif variantlarda yazılmış mətnlərin tərcüməsi hətta bir çox hallarda aşkar cətinliklər doğurur.

Bir sözlə, ingilis dili dünyanın aparıcı dili olduğu üçün dünya dilləri arasında xüsusi yeri vardır. İngilisi dilinin dünya dilləri arasında xüsusi rolu olduğunu onun yer kürəsinin ən qabaqcıl ölkələrinin bir-birlərini ümumi anlaya bilməsində, ortaq ünsiyyət qurmasında açıq şəkildə görmək mümkündür. Azərbaycanın Şanlı tarixində də ingilis dilinin beynəlmiləl əhəmiyyətə malik olduğunu şahidi olduq. 44 günlük Qarabağ müharibəsində beynəlxalq informasiyaların dünyaya çatdırılmasında ingilis dilinin əsaslı əhəmiyyətinin şahidi olduq. Ölkə prezidentimiz İlham Əliyevin ingilis dilində səliss şəkildə dünya arenasını üçün verdiyi müsahibələri də ingilis dilinin ümumbəşəri dəyərə malik olduğunu ən yüksək göstəricisidir.

QAYNAQLAR:

1. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 135 s.
2. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı, Maarif 1989, s.568 nəşriyyatı, səh. 20
3. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı: Maarif, 1965, 38 s.
4. Миролубов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования // ИЯШ, 2001, №3, стр.14
5. Baugh A.C. History of the England NY.1958, s.463 26. Chen G.M., Starosta W.J. Foundation of Inter-cultural Communication – Needham Heights MA: Allyn and Bacon, 1998
6. Malinovski B. The problem of meaning in primitive languages. London, 1923, p.306 40. Marckward A.H. American English. N.Y., 1958, pg.4
7. <https://www.amerikaninsesi.org/a/history-of-english/1573283.html>
8. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ngilis_dilinin_ovrenilmesi_nin_zerurilivi_hacqinda.pdf_52
9. <http://217.64.17.124:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/976/F%29%99hadl%C4%B1%20Jal%C9%99%20El%C5%9F%C9%99n%20q%C4%99>

Açar sözlər: İngilis dili, dünya dilləri, ədəbi dil, termin, alınmalar

Ключевые слова: Английский язык, the world languages, литературный язык, термин, заимствования

Key words: English language, мировые языки, literary language, terminology, borrowings

İNGİLİS DİLİNİN DÜNYA DİLLƏRİNDƏ YERİ XÜLASƏ

Müasir dövrdə ingilis dili elə bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır ki, elmi-texniki inkişaf nəticəsində yaranmış müxtəlif fikirləri, sözləri, anlayışları, xüsusi elmi və texniki terminləri çox asanlıqla ifadə etmək olar. Bu onu göstərir ki, ingilis dili ictimai, mədəni inkişafıla bağlı olaraq tərəqqi edir. İngilis ədəbi dili elmi əsərlərin, dərsliklərin, monoqrafiyaların dilidir.

Məqalə ingilis dilinin dünya dillərində yeri və roluna həsr olunmuşdur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

МЕСТО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА МИРОВЫХ ЯЗЫКАХ РЕЗЮМЕ

В годы независимости английский язык достиг такой стадии развития, что можно легко выразить различные идеи, слова, концепции, специальные научно-технические термины, созданные в результате научно-технического развития. Это показывает, что английский язык развивается с точки зрения социального и культурного развития. Научный английский язык это язык научных трудов, учебники, монографии. Главный признак логика, последовательность и терминология. Статья посвящена месту и роли английского языка в мировых языках. Различная научная литература была использована в написании

THE PLACE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE WORLD LANGUAGES SUMMARY

In the Independent years, the English language has reached such a stage of development that the various ideas, words, concepts, special scientific and technical terms created as a result of scientific and technical development can easily be expressed. This shows that Azerbaijani language is progressing in terms of social and cultural development, its publicist, artistic and scientific styles are further developed and enriched.

The English literary language is the language of scientific works, textbooks, monographs.

The article is devoted to the place and role of English in world languages. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos.E. Vəliyeva

KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ SƏS MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Düzgün kommunikasiya insanın cəmiyyət üçün mədəni, yetkin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının başlıca göstəricilərindən biridir. Düzgün kommunikasiya nitq mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. Nitq mədəniyyəti insanın lüğət ehtiyatını, onun məqsədə, məzmunu uyğun danışmaq və yazmaq bacarığını, dinləyici və oxucusunun tələbinə uyğun üslub seçimini, rəhbərliyin əsas cəhətlərini əhatə edir. İctimai həyatın, tədris olunan fənlərin, həyata keçirilən müxtəlif tipli tədbirlərin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada nitqə, nitq mədəniyyətinə, gözəl natiqlik məharətinə diqqət yetirilməsin. Məktəblərdə bu problemin həlli üçün tədris prosesindən əlavə tədbirlər keçirilir. Məsələn. Məktəblərdə kommunikasiya zamanı nitq rejminin yaradılması, müəllim və şagirdlərin, hətta məktəbə gələn qonaqların, valideynlərin, digər kənar şəxslərin nitqinə müxtəlif tələblər verilir. Buraya dialekt və şivə xüsusiyyətləri ilə danışmağın qadağan edilməsi, orfoqrafiyanın orfoepiyaya tətbiq edilməməsi, ədəbi tələffüz qaydalarına riayət edilməsi və s. tələblər daxildir. Lakin nitq mədəniyyətinin inkişafını təkcə məktəblə, təlimlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Nitq mədəniyyəti ailədə, məhəllədə, kollektivdəki nitq mühiti ilə əlaqədar inkişaf edir. Ona görə də ailədə valideynlərin, məktəbdə müəllimlərin, məktəbdənkənar müəssisələrdə, kollektivlərdə çalışanların əsas vəzifələrindən biri gənclərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına kömək etməkdir. Nitq mədəniyyəti şəxsin yüksək mədəni göstəricilərindəndir. Məhz bu səbəbdəndir ki, son dövrlərdə Azərbaycan təhsil sistemində nitq mədəniyyətinə diqqət artmış, istər orta, istərsə də ali məktəblərdə, dərslərdə, elmi-tədqiqat əsərlərində nəzəri və metodiki ədəbiyyatlarda bu məsələyə geniş yer verilmişdir.

Nitq mədəniyyəti dedikdə birinci növbədə bu anlayışın məzmununu aydınlaşdırmaq, sonra isə onun normalarını və bu normaların xüsusiyyətlərini izah etmək lazımdır. Bu haqda oxuyuruq: "Nitq dil anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bunlar bir hadisəni iki cəhətidir. Dil dedikdə, ünsiyyət vasitəsi olan sözün xüsusiyyətləri, yəni, onun səs tərkibi, morfoloji quruluşu, bir-biri ilə əlaqə formaları, sözlərdən cümlə düzəltmək qaydaları kimi cəhətlər nəzərdə tutulur. Bu vasitə və qaydalar özlüyündə donuqdurlar, yalnız ünsiyyət prosesində tətbiq olunduqda, onlardan istifadə etdikdə canlanırlar, yeni keyfiyyət qazanırlar. Beləliklə, dil vasitələrinin, qaydalarının ünsiyyət prosesində tətbiqinə nitq deyilir" (6, s.3). Bəs nitq mədəniyyəti nədir? Bu ifadədə mədəniyyət sözü geniş anlayışdır və onun sahələri çoxdur: davranış mədəniyyəti, mətbəx mədəniyyəti, təsərrüfat mədəniyyəti və s. "Mədəniyyət" hamı tərəfindən dəyərləndirilən, qəbul olunan cəhətləri əhatə edir. Nitq mədəniyyəti anlayışını dərinlən başa düşmək üçün nitq ilə dil məsələlərini aydınlaşdırmaq, dərk etmək lazımdır. F. Sosyur dili ictimai, nitqi fərdi hesab edir. Dil ünsiyyət vasitələrini əhatə edirsə, nitq ünsiyyətin özüdür (6, s. 4).

Nitq mədəniyyəti haqqında bir çox təriflər vardır. Ümumiyyətlə, dil və nitq probleminə dair elmi və metodiki ədəbiyyatda bir çox fikirlər mövcuddur ki, bunların hamısı haqqında danışmaq imkan xaricindədir. Bu fikirlərdən yekun nəticəyə gəlmək olar: "Ünsiyyət prosesində dil vasitələri və qaydaları hamı tərəfindən bəyənilərək qəbul edilib işlənirsə, dəyərləndirilirsə, bu nitq mədəniyyəti hesab edilə bilər" (1, səh.269). Bir çox dilçilərə görə, nitq mədəniyyəti ədəbi dil normalarına əməl etmək deməkdir. Ensiklopediyada isə yazılır: "Nitq mədəniyyəti - nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığıdır" (1, s. 269).

Beləliklə, insanın yüksək keyfiyyətlərindən biri onun yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Nitq mədəniyyəti insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında böyük rol oynayır. İnsanlar nitq mədəniyyətinə yiyələndikcə xarici aləmdəki əşyalar, hadisələr haqqında biliklərə yiyələnirlər. Nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi onun dilin bütün sahələri, cəhətləri – fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı, qrammatika, orfoepiya, orfoqrafiya, üslubiyyat ilə birlikdə inkişaf edir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin bütün komponentlərini kompleks şəkildə mənimsəmək lazımdır. Nitqdə bütün normalara – aydınlıq, məntiqilik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, obrazlılıq, ardıcılıq, emosionallıq və s. kimi normalara riayət edilməlidir. Bütün bu işlər təlim zamanı yerinə yetirilir. Belə ki, təlim şagirdlərin nitq mədəniyyətinin mənbələrini üzə çıxarır, nitq inkişafının imkanlarını artırır. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin həm öz nitqlərinə, həm də başqalarının nitqinə məsuliyyətlə, şüurlu şəkildə yanaşmaları üzərinə iş aparmalıdır. Məşhur metodist Y.Kərimov yazır: "Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranması silahıdır. Ona görə də müəllim nitqin inkişafı ilə birlikdə şagirdlərin təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir" (5, s. 398). Müəllif göstərir ki, şagirdi başlı-başına buraxmaq, ünsiyyət prosesində nitqin öz-özünə inkişaf edəcəyinə ümid bəsləmək səhv olardı. Uşaqlara düzgün danışmağı öyrətmək üçün müəllim onun nitqinin bütün sahələrinə, sözlərin necə tələffüz etməsinə, vurğunu düzgün ifadə etməsinə, sözləri, ifadələri yerli-yerində işlətməsinə, intonasiasına və s. diqqət yetirməli, şagirdin bu sahədəki nöqsanlarını düzəltməlidir.

İnsan öz düşüncələrini, fikirlərini ifadə etmək üçün müvafiq sözlər, ifadələr seçməyi bacarmalıdır, fikrini məntiqi cəhətdən düzgün qurmağa çalışmalıdır. Bu cəhətdən K.Uşinski deyirdi ki, uşaqların dil, nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyəti formalaşdırmaq lazımdır: "Fikirdən ayrılıqda dili inkişaf etdirmək mümkün deyil, ona üstünlük verərək, fikirdən əvvəl inkişaf etdirmək isə, şübhəsiz, zərərliyə" (7, s. 42).

Kommunikasiya prosesində nitqin düzgün inkişaf etdirilməsi üçün müəllim bu sahədə didaktik tələbləri bilməli, bu tələblərə təlim prosesində əməl etməlidir.

Şagirdlərin nitqi inkişaf etdikcə onlar təlim materialını daha yaxşı qavrayır, yadda saxlayırlar. Şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi, inkişaf etməsi onların fonetika, leksikologiya, qrammatikanı necə mənimsəmələrindən də çox asılıdır. Ona görə də təlim prosesində sözün səs kompleksini, leksik mənasının və s. dərinlən mənimsədilməsi davamlı şəkildə həyata keçirilməlidir.

¹⁷ Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi nigar40@mail.ru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Kommunikasiya zamanı şagirdlərdə nitqin səs mədəniyyətinin də inkişafına diqqət yetirilməlidir. Bu iş nitq mədəniyyətinin demək olar ki, tərkib hissələridir. Nitqin səs mədəniyyəti anlayışına səslənən nitqi xarakterizə edən xüsusi tələffüz keyfiyyətləri – orfoepiya, səsin tələffüzü, diksiya, həmçinin səsin ifadəliliyinin elementləri – intonasiya, səsin sürəti, bundan başqa nitqin ünsiyyət mədəniyyətinin əlamətləri – nitqin tonu, eləcə də şagirdlərin nitqi eşitmə qabiliyyəti və eşitmə aparatının inkişaf etdirilməsi və s. məsələlər daxildir.

Nitqin səs mədəniyyəti üzərində işlər, əsasən, ibtidai siniflərdən başlayır. Y.Kərimov yazır ki, kiçik yaşlı uşaqların əksəriyyətinin nitqinin səs mədəniyyəti nöqsanlı olur. Belə ki, ayrı-ayrı səsləri düzgün tələffüz etməmək, tələsik və anlaşılmaz danışmaq, ləng danışmaq, kəkələmək, sözdə səsləri, hecaları buraxmaq kimi hallar nitqin səs mədəniyyəti üzərində ciddi işlər tələb edir. Belə nöqsanlar uşaqlarda komplekslərin olmasına gətirib çıxarır, hətta onların əqli inkişafının geri qalmasına səbəb olur. Buna görə də, nitqi nöqsanlı şagirdlərlə müəllimlər ciddi şəkildə işlər aparmalıdır. Bu hallarda müəllimlər müxtəlif yollar axtarmalı, şagirdlərin səs mədəniyyəti üzərində işlər aparmaqla onların nitqindəki qüsurları, nöqsanları aradan qaldırmalıdır. Təcrübə göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin də, ali məktəb tələbələrinin də səs mədəniyyəti üzərində işlərin aparılması zəruridir. Ona görə də Azərbaycan dili müəllimləri şagirdlərin fonematik tələffüz və eşitmə qabiliyyətinin inkişafı qayğısına qalmalı, onların dilimizin səslərinin, fonemlərinin düzgün tələffüzünə nail olmalıdır. Müəllim elə etməlidir ki, şagirdlər səslənməsinə görə yaxın olan dil vahidlərini – səsləri, sözləri fərqləndirməyi bacarsınlar. Nitqin səs mədəniyyəti üzərində düzgün iş aparılırsa, şagirdlər səslənməyə görə ayrı-ayrı sözlərin mənasını başa düşüb dərk edirlər. Nitq prosesində bəzən şagirdlər fonemləri səhv tələffüz edirlər, buna görə də sözlərin mənası dərk edilmir, qarışıq düşür. Məsələn: boz-poz, səhər-zəhər, baxır-paxır, səhər-şəhər. Şagirdlərin nitqində səslərin səhv tələffüzü zamanı didaktik işlərə yer vermək lazımdır. Məsələn, şagirdlərin qarışdırdıqları səslərə uyğun sözləri yazdırmaqla, sözlərin mənasını tapmağı, onları cümlədə işlətməyi tələb etmək bu sahədə işlərin məzmununa daxildir.

Nitqin düzgün, aydın ifadə edilməsi nitqi yaradan artikulyasiya orqanlarının - əsas danışq üzvlərinin – (dil, dişlər, burun, çənə, damaqlar, qırtlaq, səs telləri, ağı ciyərlər) və s. sağlamlığından, vəziyyətindən çox asılıdır. Tələffüz zamanı ağı ciyərlərdən gələn hava axını saydığımız orqanlardan keçərək bir sıra maneələrə rast gəlir və rəqslənmə sayəsində ağız boşluğunda nitq səsləri əmələ gəlir. Nitq cihazında mövcud olan bəzi çatışmazlıqlara, pozuntulara görə şagirdlər bəzən səsləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Bu vaxt müəllim nitqin səs mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün yol axtarmalı, səsin düzgün tələffüzünə nail olunca məqsədyönlü işlər aparmalıdır. Şagirdin düzgün tələffüz edə bilmədiyi səsi müxtəlif nitq materiallarında möhkəmləndirmək mümkündür. Müəllim, belə səslərin sözün əvvəlində, ortasında, axırında işlənməsinə aid nümunələri lövhədə yazır və həmin sözləri şagirdlərə ifadəli şəkildə ucadan oxutdurur. Məsələn, şagird “r” səsinin tələffüzündə çətinlik çəkirse, müəllim *rayon, radio, tarix, taraz, damar, hamar, qar, tar* tipli sözləri şagirddən təkrar-təkrar oxumağı tələb edir. Bundan başqa həmin səsin iştirak etdiyi yanılmaclar, şeirlər, tapmacaların oxunması, əzbər söylənməsi də faydalı iş növlərindən hesab olunur. Nitqin səs mədəniyyəti üzərində iş zamanı məşğələlərdə materialların çətinlik dərəcəsi tədricən artırılır.

Təlim prosesində nitq orqanlarının üzərində müəyyən məşqlər də aparıla bilər. Məsələn, alt çənəni bir qədər müəyyən vəziyyətdə saxlamaq, dodaqların çəvikliyi inkişaf etdirmək olar. Təlim prosesində nitq səsləri üzərində aparılan işlər nəticə verməzsə, artıq bu işə loqopedlər cəlb edilməlidir.

Orta məktəblərin ibtidai siniflərində, yaxud yuxarı siniflərində, həmçinin ali məktəblərdə nitqin səs mədəniyyəti üzrə işlər əsasən fonetika təlimində yerinə yetirilir. Lakin bu cür işlər ali məktəblərin müvafiq fakültələrində - filologiya fakültəsində “İfadəli oxu” fənninin tədrisi prosesində də həyata keçirilə bilər.

Nitq prosesində tənəffüsün düzgünlüyü də əsas meyarlardan biridir. Y.Kərimov bu haqda yazır: “Adi hallarda nəfəs alma və nəfəs vermənin uzunluğu, təxminən, eyni ritmlə burun vasitəsilə yerinə yetirilir. Nitq prosesində nəfəs alma sürətlə, nəfəs vermə isə yavaş-yavaş, qənaətlə baş verir. Nitqdə fasilənin dəqiq gözlənilməsi, nitqin axıcı və ifadəli olması nəfəs almanın nə qədər düzgün təşkil edilməsindən asılıdır” (5, s. 417). Müəllif burada maraqlı bir fakta nəzəri cəlb edir və göstərir ki, nəfəs ala-ala danışmağa alışan uşaqlar hava ehtiyatını tam yeniləşdirə bilmədiklərindən tələsik, səsləri təhrif edir, unudurlar. Belə uşaqlar adətən alçaqdan danışır. Onların qeyri-dəqiq, fasiləsiz nitqi bəzən məntiqsizliyə aparıb çıxarır. Müəllifin fikrincə, nitqin səs mədəniyyəti səsin yüksəkliyi üzərində işləməyi tələb edir. Səsin yüksəkliyi nədir? səsin yüksəkliyi səs tonu ilə əlaqədardır. Səsin yüksəkliyi səs tonunun bir qədər diqqətlə qalxması və düşməsinin – rəqslənmənin tezliyi ilə ifadə olunur. Beləliklə, səsin tonu ilə əlaqədar olaraq nitqin səsləri gah uca, gah orta, gah da zəif tələffüz edilir.

İnsanların səsləri öz çalarları ilə fərqlənirlər ki, bu, səsin tembr adlanır. Tembr səsin titrək, tutqun, boğuc, rəvan və s. olması ilə fərqlənir. Səsin düzgün tələffüzü, düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək səs mədəniyyəti üzərində işlərin təmin edilməsindən, həmçinin şəxsin özünün səsin qorunmasından – səsi gərgin saxlamamaq, ucadan qışqırmamaq, soyuqdan qorumaq və s. də asılıdır.

Rus metodistlərindən M.A.Ribnikovanın bu haqda fikri maraqlıdır. “İnkişaf etməmiş, qeyri-dəqiq nitq səslərinin qarışdırılması aydın olmayan diksiya, sait və samitlərin kifayət qədər ayrılmasından və fərqlənir. Nitq üzərində iş fonetik dəqiqliyin inkişafını öz qarşısında bir vəzifə kimi qoymalıdır” (8, s. 149).

Nitqin səs mədəniyyəti üzərində iş – səslərin rəqslənməsinin, artikulyasiyasının, səslərin müxtəlif cəhətlərinin öyrədilməsi vacibdir. Şagirdlərin bir qismi müxtəlif məxrəclərdə tələffüz edilən samitlərin səslənməsində - tələffüz edilməsində çətinlik çəkir. Azərbaycan dilinin fonetikasını kifayət qədər tədqiq edilmiş və fonetika bəhsinə həsr olunmuş əsərlərdə səslərin təsnifi, tələffüz məxrəci, artikulyasiyası geniş təsvir edilmişdir. Nitq səslərinin bütün xarakterik xüsusiyyətlərinin ənənəvi və müasir təlim metodları ilə dərinlən mənimsənilməsi şagirdlərin nitqlərinin inkişafının, onların nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının özülünü təşkil edir. Bu məqsədlə təlim prosesində fonetik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır. Şagirdlərə nitq səslərinin

artikulyasiyasının dərinlən mənimsədilməsi üçün şifahi çalışmalara üstünlük vermək lazımdır. Belə çalışmalarda zamanı şagirdlər səs mütəlif sözlərdə, sözün ilk və sonrakı hecalarında, sonunda işlədilməsi, onun səsənməsindəki fonematik incəlikləri praktik şəkildə dərək edirlər. Məsələn: *alim, katib, kamil, arif* tipli sözlərin yazılışında **a** səsinin uzun tələffüz edilməsini göstərən heç bir işarədən istifadə edilmir. Belə sözlərdə **a** səsinin kəmiyyətə görə dəyişikliyinə – uzun tələffüz olunmasını müəllim əyani şəkildə şifahi çalışmalarda vasitəsilə mənimsətməlidirlər. Yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlərin mənimsədilməsi üçün şifahi çalışmalarda yanaşı yazılı çalışmalara da geniş yer verilməlidir ki, şagirdlər orfoepiya və orfoqrafiya arasındakı fərqi görmə yaddaşı vasitəsilə daha yaxşı yadda saxlaya bilsinlər. Şifahi çalışmalarda zamanı şagirdlərin diksiyası da inkişaf etdirilir ki, bu da nitqin səs mənimsəməsi üzrə işlərdən biri kimi onları yaxşı diksiyaya yiyələndirməkdir. Diksiya səs aydınlığı deməkdir. Səsin aydınlığı, yəni düzgün diksiya ilk növbədə səslərin - sait və samitlərin düzgün tələffüzündən asılıdır. Səslərin düzgün tələffüz edilməsi isə nitq aparatının, nitqin anatomiyasının düzgün, dəqiq fəaliyyətindən, bu fəaliyyətin düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır. Şagirdlərin normal diksiyaya yiyələnmələri üçün müəllimin nümunəvi nitqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa müəllim bu işdə müasir texniki vasitələrdən istifadə edərək normal, gözəl diksiyaya malik olan aktyorların, diktorların lent yazılarını, disklərini səsləndirməklə məqsədlərinə nail ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c., Bakı, səh.2
2. Abdullayev A. Nitq mənimsəməsi və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968
3. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mənimsəməsi. Bakı, 2001
4. Axundov A. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1985
5. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikasi. Bakı, 2005
6. Muradov B., Bayramov H. Nitq mənimsəməsindən mühazirələr. Bakı, 2006
7. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Том, V, М, 1947, стр. 42
8. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения, Москва, 1963, стр. 149

Açar sözlər: nitq mənimsəməsi, diksiya, dil, ünsiyyət, nitq, səs, nitq prosesi

Ключевые слова: культура речи, дикция, язык, общение, речь, звук, процесс речи

Keywords: standard of speech, diction, language, communication, speech, sound, process of the speech

ФОРМИРОВАНИЕ ЗВУКОВОЙ КУЛЬТУРЫ В КОММУНИКАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ РЕЗЮМЕ

В статье говорится о содержании работ при формировании культуры звука в речи. Отмечается, что есть два вида речи - устная речь и письменная речь. Хотя они связаны друг с другом, но имеют свои особенности, различаются по содержанию и формам. В этом значении для развития речи используются различные формы и методы работ. Так как устная речь является средством общения, ее роль во всех сферах больше роли письменной речи. Однако в процессе обучения и в исследовательской деятельности устной речи уделяется мало внимания и имеется мало источников о правилах разговорной речи и чтении и их технологиях.

Говоря о культуре речи, следует в первую очередь определить содержание этого понятия, затем выявить нормы и особенности этих норм. По мере развития речи у учащихся они лучше усваивают и запоминают материал обучения. Выразительность речи учащихся и ее развитие тесно связано с усвояемостью ими фонетики, лексикологии и грамматики. Поэтому в процессе обучения должно продолжительное время глубоко усваиваться звуковой комплекс слова и его лексическое значение.

FORMATION OF SOUND CULTURE IN THE COMMUNICATION PROCESS SUMMARY

In article it has told about the content of works in forming culture of a sound in the speech. It is noted that there are two oral and written types of the speech. Though they are connected with each other and have the features, they differ according to contents and forms. In this meaning for development of the speech various forms and methods of works are used. As oral speech is the means of communication, its role in all spheres is more than role of a written language. However in the course of training and in research activity of oral speech not enough attention is paid and there are few sources about rules of informal conversation and reading and their technologies.

Speaking about the standard of speech it is necessary to define first of all the maintenance of this concept, then to reveal norms and features of these norms. In process of development of the speech in pupils they acquire better and remember training material. Expressiveness of the speech of pupils and its development it is closely connected with comprehensibility them phonetics, lexicology and grammar. Therefore in the course of training long time a sound complex of a word and its lexical meaning has to be acquired deeply.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Asifə Telman qızı Əliyeva¹⁸
ÜNSİYYƏTİN DİOLOJİ VƏ MONOLOJİ FÖRMALARI

¹⁸ BDU, dosent Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

Ünsiyyət insanlar arasında məlumat mübadiləsi prosesi olub, məqsədi təqdim edilən və qəbul edilən informasiyanın anlaşılmasının təmin olunmasıdır. Ünsiyyətin əsas funksiyaları: İnformasiyaverici - həqiqi, yaxud yalan məlumatların verilməsi; İnteraktiv (təşviqedic) - insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili; məsələn, müxtəlif təsir formalarından: inandırma, əmr, xahiş, tələfdən istifadə etməklə hərəkətlərin razılaşdırılması, vəzifələrin bölüşdürülməsi, həmsöhbətin əhval-ruhiyyəsinə, inamına, davranışına təsir göstərmək; Perseptiv - ünsiyyət tərəfdaşlarının bir-birini qəbul etməsi və bu əsasda qarşılıqlı anlaşmanın yaradılması; Ekspressiv - emosional təəssüratların yaradılması, yaxud xarakterinin dəyişdirilməsi.

Səmərəli ünsiyyət üçün tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı anlaşma əldə olunması, ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinin daha yaxşı anlaşılması gözlənilməlidir. Ünsiyyət səriştəsi şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən dairəsində səmərəli əlaqələrin yaradılması üçün zəruri olan daxili ehtiyatlar sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Ünsiyyət texnikasına bələd olma və ünsiyyət qaydalarına yiyələnmə əsasında konkret şəraitdə ünsiyyət strategiyasının həyata keçirilməsi. Ünsiyyət texnikası - danışmaq və dinləmək kimi konkret ünsiyyət bacarıqlarının birləşdirilməsidir.

İnsanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın mürəkkəb sosial-psixoloji prosesi olan ünsiyyət aşağıdakı əsas kanallar vasitəsilə həyata keçirilir: nitq (verbal- latın sözü olan verbalis - şifahi, söz) və qeyri-nitq (qeyri-verbal). Nitq ünsiyyət vasitəsi kimi eyni zamanda informasiya (məlumat) mənbəyi, həm də həmsöhbətlə qarşılıqlı fəaliyyət üsulu kimi çıxış edir. İnsanın şüuru onun nitqinin aydınlığında aşkara çıxır. Sözlün düzgün istifadəsi, onun ifadəliliyi və anlaşılıqlığı, ifadənin düzgün qurulması və onun aydınlığı, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü, ifadəliliyi və intonasiyanın mənası mühüm rol oynayır. Müşahidələr göstərir ki, ünsiyyət zamanı ahəngdar, sakit, ölçülü-biçili danışmaq daha cəlbədicidir. (2, səh. 56)

Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər ki, onlardan ən əsası dialoq və monoloqdur. Canlı nitq praktikasında onları təmiz şəkildə ayırmaq mümkün deyil. Bu formalar bizi tərəfdaşların müxtəlif kommunikativ vəzifələri ilə və onların həyata keçirilməsi şəraiti ilə şərtlənən fərdi səylərin birləşdirilməsinin müxtəlif üsulları baxımından maraqlandırır. Buna görə K.Menqin ardınca biz də dialoq anlayışı dedikdə «elə bir kommunikativ fəaliyyət növü başa düşəcəyik ki, onun gedində tərəfdaşların birgə məqsədi bir tərəfdaşın bu və ya digər mülahizəsi və digər tərəfdaşın həmin mülahizəni dərk etməsi nəzərdə tutulur. Dialoq üçün həmsöhbətlərin danışan və dinləyən rollarını dəyişməsi xarakterikdir». (4, səh.125) Ünsiyyətin məhsuldarlığı baxımından «dialoq» və «poliloq» terminlərindən istifadədə prinsipial fərq yoxdur, həmçinin «dialoq- monoloq» müxalifətinin yaradılması da aktual deyil, çünki dinləyən və danışanın mövcudluğu monoloqdan daha mühüm göstəricidir. «Linqvistik terminlərin lüğət- məlumat kitabı»nda poliloqun belə bir tərifli ilə rastlaşırıq: Poliloq (yunan sözü polys - «çoxsaylı» və loqos - burada söhbət») - bir neçə şəxs arasında söhbət. Məzmunu etibarilə qismən «dialoq» termini ilə uyğundur. Vəziyyətlə əlaqəlilik, özünü meydana çıxarmış olmaq, xətti olmamaq poliloqun məzmunməna quruluşunda maksimum dərəcədə əks olunur. Poliloqun replikalarının məna və forma əlaqəsi dar mənada dialoqa nisbətən daha çox dəyişmə amplituduna malikdir.

Müstəqil ədəbi-fəlsəfi janr kimi dialoq antik Yunanıstanda, ideoloji mübarizənin kəskinləşdiyi dövrdə, antik demokratiyanın inkişaf etməsi ilə meydana gəldi; çünki ictimai həyat hər bir yunanın həyatının əhəmiyyətli komponenti idi və onlar camaat qarşısında çıxış və mübahisə etmək bacarığına yiyələndiyi halda uğurlu şəxsiyyət hesab edilirdi. Müxtəlif mədəniyyət növləri özləri üçün xarakterik olan müxtəlif fikir mübadiləsi növləri yaradırdılar. Dinlərin öz aralarında mübarizəsinin açıq mübahisələrdə əks olunduğu hind ənənəsində xalq qarşısında diskussiyalara üstünlük verilirdi; həm də bu diskussiyalar son dərəcə dəbdəbəli, bəzən hətta teatrlaşdırılmış formada keçirilirdi; bu söz döyüşündə məğlubiyyətə uğrayan qalib gələnin qulu olar, öz mülkiyyətini qalibə verməli, məhkəmənin qərarı ilə özünü öldürməli ola bilərdi, çünki bundan sonrakı fiziki mövcudluğunu mümkün hesab etməzdi. Nəticədə məşhur «mübahisənin hind qaydası» meydana gəldi: fikrini formalaşdırmazdan əvvəl oponentinin nəzər-nöqtəsini müəyyənləşdirmək, onu təkzib etmək və yalnız bundan sonra öz mülahizələrini izah etmək, onları tərəfdaşının mövqeyi baxımından əsaslandırmaq lazımdır.

Yunanıstanda dialoq cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin və onun potensial imkanlarının özünəməxsus meyarı idi. Antik dialoqun inkişafı daha çox yunanların əfsanə yaratmaq, mübahisə etmək, sual qoymaq və onun cavablarını axtarmaq, təkəkkürün əks və zidd formalarının vəhdətinin qəbul edilməsi meylləri ilə stimullaşdırdı. Antik dialoq qədim yunan mədəniyyətinin mühüm hissəsinə çevrildi, klassik idealın həqiqi obrazı oldu; bunların əsasında isə fikir plüralizminin, fərdi mövqələrin və nəzər nöqtələrinin bərabər hüquqlu olmasının, ümumbəşəri azadlıq prinsiplərinin, həmçinin şəxsiyyətin mütləq azadlıq və dəyərlərinin, o cümlədən bütünlükdə cəmiyyət azadlığının prinsipial şəkildə qəbul edilməsi dururdu. Yalnız sofistlər mübahisəni xüsusi tədqiqat predmetinə çevirdilər. Dialoq aparmağı bir sənət kimi qəbul edən sofistlər mübahisə edənə müəllim kimi öz xidmətlərini təklif edir və bundan ötrü pul alırdılar. Onlar dialoqu inandırma və müxtəlif nəzər-nöqtələrinin toqquşması zamanı çətin vəziyyətdən çıxma üsulu hesab edir, obyektiv həqiqəti axtarmağın qayğısına qalmadan, hər hansı qərara aid əks fikri daha tez tapmağın yollarını axtarırdılar.

Dialoqun məntiqi təbiətini sistemli şəkildə tədqiq edən ilk insan Aristotel oldu. Öz əsərlərində o, xarakterindən asılı olaraq əqli nəticələrin həqiqi, təxmini, yalan kimi əsas növlərini müəyyənləşdirir və təhlil edir. Həmsöhbətlərin qeyri-bərabər mövqələrinin onların strategiyasında ziddiyyətlər yaranmasına səbəb olduğunu müəyyən edən Aristotel dialoqların ayn-ayn növləri üzrə ümumi və xüsusi strategiyalarını hərtərəfli təsvir edir. Dialektik mübahisəni isə onların arasında ən ləyaqətli hesab edir. Eristikalann əsası ənənəvi olaraq nitq təsiri nəzəriyyəsi hesab olunur. Müasir nitq praktikası isə digər prioritetlərə üstünlük verir: filosof N.A.Bezmenovanın fikrincə «neoritorikanın (yəni müasir ritorikanın) mərkəzi problemi istənilən fəaliyyətin əsasında duran qarşılıqlı nitq təsirləridir». (4, səh. 156) Nitqin qarşılıqlı təsirləri nəzəriyyəsinin əsaslan M.M.Baxtin tərəfindən qoyulmuşdur.

Mübahisə əsaslandırılmış dialoqun, əsaslandırılmış mətnin müxtəlif növlərindən biridir. Həm də bu strukturun ünsürlərinin adlandırılması ilə əlaqədar tədqiqatçılar - Aristoteldən müasir əsaslandırma nəzəriyyəsinə işləyənlərə qədər - arasında

mütləq fikir birliyi yoxdur. Lakin onların arasında dəlillərlə əsaslandırılmış mətnin ünsürlərinin müəyyənləşdirilməsində özünəməxsus bir varislik nəzərə çarpır ki, bu da aşağıda adı çəkilənləri daha əhəmiyyətli hesab etmək imkanı yaradır

Akademik lüğətlərdə monoloqu «öz-özü ilə təklikdə nitq, yaxud bir şəxsin dinləyicilərə ünvanlanmış sürəkli nitq» şəklində izah edirlər. Şifahi monoloji nitq nitq ünsiyyətinin mürəkkəb formasıdır. Şifahi monoloji nitq qədim elm olan ritorikanın əsasında durur. Bu elm bəşəriyyətin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Monoloji nitq məqsədyönlü məlumatvermə, insanlara dil vasitəsilə şüurlu təsir göstərmə prosesidir. Natiq dinləyicilərə müəyyən mövzu üzrə müvafiq dil formalarına salınmış və müəyyən məqsəd daşıyan düşüncələri ilə müraciət edir ki, bu da ya dinləyicilərdə müəyyən hiss və duyğular oyatmağa, yaxud onları müəyyən hərəkətlərə təşviq etməyə yönəldir. Buna müvafiq olaraq, informasiya (məlumat) verən, inandıran və təhrik edən nitq növlərini müəyyənləşdirirlər.

Məlumatlandırıcı nitqin məqsədi - yenini dərk etmək və mənimsəməkdə kömək göstərmək, fənn (yaxud obyekt) haqqında anlayış verməkdir. Bu isə yalnız nitq aydın və maraqlı olduqda mümkündür. Nitqdə nəqlətmə, təsvir, mühakimə yürütmək, xüsusilə onun şərh kimi növlərindən biri üstünlük təşkil edə bilər.

Nəqlətmə - hərəkətdir; təsvir əşyanı hissələrə ayırır, xüsusi hallar haqqında danışır və onlara şəkildəki kimi əyani görkəm verir; izah - hansı əşyanın hərəkətdə olduğunu, yaxud onun quruluşunun necə olduğunu göstərir. (3, səh. 95) Nəqlətmə ilə yaradılan hərəkət hissi, konkretlik təsvir üçün xarakterikdir və izaha xas olan qanuni arıçılıq nitqin öyrədici əhəmiyyətə malik olan daha mühüm xüsusiyyətləridir. Məlumatverici nitq ilk sözdən son sözü kimi - əvvəlcədən düşünülmüş planın məhsuludur. Əks halda o, dolaşq və maraqsız olacaqdır. Həm aydın, həm də cəlbədicisi üçün nitq dinləyicinin maraqları nəzərə alınmaqla, köhnə və yeni ünsürlərin məqsədyönlü şəkildə uzlaşdırılması əsasında qurulmalı, hər hissəsi ayn-aynılıqda və bütünlükdə konkret olmalıdır. Əgər natiq mövzuya daxilolma duyğusu yaradırsa, münafişəli-dramatik priyomlardan istifadə edərsə, auditoriyada getdikcə artan və düşüncələrin açılması ilə tamamlanan gözləmə hissələri yaradırsa, nitq cəlbədicisi olacaqdır. Giriş elə qurulmalıdır ki, diqqəti cəlb etsin, maraqlı oyaqsın, natiqin məqsədini aydınlaşdırsın. Nitqin əsas hissəsi plana uyğun şəkildə, tematik tapşırığı, auditoriyanın tərkibini və ümumilikdə ünsiyyətin vəziyyətini nəzərə almaqla açılmalıdır. Nəticədə, nitqin məna üstünlüyü qabardılmalı, qarşıya qoyulan məqsəd aydınlaşdırılmalıdır; bu zaman dinləyicilərin marağı mümkün qədər yüksək səviyyədə fəallaşdırılır, nitqin məqsədinə yetişmək üçün auditoriyanın zəruri emosional vəziyyəti sabitləşdirilir. Bu funksional yönümlü çıxışlar müasir cəmiyyətin informasiya tələbatlarının sürətli intensivləşməsi şəraitində daha çox gərəklidir. Elm və ona əsaslanan yüksək texnologiyalar bu gün, ictimai münasibətlərin ötürülməsində əsas amilə çevrilmişdir. Dünyanın aparıcı ölkələri informasiyalı, yəni biliklərə əsaslanan cəmiyyətlərə çevrilmişdi. Məlumatverici nitqin mühüm janrlarına xronikal və elmi məlumatlar, hesabat və tədqiqat məruzələri, akademik və elmi-kütləvi mühazirə, siyasi icmal və elmi xülasələr aid edilir. Monoloji nitqin mühazirə, məruzə, çıxış kimi formaları var.

Məruzə - şifahi monoloji nitqin mürəkkəb janrı olub, yazılı mətnə yaxın olan, müəyyən mövzuya (elmi, sosial-siyasi və b.) həsr olunmuş, dinləyicilər qarşısında verilən geniş məlumatdır. Məqsəd - toxunulan məsələlər üzrə dinləyicilərin fikrini formalaşdırmaq, sonrakı əməli fəaliyyətlərin xarakterini müəyyən etməkdir. Məruzənin şərhinin məntiqi mütənasib kompozisiyası, sübutluluğu ilə seçilir, burada danışanın şəxsiyyəti ikinci plana keçir. Bir qayda olaraq, məruzə kağızdan oxunur, improvizələrə və kənar çıxışlara yol verilmir, bunu həm də əvvəlcədən hazırlanmış plan və tezislər sübut edir. (4, səh. 178) Nitqin mövzusunun kənara çıxılması yalnız auditoriya ilə əks əlaqənin yaradılması üçün gərəklidir və əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Məruzənin məzmununu mövzu və məruzəçinin qarşısına qoyduğu məqsədi ilə müəyyənləşdirilir. Hər şeydən əvvəl, vəziyyət təhlil edilir, məlumatlar verilir, vəzifələr qoyulur, tövsiyə verilir və qiymətləndirmə aparılır. Bir qayda olaraq, oxunduqdan sonra məruzə müzakirə edilir. Hesabat məruzəsi - bu zaman rəsmi şəxs səlahiyyətli yığıncaq qarşısında görülmüş iş haqqında hesabat verir, onu təhlil edir və nəticələrini qiymətləndirir. Belə məruzə rəsmi xarakter daşıyır, orada eyni zamanda qarşıda duran fəaliyyət haqqında danışılır və vəzifələr müəyyənləşdirilir. Onun məzmununu həm müzakirə edilir, həm də hansısa hissələri təshih edilir, ayn-ayn hissələri bəyənilir və bəzən fəaliyyət üçün proqram kimi qəbul edilir. Hesabat məruzəsi kollektiv yaradıcılığın nəticəsi ola bilər. Belə məruzədə, bir qayda olaraq, gözəl, bəlağətli nitqin başqa növlərində düzgün, yerində, bəzən isə zəruri olan eksprompt, yaxud improvizələr olur. Məruzə bütün bölmə və müddələrinin düşünülmüş və ciddi dəlillərlə əsaslandırılmış olması, praktik istiqamətliliyi, nəticələrinin aydınlığı və tövsiyələrinin əsaslandırılmış olması ilə fərqlənir. Elmi məruzə elmi konfranslarda (simpozium, seminar, beynəlxalq konfranslar) edilir və o, quruluşuna görə mühazirə ilə oxşardır. Lakin mühazirədən fərqli olaraq, xüsusilə təbiət elmləri sahəsində məruzələr konkret sosial və digər tədqiqatlar, axtarışlar üzrə keçirilən eksperimentlərin ümumiləşdirilməsi olur.

Mühazirə - tədris materialının elmi cəhətdən əsaslandırılmış şifahi şərhli olub, sistemli, sübut edilmiş və geniş şəkildə dəlillərlə əsaslandırılmış, dəqiq müəyyən edilmiş məqsədə malikdir və biliklərin geniş yayılması formasıdır. Artıq məlum olan həqiqəti təsdiq etmək, yaxud yenisini kəşf etmək, problemi işıqlandırmaq, fərziyyə irəli sürmək və s. kimi informasiya məqsədindən başqa mühazirə, həm də dinləyicilərdə müzakirə edilən məsələyə maraqlı oyaqlamaq vəzifəsi daşıyır. İstənilən mühazirənin üç əsas məqsədi var: təhsil, maarifləndirmə, tərbiyə. Kütləvi auditoriya qarşısında çıxış olan elmi-kütləvi mühazirədən fərqli olaraq, akademik mühazirə daha çox informasiya verir, o, elm və təcrübənin son nailiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyən biliklər verir, dinləyicilərə canlı elmi düşüncə, elmi düşüncələrin məntiqi qurulması, mövzunun inkişaf etdirilməsi nümunəsi göstərir. Əgər akademik mühazirə ciddi elmi şərhdirsə, burada mövzunun şərh üstünlük təşkil edərsə, elmi-kütləvi mühazirə özünün informasiyalı-tərbiyəedici istiqaməti ilə seçilir, burada auditoriyaya təsir göstərilməsi üstünlük təşkil edir. Elmi-kütləvi mühazirə təkcə elmi yox, həm də sosial xarakterli nəticələrlə yekunlaşmalıdır. Bu nəticələr bütün cəmiyyətin və ayrılıqda insanın tələbləri ilə sıx bağlıdırsa, elmin özünün tələblərindən çox kənara çıxma bilər. Mühazirənin kompozisiyası quruluşuna verilən əsas tələblər bunlardır: şərhin mütənasib məntiqi, mühazirələrin sistemliliyi, gerçəkliyin hadisələrini

əsaslandırarkən isbatlıq və dəlillərlə əsaslandırılmış olması. Mühazirənin mətni şifahi söz yaradıcılığının qanunlarına əsasən qurulur. Məruzədən fərqli olaraq, mühazirənin dil xüsusiyyətləri: kitab dilinin terminlərlə, mürəkkəb sözlər və ifadələrlə dolu olan fəlsəfi məzmunlu ciddi normalarından danışmaq dilinin ünsürlərinə qədər - çox müxtəlifdir.

Ünsiyyətin dioloji və ya monoli olmasından asılı olmayaraq kommunikativ əlaqə müəyyən şəraitdə, müəyyən iştirakçılarla və müəyyən edilmiş məqsədlə baş verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı. 1968
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı. 1999
3. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 1998
4. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı. 2014

Açar sözlər: ünsiyyət, monoloq, dioloq, natiq, nitq, forma

Ключевые слова: общение, монолог, диалог, говорящий, речь, форма

Key words: communication, monologue, dialogue, speaking, speech, form

ÜNSİYYƏTİN DİOLOJİ VƏ MONOLOJİ FORMALARI

Xülasə

Məqalədə ünsiyyətin insanlar arasında əsas rabitə vasitəsi olmasında bəhs edilir. Ünsiyyət zamanı məlumatın çatdırılması və ünsiyyət mübadiləsində dioloji və monoloji nitq formalarının istifadə olunması məqalədə öz əksini tapmışdır. Səmərəli ünsiyyət üçün tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı anlaşma əldə olunması, ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinin daha yaxşı anlaşılması gözlənilməlidir. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər ki, onlardan ən əsası dialoq və monoloqdur. Canlı nitq praktikasında onları təmiz şəkildə ayırmaq mümkün deyil. Bu formalar bizi tərəfdaşların müxtəlif kommunikativ vəzifələri ilə və onların həyata keçirilməsi şəraiti ilə şərtlənən fərdi söylərin birləşdirilməsinin müxtəlif üsulları baxımından maraqlandırır. Dioloqun qurulma texnikası və ayrı-ayrı müəlliflər tərəfində fərqli yanaşmaları məqalədə geniş şərh olunub. Həmçinin monoloqun növləri və tərtibinə verilən tələblər də məqalədə göstərilib.

ДИЛОГИЧЕСКИЕ И МОНОЛОГИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ОБЩЕНИЯ

Резюме

В статье рассматривается, как общение является основным средством общения между людьми. В статье отражено использование диалогической и монологической форм общения при передаче информации и обмене общением. Для эффективного общения следует ожидать взаимопонимания между партнерами, а также лучшего понимания ситуации и цели общения. Межличностное общение может принимать разные формы, наиболее важными из которых являются диалог и монолог. В практике живой речи их невозможно различить в чистом виде. Эти формы интересуют нас с точки зрения различных способов объединения индивидуальных усилий в зависимости от разных коммуникативных задач партнеров и условий их реализации. В статье подробно описаны приемы изготовления оружия Диоло и различные подходы разных авторов. В статье также показаны виды и требования к составу монолога.

DIOLOGICAL AND MONOLOGICAL FORMS OF COMMUNICATION

Summary

The article considers how communication is the main means of communication between people. The article refers to the use of dialogic and monologic forms of communication during the transmission of information and exchange of communication. For effective communication, expect mutual understanding between partners, as well as the best understanding of the situation and the purpose of communication. Interpersonal communication can take different forms, the most important of which are dialogue and monologue. In practice, their live speech is impossible to distinguish in pure form. These forms are of interest to us from the point of view of different ways of combining individual strengths depending on the different communicative tasks of partners and the conditions of their implementation. The article describes in detail the methods of making weapons Diolo and different approaches of different authors. The article also shows the types and requirements for the composition of the monologue.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Məmmədova Nailə Kamil qızı, Mirzəyeva Aytəkin Rəfi qızı¹⁹
KOMMUNİKASIYA ZAMANI DİKSİYA VƏ ETİKETLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ədəbi dilin əsasını onun yazılı və şifahi forması təşkil edir. Şifahi ədəbi dil anlayışı öz fəaliyyət dairəsinə, işlənmə yerinə görə yazılı formasından daha genişdir. Təbii ki, şifahi dil yazılı dilin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, şifahi məruzələrin, mühazirələrin, çıxışların, ədəbi-bədii müzakirələrin və s. dilidir, gündəlik qeyri-səmi danışqların və ədəbi ünsiyyət vasitəsidir.

Kommunikasiyadan söhbət gedəndə adətən, onun şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Nitqin inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun şifahi və yazılı formaları vəhdətdə götürülür. A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, "...ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir" (2, s. 15).

Şifahi və yazılı dilin hər birinin özünəməxsus ümumi və fərdi, fərqləndirici əlamətləri mövcuddur. Şifahi dil danışq səslərini, fikrin bütün incəliklərini özündə əks etdirən, müxtəlif intonasiyaları ifadə edə bilən, fikri daha tez və vaxtında ifadə etmək imkanı yaradan, adamlar arasında ünsiyyət yaratmağı təmin edən canlı dildir. Şifahi dildə danışan öz fikrini yığcam və üslubi cəhətdən tam, düzgün ifadə edə bilmir. Ona görə də bir sıra təkrarlara, üslubi xətalara yol verməli olur. Yazılı nitqdə danışan və yazan öz fikrini daha səlis, aydın, yığcam şəkildə ifadə etməyi bacarır. Bu prosesdə orfoqrafik qaydalara, yazılı dilin normalarına düzgün riayət edir.

Şifahi dil formalaşma və funksionallıq cəhətdən yazılı dildən çox qədimdir. Şifahi dildə fərdilik xüsusi yer tutur. Bu dildə fərdi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etdiyinə görə onda uzunmüddətli sabitlik ola bilməz, çünki şifahi dil dəyişkən olduğu üçün onun normaları da buna uyğun formada dəyişir. Yazının meydana gəlməsi ilə dil normalarında sabitliyin qorunması istiqamətində böyük dönüş yarandı. Normaların qorunmasına görə şifahi və yazılı dil arasında fərqlər əmələ gəlir. Yazının meydana gəlməsi dil normalarında sabitliyin mühafizəsində rolu böyük olsa da, şifahi dilin dəyişkənliyi həmin normaların dəyişməsinə daim öz təsirini göstərir. Bu təsir yazının mövcud olduğu bütün dövrlərdə, hətta indiki dövrdə də müşahidə olunur. Bu göstərir ki, yazılı dilin modelləri öz sabitliyinə görə şifahi dilin dəyişkənliyindən, çevikliyindən daim geri qalır.

Dil strukturlarının informasiya vasitəsi kimi formalaşmasında nitq prosesinin əhəmiyyəti böyükdür. O, dil strukturlarının bütün modellərini əhatə edir. Şifahi nitq formaları dilin bütün səviyyələrində (fonetik, leksik, qrammatik) əks olunur. Bunların hər birində norma və xüsusi qanunlar üzrə fəaliyyət göstərir. Belə ki, fonetik normalar, kökün quruluşu, leksik normalar mənə və anlayış, qrammatik normalar isə şəkilçi paradigması, birləşmə və cümlə daxilindəki sözlərin ardıcılığı ilə əlaqədar bir şəkildə formalaşır. Bütün normalar dil vahidlərinin uyğun qanunauyğunluqları əsasında meydana çıxır. Normaların yaranmasına təsir edən bütün qanunauyğunluqlar dilin fonetik sistemində fəaliyyət göstərir. Fonetik sistemdə baş verən bütün inkişaf və dəyişmələr həmin qanunlara əsaslanır. Fonetik sistemə aid olan qanunlar bunlardır:

- 1) Asanlaşma qanununun - əsas prinsipi samit səslərin söz əvvəlində asan tələffüzünə şərait yaratmaqdır;
- 2) Yumşalma qanunu - söz sonunda işlənən samitlərin novlulaşmasından, karların cingilitiləşməsindən ibarətdir;
- 3) Uyuşma qanunu - saitlərin ahəngində, uyuşma, və yerdəyişmə hadisələrində öz təsirini göstərir (4, s. 63).

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmununa, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti tempdə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı "udulur", səslər anlaşılmır. K.S.Stanislavski bu cür nitq haqqında demişdir: "Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağızının yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Ayrı-ayrı hərf və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır. Bəzi adamlar ehtiyatsızlıq üzündən sözləri yapışdırıb, mənasız və formasız kütləyə çevirəndə mənə balın üstünə düşmüş milçəyi xatırlayır və tutqun dumanda payız palçığı və çiskinini təsəvvürümə gətirirəm" (3, s. 62).

Kommunikasiya zamanı nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də **diksiyadır**. Diksiya latınca *dictio* sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir.

Diksiyanın pozulması digər tələblərə əməl olunduqda belə (sözlər mənaya uyğun işlənildikdə, cümlədə söz sırası gözlənildikdə, cümlələrdə fikrə uyğun bağlılıq olduqda və s. hallarda) nitqi anlamağı çətinləşdirir. Bu cür danışqda sözlər "ağızdan tökülür", çox zaman sözün axırı, əvvəli aydın deyilmir, səslər qarışdırılır, bitişik şəkildə tələffüz olunur. Məsələn; **sizəldi** (sizə gəldi), **götdü** (götürdü), **otdu** (oturdu), **gə tapaq** (gəl tapaq), **çəkşə gələnələr** (çəkilişə gələnələr), **buagörə** (buna görə), **sonsamitlə bitən** (sonu samitlə bitən), **ümmilli** (ümummilli), **sutiya** (studiyada) və s. Bəzən düzgün tələffüz pis diksiya ilə təhrif olunur.

Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Belə nitqi dinləyənin gərginlik keçirir, tez yorulur, söhbətin məbədi ilə az maraqlanır, diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin süstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür. Auditoriya qarşısında çıxış edən natiq (mühazirəçi) nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməli, danışq cihazından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitqin səs mədəniyyəti dedikdə bura artikulyasiya aparatının düzgün qurulması, səs və sözlərin düz tələffüz edilməsi, ünsiyyət şəraitinə

¹⁹ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti və müəllimi

görə səsənin gücünün tənzimlənməsi, nitq sürətinin gözlənilməsi, intonasiyaya, ifadəliliyə əməl olunması, nitqi eşitmə qabiliyyətinin yaradılması və s. daxildir. Nitqin səs mədəniyyəti səs cihazı, onun funksiyasını normal şəkildə yerinə yetirməsi məsələsi ilə sıx bağlıdır. “Nəfəs, səs və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdislərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, pauza, vurğu, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir” (1, s. 28).

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışmaq və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Məlumdur ki, ağciyər tələffüz zamanı tələbata uyğun olaraq xaricə hava buraxır və bu hava ehtiyatının sərf edilməsi sözdən, cümlədən asılı olaraq müxtəlif ölçülü olur: nəfəsləmədə hava ağciyəyə adi ölçüdə, tədricən daxil olduğu halda, tələffüz zamanı ağciyərdən xaricə müxtəlif ölçülərdə buraxılır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımi ölçüdə sərbəst etmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsənin gücü aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, danışan cümlənin mənalı hissələrində, təbii şəkildə ehtiyac olduğu yerdə nəfəsini dərmir, cümləni birnəfəsə deyir və ya oxuyur. Məsələn: *Hər il yay gələndə bizim kənd bir başqa olur: dağların qar qalmış zirvəsi, meşələrin havası, bulaqların sırıltısı, yaylaqdakı quzuların mələşməsi adamı ayrı bir aləmə aparır. Şəhərdə yaşadığın bütün həyat o zaman insana yuxu kimi görünür: sanki öləndən sonra cənnətə düşmüş kimi.* Bu obrazlı ifadələrlə zəngin, peyzaj məzmunlu cümlələri düzgün oxuyub çatdırmaq birinci növbədə nitqin aydınlığı ilə əlaqəlidir.

Nitq etiketləri əsasən şifahi nitqin keyfiyyət göstəricisidir. Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Nitq etiketləri dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formulları sistemi başa düşülür.

Nitq etiketinə yiyələnmiş olmağın səviyyəsi insanın *peşə yararlığı səviyyəsini* müəyyən edir. Bu, ilk növbədə, dövlət qulluqçularına, siyasətçilərə, müəllimlərə, hüquqşünaslara, həkimlərə, menecerlərə, sahibkarlara, jurnalistlərə, xidmət sahəsində çalışanlara, yəni öz işinin xüsusiyyətinə görə daima insanlarla ünsiyyətdə olanlara aiddir.

Nitq etiketinə malik olmaq nüfuz qazanılmasına kömək edir, inam və hörmət yaradır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək insana özünü inamlı və sərbəst hiss etmək imkanı verir, insan öz səhvləri və düzgün olmayan hərəkətləri üçün narahatlıq keçirməkdən və başqalarının istehza hədəfi olmaq qorxusundan qurtarır.

Nitq etiketi həm də davranışın xarakterini, yəni salamlamanın növbəliliyini nəzərdə tutur.

Birinci salamlayır:

- Kişi – qadını;
- Yaşca kiçik olan – böyük olanı;
- Yaşca kiçik olan qadın – yaşca özündən çox böyük olan kişini;
- Vəzifəcə kiçik olan – vəzifəcə böyük olanı;
- Nümayəndə heyətinin üzvü – heyətin rəhbərini (öz heyəti, yaxud xarici olmasından asılı olmayaraq).

Nitq formullarının sonucu qrupu ayrılma formullarıdır. Onlar aşağıdakıları ifadə edir:

- ✓ Arzulamalar: *Yaxşı yol! Görüşənədək!*
- ✓ Yeni görüş ümidini: *axşama qədər* (sabah, şənbəyə, yaxud bazara qədər). *Ümidvaram ki, ayrılığımız az sürəcək.*

Tezliklə görüşmək ümidilə.

- ✓ Bir də görüşmələrinə inanmadıqları halda, ayrılığın uzun sürəcəyi halda: *Əhvida! Çox güman ki, daha görüşməyəcəyik!*

Haqqınızı halal edin!

Müxtəlif nitq situasiyalarında, ünsiyyətin bütün formalarında (məsələn, müraciət, görüşmə, ayrılma, yolalılma, təbrik, alqış, telefon danışığı və s.) işlədilən belə söz, ifadə və cümlələrdən, formullardan bir neçəsini nümunə göstərək.

Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: *İcaza verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərdəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?*

İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: *İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın.*

Məmnun olmaq məqamında: *Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram.*

Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: *Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm.*

Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: *Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcaza verin danışım.*

İntizama dəvət, məzəmmət etmə: *Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz.*

Qarşılama məqamında: *Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlməmişiz; Lap vaxtında gəlməmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz.*

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
2. Qurbanov A. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti problemləri mövzusunda elmi-metodiki konfransın materialları. Bakı, 1988
3. Stanislavski K. Mənim səhnə həyatım. Bakı, 1963
4. Плевако Ф.Н. Избранные речи. М.: Юрайт, 2009

Açar sözlər: nitq, kommunikasiya, diksiya, etiket, qanun, mədəniyyət

Ключевые слова: речь, общение, дикция, этикет, закон, культура

Key words: speech, communication, diction, etiquette, law, culture

KOMMUNİKASIYA ZAMANI DİKSİYA VƏ ETİKETLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ XÜLASƏ

Məqalədə kommunikasiya zamanı diksiya və etiketlərin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Kommunikasiya zamanı nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya latınca *dictio* sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir. Nitq etiketləri əsasən şifahi nitqin keyfiyyət göstəricisidir. Etiket davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Nitq etiketinə malik olmaq nüfuz qazanılmasına kömək edir, inam və hörmət yaradır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək insana özünü inamlı və sərbəst hiss etmək imkanı verir, insan öz səhvləri və düzgün olmayan hərəkətləri üçün narahatlıq keçirməkdən və başqalarının istehza hədəfi olmaq qorxusundan qurtarır.

ВАЖНОСТЬ ДИКЦИИ И ЭТИКЕТОВ В ОБЩЕНИИ РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается важность дикции и ярлыков в общении. Одним из факторов, создающих четкость речи при общении, является дикция. Дикция образована от латинского слова *dictio*, что означает, что слова произносятся правильно и звучат в соответствии с их знаменателем. В той степени, в которой четкая и разборчивая линия облегчает понимание письменной речи, правильная дикция также обеспечивает понимание и понимание устной речи. Речевой этикет - это в основном показатель качества устной речи. Этикет означает соблюдение правил поведения и общения. Поскольку общение - это человеческая деятельность, процесс, в котором участвует человек, во время общения учитываются характеристики речевого этикета. Речевой этикет помогает завоевать престиж, укрепить доверие и уважение. Знание и соблюдение правил речевого этикета позволяет человеку чувствовать себя уверенно и свободно, избавляя его от переживаний по поводу своих ошибок и проступков и страха быть высмеянным окружающими.

THE IMPORTANCE OF DICTIONARY AND LABELS IN COMMUNICATION SUMMARY

The article discusses the importance of diction and labels in communication. One of the factors that create clarity of speech during communication is diction. Diction is derived from the Latin word *dictio*, which means that words are pronounced correctly and sounds according to their denominator. To the extent that a clear and legible line makes written speech easier to understand, correct diction also ensures that oral speech is understood and comprehended. Speech etiquette is mainly an indicator of the quality of oral speech. Etiquette means following the rules of behavior and communication. Since communication is a human activity, a process in which a person participates, the characteristics of speech etiquette are taken into account during communication. Having a speech etiquette helps to gain prestige, build trust and respect. Knowing and following the rules of speech etiquette allows a person to feel confident and free, freeing him from worrying about his mistakes and wrongdoings and the fear of being ridiculed by others.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

NİTQİN KOMMUNİKATIVLİYİ VƏ ONUN FORMALARI

"Nıq – müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti, danışığı; mürəkkəb məzmunun həm informasiya, həm çağırış – müraciət, həm də dinləyicini təhrik etmə və s. ifadəsi üçün dilin müxtəlif vasitələrinin işlədilməsidir" (1, s. 187). Dil və nıq eyni bir hadisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhətidir. Nıqın aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nıq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nıqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nıq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nıq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nıq aktıdır. Nıq dilin konkret ünsiyyət şəraitində realizə olunması, informasiyanın ötürülməsi və əldə edilməsidir. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, nıq ünsiyyətin özüdür.

İsveçrə dilçisi məşhur F.de Sössürün "Ümumi dilçilik kursu" adlı əsərində dil və nıqın oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. O, dil və nıqı iki müxtəlif hadisə hesab etmiş, göstərmişdir ki, dil qrammatik sistem və lüğət tərkibindən, yəni dil vahidlərindən, nıq həmin vahidlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadədir. Nıq fərdi danışıq və eşitmə faktorlarından ibarətdir (6, s. 65). Sonralar bu tezisə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmiş, fikirlər söylənilmişdir. Bu fikirlər nəticə etibarilə belə ümumiləşdirilmişdir ki, dil və nıq fərqli kateqoriyalar olsa da, bu iki anlayış bir-birinə bağlıdır, bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Dilin funksiyaları (məlumatvermə, ünsiyyət, təsirgöstərmə) nıqın da funksiyalarıdır. Dil nıqın hesabına, nıq da dilin hesabına zənginləşir. Dil nıqdə fəaliyyət göstərir. Nıqdən təcrid olunanda o mücərrəd bir mahiyyət daşıyır, ünsiyyət, anlama üçün yararsız olur. Nıq ünsiyyət prosesi olduğundan nıq və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələr bu prosesdə baş verir.

Nə qədər yaxın və qarşılıqlı əlaqədə olsa da, dil və nıqın özünəməxsus cəhətləri vardır ki, bu onları bir-birindən fərqləndirir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Dil həcmcə nıqdən genişdir;
2. Dil ümumxalq, nıq fərdi səciyyə daşıyır;
3. Dil ünsiyyət vasitəsi, nıq ünsiyyət prosesidir;
4. Nıq fikrin ifadəçisidir, dil təfəkkürün formasıdır;
5. Dilin əsas mahiyyəti ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Nıqın əsas cəhəti məzmunluluq, aydınlıq, mənalılıq, təsirlilik və dəqiqlikdir;
6. Dil nıqın silahıdır, məhsuludur, nıq dilin hər dəfə ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilməsidir;
7. Dil dilçiliyin, nıq psixologiyanın tədqiqat obyektidir.

Nıq *yazılı* və *şifahi* formada təzahür edir. Hər bir fərd öz fikrini şifahi və yazılı formada ifadə edir. Nıq aktının baş verməsində şərait, məkan, danışanın mədəni səviyyəsi, savadı mühüm rol oynayır. Nıqın şifahi və yazılı növləri arasında əlaqə və bağlılıq var. Şifahi və yazılı nıqın formalaşmasında, kommunikativ funksiya daşımada fizoloji amillərlə yanaşı, görmə, eşitmə, duyma kimi hiss üzvləri də iştirak edir. Nıqın mədəni səviyyəsinin müəyyənləşməsində həmin üzvlərin mühüm rolu var. Şifahi və yazılı nıq arasında qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Belə ki, şifahi nıqın törəmə prosesi öz-özünə əmələ gələn axından ibarətdir, danışan söhbət zamanı danışıq üzvlərinin fəaliyyətindən xəbərsizdir. Yazılı nıqdə isə danışan öz fəaliyyətinə tam nəzarət edir. Şifahi nıqdə dil, yazılı nıqdə əl və göz fəaldır. Göz əlin hərəkətini düzgün istiqamətləndirir. Şifahi nıq eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səslə, tələffüz edilən nıqdır. Danışan adamlar nıq zamanı birbaşa bir-birinin üzünü və bədəninin hərəkətini görür, səsini, ahəngini duyur, nıqın məzmununu anlayır. Bu nıqdə məqsəd danışanın dinləyicinin anlayacağı şəkildə öz fikrini ifadə etməsidir. Şifahi nıqın əsas vəzifəsi ədəbi dilin normalarına yiyələnməkdir.

"Şifahi nıqın düzgün təşkil edilməsinin ilkin şərti ədəbi dili bilmək, ondan istifadə etməyi bacarmaqdır. Burada dilin düzgünlüyünə və təmizliyinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Şifahi nıqdə ləhcə elementlərinə və əcnəbi sözlərin təhrif olunmuş formasına yol verilməməlidir" (5, s. 85). Varvarizm, vulqarizm və jaqron sözlər mümkün qədər şifahi nıqdə işlədilməməlidir. Şifahi nıq canlı, ifadəli və obrazlı olmalıdır. Nıqı zənginləşdirmək və onun aydınlığını gücləndirmək üçün sinonimlərin işlədilməsinin də əhəmiyyəti çox böyükdür. Şifahi nıq nə qədər canlı, təsirli və ekspressiv olsa, dinləyicilər bir o qədər ona maraqla, heyranlıqla qulaq asarlar.

Şifahi nıq intonasıya, mimika və jestlərlə təmin olunur. Bu nıqdə intonasıyanın rolu böyükdür. Nıqın avazı, nıqdə vurğu, fasilə, durğu nıqın tezliyi intonasıyanın tərkib hissələridir. Şifahi nıqın əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Şifahi nıq danışılır və eşidilir;
- Şifahi nıq leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir;
- Şifahi nıqdə cümlələr, əsasən, qısa və aydın olur;
- Şifahi nıqdə danışıq dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunur;
- Şifahi nıqdə intonasıya, vurğu və s.vasitələrdən istifadə olunur;
- Mimika, jest və digər hərəkət vasitələri özünü göstərir;
- Şifahi nıqdə nıq axını sürətli olur. Adi halda insan 1 dəqiqədə 80-100 söz tələffüz edir, lakin bəziləri isə bir dəqiqədə 120-dən artıq söz söyləyə bilirlər.

²⁰ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

"Şifahi nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitqdə fonetik, leksik və qrammatik normaların düzgün əməl edilməsinə, durğu işarələrinin düzgün işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada dil vasitələrinin seçilməsinə, cümlələrin bütövlüyünə, nitq parçalarındakı məntiqi ardıcılığa, məntiqi əlaqə və formalara fikir verilir." (2, s. 45).

Yazılı nitqin dərk edilməsində durğu işarələri mühüm rol oynayır. "Durğu işarələri yazılamı oxumaq üçün musiqi notları təsiri bağışlayır" (4, s. 45). Yazılı nitqin xüsusiyyətləri bunlardır:

- ❖ Yazılı nitq yazılır və oxunur;
- ❖ Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və başqa terminlər çox işlədilir;
- ❖ Yazılı nitq ədəbi dilin normaları əsasında inkişaf edir;
- ❖ Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, durğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə edilir;
- ❖ Yazılı nitqdə jest, mimika kimi vasitələr rol oynamır;
- ❖ Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın, fikrin nəsil-dən-nəsilə keçməsində əsas rol oynayır.

Nitqin bu iki növü ilə yanaşı, digər növləri vardır ki, bunlar da özünü, əsasən, şifahi nitq daxilində göstərir. Nitqin monoloji və dialoji forması şifahi ünsiyyətin əsas formalarıdır.

Monoloji nitq. Monoloq danışanın öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məsələ, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəbitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Bu nitqdə fasilə sürət, ahəng, ton xüsusi rol oynayır. Buraya mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, məktub, məqalə və s. daxildir. Monoloji nitq müxtəlif məqsədli və məzmunludur: öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında daxili fikir, hiss və həyəcanları yerinə yetirmə, məzmunluluq və s. monoloqun daha mürəkkəb formalarıdır. Hər adam monoloji nitqə qabil deyil. Adamların çoxu rəbitəli danışıq bilmir. Şifahi nitqin monoloji forması danışıqdan yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir. Monoloji nitqin aşağıdakı növləri var:

1. Nəqləmə monoloqu – baş vermiş hadisənin məzmununun danışılmasıdır: dinləyiciyə baş verənlərin təfərrüatları çatdırılır.

2. Təsviri monoloq – mövcud varlıqların xarici və daxili əlamətlərinin dinləyiciyə çatdırılmasıdır. Nəqləmədən fərqli olaraq, təsviri nitq "portret" xarakteri daşıyır və danışıqdan ustalıq tələb edir. Maraqlı bir nüansa baxaq: gözləri anadangəlmə görməyən bir adamda nəyinsə təsvirini yaratmaq baş vermiş hadisəni nəql etməkdən daha çətindir.

Məlumatverici nitq – informasiya xarakteri daşıyır. Burada informasiya yükü ümumi məsələlərdən tutmuş əsas faktlara qədər olan məlumatları əhatə edir. Məlumatverici nitqdə təkcə olmuş hadisələr deyil, hazırda baş verən və gələcək işlər barəsində də xəbər vermək məzmunu daşıyır.

Monoloji nitqin digər növləri bunlardır:

4. Daxili nitq
5. Lirik
6. Dramatik
7. İnandırma
8. Təbliği monoloq

İctimai-siyasi həyatda monoloji nitqin, əsasən, dörd forması vardır:

- Mühazirə
- Məruzə
- Nitq
- Çıxış

Şifahi nitqin dialoji forması. Dialoq iki və daha çox şəxs arasında gedən qarşılıqlı söhbətdir. Dialoq replikalardan təşkil olunur. Dialoji nitq, əvvəla, birbaşa reaksiya tələb edir, ikincisi, dialoq danışan şəxslərin emosional-ekspressiv, rəbitəli nitq şəraitində baş verir, üçüncüsü, dialoq müəyyən şərait və ya obyektə bağlı olur. Bu nitq müəyyən konkret şəraitdə ünsiyyətin ikitərəfli canlı formasıdır. Dialoji nitqin 5 forması var.

1. Monoloji
2. Söhbət və danışıq
3. Sual – cavab
4. Müsahibə
5. Müzakirə

Demək ki, şifahi nitqin monoloji və dialoji formaları nitqin bu formasını bütün təfərrüatı ilə əhatə edir. Şifahi nitqin bütün incəlikləri: onun quruluşu, mədəni səviyyəsi, normativ strukturu, kommunikativ keyfiyyəti monoloji və dialoji şəraitdə özünü büruzə verir. Teleradio aparıcılarının dilində, tamaşalarda, filmlərdə obrazların mənəvi keyfiyyəti, nitq mədəniyyəti onların tək – özü-özünə danışıq və ya başqa qəhrəmanlarla ünsiyyəti nəticəsində ortaya çıxır. Burada diqqəti çəkən bir sıra məqamlar olsa da, ancaq ikisi dinləyici aspektindən maraqlıdır: danışanın diksiyası və nitq etiketləri.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə N., Xəlqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları, Bakı "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri. Bakı, 2001

Açar sözlər: nitq, dil, monoloq, dioloq, ünsiyyət, yazılı, şifahi

Ключевые слова: речь, язык, монолог, диалог, общение, письменное, устное

Key words: speech, language, monologue, dialogue, communication, written, oral

NİTQİN KOMMUNİKATİVLİYİ VƏ ONUN FORMALARI

XÜLASƏ

Məqalədə nitqin kommunikativ funksiyası və onun formaları haqqında məlumatlar əks olunub. Dil və nitq eyni bir hadisənin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhəti olmasıda məqalədə qeyd olunub. Nitqin aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün nitq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq aktıdır. Nitqin monoloji və dialoji forması şifahi ünsiyyətin əsas formalarıdır. Monoloq danışanın öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitqdır. Monoloji nitq hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məsələn, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəbitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Dioloq iki və daha çox şəxs arasında gedən qarşılıqlı söhbətdir. Dioloq replikalardan təşkil olunur. Dialoji nitq, əvvəla, birbaşa reaksiya tələb edir, ikincisi, dioloq danışan şəxslərin emosional-ekspressiv, rəbitəli nitq şəraitində baş verir, üçüncüsü, dioloq müəyyən şərait və ya obyektə bağlı olur.

КОММУНИКАТИВНОСТЬ РЕЧИ И ЕЕ ФОРМЫ

РЕЗЮМЕ

В статье представлены сведения о коммуникативной функции речи и ее формах. В статье отмечается, что язык и речь - это два взаимосвязанных аспекта одного и того же события. Чтобы речь была ясной и эффективной, язык, в свою очередь, необходим для существования языка. Систему любого языка можно определить только по его проявлению в речи. Речь не только проявляет язык, но также развивает и формирует его. Речь - это действие, то есть язык, выполняющий свою функцию, акт речи. Монологические и диалогические формы речи являются основными формами устного общения. Монолог - это обращенная к себе речь. Речь монолога - это любая конкретная идея, мысль, например информация, информация, память и так далее. он должен представлять собой связную, связную, широкую или короткую речь человека. Диалог - это разговор двух или более людей. Диалог состоит из реплик. Диалогическая речь требует, во-первых, прямой реакции, во-вторых, диалог происходит в эмоционально-выразительной, связной речи говорящих, в-третьих, диалог связан с определенной ситуацией или объектом.

COMMUNICATION OF SPEECH AND ITS FORMS

SUMMARY

The article contains information about the communicative function of speech and its forms. The article notes that language and speech are two interrelated aspects of the same event. For speech to be clear and effective, language, in turn, is necessary for the existence of language. The system of any language can be defined only by its manifestation in speech. Speech not only manifests language, but also develops and shapes it. Speech is an action, that is, a language that performs its function, an act of speech. Monologic and dialogic forms of speech are the main forms of oral communication. A monologue is a self-addressed speech. Monologue speech is any specific idea, thought, for example, information, information, memory, and so on. it should present itself as a person's coherent, coherent, broad, or short speech. Dialogue is a conversation between two or more people. The dialogue consists of cues. Dialogic speech requires, firstly, a direct reaction, secondly, the dialogue takes place in the emotionally-expressive, coherent speech of the speakers, and thirdly, the dialogue is related to a certain situation or object.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN ƏMR ŞƏKLİ

Feil şəkilləri qrammatik-morfoloji üsulla modallığın ifadə vasitəsidir. Modallıq isə bu şəkillərin bəzilərində xüsusilə güclü şəkildə öz ifadəsini tapır. (məs: lazım, vacib şəkillərində), xəbər şəklində isə şəkil forması olmadığından modallıq xüsusi olaraq görünür, zəif görünür. Digər şəkillərdən fərqli olaraq əmr şəklinin xüsusi mövqeyi var. Belə ki, bu şəkildə modallığın morfoloji ifadə vasitəsi olmasa da modallıq özünü açıq şəkildə göstərir. Feilin əmr şəklinin məna çalarları olduqca çoxdur. Bu mənələrdən ən əsası əmr mənasıdır ki, əmr şəklinin mahiyyətini təşkil etdiyindən bu şəkil məhz bu adla – “əmr” şəklilə adlandırılıb [1, s. 35].

Feilin əmr şəklilə əsl mənədə əmrdən tutmuş nəsihət mənasına qədər müxtəlif məzmunları (təkid, buyruq, təhrik, nəsihət, arzu, alqış) ifadə edir. Azərbaycan dilində bu şəkilin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salarkən görürük ki, bu şəkil tarixən çoxformalı olub, xüsusilə də I və II şəxslərdə keçmişdə bir- birindən formaca fərqlənən bir sıra qrammatik ifadə vasitəsinə malik olub. Buradan aydın olur ki, əmr şəklilə müasir ədəbi dil norması kimi formalaşana qədər, sadəcə qrammatik məzmunu görə yox, keçdiyi təkmilləşmə və formalaşma xüsusiyyətinə görə də başqa şəkillərdən fərqlənir. Tarix boyu feilin başqa şəkilləri (məsələn arzu, vacib, lazım, şərt) çoxmənalılıqdan təkmənalılığa doğru inkişaf edib formalaşırsa, əmr şəklilə məna xüsusiyyətlərini saxlayaraq çoxmənalılıqdan bir formalılığa doğru inkişaf edib və beləliklə də dilimizdə təşəkkül tapıb [2, s. 6].

Bilirik ki, əmr şəklilə yaranmasında bir sıra şəxs sonluqları (-m, -in, -un, -ün, -im, -im, -um, -üm, -aq, -ək, -mız, -iniz, -unuz, ünüz, -sın, -sin, -sun, -sün, -sınlar, -sinlər, -sunlar, -sünlər) iştirak edir. Məsələn:

Tək	Cəm
I ş. oxuyum, danışım	I ş. oxuyaq, danışaq
II ş. oxu, danış	II ş. oxuyun / oxuyunuz, danışın / danışınız
III ş. oxusun, danışsın	III ş. oxusunlar, desinlər

Mirzə Rəhimov əmr şəklilənin I şəxs təkindən danışarkən qeyd etmişdir ki, tarixən bu haqda üç müxtəlif nöqteyi-nəzər, üç fikir formalaşmışdır. O, fikrinə belə aydınlıq gətirmişdir ki, bir qrup tədqiqatçılar düşünürlər ki, I şəxsin özü-özünə əmr etməsi mümkün olmadığı üçün əmr şəklilənin I-ci şəxsi yoxdur. Digər qrup türkoloqların fikrincə isə əmr şəklilənin birinci şəxsdə tək yoxdur, sadəcə cəmi var. Üçüncü qrup tədqiqatçıların fikrincə isə əmr şəklilə II və III şəxslərdə olduğu kimi I şəxsdə də həm təkdə, həm də cəmdə mövcuddur. Tədqiqatçının özü isə üçüncü qrup türkoloqların tərəfindən çıxış edərək Azərbaycan dilində də birinci şəxsin təkində və cəmində əmr şəklilənin mövcudluğunu təsdiq etmiş və fikrinə belə aydınlıq gətirmişdir ki, dildə ehtiyac olmasa həm təkdə, həm cəmdə əmrin özünəməxsus forması yaranmazdı [2, s. 8-9].

Bununla yanaşı, əmr şəklilə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sırf əmr mənasını deyil, başqa məna çalarlarını da ifadə edir. Deməli əmr şəkliləndə ancaq əmr məzmununu görmək yalınışdır. Azərbaycan dilində əmr şəkliləni tədqiq edən dilçi Z.İ. Budaqova bu şəkliləni “təklif, təkid, məsləhət, xahiş, çağırış və nəsihət” mənələrini bildirdiyini qeyd edib [3, s. 175]. Daha sonra M. Cahangirov isə bu şəkliləni “təhrik, buyruq, təşviq, çağırış, təbliğ, müraciət, yalvarış, xahiş, qarğış, alqış, arzu, nəsihət, istək” və s. kimi məna çalarlarının olduğunu yazıb [4, s. 149-150]. Bu məna çalarları təbii ki, bütün şəxslərdə eyni dərəcədə əks olunmur.

Bəzi məqamlarda əmr şəklilə arzu şəklilə ilə məna baxımından çox yaxın olur, bəzən hər ikisi eyni mənanı (niyyət, arzu, istək) ifadə edir. Ancaq bu o demək deyil ki, onlar tam eyniləşdirilməli, və ya onlar arasında bərabərlik işarəsi qoyulmalıdır. Bu iki şəkil arasında oxşar mənələrin ifadə olunması arzu şəklilə ilə əmr şəklilə arasında qrammatik məna baxımından yaxınlığın olması ilə əlaqədardır. Ancaq hər iki şəklilənin hərəsinin öz işlənmə dairəsi, öz məna müstəqilliyi və bütün şəxslərdə öz ifadə formaları vardır.

Məs: Dərdimin dərmanı sən sən, çarə kimdən istəyim? “Dərdimin dərmanı sən sən, çarə kimdən istəyim, Çarəsi sənədir anın, çarü naçar, iştə gör!” [5] nümunəsində *istəyim – istəyəm, gör – görə* əvəzlənməsi qeyri-mümkündür. Eyni zamanda əmr şəklilə cavab tələb etməyən sual formasında işləndikdə də bu şəkil arzu şəklilə ilə əvəz oluna bilməz. Bu zaman mənaya xələl gəlmiş olur.

Bilirik ki əmr şəklilə əsasən birbaşə, heç bir vasitə olmadan hərəkəti icra edənə ifadə edən arasında müstəqim əlaqəni tələb edir. Hərəkətin icra olunması III şəxsə aid olduqda isə birbaşə əlaqə zəifləyir və məna əmrdən arzuya keçir. Lakin bununla yanaşı əmr şəklilə bu halda öz əmr-buyruq mənasını qoruyub saxlayır. İki ayrı şəkilə aid formalar ümumilikdə III şəxsdə arzu mənasını bildirsə də tam olaraq məna baxımından eyni deyil. Belə ki, məzmun baxımından çalar fərqi olur. Əmr şəkliləni tədqiq edərək bir fikri də nəzərə almaq lazımdır ki, hərəkəti hökm edən şəxslə icra edən şəxs arasında əmr şəklilə üçün xarakterik olan müstəqimlik yəni birbaşə əlaqə yaratmaq məqsədilə hərəkətin icrası üçün başqa üçüncü şəxs də qoşulur ki hərəkətin icrası onun vasitəsilə əmr edilir. Belə olan hallarda əmr şəkliləndə *söylə, de, yetir, arz et, çatdır* və s. feilləri də işlədilir. İkinci şəxsdə belə əmr formalı sözlərin işlənməsi üçüncü şəxsdə işlənen əmr şəklilənin mənasında əmr məzmununun daha da qüvvətlənməsinə səbəb olur. Məhz bu məqamda əmr şəkliləndə işlənməmiş sözləri məna baxımından arzu şəklilə ilə əvəz etmək mümkün deyil [2, s. 12-15]. Məsələn: Siz də deyün: toya gələn oynasın; Filankəsin qızı, filan oynasın [6]. Nümunələrdəki feili oynasın-oynaya kimi dəyişmək mümkün deyil.

Lakin deyə bilmərik ki, üçüncü şəxsin əmr forması yalnız bu üsulla yaranır. Üçüncü şəxsin iştirakı olmadan da bu şəxsdə əmr formasını yaratmaq mümkündür. Bu zaman hərəkəti ifadə edənə icra edən arasında birbaşə, müstəqim əlaqə yaranır və hərəkət birbaşə deyilən şəxsə yönəldilir.

Əmr şəklilənin müxtəlif mənələrdə işlənməsi müəyyən səbəblərdən asılıdır. Əmr şəkliləndə işlənməmiş feillə əlaqəli olan sözün yaxud sözlərin, bu şəkliləni işləndiyi cümlənin, mətnin hətta ədəbi dil üslublarının belə əhəmiyyəti böyükdür. Əmr şəkliləndə olan bir feili ayrılıqda götürüb məna çalarını aydınlaşdırmaq istəsək, əlbəttə ki, böyük çətinliklə rastlaşırıq. Məsələn: Bilməyən nə bilsin bizi.

²¹ Gəncə Dövlət Universiteti. huseynova.turkan@rambler.ru

[6] cümləsi ilə de, bilsin cümləsində bilsin feili semantik baxımdan fərqlənir. Birinci nümunədə sual mənasını bildirdiyi halda ikinci nümunədə sıfır əmr, təhrik, vadarlıq mənasını bildirir.

Əmr şəklinə məxsus ümumi semantik xüsusiyyət zaman anlayışıdır ki, bu şəkil ifadə olunma intonasiasından, hansı sözlərlə və necə əlaqədə olmasından asılı olmayaraq onu saxlayır. Bilirik ki, əmr şəkli zaman şəkilçilərini qəbul etmir, yəni zamanlar üzrə dəyişmir. Bundan belə nəticəyə gəlirik ki, bu şəkil qrammatik zaman kateqoriyasını qəbul etmir. Lakin semantik baxımdan yanaşsaq görürük ki, əmr şəkli gələcək zaman mənasını bildirir. Məsələn “oxu” feilini əmr etdikdə biz bilirik ki bu hərəkət hələ icra olunmayıb, icrası deyilən andan sonra nəzərdə tutulur [1, s. 38].

Doğrudur ki bu şəkildə olan feillər keçmiş zamana aid zərflilərlə işləyə bilmir. Yəni “dünən oxu”, “keçən il oxu”, “keçən həftə oxu”, “keçən ay oxu” ifadəsi doğru deyil. Lakin biz “gələn həftə oxu”, “sabah oxu”, “bu gün oxu” dediyimizdə ifadə tamamilə doğru olar. Deməli belə nəticəyə gəlirik ki, əmr şəkli keçmiş zamana aid zərflilərlə deyil, indiki və gələcək zamana aid zərflilərlə işlənir. Belə ki, “bu gün oxu” dedikdə, bu gün hələ bitməyib və günün müəyyən hissələrində (məs: səhər, günorta, axşam, gecə) hərəkəti icra etmək mümkündür. “indi oxu” dedikdə isə əmr edən hərəkətin deyilən andan dərhal sonra tezliklə icra olunmasını istəyir.

Əmr şəkli ilə bağlı digər maraqlı məqam sual formasında olmasıdır. Burada əmretmə mənası zəifləyir. Sual intonasiası ilə işlənən əmr cümləsində - Bülbul güllüstanə gəlsin, gəlməsin? [7] cümlənin xəbəri sual şəklində olduğu üçün əmretmə mənası azalır. Bilməyən nə bilsin bizi [6]. - sual əvəzliyi ilə işlənən sual cümləsində də əmr mənası demək olar ki yoxdur.

Əmr şəklinin sual məqamında işlənməsi məsələsini araşdırarkən müəyyən fikirlərlə rastlaşdıq. Belə ki, feil şəkilləri haqqında yazılmış dissertasiya işində əmr şəklinin birinci şəxsində sual formasının işlənməsi zamanı mənə baxımından yanaşılaraq hərəkətin sorğusu aparılarkən ikinci şəxs iştirak etdiyi yazılıb. Fikrə belə aydınlıq gətirilir ki, feilin əmr şəklinin birinci şəxsində istər digər şəxs və ya şəxslərlə dialoqda və ya daxili nitq zamanı əmr olunan da, əmr edən də bir şəxsdir. Lakin istər monoloq, istərsə də dialoq zamanı digər şəxslə əlaqəli bir ikilik özünü biruzə verir. Feilin əmr şəklinin birinci şəxsində sual formasına gəldikdə isə bu ikilik özünü aydın şəkildə göstərir: Bilimmi? Oxuyummu? Görümmü? Yazımmı? Danışımımı? Yazaqımı? Oxuyaqımı? Görəkmi? Bu nümunələrdə insan hərəkəti icra edib etməməsi haqda başqa biriylə sorğu sual edir. Bu isə ikinci bir şəxs olur. Hərəkətin icrasını sorğu edən şəxs sanki öz hərəkətinin icrası ilə bağlı icazə alır və bunu sual formasında edir. Belə olan halda əmr şəklindəki feilin sual forması əsas plana keçir [1, s. 41-42].

Bu fikrə olan münasibətimiz belədir ki, əmr şəklinin birinci şəxsinin sual formasında semantika baxımından heç də hər zaman ikinci şəxs nəzərdə tutulmur. Yəni istər daxili nitqdə, istərsə də dialoqda əmr şəklinin ikinci şəxsinin sual formasın həmişə ikinci şəxsin iştirakının nəzərdə tutulması fikri doğru deyil. Belə ki, məgər insan daxili nitq zamanı özü-özünə sual verib, öz fikrinin doğru və ya yanlış olduğunu götür-qoy etmək məqamı yoxdurmu? Məsələn görəsən, nə edim dedikdə insan insan icra edəcəyi fikri hələ dəqiqləşdirməyib. Bu haqda müəyyən narahatlığı, tərəddüdü var və bir daha düşünmək üçün özü-özünə sual edir ki, bir qədər də fikrində əmin olsun.

Əmr şəklinin sual formasının ikinci şəxs tərkində və cəmində mənə baxımdan ikinci şəxs fikirdə tutulması özünü daha aydın biruzə verir. İkinci şəxs üçüncü şəxsin hərəkəti icra edib etməməsi haqqında birinci şəxslə sorğu edir. Üçüncü şəxs iştirak etmir, onun hərəkəti icra etməsi üçün ikinci şəxs sual edir, hərəkətə gətirir. Danışınmı? Getsinmi? Gəlsinmi? Qalsınmı? Oxusunlarmı? və s.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əmr şəklində olan feillər hər zaman əmr, təhrik, vadarlıq mənasını bildirmir. Müəyyən məqamlarda bu mənə zəifləyir. Bəzi feillər vardır ki əmr şəklində müəyyən məqamlarda öz lüğəvi mənələrindən müəyyən dərəcədə uzaqlaşaraq, mənə baxımından xüsusiləşir, formasını saxlayaraq, məzmun baxımından öz əslindən uzaqlaşır və köməkçi vasitə kimi istifadə olunurlar. Belə hallarda istənilən feili işlətmək olmur. Əmr şəklində öz həqiqi mənasında işlədilər feilləri şəxslər üzrə asanlıqla dəyişmək mümkündür. Məs: gəlim, gedim, gələk, gedək, gəl, get, gəlin, gedin, gəlsin, getsin və s. Lakin mənə baxımından öz həqiqi mənasından uzaqlaşan feillər isə şəxsə görə belə asanlıqla dəyişə bilmir. Bu feillərə aşağıda nümunələri gətirmək olar. De görün cümləsində görün feili öz həqiqi mənasını itirərək cümləyə əlavə çalar verir. digər maraqlı məqam isə *qoy* feilidir. Məs: Qoy həmişə günəş olsun [8]. - Bu nümunədə *qoy* feili daha çox köməkçi rolunda çıxış edir, öz həqiqi mənasında deyil. Kitabı stolun üstünə qoy – cümləsində isə “qoy” feili “yerləşdir” mənasında çıxış edir. Qoy oxusunlar [9]. cümləsində isə “icazə ver”, “aman ver” mənasında işlənib. Belə semantik cəhətdən xüsusiləşmiş feilləri bəzi alimlər ədat hesab etmişlər. Bu fikirlə bağlı müəyyən mənbələrə üz tutduq.

1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” və 1954-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitablarında “ədat” haqqında bəhs olunmur, yəni feilin əmr şəkli haqqında yazılmış hissədə ədatlardan və ya feillərin ədatlaşmasından danışılır. Azərbaycan Elmlər akademiyasının 1960-cı ildə çap etdiyi qrammatika kitabında feilin şəkil kateqoriyası haqqında hissənin müəllifi Z.İ.Budaqova “Əmr şəklinin ədatlarla işlənməsi” adlı altında *qoy*, *gəl*, *gəlin* feillərini başqa köməkçi vasitələr sırasında qeyd edir [1, s. 53-54].

Elə həmin mənbədə ədat mövzusunda bəhs edən tədqiqatçı A.Ə.Aslanov yazır: “Dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də feillərdən düzəlmişdir. Belə ədatlar fonetik tərkibcə feil köküdür və ya feillərin müxtəlif şəkilçilə qəbul etməsi nəticəsində aldığı müəyyən formadır. Bu sözlər öz əvvəlki mənasından təcrid olunmuşdur. Məhz buna görə də, onları feil hesab etmək doğru olmaz, bunlar cümlədə ədat kimi çıxış edir və feillərdən fərqli olaraq, proses bildirmir” [1, s. 54]. Müəllif fikrini belə davam etdirir: “Bunların ədat olması yalnız cümlə daxilində mümkün olur. Cümlədən xaricdə isə bunlar öz əsl mənələrində qalır” [1, s. 54].

Bu fikrə isə izah verilərək münasibət bildirilib ki, birinci hissədə fikir dolaşığı var, yəni feillərin ədata necə çevrilməsinin sübutu üçün heç bir əsas yoxdur. İkinci hissədə isə müəllifin fikri inkar edilir. Yəni, bir söz cümlə daxilində bir mövqedə bir nitq

hissəsi, başqa mövqedə isə başqa nitq hissəsi olmur. Yalnız bir nitq hissəsinə aid hər hansı söz başqa bir nitq hissəsinə aid mövqedə ola bilər. Lakin bu o demək deyil ki, həmin nitq hissəsinə məxsus söz başqa nitq hissəsinə çevrilib [1, s. 54].

Əmr şəkli “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında feilin xüsusi şəkilləri yarımqrupu altında verilmişdir. Belə ki, burada feilin şəkilləri iki yerə bölünmüşdür. Feilin ümumi şəkilləri və xüsusi şəkilləri. Ümumi şəkillərin sayı altı, xüsusi şəkillərin sayı isə iki hesab olunmuşdur. Bu şəkildə belə tərif verilmişdir: “Əmr şəkli ilə müəyyən bir iş, hal və ya hərəkətin icra edilməsi haqqında danışanın təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət və çağırışı ifadə olunur. əmr şəklində ifadə olunan bu mənalar intonasiya, bəzən də feillərin mənası ilə müəyyənləşir.” Burada əmr şəklinin mənə çalarları məsələsi də araşdırılmışdır. Birinci şəxsin təkində əmr şəkli təkid mənasını bildirmir. Əmr şəklinin bu forması hər hansı bir işin icra edilməsi haqqında danışanın istək və arzusunu bildirir. Birinci şəxs cəmində isə çağırış, xahiş-təklif mənasını, ikinci şəxs tək və cəmində isə təkid-tələb mənasını, nəsihət-məsləhət- təskinlik mənasını, qəzəb mənasını, təklif-xahiş-yalvarış- arzu mənasını, rişxənd-kinayə mənasını, təşəkkür-alqış mənasını, tələb-çağırış mənasını ifadə edir. Üçüncü şəxs tək və cəmində isə təkid, alqış, qəzəb mənasını bildirir. Həmçinin əmr şəklinin ədatlarla işlənmə bölməsində əmr şəklinin ha, bax, di, görüm, barı, qoy, gəl, da, təki, gərək, bir və s. kimi ədatlarla işləndiyinə dair nümunələr də göstərilib [3, s. 175-182].

Feilin mənə çalarından danışarkən şəxs kateqoriyasından da bəhs olunmalıdır. Aydınır ki, əmr şəklində feili şəxslər üzrə dəyişdikcə, onun mənası da müəyyən qədər dəyişir. Əmr şəklinin şəxslər üzrə dəyişməsi şəxs kateqoriyasının zəminində gerçəkləşir. Aydınır ki, əmr şəklinin ayrıca bir qrammatik əlaməti yoxdur. Feilin ilkin forması əmr anlayışı ilə eynilik təşkil edir. Həmin feillərin nitq zamanı bu mənası formalaşır və beləliklə də feil əmrin qrammatik mənasını daşımağa başlayır. Əgər nitqdə feil hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın şəkilçisini qəbul etmirsə, sıfır qrammatik əlamətlə çıxış edirsə, qrammatik cəhətdən qüvvətli əmr mənası olur. Məsələn: oxu, gəl, get, gül, sus, danış, qaç, fikirləş və s. Əgər feil başqa kateqoriyanın şəkilçisini deyil, sadəcə şəxs sonluqları qəbul edirsə, yenə də əmr şəklində olur, sadəcə əmrin ünvanlandığı şəxslər dəyişir ki, bu da əmr şəklinin mənasına təsir göstərir. Əmr şəkli qrammatik kateqoriyaların hamısından özünəməxsus şəkilçisinin olmaması ilə fərqlənir. Əmr şəkli feil şəkilləri arasında da öz xüsusi şəkilçisi olmaması ilə fərqlənir.

Prof. M.Rəhimov türk dillərində zaman və şəkil kateqoriyaları məsələsinə həsr edilmiş müşavirədəki məruzəsində qeyd etmişdir: türkologiya ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, əmr şəkli birinci şəxsə, xüsusilə də təkinə aid edilə bilməz, çünki danışan özünə əmr edə bilməz. Biz bu fikirlə razılaşa bilmərik, hər şeydən əvvəl, ona görə ki, təfsir məntiqlə qrammatika arasında bərabər bir işarənin qurulmasından başqa bir şeyi ifadə etmir. Bu fikir Azərbaycan dilindəki materialda da rədd edilir. Bütün Azərbaycan dili mütəxəssisləri bilir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində birinci şəxsin təkində arzu və əmr şəkli arasında ciddi formal fərq vardır. M.Rəhimov 1965-ci ildə çap etdirdiyi monoqrafiyasında yenidən bu fikrə qayıdaraq bu məsələyə qısa xülasə verir və diqqəti türkoloqların fikrinə yönəldərək yazır ki əmr şəklinin bütün şəxslərdə olması fikri doğrudur Bundan başqa tədqiqatçı fikrə yeni münasibət də bildirir ki, ehtiyac olmasa idi dildə birinci şəxsin həm təkində, həm də cəmində əmr şəklinin özünəməxsus forması yaranmazdı. Bundan başqa əmr şəkli yalnız əmr mənası ilə məhdudlaşmış, həm də əmrdən tutmuş xahiş mənasına qədər bir neçə mənə çalarlarını da əhatə edir [1, s. 67].

Y.İ.Korkina yazır: “Bizə elə gəlir ki, əmr şəkli ilə bağlı indiki zaman haqqında danışmaq çətindir, yəni əmr şəklində olan hərəkətləri yalnız danışma anından sonra yerinə yetirmək barədə düşünmək olar, çünki təşviq modallığının özəlliyi hərəkətin yalnız nitq anından sonra həyata keçirilməsini təklif edir” [1, s. 64].

Əmr şəkli ilə bağlı digər maraqlı məqam isə bu şəklil digər şəkillərlə sinonimlik təşkil etməsidir. “Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik” kitabında əmr şəklinin digər şəkillərlə sinonimliyi belə qruplaşdırılmışdır: Birinci olaraq əmr şəklinin əlavə mənasının şərt şəklinin əsas mənası kimi işlənməsi halı araşdırılıb. Əmr şəkli bu sinonimliyi üçüncü şəxsədə, əksər hallarda isə ikinci şəxsin təkində ifadə edir. Birinci şəxsədə isə bu sinonimliyə rast gəlinmir. Bu forma ilə ifadə olunmuş qrammatik-semantik mənada həm əmr, həm də şərt çaları vardır. Əmr şəkli şərt mənasında əsasən, tabeli mürəkkəb cümləsində, həm də sıra baxımından birinci komponentin tərkibində olur. Ümumilikdə, əmr şəkli əsas mənada tabeli mürəkkəb cümlənin komponentində çox az hallarda işlənir. Əmr şəklinin şərt şəkli ilə sinonim kimi işlənməsinin əsas xüsusiyyəti odur ki, bu əvəzləmə hərəkətin icrasını müəyyən şərtə bağlayır və bu hərəkətə bir qətilik mənası verir. Bu şəklil şərt mənasında işlənməsi halı geniş yayılıb. Əmr şəklinin əlavə mənası həm də vacib şəklilinin əsas mənası ilə sinonim olur. Əmr şəklilinin bu əlavə mənası əsasən üçüncü şəxsin təkində işlənir və bu zaman əmr şəkli analitik forma (*gərək* + şəxs sonluğu) ilə ifadə olunur.

Gərək ədatı vacib mənasını bildiren birləşmədən atılsa, bu konstruksiyanın vacibliyik mənası itər və ümumi məzmun anlaşılmaq olar. Deməli əmr şəklilinin vacib mənasını bildirməsi üçün digər köməkçi vasitələrlə yanaşı *gərək* ədatının rolu da əhəmiyyətlidir. Bundan başqa əmr şəklilinin əlavə mənası arzu şəklilinin əsas mənası ilə sinonimlik təşkil edir. Bu mənə Azərbaycan dilində əmr şəklilinin birinci və üçüncü şəxslərində özünü biruzə verir. Əmr şəklilinin əlavə mənası üçüncü şəxsin təkində və cəmində ümumi zaman bildirərək zaman şəkilçilərinin (indiki, keçmiş, gələcək) əsas mənalarına sinonim olur. Əmr şəklilinin əlavə mənası feilin gələcək zaman formasının əsas mənası ilə sinonim olur [10, s. 69-72].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin semantikasi [Mətn]: filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 10.02.02/N. K. Məmmədova; M. Ə. Rəsulzadə ad. BDU.
2. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 267 səh.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası [Mətn]: Morfologiya /Red.: R.Ə.Rüstəmov, Z.İ.Budaqova; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu I hissə.- 1960.- 334 s.
4. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. Bakı – 1962, 259 s.
5. http://anl.az/el/n/inesimi_el.pdf
6. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2369/Ashiq-sheirinin-poetik-bichimleri-ve-cheshidleri-Meherrem-Oasimli-Mahmud-Allahmanli>
7. https://az.wikisource.org/wiki/G%C9%99lsin_g%C9%99lm%C9%99sin_%C6%8Fb%C3%BCqasim_N%C9%99batl
8. <https://medeniyyet.az/page/news/39306/Qoy-hemise-gunes-olsun.html>
9. <https://report.az/edebyyat/elxan-elatli-detektiv-deyilen-bir-janrda-hec-vaxt-yazmamisam-musahi-be/>

Açar sözlər: qrammatik, əmr, şəkil, məna, feil

Key words: grammatical, imperative, mood, meaning, verb

Ключевые слова: грамматика, повелительное, наклонения, значение, глагол

The imperative mood in Azerbaijani language

Summary

The category of mood of the verb expresses grammatical-morphological modality. The semantic meaning of the imperative mood of the verb is wide. The imperative mood expresses the meaning of command, request, insistence, inspiration, advice, applause, desire and etc. Among them, the meaning of the command comes first, and this meaning is the essence of the imperative mood. That is why this mood category of the verb is called by the same name – “imperative” mood. The category of mood of the verb in the true sense has a variety of meanings (command, insistence, incitement, advice, desire, applause) from the meaning of command to the advice. When we look at the development of this mood in the Azerbaijani language, we see that this mood has historically had a lot of forms, especially in the first and second persons had a number of grammatical means of expression that differed in form in the past. It is clear from this that, before being formed as a norm of modern literary language, the imperative mood differed from other moods not only in grammatical content, but also in the nature of its improvement and formation. Throughout history, while the other forms of verbs (such as desire, importance, necessity, condition) have evolved from ambiguity to singularity, imperative mood maintaining the properties of meaning has evolved from ambiguity to formality, and thus formed in our language.

Повелительное наклонение в Азербайджанском языке

Резюме

Категория наклонения глагола выражает грамматико-морфологическую модальность. Семантическое значение повелительного наклонения глагола широкое. Повелительное наклонение выражает значение приказа, просьбы, настойчивого требования, призыва, совета, одобрения, пожелания и т. д. Среди этих значений приказ стоит на первом месте, и он является сущностью повелительного наклонения. Поэтому эта категория наклонения глагола имеет одноименное название - «повелительное» наклонение. Категория наклонения глагола в действительном смысле имеет множество значений (приказ, настойчивость, побуждение, совет, желание, одобрение) начиная от значения приказа вплоть до совета. Если рассмотреть развитие данного наклонения в азербайджанском языке, то можно заметить, что повелительное наклонение исторически имело множество форм, в частности, первое и второе лицо обладало несколькими грамматическими средствами выражения, которые в прошлом отличались по форме. Следовательно, до того, как стать нормой современного литературного языка, повелительное наклонение отличалось от других наклонений не только грамматическим содержанием, но и его усовершенствованием и формированием. На протяжении всей истории, в то время как другие формы глаголов (такие как желание, важность, необходимость, условие) перешли из двусмысленности в однозначность, повелительное наклонение сохранило свойства значения перехода из двусмысленности в формальность, и таким образом сформировалось в нашем языке.

Rəyçi: Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva, filologiya üzrə elmlər doktoru

“ZADƏGANLIQ” KONSEPTİNİN LEKSİK VƏ FRAZEOLoji İNVENTARI: “UPPER CLASS” NİTQ VƏRDİŞLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Məqələdə müasir ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konseptinin reallaşma mexanizmlərinin maraqlı bir aspekti təhlil edilir. Məlum olur ki, müasir ingilis dilinin “Zadəganlıq” konsepti təkcə zadəganlıq institutu ilə bağlı olan anlayış və ifadələri, müvafiq terminoloji bazanı əhatə etmir. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən aparılan sosiolinqviistik təhlillər Britaniya cəmiyyətində upper class speech və non upper class speech anlayışlarının fərqləndirilməsini labüd etmişdir. Müasir ingilis dilinin gerçəkliyi ondan ibarətdir ki, bu və ya digər ifadənin, terminin istifadəsi həmin şəxsi yuxarı təbəqəyə və ya aşağı təbəqəyə aidliyini təsbit etməyə imkan verir. Bu səbəbdən də, adi görünən anlayışlar (məsələn, *supper* və *dinner* qarşılaşdırması kimi) “Zadəganlıq” sistemində daxil edilə bilər.

Açar sözlər: müasir ingilis dili, “Zadəganlıq” konsepti, “upper class” nitq vərdişləri.

Məlumdur ki, **U** və **non U** fərqləndirməsi həmin təşəbbüsün kütləviləşməsi və **upper class speech** və **non-upper class speech** antoqonizminə dair diskussiyaların linqviistik araşdırmalar çərçivəsinə aşaraq cəmiyyət müzakirələrinin “trendinə” daxil olmasında Nensi Mitford müstəsna rol oynamışdır. Belə ki, özü zadəgan titullu ailədə (Nensinin atası baron idi – A.R.) dünyaya gəlmiş N.Mitford zadəgan çevrələrində, yəni **upper class**-da yetərincə böyük nüfuzu ilə seçilən yazar və jurnalist idi. İstər öz həyat tərzini, istər əsərlərinin süjet xətti ilə N.Mitford zadəgan yaşam biçiminin əlahiddəliyi və seçkinliyi mövqeyindən çıxış etdiyini ortaya qoymuşdur. Məlumdur ki, N.Mitford dövründə zadəganlıq etiketi biliciləri, zadəganlıq həyat tərzini ekspertlərindən sayılırdı. Bunu N.Mitfordun aristokratik etiketlə bağlı məsləhətlər üçün, ona edilən müraciət məktublaşmalarında yer alan müvafiq terminoloji inventara nəzərən bir daha əyani şəkildə müşahidə etmək olar. Məsələn, həmin yazışmalardan birində oxuyuruq: *He wanted advice as to English etiquette. He wished to send a souvenir to an English lady of good position and unimpeachable honour who had shown him much hospitality*. [1]. **Upper class speech** anlayışının seçkinliyi ideyası özünün (digər daha irihəcmli) əsərdə “**Noblesse Oblige: An Enquiry Into the Identifiable Characteristics of the English Aristocracy**” kitabında davam etdirilərək fərqli aspektlər üzrə daha da inkişaf etdirilmişdir. Aralarında N.Mitford və A.Rossun da yer aldığı bir neçə müəllifin məqalələrinin məcmusu formatında ərsəyə gətirilmiş bu toplu ingilis dilçiliyində upper class speech anlayışının daimi statusunu bərqərar etmiş oldu. Bu anlayışın müasir ingilis sosiolinqviistik mühitinin konstantasına çevrilməsində müstəsna rol oynamış N.Mitfordun məqalələr toplusunun həm də başredaktoru olması, onun bu sahədə xüsusi xidmətlərinin dolayı etirafı kimi də dəyərləndirilə bilər.

Dilçi alim A.Rosstopluda çap edilmiş “**U and non-U: An Essay in Sociological Linguistics**” məqaləsində qeyd etmişdir ki, Britaniya cəmiyyətində yuxarı, orta və aşağı təbəqə olduğu halda, linqviistik planda yalnız ki “sınıf” qarşılaşdırma: yuxarı və aşağı sinif ingiliscələrin (**upper class speech – non upper class speech**) antoqonizmi mövcuddur. Dilçi diaxronik aspektdə qarşılaşdırma apararaq ona diqqət çəkirkə, məqalənin qələmə alındığı XX əsrin 50-ci illəri ilə müayisədə, hətta kraliça Viktoriya və kral VII Edvard dövrlərində belə kəskin ziddiyyət müşahidə edilmirdi. Professor A.Rosst əkcə bu və ya digər leksik vahidlərin və frazeologizmlərin deyil (məsələn:... *non-U serviette / U table-napkin; perhaps the best known of all the linguistic class indicators of English.*), aksent (tələffüz) özəlliklərində bu fərqi dərinləşdiridiyini vurğulamış və həmin fərqin aradan qalxması ehtimalı ilə bağlı bir o qədər də optimistic görünməyən proqnozlar səsləndirmişdir. Həmin fikirlərə və bu fikirlərdə **U speaker** və **non-U speaker** ifadələrinin kontekstual antonimliyinə diqqət edək: *In England today--just as much as in the England of many years ago--the question "Can a non- U speaker become a U-speaker?"~" is one noticeably of paramount importance for many Englishmen (and for some of their wives). The answer is that an adult can never attain complete success. Moreover, it must be remembered that, in these matters, U-speakers have ears to hear, so that one single pronunciation, word, or phrase will suffice to brand an apparent U-speaker as originally non-U (for U-speakers themselves never make "mistakes").* (kursivbizimdir. A.R.) [2].

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, kitabın adında yer alan **Noblesse Oblige** ifadəsinin özü də “Zadəganlıq” konseptinin **Mindset** semantik sahəsinə daxil ola biləcək mənəvi yükünə malikdir. Nümunələrə diqqət edək: *The connection between noblesse oblige and royalty continues to this day.* [3]; *To be sure, if noblesse oblige, royalty must do so still more*[4]. İqtibaslardan da aydın şəkildə göründüyü kimi, bu frazeologizm bilavasitə kraliyyə, zadəganlıq konsept sferalarına aidlik nümayiş etdirir. Fransız dilindəki eyni anlamlı "**La noblesse oblige**" frazeologizminin kalkası kimi ingilis dili tərəfindən mənimsənilmiş bu ifadə “*Zadəganlıq öhdəlik qoyur, məcbur edir*” mənasını ifadə edir. Tam məntiqə müvafiqdir ki, bu ifadə ilk olaraq, 1837-ci ildə ingilis dilinin Britaniya variantında işlədilmiş və yalnız sonralar zamanla ABŞ variantında istifadə olunmağa başlamışdır [5]. Maraqlıdır ki, ABŞ variantında bu ifadənin bilavasitə zadəganlıq institutu ilə, zadəganlıq titulu daşıyıcılarının mənəvi öhdəlikləri ilə bağlılığı semantikasi bir qədər “yaygınlaşaraq”, “zadəganlıq ruhu”nun, nəcabətin məcbur etdiyi öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur. Nümunəyə diqqət edək: *Noblesse Oblige for The Sole Superpower. U.S.-led troops head for Somalia to combat anarchy and starvation.* [6]. **Upper class** ingiliscəsində danışmağın bilavasitə zadəganlıq göstəricilərindən biri olması ilə bağlı məqamı qayıdaraq qeyd edək ki, bu təbəqə aid olmamağın göstəricisi olmamağın indikatoru kimi çıxış edən əsas 27 söz təsbit edilmişdir ki, onlardan istifadə bir növ, “lakmus kağızı” kimi vətəndaşın hansı sosial statusa aid olduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. Həmin sözlərdən istifadə “**talk posh** standartlarını” sarsıtmış olur. İqtibasa diqqət edək: *If you use these 27 words it proves you're definitely not posh. In short, though, brand names like iPhone or Deliveroo are Non-U (posh folks lean towards the more*

²² Bakı Avrasiya Universiteti. aynura.rahimova@gmail.com

boring 'phone' or 'takeaway')[7] . Maraqlıdır ki, bu vəziyyət onilliklər boyu davam etməkdədir və müasir araşdırmalara istinadən də əminliklə demək olar ki, **upper class** və **non upper class** danışıq vərdisləri qarşılaşdırması günümüzədək aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu əsasda daha yeni termin – **New-U** istilahi formalaşmışdır. Həmin **new-U** termini upper class speech anlayışının yenilənmiş, yəni XXI əsrin ilk onilliklərinə aid formatına uyğun dəyişiklikləri əks etdirir. Həmin dəyişikliklərə, yəni müasir zadəganların lüğət tərkibi fərqliliklərinə diqqət edək: **New-U**: Eating bread; Having a job; Drinking at lunch; Pepto-Bismol; Champagne, Loving your parents, Buying newspapers, Eating sweets, Politeness; **Non – U**: Facebook, Elaborate gin and tonics, Talking about yourself, Tissues, Dips, Tinder, Soho, Farmhouse, Three-day weddings in Burma [8]. Bu fərqlər o qədər qabarıq səviyyədədir ki, tədqiqatçılar müasir ingilis linqvokulturoloji mühitində haqqında bəhs etdiyimiz **upper class peech** və **non upper class speech** qarşılaşdırmasından hətta bədii əsərlərdə yazıçı intensivliyinə uyğun şəkildə istifadə edildiyini də vurğulayırlar. Belə ki, “Müasir ingilis bədii ədəbiyyatı güzgüsündə U / non-U words” başlıqlı məqaləsində T.A.Ivuşkina Culian Fellouz, Cefri Arçer, Çarlz Cenninq, Devid Nikols kimi yazarların əsərlərinin dilinə istinadən sosial zümrə identikatorları olan həmin qrup sözlərin müqayisəli araşdırmasını aparır. Məsələn, Ç.Cenninqin əsərindən iqtibas əsasında (*At least, I thought I asked for a cup of coffee, but to be precise I must have asked for 'a coffee'. Not 'coffee', minus the indefinite article (which would have been OK), but 'a coffee'. Asking for a coffee is like saying 'pardon' instead of 'I beg your pardon, or 'serviette' instead of 'napkin'. It is hopelessly petit bourgeois and it marks you down as the kind of man who wears shoes made out of synthetic materials ...* (Ch. Jennings) dilçi, U / non-U words analiyaların oxucuya ötürülən implisit informasiya kimi istifadə edildiyinə diqqət çəkir [9 ; 49]. Göründüyü kimi, ingilis (xüsusilə, Britaniya) linqvokulturoloji mühiti kontekstində sıradan bir üslubi dəqiqləşdirmə özünün linqvistik problem sərhədlərini aşsa bilər. Sinonim cərgədə edilən ixtiyari seçim, artıq “ixtiyari” olmaqdan çıxaraq, fərdin zadəganlıq zümrəsinə və ya aşağı təbəqəyə aid olmasının “vizit vəraqi”nə çevrilir. Bu baxımdan müəlliflərin öz personajların sosial təbəqə aidliyinin, intellektual və mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi həmin sözlərə müraciət etməsi yalnız Britaniya linqvokulturoloji mühitində bələd olan şəxslər üçün kod-informasiya səciyyəsi daşıyır, bütün digər hallarda problemin tarixi-sosial konteksti “oxunmadan” anlaşılmaz qalır. Müasir ingilis dili üçün U / non-U words oppziyasının linqvokulturoloji və sosiolinqvistik “yüklənməsini” səciyyələndirmək üçün Britaniya kübar təbəqəsinin nümayəndəsi olan və romantik roman yazarı kimi şöhrət qazanmış xanım Cilli Kuperin “qanadlı ifadəyə” çevrilmiş bir fikrini xatırlatmaq kifayətdir. Müasir Britaniya qadın ədəbiyyatının parlaq simalarından sayan C.Kuperə görə, “pardon” sözündən istifadə etmək, ən ağır söyüşü səsləndirməkdən daha bətərdi. (*Jilly Cooper recalls overhearing her son telling a friend 'Mummy says that 'pardon' is a much worse word than ...*²³) [10]. Müasir tədqiqatlar habelə, **posh** anlayışı ilə yanaşı **smart** anlayışının da **upper class** indikatoruna çevrilməsi qənaətinə gəlirlər. Problemi linqvokulturoloji aspektdən dəyərləndirmiş dilçilər, eynilə **posh** sözü kimi, **smart** ləksəminin də “Zadəganlıq” konseptinin səciyyələndirmə spektrinə daxil olduğunu və öz mahiyyəti etibarlı ilə cəmiyyətin digər üzvləri ilə sosial məsafəni daha da uzaqlaşdırdığını qeyd edirlər. Bunun məntiqi nəticəsi kimi isə, qarşı tərəfdən (daha aşağı təbəqələrdə – A.R.) “qısqançlıq və qəzəb kimi neqativ əks-reaksiyalar” oyanır [11; 101-104].

Onu da qeyd edək ki, bir çox halda zadəganlara şamil edilən smart səciyyələndirməsi digər cəmiyyət nümayəndəsinə nəzərə istifadə olunan common səciyyələndirməsi ilə qarşılaşdırılır. Nümunəyə diqqət edək:

If they are 'common' (sırası vətəndaşların övladı haqqında – A.R.), these young people will call their parents Mum and Dad; 'smart' children (zadəganların övladları haqqında – A.R.) say Mummy and Daddy (some used to say Ma and Pa, but these are now seen as very old-fashioned) [10].

Zadəganların leksik normalarının fərqlənməsi məqamını araşdırmış tədqiqatçılardan Keyt Foks onların nitq davranışlarının sıradan insanların danışıq davranışından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməkdə davam etdiyini vurğulayır. K.Fokx yazır: “İngilis danışıq kodları haqqında bəhs edib siniflər haqqında danışmamaq olmaz. Və heç kəs özünün aid olduğu sinfi, zümrəni “ifşa etmədən” (neytral şəkildə) danışa bilmir”. Tədqiqatçı dinner – lunch – tea istilahlarının yerində işlənməməsinin danışanın upper və ya non upper sinifə aidliyinin indikatoru kimi çıxış edə bildiyini də vurğulamışdır. Belə ki, aşağı sinif nümayəndələri əsl nahar vaxtında deyil, qəlyanaltıdan sonra edilən “atışdırmanı” dinner adlandırdığı halda, eləcə də axşam yeməyinə tea deyər bildiyi halda, zadəganlar dinner, lunch fərqləndirməsində sabitdirlər, o da məlumdur ki, dinner müəyyən mənada dəvətli qonaqlıq kimi, və ya iştirakçıların sayı ən azı 6-7 nəfər adam ola biləcək yemək ritualı kimi qəbul edilə biləcəyindən, zadəganlar adı (sıradan) nahar yeməyini daha “təvazökar” supper termini ilə adlandırmağa üstünlük verirlər. Deməli, upper speech üçün intensivliyə və yerinə görə, ya dinner, ya da supper istilahlardan istifadə daha xarakterikdir [10]. Bununla da həmin gastronomik və ritual-etiket terminləri avtomatik olaraq, həm də “Zadəganlıq” konsepti vahidlərinə çevrilmiş olurlar.

Müasir Britaniya linqvokulturoloji mühiti üçün **supper – dinner** qarşılaşdırmasının sinfi fərq indikatoru kimi çıxış etməsi hələ də o qədər aktualdır ki, hətta 2012-2013-cü illərdə bu fərq ətrafında debatlar siyasi diskursa da “sıçramışdır”. Nümunəyə diqqət edək: *The phrase 'kitchen supper' triggered a national debate about class when uttered by one Cabinet minister in reference to David Cameron's... Many of us, after all, would rather eat in the servants' hall at Downton Abbey than with the elegant aristocrats above*[13]. Beləki, həmin dövrdə baş nazir C.Kameronun dövründə nazirlər kabinetində yerləşmiş və zadəgan nəsilləri nümayəndəsi olan baron Frensis Mod başnazirin Dauninqstrit 10-dakı ziyafətlərini “mətbəx naharı” adlandırmışdır. Belə səciyyələndirmə onun siyasi opponentlərinin Modu snob kimi dəyərləndirməsinə²⁴ yol açmışdır. *The Tory minister's musings on 'kitchen suppers' show that food can be a class issue ... Although I laugh in the face of 'kitchen suppers', I must admit that I'm*

²³Məqalə mətnində qeydə alınması qeyri-məqbul olan invektiv mahiyyətli ləksəm.

²⁴The Cabinet minister was accused of being out-of-touch with ordinary people by using a term favoured by the upper middle class elite.[15]

quite the *snob* when it comes to *dinner*. [14]. Göründüyü kimi, baron olan, yəni *upper class speech* davranış modeli daşıyıcısı kimi F. Moddinner səciyələndirməsini böyük ziyafətlərə, dəvətli nahar yeməklərinə şamil etməyi daha məqsədə uyğun sayır və hətta baş nazir iqamətgahındakı nahar yeməyini sıradan bir “mətbəx naharı” kimi səciyələndirirdi. *The deft swerve around the words "dinner party" (these, being aspirational middle class, are presumably non-U in Maude-ian circles) and "meal" (also non-U..)*. [14].

Zadəganların nitq kodu ilə bağlı dəyərləndirmələrimizin davamı olaraq onu da qeyd edək ki, K. Fox daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafik araşdırmasının “**Y**(üksək) və **qeyri-Y**(üksək) təbəqənin terminologiya qaydaları” ilə bağlı bölümündə (“Terminology rules - u and non-u revisited) konkret olaraq, hansı leksik vahidlərin zadəganlar sinfinə aid olub-olmamağın göstəricisi kimi dəyərləndirilə biləcəyini də açıqlayır. Məsələn: (non-U) toilet – (U) ‘loo’ or ‘lavatory’. Tədqiqatçı zadəganların fərqli danışq tərzinə qarşı bir qədər kinayəli tərzdə yanaşdığını da diqqətdən kənar qoymur (*Some even refer to lower-middle-class suburbs as 'Pardonias'*). [10].

Maraqlıdır ki, bu qəbildən antoqonizm bilavasitə Britaniya linqvokulturoloji mühitində formlaşsa da və bu ölkənin monarxik quruluşuna müvafiq olaraq zadəganlıq institutunun mövcudluğu faktına istinad etsə də, zamanla onun ABŞ linqvokulturoloji mühiti üçün də müəyyən aktualıq kəsb etməsi mümkün olmuşdur. Belə ki, tədqiqatçılardan E. Waugh, E. Post və başqaları amerika mühiti üçün standart və vulqar olan qarşılaşdırmaların (“ones to look out for”, “unintentional vulgarities”, “In very bad taste”) mövcudluğuna diqqət çəkmişlər. Həmin qarşılaşdırmalar da, müəyyən qrup leksik vahid və frazeologizmləri əhatə edir.

No: I desire to purchase Yes: I would like to buy

No: I presume Yes: I suppose

No: Mansion Yes: Big house

No: Elegant home Yes: Beautiful house or place

No: Drapes Yes: Curtains [16]. Yəni göründüyü kimi, **upper class speech** anlayışı amerika linqvokulturoloji mühiti üçün (Britaniya linqvokulturoloji mühiti qədər səciyyəvi olmasa da) tam yad, anlaşılmaz anlayış kimi də dəyərləndirilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT:

1. Mosley Ch. (ed.) The Letters of Nancy Mitford and Evelyn Waugh. Hodder, London, 1996, p. 297-394 <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/first/m/mosley-letters.html>
2. Ross A. U and non-U: An Essay in Sociological Linguistics // <https://docplayer.net/126611150-U-and-non-u-alan-s-c-cross.html>
3. <https://www.learningtogive.org/resources/noblesse-oblige>
4. Noblesse oblige http://eastafriacaschoolserver.org/Wikipedia/wp/n/Noblesse_oblige.htm
5. Murray R. Noblesse Oblige <https://www.learningtogive.org/resources/noblesse-oblige>
6. TIME Magazine, December 14, 1992 | Vol. 140 No. 24 <http://content.time.com/time/magazine/0,9263,7601921214,00.html>
7. Victor T. If you use these 27 words it proves you're definitely not posh. <https://www.shortlist.com/news/posh-words-upper-class-etiquette-u-non-u>
8. Bell M. U and Non-U: How to be upper class in 2019 <https://www.tatler.com/article/nancy-mitford-u-and-non-u-language>
9. Ивушкина Т. А. U / non-U words в зеркале современной английской художественной литературы // Научный диалог, 2016., № 6 (54), С. 42—53. https://imgimo.ru/upload/iblock/159/01_%D0%98%D0%B2%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf
10. Fox K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour, 2005, <https://epdf.pub/watching-the-english-the-hidden-rules-of-english-behavior.html>
11. Ивушкина Т. А. Posh и smart как индексы отношения к высшим классам // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2016. № 9(63): в 3-х ч. Ч. 1. С. 101-104., <https://cyberleninka.ru/article/n/posh-i-smart-kak-indeksy-otnosheniya-k-vysshim-klassam>
12. Fox K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour, <https://epdf.pub/watching-the-english-the-hidden-rules-of-english-behavior.html>
13. Craig A. Jolly kitchen suppers aren't as casual as you'd think // Telegraph, 30 September, 2013 <https://www.telegraph.co.uk/foodanddrink/10344653/Jolly-kitchen-suppers-arent-as-casual-as-you-d-think.html>
14. Cook R. Where does Francis Maude keep his condiments? // The Guardian, 22 April, 2012, <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2012/apr/22/kitchen-suppers-francis-maude>
15. Gilligan M. Kitchen Supper Leads To The Death Of The Dining Room, 15/ 11/2013, <https://www.kitchendesigncentre.com/our-world/kitchen-supper-leads-death-dining-room/>
16. Right R. How U are You? <https://www.styleweekly.com/richmond/how-u-are-you/Content?oid=1385875>

Açar sözlər: müasir ingilis dili, “Zadəganlıq” konsepti, “upper class” nitq vərdişləri.

Ключевые слова: современный английский язык, понятие «аристократия», речевые навыки «upper class».

Keywords: modern English language, “Nobility” concept, “upper class” speech habits.

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konseptinin reallaşma mexanizmlərinin maraqlı bir aspekti təhlil edilir. Məlum olur ki, müasir ingilis dilinin “Zadəganlıq” konsepti təkcə zadəganlıq institutu ilə bağlı olan anlayış və ifadələri, müvafiq terminoloji bazanı əhatə etmir. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən aparılan sosiolinqvisitik təhlillər Britaniya cəmiyyətində upper class speech və non upper class speech anlayışlarının fərqləndirilməsini labüd etmişdir. Müasir ingilis dilinin gerçəkliyi ondan ibarətdir ki, bu və ya digər ifadənin, terminin istifadəsi həmin şəxsi yuxarı təbəqəyə və ya aşağı təbəqəyə aidliyini təsbit etməyə imkan verir. Bu səbəbdən də, adı görünən anlayışlar (məsələn, *supper* və *dinner* qarşılaşdırması kimi) “Zadəganlıq” sisteminə daxil edilə bilər.

Резюме

В статье анализируется интересный аспект механизмов реализации понятия «аристократия» в современном английском языке. Оказывается, понятие «аристократия» в современном английском языке охватывает не только понятия и выражения, связанные с институтом дворянства, соответствующей терминологической базой. Социолингвистический анализ, проведенный с 1950-х годов XX века сделал неизбежным дифференцировать различать понятия «upper class speech» и «non upper class speech» в британском обществе. Реалия современного

английского языка заключается в том, что употребление того или иного выражения позволяет нам определить, принадлежит ли человек к высшему или низшему классу. По этой причине, казалось бы, обычные понятия (например, сравнение «*supper*» и «*dinner*») могут быть включены в систему «аристократии».

Summary

The article analyses an interesting aspect of the mechanisms of implementation of the concept of "Nobility" in modern English language. It turns out that the concept of "Nobility" in modern English language encompasses not only the concepts and expressions associated with the institution of nobility, but also the corresponding terminological framework. The sociolinguistic analyses conducted since the 50s of the XX century have made it necessary to distinguish between upper class speech and non upper class speech concepts in British society. The reality of the modern English language is that the use of a particular phrase, a term, makes it possible to establish whether a person belongs to a higher or lower class. For this reason, ordinary seemingly concepts (such as *supper* and *dinner* confrontation) can be incorporated into the system of "Nobility".

Рәүҗи: dos. E.Vəliyeva

К ВОПРОСУ О ФОНЕМАТИЧЕСКОМ ПРИНЦИПЕ РУССКОЙ ОРФОГРАФИИ

Орфография передаёт на письме значимые единицы речи – слова и морфемы. Поэтому для выяснения характера орфографии следует рассмотреть, как графически воспроизводятся морфемы. Уже давно обращено внимание на то, что характерной чертой русской орфографии является сохранение на письме единства одних и тех же морфем (корней, приставок, суффиксов, окончаний), несмотря на то что в произношении при разных условиях употребления они имеют меняющийся звуковой облик. Сохранение единства написания при наличии колебаний в произношении характеризует все морфемы: корни, приставки, суффиксы, окончания. Таким образом, на письме не получают отражения существующие в произношении многочисленные чередования гласных и согласных звуков, вследствие чего одна и та же морфема выступает как нечто неизменное. Так создаётся единый письменный облик морфем как носителей определённого значения, без воспроизведения их конкретного звукового состава, частичные изменения которого не отражаются на присущем морфеме значении и потому не важны. Это, по мнению представителей ЛФШ, и представляет существо морфологического принципа орфографии в противоположность фонетическому, который фиксирует звуковой состав речи.

Вследствие обозначения звуков в их наиболее дифференцированном положении морфологическое письмо не отражает ряд чередований, обусловленных действующими в современном литературном языке законами. Такие чередования, вызываемые тем, что определённый звук одной морфемы попадает при словообразовании и при словоизменении в разные фонетические условия, получили название позиционных чередований. К ним относятся: 1) чередования гласных в зависимости от места ударения. Сюда относится чередование ударного **о** с **а** в первом предударном слоге и редуцированным **ъ** во втором предударном и заударных слогах или ударного **е** с **и** в первом предударном слоге. Письмо фиксирует лишь ударный вариант; так, корень **–ход–** сохраняет **о** в словах **ход** (хот), **ходить** (хадить), **ходовой** (хьдавой); корень **лес–** сохраняет **е** в словах **лес**, **лесник** (лисник) и т. д. Все такие случаи регулируются общеизвестным правилом о правописании безударных гласных, только его надо понимать расширенно, распространяя не только на корни, но и на приставки (отнести – отдал), суффиксы (глинистый – росистый) и окончания (ливнем – конём, ливням – коням). Таким же образом сохраняется единство гласного, который не встречается под ударением; так, корень **хорош–** сохраняет первое **о** во всех производных: **хорош** (харош), **хорошо** (хьрашо); корень **сапог–** сохраняет **а** в формах **сапог**(сапок), **сапоги** (сьпаги). И эти написания, таким образом, причисляются к морфологическим. 2) Чередование звонких и глухих согласных в зависимости от положения перед гласными или перед согласными и в конце слова. Так, имеющиеся перед гласными звонкие согласные переходят в глухие перед глухими согласными и на конце слова; имеющиеся перед гласными глухие согласные переходят в звонкие перед звонкими. Письмо фиксирует произношение перед гласными, сонорными и **в**, где отсутствует ассимиляция согласных. Так, корень **воз–** сохраняет **з** в словах **возы**, **воз**, **повозка**; корень **кос–** сохраняет **с** в словах **коса**, **кос**, **косьба**. Такие случаи регулируются правилом о звонких и глухих согласных. Ввиду того что единство согласного сохраняется и при написании согласных внутри одной морфемы (Кавказ, Кавказский, Кавказцы и т. д.), а также на конце слова (**домов**, **дубов** или **несёт**, **идёт** и т. д.), такие написания относят к морфологическим. 3) Чередование зубных **с**, **з**, **т**, **д** и передненёбных **ш**, **ж**, **ч**, **щ**, находящихся в конце морфемы в зависимости от следующего за ними звука, оказываясь перед передненёбными, зубные **с**, **з** ассимилируются с ними. Эта ассимиляция не отражается на письме. Так, приставка **с–** сохраняется в этом виде в словах **срубил**, **сшил** (**шшыл**), **сжал** (**жжал**), **счистил** (**шчистил**); корень **воз–** сохраняет **з** в словах **возок**, **возчик** (**вощик**); корень **лёт–** сохраняет **т** в словах **полёт**, **лётчик** (**лётчик**). Правописание таких согласных можно регулировать правилом, аналогичным правилу о звонких и глухих согласных, т. е. надо изменить слово так (или найти другое слово с той же морфемой), чтобы за выясняемым согласным следовал гласный, и пишется то, что слышится перед гласным (**возчик** – **возить**). 4) Чередование некоторых согласных (обычно **т**, **д**) с нулём звука в зависимости от положения в группах согласных. Так, корень **мест–** имеет **т** в словах **место** – **местный** (**месный**); корень **солн–** сохраняется **л** в словах **солнышко** – **солнце** (**сонць**). И эти случаи охватываются правилом, аналогичным правилу о звонких и глухих согласных, так как и здесь первая морфема должна быть взята в положении перед гласным (**мест-о**, **солн-ышко**). 5) Чередование твёрдых и мягких согласных в зависимости от положения перед следующим согласным, вызывающим ассимиляцию по мягкости. Эта мягкость, вызываемая ассимиляцией следующему мягкому согласному, не обозначается на письме мягким знаком. Так, корень **зл–** сохраняет **з** без мягкого знака в словах **злой** – **злить**, корень **восьм–** сохраняет **сь** в словах **восьми**, **восьмой**, корень **льв–** сохраняет **ль** в словах **львы**, **львица**, **львёнок**.

По мнению А. Н. Гвоздева, вследствие морфологичности русского правописания все перечисленные чередования, свойственные нашей устной речи, нередко не замечаются лицами, привыкшими к единству письменного обозначения морфем. Сохраняя единство написания в разобранных случаях, морфологический принцип охватывает подавляющее большинство написаний морфем. (1, стр. 291)

Нарушением морфологического принципа являются случаи, когда единство написания морфем не выдерживается, морфема в разных условиях своего употребления пишется по-разному. Сюда относятся:

²⁵ БГУ. Кафедра русского языкознания

- 1). Правописание приставок на **з**, в которых перед глухими согласными вместо **з** пишется **с**, и, таким образом, каждая из этих приставок имеет двойной графический облик. Отступление в их написании от морфологического принципа наглядно видно при сравнении с правописанием соответствующих предлогов, в которых переход **з** в **с** перед глухими согласными остаётся не обозначенным на письме.
- 2). Приставка **раз-**, кроме конечного согласного, отражает чередование ударного **о** и безударного **а** (для всех безударных положений), так что получается четыре варианта её написания вместо единого морфологического **роз-**, тогда как приставка **под-** при одинаковых с нею чередованиях звуков сохраняет единство своего написания по морфологическому принципу.
- 3). Написание только двух **с** и **н** тогда, когда встречаются рядом одно **с** в приставке и два в корне; например, приставки **рас-**, **бес-** и слова **ссориться**, **ссудный – рассориться**, **бессудный** вместо требуемых морфологически трёх **с**; или когда корень оканчивается на два **н** и суффикс начинается с **н**, например, корень **тонн-**, **ванн-** и суффикс **-н-**: **пятитонный**, **ванная (комната)** вместо требуемых морфологически трёх **н**.
- 4). Написание одного согласного вместо двух одинаковых согласных в некоторых корнях на стыке корня и суффикса; **пятитонка**, но **тонна**; **оперетка**, но **оперетга**; **финский**, но **финн**; **кристальный**, но **кристалл** и **кристаллический**.
- 5). Написание в корнях, начинающихся с **и**, после приставок, оканчивающихся на твёрдый согласный, **ы** вместо **и**: **играть – сыграть**, **отыграть**, **история – предыстория**.
- 6). Некоторые отдельные корни имеют разные гласные под ударением и без ударения (непоследовательно), а также разные согласные на конце слова и перед согласным: а) зори, но заря; б) рос, росла, росток, ростовщик, заросль, но расти, растёт, растение, растительность, отрасль; в) нос, но ноздри; сватать, но свадьба; лезу, лезть, но лестница; отверзать, но отверстие.
- 7). Окончание прилагательных именительного падежа единственного числа мужского рода, когда под ударением пишется **-ой**, а без ударения **-ый**, **-ий**: простой, другой, но добрый, строгий.
- 8). Разные окончания существительных и прилагательных после шипящих и **ц** с **о** под ударением и **е** в безударном положении: свечой, душой, овцой, но тучей, крышей, водицей; чужого, большого, но свежего, хорошего.
- 9). Суффикс **-ок** существительных после шипящих с **о** под ударением и **е** в безударном положении: лужок, пятачок, но орешек, чулочек.

Использование морфологического принципа, понимаемого как сохранение единого написания морфем, ограничено определёнными рамками: в то время как правописание не отражает действующих в языке позиционных чередований, оно передаёт давно сложившиеся исторические чередования, для возникновения которых в современном русском языке нет каких-либо фонетических условий. Они являются пережитками фонетических процессов, действовавших в прошлом, напр., **пеку – печёт**, **крашу – красит**, **берегу – бережёт**, **сужу – судит**, **мощу – мостит**, **рублю – рубит**. Другое ограничение единства написания морфем по морфологическому принципу вытекает из слогового характера русской графики. Морфемы, начинающиеся с гласного звука, пишутся с одной из двух парных гласных букв, одна из которых обозначает твёрдость, другая – мягкость предшествующего согласного: **стен-а – земл-я**, **стол-ом – кон-ём**, **сокол-у – учител-ю**, **стол-ы – корабл-и**.

Изложенное выше понимание морфологического принципа как основного принципа русской орфографии в основном выдвинуто и разработано основателем и первым руководителем ЛФШ Л. В. Щербой, а в последствии развито его последователями А. Н. Гвоздевым, С. П. Обнорским, М. В. Ушаковым и др.

В науке о языке существует и другое понимание ведущего принципа русской орфографии, выдвигаемое представителями МФШ В. Н. Сидоровым, А. А. Реформатским, М. В. Пановым и другими. По их мнению, основным принципом русской орфографии является фонематический (или фонемный) принцип. Суть его заключается в том, что одна и та же буква обозначает фонему в сигнификативно сильных и слабых позициях. Этот принцип осуществляется в тех случаях, когда слабая позиция фонемы может быть однозначно проверена сильной позицией в той же морфеме. Но прежде чем говорить о фонемном принципе орфографии следует остановиться на понятии фонемы.

Как уже было сказано выше, в русской фонологии ведущее положение занимают два научных направления – Московская фонологическая школа (МФШ) и Санкт-Петербургская (Ленинградская) фонологическая школа (ЛФШ). Обе школы рассматривают фонему в сигнификативно сильной позиции с одной и той же точки зрения – функциональной. Представители этих школ объединяют звуки сигнификативно сильных позиций в одну фонему не на основании их фонетического сходства, акустической или артикуляционной близости, а на основании способности этих звуков различать слова и морфемы. Так, в словосочетаниях **печь побелили** и **печь затопили** выступает одно и то же слово **печь** с одним и тем же фонемным составом. Хотя фонема <ч> реализуется в первом случае глухим звуком [ч], а во втором – звонким [дж], звуки эти объединяются в одну фонему, так как они выполняют одну и ту же смысловозначительную функцию, они не способны различать слова и морфемы. Состав фонем определяется представителями МФШ и ЛФШ по сильной позиции, позиции наибольшего различения.

Этот же функциональный критерий представители МФШ распространяют и на сигнификативно слабые позиции. Например, в словосочетаниях **снег пошёл** и **снег растаял** слово **снег** имеет один и тот же фонемный состав. Звук [к] в первом случае и [г] во втором объединяются в одну фонему <г> на основании того, что они выполняют одну и ту же смысловозначительную функцию; они не различают данные словоупотребления: это одно и то же, [к] или [г] позиционно обусловлены. Отсюда следует вывод: фонема включает весь ряд позиционно обусловленных

чередующихся звуков. При этом имеются в виду все позиции – сильные и слабые. Чтобы быть уверенным в том, что разница между звуками обусловлена только позицией, необходимо позиционно чередующиеся звуки рассматривать в одних и тех же морфемах. Множество позиционно чередующихся звуков могут пересекаться, в этом случае одни и те же звуки относятся к разным фонемам.

Представители ЛФШ считают, что фонемы представляют собой непересекающиеся множества звуков, каждая фонема имеет свой набор аллофонов, отличный от набора аллофонов любой другой фонемы. Поэтому для сигнификативно слабых позиций выдвигается иной критерий, чем для сильных, – фонетическое сходство звуков, проявляющееся в общности их дифференциальных признаков. По теории ЛФШ в слове **снег** в словосочетании **снег растаял** [г] является представителем фонемы /г/, а в словосочетании **снег пошёл** звук [к] – представитель /к/. Основанием для этого является близость звука **к** в **снег пошёл** к звуку **к** в сильной позиции, например, в слове **рука**. Точно так же в слове **вода** [в^да] предударный звук [в^] является представителем фонемы **о**, так как в сильной позиции в этом корне выступает [о]: [водный]. В этих формах наблюдается чередование звуков [в^ // о], но фонема, реализованная этими звуками, одна – <о>. По теории ЛФШ предударный звук в слове **вода** является представителем фонемы **а**, так как он больше похож на **а**, чем на **о**. В устной речи (без контекста) мы не различим слов **рот – род, пруд – пруд, съезд – съест, рок – рог, ногой – ногой, старожил – сторожил** и т. п., и, согласно Л. В. Щербе, эти пары слов имеют одинаковый фонемный состав. Таким образом, если исходить из взглядов сторонников ЛФШ на фонему, ведущий принцип русской орфографии нельзя назвать фонемным. Написания в приведённых выше парах слов можно считать фонемными лишь с точки зрения сторонников МФШ, так как, по московской школе, в словах **род, пруд, рог, ногой, сторожил** буквы **д, г, о** обозначают соответствующие фонемы, определяемые по сигнификативно сильной позиции – **рода, пруды, ногу, сторож**. «Фонематический принцип письма, – пишет проф. А. А. Реформатский, – состоит в том, что каждая фонема выражается той же самой буквой, независимо от позиции, в которую она попадает; например, **дуба** и **дуб** пишутся одинаково, хотя произносятся по-разному...». [3, с. 294]

Основное правило правописания безударных гласных: в безударных слогах пишутся те же гласные, что и под ударением в той же морфеме. Мы пишем **о** в слове **вода** (хотя произносим [вада] потому, что под ударением в этом корне слышится [о] и пишется **о**: воды, водный. Так мы определяем, какой фонеме соответствует звук слабой позиции, и пишем букву, обозначающую эту фонему. (3, с. 291)

Такое же общее правило действует для глухих и звонких согласных. На конце слова и перед шумными согласными пишется та же согласная, что и перед гласными и сонорными согласными в той же морфеме. Мы пишем **п** в словах **суп, супчик** и **б** в словах **зуб, зубки** (хотя везде произносим [п] потому, что перед гласными и перед сонорными согласными в корне **суп-** произносится [п] и пишется **п** (**супа, супница**), а в корне **зуб-** произносится [б] и пишется **б** (**зубы, зубной**). Принцип проверки здесь тот же, что и для гласных: звук слабой позиции проверяется сильной позицией. Одна и та же буква обозначает фонему в сигнификативно сильных и слабых позициях – это *фонематический*, основной принцип русской орфографии.

Этот принцип орфографии определяет и передачу на письме мягких согласных: буквой **ь** обозначается не мягкость звука, а мягкость фонемы, т.е. мягкость, не зависящая от позиции. Так, в слове **лезть** произносится [с'] перед [т'], но мягкость [с'] в «старшей» норме здесь несамостоятельна, позиционно обусловлена мягким [т']. В сильной по мягкости /твёрдости позиции – на конце слова – этой мягкости нет: ле[с] (лез). Здесь твёрдая фонема <з>, поэтому в слове **лезть** буква **ь** после **з** не пишется. В форме повелительного наклонения **лезьте** тоже произносится [с'т'], но здесь мягкая фонема [з'], так как мягкость звука, её реализующего, сохраняется на конце слова: **лезь**. В данном случае мягкость фонемы обозначается буквой **ь**.

Фонематический принцип орфографии определяет написание всех морфем слова: приставок, корней, суффиксов, окончаний. Так, в слове **подстаканник** приставка произносится [пъц], но мы пишем **под-**, так как проверка показывает фонемы <под>: п[о]дпись, по[д]резать. В суффиксе слов **берёзовый, осиновый** произносится [ъ], но мы пишем **о**, так как в том же суффиксе под ударением произносится **о**: **дубовый**. В формах слов **от пули** и **о пуле** конечный гласный произносится как **и**, но в первом случае он относится к <и> (ср. от земли), а во втором – к <е> (ср. о земле), и на письме соответственно эти фонемы обозначаются буквами **и** и **е**.

Фонематический принцип орфографии обеспечивает единообразное написание одной и той же морфемы в формах одного и того же слова и в разных словах. Так, корень **город-** пишется одинаково в составе разных слов и словоформ, хотя произносится по-разному: [горът], [горъд]а, [гърад]а, [гърат]ки, при[гърът], при [гъръд]ный, ино[гарод]ный, [гърац]кой. Написание **город-** во всех этих случаях отражает фонемный состав корня. Одинаковое написание одних и тех же морфем позволяет легко узнавать слова с этими морфемами, а это способствует быстрому пониманию и чтению.

Фонематический принцип орфографии определяет написание большинства букв-орфограмм, поэтому это основной принцип передачи буквами фонемного состава слов.

По мнению представителей МФШ, морфологический принцип орфографии осуществляется в тех случаях, когда одна и та же морфема имеет разный фонемный состав в разных словах или формах одного слова. С точки зрения МФШ такие случаи редки. Так, после шипящих под ударением в соответствии с фонемой <о> может писаться **ё** (**е**), а не **о** в связи со стремлением к единообразной передаче морфемы, которая в других словах пишется с **е**: **жёны – женский – жена; дешёвый – дешевле – дешеветь; шёпот – шепчет – шептать; чёрточка – чертит – черта; щёлка**

– **щель**. Чередующиеся ударные *o/e* отражают чередование соответствующих фонем. Фонема <e> представлена здесь и звуком близким к **ы** в первом предударном слоге после твёрдых [ж], [ш]. Чередование это историческое. Стремление одинаково передавать здесь разные фонемы противоречит фонематическому принципу орфографии, по которому разные фонемы должны передаваться на письме по-разному. А. А. Реформатский считает, что «Образцом морфологических написаний может служить употребление мягкого знака в конце слов женского рода после шипящих (ночь, где **ь** бесполезен, ср. **луч** или **мышь**, где **ь** пишется после твёрдого (-ш-), что является явным противоречием)». (3, с. 294) К морфологическим написаниям относят и написание постфикса **-ся-**, в котором может выступать не только фонема <с'>, как это следует из написания: **умойся**, но и <ц> : **боит[ца]**, и <с> при произношении здесь твёрдого [с] в соответствии со «старшей» нормой. Это также исторические чередования и на письме не отражаются. Морфологическому принципу отвечают также написания **дезинформация**, **контригра**, **пединститут**, **сверхидеальный** с **и** после согласных, соответствующих твёрдым фонемам. Здесь сохраняется облик корня, вопреки правилу графики писать **ы** после таких согласных (ср. **безыдейный**, **предыстория**).

Итак, обобщая, можно сказать: в русском языке фонемное письмо, при котором «одни и те же буквы алфавита обозначают фонему во всех её видоизменениях, как бы она ни звучала в том или ином фонетическом положении. При этом видоизменения фонемы обозначаются на письме по её основному значению, которое обнаруживается в фонетических положениях, где качество звучания фонем не обусловлено. В результате получается то, что каждая морфема, коль скоро она содержит одни и те же фонемы, пишется всегда одинаково». (2, с. 10)

В некоторых случаях проверка сигнификативно слабой позиции невозможна, так как в данной морфеме фонема не встречается в сильной позиции: **собака**, **топор**, **сапог**, **сарай**, **вокзал**, **футбол**, **стол** и т. д. В этом случае выступает гиперфонема: с <o/a>бака, с <o/a>пог, фу <t/d>бол и т. п. Фонематический принцип здесь ограничивает выбор букв, но не даёт однозначного решения. С точки зрения этого принципа можно написать **собака** и «сабака», **футбол** и «фудбол». Написания в подобных случаях осуществляются на основе одновременно двух принципов: фонематического и традиционного. Т р а д и ц и о н н ы й принцип орфографии заключается в том, что употребляется написание, закреплённое традицией. Выбор буквы не мотивирован современными языковыми закономерностями, и такие написания надо запоминать. В большинстве случаев традиционный принцип не противоречит фонематическому, а дополняет его. Но в ряде случаев традиционный принцип противоречит фонематическому. В сильной позиции это написание **щ** в слове **помощник**, **ч** в словах **скучно**, **конечно** и др.: во всех приведённых случаях произносится звук [ш], реализующий фонему <ш>; это написание **г** в окончании **-ого/-его**: **красного**, **синего**, где произносится [в], реализующий фонему <в> и некоторые другие случаи.

В противоречии с фонематическим принципом находится также фонетический принцип, который заключается в том, что буква обозначает не фонему, а звук. По этому принципу пишутся конечные согласные в приставках **из-/ис-**, **без-/бес-**, **воз-/вос-**, **раз-/рас-**, **через-/черес-**, **низ-/нис-**; гласные **а** и **о** в приставке **раз-/рас-** -- **роз-/рос-**; буква **ы** после **ц**; по фонетическому принципу позиционно чередующиеся звуки в некоторых словах передаются разными буквами: абстрагировать – абстракция, реагировать – реакция, транскрибировать – транскрипция.

Существуют и дифференцирующие написания, разграничивающие на письме словоформы, совпадающие по фонемному составу: **ожёг** – **ожог**, **поджёт** – **поджог**, **тушь** – **туш**, **плачь** – **плач**, **копчик** – **кобчик**, **компания** – **кампания**, **орёл** – **Орёл**. Дифференцирующие написания обычно возникают в результате применения разных принципов графики и орфографии к словам с одним и тем же фонемным составом: **о** в корне слова **ожог** соответствует фонематическому принципу графики, **ё** в корне слова **ожёг** – морфологическому принципу орфографии.

Литература;

1. Гвоздев А.Н. Основы русской орфографии. В кн. А.Н. Гвоздев. Избранные труды по орфографии и фонетике. М., 1970.
2. Ильинская М.С., Сидоров В.Н. Современное русское правописание. Учёные записки МПТИ, т. 22. М., 1953.
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1996.

Ключевые слова: орфография, фонематический принцип, морфологический морфологический принцип, сигнификативно сильная позиция

Açar sözlər: orfoqrafiya, fonematik prinsip, morfoloji prinsip, signifikativ əsas pozisiya

Key words: spelling, phonematik principle, morphological principle, significantly strong position

Резюме

В статье рассматриваются фонематический и морфологический принципы орфографии. Фонематический принцип заключается в том, что буквами алфавита передаются не реально произносимые звуки, а фонемы по их основному виду независимо от позиции. Между фонематическим и морфологическим принципами имеется ряд теоретических расхождений. Современные представители Московской фонологической школы считают, что русская орфография построена именно на этом принципе, т. к. основные правила орфографии в области гласных и согласных опираются именно на приведении соответствующих фонем в сигнификативно сильную позицию.

Xülasə

Məqalədə rus orfoqrafiyasının fonematik və morfoloji prinsiplərinə baxılır. Fonematik prinsip ona əsaslanır ki, əlifba hərfləri vasitəsi ilə real tələffüz olunan səslər yox, sözdəki mövqəindən asılı olmayaraq, öz əsas tərzində olan fonemlər göstərilir. Morfoloji və fonematik prinsiplər arasında bir sıra nəzəri fikir ayrılıqları vardır. Moskva Fonoloji Məktəbinin müasir

nümayəndələri hesab edirlər ki, rus orfoqrafiyası məhz fonematik prinsip üzərində qurulmuşdur, sait və samitlərin əsas yazı qaydaları müvafiq fonemlərin siqnikativ cəhətdən əsas olan pozisiyaya gətirilməsinə istinad olunur.

Rəyçi: Dos. L. ƏLƏKBƏROVA

Ismayıl Temiroğlu
DİLİN ADLANDIRMA (NOMİNASIYA) FUNKSIYASINDA
MƏNTİQİ-LİŊVİSTİK AMİLLƏR

Hər bir dildə maddi və mənəvi mədəniyyət predmetlərini, müxtəlif şeyləri, artefaktları adlandırmaq, işarələmək üçün dilin müxtəlif səviyyələrinin faktlarından istifadə olunur. Bu vasitələrin öyrənilməsi üçün ayrıca linqvistik fənn kimi formalaşan və semasiologiyanın tərkibinə daxil olan onomastika XX əsrin əvvəllərində Almaniyada Q.Şuxardt, P.Meringer, V.Meyer-Lyubke kimi tanınmış dilçilərin adı ilə bağlanır. Həmin illərdə “Sözlər və şeylər” (Wörter und Sachen) adlı jurnalda bu məsələnin müxtəlif yönələri ilə bağlı bir çox dəyərli, əhəmiyyətini indi də itirməyən silsilə yazılar çap olunmuşdu. Lakin dilçilik tarixində onomasiologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi həmin əsrin 50-ci illərində formalaşır. Bu dövr L.Veysgerber, V.Krauze, F.Dronzeyf, B.Kvodri, V. Fon Varttburq və b. araşdırmaları ilə səciyyələnir. Buraya Praqa dilçilik məktəbində adlandırma nəzəriyyəsi ilə aparılan araşdırmaları da ayrıca əlavə etmək lazım gəlir. Matezius yazırdı ki, ayrı-ayrı gerçəklik faktlarının adlandırma üsulları və vasitələrinin öyrənilməsində məqsəd təkcə prosesi deyil, həm də adların bu və ya digər situasiyalarda cümlə daxilində birləşməsi qanunauyğunluğunu aşkarlamaqla bağlıdır. Bu mülahizədə sözə təkcə dil sisteminin vahidi kimi, adlandırma vasitəsi kimi deyil, həm də nitq faktı kimi baxılması qabarıq nəzərə çarpdırılır. Buna görə də son 20-30 ildə semantik dəyişmələrin təsnifatı fonunda törəmə (müstəqim deyil) metaforik nominasiyadan geniş bəhs olunur, müstəqim və dolayısı ilə adlandırmadan onomosioloji problem kimi danışılır, adlandırma tiplərinin psixoloji müxanizmi müəyyənləşdirilir, işarəyaratmaya linqvosemiotik rəkursdan yanaşılır. Linqvosemiotik həqiqə kimi adlandırmaya, onun mahiyyətinə müxtəlif nəzəri aspektdən qiymət verilir: 1) dil xüsusi növ işarə sistemi olduğu üçün onun vahidləri ikili struktura, ikiqat işarələməyə malikdir, həm nominativ vahidlər sistemində (ilkin işarələmə), həm də predikativ vahidlərin tərkibində, nitqdə (ikinci, törəmə işarələmə); 2) insan dili mürəkkəb maddi ideal qurum kimi özündə obyektiv gerçəkliyə münasibətdə göstərmə və inikasetmə xassəsini birləşdirir; 3) obyektiv gerçəkliyin sözlərlə rəprezentasiyasının (təqdim etməsi) psixofizioloji əsası ikinci siqnal sistemi vasitəsilə reallaşır. Bu sahədə müxtəlif mübahisələr, cavabsız suallar olsa da, leksik vahidlərin onomosioloji aspektdən təhlilinin idrak aktı kimi obyektiv gerçəkliyə münasibəti nəzərə alınmadan mümkün deyildir. İdrak aktının əsas komponentləri nəzəri ədəbiyyatda belə sıralanır: “təfəkkür – dil – real gerçəklik”, “dil – əmək fəaliyyəti – cəmiyyət”. İlkin (müstəqim) leksik nominasiyanın qnoseoloji aspekti həmişə işarəetmə vasitələrinin gerçəkliyə üz tutmasından başlanır və gerçəklik faktları dil sisteminin faktlarına çevrilərək insanların düşüncə aləminin ixtiyarına verilir, müxtəlif semantik kateqoriyalar dildə danışanların ictimai təcrübələrini əks etdirir. Beləliklə, maddi gerçəklik ideallaşdırılaraq qazanılmış təcrübə biliklərin nəticələri dil vasitələrinin köməyi ilə maddiləşir, ifadə olunur. Fonetik söz real predmetlərin, şeylərin təmsilçisinə, əvəzləyicisinə çevrilir ki, işarələnmə, göstərmə prosesində bu cəhət dilçilərin və filosofların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ qədim yunan filosoflarının (Kratil, Hermogen) mübahisəsinin də obyektində məhz bu fakt dayanırdı. Adlandırma zamanı ad və onun adlandırdığı obyekt arasında münasibətin müxtəlif şərhli (zərurət, mütləqlik, yoxsa razılışma, daxili bağın olmaması) müasir dövrümüzdə də davam etməkdədir. Yunan filosoflarının işarəyaratma prosesində nəzəri baxımdan mühüm dəyər daşıyan fikirləri üç cəhətdən diqqətə çarpdırılır: 1) insanın dili və dərkətmənin (idrakın) qarşılıqlı münasibəti, 2) işarələnən (göstərilən) predmetlə ad arasındakı əlaqənin səciyyəsi, 3) etnosun (dil daşıyıcılarının) hər bir üzvündə adlandırılan şeylər barədə invariant təsəvvürün varlığı. Bu cəhətlərin fərqli yöndən interpretasiyası antik dövr filosoflarından gələn təmayülün ardıcılığını bir-birinə zidd olan iki qrup – nominalistlər və realistlər ətrafında toplayır.

İşarəyaratmanın şəraiti, komponentləri barədə danışmadan əvvəl, işarə anlayışının (faktının) nəzəri dilçilikdə mövcud müəyyənlişməsinə toxunmaq lazımdır. L.Yelmslyev işarə anlayışına belə tərif verir: işarə, hər şeydən əvvəl, onunla səciyyələnir ki, o nəyinsə işarəsidir (1, 302). Olduqca ümumi səciyyə daşıyan bu tərifdə söz-ışarənin onomosioloji təbiəti əsla xatırlanmır. Rus dilçiliyində işarə, sözyaratma ilə çoxlu sayda mülahizələr içərisində nisbətən ətraflı və dəqiq definisiya ixtisasca filosof olan L.O.Reznikovun mövqeyində əks olunur. Onun fikrincə, dil işarələri cəmiyyət tərəfindən yaradılan, sistem xarakteri daşıyan şərti qıciqlandırıcıdır, sosial kollektivin hər bir üzvü tərəfindən məqsədli və şüurlu şəkildə işlədilir, təkcə siqnalvermə funksiyası daşımaqla kifayətlənmir, həm də gerçəkliyi ümumiləşmiş, konseptual əks etdirən siqnikativ vasitə kimi işlədilir (2, 143).

İşarənin bu əhatəli fəlsəfi şərhinə linqvistik yozum verilsə, təxminən belə bir mənzərə yaranır: işarə fonemlərin, yaxud qrafemlərin sabit ardıcılığıdır, dil sisteminə müəyyən konseptual məzmunu malikdir, dil daşıyıcılarında eyni təsəvvürü (məfhumu) canlandırır, bu canlanan məfhum dil vahidinin mənasıdır və söz işarənin statusunu müəyyənləşdirir. Nəticədə söz işarə kommunikasiya məqsədilə dildə sistem (ilkin), nitq aktlarında isə törəmə (ikinci) mənasını aktualaşdırır. İşarəyaratma aktını və şəraitini əyani göstərmək üçün söz işarənin dil statusunun əsas səciyyəsinə belə göstərmək olar:

№	Söz işarənin xassələri	Sözyaratma vasitələri və şəraitinin eksplikasiyası (anlaması)
1.	Söz-ışarə maddidir.	Fonem, yaxud qrafem ardıcılığı
2.	Mənaya malikdir (ikitərəflidir).	Fonemlərin düzümü, məzmunu görə paylaşmasıdır (ilkin göstərilmə).
3.	Sistem xarakterlidir.	İşarənin formasının göstərəni yalnız müəyyən sistem (mikrosistem) daxilində ortaya çıxır.
4.	Mahiyyətinə və işarələnməsinə görə sosialdır.	Söz işarə bütünlükdə dil ümumiliyində yaradılır, qəbul olunur və istifadə edilir.
5.	Şərti qıciqlandırıcılıq (açıqlama) xassəsinə	İşarənin forması ilə onun mənası arasındakı əlaqə

	malikdir.	dolayısı ilə şüurla mümkündür, yaddaşda möhkəmlənmiş, şərti refleks həddində avtomatlaşmışdır.
6.	İşarətmə funksiyası yerinə yetirir.	Söz işarə gerçəkliyin birinci siqnalının siqnalıdır (göstərmə), yəni maddi gerçəkliyin predmetləri barədə təsəvvürlərimizdir.
7.	Siqnikativ funksiya daşıyır.	Predmetlər sinfinin məfhumu məzmununu ifadə etməklə, həm də müvafiq siniflərə daxil olan predmetlər barəsində toplanmış bilikləri özündə toplayır.
8.	Kommunikativ məqsədlə identifikləşdirmə (eyniləşdirmə) funksiyası yerinə yetirir.	Söz işarə predmetləri reprezentləşdirici (nümayəndəsi, əvəzləyicisi) kimi onların eyniliyini qoruyur və törənmə mənalarm (ikinci məna) əsası kimi çıxış edir, kommunikatv vahidlərin formalaşmasına bəis olur.

Araşdırıcılar, o cümlədən E.Benvenist işarəyatmanı, ümumən sözün nəyinsə göstərən, işarə edən olmasının əhatəli tədqiq olunmamasını qeyd edərək iki cəhəti qabardır: söz işarə semiotik və semantik dəyərə malik olan vahid kimi. Semiotik dəyərən E.Benvenist dil işarəsinə xas olan göstərmə, işarətmə üsulunu və ona dil vahidi olaraq bütövlük, tamlıq statusu verən cəhəti nəzərdə tutur. Bir tərəfdən işarə öz-özünün tam eyniliyini, digər tərəfdən başqa işarələrlə müxtəlifliyini qoruyur, dilin işarətməsi üçün zəruri olan əsasını təşkil edir. Semantik məzmun daşıyıcısı kimi işarə o zaman mövcud olur ki, dil kollektivinin üzvlər çoxluğu tərəfindən dərk olunsun və hər bir fərddə eyni assosiasiyani, eyni təsəvvürü oyatsın. Bu üsulla göstərmə dilin başqa növ, özünəməxsus vahidiyaratma mexanizmi kimi kommunikatv aktda formalaşan, üzə çıxan predikatv vahidləri nəzərdə tutur. Dilçilikdə işarə dəyərən adətən predmetləri əvəzləyən, onların nümayəndəsi olan söz göz önünə gətirilir. Birinci cərgəyə daxil olan sözlə göstərmə kimi ikinci sıraya daxil olan cümlə arasındakı fərqi Benvenist yekun olaraq belə müəyyənləşdirir: semiotik olan (işarə) tanınmalı, semantik olan (nitq) başa düşülməli, anlaşılmalıdır. Dilin əsl mahiyyəti ondadır ki, statik aspektlər (dil sistemində) müəyyən işarətmə funksiyası yerinə yetirən söz dilə xas olan qaydalar əsasında aktual vahidlər, cümlələr törətmə qabiliyyətinə malikdir, bu cəhətdən dil başqa işarələr sisteminin interpretasiyasında da iştirak edir və metadil rolunda çıxış edir.

Onomosioloji təhlil, hər şeydən əvvəl, sözün reprezentativ və identifikləşdirici funksiyasına yönəldilməlidir, bu istiqamətdə sözün dildə birbaşa nominativliyini möhkəmləndirən konseptual məzmunu fikir verilməlidir.

Düşünən varlıq kimi insan hər an, mütəmadi olaraq idraki (təcrübə, yaxud nəzəri) fəaliyyətdə olur, obyektiv aləm onun qarşısında üç aspektdə canlanır: 1) əşyaları, predmetləri onların çoxtərəfli münasibətləri ilə maddi gerçəklik; məkan daxilində – birbaşa müşahidə olunan və qavranılan obyekt; 2) maddi gerçəklik barədə təsəvvür onun hissi yolla (hisslərimizlə – görmə, toxunma və s.) qavranılması – gerçəkliyin birinci siqnalları; 3) ideal (inikas olunmuş) gerçəklik – söz-adlar vasitəsilə parçalanmış, üzvlərə ayrılmış və qeydə alınmış obrazlar, məfhumlar, ideyalar.

Aydındır ki, sözlər etiket kimi sadəcə ad funksiyasını yerinə yetirmir, dildə olan hər bir leksik vahid psixo-fizioloji mahiyyətli olur, dil formasına bürünmüş siqnallar kimi görünməyən, əllə toxunula bilməyən obyektlərin siqnalları olma funksiyasını yerinə yetirir; onları sanki əvəz edir. Beləliklə, “sözlərlə çoxsaylı qıcıqlandırmalar bir tərəfdən bizi gerçəklikdən uzaqlaşdırır, digər tərəfdən məhz sözlər bizi insana çevirir, bizi insan edir” (3, 569).

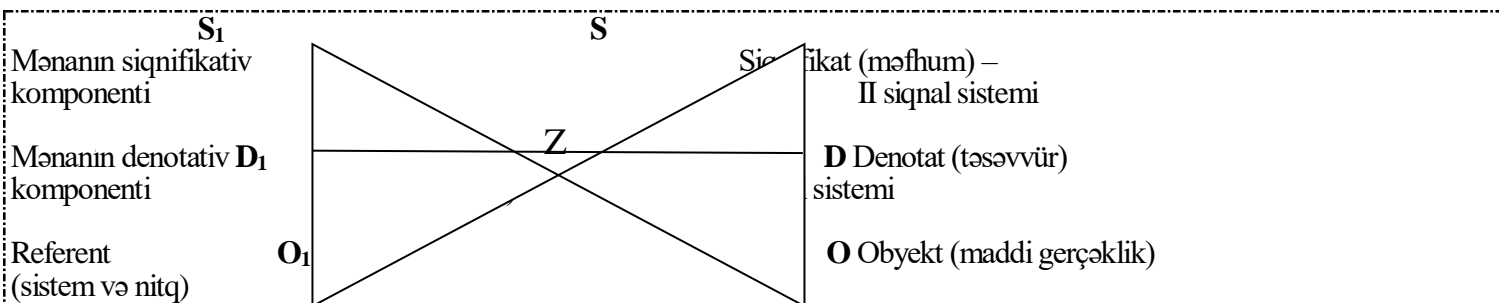
Təsəvvür və duyğu gerçəkliyin birinci siqnal sistemi kimi insanlara xas olduğu kimi, heyvanlara da aiddir. Bunların arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, heyvanlarda onlar komplekslər şəklində, amorfudur, insanlarda isə onlar sözlər vasitəsilə parçalanmış, ayrılmış şəkildədir. Maddi aləmin və insanların təsəvvürlərinin dil vasitələri ilə parçalanması, ayrılması anlayışı dilçilikdə müxtəlif nəzəriyyələrdə öz əksini, şərhini tapmışdır.

V.Humbolt, L.Veysqerber, Y.Trir bu sahədə dilçilik tarixində dil məzmununun öyrənilməsi metodikasını hazırlamışlar. Bu metodika əsasında dünyanın müxtəlif ölkələrində maddi aləmin dil vasitələri ilə parçalanması, ayrılması qnoseoloji problem kimi deyil, sırf linqvistik aspektdən təhlil olunmuşdur. Doğrudan da, sözlərin müdaxiləsi ilə bizim obyektiv aləm barədə təsəvvür və qavrayışlarımızın ayrılması nəticədə dil-təfəkkür sistemində daha xırda ikitərəfli və birtərəfli vahidlərin yaranması ilə sonuqlanır ki, bu da semasioloji araşdırmaların əsasında dayanır. İlk nominativ işarələrin (söz, söz birləşməsi) mahiyyəti nəticədə ondan ibarətdir ki, onların nitq aktında reallaşması eyni bir işarə sistemindən istifadə edən kollektivin hər bir üzvündə eyni təsəvvürü oyatmış olur (4, 13). V.Pizani yazırdı ki, sosial akt olan məlumatlar (bildirmələr) tələb edir ki, müəyyən işarələr vasitəsilə danışan, təsəvvürlərini ifadə etsin, öz düşüncəsində canlandırsın (5, 47). Əgər sözlər yaddaşımızda bizim gerçəklik barədə təsəvvürlərimiz şəklində mövcuddursa, deməli, predmetlər də adlandırılma predmeti, göstərilən, işarələnən də maddi aləmin konkret predmetləri olmayacaq, artıq parçalanmış, ayrılmış, təkrarlanan və asanlıqla yenidən nitq aktına qatılan predmet barədə ümumiləşmiş xassələr təcrübənin elementləri şəklində siyasiyadan asılı olmadan reallaşacaqdır.

Söz-ışarələr bu təsəvvürləri adlandıraraq sanki onların “yardımçısı”, əvəzləyicisi olur. Qeyd etmək lazımdır ki, gerçəklik və dil (təfəkkür) arasında birbaşa eyniliyin olmaması və gerçəkliyin hər bir dilin imkanları semantik-struktur sistemində müvafiq sistemləşdirilməsi, dil mənzərəsi araşdırıcıların “semantik üçbucağı” yeni interpretasiyada təqdim etməsi ilə nəticələnib. Bu sxemin maraqlı olacağına nəzərə alıb burada təqdim edirik:

Dil müstəvisi

Şüür müstəvisi

Doğrudan da, sözü bu halda işarə hesab etmək olar ki, söz özünün əsas funksiyası hesab olunan nominativ – representativ vəzifəni yerinə yetirsin, yalnız obyektiv gerçəklik obyektləri barədə bizim təsəvvür və məfhumlarımıza ad vermiş olsun, onları adlandırın. Təsadüfi deyildir ki, söz-ışarəni müəyyənləşdirərkən ilk anda diqqəti cəlb edən onun çöl (səsli) və iç (məna) tərəfləri arasındakı qırılmaz, üzvi əlaqə olur. Bu əlaqə təkcə söz-ışarənin varlığını, funksional imkanlarını müəyyənləşdirmir, bu əlaqə həm də ışarənin özünü yaradır, sözdə yeni-yeni dəyərlərin ifadəsi üçün linqvo-psixoloji imkanlar yaradır. A.İ.Smirmitski yazırdı ki, sözün maddi dil qabığı ona görə səsli formada ki, məna ilə yüklənmişdir, əks təqdirdə bu birlik dil hadisəsi olmazdı (6, 87). Sözlərdə qeyd etdiyimiz insan kollektivinin qəbul etdiyi forma və məna arasındakı əlaqə mütləq deyil, nisbi səciyyə daşıyır və pozula bilər. İkitərəfli digər dil vahidlərindən (söz birləşməsi, cümlə) fərqli olaraq tammənəli sözlərin səciyyə-xüsusiyyətlərindən biri də işarə formasının (səsli, yaxud qrafik ardıcılıq) bir deyil, kompleks işarələnməyə bağlana bilməsi, onu əvəzləməsidir. İşarənin tərəfləri (göstərən, göstərilən) arasındakı birmənəli uyğunluğun olmaması faktı dilçilikdə “assimetrik dualizm” prinsipi adlanır (7, 240). Dil işarəsi kimi sözün bu xüsusiyyəti ona xüsusi semasioloji imkan yaradır, onun ikiqat referensiya – sistemdə və nitq aktında – daşıyıcı olmasına şərait yaratmış olur.

Söz-ışarənin mahiyyəti ilə bağlı ikinci əsas xüsusiyyət vaxtilə Sössürün də xüsusi önəm verdiyi işarələrin ixtiyariliyidir. Bu məsələ də dilçilikdə çoxdandır ki, dartsılır və araşdırılır. İxtiyarilik semiotik prosesin zəruri şərtlərindəndir. Bu hadisənin iki növü göstərilir: mütləq ixtiyarilik, nisbi ixtiyarilik. Mütləq ixtiyarilik deyərkən, şeylər və əşyalar arasındakı əlaqədə göstərənə (işarələyən) göstərilənə (işarələnen) sərbəstliyi, motivlənməməsi nəzərdə tutulur. Nisbi ixtiyarilik isə dildə mövcud olan kök morfemlərdən törədilən elementlər (düzəltmə sözlər) çoxluğunda söz işarə və obyekt arasındakı müəyyən semantik payın, hissənin motivlənməsidir, əlaqənin olmasıdır. Mütləq ixtiyariliyin geniş mövqeyi olan dilləri “qrammatik”, nisbi ixtiyariliyin geniş yayıldığı dilləri isə “leksik” dillər adlandırırlar. Sosial funksiyaların təsiri ilə çox halda dildəki ixtiyariliyin sərhəddi daralır və sözlər danışıqda motivli vahidə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, söz işarənin ixtiyariliyi ümumən, bir qayda olaraq, ənənə ilə tənzimlənir, ənənədən asılı olur. Belə ki, dil daşıyıcılarının hər bir nəsli dili özündən əvvəlki nəsildən hazır şəkildə qəbul edir, bu kortəbii qəbulətmədə heç bir seçim imkanı olmur və ənənəvi olaraq qəbul etdiyi dili müəyyən dəyişmələrlə özündən sonrakı nəsle təqdim edir, bu proses universal hadisə kimi daimi olaraq təkrarlanır. Bu prosesə uyğun olaraq söz – işarə (bütövlükdə dil sistemi) dəyişmələrə müqavimət göstərir, dəyişmə, yeniləşmə yavaş-yavaş təkamül yolu ilə gedir, sistemin və gerçəkliyin məntiqi burada həlledici rol oynayır. Struktur və semantik motivlənmə bəzən silinir, işarə isə tam ölçüdə funksional ixtiyariliyini qoruyub saxlayır. Bu ikilik dilçilikdə “sistem – uzus” qarşılaşmasında təhlil olunmuşdur. Söz-ışarənin ixtiyariliyi bir də orada meydana çıxır ki, ayrıca dil daşıyıcısı deyil, bütövlükdə dil kollektivi işarələnmənin qayda-qanunlarına, onun funksional mexanizminə medaxilətmə gücünə malik deyildir. Söz işarəyə, bütövlükdə dil sisteminə şüurlu müdaxilə olsa-olsa, ədəbi dil sferasında mümkündür. Söz işarənin semioloji təbiəti idraki kateqoriyaların dil korrelyatı olaraq eyniolma və fərqlənmə əlamətlərinə görə başqa işarələrdən seçilir. Sadaladığımız bu cəhətlərinə görə nominativ söz-ışarələrin hər bir dildə bir neçə struktur-funksional özəlliyi vardır: 1) söz paradiqmatikada (daxilətmə, daxilolma prinsipi), 2) söz sintaqmatikada (əlaqələnmə, məfhumu mənanın uyğunluğu), 3) söz epudeqmatikada (semantik törəmə).

Dilin onomosioloji aspektinin struktur-semantik təhlili belə bir nəticə ilə yekunlaşır ki, dil xüsusi səciyyəli işarələr sistemi kimi vahidlərin ikiqat strukturlaşması olaraq onların həm də ikiqat göstərilmədən (vahidlər sistemi daxilində – birinci göstərilmə və nitq aktları daxilində – ikinci göstərilmə) ibarətdir. İlk (birinci) neytral leksik nominasiya bir sıra qnoseoloji və linqvistik problemləri əhatə edir: söz-adların sosial determinliyi, adların koqnitiv şərtlənməsi, işarəyaratmada (adlandırılmada) sosial-psixoloji və dil situasiyası, əlamət və predmet adlandırılmalarının əsas xüsusiyyətləri.

Yeri gəlmişkən, bir neçə kəlmə də ikinci dəfə, təkrar adlandırma haqqında. Təkrar leksik nominasiya dildə mövcud olan nominativ vahidlərdən istifadə olunmaqla formalaşan adlandırma. Belə nominasiya həm dil, həm də nitq xarakterli hadisə ola bilər. Birinci adlandırmadakı adla predmet arasındakı birbaşa əlaqədən (səs cərgələri və gerçəklik faktı) fərqli olaraq, ikinci, təkrar adlandırma dildə sözün mövcud məna bazasında, lakin yeni məna daşıyıcısı kimi formalaşır, sanki məfhumlardan biri digərinə keçir. Əslində hər bir nitq aktı eyni zamanda özülüyündə həm də bir adlandırma aktıdır. Dilin praktik, real şüur faktı kimi fəaliyyət göstərməsinin göstəricilərindən biri də insanın dünyada yenidən dərk etdiklərini sözlər və sintaktik modellər vasitəsilə ifadə edə bilmək imkanlarına malik olmasıdır.

Adların nitq faktları kimi yeni işarə funksiyalarının formalaşma mühiti gerçəklikdir, çünki gerçəklik özü adlandırmanın birbaşa təbii referentidir. Ünsiyyət zamanı insanlar sözlər və onların mənalı vasitəsilə deyil, fikirlərlə, düşündükləri ilə əlaqəni təmin edirlər, söz bu məqamda yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir (8, 168). Buna görə də nominasiya leksik vahidlərlə məhdudlaşmır, sintaktik vahidlər də (söz birləşməsi və cümlə) adlandırma prosesində iştirak edir. Haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, sözyaratma təkcə leksikonun zənginləşməsi deyil, burada onomosioloji aspekt təsvir edilərkən sözyaratma vasitələrindən, onun üsul və modellərindən əhatəli şəkildə bəhs olunmalıdır. Bütün dillərdə adlandırma aktında hadisələr, predmetlər, proseslər

və onların əlamətləri, xassələri ilə yanaşı, bütöv situasiya da iştirak edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir adlandırma, nominativ işarə müəyyən məfhuma söykənir, məfhum isə predmet barədə hökmlər əsasında formalaşır, deməli, düzəltmə sözün də motivlənmiş hissəsi sonda söz şəklində ortaya çıxır: “məktəbli”, “o məktəbdə oxuyur” cümləsinin semantik ekvivalenti, yaxud ondan (cümlədən) sözə transferdən başqa bir şey deyildir. Genetik törənmə modeli düzəltmə olmayan söz işarə, şərti, ixtiyaridir, törəmə sözlər isə sadə sözlərlə motivlənir, yaxud onun (sadə sözün) transpozisiyasıdır, düzəltmə söz semantik izi itməmiş işarədir. Dildə bütövlükdə adlandırma prosesi və onun müxtəlif üsulları arasında mürəkkəb əlaqə ilə yanaşı, hər bir üsulun özünəməxsus lingvistik-psixoloji mahiyyəti də müşahidə olunmaqdadır. Adlandırmada bir qayda olaraq, hər üç komponent iştirak edir: gerçəklik (denotasiya sferası), anlam* (siqnifikasiya sferası) və ad (səs cərgəsi). Bu münasibətlər fonunda adın anlamı birbaşa obyektlər sinfi ilə bağlanır, onu adlandırır. Buradakı obyekt-ad münasibəti tarixən dəyişə bilər: törənmə ad, motivlənmiş ad çevrilə bilər ki, bu prosesin aydınlaşdırılması etimoloji izah tələb edir. Törəmə nominasiyada komponentlərin münasibəti bir qədər mürəkkəbləşir. Bu məqamda ad kimi çıxış edən dildəki mövcud forma funksional aktivlik qazanır, yəni adlandırma deyil, bir addan yeni adlandırılma prosesi baş verir və törənmiş ad motivlənir. Başqa sözlə, desək, əvvəlcədən mövcud olan dil formasından yeni konseptual məzmun formalaşır. Mütəxəssislərin fikrincə, törəmə nominasiya prosesində qarşılıqlı münasibətdə olan dörd komponent özünü göstərir: gerçəklik – gerçəkliyin məfhumi – dil formasında inikası – dil formasının yenidən mənə qazanıb gerçəkliklə bağlanması – dil formasının ikinci (törəmə) işarələnmə funksiyasında işlədilməsi (9, 122).

Son olaraq məfhuma müxtəlif münasibətlər üzərində də qısaca dayanmağı vacib hesab edirik. Məntiqdə və fəlsəfədə məfhuma ikili yanaşma müşahidə olunur. Məfhum bu və ya digər predmetlər, hadisələr sinfi barədə biliklərin sintezi kimi çıxış edir, digər tərəfdən bu sinfin mühüm əlamətlərinin definisiyası kimi təsəvvür olunur. “Definisiya o vaxt zəruri olur ki, məfhumu müəyyənləşdirmək tələb olunur, yəni məfhumun hüdudunu, sərhəddini dəqiqləşdirməklə onu əlaqədə olduğu başqa məfhumlardan fərqləndirmək imkanı yaransın. Bu halda obyektə, əks olunmuş məfhumda yalnız mühüm əlamətlə ayrılır və bu əlamət məfhumdakı başqa biliklərdən ayrılmış şəkildə təqdim olunur” (12, 394).

Məfhuma eyni, ikili baxışa dilçilik ədəbiyyatında da rast gəlirik. S.D.Katsnelsonun konsepsiyasında əsas istiqamət leksik mənənin izahında, eləcə də dil əlaqələrində, dilin funksional mahiyyətində qabarıq nəzərə çarpır. Araşdırıcının fikrincə, məfhumlar iki hissəyə, iki tərəfə malikdir: formal tərəf, ehtivalı tərəf. Formal tərəf elə mühüm, səciyyəvi və ümumi mahiyyətdir ki, predmetin dərk olunması və ayrılması üçün zəruridir. Məfhumun ehtivalı adlandırılan (buna məzmun tərəfi də deyirlər) digər tərəfi isə predmetin bütün əlaqə və münasibətlərini özündə toplayır. Sözün mənasında maddiləşən (obyektivləşən) məfhumun formal hissəsidir. Məfhumun ikinci hissəsi isə (məzmun tərəfi) ehtiyac yoxdursa, nitq prosesinə qatılmır, çünki ünsiyyət zamanı alınan və verilən məlumatda bizim malik olduğumuz bütün biliklərin reallaşmasına, qabarıq ifadə olunmasına ehtiyac duyulmur. Sözlə məfhumun əlaqəsinin dialektik (dəyişkən) səciyyəvi olduğunu xatırladan A.A.Potebnya özək (“formal” hissə) mənənin danışanın və dinləyəninin bir-birini anlaması üçün kifayət etdiyini söyləyir, çünki subyektlər arasındakı əlaqə ümumiliyi xalqa mənsub olmalarıdır. Özək mənə xəlqidir, hər bir fərdin anlayıb başa düşdüyü mənədir, uzaq (ehtivalı) mənənin elementləri isə kəmiyyətə və keyfiyyətə hər bir adamda fərqli olduğundan şəxsidir. Müxtəlif mövqeləri ümumiləşdirərək S.D.Katsnelson yazır: “Ümumən desək, bütün məfhumlar o mənada şəxsidir ki, təfəkkür real şəkildə yalnız inkişafda olan saysız-hesabsız fərdlərin təfəkküründə keçmişdə, indi və gələcəkdə mövcuddur və bütün məfhumlar cəmiyyət daxilində təzahür və inkişaf etdiyindən, insanların praktik fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan ictimai məzmun daşıyır” (12, 24). Elmi həqiqət bundan ibarətdir ki, ədəbi dilin müxtəlif üslublarında (elmi üslub, bədii üslub, danışiq-məişət üslubu) obyektiv aləmin predmet və hadisələrinin eyni söz forması vasitəsilə təfəkkürdə əks olunmuş məntiqi-fəlsəfi ekvivalenti olan məfhumlar məzmunca bir-birindən fərqlənir, hər bir üslubda bir-birinə bənzəməyən əlamətlər önə çıxır.

Nominativ səciyyəvi sözlərin semantikasındakı obyektivlik onların leksik mənəsinin parametrlərinə görə məfhumla eyniləşir. İstər məfhum, istərsə də leksik mənə insan əqlinin, intellektual potensialın obyektiv aləmdən götürüb ümumiləşdirdiyi fraqmentlərin daşıyıcısıdır, sadəcə olaraq biri potensial ideal (məfhum), digəri isə maddi və aktualdır (nitq faktı kimi leksik mənə). Dil sisteminin çevikliyi və ümumiləşdirmə imkanının mükəmməlliyi dil-təfəkkür münasibətində birinciyə müəyyən müstəqillik, ifadəetmə sərbəstliyi verir. Leksik mənə və sözün müxtəlif mövqələrdə işlənməsi müxtəlif ideyalarla səs strukturu (iç qatda) arasındakı əlaqədən asılıdır, şeylər adlandırılarkən bir tərəfdən onlar çoxluq içərisində fərqləndirilir, digər tərəfdən onların adlarının (işarələrinin) yaddaşda oturuşmasını şərtləndirir. Hər bir obyektin (denotatın) ayrıca adının insan yaddaşında söz ekvivalentinə malik olması texniki cəhətdən imkan xaricindədir. Dil bu ziddiyyəti müxtəlif vahidlərinin kombinasiya imkanı ilə nizama salır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка. “Новое в лингвистике”, I, М., 1960.
2. Резников, Л.О. Гносеологические вопросы семиотики. Л., 1964.
3. Павлов, И.П. Полное собрание трудов, т. III, М. 1949.
4. Мартынов, В.В. Семиологические основы информатики. Минск, 1974.
5. Пизани, В. Этимология. История – проблема – метод, М, 1956.
6. Смирницкий, А.И. К вопросу о слове (проблема “тождества слова”). М., 1954.
7. Карцевский, С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. – Звегинцев, В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1965.
8. Звегинцев, В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973.

* Anlam (smis) Freqenin konsepsiyasında dil vasitələri ilə daşlanmış informasiyadır (9, 179). Buna görə də məntiqçilər “anlam” və “konsept” anlayışını eyniləşdirirlər. Dilçilikdə “anlam” anlayışı xarici aləmin məfhum-dil formasında inikasıdır və buna görə də dilçilər “anlam” termini ilə yanaşı, “siqnifikat” termini də işlətməyi mümkün hesab edirlər (10, 122).

9. Бирюков, Б.В. Теория смысла Г.Фреге. "Применение логики в науке и технике". М., 1960.

10. Войшвилло, Е.К. Понятие. М., 1967.

11. Кондаков, Н.И. Логический словарь. М., 1971.

12. Кашнельсон, С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М., -Л. 1965.

Açar sözlər: nominasiya, işarə, ilkin nominasiya, törəmə nominasiya, dil sistemi, nitq, məntiq, psixologiya, siqnifikativ, münasibət, əlaqə

Ключевые слова: номинация, знак, первичная номинация, производная номинация, языковая система, речь, логика, психология, сигнификатив, отношение, связь

Keywords: nomination, sign, primary nomination, derivative nomination, language system, speech, logic, psychology, signification, attitude, connection

DİLİN ADLANDIRMA (NOMİNASİYA) FUNKSİYASINDAƏNTİQİ-LİŊVİSTİK AMİLLƏR

Xülasə

Dilin müxtəlif funksiyaları arasında adlandırmanın xüsusi yeri vardır. Problemin nəzəri istiqamətdə həlli üçün bir sıra elmlərin (məntiq, psixologiya, sosiologiya) qənaətlərindən faydalanmaq lazımdır. Adlandırma bilavasitə linqvistik hadisə olsa da, onun daxili mexanizmi, mahiyyəti məntiqi qanun və hadisələri nəzərə almaqla təhlil olunmalıdır. Gerçəklik, təfəkkür və dillə bağlı olan adlandırmada dilin leksik vahidləri (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) xüsusi önəm daşıyır və hər bir dildə özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Adlandırmada ikinci cəhət dilin işarə təbiəti ilə bağlı olmasıdır. Hər bir ad müəyyən obyektə adlandırmaqla yanaşı, onun işarəsi, əvəzləyicisi kimi çıxış edir. Dilin onomasioloji aspektinin struktur-semantik təhlili belə bir nəzəri nəticəni təsdiqləyir ki, dil xüsusi səciyyəli işarələr sistemi kimi ikiqat göstərilmədən (vahidlərin sistem daxilində – birinci göstərilmə, nitq parçaları daxilində – ikinci (törəmə) göstərilmə) ibarətdir. İlkin (birinci) neytral leksik nominasiya bir sıra qnoseoloji və linqvistik problemləri əhatə edir: söz-adların sosial determinliyi, adların koqnitiv şərtlənməsi, adlandırmada sosial-psixoloji və dil situasiyası...

ЛОГИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В НОМИНАТИВНОЙ ФУНКЦИИ ЯЗЫКА

Резюме

Номинация занимает особое место среди различных функций языка. Для решения данной проблемы в теоретическом направлении необходимо использовать потенциал ряда наук (логики, психологии, социологии). Номинация – непосредственно лингвистическое явление, однако анализ её внутреннего механизма, сущности следует проводить с учётом логических законов и явлений. В номинации, связанной с действительностью, мышлением и языком, особое значение имеют лексические единицы языка (простые, производные, сложные), проявляющиеся в каждом языке в своеобразной форме. Вторая сторона номинации – её связь с знаковой природой языка. Любое имя наряду с наименованием определенного объекта выступает как его знаковый заместитель.

Структурно-семантический анализ ономазиологического аспекта языка подтверждает теоретический вывод о том, что язык как система особых характерных знаков состоит из двойных показателей (внутри системы единиц – первый показатель, в системе частей речи – второй (производный) показатель). Первичная нейтральная лексическая номинация охватывает ряд гносеологических и лингвистических проблем: социальная детерминированность слов-имен, когнитивная обусловленность имен, социально-психологическая и языковая ситуация в номинации.

LOGICAL-LINGUISTIC FACTORS IN THE NOMINATIVE FUNCTION OF LANGUAGE

Summary

The nomination takes a special place among the various functions of the language. It is necessary to use the potential of a number of sciences (logic, psychology, sociology) to address this problem in a theoretical direction. The nomination is directly a linguistic phenomenon, but analysis of its internal mechanism, essence should be carried out taking into account the logical laws and phenomena. In the nomination related to reality, thinking and language, lexical units of language (simple, derivative, compound) are of particular importance, and they manifest themselves in a peculiar form in each language. The second side of the nomination is its connection with the symbolic nature of the language. Any name along with the nomination of a specific object acts as its sign substitute. The structural and semantic analysis of the onomasiological aspect of the language confirms the theoretical conclusion that language as a system of special characteristic signs consists of double indicators (within the system units – the first indicator, in the system of parts of speech – the second (derivative) indicator). Primary neutral lexical nomination covers a number of epistemological and linguistic problems: social determinism of word-names, cognitive conditionality of names, social-psychological and linguistic situation in the nomination.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Şəlah Əliyeva²⁶

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi, təxminən XIII əsrdən başlayır. Həmin dövrdən Azərbaycan ədəbi dilində müxtəlif formalarda abidələr, tarixi sənədlər, bədii dil nümunələri meydana çıxmışdır. XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ədəbi dili xalq danışığı dilinin cıllanmış, normalaşdırılmış formasıdır.

²⁶ BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ədəbi dilin qədim (əski) dövrünün tarixini XIII-XVIII əsrlər hesab edilir. Ədəbi dilimiz bu dövrdə İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli kimi nəhəng sənətkarlarla əhatə olunmuşdur. Bu dövrdə dilimizə ərəb-fars sözlərinin gəlişi, Qurandan gələn söz və ifadələr daxil olmuşdur. Dilimiz bu dövrdə mövcud olmuş bir sıra Azərbaycan dövlətlərinin (Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Aqqoyunlular, Səfəvilər) Saray və ordu dili kimi bütün ön Asiyada ədəbi dil rolunu oynamışdır. Bu dövlətlər icarısında Səfəvilər dövləti və onun banisi, qüdrətli dövlət xadimi olan Şah İsmayıl Xətai xüsusilə secilirdi. Onun dövründə bir çox işlər görülmüş, Azərbaycanın torpaqları birləşdirilmiş, Azərbaycan dili dövlət dili statusu almış, ana dilində əsərlər yazılmışdır. (Xətainin “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” əsərləri, M.Füzulinin qəzəlləri və s.) Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu dil başqa türk dillərindən seçilir və zəngin yazılı irsə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi iki böyük dövrə bölünür. 1. Yazıya qədərki dövr (XII əsrdən əvvəlki dövr) 2. Yazılı ədəbi dil dövrü (XIII əsr və sonrakı dövr)

Birinci dövr Azərbaycan danışıq dili ilə bağlıdır, ikinci dövrü başlıca olaraq yazılı ədəbi dilin tarixi təşkil edir. Yazılı ədəbi dilin inkişafında ümumxalq danışıq dili mühüm yerlərdən birini tutur. Hər bir dövrün, hər bir mərhələnin ümumi mənzərəsini qavramaq üçün iki cəhəti nəzərə almaq gərəkdir: üslublar sistemini və bu üslubların fəaliyyətini təmin edən dil materialını. Qrammatik quruluşun təmiz türkcəliyi, yabançı dillərin təsirinə məruz qalmamış olması öz yerində, lüğət baxımından da türkcənin aparıcılığı göründü. Xalq dili də, ədəbi dil də sınaq qarşısında durur. Faktlar göstərir ki, türkcəmiz prosesi ağayana şəkildə idarə edir. Alınmalar xalqın ünsiyyətinə də girdiyindən ədəbi dili milli inkişaf yolundan döndərə bilmir. Azərbaycan milli ədəbi dili «Dədə Qorqud kitabı»ndan gələn inkişafını yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdıraraq davam etdirir.

XIII əsrdən, türkcəmizə yazılı nümunələrin kütləvi gəldiyi zamanlardan, yeni mərhələnin başlanğıc dövründən əcnəbi mənbələrdə dilimiz haqqında məlumatlara rast gəlirik və ya başqa xalqların qələm sahibləri Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazırlar. Beləliklə, Azərbaycan dilinin Qafqazda və ümumən, Yaxın Şərqdə kütləvi ünsiyyət imkanı, şöhrəti tarixi mənbələrlə XIII əsrdəncə təsdiq olunur. Materiallar göstərir ki, bu dövrdən Azərbaycan dili Şərqi etraf olunan dillərindəndir. Hətta qonşu dillərə ərəb-fars sözləri Azərbaycan dili vasitəsilə keçir. XIII əsrdə işlənən Azərbaycan sözləri ilə bərabər ərəb və fars dili ilə gələn bu şeirlər, bir tərəfdən, Həsənoğlu şeirlərindəki qənaəti təsdiqləyir ki, XIII əsrdə Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu müəyyənleşmişdi. İkincisi, bu şeirlərin lüğət tərkibi göstərir ki, artıq XIII əsrdə Azərbaycan dilinin xalq danışıq təzahürü və yazılı ədəbi dil normativi diferensiasiya həddində mövcud olmuşdur. Bu şeirlərdə yazılı dil norması var, ancaq canlı danışıq aparıcıdır; Həsənoğlu şeirlərinin dilində xəlqilik var, ancaq ədəbilik, klassik şeir dili norması əsasdır. Şübhəsiz ki, «hər hansı bir dil XIII - XIV əsrlərdə başqa xalqın poeziya aləmində «dəbdə olmaq» üçün öz doğma poeziyasında uzun əsrlər boyu işlənməli, səlisleşməli, bədii təfəkkürü ifadə edə biləcək səviyyəyə yüksəlməli idi» (1, s. 10). Bu mərhələdə ədəbi dilin normasını müxtəlif yaruslar üzrə belə xülasə etmək olar. Bu mərhələdə dilin bütün yaruslarında paralelizm özünü göstərir. Morfoloji əlamətlərlə və lüğət tərkibi ilə bağlı paralellər mərhələnin keçid xarakterindən gəlir: bir tərəfdən, milli dildə sabitleşmə gedir, bir tərəfdən, keçmiş norma elementləri davam edir; bunlardan əlavə, ədəbi kanonlarla bağlı ayrı-ayrı coğrafiyalarda yazan şairlərin, söz ustalarının əsərlərinə müraciət, təqlid, nəzirə və s. nəticəsində müxtəlif türkcələrin dil xüsusiyyətləri işlənməli olur. Fonetika ilə bağlı paralellər isə çox hallarda tarixi orfoqrafiya ilə şərtlənir. Belə ki, orfoqrafiya əski yazı şəklini, keçmiş normasını saxlayır, çox vaxt zamanın fonetik-tələffüz gerçəkliyini əks etdirmir. Orfoqrafiya son dərəcə mühafizəkar olur;

XIII əsrin ədəbi dili ərəb, fars sözləri ilə divanlaşır. Gələcəkdə bu bazada şeir və nəsr mətnlərində klassik-kitab dili formalaşacaqdır. İlk əsrlər mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnilir, dil-üslub baxımından yarım-müstəqillik kəsb edir. Hətta onun nisbi yekunu görünür: Nəsimi bu yarım-mərhələni ümumiləşdirir, nailiyyətləri qabarıqlaşdırır. Nəsimi zirvəsini yaradır və yeni perspektiv müəyyənleşdirir. Eyni zamanda dilin inkişafına ton verən tarixi-ictimai şəraitdə, ekstralinqvistik mühitdə fərq görünür. Monqol istilası başlanır. Bu zaman ölkə monqol işğalına məruz qalır. XIII əsrə (monqollara) qədər ancaq əski Midiya-Atropaten ərazisinə, indiki təbirlə ölkəmizin cənubuna Azərbaycan deyirdilər, şimalı, əski Albaniyanı Arran, Şirvan və s. kimi tanıyırdılar. Məhz monqollar Şimalı və Cənubu birləşdirib, hər ikisinə birlikdə Azərbaycan dedilər. Və yadıma salmaq ki, Azərbaycan türkcəsində bizə ilk yazılı nümunələrimiz məhz XIII əsrdən, monqollar dövründən gəlib çıxmışdır. Səbəbi odur ki, bilavasitə həmin dövrdən türkcə yazılı nümunələr mədrəsəyə, məscidə, saray kitabxanalarına girir və qorunub zəmanəmizə çatır. Əlbəttə, torpağı işğal edən səninin başını sığallamağa gəlməyib, ancaq tarixi gerçəkliyi olduğu kimi yazmaq gərəkdir: ağı ağ, qaranı qara, bozu boz. Dahilər xalqın dərindən öz üzərinə götürmək, ona mənəvi yüngüllük vermək, onu zülmə təslim olmağa qoymamaq üçün yetişirlər. Buna görə də həmişə ağır zamanda, bıçaq iliyə dayananda dahi doğulur. Bu dahi dövrə görə yetişir: o, bir zaman şair, söz ustası, nəğməkar sifətində, başqa dövrdə sərkərdə, siyasi xadim, filosof kimi ərsəyə çıxar, elə vaxt da olar ki, bu keyfiyyətlər birləşər.

B.Çobanzadə yazır: «Türk dilinin saraya, ədəbiyyata, camiyə, mədrəsəyə, təkyəyə və əlhasil islam aləminin ictimai müəssisələrinə girməməsinin başlıca səbəbi onun şəhərlərə girməməsidir... şəhər dili olmayan türkcə eyni zamanda ədəbi dil də ola bilməmişdir. Çünki ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, hansı tipdə olursa-olsun, şəhər dilidir. Köy və köçbələrin toplandığı yurtlar yalnız anonim və yazısız xalq ədəbiyyatı meydana gətirə bilər» (2, s. 36). Əvvələn, zadəgan təbəqəsi arasında ancaq dövlət sənədləri ilə bağlı yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi azərbaycanca fəaliyyətsiz ola bilərdi. Şəhərlərdə azərbaycanlı zadəganların ana dilində şifahi ünsiyyətini heç kəs dayandıra bilməzdi. İkincisi, bu fikir olsa-olsa, monqol istilasına qədərki dövr üçün səhihdir. Monqol istilaları dövründən Azərbaycan dili saraya, orduya, mədrəsəyə daxil olur. İlk dövrlərdə monqollar — çingizilər müsəlmanlığa düşmən idilər. XIII əsrin sonlarına doğru çingizilər müsəlmanlığı qəbul etsələr də, hələ dəfn mərasimi buddist qaydası ilə icra olunurdu.

XIV əsrin ortalarına doğru, xüsusilə Özbəyin dövründə islam və onun mədəniyyəti yenidən hakim kəsilir, ancaq Azərbaycan dilində yazılar bu qısa sərbəstlik zamanında elə kütləvi rəğbət qazanmışdı ki, daha onun qarşısını almaq mümkün deyildi. Türkcə

(azərbaycanca) məscidə, mədrəsəyə girmişdi. Bizə gəlib çatan ilk ana dilli yazıların XIII əsrə aid olması məhz həmin tarixi-siyasi şəraitlə bağlıdır. Bu dövrdən Azərbaycan dilində həm elmi, həm də xüsusən bədii ədəbiyyat nümunələrinə müntəzəm rast gəlirik. Azərbaycan dilində yazıların genişlənməsi, sübhəsiz, ərəb-fars dillərinin daralmış nüfuzunun yerini doldururdu. Artıq bu dövrdən üç dildə (ərəbcə, farsca, azərbaycanca) eyni dərəcədə yazmaq ustalığı sayılır. Bizə «Dədə Qorqud kitabı»ndən sonra ana dilində gəlib çatan ilk yazılı nümunə XIII əsr şairi Həsənoğlunundur. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, onun Azərbaycan dilində «Divan»ı olmuşdur, Həsənoğlu mükəmməl söz ustası kimi tanınmış, ona türk və fars dillərində çoxlu nəzirlər yazılmışdır.

Yadellilərin təqibinə baxmayaraq, XIII əsrdə Həsənoğlu, XIV əsrdə Nəsimi və başqa sənətkarlarımız Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazıb yaratmışlar. Həmin dövrlərdə (assimilyasiya dövründə) Azərbaycan dili nəinki öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, eyni zamanda "...öz həyatilik və sabitliyini sübut etmiş, hətta öz növbəsində ərəb və xüsusilə də fars dilinə də təsir göstərmişdir" (3, s. 24).

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı 1985
2. M.Kaşğari. Divani-lügət-it türk tərcüməsi, III cild
3. M.Seyidov. Azərbaycan ədəbi əlaqələri. Bakı 1976

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, dil tarixi, inkişaf mərhələləri, XIII-XIV əsrlər, türk dilləri

Ключевые слова: Азербайджанский литературный язык, история языка, этапы развития, XIII-XIV века, тюркские языки.

Keywords: Azerbaijani literary language, language history, the development periods, XIII-XIV th centuries, Turkic languages

Азербайджанский литературный язык XIII-XIV веков Резюме

В статье говорится об одном из наиболее значительных этапов в истории развития азербайджанского литературного языка. Здесь отмечается, что история азербайджанского литературного языка делится на два больших периода: 1) дописьменный и 2) письменный. Исторически засвидетельствовано, что в средневековье этот язык играл важную роль посредника не только на Кавказе, но и на всем Ближнем Востоке. Во времена нашествия монголов азербайджанский язык прочно вошел в дворцовый, военный, религиозный обиход. Наряду с этим, указывается тесная связь истории развития азербайджанского литературного языка с развитием художественной тюркоязычной литературы, в особенности поэзии. Такие великие поэты и мыслители этого периода, как Изеддин Гасаноглу, Шах Исмаил Хатаи, Имадеддин Насими, Мухаммед Физули своим творчеством не только вывели азербайджанскую поэзию на позиции одной из передовых литератур Востока, но также способствовали становлению, обогащению и развитию азербайджанского литературного языка.

XIII-XIV century's Azerbaijani literary language Summary

The article deals with the one of the most considerable stages in history of development of the Azerbaijani literary language. Here it is noticed, that the history of the Azerbaijani literary language shares for two big periods: 1) preliterate and 2) the written. It is historically testified, that in the Middle Ages this language played the important intermediary role not only in Caucasus, but also in all Near East. In days of invasion of Mongols the Azerbaijani language has strongly entered into palace, military and religious use. At the same time, it is underlined the close connection of history of development of the Azerbaijani literary language with development of Turkic-language literatures, and poetry in particular. Such great poets and thinkers of this period as Izeddin Hasanoghlu, Shah Ismail Khatai, Imadaddin Nasimi, Mohammad Fizuli with the own creativity not only have deduced the Azerbaijani poetry on a position of one of the advanced literatures of the East, but also promoted formation, enrichment and development of the Azerbaijani literary language.

RƏYÇİ : prof. L.Əhmədova

Mirqədirova Şəbnəm²⁷

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN İCBAR NÖVÜNÜN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Felin qrammatik məna növləri danışan şəxsin (işgörənin -subyektin) üzərində iş görülmə əşya ilə (obyektlə) qarşılıqlı münasibətini bildirir. Burada subyektin məlum olub-olmaması, işin subyektin öz üzərində görülməsi və ya qarşılıqlı - birgə şəkildə yerinə yetirilməsi əsas götürülür. Bu baxımdan Azərbaycan dilində felin aşağıdakı qrammatik məna növləri var: məlum növ,qayıdış növ,qarşılıq - birgəlik növ, icbar növ, məchul növ, şəxssiz növ.İcbar növ fellərdə iş və hərəkəti danışan (və ya haqqında danışılan) şəxs yox, başqası icra edir. Azərbaycan dilində bu növ feillərə -dir 4, bəzən də -t şəkilçisini artırmaq adüzlər. Məsələn:

Məktubu yaz+dır+dım.

Çəkməni sil+dir+ər+sən.

Otağı döşə+t, bəzə+t.

²⁷ Bakı Dövlət Universiteti, E-mail: shebnemmirqedirova@gmail.com

Bu şəkilçilər təsirsiz feillərə qoşulduqda icbar növ yox, təsirsiz feildən təsirli feil düzəlir. Məsələn: Biz onu inan+dır+dı+q. (İşi görən bizik).

Mən uşağı gül+dür+dü+m. (İşi görən mənəm).

O, məni kiməsə oxşa+t+dı (İşi görən məlumdur+odur)

Belə feillərdə nicbar növ düzəltmək üçün onlara yenidən icbar növün şəkilçisini artırmaq lazımdır. Məsələn: Uşağı gül+dür+t.

Onu yerində otur+t+dur

Azərbaycan dilində icbar növ feilin yeganə növüdür ki, bir qayda olaraq, təsirli feillərdən düzəlir və təsirli olaraq qalır. Bu məqaləmizdə isə yapon dilində felin icbar növü və onun fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq. Bundan əlavə, yapon dilində felin bir neçə növü də mövcuddur: bacarıq növ 可能形(kanoukei), məchul növ 受身形(ukemikei) və icbar növ 使役形(şiekikei)

Yapon dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, cümlələrdə subyekt obyekt tərəfindən ifadə olunan başqa bir obyektə hərəkətə gətirir. Kimisə bir şey etməyə məcbur etmək lazım olduqda istifadə olunur. İndi isə bu formanın yapon dilində hansı qaydada düzəlmə qaydasına nəzər yetirək.

Bildiyimiz kimi, yapon dilində fellər 3 qrupa bölünür. I qrup, II qrup və III qrup fellər. Məhz bu bölünməyə əsasən icbar növün düzəlmə qaydası fərqlilik təşkil edir.

1) **1-ci qrup felləri üçün 1-ci kökə (Sonunda əsonluqlarının əvəzinə əsonluqlu hərfli qoyuruq) +せる**

飲む(nomu) - içmək 飲ませる(nomaseru) - biriçirtmək

待つ(matsu) - gözləmək 待たせる(mataseru) - sizigözləməyəməcburetmək

話す(hanasu) - danışmaq 話させる(hanasaseru) - danışdırmaq

買う(kau) - almaq 買わせる(kawaseru) - almağa məcburetmək

1-ci qrup feillərdə icbar növün əmələ gəlməsinə nümunələr:

む(mu) => ま(ma) 読い(yomu) - oxumaq => 読ませる(yomaseru)

す(su) => さ(sa) 話す(hanasu) - danışın => 話せる(hanaseru)

う(u) => わ(wa) 会う(au) - görüşmək => 会わせる(avaseru)

ぬ(nu) - な(na) 死ぬ(sinu) - ölmək => 死なせる(sinaseru)

つ(tsu) - た(ta) 立つ(tatsu) - dayanmaq => 立たせる(tataseru)

ぶ(bu) - ば(ba) 学ぶ(manabu) - öyrənmək => 学ばせる(manabaseru)

く(ku) - か(ka) 書く(kaku) - yaz => 書かせる(kakaseru)

ぐ(gu) - が(ga) 急ぐ(isogu) - tələsin => 急がせる(isoqaseru)

る(ru) - ら(ra) 降る(furu) - yağmaq => 降らせる(furaseru)

彼女が私に議論を買わせました。

Kanocovavataşi-niyubiva-o kavasemaşıta.

Qız mənə üzük almağa məcbur etdi

2) **2-ci qrup felləri üçün sonunda olan りşarəsini atıb, onu させるlə əvəz edin.**

見る(miru) - baxmaq 見させる(misaseru) - baxdırmaq

食べる(taberu) - yemək 食べさせる(tabesaseru) - yeməyəməcburetmək

調べる(shiraberu) - tapmaq 調べさせる(shirabesaseru) - öyrənməyə məcbur etmək

2) 3-cü qrup felləri səkəkdəndəyişir.

来る(kuru) "gəl" こさせる gəlməyə məcbur etmək (icazə vermək).

する(suru) "etmək" させる məcbur etmək (icazə vermək).

母が私の掃除をさせました。

Hahavaane-ni souci-o sasemaşıta.

Ana böyük bacıma evi təmizlətdi.

Fel qrupları	Felinlüğətforması	Felin kökü	Felin icbar növü	Tərcümə
1-ci qrup	書く "yazmaq"	かか	かかせる	Yazmağa məcbur etmək (icazə vermək).
	聞く kiku "qulaq asmaq"	きか	きかせる	dinləməyə məcburetmək
	読む "oxumaq"	よま	よませる	Oxumağa vadar etmək
	飲む nomu "içmək"	のま	のませる	sərxoş olmaq
	買う kau "almaq"	かわ	かわせる	Almağa məcbur etmək
2-ci qrup	食べる taberu "yemək"	たべ	たべさせる	yeməyə vadar etmək
	受ける ukeru "qəbul etmək"	うけ	うけさせる	Almağa məcburetmək (icazə vermək).
3-cü qrup	来る kuru "gəlmək"	こ	こさせる	gəlməyə məcbur etmək (icazə vermək).
	する "etmək"	さ	させる	məcbur etmək (icazə vermək).

Felin icbar növündə istifadə olunan cümlələrdə hərəkətə təhrik edilən subyekt “を” (o) və yaxud “に”(ni) hissəciyi ilə işlədilir. Əgər cümlədəki fel təsirsiz feldirsə, həmin subyekt (əşya, insan) “を” (o) hissəciyinə birləşir. Yəni onunla birgə işləmir. Əgər xəbər təsirsiz fel kimi işlənirsə, bu zaman subyekt felə təsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq, bu, “に”(ni) hissəciyi ilə işlənir.

部長が藤さんを大阪へ出張させます。

Buçou va Katou sano-o Oosaka-e shuuccou sasemasu.

Bölmə rəisi cənab Katounu Osakaya ezamiyyətə yollayır.

Yerin və məkanı ifadə edən təsirsiz fellər istisna təşkil edir. Bu halda aşağıdakı nümunədə olduğu kimi hərəkətə təhrik edilən subyekt “に”(ni) hissəciyi ilə işlənir. Əgər “を” (o) hissəciyini tələb edən çevirmə yoxdursa, bu zaman hərəkətə təhrik edilən subyekt “を” (o) hissəciyi ilə yazılır. Məsələn:

私は子供二道の右側を歩かせます。

Vataşi va kodomo-ni miçi-no migiqava-o arukasemasu. Mən uşağa yolun sağı ilə gəzməyi öyrədirəm.

Bu nümunədə təsirsiz felin icbar növü işlənməsi aydın görünür. İndi isə təsirli fellərin icbar növü necə işlənməsinə diqqət edək. İcbar növdə olan fellər müəyyən bir hərəkətə məcburiyyət yaxud icazə alınması tələb olunan hallarda istifadə edilir. Belə ki, bunlar – valideynlər və uşaqlar arasında, yaşca böyük və kiçik bacı-qardailər arasında, vəzifəli şəxslər və tabelikdə olan şəxslər arasında təcəllik müəyyən edilən bütün hallarda istifadə edilir. Nümunələr vasitəsilə buna aydınlıq gətirək. Məsələn:

朝忙しいですから、娘二朝二飯の準備を手伝わせます。

Asa va isoqaşi desu kara, musume-ni asagohan-no junbi-o tetsudavasemasu.

Səhər məşğul olduğuma görə, səhər yeməyi hazırlığını qızıma etdirirəm.

Digər bir nümunə: 先生は生徒二自由に意見を言わせました。

Senseyva seito-ni ciyu ni iken-o ivasemašta.

Müəllim şagirdlərə sərbəst formada deməyinə imkan yaradır (dedirdir)

Göründüyü kimi, 1-ci nümunədə təhrik edilmə forması, 2ci nümunədə isə icazə verilmə (razılıq) forması göstərilib. Bununla yanaşı, növbəti nümunədə göstəriləyi kimi, təhrik edilmə müəyyən bir sosial qrupun daxilində ifadə edilir. Belə ki, icbar növ bu sosial qrupun daxilində təcəlliyin olmasından asılı olmayaraq istifadə edilir.

駅に着いたら、お電話をください。

Eki-ni tsuitara, o-denva-o kudasai.

Vağzala çatanda, zəhmət olmasa zəng edin.

係りの者を迎えに行かせますから。

Kakri-no mono-o mukae-ni ikasemasu kara. Mən qarşılamaq üçün işçimi göndərəcəm.

Əgər tabelikdə olan şəxs tabeliyində olan şəxsi təhrik edirsə, bu nitq forması, yəni, “ていませます”(te itadakimasu) istifadə edilir. Əgər hər iki şəxs eyni statusdadırsa, o zaman “てもらいます”(te moraimasu) formasından istifadə edilir.

私二部長二説明していませました。

Vataşi va buçou-ni setsumei şite itadakimašta. Bölmə Rəisi mənə izah etdi.

私は友達二説明してもらいました。

Vataşi va tomodaçi-ni setsumei şite moraimašta.

Dostum mənə başa saldı.

Buradakı 1-ci nümunədən göründüyü kimi, tabelikdə olan şəxs, tabeliyində olduğu şəxsin ona münasibətini ifadə edirsə, bu zaman felin icbar növündən istifadə edilir. Bununla yanaşı, tabelikdə olan şəxsi tabeliyində olan şəxsin ona münasibətini ifadə edərkən, istisna hal kimi, aşağıdakı nümunədə göstəriləyi qaydada felin hiss və emosiyaları ifadə edən icbar növləri istifadə edilə bilər. Məsələn: 安心する (anşin suru) sakitləşmək, 心配する(şinpai suru) narahat olmaq, がつかりする(qakkari suru) təəccüblənmək, よろこぶ(yorokobu) sevinmək, かなしむ(kanaşimu) kədərlənmək, おこる(okoru) hirsələnmək.

A.ağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

子供の時、体がはわくて、母を心配させました。

Kodomo-no toki, karada-qa yovakute, haha-o şinpai sasemašta.

Uşaq vaxtı, bədənim zəif olduğundan, anamı narahat etmişəm.

“ていませませんか” forması həmsöhbətin hər hansı bir işi etməsi üçün nəzakətli xahişi ifadə edir. əgər danışan şəxs qarşı tərəfin razılığını almaq istəyirsə və hərəkəti əgər özü icra edəcəysə, bu zaman “ていませませんか” formasından istifadə edilir.

コピー機の使い方二教えていませませんか。

Kopi ki-no tsukaikata-o oşiete itadakemasenka.

Kopya maşınının necə istifadə etmək lazım olduğunu izah etməzsinizki?

友達二結婚式があるので、早退させていませませんか。

Tomodaçi-no kekkonşiki-qa aru no de, soutai sasete itadakemasen ka.

Dostumun toyu olduğu üçün, mənə tez getməyi icazə verməzsinizki?

Göstərilən 1-ci nümunədə おしえる(oşieru) “izah etmək” ifadəsi həmsöhbətin hərəkətini,2-ci nümunədə olan そとする(soutai suru) “erkən buraxmaq” ifadəsi isə danışan şəxsin hərəkətini bildirir.

Ədəbiyyat:

1. Çalilbəyli O.R."Yapon dilində fellərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, Az Atam-2007, -146 səh.
2. A. Axundov "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280 səh.

- 3.
4. Kanji Look and Learn, Japan, 2009.
5. www.nihongo.aikidoka.ru
6. www.animemo.ru

Açar sözlər: *fel, icbar növ, ifadə, şəkilçi*

Ключевые слова: *глагол, побудительный залог, выражение, аффикс*

Key words: *verb, causative verbs, expression, affix*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili və Uzaq Şərqi maraqlı dillərindən sayılan yapon dilinin geniş mövzularından olan felin icbar növündən (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılmışdır. Burada yapon dilində olan feilin növləri haqqında məlumat verilmiş, ancaq əsasən feilin icbar növü geniş formada işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində feilin növləri nisbətən azlıq təkil edir. Ancaq bu heç də yapon dili qrammatikasının kasadlığına dəlalət etmir. Sadəcə hər bir dildə olduğu kimi, yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür özünü büruzə verir. Məqalədə geniş və aydın formada feilin icbar növündüzəlmə qaydaları, onların işlənmə yerləri göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşılıqlı olmasına zəmin yaradır. Hər iki dilin oxşar cəhətləri olduğu kimi, fərqli cəhətləri də mövcuddur. Çətin dil olmasına baxmayaraq, Yaponiyanın özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkənin dilini də yaxından öyrənilməsinə böyük həvəs yaradır.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается принудительный залог глагола Азербайджанского и Японского Языка. Здесь говорится о формах глагола на японском языке, в особенности о принудительном залоге глагола. В Японском языке глаголов меньше, чем в Азербайджанском языке. Но это не значит, что грамматика Японского языка скудная. Как и в любом другом языке, в Японском языке тоже есть свои специфические правила грамматики. В статье обсуждается принудительный залог глагола и места его использования. Сравнительное объяснение Японского языка с Азербайджанским, помогает понимать статью ещё лучше. У этих двух языков есть схожие и разные стороны. Не смотря на то, что Японский язык довольно сложный, положительные стороны Японии поражают интерес к изучению этого языка.

SUMMARY

In this article, causative verbs will be mentioned in both Azerbaijani and one of the interesting languages of Far East, Japanese. There will be an information about all forms of verb, however causative form of verb will be enlightened in particularly. In comparison to Azerbaijani, Japanese verbs are relatively rare. Nevertheless, It does not indicate a lack of grammar in Japanese. Just like any other language, Japanese has its own specific language rules. That is, a rule manifests itself differently in different languages. This article illustrates in a broad and clear way how to change a verb to a causative verb and how it should be used in a sentence. Also, the comparative explanation given in the Azerbaijani language makes the article more understandable. Both languages have similarities as well as differences. Despite the fact that Japanese is a pretty much difficult language, the predominance of Japan's unique positive qualities makes it very interesting to study the language of this country closely.

RƏYÇİ: prof. O.B. Cəlilbəyli

“HƏYAT” VƏ “ÖLÜM” KONSEPTLƏRİNİN DİL VƏ DİN BAXIMINDAN TƏHLİLİ

Bildiyimiz kimi, insan bütün canlıların ən şüurlusu və ən kamildir. O, dünyanı dərk etməyə, həmçinin qurub-yaratmağa, hətta dünyanı dəyişməyə belə, qadirdir. Bu qüdrət, bu bacarıq insana İlahidən verilib və insan da yarandığı gündən daim öz yaradıcısı – Tanrı ilə əlaqəyə can atır. Bu əlaqə, bu rabitə cəhdi itirildikdə isə harmonik inkişafdan qalır, mənən eybəcərləşir və ən nəhayət, məhvə doğru yuvarlanır. *“İnsan, heç şübhəsiz ki, öz yaradıcısı Tanrısı – Allahla rabitədə gözəldir, kamildir. Bu rabitənin, bu körpünün adı dindir. İnsanların tapındıqları əsas dinlər bunu təlqin edir. Aralarındakı fərqlərə baxmayaraq, onlar bizi xeyirxahlığa, mərhəmətli olmağa çağırır. Odur ki, din bütün zamanlarda keçmişdə də, bu gün də ən böyük, ən qüdrətli əxlaq məktəbidir”*[7, s.192].

Həyat və ölüm konseptlərinin dinlə birbaşa bağlılığı isə danılmaz bir faktdır. Belə ki, bəşəriyyət yaradıldıqdan və özünüdərk yolunu tutandıqdan bu günə bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə həyat, ölüm, insan və onun yaradıcı olmasıdır. İnsan kimdir, o niyə yaradılıb? Öldükdən sonra həyat varmı? - kimi suallar intellektual səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir insanı zaman-zaman düşündürmüşdür.

Bütün dinlərdə dolayısı ilə də olsa, ölüm, ölümdən sonrakı həyat haqqında bir-birinə oxşar fikirlər mövcuddur. Belə ki, qədim misirlilər insanın öldükdən sonra Ozirisin rəhbərliyi ilə məhkəməyə çıxarılacağı və günahsız olduğu təqdirdə Aru ilə - cənnətlə mükafatlandırılacağına inanırdılar.

Zərdüşti fəlsəfəsinə görə, insan öldükdən sonra, onun ruhu dördüncü gün axirətə gedər, Ahuramazda tərəfindən sorğu-sual edilir. Sorğu bitdikdən sonra Sinvat körpüsündən keçməsi tələb edilir. Körpüdən keçənlər kavusura - cənnətə, keçə bilməyənlər isə yalan və şər evi adlandırılan cəhənnəmə düşürlər.

Hinduizmdə ölümdən sonrakı həyatda Riqvedalarda qeyd edilən cənnət və cəhənnəmlə səsleşən mükafat və cəza yerləri var. Qədim Yunan mifologiyasında ölənlərin ruhları Hermes tərəfindən Hades deyilən yerə yığılır. Hadesin qarısında üçbaşı it olan Kerberos durar. İçəriyə girən əbədi olaraq orda qalar. Ruhlar sorğuya çəkilər və günahsızlar Elysium bağına aparılırlar. Cənnətlilər burada bütün nemətlərlə qarşılanar: onlar idman edər, şahmat oynar, ata minər, musiqi dinləyərlər. Günahkarlar isə Tartarosa aparılıb əzaba düşər olurlar.

Xristianlıqda cənnət Tanrı ilə bərabər olmaq deməkdir. Onlar Tanrı tərəfindən hər gün dəyişdirilərək yenilənəcəkləri və qiymət günü gəldikdə Adəmin günah işləməzdən öncə olduğu yerə gedəcəkləri inancındadırlar.

Tövratda cəhənnəm, cənnət anlayışı birbaşa verilməsə də, dolayısı ilə ifadə edilir: *“... kimi sonsuz yaşamağa (cənnətə), kimi utanacağı və sonsuz mürdarlığa göndəriləcək”* [7, s.32].

İslamda isə cənnət ölümdən sonrakı həyat, müqəddəs sayılan məkana verilən addır. Müsəlmanlar qiyamət gününə qədər məzarda qalacaqlar. Sonra isə bu həyatda arzuladıqları, lakin əldə edə bilmədikləri hər nemətə sahib olub əbədi xoş güzəran keçirəcəklər. Cəhənnəm isə əbədi atəşdə yanmaq, qır qazanında qaynadılmaq, susuzluqdan yanmaqdır. Cəhənnəmlilərə də cənnətlilər kimi, ölümdən sonrakı həyat əbədidir, lakin onlar sadəcə, əzab çəkəcəklər.

Türk inanc sistemində cənnət "uçmaq", cəhənnəm "damu" sözləri ilə ifadə edilir.

Yaxşı insanlar ölümdən sonra uçmağa gedir. Onları orda mükafat olaraq gözəl təbiət və bol nemətlər gözləyir. İncanın təməlinə ruhun bədəni tərk edərkən "uçan quş" cildinə girməsini ifadə edən qədim türk inancları da durur. Damu - Cəhənnəm isə, öldükdən sonra günahlilərin ruhunun göndəriləcəyi yerdir. Orda onları Tam xan qarşılayacaq və odla cəzalandıracaqdır [1, s.99].

Ümumiyyətlə, həyat və ölüm anlamı ifadə edən sözlərin dini mənbələrdə həddindən çox işlədilməsi, təbii ki, təəccüb doğurmamalıdır. Çünki insanın dünyaya gəlməsi həyat anlamı ilə ifadə edilir və dünyadan köçməsi də ölüm anlamı ilə əks olunur. Məsələn, həyat və ölüm anlamını bildiren sözlər Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də belə ifadə olunur.

“Dünya həyatı kafirlər üçün gözəlləşdirildi. Onlar iman gətirənləri məsxərəyə qoyurdular. Halbuki müttəqilər qiyamət günü (Ölüm günü) onlardan üstün olacaqlar. Allah istədiyi kəsə hesabsız ruzi verər” [4, s.2: 212].

“Hər bir kəs ölümü dadacaqdır. Lakin Qiyamət günü mükafatlarınız sizə tam veriləcəkdir. Kim Oddan uzaqlaşdırılıb, Cənnətə daxil edilərsə, o, uğur qazanmış olar. Dünya həyatı isə aldadıcı ləzzətdən başqa bir şey deyildir” [4, s.3:185].

“Dünyada həyatımızdan başqa heç bir həyat yoxdur; ölüb dirilirik (birimiz ölür, digərimiz anadan olur) və biz dirildiləcək (yenidən həyata qayıdacağıq) deyilik” [4, s.23:37].

Ölümünüzdən qorxmayın, sizin ali “Mən”, yəni qəlb və ruh, başqa sözlə, can zaman xaricində olub - əbədidir, Allaha qovuşur, Onun bir hissəsini təşkil edir. İnsan Allahdan yaranıb Onun bir hissəsi, hüceyrəsi olduğundan Allahın özü kimi ölməz və əbədidir. Allahdan gəlir, Allaha qayıdır. *“Öldürən də Odur, dirildən də O”*. *Nəcm surəsi(53:44)* [2, s.35].

“Ölüm ruhun inkişafının ali mexanizmidir. Ölüm, yəni fiziki təbəqənin dağılması və informasiya-energetik sahənin (qəlb və ruh) aktivləşməsi təbiətdə ən güclü məcburi inkişaf mexanizmidir. Bütün Allahdan yarananlar yeni məhəbbət və enerji payı almaq üçün dövrü olaraq Ona qayıtmalıdır. “Ölüm ruhun bəvramıdır”.

-Nostradamus (Michel de Nostredame- a French astrologer, physician and reputed seer)[2, s.35].

“Qurani-Kərim”dəki bir neçə ayədən nümunə göstəririk ki, hər bir ayədə həyat və ölüm anlamı ifadə edən sözlər var və hər ikisi yanaşı işlədilir. Çünki insanın yaranışı həyatla başlayır və ölümlə bu dünya ilə tamamlanıb axirətlə davam edir. Bu o anlama gəlir ki, insan hansı məqsədlə həyata gəldiyini və ölüm gələndə hansı şərtlərlə bu dünyadan gedəcəyini unutmamalıdır. Qeyd etmək istərdik ki, bu ayələrdə işlədilən “həyat” və “ölüm” anlamını ifadə edən sözlər ancaq bu cümlələr daxilində və yaxud ancaq dini

kontekstlərdə öz anlamlarını tam şəkildə ifadə edir. İndi isə “həyat vermək” ifadəsinin “var etmək”, “can vermək” mənalarını ingilis dilində “Qurani-Kərim”dən götürdüyümüz nümunələrdə işlədək.

“Göyləri və yeri yaradan (həyat verən, var edən), zülmətləri və nuru var edən (yaradan, həyat verən) Allaha həmd olsun! (Bu dəlillərdən) sonra kafir olanlar hələ də (bütələri) öz Rəbbinə tay tuturlar” [4, s.6:1].

“Göyləri və yeri icad edən (yaradan, həyat verən) Odur. O, bir işi yaratmaq (həyat vermək) istədikdə ona ancaq: “Ol!” – deyər, o da olar” [4, s.2:117].

“Sizi yaratmaq (həyat vermək) və diriltmək (yenidən həyat vermək) ancaq bir adamı yaratmaq (həyat vermək) və diriltmək (yenidən həyat vermək) kimidir. Həqiqətən, Allah Eşidəndir, Görəndir” [4, s.31:28].

“Qurani-Kərim”in ingilis dilində olan tərcümə versiyasında rast gəldiyimiz “həyat” və “ölüm” anlamı bildiren söz və söz birləşmələrinə diqqət yetirək:

Then We revived you *after your death* that perhaps you would be grateful [4, s. 2:56].

Originator of the heavens and the earth. When He creates (*gives a life*) a matter, He only says to it, "Be," and it is [4, s.2:117].

And it is He who created (*gives a life*) the night and the day and the sun and the moon; all [heavenly bodies] in an orbit are swimming [4, s.21:33].

Həyat və ölüm haqqında gərbi müqəddəs kitabda – “İncil”də belə buyrulur. Həyatda baş verən ən çətin şeylərdən biri ailə üzvünün və ya yaxın dostun ölümüdür. Hətta xristianlar üçün ölmək yer üzündə həyatın bir hissəsidir, çünki Müqəddəs Kitab günahın nəvəzinin ölüm olduğunu bildirir.

Yadda saxlayın ki, günahın axırı ölümdür (təkcə fiziki deyil, həm də hamımızın Allaha qarşı etdiyimiz günahlar üzündən Allahdan layiq olduğumuz ruhani ayrılıq). İncildə Romalılarına Məktub, 6-cı fəsil, 23-cü ayədə deyilir ki, *günahın axırı ölümdür. Bu, Allah tərəfindən yaradılışdan təməli qoyulmuş əbədi həqiqətdir və heç zaman dəyişdirilə bilməz. Allah öz sözü ilə sadıqdır və ədalətlə hökm edir, ədalətli olduğuna görə də günah cəzasız qala bilməz* [12, s.6:23].

Beləliklə, Allah İsanı insanların günahlarına görə veriləcək qurban kimi yer üzünə göndərdi. İsa günahsız olduğuna görə, Allah qarşısında layiqli və məqbul bir qurban idi

“*Bu gün sənə qarşı şahadət etmək üçün göyü və yeri çağırıram, sənə həyat və ölüm, bərəkət və lanət verdim. Həyatı seç ki, sənə və nəslini yaşasın*” [13, s.30:19].

“*Ölüm və həyat dilin qüvvəsindədir, Onu sevənlər isə meyvələrini yeyəcəklər*” [13, s.18:21].

“*Mən Yaşayanam. Mən ölmüşdüm və indi baxın, mən əbədi yaşayıram! Ölüm və Hades (cəhənnəm) açarlarını əlimdə saxlayıram*” [13, s.1:18].

Göründüyü kimi, “həyat” və “ölüm” anlamını ifadə edən məfhumların dini mənbələrdə işlədilməsi onların həm praqmatik, semantik, həm də linqvistik dəyərlərini artırır. Tarixi faktlar göstərir ki, uzun əsrlər boyu qədim, antik dövr, orta əsr mədəniyyətinin formalaşmasında dinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Görkəmli ingilis kulturoloqu Arnold Teynubinin nöqtə-nəzərincə, “*din mədəniyyətin əsasını təşkil etdiyindən ideologiyanın dini əsaslarını möhkəmləndirmək vacibdir. Mədəniyyətlərin mühüm elementləri isə dil, elm, peşə, sənətkarlıq, incəsənət, ailə münasibətləri, din və dövlətdir*” [bax: 9, s.114]. Filsof mədəniyyəti hər hansı bir cəmiyyətin özəyi, başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

Mütəxəssislərin fikrinə əsasən, din mədəniyyətin elementi, tərkib hissəsi olaraq müxtəlif səpkilərdə dildə təzahür edir.

Dil və din arasında dərin və böyük bir əlaqənin, bağlılığın olduğunu görmək və hiss etmək elə də təəccüblü deyil. Biz bu əlaqəni həyatda mövcud olan inam və inanclarla, mifik fikirlərlə, müxtəlif mövhumat xarakterli ideyalarla qarşılaşdıqda görürük. Bu əlaqənin səbəblərini izah etmək mümkündür. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə, dil dinlə birgə yaranmış və onlar bərabər şəkildə müəyyən inkişaf dövrü keçmişdir. Bu fikir xüsusilə ingilisdilli xalqlara aiddir, belə ki, ingilis dilində danışanlar (Amerika, Kanada, Avstraliya və s.) həddindən artıq dinə inanan, qədim adət-ənənələri yaşadan və onlara riayət edən bir xalqdır.

Inam və inanclar, eləcə də həyat və ölümlə bağlı dini inanclar bu gün hər iki xalqın adət və ənənələrində yaşayır və yaşamaqdadır. Belə ki, Böyük Britaniya xalqlarının folklorunda yas mərasimi ilə bağlı bir çox adət-ənənələr, inanclar var. Bu inanclardan çoxunda əşya, heyvan, bitki və ya insan davranışları müşahidə edilərək ölüm haqqında öncədən xəbər verilir. Mənbələrdə ölüm öncəsi, ölüm anı, ölüm xəbəri, ölüm xəbərinin yayılması, ölümdən sonrakı hal, yas mərasimi ilə bağlı müəyyən günlər, yas mərasimlərində yemək, başsağlığı, qəbir, qəbir daşları, qəbiristanlıq və s. bir sözlə, yas mərasimləri ilə bağlı bir çox inanclar, adət-ənənələr var. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. Məsələn, xristianların yasla bağlı adət-ənənələrində insan öləndə tabuta qoyularaq kilsəyə aparılır, onun ruhunu şad etmək üçün keşiş tərəfindən moizə oxunur, ölənin şəxsinin yaxın qohumları onun haqqında xoş sözlər deyirlər. Sonra yas mərasimi qəbiristanlıqda davam edir və sona çatır.

Orta əsrlərdə Böyük Britaniyanın bir çox əyalətlərində yas mərasimində, adətən, aşağıdakı sözlərdən istifadə olunurdu: “*Gözəl insanlar, gördüyünüz kimi, bu hadisə bizim üçün bir güzgüdür*” [7, s.22]. Bu sözlərlə insanlara ölüm xatırladılır, onları ibrət almağa çağırırdılar. Matəm günlərində çalınan kilsə zəngləri ölənin şəxsinə hörmət əlaməti kimi qiymətləndirilirdi. Bu adətin ortaya çıxmasının səbəbi qədim bir inançdır. Belə ki, bu inanca görə, kilsə zəngləri çalınanda ölənin şəxsinin ətrafındakı pis ruhlar qovulur, onun ruhu dincəlir. Elə buna görə də qədim zamanlarda kilsə zəngləri “soulbell” “qəlbzəngi” adlandırılırdı. Bu ifadə Şekspirin “*TV Henri*” əsərində də işlədilmişdir [6., s.344].

Ölümlə bağlı inancların birində qeyd olunur ki, “*əgər şəhərin zəngli saati kilsə zəngləri ilə eyni vaxtda çalınarsa, o həftə başqa bir adam da öləcək (Bekinqemşir qraflığı)*” [8, s.26].

“Böyük Britaniya xalqlarında yas mərasimi ilə bağlı zəruri rituallardan biri də ölənlə münasibətlə bağlıdır. Uelsdə yaşayan insanlar belə hesab edirdilər ki, ölənlə yataq dəstləri tez bir zamanda yuyulmasa, o, qəbirdə rahatlıq tapa bilməyəcək” [6, s.422]. Bu inanca Şimali İngiltərədə də və eyni zamanda, Azərbaycan ərazisində də rast gəlmək olar.

“İnsanlar bir şəxsin öldüyünə əmin olmaq üçün onun ağzına güzgü, quş lələyi tuturdular, bəzi yerlərdə saman çöpündən də istifadə olunurdu” [7, s.41]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda da bir şəxsin öldüyünü təsbit etmək üçün güzgünü onun üzünə yaxınlaşdırırlar.

Qədim ingilislərdə “dəfn daşı” deyilən daş var idi ki, həmin daş qəbiristanlığın tam ortasına yerləşdirilirdi. Meyit daşın ətrafında Günəşin hərəkətinə uyğun hərəkət etdirilirdi, belə düşünülürdü ki, bu hərəkət şeytanın vəfat edən insanın qəlbini rahat buraxacağına səbəb olacaq. Adətən, qədim dövrlərdə qəbirlər şərqdən qərbə doğru qazılırdı.

Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmış bir inanc da var ki, qəbiristanlıq torpağı əkilib becərilməz, əgər kim əkilib-becərsə, onun böyük övladı vəfat edər.

Hebrid adalarında yaşayan insanlar inanırlar ki, meyitin daşındığı xərəklər dəfndən sonra mütləq yandırılmalıdır, əgər xərəklər yandırılrsa, cin və şeytanlar başqa insanlara ziyan vura bilməyəcəklər. Azərbaycan bölgələrindən biri olan İsmayılıda da ölümlərin daşınması üçün taxtadan nərdivan düzəldilir və meyiti onun üzərində öldüyü yerdən qəbiristanlığa qədər aparırlar. Bu həm də apararı şəxslərin yükünü azaldır. Sonra o taxta nərdivan elə qəbrin üzərində qalır və torpağa qarışır. ” [5, s.14].

Yorkşir vilayətində güzgü sındırmaq yaxın bir adamın itkisinə, ölümünə işarə sayılırdı. İnanca görə, meyit olan otaqda güzgüyə baxmaq olmaz, kim baxsa, o tezliklə ölər. Qeyd edək ki, Azərbaycan yas mərasimlərində buna oxşar bir adət var, belə ki, meyit olan evdəki güzgülər, adətən, parça ilə örtülür.

“XVII əsrədək Şotlandiya və Şimali İngiltərədə yaşayan insanlar arasında “dəfn çörəyi” ilə bağlı inanclar geniş yayılmışdır. Belə ki, yas mərasimlərində “dəfn çörəyi” gələn qonaqlara, ehtiyacı olan kasıblara verildirdi. Çörək bişirilərkən xəmirə darçın, qoz, şəkər və quru üzüm əlavə olunardı. Yas mərasimlərində insanlara təqdim olunan çörək “Arval Bread” və ya “Arval Cake” adlanırdı” [8, s.115]. Adətən, dəfn mərasimlərindən sonra dəfndə iştirak edən insanlara yemək verildirdi. Bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, “yas mərasimlərində kasıb təbəqədən olan şəxslərə pendir və çörək, keşiş və zənginlərə qaxac edilmiş quzu, donuz əti, qızardılmış mal, yaxud da toyuq əti verildirdi. Bəzi bölgələrdə isə keşişlərə və digər hörmətli şəxslərə bişirilmiş öküz başı, yaxud da qaynadılmış ət verildirdi” [7, s.57].

İngilis dilində kəbinlə, toy mərasimləri ilə bağlı yayılmış inanclar da öz əksini tapır. Uzun müddət, soyadının birinci hərfi öz soyadının ilk hərfi ilə eyni olan şəxsə ərə getmək uğurlu kəbin hesab olunurdu.

Yeni evlənenlərin arxasınca ayaqqabı atmaq, onları apararı faytona və ya maşına çəkmə bağlamaq adəti öz kökünü Şotlandiyadan alır. Ayaqqabı ingilislərdə məhsuldarlıq rəmzidir.

İngilislərin aparıcı dini xristian dini olduğu üçün ölkədə qeyd olunan ənənəvi mərasimlər, bayramların əksəriyyəti bu dinin normaları əsasında icra olunur. Xristianlığın baş ayını kilsə ibadəti sayılır. Xristian olan şəxs dua etməlidir. Pravoslavlarda isə inancılara pərəstiş mühüm yer tutur. Xaç xristian dininin simvolu sayılır və onsuz heç bir ibadət icra eilmir. Xaç, xristianlara İsa Məsihin onun yolunda çarmıxa çəkilərək, əzabla ölməsini xatırladır. Xaç pərəstiş etmələrinə görə xristianlar həm də xaçpərəst adlanırlar. Xristianlıqda İsa Məsihə, Müqəddəs Məryəmə, həvarilərə, həmçinin digər müqəddəslərə pərəstiş güclüdür.

Pasxa Məsihin doğumu, Rəbbin (Məsihin) xaç suyuna çəkilməsi, Rəbbin göyə çəkilməsi, Müqəddəs Ruhun həvarilərə nazil olması bayramları və digər bayramlar təntənəli şəkildə qeyd edilir. Pasxa xristianlıqda “bayramlar bayramı” sayılır. Bu bayram xaçda çarmıxa çəkilmiş Allah oğlu İsa Məsihin dirilməsi münasibətilə keçirilir. Kilsənin qərarı ilə pasxa yazda gecə ilə gündüzün bərabərleşdiyi gündən sonra birinci bazar günü qeyd edilir.

Bu cür dini bayramlar ingilis dilinin leksik inkişafında mühüm rol oynayır və onlarla bağlı ifadələr dili kifayət qədər zənginləşdirir. Məsələn, Milad bayramı ilə bağlı:

like turkeys voting for an early Christmas - insanların onlar üçün çox pis nəticələri olacaq bir vəziyyəti seçməsi

like Christmas came early – gözənilməzyaxşıbixəbərdəlikdə

cancel someone’s Christmas – kimə isə öldürücü bir təzədə hirsələnmək .

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Miladdan (Christmas) əlavə, Pasxa (Easter), Halloven (Halloween), Şükranlıq günü (Thanksgiving day) dini bayramlar olaraq xalqın mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin mühüm tərkib hissəsidir.

Dinlərin ən qədim forması bir sıra zəruri hərəkətləri, mərasimləri və ayinləri özündə təcəssüm etdirirdi. İnsanlar inanırdılar ki, ayinlərin köməyi ilə təbiət hadisələrinə və insanlara təsir etmək olar. Artıq cəmiyyətin inkişafının ilkin mərhələlərində dini etiqadlar insanların həyatında mühüm rol oynayır və öz əksini insanın dini təsəvvürlərində tapırdı.

black cat (qara pişik) - uğursuzluq gətirir

Bu inanclardan biri yenə orta əsrlərə aid qara pişiklə əlaqədar olan inanclardır ki, o da belə izah olunur ki, qara pişik cadu ilə əlaqələndir və bütün şər qüvvələri (ruhları) özündə birləşdirir. Buna görə də qara pişiyin insan qarşısından keçməsi pis, xoşagəlməz hadisələrin, hətta ölüm kimi hadisələrin baş verəcəyinin əlaməti kimi qiymətləndirilir (bildirilir) [10, s.74].

touch wood - göz dəyməməsi üçün, yaxud planın gerçəkləşməsi üçün taxtayı döymək

İngilis dilində daha bir inanc nümunəsi “**Touch wood**” (Göz dəyməsin”) və ya “**God forbid you from the evil eyes**” (Allah səni bədnəzərdən saxlasın) ifadələrinin Orta əsrə məxsus olduğu bildirilir. Tarixçi Hərit Sisilveyt (Harriet Thistlewaite) bu ifadələrin orta əsrdə insanların baş verəcək fəlakətlərdən qurtulması üçün ağaca toxunmaqla xeyir ruhları (qüvvələri - good spirit) çağırması olduğunu bildirir [10, s.74]. Bu inancın hətta Azərbaycanda da geniş yayılmasını müşahidə etmək olar ki, nə isə

təhlükəli bir hadisə baş verməsindən ehtiyat edərək taxtadan hazırlanmış stola vurub qulaq çəkilib, beləliklə, şər ruhlar(qüvvələr) uzaqlaşdırılır.

the Holy Scriptures - müqəddəs ayələr

baptizing a child - uşağı xaç suyuna salmaq

Don't talk under ladders! – Nərdivanların altında danışma! – Bu daha çox Kanadada işlənən inançdır, uğursuzluq, pis əlamət olduğunu bildirir və s.

Və yaxud da Azərbaycan dilində

Dadına Xızır İlyas yetsin - bu ifadənin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır.

Xızır obrazı qədim mifoloji görüşlərlə bağlıdır və Azərbaycan xalqının dini görüşlərində, inanclarında bu gün də yaşamaqdadır.

Müqəddəs Quranda Xızır peyğəmbər kimi təqdim olunur.

İslami görüşlərə görə, Xızır müsəlman rəvayətlərinin personanı. ilk insanlardan biri, əbədi həyat bəxş olunmuş insan, dörd ölümsüzdən biridir. Ölümsüzlük suyunu içdiyi üçün ölüb yenidən dirilər. Adalarda yaşayır, havada uçur, həmişə yer üzündə səfərdədir, dənizdə üzənlərin hamisidir. Onu dua ilə köməyə çağırmaq olar, müxtəlif bədbəxtliklərin qarşısını alır. Rəngi yaşıldır, suyun bitkilərə verdiyi həyatı təcəssüm etdirir. Türk mifoloji görüşlərində Xızır/Xızır göy-göyerti, yaşıllıq məbudu, İlyas isə su məbudu olmuşdur. Xızırın funksiyaya çox geniş mənə tutumu var: yazın gəlişi ilə bağlı funksiyaları; xilaskarlıq, itənlərə yol göstərmə; buta vermə; aşıq, aşıq etmək; sonsuzlara övlad vermək; gəncliyin hamisi, ailə məhəbbət məbudu; adqoyma; ölümləri diriltmə. Göründüyü kimi, eposdakı Xızır obrazı azərbaycanlıların dini inanclarında çox geniş yayılmış və yaşamaqda olan canlı obrazdır (Dində Hz.Xızır ilə Hz.Musa arasında söhbət var) [3, s.88-89].

Beləliklə, demək olar ki, ingilis və Azərbaycan dilləri bir çox başqa dillər kimi dinlərlə, inam və inanclarla sıx əlaqədədir. Dil bir çox kommunikativ aspektlərdə istifadə edilir. Məsələn, müəyyən inancla və dinlə əlaqədar nə demək, necə demək, nə vaxt demək, neçə dəfə demək, kimə demək və nə deməmək müəyyən olunur.

Bütün bu inam və inancları, din təzahürlərini təhlil edərkən, biz ingilis və Azərbaycan adət-ənənələrinin nə qədər zəngin və rəngarəng olduğunu görürük. Belə ki, xalqın inam və inanclarında onun adət və ənənələri, mədəniyyəti əks olunur.

Ədəbiyyat :

1. Bavrımov. H.A. Orxon-Yenisey abidələrinin frazeologiyası // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU Elmi əsərlər, dil və ədəbiyyat seriyası, – 1966. – s. 98-110.

2. Güvəndikli, Ə. Allah – Kainat – İnsan, Elmi Din – Ali Fəlsəfə – Ali Psixologiya / Ə.Güvəndikli. – Bakı: – 2011. – 67 s.

3. İsmayılova, Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi / Y.İsmayılova. – Bakı: Elm, – 2011. – 368 s.

4. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi / Tərcümə ed. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 437 s.

5. Никитина, С.Е. Устная народная культура и языковые сознание / С.Е.Никитина. – Москва: Наука, – 1993. – 187 с.

6. Энциклопедия суеверий / – Москва: Локки, Миф, – 1995. – 560 с.

7. Christopher, D. Death and burial in Medieval England / D.Christopher. – New York: – 1997. – 242 p.

8. Edward, M. Ritual in Early Modern Europe, second edition / M.Edward. – Cambridge: – 2005. – 320 p.

9. Marín-Arrese, J.I. To Die, To Sleep: A contrastive study of metaphors for death and dying in English and Spanish // In Language Sciences, – 1996. – pp. 37-52.

10. Oxenden, C. New English File. Upper-Intermediate. Workbook / C.Oxenden, C.Latham-Koenig, J.Hudson. – Oxford University Press. – 2012. – 80 p.

11. Oxford Dictionary of Idioms / Edited by J.Ayto. – Oxford: Oxford University Press – 2020. – 448 p.

12. <https://www.loveliveson.com/bible-verses-for-funerals/>

13. <https://bible.knowing-jesus.com/topics/Life-And-Death>

Açar sözlər: həyat, ölüm, din, mədəniyyət, etimologiya,

Key words: life, death, religion, culture, etymology,

Ключевые слова: жизнь, смерть, религия, культура, этимология,

Summary

Analysis of concepts “life and “death in relationship between language and religion

The main aim of this paper is to discuss the relationship between language and religion.

Language is the most powerful means of communication, vehicle of expression of cultural values and aspirations and instrument of conserving culture. Nothing defines a culture as distinctly as its language. According to different researches religion is the element and main part of the culture. Language has been one of the main means to portray a religion. The elements of language that best encapsulate a society's values and beliefs are used in the respective religions..

The present study also investigates cultural equivalence between English and Azerbaijani traditions and customs having “life” and “death” connotations and their Azerbaijani translations.

The paper deals with the various cultural symbols – religion, race, language, traditions and customs, etc. that differentiate an ethnic group from the other. Both languages highlight them in detail in this article.

A discussion of the role of language and religion in society and how language is used to portray religion are also covered in the paper.

Резюме

Анализ понятий «жизнь» и «смерть» при взаимосвязи языка и религии

Основная цель данной статьи – исследовать взаимосвязь между языком и религией. Язык – это самое мощное средство общения, средство выражения культурных ценностей и инструмент сохранения культуры. Согласно различным исследованиям, религия является элементом и основной частью культуры. Язык был одним из основных средств изображения религии. Элементы языка, которые лучше всего отражают ценности и убеждения общества, используются в соответствующих религиях.

Настоящее исследование также исследует культурную эквивалентность английских и азербайджанских традиций и обычаев, имеющих коннотации «жизнь» и «смерть», и их переводы на азербайджанский язык. В статье рассматриваются различные культурные символы – религия, раса, язык, традиции и обычаи, которые отличают одну этническую группу от другой.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

İNGİLİS DİLİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASINA TƏSİRİNDƏ QLOBALLAŞMANIN ROLU

Giriş. Qloballaşma həyatın bütün sahələri kimi elmin və təhsilin inkişaf etdirilməsində də mühüm rol oynayır. İngilis dilində seminar və konfranslar təşkil edilir, elmi tədqiqatlar aparılır. Qloballaşma sosial amil kimi zamanın və məkanın hərəkətinin məhsuludur. İqtisadi, siyasi, mədəni təsirlər dinamik vasitə olan dildə özünü göstərir. Qloballaşma prosesi mədəniyyətlərin dialoqudur. İqtisadi, siyasi, mədəni cəhətdən böyük dövlətlər dil-mədəni totalitarizmi yaymaq üçün müxtəlif xidmət və mətbə siyasətindən güclü şəkildə istifadə edilir.

İngilis dili həm də biliklərin daşıyıcısı kimi qlobal dayaqlara malik olan iqtisadi, siyasi, hərbi kimi biliklərin inkişaf etdirilməsinə güclü təsir göstərir. Qlobal təsirin önündə iqtisadi təsir gəlir. Qloballaşma prosesi və qlobal dilin yaranması bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir edir.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin qlobal dilə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri onun asan qrammatik struktura malik olmasıdır. Qlobal dil digər tərəfdən dünya əhalisinin tam vahid halda fəaliyyət göstərməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün imkan yaradır. Dil vasitəsi ilə daxil olan biliklər milli-ərazi və regional xarakter daşıyır. İngilis dilinin ana dilimizə təsiri hər gün artmaqdadır.

Qloballaşma prosesinin mədəniyyətlərarası təsir vasitəsinin təhlilində problem yaradan dilə daxil olan və dil vasitəsilə dəyər yaradan amillərin anlaşılmasıdır. Dil şüurunda dil vasitəsi ilə daxil olan dəyərlərin dərk edilməsi onu qavrayan tərəfindən yenidən (təmiz, qarışıq, asılı) yaradılmasıdır və buna olan marağın stereotipləşməsidir və ya marağın sönməsi və stereotiplərin sındırılmasıdır. Milli dəyərlər, canlı və real olan mədəni elementlərin informasiya dayaqlarının zəif və ya güclü olması bu sahədə xüsusi rol oynayır. Dil daşıyıcısının dil duyumu və malik olduğu dil davasında qloballaşmanın təsiri həmçinin subyektin niyyəti ilə bağlıdır (2, s. 85). Qloballaşma demək olar ki, bütün yaş qruplarının irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin qarşılaşdığı anlayışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə buna müxtəlif prizmalardan baxılmışdır: bəzən siyasi, bəzən iqtisadi, bəzən isə mədəni. Qlobalistlər eyni zamanda qloballaşmada vahid dilin də olmasını nəzərdə tuturlar.

Qloballaşma bir model kimi XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Bu formalaşma Azərbaycanda da ingilis dilinə marağı hədsiz səviyyədə artırmışdır. Son illərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası ingilis dilini mənimsəməyin zəruriliyini bir daha artırır. Hal-hazırda respublikamızda cəmiyyətin yeni bir ictimai- siyasi quruluşa keçdiyi vaxtda xarici ölkələrlə əməkdaşlığın sərhədləri əhəmiyyətli şəkildə genişlənmişdir. İctimai-siyasi və iqtisadi-mədəni əlaqələr xaricə çıxış üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Müasir dövrdə ana dilimizə ingilis dilinin təsirindən danışanda qloballaşmanın da mühüm rolunu vurğulamaq lazımdır. Məsələn, banklara verilən adlar “Bank of Baku”, “Bank of Azerbaijan”, valyuta dəyişmə məntəqələrinin üzərindəki “exchange”, ərzaq mağazaları üzərində yazılan “Ramstore”, “Mini” və ya “Super market”, “kotecç ekspres, adres, mil, rinq, boks, pozitiv, neqativ, prezentasiya, problem” və s. kimi sözlər buna nümunə ola bilər (7).

Qloballaşma həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edən elə bir universal prosesdir ki, yüz, hətta min illər boyu bir- birindən bu və ya digər dərəcədə ayrılıb təcrid olunmuş, parçalanmış, diferensiallaşmış hadisələri - milli, yaxud regional xüsusiyyətləri, vərdişləri, kompleksləri modern texnologiyaların güclü təsiri altında görünməmiş bir sürətlə bir- birinə yaxınlaşdırır, qovuşdurur və nəticə etibarilə, çoxşaxəli əlaqələrlə səciyyələnən iqtisadi, ictimai- siyasi və mənəvi- ideoloji bütövlük yaratmaqla əlahiddəliyi məhdudlaşdıraraq dünyada baş verən hadisələri, gedən prosesləri vahid məcraya salır.

XX əsrin ortalarından etibarən daha geniş vüsət alan qloballaşmanın əsas göstəricisi bütün dünyanı əhatə edən genişmiqyaslı inteqrasiya və ya beynəlmiləl ünsiyyət- kommunikasiya ehtiyacıdır. Bu gün dünyanın elə bir guşəsini təsəvvür etmək çətindir ki, orada baş verən hər hansı hadisənin məsuliyyəti yalnız lokal xarakter daşsın və həmin məsuliyyəti bütövlükdə dünya (bəşəriyyət) öz üzərinə götürməkdən hər hansı səbəblə imtina etsin, yaxud görməməzliyə vursun. Əlbəttə, bu və ya digər hadisənin, sözün geniş mənasında, şərhində maddi və ya mənəvi- ideoloji xarakterli məqsədlər, konyukturlar, maraqlar kifayət qədər dərindən iştirak edə bilər, ancaq bu, mahiyyəti dəyişdirmir; belə ki, qloballaşmanı səciyyələndirən inteqrasiya, beynəlxalq ünsiyyət heç də həmişə obyektiv nəticələrə gəlməyi nəzərdə tutmur və onun maraqlı, cəlbədicə xüsusiyyətlərindən biri də elə budur ki, müxtəliflikləri, fərqlilikləri bir araya gətirməklə yanaşı diskussiyalara, müxtəlif maraqların özünümədafiəsinə və konyukturlara da geniş meydan açır. Qloballaşma, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ünsiyyətin durmadan miqyaslanmasını tələb edir ki, bu da “insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” olan dilin təbiətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri məhz texnoloji istiqamətlər üzrə getməsi məqsədəuyğundur. Çünki mədəniyyət və mənəviyyat məsələlərində mümkün qədər mühafizəkar olmaq lazımdır ki, gənclərin bədii-estetik tərbiyəsi, zövqü, mənəviyyatı korlanmasın və ən əsası doğma ana dilimiz öz bütövlüyünü qoruyurub saxlaya bilsin. Qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın öz təsir gücünü informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında da görmək mümkündür. Informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının günü-gündən inkişafı ingilis dilini daha da zənginləşdirir və ümumiləşikliyi artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər 10 komputerdən 9-u məhz ingilisdilli ölkələrin payına düşür, 80%-dən artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər (3, s. 23). Elm-texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə dil heç də inkişafdan geri qalmır.

²⁹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

Gördüyümüz kimi, bu gün dünyada mövcud olan yüzrlə dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq statusa və ya nüfuza malikdir ki, bunlar ingilis, fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dillərdir. Həmin dillərin içərisində isə ingilis dilinin xüsusi mövqeyi vardır. Qloballaşma bütün dünya dilləri kimi, birbaşa olaraq ingilis dilinə təsir etmiş və həm ingilis dilinin, eləcə də ana dilimizin leksik tərkibini genişləndirmiş və sürətli inkişafına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi ictimai süür və təfəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas olduğundan sosial-mədəni amillərin dilin zənginləşməsindəki rolunun müəyyənləşməsi dilin gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında xüsusi önəm daşıyır. Yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngilis dilində komputer texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər dilin lüğət fondunu zənginləşdirir. İngilis dili vasitəsilə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində Azərbaycan dili də külli miqdarda sözlər qazanmışdır. Gündəlik mətbuata nəzər salmaqla bunu aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Azərbaycan elektron hazırlıq reytingində altmış doqquzuncu yerdədir.

İnformasiya texnologiyaları dilə çoxlu dəyişikliklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində yeni mənalar əldə edilmişdir. Məsələn, komputer klaviaturası- Web, kompakt disk -Hard drive, mouse – siçan (gəmirici heyvan - komputerin hissəsi) mouse pad –Siçan yuvası, komputer siçanının altına salınan döşək, download – yükləmək Know-how – yeni texnologiyalar, CD – Compact Disc, DVD – Digital Video Disc, Laser – Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation (6).

Bundan başqa qloballaşmanın təsiri ilə media sahəsində dilin publisistik üslubları inkişaf edir, zənginləşir. Məsələn: deportasiya, koordinator, prioritet, tolerantlıq, prezentasiya, smart-kart tipli sayğac, diler, prodüser, eksteryer, lizinq, lipoksasiya, solyari və başqa sözlər dilə kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri və birbaşa vasitəsilə daxil olmuşdur.

Nəticə. Qloballaşma dünya dilləri arasında ingilis dilinin sürətlə yayılmasına və bir çox dünya dillərinin leksikasına güclü təsir etmişdir. Eləcə də, ingilis dilində yeni yaranmış sözlərin Azərbaycan dilinin leksikasına daxil olmasında qloballaşmanın mühüm əhmiyyət kəsb etdiyinin şahidi olduq. Qloballaşmanın güclü inkişafı dilimizin leksik tərkibinin ingilis dilindən alınma sözlərlə davamlı şəkildə zənginləşdirilməsində rol oynamaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif 1987, s.17. üm. 308 s.
2. Hüseynova A. Qloballaşma dillərin qarşılıqlı təsirinə sosial amili kimi, “XXI əsr mədəni paradigması multi-mədəni aspektdə”, Respublika elmi- praktik konfransının materialları, Bakı – 2014, 234 səh.
3. Rüstəmov A. Sosial linqvistikanın aktual problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
4. Ворно Е.Ф., Кащеева М.А., Малишевская Е.В., Потапова И.А. Лексикология английского языка. Л.: Государственное учебно- педагогическое издательство, 1955, с. 171
5. Husein Maqsudoğlu “Regional varieties of the Eng.lang, Bakı 2012, Science and Education, s. 144-145 (üm. s.230)
6. <http://dchp.ca/DCHP-1/entries/view/fameuse>.
7. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ngilis_dilinin_oyrenilmesi_nin_zeruriliyi_haqqinda.pdf

Açar sözlər: Qloballaşma, leksika, ingilis dili, dünya dilləri, ədəbi dil

Ключевые слова: Глобализация, лексика, Азербайджан, английский язык, мировые языки, литературный язык

Key words: Globalization, vocabulary, Azerbaijan, English language, the world languages, literary language

İNGİLİS DİLİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASINA TƏSİRİNDƏ QLOBALLAŞMANIN ROLU XÜLASƏ

Qloballaşma dilin ictimai, mədəni inkişafına xüsusi təsir göstərir. Xüsusilə, ingilis dilinin dünyada yayılmasına vasitə olur. Qloballaşma ingilis dilinin Azərbaycan dilinin leksikasına təsirində mühüm rol oynayır.

Məqalə ingilis dilinin Azərbaycan dilinin leksikasına təsirində qloballaşmanın roluna həsr olunmuşdur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

РОЛЬ ГЛОБАЛИЗАЦИИ В ВЛИЯНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ЛЕКСИКУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Глобализация оказывает особое влияние на социальное и культурное развитие языка. В частности, глобализация определила распространение английского языка по всему миру. Глобализация играет важную роль во влиянии английского языка на лексику азербайджанского языка.

Статья посвящена роли глобализации во влиянии английского языка на лексику азербайджанского языка. Различная научная литература была использована в написании.

**THE ROLE OF GLOBALIZATION IN THE EFFECT OF ENGLISH ON THE VOCABULARY OF
AZERBAIJANI LANGUAGE
SUMMARY**

Globalization has a special impact on the social and cultural development of language. In particular, globalization has led to the spread of the English language around the world. Globalization plays an important role in the influence of English on the lexicon of the Azerbaijani language.

The article is devoted to the role of globalization in the influence of the English language on the vocabulary of the Azerbaijani language. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Əfşan Şövqi qızı Əfşari³⁰
“XOŞBƏXTLİK” VƏ “BƏDBƏXTLİK” KONSEPTİ İLƏ BAĞLI ATALAR SÖZLƏRİNƏ
LİŊVOKULTUROLOJİ ASPEKTDEN BAXIŞ

Müasir dilçilikdə dilin təkcə vəzifəsi ünsiyyət vasitəsi olması deyil, həm də insanı əhatə edən dünyanı əks etdirməsi, mənsub olduğu xalqın mentalitetini, milli xarakterini, adət-ənənələrini ifadə etməsi fikri daim vurğulanır. Xalqın milli-mədəni özünəməxsusluğu dilin frazeoloji quruluşunda, xüsusən də qısa, dəqiq ifadə olunmuş, təlim, nəsihət, tərbiyə, mühakimə və əxlaqi qiymətləndirmələri ehtiva edən atalar sözlərində ən parlaq şəkildə əks olunur. Atalar sözləri bir etnosun bir növ düşüncə güzgüsü, “xalq müdrikliyi” olmaqla xalq həyatının milli-mədəni kimliyini dərk etməyin mühüm vasitəsidir. Atalar sözləri özünəməxsus sintaktik və analitik üsullarla dillərin intellektual-linqvistik rəngarəngliyini və zənginliyini göstərir [10;s 181]. Hər bir etnos öz dilində öz məişətinin xüsusiyyətlərindən, müxtəlif təbii-iqlim şəraitindən, sosial quruluşundan, tarixindən, mədəniyyətindən və adət-ənənələrindən asılı olaraq ətraf aləmi özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Obrazlar, reallıqlar, anlayışlar və ümumi olan hər şey onların məntiqi məzmununda, ötürdüləri münasibətlərin xarakterindədir” [8;s 134].

Dünyanın və dilin milli mənzərəsi bir-birindən asılı və bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Bu da linqvokulturoloji birlik çərçivəsində fəaliyyət göstərən linqvistik şəxsiyyətin üzərinə qoyulan müvafiq öhdəliklərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu cür öhdəliklər, ilk növbədə, nitqin məzmununu uyğun olaraq qurmaq ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Paremik vahidlərin mühüm xüsusiyyəti onların ətrafdakı reallığı təsvir etməkdə deyil, etnospesifik biliklərə və mədəni-tarixi ənənələrə əsaslanaraq onun şərhində, qiymətləndirilməsində, subyektiv amillərində olan funksional yönümdür [8;s 82]. Başqa sözlə desək, paremiyalar cisimlərə dünyanın milli mənzərəsi ilə bağlı bəzi xüsusiyyətləri aid etməyə və onları qiymətləndirməyə imkan verən alətlər kimi yaranır və fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, bəzi tədqiqatlara görə, linqvomədəni birlik nümayəndələrinin coğrafi həyat şəraiti də paremik yaradıcılığın amillərindən biri kimi çıxış edə bilər [7;s 44].

Milli-mədəni komponent atalar sözünün frazeoloji mənə strukturunda yer alır. Atalar sözlərinin müqayisəli və semantik təhlilinin zəruriliyi haqqında E.V.Vanova hesab edir ki, “Atalar sözləri dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi ilə bağlı, xüsusən də dünyanın müxtəlif dillərdə konseptuallaşdırılmasının müqayisəli təhlili baxımından çox illüstrativ materialdır. Atalar sözləri sistemli dil əlamətidir: yəni mənəca korrelyasiya olunur, sinonim və antonim ola bilər, funksional yaxınlığa malikdir. Öz obrazlarında atalar sözləri xalq danışığı və xalq-poetik nitqinə, folkloruna yaxındır. Atalar sözünün mühüm xüsusiyyəti onun tərkib hissələrinin metaforik şəkildə yenidən düşünməsindən yaranan obrazlılıq və ifadəlilikdir. Atalar sözləri mənənin semantik motivlərinə əsasən həm daxili formaya, həm də frazeoloji mənəyə malikdirlər. Atalar sözünün semantik quruluşunda təkcə denotasiya deyil, həm də konnotasiya (əlavə anlama, ifadə, qiymətləndirmə, duyğu) müəyyən etmək mümkündür. Atalar sözləri konkret bir xalqın dil yaradıcılığını göstərir. Frazeoloji vahidlərin mənəsinə təşkil edən obrazların tipikliyi, habelə onlara simvolların və ya dünya standartlarının daxil edilməsi dil və mədəniyyətin kollektiv təmsilinin bəhrəsidir. [8;s 29]. Atalar sözləri istifadə və yenidən düşünmə prosesində dərin ümumiləşdirmə əldə edən konkret və tanış obrazları əhatə edir. Etnomədəni metaforalarda insan haqqında, onun həyatı, təcrübələri, münasibətləri, xalqın etnik-mədəni varlığını, onun mentalitetini müəyyən edən hər şey haqqında fikirlər var.

Bir çox xalqların atalar sözləri milli mədəni məlumatları fərqli şəkildə əks etdirir. Bu fərqliliklər atalar sözlərinin struktur və semantikasının müqayisəsi, onların konseptual atalar sözü sahələrindəki oxşar və fərqli cəhətlərin təyini nəticəsində üzə çıxır. Məlumdur ki, milli-etnik atalar sözləri xalqların dünyagörüşünün tərkib hissəsi, stereotiplərin əksi, milli-mədəni özünəməxsusluğudur. “Atalar sözləri həyatın çətin vəziyyətlərinin həlli yolları ilə bağlı mədəniyyətin xalq müdrikliyini özündə cəmləşdirən yığcam, yadda qalan ifadələrdir” [10;s 30]. Milli şüur dünyanın parameoloji mənzərəsinə formalaşdırır. Atalar sözləri hər hansı bir xalq janrı kimi folklor sahəsinin bir hissəsi olaraq, uşaqlıqdan qocalığa qədər ümumi fəlsəfi bələdçilər kimi insanlar üçün əsas çərçivənin saxlanması böyük rol oynamışlar” [11;s 8]. Atalar sözləri dünyanın etnik mənzərəsinə formalaşdırır, onun milli qavrayışı və təfəkkürünü açır. Üstəlik, atalar sözlərində mədəniyyətin özəyi olan milli dəyərlər aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanların fərqli dəyərləri var. Mədəni dəyərləri atalar sözünün dili ilə müəyyən etmək mədəni fərqlilikləri anlamağa, nəticədə isə bir-birimizi anlamağa kömək edir. “Atalar sözləri əslində hər yerdədir və onların hər yerdə olması bir çox elm sahələrinin alimlərini onları klassik dövrlərdən müasir dövrə qədər öyrənməyə vadar etmişdir. Dillərin və mədəniyyətin müqayisəli tədqiqi müasir alimlər üçün aktual vəzifədir. Bir millətin dili onun mədəniyyətini, psixikasını, düşüncə tərzini əks etdirir. Bu baxımdan atalar sözlərinin struktur-semantik müqayisəsi ona görə mühüm rol oynayır ki, xalqın çoxəsrlik müdrikliyi atalar sözlərində güzgü kimi öz əksini tapır. Atalar sözlərinin əsas semantik qruplarını insani keyfiyyətlər, hal-vəziyyət qarşısındakı əhval-ruhiyyə təşkil edir. Ən mühüm universal mədəni dəyərlərdən biri “xoşbəxtlik-bədbəxtlik” ikili anlayışı hesab olunur. “Xoşbəxtlik” anlayışı hər dildə əsasən yaxşılıq, uğur, sevinc, ümüd, bayram kimi sözlərlə ifadə olunur. Buda öz növbəsində “xoşbəxtlik-bədbəxtlik” kimi mücərrəd anlayışların konkret, sadə, başa düşülən, sadə insanlar üçün həyatı sözlərə çevrildiyini göstərir. “Xoşbəxtlik-bədbəxtlik” anlayışı ilə bağlı atalar sözlərinin müqayisəli struktur-semantik təhlili xalqların bu anlayışa çoxtərəfli münasibətini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Hər bir insanın xoşbəxt olmaq istəməsi təbiidir. Xoşbəxtlik və bədbəxtlik məsələləri Qədim Yunan fəlsəfəsində (Platon, Seneka və başqaları tərəfindən), Quranda, İncil də fəal müzakirə olunurdu. Xoşbəxtlik universal anlayış olduğundan hər xalqın özünə məxsus ona aid atalar sözləri var. Avropanın bəzi ölkələrinə xas atalar sözləri; Yalnız pul insanı xoşbəxt edə bilməz. (Portuqaliya), Qonşunuz xoşbəxtdirsə, işləmək sizin üçün daha asan olacaq. (Makedoniya), Başqalarına güvənən insan xoşbəxtdir, şübhə edən isə bədbəxt dir. (Macarıstan), Xoşbəxtliyin özündən yox, ona çatmağın yolundan xoşbəxt olursan. (Finlandiya), Ağillı ər və səbirli arvad dinc bir

³⁰ Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı efsari@mail.ru

evin və xoşbəxt bir həyatın açarıdır. (Hollandiya),Xoşbəxt bir cüt olmaq üçün ər kar, arvad kor olmalıdır.(Fransa),Xoşbəxt olmaq istəyən hər kəs evdə qalmalıdır.(Yunanistan),Kar ər və kor arvad həmişə xoşbəxt bir cüt olacaqdır.(Danimarka),Gənclikdəki ağılsızlıqlarını düzəldən xoşbəxttir.(Çexiya),Başqalarına problemdən çəkinməyəkömək edən xoşbəxttir. (Bolqarıstan)Dəyişdirilə bilməyeni unuda bilən xoşbəxttir.(Polşa)Ümidlə yaşayan insan xoşbəxtliklə ölür.(İsveç)Ana bədbəxtdirsə, heç kim xoşbəxt deyil.(Şotlandiya)Xoşbəxt həyat yoldaşı - xoşbəxt həyat (Avstriya) Müdrik olmaqdan, xoşbəxt olmaq yaxşıdır. (İngiltərə)Azərbaycan dilində xosbəxtlik və bədbəxtlik,sevinc və kədər konseptində olan bəzi atalar sözləri:"Dərd gələndə batmanla gələr.Ağ gün adamı ağardır ,qara gün adamı qaraldır.Dərdi verən dərmanın da verir.Kədəri bölüşəndə azalar,sevinci bölüşəndə çoxalar.Pis günün ömrü az olar.Kədərlə sevinc qardaşdır.Dərdi biləndən soruş"Afrika qəbilələrində olan atalar sözlərinə aid nümunələr;"Xoşbəxtlik dadlı yeməklər qədər yaxşıdır.Siçovullara ov edərkən bir fil tutan adam xoşbəxttir.Xoşbəxtlik, qapıları açan kimi qapıdakı bir çatlaqdan bir evə sıxışa bilər.Xoşbəxtlik bir ətir kimidir: başqalarına səpmək mümkün deyil, özün də qoxusuz qalırsan.Sükut xoşbəxtliyin tərcüməçisidir.Xoşbəxtlik üçün bir şey etmək, birini sevmək və bir şeyə ümid etmək lazımdır" Şərqdə istifadəolunan atalar sözlərindən bəziləri;"İnsan yalnız yemək üçün çörək və soğan olsa da xoşbəxt ola bilər.Çox yüksək hədəflər xoşbəxtliyinizi poza bilər.Əsl xoşbəxtlik başqalarını xoşbəxt etməkdir.Xoşbəxttir ki, öz günahları başqalarının səhlərini nəzərə almasına mane olur.Kirləri təmizləməyən xoşbəxtliyi yuyar.Vay halına xoşbəxtliyin tapılmayacağını iddia edənə.Xoşbəxtlik büllura bənzəyir - ən çox işıq saçanda qəfildən çatlaya bilər"

Xoşbəxtlik haqqında italyan-sicilya xalqlarına məxsus atalar sözləri;"Allahı bütün qəlbi ilə sevən xoşbəxt yaşayır və xoşbəxt ölür.Mübahisələrdən uzaq duran insan xoşbəxttir.Borcun xilas olan insan xoşbəxttir.

Korlar ölkəsində tək gözlü olmaq eyni xoşbəxtlikdir.Bütün xoşbəxtlik ağıldadır" Xoşbəxtlik və bədbəxtlik mövsuzunda Yəhudi atalar sözlərinə aid bəzi nümunələr" Həmişə dürüst davranan xoşbəxttir.Xoşbəxtlik bütün il boyu biçilə bilən bir sahədir.Xoşbəxtliyi tapmağın ən yaxşı yolu onu axtarmaq deyil.Ağıllı oğul atasını sevindirir, axmaq oğul anasını kədərləndirir.Xoşbəxt nəsil, bir yetkinin bir uşağı, böyük bir hökmdarın kiçik bir insanı, dinlədiyi yerdir.Bir kiloqram qızıldansa bir qram xoşbəxtlik daha yaxşıdır.Məqsəd harada başlayırsa, xoşbəxtlik də başlayır.Ailənin ən azı bir adamı müdrik olduqda, ikisi də xoşbəxt olacaqdır.Xoşbəxtlik bölüşmək üçün verilir.Xoşbəxt insan suda ördək kimidir"

Xoşbəxtlik haqqında çin atalar sözləri;Xəstə olmayan insan xoşbəxttir.Hər şeyin ölçüsünü bilən həqiqi xoşbəxtliyi biləcək.Xoşbəxt insanlar əsla keçmişə saymırlar.Xəstəlik olmasa insan xoşbəxttir, bərcətsiz isə varlıdır.Xoşbəxtlik ən kiçik kölgəni belə işıqlandıra bilən bir günəş şüasına bənzəyir.Xoşbəxtliyin kökü var, kədər bətnindədir.Başqalarının bədbəxtliyi hesabına heç vaxt xoşbəxt ola bilməzsən.Yapon atalar sözlərinə aid nümunələr;"Sevincin yerləşdiyi evdə xoşbəxtlik də gələcək.Xoşbəxtlik ən çox istəyənlərdən uzaqlaşır.Bədbəxtlik xoşbəxtliyə körpü ola bilər.Xoşbəxtlik baharı - qəlbi təmizləyir.İnsan xoşbəxtlik üçün yaradılıb, uçuş üçün quş kimi.Xoşbəxtlik sərvətdən daha qiymətlidir".

Eyni mövzuda Ərəb atalar sözləri;Dərdlərini gizlədənlər bunun üçün çarə tapa bilməzlər.Kədər içində fitnə unudulur.Bəla geniş qapılardan daxil olur.Yalnız bir bədbəxtliyə dözünlər, digəri artıq astanadadır.Xoşbəxtlik bir çimdik, kədər isə çuvaldır.Xoşbəxtliyini qiymətləndirməyənlər kədəre yaxınlaşırlar. "Xoşbəxtlik" anlayışı "bədbəxtlik" mənası ilə kontrast şəkildə daha çox ifadə olunur.geniş şəkildə təqdim olunan mühüm atalar sözləri, insan təfəkkürünün universallığını əks etdirir "Misfortunes never come singly": It never (seldom) rains but it pours; evil chance seldom comes alone; Misfortunes come on horse back, and go away on foot; One woe doth tread upon another's heels.Bu atalar sözləri rus atalar sözləri ilə uyğun gəlir: Пришла беда — отворяй ворота,Беда никогда не приходит одна. Беда беду накликает. Беда на беду идет. Беда бедой беду затыкает. Беда не живет одна. Беда на беду.Беда едет, беду везет, а третья погоняет." "Bədbəxt ova çıxdı, dağları duman aldı,Dərd batmanla gəlir,Dərd gələndə xalvar ilə gələr, çıxanda misqal ilə,Dərdini dərd bilənə söylə,Dərdini gizləyən davasını bulamaz". Bu atalar sözlərinin oxşar mənalı müxtəlif linqvo-mədəni etnik qrupların nümayəndələrinin şüurunda məntiqi və obrazlı-assosiativ əlaqələrin oxşarlığı ilə bağlıdır. [6:s 18]. Bu atalar sözlərinin oxşar mənalı müxtəlif linqvo-mədəni etnik qrup nümayəndələrinin şüurunda məntiqi və obrazlı-assosiativ əlaqələrin oxşarlığı ilə bağlıdır. Bu atalar sözü qrupu, mənşəyinin daha erkən dövrünə aiddir, bunu köhnə "doth" forması (to etmək felinin indiki zamanının üçüncü şəxsin təkli) sübut edir. Bu qrupa daxil olan ingilis atalar sözlərinin əksəriyyəti milli xarakter daşıyır ki, bu da onların təxəyyül sistemində təzahür (xalq müdrikliyinin ifadəsi üçün təbiət hadisələrindən istifadə), təcəssüm kimi üsullara əsaslanan milli xarakter daşıyır. Bədbəxtlik mücərrəd anlayışına aid bəzi atalar sözü nümunələri: Misfortunes "come on horse back"; "go away on foot"; "tread upon another's heels" "leave everything as it is, or it will be worse": "Don't trouble trouble till trouble troubles you"; Let sleeping dogs lie; Let well alone; bu atalar sözlərinin rus dilində ekvivalentləri Не буди лихо, пока оно тихо ,Не дразни собаку так не укусит, Не ищи беды; беда сама тебя сыщет,

Daha qədim mənşəli bu atalar sözləri qrupunun müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə onların struktur və qrammatik formalaşmasında, leksik məzmununda və məcazi (obrazlı) mənasında oxşarlıqlarını görə bilərik. Bu ona görə baş verir ki, bu atalar sözlərində fellərin əmr formasında işləndiyi cümlələrin sintaktik quruluşuna təsir edən göstəriş var. Onların oxşarlığı alleqorik formada görünür:"bədbəxtlik" insanın gündəlik həyatı ilə əlaqələndirilir, məsələn, dişləyə bilən "it" zoonimi ,qara rəng konsepsiyası ilə,mənfi obrazlar ilə . "Misfortune, need teaches a lesson, add experience, mind, forces to act": Adversity is a great schoolmaster; Needs a must when the devil drives; Need makes the old wife trot; Hunger breaks stone walls.беды мучат да уму учат , натерпишься горя научишься жить ,натерпишься горя научишься жить,что мучит то и учит,Несчастье — великий учитель, Нужда научит горшки обжигать.Bu qrupa aid olan atalar sözlərini müqayisə etdikdə qeyd etmək olar ki, ingilis atalar sözlərində "bədbəxtlik" mənasında bəla, ehtiyaclar, aclıq sözlərindən istifadə oluna bilər. Rus dilində bədbəxtlik, kədər, səfalət, kasıblıq,sözlərindən,Azərbaycan dilində atalar sözlərində dərd,qaranlıq,çarəsizlik,ümüdsüzlük kimi mənəvi

anlayışlardan istifadə olunur. Növbəti ingilis atalar sözləri qrupuna “qayğı və narahatlıq insana zərərli, ən canlı və şən insanı məhv edə bilər” mənasını daşıyan atalar sözləri daxildir: Care killed a cat. Quulluq pişiyi öldürür. Bu atalar sözündə insan özü ilə heyvan arasında bənzətmə aparır, o, alleqorik xarakter daşıyır. Кручина иссушит в лучину, Кручина с ног собьет, нужда во все заклюет (Troubles and sadness knocked off), бороздки прокладывают (Misfortunes like sorrows: lay furrows); Горе не молодит (Sorrow don't make you younger); Горе одного только рака красить (Mount makes red only a lobster; Морских топить море, а сухопутных (the seamen drown in the sea and the ground — in sorrow). [3; s 32]. Rus atalar sözlərində bu mənanın daha geniş və dramatik şəkildə təqdim olunduğunu görürük, çünki rus kəndlilərinin həyatı daha ağır idi. Rus atalar sözləri folklor üsullarından istifadə edilir. Qədim dövrlərdə ruslar xalq əlamətlərinə inanırdılar, bu, çox vaxt atalar sözlərinin sayında əks olunur, məsələn: Кукушка кукует горе вещует (kuku çağırır - bədbəxtlik proqnozlaşdırır və ya kimin həyatında kuku çağırırsa, bədbəxtlik olacaq). Ququ gələcəyi görə bilən quş hesab edilirdi. Xalqın psixologiyasından daha çox təsirlənən atalar sözlərində xoşbəxtlik-bədbəxtlik anlayışı çox vaxt ilkin ehtiyac olan “yemək” sözü ilə əlaqələndirilir, məsələn: Придет беда — не пойдет на ум и еда. Acı kədərin şirin yeməyi yoxdur, лучше хлеб с водою, чем пирог с бедою.

Atalar sözləri folklor xarakter daşıyır. Atalar sözlərində ifadəlilik kiçildici şəkildə hesabına yaranır, çünki inkişaf etmiş affiksiyalı dillər incə semantik fərqləri və ifadəliliyi ifadə etməyə imkan verir ki, bu da zəif fiksasiya resurslarına malik dillərə aid edilə bilməz. Bəzi rus atalar sözlərinin ifadəliliyi çoxlu kiçildici-ipokoristik şəkildə hesabına yaranır. Bu qrupun atalar sözləri də obrazlı və ifadəlidir. İnsanla təbiət arasında sıx əlaqə görə bilərik. Bu atalar sözlərinin mücərrəd mənasını “sübh”, “bulud”, “günəş”, “külək”, “dumanlı səhər”, “bulud” kimi təbiət hadisələrinin konkret təzahürü ilə görmək olar. Hava şəraiti ilə bağlı bu cür atalar sözləri yağışlı, dəyişkən bir iqlimdə yaşayan, günəşli havanın yaxşı və şən bir şeylə əlaqəli olduğu xalqların mentalitetini əks etdirir. Hər qaranlıq gəcənin bir işıqlı sabahı var-bu atalar sözlərinin əksər dillərdə əqivalenti mövcuddur. Xalqlararası mədəniyyətlərdə olan fərqliliklər atalar sözlərinə də təzahür edib. Atalar sözlərində düşüncənin ifadə forması fərqlidir, lakin bütün xalqların atalar sözləri ibrətamiz, illərin sınağından keçmiş təcrübələr əsasında formalaşan məsləhət xarakterli kəlamlardır. Semantik sahələrindən, linqvokulturoloji xüsusiyyətlərindən, koqnitiv səciyyətlərindən aslı olmayaraq ümumi fonda eyni vəzifəyə xidmət edən dil vahidləridirlər. [11; s 40]. “Xoşbəxtlik-bədbəxtlik” anlayışı insanların həyatında ən mühüm hissələrdən biridir. Biz “xoşbəxtlik-bədbəxtlik” ideyası ilə bağlı olan ingilis və rus atalar sözlərinin yalnız bir hissəsini təhlil etdik və müqayisə etdik, bu atalar sözləri bizə ingilis və rus xalqlarının mentalitetinin müəyyən dərəcədə necə olduğunu anlamağa imkan verir. “Xoşbəxtlik-bədbəxtlik” ikili anlayışı ilə bağlı atalar sözlərinin müqayisəli struktur-semantik təhlili xalqların bu anlayışa çoxtərəfli münasibətini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Bir tərəfdən, elə atalar sözləri var ki, onlar həm ümumbəşəri insan təbiəti, həm də eyni mənşə mənbələri (Tovrat, İncil, Quran) olduğundan eyni mənanı ifadə etdikdə müxtəlif dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla qəbul oluna bilər. Digər tərəfdən, mədəni və milli xüsusiyyətlərin ifadə olunduğu atalar sözləri var ki, bunlar mədəniyyətə xas fərqli xarakter daşıyırlar. Atalar sözləri müəyyən didaktik xarakter daşıyır, xoşbəxtliyin əxlaqi kateqoriya kimi dərk edilməsinin xüsusi növü, leksik vasitələrin seçilməsində daha sərtlik və sintaktik strukturların monotonluğu ilə xarakterizə olunur. Bununla belə, bir çox atalar sözlərində onlara canlılıq, ifadəlilik əlavə edən və bununla da didaktik xarakteri yumşaldaraq qeyri-adi leksik vasitələrdən (zoonimlər, təbiət hadisələrinin adları, alleqoriya, obrazlı epitetlər, təcəssüm texnikası, qafiyə, ironiya, yumor hissi) istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərində müxtəlif vasitələrdən, semantik və üslubi üsullardan (epitetlər, bənzətmələr, metafora, təqlid, ironiya, metafora, (qafiyə, ritm, alliterasiya), sintaktik vasitələrdən geniş istifadəyə rast gəlirik. Azərbaycan, İngilis və Rus atalar sözlərinin milli özünəməxsusluğu xalqların iqlim, maddi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının xüsusi şəraiti sayəsində öz əksini tapır. Bu atalar sözlərinin müqayisəli struktur-semantik təhlili göstərdi ki, onların arasında milli xarakter xüsusiyyətlərinin qabarıq şəkildə əks olunduğu analoqlarla yanaşı, məna baxımından ekvivalentləri də müəyyən etmək olar. Bununla belə, ingilis atalar sözləri didaktik, xarakterinə görə daha fərqlidir, daha spesifikdir, tez-tez korrelyativ, motivasiya təkliflərindən istifadə edir. Daha neytral lügətdən istifadə edirlər. Emotivlik və obrazlılıq qeyri-adi leksik komponentlərin (zoonimlər, antonimlər, somatizmlər və s.) daxil edilməsi ilə yaranır. Azərbaycan və Rus atalar sözləri tərbiyəvi olmasına baxmayaraq, daha ifadəlidir. Bunlara xalq dilində danışılan, çox vaxt arxaik lügətlər daxildir, kiçildici şəkildə istifadə olunur, daha çox mənalarnı aktuallaşdırmağa və yadda saxlamağa xidmət edən səs təkrarlarından və qafiyələrdən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, onlar folklorə yaxındırlar. İngilis atalar sözlərinin əksəriyyəti strukturuna və didaktik yönünə görə aforistikdir, daha neytral lügətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ayto, J. Oxford Dictionary of English Idioms (Oxford Quick Reference) 3rd Edition Oxford University Press. 20102.
2. Cahangirov.F.F Dil və mədəniyyət. Bakı 2014, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı
3. Cluski, J. A comparative book of English, French, German, Italian, Spanish and Russian proverbs with a Latin appendix-London. 1971
4. Qurbanov A. İngiliscə - Azərbaycanca atalar sözləri və zərb məsələlər. Bakı-2009
5. Иванова Е.В. Мир в пословицах. Москва- 2006. 280с
6. Янцева Л. И. Русские пословицы и поговорки. Москва-2009
7. Linda and Roger Flavel. dictionary of proverbs and their origins. London- 2000. 273pp
8. Kramsch, C. Language and Culture (Oxford Introductions to Language Study). Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 3, 134
9. Mətanət Yaqub qızı. Atalar sözləri. Bakı-2013.
10. Obelkevich J. Proverbs and social history. Wise words. Garland publishing, 1994-181pp
11. Palmer G. Towards a theory of cultural linguistics. Texas-1996. 360pp
12. STONE, Jon R. The Routledge Book of World's Proverbs. London – New York 2006

Açar sözlər: milli-mədəni kimlik; semantik təhlil; linqvokulturoloji analiz;

Ключевые слова: национальная и культурная идентичность; семантический анализ; лингвокультурологический анализ

Key words: national and cultural identity; semantic analysis; linguocultural analysis

Лингвокультурный аспект пословиц, связанных с понятиями «счастье» и «несчастье».

Резюме

В результате исследования на материале языков были выявлены общие и специфические свойства пословицы, связанные с бинарной концепцией «счастье—несчастье». был выявлен и систематизирован основной смысл пословиц. Анализ фразеологического значения, лексических компонентов, синтаксической структуры, выразительных и эмоциональных свойств, коннотаций, организации пословиц позволили определить роль лингвистических средств в выражении особенностей менталитета носителей языков.

Linguocultural review of proverbs related to the concept of "happiness" and "unhappiness"

Summary

As a result of research on the material of languages, general and specific properties of the proverb associated with the binary concept "happiness-unhappiness" were revealed. the main meaning of the proverbs was identified and systematized. Analysis of phraseological meaning, lexical components, syntactic structure, expressive and emotional properties, connotations, organization of proverbs made it possible to determine the role of linguistic means in expressing the peculiarities of the mentality of native speakers.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Fizuli Nəcməddin oğlu Mustafayev³¹
**1935-1988-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN KINOSUNUN SƏSLİ DÖVRÜNDƏ DİL,
ÜSLUB VƏ JANR MƏSƏLƏLƏRİ**

Giriş. Azərbaycanda kino sənətinin tarixi 1888-ci il avqust ayının 2-dən başlayır. İlk filmlər fotoqraf və nasir A.M.Mişonun çəkdiyi “Bibiheybətdə neft fontanı yangını”, “Balaxanıda neft fontanı”, “Şəhər bağında xalq gəzintisi”, “Qafqaz rəqsi” və bir bədii kinosujetdən ibarət idi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq 1930-cu illərin əvvəllərində mövzusu müasir həyatdan alınmış, məişəti bədii şəkildə təsvir edən, eləcə də tarixi-inqilabi mövzulu filmlər çəkildi: “Lətif”, “İsmət” (1930, 1934, rejissor M.Mikayılov), “Almaz” və “Yeni horizont” (1936-1940, rejissor A.Quliyev, Q.Baranski), “Bakılılar” (1938, rejissor V.V.Turin), “Kəndlilər” (1940, rejissor S.Mərdanov) və sair.

1930-cu illərdə respublikanın mədəni və iqtisadi həyatından bəhs edən filmlərin çəkilişinə B.V.Pumyanski, S.Bədəlov, V.Veremeyev, Ə.Həsənov, Ə.Ələkbərov və başqaları cəlb edildilər. Bu sənətkarların filmlərində ilk beşilliklərdə respublikanın həyatı, kolxoz quruculuğu, mədəniyyət sahəsindəki uğurlar, neft sənayesinin yeni texnika ilə təchiz olunması və sair öz əksini tapmışdır. Sənədli filmin imkanları daxilində bitkin insan obrazı yaradılması sahəsindəki cəhdlər o dövrün bədii nailiyyətlərindəndir.

Ən çox maraq yaradan cəhətlərdən biri də həmin illərin filmlərində dil məsələlərinin düzgün həlli idi. Kinoaktyorun dil-orfoqrafiya, dil-orfoepiya qanunlarından düzgün, səliqə istifadə etmələri dövrünün tamaşaçısını heyran edirdi. O illərdə, sanki insanlar arasında nitq mədəniyyəti formalaşmağa başlamışdı. Kinoaktyorların dilində, kinossenarilərin mətnlərində leksik-qrammatik tapıntılara xüsusi diqqət ayrılır, ədəbi dilin formalaşması, düzgün tələffüz normalarının qorunması ön plana çəkilirdi. Kinoaktyorların nitqi, danışq qabiliyyəti dövrünün ziyalıları üçün bir örnək kimi qəbul edilirdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində qəhrəman döyüşçülər Kamal Qasimov və Bəxtiyar Kərimova həsr olunmuş “Vətən oğlu” və “Bəxtiyar” (1941-1942, rejissor A.Quliyev) kinonovellaları, M.F.Axundovun həyat və fəaliyyətinə dair “Səbuhi” (1942, rejissor A.İ.Bek-Nazarov, R.Təhmasib), vahid sujet xətti ilə bağlı üç kinonovelladan ibarət “Bir ailə” (1943, kinorejissor Q.V.Aleksandrov, R.Təhmasib, M.Mikayılov), müharibə dövründə dənizçilərin göstərdikləri igidliklərə həsr olunmuş “Sualtı qayıq T-9” (1943, rejissor A.İvanov) bədii filmi çəkilmişdir.

1945-ci ildə Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyası yenidən ekranlaşdırıldı. Rejissor R.Təhmasib və N.Leşsenko milli koloriti və xalq yumorunu saxlamaqla parlaq realist kinokomediya yarada bilməmişlər. Film keçmiş SSRİ-də, eləcə də dünyanın bir çox ölkəsində uğurla nümayiş etdirilmişdir. “Arşın mal alan” filminə görə adları çəkilən rejissorlar, bəstəkar Ü.Hacıbəyov, aktyorlardan R.Behbutov, L.Bədirbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Kələntərli və L.Abdullayev 1946-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görüldülər.

Adları çəkilən filmlərdə üslub bambaşqa idi. Ona görə də bu illərdə ədəbiyyatın və kinonun semiozu olan kinonovest nəsrin poetik ideya və tipologiyasını, kompozisiya həllini, dil imkanlarını, kinonun işə audiovizual hadisəlilik prinsipini və peşəkar kinomontaj üslubunu mənimsədi. Kinopovest mətni mürəkkəb psixoloji mövzunun audiovizual ziddiyyətini dəyişkən zaman-məkan parametrlərində əks etdirirdi. Postmodernist nəsrə tədricən formalaşan fərdi üslub ssenariləşdirilmədə gizli qalsa da, janr təyinatının dəyişdirilməsi müəllifin peşəkar üslub və janr ustalığı barədə təsəvvür yaradırdı.

40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində “Bakı kinostudiyası”nın əsas istiqaməti bədii-sənədli və publisistik filmlərin çəkilməsinə yönəldilmiş, bu dövrdə yalnız “Fətəli xan” (1947, rejissor V.İ.Dziqan, 1959-cu ildə ekrana buraxılmışdır) və “Bakının işıqları” (1950, rejissor İ.V.Xeyfits, A.Q.Zarxi və R.Təhmasib) bədii filmləri çəkilmişdir.

Azərbaycan kinosunun yeni inkişaf mərhələsi 50-ci illərin ortalarından başlanır. Bu dövrdə milli ssenarist, rejissor, operator, rəssam kadrları yetişir. Onların çoxu Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda təhsil almışdılar. İ.Qasimov, Ə.Məmmədخانlı, İ.Tağızadə, L.Səfərov, H.Seyidbəyli, Ə.İbrahimov, N.İsmayılov, H.Seyidzadə, Ş.Mahmudbəyov, Ə.Atakişiyev, Y.Babayev, A.Nərimanbəyov, T.Axundov, R.Ocaqov, K.Nəcəfzadə, C.Əzimov, E.Rzaquliyev, N.Zeynalov və başqaları.

Həmin illərdə bədii filmlərin çəkilişinin sayca çoxalması onların mövzu, janr və üslub dairəsinin genişlənməsinə səbəb oldu. Ekranada fəhlə və kolxozçuların, müxtəlif peşə sahiblərinin əməyi və həyatı öz əksini tapdı (“Qızmar günəş altında”, 1957, rejissor L.Səfərov; “Qara daşlar”, 1958, rejissor A.Quliyev; “Kölgələr sürünür”, 1958, rejissorlar İ.Əfəndiyev, Ş.Şeyxov; “Onun böyük ürəyi”, 1959, rejissor Ə.İbrahimov; “Həqiqi dost”, 1959, rejissor T.Tağızadə; “Onu bağışlamaq olarmı?”, 1960, rejissor R.Təhmasib; “Bizim küçə”, 1961, rejissor Ə.Atakişiyev; “Böyük dayaq”, 1962, rejissor H.İsmayılov; “Telefonçu qız”, “Belə ada da vardır”, 1962, 1963, rejissor H.Seyidbəyli; “Ogey ana”, 1959, rejissor H.İsmayılov).

Faktlara müraciət etsək görərik ki, “Bakı kinostudiyası”nda ayrı-ayrı illərdə müxtəlif mövzularda filmlər yaradılmışdır. 1957-ci ildə çəkilmiş “Bir məhəlləli iki oğlan” (rejissor Ə.İbrahimov və İ.V.Qurin, operatorlar M.M.Pilixina və R.Ocaqov, bəstəkar Q.Qarayev) filmi Şərq ölkələrindən birində xalqın azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəsindən bəhs edir.

Beləliklə, bir-birindən maraqlı filmlərin siyahısını bir qədər də artırmaq olar. Lakin maraq doğuran cəhətlərin başında dayanan əsas problem belə filmlərin ssenarilərinin ərsəyə gəlməsidir. Ekran dramaturgiyası ədəbiyyatın xüsusi sahəsi olmaqla, gələcəkdə ekranlaşdırılmaq üçün yazılmış ssenari kimi ekran əsərinin ədəbi modelidir, onun sözlə təzahür formasıdır. Digər bədii söz sənəti nümunələri kimi ssenari də bədii obraz şərti-verbal sözlə ifadə olunur. Dilimizdəki ssenari sözünün rus teatr terminologiyasından gəldiyini tədqiqatçı İ.Y.Xeyfits belə izah edir: “O dövrdə “ssenari” sözü teatrdakı “syenarius” - yəni səhnə arxasındakı adam

³¹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent mustafayev.fizuli8@gmail.com

sözündən yarandı. Bu şəxs aktyorlara, səhnəyə nə vaxt, haradan və necə çıxmağı göstərir və səhnə effektlərinin – güllə səsinin, göy gurultusunun vaxtında səslənməsinə nəzarət edirdi” [1, 24]. Göründüyü kimi, “ssenarius” bu dövrdə teatrda kinolaşma ilə məşğul olurdu.

Adları çəkilən filmlərdə də dil və üslub problemlərinin həlli kifayət qədər öz həllini tapmışdı. Amma burada problemin mövzu daxilində bədii həlli metaforik obrazların tapılmasını tələb edirdi. Mövzu və problem əlaqələrini araşdıran Amerika ssenariçisi P.Şreder öz əsəri barədə yazır: “Taksist” ssenarisində tanhaliq problemi qoyulsa da, mövzu tanhaliqin patologiyasıdır. Böyük şəhər tanhaliqini ideal ifadə edən avtomaşın metafora kimi kütlə içərisində hərəkət edən dəmir qutudakı adamı obrazlaşdırır [2, 78].

Maraqlı ssenari dili ilə fərqlənən R.İbrahimbəyov eyni məsələni belə şərh edir: “Mövzu anlayışı ilə filmin əsasında dayanan həyat materialı anlayışı qarışdırılır. Bütün sosial səviyyələrdə məsuliyyətdən qaçmaq dövrümüzün əsas problemi. Mən özüm belə bir kiçik həyətdə yaşadığım üçün burada kifayət qədər maraqlı bədii imkanlar gördüm. Bu kiçik həyət çərçivəsi model kimi vəziyyəti kəskinləşdirməyə imkan verir” [3, 213].

“Arşın mal alan” filmindən etibarən Azərbaycan kinosunda musiqili komediya janrına meyl güclənmişdi. “Görüş” (1955, rejissor T.Tağızadə), “Sevimli mahnı”, “Bəxtiyar” (1955, rejissor L.Səfərov, baş rolda R.Behbudov), “O olmasın, bu olsun” (1965, rejissor H.Seyidzadə), “Romeo mənim qonşumdur” (1963, rejissor Ş.Mahmudbəyov), “Əhməd haradadır?” (1964, rejissor A.İskəndərov), “Ulduz” (1964, rejissor A.Quliyev), “Qaynana” (1978, rejissor H.Seyidzadə) və sair filmlərdə bu ənənə davam etdirilmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində gənclərin böyük bir qrupunun kinematografiyaya gəlişi əlamətdar olmuşdur. Ssenari müəllifləri Rüstəm və Maqşud İbrahimbəyov qardaşları, Anar, A.Axundov, İ.Hüseynov, V.Səməoğlu, R.Fətəliyev, rejissorlardan A.Babayev, E.Quliyev, Q.Mirqasımov, İ.Əfəndiyev, T.İsmayılov, Q.Əzimzadə, Q.Babayev, operatorlardan Z.Məhərrəmov, R.İsmayılov, R.Qəmbərov, V.Kərimov, rəssamlar F.Bağirov, R.İsmayılov, aktyorlar H.Məmmədov, Ş.Ələkbərov, H.Turabov, R.Balayev, Ş.Məmmədova və başqalarını misal göstərmək olar. Onların orta və yaşlı nəsle mənsub xadimlərlə əməkdaşlığı Azərbaycan kinosunun peşəkar səviyyəsinin yüksəlməsinə, milli özünəməxsusluq, ideya dərinliyi ilə fərqlənən filmlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “Bir cənub şəhərində” (1969, rejissor E.Quliyev) filminin mərkəzində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi, insanın köhnəlmiş adətlərin əsarətindən xilas olması prosesi durur. Bu dövrün filmlərində mənəvi-əxlaqi problemlər, müasir həyata müxtəlif baxışlar, insan xarakterinin təhlili, gənc nəslin formalaşması və s. mövzular başlıca yer tutur: “Uşaqlığın son gecəsi”, “Gün keçdi” (1969, 1971, rejissor A.Babayev), “Baş müsahibə”, “Var olun, qızlar” (1971, 1973, rejissor E.Quliyev), “Həyat bizi sınayır” (1971, rejissor Ş.Mahmudbəyov), “Xoşbəxtlik qayğıları” (1976, H.Seyidbəyli) və s. filmləri göstərmək olar.

70-80-ci illərdə Azərbaycan kinosunda mənəvi-əxlaqi problemlərə diqqət daha da artmışdır. Ssenarist R.İbrahimbəyovla rejissor R.Ocaqovun filmlərində mürəkkəb psixoloji vəziyyətlər, əsl insan ləyaqəti ilə əlaqədar müşahidələr, xudbinlik, sərtlik, mərhəmətsizliyə qarşı etiraz kimi mövzulara meyl güclüdür: “İstintaq” (1979) 14-cü Ümumittifaq kinofestivalının Baş Mükafatı, “Düşənbə” (1980) SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür, “Bağlı qapı” (1981), “Park” (1983), “Özgə həyat” (1987), “Ölsəm bağışla” (1988). “De ki, məni sevirsən” (1977, rejissor M.İbrahimbəyov), “Bizi bağışlayın” (1979, rejissor A.Babayev), “Gümüşü furqon” (1982), “Şeytan göz qabağında” (1987, rejissor Q.Mirqasımov, 21-ci Ümumittifaq kinofestivalının mükafatı, Bakı, 1988), “Anın sükutu”, “İşgüzar səfər” (1982, rejissor R.İsmayılov), “Babamın babasının babası”, “Bağ mövsümü” (1985, rejissor T.Tağızadə), “İliq dənizdə buz parçası” (1983, rejissor Y.S.Qusman), “Gümüş çöl əfsanəsi”, “Burulğan”, “Təxribat” (1984, 1986, 1989, rejissor E.Quliyev) filmlərində yeni mövzular açılmışdır. “Yaramaz” (1988, rejissor V.Mustafayev) filmində xarakter deformasiyası müasir bədii ifadə vasitələri satirik boyalarla təsvir edilmişdir. Həmin filmlər ölkəmizdə və xaricdə böyük maraq doğurmuşdur.

Bu filmlərdə hadisələrin dialoq və monoloq hesabına inkişaf etdiyi pyesdən, hər mətləbdən söhbət açıb izah verə bilən, nərsdən fərqli olaraq ssenarilər obrazlı və ifadəli təsvirin meydana çıxmasına əsas verir.

Nəticə. Ssenarinin dil, üslub həlli bədii təsvir obyektinin müəyyən tarixi zaman və məkan çərçivəsində üzleşdiyi həyat hadisələrinin toplusudur. Bu hadisələr daxilindəki əsas dramaturji hadisə indiki zamanı əks etdirən struktur daxilində mövzu-xatirə kimi keçmiş zamana, mövzu-fantaziya kimi gələcək zamana aid ola bilər. Əsas ideyanı müəyyənləşdirən mövzu humanist əhəmiyyət daşımaqla ümumbəşəri səviyyəyə qalxa bilər. Hadisələrin özülündə dayanan, hərəkət istiqamətini müəyyənləşdirən müasir tarixi, müharibə, vətənpərvərlik, istehsalat, ailə-məişət, məhəbbət və sair kimi mövzular həyat hadisələrinin məkan və zaman parametrləri haqqında dəqiq təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Хейфитс И.И. О кино. Москва. 1966. с. 24.
2. Шредер П. Секреты мастерства киносценарий. Москва. 1965. с. 78.
3. Ибрагимбеков Р. Что такое язык кино. Москва. 1989. с. 213.

Açar sözlər: Azərbaycan kinosu, səssiz dövr, dil problemləri, üslub məsələləri, rejissor işi, kniooperator, montaj səviyyəsi, janr
Key words: film language, language characteristics, stylistic and genre peculiarities, director profession, montage, operator mastery

Ключевые слова: язык кино, собенности языка, характер стиля, жанра, режиссерская искусство, монтажная работа, операторское мастерство

1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə dil, üslub və janr məsələləri Xülasə

Təqdim olunan məqalə 1935-1988-ci illər Azərbaycan kinosunun səsli dövründə və müstəqillik illərində dil, üslub və janr məsələlərinə həsr edilir. Adından bəlli olduğu kimi qeyd olunmuş illər ərzində Azərbaycanda kinonun tarixi, dünəni və bu günü haqqında geniş məlumat verir. Bu illəri əhatə edən filmlərin adları çəkilir, bəziləri haqqında qısa intonasiya verilir. “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının çəkdiyi bədii, sənədli, satirik, və cizgi filmlərin xarakteri, nəzəri, elmi-praktiki tərəfləri araşdırılır. Rejissor, operator və montaj işinə qiymət verilir.

“Azərbaycanfilm”in istehsal etdiyi məhsullar barədə qısa danışılır.

Məqalədə filmlərin ədəbi ssenariləri barədə ətraflı söhbət açılır. Müəllif ustalığı, rejissor, operator peşəkarlığı ön plana çəkilir.

Məqalədə diqqəti cəlb edən məsələ kinonun strukturu, dili, üslubu, janrı və mövzudur. Dil-üslub məsələləri daha böyük maraqlı doğurur. Ötən əsrin kinossenariləri bir daha sübut edir ki, onlar yüksək bədii, ədəbi peşəkarlığına və keyfiyyətinə görə bugünkü kino sənayesinə nümunədirlər.

Вопросы языка, стиля и жанра в звуковом периоде Азербайджанского кино 1935-1988 гг.

Резюме

Представленная статья посвящается вопросам языка, стиля и жанра в звуковом периоде Азербайджанского кино 1935-1988 гг. и периода независимости. Из названия становится ясно, что в статье дается подробная информация об истории, о вчерашнем и сегодняшнем дне Азербайджанского кино в указанные годы. Здесь упоминаются фильмы, охватывающие эти годы, дается краткая информация о некоторых из них. Исследуются характер, теоретические, научно-практические аспекты художественных, документальных, сатирических и мультипликационных фильмов, снятых в киностудии «Азербайджанфильм».

Дается оценка режиссерской, операторской и монтажной работе.

Здесь рассказывается вкратце о продукции, производимой «Азербайджанфильм».

В статье подробно рассказывается о литературных сценариях фильмов. На передний план выдвигается авторское мастерство, режиссерский, операторский профессионализм.

Привлекающим внимание вопросом в статье является структура, язык, стиль, жанр и тема кино. Вопросы языка-стиля представляют большой интерес. Киносценарии прошлого века еще раз свидетельствуют о том, что по своему высокому, художественному, литературному профессионализму и качеству они считаются настоящими образцами сегодняшней кинопромышленности.

Language, stylistic and genre issues of during sound period of Azerbaijan film in 1935-1988 years

Summary

This article is dedicated to language, stylistic and genre issues of during sound period of 1935-1988 Azerbaijan film. As it seems from the name in above-mentioned years broad information is given about history, yesterday and today of Azerbaijan film. Films of those periods are mentioned, brief information is given. Characteristics, theoretical and scientific-practical sides of artistic, documental, satiric and cartoon films shot by “Azerbaijanfilm” are researched. Work of director, operator and montage is evaluated.

They gave brief information about films produced by “Azerbaijantelefilm”.

Comprehensive information is spoken about literary scenario of films in this article. The author's mastery, professionalism of director, operator is paid more attention.

In this article attention is drawn to structure, language, style, genre and subject of film. Language-stylistic issues are seemed more interesting. Film scenarios of previous century prove that, they are real example in today's film production upon literal, artistic and literal professionalism and quality.

Rəyçi: dos. S.Abbasov

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN EHTİMAL ŞƏKLİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Azərbaycan dili və yapon dilinin qrammatik cəhətdən oxşar cəhətləri və bəzi hallarda oxşar strukturu vardır. Azərbaycan dilində feilin növləri məlul növ, məchul növ, qayıdış növ, şəxssiz növ və qarşılıqlı növ olmaqla, yapon dilində feilin bir neçə növü də mövcuddur: icbar növ, bacarıq növ 可能形(kanoukei), məchul növ 受身形(ukemikei) və icbar növ 使役形(siekikei).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yapon dilində feilin növləri Azərbaycan dilindən daha azdır, lakin yapon dilində feilin bəzi şəkilləri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində ayrı bir şəkil olaraq qeyd olunmur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli, xəbər şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli, arzu şəkli və şərt şəkilləridir.

Yapon dilində isə, feilin ehtimal şəkli Azərbaycan dilində ehtimal və güman, təxmin bildiren ifadələrin verdiyi “görəsən”, “yəgin ki”, “çox güman ki” sözləri ilə yanaşı feildə də dəyişiklik baş tutur.

Bu məqalədə yapon dilində feilin ehtimal növü və Azərbaycan dilində feilin növləri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq.

Yapon dilində feilin əsas 3 növü vardır və feillər qrup üzrə bölünür.

Bu qruplar aşağıdakı formada godan, içidan və üçüncü, kökündə dəyişən feil qruplarıdır:

I	買う かう Kau Almaq	吸う すう Suu Çəkmək	書く かく Kaku yazmaq	聞く きく Kiku Eşidmək	行く いく İku Getmək	飲む のむ Nomu İçmək
II	食べる たべる Taberu Yemək	起きる おきる Okiru oyanmaq	降りる おりる Oriru Düşmək	信じる しんじる Şinciru İnanmaq	着る きる Kiru Gəlmək	寝る ねる Neru Yatmaq
III	来る くる kuru Gəlmək	する する Suru Eləmək				

Azərbaycan dilində ehtimal bildirmək üçün əsasən feilə “bilmək” feili ilə konstruksiya işlənilir.

Yapon dilində isə, feilin kökünə dəyişmə edərək, -reru affiksi əlavə edilərək yeni feil düzəldilir.

Bu feillər üç qrup üzrə, yuxarıdakı qrafikda göstəriləyi kimi, həmin godan, içidan və kökündə dəyişən する-suru, くる-kuru feillər üzrə bölünür.

~れる feilin ehtimal formasıdır. Bu feil şəkilçisi 食べられる (yeyə bilər), 飲める (içə bilər) və 泳げる (üzə bilər) kimi felle təsvir edilən hərəkəti etmək qabiliyyətini və ya mümkünlüyünü ifadə edir. Gördüyünüz kimi, potensial forma "can" sözünə bənzəyir, lakin o, ingilis dilində olduğu kimi ayrıca bir söz deyil, yapon feilində qurulub.

~れる

Başlamaq üçün gəlin ~れる feilinə necə əlavə olunduğunu araşdıraq. Feilin konjuqasiya qrupundan asılı olaraq, ~れる əslində fərqli bir forma ala bilər. Əslində, bu formanın strukturu hazırda yapon dilində dəyişikliklərə məruz qalır, ona görə də bunu yoxlamağı unutmayın.

Birinci qrup feillər:

Qodan feilləri üçün kana(yapon əlifbası) qrafikindəki う sütunundan bitən saiti ona uyğun え sütun kana ilə əvəz edib və る əlavə edilir. Beləliklə, orijinal sonluq ~う olarsa, yeni sonluq ~える olacaq. Əgər む olarsa, yeni potensial dəyişiklik ~める olacaq və s.

Gəlin 買う (almaq) feilini onun potensial formasına birləşdirməyə çalışaq. 買う (kau) 買える (kaeru) olur. (alabilmək)

買う + え + る = 買える

Gəlin başqa bir misalə nəzər salaşaq. Bas 読む (oxumaq) Siz 読む (yomu) sözünü 読める (yomeru) ilə birləşdirmək istərdiniz.

読む + え + る = 読める

İçidan feilləri

Ehtimal formanın içidan(ikinci qrup) feilərinə qoşulma qaydası.

İkinci qrup feillərində feilin kökündə heçbir dəyişiklik edilmir və feil kökünə られる(rareru) affiksi əlavə edilərək yeni feil düzəldilir.

Daha ənənəvi, standart forma ~られる-dir. Sadəcə olaraq ~る sonunu ~られる ilə əvəz edirik.

Məsələn, 食べる (yemək üçün) ehtimal formasında 食べられる olur ki, bu da ətrafımızdakı əşyaların yeməli olub-olmadığını bildirir.

食べる + られる = 食べられる

³² Bakı Dövlət Universiteti., E-mail: ahmadovanaila@gmail.com

Bununla belə, bu ~られる sonluğu əslində passiv forma, məchul növ ilə struktur baxımından tamamilə eynidir. Bu səbəbdən yapon dili dəyişdi və sonluğun ら hissəsini buraxmaq adı hala çevrildi. Bu gün bir çox cavanlar食べられる (taberareru) əvəzinə 食べれる (tabereru) deyirlər. Bu fenomen ら抜き言葉 adlanır, hərfi mənada “sözləri çıxarmaq” deməkdir. ら抜き-nin istifadəsi mübahisəli olsa da, tendensiya daha çox yeni standarta çevrilir.

Qaydasız feillər (kökündən dəyişən feillər)

Kökündə dəyişən feilərə gəldikdə isə, 来る (gəlmək)-in ehtimal forması 来られる-dir. される sonundan təxmin etdiyiniz kimi, insanların tez-tez ら抜き言葉 formasını, 来れる istifadə etdiyini görəcəksiniz.

する (etmək) tamamilə fərqli görünüşlü fele çevrilir—できる.

Bildiyimiz kimi, yapon dilində fellər 3 qrupa bölünür. I qrup, II qrup və III qrup fellər. Bu bölünməyə əsasən feilin ehtimal növünün düzəlmə qaydası fərqlilik təşkil edir.

1) 1-ci qrup felləri üçün 1-ci kökə (Sonunda う sonluqlarının əvəzinə え (e) sonluqlu hərfləri qoyuruq) +る

読む・よむ(yomu) - 読める・よめる(yomeru) – oxuya bilmək (oxumaq mümkündür, ehtimal var)

飲む・のむ(nomu) - 飲める・のめる(nomeru) – içə bilmək (içmək mümkündür, ehtimal var)

行く・いく(iku) - 行ける・いける(ikeru) – gedə bilmək (getməyi mümkündür, ehtimal var)

座る・すわる(suvaru) - 吸われる・すわれる(suvareru) – otura bilər (oturmaq mümkündür, ehtimal var)

呼ぶ・よぶ(yobu) - 呼べる・よべる(yoberu) – çağırabilir (çağırmaq mümkündür, ehtimal var)

1-ci qrup feillərdə ehtimal növünün əmələ gəlməsinə nümunələr:

む(mu) => め(me) 読むyomu - oxumaq => 読(yomeru) – oxuyabilmək

く(ku) => け(ke) 行くike - getmək => 行ける(ikeru) – gedəbilmək

る(ru) => れ(re) 座るsuvaru – oturmaq => 座れる(suvareru) – oturabilmək

つ(tsu) => て(te) 待つmatsu – gözləmək => 待てる(materu) – gözləyəbilmək

ぶ(bu) => べ(be) 飛ぶtobu – uçmaq => 飛べる(toberu) – uçabilmək

す(su) => せ(se) 話すhanasu - danışmaq => 話せる(hanaseru) – danışabilmək

この椅子で座れると思います。

Kono isu de suvareru to omoimasu.

Fikirləşirəm ki bu oturacaqda oturmaq olar.

- このジュースを飲めると思います。

Kono cuusu o nomeru to omoimasu.

Fikirləşirəm ki bu meyvə suyunu içmək olar.

- 彼女はもう漢字が読めると思います。

Kanoco va kanci ga yomeru to omoimasu.

Zənnimcə qız ieroqlif oxuyabilir.

2) 2-ci qrup felləri üçün sonunda olan りşarəsini atıb, onu られるlə əvəz edilir.

食べる・たべる(taberu) yemək => 食べられる – yeyəbilmək

片づける・かたづける(katadzukeru) səliqəyə salmaq => 片づけられる – səliqəyə salabilmək

助ける・たすける(tasukeru) kömək etmək => 助けられる – kömək edəbilmək

変える・かえる(kaeru) dəyişmək => 変えられる – dəyişə bilmək, dəyişmək mümkündür

通る・とおる(tooru) keçmək => 通られる – keçəbilmək

Nümunə:

その店で買った服は変えられる。

Sono mise de katta fuku va kaerareru.

Bu mağazadan aldığımız paltarı dəyişmək mümkündür.

彼女はその部屋を片づけられる。

Kanoco va sono heya o katadzukerareru.

Qız bu otağı təmizləyə bilər.

その料理は温めて食べられる。

Sono ryouri va atatamete taberareru.

Bu yeməyi isidib yemək mümkündür.

2) 3-cü qrup fellər isə kökdən dəyişir.

来る(kuru) "gəlmək" 来られる(korareru) gələbilmək (gəlmək ehtimalı olmaq).

する(suru) "etmək" できる(dekiru) mümkün olmaq (etmək ehtimalı olmaq).

彼期日来られると言いました。

Kare va aşita korareru to iimaşita.

Oğlan sabah gələbiləcəyini dedi.

明日試合ができます。

Aşita şiai ga dekimasu.

Sabah yarış ola bilər.

Fel qrupları	Felin lüğət forması	Felin kökü	Felin icbar növü	Tərcümə
--------------	---------------------	------------	------------------	---------

1-ci qrup	呼ぶyobu "çağırmaq"	よべ yobe	よべる yoberu	Çağırmaq ehtimalı olmaq (çağırabilmək)
	聞くkiku "qulaq asmaq"	きけ kike	きける kikeru	Dinləmək ehtimalı olmaq (dinləyəbilər)
	頼むtanomu "tələb etmək"	たのめ tanome	頼める Tanomeru	Tələb etmək ehtimalı olmaq (tələb edəbilmək)
	飲むnomu "içmək"	のめ nome	のめる nomeru	sərxoş olmaq
	待つmatsu "gözləmək"	まて mate	待てる materu	Gözləmək ehtimalı olmaq (gözləyəbilər)
2-ci qrup	調べる Şiraberu "araşdırmaq"	しら şira	調べられる şiraberareru	Araşdırmaq ehtimalı olmaq (araşdırabilmək)
	おきる okiru "baş vermək"	おき oki	おきる okirareru	Baş vermək ehtimalı olmaq (başverəbilər)
3-cü qrup	来るkuru "gəlmək"	こ ko	こられる korareru	Gəlmək ehtimalı olmaq (gələbilər)
	する suru "etmək"	でき deki	できる dekiru	Etmək ehtimalı olmaq (edəbilmək)

Felin ehtimal növündə istifadə olunan cümlələrdə **ことができます**(koto ga dekimasu) ifadəsi də işlədilir. Ehtimal növü işlədilən cümlələrdə yapon dilində **でしょう**, (deşou), **かもしれません**(kamo şiremasen) modal sözləri də istifadə olunur ki, onlar da Azərbaycan dilində "görəsən", "bəlkə", "yəgin ki" mənasını verir.

Azərbaycan dilində güman, təxmin bildirən sözlər, xüsusən "yəgin ki" cümlənin əvvəlində istifadəsindən fərqli olaraq, yapon dilində **かもしれません**(kamo şiremasen) cümlənin sonunda istifadə olunur.

あした天気が変わるかもしれません。

Aşita tenki ga kavareru kamo şiremasen.

Yəgin ki sabah hava dəyişə bilər.

彼女韓国語が話せるでしょう。

Kanoco va kankokuqo ga hanaseru deşou.

Görəsən qız Koreya dilində danışa bilər mi?

Bu nümunələrdə feilin ehtimal növü işlənməsi modal güman, təxmin bildirən ifadələr olan "görəsən", "yəgin ki" ilə birləşərək istifadə olunub. Göründüyü kimi, Yapon dilində bu ifadələr cümlənin sonuna, Azərbaycan dilində isə cümlənin əvvəlinə əlavə olunur.

Yapon dilində feilin ehtimal növü feilin bacarıq növü ilə eyni qaydada düzəldilir. Bu səbəbdən bəzi nümunələrdə cümlədə feilin hansı növünün istifadə olunduğu, məhz cümlədəki digər ifadələrdən və modal sözlərdən anlamağa kömək edir.

毎日勉強しますから、英語が話せます。

Mai niçi benkyo şimasu kara eigo ga hanasemasu.

Hər gün oxuduğuma görə ingilis dilində danışa bilərəm.

Digər bir nümunə:

彼女はどんな言語でもわかることができます。

Kanoco va donna gengo demo vakaru koto ga dekimasu.

Qız hansı dil olursa olsun yaxşı başa düşür.

Burada biz "koto ga dekimasu" bacarmaq ifadəsini görürük, və Azərbaycan dilində də hər-hansı bir bacarıq barədə danışdıqda "bilmək" feili istifadə olunduğu kimi, yapon dilində də "dekimasu" eyni məna verdiyini görürük.

Ədəbiyyat:

1. Cəlilbəyli O.B. "Yapon dilində feilərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, AzAtam-2007, -147səh.
2. A. Axundov "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280səh.
3. Minna no Nihongo, Tokyo, 2006.
4. Kanji Look and Learn, Japan, 2009.
5. www.tofugu.com
6. www.nihongo.pro

Açar sözlər: *fel, ehtimal şəkli, ifadə, şəkilçi*

Ключевые слова: *глагол, вероятностная форма, выражение, аффикс*

Key words: *verb, potential, verbs, expression, affix*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili ilə müqayisə edilərək, Uzaq Şərqi fərqli dillərindən sayılan yapon dilinin feilin fərqli şəkillərini təmsil edən feilin ehtimal şəklindəndən danışılmışdır. Yapon dilində feilin ehtimal şəklində Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu məqalədə yapon dilində feilin növləri və şəkilləri haqqında məlumat və nümunələr göstərilmişdir. Feilin ehtimal şəklində geniş məlumat verilmişdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində feilin növləri bir gəddər azlıq təşkil etdiyinə baxmayaraq, feilin şəkilləri bir o gəddər fərqli və maraqlıdır. Yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür düzəldilir və bəzi hallarda tamamilə fərqli şəkildə düzəldilir. Məqalədə geniş və ətraflı formada feilin ehtimal şəklindəndən düzəlmə qaydaları, onların işlənmə yerləri və digər feilin şəkilləri ilə oxşar cəhətləri göstərilmişdir. Beləliklə Azərbaycan dili ilə bir çox nümunədə və fərqli formada verilən müqayisəli izah məqaləni daha ətraflı və dəqiq olmasına töhfə verir. Yapon və Azərbaycan dillərinin oxşar və fərqli cəhətləri var. İeroglif və struktur baxımından çətin dil olmasına baxmayaraq, yapon dili bir çox cəhətdə Azərbaycan dili və tələffüzünə yaxınlığı, xüsusən də samit və sait uyğunluğu, ahəng qanunu ilə oxşar söz düzəlmə qaydası bu dilin daha da yaxından öyrənilməsinə zəmin və maraqlı yaradır.

РЕЗЮМЕ

В статье, в сравнительной форме с Азербайджанским языком рассматривается вероятностная форма глагола, представляющая различные формы глагола в японском языке, который считается одним из интересных языков дальневосточного языков. Вероятностная форма глагола в японском языке была проанализирована в сравнении с азербайджанским языком. Эта статья содержит информацию и примеры типов глаголов и изображений на японском языке. Дается обширная информация о возможной, вероятностной форме глагола. Несмотря на то, что типов глаголов в японском языке немного меньше, чем в азербайджанском, изображения глаголов разные и интересные. Японский язык также имеет свои особые языковые правила. То есть правило создается по-разному на разных языках и в некоторых случаях совершенно по-разному. В статье подробно описаны правила образования вероятностной формы глагола, места их развития и сходства с другими формами глагола. Таким образом, сравнительное объяснение с азербайджанским языком во многих примерах и в разных формах способствует тому, что статья становится более подробной и точной. Японский и азербайджанский языки имеют сходства и различия. Хотя это иероглифически и структурно сложный язык, японский во многих отношениях близок к азербайджанскому языку и произношению, особенно по соответствию согласных и гласных, аналогичные правила словообразования с законом гармонии создают основу и интерес для более подробного изучения этого языка.

SUMMARY

The article discusses the potential form of the verb, representing various forms of the verb in Japanese, which is considered one of the different languages of the Azerbaijani and Far Eastern languages. The p form of the verb in Japanese was analyzed in comparison with the Azerbaijani language. This article provides information and examples of Japanese verb and picture types. Extensive information is given on the possible form of the verb. Despite the fact that the types of verbs in Japanese are slightly less than in Azerbaijani, the images of verbs are so different and interesting. The Japanese language also has its own specific language rules. That is, the rule is created differently in different languages and in some cases in completely different ways. The article describes in detail the rules for the formation of the probable form of the verb, the places of their development and similarities with other forms of the verb. Thus, the comparative explanation with the Azerbaijani language in many examples and in different forms contributes to the fact that the article becomes more detailed and accurate. Japanese and Azerbaijani languages have similarities and differences. Although it is a hieroglyphically and structurally complex language, Japanese is in many respects close to Azerbaijani and pronunciation, especially in terms of consonants and vowels, similar word formation rules with the law of harmony create the basis and interest for a more detailed study of this language.

Mövzunun adı:

Yapon dilində feilin ehtimal şəklindəndən müqayisəli tədqiqi

Сравнительное изучение вероятностной формы глагола в японском языке

Comparative study of the potential form of the verb in Japanese

Reviewer,

Prof. O.B. Jalilbayli

prof. O.B. CƏLİLBƏYLİ

проф. О.Б. Джалилбейли

Günay Allahverdi qızı Abdullaveva³³

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA ARTİKLİN İSTİFADƏ ÜSULLARI

³³ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Giriş. Müasir ingilis dilində artikl adlanan köməkçi nitq hissəsi isimlərin əvvəlində şlədilir və qarşısındakı isimə yanaşaraq onu bir növ təyindir.

Artikl əsas nitq hissəsi olan ismin mühüm əlamətlərindən birini müəyyən edir və ismə məxsus müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının bir qrammatik kateqoriya kimi ifadə olunmasına xidmət göstərir. Article ingilis dilinin qrammatikasında öyrəndiyimiz ən təməl mövzulardandır. İlk başlanğıcda asan mövzu görünməsinə baxmayaraq ingilis dilini öyrənmiş şəxslər ingilis dilində cümlə qurarkən ən asan mövzularda texniki səhvlərə yola verə bilirlər. Yazı və şifahi anlamada bir çox qrammatik səhflərlə qarşılaşırıq. Bu tip səhvlərlə ən çox ingilis dilinin qrammatikasında article-in düzgün istifadə olunmadığı hallarda rastlaşırıq. Article asan görsənməsinə baxmayaraq öyrənilməsi aktualığı tələb edən qrammatik mövzulardan biridir. İngilis dili qrammatikasında hər bir mövzuda istisna halının olduğunu bir çox qrammatik məsələlərdə görürük. Eləcə də artiklin ingilis dilində işlədilməsində istisna halları mövcuddur.

İngilis dili qrammatikasında artikl iki növdür: Qeyri-müəyyənlik Artikli (Indefinite), Müəyyənlik Artikli (Definite). Müəyyənlik the artıkları ilə ifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik də a artikli ilə ifadə olunur.

İlk öncə ingilis dilinin qrammatikasında müəyyənlik artiklini nəzərdən keçirək. Müəyyən the artikli "that" (o) işarə əvəzliyinin qədim formasından əmələ gəlmişdir. Müəyyən artikl həm tək, həm də cəm, həm sayıla bilən, həm də sayıla bilməyən isimlərlə işlədilir. Tələffüz zamanı özündən sonra gələn söz samitlə başlanarsa, the müəyyən artiklinin sonuncu səsi [ə] neytral səsi, saitlə başlanarsa, [i] kimi oxunur.

Məsələn, [ə] the boy – the boys: Open the window. Close the door.[i] the actress, the apple:

Ən ümumi şəkildə qeyri-müəyyən artikl a (an) o zaman işlədilir ki, söhbət müsahibə, dinləyiciyə, oxucuya məlum olmayan əşya və ya şəxsdən gedir. Əşya və şəxs barəsində əlavə məlumat verildikdə, haqqında danışılan şəxs və əşya eyni tipli şəxs və əşyalar sinfindən ayrıldıqda isə müəyyən artikl the işlədilir. Məsələn, This is a book. The book is black.

Qeyrimüəyyən a artikli "one" (bir) sayının qədim ingilis dilindəki formasından əmələ gəlmişdir.

Müasir ingilis dilində də həmin "bir" mənası mühafizə olunur və onagörə də qeyri-müəyyən artikl (əsasən) sayıla bilən tək isimlərin əvvəlində işlədilir.

Məsələn, a book, a folder, a pencil (3, s. 28).

Əgər ismin əvvəlində onu təyin edən sifət gələrsə, onda artikl sifətin əvvəlində işlədilir və yenə də ismə aid olur. A, samitlə tələffüz olunan isimlərdən əvvəl işlənir. A : bir, hər hansı bir mənasını ifadə edir. Məsələn, a nice girl.

Özündən sonra gələn isim və yaxud həmin ismi təyin edən sifət sait səslə başlayarsa, qeyri-müəyyən artiklin an forması işlədilir. "a/an" yalnız təkdə olan sayıla bilən və sifətlə təyin edilən mücərrəd isimlərlə işlədilir. Dilimizdə əsasən An: bir, hər hansı bir mənalarını ifadə edir. An, saitlə tələffüz olunan isimlərdən əvvəl gəlir. Məsələn, an actor, an outsider, an interesting book, an orange, an apple (3, s. 34).

İngilis dilində qeyri-müəyyənlik artikli geniş mövzudur. Çünki, qeyri-müəyyənlik artikli çox hallarda istifadə olunur. Bir çox mənbələrdən əldə edərək gəldiyimiz nəticə ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artikli əsasən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

1. Sənət, peşə və ixtisas haqqında məlumat verdikdə:

My brother is a teacher.

I am an English teacher.

2. Şəxs və ya əşyanı təsvir etdikdə: The sun is a star.

3. İlk dəfə bir isimdən bəhs etdikdə: I have a car

4. Ölçü, məbləğ, çəki, məsafə, vaxtı təyin etdikdə: 20 manats a kilo, once a month, five days in a week. Hundred, million, thousand sayılarının qarşısında işlədilə bilər: a million, a thousand.

5. "To have" feli digər mənələrdə işlənərək yaratdığı birləşmələrdə: to have a rest, to have a bath, to have talk...

İstisna: "to have+breakfast/lunch/dinner/supper" birləşmələri bu qaydaya tabe deyil: I am having dinner now.

6. Əşyanın hansı qrupa aid olduğunu bildirdikdə. Məs: Tennis is a game (7).

Nümunələrdən də gördüyü kimi. qeyri-müəyyənlik sayıla bilən, sayıla bilməyən, tək, cəm, xüsusi isimlərlə işlədilə bilər. Dilimizdə daha çox "o" işarə əvəzliyi kimi istifadə edilə bilər.

Nəşə haqqında ilk dəfə danışdıqda a/an işlədilir. İlk məlumatdan sonra, həmin isim haqqında olan digər cümlələrdə the işlədilir:

My father bought a magazine and a newspaper yesterday. The magazine was very interesting, but the newspaper was boring. My father bought a magazine and a newspaper yesterday. Jurnal və qəzet haqqında ilk dəfə məlumat verilir.

It is very hot. Can you open a window-pəncərə məlum deyil It is very hot. Can you open the window nearest the door- pəncərə məlumdur(6, s.33).

Aşağıdakı hallarda the artikli işlədilir:

1. Dünyada tək olması ilə fərqlənən isimlərin qarşısında işlədilir: the Sun, the capital, the universe, the cosmos, the world, the sky.

İstisna-1: Əgər belə isimlərin qarşısında təyinedici söz olarsa, o zaman a/an artiklinin işlədilməsi də mümkündür: A bright sun rises above the sea.

İstisna-2: the Sun/the Moon/the Earth istisna olmaqla digər planetlər artiklsız işlədilir.

2. Vəziyyətdən asılı olaraq məlum isimlərin qarşısında the artikli işlədilir. Məsələn, əgər biz hər hansı bir otağı sözlə təsvir etsək the floor-döşəmə, the ceiling –tavan və sairə kimi sözlərin qarşısında the artikli işlənəcəkdir, çünki hər bir otaqda yalnız bir tavan və ya döşəmə vardır: It was a new house. The roof was red, the door was brown.

3. Radio, same, difference, following, whole sözlərinin qarşısında həmişə the artıqlı işlədilir: I have read the whole book. I do not like to listen to the radio. Radio sözünün qarşısında the artıqlığın işlədilməsinə baxmayaraq television sözünün qarşısında the artıqlı işlədilmir:

I watch television everyday. I watch the television everyday.

4. Müəyyən sosial qrupu və ya sinifi ifadə edən isimlərin qarşısında işlədilir: **the public, the proletariat, the peasantry, the common people.**

5. Sıra saylarının qarşısında the artıqlı işlədilir: **the first, the second...** Qeyd: “at + sıra sayı” kombinasiyasında the artıqlı işlədilmir:

At first I did not like her, but in the end we became good friends - İlkin olaraq mən onu xoşlamırdım, amma sonda biz dost olduq.

in + the + morning, afternoon, evening . **Where do you go in the evening?** -Sən axşamlar hara gedirsən?

6. Adi dərəcədə olan sifətlərin qarşısında the artıqlığın işlədilməsi onların cəmlənməsini bildirir: rich -varlı — the rich – varlılar.

7. Üstünlük dərəcəsində olan sifətlərin qarşısında: **He is the strongest boy in our class**- O sinifdə ən güclü oğlandır.

8. Dillər language sözü ilə işlədildikdə onların qarşısında the artıqlı işlədilə bilər: **I learn English- I learn the English language.**

9. Ümumi qayda olaraq ad, soyad və ləqəblərin qarşısında artıqlı işlədilmir. Lakin aşağıdakı hallarda onların qarşısında the artıqlı işlədilə bilər. Əgər onlar Past Participle (Keçmiş zaman feli-sifəti) forması ilə təyin edilərsə: **The phoned Fuad is my friend.** (Zəng edən Fuad mənim dostumdur.) Əgər onların qarşısında peşə, sənət mənalarını ifadə edən söz işlədilsə: **the engineer Bayramova– Mühəndis Bayramov.**

10. Cəm halında olan ad və soyadların qarşısında the artıqlı işlədilir: **the Adams.**

11. Mehmanxana, restoran, teatr, kinoteatr, muzey, qəzet və təşkilat adlarının qarşısında the artıqlı işlədilir: **The British Museum**

12. Məşhur tarixi abidə, dövr və tikililərin qarşısında **the** artıqlı işlədilir: **The Tower of London.**

13. Coğrafi cəhətlərin qarşısında the artıqlı işlədilir: the north – şimal, the south - cənub, the west – qərb, the east – şərq, the north-east, the south-west.

14. Qütb adlarının qarşısında: **the North Pole – Şimal Qütbü; the South Pole – Cənub Qütbü; the Arctic – Arktika**

15. Coğrafi region adlarının qarşısında: **the Far East – Uzaq Şərq; the Near East – Yaxın Şərq**

16. Okean, dəniz, kanal, göl, çay adlarının qarşısında: **the Baltic Sea.**

17. Ada qruplarının qarşısında: **the British Isles, the Azores.**

18. Dağ silsilələrinin qarşısında: **the Alps, the Rockies, the Andes.**

19. Səhra adlarının qarşısında: **the Karakum, the Sahara.**

Bir çox hallarda da coğrafi adların qarşısında the artıqlı işlədilmir:

a) Körfəz adlarının qarşısında: **Hudson Bay, Mexico Gulf...**

İstisna: Lakin körfəz adlarının “of” sözü ilə düzəldilən birləşmələrində the artıqlı işlədilir: **the Gulf of Mexico** və s.

b) Yarımada adlarının qarşısında (yalnız yarımadanın adını çəkildikdə): **Kamchatka, Kola, Absheron.** Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Yarımada adları peninsula (yarımada) sözü ilə birlikdə işlədildikdə onların qarşısında the artıqlı işlədilir: **The Absheron Peninsula, The Kola Peninsula.**

c) Əgər göl adlarından sonra lake (göl) sözü gələrsə, onların qarşısında the artıqlı işlədilmir. Lake sözü gəlmədikdə isə işlədilir: **Lake Michigan, Lake Ontario-The Lake Michigan, The Lake Ontario.**

ç) Şələlə adları qarşısında: **Niagara Falls the Niagara Falls**

d) Ayrı-ayrılıqda ada adları qarşısında: **Great Britain, Cuba -the Great Britain, the Cuba.**

e) Ayrı-ayrılıqda dağ və zirvə adları qarşısında: **Elbrus -the Elbrus.**

ə) Qitə adları qarşısında: **Europe, Asia-the Europe, the Asia.**

f) Ölkə adları qarşısında: **France, China-the France, the China.**

İstisna-1: **the Ukraine/the Argentine/the Congo/the Sudan/the Yaman/the Netherlands** kimi dövlətlərin adları istisnalıq təşkil edir.

İstisna-2: Qitə, dövlət, ada adları republic, kingdom/ state/ continent/ island və s. sözlərlə işləndikdə onların qarşısında the artıqlı işlədilir: **The Azerbaijan Republic/ The United Kingdom etc.**

g) Vilayət, ştat, şəhər, qəsəbə, kənd adları qarşısında the artıqlı işlədilmir: **Quebec, Texas, California, Paris, Washington, Moscow, London, Oxford (4, s. 53).**

Bir sözlə, ingilis dilində artıqlı adlı qrammatik forma mövcuddur. Artıqlı əsasən ismin əlamətidir. Fikrimizdə tutduğumuz əşya müəyyəndirsə the artıqlı, qeyri-müəyyəndirsə a/an artıqlı işlədilir. Artıqlığın iki növü - Qeyri-müəyyənlilik artıqlı-a/an, Müəyyənlilik artıqlı- the ingilis dilinin qrammatikasında böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Verdiyeva Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, Maarif 1989, s.140
2. Həsənov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif, 1987, s.17. üm. 308 s.
3. Həşimov M. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Maarif, 2019
4. Hüseynov A. Müəyyənlilik və qeyri müəyyənlilik kateqoriyası haqqında Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1982 N3 Səh 50 -55
5. Qurbanov A.M, Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı, Maarif 1989, s.568

6. Crystal D. Style: The varieties of English, 2nd edition, London, 1987 28.
7. <http://www.cahid.info/archives/1737>
8. <https://kayzen.az/blog/ingilis-dili/21874/artikl.html>

Açar sözlər: Artıql, ingilis dili, dünya dilləri, ədəbi dil, qrammatika

Ключевые слова: Артикл, английский язык, the world languages, литературный язык, граммер

Key words: Article, English language, мировые языки, literary language, grammar

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA ARTIKLIN İSTİFADƏ ÜSULLARI XÜLASƏ

Dünyada hər bir dilin qrammatik qaydaları vardır. İngilis dilinin də digər dünya dilləri kimi özünəməxsus qrammatik qayda-qanunları mövcuddur. Article ingilis dilinin qrammatikasında öyrəndiyimiz əsas mövzulardandır. Articlin asan mövzu kimi görünməsinə baxmayaraq ingilis dilində cümlə qurarkən ən asan mövzularda texniki səhvlərə yola verə bilirlər. Səhfə yol verməmək üçün articlin işlənməsi metodunun öyrənilməsi vacibdir.

Məqalə ingilis dilinin qrammatikasında xüsusi rolu olan artiklin istifadə qaydalarına həsr olunmuşdur. Xüsusilə, artiklin müəvvənlik və qeyri müəyyənlik adlanan iki növündən bəhs olunur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТАТЬИ В ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

У каждого языка в мире есть грамматические правила. Английский, как и другие мировые языки, имеет свои грамматические правила. Артикл - одна из основных тем, которые мы изучаем в грамматике английского языка.

Хотя артикли могут показаться легкой темой, они могут допускать технические ошибки в самых простых темах при составлении предложений на английском языке. Важно научиться методике развития артикуляции, чтобы не ошибаться.

Статья посвящена правилам использования артикли, которая играет особую роль в грамматике английского языка. В частности, есть два типа артиклей: определенные и неопределенные. Различная научная литература была использована в написании.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Ərəb dilinin Şərqi və Qərbi ləhcələri arasında hələ qədim dövrlərdən ciddi fərqlər vardı. X əsr ərəb coğrafiyaçısı əl-Müqəddəsi hesab edirdi ki, Məğrib ölkələrinin danışq dilini anlamaq o qədər də asan deyil və o, digər “iqlim”lərin danışq dilindən, yəni Ərəbistan, İraq, Misir və Suriya ləhcələrindən fərqlənir. Həmin dövrdə yaşamış Bağdadlı filoloq Əbu Əli əl-Gali İspaniya səfəri zamanı Şimali Afrikadan keçərkən qeyd etmişdir ki, “O Şərqdən daha çox uzaqlaşdıqca, müsəlmanlar ərəb dilində daha pis danışmışlar və o narahat olmuşdur ki, səfər etdiyi yerə çatanda “ona tərcüməçi lazım olacaq” (5,7). XV əsr tarixçisi İbn Xəldun da ərəb dilinin “korlandığını” və onun Ərəbistan yarımadasının ərəblərinin danışığından fərqləndiyini yazmışdır (5,7).

Əslində Liviya, Tunis, Əlcəzair, Mərakeş və Qərbi Afrika ləhcələri, yazısı latın əlifbasında olan maltalıların danışq dili, Siciliya, Panteləriya, Balear adalarının, Əndəlüsün artıq istifadə olunmayan ərəb şivələri ayrı-ayrı, özünə məxsus ləhcələr qrupudur, ümumi Məğrib diləkti deyildir.

Məğrib ləhcələri, tarixi inkişaf prosesində formalaşmış üç qoldan ibarətdir: a) şəhər ləhcələri, b) kənd ləhcələri, c) bədvi ləhcələri. VII-VIII əsrlərdə ərəblər Məğrib ölkələrini işğal edərkən, bərbər qəbilələrini ölkə daxilində sıxışdırmış, özləri isə sahil zonalarını zəbt edərək şəhərlər yaratmışlar. Əlcəzairdə belə şəhərlər digər ölkələrə nisbətən daha sonra salınmışdır. Tədricən ərəblər əkinçi bərbər kəndlilərin ərazilərinə irəliləmiş və beləliklə kənd ləhcələri yaranmışdır. XI əsrdə Misirin Fatimi sultanı Məğrib ölkələrindəki üsyanları yatırtmaq üçün, Şimali Afrikaya Bəni-hilal, Bəni-suleym və Bəni-maqil kimi köçəri bədvi qəbilələrini göndərir. Həmin qəbilələrin nümayəndələri, o vaxtadək ərəblərin zəbt etmədiyi ərazilərə, Əlcəzairin yüksək dağlıq yaylalarına, Mərakeşin Atlantik okeanı düzənliklərinə, Saxaraya daxil olaraq, məskunlaşmış və bununla da bədvi ləhcələri yaranmışdır. Bəni-suleym qəbiləsinin nümayəndələri əsasən Liviyada, Tunisin cənubunda, Bəni-hilal qəbiləsinin nümayəndələri Əlcəzair ərazisində, Bəni-maqil qəbiləsinin nümayəndələri isə Mərakeşdə məskunlaşmışlar. Mavritaniya, Mali, Seneqal kimi Qərbi Afrika ölkələrinin ərəb qəbilələri də Bəni-maqil qəbiləsinə həmçinin aiddir (5,9-10).

Əlcəzair ləhcəsi (əddəricə) ərəb dilinin əlcəzairililər və xaricdəki Əlcəzair diasporası arasında geniş yayılmış növlərdən biridir. Ümumiyyətlə Əlcəzair ləhcəsi bərbər (əmaziğ), fransız, və nisbətən də ispan və türk dillərindən alınma sözləri özündə ehtiva edir. Həmçinin Əlcəzair ərəbcəsi bölgədən bölgəyə fərqlənir. Əlcəzair ləhcəsi iki genetik qrupa aid bir neçə fərqli ləhcəni əhatə edir: Hilal və Prehilal ləhcələri.

Hilal ləhcələri üç qrupa (şivəyə) bölünür: Şərqi Hilal ləhcələri (Celfa, Msila, Setif şəhərləri ətrafında yüksək düzənliklərdə geniş yayılmışdır), Mərkəzi Hilal ləhcələri (Əlcəzairin mərkəzi və cənubu, Paytaxtda və Oran şəhərinin cənubunda yayılmışdır), Makil ləhcələri (Oran (Vahran - وهران) şəhərinin qərb hissəsində yayılmışdır). Bundan başqa müasir şəhər və milli şivələr də Hilal ləhcələrinə aiddir.

Prehilal ləhcələri də üç qrupa (şivəyə) bölünür: şəhər, kənd və yəhudi şivələri. Şəhər şivələri əvvəllər Əlcəzairin Azemmur, Maskara şəhərlərində istifadə olunur. Cicel ləhcəsində, Konstantin şəhərinin şimalında, Kollo və Cicel də daxil olmaqla böyük bir bölgədə danışılır. Traras-Msirdi ləhcəsi isə Raşkun, Tlemcen, Trara və Hunain şəhərlərində geniş yayılmışdır. İbrani-Əlcəzair ləhcəsi, İsrail Dövlətinin yaranmasından sonra əksəriyyəti ölkəni tərk edən Əlcəzair yəhudilərinin şivəsidir. Əlcəzairin bədvi şivələri də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir (8).

Əlcəzairin bəzi vilayətlərində yerli əhali ərəb dilində deyil, ancaq bərbər (özlərini tamaziğt adlandırırlar) dilində (“şauyya”) danışirlar. Onlar əhalinin təxminən 20 faizini əhatə edirlər və Əlcəzairin Saxara vadilərində, Konstantin şəhəri yaxınlığındakı Oresa dağlıq massivində, Blida şəhəri yaxınlığında Atlasın yamaclarında, Uarsenis dağlıq massivində, Şərşel şəhərinin yüksəkliklərində məskunlaşmışlar (5,13).

Fonetika: Əlcəzair ləhcəsinin özünəməxsus cəhətlərindən biri sözlərin çox sürətli tələffüz olunmasıdır. Burada bəzən səslər ixtisara düşür, formasını dəyişir və sanki sındırılaraq bir-birinin içində tələffüz olunur. Sözlərin bir çoxunda [ə] səsinin [a] kimi tələffüzü geniş yayılmışdır. Məsələn: إسمها [ismuha] “onun adı”. Bir çox şəhərlərdə ج hərfi [j] kimi tələffüz olunur. Məsələn: جميل [jmiil] “gözəl”. Bunlardan əlavə ذ, ظ səsləri [d] kimi, ث səsi [t] kimi tələffüz olunur. Məsələn: استيقظت [astayqadt] “oyandım”, ذكركت [dakartak] “səni xatırladım”, مثال [mitəl] “məsələn” və s. Əlcəzair ləhcəsində felin indiki zaman birinci şəxs təkى ن preformativi qəbul edir və birinci şəxs tək ilə cəmi ayırmaq üçün cəmin sonuna uzun [u] hərfi artırılır. Məsələn: نروح [nruuh] gedirəm - نروحو [nruuhuu] gedirik. Ədəbi dilə nisbətən bəzi söz və ifadələrdə də dəyişikliklərə rast gəlinir, onlarda [v] və [ʃ] samitlərinin istifadəsi geniş yayılmışdır: وشارك [vaʃra:k] “necəsən? (k.c.)”, وشاركى [vaʃra:ki] “necəsən? (q.c.)”, وش [vuʃ] “nə?”, وشنو [vuʃnu] “nədir?”, توحتشتك [tuhaʃtak] “sənin üçün darıxmışam”, علاش [aləʃ] “niyə?”, مش [muʃ] “elə deyilmi?”, شحال؟ [ʃ(i)həəl] “neçəyədir?” və s. Bundan əlavə fellər inkar ədatı ilə işləndikdə bəzi hallarda felin sonuna ش [ʃ] artırılır. Məsələn: مقلتليش [məqultəliʃ] “mənə deməmişəm”.

Ədəbi dildə istifadə olunan və olunmayan bəzi söz və ifadələrdə fonetik dəyişmələr maraqlıdır: بزاز نحيك [bizzə:f nehibbak] “Səni çox sevirəm”, بصحتك [bisahtak] “nuş olsun!”, وينك؟ [veynək] “haradasan?”, نفسي [nəfsi] “istəyirəm”, بزاز [bizzə:f] “çox” və s. الله يسلمك [Allah yisallimak] “Allah salamatlıq versin (Təşəkkür etmək üçün daha çox istifadə olunur)!”.

Leksika. Ümumməğrib dialektində çoxlu sayda eyni şəkildə tələffüz olunan sözlərin olmasına baxmayaraq, Məğrib ölkələrinin tarix boyu bölünməsi və bir-birindən uzaqlaşması ümumməğrib danışq dilinin yaranmasına mane olmuşdur. Məsələn, bəzi sözlərdəki fərqləri aşağıdakı cədvəldə görə bilərik:

³⁴ f.ü.f.d. Bakı Dövlət Universiteti

Liviya ləhcəsi	Tunis ləhcəsi	Əlcəzair ləhcəsi	Mərakeş ləhcəsi	Tərcümə
ya:sər	barşa	bizzə:f	bezzə:f, bəl'a,	çox
ela:n	tavva	dilvok, dru:k,	da:ba	indi
bəss	ba:rka	yəzzi	ba:raka	bəsdır!
ikattar xi:rək		sahha	ba:rak Allau fi:k	Sağ ol
sa:va	'amal	lka/yelki; xdəm	dar:/idi:r, ka	etmək
dezz	rsel	ba't, seyyeb	si:fot	göndərmək

Əlcəzair ləhcəsində bir çox dillərdən alınma sözlər vardır. Türk dilindən alınmalar digər dillərdən gəlmə sözlərə nisbətən daha çoxdur. Əlcəzairdə Osmanlı hakimiyyəti 1529-cu ildə hakimiyyətə gəlmiş və 1830-cu ilin iyulunda Fransız işğalına qədər davam etmişdir. Osmanlı dövründə Əlcəzairin şəhər mərkəzlərində və qəsəbələrində mədəniyyət və dil müxtəlifliyi üstünlük təşkil edirdi. Türklər rəsmi dil olan Osmanlı türkcəsindən istifadə edirdilər. İbadət və məscid dili klassik ərəb dili olduğu halda, danışıqda bərbər dilinin ləhcələri istifadə edilirdi. Şəhər və qəsəbələrdə ikidillilik və ya çoxdillilik mövcud idi və burada təxminən 15 dildə danışırdı. Bərbər dili və ləhcələri Osmanlı mərkəzi hökumətinə müqavimət göstərən güclü tayfa birliyini və ortaqlıq kimliyi təmsil edirdi (1,23). Ərəb ədəbi dili və ya danışıq dili kimi ərəbcə vacib olaraq qalmışdı; yerli qəsəbə əhalisi və Əndəlüs köçkünləri (Moorlar) bu dildə danışırdılar. Bərbərlərin üstünlük təşkil etdiyi qəbilələr tərəfindən şəhərlər və qəsəbələr ətrafında başa düşülən yeganə dil də bu idi. Türklərin yerli xalqla söhbətləri zamanı şer və rəsmi yazışmaların dili olaraq istifadə etdiyi dil də ərəblərin danışıq dili idi (1,23). Əlcəzairli olmayan və Avropadan kölə kimi gətirilən şəxslər də bu mozaikaya öz dillərini əlavə etdilər.

Bəzi tədqiqat işlərində türk dilindən ərəb ədəbi dilinə keçmiş 500 ilə 900 arasında söz olduğu göstərilir və ərəbcədən Əlcəzair danışıq dilinə keçmiş 600-dən çox söz müəyyən edilmişdir. Həmin araşdırmalarda birbaşa türk dilindən və ya digər dillərdən, xüsusilə də fars dilindən türk dili vasitəsilə ərəb dilinə keçmiş hərbi və inzibati sözlər, peşə adlarını, yemək və içki adları, geyim və toxuculuqla əlaqəli sözlər, heyvanlarla əlaqəli sözlər, alət adları, qohumluq terminləri, metal adları, yer adları, xüsusi adlar, ləqəblər, müxtəlif sifətlər və fellər qeyd olunur. Bundan əlavə, türk dilinin ən işlək şəkildə olan –çı və –li düzəltmə şəkildə sözlər (məsələn, [tutunci] “tütün satıcısı”, [tobci] “topçu”, [sabonci] “sabun satan” və s.), “baş” sözü ilə əmələ gələn peşə və inzibati mənə bildiren sözlər (məsələn baş carrah, umbaşi, bekbaşi, başkatib və s.) türkcədən ərəb dilinə keçən sözlər arasında çoxluq təşkil edir və türkcənin ərəb dilinə olan struktur təsirləri kimi qiymətləndirilməlidir (1,30).

Əlcəzair tədqiqatçısı Məhəmməd ben Çenebin 1922-ci ildə yazdığı “Əlcəzair danışıq dilinə türk dilindən keçmə türk və türk dili vasitəsilə keçən fars sözləri” adlı kitabı özünün ön sözdə dediyi kimi, Bausierin 1887-ci ildə nəşr olunan ərəb-fransız praktiki lüğətinə (Dictionnaire pratique arabe-français) əsaslanır və o oraya Konstantin və Medya şəhərlərində qeydə aldığı sözləri əlavə etmişdir. Araşdırmasında Çeneb ərəb dilinin Əlcəzair ləhcəsinə keçən 634 türk sözünü təsbit etmişdir. Bu sözlərdən 72-si hərbi, 31-i dəniz, 39-u yemək-icməyə aid sözlər, 59-u alət və qab adları, 55-i geyim, 65-i incəsənətlə əlaqəli və 313-ü müxtəlif sahələrə aid sözlərdir. Çeneb öz tədqiqatına türk dilindəki xüsusi isimləri daxil etməyib. Müəllifə görə, 634 sözdən 95-i zamanında istinad etdiyi əşya və məkanların hazırda işlədilməməsi səbəbiylə istifadə olunmur (3,158).

Əlcəzair ləhcəsinə həm türk sözləri, həm də türk dili vasitəsilə fars, italyan, ispan, yunan dillərindən sözlər keçmişdir. Məs.: [şəviş] “çavuş”, [bənyər] “ucu iti xəncər”(türkcə “penal”, italyanca “pugnale”), [şışəna, şışxəna] “karabin, tüfəng növü” (türkcə [şəshane, şışhane] “geniş ağızlı bir növ karabina”, fars dilindən [şəshəne] “altıbucaqlı”); [çra:k] “köməkçi, dost, mağaza işçisi (türkcə: çırak)”, [bendira] “gəminin aşağı dirəyinə sancılan bayraq (türkcə: bandera, bandiyera; italyanca: bandiera; ispanca: bandera); [ba:z] “bez” və s. Əsasən Anadolu ləhcəsinə yaxın səslənən gündəlik həyatda istifadə olunan digər sözlər də vardır ki, həmin sözlər indi də paytaxtda və Osmanlı dövründə Əlcəzairin ən böyük bəyliyi olan Şərqi bəyliyədə istifadə olunur: بالاك [bələ:k] “ola bilsin “türkcə belki””, تېسي [tebsi] “sini”, طنجرة [tencere] “qazan” və s (3,160-200).

Bərbər dilindən alınmalara az rast gəlinir: ən çox Mərakeş (10-15%), Əlcəzair və Tunis (8-9%) ləhcələrində, az halda isə Liviya ləhcələrində vardır. Bəzi bərbər sözləri xüsusi formalara malik olur (Məsələn [a-] ilə başlayır və ya [t] ilə başlayıb [t] ilə bitir və s.: [aqva:l] “qoyun növü”, [tinesna:st] kəpək) və artıqlıq qəbul etmir. Bir çox sözlər isə, hətta başqa dialektlərə keçmişdir. Məs.: [fəkru:n, fəkra:n] “tısbağa”, [fərtəttə] “kəpənək” və s (5,66-67).

Ərəblər Şimali Afrikada Bizans idarəçiliyi ilə üz-üzə gəlmiş və buna görə Əlcəzair ləhcəsində kifayət qədər yunan dilindən alınma sözlər vardır. Yunan dilindən Məğrib ləhcələrinə pul, ölçü, çəki vahidləri, hərbi maşınlar, Bizansın mədəniyyət aləminin istehsalat vasitələrinin adları aiddir. Məs.: [kunta:r] “sentner”, [korta:s] “kağız torba” və s.

Əlcəzair ləhcəsində, xüsusilə də Vəhrani ləhcəsində ispan dilindən alınma sözlərə rast gəlinir. Tədqiqatçılar bu ləhcədə səkkiz yüz ispan sözünün olduğunu deyirlər. Məs.: فيشة [fi:şta] “şənlik (ispanca “fiesta”)”, سمانة [semana] “həftə (ispanca “semana”)”,

البَرَاقَة barraka “kazarma, barak (ispanca “barraca”)", بلوزة [bluza] “köynək (ispanca “blusa”)", البندير “bande:r” “nağaraya bənzər musiqi aləti (ispanca “pandero”)" və s (5, 69-71).

Əlcəzairdə fransız müstəmləkə hakimiyyəti 1830-cu il istilası ilə başlamış və 1962-ci ildə bitən Əlcəzair İstiqlal Müharibəsinə qədər davam edərək, 132 ili əhatə etmişdir. Əlcəzair rəhbərliyi, 132 illik Fransız hakimiyyəti dövründə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişsə də, əhalisinin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Aralıq dənizi sahil bölgəsi, 1848-ci ildən müstəqilliyinə qədər Fransanın ayrılmaz bir hissəsi olaraq idarə edildi. Fransanın ən uzun müddətli dənizdən kənarında qalan ərazilərindən biri olan Əlcəzair, kolon olaraq bilinən yüz minlərlə Avropalı mühacirin axını üçün əlverişli bir yer halına gəlmişdi. Bununla birlikdə, yerli müsəlman xalqı tarix boyu ərazidə əhalinin əksəriyyəti olaraq qalmışdı. 1954-cü ildə, Əlcəzair-Fransa Müharibəsi insanlığa qarşı cinayətlərlə xarakterizə edildi və 1962-ci ilin martında Evian müqavilələri və 1962-ci ilin iyulunda öz müqəddəratını təyin etmə referendumu ilə Əlcəzairin müstəqillik qazanması ilə sona çatdı. Əlcəzair ləhcəsinə fransız dilindən daha çox söz keçmişdir. Məs.: [ferşiʔa] “çəngəl” (fransızca “fourchette”); [fraz] “çiyələk” (fransızca “fraises”); [frijidar] “soyuducu” (fransızca “réfrigérateur”); [valiza] “çamadan” (fransızca “valise”); [farina] “un” (fransızca “farine”); [tunubil] “maşın” (fransızca “automobile”) və s (8).

Morfologiya. Ədəbi dildən fərqli olaraq, Əlcəzair ləhcəsində əvəzliyin təsniyasından istifadə olunmur, onun əvəzinə cəm forması işlədilir.

Şəxs əvəzliləri: [ana] “mən”, [n'ta] “sən (k.c.)”, [n'ti] “sən (q.c.)”, [huvva] “o (k.c.)”, [hiyya] “o (q.c.)”; [hna] “biz”, [n'tuma] “siz (k.c.)”, [n'tuma] “siz (q.c.)”, [huma] “onlar (k.c.)”, [huma] “onlar (q.c.)”.

İsmi cümlənin mübtədasi rolunda işlənən şəxs əvəzliləri aşağıdakı kimi olur: [rani] “mən”, [rak] “sən (k.c.)”, [raki] “sən (q.c.)”, [rah/rahu] “o (k.c.)”, [rahi/raha] “o (q.c.)”; [rana] “biz”, [raku/rakum] “siz (k.c. / q.c.)”, [rahum] “onlar (k.c. / q.c.)” (7; 8).

Sahiblik mənasında طاء sözünün bitişən əvəzlilərlə istifadəsi geniş yayılmışdır: [ta:'i:] “mənim”, [ta:'u:] “onun (k.c.)” və s. Məs.: [Dar ta'ı-na] “bizim evimiz”.

İşarə əvəzliləri: [had] “bu (k.c.)”, [hadi] “bu (q.c.)” (vurğu məqsədilə [hada/ hadaya] “bu (k.c.)” və [hadiyya] “bu (q.c.)” də istifadə oluna bilər); [dak] “o (k.c.)”, [dik] “o (q.c.)” (vurğu məqsədilə [hadak] “o (k.c.)” və [hadik] “o (q.c.)” də istifadə oluna bilər); [hadu] “bunlar (k.c.)”, [haduma] “bunlar (q.c.)”; [duk] “onlar (k.c.)”, [haduk] “onlar (q.c.)”.

Sual əvəzliləri nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişikliklərə uğramış, və ya başqa sözlərlə əvəz olunmuşdur: [vaş] “nə?”, [şkun/menhu] “kim?”, [vi:n] “harada”, [vaqtaş?, vektəş, vektah, vekket] “nə vaxt?”, [lah/la:ş] “niyə?”, [vaşmen, aşmen, ama] “hansı?”, [ta:' men] “kimin?”, [kifaş, kifah] “necə?”, [şha:l, qedda:ş, gueddaş, gueddah] “nə qədər?”.

Saylar əsasən, fonetik dəyişikliklərə uğramışdır: [tlatsa], [reb'], [xemsa], [setsa], [seba'], [smenya], [tes'a], [hdaş], [tnaş], [tluttaş], [arba'taş], [xumstaş], [suttaş], [sba'taş], [tmantaş], [tsataş], [aşri:n], [tla:ti:n] və s.

Əlcəzair ləhcəsində felin ikinci və üçüncü şəxslərinin cəmində cins fərqliliyi yoxdur və Prehilal ləhcəsində ikinci şəxsin təkində cins fərqliliyi yoxdur. Hilal ləhcələri ikinci şəxs təkin cinsiyyət fərqliliyini qoruyur. [kteb] “yazmaq” felinin keçmiş, indiki-gələcək, gələcək və indiki davaedici zamanlarda təsriyinə nəzər salaq: keçmiş zaman: [ktebt], [ktebna], [ktebt], [ktebna], [ketbt], [ktebtu], [ktebti], [ktebtu], [kteb], [ketbu], [ketbet], [ketbu], indiki-gələcək zaman: [nekteb], [nekketbu], [nekteb], [nekketbu], [tekteb], [tekketbu], [tekketbi], [tekketbu], [yekteb], [yekketbu], [tekteb], [yekketbu], gələcək zaman: [Rayeş nekteb], [Rayhin nekketbu], [Rayha nekteb], [Rayhin nekketbu], [Rayeş tekteb], [Rayhin tekketbu], [Rayha tekketbi], [Rayhin tekketbu], [Rayeş yekteb], [Rayhin yekketbu], [Rayha tekteb], [Rayhin yekketbu], gələcək zaman: [Rani nekteb], [Rana nekketbu], [Rani nekteb], [Rana nekketbu], [Rak tekteb], [Rakum tekketbu], [Raki tekketbi], [Rakum tekketbu], [Rah yekteb], [Rahum yekketbu], [Raha tekteb], [Rahum yekketbu]. Ümumiyyətlə, gələcək zamandan çox istifadə olunmur. Onun əvəzinə indiki-gələcək və indiki davaedici zamanlardan istifadə edilir. Digər dialektlərdə olduğu kimi, hərəkəti indiki zamana aid etmək üçün ismi-fəildən də geniş istifadə olunur.

Misir ləhcəsində olduğu kimi, Əlcəzair ləhcəsində də inkarı bildirmək üçün [mə] inkar ədatı və [-ş] sonluğundan istifadə olunur (4, 22): keçmiş zaman: [ma ktebt-ş],[ma ktebna-ş],[ma ktebt-ş],[ma ktebna-ş],[ma ketbt-ş],[ma ktebtu-ş],[ma ktebti-ş],[ma ktebtu-ş],[ma kteb-ş],[ma ketbu-ş],[ma ketbet-ş],[ma ketbu-ş], indiki-gələcək zaman: [ma nekteb-ş],[ma nekketbu-ş],[ma nekteb-ş],[ma nekketbu-ş],[ma tekteb-ş],[ma tekketbu-ş],[ma tekketbi-ş],[ma tekketbu-ş],[ma yekteb-ş],[ma yekketbu-ş],[ma tekteb-ş],[ma yekketbu-ş], gələcək zaman: [ma Rayeş-ş nekteb],[ma Rayhin-ş nekketbu],[ma Rayha-ş nekteb],[ma Rayhin-ş nekketbu],[ma Rayeş-ş tekteb],[ma Rayhin-ş tekketbu],[ma Rayha-ş tekketbi],[ma Rayhin-ş tekketbu], [ma Rayeş-ş yekteb],[ma Rayhin-ş yekketbu],[ma Rayha-ş tekteb],[ma Rayhin-ş yekketbu], indiki davaedici zaman: [ma Rani-ş nekteb],[ma Rana-ş nekketbu],[ma Rani-ş nekteb],[ma Rana-ş nekketbu],[ma Rak-ş tekteb],[ma Rakum-ş tekketbu],[ma Raki-ş tekketbi],[ma Rakum-ş tekketbu],[ma Rah-ş yekteb],[ma Rahum-ş yekketbu],[ma Raha-ş tekteb],[ma Rahum-ş yekketbu]. Inkarı bildirmək üçün bəzən [mə] inkar ədatı və [valu] inkar sözündən də istifadə edilir. Məs.: [ma qult valu] “Mən bir şey demədim” (2,213-219).

Bu ləhcədə [əl] artiklindəki [ə] saiti [e] kimi tələffüz olunur, qəməriyyə samitlərindən əvvəl isə, [le] kimi tələffüz olunur. Məs.: [le-qmer] "ay".

Yer zərflərində də dəyişikliklər baş vermişdir: [hnaya] "düz burada", [hna] "burada" or [el-hih] "orada". Məs.: [rani hna] "Mən buradayam".

Həm ərəb ədəbi dilində işlənən, həm də işlənməyən bağlayıcılar və ön qoşmalara rast gəlmək mümkündür: [beşşah] "amma, lakin"; [xaṭar, xaṭraḳeş, 'laxaṭer] "çünkü"; [bla ma / blaç] "-sız4", [mur, mura, ba'd, vra] "sonra", [bi:n (cəmdə: bina:t)] "arasında", [baş, bah] "belə ki", [kaş ma] "əgər" və s.

Sintaksis. Feli cümlələrdə xəbər ədəbi dildə olduğu kimi, cümlənin əvvəlində, həmçinin mübtədadan sonra gələ bilər. Mübtədə daxili cəmdə olan isim və ya topla isimdən ibarətdirsə, xəbər tək qadın cinsində olur. جات جماعة [cə:t cma:'a] "Camaat gəldi". Mürəkkəb cümlələrdə əsas bağlayıcı kimi و bağlayıcısından istifadə olunur. أَنْ Və أَنْ bağlayıcıları ilə düzələn tamamlıq budaq cümlələrindəki həmin bağlayıcılar düşür və bağlayıcısız işlənir..

Ədəbiyyat siyahısı

1. Benrabah Mohamed. "Language conflict in Algeria: from colonialism to post-independence. multilingual matters". Bristol, 2013. 250 p.
2. [Elizabeth M. Bergman](#). Spoken Algerian Arabic. US, Dunwoody Pr., 2005 (first edition 1851). 403 p.
3. Muhammad Ben Cheneb. "Cezayir konuşma dilinde muhafaza edilen türkçe ve (türkçe araçıyla gelen) farsça kelimeler" (çev. Ahmed Ateş), TDAY-B, 1966, s. 157-213.
4. [Yatir Nitzany](#). Conversational Arabic Quick and Easy: Algerian Dialect, Darja, Darija, Maghreb, Algeria, Colloquial Arabic, Algerian Arabic. Algeria, 2019. 44 pages
5. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. Москва, 1962, 132 с.
6. <https://doi.org/10.16989/TIDSAD.1559>
7. <https://tr.history-hub.com/cezayir39de-hanai-dilleri-konusuyor>
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Algerian_Arabic
9. https://en.wikipedia.org/wiki/French_Algeria
10. <https://www.echroukonline.com/%D9%83%D9%84%D9%85%D8%A79>

Açar sözlər: ərəb dili, əlcəzair ləhcəsi, alınma sözlər,

Ключевые слова: Арабский язык, алжирский диалект, заимствованные слова

Key words: Arabic language, Algerian dialect, borrowed words

SUMMARY

There have been significant differences between the Eastern and Western dialects of Arabic since ancient times. In fact, the dialects of Libya, Tunisia, Algeria, Morocco and West Africa, the spoken language of the Maltese written in the Latin alphabet, the Arabic dialects of Sicily, Pantelleria, the Balearic Islands and Andalusia are separate dialects, not a common Maghreb dialect. Algerian Arabic varies from region to region. It includes several different dialects belonging to two genetic groups: Hilal and Prehilal dialects. One of the peculiarities of the Algerian dialect is the rapid pronunciation of words. Here, sounds are sometimes reduced, changed in shape, and pronounced as if they were broken. There are significant differences in phonetic, lexical, morphological and syntactic features unlike to literary language.

Резюме

С древних времен между восточными и западными диалектами арабского языка были существенные различия. В самом деле, диалекты Ливии, Туниса, Алжира, Марокко и Западной Африки, язык мальтийский, написанный латинским алфавитом, исчезнувшие арабские говоры Сицилии, острова Пантелерии, Балеарских островов и Андалусии – представляют однородную группу диалектов, не восходящих к какому-либо общемагрибскому праязыку. Алжирский арабский язык варьируется от региона к региону. Алжирский диалект включает несколько различных диалектов, принадлежащих к двум генетическим группам: хилальский и прехилальский. Одна из особенностей алжирского диалекта - быстрое произношение слов. Здесь звуки иногда сокращаются, меняют форму и произносятся так, как будто они прерваны. Фонетические, лексические, морфологические и синтаксические особенности существенно различаются от литературного языка.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Ülviyyə Akif qızı İbrahimova³⁵

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Türk xalqlarının, xüsusilə də oğuz tayfalarının bədii təfəkkürünün məhsulu sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünya mədəniyyətinə çox böyük töhfələr vermiş tarixi abidəmizdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilimizin, ədəbiyyatımızın, dastan yaradıcılığımızın, bütünlükdə mədəniyyətimizin tarixini öyrənməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Təsədüfi deyil ki, iki əsrdən

³⁵ Bakı Dövlət Universiteti, kiçik elmi işçi

artıqdır bu dastan dünya ədəbi fikrinin istinad nöqtəsidir. Akademik İ.Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan ictimai-mədəni həyatının ensiklopediyası adlandırır.

Qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində müstəsna rola malikdir. Professor Ə.Dəmirçizadə dastanın dili üzərində qiymətli tədqiqat aparmışdır. Müəllif əsərinin I fəslində abidənin tədqiqinə dair bir sıra mülahizələr söyləməklə yanaşı qalan üç fəslində dastanların fonetik, qrammatik və leksik quruluşunu ətraflı səciyyələndirmişdir [1].

N.Xudiyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilini araşdırarkən köməkçi nitq hissələri haqqında yazır: “Əsas nitq hissələrinin normativliyi abidənin dilində köməkçi nitq hissələrinin tarixi normativliyi ilə müşayiət olunur və möhkəmləndirilir. Köməkçi nitq hissələrinin - qoşma, bağlayıcı və ədatların, demək olar ki, mühüm formaları və ən mühüm sintaktik funksiyaları “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz realizasiyasını tapmışdır [4].

Biz bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən köməkçi nitq hissələrindən söhbət açacağıq.

B.Xəlilov yazır: “Əsas nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən qədimlik-tarixilik baxımından fərqlənir. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri ilə müqayisədə nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Deməli, əsas nitq hissələri daha qədim tarixə malikdir. Belə ki, dilin ilk dövrlərində əsas nitq hissələri mövcud olmuşdur. Onların bir qismi köməkçiləşməyə və oradan da şəkildəşməyə doğru inkişaf etmişdir [3, s. 147-148].

F.Zeynalov isə bu barədə yazır: “Türk dillərinin qrammatik quruluşunun, lüğət tərkibinin zəngin olmadığı dövrlərdə qoşmaların vəzifəsini hal şəkildələri, bağlayıcıların vəzifəsini intonasiya, sözün sırası, feili bağlama, feili sifət yerinə yetirmiş, ədatlar isə yox dərəcəsində olmuşdur [7, s. 40-41].

Ədəbi dil tarixinin görkəmli tədqiqatçıların tarixən yazılı abidələrimizin dilində işlənən köməkçi nitq hissələri haqqında dedikləri fikirləri və müasir Azərbaycan dilindəki köməkçi nitq hissələrinin təsnifatını nəzərə alaraq dastanda işlənən köməkçi nitq hissələrini araşdıraraq:

Ədat: Ədatlar dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissələridir. M.Hüseynzadə yazır: “Ədat müstəqil nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkildəşməyə doğru inkişaf prosesi keçirməkdə olan bir nitq hissəsidir [2].

Ədatların aşağıdakı mənə növləri var: 1. Qüvvətləndirici 2. Dəqiqləşdirici 3. Məhdudlaşdırıcı 4. Sual 5. Əmr 6. Təsdiq və inkar 7. Arzu və qeyd-şərt ədatları.

Bu təsnifatı əsas götürərək dastanda işlənən ədatları nəzərdən keçirək:

Qüvvətləndirici ədatlar: **Axi (axır), ki, lap, hətta, belə, bir, bircə.** Qara qıyma gözlərini uyxu almış, açgöl **axı**. Ol ikicə sünücüğün uzun olmuş, yığsuz **axı** [5, s.].

Və yaxud: Qaba ağacın qurmuşdu, yaşardı, **axır!** Şahbaz atun qarımışdı, yaşardı **axır!**

“**Axır**” ədatı müasir dilimizdə işlətdiyimiz “**axı**” ədatının qədim formasıdır. Dastanda həm **axır**, həm də **axı** formasına rast gəlirik. Bu ədat ifadəyə nəhayət, son, nəticə məzmunu qatır.

Sual ədatları: Azərbaycan dilində çox işlənən ədatlardan biri də sual ədatlarıdır ki, bunun vəzifəsi sual cümlələrində işlənməklə cümlənin ümumi məzmununa aid olan sualın daha da qüvvətlənməsinə kömək edir.

Dastanda ki, **bəs, məgər, vəni, hamı, m⁴** sual ədatlarına geniş şəkildə rast gəlirik. Ən çox təsadüf etdiyimiz sual ədatı “**m⁴**”, ədatdır: Xan qızı, yerimdən **duravınmı?** Yağan ilə boğazından **tutavınmı!** [5, s.].

Və ya: Beyrək gedəli Bəm – Bəm dəpə başına **çıqdınmı** qız. Qarğu kimi qara gözdən acı yaş **dökdünmü** qız [5, s.].

H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan dilində sual ədatları tarixən də çox yayılmış ədatlar olmuşdur. “**M⁴**” ədatı türk dilləri üçün müştərək olan ədatdır. Azərbaycan dilində sual məzmunu intonasiya və sual əvəzlilikləri ilə də verildiyi üçün bir çox yazılarda “**m⁴**” ədatı işlənmişdir [6, s. 217].

“**Məgər**” ədatı: **Məgər** sənə qardaşın yox olubdur. Yürəyinə qaynar yağlar qoyulubdur? [5, s. 98].

“**Məgər**” ədatı dastanda “**sən demə**” mənasında da işlənmişdir: “**Məgər**” sultanım, oğlan ol arada yıqılmışdı [5, s. 61]. **Məgər**, sultanım Dirsə xanın xatunı bunu tuymuş [5, s. 63].

Bu söz Azərbaycan dilinə fars dillərindən keçmişdir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, tarixən də bu söz cümlə daxilində sərbəst surətdə sual ədatı vəzifəsində işlənmiş və mənaya müxtəlif xüsusiyyətlər əlavə etmişdir.

Başqa sözlə desək, sual məzmunu ilə birlikdə təkid, tərəddüd, şübhə və s. də bildirmişdir [6, s. 219].

Qeyd edək ki, “**məgər**” ədatı şərqi qrupu dialekt və şivələrimizdə “**bəgəm, bəyəm**” şəklində işlənir.

“**Bəs**” ədatı: Ya **pəs** sən nə eyləməklüqdəsən [5, s. 120].

Ya **pəs** nədəlim [5, s. 89].

Ya **pəs** necə qurtuldun Dəli Qacarın əlindən? [5, s. 91].

Göründüyü kimi müasir dilimizdə işlətdiyimiz “**bəs**” ədatı “**pəs**” variantında dastanda işlənmişdir. Mənşəyi etibarilə farsca **pəs** sözündən düzələn bu söz müasir Azərbaycan dilində sual ədatı kimi işlənir.

H.Mirzəzadə yazır: “Sual cümlələrinin əvvəlində gələrək sual intonasiyasının daha dəqiq şəkil almasına xidmət edir. Ədəbi dilimizin tarixi inkişafı göstərir ki, “**bəs**” ədatı bütün dövrlərin yazı dilində istifadə edilmişdir [6, s.].

Məhdudlaşdırıcı ədatlar: Dilimizdə elə ədatlar vardır ki, onlar özlərindən sonra gələn sözün və ya söz birləşmələrinin, bəzən də bütün cümlənin mənasını məhdudlaşdırır (**Yalnız, ancaq, bir, bircə, təkcə, elə**).

Ancaq və **yalnız** ədatı bir-birini əvəz edə bilər və bəzən də hər ikisi eyni cümlədə işlənir.

Üslubla bağlı olaraq “**ancaq**” ədatı cümlənin sonuna da keçə bilər.

Yalnız oğul xəbərini, a Dirsə xan, deyil mana!

Yalnız oğul yollarında dönməyeyin! [5, s.].

“Ancaq, yalnız, bircə, təkcə” ədatlarının yaratmış olduğu məhdudluğu, seçilmə mənasını **bir** və **tək** ədatları vasitəsilə də ifadə etmək mümkündür.

Bir bəgü görünməz bağrım yanar. Neylədin, deyil mana! [5, s.].

Əmr ədatları: **Əmr** ədatları aid olduqları cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövq etmə, diqqəti cəlb etmə və s. mənalarının yaranmasına səbəb olur.

Əmr ədatlarının bir qismi həm müstəqil köməkçi nitq hissəsi və başqa ədat, həm də əmr ədatı kimi, bir qismi ancaq ədat kimi, bir qismi də şəkilçi kimi işlənir.

Əmr ədatları aşağıdakılardır: **Bax, gəl, gəlsən, gələsən, gələsənə, gəlin, gələsiniz, qov, qovun, gör, görün, görək, ba, da, də, di, -sana, -sənə.**

Qo bəni qadın ana, çəngələ ursunlar, **qo** ətimdən çəksinlər [5, s. 76].

Gəl ədatı: İndi **gəl** səninlə gürəş tutalım [5, s. 88].

Gəl imdi səninlə ava çıxalım.

Qazan qara köpəklə xəbərleşdi **görəlim**, xanım nə xəbərleşdi [5, s. 64].

Oğlan bunda babasına soylamış **görəlim**, xanım nə soylamış [5, s. 64].

Di ədatı: İndi Qazan bəg, **di** bizi ög [5, s. 188].

Beləliklə, **əmr** ədatları, əsasən, bir qrup feil köklərinin vasitəsilə düzəlidir. Cümləyə təkid, arzu, dilək, xahiş, əmr məzmunu gətirir. Əmr məqsədilə işlənən və məzmununda ədatlıq xüsusiyyəti olan bu feillərin hər birinə demək olar ki, ayrı-ayrı dövrlərin dilində təsadüf edilir.

Belə feillərin əsas vəzifəsindən uzaqlaşması, yeni bir vəzifə kəsb etməsi prosesi tarixən qədimdir.

Təsdiq və inkar ədatları (hə, vox, bəli, xeyir, heç, əsla):

Xanım, bu yigit sənin oğlundur.

Bəli, mənim oğlumdur, dedi [5, s. 86].

Bəli, baş kəsdi, qan dökdü [5, s. 86].

Əvət, mənəm.

Əvət, mən aluram [5, s. 129].

Basat aydır: **Yoq**, ağ saqallı əziz baba, varıram [5, s. 161].

Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlməyəsən.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında işlənən təsdiq və inkar ədatları müasir dövrümüzdə də işlək olan ədatlardır.

Dilimizdə bir neçə ədat vardır ki, onlar yalnız feili cümlələrdə işlənir və cümləyə müxtəlif növlü arzu mənaları gətirir.

Arzu ədatı işlənən cümlələrin xəbəri feilin ya əmr, ya da arzu şəkli ilə ifadə olunur. **Təki ədatı:** Bu ədat, əsasən, xəbəri feilin əmr şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə işlənir və ümidli, həsrətli arzu mənası yaradır.

Ta kim, sası dinlü kafirin döşəginə varmayasan, atam Qazanın namusunu simayasan – dedi [5, s. 45].

Bir, bircə, nə ola, nola, bəri ədatları: Bu ədatlar həm xəbəri feilin əmr, həm də arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə işlənərək qeyd-şərt arzu, güzəştli, kifayətli arzu mənalarını yaradır.

Yenidən toğanı qıram deyərdin.

Bir göz adam ətinə doyam deyərdin.

Burada “**bir göz**” ədatı “**bircə dəfə**” mənasında işlənmişdir.

Beləliklə, dastandan gətirdiyimiz nümunələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında işlənən ədatlar bəzi fonetik dəyişikliyə uğrasalar da, müasir dilimizdə işlənən ədatlardan fərqlənmir.

Qoşma: Qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşulur və bu sözlərlə birlikdə zaman, istiqamət, səbəb, məqsəd, bənzətmə, birgəlik bildirir.

Dastanda işlənən qoşmalarla müasir ədəbi dilimizdə işlənən qoşmaları müqayisə etdikdə görürük ki, bu qoşmaların bəziləri bir qədər fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, bəziləri olduğu kimi ədəbi dildə işləndiyi halda, bəziləri də arxaizmə çevrilmişdir.

Dastanı nəzərdən keçirdikdə “**bərü, toğru, kibi**” qoşmalarının işləndiyinin şahidi oluruq ki, bu qoşmalar hal-hazırda müasir dilimiz üçün də işləkdir.

Qoşmanın 5 mənə növü var:

1. **Birgəlik (ilə, la, lə, -ca, -cə).** adlıq və yiyəlik hal ilə işlənir.

Bir ağzi dualının **alqışılı** Allah-Təala bir əyal verdi [5, s. 55].

Qazan qara **köpəklə** xəbərleşdi, **görəlim** xanım, nə xəbərleşdi [5, s. 72].

2. **Zaman (əvvəl, qabaq, sonra, bəri)** çıxışlıq hal ilə işlənir.

Necə kim bu düşi gördün, şundan **bərü** ağlum – uşum dəre bilməm [5, s. 70].

3. **Məsafə (kimi, qədər, dək, can, cən)** yönlük hal ilə işlənir.

Paralanıb Qazılıq atımdan **enməvincə**,

Yenümlə alca qanın **silməvincə**,

Qol – put olub yer yüzinə **düşməvincə**,

Yalnız oğul xəbərini **almayınca**,

Kafər yollarından dönməyəyim [5, s. 119]. (-ca – cə şəkilçisi -dək, qədər mənasını verir).

4. **İstiqamət (sarı, tərəf, duğru, qarşı)** yönlük hal ilə işlənir.

Oğlancuğı əmrinə bəham babasına **qarşı** gəldi.

5. **Bənzətmə (kimi, qədər, - tək, - ca, - cə, tək)** adlıq, yiyəlik hallarla işlənir.

Dəvəcə böyümüşsən, **köşəkcə** aqlın yox!

Dəpəcə böyümüşsən, **darıca** beynin yox! [5, s. 111].

6. **Səbəb – məqsəd (görə, ötrü, üçün, üstündə, uğrunda, naminə)** yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarla işlənir.

Mənim **icün** gəldünsə, oğlancuğun öldürmisən [5, s. 64].

Amma Ərafatda erkək quzu qurban **üçün**,

Baba – oğul qazanır ad **üçün**,

Oğul da qılınc çuşanu baba **gevrətiyün** [5, s. 114].

Qırq yigit bir bəg oğluya bir qızdan **ötrü** ölmək nolur – dedilər [5, s. 140].

H.Mirzəzadə yazır: “Qoşmanın mənşəyi, daşdığı vəzifə və ifadə etdiyi mənə, tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Çünki bu nitq hissəsi öz söz ehtiyatının azlığı cəhətdən bütün nitq hissələrindən kiçik olsa da, öz əhəmiyyəti etibarilə demək olar ki, başqalarından heç də geri qalmır **[6, s.]**.”

Bağlayıcı: Bağlayıcı cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsidir.

Sintaktik vəzifəsinə görə **tabesizlik** və **tabelilik** olmaqla iki növə ayrılır.

Tabesizlik bağlayıcıları həm sadə cümlədə, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir.

Tabelilik bağlayıcıları isə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir.

Tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının özləri də bir neçə növdə olur. Bağlayıcıların bu təsnifatını əsas götürərək dastandan seçilmiş nümunələrə baxaq:

Tabesizlik bağlayıcıları:

1) **Birləşdirmə bağlayıcıları (və, ilə, la, lə).**

Çala bilən yigidə **oqla** qılıncdan bir çomaq yeg [5, s. 49].

Və ya:

Həsənlə Hüseynin həsrəti su,

Bağ **və** bostanın ziynəti su

Ayişə **ilə** Fatimənin nigahı su [5, s. 71].

2) **Qarşılaşdırma bağlayıcıları (amma, ancaq, lakin, halbuki, isə, fəqət).**

Nümunələrə baxaq: **Amma** azğın dinli kafərdir, xub yerdə tuş oldı [5, s. 113].

Aslanla qara buğranın yüzün görməmişlərdi, **ancaq** buğa buyuzunda həlak olmuşlardı [5, s. 137].

Dastanda müasir dilimiz üçün işlək olmayan, **“amma”** bağlayıcısının sinonimi kimi işlənən **vəli** bağlayıcısına rast gəlirik.

Məsələn: **Vəli** sən yaman yerdə dustaq oldun, oğul! [5]. (**amma** mənasında).

Bundan başqa dastanda **amma** bağlayıcısının fonetik dəyişikliyə uğrayaraq **əmma** kimi işlənməsinin də şahidi oluruq:

Əmma bizim bir bəgümüz oğlu vardır, bu üç nəsnəyi ona ərmağan aparsavuz görək idi [5].

3) **Bölüşdürmə bağlayıcıları (ya, va da, va da ki, və va, və vaxud, vaxud da, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə də).**

Nümunələrə diqqət yetirək: Qalqubanı yigitlərim, yerinizdən uru durun, bu qara eyib bana **ya** bəndəndir, **ya** xatundandır – dedi [5, s. 54].

Ya varmıyam? **Ya** gələm, **ya** gəlməyəm.

Ya qara buğranın köksi altında qalam **və ya** buğranın buyuzundan ilişəm [5, s. 138].

Dastanın dilində müasir dilimiz üçün işlək olmayan, lakin tarixən bölüşdürmə funksiyasını yerinə yetirən **“gərək - gərək”** bağlayıcısı ilə rastlaşırıq.

Məsələn: **Gərək** bəni öldürün, **gərək** diri gömün və ya

Gərək tursun, **gərək** getsün [5].

Göründüyü kimi bu nümunələrdə **“gərək - gərək”** bağlayıcısı **və, va da** mənasında işlənməmişdir.

4) **İştirak bağlayıcıları (həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, o sıradan, nəinki, hətta, habelə, həmçinin, da, də).**

Dastandan seçilmiş nümunələrə baxaq: **Həm** səninlə ox atalım **və həm** səninlə gürəşəlim [5, s. 88].

Dastanda **“da – də”** mənasında işlənən **dəxi** bağlayıcısına rast gəlirik:

Kafərlər **dəxi** bunları qarşıladılar [5, s. 108].

Əgər sən atun mənim atumu keçərsə, onun atnu **dəxi** keçər [5, s. 87].

Bəzi hallarda **“dəxi”** sözünün qüvvətləndirici ədat kimi də işlənməsinin şahidi oluruq:

Bir dəxi kimsə yazı yerdə yoldaş qoyub qaçmaya (**bir dəxi – bir daha** mənasında) [5, s. 116].

5) **İnkarlıq bağlayıcıları (nə, nə də, nə də ki):**

Nə oğlan yenər, **nə** buğa yenər [5, s. 56].

Tabelilik bağlayıcıları:

1) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları (ki, belə ki).**

Dəli bəg dilədi **ki**, Dədəyi dəpərə çala [5, s. 90].

Bin buğa gətirün **kim**, maya görməmiş ola

Bin də **ki** aygır gətirün **kim**, heç qısrığa aşmamış ola [5, s. 90].

Göründüyü kimi, **“ki”** bağlayıcısı **“kim”** şəklində də işlənməmişdir.

2) **Səbəb bağlayıcıları (çünki, ona görə ki, onun üçün ki):**

Cün böylə oldu, həmən imdi ilərü durmaq gərək, bəg oğlu [5, s. 88].

Qeyd edək ki, dastanda **“çünki, onunçün ki”** bağlayıcısı işləkdir. Məsələn: **Anıncün ki**, “Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənümmlə savaşa” – deyirdi.

3) **Şərt bağlayıcıları (əgər, hərəgah, madam ki, vaxsa, bir halda ki və s.).**

Nümunələrə baxaq: **Əgər** ərdir, **əgər** övrətdir, qorxusu ağac [5, s. 77].

Və ya

Əgər sənin oğlun olmasaydı, bizim malımız Gürcüstanda getmişdi [5, s. 86].

Yoxsa, a Qazan, ayağından sərmüzə atayınmı? [5, s. 119].

Nə qarqarsan bana, ağam Qazan,

Yoxsa köksündə yoqmıdır iman? [5, s. 73].

Qeyd edək ki, **“vaxsa”** bağlayıcısı dastanda ən çox işlənən bağlayıcılardandır.

Qanturalı aydır: “Baba, bu sözü sən mana diməmək gərək idin, **çünki** dedin, əlbəttə varsam gərək [5, s. 137].

Bu nümunədəki **çünki – madam ki, bir halda ki** bağlayıcısı mənasında işlənmişdir.

Beləliklə, nümunələrin sayını artırmaq olar. Dastandan gətirdiyimiz bütün nümunələr belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tarixi inkişaf prosesində bu köməkçi nitq hissələri bəzi fonetik dəyişikliyə məruz qalsalar da, müasir dilimizdə işlənən köməkçi nitq hissələrindən bir o qədər də fərqlənmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya III hissə, Bakı, 2007
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə, Bakı, 2000
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: ADPU, 1991
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Bakı: Kitab klubu MMC, 2018.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan universiteti, 1990
7. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, köməkçi nitq hissələri, Qoşma, Ədat, Bağlayıcı

Ключевые слова: эпос «Китаби-Дада Горгуд», вспомогательные части речи, вложение, суффикс, конъюнкция

Keywords: “Kitabi-Dada Gorgud” epos, auxiliary parts of speech, postposition, particle, conjunction

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında köməkçi nitq hissələri

Xülasə

Bu məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən köməkçi nitq hissələri haqqındadır.

Məqalədə ilk növbədə dastan haqqında məlumat verilir və qeyd olunur ki, dastan ədəbi dilimizin formalaşmasında, zənginləşməsində misilsiz xidmətlərə malikdir.

Sonra, müasir Azərbaycan dilində işlənən köməkçi nitq hissələrinin (ədat, qoşma, bağlayıcı) mənacə növləri əsas götürülərək dastandan seçilmiş nümunələr tədqiq olunur.

Yekun olaraq qeyd olunur ki, dastanda işlənən köməkçi nitq hissələri bəzi fonetik dəyişikliyə uğrasalar da müasir Azərbaycan dilində işlənən köməkçi nitq hissələrindən fərqlənmir.

Вспомогательные части речи в эпосе “Китаби-Дада Горгуд”

Резюме

Эта статья посвящена вспомогательным частям речи, использованным в эпосе “Китаби-Дада Горгуд”.

Прежде всего, в этой статье дается информация об этой саге, и отмечается, что эта сага имеет несравнимые услуги в формировании и обогащении нашего литературного языка.

Затем мы исследовали избранные примеры из этой саги на основе типов значений вспомогательных частей речи (послелог, частица, союз), используемых в современном азербайджанском языке.

Наконец, отмечается, что, хотя вспомогательные части речи, используемые в саге, претерпели некоторые фонетические изменения, они не отличаются от вспомогательных частей речи, используемых в современном азербайджанском языке.

Auxiliary parts of speech in the “Kitabi-Dada Gorgud” epos

Summary

This article is about the auxiliary parts of speech which had been used in the “Kitabi - Dada Gorgud” epos.

First of all, in this article, it have given an information about this saga and it is noted that this saga has incomparable services in the formation and enrichment of our literary language.

Then we have explored the selected examples from this saga based on the meaning types of the auxiliary parts of speech (postposition, particle, conjunction) used in the modern Azerbaijani language.

Finally, it is noted that, although the auxiliary parts of speech used in the saga have undergone some phonetic changes, they does not differ from the auxiliary parts of speech used in the modern Azerbaijani language.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

КЛАССИФИКАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ И АНТОНИМОВ

Советский лингвист и фразеолог А.В. Кунин выделил три типа фразеологических синонимов: идеографические, стилистические и стилистико-идеографические:

1. *Идеографические синонимы.* Идеографические синонимы отличаются

возможны и смешанные синонимично - антонимичные группы .

1. В состав синонимического гнезда входят фразеологические синонимы, содержащие общие компоненты, но не содержащие синонимичных компонентов: например, to have a (good) head on one's shoulders - to have one's head screwed on right (или the right way).

2. В состав синонимического ряда входят фразеологические синонимы, содержащие как синонимичные, так и несинонимичные компоненты: (as) clear as day (или daylight) - (as) plain as a pikestaff (или as thin as a wafer).

3. В состав синонимической группы входят фразеологические синонимы, не имеющие ни синонимичных, ни общих компонентов: down at heel - out at elbow.

Что касается фразеологических антонимов, то в английском языке существует 2 вида классификации фразеологических антонимов: оттенками значения. При совпадении архисем, то есть, родовых сем, они различаются дифференциальными семами при одинаковой или различной образности. Примером могут служить полуконпаративные фразеологические синонимы типа as the devil - like the devil.

2. *Стилистические синонимы.* Стилистические синонимы обозначают одно и то же понятие, но различаются стилистической принадлежностью. Так, к примеру, понятие «умирать» выражают многие фразеологические единицы, различающиеся в стилистическом отношении. На это указывают стилистические пометы: to go the way of all flesh (книжн.), to go to one's last home (эф.), to go up the flume (амер. сленг) и др.

3. *Стилистико-идеографические синонимы.* В синонимах этого типа наблюдаются как чисто семантические, так и стилистические различия, например, фразеологические единицы (right) under smb.'s nose и within a stone's throw of smth. - в близости от.

Приведенное выше деление фразеологических синонимов на три группы является в известной мере условным вследствие отсутствия стабильности в стилистических различиях, так как жаргонизмы обычно устаревают или переходят в разряд разговорных оборотов. Разговорные обороты в свою очередь часто становятся достоянием общелитературного пласта языка. По мнению А.В. Кунина фразеологические синонимы входят в состав синонимических гнезд, синонимических рядов и синонимических групп. Структурная и семантическая.

Согласно классификации И.В. Арнольд, в соответствии с лексико-грамматической характеристикой выделяют следующие типы фразеологических антонимов. Глагольные: to miss the bus - to explore every avenue.

2. Субстантивные: a bed of roses - a bed of thorns.

3. Адъективные: as weak as water - as strong as a horse.

4. Адвербиальные: under the weather - up to the mark.

А.В. Кунин выделяет несколько семантических типов фразеологических антонимов в современном английском языке..

1. Тип «начинать» - «переставать»: to put (set) smth. on foot - to ring down the curtain (= to ring the curtain down).

2. Тип «действие» - «уничтожение результата действия»: loosen one's (или the) purse strings - tighten one's (или the) purse strings.

3. Тип «хорошо» - «плохо», «правильно» - «неправильно», «честно» - «нечестно»: to come to the right shop - to come to the wrong shop; to earn an honest penny - to live by one's wits; fair play - foul.

4. Тип «больше» - «меньше»: количество: (as) plentiful as blackberries - (as) scarce as hen's teeth (амер., австрал.); расстояние: at close quarters, cheek by jowl, at one's elbow, (right) under one's nose - a far cry from. вес, сила, скорость: (as) heavy as lead - (as) light as a feather (или as thistle down); (as) strong as a horse - (as) weak as a cat (kitten или water); at a snail's pace - at breakneck speed. абстрактные качества (простой - сложный, преувеличивать - преуменьшать и др.): child's play - Herculean task, to make a mountain out of a molehill - to make little of smth.

5. Разные антонимы: богатство - бедность: (as) rich as Croesus - (as) poor as a church mouse; душевные качества: a heart of gold - a heart of stone, stone heart, stony heart; красота - уродливость: (as) pretty as a picture - (as) ugly as sin; настроение человека: to keep a stiff upper lip, to keep one's chin (или pecker)

up - to lose heart; опыт - отсутствие опыта: old bird - spring chicken; эмоциональные и интеллектуальные свойства: (as) gentle as a lamb - (as) hard as nails; (as) straight as a die - (as) crooked as a dog's hind leg (амер.); понятие запаздания или своевременности действий: to take time by the forelock - to hang fire; to lay on the table - on the dot, behind the time.

Особенно распространена фразеологическая антонимия среди фразеологических единиц, обозначающих волю, чувства человека, состояние, желание: with a good grace - with a bad grace; good faith - bad faith; to take heart - to look blue; to carry one's head high - assume airs; to sing small - to eat dirt. Число групп можно было бы увеличить, но и выделенных достаточно, чтобы показать контрастность значений фразеологических единиц в различных семантических группах.

Согласно А.В. Кунину, фразеологические антонимы бывают одностилевыми и разностилевыми. Одностилевые фразеологические антонимы относятся к одному функциональному стилю и не различаются экспрессивно-эмотивными характеристиками, например, *with a heavy heart* - *with a light heart*. Разностилевые фразеологические антонимы относятся к различным функциональным стилям. Примером разностилевых антонимов могут служить общелитературная фразеологическая единица *to lose heart* и разговорно-фамильярная фразеологическая единица *to keep one's chin* (или *pecker*) up.

Фразеологические антонимы входят в состав антонимических гнезд, антонимических рядов и антонимических групп.

1. В состав антонимического гнезда входят фразеологические антонимы, содержащие как антонимичные, так и общие компоненты: *to be quick in the uptake* - *to be slow in the uptake*.

2. В состав антонимического ряда входят фразеологические антонимы, содержащие только антонимичные компоненты, но не имеющие общих - неслужебных слов: *(as) drunk as a lord* - *(as) sober as a judge*; *to smb.'s face* - *behind smb.'s back*.

3. В состав антонимической группы входят фразеологические антонимы, не имеющие ни антонимичных компонентов, ни общих неслужебных слов: *at a snail's pace* - *at breakneck speed*; *beat about* (или *around*) *the bush* - *to come to the point*.

4. Возможны и смешанные синонимично-антонимические группы: *to hold one's tongue*, *to keep one's mouth shut* - *to let the cat out of the bag* (или *let the cat out*), *spill the beans*; *to sit on one's hands*, *twiddle one's thumbs* - *to sweat one's guts out*, *to work one's fingers to the bone*.

В состав синонимично-антонимических групп часто входят разностилевые фразеологические антонимы. Так, общелитературная фразеологическая единица *to come into the world* - *go over to the (great) majority* (шутл.), *go the way of all flesh* (книжн.), *go to one's last (long) home* (эвф.) и др.

Итак, существует три типа фразеологических синонимов: идеографические, стилистические и стилистико-идеографические.

Что касается фразеологических антонимов, существуют различные классификации фразеологических антонимов. Так, например, А.В. Кунин различает одностилевые и разностилевые фразеологические антонимы. И.В. Арнольд, в соответствии с лексико-грамматической характеристикой выделяет глагольные, субстантивные, адъективные и адвербиальные типы фразеологических антонимов. *(Right) under smb.'s nose* - *within a stone's throw of smth.* Данные фразеологические синонимы имеют как чисто семантические, так и стилистические различия. Архисемой обеих ФЕ является обозначение расстояния, но первая означает непосредственную близость, а вторая очень близкое расстояние. Кроме того, первая ФЕ относится только к людям, а вторая к местности, зданиям и т.п. Первая ФЕ является разговорным оборотом, а вторая - общелитературным. Кроме того, данные ФЕ являются эмотивно нейтральными и не выражают никакой оценки.

Beat smb to a frazzle - *to a pulp* - *kick the crap out of smb* - *put out smb's light*. Все они имеют одно общее значение «избить», но отличаются в стилистическом плане. Если единица *put out smb's light* относится к литературно-разговорной сфере общения, то все остальные синонимические ей фразеологизмы употребляются в фамильярной, разговорно-обиходной речи. Понятие «умирать» выражают многие фразеологические единицы, различающиеся в стилистическом отношении. На это указывают стилистические пометы: *to go the way of all flesh* (книжн.), *to go to one's last home* (эвф.), *to go up the flume* (амер. сленг). Таким образом создается серия фразеологических синонимов с одним опорным словом - глаголом *to go*.

Попритереть язык - *to keep one's mouth shut* (разг. фам.) - *to keep one's trap shut* (груб, сленг).

Аналогичным образом болтать - *to shoot off one's mouth* (разг. фам.) - является синонимом грубого сленга *to shoot off one's trap*. Слово *trap*, являющееся синонимом слова *mouth*, придает фразеологизмам грубую окраску. *Have a head on one's shoulders* - *have one's head screwed on (the) right way*. Первая ФЕ чаще употребляется в сфере бизнеса, а вторая в разговорной речи.

Far away - *where the devil lives*. Фразеологизм *far away* является общеупотребительным, в свою очередь фразеологизм *where the devil lives* является только разговорным.

To put somebody in a passion - *to stand somebody up on his ear* (амер. сленг). Первая фразеологическая единица употребляется литературной речи, вторая является американским сленгом и не может употребляться в художественной литературе.

To cry over and over, *to cry one's eyes*, *to cry all through*.

Каждый последующий синоним из этого примера называет более интенсивное действие по сравнению с предыдущим.

К таким ФЕ также относятся: *hammer and tongs* - *tooth and nail*.

Down at heel - *out at elbow*. Первая ФЕ может относиться к наружности и бедного человека, а вторая ФЕ относится только к бедному человеку.

To bid fair - *to make a promise*. Несмотря на то, что данные ФЕ означают «обещать», используются они по-разному: первая ФЕ используется в значении сулить (хорошее), казаться вероятным, вторая ФЕ имеет наиболее общее значение: обещать, давать обещание.

Draw a long bow - *make a mountain out of a molehill*. Архисемой обеих фразеологических единиц является «отношение к чему-либо». Но оттенком первой фразеологической единицы является «рассказывать небылицы», а второй - «проявлять беспокойство, тревогу».

Keep clear of - give a wide berth. Первый синоним означает - избегать, держаться на расстоянии, держаться подальше от кого-л. или чего-л., второй - избегать человека, обходить тему разговора, объезжать (какое-л. место).

Ashell - likehell. У данных синонимов одинаковая образность. Однако, оборот с союзом as является интенсификацией признака, а оборот с союзом like - интенсификацией действия, процесса.

To get smb.'s goat - to get smb.'s monkey up (разг.)

To go fifty-fifty - to go halves - to go share and share-alike. Данные фразеологизмы являются фразеологическими синонимами и образуются вокруг глаголов to get и to go.

To have a difference - to have a disagreement - to have a quarrel - to have words. Данные ФЕ образуют синонимичный ряд вокруг общего глагола to have.

Приведенные выше примеры вполне взаимозаменяемы в любых контекстах.

Приведем примеры фразеологических синонимов, компоненты которых являются синонимами в свободном употреблении:

(As) clear as day (day-light) - (as) plain as a pikestaff (as the nose on your face). Слова clear и plain являются синонимами.

Аналогично, as) right as rain - (as) fine as silk. В данном примере слова right и fine являются синонимами.

(As) crazy as a fox - (as) mad as a march hare (as a hatter). Так же, как и в вышеуказанных примерах, слова crazy и mad являются синонимами.

Play the fool - act (play) the (giddy) goat. Act-play-синонимы.

Однако не всегда фразеологические синонимы имеют схожие элементы в составе фразеологизма. В таком случае о значении ФЕ можно догадаться по контексту либо при помощи фразеологического словаря:

(As) nutty as a fruitcake (сленг) - like a bear with a sore head. The whole idea is as nutty as a fruitcake. If his newspaper doesn't arrive by breakfast time, he's like a bear with a sore head. Like wildfire - like one o'clock - (as) quick as lightning. Scandal spreads like wildfire around this office. The new dance has caught on like like one o'clock in all the popular clubs. Quick as greased lightning, the thief stole my wallet.

Put one's head together - to lay heads together - to take (hold) counsel.

They put their heads together to discuss their plan of action.

If we put our heads together, I know we can come up with a design that really works.

Part of her work is to take counsel families when problems arise.

Исходя из вышеприведенного анализа ФЕ, можно сделать вывод, что фразеологические синонимы отличаются стилистической окраской, степенью интенсивности и оттенками в значениях. Фразеологические синонимы могут строиться вокруг одного глагола. Фразеологические синонимы не всегда имеют схожие элементы в составе фразеологизма. В таком случае о значении ФЕ можно догадаться по контексту.

Фразеологические синонимы это не обязательно ФЕ с различным происхождением, это могут быть и слова из разных стилей. Это явление характерно для языка юридических документов и текстов юридического характера, материалов публицистического жанра, разговорная речь. Очень часто к этому стилистическому средству прибегают в ораторской речи. Например, научные термины в популярных текстах часто дополняются нейтральным, общеупотребительным фразеологическим синонимом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М.: Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Издание второе, переработанное, М., 1996
2. Кунин А.В. О фразеологической вариантности и структурной синонимии в современном английском языке // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. - Вологда, 1965. с.32-33.4.
3. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Volume Phrase, Clause & Sentence Idioms. A.P. Cowell. R. Mackin & I.R. McCaig. Oxford University Press, 1984.

Xülasə

Təqdim olunmuş məqalədə frazeoloji sinonimlərvə antonimlərin təsnifatına nəzər salınır. Sovet dilşünas alimi və frazeoloq A.V. Kunin tərəfindən frazeoloji sinonimləri üç növə bölünməsi məsələsinə hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər salınır.

Summary

The presented article deals with the classification of phraseological synonyms and antonyms. Phraseological synonyms and antonyms divided into three types by Soviet linguist and phraseologist A.B. Kunin are dealt in this article.

RƏYÇİ: dos. S. Abbasova

ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-LİTERATUROVƏDƏNİ

**Qafarova Səməngül Hüsü qız³⁷
AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNİN İNKİŞAF YOLLARI**

³⁷ Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, GulHusu01@gmail.com

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin 70-80-ci illərdə müəyyən inkişaf yoluna qədəm qoydu, desək, səhv etmərik. Bu dövrdə yeni məktəb uğrunda aparılan mübarizə uşaq ədəbiyyatı uğrunda mübarizə ilə üst-üstə düşdü. Hər iki sahədə paralel şəkildə və qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərək səmərəli nəticələr əldə edildi. Bu zaman çap olunmuş dərsliklər və toplular daha qənaətbəxş hesab olunurdu. XIX əsrin 80-ci illərindən mətbuat maarif, dərslik məsələləri ilə bağlı meydana çıxan ana dilinin təmizliyi, saflığı, kütləvi inkişafı uğrunda mübarizə məhz XX əsrin ilk onilliyində öz bəhrəsini verirdi.

Milli dil - ana dili problemi milli inkişafı milli özünütanıma kontekstində götürülür, Azərbaycan xalqının öz milli varlığına dərin köklərlə bağlı olan maarifpərvər və demokratik əhvali-ruhiyyəli ziyalıları ana dilinin hər vasitə ilə inkişafı və təşəkkülü uğrunda mübarizə aparırdılar. Ana dili uğrunda aparılan mübarizə xalqın milli mənlilik şüurunun yüksəldiyini göstərən cəhət idi. Ziyalıların hadisələrə milli mənafe baxımından yanaşmağı, milli dilin inkişafı üçün mənəvi psixoloji şərait yaradırdı. Milli dilin inkişafına şərait yaradan əsas amillərdən biri də, ana dilli ibtidai məktəb uğrunda mübarizənin güclənməsi idi. Aparılan mübarizənin nəticəsində ibtidai məktəb şəbəkələri genişlənməyə başladı, burada dərslərin ana dilində keçirilməsinə nail oldu. Bu da ana dilli məktəblərdə oxu materiallarına ciddi ehtiyac yaratdı. Qarşıya bir çox çətinliklər çıxardı, əsrlər boyu uşaqlar üçün oxu materialları kimi istifadə olunan bir çox didaktik məzmunlu əsərlər uşaqların mənəvi-psixoloji tələblərini, yaş və maraq dairələrini nəzərə almadığı üçün yarasız hesab olunmağa başladı.

Məktəblərdə ana dilinin əsas fənn kimi keçirilməsi və buna kifayət qədər saat ayrılması uşaqların təlim və tərbiyəsinə müsbət təsir göstərə biləcək bədii qiraət materialları yaratmaq zərurətini ortaya atırdı. 1875-ci ildən nəsrə başlayan ilk milli mətbuat orqanı “Əkinçi” Azərbaycan maarifçilərinin o zaman üçün əsas ideya tribunası oldu. “Əkinçi” iki cəhətdən təqdirəlayiq iş görürdü: birinci cəhət qəzetin bütün gücü realist ədəbiyyat uğrunda apardığı mübarizə ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə qəzet realist ədəbiyyatın tərkib hissəsi kimi həm də realist uşaq ədəbiyyatını yaratmaq işinə xüsusi diqqət edir. Qəzet uşaqların dərslərdən sonra oxuması üçün mütləq kitablarının da yoxluğunu nəzərə çatdırır və zərurəti dönə-dönə qeyd edirdi.

“Əkinçi” qəzetinin qiraət materiallarına qarşı olan etirazı “Ziya” qəzetində də öz əksini tapırdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına göstərdiyi təsir baxımından “Kəşkül” qəzetinin xidmətləri ayrıca qeyd edilməlidir. “Əkinçi” və “Ziya” qəzetləri mövcud qiraət materiallarını yarasız hesab edirdi, amma “Kəşkül” bu sahədə əməli fəaliyyət göstərirdi. Şərq və Qərb ədəbiyyatının bəzi nümunələrini dilimizə çevirir, qəzetin səhifələrində çap etdirirdi. Digər tərəfdən isə bizim şairlərə nümunə kimi göstərir və onları millət balaları üçün bu tipli əsərlər yazmağa sövq edirdi. XX əsrin əvvəlləri üçün mübarizə və təkliflərin hüdudu genişləndi, mənası daha tutumlu məziyyət kəsb etdi. Lakin ədəbi-pedaqoji iqlim nə qədər dəyişsə, saflaşsa da təcrübənin azlığı istər-istəməz özünü göstərirdi. Tam mütərəqqi mövqedə dayanan ziyalıların özləri də bəzi dillərə məxsus xüsusiyyətləri dilimizə gətirirdilər, təsir altına düşürdülər. Məsələn: M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm”, R.Əfəndizadənin “Türk qiraəti”, A.Şaiqin “Türk qiraəti” kitabı belə nümunələrdəndir [Məmmədov E., 1977].

XIX əsr Azərbaycan xalqının həyatında mühüm ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və pedaqoji hadisələri ilə fərqlənir. Yeni dünyəvi məktəblərin açılması, məktəb və maarif hərəkatının canlanması xalqın həyatında daha əhəmiyyətli məna kəsb etdi. Bir sıra xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül taleyi də yeni pedaqoji həyatla sıx surətdə bağlıdır. 1829-cu ilin avqustun 2-də Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi və bununla Azərbaycanda Avropa tipində məktəblər açmağın rəsmi tarixi başlandı. Həmin məktəblərin tədris planına bir fənn kimi Azərbaycan dili də daxil edilmişdi, əsrin son rübündə rəvac tapan “rus-müsəlman” və ana dili məktəbləri isə ictimai - mədəni və pedaqoji aləmdə misilsiz mütərəqqi nəticələr doğurdu. Hökumətin 1870-ci ildə təhsil haqqında qaydalarla bağlı qərarından sonra ilk dəfə 1875-ci ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində “rus-müsəlman” məktəbi fəaliyyətə başladı. Çox keçmədən Bakıda belə məktəblərin sayı 10-a çatdı, əsrin sonuna doğru Şuşada, Gəncədə, Şamaxıda, İrəvanda belə məktəblərin sayı getdikcə çoxalmağa başladı. Ana dili məktəblərinin yaranmasında Azərbaycan ziyalılarının böyük əməyi və zəhməti olmuşdur. S.Ə.Şirvaninin Şamaxıda, S.Vəlibəyovun, M. Nəvvabın Şuşada, M.T.Sidqinin Ordubadda (“Əxtər”), Naxçıvanda, Məşədi Molla İsmayıl Kazımovun İrəvanda açdıqları ana dili məktəbləri pedaqoji həyatda növbəti və həm də çox əhəmiyyətli nailiyyəti idi. Yeni quruluşda, yeni tiptə məktəblərin açılan qapıları Azərbaycanın öz pedaqoji keçmişini ilə vidalaşmasında mühüm rol oynadı. Orta əsrlərin uzunömürlü pedaqoji mühitində hökmran olan ərəb-fars dilləri Azərbaycan dilində təhsil və ana dilinin tədrisi xalqın ixtiyarından çıxmışdı. Buna görə də ana dilində nə bir dərslik, nə də yazılı ədəbiyyat, bilavasitə uşaqlar üçün bədii əsərlər yox səviyyəsində idi. Sanki qələm susmuş və bilavasitə uşaqlar üçün bədii sərvət yaranmaqdan ötrü fürsət düşməmişdi. Rus dilində açılmış qəza məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi isə uşaq ədəbiyyatı yaratmağın kəskin tələbçisi və yaradıcısı yox, yalnız təkanverici və müjdəçisi ola bildi. Çünki milli ədəbiyyat yalnız milli dildə yazılmış kitablarda rəvac tapa bilərdi. Hökumət üçün Azərbaycan dilində - müstəmləkə xalqının dilində dərslik və kitabların yaradılması qətiyyətlə maraqlı deyildi. Bunun üçün təxirəsalınmaz və qətiyyətli addımlar atmaq lazım idi. O mənada ki, tədris olunan predmet üçün proqram, tədris vəsaiti, dərslik və kitablar tələb olunurdu. Uşaq ədəbiyyatının yaranması üçün ana dilində yaradılacaq dərsliklərə böyük ümid bağlamaq olardı, əlbəttə, bu dərsliklərin özü də tez və asan başa gəlmədi. S.Ə.Şirvaninin 1878-ci ildə hazırladığı, lakin çap etdirə bilmədiyi “Rəbiül-ətfal” kitabına qədər cəmi iki vəsaiti - Demytyevin “Əlifba”, “İlk oxu üçün təmsillər və povestlər” və M.Ş.Vazeh, İ.Qriqoryevin 1850-ci ildə tərtib etdikləri “Kitabi - türki” dərsliyi var idi. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını, həm də yeni tipli məktəbin ehtiyacı doğurmuş və onun yaranmasını zəruri etmiş, pedaqoji həyatın tərəqqisi ilə uşaq ədəbiyyatının yüksəlişi müntəzib ahənglə paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Ana dilində uşaqlar üçün kitabların nəşri sahəsində çox ləng və zəif addımlar atılmışdır. Lakin yaxşı cəhət burası idi ki, xalqın mədəni-pedaqoji tarixində belə bir təşəbbüsün bünövrəsi qoyulmuşdur. Çarizm siyasəti hər vaxtla Azərbaycanın maarif və təhsil sistemində ciddi bir etinasızlıq göstərirdi. Rus dilində olan məktəblərdə ana dilinə həftədə cəmi iki saat vaxt verilmişdir. Dövlətin əsarət altına aldığı xalqın dilinin tədrisində laqeydliyi nəticəsində istər keçən əsrin 30-40-cü illərində, istərsə də daha sonralar bəzi məktəblərdə türk dilinin varlığı yoxluğuna bərabər idi [Hacıyev A., 1989]. Hökumət

Azərbaycanda ədəbiyyat yaratmaq, mədəniyyət yaymaq arzusunda və xalqın övladları üçün heç bir mənəvi sərvət yaratmaq niyyətində deyildi. Onların istəyindən asılı olmayaraq irəliyə doğru böyük bir addım atılmışdı. Ana dili istər-istəməz mədəni-pedaqoji səhnəyə daxil olmuşdu. Bu, uşaq ədəbiyyatının yaranmasının ilkin şərtləri idi. Lakin həmin ədəbiyyatın təşəkkülü üçün bundan əlavə oxucu auditoriyası yaranmalı, nəhayət bu işin əzabına qatlaşa bilən, onun öhdəsindən gələ bilən istedad da meydana çıxmalı idi. Ana dilində kitabların nəşri üçün məkənin mövcudluğu da bu işə təsirsiz qala bilməzdi. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan ədəbi-mədəni və pedaqoji həyatı uşaq ədəbiyyatına münasibətdə belə bir keçid dövrünü yaşayırdı. 70-ci illərdən etibarən ölkə özünün mədəni təsərrüfatında, maarif həyatında intensiv inkişaf dövrünə qədəm qoyur. Milli mətbuat və teatrın təşəkkül tarixi də həmin onilliyin payına düşür. Ana dili və rus-müsəlman məktəblərinin açılması, ana dili tədrisinin genişlənməsi və bununla bağlı dövrün zərurəti nəticəsində yeni tipli məktəbin partası arxasında əyləşən kiçik yaşlılar - sabahın vətəndaşı, xalqın gələcəyi olmağa hazırlaşanlar həyat və bilik öyrənmək, mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün məhz öz dillərində bədii sərvət tələb edirlər. Tələbi başa düşən, onun qeydinə qala bilən doğma dilini sevib bütün varlığı ilə onun inkişafına çalışan ziyalı və bədii istedad sahiblərinin də yetişməsi sayəsində tələbin ödənilməsi üçün daha gözləmək lazım gəlmirdi. 70-80-ci illərdə S.Ə.Şirvani və onun ardınca A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, H.Qaradaği, C.Ünsizadə, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, M.Ə.Növrəs, Ə.Nəzmi, A.Şaiq, S.Ə.Şirvani, S.S.Axundov, A.Səhhət, İ.Musabəyov, Y.V.Çəmənəzəminli, A.Divanbəyovlu, H.Cavid, Əli Fəhmi, T.Şahbazi, M.S.Ordubadı, Ə.Məmmədخانlı, M.C.Paşayev və b. uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında, inkişafında böyük əməli və nəzəri işlər görürlər.

XIX əsrin ikinci yarısı xalqın həyatında bir-birindən əhəmiyyətli, bir-birindən əlamətdar ədəbi-mədəni hadisələrlə zəngindir. Elə bil ki, müasir mədəni dünyaya çatmaq üçün bütün gücü birdən-birə səfərbərliyə almaq, geniş miqyaslı ədəbi-mədəni yürüşə başlamaq lazım gəlmişdi. “Şərq, xarakteri dram yaratmış”- fikrini Hegel söyləməklə inkişafa qiymət vermişdi. Realist nəsrin bünövrəsi qoyulmuş, milli teatr, milli mətbuat, milli məktəblər yaradılmış, dram, faciə, komediya, povest, roman, səyahətnamə janrlarının mükəmməl nümunələri meydana çıxmış, xalqın, vətənin və gənc nəslin taleyini düşünen, bunun üçün əməli tədbirlər görməyə çalışan fədakar ziyalı dəstəsi yetişmişdi.

Uşaq ədəbiyyatı da mədəni-tarixi inkişafın məhz belə bir coşğun çağında dirçəlməyə başladı, pərvəriş tapdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tam, yetkin milli orijinal keyfiyyətə malik olmaq mənasında poeziyanın təşəkkül tarixi zamanca nəsr qabaqladı. Bunun müəyyən səbəbləri var idi. Çünki, Azərbaycanda nəsr hələlik elə zəngin təcrübəyə, qədim keçmişə malik deyildi, halbuki, poeziyanın çoxəsrlilik tarixi şərəfli ənənələri var idi. Elə uşaq ədəbiyyatını əməli şəkildə yarananların özləri də fitrətən yazıçı yox, şair idilər. Bu, uşaq nəsrinin təşəkkül taleyində də öz rolunu ifa etməli oldu.

Uşaq ədəbiyyatının 80-ci illərdən başlayaraq 1905-ci ilə qədərki təxminən iyirmi beş illik dövrdə inkişafını ləngidən əsas səbəblərdən biri də uşaq əsərlərinin nəşri ilə əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklər idi. Bir dənə də uşaq mətbuatının olmaması, min bir əziyyətlə yazılmış dərsliklər və qiraət kitablarının özü belə məhdud miqdarda və həm də böyük çətinliklərdən sonra nəşr olunurdu. 1905-1907-ci illər inqilabı ərəfəsində və ondan sonrakı dövrdə vəziyyət nisbətən dəyişdi. Çünki hər yerdə olduğu kimi Azərbaycanda da milli dil uğrunda mübarizə qığılcımları görünürdü. Hələ XIX əsrin 90-cı illərindən meydana çıxan, ana dilinin saflığı, təmizliyi və kütləvi inkişafı uğrunda aparılan mübarizə, məhz XX əsrin ilk onilliyində öz əməli bəhrəsini göstərdi. Azərbaycan xalqının öz milli varlığının dərin köklərlə bağlı olan maarifpərvər və demokratik əhvali-ruhiyyəli ziyalıları ana dilinin hər vasitə ilə inkişafı uğrunda mübarizəni davam etdirdilər. Ana dili uğrunda aparılan mübarizə xalqın milli mənlük şüurunun yüksəldiyini göstərən cəhət idi. Ziyalıların hadisələrə milli mənafe baxımında yanaşmağı, milli dilin inkişafına münbit şərait yaradırdı. Milli dilin inkişafına şərait yaranan əsas amillərdən biri də ana dilli ibtidai məktəb uğrunda mübarizələrin nəticəsində ibtidai məktəb şəbəkələri genişlənməyə başlaması idi. Burada ana dilində dərslərin keçilməsinə nail olundu. Ədəbiyyat uşaq aləminin ayrılmaz bir hissəsidir. Gerçəkliyi bədii vasitə ilə təcəssüm etdirən həyat və həyat sınaqlarından üzüağ çıxmaq üçün ən mühüm vasitə olan ədəbiyyatdır. İnsanın dünyagörüşünü formalaşdıran, estetik hissləri tərbiyə edən uşaq ədəbiyyatıdır. O zaman insanda dünya duyumu formalaşır, vətəndaşlıq mövqeyinin simasını yaranır. Ədəbiyyat da öz növbəsində bu məzmunlu, cazibədar, parlaq varlıq olan dünyanı uşaqların öz dili ilə anlatmağa borcludur. Əlbəttə, tədqiqatçılarımızın əsərlərini, qeydlərini nəzərdən keçirəndə müxtəlif fikirlərlə tanış oluruq. Hər kəs öz fikrinin dəqiq və düzgünlüyünü qeyd edir, müxtəlif mülahizələr, sitatlar irəli sürürlər. Amma belə qənaətə gəlmək olur ki, uşaqlar nə vaxt bu dünyada yaranıbsa, elə uşaq ədəbiyyatı da o vaxtdan yaranıbdir. Çünki uşaqları sevmək, əzizləmək, laylay çalmaq, ovutmaq məgər uşaq ədəbiyyatı deyil?! Elə buna görə də Y.Brandis dünya ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini birbaşa Ezopun təmsillərindən başladıcını göstərirdi [Orucəliyev S. 2004].

Biz uşaq ədəbiyyatını iki mövqedən izah etsək daha doğru olar: 1) uşaqlara oxunan ədəbiyyat, 2) uşaqların oxuduğu ədəbiyyat. Bu baxımdan uşaqlara oxunan əsərlərin tarixi bir neçə əsr əvvələ gedib çıxırsa, sistemli, spesifik cəhətlərə malik, zamanın nəbzini nəzəri, müasir inkişaf səviyyəsi cəhətdən tamamlayan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin son rübündə təşəkkül tapır. Dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının da təşəkkül tadeyi də yeni pedaqoji həyatla sıx surətdə bağlıdır. Dünyəvi məktəblərin yaranması ilə orta əsrlərin uzunömürlü tərbiyə və təhsil sisteminin, pedaqoji prosesin kristal ənənəsinin sınıması, yeni dövrün uyğunluqları baxımından maarif və məktəb qaydalarının həyata keçirilməsi Azərbaycan xalqının həyatında böyük tarixi-mədəni hadisə hesab oluna bilər. Xalqın pedaqoji həyatında baş verən əhəmiyyətli cəhət də bu idi. Pedaqoji həyatın tərəqqisi ilə uşaq ədəbiyyatının yüksəlişi mütənəsb əhənglə, paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Ona görə ki, uşaq ədəbiyyatı həm də yeni tipli məktəbin ehtiyacından yaranmışdı və təşəkkülündə təkəverici qüvvə isə məktəblərdə ana dilinin tədrisi olmuşdu. Orta əsrlərin pedaqoji mühitində hökmran olan ərəb-fars dilləri və o dildə tədris olunan bədii və qiraət əsərləri sıradan çıxmışdır. Ona görə də Azərbaycan dilində tədris vəsaitləri yox dərəcəsinde idi. Ziyalılar, qələm sahibləri uşaqlar üçün bədii sərvət yaratmaq fikrində olsalar da, tələsməmişlər, müəyyən fürsət gözləmişlər. Uşaq ədəbiyyatının yaranması üçün

yaradılacaq dərslərə böyük ümid bağlamaq olardı. Rus dilində açılmış qəza məktəbləri və orada istifadə olunan dərslər, ana dilli məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, ana dilində uşaq ədəbiyyatı yaratmağın təkanvericisi və müjdəçisi ola bilərdi. Çünki milli ədəbiyyat, yalnız milli dildə yazılmış kitablarda rəvac tapmalı idi. Çarizm üçün bu dilin inkişafı və ya bu dildə ədəbiyyatın yaranması qətiyyənlə maraqlı deyildi. Bunun üçün maarifçi-ziyalıların qətiyyəti, mübarizliyi lazım idi. Ana dilində uşaqlar üçün kitabların nəşri sahəsində çox ləng və zəif addımlar atılırdı. Ən yaxşı cəhət elə bu zəif də olsa bu addımın atılması idi. Bunu isə yalnız vətəndaş ziyalı və sənətkarlar edə bilərdi. Bu uşaq ədəbiyyatının yaradılmasının ilkin şərtləri idi. Ən ali şərtlərdən biri də bui şin əziyyətinə qatlaşa bilənlərin meydana çıxması idi. Yəni doğma dili sevib onun qeydinə qalan, bir də bu tələbi başa düşən bədii istedad sahiblərinə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu illərdə ölkə özünün mədəni və maarif həyatında daha məhsuldar və intensiv inkişaf dövrünə qədəm qoyurdu. Milli mətbuatın və teatrın təşəkkül tarixi də həmin illərin payına düşür. Xalqın həyatında bir-birindən əhəmiyyətli ədəbi-mədəni hadisələrin zənginliyi, sanki ədəbi-mədəni yürüşə başlamaq lazım gəldiyini büruzə vermişdi. Realist nəsrin bünövrəsi qoyulmuşdu.

Azərbaycan və rus uşaq ədəbiyyatının aparıcı, mükəmməl sahələrindən bildiyimiz kimi, uşaq nəsridir. Nəsr ədəbiyyatımızın nisbətən cavan janrıdır. Poeziyanın tarixi qədim olduğu halda nəsr əsasən, XIX əsrdə yaranmışdır. XIX əsrin II yarısından etibarən, Azərbaycan realist nəsrini milli ədəbi prosesin çox qüvvətli hissəsini ifadə etmişdir. Yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nəsrini, milli həyatın xarakterik ənənələrini yaratmaq əzmi uğrunda mübarizəni gücləndirmişdi. A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov uşaq nəsrini öncül janra çevirməyə çalışmışlar. Onlar milli gerçəkliyi hərtərəfli əks etməyə imkan verən realist təhkiyə janrını formalaşdırmağa başlamışlar. Uşaq nəsrini iki yolla öyrədilir: birinci sinif şəraitində, ikinci mütaliə yolu ilə. Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq nəsrinin təşəkkülü ədəbiyyatın maarifçilik vəzifələri ilə əsaslanır. Gələcəyin, gənc nəslin tərbiyəsində, yenilik ruhunda böyüməsində əsas qüvvədir.

Uşaq nəsrini, müasir ziyalı insanın yaranmasından irəli gələn vəzifələri tam həyata keçirməyə çalışır. Burada yüksək əxlaqi zövq, mətinlik, mübarizlik, qorxmazlıq ruhu aşılayan ictimai-tərbiyəvi kitablarda böyük rol oynayır. Uşaq nəsrini, klassik mənəvi ənənəni davam etdirməklə, xalq həyatını daha dolğun, hərtərəfli işıqlandıraraq, mənəvi-estetik, ideya məfkurəvi tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir. Uşaq nəsrini həm də başqa elmlərlə təmasda inkişaf edir. Bu elmlərdən – pedaqogika, psixologiya, etika, estetik, incəsənət, təbabət, dəqiq elmlərdən və s. istifadə etməklə uşaq nəsrinə hardasa, fayda verir. Bu elmlərsiz uşaq nəsrini bəsit və məzmunuzdur. Bu nəslin inkişaf edib bir mənəbə, kamala çatmasında hər birinin özünəməxsus faydası vardır. Bu onların bəşəriyyətin qabaqcıl ideyaları ilə tanış olmağa imkan verir. Uşaq qəlbinə yol tapmaq, onu həyatın tələb etdiyi kimi, sədaqətli, təmənnaşsız və s. şəkildə böyüməsinə yardımçı olmaq tapıntısıdır. Məna gözəlliyindən, yüksək əxlaqi fikir və məzmunundan məhrum olan əsər, uşağın mənəvi tərbiyəsində necə təsir göstərə bilər?! Məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqların tərbiyəsində rol oynaya biləcək vətənin, xalqın tarixi keçmişinə, qanlı-qadali illərinə bələd olması, bu kimi işlərin həyat yolu haqqında məlumatın verilməsi, həm də bu kimi əsərlərin dil və məzmun etibarını uşaqların təfəkkür səviyyəsinə, ruhuna uyğun gəlməsi də vacibdir. Dərin idraki əhəmiyyətə və estetik gözəlliyə malik olması tələb edilən uşaq ədəbiyyatı, həm də qabaqcıl dünya ədəbiyyatının seçmə nümunələrindən istifadə edərək zənginləşmişdir. Uşaq ədəbiyyatının yayılması, təsir dairəsi, mədəni əlaqəsi misli görünməmiş dərəcədə onun zənginləşməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Bir xalqı digəri ilə yaxınlaşdırın, yalnız iqtisadi-siyasi amillərdən başqa mənəvi yaxınlıq da var. Dostlaşmaq və doğmalaşmaq kimi mənəvi amilləri yaradan ədəbiyyatdır. Bu mənada, həm də uşaq ədəbiyyatı xalqımızı tanıtmış və sevdirmişdir [Vəfəli A. 1972]. Bəşər mədəniyyətinin ən nadir nümunələri XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilimizə tərcümə edilərək, milli mədəniyyətimizin xəzinəsinə daxil edilmişdir. Bunlarda bütün dünyada məşhur olan bir çox xalqlar Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələrini, nəsihatəmiz, ibratəmiz kəlamlarını, Şərq mədəniyyəti, Şərq aləmi haqqında geniş və zəngin bilik əldə etməyə imkan yaratmışdı. Həmçinin Qərbi ölkələri ədəbiyyatının da nadir nümunələri uşaqların oxu imkanlarını genişləndirmişdi. XX əsrdən başlayaraq, mütərəqqi rus yazıçılarının zəngin mündəricəli, uşaq ruhuna yaxın olan əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub, dərslərə daxil edildi. Bunlar Krilovun təmsilləri, A.S.Puşkinin nağılları, Lev Tolstoyun hekayələri, yalnız uşaq ədəbiyyatını deyil, həm də yeni mündəricəli Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirirdi.

İnqilabdan əvvəl məktəb dərslərində, qiraət kitablarında və uşaq mətbuatında V.A.Jukovski, H.M.Karamzindən, S.A.Krilovdan, A.S.Puşkindən, L.N.Tolstoydan, A.P.Çexovdan, A.S.Kuprindən, F.S.Tutaevdən, S.S.Turgenevdən və başqa rus sənətkarlarından tərcümələrə rast gəlirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsrini. Bakı, 1989.
2. Məmmədov E. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1977.
3. Vəfəli A. Bədii ədəbiyyat – yeni nəslin tərbiyəsi. Azərbaycan jurnalı, №4, 1972.
4. Vurgun S. Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq – Böyük sənət uğrunda. Bakı, 1970.
5. Orucəliyev S. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisinin xüsusiyyətləri. Bakı, 2004.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, uşaq nəsrini, milli uşaq nəsrini, yeni məktəb/

Key words: children's literature, children's prose, national child prostitution, new school, new textbook.

Ключевые слова: детская литература, детская проза, национальная детская проза, новая школа, новый учебник.

Development ways of Azerbaijan children's prose

Summary

The native language - the problem of mother tongue is taken in the context of the national development in the meaning of national self-determination, and the educated and democratic cunning intellectuals of the Azerbaijani people, deeply rooted in their native identity, were struggling for the development and improvement of their mother tongue. The struggle for mother tongue was an indication of the nation's native consciousness rising. The intellectuals' approach to the events from the point of view of national interest, created psychological conditions for the development of the national language. One of the main factors

contributing to the development of the national language was the strengthening of the struggle for the mother tongue elementary school. As a result of the struggle, elementary school networks began to expand, where the lessons were taught in their mother tongue. This created a serious need for reading materials in mother tongue schools.

The opening of new secular schools, the revival of the school and the educational movement have become more important in the life of the people. As with some other nations, the fate of Azerbaijani children's literature is closely linked to new pedagogical life. On August 2, 1829, the first charter of the Transcaucasian schools was approved and the official history of opening European schools in Azerbaijan began. The Azerbaijani language was included as a subject in the curriculum of these schools, while Russian-Muslim and Native language schools had gained unprecedented progress in the socio-cultural and pedagogical world in the last quarter of the century. For the first time after the Government's decision on education in 1870, the Russian-Muslim school in Salahli village of Gazakh was opened in 1875. Soon the number of such schools in Baku reached 10, and by the end of the century, the number of such schools in the city of Shusha, Ganja, Shamakhi and Yerevan was gradually increasing. The Azerbaijani intellectuals were a great deal of work and effort in the establishment of mother tongue schools. The mother tongue schools opened in Shamakhi, S. Valibekov, M. Navvab in Shusha, M.T.Sidgy in Ordubad ("Akhtar") in Nakhchivan, Mashadi Molla Ismayil Kazimov in Yerevan and another important achievement in pedagogical life. In the new structure, the doors of the new type of schools played an important role in welcoming Azerbaijan with its pedagogical past. Arabic-Persian languages dominated by the long-term pedagogical environment of the Middle Ages, education in Azerbaijani and their mother tongue were out of the reach of the people.

Пути развития азербайджанской детской прозы

Резюме

Проблема национального – родного языка взята в контексте национального самосознания национального развития. Просвещенная и демократически настроенная интеллигенция азербайджанского народа, глубоко связанная с корнями своего национального существования, всеми средствами вела борьбу за развитие и образование родного языка. Борьба за родной язык была аспектом, свидетельствующим о подъеме национального самосознания народа. Подход интеллигенции к событиям с точки зрения национальных интересов создал морально-психологические условия для развития национального языка. Одним из основных факторов, способствовавших развитию национального языка, было усиление борьбы за создание начальной школы с родным языком. В результате проведенной борьбы начала расширяться сеть начальных школ, где удалось добиться проведения уроков на родном языке. Это также создало серьезную потребность в материалах для чтения в школах с родным языком. Открытие новых светских школ, возрождение школьного и просветительского движения имели все большее значение в жизни народа. Как и у ряда народов, судьба становления азербайджанской детской литературы тесно связана с новой педагогической жизнью. 2 августа 1829 года был утвержден первый устав закавказских школ, тем самым началась официальная история открытия в Азербайджане школ европейского типа. Азербайджанский язык был включен в учебный план этих школ, а “русско-мусульманские” и школы на родном языке, созданные в последней четверти века, принесли беспрецедентные результаты в общественно-культурной и педагогической сфере. Впервые после постановления правительства в 1870 году о правилах об образовании в 1875 году в селе Салахлы Казахского уезда начала действовать “русско-мусульманская” школа. Вскоре число таких школ в Баку достигло 10, к концу века их число стало увеличиваться в Шуше, Гяндже, Шамахе, Иреване. Еще одним и очень важным достижением в педагогической жизни стали школы с родным языком, открытые С.А. Ширвани в Шамахе, С. Велибековым, М. Наввабом в Шуше, М.Т. Сидги в Ордубаде («Ахтар»), Нахчыване, Мешади Молла Исмаилом Казимовым в Иреване. Двери новой структуры, нового типа школ сыграли важную роль в прощании Азербайджана с его педагогическим прошлым. Арабско-персидские языки, которые доминировали в длительной педагогической среде средневековья, лишили людей права на образование и родной язык на азербайджанском языке.

Rəyçi: prof. Asif Abbas oğlu Hacıyev

Ülviyyə Əli qızı Abdullayeva³⁸

ABDULLA ŞAİQİN ROMANTİK YARADICILIĞINDA TURANÇILIQ

Turan adı və turançılıq ideyası Azərbaycan bədii düşüncəsinə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində daxil olmuşdur. Bu ideyanın poeziyanın mövzusunə çevrilməsində dünyada gedən siyasi proseslər və bu hadisələr nəticəsində türklərin dünyanın bir çox ölkələrindən köçləri ilə nəticələnməsi əsas rol oynayır. Osmanlı imperiyasının bir neçə yüz il dünyanın böyük bir hissəsini fəth etməsi ona qarşı təzyiqləri artırmış və imperialist qüvvələr birləşərək türkləri bu yerlərdən sıxışdırmağa başlamışdı. İmperialistlər bunun üçün ideoloji baza da hazırlayırdı; pantürkizm və panislamizm ittihamları məhz bunun üçün bir ideoloji hücumdan başqa bir şey deyildi. Əslində, bununla onlar özlərinin imperialist hücumlarına bir səbəb axtarı və müdafiə mövqeyi müəyyənləşdirirdilər. Ədəbiyyatşünas Bədirxan Əhmədli bunu nəzərdə tutaraq yazır: “Panslavizmin bütün gücü ilə formalaşdığı bir zamanda slavyançılar özlərinə müdafiə taktikası da seçmişdi. Slavyan birliyini təbliğ edə-edə islam birliyinin böyük təhlükəsindən bəhs etmiş və panislamizm qorxusu, bu qorxudan yaranan ifadə çox tezliklə yayılmışdır” (1, s. 50-51).

Belə bir zamanda türkçülük və turançılıq Azərbaycan ictimai və ədəbi fikrinə də daxil olmaqda idi. Lakin bu meyillər ən çox Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında öz əksini tapır. Ə.Hüseynzadə, Ə.Cənnəti, Ə.Müzniş, H.Cavid, Ə.Cavid,

C.Cabbarlı və başqalarının yaradıcılığında turançılıq ideyasının tərənnümünə tez-tez rast gəlmək olurdu. Şairlər burada türklüyün keçmişini vəsf edir və onun ən ideal bir zamanını, Turan keçmişini öyür və bu fütuhatin bir də gələcəyinə inam ifadə edirdilər. Lakin I Dünya müharibəsinə qədər bu kimi şeirlər bir qədər azlıq təşkil edirdi. Yəni türkçülük və turançılıq hələ tam olaraq ictimai və ədəbi fikrə oturmamışdı. Balkan müharibəsi dövründə bu proses bir qədər sürətləndi. Dünyada baş verən hadisələr bu prosesə müəyyən bir istiqamət verdi. Türklərin düşdüyü vəziyyət şairlərimizə onun keçmişini yada salmaq və bu keçmişə qaytarmaq üçün tərənnüm yolunu tutdu. Əslində, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına həm də Z.Göyaltın “Turan” şeiri öz təsirini göstərmişdi. İlk dəfə Türkiyənin “Gənc qələmlər” dərgisində çap olunan bu şeirdə böyük fikir adamı Turan coğrafiyasının hüdudlarını poetik şəkildə ifadə edirdi:

Nəbzlərində vuran duyğular ki tarixin,
Birər dərin səsidir, bən səhifələrdə deyil,
Quzidə, şanlı, nəcib irqimin uzaq və yaxın
Bütün zəfərlərini qəlbinin tənində,
Nəbzilərində oxur, anlar, eylərəm təbcil.
Səhifələrdə deyil, çünki Atilla, Çingiz,
Zəfərlə irqimi tətvic edən nasiyələr. (2, s.54)

Damarlarında böyük cahangirlərin qanının yaşadığı türklərin toparlanıb zülmə qarşı dirəniş göstərməsi üçün, hər şeydən əvvəl, özünü tanıması lazım gəlirdi. Z.Göyalt da məhz bunu edir və türklüyün heç də Osmanlıdan ibarət olmadığını göstərərək daha geniş bir xəritə cızır:

Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türkiyədir,
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan! (2, s. 54).

Azərbaycan romantiklərindən Turan və turançılıq mövzusunda ilk müraciət edənlərdən biri Abdulla Şaiq idi. Belə ki, onun I Dünya müharibəsindən sonrakı yaradıcılığında vətən, türk, türkçülük, turançılıq mövzusu yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Bu şeirlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında dövlətçilik, vətənçilik, vətənsəvarlik və vətəndaşlıq motivini gücləndirməkdə böyük bir poetik ənənə yaratmış olur. Bu şeirlərin yazılma tarixi 1918-1919-cu illərdir. Bundan sonrakı dövərdə yalnız A.Şaiq yaradıcılığında deyil, Azərbaycan poeziyasında bu mövzu ədəbi prosesdən, necə deyirlər, müvəqqəti olaraq çəkilir. Bunun da səbəbi bolşeviklərin işğalından sonra kommunist ideologiyası tərəfindən idarə olunması və Azərbaycanın türk dünyasından ayrılması idi.

Abdulla Şaiqin bu illərdə yazdığı “İki mücahid”, “Vətənin yanıq səsi”, “Marş” (“Marş” (Türk ədəmi mərkəziyyət fırqəsi “Müsavət”a ithaf), “Neçün böylə gecikdin”, “Arazdan Turana”, “Yeni ay doğarkən”, “Ülkər” və s. şeirlərində vətən, onun keçmiş və bugünü təsvir olunur. Şair ilk dəfə yaradıcılığında türkün keçmişini xatırlayır, onun dünəni ilə fəxr edir və türklərin o günlərin uğurlarına yenidən çatacağına inamını ifadə edirdi. Bu şeirlərdən bəzilərinə türklərin bizə miras buraxmış igidliyi, keçmiş fütuhati tərənnüm olunur, bəzilərinə isə Turan və turançılıq açıq şəkildə ifadə olunurdu. “İki mücahid” şeirində türklərin keçmişdə öz yurdunu mətanətlə qorumağından, babalarından onlara miras qalan mərdlikdən bəhs edirdi:

Sən, ey atəş vücudlu, oynaq atım!
Ey ildırım baxışlı qol-qanadım!
Biz türklərə saldırcı babamız
İki ağır miras buraxmış yalnız.
Biri dəmir silah, birisi atdır,
Biz türklərə bunlar iki qanattır.
Bunlar ilə yüksəklərə uçarız,
Üç dünyanın tilsimlərin açarız.
Qovunca biz yeriyinin üstünə,
Qeysərlərin, kəsirlərin təxtinə
Sahib olan fateh dövrü alarız (3, s. 62).

Poetik qəhrəmanın qəlbində türklərin keçmişini ilə bağlı xoş xatirələr var; poetik qəhrəman atına müraciət edərək onun da bu qovğalarda birlikdə mücahid kimi iştirak etdiyini yada salır. Qəhrəmanın atı “düşməni uzaqdan görünə” “yeri eşər”, “qulağını qırpar”, “ildırımlı bulud kimi kişnər”, üzəngisinə ayağını basınca “cılan kimi sıçrar”, “şahin kimi qol-qanad” açar, “dörd ayaqla havada” uçardı. Qəhrəman qılıncı ilə, atı isə dırnaqları, dişlərilə düşməni məhv edərdi. Şair iki mücahid dedikdə məhz qəhrəman ilə atını nəzərdə tutur. Atı onunla bütün vuruşlarda qalib çıxır. Bütün varlığı ilə atını sevir, onu özünə yoldaş hesab edir. Lakin inanmazdı ki, bir gün canı qədər sevdiyi döyüş yoldaşı ilə yolları ayrılacaq. Qəhrəman buna çox mütəəssir olur, çünki onun yol yoldaşı, dava yoldaşı düşmənin bir qurşununa tuş gəlmişdir. Lakin o, düşmənin üstünə getməli, mücadiləsini davam etdirməlidir:

İnanmazdım ki, bir çəlik, bir qurşun
O atəşli vücudunu soldursun.
Son nəfəsdə qoy başını dizimə,
Oxşayayım, sürteyim üz-gözümə.
Bən mərsiyə qoşub sənə ağlamam!
Deyəcəyim son sözümdür, vəssəlam!
Vəzifəni pək namusla bitirdin,

Bir bəxtiyar şəhid kibi can verdin...
Halal elə, arkadaşım, bağışla!
Getməliyəm, yoldaşımı alqışla!
Vəzifəmdir, bu yoldan yoxdur dönüm,
Şanlı zəfər... ya şərəfli bir ölüm!.. (3, s. 63)

Abdulla Şaiqin bu mövzuda yazdığı ikinci şeiri mars xarakterlidir və şeirin adı da “Marş” adlanır. Şeirin Marş üslubunda yazılması təsadüfi deyil, bu forma xalqı daim vətəni müdafiəyə səsləməkdə ən effektiv poetic formalardan biri olur. Şair bu şeiri “Müsavət” partiyasına həsr etmişdir. Görünür ki, o bu partiyanın nizamnaməsindəki və siyasi fəaliyyətindəki vətən, millət yoluna yönəlik proqramı bəyənmiş və ona şeir həsr etmişdir. Bu şeir həm də türklüyün, turançılığın poetik dərkə baxımından xüsusi önəm daşıyır. Ədəbiyyatşünas Aybəniz Kəngərli (Əliyeva) şeirin məzmununun bütünlüklə turançılıq ideyasını ifadə etdiyini yazır: “Şairin “Marş” şeirində açıq şəkildə dilə gətirilən Turançılıq bütün Azərbaycan romantiklərinin bu ideyaya münasibətini dəqiq ifadə edir” (4, s. 302).

Ədəbiyyatşünasın bu şeirdə A.Şaiqin Turançılıq ideyasını tamamilə doğru qiymətləndirməsi ilə razılaşaraq, onu demək istəyirik ki, şair burada yalnız açıq şəkildə ideyanı tərənnüm etməmiş, həm də türklərin bu ideyanı həyata keçirməsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. O, türk oğlunun millət yolunda birləşməyini, Turan bayrağını dalğalandırmasını və Turan uğrunda çarpışmasını istəyir və onları bu yola səsləyirdi. Keçmişinin şanlı, zəfərlə dolu olduğunu xatırladan şair Altun ordunu düşmənin üzünə göndərir:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanlı tariximiz doludur.
Yürüyəlim irəli, haydı millət əsgəri,
Keçmişimiz şanlı, zəfər, durmayalım biz geri.
Yıldırımli gözüünüz qan ağıdır düşməne.
Qorxaq, alçaq, xainin bu meydanda işi nə?!
Dəniz kibi coşalım, dalğa kibi qoşalım,
Altun ordu, irəli! Dağlar-daşlar aşalım!(3, s. 64)

Şair Göytürklərin yenidən doğuşunu əks etdirən Erkenoqonu və Turan bayrağını xatırladı. “Şanlı Turan bayrağı”nı xatırlatması təsadüfi deyil. Şair mənsub olduğu türklüyü yalnız Azərbaycan arealında deyil, bütün Turan coğrafiyasında düşünür.

Azərbaycanın qorunmasını, müdafiəsini Turanın müdafiəsi olaraq görür. “İrəlində cənnət kimi cahan” uğrunda əsgərlərin səslənməsi Turanın geniş miqyasda varlığını əks etdirir.

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,

Alovlanır qəlbimdə “Ərkənəqon” ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!
Arş irəli, irəlində cənnət kibi cahan var.
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar! (3, s. 65)

Ümumiyyətlə, A.Şaiqin poeziyasında “Altun ordu”, “Turan”, “Turan bayrağı”, “Qızıl ırmaq”, “Erkənəqon”, “Qızıl alma” və s. kimi türklüyün keçmişi ilə əlaqəli olan adlar və simvollar tez-tez təkrarlanır. Bunların hamısı türkün keçmişi ilə bağlı simvollarıdır. Bütün bunların arxasında türklüyün keçmişi və gələcəyin Turan ideali durur. A.Şaiq bir romantik kimi türklərin keçmişi ilə gələcəyi arasında bir bağ qurur. Bu o zaman baş verir ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini qazanır. Lakin istər türk toplumunun ən böyük məkanlarından biri Türkiyə, istərsə də Azərbaycanda baş verən hadisələri vətənin təhlükəsizliyini ön plana çəkir. Şairin bu şeirlərində Turan ideali türklüyün vətəni olaraq öz əksini tapırdı. Qeyd edək ki, bu mövzu A.Şaiqin yaradıcılığında yeni bir mərhələ təşkil edir. Şair bu dövrdə yazdığı şeirlərində Vətən anlayışının poetik xəritəsini çəkir. “Vətənin yanıq səsi” şeirində bu xəritəni aydın görmək olar. Bunu nəzərdə tutan romantikşünas alim Vəli Osmanlı yazırdı: “Vətən mövzusunun yeni mərhələsi, deyildiyi kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünə təsadüf edirdi. Həmin dövlət müstəqilliyi zamanı “Vətən” anlayışı bütünləşərək mövcud olan bütünlüklə Türk dünyasını, Turanı əhatə etməyə yönəlmişdir. Hələ arzu şəklində olsa da yeni mərhələnin əlamətlərindən biri məhz bu idi. Elə arzu şəklində olması, realıqdan çox hələ xəyali mövcudluğu ilə də bu məsələ romantik səciyyəyə malik idi” (5, s. 57).

“Vətənin yanıq səsi” şeirinin romantik qəhrəmanının Vətənin yanıq səsi olması şairə Vətən obrazına kompleks şəkildə baxmağa imkan verir. Vətənin yanıq səsi keçmişə xatırlayır və türk yurdunu seyr edir. Bu seyrdə Vətənin yanıq səsi bir müdrik olaraq özünü göstərir. Uca bir dağın başına çıxaraq “Altaylara baxar”, onun çəmənindən, çöllündən “qızgın ürəklə” daim bu türk ellərini sorardı. Ona görə səsini Altaylara yüksəldib ki, buralar Türk yurdunun ən qədim məskənlərindən biridir. O, burada Türk yurdunun daim dalğalanan doqquz tağlı bayrağını görür, baxdıqca sevinir və təsəlli tapır:

Qısqanırdım sizi hər bir toprağa,
Zira sizdə vətən eşqi var idi.
Bakdıqca o doqquz tuğlu bayrağa
Könlüm sevgi, təsəlliylə dolardı.
O gün tufan kibi Elxan ordusu
Ki, «Güc» deyə qımıldandı yerindən.
O tufanı salamlamaq duyğusu,

Əksilmiyor, azalmıyordu bəndən.

Yürüyürdü sarsılmaz altun ordu,

Yürüyürdü ləkəsiz bayrağıyla.

Yürüyürdü günəşə, Şərqə doğru,

Altun oxu, qarğısı, mizrağıyla (3, s. 66).

Altun ordunun ləkəsiz bayrağı ilə dilində “Altun ordu” türküsü Şərqə doğru irəliləməsi Vətənin yanq səsinə razı salır. Bu ordu Günəşə doğru gedir. Bu elə bir ordudur ki, Vətən daim onunla qürur duyur, onun qalibiyyətindən sevinir və qürurlanır. Bu ordu çırpınan bir ürəklə daim irəliyə, zəfərə doğru yürüyür. Onun qarşısında heç nə tab gətirə bilmirdi; “sərt dağlar əyilir”, “dağ-dərə” düzən olurdu, “dəniz, nəhr, ırmaqlar” qıvrılırdı. Altun ordu bu qərarla irəlilədikcə Şərqə, Qərbə və Cənuba yol açılırdı, “zalım və məğrur başlar bükülürdü”. Altun ordunun bu gəlişindən Alp, Himalay, Karpat dağları şənlenir, çobanları “türkü söyləyir”, “ırmaqları coşur”, “dağları güllənir”, bülbülləri “sevgi” şərqləri söyləyir. Vətənin yanq səsi bunu uzaqdan seyr edincə “saralib solur”, bir Ana kimi üzünü onlara tutub deyir ki, onlar üçün qucağı həmişə açıqdır. Ən sonda Ananın bu diləkləri çiçəklənir, dedikləri doğru çıxır. “Üzü dönməz, qorxu bilməz ərlər” şimşək kimi parlayır. Ana-Vətən üzünü igid ərlərə tutur. Onlar isə Ananı əmin edir:

O dualı qılıncları öpərək,

Etdilər də dayanıqlı bir yəmin.

Vətən, deyə, həpsi dizə çökərək,

Dedilər ki: Annəciyimiz, ol əmin!

Aramızda yoxdur alçaq və qorxaq,

Bundan sonra götürməsin nəslimiz.

İştə şahid başda gəzən şu bayraq,

Şan, zəfərdir tariximiz, əslimiz (3, s. 69).

Vətən-Ana Altun orduya xeyir-dua verməklə qalmır, ona keçmiş ulularını və uğurlarını yadına salır. İndi elə bir vaxtdır ki, Vətən dardadır və Altun ordunun zəfərindən asılıdır. Altun ordunun Anası yerlərdə sürüklənir, hər yanına xəncər saplanmışdır. Elə bir təhlükəli dərdə düşmüşdür ki, “bağrı qan” olmuş və buna görə də sızlayır. Vətən dardadır; O, Altun ordunu-Oğuzların, Elxanları törəmələrini qurtarmağa çağırır və Altun ordu onun səsinə səs verir.

Anacığım, qanımız həp əski qan,

Elxan nəslə hər bir zaman xələfdir.

Ürəyimizdə həp o duyğu, o iman,

Taleyimiz ün, zəfərdir, şərəfdir.

Şu vətənin dağlarında-daşında

Qurtarıcı qəhrəmanlar az deyil!

Hər obanın, hər ocığın başında

Bin qəhrəman fürsət bəklər, əmin ol!

Beş dünyanın vəhşiləri toplansa,

“Ölüm” deyə, “Vətən” deyə qoşarız.

Bu torpaqlar qanımızla boyansa,

Nəfəsimiz qalınca öc alarız (3, s. 70).

Burada Vətən-Ana Turan yurdudur və bütün Türk dünyasını əhatə edir, Altun ordu isə türklərin birgə ordusudur ki, hansı türk yurdu darda olsa, daim onun köməyinə çatar.

A.Şaiqın “Arazdan Turana” şeirində də Turanın bir Vətən olaraq təsvirinə rast gəlirik. Yəni A.Şaiq yaradıcılığında Turan bir xəyali Vətən deyil, türklərin yaşadığı real coğrafiya olaraq göstərilir. A.Şaiq burada Turan tarixindən və bu barədə türk mifologiyasından da istifadə etmişdir. Ədəbiyyatşünas Vəli Osmanlı əsərin mifoloji motivlə bağlılığı haqqında belə bir doğru qənaətə gəlir: “Milli mifologiyadan gələn bu rəmzi ideal romantizmə çox münasib və gərəklidir, bəlkə də tapıntıdır. Onu qəlbində qövr eləyən vətənin –Turanın simasında təqdim etmək ikinci bir yenilikdir. Romantizmdə idealnimmüyyən əşya, vasrlıq şəklində simvollaşdırılması təcrübəsi vardır. Məsələn, Almaniya romantizmində ideal “mavi çiçək” simasında axtarıldı” (5, s. 48).

A.Şaiq “Arazdan Turana” poemasında Bingöl ətəklərindən öz nəhrini götürən Araz çayının Turan-İrən dolaşaraq gəlib Kürə qovuşmasını təsvir edir. Araz çayının acıqlı Kürə qovuşması ilə onun hayqırması bir olur: “Hayqırdı: “Ox, qardaşım, dinlə məni bir zaman, /İztirablar içində çırpınır şimdi Turan” (3, s. 72). Şair burada da “xain əllərin” Vətənin “məsum qoynuna” girməsini, onu yaralamasını bildirir. Burad da Vətən Turandır. Şair Vətəni bir gözəl şəkildə təsvir edir və Turanda onu qurtaracaq ər axtarır:

İnlər: Yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəni?

Nərdə o türk nişanım, o qoç igit, qəhrəman?

Yolunu pək özlədim, yol ver ona, yaradan!

Yel atına binsin də, gəlsin səni qurtarsın!

Yağı olan bu xain başları həp qoparsın,
Şu sehirlilə tilsimi qırsın namus eşqinə.

Quruntulu bir kədər çökmüş Turan yurduna (3, s. 73).

Araz çayının Turan yurdundan gətirdiyi xəbərdə onun darda olduğu, iztirab çəkdiyi aydın olur. Kür çayı bu xəbərdən həyəcana gəlir; qardaşının başı üstünü qara buludların alması onu da məyus edir. Yurdun başı üstünü qara buludlar aldığı zaman onun da üzü gülməz olur və yurdu bu bələdan qurtarmaq üçün çarə fikirləşir. Türkün sevdiyi “yekta dünya gözəlin”nin qoynuna yabançı əlin girməsinə dözə bilərmə?

Turanda yüz milyonluq türklük buna qızmazmı?

Qızmazsa, bu xain əl yasamızı pozmazmı?

Gəl, qardaşım, boynuna keçirəyim qolumu,

Annəmiz «Quzğun dəniz» bəklər bənim yolumu.

Gədəlim, dərdimi annəmizə açalım,

Əski yurduna ildırımlar saçalım (3, s. 73).

Bu xəbəri eşidən Kür Arazla qovuşur və axın-axın axaraq Turan elindən aldıkları bu qara xəbəri fırtınalı Quzğun dənizə çatdırırlar.

“Quzğun dəniz” bu qara xəbərləri dinlədi,

Yara almış dişi bir arslan kibi inlədi.

Basdı Kürü, Arazı dalğaların selinə,

Birdən-birə köpürdü, daşdı Turan elinə.

O dağ kibi yüksələn dalğaları yürüdü,

Yüz milyonluq Turanı başdan-başa bürüdü.

Hər kiçicik dalğasında bir ildırım patladı,

Almas kipriklərində birər şimşək oynadı.

Hər bir öksüz bucaqda qopdu yeni bir tufan,

Coşqun sellər qaldırdı əngəlləri aradan.

Artıq sehirlilə divlər yediyini həp qusdu,

Sonra Turan da susdu, dəniz də, göy də susdu (3, s. 74).

Beləliklə, Turan eli xain əldən qurtarılır. Turanın xainlərin əlindən qurtarmasını Kürə Arazın birləşməsi və Quzğun dənizin coşaraq onlara səs verməsi təmin edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin bu şeirləri uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmışdır. Sovet dövründə A.Şaiqin Turan ideyası şeirlərinin hətta adı belə çəkilməmişdir. Yalnız son illərdə A.Şaiqin “Arazdan Turana” kitabında nəşr edildikdən sonra bu şeirlər təhlil edilərək həqiqi qiymətini almışdır. Ədəbiyyatşünas Timuçin Əfəndiyev də bu fikirdədir ki, A.Şaiqin bu şeirləri Turanın keçmişini və bugününü təsvir edir: “A.Şaiqin “Marş”, “Vətənin yanıq səsi”, “Yeni ay doğarkən”, “Arazdan Turana” və s. şeirlərində turançılıq ideyası tərənnüm olunur. “Arazdan Turana” poemasında isə Turanın keçmişi və bugünü əks olunur” (6, s. 449).

A.Şaiqin Turanla bağlı yazdığı şeirlərdən belə məlum olur ki, şairin Turanın keçmişi ilə bağlı məlumatları çox olmuşdur.

Türklərin başının üstünü qara buludlar aldığı zaman şairin yeganə çıxış yolu kimi Turan ideyasını ortaya atması tarixi reallığın yeni dövrdə təntənəsi kimi səslənir. Şair üçün Turan xəyali bir məkan deyil, keçmişdə türklərin qurduğu böyük bir imperiyadır. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu mövzu A.Şaiq yaradıcılığında keçici olur. Şair bu mövzuda yalnız barmaqla sayılacaq qədər şeirlər yazır ki, bu da Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində baş verir. Sonra şairin yaradıcılığında bu mövzu geri çəkilir. Bu proses təkcə A.Şaiq yaradıcılığında deyil, digər romantiklərin də yaradıcılığında baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədli B. Türkçülüğün üçlü formulu/B.Əhmədli. –Bakı: -Elm və təhsil. -2019. -288 s.
2. Gökəlp Z. Külliyyatı, I cilt (Hazırlayanı Fevziyyə Tansel), Ankara, 1977,
3. Şaiq, A. Arazdan Turana/A.Şaiq. - Bakı: -Sabah. -2004. -268 s.
4. Kəngərli A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük/A.Kəngərli. –Bakı: -Elm.- -2002.- 332 s.
5. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cildə, II c., Bakı: -Elm, 2014, 452 s.
6. Əfəndiyev T. Milli özünüdərk ədəbi kontekstdə. Bakı: -Azərşər, 2021, 472 s.

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycanın romantik şairlərindən biri A.Şaiqin yaradıcılığında Turan adı və turançılıq ideyası araşdırılır. Göstərilir ki, bu ideyanın poeziyanın mövzusuna çevrilməsində dünyada gedən siyasi proseslər və bu hadisələr nəticəsində türklərin dünyanın bir çox ölkələrindən köçləri ilə nəticələnməsi əsas rol oynamışdır. Ə.Hüseynzadə, Ə.Cənnəti, Ə.Müzəbbib, H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı və başqalarının yaradıcılığında turançılıq ideyasının tərənnümünə tez-tez rast gəlmək olurdu. Şairlər burada türklüyün keçmişini vəsf edir və onun ən ideal bir zamanını, Turan keçmişini öyür və bu fəthünün bir də gələcəyinə inam ifadə edirdilər. Abdulla Şaiqin bu illərdə yazdığı “İki mücahid”, “Vətənin yanıq səsi”, “Marş” (“Marş” (Türk ədəmi mərkəziyyət firqəsi “Müsavət”ə ithaf), “Neçün böylə gecikdin”, “Arazdan Turana”, “Yeni ay doğarkən”, “Ülkər” və s. şeirlərində şair ilk dəfə yaradıcılığında türkün keçmişini xatırlayır, onun dünəni ilə fəxr edir və türklərin o günlərin uğurlarına yenidən çatacağına inamını ifadə edirdi. A.Şaiqin Turanla bağlı yazdığı şeirlərdən belə məlum olur ki, şairin Turanın keçmişi ilə bağlı məlumatları çox olmuşdur. Türklərin başının üstünü qara buludlar aldığı zaman şairin yeganə çıxış yolu kimi Turan ideyasını ortaya atması tarixi reallığın yeni dövrdə təntənəsi kimi səslənir. Şair üçün Turan xəyali bir məkan deyil, keçmişdə türklərin qurduğu böyük bir

imperiyaadır. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu mövzu A.Şaiq yaradıcılığında keçici olur. Sonra şairin yaradıcılığında bu mövzu geri çəkilir.

Açar sözlər: Şaiq, poeziya, romantik, türkçülük, Turan, turançılıq

Summary:

The article examines the name Turan and the idea of Turanism in the works of one of the romantic poets of Azerbaijan A.Shaig. It is shown that the political processes taking place in the world and the migration of Turks from many countries of the world as a result of these events play a key role in making this idea the subject of poetry. In the works of A. Huseynzadeh, A. Jannati, A. Muznib, H. Javid, A. Javad, J. Jabbarli and others, the idea of Turanism was often sung. The poets praised the past of Turkism here and praised its ideal time, Turan's past, and expressed confidence in the future of this futuh. Abdulla Shaig's "Two Mujahid", "Burning Voice of the Motherland", "March" ("Marsh" (dedicated to the Turkish humanist center "Musavat"), "Why were you so late", "From Araz to Turan", "When the new moon was born" In his poems "Ulker" and others, the poet remembers the past of the Turks for the first time, is proud of his past and expressed confidence that the Turks will achieve the success of those days again. The poet's idea of Turan as the only way out when the Turks are overwhelmed by dark clouds sounds like a triumph of historical reality in the new era. For the poet, Turan is not an imaginary place, but a great empire built by the Turks in the past. This theme is temporary in the work of A.Shaig. Then this theme is withdrawn in the work of the poet.

Keywords: Shaig, poetry, romance, Turkism, Turan, Turanism,

Резюме:

В статье исследуется имя Туран и идея туранизма в творчестве одного из поэтов-романтиков Азербайджана А.Шайга. Показано, что происходящие в мире политические процессы и миграция турок из многих стран мира в результате этих событий играют ключевую роль в превращении этой идеи в предмет поэзии. В произведениях А. Гусейнзаде, А. Джаннати, А. Музниба, Х. Джавида, А. Джавада, Дж. Джаббарлы и других часто воспевалась идея туранизма. Поэты восхваляли здесь прошлое тюркизма, восхваляли его идеальное время, прошлое Турана, и выражали уверенность в будущем этого футухата. «Два моджахеда» Абдуллы Шайга, «Пламенный голос Родины», «Марш» («Посвящение Турецкой центральноазиатской партии «Мусават»»), «Почему вы так опоздали», «От Араза до Турана», «Когда родилась новая луна» В своих стихах «Улькер» и др. Поэт впервые вспоминает прошлое турок, гордится своим прошлым и выражает уверенность, что турки вновь добьются успеха тех дней. Представление о Туране как о единственном выходе, когда турок захлестывают темные тучи, звучит как торжество исторической реальности в новую эпоху. Для поэта Туран – не воображаемое место, а великая империя, построенная турками в Прошлое – эта тема временна в творчестве А.Шайга, затем эта тема снимается в творчестве поэта.

Ключевые слова: Шайг, поэзия, романс, тюркизм, Туран, турнизм

QOTHOLD EFRAİM LESSİNQİN MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

XVIII əsrdə Avropa millətlərinin formalaşması prosesi get-gedə başa çatmış, sivilizasiya elmi və texnikanın tərəqqisi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu inkişaf insan təfəkküründə, dünyagörüşündə bir sıra dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Bu dövrdə dünyanın elmi şəkildə dərk edilməsi, insan və cəmiyyət münasibətlərinin, eləcə də, əxlaq qaydalarının tənzimlənməsi də müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, XVIII əsr Avropa üçün "Maarifçilik erası" kimi səciyyələnmişdir. İnsanların dinə, siyasi birinciliyə, despotizmə əsaslanan dünyagörüşünü insan təfəkküründən qaynaqlanan biliklərlə əvəzlənmə prosesi də məhz bu dövrə təsadüf edir.

Avropa maarifçiliyinin öncüllərindən sayılan alman filosofları bu cərəyan üçün bir çox işlərə imza atmışlar. Alman maarifçisi İmmanuel Kant bu cərəyandan bəhs edərkən qeyd edirdi:

"Maarifçilik insanın öz günahı ilə düşmüş olduğu bir yetkin olmama vəziyyətindən qurtulmasıdır. Bu yeniyetmə olmama vəziyyəti isə insanın öz aqlını bir başqasının bələdçiliyinə müraciət etmədən istifadə etmədən istifadə edə bilməməyidir. Məhz bu geriliyə insan öz günahı ucbatından düşmüşdür; bunun səbəbini aqlın özündə deyil, aqlını başqasının bələdçiliyi və yardımı olmadan işlətmək qərarlılığını və cəsarətliliyini göstərməyən insanda axtarmalıdır. Və cəsarətini göstərə bilməyən insanlarda axtarılmalıdır. Sape aude! "Aqlını, özünün istifadə etmə cəsarətini göstər!" sözü maarifçiliyin şüarıdır" (4, 83). Alman maarifçiliyinin qurucularından və öncüllərindən olan Qothold Efraim Lessinq (1729-1781) Alman ədəbiyyatında önəmli imzalardandır. Qothold Efraim Lessinq 1729-cu ildə Almaniya da kasıb pastor ailəsində dünyaya göz açmışdır. Alman maarifçilərinin əsas xüsusiyyətləri Lessinqin əsərlərində təzahür edir. Maarifçilik üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərin əksəriyyəti Lessinq yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, Qothold Efraim Lessinq bütün maarifçilər kimi qələmini müxtəlif janrlarda sınaqaya hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir. O, yazdığı əsərlərlə ədəbiyyata, fəlsəfəyə, teologiyaya, tənqiddə və dram nəzəriyyəsinə töhfə vermişdir. Müxtəlif sahələrdə qələmini sınaqmaq üçün onun aldığı təhsil həyatı da şərait yaradırdı. Belə ki, ilk təhsilini Maysendə knyaz məktəbində alan Lessinq Leyspikdə iki il, Vittenberqdə bir il ilahiyyat təhsili aldıqdan sonra tibb ixtisasına da yiyələnmişdir.

1748-ci ildə Berlinə gələn mütəfəkkir burada Jurnalistika sahəsində çalışmışdır. Jurnalistika sahəsində öz dəsti-xətti olan Lessinq "Ədəbi məktublar" adı ilə tanınmış "Ən yeni ədəbiyyat haqda yazılar" jurnalını Berlində çap etdirmişdir. İstər alman dramaturgiyasına, istərsə də teatr sənətinə aid əsər və yazılar yazan Lessinq "Minna fon Barnhelm" (yaxud "Əsgər sədəti") komediyasının, "Emiliya Qalotti" faciəsinin, "Filotos" qəhrəmanlıq faciəsinin, "Ahti-Qets" pamfletinin, "Müdrük Natan" mənzum dramının, "Gənc alim", "Azad fikirlər", "Zuhudlar", "Samuel Qeç" pyeslərinin, "Laokoon", "İnsan nəslinin tərbiyəsi" traktatlarının, "Hamburq dramaturgiyası" adlı monumental nəzəri əsərin müəllifidir. Bütün maarifçilər kimi Lessinq də zəkanın, aqlın önəmli vurğulayırdı. İstər fəlsəfi, istərsə də bədii əsərlərində aqlın vacibliyindən bəhs edən Lessinq qeyd edirdi ki, insanların öz aqlını tanıması onların bir çox məziyyətli xüsusiyyətlərindən xəbər verir. O, hirs ilə aqlın vəhdətinə eyham vuraraq qeyd edirdi: "Hirs ilə bərabər ağıl da uçub gedər" (6).

Maarifçilərin dinə olan münasibətləri də birmənalı deyildi. Alman maarifçiləri din əleyhinə çıxmaqdan da çəkinmirdilər. Onlar yaxşı halda reformist bir xristianlığı seçirdilər. Bunun da bir səbəbi Orta əsrlərdə din, kilsə qanunlarının aqlın yerinə qoyulması ilə bağlıdır. Maarifçilər də bu əhkamı sındırmaq üçün birbaşa dini inkar edir, aqlı birinci sıraya qoyurdular. Lessinq də məhz bu fəlsəfi fikirlərə söykənərək dinlə bağlı məsələləri inkar edirdi. 5 pərdəlik əsər "Müdrük Natan" ilk ideoloji düşüncəni əks etdirən pyes kimi tarixə düşməklə yanaşı, müəllifin də dini baxışlarını açıq şəkildə əks etdirmişdir. Əsərin ideyası dini çoxluğun təməlinə əxlaq davranışlarının dayandığını göstərməkdir. Əsərdə bəhs edilən "Üç üzük" nağılı ilə müəllif 3 böyük dinin mənsublarını mədəni münasibətlərə səsleyir. Lakin Lessinqin ilk əsərlərinə nəzər yetirsək, görərik ki, o, ilahiyyatçı, din filosofu kimi çıxış edir. Lakin dünyagörüşü inkişaf etdikcə məsələlərə münasibəti də dəvisirdi. Özünü Spinozanın davamcısı olaraq görən Lessinq "Tanrıdan kənardakı şeylərin həqiqətinə görə" ("Über die Wirklichkeit der Dinge ausser Gott", 1763) əsərində dünyanın ondan xaricdə deyil, içində olduğunu qeyd edir, materialist fikirlərini çəkinmədən söyləyirdi. Lessinq etiraf edirdi ki, ortodoks tanrı qavramları artıq mənim üçün mövcud deyil (4). Lessinq 1740-50-ci illər arasında yazdığı "Samuel Qeç", "Gənc alim", "Azad fikirlər", "Zuhudlar" pyeslərində çox kəskin formada ictimai və dini məsələləri tənqid etmişdir.

Bütün maarifçilər kimi Lessinq də köhnə estetik təsəvvürləri tənqid edir, yeni sənətin meydana çıxmasını dəstəkləyirdi. O, 1766-cı ildə yazdığı "Laokoon" və 1767-1769-cu illərdə yazdığı "Hamburq dramaturgiyası" əsərlərində yeni estetik fikrini dəstəkləyən konsepsiyalar irəli sürmüşdür. O, dünya xalqlarının mədəniyyətlərindən istifadə edərək yeni bir mədəniyyətin ortaya çıxma fikrini dəstəkləyir, yeni estetik fikir konsepsiyalarını irəli sürərkən bəşəriyyətin mədəniyyət kökü sayılan Yunan incəsənətinə əsaslanırdı. Bunun da bir səbəbi, yunanların azadlığı tərənnüm edən bədii nümunələrinin çoxluğu idi. Çünki Lessinqə görə, ağıl dini əhkamlardan, qadağalardan arınmalıdır ki, azad fikirlər şəklində meydana çıxsın. Maarifçilər həqiqət və bilik məsələlərində empirik yanaşmanı əsas qəbul edirdilər. Lessinq də maarifçiliyin bu xüsusiyyətinə nəzərən metafizikanı dinin qalığı hesab edirdi.

Materialist fəlsəfə Qothold Efraim Lessinqin görüşlərində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu fikirlərə görə, onu burjuva demokratiyasının ən böyük təmsilçisi hesab edirdilər. Sənəti təbiətin bir təqlidi olaraq görən Lessinq onu daha geniş aspektdə araşdırmağa çalışmış, onun daha geniş bir ruha sahib olduğunu qeyd etmişdir. O qeyd edirdi ki, rəsm və heykəl məkanların, şeir

³⁹ Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

isə zamanda gerçəkləşən həyatların ehtivası üçün ən uyğun vasitədir. Lessinqə görə, səhnəyə maddi və idealist varlıqlar deyil, real nəsnələr və həyatlar çıxarılmalıdır. Əşyaların təqlid edilməsinə görə, DiltheyLessinqəAristoteldən sonra sənətlərin ikinci qayda qoyucusu adını vermişdir (8, 228). Aristotelin “Poetika” əsəri ilə Lessinqin “Laokoon” əsərlərini müqayisə etsək, görürük ki, sənətlərin sərhədlərini müəyyənləşdirilməsində yaxınlıqlar vardır.

Aristotel “Poetika” əsərində yazırdı ki, “təqlid sənətlərin digər sahələrində olduğu kimi, vahid təqlid bir predmetə məxsus təqliddən ibarətdir, bunun kimi də, hərəkətin təqlidində xidmət edən fabula özü də bitkin, yeganə hərəkətin təqlidindən ibarət olmalıdır, əhvalatların hissələri isə bir-biri ilə elə bağlanmalıdır ki, onlardan biri dəyişdiriləndə və ya çıxarılanda tama da xələl gəlsin, onun bütövlüyü sarsılsın, zira varlığı və yoxluğu sezilməyən bir şey tamın da üzvi hissəsi deyildir” (2, 34).

Lessinq də “Laokoon” əsərində də buna əməl edir. Bu əsər müasir estetikaya giriş kitabıdır. 1756-cı ildə Berlində yazdığı əsərin almanca tam adı “**Laokoonoderüberdie Grenzender Malereiund Poesie**” adlanır. Lessinqin yazma texnikasında bir xüsusiyyət özünü göstərir. O, oxuyucunun zehninə qəfil və nəzəri hücumlar etməz, çatmaq istədiyi məqsədə və nəzəriyyəyə nümunələr verərək yavaş-yavaş irəliləyir. “Laokoon” əsərində də bunu müşahidə edə bilərik. Lessinq nümunələri başqaları ilə müzakirə şəklində qurulmuşdur. Lessinq “Laokoon”da təməl problemini dialoqlar şəklində aşılamağa çalışmışdır. Həmin problemləri 3 cür qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Laokoonun fiqurunun şeirdə görünəncanlılığının heykəldə görülməməsinin səbəbi;
2. Rəsmləşdirilən şeir ilə şeirləşdirilən rəsm anlayışlarının önünə keçməyi;
3. Rəsm və şeirin istifadə yöntəmləri və mövzular baxımından fərqlilikləri

Lessinq digər komediya, faciə və pyeslərində də həqiqətin gerçəklikdə əks olunduğunu, iç dünyanın xaricdə təzahürünü obrazların dilindən çatdırırdı.

“EmiliyaQalotti” əsərində Prinsin dilindən belə ifadələrə rast gəlirik:

“Bax, mən də onu deyirdim! Buna görə səni hədsiz yaltaq adlandırırım. Ah! Mən o məğrur, o istehzal cizgilərə yaxşı bələdəm. Bu cizgilər Qrasiyanın sifətini də eybəcərləşdirməyə qadırdır. İnkər etmirəm ki, gözəl dodaqları istehzal bir təbəssümlə sıxılıb qatlanmış zaman azca da gözəl görünür. Ancaq qeyd edirəm ki, bir azca! Lakin istehza bizim qrafiniyada başlıca cizgiyə çevrilməlidir. Gözlər bu şiltaq istehzaya hakim kəsilməlidir. Fəqət bizim mehriban qrafiniyamızda belə gözlər də yoxdur. Belə gözləri bu portetdə də görmürəm!” (1, 196).

Ümumiyyətlə, Lessinq sənətin bütün növləri ilə həqiqətin əks etdirilə biləcəyinə inanırdı. Hər bir şeydə həqiqət və gerçəklik axtaran Lessinq Şeksperin əsərlərindən təsirlənməklə yanaşı, onun dramaturgiyasını dəstəkləyir, bu əsərlərin klassiklərin rəsmi, ciddi təqlidlərindən daha çox qədim tragediyanın gerçək ruhuna daha yaxın olduğunu söyləyirdi. O, Şeksperin ədəbiyyat dühası olduğuna inanırdı. Bununla belə, Lessinq Şeksperdən fərqli olaraq, böyük, ağır faciəli personajlar yaratmış, dünya, cəmiyyət, insan, sənət haqqında fəlsəfi ümumiləşdirmələrə yol açmışdır. Lessinq ona imkan verən müasir reallığa yaxın olmağa çalışır, yeni bir janrın yaradılmasında iştirak etməyə çalışırdı. Yəni sənətkar keçmişə söykənsə də, yeniliklərə açıq idi.

Alman ədəbiyyatını yad təsirlərdən qurtarmaq bütün alman yazıçıları kimi Lessinqi də düşündürürdü. Bunun çıxış yolu kimi o, alman xalq ədəbiyyatına söykənməkdə görürdü. Lessinq maarifçilikdə xalq ədəbiyyatına söykənən nəzəriyyələri qəbul edərək, yeri gəldikcə əsərlərində folklordan istifadə edirdi. Yazıçı 1767-ci ildə yazdığı “Əsgər səadəti” əsərində xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmişdir. Lessinqin pyeslərində də xalq nümunələrinə rast gəlmək olur. Məsələn, “Emiliya Qalotti” əsərində müdrik ifadələrə, qanadlı sözlərə rast gəlmək mümkündür. Klaudiyanın dilindən səslənən “Qorxan göz hər şeyi görür”(1,214) alman xalq atalar sözlərindəndir. Xalq yaradıcılığından bəhrələnən Lessinq nağıllar da yazmışdır. 1816-cı ildə bu nağılları V.A.Zukovski tərcümə etmişdir. Sonradan da bu nağıllar bir neçə dəfə müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Lessinq nağıllar yazmaqla bərabər, bu janr haqqında dəyərli fikirlər də söyləmişdir. “Nağıllar haqqında fikirlər” adlı əsərində bu janra yeni baxış sərgiləmiş, zəngin nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür.

Göründüyü kimi, Qothold Efraim Lessinq Alman maarifçiliyinin yaradıcılarından olmaqla yanaşı, həm də bütün əsərlərində bu cərəyanın bütün xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. O, həm nəzəri, həm də bədii əsərləri ilə maarifçilər üçün bir məktəb rolunu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alman ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Sərgi-Qərb, 2009, 688 s.
2. Aristotel. Poetika. Bakı: Sərgi-Qərb, 2006, 120 s.
3. Arzulu H. Q.E.Lessinq və onun "Müdrək Natan" mənzum dramı haqda. Bakı: Naksuana, 2004, səh. 3-7
4. Fricke Schreiber. Geschichte der deutschenLiteratur. Ferdinand Schöningh. Paderborn. 1988, s. 83
5. Gotthold Ephraim Lessing – bivoqrafi, bilgi, kisisel vasam. <https://status-lady.ru/tr/gotthold-efraim-lessing—biografiya-informaciya-lichnaya-zhizn-gotthold-321>
6. Gotthold Ephraim Lessing Sözləri. <https://www.ozlu-sozler.com/gotthold-ephrain-lessing-sozleri>
7. Güven B.E. Aydınlanma felsefesi ve alman aydınlanma edebiyatı. Trakya Universitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 20, Temmuz 2020, s. 307-321
8. Huberman D.G. Das Nachleben der Bilder: Kunstgeschichte und Phantomzeitnach Aby Warburg, Fransızcadançev. Michael Bischoff, Suhrkamp, Verlag, Berlin, 2010
9. Lessing G.E. GottholdEmphraim, Nathan der Weise, Reclam, Stuttgart, 2012, 229 s.
10. Lessing G.E. İnsanSovununEğitimi. Sav Yavınları. İstanbul, 2011. 132 s.
11. Lessing G.E. ÜberdieWirklichkeitderDingeausserGott, 1882, 228 s.
12. Lessinq Q.E. "Müdrək Natan" – mənzum dram. Bakı: Naksuana, 2004, 197 s.

Açar sözlər: Lessinq, maarifçilik, fəlsəfə, alman ədəbiyyatı, pyes

Ключевые слова: Лессинг, просвещение, философия, немецкая литература, пьеса

Keywords: Lessing, education, philosophy, German literature, play

QOTHOLD EFRAİM LESSİNGİN MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) alman yazıçısı, filosof, dramaturq, publisist və sənətsünas idi. O, Maarifçilik dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi. Onun pyesləri və nəzəri yazıları alman ədəbiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Maarifçiliyin banisi Gotthold Ephraim Lessing ədəbiyyata, fəlsəfəyə, teologiyaya, tənqiddə və dram nəzəriyyəsinə töhfə vermişdir. O, bütün maarifçilər kimi qələmini müxtəlif janrlarda sınaqmış, hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir. Lessing Burjua faciəsini (bürgerliches Trauerspiel) yaratmış, bununla belə ilk uğurlu Alman faciələrindən və ən yaxşı Alman komediyalarından birini yazmışdır. Lessing dramaları hələ də müntəzəm olaraq (həm Almaniya, həm də beynəlxalq səviyyədə) oynanılan ən qədim alman teatr əsərləridir. Onun həm pyesləri, həm də dram nəzəriyyəsi Höte, Şiller, Hebbel, Hauptmann, İbsen, Strindberg, Şnizler və Breçt kimi yazıçılara təsir göstərmişdir. Mütəmadi olaraq, müxtəlif sahələrdə və mövzularda mətbuatda məqalələri dərc olunmuşdur. Bu yazılarla maarifçilik idealarını təbliğ edən mütəfəkkir ədəbiyyatı məktəbi katolik kilsəsinin təsirindən qurtarmaq, dünyəvi məsələlər uğrunda mübarizə üçün poeziyanı yeni məzmununa doğru istiqamətləndirməvi tələb etmişdir. Lessing öz tənqidi məqalələrində yalnız ədəbiyyat məsələlərindən deyil, eyni zamanda başqa maarifçilər kimi dövrün tələbindən doğan ictimai-siyasi fəlsəfi məsələlərə də toxunmuş, insanlar arasındakı ictimai fərqə etirazını bildirmişdir. Məqalədə onun çıxır açan dramaları, eyni zamanda inqilabi nəzəri, tənqidi və estetik yazıları, orijinal nağılları, fəlsəfə və ilahiyyatdakı fikirləri müzakirə olunur.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ГОТХОЛЬДА ЭФРАИМА ЛЕССИНГА

Резюме

Готтольд Эфраим Лессинг (1729-1781) — немецкий писатель, философ, драматург, публицист и искусствовед. Он был одним из самых ярких представителей эпохи Просвещения. Его пьесы и теоретические труды оказали значительное влияние на развитие немецкой литературы. Зачинатель просветительства Готтольд Эфраим Лессинг внес свой вклад в литературу, философию, теологию, критику и теорию драмы. Как и все педагоги, он пробовал свои силы в разных жанрах, деятельность его была разносторонней.

Лессинг создал буржуазную (мещанскую) драму (bürgerliches Trauerspiel), а также написал одну из первых успешных немецких трагедий и одну из лучших немецких комедий. Драммы Лессинга по-прежнему являются старейшими немецкими театральными постановками, которые регулярно ставятся (как в Германии, так и за рубежом). Его и пьесы, и теория драмы повлияли на таких писателей, как Гете, Шиллер, Хеббель, Гауптман, Ибсен, Стриндберг, Шницлер и Брехт. Его статьи на разные темы в разных областях регулярно публиковались в печати. В них пропагандировавший идеи Просвещения писатель требовал, чтобы литература, школа были освобождены от влияния католической церкви, а поэзия была направлена на новое содержание, чтобы бороться за светские проблемы. В своих критических эссе Лессинг, как просветитель, касался не только литературных проблем, но также социально-политических и философских вопросов, вытекающих из требований времени, протестовал против социальных различий между людьми.

В статье рассматриваются новаторские драмы Лессинга, а также его революционные теоретические, критические и эстетические труды, оригинальные сказки, философские и богословские идеи.

ENLIGHTENMENT VIEWS OF GOTTHOLD EPHRAIM LESSING

Summary

Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) was a German writer, philosopher, dramatist, publicist, and art critic. He one of the most outstanding representatives of the Enlightenment era. His plays and theoretical writings substantially influenced the development of German literature. The Enlightenment author Gotthold Ephraim Lessing contributed to literature, philosophy, theology, criticism, and drama theory. Like all enlighteners, he tried his hand at various genres, and acted comprehensively.

Lessing invented the bürgerliches Trauerspiel (bourgeois tragedy) and wrote one of the first successful German tragedies as well as one of the finest German comedies. Lessing's dramas are the oldest German theater pieces still regularly performed (both in Germany and internationally), and both his plays. His drama theory have influenced such writers as Goethe, Schiller, Hebbel, Hauptmann, Ibsen, Strindberg, Schnitzler, and Brecht. Regularly, in the press there have been published his articles in various fields and topics. The writer, who propagated the the enlightenment ideas with these writings, demanded that the literature and school be freed from the influence of the Catholic Church, and that poetry be directed to a new content in order to fight for secular issues. Like other enlighteners, Lessing, in his critical essays, touched not only on literary issues, but also on socio-political and philosophical issues arising from the demands of the time, and protested against the social differences between people.

This article discusses his pathbreaking dramas, his equally revolutionary theoretical, critical, and aesthetic writings, his original fables, his innovative work in philosophy and theology.

РƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Нурлана Ашыр кызы Нагиева⁴⁰

⁴⁰ доц. кафедры теории и практики перевода Бакинский славянский университет. nurlananagiyeva09@gmail.com

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КЛАССИКА НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Проблема передачи азербайджанской классической литературы в русских переводах остается серьезной проблемой. Дело в том, что сегодня во всем мире существует некоторый усредненный литературно-художественный язык. Сегодня во всем мире одни и те же литературные мэтры, одни и те же кумиры, которым подражают, у которых учатся. Перенимают образы и штампы. Сегодня азербайджанские писатели, пишущие на азербайджанском языке, рассуждают об эстетических ценностях Борхеса и Маркеса, Ионеско и Беккета, Кафки и Камю. Сегодня Восток и Запад не разграничены диаметрально. Все это до определенной степени облегчает деятельность и задачи переводчиков. Они могут находить соответствия, переводя художественные тексты с западных языков на восточные, и наоборот.

Совсем иначе обстоит дело с нашими азербайджанскими классиками. В текстах, созданных азербайджанскими мастерами художественного слова в конце XIX - начале XX века, четко прослеживается литературная традиция, восходящая к Корану, арабским поэтам, персидской литературе и азербайджанским классикам. Именно это и усложняет перевод нашей классической прозы на русский язык. Как сохранить дух этой прозы? Вот основная задача, стоящая перед переводчиком независимо от степени владения им языками.

При этом именно устойчивые словесные комплексы (в дальнейшем УСК) составляют основную трудность для перевода. Будучи языковыми штампами, они не допускают варьирования при субституции, что предполагает использование всех ресурсов языка перевода.

Язык великого азербайджанского писателя Джалила Мамедкулизаде представляет собой удивительный пример отмеченной нами выше особенности. Всесторонне образованный человек, Дж. Мамедкулизаде знал иностранные языки и был в курсе всех стилистических и эстетических новшеств эпохи. Одновременно это был мастер, воспитанный в лучших традициях великой восточной, арабо-персо-тюркской литературы. Наконец, третий фактор, непосредственно сказывающийся в русских переводах Дж. Мамедкулизаде, это сам азербайджанский язык его времени, т.е. конца XIX - начала XX века. Можно даже выделить и четвертый фактор, усложняющий переводы этого писателя на русский язык. Это стиль или, что не одно и то же, стилизация. Нередко Дж. Мамедкулизаде нарочито стилизует язык своего повествования или язык своих героев под некоторое подобие ученого арабо-персидского письма. Что-то наподобие турецкой речи азербайджанского редактора газеты из комедии У. Гаджибекова «Не та, так эта».

УСК в произведениях Дж. Мамедкулизаде в указанном аспекте выполняют очень сложную лексико-семантическую и фразеологическую функцию. В оригинале, т.е. произведениях азербайджанского писателя они создают удивительную плавность и естественность языка, аккумулируя все богатство его выразительных средств. Язык его рассказов ничем не отличается от обычной разговорной речи азербайджанцев того времени. Поэтому, помимо всех иных литературных и языковых достоинств, он просто доставляет читателю огромное эстетическое наслаждение. Можно сказать, что это уже исчезнувший язык, но очень красивый и выразительный, в котором все средства плана выражения и плана содержания органически сочетаются. Но, разумеется, именно это и составляет особую сложность при переводе. Переводчикам очень сложно сохранять впечатление этой органической сочетаемости всех лексико-семантических и фразеологических средств, этой гармонии языка в переводе. В этом случае им необходимо обнаруживать не просто адекватность отдельных, изолированных языковых средств, а строить адекватность всей системы художественного текста. Следует также напомнить, что произведения Дж. Мамедкулизаде на русский язык переводились много. В данной статье мы будем анализировать перевод рассказа «Почт гугусу», выполненный Азизом Шарифом.

Следует еще раз напомнить, что УСК нельзя смешивать ни с фразеологизмом, ни с паремиологическими единицами. Понятие УСК шире и понятия «фразеологизм» и понятия «поговорка», оно включает в себя эти понятия, но помимо них, еще и все штампы, экспрессивно-эмоциональные узуальные лексические сочетаемости, а также авторские окказионализмы подобного типа.

«*Noyabr ayının 12-si idi*» (1). «Было двенадцатое ноября» (2).

Очевидно различие в строении этих предложений. Но при этом важно учитывать, что это различие не связано с различием в грамматическом строе русского и азербайджанского языков. Ведь и по-русски это предложение могло бы звучать следующим образом: «Был двенадцатый день месяца ноябрь». Различие грамматических строев русского и азербайджанского языков проявляется в том, что в азербайджанском предложении слово ноябрь идет в начале предложения, напротив, в русском предложении оно оказывается в конце предложения.

Определяемые при определениях придают предложению совершенно другую интонацию, если это сознательно сконструированный тип предложения, то мы имеем дело со стилизацией, если же это не стилизация, то в подобном строе обнаруживается особенность языка того времени. Во всяком случае, с точки зрения современного языка это архаика, которая может быть определена не только как синтаксическая, но и как синтаксико-стилистическая.

Русский перевод модернизирован. Он полностью отвечает современным языковым требованиям. Возможно, это сделано для того, чтобы приблизить текст к художественным вкусам своих современных русских читателей. Однако переводчику следовало учесть, что в тексте большого писателя нет ни одной случайной детали. И здесь совершенно неслучайно Дж. Мамедкулизаде пишет: «*Noyabr ayının 12-si idi*», а не «*Noyabrın 12-si idi*». Переводчик сразу же, с первого предложения изменяет тон повествования. Он становится короче, лаконичнее и современнее. Далее он

продолжает в том же духе. Стиль писателя в увязке первого предложения с последующими. Так выглядят второе и третье предложения: «*Hava çox soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmirdi*»(1). Второе и третье предложения строятся в таком же спокойном, размеренном тоне беседы с кем-то, в тоне обычного рассказа кому-то о чем-то. Это достигается определенными лексическими средствами. Например, словом *amma*. Только теперь понятно, почему в первом предложении было написано «двенадцатый день месяца ноябрь». Это создает впечатление зримости каждого из этих двенадцати дней, т.е. прошло уже целых 12 дней от месяца ноябрь, но, несмотря на это снега не было. Кроме того, 12-ый день семантически согласуется и с выражением «не виделось никаких признаков снега». С точки зрения логической между снегом и его признаками разницы большой нет. Но с точки зрения языка и стиля повествования существует большая разница. Все эти лексико-семантические средства создают особую эмотивность текста, такая тональность повествования соответствует обычному рассказу, близкому и понятному всем простым читателям великого писателя.

Если Дж. Мамедкулизаде остается верен своему стилю, заложенному уже в первом предложении, то и переводчик также остается верен своему стилю. Так, например, звучат второе и третье предложения в его переводе: «Холода уже наступили, но снег еще не выпал»(2). Здесь мы видим тот же короткий, телеграфный стиль, что наблюдался в переводе первого предложения. Для того чтобы сравнить тональность и стиль оригинала с переводом, приведем буквальный перевод оригинала. «Погода была очень холодной. Однако никаких признаков снега пока еще не было». Совершенно очевидна простонародность и задушевность оригинала и правильная холодность перевода. Перевод как бы безучастен к состоянию говорящего. Второе и третье предложения почти нераспространенные. Это строгое сообщение, лишённое эмоциональности. Оригинал пропитан сочувствием. Поэтому с точки зрения прагматики, конечно же, оригинал достигает значительно большего коммуникативного эффекта, чем перевод. Сообщение в оригинале более эффективно, так как более экспрессивно.

Рассмотрим следующее предложение с точки зрения УСК. В оригинале читаем: «*Həkim axırındı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; beləki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olar*» (1). С точки зрения современного азербайджанского языка в этом предложении четко выделяются архаизмы. Это такие слова, как *övrət*, *yoluxmaq*, *dəxi*. Разумеется, эти слова не находят отражения в переводе, что совершенно меняет структуру предложения.

Перевод выглядит совершенно «нормально» с точки зрения современного русского языка, но это как раз и плохо. Вместо того, чтобы как то архаизировать и стилизовать предложение, уподобляя его азербайджанскому оригиналу, переводчик нарочито модернизирует его и, более того, делает его книжным. Эта книжность оказывается совершенно излишней и противоречащей духу оригинала. Например, выражение осмотрев больную не просто отвечает нормам современного языка, а производит впечатление некоторого отчета по медицинской части. В то время как в оригинале и на этот раз повествование ведется в обычной манере разговорного языка, о чем свидетельствует и использованные лексико-семантические средства, и сам строй предложения. Не случайно здесь написано *xanın naxoş övrətini yoluxub*, где *yoluxub* ничего общего не имеет с русским словом осмотреть. Ясно, что если врач навещает больного, то для того чтобы осмотреть его. Другое дело, какие слова при этом используются. Глагол *navestirmə* является более живым и эмоциональным и в большей степени соответствует азербайджанскому оригиналу. Это слово старые азербайджанцы использовали и, не будучи врачами, когда речь шла о необходимости или желании навестить кого-либо. В переводе и другие слова с точки зрения стиля подобраны неудачно: «Последний раз, осмотрев больную жену Велихана, врач заявил, что здоровье ее окрепло и через неделю можно ехать» (2). Неудачно здесь и слово *zəyif*, которое также носит официальный характер, кроме того, оно меняет смысловую структуру текста. В оригинале *cavab verdi*, т.е. «ответил». Он не просто заявляет, что через неделю можно ехать, он отвечает на заданный вопрос. Суть в том, что ему задают вопрос о возможном сроке, потому что, как выясняется из следующих предложений, хан торопится в Иревань.

Неудачным также, на наш взгляд, является выражение “здоровье ее окрепло”. В оригинале написано «*əhvalı yaxşıdır*», следовало перевести: «состояние улучшилось». Это было и правильно стилистически и точно соответствовало бы оригиналу.

Следующее предложение в переводе также совершенно изменяет смысл предложения оригинала. Обратим внимание на семантическую структуру оригинала. Здесь написано: «*Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə, çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi. Və birdə ki, qorxurdu qar yaa və hava dəxi də soyuqa və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri-mümkün ola*»(1). Здесь совершенно ясно речь идет о том, что хан торопился в Эривань, так как у него были срочные дела. О больной речь идет постольку, поскольку он не может оставить ее одну и должен взять ее с собой.

В переводе: «Хан, у которого были срочные дела в Эривани, очень спешил. Кроме того, он боялся, как бы наступившие холода не задержали переезда больной» (2). В переводе акцент делается на переезде больной, а не на том, что надо ехать, а для больной, если выпадет снег и станет еще холоднее, будет сложно выехать.

Следующий абзац весьма характерен как с точки зрения использованных лексико-семантических средств и их комбинаторики, так и стилистических особенностей. В оригинале речь идет о письме к другу, которое автор называет не *məktub*, а *kağız*, что следовало, наверно, перевести как записка. Обратим внимание на УСК и стиль этого письма: «*Əzizim! Bir həftəyədək, ümidvaram, İrəvana gəlirəm, övrət-uşaq ilə. Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan bizim otaqlara fərsəş salıb, əlbəttə-əlbəttə peçləri yandırınlar ki, otaqların havası təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün orada narahatçılıq üz*

verməsin. Bu kağızın cavabını mənə teleqraf vasitəsilə yetirəsən. Sən mənə dediyin işlərin hamısını yerbəyər eləmişəm. Xudahafiz! Sənin xeyirxahın Vəlixan»(1).

В переводе совершенно снимается архаика, что само по себе является большим недостатком, но, помимо этого переводчик и не пытается как-то подбирать эквиваленты УСК. В переводе это письмо звучит следующим образом: «Милый мой! Я собираюсь через неделю выехать с семьей в Эривань. Везу больную жену, поэтому очень и очень прошу тебя – загляни в мою квартиру, прикажи проветрить комнаты, разостлать ковры и протопить печи. Ответ сообщи по телеграфу. Все твои поручения я выполнил. До скорого свидания! Твой друг Велихан».

Велихан не говорит «я собираюсь», он говорит «надеюсь». Это «надеюсь» не случайно, а отражает смысл ситуации, он надеется, что через неделю состояние больной жены позволит им выехать. УСК *övrət-uşaq* также имеет в тексте стилистическую функцию. Особенно это понятно с точки зрения представлений о семье в восточном мире. Так что *övrət-uşaq* отражает и фоновую информацию. Нейтральное русское слово семья в коннотативном отношении не соответствует азербайджанскому УСК.

Также не соответствуют и другие УСК. Например, нейтральное и лишнее эмотивности очень даже будучи повторенным «очень и очень» все равно не передает этикетной учтивости и эмоциональности УСК «*Artıq-artıqtavəqqe edirəm*». Прощаясь, Велихан говорит: «*Xudahafiz!*», что переводится современным выражением «До скорого свидания». Очень интересна подпись: «*Sənin xeyirxahın Vəlixan*». Разумеется, «Твой друг Велихан» совершенно не подходит стилистически. Конечно, и буквальный перевод: «твой доброжелатель» по-русски звучит не совсем корректно в стилистическом плане. Но существует очень теплое и принятое в русской культуре выражение: «Любящий тебя». Кроме того, несмотря на эмотивность, подобное прощание носит и этикетный характер. В XIX и начале XX века письма близким людям часто так и заканчивались.

В следующем предложении переводчик вводит совершенно ненужное, стилистически неверное и, что самое главное, отсутствующее у Дж. Мамедкулизаде слово. Речь идет о Новрузали: «Новрузали частенько навещал хана, и не было случая, чтобы не привозил с собой каких-нибудь продуктов: муку, домашнюю лапшу, мед, масло»(2). Слово продукты здесь совершенно неуместно, оно стилистически неуместно, а семантически отражает психологию советского человека, который привык говорить о сельскохозяйственных продуктах, о наличии или отсутствии продуктов в магазине и т.д. Интересно и характерно, что в русской литературе XIX столетия, где описывается бесчисленное количество дворянских усадеб и ситуации, напоминающие рассматриваемую, встречаются очень часто, нигде не употребляется слово продукты. Характерно, что и в оригинале этого слова нет: «*Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlir-gedər və hər gələndə də olmaz ki, undan, əriştədən baldan, yağdan gətirməsin*»(1). В оригинале мы и на этот раз видим теплое, выдержанное в разговорном стиле, эмоционально насыщенное предложение. С точки зрения функциональной отсутствие общего обозначения меда, масла, муки, соответствующего слову продукты, совершенно оправдано. Ясно, что перечисленные предметы являются продуктами.

С точки зрения УСК азербайджанского языка, создающих совершенно особый настрой текста, характерно следующее предложение: «*Qapını açıb bir yükü ulağı sürdü həyətdə “çoci-çoci” deyə-deyə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cücəni çığırda-çığırda yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi*» (1).

Совершенно очевидно, что выражения *deyə-deyə, üç-dörd, toyuq-cücə, çığırda-çığırda* создают особый коннотативный настрой предложения. Он выражается в обыденности языка, писатель как бы рассказывает историю своему близкому человеку, рассказывает расслабленно, не подбирая специально слов и выражений.

В переводе нет, даже, попыток передать этот настрой азербайджанского предложения: «Затем покрикивая: «Чош, чош!» – ввел во двор нагруженного ослика и стал снимать с него мешки и пищавших цыплят» (2). Разумеется, для смысла текста не важно, сколько было цыплят, три-четыре или больше. Смысл оригинала передается, но отсутствие УСК создает очевидный нейтральный и лишенный эмотивности текст. Поскольку эмоционально-экспрессивный настрой оригинала не передается, перевод и не может достичь прагматической цели, достигаемой оригиналом. Неверно и то, что Новрузали «низким поклоном приветствовал его». Новрузали низко кланяется хану, но приветствует его саламом. В оригинале: «*ikiqat əyilib salam verdi. Xan salamı alıb dedi*» (1). Салам – это ритуал, включающий определенные формулы этикета. Это не просто приветствие. Здесь мы имеем дело с фоновой информацией, которая отсутствует в переводе, но отсутствие, которой на первый взгляд не наносит ощутимого вреда. На самом же деле в коннотативном отношении предложение теряет очень много. В переводе: «низким поклоном приветствовал его». Отсюда следует, что приветствием был сам поклон, что совершенно искажает смысл конситуации. Перевод вдвойне ущербен потому, что смысл предложения ясен, как будто все на своем месте, но эта кажущаяся нормальность сводит на нет все значение культурного контекста.

Далее также в оригинале используются характерные для азербайджанской культуры слова и выражения: «*A kişi Novruzalı! Bu nə zəhmətdir, çəkmisən?*». Ясно, что обращение «*A kişi*» несет в себе национально-культурную специфику языка, такое обращение невозможно адекватно передать в переводе. Но переводчик просто опускает его, не делая даже попытки подобрать субститут.

УСК является и, казалось бы, обычное эмотивное выражение *bu nə sözdü*. Нельзя смешивать в коннотативном отношении это УСК с нейтральным русским выражением типа, о чем речь, что ты говоришь, что за слова, хотя и они ситуативно могут быть выразителями экспрессии. Азербайджанский УСК выражает очень большой диапазон значений от гнева до своеобразного кокетства. Причем очень важно то обстоятельство, что в речевой ситуации

выражаемое им значение диффузно представляет все эти оттенки. Иногда довольно сложно понять, что конкретно означает это *bunəsözdü*. В оригинале, помимо *salam vermək* и *salam almaq*, носящих, как было сказано выше, ритуальный, этикетный характер, также этикетный характер носят и сказанные ханом «*Bu nə zəhmətdi, çəkmisən?*» и ответ Новрузали «*Bu nə sözdü?*». Оба эти выражения являются УСК и представляют собой формулу этикета. Например, в азербайджанском речевом этикете принято говорить *nə zəhmət çəkmisən* или просто *zəhmət çəkmisən* в ситуации, где адресат вовсе ничего особенного не сделал. Это формула этикета. Ответ Новрузали также является формулой этикета. Он мог бы использовать и другую формулу этикетной реакции, например, *borcumdu*. Как совершенно справедливо отмечается в книге К.Э.Гаджиевой «Речевой этикет русских и азербайджанцев»: «В формулах приветствия проявляется контактоустанавливающая функция речевого этикета, с приветствия начинается общение. В приветствиях ярко выражается эмотивная функция речевого этикета» (5, 7).

Вторая часть обращения Новрузали также носит характер этикета. Он объясняет смысл реакции в виде «*Bunəsözdü?*» словами «*Mən ölənə qədər sənə qulam*». Здесь присутствует еще одна деталь, на которую следует обратить внимание. Разумеется, только слова хана являются подлинными формулами этикета. В принципе же ему все равно, потрудился для него Новрузали или нет. Об этом свидетельствует и то, что чуть позже, когда крестьянин просит у него позволения дать курам зерен, накормить осла, хан его грубо обрывает: «*Daha uzun danışma. Qaç kağızı sal: vaxt keçir*» (1). С его стороны формулы этикета употребляются действительно формально. Совсем другое дело речь Новрузали. Он также употребляет принятые в азербайджанском языке формулы речевого этикета, но в его речи актуализируется внутренняя форма этих формул. Он действительно считает, что хан не должен так говорить, и он свято верит в то, что до конца своих дней должен быть рабом хану.

В переводе и на этот раз стиль совершенно модернизируется, не говоря уже о том, что не делается попыток как-то передать содержание формул этикета. Переводчик пишет: «Послушай, Новрузали, ну зачем ты беспокоился? – сказал хан, отвечая на приветствие. – Что ты, хан! Какое же это беспокойство? Я твой слуга до самой смерти, – ответил тот, стряхивая с себя пыль» (2).

Следует также отметить, что есть существенная разница в этом контексте между словами *слуга* и *раб* (гул). Речь идет не о том, что Новрузали готов служить хану до смерти, это им само собой подразумевается. Речь идет о том, что Новрузали на самом деле считает себя человеком, принадлежащим хану, его принадлежностью.

УСК *kətdi adam* является носителем сниженной коннотации вне контекста. Переводчик передает его словом мужик, которое не является сниженным, даже несмотря на то, что этому способствует дистрибуция в виде слов «откуда мне»: «Откуда мне, мужику, знать про пошт, хан?» (2). *Kətdiadam* в азербайджанском языке является символом грубости, невежества, хамства. Русское мужик даже в этом контексте означает только «простой», т.е. откуда мне простому человеку знать, где находится такое важное учреждение, как почта. В азербайджанском языке это больше означает «откуда мне дураку знать, где эта почта и вообще, что это такое».

Переводчик УСК *çox əsəb* передает совсем в ином тоне. Так, азербайджанское УСК означает активный поиск, он передает напряженность размышлений. В переводе выражается сомнение, надежда и смутное разочарование: «Ну, тогда, может, знаешь, где помещается управление начальника?». Обратим внимание на активность речи в оригинале, адресант пытается заставить его вспомнить, говорит, что не может быть, чтобы он этого не знал, хотя на самом деле у него этой уверенности нет: «*Çox əsəb, nəçərnik divanxanasını ki, tanıyırsan?*» (1). Налицо разница в экспрессии: уверенное: *onu bilmirsən, bunu ki, bilirsən!* и робкое «тогда, может, знаешь, где управление начальника?».

Характерно, что УСК *çox əsəb* вбирает в себя семантику и тональность следующей фразы, ее наступательный характер. В оригинале Новрузали в ответ на это также использует речь, насыщенную УСК, отражающими контекст культуры.

Он говорит: «*Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanıyıram*» (1). УСК *başına dönüm* вообще игнорируется переводчиком, как будто его и нет в оригинале. Переводчик пишет: «Знаю, хан, как не знать» (2). Интересно, что наличие и отсутствие УСК с указанным значением совершенно изменяет стиль и значение предложения. В оригинале выражается любовь, ласка, желание успокоить, создать уверенность в способности выполнить поручение. В переводе объективно выражена лишь обида и, возможно, некоторый смешной гонор. Объективно предложение «Знаю, как не знать», пусть на имплицитном уровне, но выражает именно это значение. Другое дело, что мы знакомы с конситуацией, которая дает нам возможность представить более или менее правильную картину. Нам это было бы значительно труднее сделать без знания конситуации, в целом без знания оригинала и фоновой информации. Таким образом, как мы и видим, в переводе на русский язык полностью трансформируется динамика текста, смещается стилистическая акцентуализация. Конечно, нам могут возразить, что в переводе на любой иностранный язык азербайджанская стилистическая акцентуализация будет трансформироваться. Это действительно так. Но мастерство переводчика заключается именно в том, чтобы сохранить динамику текста и стилистическую направленность. Разумеется, невозможно передать на русском языке ни стилистику азербайджанского «*bala, getsəndə...*», ни конситуацию, характерное движение головой и рукой с семантикой отсылания. Никто это и не требует. Понятно без слов, что в этом непередаваемом и заключается национально-культурная специфика оригинала. Задача переводчика заключается в верной передаче тональности, попытке не извратить представление о конситуации, а хотя бы создать приблизительное представление о ней.

ЛИТЕРАТУРА

1. С.Мəmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1987.

2. Дж. Мамедкулизаде. Рассказы. Фельетоны. Повести. Пьесы. Баку, 1989.
3. Новрузов Р.М. Художественный перевод и проблема взаимодействия, взаимообогащения литератур. Баку: ЭЛМ, 1990.
4. Мамедли А.М. Понятие устойчивости и фразеологизм как единица вторичной номинации. // Русский язык и литература в Азербайджане, 1998, №2, с.12-18.
5. Гаджиева К.Э. Речевой этикет русских и азербайджанцев (опыт словаря-справочника). Баку: Мутарджим, 1999, 68 с.

Ключевые слова: перевод, адекватность, теория, практика, эмпирика, рациональность

Açar sözlər: tərcümə, uyğunluq, nəzəriyyə, təcrübə, rəşional

Key words: translation, adequacy, theory, practice, rationality

AZƏRBAYCAN KLASSİKASI RUS TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ XÜLASƏ

Məqalə bədii tərcümə nümunələrinin təhlilinə həsr olunub. Məqalədə tərcüməşünaslıq diskursunun ən vacib məsələləri ön plana çəkilir və müzakirə olunur. Qeyd olunur ki, müasir tərcüməşünaslıqda tərcümənin orijinala tam uyğun olması heç şübhə altına qoyulmur. Məqalədə Azərbaycan yazıçısı C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin rus dilinə tərcümə mətnləri ətraflı təhlil olunur.

AZERBAIJAN CLASSIC IN RUSSIAN LANGUAGE SUMMARY

The problem of transferring Azerbaijani classical literature in Russian translations remains a serious problem. The language of the great Azerbaijani writer Jalil Mammadguluzadeh is an amazing example of the feature we noted above. J.Mammadguluzade's works have been translated into Russian a lot. In this article, we will analyze the translation of the story by Aziz Sharif. In translation into Russian, the dynamics of the text is completely transformed, stylistic accentualization is shifted.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ƏLİ NƏZMİNİN FELYETON YARADICILIĞI

Əli Nəzminin realist qələm sahibi, tərəqqipərvər bir yazar kimi tanınmasında felyetonlarının da özünəməxsus rolu olmuşdur. Belə ki, bu əsərlər “Şərqi-rus” qəzetində, “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Məzəli” jurnallarında dərc olunmuş və dövrə görə müəyyən bir oxucu auditoriyası qazanmışdır.

Əli Nəzminin 1906-1920-ci illər arasında yazdığı felyetonlar içərisində “Moizə”, “Mərsiyəxanlar”, “Söhbət”, “Kəndlilərin məişətindən”, “Maşallah”, “Ay Molla Nəsrəddin əmi”, “Üzrüm var”, “Arvad məsələsi”, “Daha düzəldi”, “Vəsvəsə”, “Ata və oğul”, “Ölü tutmaq” onun bədii nəsrinin səciyyəvi nümunələrindəndir. Bu əsərlər əsasən qısa, yığcam, lakonikdir. Yazıçı çox zaman beş-altı sətirlik bir yazıda bitkin və maraqlı süjet qura bilir, vacib bir məsələdən danışaraq oxucunu güldürməyi və düşündürməyi bacarır. Çox qısa olan felyetonlarında o, yadda qalan tipik mənfi surətlər yaradır.

Müəllifin felyetonlarında müxtəlif təbəqə və zümrələri təmsil edən zəngin mənfi tiplər silsiləsinə diqqət cəkir. Bu tiplər yazıçının satirik şerlərindən bizə məlum olan surətlər qalereyasını tamamlayaraq daha da zənginləşdirir.

Əli Nəzminin felyetonları toxunduğu məsələ və tənqid etdiyi obyekt cəhətindən də müxtəlifdir. Onun mənsur əsərləri falçılıq və qusbazlığın tənqidindən tutmuş ictimai-inqilabi məsələlərin tərənümünə qədər geniş mövzuya malikdir.

Əli Nəzmi seirə 1903-cü ildən baslasa da, “Molla Nəsrəddin”də ilk dəfə nəsrə, felyetonları ilə çıxış etmişdir. Jurnalın 11-ci nömrəsində Əli Nəzminin “Əlidəvənəkli” imzası ilə bir kiçik məktubu dərc olunmuşdur. Burada gəncəli qusbaz Hacı Hüseyinin oğlu ilə rəftarından bəhs edilir. Hacınin oğlu ağacdan dolasa tutmaq istəyəndə vıxılır, qıçı sınır. Atası bu əhvalatdan xəbər tutub gəlir, oğlundan ilk soruşduğu bu olur: “– Oğul, necəsən? – Ous cibində ölməyib ki? Sağdırımı? [10, 342] Müəllif bu məktubunda jurnalın mövhumata və mövhumat kitablarına qarşı ardıcıl, siddətli mübarizəsindən də bəhs edir. İstər bu məktubda, istərsə də qusbaz oğlunun əhvalatında Əli Nəzmi qələmindəki məhərə, incəlik və svumor hissi avdın cəkildə diqqət cəkir. Əli Nəzmi də Sabir kimi “Molla Nəsrəddin” in vəzifəsini, məqsədini çox gözəl basa düsmüdü. Bu jurnal həm məqsədi, həm də dili, üslubu ilə xalqa yaxın olan, xalqın ruhunu ifadə edən vəzilər tələb edirdi. Əli Nəzmi jurnaldakı fəaliyyəti ilə satiralarında olduğu kimi, felyetonlarında da məhərə sahibi olduğunu isbat etdi.

Əli Nəzminin forma və mövzu baxımından zəngin olan yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, öz hüquqlarını düzgün anlamayan və tələb etmək iqtidarında olmayan sadə kütlənin talevi, məişət şəraiti, onların müdafiəsi böyük vətəndaş yazıçı münasibəti ilə əks olunmuşdur. Yaşadığı kənd mühitinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan ustad sənətkar burada qanunların olmaması, insanların özbaşnalığı, güclü-zəif bərabərsizliyi hallarını qələmə almaqla daha güclü, qaydalı-qanunlu, anlayışlı, humanist bir cəmiyyət arzusunda olduğunu ifadə edir. Onun “Gəncə uvezdindən” adlı felyetonunda oxuyuruq:

“Avqust ayının 30-cu gecəsi, saat on birə iyirmi dəqiqə işləmişdi. Öz xanəmədə oturub gözəl və göycək olan “Sərqi-rus” cəridəyi-fəridəsinin o günkü gündə gələn nüsxəsini qabağa qoyub artıq dərəcədə kəmal-məsərrət ilə göz önündən keçirməyə məşğul idim və hər bir kəlməsindən bir rahatlıq və bir kərə qulağıma dəhşətli və vəhşətli beş-altı tufəng sədəsi gəldi.” [10, 336]

Yaranmış vəziyyətin kiçik təqdimatında yazıçı həm gecənin bir vaxtında sakitliyin, rahatlığın pozulduğunu, həm də Sərqi-n tərəqqipərvər bir mətbuat orqanı olan “Sərqi-rus”a hörmət və məhəbbətini ifadə edərək belə davam edir: “Bir nəfərdən sual elədim ki, nə hadisə yüz verib? Cavab verdi ki, həmin saat Əli Məsədi Fətəli oğlunun üç rəc madyan atlarını üç nəfər oğru adamlar gəlib və atları minib darvazadan çıxan halda məzkur Əli Məsədi Fətəli xəbərdar olub əli silahsız, atların dalınca yürüyüb oğruların geri almaqdan ötrü haray edib, çağırır, bağıırır isə də fəqət oğrular atları tünd sürüb qaçmışlar. Ona görə xəlp cəm olub tufəng atırdılar ki, çox adam gəlsin ta ki, oğruların atların dalınca getsinlər bəlkə tez ələ gətirələr...”

Yazıçı yüksək təəssüf hissi ilə XX əsr həyat tərzində ibtidai-icma dövrünün qaydalarının hökm sürdüyünü, qanunların olmadığından və yaxud vətərsizliyindən, isləmədiyindən insanların əziyyət cəkdiklərini, cərəsizliklərini, özlərini, mallarını qorumaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atdıqlarını göstərir. O, “qonsu olan qeyri millətlərin min cürə tərəqqisini eşidib”, bizdə belə bir vəziyyətin hələ də davam etməsini, nəticə çıxara bilməməyimizi vətəndaş-yazıçı yangısı ilə ifadə edir.

Məlumdur ki, Əli Nəzmi həm də müxtəlif sosial-mədəni, mənəvi-əxlaqi mövzulara həsr olunmuş çoxsaylı məqalə və felyetonların müəllifidir. O, uzun müddət “Şərqi-rus” qəzetində, həm də “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Məzəli” jurnallarında və digər mətbu orqanlarda biri digərindən maraqlı mövzularda məqalə və felyeton çap etdirmişdir. Ədib həmin fəaliyyətini sonrakı illərdə bütün yaradıcılığı boyu davam etmişdir. “Söhbət”, “Ata və oğul (Təbiyəmizdən)”, “Ay molla Nəsrəddin əmi”, “Ölü tutmaq”, “Təbiyə”, “Vəsvəsə”, “Üzrüm var”, “Mühüm söhbət”, “Üzünü açma”, “Mətbuat” və s. başlıqlarla oxuculara təqdim olunan yazıların – məqalə və felyetonların heç biri digərinə bənzəmir. Çünki onlarda toxunulan məsələlər də, qaldırılan problemlər də günün aktual mövzuları olmaqla yanaşı, yazı tərzinə görə də, yəni mövzuya və obrazı yaradılan məsələ və ya tipin xarakterinə də uyğundur. Bu da Əli Nəzmi qələminin yumorlu, duzlu, koloritli olması ilə bağlıdır. Məsələn, dialoq şəklində qurulmuş “Söhbət” və “Ata və oğul” (təbiyəmizdən), “Mühüm söhbət” felyetonunun hərəsində bir məsələdən söz açılır; birincidə Hacı rütbəli din xadiminin yeniliyə, gənc nəslin yeni üsulda təlim-təbiyə olunmasına düşmən münasibətindən, ikincidə atanın övladına özünün pis nümunəsi ilə təbiyəsini pozması və bu acınacaqlı nəticə ilə fərəhlənməsi, üçüncüdə isə Nizami Gəncəvinin qəbrinin üstündəki tikilinin – künbəzin Gəncə ziyalıların və şəhərin bəzi sərvət sahiblərinin və digər şəxslərin əlbir fəaliyyətləri ilə abadlaşdırılması, ruhani şəxslərin isə belə bir hadisədən bixəbərliyindən bəhs olunur. Həmin əsərlərdəki dialoqların biri digərinə bənzəmir, biri digərini təkrar etmir.

⁴¹ Gəncə Dövlət Universiteti. aygunfaracova@gmail.com

Əli Nəzmi felyeton yaradıcılığında Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarının və kiçik həcmli bədii nəsr əsərlərinin nümunəsində yalnız "Molla Nəsrəddin" jurnalının yazı üslubunu və ictimai-ədəbi mövqeyini əks etdirməyə çalışırdı. Müşahidələr göstərir ki, Əli Nəzminin jurnalda ("Molla Nəsrəddin"də) çap etdirdiyi məqalə, felyeton və miniatür əhvalatlar özünün yazı tərzinə, duzlu, məzəli yumoruna görə başqa müəlliflərin, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindən seçilir. Ədibin (Əli Nəzminin) bu yaradıcılıq keyfiyyətini Cəfər (Xəndan) Hacıyev də müşahidə edərək yazmışdır:

"İlk yazısından etibarən "Molla Nəsrəddin" in üslubuna uyğun mövzular seçməyi bacaran yazıçı (Əli Nəzmi nəzərdə tutulur – A.F.), mənalı gülüş və kəskin tənqiddən məharətli bir surətdə istifadə etmişdir. "Beləliklə, təxminən il yarım o, nəsr əsərləri (məşhur felyetonlar – A.F.) yazmaqla məşğul olur" [2, 334].

Həmin əsərlər konkret həyati detalların maraqlı şərhini, ideya-bədii təqdimi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Əli Nəzmi təsvir etdiyi əhvalatı diqqətlə müşahidə süzgülündən keçirərək onun məzmun və mahiyyətindəki sosial-mədəni ideyanı üzə çıxarmağı bacarır. Həmin məna və məzmun keyfiyyəti müəllifin yumoristik qələminin gücü ilə oxucuya təqdim edilərkən yüksək ideya-estetik təsirə malik olur. Bu təsir gücünü isə müəllifin ictimai ideali və müəllif mövqeyi müəyyən edir. Bu və digər keyfiyyətləri biz ədibin həm Molla Nəsrəddinə Gəncədən müraciətlə yazılmış felyetonlarında, həm də başqa başlangıçlarla olan əsərlərində müşahidə edirik. Məsələn, "Ay Molla Nəsrəddin əmi" başlıqlı "A kişi, sən allah bir insaf elə, vallah heç insaf eləmirsən,..." [10, 345] "Ölü tutmaq" başlıqlı, "Molla əmi! Biz müsəlmanlar nə qədər ki diriliyimizdən mərdüməzar oluruq, iki o qədər də öləndən sonra mərdüməzar olurdu." [10, 347]. "Gəncədən" başlıqlı "Hörmətli Molla Nəsrəddin əmi!" sözləri ilə başlayan, "Mərsiyəxanlar" başlıqlı [10, 349], "Vay-vay, daha bundan sonra biz nə qayıracağıq", "Vəsvəsə" [10, 352] başlıqlı felyetonların hər birində dövrün bir sıra mühüm sosial-mədəni və mənəvi-əxlaqi problemlərinə diqqət yetirilmiş, xalqın ətəlet və cəhalətində marağı olanların iç üzleri, əsl simaları açılıb tənqid edilmişdir. [5, 203-207]. Felyetonlardan bir daha aydın olur ki, Əli Nəzminin haqlı tənqid və ifşa hədəfinə çevrilən həmin tiplərin hər biri özünün şəxsi marağı naminə xalqın tərəqqisinə və inkişafına mane olur, bu yolda, necə deyirlər, dəridən-qabıqdan çıxırlar.

Bütövlükdə götürdükdə müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalı səhifələrində Əli Nəzminin həm poetik, həm də publisistik qələmi getdikcə püxtələşmişdir. Hətta onunla eyni ədəbi cəbhədə olan digər molla-nəsrəddinçilər kimi – M.Ə.Sabir, [Bax: 3, 138-139], Ə.R.Şamçızadə, [6, 122-124], [13, 59-606; 12,877] və sair, Mirzə Məhəmməd Axundov [Bax: 1, 19-20] və başqaları Əli Nəzminin ayrı-ayrı satiralarına – "Məsləhət", "Kimdir o, arifi görcək..." – cavabları yazmışlar. Bu halın özü də molla-nəsrəddinçilər cəbhəsində Əli Nəzminin kifayət qədər nüfuzla malik olduğunu və ön cərgəyə çıxdığını göstərməkdədir. Təsədüfi deyil ki, Cəlil Məmmədquluzadə sonralar 1927-ci ildə böyük razılıq hissi ilə yazmışdı: "Aylar, illər dolandı və məcmuəmizin ibtidasından ta bu vaxtadək Məşədi Sijimqulu Kefsiz bizə həmişə yar oldu. Xüsusən, Sabirin vəfatından (1911-ci il) sonra, ikinci Sabirimiz (Əli Nəzmi nəzərdə tutulur) birincisinin yerini boş qoymadı. Məşədi Sijimqulu Kefsizin zövq və səfalı, məzəli və duzlu şeirlərinin heç bir vaxt dalı kəsilmədi. O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətafəti bir zərrə qədər əskilmədi." [4, 74].

Cəlil Məmmədquluzadə bu sətirləri yazmazdan xeyli qabaq, daha doğrusu, 1922-ci ildə jurnalın ("Molla Nəsrəddin" in) nəşrini Bakı şəhərində bərpa edəndə müəllif qıtlığı çəkdiyi zaman yadına ilk düşən molla-nəsrəddinçilərdən biri Əli Nəzmi olmuşdu. Ona görə jurnalda Əli Nəzmiyə belə bir müraciətlə onu jurnalla əməkdaşlığa dəvət etmişdi:

Kefsiz Neçə il ayrı düşəndən sonra yada salıyıq yoldaşımızı və ikinci Sabirimiz Kefsizi (Məşədi Sijimqulu). Harada olduğunu bilmədiyimiz üçün ondan bir xəbər tuta bilmədik. Ümidvarıq ki, tez vaxtda öz lətafətli şeirləri ilə məcmuəmizi zینətləndirəcəkdir." ["Molla Nəsrəddin" jurnalı., 1922 № 4.]

Əli Nəzmi bu müraciətdən dərhal sonra sevimli məsləkdaşının səsinə səs vermiş və "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə yaradıcılıq əlaqələrini bərpa etmişdir. Bu əməkdaşlıq jurnal bağlananadək davam etmişdir. Bütün bunlar Əli Nəzminin yorulmaz və özünün ideya yaradıcılıq məsləkində əsl molla-nəsrəddinçilərdən olduğunu bir daha təsdiqləməkdədir.

Cəlil Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Sabir kimi Əli Nəzmi də xalqını tərəqqidə, yüksəlişdə, qabaqcıl millətlər sırasında görmək istəyirdi. İctimai eybəcərliklərə, tökülən nahaq qanlara, mövhumat əsiri olanlara, maarif düşmənlərinə, cəhalət və nadanlığa, qeyri-bərabər evlənməyə, çoxarvadlılığa, milli lovgalığa, əcnəbilər qarşısında mütiliyə, vətənə, millətə biganəliyə və başqa qəbahətlərə acı-acı gülürdü, göz yaşları içində gülürdü.

Dini ehkamlara görə müsəlmanların etdiyi bəd əməllərin günahı onların özündə deyil, şeytan əməlidir. Əli Nəzminin 1909-cu ildə (35) "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Kefsiz" imzası ilə dərc etdirdiyi "Vəsvəsə" adlı felyeton bu baxımdan diqqət çəkir: "Hərdən bir Allah lənət eləmiş şeytan gəlir durur başımın üstündə başlayır mənə vəsvəsə eləməyə ki, sən gəl bu müsəlmanlara sataş! Deyirəm ay məlun əl çək məndən, müsəlmanlara mən niyə sataşım? Başlıyır ki, sən götür yazgının ki, Gəncədə kəlisə karvansarasında olan "Pələ Yusif" (tün hamamında) iyirmiyə qədər balaca məsum uşaqların gözünün qabağında fiitəsini... bir dəlləyə iki şahı pul verib... həyasız... həyasız! Deyirəm ay məlun, açıl başımdan, mən nə eliyim ki, "Pələ Yusif" Amerika və Afrika vəhşilərindən də vəhşi və alçaqdır!.. Məlun genə əl çəkmir, başlayır ki, indi də yazgilən ki, Hacı usta Bağır ağa mənə bərdə, o pak mənə bərdə öylə murdar sözlər danışır ki, hətta Marağanın dümbək çalan lotuları da öylə sözləri danışmağa utanar... cümləsindən ağa min bərdə bu cür nifrini eliyir! Pərvədigara, sən cəmi oruc yeyənləri... naxoşluğuna düşər elə əlx. Peyğəmbərlər dua elərdi ki, Allah bəndələrini belə-belə naxoşluqlardan uzaq eylesin! Amma vərasətülənbiyalar indi əksinə dua eyliyərlər... (amma öz aramızdır, deyəsən ağalar dərd əhlidirlər)... Burada başımı yuxarı qaldırıb deyirəm: ay sənə Allah lənət eləsin, bu cür sözləri mənə yazdırma, aybıdır; məndən rəncidəxatir olarlar; deyir sən yaz, nə işin var, qorxma!... axırı görürəm bu məlun şeytanın sözü qurtarmayacaq! Acıq ilə qələmi tulluyub deyirəm: Allah sənə lənət eləsin, vallah daha ölsən də yazmayacağam." [10, 352]

Müxtəlif xarakterli hadisələri şeytanın diktəsi ilə yazmayacağını bildiren yazıçı əslində maraqlı bir ifadə tərzilə ətrafında baş verənləri - əxlaqi-tərbiyəvi məsələləri, din maskası altında gizlənilənlərin hərəkətlərini, idarəçiliyin qabiliyyətlə deyil, pulla, varla olduğunu, bir sözlə cəmiyyətin acınacaqlı halını təsvir edir.

Əli Nəzmi satirik şeirlərində bəhs etdiyi mövzulardan ustalıqla felyetonlarında da istifadə edir. O, nəsr yaradıcılığında da yüksək ideallar, mükəmməl gələcək uğrunda mübarizə aparır.

“Məzəli” jurnalının 1915-ci il 6-cı sayında (...O...) imzalı “Tərbiyə, yaxud “zəvalli Məmiş” adlı felyetonda təlim-tərbiyə məsələlərinə, valideyn-övlad münasibətlərinə diqqət yetirir:

“Keçənlərdə bizim kəndimizdə Kəblə Qulam adlı bir kişi var idi. Yekə qarın, kələ peysər bir adamdı. Bunun Məmiş adlı bir oğlu da var idi. Kəblə Qulam hər yana getsə idi, Məmiş də onun yanında olardı. Məmiş 11 yaşında idi...

Felyetonda Kəblə Qulaməli elmdən, maarifdən uzaq olan valideynlərin ümumiləşmiş obrazıdır. O, öz övladını yanında gəzdirməklə onun yaşına uyğun olmayan fikirlərlə, münasibətlərlə qarşılaşdırır. O dövrdə onsuz da az olan məktəblərə getməyə valideynləri tərəfindən imkan verilməyən uşaqların günlərini boş-boş gəzib dolanmaqla keçirmələri, bəzən də pis işlərə qurşanmaları və əxlaqi dəyərləri itirmələrini yazıçı bu felyetonunda da zəvalli Məmişin timsalında aydın şəkildə göstərmişdir. Məmiş nəinki Qəribə Həsənin oğlu Sarı ilə, hətta başqa uşaqlarla da qarşılaşdıran Kəblə Qulam oğlunu yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərləri ilə deyil qoçuluğu, gücü ilə qürurlanmaq istəyir. Çünki belə ali dəyərlərdən o özü də bixəbərdir. Bu o dövrün uşaqlarının acı həyat həqiqətləridir.

Müsəlmanların yaşadıkları bu cür həyatdan böyük təəssüf hissi keçirən yazıçı buna görə də deyir: “Budur müsəlman övladını bundan yaxşı tərbiyə edə bilməz!!!”

C.Məmmədquluzadə Əli Nəzmi felyetonlarını lakonizm, rəvanlıq və şairin təhkiyə üsuluna görə mənsur şeir adlandırır: “Bu bir neçə sətirdə, doğrudur ki, vəzn və qafiyə yoxdur, bununla bərabər Məşədi Sijimqulunun qələmindən törəyən belə-belə duzlu rəvayətlərin və zərif məzhəkələrin vəzn və qafiyəyə heç ehtiyacı yoxdur”.

Əli Nəzmi kiçik nəsr əsərlərində özünəməxsus orijinal təşbehlər, gülüş doğuran mübaligə və təzadlar yaradır, maraqlı, aydın kompozisiyalar qurur. Demək istədiyi fikri müstəqim şəkildə deyil, oxucunu düşündürən bir tərzdə ifadə edir. O, felyetonlarında əsas hadisədən çox zaman tiplərin qarşılıqlı münasibətində, onların öz dili ilə verir. Təhkiyə, mükəlimə, sual-cavab, deyişmə və s. vasitələrdən bacarıqla istifadə edir, sözün məcazi mənasında məzmunlu satirik gülüş yaratmaqda əsas vasitəyə çevirir.

“Məşədi Sijimqulu”, “Kefsiz” imzaları ilə məşhur olan Əli Nəzminin görkəmli realist kimi tanınmasında felyetonlarının böyük rolu olmuşdur. Əli Nəzminin poeziyasında olduğu kimi, mənsur əsərlərində də mövzu rəngarəng, həyat materialı zəngin, müşahidə dərinidir. Qadın azadlığı, köhnə adət ənənələrin tənqidi, zamanəyə, çar üsul- idarəsinə mənfi münasibət, ruhanilik, dini təəssübkeşlik əleyhinə çıxışlar, ərəb əlifbasının çətinliyini nəzərə çatdırmaq səyi, yeni təlim qaydaları və mədəniyyətin təbliği, ağır kənd məişətinin realist planda əks etdirilməsi və başqa mövzular onun felyetonlarında əsas yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Bayramoğlu A. Mollanəsrəddinçi Mirzə Məhəmməd Axundov. AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası) Bakı: Elm, 2009 №: 3-4
2. Hacıyev C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1955, 434 s.
3. Hophopnamə. Bakı: Qanun, 2012, 423 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə. 6-cı cild. Bakı: Azərşəsr, 1985, 311 s.
5. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı: Yazıçı, 1989, 309 s.
6. Məmmədov M. Sabir: mübahisələr, həqiqətlər, Bakı, 1990, 280 s.
7. “Molla Nəsrəddin” jurnalı., 1922 № 11
8. “Molla Nəsrəddin” jurnalı., 1922 № 4
9. “Molla Nəsrəddin” jurnalı., 1922 № 35
10. “Məzəli”, 1915, № 6
11. Nəzmi Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərç-qərb, 2006, 544 s.
12. Novruzov T. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 87, 216 s.
13. Şamçızadə Ə.R. Nalələrini, fəğanlarını. Bakı: Elm, 1992, s. 59-60, 116 s.

Açar sözlər: Felyeton, süjet, Əli Nəzmi, Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin”, satirik imza, lakonizm, “Məşədi Sijimqulu”, “Kefsiz”, bədii nəsr, satirik gülüş.

Keywords: Feuilleton, plot, Ali Nazmi, Jalil Mammadguluzade, "Molla Nasreddin", satirical signature, laconicism, "Mashadi Sijimgulu", "Kefsiz", fiction, satirical laughter.

Ключевые слова: Фельетон, сюжет, Али Назми, Джалил, Мамедгулузаде, «Молла Насреддин», сатирическая подпись, лаконичность, «Мешади сиджимгулу», «Кефсиз», художественная литература, сатирический смех.

Xülasə

Məqalədə Əli Nəzminin realist qələm sahibi, tərəqqipərvər bir yazar kimi tanınmasında, felyetonlarının özünəməxsus rolundan bəhs olunur. Onun felyetonlarının toxunduğu məsələ və tənqid etdiyi obyekt cəhətindən də müxtəlif olması vurğulanır.

Əli Nəzminin forma və mövzu baxımından zəngin olan yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, öz hüquqlarını düzgün anlamayan və tələb etmək iqtidarında olmayan sadə kütlənin talevi, məişət şəraiti, onların müdafiəsi böyük vətəndaş yazıçı münasibəti ilə əks olunmuşdur. Yaşadığı kənd mühitinin incəliklərinə dərinlən bələd olan ustad sənətkar burada qanunların olmaması, insanların özbaşınalığı, güclü-zəif bərabərsizliyi hallarını qələmə almaqla daha güclü, qaydalı-qanunlu, anlayışlı, humanist bir cəmiyyət arzusunda olduğunu ifadə edir.

Əli Nəzminin poeziyasında olduğu kimi, mənsur əsərlərində də mövzu rəngarəng, həyat materialı zəngin, müşahidə dərinidir. O öz felyetonlarında ifadə etmək istədiyi bütün fikirləri vurğulamaqla zəngin sənət nümunələri yaratmışdır.

Əli Nəzminin felyetonları forma və məzmununa, ideya və bədii təsir qüvvəsinə, kəskin satira, mənalı gülüşlə zəngin olmasına görə nəzəri cəlb etməkdədir. Şairin realizminin mahiyyətini, ümumi yaradıcılıq təmayülünü daha aydın təsəvvür etmək üçün bu felyetonları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Summary

The article describes the unique role of feuilletons in Ali Nazmi's being popular as a realist and progressive writer. It is emphasized that his feuilletons are different in terms of the subject matter and the object he criticizes. Ali Nazmi's work, rich in form and subject matter, reflects social injustice, the fate of ordinary people who do not understand and demand their rights, living conditions, their protection with the attitude of a great citizen writer. Being aware of the details of the rural environment in which he lives, the master writer expresses his desire for a stronger, more law-abiding, understanding, humane society by describing the lack of laws, the arbitrariness of the people, and the inequalities of the strong and the weak. As in Ali Nazmi's poetry, in prose works the theme is colorful, the material of life is rich and the observation is deep. He created rich works of art by emphasizing all the ideas he wanted to express in his feuilletons. Ali Nazmi's feuilletons attract theorists due to their form and content, the power of ideas and artistic influence, their rich satire and meaningful laughter. These columns are of special importance for a clearer understanding of the essence of the poet's realism, the general creative tendency.

Резюме

В статье обсуждается уникальная роль фельетонов в признании Али Назми писателем-реалистом и прогрессивным писателем. Работа и критика, затронутые его фельетонами, могли иметь место даже после его основания. Творчество Али Назми, богатое по форме и тематике, отражает социальную несправедливость, судьбу простых людей, которые не понимают своих прав и не могут требовать их, своих условий жизни и их защиты с позицией великого писателя-гражданина. Глубоко осознавая тонкости сельской среды, в которой он живет, мастер-художник выражает свое стремление к более сильному, более законопослушному, понимающему, гуманному обществу, описывая отсутствие законов, произвол людей и неравенство сильные и слабые. Как и в поэзии Али Назми, в произведениях Мансура тема красочна, жизненный материал богат, наблюдательность глубока. Он создал богатые произведения искусства, подчеркнув все идеи, которые он хотел выразить в своих фельетах. Фельетоны Али Назми привлекают теоретиков своей формой и содержанием, силой идеи и художественным влиянием, острой сатирой и богатством содержательного смеха. Şairin realizminin mahiyyətini, ümumi yaradıcılıq təmayülünü daha aydın təsəvvür etmək üçün bu felyetonları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ABDULLA BƏY ASİ: HƏYATI VƏ BƏDİİ İRSİ

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində yetişən istedadlı, təbi rəvan şairlərdən biri də Abdulla bəy Asidir. Abdulla Əli bəy oğlu Fuladov 1841-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, təhsilini Şuşadakı mədrəsələrdən birində almış, ərəb, fars, rus və cığatay dillərini mükəmməl öyrənə bilmişdir. Təbii ki, onun həm təhsildə, həm də gələcək şair kimi yetişib uğur qazanmasında ana babası Qasım bəy Zakirin (1784-1857) xüsusi rolu olmuşdur.

Abdulla bəyin atası Əli bəy əvvəllər həllac olmuş, Mehduqulu xanın sarayına yaxın olub onun rəğbət və etimadını qazandıqdan sonra xanın istəyi ilə onun bacısı nəvəsi, Qasım bəy Zakirin qızı Nənəş xanım ilə ailə qurmuş, bu izdivacdan üç övlad-iki qardaş bir bacı dünyaya gəlmişdir. Abdulla bəy atasını erkən yaşlarında itirmiş, qardaşları və bir bacısı ilə babası Q.Zakirin himayəsində böyüyüb boya-başa çatmışdır.

Abdulla bəy Asinin həyatı haqqında mənbələrdə verilən məlumatlar, demək olar ki, üst-üstə düşür. “Şairin anadan olma tarixi Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında, Salman Mümtazın verdiyi qısa məlumatda 1256-cı il (1841) kimi, vəfatı isə, Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi də daxil olmaqla əksər qaynaqlarda 1291-ci ilin şəban ayı (13 sentyabr 1874) kimi qeyd olunmuş, Salman Mümtaz isə şairin ölüm tarixini 1290-cı il kimi (1873) göstərmişdir” (1, s. 9).

Abdulla bəy Asi təzadlarla dolu bir həyat yolu keçmiş, cəmi 34 il ömür sürməsinə baxmayaraq, müasirlərinin dərin rəğbətini qazana bilmişdir. Təkcə Qarabağda deyil, Azərbaycanın digər regionlarında yaşayıb-yaradan sənət adamları da ona dərin ehtiram bəsləmiş, qüdrətli qələm sahibi olduğunu dönə-dönə qeyd etmişlər.

Mir Möhsün Nəvvab onu “şux və incə zövqlü bir cavan” kimi təqdim edir, Müctəhidzadə isə onu Qarabağın əvvəlinci şairi hesab edərək yazır: “Müxtəsər, kəlamı müəzzəmələyih bu sərdə Şuşa şəhərinin əhli zövq və ərbabi-şövkündən əvvəlinci hesab olunmuşdur” (3, s. 161).

F.Köçərli isə təzkirəçilərdən fərqli olaraq onun əsərləri haqqında da fikir söyləyərək şairin digər regionlarda da böyük şöhrət qazandığını qeyd edir: “Asinin təbi-şerriyyəsinin sədasi hər yerə yayılıb, öz əsrində kəlam əhlinin sərəfrazı, şerü qəzəl deməkdə üdəbalar mümtazı olub, onun namü şöhrəti Şəki, Şirvan, Gəncə və Qazax mahalına yayılmışdır. Hər tərəfdən ona namələr yazılıb, şeirü mənzumə göndərilib rəyini aparardılar və təşviqatı ilə iftixar edərdilər və tənqidatı- fazilanələri sayəində öz əşarü kəlamlarına təbdil verib həkkü islah edərdilər (2, s. 105).

Firidun bəy Köçərli fikrinin sübutu üçün birinci növbədə Seyid Əzim Şirvaninin Asiyə olan münasibətini əsas götürərək yazır: “Mərhum Asinin şöhrəti və hörməti xüsusən Şirvan şüəravü ürefası məbeynində intişar bulmuşdu. Belə ki, Hacı Seyid Əzim kimi müqtədir bir şairi-dövrən və ədibi-süxəndan Asini məliküü-şüəra məqamında tutub özünü ona nisbət bir kəmtərin qulam hesab edir.

Necə ki, deyibdir:

Nə Asi, ol ki, dəri-izzətinə Seyyidi-zar,

Qulamı olmaq ilə sahibixtiyar olacaq... (2, s. 105)

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Asinin irsi həcm etibarı ilə bir o qədər də çox olmamışdır. Bu barədə M.M.Nəvvab yazır: “Təxmin etdiyimə görə şeirlərinin sayı 1400 fərd olar və hamısı şəhid seyid cən ablarına (İmam Hüseynə) olan növhələrdən, müxəmməs, müstəzad, tərçibənd, təcniş, qəzəl və şairədən ibarət idi” (1, s. 15). F.Köçərli qeyd edir ki, “Abdulla bəyin təxminən min beş yüzə qədər əfradı (*beyt nəzərdə tutulur - N.Q.*) vardır ki, ibarətdir müxəmməsət, müstəzad, tərçibənd, qəzəliyyat, təcniş, növhəcatdan. Heyif ki, əsərlərdən çoxusunu ələ gətirməkdə aciz qaldıq” (2, s. 121). AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bir əlyazmada isə “onun 3000 sətərə yaxın şeiri olmuşdur” qeydinə rast gəlinir (1, s.15).

A.Asinin əsərlərinin müəyyən qisminin toplandığı ilk mənbə M.M.Nəvvabın təzkirəsidir. Təzkirədə Məşədi Səməd bəyin A.Asinin ölümü ilə bağlı yazdığı maddeyi-tarixlə yanaşı, Azərbaycan, fars və cəğatay dillərində yazdığı on qəzəli də verilmişdir (4, s. 100-107).

A.Asinin şeirlərinin bir qismi Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında toplanmışdır ki, qəzəl, tərçibənd, bəhri-təvil və növhələrdən ibarət olan bu əsərlərin sayı 15-dir (2, s. 104-123).

AMEA Əİ Arx. 38, № F14 (316) şifli əlyazmasında toplanmış materiallardan məlum olur ki, Asi yaradıcılığı Salman Mümtazın da diqqətini cəlb etmiş, əsərlərini toplasa da, çapını, nədənsə gerçəkləşdirə bilməmişdir. Arxivdə qorunan əlyazma materiallarından aydın olur ki, o, Asinin əsərlərinin əksəriyyətini toplamış, özü haqqında isə son dərəcə qısa məlumat vermişdir.

S. Mümtaz tərəfindən toplanan materiallarda Asinin azərbaycanca 34 qəzəli, (bunlardan üçü cığatay ləhcəsində, biri isə nəzirədir), 1 təcnişi, 1 tərçibəndi, 1 tərçibəndi, 1 natamam müəşşər və 1 müşairəsi, fars dilində 13 qəzəli özünə yer almışdır.

Toplanan materiallarla yanaşı, Salıman Mümtaz Asinin şeirlərinin 9 səhifədən ibarət olan mündəricatını da vermişdir (1, s. 16). M.Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” əsərində bəhs etdiyi 79 şairin içərisində ən çox yer verdiyi sənətkar da A.Asi olmuşdur. O, A.Asinin azərbaycanca on dörd qəzəlini, iki müxəmməsini, iki bəhri-təvilini, bir növhəsini, Şirvan şairi Bixudun Asiyə mənzum məktubunu və Asinin ona cavabını, Asinin şərəbdən tövbə etməsi münasibətilə Şirvan şairlərinin ona təşəkkür məktubunu, farsca beş qəzəlini vermişdir (1, s. 17).

⁴² Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Yeni Dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin apancı elmi işçisi

A.Asinin şeirləri kitab halında 2009-cu ildə f.e.d. Rəqub Kərimovun ön sözü və tərtibi ilə “Nurlan” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur (5, s. 26). Bu nəşrə şairin Azərbaycan, fars və ıqatay dillərində yazdığı qəzəlləri, müxəmməs, tərçibənd, təcnis, bəhri-təvil, fərd, mərşiyə, növhə, bəzi həcvləri və ona yazılan mənzum məktublardan nümunələr daxil edilmişdir.

Azərbaycan, fars və ıqatay dillərində yazdığı mənalı şeirləri ilə müasirləri arasında şöhrət qazanan A.Asi lirik şairdir. Onun qəzəl, müxəmməs, təcnis və s. janrlarda yazdığı əsərlərdə insanın daxili həyəcanları, mənəvi dünyası, həsrət yangısı və vüsal arzusu böyük ustalıq və sənətkarlıqla təsvir olunur.

Onun lirik qəhrəmanı məhəbbət yolunda çəkdiyi əzabları cəfa yox, şəfa hesab edir ki, bu ideya-məzmun onun əksər qəzəllərində aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Şairin “Mənəm”, “Qara gözlər”, “Xudahafiz”, “Olmaz”, “Zülf” və.s qəzəlləri dediklərimizi təsdiqləyir. “Olmaz” rədifli qəzəlində şair yazır:

Məqami-qürbi-yarə vasil ola aşiqi-sadiq.

Riyazi-dustdən özgə ona aləmdə kam olmaz.

Necə vasil olum ol şahə kim, gər olmasa nəzmi.

Məhü mehrü büruci-nəcm seyrində nizam olmaz.

Təriqi-eşqə, Asi, laübali qoy qədəm bir dəm-

Ki, əhli-eşqdə pərvayi-canü nəngü nam olmaz (2, s. 107).

Böyük M.Füzulinin istedadlı davamçısı olan A.Asi sözün həqiqi mənasında əsl məhəbbət şairi idi.

Şairi ilhama gətirən gözəl onun həyatda, məişətdə gördüyü, valeh olduğu incə belli, zərif telli, nazlı-qəmzəli real gözəldir. Şair bu gözəli təsvir etməklə yanaşı, eyni zamanda, ona olan səmimi hisslərini də etiraf etməkdən çəkinmir. Bu etirafda gizli bir təmənna da var. O da şairin sevgilisindən dərdinə çarə istəməsi, vəslinə şərait yaratmasından ibarətdir. Bu istək və arzu ilə o, sevgisini göylərə qaldırır, onu bütün yaradılmışların zirvəsinə ucaldaraq həyat və təbiət gözəlliklərinin tacına bərabər tutur. Ona görə də yarının qaşları onun mehrabı, onun yaşadığı yer isə Kəbəsidir və bunu görəndə hər bir kəs dinin ən müqəddəs məbədi olan Kəbədəndə üz çevirir.

Tiği- kəc ilə döndərəsən taği-əbruyuna

Mehrabə səcdə eyləyəni iştibah ilən (5, s. 71)

A.Asiyə görə, əsl aşiq üçün ən böyük nemət ecazkar qüdrətə malik olan məhəbbətdir. Həqiqi aşiq ona layiq olmaq üçün bütün əzablara dözməli, sədaqət göstərməyi bacarmalıdır. Onun məhəbbəti öləri hissələrdən, şəhvani meyllərdən uzaq olmalıdır.

Bu, Allahın ona bəxş etdiyi, onun həyatını, ömrünü mənalandıran, ona yüksək həyat zövqü aşılayan əvəzsiz bir nemətdir. Şair bu neməti şükranlıqla qəbul edib, özünü dünyanın ən varlı və xoşbəxt bəndəsi sayır. Hətta Şərqdə saysız-hesabsız var-dövlət sahibi olan Qarunla müqayisədə özünü ondan da zəngin hesab edir və deyir:

Kimdir tuba eyləsin ol qəddi-mövzun ilə bəhs.

Ya nədir xurşid edə rüxsari-gülhun ilə bəhs.

..Cöhrəyi-zərdində gülgün əskidir simü zərim.

Kəsrəti-dövlətdə, Asi, eylə Qarun ilə bəhs (5, s. 71).

Müşahidələr göstərir ki, A.Asi üçün yazılması çətinlik törədən şeir forması mövcud olmamışdır. O, şifahi xalq ədəbiyyatından gələn janrlara yaxından bələd olduğu kimi, klassik şeir şəkillərinə aşina olmuş, yaradıcılığında hər iki üslubdan məharətlə istifadə edə bilmişdir. Dediklərimizi şairin heca vəəruzun müxtəlif ölçü bəhr və janrlarda yazdığı şeirlər əyani şəkildə sübut edir. Belə bir istedadlı şairin heca vəznində az şeir yazması və onun ən geniş yayılmış forması olan qoşma janrında bir dənə də olsa şeir nümunəsinin olmaması özlüyündə sual doğurmaya bilməz. Hesab edirik ki, belə şeirlər olmuş və onlar hansı səbəbdənsə itibata düşmüş, günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Əlimizdə fikri təsdiq edən tutarlı faktlardan ən mühümünü şairin günümüzə qədər gəlib çatmış heca vəznində yazdığı üç təcnisdir. Bunlar aşağıdakılardır: “Sarı”, “Göz ala”, “Azala”. Təcnislərin hər biri beş bənddən ibarətdir.

A.Asinin üç təcnisindən başqa cinas qafiyəli “Telli” və “Dildarə” rədifli iki qəzəli də vardır. Həmişə yenilik axtarışlarında olan A.Asi sifət milli şeirimizə məxsus olan xüsusiyyətləri böyük məharətlə əruz vəznində yazdığı qəzələ də tətbiq edərək son dərəcə uğurlu şeir nümunəsi yarada bilmişdir. “Telli” qəzəlinin bir neçə beytinə diqqət edək:

Ta düşdü gözüm sən kimi yekta bütə, Telli,

Az qaldı ki, səbrim tükənib ta bitə, Telli.

Can çıxdı qəmindən, vəli candan qəmi-eşqin,

Çıxmaz təniz-zarım çıxa gər tabitə, Telli.

....Asi nə rəva vəsl-i-rüxundan ola məhrum,

Bil, yaxşı degil bu hərəkət, a bütə Telli (5, s. 101-102).

A.Asinin bizə gəlib çatan şeirləri işerisində əruz vəznində yazdığı üç müxəmməsi də vardır ki, bunlarda heca vəzninin də əlamətləri özünü göstərir. Müxəmməslərdən biri beş, biri yeddi, digəri isə doqquz bənddən ibarətdir. Müxəmməslərdən ikisi Mahmud adlı şəxsə ünvanlanmış, lakin şeirin birinin ümumi ruhundan onun qadına yazıldığı hiss olunur.

“A.Asinin əldə olan cüngündə iki tərçibəndi də var. Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu tərçibəndlərdən biri “Sona” adlı şəxsə ünvanlanmış, digəri isə klassik tərçibəndlər kimi daha geniş mövzuya həsr olunmuşdur” (1, s. 32). Tərçibəndlərin hər ikisi altı bənddən ibarətdir. Birinci tərçibənd ənənəvi olaraq saqiyyə müraciətlə başlayır, daha sonra isə baharın gəlişi münasibətilə ana təbiətin oyanması və hər tərəfin gülgərə dönməsi ilhamla tərənnüm olunur. Şeirdə Q.Zakirin təsiri hiss olunur. Q.Zakir bəzi tərçibəndlərini baharın vəsfi və saqiyyə müraciətlə başladığı kimi, Asi də onun yolu ilə gedərək tərçibəndini saqiyyə müraciətlə başlayır:

Saqiya, ey büti-məhpeykəri xurşidcəmal,
Ələ al badeyi-gülgün qədəhin mala-mal.

Dur ayağa, tök əyağ içrə meyi-səhbani

Ki, ayaqdan salsın könlümü, etsin ehmal (5, s. 94).

Ə.Nəvainin təsiri ilə cığatay dilini öyrənən və ona nəzirə yazan şairlərdən biri də A.Asi olmuşdur. F.Köçərli yazır: “Mərhum Abdulla bəy Asinin cığatay dilində elə dilpəzir qəzəlləri vardır ki, Nəvainin öz kəlamına bənzəyir: ancaq bu dilin ərbabı onlara tərcih verə bilər. Onun cığatay lisanında Şirvan şüərasına yazdığı təcribənd... hər bir əhli zövq və mərifəti valeh edə bilər” (6, s. 122).

A.Asinin cığatay dilində yazdığı şeirlərin çox az qismi –üç qəzəl gəlib bizə çatmışdır. Lakin sənətkarlıq baxımından bu şeirləri, doğrudan da, yüksək səviyyədə yazılmış sənət əsəri hesab etmək olar. Qeyd edək ki, bu qəzəllərdə Nəvaidən daha çox Füzuli təsiri hiss olunur. Xüsusilə “Bar” rədifli qəzəldə bu əlamət daha aydın görünür.

Qəzəlin bir neçə beytinə diqqət edək:

Səndin ayrı kunlimin kup naləvü əfğanı bar.

Neylasun hicr əlindin daim dili-naşadı bar.

Ey xoş ol kim bu cahanda qüssədin azad olub,

Sin kimi qarşusıda bir sərvqəddi-azadı bar.

Arizin hicri bir halətğə salmış Asini.

Kim, vücudindin nişan yoğdur, bir ancaq adı bar (5, s. 88)

A.Asi son dərəcə hazırcavab, bədahətən şeir demək qabiliyyətinə malik bir şair olmuşdur. “Onun yaradıcılığının bir qismini təşkil edən fərdlər qeyd etdiklərimizi bir daha təsdiqləyir. Günümüzdə qədər şairin farsca 150-yə yaxın, azərbaycanca isə 5-6 fərdi gəlib çatmışdır” (1, s. 62). Məlumdur ki, Fərd yazmaq şairdən böyük istedad və məsuliyyət tələb edir. Çünki fərdlər bir qayda olaraq son dərəcə yığcam olması, özündə dərin mənə yükü daşması və yadda qalıcılığı ilə digər şeir növlərindən seçilir. Asinin yaratmış olduğu fərdlərdə də bu xüsusiyyətlər özünü aydın şəkildə göstərir. Şair fərd yazarkən danışdığı dilində olan atalar sözləri, misallara müraciətlə yanaşı, öz düşüncə tərzini səviyyəsində atalar sözləri məqamına ucala biləcək hikmətamiz deyimlər də yaratmağa cəhd göstərmiş və demək olar ki, hardasa buna nail ola bilmişdi.

Asinin farsca yazdığı fərdlərdən fərqli olaraq, onun Azərbaycan dilində yazdığı fərdlərinin hər biri müəyyən hadisə ilə bağlı olaraq yarandığı üçün xalqın yaddaşına həkk olunmuş, əvvəlcə şifahi şəkildə dillərdə dolaşmış, sonralar isə yazılı ədəbiyyata gətirilmişdir.

Asinin əsərləri içərisində bir sıra dini şeirlər də (növhə və mərsiyələr) günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu şeirlərdə əsasən Kərbəla hadisələri və onun birbaşa iştirakçısı olan imam Hüseyinin faciəsi təsvir olunur. Bunlara müəllifin Azərbaycan dilində yazdığı “Zeynəb”, “Kərbəla”, “Ya Əli”, “Hüseyn”, “Əkbərim” şeirlərini misal göstərmək olar. Bununla yanaşı, Asinin fars dilində yazdığı dini məzmunlu bir qəsidəsi isə Peyğəmbərin şiələr arasında xələfi hesab olunan Əli Əleyhüssəlama həsr olunmuşdur.

Bu qəsidədə Əlinin böyük nüfuz və qüdrət sahibi olduğu, onun möcüzələri tam şüə təəssübkeşliyi ilə müəllif tərəfindən mübaligəli şəkildə təsvir olunur.

Asinin bu mövzuda yazdığı şeirlər bir daha təsdiq edir ki, o dinsiz, Allaha asi bir şəxs olmamış, əksinə, çoxlarının din yolunda edə bilmədiklərini o böyük uğurla həyata keçirmişdir. Onunaşiqanə lirik şeirləri ilə yanaşı, dini mövzuda yazdığı mərsiyə və növhələri də dillər əzbəri olmuş, ən mötəbər mərasimlərdə söylənilmişdir.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlirik ki, Abdulla bəy Asi istər klassik və istərsə də aşiq şeiri üslubunda gözəl əsərlər yaradan, şeirimizin hər iki qanadını paralel aparən dəyərli sənətkarlardan biri olmuşdur. Şübhə etmirik ki, onun zəngin ədəbi irsi olmuş, lakin bir çox digər şairlərimiz kimi onun da əsərlərinin əksər hissəsi itdiyi üçün müasir oxuculara gəlib çatmamışdır. Şairin yüksək sənətkarlıq qabiliyyətinə malik olması dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

1. R.Kərimov. Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2009
2. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı: Elm, 1981
3. M.Müctəhidzadə. Riyazül-əşiqin. Bakı: Elm, 1995
4. M.M.Nəvvab. Təzkireyi- Nəvvab. Bakı: Elm, 2018
5. Abdulla bəy Asi. Şeirləri. Bakı: Nurlan, 2009
6. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: Elm, 1978

Açar sözlər: Abdulla bəy Asi, Azərbaycan ədəbiyyatı, Qarabağ ədəbi mühiti, qəzəl, Firidun bəy Köçərli

Ключевые слова: Абдулла бек Аси, Азербайджанская литературная среда, газел, Фиридун бек Кочарли

Key words: Abdulla Bey Asi, Azerbaijani literature, literature of Azerbaijan, literature circle of Karabakh, gazel, Firudin Bey Kocherli

Абдулла бек Аси: жизнь и творческое наследие

Резюме

В статье анализируется творчество известного представителя карабахской литературной среды XIX века Абдулла бека Аси, также говорится о его жизни и окружающей среде, основываясь на источники.

Абдулла бек Аси учился в одной из религиозных школ в городе Шуша, в совершенстве владел арабским, фарсидским, русским и чагатайским языками. В его формировании как поэта и как образованного человека сыграл значительную

роль Касум бек Закир, его дед по материнской линии. Абдулла бек Аси прожил очень короткую жизнь, он ушел из жизни в 34 года, в расцвете своего творчества. В статье подчеркивается, что А.Аси прожил жизнь, полную противоречий и парадоксов, завоевал глубокое уважение своих современников.

Основываясь на источники, автор подчеркивает тот факт, что объем творческого наследия А.Аси небольшой, и тем не менее, как отмечал Мир МохсунНавваб, А.Аси создал совершеннейшие образцы поэзии в классическом стиле.

Отмечается также выход в свет 2009 году книги стихов А.Аси, составителем и рецензентом которой является доктор филологических наук Рагуб Керимов.

Как показывают исследования, лирический герой поэта считает страдание от любви не мучением, а благодатью, и это ясно отражается во многих газелях поэта. Автор указывает на этот факт, приводя конкретные примеры (газели «Я», «Черные глаза», «Прощай» и т.д.).

В статье также отмечается влияние на поэта творчества Алишира Навои, изучение чагатайского языка по этой причине, подчеркивается его широкий кругозор и его художественное мастерство. Лишь малая часть стихов поэта на чагатайском языке дошла до наших дней – всего три газели. Они являются достойными образцами поэзии. В газелях больше чувствуется влияние М.Физули, нежели Алишира Навои.

Абдулла бек Аси вписал свое имя в историю азербайджанской поэзии как поэт, воспевающий любовь, и считается достойным представителем школы Физули. Одной из актуальных задач азербайджанского литературоведения является всестороннее изучение литературного наследия А.Аси.

Abdullah beyAsi: life and literary heritage

Summary

In the article is analyzed the creativity of the famous representative of the Karabakh literary environment of the 19th century Abdullah bey Asi, also talks about his life and environment, based on sources.

Abdullah bey Asi studied at one of the religious schools in the city of Shusha, was fluent in Arabic, Persian, Russian and Chagatai languages. Kasumbey Zakir, his maternal grandfather, played a significant role in his formation as a poet and an educated person. In the article is emphasized in the article that A.Asi lived a life full of contradictions and breeds, and won the deep respect of his contemporaries.

Based on the sources, the author emphasizes the fact that the volume of A.Asi's creative heritage is small, and nevertheless, as Mir Mohsin Navvab noted, A. Asi created the most perfect examples of poetry in the classical style. The publication of the book of poems by A.Asi in 2009 is also noted, the compiler and reviewer of which is Dr. Ragub Kerimov.

As studies show, the poet's lyric hero considers the suffering of love not as torment, but as grace, and this is clearly reflected in many of the poet's gazelles. The author points to this fact, giving specific examples (gazelles "I", "Black eyes", "Farewell", etc.). The article is also noted the influence on the poet of the work of Alisher Navoi, the study of the Chagatai language for this reason, emphasizes his broad outlook and his literary skill. Only a small part of the poet's poems in the Chagatai language have survived to this day - only three gazelles. They are worthy examples of poetry. The influence of M.Fizuli is more felt in these gazelles than of AlisherNavoi.

Abdullah bey Asi inscribed his name in the history of Azerbaijani poetry as a poet praising love, and is considered a worthy representative of the school. One of the actual tasks of Azerbaijani literary criticism is a comprehensive study of the literary heritage of A.Asi.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Şahbaz Musayev

İSA HÜSEYNOVUN “SAZ” POVESTİNDƏ ARZU VƏ QORXU PROBLEMİ

Ədəbiyyatda II Dünya müharibəsi mövzusu bir çox yazıçıların əsərlərində geniş əks olunmuşdur. İsa Hüseynovun povestlərinin də ana xəttini müharibə, onun yaratdığı dəhşətlər təşkil edir. Yazıcının 1971-ci ildə qələmə aldığı “Saz” povestinin əsas qəhrəmanı İsfəndiyar kişidir. Müəllif qeyd edir ki, 1941-ci ildən SSRİ və Almaniya arasında başlanan müharibədən sonra bütün dünyada olduğu kimi, “İsfəndiyar kişinin də həyatında da hər şey dəyişmişdi” (3, 8). Onun hər iki oğlu- Rəhmanla Bəhmən müharibəyə gedəndən sonra İsfəndiyar kişi üçün yaşamaq daha çətin olmuşdu. Çünki İsfəndiyar kişi artıq qocalmışdı, əvvəlki kimi işləməyə gücü, taqəti qalmamışdı. Müharibə başlandı isə o, artıq işləməyə məcbur idi. Çünki oğlanlarının əmanətlərinə baxmaq bir ata kimi onun üzərinə düşürdü. Əvvəllər İsfəndiyar kişi axşam olanda evə tələsərdi, nəvələri ilə vaxt keçirmək onun üçün ən böyük xoşbəxtlik idi. Amma bu xoşbəxtlik çox uzun sürmədi, müharibədən sonra İsfəndiyar kişi sanki evə gəlməmək üçün bəhanələr axtarır, başını qatmağa çalışırdı. İsfəndiyar kişi gəlinlərinin, nəvələrinin üzünə baxmağa cürət edə bilmirdi, çünki onların gözlərindəki kədərini görmək ona ağır-acı verirdi. “Demək, yenə evə gedirdi. Rəhmansız, Bəhmənsiz evə. Gəlinlərinin, nəvələrinin üzünə baxa- baxa qəm dəryasına qərq olmağa gedirdi...” (3, 12).

İsfəndiyar kişiye oğlanlarından sadəcə iki şey qalmışdı: bellərinə “kəmər kimi doladıqları” dəmir və biri isə Bəhmənin sazi. Oğlanlarından qalan əşyalar ataya çox ağır gəlirdi, çünki bir vaxtlar onların kəmər deyə bellərinə taxdıqları dəmir indi sadəcə əşya parçası kimi görünürdü ona. Bəhmənin sazi isə bir başqa dərd idi ata üçün. İsfəndiyar kişi sazi oğluna verəndən Bəhmən hər gün sazi çalar və sazın səsi bütün elə yayılırdı. Amma indi ata axşamlar evə gələndə saz kökdən düşməsin deyə narın-narın sazi dinqiltmaq məcburiyyətində idi. Amma bir müddət sonra nə oldusa, İsfəndiyar kişi sazi çalmadı. Sazi evin divarından asaraq qeyd etdi ki, “- Tilsimləndi bu saz. Bəhmən gələndə qədər köynəkdən çıxmayacaq,- dedi” (3, 19).

Sazın niyə tilsimləndiyini deyirdi axı İsfəndiyar kişi? Çünki yuxusunda görmüşdü, oğlu ona deyirdi ki, “Günlərin birində idarədən evə dönəndə qulağına Təvər sazda “Divani” gəlsə, bil ki, qayıtmışam baba” (3, 21). İkinci dəfə yenə mürgüleyib yenə də Bəhmənin səsinə eşitmişdi: “Saz kökdən düşsə, bil ki, mənim başımda qaranlıq var, baba” (3, 22). Gördüyü yuxulardan sonra İsfəndiyar kişi bilmirdi sazi çalsın ya yox. Qorxurdu saz kökdən düşmüş ola.

Povestdə “arzu” və “qorxu” motivinə nəzər salsaq görürük ki, müharibə vaxtı bütün el camaatının arzusu müharibəyə gedənlərin sağ- salamat qayıtması, qorxuları oğullarının ölüm xəbərini eşitmək, əzizlərini bir daha görə bilməmək idi.

Yazıçı ustalıqla bunlardan daha ağır bir qorxu hissəyə də işarələr edir. İsfəndiyar kişinin oğul dərdi onsuz da onun üçün çox ağır idi, hər an oğullarından “qara kağız” gəlməsini gözləmək ata üçün böyük qorxu idi. Sovet sədri Qurban kişinin- Qılınc Qurbanın ona “İsfəndiyar kişi, xataya salmasın bizi o axsaq” deməsi isə İsfəndiyar kişinin ürəyinə bunlardan daha pis ola biləcək qorxunun cücərtisini səpir. Müəllif hiss etdirməyi bacarır ki, İsfəndiyar kişi üçün namus ləkəsi qorxusundan pis bu dünyada heç bir şey yoxdur. Amma İsfəndiyar kişi elə onda Qılın Qurbanın cavabını vermişdi, “- Mənim gəlinlərim... hərəsi bir kişidi! Allaha and verirəm bir də belə söz gətirmə dilinə, a Qurban” (3, 27).

Yazıçı İsfəndiyar kişi ilə Qılın Qurban obrazını qarşılaşdırır, hər ikisi bolşevik olsa da, İsfəndiyar kişi bütün əsər boyu öz insani keyfiyyətlərini qoruyur və haqsız yerə heç kimi günahlandırmır, amma Qılın Qurban kiməsə, nəyəyə görə günahsız Axsaq Hacı bütün eldə namussuz kimi qələmə verməyə çalışır. Bəs Qılın Qurbanın müharibə boyu həтта İsfəndiyar kişidən də şübhə duymasına səbəb nə idi? Yazıçı Qılın Qurbana da müəyyən məqamlarda haqq qazandırmaya çalışmış və bunu əsaslandırmışdır. Çünki Qılın Qurban NKVD⁴⁴-yə agentlik edən Molla Gülənin kənd camaatı arasında çaxnaşma salmaq istədiyi yaxşı bilirdi.

Amma İnsanlar haqqında hədsiz dərəcə bədgüman olan Qılın Qurban burada səhv edərək, Molla Gülənin Axsaq Hacı ilə heç bir ədavətinin ola bilməyəcəyini düşünmürdü. Axsaq Hacı bütün kənd camaatına xəstələndə kömək edir, heç kimin etmədiyi işi görür, kəndi ağcaqanadlardan qurtarmaq üçün bütün günü çalışırdı. İsfəndiyar kişi Hacı bütün yaxşılıqlarını bili və heç cürə ona damğa vurulmasına icazə vermək istəmədi. Qılın Qurban isə təkidlə özünə haqq qazandırmaya çalışırdı. Qılın Qurban qeyd edir ki, guya kənddə belə söhbət gəzir ki, Axsaq Hacı kiminsə yanında deyib ki, “Davadan qabaq axsaqlığıma görə gəlmədilər mənə o bacılar. Allah mənim Allahımdı, dava saldı ki, dünya axsaqnan dolsun. Bundan sonra bayramımdır, deyirmiş, dul gəlinlərin harda göyçəyi var onu alacam!” (3, 34). Qılın Qurban sözünü bitirmişdi ki, İsfəndiyar kişi heç düşünmədən bildirdi ki, boş sözlərdi. Hacı mən yaxşı tanıyıram.

Yazıçı burada Qılın Qurbanın övlad arzusunu da dilə gətirir. İsfəndiyar kişi özü də heç bilmədən Qılın Qurbanın yarasına toxunur. Ona nə qədər and versə də Qılın Qurbanın fikrindən dönədiyini görəndə, ona and verir ki, “- Sənə and verirəm balalarımın canına, ailəmin namus, qeyrət məsələsini çıxart başından! Balalarımın işin olmasın, a Qurban, balalarına qurban olum! Qılın bu dəfə tüstünü ciyərlərinə çəkdi. - Balam olsaydı, indi mən də sən tək əsgər atası olardım, İsfəndiyar kimi! .. – Boğuc gülüb, əyilib əlini qocanın çiyinə vurdu. - Qocalırsan”(3, 43). İsfəndiyar kişi səhv etdiyini anladı və Qılın Qurbandan üzr istəyir. İsfəndiyar kişi də bilirdi ki, bu həyatda övladsızlıqdan acı nə ola bilərdi? Heç olmasa İsfəndiyar kişi bilirdi ki, övladları var, onların müharibədən qayıtması arzusu ilə yaşayırdı. Bəs Qılın Qurban? Onun gözləyəsi kimi var idi? Yazıçı bu məqamda Qılın Qurbanın övladsızlıq acısını İsfəndiyar kişinin övlad yolu gözləmək acısı ilə qarşılaşdırır. Bəs niyə Qılın Qurban İsfəndiyar kişinin acısını anlamağa çalışmırdı? Axı ondan yaxşı kim bil- bilərdi övladsızlığı? Əksinə Qılın Qurban İsfəndiyar

⁴³ Azərbaycan Universiteti-doktorant. melake_elyasova@mail.ru

⁴⁴NKVD 1934-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmişdir. "Narodniy komissariat vnutrenniy del" sözlərinin baş hərflərindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycanda ilində XDİK (Xalq Daxili İşlər Komissarlığı) adlanır. Keçmiş SSRİ-də DTK-dən əvvəlki təhlükəsizlik idarələrindən biri. Bu orqanın əli ilə mənərlə günahsız Azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir.

kişinin acısının üstünə duz səpirdi, bir yandan onu namus ləkəsi qorxusu ilə yaralayır. Yazıçı İsfəndiyar kişinin dili ilə sanki Qılınc Qurbanın hərəkətinə cavab verirdi ki, “Qocaya elə gəldi ki, sovet sədri də davaya oğul göndərmiş olsaydı, nə onun-İsfəndiyar kişinin, nə də başqalarının haqqında düşünə bilərdi; başqasının haqqında düşünmək, özgənin dərdini çəkmək asandır” (3, 46)

Müəllif çox doğru olaraq İsfəndiyar kişinin daxili monoloqu ilə göstərə bilir ki, başqasının haqqında fikir yürütmək, başqasının həyatını müzakirə etmək və başqası haqqında qərar vermək çox asandır, amma bu hadisə fikir yürüdənlərin, müzakirə edənlərin, qərar verənlərin başına gəldikdə həlli çətin məsələyə çevrilir.

Oğullarının dərdi İsfəndiyar kişinin günü- gündən halını daha da pisləşdirirdi ki, bir gün o, Bəhmənin sazının səsinə eşitdiyini zənn edir. Ata sevinərək evə gəlir. Amma gördüyü mənzərə başqa olur: nə oğlu gəlmişdi, nə saz yerindən tərpənilmişdi. Saz divardan asılı halda qalmışdı. İsfəndiyar kişi huşunu itirib yerə yıxıldı, ayılanda yanında Axsaq Hacıyı görür. Elə həmin an Millinin⁴⁵ “muştuluq” deyər qışqırtısını eşidir. Milli onlara Komsomol Bənövşənin qardaşı Mağarın onlara şad xəbəri olduğunu söyləyəndə sevincli ata özünü Mağara çatdırmaq üçün tələsir. Amma İsfəndiyar kişi bilmirdi ki, Mağarın ona dedikləri sadəcə bir uydurmadır. Mağarın atası oğlunu müharibəyə göndərməmək üçün bilərəkdən yarasına duz bağlaymış ki, səhərlər Axsaq Hacı heçnə bilməsin. Bu məsələni də Axsaq Hacı İsfəndiyar kişinin kəndə əsgər gəldiyini gördüyü gün bilib, o zaman Mağar hərşeyi açıb Hacıya danışır. Amma İsfəndiyar kişi həmin gün oğlunun gəldiyini zənn etmişdi. Milli də yalan danışmağa məcburdur. Çünki o zaman artıq Milli qardaşlardan qara xəbər gəldiyini bilirdi, amma İsfəndiyar kişiyə deməyə cürət edə bilmirdi. Məhz bu səbəbdən Mağara yalvarmışdı ki, yalandan desin ki, Rəhmanla Bəhmən sağdı. Bütün bu yalanları öyrənəndə İsfəndiyar kişinin ürəyi dözmür.

Bəs sazın səsi də mi yalan idi? Qılınc Qurban bu məsələyə aydınlıq gətirir ki, Bəhmənin sazını çalan Hacı Axsaq imiş. Hacı bildirir ki, İsfəndiyar kişi ona yuxusunu danışandan sonra, o saz çalmağı öyrənib və gəlinlərdən xahiş edib ki, sazı çalmağa icazə versinlər. Gəlin də qaynatasının tilsimi qırması üçün buna icazə verib və bildirib ki, “Divin canı şüşədə olan tək babamın canı Bəhmənin sazındadır. O tilsim söhbətidi babamızı sındıran. Gəl çal, öyrən, sağalt babamızı” (3, 57). Burda Qılınc Qurbanın haqlı olması da gözdən qaçmır, çünki Hacı Axsaq da qeyd edir ki, bütün bu hərəkətləri edəndə o Molla Güləni nəzərə almayıb. Məhz bu səbəbdən Molla Gülən Hacıdan məcburi şəkildə İsfəndiyar kişiye şər atmasını istəyib, amma Hacı onun dediklərini etməyib. Həqiqətən də, İsfəndiyar kişi Hacıyı Qılınc Qurbana qarşı müdafiə etməkdə haqsız deyildi, amma Qılınc Qurban da əvvəlcədən İsfəndiyar kişini xəbərdar etmişdi ki, Molla Gülən Hacıның onlara gəlib- getməsinə fürsət bilə bilər. Hacı bildirdi ki, Molla Gülən onun dediklərini etmədiyi üçün ona böhtan atacaq. Hacı Axsaq artıq danışa bilmirdi. Bu məqamda Qılınc Qurban bütün məsələni aqah etdi ki, Hacı Axsaq namus böhtanı ilə günahlandırılır. Vaxtilə Hacı Axsaq İsfəndiyar kişinin gəlinlərinə elçi düşüb, amma qızlar Bəhmən və Rəhmanla evlənilər. İndi isə guya Hacı Axsaq oğlanların müharibədə olmasından, İsfəndiyar kişinin evdə olmamasından istifadə edib gəlib sazı çalıb deyər onu namussuzluqla günahlandırmaq istəyirlər.

Yazıçı əsərdə əsas qəhrəmanı olan İsfəndiyar kişinin surətində insanlığı, vicdanlılığı, mərhəməti təcəssüm etdirməyə çalışmış və buna nail ola bilmişdir. Əsərin əvvəlində sonuna qədər Hacıyı müdafiə etməkdən çəkinməyən İsfəndiyar kişi sonda sədrə qarşı gələrək onu həbsdən də xilas edə bilir. Yazıçı İsfəndiyar kişinin təmsalında oxucuya onu çatdırmaq istəyir ki, əsl insan başqa insanı kənardan kimlərin nə düşündüyünə, özlərindən nələr uydurduğuna məhəl qoymadan öz fikir və düşüncəsinə görə qiymətləndirib dəyərləndirməlidir. İsfəndiyar kişi Hacıyı yaxşı tanıdığı, onun kənd üçün etdiyi yaxşılıqları unutmadığı üçün ona arxa çıxır. Oğlunun ayağı yaralananda, özü yatağa düşəndə onun köməyinə ilk çatanın Hacı olduğunu həmişə xatırlayır. Məhz bütün bunlara görə, İsfəndiyar kişinin son nəfəsinə kimi əsl insanlıq nümunəsi olduğunu sübut etmiş olur. “Əsərin sonunda illərlə susmuş sazın İsfəndiyar kişinin qubarlı sinəsində dilə gəlməsi rəmzi mahiyyət daşıyır. Bu onu göstərir ki, xalq ruhunu heç bir qüvvə sarsıda bilməz, o ölməzdir, məğlubedilməzdir” (1,35).

Əsərdə bir məqama da nəzər yetirmək istərdik ki, İsfəndiyar kişinin oxuduğu “Elm dastanı”nın sirri nə idi?

Gəl, ey Şəspayi-bəhrim,

Qalmadı tabanım, təhrim.

Düşmənlər gəlib mənə kəndə salar,

Şah babamın gözü yolda qalar (3, 19).

Niyə Qılınc Qurban İsfəndiyar kişiye bunu oxumağı qadağan edirdi? Yazıçı bu məsələnin izahını Qılınc Qurbanın dilindən verir:

“Mənim sözüüm deyil bu, Stalin yoldaş deyib! Ona inan sən! “Bəndə- bəndəm”- “Bağa bağlıyam” demə! Sultan Əmirinin kabinetində Leninin bax bu əlim qalınlığında kitabı var. Allah, peyğəmbər- zad əleyhinə! Başa düş, nə deməkdə bu! Mən də Ağ deyiləmmi?! Bizim istribitəni batalyonun komissarıdır Sultan! Hər həftənin axırında Məhərin budkasında siyasi dərs keçir bizə. Bilirsən ki, o da Bağ nəslindəndi, Təbrizdə böyük mülkü-zadı olub Sultanın qardaşı Mədədin. Bir vaxtlar onlar da “Bəndə- bəndəm”- “Bağa bağlıyam” deyiblər. Get Aşağı kənd Qonaqlıda qapısını aç sədr Mədədin “Salam əvəzinə” “ƏsƏlim” de, gör necə bağırır: “Kəs səsinə!” Qəzəbnək olma, kişi! Get! Bir də eşitməyim o “Şəspayi-bəhri”ni!” (3, 46).

Qılınc Qurbanın yuxarıdakı fikrinə izah vermək istərdik ki, o, İsfəndiyar kişiye bildirmək istəyir ki, heç kimin yanında “ƏsƏlim” yəni, “Yaradan Əlim” kəlməsini işlətmə. Qılınc Qurban yuxarı orqanlardan qorxurdusa, bəs Allah qorxusu niyə yox idi? Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə yazıçı İsfəndiyar kişini povestdə əsas qəhrəmanı, kəndin vicdanlı, mərhəmətli, ürəyində Allah qorxusu olan insanların ümumiləşdirilmiş bir obrazı kimi vermişdir.

Belə nəticəyə gəlirik ki, əsərdə övladını, həyat yoldaşını, qardaşını itirmək qorxusu ilə yanaşı, SSRİ hakimiyyətinin qoyduğu qadağalara qarşı çıxmaq qorxusu da mühüm yer tutur. Məhz bu səbəbdən Qılınc Qurban İsfəndiyar kişini xəbərdar edir ki, Molla

⁴⁵Kəndin poçtalyonu

Gülən həmişə bolşeviklərin açığını axtarır. Yəni ürəkdən Sovet rejiminə inanan Qılınc Qurban inanır ki, Molla Gülən ona görə NKVDyə xəbər aparıb gətirir ki, əslində özü bu rejimə nifrət edir. Eyni zamanda əsər özü bu fikri tələqin edir ki, Molla Gülən kimi adamlar SSRİyə ürəkdən xidmət etdiklərini göstərmək üçün özləri xəbərçilik edir, insanları qorxu içində saxlayırlar. Ümumiyyətlə, əsərdə cəmiyyətdə hökm sürən bir çox qorxuların - övlad itirmək, müharibəyə getmək, aclıq çəkmə, Sovet hökumətinin qadağalarına qarşı çıxma və sairənin təzahürləri, yaranma səbəbləri müəllif tərəfindən inandırıcı boyalarla təqdim olunur. Eyni zamanda bütün sadalananlar içərisində ən güclüsünün namus ləkəsi alma qorxusu hissi olduğu vurğulanır. Povestdə həm də insanların bir-birindən qorxmasının, etibarsızlıq göstərməsinin əsl səbəbkarının Sovet rejimi və onun yaratdığı idarəetmə üsulunun olduğu aşılınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov M. Janr, zamanvədəbiqhrəman: İsa Hüseynovunhekayələri. Bakı: "Elm vətəhsil", 2012, 155səh.
2. İmanov M. MüasirAzərbaycannəsrindəpsixologizm (60-70- ci illər). Bakı: "Elm", 1991, 116 səh.
3. Muğanna İ. Seçilmişəsərləri. Altıncıİ cild. Bakı: "Avrasiya press", 2009, 424 səh.
4. YusifliVaqif. İsa Hüseynovdan ...Muğannayadək :böyükärtərcümeyihaldanbimeçəstir: [İsa Muğanna - 90] / V. Yusifli // "Azərbaycan" jurnalı, 2018, № 6, s. 47-54.

XÜLASƏ

Açar sözlər: SSRİ, arzu, qorxu, övlad, müharibə, namus

İsa Hüseynov "Saz" povestində II Dünya müharibəsi zamanı "arxa cəbhə" dəbas verən hadisələri, insanların mənəvi sarsıntılarını, arzu və qorxularını böyük məharətlə təsvir etməyi bacarmışdır. Biz məqalədə övlad həsrəti ilə yanib-tutuşan, insanlara dəyər verən, çətin günündə ona kömək olan insanın yaxşılığını unutmayan İsfəndiyar kişi ilə vəzifəsindən istifadə edərək insanlara şər atmağa çalışan Qılınc Qurban obrazını xeyir və şər kontekstindən araşdırmağa çalışılmışdır. Məqalədə göstərilir ki, hər iki obrazın eyni cəmiyyətdə yaşamalarına, müharibənin bütün çətinliklərini görmələrinə baxmayaraq, Qılınc Qurbandan fərqli olaraq İsfəndiyar kişi öz insani xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Sovet ölkəsində insanların tək müharibə narahatçılığı ilə yaşamayıb daha böyük qorxu hissləri keçirtmələrinin səbəbləri də araşdırılmış, insanların bir-birinə etibarsızlıq göstərmələrinin təzahürü də göstərilmişdir.

Məqalədə əsas problem kimi qovulmuş cəmiyyətdəki bütün qorxu hisslərinin əsəb səbəbkarının – SSRİ dövləti və onun idarəetmə üsulu olduğu vurğulanmışdır.

SUMMARY

The problem of desire and fear in Isa Huseynov's narrative "Saz"

Keywords:the USSR, desire, fear, child, war, honor

In the narrative "Saz" Isa Huseynov was able to skillfully describe the events taken place in the "rear" during World War II, the spiritual shocks, desires and fears of the people. In this article, we wanted to illuminate the image of GilinijGurban, who trying to harm people using his position,in the context of good and evil, andİsfandiyarkishi, a man who misses for his son, values people and remembers the goodness of the man who helped him in his hard times.

The article shows that despite the fact that both characters live in the same society and lived all the hardships of war, unlike GiliniGurban, İsfandiyarkishi has preserved his human qualities. The reasons why people in the Soviet Union did not live only with the troubles of war but felt greater fear, as well as the manifestation of people's distrust to each other,were also investigated here as well.

In the article is emphasizedthat the main problem of all the fears in the society were caused by the USSR state and its method of governing.

РЕЗЮМЕ

Проблема желания и страха в повести Исы Гусейнова «Саз»

Ключевые слова: СССР, желание, страх, дети, война, честь.

В рассказе «Саз» Иса Гусейнов с большим мастерством умел описать события, моральные потрясения, желания и страхи, происходившие в «тылу» во время Великой Отечественной Войны. В этой статье, с точки зрения добра и зла, мы пытались расследовать Исфаендияра, который ценит чувства людей, помогает им в трудных ситуациях, не забывает доброту по отношению к себе, живёт с тоской по сыну, и одновременно образ Гылындж Курбана, который злоупотребляя своей должностью, вредит людям. Несмотря на то, что оба персонажа живут в одном обществе и видят одинаковые трудности войны, Исфаендияр сохранил все человеческие достоинства в отличие от Гылындж Курбана.

Были исследованы причины, из-за которых люди в Советском Союзе жили не только тревогами войны, но и испытывали большие страхи, проявляли недоверие друг к другу. В статье подчеркивается, что причиной страха в обществе являются СССР и способы его управления.

RƏYÇ: dos. E.Vəliyeva

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏ KONSEPSİYASININ AKTUALLIĞI

Dünya ədəbiyyatının bes ən görkəmli şairi sırasına daxil edilən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri bütün dövrlərdə müasirdir, onun toxunduğu məsələlər həmişə öz aktuallığını saxlamışdır. Bu gün də nizamişünaslıqda yeni fikirlər söylənilir, şairin yaradıcılığı üzərində hələ də tədqiqatlar aparılır, araşdırılır. 2021-ci ilin Prezident İlham Əliyev tərəfindən Nizami Gəncəvinin sərəfinə “Nizami ili” elan edilməsi Nizami Gəncəvi dühasının təbliği üçün yeni imkanlar açdı. Dahi Nizamini yalnız şair kimi tanımaq ədalətsizlik olardı. O, eyni zamanda, gözəl alim olmuşdur, ölməz əsərlərində dünyanın o zamankı bütün elmləri haqqında fikirlərini bədii dildə açıqlamış və təbliğ etmişdir.

Təbiətşünas alim kimi də onun fikirləri zəmanəmizdə çox dəyərlidir. Nizami Gəncəvinin əsərlərində 50-yə qədər heyvan növünün, Azərbaycanda və digər ölkələrdə yetişən çoxsaylı dərman bitkilərinin adı çəkilir. Onun yaradıcılığında fotosintez prosesi, dünyanın yaranışı ilə bağlı məlumatlar, anatomiya, fiziologiya, maddələr mübadiləsi və s. proseslərlə bağlı olduqca qiymətli fikirlər yer almışdır. “Xəmsə”də təbiətdə suyun böyük və kiçik dövrəsinə, okeanların, dənizlərin, çayların, göllərin varanmasına aid maraqlı məlumatlara da rast gəlirik.

Mütəfəkkir sairin qəzəl və qəsidələrindən tutmus, ölməz “Xəmsə”sinə qədər bütün əsərlərində insanın ekoloji tərbiyəsi ən önəmli yerdə dayanır. Nizami bu məsələni diqqət mərkəzində saxlayaraq insanları təbiəti ümumbəşəri sərvət kimi qorumağa çağırır. Ətraf mühit məsələsi Nizami yaradıcılığında o qədər elmi səkildə verilməmişdir ki, onun dühasına heyrət etməyə bilmirsən. Bu gün bəşəriyyətin üzvlərdi ekoloji təhlükəsizlik problemini dahi şair sanki 880 il bundan öncə görmüş, insanları təbiəti xilas etməyə, onun qayğısına qalmağa səsləmiş, eyni zamanda, onun həlli yollarını aradırmışdır. Görkəmli sərəşünas alim professor Rüstəm Əliyev bu məsələyə belə münasibət bildirir: “Şairin təliminə görə təbiət vahid, bölünməz bir orqanizmdir. İnsanlar da təbiətin bir hissəsidir. Təbiətin hər üzvü müəvvən bir vəzifə ifa edir. Təbiətin bir üzvünün zədələnməsi onun bütün cisminə xələl gətirə bilər, bunun nəticəsində də insanlar çox böyük təhlükəyə düşər olar.

Təbiətdə heç bir artıq üzv yoxdur, heyvanlar da insanlar kimi cana malikdirlər, onlar yalnız şüur etibarilə bizdən aşağı pillədə dururlar. Odur ki, insanlar heyvanları öz nəfslərinin əmrlərinə görə məhv etməməlidirlər” [1.114]

Bəli, Nizami insanın təbiətə mənfi münasibətini kəskin şəkildə tənqid edirdi. Bunu onun bütün əsərlərində görmək mümkündür. “Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun” və “Yeddi gözəl” poemalarında isə bu məsələyə daha çox toxunulmuşdur. “Fəridunla ceyranın hekayəti”ndə (“Sirlər xəzinəsi”) şair hər bir canlıyı qiymətli bir “inci” adlandırır. Can verməyə qüdrətin yoxdursa, can almağa da ixtiyarın yoxdur, deyir.

Üstünlükdə varlığın birincidir dünyada,

Hər canlı da sənintək bir incidir dünyada.

Qan bahası istəyən coxdur devə can alma,

Can verməyə qüdrətin yoxdur devə can alma. [bax:7]

Sairin “Yeddi gözəl” poemasında bu mövzu ilə bağlı ibrətamiz hekayələrdən biri “Bəhrəmın ova çıxması və gurları dağılması” adlanır. Hekayədə göstərilir ki, Bəhrəm şah gurları ovlayanda onları varalamama qüçün ya kəmənd atar, ya da əllə tutardı. Əgər ceyran dördyasına catmayıbsa, onu açıb buraxardı. İslam dinində də heyvan və quşların körpə balalarını ovlamaq qadağan edilir. Şəriətə görə onların əti haramdır.

Yıxsaydı yüz guru əgərən-vana

Qıymazdı dörd yaşı qurtarmayana.

Onun bir beləcə adəti vardı:

Gənc gurun qanını haram sayardı. [6.63]

Bəhrəm şah gurları azadlığa buraxanda onlara damğa vurardı. Bununla da heç kim şahın damğası olan ceyranı ovlaya bilməzdi. Göründüyü kimi böyük şair Bəhrəm şahın təmsalında insanları təbiəti qorumağa, ona qarşı insani münasibət bəsləməyə, vaxsı niyyət, hümmət və mərhəmət sahibi olmağa çağırır, ən yüksək mənsəbli dövlət adamını nümunə gətirməklə onlara təsir etməyə çalışır.

Prof. X. Əlimirzəyev “Nizami Gəncəvinin insan konsepsiyası” əsərində yazır ki, “Nizami fəlsəfi təliminə görə, insan tək cəmiyyətə, öz həmcinslərinə deyil, həm də təbiətə, canlılara ləminə münasibətdə humanist qanunlara, yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Çünki insan da təbiətin ayrılmaz bir hissəsidir.” [2.51]

Nizami insanların təbiətə-bitki və heyvanlara amansız münasibətinə qarşı çıxır, belə insanlardan uzaq olmağı tövsiyə edir, onları qınayır, “divxislət”, “vırtıcı” adlandırır, digər canlıların da insanlar kimi təbiətin bir parçası olduğunu vurğulayır.

Müasir dövrdə atmosferin, suyun, torpağın çirklənməsi əsas ekoloji problemlərdən biridir. İnsanlar dünyamızın ekoloji problemləri haqqında XX əsrdə düşünməyə başlamışlar, lakin XII əsrdə yaşamış Nizami bu fəlakətləri görmüş, onları qabaqlamağa çalışmışdır. Ekoloji problemlərin yaşadığı dövr üçün də aktual olduğunu “İsgəndərnamə” əsərində belə təsvir etmişdir:

Deyərdin bu yerlər iki hissəydi;

Torpağı gümüşdü, suyu cöhrədi.

Nə gümüş üstündə dincəlmək olar,

Nə civə su kimi içməyə yarar.

⁴⁶ ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci. Bakı, Azərbaycan. matanatismayilove@gmail.com

O yer tutulmuşdu belə bir dərdə,
Çökmüşdü torpağa qara bir pərdə.
Hardaki içməli bir çeşmə vardı,
İçində su ilə civə qaynardı.
Su civə üstündə tutmuşdu qərar,
Ordan cürətlə su içirdi onlar.
Çalxalanmasaydı əgər çeşmələr
Civədən görməzdi heç kimsə zərər.
Çeşmələr bulanıb qaynaşan zaman
Heç kimsə əyilib içməzdi ondan.
Bilməyib içsəydi bir adam əgər,
Onu öldürərdi sudakı zəhər.
Şah bunu biləndə, tez verdi fərman:
Hamı ayıq olsun su içən zaman!
Hər kim axar sudan istəsə içmək
Onu ehtiyatla durultsun gərək. [4.175]

Göründüyü kimi, ətraf mühitin çirklənməsi, suyun və torpağın yararsız hala düşməsi şairi düşündürür və narahat edir, bundan çıxış yolu axtarır. Əsasəndə içməli suyun qıtlığı məsələsinə əsərlərində tez-tez rast gəlirik. O, suyun necədə əvəzsiz bir sərvət olduğunu, ona qənaətcilliklə vanasmanın vacib olduğunu xatırladır. Maraqlıdır ki, dahi şair su problemin necə aradan qaldırılmasını da düşünür, onun həlli yollarını göstərməyə çalışır. Bunu “Xosrov və Şirin” poemasının Məhin banunun Fərhada süd arxı çəkilməsi ilə bağlı hissəsində də görürük. Burada şair südün (suyun) korlanmadan təmiz şəkildə saraya qədər gətirilməsinin yollarını göstərir.

Vətəninin təbii zənginliklərini böyük məhəbbətlə tərənnüm edən Nizami Gəncəvinin bütün poemalarında təbiət gözəlliklərinin təsviri diqqəti cəlb edir. Dahi şair doğma yurdumuzun təbii zənginliklərinə, gözəlliklərinə məftun olmuşdur və bundan ilham alaraq, əsrarəngiz təbiət lövhələri yaratmışdır. Professor B. Budaqovun yazdığı kimi, Nizami əsərlərində təbiətə məftunluq qırmızı xətt kimi keçir. Bununla yanaşı, dahi şair yaşıllığın məhv olmasından, təbiətə vurulan ziyandan da narahat olmuşdur:

Bir yerdə göyərti bitməsə əgər,
Orda canlı məxluq necə ömr edər? [4.147]

Göründüyü kimi fotosintez prosesinin mahiyyətini və əhəmiyyətini dahi şair-alim hələ on ikinci əsrdə söyləmişdir. Nizami canlıların yaşaması və inkişafı üçün sağlam mühitin, atmosferin olmasının zəruriyini bilirdi. Buna görə də təmiz hava və bol oksigenin varanması üçün vasilləqlərin qayğısına qalmağı təbliğ və tələb edirdi.

Nizami bütün əsərlərində təbiətə xəyanəti insanın özünə xəyanəti kimi qiymətləndirir və belə adamların bir gün cəzasını alacağına inanır:

Böyük bir ağaca mişar çəkmə sən,
Zöhhak bunun üçün düşdü təxtindən. [4. 30]

Ağacı yıxanlar tez yıxırlarlar,
Ovçunun axırı dilənçi olar. [3.456]

Güllərə dağ çəkmək olmasın peşən,
Yetirməz onları birdə bu gülşən. [4.128]

Min gura yağını qırdı o insan,
Axır qurtarmadı gur tapdağından. [6.291] və s.

Ulu Öndər Heydər Əliyev də ətraf mühitin qorunmasını milli-mənəvi məsələlərdən hesab edirdi və bəzi insanların təbiətə qarşı laqəvid münasibətlərini sərt şəkildə tənqid edərək deyirdi ki, əgər kimsə sağlam ağacı kəsirsə, o, nəinki xalqına, millətinə, ölkəsinə xəyanət edir, həm də özünə xəyanət edir.

“Nizami yaxşı başa düşürdü ki, təbiətlə, onun qoynunda yaşayan bütün canlı aləmlə insan arasında daimi vəhdət, qırılmaz əlaqə, əbədi ünsiyyət, bağlılıq vardır. Bəşəriyyət özünün gələcək həyatını qorumaq, tam səadətə qovuşmaq istəyirsə, o təbiəti bir anlıq mənfəət naminə kor-koranə məhv etməkdən çəkinməlidir. Onu qorunmalı, mühafizə etməlidir. Bir sözlə, cəmiyyətlə təbiət arasında qarşılıqlı münasibətə son qoyulmalı, kamil ahəngdarlıq yaradılmalıdır. Əks təqdirdə təbiətə yersiz müdaxilə, şüursuz münasibət insanlığı ağır fəlakətə, faciyyəyə, əbədi məhvə aparıb çıxarda bilər.” [2.52]

Böyük mütəfəkkirin ətraf aləmə sonsuz məhəbbəti oxucusu ilə təbiət arasındavəhdət yaratmaqla yanaşı onu sevməyə və qorumağa vadar edir.

Nizamişünas alim Bayram Apoyev dahi şairin ekoloji tərbiyə ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:

- təbiətin son əsəri, şərəfi, şanı olan insan öz varlığı ilə dünyada “birinci”, ən üstün olsa da, hər bir canlı da insan qədər dəyərlidir “birincidir”;
- insan hər zaman öz ülviyyətini qorunmalı, təbii gözəlliklərdən yalnız zövq almalı, canlıları məhv olmaqdan xilas etməli, onlardan səmərəli istifadəyə çalışmalıdır;

- təbiət bütöv bir orqanızdır, burada hər bir üzvün, hər bir ünsürün, hər bir canlının öz yeri və əhəmiyyəti vardır;
- təbiətin korlanması son nəticədə insanın özünün məhvinə səbəb olə bilər; “ağacı yıxanlar tezyıxırlar”;
- ölkənin təbii zənginlikləri və gözəlliklərinin qorunmasında dövlət başçısı və məmurlar hamıya nümunə olmalıdır vəs. [1.125]

Ekoloji tərbiyə hər zaman təbiətə münasibətdə fəal, süurlu mövqeyin formalaşmasını tələb edir. Təbiəti qorumaq hər bir insanın vətəni, xalqı, vicdanı və mənəviyyatı qarşısında öhdəsinə götürdüyü vəzifələrdəndir. Dahi sairin hikmət dolu misraları bu gün də gənc nəsildə ekoloji dünyagörüşün formalaşması istiqamətində canlı təbiətə humanist münasibətin yaranmasına səbəb olur, onları düşündürür:

Torpağa mərhəmət xeyirdir, inan,
Lütf etsən gül verər, zülm etsən tikan. [5.185]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, “Adiloğlu” 2008, 244 səh.
2. Əlimirzəyev X. Nizami Gəncəvinin insan konsersivasi. Bakı, “Gənclik”, 2001, 354 s.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Sirin. Bakı, “Lider”, 2004, 509 s.
4. Gəncəvi N. İqbalnamə. Bakı, Lider”, 2004, 256 s.
5. Gəncəvi N. Levli və Məcnun. Bakı, “Lider”. 2004. 288 s.
6. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı. “Lider”. 2004. 335 s.
7. <https://www.ensiklopediya.az/az/nizami-gencevi-sirler-xezinesiyeddinci-sohbet>

Açar sözlər: Nizami, təbiət, ətraf mühit, ekoloji tərbiyə, aktualıq

Keywords: Nizami, nature, environment, ecological education, relevance

Ключевые слова: Низами, природа, окружающая среда, экологическое образование, актуальность

Xülasə

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərində təbiətin mühafizəsi, insanın ekoloji tərbiyəsi haqqında fikirləri, faktlar əsasında təhlilə yönəldilir. Bu gün bəsərinvətin üzləsdivi ekoloji təhlükəsizlik problemini dahi şair doqquz əsr bundan əvvəl görürdü və insanları təbiəti ümumbəsəri sərvət kimi qorumağa çağırırdı. Sairin seirlərində təbliğ olunan ətraf aləmin mühafizəsi məsələləri bu gün də aktualdır və gənc nəsildə ekoloji dünyagörüşün formalaşmasına yardım edir. Məqalədə şairin ekoloji tərbiyə ilə bağlı fikirləri əsərlərindən nümunələr gətirilməklə təhlil edilmişdir.

Summary

The article focuses on the facts-based analysis of the views of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi on the protection of nature and ecological education of man. Nine centuries ago, the great poet saw the problem of environmental security facing mankind today and called on people to protect nature as a universal treasure. Environmental protection issues covered in his poetry verses are still relevant today and contribute to the formation of an ecological worldview in the younger generation.

The article analyzes the poet's views on environmental education with samples from his works.

Резюме

Статья направлена на фактический анализ взглядов великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви на охрану природы и экологическое воспитание человека. Девять веков назад великий поэт видел проблему экологической безопасности, стоящую сегодня перед человечеством и призывал людей беречь природу как общечеловеческое сокровище. Вопросы защиты окружающей среды, освещаемые в стихах поэта, актуальны и сегодняшний день и способствуют формированию экологического мировоззрения у подрастающего поколения.

В статье взгляды поэта на экологическое просвещение анализируются на примерах из его произведений.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

“AŞIQ ƏLƏSGƏRİN QARABAĞ SƏFƏRİ” DASTAN-RƏVAYƏTİNDƏ HADİSƏ VƏ ƏHVALAT ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Giriş. Aşiq Ələsgərlə bağlı dastan-rəvayətlərin zənginliyində mühüm bir hissəni Qarabağla bağlı söyləmələr təşkil edir. Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının zəngin mədəniyyət beşiklərindən olan Qarabağ arxaik yaddaşın bütün invariantlarını, etnogenoloji sistemin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq baxımından ciddi faktura ilə müəyyənləşir. Azıx mağarasının, Quruçay mədəniyyətinin ortaya qoyduğu təsəvvür, tarixi mədəniyyət abidələri, tikililər, qəbirüstü yazılar, musiqisi, qalalar, folkloru və s. bir bütöv olaraq əski təsəvvürlərin dinamik mənzərəsini diqqət önünə gətirir. Aşiq mühiti səviyyəsində Qurbani, Sarı Aşiq, Lələ, Aşiq Səməd, Aşiq Valeh, Aşiq Qənbər, Aşiq Pəri, Aşiq Bəsti və s. bizə yaxın olan yüzilliklərin zənginliyini aydınlaşdırır. XIX əsr aşiq sənətinin ustalarından olan Aşiq Ələsgərin bu mühitə marağı da məhz təsadüfi olmayıb öz qaynağını həmin möhtəşəmliyə həssaslıqdan alır. “Aşiq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşiq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti, eləcə də məşhur “Ayağa Qarqar” təcnişi və s. bunun klassik örnəyidir.

Ümumiyyətlə, Aşiq Ələsgərin yaradıcılıq zənginliyində bir-birindən mükəmməl gəraylı, qoşma, təcniş, dodaqdəyməz, dildönməz, müxəmməs, divani və s. örnəkləri bütünlükdə aşiq poeziyasının, xalq şeiri ənənəsinin tarixi axarına öz damğasını vurmuşdur. Ustad sənətkarların repertuarında, xalq yaddaşında dolaşan dastan-rəvayətlər də bunun nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Aşiq Ələsgərin şeir özəlliklərində onun fitri istedadı, yüksək yaradıcı qabiliyyəti müstəsna rol oynamışdır və xalqın qəlbini başında bir Dədə Ələsgər ucalığı müəyyənləşdirmişdir. Ayrı-ayrı toplularda nəşr olunan şeirləri, eləcə də əlimizdə olan kitab külliyyatı bunun bariz göstəricisidir. Ayrı-ayrı şeirlərin arxasında dayanan əhvalat və hadisələr bu poetik örnəklərə əlavə çalar, şirinlik qatmışdır. Dastan-hekayətlər də məhz həmin poetik örnəklərin arxasında dayanan əhvalatlardan başlanğıcını götürməklə dillər əzbərinə çevrilmiş və yüzilliklərə gedib çıxacaq yaşarlıq qazanmışdır.

Aşiq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlərdə müxtəlif tipli əhvalat və hadisələr mükəmməl təsəvvür formalaşdıracaq səviyyədə mövzuya çevrilir. El sənətkarının Qarabağa səfərləri timsalında yaranan dastan-rəvayətlər də bu sıradadır. Bu, özlüyündə təsadüfi hadisə olmayıb, həmin mühitə ustad sənətkarın həssas münasibətinin, marağının nəticəsi olaraq görünür. “Aşiq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşiq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti xalqın bağrının başından qopub yaşarlıq qazanmışdır.

Aşiq Ələsgərlə bağlı dastan-rəvayətlərdə Qarabağ mövzusu və onun obrazlaşma səciyyəsi. Ustad sənətkarlarla bağlı yaranan dastan-rəvayətlər bütün parametrlərdə sənətə və sənətkara xalq sevgisinin nümunəsidir. Aşiq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlər də bunun klassik örnəyidir. “Ələsgərnən Səhnəbani”, “Aşiq Ələsgərin Türkiyə səfəri”, “Aşiq Ələsgərin qaraqoyunlu səfəri”, “Aşiq Ələsgərin Dəli Alının toyuna gəlməsi”, “Aşiq Ələsgər Yanşaqda”, “Aşiq Ələsgərlə Həcər xanım”, “Aşiq Ələsgərlə Aşiq Nəsibin qabaqlaşması”, “Aşiq Ələsgərlə Şəmkiqli Aşiq Hüseynin görüşü”, “Aşiq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Aşiq Ələsgərlə Sair Nağı”, “Anaxanının küsməyi”, “Aşiq Ələsgərin İrəvan səfəri”, “Aşiq Ələsgər Kəlbəcərin Qılışlı kəndində”, “Aşiq Ələsgərin Şınıq səfəri”, “Bəşirin Molla Rəhimi vurması”, “Qoca baxtım”, “Dəyirmançı aşiq”, “Aşiq Ələsgərlə Aşiq Hüseyn Bozalqanlıının görüşü”, “Aşiq Ələsgərin Gəncə səfəri”, “Aşiq Şenliklə Aşiq Ələsgərin görüşü”, “Aşiq Ələsgər dastanı” və s. bütünlükdə ustadın həyat yolunu, mühitini, dünyagörüşünü, el-oba arasında olan sonsuz nüfuzunu, bağlantılarını, sənət ənənəsini, məclis ədəb-ərkanını aydınlaşdırmaq baxımından əvəzsiz qaynaqdır. Bütün müstəvilərdə bu dastan-rəvayətlərdə Aşiq Ələsgər ucalığı, Aşiq Ələsgər sevgisi parlaqlığı ilə özünü göstərir.

Aşiq Ələsgər sözün ucalıq, sənətin müdriklik meyarlarından. “Onun bütün təsvirlərində bədii icad əsas rol oynayır ki, bu da Ələsgər şeiri üçün xarakter məziyyətdir. Cəsarətlə demək olar ki, Ələsgərdə bədii icad olmayan şeir yoxdur. Bu, onda çoxlarında müəssər olmayan bir qabiliyyət, bir qüdrətdir” (9, 40). Məhz həmin istedadın, qabiliyyətin nəticəsi olaraq bu dastan-rəvayətlər yaranmış və xalqın bağrının başından bir məhəbbət abidəsi kimi qopmuşdur. Onların hər birisi ustadın həyatında baş verənlərin, qarşılaşdıqlarının bir örnəyi olaraq meydana çıxmışdır. “Aşiq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti də həmin əhvalat hadisələrin nəticəsi olaraq yaranmışdır. Dastan-rəvayətdə vurğulanır ki, “Qarabağın camaatı yayda Qonur, Söyüdlü, Göllər yaylağına çıxırdılar. Payız gələndə qədər bu dağların cah-cəlalı dillə deyiləsi olmurdu. Hansı dərəyə baxsan, elə bil, bir kənd vardı; alaçıq alaçıq söykənirdi. Gecələr səhərə qədər toy səsi, saz səsi, aşiq səsi dağları başına götürürdü. Çoxları xeyir işlərini yaylaqda keçirdirdi.

Bir ili də Xanqərvəndin adlı-sanlı adamlarından Əhməd bəy, Hacı Baba, Mədinə oğlu Kürd, Baxşalı kişi, Murad kişi, Zamanxan oğlu Məşədi Qara, bir neçəsi də bunlardan başqa toy tədarükü ilə yaylağa çıxdılar.

Camaatın köçü gəlib yaylağa toxtayan kimi, toy eləyəsi adamlar bir yerə yığışdılar, toylara vaxt qoydular. Əvvəlcə Mədinə oğlu Kürd toyunu başlamalı oldu. Yaxındakı kəndlərə, qonşu yaylaqlara xəbər verildi, nəmər paylandı...

Buranın camaatı Aşiq Ələsgəri çox yaxşı tanıyırdı. İstər aranda, istərsə də yaylaqda toy eləyəndə çox zaman Aşiq Ələsgəri aparırdılar. Əgər Aşiq Ələsgəri tapa bilməsəydilər, özgə aşiq çağırırdılar. “Aşiq Ələsgərin dalınca atlı göndərmək lazım oldu. Kağız yazdılar, bir cavan oğlana verdilər ki, Göyçəyə yola düşsün” (4, 451). Göründüyü kimi, Qarabağ elatının aran-yaylaq köçləri, mərasim folkloru, toy-nişan ənənəsi, Qonur, Söyüdlü, Göllər adlı coğrafi məkanlarla bağlı bilgiler və s. ustad Aşiq Ələsgər haqqında qənaətləri aydınlaşdırmaq üçün ciddi təsəvvür formalaşdırır. Ümumiyyətlə, dastan-rəvayətlər bir forma olaraq ayrı-ayrı dövəmlərin, tarixi şəxsiyyətlərin, elat camaatının həyatının ən maraqlı və yadda qalacaq örnəyi olaraq məclislərin bəzəyinə çevrilir. Nəsillərə bir ərməğan olaraq ötürülən bu əhvalatlar xalqın əxlaq, mənəviyyət təsəvvürlərini ifadə etmək baxımından da əvəzsizliklə görünür. Xalqımızın zəngin mədəniyyət və mənəviyyət etiketlərini özündə daha təfərrüatlı əks

⁴⁷ Bakı Dövlət Universiteti “Dədə Qorqud” elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru nebiyeva_almara@mail.ru

etdirmək gücündə görünən Qarabağla bağlı çoxlu rəngarəng folklor örnəkləri yaddaşlarda yaşamaqdadır. Onların yazıya gətirilməsi sahəsində Azərbaycan folklorşünaslığı lazımı qədər gərəkli işlər görmüşdür. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti də bir istiqamətdə Qarabağla əlaqəli zənginliyi əhatələmək məqsədi daşıyır, digər istiqamətdə ustad sənətkarın həyat bibliografiyasını dəqiqləşdirmək baxımından gərəkli qaynaqdır.

Qonur, Söyüdlü, Göllər yaylağı Qarabağ elatının dağ-aran köşlərini, məişət zənginliyini, orada keçirilən toy mərasimlərini, xalqın bu mərasimlərə hansı coşqu ilə hazırlaşmasını və s. öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Burada digər cəhət aşıqların bu mərasimlərdə iştirakı və el sənətkarlarının dastan söyləmələri, məclis ədəb-ərkanı ilə əlaqəli olanlardı. Aşıq Ələsgərin bu məclislərdə iştirakı, ağır toy məclislərinə dəvət alması Qarabağ camaatının ona, sənətinə olan marağını diqqət önünə gətirir. Aranda, yaylaqda keçirilən mərasimlərdə Aşıq Ələsgəri aparmaları və bu mümkün olmayanda başqa aşıqları gətirmələri dastan-rəvayətdə özünün təsdiqini tapır. Bütün bunlar həm də Qarabağ və Göyçə bölgələri arasında bağlantıları və ədəbi-mədəni axarın hansı istiqamətə gedisini aydınlaşdırır. Ümumiyyətlə, “aşıq o zaman daha çox sevilir ki, onun ifa elədiyi mahnılar məzmunca gözəl olsun, dinləyicilərin istək və arzularından xəbər versin, onlara xoş təsir bağışlasın. Odur ki, Göyçədə yetişmiş ustad aşıqlarımız bu məsələyə çox məsuliyyətlə yanaşmış, bir-birindən qiymətli sənət inciləri yaratmışlar. Onlar hətta öz dövrlərinə qədərki şeir şəkillərinə də bir sıra yeniliklər əlavə etmişlər. Şeirlərinin məzmun və bədii dəyəri ilə heç bir aşıqla müqayisəyə gəlməyən Aşıq Ələsgər dodaqdeyməz, dildönməz, müstəzad tənqis, ərəb əlifbasının 28 hərfinin sıralandığı “Əlif-lam” yaratmaqla Azərbaycan aşıq şeiri tarixində belə formalı şeir şəkillərinin əsasını qoymuşdur” (5, 13). Rəngarəng formalarda (həm də məzmununda) yazdığı poetik örnəklər Dədə Ələsgərin təfəkkür intelleksiyasının möhtəşəmlik mənzərəsini açıqlayır. “Ayağa Qarqar” tənqisi məhz Qarabağın zənginliyi timsalında mükəmməl bir təsəvvürlə sənət abidəsinə çevrilir.

Var olsun Qarabağ, əcəb səfədir,

Başa Xaçın axar, ayağa - Qarqar.

Göyçə qar əlindən zara gəlibdi,

Muğan həsrət çəkər: a yağa qar, qar. (1, 243).

Qarabağın zəngin flora-faunası, Xaçın, Qarqar timsalında deyilənlə, “əcəb səfədir” söyləməsi və son olaraq “var olsun” qənaəti, eləcə də bu coğrafi məkan səviyyəsində Göyçənin xüsusi olaraq vurğulanması və Muğan barədə deyilənlər tək-cə ad sıralanmasında deyil, həm də poetik mətnin informasiya yükü timsalında diqqətçəkici təsir bağışlayır. Aşıq Ələsgərin yaradıcılıq və informasiya zənginliyini xüsusi bir istedad məsələsi olaraq faktlaşdırır. Dünyəvi və ürfani elmlər səviyyəsində ustadın təfəkkür və düşüncə imkanları bir bütöv olaraq diqqət önünə gəlir. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayəti də bunun tipik örnəyi olaraq təhlillərə ehtiyac doğurur. “Aşıq Ələsgər başını qaldırdı ki, Məşədi Qaradır. Bilmədi ki, əlindəki kərkinə hara qoydu. Öpüşdülər, görüşdülər. Dost, qohumların hamısı Qaranın başına yığıldı. Heyvan kəsdilər, yaxşı yemək-icmək düzəldilər. Gəlmişdən-gətmişdən danışdılar. O günü Qara macal tapıb Aşıq Ələsgərə deyə bilmədi ki, nə məqsədlə gəlib. Gecədən xeyli keçənə qədər söhbət elədilər, yatdılar.

Gecə bir yağış başladı, bir yağış başladı ki, gəl görəsən. Səhər açılanda gördülər ki, yağış hələ kəsməyib, yerlə göyün arası qovuşubdur. Qara gördü ki, gediləsi deyil, heç fikrini demədi. O gecə də qaldı, səhər tezdən çox gözəl bir hava oldu. Qara üzünü Aşıq Ələsgərə tutub dedi:

- Qardaş, xeyir işişimiz var, sazını götür gedək” (4, 452). Burada ustad Ələsgərin Göyçənin qaynar həyat tərzində olan yaşama, məşguliyyəti, eləcə də əhalinin qonaqpərvərliyi Məşədi Qara ilə söhbətləri timsalında özünə yer alır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qonağı gəlməyən ev” təsəvvüründə olanı yada salır. Aşıq Ələsgərlə bağlı əhvalat və söhbətlərdə də belə tipik örnəklər kifayət qədərdir: “Aşıq Ələsgərin Dəli Alının toyuna gəlməsi”, “Aşıq Ələsgər Yanşaqda”, “Aşıq Ələsgərlə Həcər xanım”, “Aşıq Ələsgərlə Şəmkişli Aşıq Hüseyin görüşü”, “Aşıq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Aşıq Ələsgərin İrəvan səfəri”, “Aşıq Ələsgər Kəlbəcərin Qılışlı kəndində “Aşıq Ələsgərlə Aşıq Hüseyin Bozalqanlının görüşü”, “Aşıq Ələsgərin Gəncə səfəri”, “Aşıq Şenliklə Aşıq Ələsgərin görüşü” və s. bunun nümunəsidir. Bütün olanlar çərçivəsində dastan-rəvayətlərin ortaya qoyduğu mənzərə xalqın tarixi düşüncəsində qəlibləşmiş təsəvvürləri, milli-mənəvi dəyərlərin törə səviyyəsində uca tutulmasını diqqət önünə gətirir.

“Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”nin mətn informasiyası. Aşıq Ələsgər yaradıcılığı və onun ehtiva etdiyi məzmun bütün aspektləri ilə aşıq yaradıcılığının özünəməxsusluq və zənginlik örnəyi olmasını faktlaşdırır. XIX əsrin ortalarından ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində yer alan bu örnəklər (1851) həm də ustadla bağlı dastan-rəvayətlərin yaranması üçün əsas olurdu. Çünki “xalqımızın yetişdirdiyi el sənətkarları içərisində Aşıq Ələsgərin xüsusi yeri vardır. Ələsgər Azərbaycan aşıq poeziyası tarixində müəyyən bir məktəb yaratmış sənətkardır” (3, 299). “Kavkaz”, “Dan ulduzu”, “Yeni kənd”, “Ədəbiyyat” qəzetlərində ustadla bağlı bilgiler bunun örnəyi olaraq ustadın sənətinə, istedadına getdikcə artan marağı göstərir. “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” dastan-rəvayəti də el sənətkarının səfərləri əsasında dillər əzbərinə çevrilmişdir. “Yaxşı hörmət ilə, təmiz ad ilə mən dolandım bu qafqazın elini” qənaətinin təsadüfi söylənmədiyini bir daha aydınlaşdırır. Ustadın son şeyirdi Zodlu Aşıq Ağayarın dediyi kimi, “bunların hər birisi bir-iki gecəlik hekayətlərdir”. Doğrudan da, Aşıq Ələsgərlə bağlı yaranmış bu dastan-rəvayətlər uzun illər boyu, eləcə də günümüzdə məclislərdə el sənətkarlarının repertuarında özünə geniş yer alması ilə sayılıb-seçilir. Xalqın sözə, sənətə, aşıq yaradıcılığına sayğı və sevgisinin nümunəsi olaraq ciddi təsəvvür yaradır. “Alağalı yaylağına Aşıq Ələsgərgil də atları minib, birbaşa toya tərəf gəldilər. Yaylağa çatanda gördülər ki, qonşu kəndlərdən, yaxındakı yaylaqlardan buraya o qədər adam gəlibdir ki, sayı-hesabı yoxdur. Camaat Aşıq Ələsgəri görəndə çox şad oldu. Məşədi Qaradan o qədər razı qaldılar ki, az qaldılar götürüb başlarında gəzdirdinlər.

Böyük bir mağar tikmişdilər. Axşam oldu, camaat meydana toplasdı. Bir tərəfdə kişilər, bir tərəfdə arvadlar əyləşdilər. Aşıq Ələsgər sazı götürüb söhbətə başladı” (2, 241). Mətn informasiyası Alağalı yaylağı, əhalinin yaylaqdakı həyat təzi, mərasimləri, xalqın yüz illər boyunca formalaşdırıb qoruduğu ənənələr, aşığa, sənətə məhəbbət, ətraf yaylaqlardan camaatın toy şənliklərinə axışb gəlməsi və s. məsələlər bir mərasim aktı olaraq təbii təsir bağışlayır.

Dastan-rəvayət üçün diqqətçəkici tərəflərdən birisi ustadın məclisin ümumi ahənginə uyğun repertuara köklənməsidir. Ümumiyyətlə, ustad sənətkarlar bunu mühüm olan kimi həmişə uca tutmuş, ayrı-ayrı regionlara səfərləri zamanı həmin ərazidə yaşayanların ümumi söz və musiqi istəklərini nəzərə almışlar. Aşıq Ələsgərin də bu toy-mərasimdə “Qurbani” dastanını söyləməyə üstünlük verməsi təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, Qurbani XVI əsrdə Qarabağda yetişmiş ustadlardandır. “Aşıq Ələsgər o gecə Qurbaninin nağılını başladı, xoruz banına kimi danışdı, eşidənlərə ləzzət verdi. Camaat aşığa yaxşı dövrən pulu yığdı. Pul yığılanda gördülər ki, bir qadın gətirib aşığın qabağına bir bağlama qoydu. Aşıq Ələsgər soruşdu:

- A bacı, bu nədir?

- Aşıq Ələsgər, adını çəkməsən də, hamı bildi ki, axşamkı tərifi mənim qızıma dedin. Bağlamada elə artıq şey yoxdu; bir çuxalıq mahuddur. Sağlıq olsun, arana yönün düşəndə xələtini onda verərik.

O gecə qaldılar, səhər hamımızın üzərinə xeyirliklə açılsın, səhər açıldı. Yemək-İçməkdən sonra gəlini atlandırdılar, Göllər yaylağına gəldilər.

Hava çox xoş idi. Gəlin mənzilə çatanda qurban kəsdi. Aşıq Ələsgər bir neçə oyun havası çaldı, cavanlar oynadı. Camaat halqa vurub əyləşmişdi. Aşıq Ələsgər də dizinin altına bir mütəkkə qoyub, dizi üstə söhbət ələyirdi” (2, 242). Burada Aşıq Ələsgər timsalında deyilənlər Qarabağ elat həyat təzində aşığa, sənətkara münasibəti, daha doğrusu, məhəbbəti ortaya qoyur. Çünki Qarabağ tarixən və eləcə də Aşıq Ələsgərin yaşadığı dövrdə sənət beşiyi olması ilə seçilən və sevilən məkanlardandır. Göyçədən Dədə Ələsgərin məclisə gətirilməsi də həmin maraqlardan irəli gəlir. Burada özünə yer alan etnoqrafik məlumatlar, dövrən yığma, yaşlı qadının aşığın qabağına bağlama qoyması, el gözəllərindən birinə sənətkarın tərif söyləməsi, yemək-İçmək mərasimi, gəlinin atlandırılması (gəlinin oğlan evinə aparılması), bir çuxalıq mahud hədiyyəsi, qurban kəsilmə, oyun havasının çalınması və oyun mərasimi və s. hamısı bir bütöv olaraq Qarabağ timsalında təqdimini tapır. Dastan-rəvayətin son epizodu isə digər bir maraqlı məqamı, el aşığına olan sevgini diqqət önünə gətirir. Orada vurğulanır ki, “camaat on beş gün Aşıq Ələsgəri buraxmadı. O bir-birinin dalınca altı toy elədi” (2, 246). Burada motivləşmənin ümumi mənzərəsi toy mərasimi timsalında bütöv bir mənzərəni özündə əks etdirir. Əhalinin yaylaq köçləri, toy mərasimlərinin yaylaqda keçirilməsi və Aşıq Ələsgərin qarabağlıların yaylağında on beş gün qonaq olması, altı toy mərasimində el sənətkarı kimi məclis aparması və s. rəvayət səviyyəsində təfəsilatı diqqət önünə gətirir.

Nəticə. XIX əsr aşıq sənətinin ustadlarından olan Aşıq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlər ustadın həyatını, dünyagörüşünü, ayrı-ayrı zaman kəsiklərində baş verən hadisə və əhvalatları, məclis ədəb-ərkanını, sənətkar olaraq ona olan xalq məhəbbətini aydınlaşdırmaq üçün ən əsaslı qaynaqlardandır. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayəti də bu sırada mühüm önəm daşıyır. El sənətkarının sənət və mədəniyyət məbədlərimizdən olan müqəddəs Qarabağla bağlantılarını araşdırmaq baxımından diqqətçəkici faktura ilə müəyyənləşir. Qarabağ əhalisinin lokal həyat təzi, məşguliyyəti, mərasimləri, adət-ənənəsi, sözə-sənətə sonsuz sevgisi cəhətdən tipik mənzərə ortaya qoyur. Aşıq Ələsgərə olan sevginin əsasında da sazın-sözün uca qiymətləndirilməsi dayanır ki, bu dastan-rəvayətlərhəmin müqəddəs dəyərlər timsalında xalqın bağrının başından qopmuşdur. Bütün bunlar lokal səviyyədə etnik mədəniyyət layının möhtəşəmliyini və tarixi axarını müəyyənləşdirməklə daha sistemli, həm də tipoloji yanaşmalarda açılmanı bir problem olaraq zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. II cildə, 1-ci c., Bakı, Elm, 1972, 326 s.
2. Aşıq Ələsgər. II cildə, 2-ci c., Bakı, Elm, 1972, 328 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
4. Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri (toplayıb tərtib edən H.İsmayilov). Bakı: Səda, 2001, 700 s.
5. Ələsgər İ. Sazlı-sözlü Göyçə. “Sazlı-Sözlü Göyçə”. Bakı, Azərşə, 1999, s. 12-15
6. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
7. Ozan-aşıq ensiklopediyası (yaradıcı heyət: M.Qasımlı, M.Allahmanlı, İ.Köçərli, K.Dadaşzadə). II cildə, 1-ci c., Bakı: Gəndlik, 2019, 500 s.
8. Ozan-aşıq ensiklopediyası (yaradıcı heyət: M.Qasımlı, M.Allahmanlı, İ.Köçərli, K.Dadaşzadə). II cildə, 2-ci c., Bakı: Gəndlik, 2020, 432 s.
9. Təhmasib M.H.Gözəllik nəğməkarı. Aşıq Ələsgər. II cildə, 1-ci c., Bakı, Elm, 1972, s. 5-52

Açar sözlər: Aşıq Ələsgər, dastan-rəvayət, “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, Qarabağ mərasim folkloru, etnoqrafik mədəniyyət

Ключевые слова: Ашуг Алескер, эпос-легенда, «Визит Ашуга Алескера в Карабах», «Ашуг Алескер на нагорье карабахцев», карабахский обрядовый фольклор, этнографическая культура

Key words: Ashug Alaskar, epic legend, "Visit of Ashug Alaskar to Karabakh", "Ashug Alaskar to the highlands of Karabakh people", Karabakh ritual folklore, ethnographic culture.

“Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri” dastan-rəvayətində hadisə və əhvalat özünəməxsusluğu

Xülasə

Aşıq Ələsgərlə bağlı yaranan dastan-rəvayətlər sırasında “Aşıq Ələsgərin Qarabağ səfəri”, “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında” əhvalat-söyləmələri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada on doqquzuncu yüzilliyin görkəmli sənətkarının Qarabağla bağlantıları, ayrı-ayrı bölgələrə səfərləri, məclis ədəb-ərkanı, zəngin yaradıcı istedadı bir daha diqqət önünə gətirilir. Dastan-rəvayətdəki əhvalat-hadisələr bir tərəfdən Qarabağdakı elat həyat tərzinin özünəməxsusluğunu, məhəlli səviyyənin nələrlə səciyyələnməsini faktlaşdırırsa, digər tərəfdən Aşıq Ələsgərlə əlaqəli olanları aydınlaşdırmaq müstəvisində gərəkli faktura ilə

əhəmiyyət qazanır. Daha geniş kontekstdə tarixi kökləri ilə ilkin təsəvvürlərə bağlanacaq iki mədəniyyət ocağı (Qarabağ və Göyçə) təmsalında olanları diqqət önünə gətirir. Etnoqrafik yaddaş, mərasim folkloru, sənətə, sənətkara olan sonsuz hörmət bütün aspektləri ilə dastan-rəvayətin mahiyyətində özünə yer alır. Aşıq Ələsgərə, onun zəngin yaradıcılığına, istedadına, məclis-ədəb-ərkanına olan sonsuz rəğbətə örnəyi kimi təsəvvür formalaşdırır. Digər istiqamətdə dastanlaşmanın ümumi gedışı, dastan ənənəsi haqqında bilgilərin aydınlaşması üçün əsas olur. Bütün bunlar ustad sənətkarın yaradıcılığında özünü göstərən etnomədəni dəyərlərin mahiyyət məsələsi olaraq əsas tutulduğunu və dastan-rəvayətin də həmin missiyamı yerinə yetirmə məramını bir daha ortaya qoyur.

СВОЕОБРАЗИЕ СОБЫТИЙНОСТИ И ПОВЕСТВОВАНИЯ В ЭПОСЕ-СКАЗАНИИ «ПУТЕШЕСТВИЕ АШУГА АЛЕСКЕРА В КАРАБАХ»

Резюме

Среди легенд, созданных вокруг Ашуга Алескера, большое значение имеют события-повествования «Визит Ашуга Алескера в Карабах» и «Ашуг Алескер на нагорье карабахцев». Прежде всего, излагаются связи этого виднотворца художественного слова XIX века с Карабахом, его поездки в разные регионы, ведущая роль на литературных собраниях, подчеркивается его богатый творческий талант. Истории и события, излагаемые в эпосе-повествовании, с одной стороны, показывают своеобразие образа жизни кочевых людей (элатов) в Карабахе, то, что характеризует местный уровень, а, с другой стороны, приобретают необходимосодержание, чтобы прояснить то, что связано с Ашугом Алескером. Сказитель привлекает внимание в более широком контексте к примеру функционирования двух культурных центров (Карабах и Гейча), которые практически изначально связаны друг с другом своими историческими корнями. Этнографическая память, обрядовый фольклор, безмерное уважение к искусству, художнику во всех его аспектах составляет суть эпоса. Формируется бесконечная симпатия к богатому творчеству, таланту и культуре взаимоотношений на литературных собраниях у Ашуга Алескера. При этом также закладывается основа для уточнения информации о традиции эпоса, о формировании эпического мышления. Все это еще раз показывает, что сущностью проблемы являются отраженные в творчестве мастера слова этнокультурные ценности, и цель эпоса-повествования – выполнение этой миссии.

THE PERSONALITY OF EVENTS AND NARRATION IN THE EPOS-TALE "THE JOURNEY OF ASHUG ALESKER IN KARABAKH"

Summary

Among the legends created around Ashug Alasgar, the narrative events "Visit of Ashug Alasgar to Karabakh" and "Ashug Alasgar to the highlands of Karabakh people" are of great importance. First of all, the connections of this prominent creator of the literary word of the 19th century with Karabakh, his trips to different regions, the leading role at literary meetings are outlined, his rich creative talent is emphasized. The stories and events set forth in the narrative epic, on the one hand, show the originality of the way of life of nomadic people (elats) in Karabakh, what characterizes the local level, and, on the other hand, acquire the necessary content to clarify what is connected with Ashug Alasker. The storyteller draws attention in a broader context, for example, the functioning of two cultural centers (Karabakh and Goycha), which are practically initially linked to each other by their historical roots. Ethnographic memory, ritual folklore, immense respect for art, the artist in all its aspects is the essence of the epic. An endless sympathy for the rich creativity, talent and culture of relationships is formed at literary meetings with Ashug Alasgar. This also lays the foundation for clarifying information about the tradition of the epic, about the formation of epic thinking. All this once again shows that the essence of the problem is the ethnocultural values reflected in the work of the master of the word, and the purpose of the epic narration is to fulfill this mission.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

GÜNELİ GÜNÜN BAĞDAD YOLLARINDA ROMANINDA TÜRK FOLKLORU

Müasir dövrdə dünya ədəbiyyatının ən aktual sahələrindən biri də ikidillilik və iki millətlik kimi ədəbi məsələlərdir. İki millətli və iki dilli ədəbiyyat mühacirət ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu ədəbiyyat müstəmləkə ədəbiyyatı ilə də bağlıdır. Hal-hazırda müstəmləkə ədəbiyyatı arxa plana keçmiş, onun yerini post kolonial ədəbiyyat tutmuşdur. Post kolonial ədəbiyyat post modernizmin tərkib hissəsidir. Post kolonial ədəbiyyat yeni ədəbi istiqamətdir və cəmiyyət qarşısında yeni problemləri qoyur. Mühacirət isə insan azadlığı ilə bağlıdır. Kökü vətən paradigmasından götürülür. İnsan azaddır, harda istəsə yaşaya bilər. Burada millət və vətən vacib konsepsiya deyil, əsas insan faktorudur. İnsanlar siyasi, iqtisadi və sosial səbəblərdən mühacirət edir. Onlar daha yaxşı və sərbəst yaşamaq arzusu səbəbi ilə vətəni tərk edərək mühacir həyatını seçirlər. Hər bir halda bu mühacirətdir. İnsan köçdüüyü yerin dilini, mədəniyyətini mənimsəyir. Eyni zamanda da öz etnik kökünü qoruyub saxlayır. Müxtəlif təbəqələri təmsil edən insanlar mühacirət həyatı yaşaya bilər. Mühacirətdə yaşayan yazıçı xalqa daha yaxın olur. Öz milli köklərini unutmaq şərti ilə yaşadığı ölkənin mühitinə alışır. Dünya ədəbiyyatında çoxlu sayda postkolonial ədəbiyyat nümunələri mövcuddur. Müxtəlif səpgili mühacirət ədəbiyyatı mövcuddur. Bunlardan biri də ABŞ-da türk mühacirət ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatın nümayəndələrindən biri də Günəli Gündür.

Günəli Gün İzmirdə doğulub böyümüş və ilk təhsilini orda almışdır.

Daha sonra yazıçı Virciniya ştatında Hollins adlı özəl universitetdə tam təqaüdlə təhsil almışdır. Uilyam Qoldinq kimi dünya şöhrətli yazıçılar ona dərs demişdir. Yazıçı burada təsviri incəsənət, fəlsəfə, psixologiya və fransız, alman, rus dillərini öyrənmişdir. Lakin o, ingilis dilini daha mükəmməl şəkildə mənimsəmişdir. Belə ki, onun əsərləri ilk olaraq ingilis dilində nəşr edilmiş, daha sonra isə türk dili də daxil olmaqla 12 dilə tərcümə edilmişdir.

İxtisasını Ayova Universitetinin “Yazıçılar emalatxanası”nda davam etdirmişdir. Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru olan David Hershiser ilə tanış olmuş və ailə qurmuşdur. Yazıçı təhsilini bitirdikdən sonra 4 il Türkiyədə çalışmışdır. Sonra, Günəli Gün Birləşmiş Ştatlara qayıdanda, Ohayo ştatındakı Oberlin Universitetində dərs demişdir. Doktorluq dərəcəsi almaq üçün Baltimor Con Hopkins Universitetinə getmişdir. Lakin bu addım onu müəllimdən çox yazıçı olmağa sövq etmişdir.

Yazıçı dünya ədəbiyyatını ingilis dilində oxuduğu üçün bu dili özünün ədəbi dili adlandırır; onun intellektual həyatı bu dildə təzahür edir. Yazıçı müsahibələrindən birində dedi ki, “Təbii ki, türk dili mənim üçün daha dərin yerdədir, arzularım və ağrıları, düşünləməmiş reaksiyaları türk dilində özünü büruzə verir. Bunları Qərb oxucusuna çatdırmaq isə çox çətindir. Bunu aradan qaldırmaq üçün mən həttə doğma ingilisdilli yazıçılardan daha təsirli, daha geniş, daha cəsarətli, daha nüfuzlu bir üslub yaratdım.”

Günəli Gündürün nəşr edilmiş ilk əsərlərindən biri “Book of Trances” romanıdır. Əsər Kaliforniya və Londonda da nəşr edilmiş və müəyyən oxucu kütləsi qazanmışdır.

Yazıcının dediyinə görə “Book of Trances” Frankfurt Kitab Sərgisində iştirak etmişdir. Orada bir holland redaktor kitabı oxumuş və çox bəyənməmişdir. Günəli Gündür “Min bir Gecə Nağılına qadın qəhrəmanlarını yenidən canlandırma bilirsinizmi?” deyərək soruşmuşdur. Bu sual yazıcının romanı yazmasına səbəb olmuşdur. Yazıçı qadın qəhrəman haqqında köhnə bir nağılı yenidən işləmişdir. Beləliklə, romandakı Hürü obrazı yaranmışdır.

Günəli Gün “Bağdad yollarında” romanının yüngül əsər olmadığını qeyd edir. Romanda qadın qəhrəman Hürü zamanda səyahət edərkən macərəlarla dolu bir həyat yaşayır. Yazıcının məqsədi oxucunu əyləndirmək və eyni zamanda ciddi mövzular vasitəsi ilə maarifləndirməkdir. Roman boyunduruqdan qurtuluş yoluna qədəm qoyan qadın qəhrəmanın həyatından bəhs edir.

Günəli Gün özündə mifoloji ünsürləri, real tarixi faktları və bədiiyyəti birləşdirən “Bağdad Yollarında” romanı vasitəsi ilə 16-cı əsrdə Osmanlı imperiyasını əks etdirən xəyali, köhnə üslubda dastan yaradır və bir qadının səyahətləri və əziyyətlərindən bəhs edir. Gənc Hürünün macərələri qardaşının İstanbuldan Bağdada səfəri zamanı onu tərk etməsi ilə başlayır. Sonda, o, musiqi istedadını daha qiymətli bir şeyə dəyişir, Hürü yolda çobanla qiyafətlərindəyişir; o, İrani, Türkiyəni və Suriyanı görüb və zamanda səyahət edir. Hürü, ailə qurur, və oğlan övladı dünyaya gətirir. O, ruhlara aləminin köməyi, öz ağı və daş lira ifa etmək bacarığı ilə sağ qalır. Səyahət zamanı o, Şəhrizad və məşhur hökmdar arvadı Zibeydə də daxil olmaqla bir çox tanınmış simalarla qarşılaşır.

Romanda Harun-ər-Rəşid və Sultan Səlim kimi tarixi şəxsiyyətlərin yer alması onun ilk baxışda tarixi roman olması təəssüratını yaradır. Lakin əsərdə bu tarixi və eyni zamanda Hürü və onun ailəsi kimi bədii obrazlarla yanaşı türk folkloruna məxsus Kələğlan və Min bir gecə nağılına mifetik obrazları da yer alır.

Romanda nəzərə çarpacaq məqamlardan biri də odur ki, yazıçı islama qədərki və islamdan sonrakı simvolları, yəni türk və həm də islami dəyərləri əks etdirən simvolları geniş istifadə edir.

“Əsərdə bələdçi həm dərvişdir, həm də bəzi yerlərdə İslamdan əvvəlki türk inancında olduğu kimi Göy Qurd adlı canavar qadındır.”

Türk folkloruna aid simvollar

Türk xalqlarının zəngin şifahi ədəbiyyatı vardır. Bu ədəbiyyatın ilk nümunələri qədim dövrlərdə yaranmış dildən-dilə keçərək zənginləşmişdir. Türk xalqlarının folkloru özündə türk xalqlarının tarixini, həyat tərzini, milli-mənəvi dəyərlərini, inanclarını əks etdirir. Qədim türk bədii təfəkkürünün, dildə gerçəkləşən mədəniyyətinin nümunəsi olan miflər, dastanlar və s. türk xalqlarının vahid bir kökə bağlılığını göstərən ortaq dəyərlər sayılır.

Romanda türk folklorunun qəhrəmanlarından biri Kələğlan özünə yer alır. Hürü səyahət zamanı başına gələbiləcək hadisələrin qarşısını almaq üçün öz bahalı geyimlərini çobanın geyimləri ilə dəyişir. Uzun, narıncı rəngə çalan saçlarını gizlədə bilmək üçün yaqut qaşla bəzədilmiş sığalarını pendir üçün istifadə edilən motala dəyişir.

Sultan Səlimlə ilk dəfə rastlaşan Hürünün görünüşü onu Kələğlan adlandırmağa əsas verir.

Kələğlan kimdir?

⁴⁸ BDU Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrası BDU Təbiət fakültələri üzrə ingilis dili kafedrası

Kələğlan (və ya Keçəl oğlan) - Türk və altay mifologiyasında, xalq mədəniyyətində və nağıllarda adı çəkilən saçsız qəhrəmandır. Kələğlan tənbel, sadələvh və şanssız insandır. Daim iş axtarır, amma tənbelliyi ucbatından başına çox xoşagəlməz hadisələr gəlir. Zarafatçılığı, zəkası və çevikliyi ilə adətən qarşılaşdığı neqativ hallardan zərər görmədən xilas olur. Ona görə də hər nağılın sonunda arzusuna çatan Kələğlan olur.

Nağıllar və adları dəyişsə də, dəyişməyən tək şey xeyirxah, sadələvh, romantik, gülməli, qəhrəmandır. O, böyük xəyallar qurur və bu arzuların arxasınca bir çox gülməli və düşündürücü vəziyyətlərə düşür.

Sultan Səlimin yanında yaşamağa başlayan Hürü, Kələğlan kim türk xalqının ruhunu təmsil edir.

Hürü də burda Kələğlan kimi gülməli vəziyyətlərə düşür, Sultan Səlim onu oğlan bildiyi üçün bacarıqsız hərəkətlərinə görə lağa qoyur və ya cəzalandırırdı. Eyni zamanda da onun nə qədər saf olduğunu görüb heç kimi aparmadığı emalatxanasında özünün əl işləri olan zərgərlik məmulatlarını göstərirdi.

Romanda özünə yer alan türk folklorunun digər elementi Göy Qurddur.

Göy Qurd Yol göstərici, müqəddəs qurd, bütün türk tayfalarının orta q [onqonudur](#). Bəzi türk boyları, nəsillərinin bu müqəddəs varlıqdan törədiyini inanırlar. Qurd sürülərinin başında durub onları idarə edən qurdlara Göyqurd deyilir. O, səmanı təmsil edir. Döyüşçülüvi və döyüş ruhunu, azadlığı, sürəti, təbiəti təmsil edir. Türk xalqının başına bir iş gəldikdə, bir təhdid meydana çıxdığında ortaya çıxır və yol göstərir.

“Bağdad yollarında” romanında Qurd ləqəbli Safiya Qafqaz dağlarından gələn çox cəsur bir qızıdır. İncə və zərif görünüşünə baxmayaraq cəsur və məğrurdur.

Romanda türk motivlərini özündə əks etdirən müxtəlif heyvanlar xilaskar rolunda çıxış edir

Günəli Gün mühüm türk motivlərini birləşdirərək itirilmiş dəyərləri ədəbiyyat sahəsinə qaytarmağı hədəfləyib. Kitabda reallığa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən milli motivlər, müqəddəs və mistik yozumlar var. Beləliklə, Günəli Gün yerli motivləri müasir ədəbi texnika ilə qarışdıraraq hibrid struktur qurur. Bu kontekstdə Günün reallıq qurmasında yerlilik və müasirlik ikili kimlik təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Folklor və yazılı ədəbiyyat, II kitab. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 224 səh

2. Gönül Pultar Günəli Gün’ın On the road to Bagdad or travelling Biculturalism

3. Gülşen Ertürk Evgin, Salman Rushdie’nin Midnight’s Children Ve Günəli Gün’ün On The Road To Bagdad Romanlarında Gerçeklik Konusu, Mersin Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, Mersin / Türkiye

4. Günəli Gün Bagdad Yollarında, İstanbul, 2000

5. Hasip Öztürk <https://www.belgeseltarih.com/gokkurt-ya-da-bozkurt/>

6. <https://www.uludagsozluuk.com/k/g%C3%B6kkurt/>

7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Bozqurd>

8. <https://www.sabah.com.tr/keloglan-kimdir>

9. <https://kayzen.az/blog/edebiyat/24021/%C5%9Ffahi-xalq-yaradadirligi.html>

10. <https://az.wikipedia.org/wiki/K%C9%99l%C4%9Flan>

11. <http://www.milliyet.com.tr>

Xülasə

Müxtəlif dövrlərdə dünyanın müxtəlif yerlərindən insanlar müxtəlif səbəblərdən ABŞ-a axın edirdilər. Müasir Amerika mühacirət ədəbiyyatı insanların Amerika Birləşmiş Ştatlarına kütləvi axını nəticəsində yaranmışdır. Bu ədəbiyyat müxtəlif etnik qrupları təmsil edən mühacirət yazıçıların əsərlərindən ibarətdir. ABŞ-da Türk mənşəli yazıçıların yaratdığı mühacirət ədəbiyyatı zəngin tədqiqat mənbəyidir. Bu ədəbiyyat iki dil və iki mədəniyyətlə xarakterizə olunur. Bu ədəbiyyatı təmsil edən yazıçılar hər iki dildə əsərləri var. Bu, ümumi proses və kontekstə istinad edən mədəni mühiti əks etdirir. Bu xüsusiyyətlərə malik ədəbiyyat hər iki ədəbiyyatda da yer tutur. Bu məqalənin məqsədi Amerika mühacirət ədəbiyyatının nisbətən yeni bir şöbəsi olan Türk Amerikan ədəbiyyatına nəzər salmaq və bu ədəbiyyata tövhə verən qadın yazıçılardan biri Günəli Günün yaradıcılığına təsir edən faktları araşdırmaqdır.

Açar sözlər: mühacirət, mühacirət ədəbiyyatı, Türk Amerikan ədəbiyyatı, Günəli Gün, Bağdad yollarında

Резюме

В разное время люди со всего мира по разным причинам стекались в США. Современная американская иммиграционная литература - результат массового притока людей в Соединенные Штаты. Эта литература состоит из произведений писателей-иммигрантов, представляющих разные этнические группы. Эмиграционная литература, созданная турецкими писателями в Соединенных Штатах, является богатым источником исследований. Эта литература представлена двумя языками и двумя культурами. Писатели, представляющие эту литературу, имеют произведения на обоих языках. Он отражает культурную среду, которая относится к общему процессу и контексту. Литература с этими характеристиками присутствует в обеих литературных источниках. Цель этой статьи - взглянуть на турецко-американскую литературу, относительно новую ветвь литературы американских иммигрантов, и изучить факты, которые повлияли на творчество Гюнели Гюн, одной из женщин-писательниц, внесших свой вклад в эту литературу.

Ключевые слова: эмиграция, эмиграционная литература, турецко-американская литература, Гюнели Гюн, на дорогах Багдада.

Summary

At different times, people from all over the world flocked to the United States for various reasons. Modern American immigration literature is the result of a mass influx of people to the United States. This literature consists of works by immigrant writers representing different ethnic groups. Emigration literature created by Turkish writers in the United States is a rich source of research. This literature is characterized by two languages and two cultures. Writers representing this literature have works in both languages. It reflects a cultural environment that refers to the overall process and context. Literature with these

characteristics is present in both literatures. The purpose of this article is to look at Turkish American literature, a relatively new branch of American immigrant literature, and to examine the facts that influenced the work of Güneli Gün, one of the female writers who contributed to this literature.

Keywords: immigration, immigration literature, Turkish American literature, Güneli Gün, On the roads to Baghdad

Rəyçi: f.e.d, professor. Cəlil Nağiyev

Əliyeva Gülnarə Muxtar qızı⁴⁹
XIX-XX ƏSRLƏR TÜRK AŞIQLARI
(Həyatı və yaradıcılığı)

Öz kökləri və tarixi qaynaqları ilə çox-çox qədimlərə bağlanan Türk aşiq sənəti ibtidai düşüncədən günümüzə qədərki etnomədəni yaddaşı ifadə etmək baxımından müstəsna tarixi keyfiyyətlərlə səciyyəlidir. Türk aşiq sənətinin bədii-estetik enerjisi, onun mövcudluq, irəliyə daşınma gücü bütünlükdə türk xalqının etnomədəni sisteminin ümumi məzmunundan gəlir. Əski zamanlardan bu günə qədər aşiq sənətinin gəldiyi yol öz tarixi missiyası ilə türk xalqının iç dünyasını, tarixi dövəmlərini, istək və arzularını ifadəyə köklənmiş və zamanın keşməkeşlərini təsvir və tərənnüm edərək xalqla birgə addımlamışdır. Onu da deyək ki, türk folklorşünasları, etnoqraf, musiqişünas və digər mütəxəssisləri müxtəlif müstəvilərdə Türk ozan-aşiq mədəniyyəti ilə bağlı gərəklil işlər görmüş, ciddi elmi-nəzəri mülahizələr yürütmüşlər. Türk aşiq sənət nümunələrinin toplanması, tədqiqi və təhlilindən danışan zaman Fuad Köprülü, Boratav Pertev Naili, Dizdaroğlu Hikmet, Elçin Şükrü, Karahan Abdülkadir, Saim Sakaoglu kimi alimlərin adları xüsusi qeyd olunmalıdır. Bizim araşdırmada məqsəd adları çəkilən türk alimlərinin tədqiqatlarına istinadən XIX-XX əsrlərdə Türk dünyasında aşiq sənətinin inşaf mənzərəsini Azərbaycan oxucusuna təqdim etməkdir.

XIX əsrdə Türk aşiq ədəbiyyatı çox sürətlə və geniş şəkildə inşaf etməyə başlayır. Bu dövrdə yaşayıb yaratmış aşıqların həyat və yaradıcılığı haqqında çox zəngin məlumatlar var. Bu yüzilliyin özəlliyi şair və aşıqların əvvəlki yüzillilərdən daha çox olması idi. Bu əsrdə ozan ədəbiyyatı sahəsində; Ağahi, Bedri, Beyoğlu, Bezmi, Celali, Cevri, Ceyhunî, Dadaloğlu, Deliboran, Dertli, Davamı, Ərzurumlu Emrah, Gedai, Gündəşlioğlu, Hengami, Hızrı, İkrarı, Kamili, Kemteri, Vergii, Minhaci, Nuri, Pımbih, Ruhsəti, Seyrani, Seyid Osman, Sərdari, Sümmani, Şəm'i, Şenlik, Tahiri, Tıflı, Vəli, Zihni və başqaları yetişmişlər. Bu aşıqların həyatı haqqında daha çox məlumatımız var. Həm yazılı, həm də şifahi mənbələrdəki məlumatlar tədqiqatçılara düzgün qərarlar verməyə imkan verir. XIX əsr ozanlarının mühüm bir hissəsi heca ilə yanaşı, əruz vəznü ilə də şeirlər dastan, qoşma və səmailərlə yanaşı, ceyran, qəsidə, tərzi-i bükmə, tərzi-i bükmə, müxəmməs, müsəddəs, vəznü-i aher, divan və selis janrlarında çoxlu şeirlər meydana çıxmışdır. Bu əsrin ozanlarının yaradıcılığı türk alimləri tərəfindən namizədlik, doktorluq, dosentlik və professorluq dissertasiyalarında dəyərləndirilib. Ensar Aslan "Çıldır Aşiq Festivalı"; Hayrettin Rayman isə "Sümmani" mövzusunda doktorluq dissertasiyası hazırlayıb. Bu dövrün çox tanınan aşıqlarından biri Çıldır Aşiq Şenlikdir. Şərqi Anadolu bölgəsində və Azərbaycanda tanınan məşhur aşiq Çıldır Aşiq Şenlik Ərdahan vilayətinin Çıldır mahalının Suhara (Yakınsu/Şenlikköy) qəsəbəsində anadan olub. Onun doğum və ölüm tarixləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Fəhrettin Kırzioğlu 1853-1913-cü illəri verərkən; mövzu ilə bağlı doktorluq dissertasiyası hazırlayan Ensar Aslan doğum tarixini 1850-ci il kimi göstərir. Atası Molla Kadir, anası Zelihədir. Əsl adı Həsəndir; Ancaq Türkiyə və Azərbaycanda o, Həsən adı ilə deyil, Aşiq Şenlik adı ilə şöhrət tapıb. Şenlikin həyatı üç mərhələdə qiymətləndirilməlidir: birincisi saz çalmağı bilməyən Şenlik, ikincisi saz çalmağı bacaran və xalq mahnılarını sazla oxuya bilən Şenlik, üçüncüsü isə şagirdlərinin ifa etdiyi təriqət üzvü Şenlikdir. Onun yaradıcılığı 180 aşiq şeiri ilə (divani, kosumə, dastan, gəraylı) yanaşı, üç gözəl hekayəsi (Lətif şah, Salman bəy, Sevdakar şah) ilə zəngindir. Bu şeirlərdə Terekeme/Qarapapaq ləhcəsinin izlərinə tez-tez rast gəlinir. O, aşığa lazım olan bütün keyfiyyətlərə malik idi, o, deyişməyi yaxşı bacarıb, tapmacaların cavabını tapmaqda ustadır, improvizasiyası çox güclüdür. Türkiyədə ozan şöbəsi, Azərbaycanda aşiq məktəbi, Güney Azərbaycanda aşiq məhəlləsi adlanan məktəbin əvvəlində özünə yer tapdı. O, onlarla şagird yetişdirmişdir. Çıldır Aşiq Şenliyin şeir və hekayələri təkcə Türkiyədə deyil, Azərbaycanda və İranda da tanınır. O, 1913-cü ildə parlamentdə deyişmədə qalib gəldiyi ozanların verdiyi zəhərli şərbətdən vəfat etmişdir.

Vermeniz düşməna (93 koçaklaması) - Ehl-i İslam olan işitsin bilsin\| Can sağ iken yurt vermeniz düşməna\| İdserse Uruset ne ki var gelsin\| Can sağ iken yurt vermeniz düşməna\| Kuşanın gılcı geyinin donu\| Gavga bulutları sardı her yanı\| Doğdu koç yiyidin nam alma günü\| Can sağ iken yurt vermeniz düşməna\| Asger olan bölük bölük bölünür\| Sandız mı ki Kars Galası alınır\| Boz atlar üsdünde kılıç salınır\| Can sağ iken yurt vermeniz düşməna\| Kavga günü namerd sapa yer arar\| Er olan göğsünü düşməna gerer\| Cem-i ervaah biznen meydana girer\| Can sağ iken yurt vermeniz düşməna\| Hele Al Osmani görmemiş zorun\| Din gayreti olan tedarik görün\| At tepin baş kesin Kazag'ı gırın\| Can sağ iken yurt vermeniz düşməna\| Benasfer'di bilin Urus'un aslı\| Orman yabanisi balıhçı nesli\| Hinzır sürüsüne dalıf kurt misli\| Can sağ iken yurt vermeniz düşməna\| Şenlik ne durursuz atlara minin\| Sıyra gılıç düşman üsdüne dönün\| Artacağdır şanı bu Al Osman'nın\| Çağ sağ iken yurt vermeniz düşməna. Dadaloğlu - XIX əsrdə yaşayıb-yaradan türk aşıqlarından biridir. Əsl adı Vəlidir. Aparıcı türkmən ozanlarından biri Kul Mustafa təxəllüsündən istifadə edən Aşiq Musanın oğludur. Heç olmasa bir az təhsil aldığı üçün Avşar rəislərindən olan Küçük Əlioğlu və Kozanoğlunun yanında imam və katib işləyirdi. O, şeirlərində köçəriyyənin şəraitini, yaşadığı dövrdə Orta Anadoluda hökm sürən tayfa döyüşlərini, tayfaların Osmanlılarla döyüşlərini əks etdirir. Dili Anadolu türkmən boylarının istifadə etdiyi xalq türkcəsidir. Əsl şöhrətini igidlik balladaları ilə qazandı. Onun yüzə yaxın şeiri şifahi mənbələrdən tərtib edilərək günümüzə gəlib çatmışdır.

Dadaloğlu oğuzların 24 tayfasından biri olan Avşar soyuna mənsubdur. Onun dəqiq doğum tarixi məlum olmasa da, əksər tədqiqatçıların təxminlərinə görə 1785-ci ildə anadan olub. Lakin onun üçün ən uyğun doğum tarixi "XVIII əsrin son rübü"dür. Aşığın əsl adı Vəlidir. Onun əvvəllər bu ada tapınma ehtimalı yüksəkdir. Daha sonra Dadal, Dadalı, Aşiq Dadal, Dadanoğlu, Dadaloğlu kimi təxəllüslərdən istifadə edib. Onların arasında ən görkəmli Dadaloğlu idi. Onun təhsili ilə bağlı əlimizdə məlumat olmasa da, atasının aşiq olması onun savadlı olması ehtimalını gücləndirir. Lakin onun şeirlərinə nəzər saldıqda

⁴⁹ Bakı Slayvan Universiteti, g.aliyeva18@mail.ru

Dadaloğlunun savadsız olması fikri daha da güclənir. Saim Sakaoglu onun təhsili ilə əlaqədar yazır: “Bir sözlə, o, bəxtiyar köçərinin ala biləcəyi təhsili, yəni böyüklərdən ala biləcəyi təhsil alıb”. (12, 19).

Dadaloğlu köçəri Avşarlar arasında böyümüş və onların sözcüsü olmuş bir ozandır. Bu gün əlimizdə olan 130 şeirin hamısı heca vəznindədir. Əksəriyyəti Avşarlardan edilən tərtiblərlə ortaya çıxıb. Yazılı mənbələrdə onların çox az hissəsi müəyyən edilmişdir. Dadaloğlu şeirlərinin mövzusu böyük ölçüdə Avşar tayfasının həyatıdır. Bu ümumi çərçivədə məhəbbət, vətən gözəllikləri, köçəri məişət və s. ön plandadır. Avşarların şeirlərində gözəllə at eyniləşdirilir. Onun şeirlərində atalar sözləri, deyimlər, aforizmlər xüsusi yer tutur. Dadaloğlunun şeirləri üzərində çoxlu araşdırmalar aparılıb. Bunların arasında İsmail Görkemlin hazırladığı əsərdir və mövzu ilə bağlı son mühüm araşdırma. Dadaloğlunun doğulduğu kimi, ölümü də müammalarla doludur. Şifahi mənbələr onun ölüm tarixini 1868-ci il kimi göstərir. Ancaq ölüm tarixi də təxminidir. Buna görə də deyə bilərik ki, onun ölüm tarixi “19-cu əsrin ikinci yarısının ortalarına yaxın olmalıdır”. (1, 40)

Sana derim hasan kalesi - Sana derim Hasan Kalesi sana\\ Alt yanında doğuş oldu, yön oldu\\ Yiğit olan yiğit çıktı meydana\\ Koç yiğitler arap ata bin oldu.\\ Akşamki gördüğüm şu kara düşlər\\ Hesaba gelmedi kesilen başlar\\ Eyerlen atımı küçük kardaşlar\\ Hünkâr tarafından bize gel oldu.\\ Akşamın ikindinin arası\\ Aldı beni şu düşmanın yarası\\ Ecel geldi ölməmin sırası\\ Ağladı el-oba gözü kan oldu,\\ Dadaloğlu'm der ki belim büküldü\\ Gözümün cevheri yere döküldü\\ Üçyüz atlı ile cenge çıkıldı\\ Yüzü geldi iki yüzü dön oldu.

İlgit ilgit seher yeli esiyor - İlgit, ilgit seher yeli esiyor\\ Gâvur dağlarının başı dumanlı.\\ Gönül binmiş aşk atına aşıyor\\ Bire beyler cünunluğun zamanı mı?\\ Aşağıdan iskân evi gelince\\ Sararıp da gül benzimiz solunca\\ Malım mülküm seyfi gözlüm kalınca\\ Kaypak Osmanlılar size aman mı?\\ Aşağıdan iskan evi geliyor\\ Bezirgânlar koç yiğide gülüyor\\ Kitabın dediği günler oluyor\\ Yoksa devir döndü âhir zaman mı?\\ Aşağıda akça çığın ötünce\\ Katar başı mayaların sökünə\\ Şahlan ferman Türkmen ili göçünce\\ Daha da hey Osmanlı'ya aman mı?\\ Dadaloğlu'm sevdası var başımda\\ Gündüz hayalimde, gece düşümdə\\ Alışkan tüfəkle dağlar başında\\ Azrail'den başkasına aman mı?

Koşma - Çıktım yücəsinə seyran eyledim\\ Cebel önü çayır çimen görünür.\\ Bir firkat geldi ki coştum ağladım\\ Al yeşil bahçeli Kaman görünür.\\ Şaştım hey\\ Allah'ım ben de pek şaştım\\ Devrettim Akdağı Bozok'a düştüm\\ Yozgat'ın üstünde bir ateş seçtim\\ Yanar oylum oylum duman görünür.\\ Biter Kırşehir'in gülleri biter\\ Çığırışır dalında bülbüller öter\\ Ufacık güzeller hep yeni yeter\\ Güzelin kaşında keman görünür.\\ Gönül arzuladı Niğde'yi, Boru\\ Gün günden artmakta yiğidin zârı\\ Çifte bedestanlı koca Kayseri\\ Erciyaş karşısında yaman görünür.\\ Dadaloğlu'm da der zatından zâtı\\ Çekin eyerleyin gökçe kır atı\\ Göçmek değil bizim ilin muradı\\ Ak yâre gitmemiz güman görünür.

Yine tuttu gavur dağ'ın boranı- Yine tuttu Gavur Dağ'ın boranı\\ Hançer vurup açarlardı yaramı\\ Sana derim Mistik Paşa ereni\\ İçindeki bunca beyler nic'oldu\\ Sabahaca kandilleri yanardı\\ Soytarılar firıl firıl dönerdi\\ Ha deyince beşyüz atlı binerdi\\ Sana inip konan beyler nic'oldu\\ Ağlayı ağlayı Dadal'ım söyler\\ Vefasız dünyayı şu insan n'eyler\\ Bir yiğidi bir kötüyə kul eyler\\ Şimd'en sonra yaşaması güç oldu. Seyrani (1800 - 1866) - xalq aşığı 1800-cü ildə Kayseri vilayətinin Everek (Dəvəli) mahalının Omza (Camikebir) mahalında anadan olmuşdur. Əsl adı Mehmeddir. Seyrani həm hecada, həm də əruz vəznində şeirlər yazıb. Bu gün əlimizdə olan 650 şeirdən 500-ü heca vəznindədir. Onun heca vəznindəki şeirlərinin dili kifayət qədər aydındır. Seyraninin şeirlərində bəzi ədəbi sənətlərin gözəl nümunələrinə də rast gəlinir. Seyraninin şeirlərində cinas mühüm yer tutur. O, şeirlərində atalar sözü və deyimlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Bu xüsusiyyət onun dil ustalığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Seyrani xalq şeirinin bir çox janrlarında şeirlər yazıb/oxuyub. Onun satıraları fərdi deyil, sosial xarakter daşıyır. Seyraninin şeirlərində texniki və müasir elementlər də öz yerini tutmuş, teleqraf, paroxod kimi anlayışlar daxil olub ki, bununla da ozanın qərdəki hadisələrdən xəbərdar olduğunu müəyyən edə bilərik (4, 195). Seyrani XIX əsr xalq ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümayəndələrindən biri kimi digər xalq şairlərinə də təsir göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Son illərdə onun haqqında araşdırmalar artıb. Əsərlərindən bəzilərinə musiqi bəstələnmiş və ifa edilmişdir. 1866-cı ildə vəfat edən Seyraninin məzarı Dəvəli orta məktəbinin bağçasındadır.

Eski libas gibi - Eski libas gibi aşıkım gönlü\\ Söküldükten sonra dikilmez imiş\\ Güzel sever isen gerdanı benli\\ Her güzelin kahrı çekilmez imiş\\ Bülbül daldan dala yapıyor sekiş\\ O sebepten gülle ediyor çekiş\\ Aşkın iğnesiyle dikilen dikiş \\ Kıyamete kadar sökülmez imiş\\ Sevdiğim değildin böylece ezel\\ Aşkının bağına düşürdün gazel\\ İbrişimden nazık saydığım güzel\\ Meğer pulat gibi bükülmez imiş\\ Seyrani'nin gözü gamla yas imiş\\ Benim derdim her dertlere baş imiş\\ Ben bağrımı toprak sandım, taş imiş\\ Meğer taşa tohum ekilmez imiş..

Asırda Acaip İşler Çoğaldı - Asırda acaip işler çoğaldı\\ Bilmem bu işleri kimler ediyor\\ Dünyayı hep rezil köpekler aldı\\ Gelen ümeraya karşı gidiyor\\ Biraz bahsedeyim ehl-i zamandan\\ Yahşiler aşağı düştü yamandan\\ Aralık itleri olmuş kumandan\\ Uyuz it kurtlara kumand-ediyor\\ Buğday unu beğenmiyor enikler\\ İplikten aşağı düştü ipekler\\ Hep sedire geçti itler köpekler\\ Hanedan ayakta hizmet ediyor\\ Koltuk kılı fark olmuyor sakaldan\\ Tüccarlar aşağı indi bakkaldan\\ Aslanlara çoban düşmüş çakaldan\\ Şimdi aslanları çakal güdüyor\\ İsimlerin tebdil etsem satılmaz\\ Cisimlerin tahvil etsem zat olmaz\\ Altın eğer vursan eşek at olmaz\\ Şimdi kişi bildiğine gidiyor\\ Şahinler yurdunu tuttu yarasa\\ Baklava yerine geçti pırasa\\ Şimdi rağbet deyyus ile terese\\ Zamane bunlara rağbet ediyor\\ Boy kürkünü beğenmiyor köçekler\\ Babasına akl öğretir çocuklar\\ Yumurtadan burnu çıkan cücükler\\ Horoz oldum diye cık cık ediyor\\ Küçükler büyüğe çorap giydirir\\ Tatlıyı insana acı yedirir\\ Seyranî zamane böyle dedirir\\ Şimdi kişi bildiğine gidiyor.

Ağhyor Gönlümüz Ey Melek Sıfat - Ağhyor gönlümüz ey melek sıfat\\ Bizi gayri güldür ferahyap eyle\\ Cerrahın abından sun ab-ı hayat\\ Lütf u kereminden feyziyap eyle\\ Okur taliplerin aşk kitabından\\ Ver saki ruhlara sen şarabından\\ Lütf-ı miftahnla kendi babından\\ Âlemin matlubun feth-i bab eyle\\ Bir aşktr serptiğin layıklarına\\ Hararetler verme yanıklarına\\ Güler yüz gösterip âşıklarına\\ Aziz başın için bir cevap eyle\\ Seyranî seyredir sağ ve solların\\ Bab-ı vuslat için bekler yolların\\ Yeter

ağlattığın güldür kulların\ Gani dualarım müstecap eyle. XX əsr ozan poeziyasının çox güclü olduğu dövrdür. Bu əsrdə Türiyədə yüzlərlə ozan yetişib. Onlardan bəziləri XIX əsrin sonu, bəziləri isə XX əsrin əvvəllərində anadan olmuşlar. XX əsrdə xalq aşiq sənətinin zirvəsinə çatan sənətkarlara Ali İzzet Özkan, Aşık Eerrahi, Bayburtlu Hicranı, Davut Sulari, Həbib Karaaslan, İlhami Dəmir, Posoflu Müdami, Talib Coşkun, Beyani, Ali Çatak, Gamgüder, Hasreti, Yazıq Səlimi, İslam Erdener, Murat Çobanoğlu, Abdülvahap Kocaman, Ayşe Çağlayan, Halil Karabulut və başqalarının adlarını göstərə biləri. Bu əsrin ən mühüm xüsusiyyəti odur ki, ozanların əksəriyyəti haqqında kitablar, məqalələr nəşr olunub, məruzələr, tezislər hazırlanıb. Beləliklə, onlar haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilərik. Bu mövzuda diqqətimizi çəkən başqa bir məqam isə 1931 və 1964-cü illərdə Sivasda, 1938-ci ildə Bayburtda, 1966-cı ildən isə Konyada keçirilən aşıqlar məclisləridir. Bir çox vilayət, qəza və şəhər idarəçilərinin aşıqların qayğısına qalması, ziyafətlər təşkil etməsi onların tanınmasını sürətləndirirdi. Ozanlar ənənəyə sadıq qalaraq şeirlərində bütün mövzulara toxunmuş, Qurtuluş Savaşı, Mustafa Kamal Atatürk və onun yoldaşları və qələbələrini də aşiq şeir mövzusunda çevirmişdilər. Ozanların hamısı öz şeirlərində milli birliyi, ölkənin bölünməzliyini vurğulayırdılar. Aşılıq ənənəsi XIX əsrdə Türiyənin müəyyən bölgələrində (Şərqi Anadolu Bölgəsi, İç Anadolu Bölgəsi, Çukurova Bölgəsi) öz canlılığını qoruyub saxlamışdır. Ancaq demək olar ki, digər mədəni mühitlərdə də görüldüyü kimi ənənədə də fəsad var. XX əsrdə yaşayan ozanların çoxu da xaricə gedir, getdikləri ölkələrdə proqramlar qurur, mesajlarını ünsiyyət vasitələri ilə çatdırırdılar. Bu əsrdə yaşamış bir çox ozanların şeirləri bir çox sənətkarlar tərəfindən disklərdə oxunmuşdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu əsrdə yüzlərlə ozan yetişmişdir. Aşiq Veysel Şatroğlu - 25 oktyabr 1894-cü ildə Sivasın Şarkışla mahalının Sivrialan kəndində anadan olub. Uşaq vaxtı çiçək xəstəliyindən bir gözünü, sonra isə bədbəxt hadisə nəticəsində digər gözünü itirib. O, saz çalmağı öyrənib. Onun texnikası iddiasız və demək olar ki, qüsursuzdur. Yunus Əmrə, Pir Sultan Abdal, Karacaoğlu, Əmrəh və Dadaloğlu kimi xalq şairlərindən təsirlənərək xalq mahnılarının təfsirini və sazını mükəmməl mənimsəmişdir. Anadolunu şəhər-şəhər gəzib, sazı ilə şeirlərini oxuyub. İndi Sərkislədə hər il ona ithaf olunan festival keçirilir. Şair və yazıçı Ahmet Kutsi Tecerin Türk dilindən məharətlə istifadə edən aşığa marağı və səyi ilə bütün Türkiyəyə tanındı.

Sen bir ceylan olsan - Sen bir ceylan olsan ben de bir avcı\ Avlasam çöllərdə saz ile seni\ Bulunmaz dermanı yoktur ilacı\ Vursam yaralasan söz ile seni\ Kurulma sevdiğim güzelim deyin\ Bağlanma karayı alları geyin\ Ben bir çoban olsam sen de bir koyun\ Sesleşem elimde tuz ile seni\ Koyun olsan otlatırdım yaylada\ Tellerini yoldurmazdım hoyrada\ Balık olsan takla dönsen deryada\ Düşürsem toruma bez ile seni\ Veysel der ismini koymam dilimden\ Ayı düşüm vatanımdan ilimden\ Kuş olsan da kurtulmazdım elimden\ Eğer görsem idi göz ile seni

Uzun ince bir yoldayım - Uzun ince bir yoldayım\ Gidiyorum gündüz gece\ Bilmiyorum ne haldeyim\ Gidiyorum gündüz gece\ Dünyaya geldiğim anda\ Yürüdüm aynı zamanda\ İki kapılı bir handa\ Gidiyorum gündüz gece\ Uykuda dahi yürüyorum\ Kalmaya sebep arıyorum\ Gidenleri hep görüyorum\ Gidiyorum gündüz gece\ Kırkdokuz yıl bu yollarda\ Ovada dağda çöllərdə\ Düşmüşüm gurbet ellerde\ Gidiyorum gündüz gece\ Şaşar Veysel işbu hale\ Gah ağlaya gahi güle\ Erişmek için menzile\ Gidiyorum gündüz gece

Benim sadık yârim kara topraktır - Dost dost diye nicesine sarıldım\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Beyhude dolandım boşa yoruldum\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Nice güzellere bağlandım kaldım\ Ne bir vefa gördüm ne fayda buldum\ Her türlü isteğim topraktan aldım\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Koyun verdi kuzu verdi süt verdi\ Yemek verdi ekmek verdi et verdi\ Kazma ile döğmeyince kıt verdi\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Ademden bu deme neslim getirdi\ Bana türlü türlü meyva yetirdi\ Her gün beni tepesinde götürdü\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Karnın yardım kazmayan belinen\ Yüzün yırttı tırnağın elinen\ Yine beni karşıladı gülünen\ Benim sadık yârim kara topraktır\ İşkençe yaptıkça bana gülerdi\ Bunda yalan yoktur herkes de gördü\ Bir çekirdek verdim dört bostan verdi\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Havaya bakarsam hava alırım\ Toprağa bakarsam dua alırım\ Topraktan ayrılısam nerde kalırım\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Dileğin var ise Allah'tan\ Almak için uzak gitme topraktan\ Comertlik toprağa verilmiş Hak'tan\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Hakikat ararsan açık bir nokta\ Allah kula yakın kul Allaha\ Hak'kın hazinesi gizli toprakta\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Bütün kusurlarım toprak gizliyor\ Merhem çalıp yaralarım düzlüyor\ Kolun açmış yollarımı gözlüyor\ Benim sadık yârim kara topraktır\ Herkim olursa bu sırta mazhar\ Dünyaya bırakır ölmez bir eser\ Gün gelir Veysel'i bağrına basar\ Benim sadık yârim kara topraktır

Anlatamam derdimi dertsiz insana - Anlatamam derdimi dertsiz insana\ Dert çekmeyen dert kıymetini bilemez\ Derdim bana derman imiş bilmedim\ Hiç bir zaman gül dikensiz olamaz\ Gülü yetiştirir dikenli çalı\ Arı her çiçekten yapıyor balı\ Kişi sabır ile bulur kemali\ Sabretmeyen maksudunu bulamaz\ Ah çeker aşıklar ağlar zarıman\ Yüce dağlar şöhret bulmuş karınan\ Çağlar deli gönül ırmaklarının\ Ağlar ağlar göz yaşını silemez\ Veysel günler geçti yaş altmış oldu\ Döküldü yaprağım güllerim soldu\ Gemi yükün aldı gam ilen doldu\ Harekete kimse mani olamaz Aşık Murat Çobanoğlu - Əsl soyadı Çoban olan Murat Çobanoğlu 1940-cı ildə Qarsın İstasyon məhəlləsində anadan olub. Anası Lalədir (Ladan). Atası Aşık Şenliyin şagirdlərindən olan Aşık Gülistandır; Arpaçayın Kırac kəndindəndir və 1920-ci ildə Qarsda məskunlaşıb. Həyat yoldaşı erkən vəfat etdiyinə görə oğlunu tək böyüdür. İbtidai sinifdə oxuyan Murat Çobanoğlu uşaqılıqda atasının saz ifasına qulaq assa da, ondan heç nə öyrənməyib. Lakin 1951- ci ildə onun həyatında hər şey dəyişir. Bunu özü belə nağıl edir: “Köç mövstümü yaylağa köçəndə susamışdım. Su içmək üçün yol kənarındakı bulağa getdim. Axşamın ala qarənliyi yuxuya getdim. Səhər məni yaylada tapa bilməyən atam yollara çıxır, məni axtarmağa başlayır. Bulaq başındaydım.. Ona yatdığımı və yuxuda mənim saz adlı xanıma aşiq olduğumu dedim. O isə mənə - sən aşiq olacaqsan - dedi. Saz aldı. Mənə saz çalmağı öyrətdi. O vaxtdan saz çalmağa, şeirlər, xalq mahnıları oxumağa başladım”. Aşiq Murat 1965- ci ilə qədər Devrani, 1967- ci ilə qədər Yanani, ondan sonra da Çobanoğlu ləqəbi ilə tanınmışdı.

Yakar Mı Yakar - Mevlam emreylese gökte güneşe\\ Zerresi dünyayı yakar mı yakar\\ Kamber Arzu için suda boğuldu\\ Mecnun da Leyla'yı yakar mı yakar\\ Bir yanı ışıktır bir yan karanlık\\ Bazı su durudur bazı bulanık\\ Kuşlar havadadır sular da balık\\ Ah çekse deryayı yakar mı yakar\\ Çalışıyor görür müsün arıyı\\ O da sever çiçeklerden sarıyı\\ Bir ana kuş görmez ise yavruyu\\ Daldaki yuvayı yakar mı yakar\\ Dünya aynı yerde durur ha durur\\ Güneşin ateşi her yan kurutur\\ Esmez ise rüzgar yağmazsa yağmur\\ Ekinler tarlayı yakar mı yakar\\ Aşık olan kurtulur mu sızıdan\\ Ne anladın gönlüm sen bu yazıdan\\ Bir koyun var ki ayrılırsa kuzudan\\ Meleşir yaylayı yakar mı yakar\\ Çobanoğlu gündüz olur gecesi\\ Ne yandan geliyor bu acı sesi\\ Bir evladın olur ise acısı\\ Anayı babayı yakar mı yakar.

Yan Canım (Bir Bağa Ki) - Bir bağa ki rüzgar terse vurursa\\ Dökülür gazeli soldu diyeler\\ Bir güzelin bahtı kara yazılsa\\ Toplanıp da hayıf oldu diyeler\\ Eyvah ey\\ Yan canım ey diyeler\\ Olan olan bende vur\\ Olan bendi kaldır bende vur\\ Doksan dokuz yaram var\\ Al hançeri sen de vur\\ Eyvah ey sen de vur\\ Yandı kara bağrım yandı tunç oldu\\ Gezdim bu dünyayı sonu hiç oldu\\ Derler bu gülistan şimdi nic'oldu\\ Kalmadı dünyada soldu diyeler\\ Eyvah ey\\ Yan canım ey diyeler

Âşık Feymani (Osman Taşkaya) - 1942-ci il mayın 2-də Osmaniye vilayətinin Qədirlı qəzasının Əfşarlar (Azaplı) kəndində anadan olub. Osman Taşkaya daha çox Şərqi Anadolu bölgəsi aşıklarında görülən ustad-şagird münasibəti ənənəsində tərbiyə olunmayıb. Lakin onun aşıqlığa başlamasında və tərbiyəsində qayınatası Aşık Dəli Hazım (Hazım Dəmirçi), Aşık Hüdai və Aşık Kul Mustafanın təsiri hiss olunur. O, Karaca Oğlan ənənəsində böyüdüüyü üçün Karaca Oğlanı ustadı kimi qəbul etmişdir. İlk şeirlərini Kadırlı Aşık Mehmet Cihangiroğluna göstərmiş, Cihangiroğlu ona çatışmazlıqlarını öyrətmişdir. Bu səbəbdən Aşık Mehmet Cihangiroğlunun onun formalaşmasında göstərdiyi zəhməti qiymətləndirməmək olmaz. Aşık Əyyubi, Aşık Hakkı Tanrıku, Aşık Abdullah Sırce, Aşık İmami və Aşık Vüslatı Aşık Osman Taşkayanın yanında böyüdülər. Feymani - xalq poeziyasının məşhur növləri olan gözəlləmə, satira, nəsihət, məktub, dastan üslubunda yüzlərlə şeir yazan aşıklardandır. Onun başqa aşıklarla atışmaları uğurlu və ibrətamizdir. Şeirlərində bəhs etdiyi mövzular arasında təbiət və meşə təsviri xüsusi yer tutur. Osmaniye Bələdiyyəsi və Osmaniye Folklor Araşdırma Dərnəyi 1997-ci ildən bəri Aşık Feymani festivalları təşkil edir və bunula da o, bütün Türkiyəyə tanınır. Bu gün Çukurova ozan, bozlak oxuma və Karaca Oğlan ənənəsinin öyrənilməsi üçün qapısı ilk döyüləcək ozan Feymanidir (14, 54).

Soran ögrenir - Her mücevher deęerini bulmazdı,\\ Sarrafından ayar danıřmasaydı.\\ Kerpiç yığılmayan bina olmazdı,\\ Ustası mimara yanařmasaydı.\\ Köprüsüz deredən yolcu geçmezdi,\\ Kuş kanatsız olsa gökte uçmazdı.\\ Kamili, cahili kimse seçmezdi,\\ Oturup üç beş laf konuřmasaydı.\\ Hak olmasa dađlar yüce olmazdı.\\ Yük olmasa canlı cüce olmazdı,\\ Gündüz gündüz olur gece olmazdı,\\ Dađların ardına gün ařmasaydı.\\ Feymani her güzel yar edilmezdi,\\ Ařka düşmeyince zar edilmezdi.\\ Hayırlı, hayırsız kar edilmezdi,\\ Herkes meşleđine sınařmasaydı.

Ahu Gözlüm - Ahu Gözlüm Tut Elimden,\\ Vazgeçmeden Emelimden.\\ Aşkın Beni Temelinden,\\ Yıkmadan Gel, Yakmadan Gel.\\ Derde Salmadan Başımı,\\ Noksan Etmeden İşimi.\\ Damla Damla Göz Yaşımı,\\ Dökmeden Gel, Akmadan Gel.\\ Feymani'yim, Kaçma Benden,\\ Usanmadı Gönül Senden.\\ Ecel Tatlı Canı Tenden,\\ Çekmeden Gel Çıkmadan Gel.

Belli olmaz - Bakı deęil řu dünyanın ziyneti,\\ Ölüm kıyametin bir alameti\\ Yolcuya yıldızın, ayın alameti.\\ Karanlıkta bakmayınca bell'olmaz\\ Kimi yařar birlik dirlik içinde,\\ Kimi nefse esir hürlik içinde.\\ İnsan hoř görünür varlık içinde,\\ Yiđit düşüp kalkmayınca bell'olmaz.\\ Zalimlerin bu dünyada nesi var?\\ Amma o dünyada endiřesi var.\\ Kimin torbasında neyi nesi var,\\ Ağz'ařađı silkmeyince bell'olmaz.\\ Feymani kefinmiş servetin malın,\\ Hakka yakın eyler ahvalin, halin.\\ Sabrı var mı yok mu öđünen kulun,\\ Beliları ilkmeyince bell'olmaz. Biz məqalədə türk aşıq ədəbiyyatının iki böyük mərhələsini nəzərdən keçirdik. XIX əsr, İstanbulda saray və məlikanələrə aşıq ədəbiyyatının daxil olduğu bir dövr idi. Ozanların yetişdirilməsində mühüm yer tutan Yeniçəri Ocağı ləğv olunduqdan sonra II. Mahmud aşıqları qoruyaraq saraya aparır. II. Mahmuddan Əbdüləzizin son illərinə qədər sənətkar tayfalarına bənzər nizami təşkilat var idi. "aşık fasilləri"ni bəyənən II Mahmud, Əbdülməcid və Əbdüləzizin səltənətindən sonra ozan və ozan ədəbiyyatı əvvəlki əhəmiyyətini itirməyə başladı. Buna baxmayaraq XX əsrin əvvəllərindən türk aşıq sənəti sürətlə inisaf etməyə və yayılmağa başlayır. Səhsız-hesabsız çıraqlar yetişir. Bələdiyyələrin eçirdiyi tədbirlər, festivallar bu aşıqları bütün Türk dünyasına tanıdırlar. Onların şeirləri öz səsləri ilə dislərə köçürülərək sənədləşdirilir. Aparılan elmi araşdırmlar isə onların yaradıcılığının sirli tərəflərinin açılmasına kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Artun Erman. "Dadalođlu Üzerine Birkaç Söz", Yıl 9, S. 40, İcel, 1995.
2. Aslanođlu İbrahim. Kul Himmet Üstadım, İstanbul, 1976.
3. Boratav Pertev Naili. "Aşık Edebiyatı" Türk Dili Dergisi, Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, Sayı: 207, Aralık, Ankara, 1918.
4. Boratav Pertev Naili. "Folklor, Halk Edebiyatı ve Aşık Edebiyatı", Folklor ve Edebiyat, İstanbul, Adam Yayınları, 1982.
5. Dizdarođlu Hikmet. Halk Şiirinde Türler, Ankara, TDK Yayını, 1969.
6. Elçin Şükrü. Halk Edebiyatı Arařtırmaları I-II, Ankara, 1984.
7. Karahan Abdülkadir. "Aşık Edebiyatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1991.
8. Kaya Dođan. Aşık Edebiyatı Arařtırmaları, İstanbul, 2000.
9. Köprülü Fuad, Türk Saz Şairleri, Ankara, Güven Basımevi, 1962.
10. Sakaođlu Saim. "Ozan, Aşık Saz Şairi ve Halk Şiiri Kuramları Üzerine", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. I, Ankara, 1986.
11. Sakaođlu Saim. "Halk Edebiyatı Kavramı Üzerine" III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Eskişehir, 1987.
12. Sakaođlu Saim. "Türk Saz Şiiri", Türk Dünyası El Kitabı, 3. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Arařtırma Enstitüsü, 1998.
13. Turan Metin. Ozanlık Gelenekleri ve Türk Saz Şiiri Tarihi, Ankara, 1996.
14. Zelyut Rıza. Halk Şiirinde Gerçekçilik, Ankara, Ako Yay, 1982.

Açar sözlər: Türk, aşıq ədəbiyyatı, aşıq Şenlik, Dadalođlu, Seyrani, Veysel, Murat.

Ключевые слова: турецкий язык, ашугская литература, ашугский праздник, Дадалоглу, Сейрани, Вейсе, Мурат.

Key words: Turkish language, ashug literature, ashug holiday, Dadaloglu, Seyrani, Veise, Murat.

ТЮРКСКИЕ АШУГИ XIX-XX ВЕКОВ (ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО)

Резюме

Искусство ашугов - крупнейшая и богатейшая ветвь турецкой устной народной литературы. Турецкое ашугское искусство, отличавшееся оригинальностью и своеобразием, веками формировалось и развивалось на творческих традициях народа. Корни турецкого искусства ашугов уходят в средневековье - одиночные очаги. Вначале ашуги, которые были членами секты и занимались прославлением и распространением идей суфизма среди людей, постепенно отходили от религиозного и гностического содержания и начали формироваться как новый носитель культуры. Это не осталось незамеченным в их репертуаре. Поэтому искусство ашуга охватывает широкий спектр творческих направлений, от религиозных и гносеологических стихов до критических стихов, от темы любви до описания природы. XIX-XX века - богатейший период турецкой ашугской поэзии. В этот период ашугские стихи не только обогатились по содержанию, но и расширились по типу и структуре.

TURKIC ASHUGS OF XIX-XX CENTURIES (LIFE AND CREATIVITY)

Summary

Ashug art is the largest and richest branch of Turkish oral folk literature. Turkish ashug art, distinguished by originality and originality, has been formed and developed for centuries on the basis of the creative traditions of the people. The roots of the Turkish art of ashugs go back to the Middle Ages - single hearths. At first, ashugs, who were members of the sect and were engaged in the glorification and dissemination of the ideas of Sufism among people, gradually moved away from the religious and Gnostic content and began to form as a new carrier of culture. This has not gone unnoticed in their repertoire. Therefore, the art of ashug covers a wide range of creative directions, from religious and epistemological poems to critical poems, from the theme of love to describing nature. XIX-XX centuries - the richest period of Turkish ashug poetry. During this period, ashug poems not only enriched in content, but also expanded in type and structure.

Rəyçi: prof. Şaban Qulam oğlu Hüseynov

Minarə Quluyeva, Şəfəq Balayeva⁵⁰
MOLLA PƏNAH VAQIFIN MÜASİRLƏRİ

M.P.Vaqifin müasirlərindən Baba Şirvaninin, Hamidinin, Mələlinin, Şikəstə Şirinin, Ağqız oğlu Pirinin, Şəki xanı Məhəmməd Hüseyinin, Xan Müştəqın, Rafeinin, Mirhüseyn Ləmbəraninin, Ağa Məsih Şirvaninin, Arif Təbrizinin, Arif Şirvaninin, Şəkili Nəbinin, Məhcurun, Şeyfixanın, M.V.Vidadinin adlarını çəkmək lazımdır. Akademik H.Araslı yazırdı: “XVIII əsrdə Azərbaycan şeirində görünən realist meyillər bu əsrin II yarısında xeyli güclənib qüvvətlənir. Füzuli davamçılarından fərqli olaraq bu şairlər əsas qüvvəni xalqdan alırlar” [24, s.226-227].

“Baba Şirvaninin “Can ilə cəsədin bəhsi” əsəri mövzu etibarlı ilə Füzulinin “Rindü Zahid”inə bənzəyir. Lakin bu əsər heca vəznində yazılmışdır. Bu əsər iki obrazın mükəlliməsinə əsasən qurulmuşdur. Can insanın ruhunu ifadə edir, idealizmə əsaslanır, cəsəd isə insanın real arzu və istəklərini tərənnüm edir. Can bir növ cəsədi dünya işlərindən əl çəkməyə, tərkidünyalığa çağırır. Cəsəd isə öz fiziki qüvvəsinə arxalanır. Canı həyat nemətlərindən zövq almağa, nikbinliyə səsləyir:

Can dedi Cəsədə- iman yaxşıdır,

İstər isən əgər arif olasan,

Zəbur, Tövrət, İncil, Quran yaxşıdır.

Neçə sənin kimi gəldi pəhlivan,

Rüstəmi gər şasib, Camü Nəriman,

Getdi, bu sevdadan usan, yaxşıdır.

Cəsəd dedi Cana- düşmə xayaldan,

Hələ keyf eylərəm dövlətdən, maldan,

Nökərdən, naibdən, oğuldan, quldan.

Sürüm bu dünyada dövrən, yaxşıdır. [181, s. 21-24]

Həmin nikbin fəlsəfəyə Vaqif qoşmalarında da rast gəlirik:

Ta cəsədin cüda olmayıb candan,

Bil özünü artıq sultandan, xandan.

Qəriblik, ayrılıq nədir ki, ondan

Bu qədər çəkibən azar ağlarsan. [214, s. 218-220]

Həyata real münasibət, sevgilini xəyallar aləmindən uzaqlaşdırmaq təşəbbüsləri XVIII əsrdə təkcə Vaqifin adı ilə bağlı deyildir.

Ağ Məsih Şirvani gözəli belə təsvir edir: “Yüzü girdə, bərgi gültək, yanağı alü tər, burnu zanbaq qönçəsi, manənd kiçik ətrivər, ləbləri həmvər, ağız eyni püstəyi xəndan kimi, dili şirin, sözü şəkər, sənəsi gen, qolu şümşad və s.”

Ağa Məsih Şirvani XVIII əsr lirikasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O əruz və heca vəznində gözəl əsərlər yaratmışdır. Şirvani haqqında məlumatlara Firidun bəy Köçərlidə və Slaman Mümtazda rast gəlirik. Firidun bəy Köçərlinin fikrincə, Ağa Məsih Mustafa xanın dövründə Şirvanda yaşamışdır [80, s.35-37; 145, s. 52-56].

Adolf Berje yazır: «*Месих современник Багифа. Он славится между мусульманами изящностью стиха*» (“Məsih Vaqifin müasiridir. O, müsəlmanlar arasında öz şeirinin zərifliyi ilə şöhrət qazanmışdır”) [145, s. 35-37]

Məhcur Şirvani də M.P.Vaqifin müasirlərindəndir. Onun “Qisseyi Şirzad” adlı məsnəvisi, heca və əruz vəznlərində yazılmış şeirləri vardır. Lakin şairin əsərləri bu günədək çap edilməmişdir. Hüseyin xan Müştəq Vaqifin dostu olmuşdur. Şəki xanı idi. Əruz vəznində şeirləri və Vaqiflə mənzum məktublaşması dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Hüseyin xan Müştəqın sarayında Nəbi, Rafei kimi şairlər yaşamışdır. M.P.Vaqifə kürk hədiyyə etmişdi. Hüseyin xan Müştəqın ölümünə M.V.Vidadi “Müsibətnamə” əsərini həsr etmişdi. Şəki xanı Hüseyin xan Müştəq 1780-ci ildə əmiri Hacı Əbdülqədir tərəfindən öldürülmüşdür. Müştəq Vaqifin “Tüfəng” şeirini oxuduqdan sonra onu belə yüksək qiymətləndirmişdi: “Şeirinə əhsən ki, yetməz heç bir əşar ona,

Hər kimin var isə həddi söyləsin göftar ona.” [178, s. 54-56]

O dövr ədəbiyyatında bəzən küskün ruhlu qoşmalara da rast gəlinir. Seytixan adlı şairin qoşmalarında dövrəndən, canandan şikayət hiss olunur:

Könlüm arzusunda, gözüüm yollarda,

Neyçün bu gülzara canan gəlməyir?

Bağrım kabab etdi, ciyərim büryan,

Neyçün canan bizə mehman gəlməyir? [178, s. 56-58]

M.P.Vaqifin müasirlərindən biri də Nişat Şirvanidir. Şairin həyatı haqqında məlumat azdır. Əsərlərindən aydınlaşır ki, zəmanəsində baş vermiş ixtişaşlar nəticəsində doğma yurdu Şamaxını tərk edib, başqa yerlərdə yaşamağa məcbur olmuşdur.

M.P.Vaqifin müasiri Şakir Şirvaninin də yaradıcılığı az tədqiq olunmuşdur. Akademik Həmid Araslı bu şair haqqında müəyyən məlumat toplamış, onun heca və əruz vəznlərində yazdığı şeirləri və “Əhvali Şirvan” adlı tarixi mənzuməsi barədə ilk dəfə məlumat vermişdir [24, s. 142-144].

XVIII əsrdə M.P.Vaqifin müasiri olmuş Şəkili Nəbinin də adını çəkmək yerinə düşərdi. Bu şair Şəki xanları Hacı Cələbi xanı və Hüseyin xan Müştəqın dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Onun qoşmaları, qəzəlləri və tarixi mənzumələri vardır: *Şəbxun salmış, hindi tarac eyləmiş,*

⁵⁰ BDU. minaraguliyeva@gmail.com

*Qara zülfü qulac-qulac eyeləmiş,
Min bir adam sürmüş, ixrac eyeləmiş
Xəlvət otağına qurban olduğum.* [80, s. 238-239]

Şəkili Nəbinin qoşmalarında əruz vəzninə mənsub izafət birləşmələrinə, çətin ifadələrə rast gəlinir.

M.P.Vaqif ədəbi məktəbinə daxil olan şairlər arasında Hamidi və Mələlinin də adlarını çəkmək lazımdır. Vaqifin müasirlərindən olan Hamidi “Min bir gecə” nağıllarına məxsus “Seyfəl-Mülk” əfsanəsini nəzmə çəkmişdir. Hamidin qəzəl və qoşmaları da məlumdur. Şairin qoşmalarında klassik Şərq ədəbiyyatının, Hafiz və Sədi Şirazi şeirlərinin təsiri duyulur: *Nə yaraşmış yaşıl üstədən bu xarə,*

*Gül sevgiyim, meylin salma bu xarə,
Xalın salmış yəğmə Bəlxə, Buxara,
Əmrinə hazırdır o Yəmən, dilbər.* [80, s. 228-229]

O dövrdə yaşamış şairlərdən biri də Mələlidir. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında Mələlinin şeirləri yazılmış bir neçə cümg saxlanılır.

Şikəstə Şirin M.P.Vaqifin müasiridir. Bu şairin 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən viranə qoyulmuş Tiflis faciəsinə həsr etdiyi qoşması insanı həyəcanlandırır. Şairin təsvir etdiyi real səhnələr dəhşətli və tükürpədidir. Qocaların, qadınların öldürülməsi, Tiflis şəhərinin gözəl binalarının dağıdılıb yandırılması, gözəl qızlarının İran hərəmxanalarına əsir aparılması Şikəstə Şirvaninin şeirlərində gürcü xalqının böyük bir faciəsi kimi təsvir olunur. Şair böyük bir kədər hissi ilə yazırdı:

*Əy, Şikəstə Şirin, düşmən öyünü,
Derdi Tiflis görməmişdi bu günü,
Heç kimsədən getməz dağı, düyünü
İntiqamın alır vali Tiflisin* [178, s. 42-44].

M.P.Vaqifin müasirlərindən biri də Ağqız oğlu Piridir. Bəzi tədqiqatçılar bu şairi Vaqiflə qarışdırmışlar. Onlar bu şairlə Vaqifin eyni şəxs olduğunu qeyd etmişlər. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, M.P.Vaqifin də anasının adı Ağqız olmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, Ağqız oğlu Piri Vaqifin dostu və müasiri, eyni zamanda rəvan təbli bir şair olmuşdur. M.P.Vaqif və M.V.Vidadi öz qoşmalarında Ağqız oğlu Pirinin adını çəkmişlər. M.P.Vaqif Şuşa qalabəyisi Məhəmmədخان bəyə yazdığı qoşmada Ağqız oğlu Pirinin də adını çəkir:

*Ağqız oğlu Piri, sən məni əkmə,
Özgənin yurdunda o damı tikmə,
Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə,
Sən elə o gözü çəpəni saxla* [107, s. 234-235].

M.V.Vidadi Vaqiflə müsairəsində Ağqız oğlu Pirini “Vaqifin sirdaşı” adlandırır:

*Ağqız oğlu Piri dünya sirdaşın,
Hətəmxan ağadır sində yoldaşın
Sarı Çobanoğlu gözəl sirdaşın,
Nə çəkərsən, sən dərdü-sər ağlarsan* [85, s. 48-51].

M.P.Vaqifin müasirləri arasında onun yaxın dostu, sirdaşı M.V.Vidadinin xüsusi yeri vardır.

XVIII əsrin görkəmli şairlərindən olan M.V.Vidadi Qazax mahalının Şıxlı kəndində doğulmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, M.V.Vidadi az bir müddət Gürcüstan valisi II İraklinin sarayında yaşamışdır. Vidadi gözəl dini təhsil almış savadlı bir şəxsiyyət idi. Vidadi həm klassik şeir ənənələri, həm də aşıq ədəbiyyatı ilə yaxından tanış idi.

Vidadi şeirlərində nəzər-diqqəti cəlb edən əsas cəhət onun yaradıcılığında dərin bir kədərin üstün yer tutmasıdır. Vidadi realizmə meyli edən ən yeni şeir cərəyanının XVIII əsr şəraitində ilk nümayəndələrindən biridir. Qəzəl və qoşmalarından aydındır ki, o da Nişat, Ağa Məsih və b. kimi şikayətçi əhvali-ruhiyyədə olmuşdur. Vidadi xalqın dərini öz dərdi hesab edir, xalqın kədəri ilə yaşayırdı. O, cəmiyyətdə olan ictimai haqsızlıqlara göz yummağı bacarmır, tökülən qanlara, xalqın başına gətirilən müsibətlərə soyuqqanlı yanaşa bilmirdi. Bu baxımdan bədbinliyə qapılır, həyatda ürəkaçan heç nəyin olmadığını, gözələrinin el üçün ağladığını deyirdi: *Dağ, daş yanar, oymaq, el ağlar*

Öz başına yalnız məğər ağlaram? [54, s. 71-72]

M.V.Vidadinin yaradıcılığı xalq şeiri, qoşma janrı ilə sıx bağlı idi. Qoşmalarında eşqi, məhəbbəti, gözəlliyi özünəməxsus şəkildə tərənnüm edən şair aşıqların öz məhəbbəti yolunda bütün əziyyətlərə dözdüyünü qeyd edirdi:

*Seyri-gülşən etsən, ey gülüzarım,
Bülbül oxur, bağlar sədayə düşər
Xəttinə baş əyər sünbül, bənövşə,
Gül xani-payinə fədayə düşər* [54, s.31-34].

M.V.Vidadinin əsərləri içərisində “Müsibətnamə” adlı mənzuməsi xüsusi yer tutur. Bu mənzumə Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqin ölümünə həsr olunmuşdur. Şair bu mənzumədə xanlıqlar arasında baş verən qanlı müharibələri, acgöz, qəddar hakimləri ifşa edir. XVIII əsr anadilli Azərbaycan lirikasının inkişafında qoşma yazan şairlər mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat, aşıq poeziyası və xalq ədəbiyyatı ilə bərabər klassik şeir nümunələrindən də bəhrələnmiş, poeziyanın iki qolunu, iki üslubunu birləşdirmişdir. Ədəbiyyatımızın bu keçid mərhələsində folklor janrlarına müraciət realizmə meyli qüvvətləndirmişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti / – Bakı: Maarif, – 1966. – 308 s.
2. Araslı, H. Aşıq yaradıcılığı / H.Araslı. – Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, – 1960. – 340 s.
3. Mümtaz, S. Molla Pənah Vaqif // Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: – 1925. – s. 3-47
4. Vaqif, M.P. Əsərləri / tərt.ed. H.Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 s.
5. Mümtaz, S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / S.Mümtaz. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 445 s.
6. Dastani Əhməd Hərami / tərt.ed. Ə.Səfəri. – Bakı: Gəndlik, – 1978. – 94 s.
7. Füzuli, M. Seçilmiş əsərləri / tərt.ed. M.Sultanov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1992. – 384 s.
8. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / tərt.ed. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 268 s.
9. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti / – Bakı: Maarif, – 1966. – 308 s.

Açar sözlər: qoşma, qəzəl, tədqiq etmək, təsvir etmək, əsərlər, real səhnələr, üslub, bağlı olmaq, qüvvətləndirmək,

Ключевые слова: газель, исследовать, описать, произведения, реальные сцены, стиль, классическая поэзия

Key words: gazelle, to research, to describe, works, real scenes, style, to be connected with, to strengthen, classical poetry

Molla Pənah Vaqifin müasirləri

Xülasə

XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatımızın realist yaradıcılıq metoduna keçid dövrü idi. Bu dövrdə qəzəl klassik poeziyanın aparıcı janrı sayılsa da, ona qarşı qoyulan janr qoşma idi. Qoşma fərdi yaradıcılıq üslubu üçün daha geniş meydan açır, daha xəlqi və demokratik səciyyə daşıyır, ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırır, sosial mövzuları və problemləri daha səlist ifadə edə bilirdi.

Qoşma ədəbiyyatda qəzəli sıxışdırır, şairlərin yaradıcılığında mühüm yer tutmağa başlayırdı.

Qoşma- ictimai yerlərdə-toy, bayram və s. yığıncaqlarda aşıqlar tərəfindən sazla, musiqi ilə oxunan, müəyyən ictimai hadisə və ya gözəli, məhəbbəti tərənnüm edən lirik əsərdir. Qoşma həm aşıqların, həm də şairlərin müraciət etdiyi lirik şeir formalarındandır. Qoşma xalq şeirinin qədim dördlük formasının müxtəlif növlərinin müəyyən sintezi nəticəsində əmələ gəlmişdir. XVI, XVII, XVIII əsrlər ədəbiyyatında xüsusilə möhkəmlənmişdir.

XVIII əsr anadilli Azərbaycan lirikasının inkişafında qoşma yazan şairlər mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat, aşıq poeziyası və xalq ədəbiyyatı ilə bərabər klassik şeir nümunələrindən də bəhrələnmiş, poeziyanın iki qolunu, iki üslubunu birləşdirmişdir. Ədəbiyyatımızın bu keçid mərhələsində folklor janrlarına müraciət realizmə meyli qüvvətləndirmişdi.

Bu baxımdan məqalədə Vaqifin müasirlərinin həyat və yaradıcılığına müraciət olunmuş, onların yazdığı qoşmalardan nümunələr gətirilmişdir.

Современники М.П.Вагифа

Резюме

XVII-XVIII века – период перехода к реалистическому творческому методу нашей литературы. Хотя газель в то время считалось ведущим жанром классической поэзии, жанр противопоставленный ей, был гошма. Гошма открывает более широкое пространство для индивидуального творчества, несет более демократичный характер, улучшает литературный язык до разговорного языка, дает возможность более свободно выражать социальные вопросы и проблемы. Гошма так же начинает занимать важное место в творчестве поэтов, вытесняя газели.

Гошма доступен в общественных местах – на праздниках, свадьбах и т.л. Это произведение, читаемое ашугами на собраниях сазами, музыкой, воспевающее определенное общественное событие. Гошма состоит из лирических стихотворных форм, к которым обращаются как ашуги, так и поэты. Гошма произошло в результате синтеза различных видов древней четверной формы народного стиха, и особое закрепление в литературе XVI, XVII, XVIII веков.

Поэты, написавшие двустипшие, сыграли важную роль в развитии Азербайджанской лирической поэзии XVIII века.

Литература этого периода объединила два стиля поэзии, в которых использовались ашугская поэзия и народная литература, а также классическая поэзия. На этом переходном этапе нашей литературы обращение к фольклорному жанру усилило тенденцию к реализму.

В связи с этим в статье приводятся примеры написанных ими стихов, особое внимание уделяется жизни и творчеству современников Вагифа.

M. P. Vagif's contemporaries

Summary

XVII-XVIII centuries were a period of transition of our literature to the method of realist creativity. During this period, ghazal was considered the leading genre of classical poetry, the genre set against it was goshma. Goshma opened up a wider space for the individual creative style, had a more specific and democratic character, brought literary language close to the people and could express social themes and problems more fluently, ghazal was stuck by goshma and goshma began to occupy an important place in the works of poets.

Goshma is a lyrical work sung by ashugs with saz, music in public places – wedding, holidays glorifying a certain social events or a beautiful woman and love. Goshma was formed as a result of the synthesis of different types of ancient four forms of folk poetry. It was specially strengthened in the literature of XVI, XVII and XVIII centuries.

Poets of gosma played an important role in the development of native Azerbaijani lyrics of XVIII century. The literature created during this period, along with ashug poetry and folk literature benefited from the example of classical poetry, combined two branches and two styles of poetry. In this transition period of our literature the appeal to folklore genre has strengthened the tendency towards realism.

In this regard the article was addressed the life and creativity of Vagif's contemporaries and presented examples from their goshmas.

Nərmin Cahangirova⁵¹
LAO ŞININ HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

“4 may hərəkatı olmasaydı ömrümün sonuna kimi bir məktəbdə müdir kimi işləyər, ədəbiyyatdan uzaq qalardım. 4 may hərəkatı mənə yeni bir ruhla ədəbiyyatı qazandırdı” deyən Lao Şı inqilabın onun həyatındakı rolunu yüksək dəyərləndirirdi. Saysız-hesabsız hekayələri, şeirləri, roman və esseləri, 9000 heroqlifdən istifadə edərək yazdığı əsərləri ilə Lao Şı XX əsr Çin ədəbiyyatının nəhəng yazarlarından biri sayıla bilər.

Lao Şı təxəllüslü, mancur əsilli yazıçı 1899-cu ilin 3 fevralında çoxuşaqlı ailənin ən kiçiyi olaraq doğulmuşdu. Fevralın əvvəli Çinin milli Bahar bayramı kimi qeyd edildiyi üçün uşağın adını da baharın başlangıcı- lichun sözü ilə əlaqələndirib ona Qing Chun adı verməyi daha doğru hesab etdilər. Atası sadə bir mancur əsgəri idi və ailəsi də onunla birlikdə Pekinin şimal-qərb hissəsində yaşayırdı və Lao Şının uşaqlığı bu şəhərdə keçmişdir. Lao Şıya qədərki dövrdə ailənin maddi vəziyyəti daha yaxşı idi, bacılarının həyat yoldaşları dövlət məmuru və restoran sahibi idilər. Ailədə hər kəs savadsız olsa da, Lao xatirələrində evlərində qədimi kitabların olduğunu qeyd etmişdi.

2 yaş olmamış atası səkkiz əyalətin birləşmiş ordusunun Pekini zəbt etmə ərəfəsindəki gərgin döyüşlərdə ölür, yanmış bədəni başqa bir əsgərin qohumu tərəfindən tərək edilmiş bir ərazidə tapılaraq ailəyə xəbər verilir. Beləliklə, ailənin çətin günləri başlayır, onların yaşadığı ərazi yapon hərbiçiləri tərəfindən tutulur, dağıntılar və ölümlər başlayır. Lao Şı bu haqda yazırdı: “Pekinin birləşmiş ordu tərəfindən zəbt edilməsindən sonra neçə insanın ölməsi və nə qədər sərvətin talan edilməsini saymaq mümkün olmadı. Bu elə bir hesabdır ki, heç vaxt ödənilə bilməz”.

Yapon əsgərləri bir neşə dəfə evlərinə gəlib dəyərli və ya dəyərsiz hər şeyi toplayır, olmazın işğincələr yaşadırdılar. Düşmənlərin qəddarlığı və qorxunluğu haqda anasından hekayələr dinləyən Lao Şı böyüdükcə bu hadisələr dünya görüşündə dərin izlər buraxır, düşməne, əsarətçilərə nifrət, milli təhqiri yumaq istəyi ilə xarakterini formalaşdırır. Lao Şı yaradıcılığının ilk illərində dəfələrlə 1900-cu illərə qayıdır, yazdığı hər bir mətnə o dövrdə yaşananlardan bəhs edirdi.

Bu qorxunc hadisələrdən sonra ailənin maddi vəziyyəti lap pisləşir, 3 kiçik uşağı ilə yaşamağa alışan anası qısa müddət ərzində həyat yoldaşının ölümü ilə bağlı yardım alsa da bir müddət sonra pul kəsilir. Anası məktəbdə xadimə işləyir, paltar yumaqla məşğul olur, lakin qazancı yalnız həyatda qalmaq üçün zəruri ərzaqları almağa çatır. Lakin çətinliklər içində keçən həyat onu möhkəmləndirir, fiziki və mənəvi cəhətdən olduqca dözümlü insana çevirir.

Lao Şı anasının onun həyatındakı roluna olduqca yüksək qiymət verir “Həyatımda ən azı 20 müəllim olub, onların bəzisi mənə təsir edib, bəzisi yox. Lakin mənim əsl müəllimim, mənim xarakterimi formalaşdıran anam olub. O, savadlı deyildi, lakin həyatı mənə öyrətdi”(4;31). Yazıçı anasının zəhmətkeşliyi, qonaqpərvərliyi, nəzakətliyi, zahiri ədəb-ərkan sevgisi, səmimiyyəti, qənaətcilliyi, fədakarlığı, məsuliyyəti və mərdliyindən yazır, təmizlik, nizam-intizam, və gül-çiçək sevgisini xüsusi qeyd edir.

Anası öz ovladlarını nə qədər sevsə və onlar üçün hər şeyə hazır olsa da kiçik Laonu məktəbə göndərmir. Bir tərəfdən çox zəif olduğu üçün məktəbdə incidiləcəyindən qorxması, digər tərəfdən maddi çətinliklər səbəbindən Laonu bir müddət məktəbdən uzaq saxlayır, tək bir gün keçmiş ailə dostları buddist keşiş Lu Şoumian onları ziyarətə gəlir, uşağın məktəbə göndərilmədiyini görərək onun xərclərini üzərinə götürür və xüsusi ibtidai məktəbə göndərir. Müxtəlif məktəblər dəyişən Lao Şı təhsil həyatı boyunca gələcəkdə də davam etdirəcəyi dostluqlar qurur, onun bədii dünyagörüşünü formalaşdıran insanlarla tanış olur. Hələ ilk məktəb illərindən ona klassik ədəbiyyat öyrədilir, konfutsiçi düşüncələr təlqin edilir. Məktəbi bitirdikdən sonra Pekin Pedaqoji Texnikumuna daxil olur, təhsil pulsuz olduğu üçün rahatlıqla burada oxuya bilir və bundan sonra ingilis dilini öyrənmək üçün getdiyi kursları saymasaq bir daha ali təhsil almır.

1918-ci ildə texnikumu bitirdikdən sonra Pekin Ədəbiyyat Bürosu tərəfindən orta məktəbə təyinatı verilir. Bu illərdə o bir çox işlərdə çalışır, Pekin uşaq kitabxanasında işləyir, orta məktəbdə çin dili öyrədir, musiqi dərsləri deyir. Pekin Təhsil Bürosunda hətta katib kimi fəaliyyət göstərir.

1919-cu il mayın 4-də başlayan anti-imperialist və antifeodal hərəkatı Lao Şının dünyagörüşünə böyük təsir göstərir. Baxmayaraq ki, Lao Şı məktəbin direktoru kimi tələbə nümayişlərində iştirak etmir və jurnallarda yandırılma ilə bağlı məqalələr dərc etdirmirdi, lakin cəmiyyətin və mədəniyyətin yeniləşməsi problemləri fonunda yeni ideyaları fəal şəkildə mənimsəyir, daim yeni nəşr olunan kitab və jurnallar alırdı.

1919-cu il inqilabından bəhs edən essəsində yazırdı: “Mənim düşüncələrim dəyişdi. “4 May Hərəkatı” anti-feodal hərəkatı idi və doğru hesab etdiyim şeylərin yanlış olduğunu gördüm... “4 May”ın gəlişi ilə Konfutsinin mövqeyi xeyli sarsıldı. Konfutsi inkar edilə bildiyi üçün inkar edilə bilməyən bir şey qalıbmı? Axı o, ilk mükəmməl və müdrik müəllim idi! Bir anda iki min illik ənənələri dəyişdi ... Mən üzəndə olduğum kimi olsam da, amma ruhum dəyişib, o qədər dəyişib ki, Konfutsidən sübhələnməyə cəsarət edəmə!” (4; 37)

Beləliklə, 4 may hərəkatı əksər ziyalılar kimi Lao Şını düşüncələrinə də təsirsiz qalmaqda və artıq onun daxilində ənənə və müasirlik meyilləri mübarizəyə başladı. Düzdür, Lao Şının qəlbində hansı tərəfin qalib gəldiyi yalnız uzun müddət sonra yazılan əsərlərdə özünü göstərməyə başladı, lakin Lao Şı haqqında onu deyə bilərik ki, uşaqlıqdan cəmiyyətlə toqquşmalar yaşayan yazıçı sanki 4 may hərəkatı ilə bu problemlərin kökünü, haradan qaynaqlandığını dərk etdi və özünün də qeyd etdiyi kimi kiminlə mübarizə aparmalı olduğunu anladı.

⁵¹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. nermincahangirova83@gmail.com

1919-cu il inqilabı Çinin həm siyasi həm də ədəbi-mədəni həyatında böyük dəyişikliklərə yol açdı. “Bu dövr Çin tarixinə ən yeni mərhələ kimi daxil olmuşdur. “4 may” hərəkatı Çin inqilabının köhnə demokratik mərhələdən yeni demokratik mərhələyə keçidini göstərirdi. O, Çində marksizm-leninizmin yayılmasına və bu təlimin ölkənin inqilabi praktikasını ilə birləşməsinə səbəb oldu. Hərəkat Çin Kommunist partiyasının təşəkkül tapması üçün ideoloji və kadr bazası yaratdı. Bu hərəkatın əsas hərəkatverici qüvvəsi Pekin tələbələri, professorları və ümumilikdə bütün intellektual idilər” (2; 62).

4 May inqilabı Lao Şinin bədii zövqünün formalaşmasında, ədəbiyyatçı kimi püxtələşməsində əsas rol oynadı. İnqilabi hərəkat ona nəinki yeni ədəbi dil - bayxua verdi, həm də onun üçün yeni mövzular və süjetlər yaratdı. Özünün dediyi kimi, bunsuz o, heç vaxt “istedadlı gənclər, naringi ördəkləri və kəpənəklər haqqında”kı ənənəvi mövzulardan kənara çıxmazdı. 4 May Hərəkatı Lao Şini yeni ideyalar axınına cəlb etdi - “antifeodalizm mənə insan ləyaqəti hissi verdi ki, insan ritualın qulu olmamalıdır; antiimperializm mənə çinlilərin ləyaqətini, çinlilərin əcnəbilərin köləsi olmamasını hiss etdirdi. Bu iki məqam bütün yaradıcılığımın əsas ideyası və prinsipinə çevrildi.... Onlar ona gətirib çıxardı ki, mənartıq yazmaya bilməzdim, feodal cəmiyyətinin və imperializmin mənə gətirdiyi bütün dərdləri çölə atmaya bilməzdim! Məhz bu mənim ilhamım, sənətə bağlılığımın səbəbi idi” (4; 37).

Beləliklə, Lao Şi yaradıcılığa başlayır, ilk hekayə və şeirlərini yazır. Yeni çıxan jurnallarda nəşr olunsada gənc yazıçı onları ciddi əsərlər olaraq görmədiyindən sonrakı kitablarına daxil etmir.

Şi Yu imzasını qoyduğu ilk hekayəsini də bu ərəfələrdə 1923-cü ildə üç aydan bir çıxan Nankai jurnalında çap etdirir. atasını öldürən əcnəbilərə nifrət edən bir oğlanın hekayəsindən bəhs edən “Xiao Liner” adlı hekayəsini nəşr etdirir. Milli utancın qisasını almaq üçün Xiao Liner və dostları vətənpərvərliklərini mənfi istiqamətə yönəldir - Qərb missionerləri ailəsindən olan uşağı döyürlər və ertəsi gün məktəbdən qovulurlar. Bədii-ideoloji baxımdan bu hekayə “Onun məğlubiyəti” povesti ilə müqayisədə irəliyə doğru mühüm addım hesab edilə bilər. Hekayədə avtobiografik motivlər nəzərə çarpır - anaya olan sevgi, atanın ölümü, məktəbdə çalışqanlıqı və mətndə işlənən adların mancür adları ilə bənzərliyi.

Lao Şenin bədii yaradıcılığının ilk illərində yazdığı "Aypara" hekayəsi ən maraqlı əsərlərdən biridir. Hekayədə o dövrdə çox az bəhs edilən bir mövzuya, qadının cəmiyyətdəki yerinə toxunulur. Əsər xüsusilə tək yaşamaq məcburiyyətində qalan, həyatın və ətraf mühitin zülmünə məruz qalan qadınların həyatından bəhs edir. Hekayəni bu həyatı yaşayan və çətinlikləri iliklərinə qədər hiss edən balaca bir qız danışır. Hekayədə aypara ağrı simvolu kimi verilmişdir. Qəhrəman bütün dərdlərini onunla bölüşür. Anası ilə yaşayan 7 yaşlı qızın danışdığı hekayə atasının ölümü ilə dağılan bir ailənin, yəni tək və müdafiəsiz qalan çinli ana və qızının faciəsindən bəhs edir.

“Anam bütün günü başqa evlərdə paltar yuyurdu. Anama kömək etmək istəsəm də, bacarmadım. İşimi bitirənə qədər yatmamış, sadəcə anamı gözləyirdim. Hilal doğulanda da giley-gülə yuyardı. O ətirli corablar inək dərisinə bənzəyirdi. Tacirlərdən də gəlirdi. Anam bu inək dərilərini yuyandan sonra yeyə bilmədi. Böyük göl şabalıd gümüşü kimi parıldayandan sonra, yarasalar ay işığında irəli-geri üzdükdən sonra onlar qaranlıq küncələrində idilər. Anama yazığım gəldikcə, hilalı daha çox sevdim, çünki ona baxanda ürəyim hüzurla doldu”(1;181).

Lao Şi, qadının həyatdakı çətinliklərini emosiyasız, sadə və eyni zamanda təsirli şəkildə göstərir. Məğlub olmaq onun günahı deyildi. Cəmiyyətin qadının həyatını necə təyin etdiyini, onu qınadığı həyat tərzinə itələdiyini, bu həyata necə məcbur etdiyini göstərən gözəl bir hekayədir. Qadınlar üçün nə iş, nə də başqa yol var idi. Mətndə görünür ki, yalnız aypara onun müttəfiqi və təsəllisi idi, amma təəssüf ki, o susqun və sakit idi.

Lao Şi ilk əsərlərini jurnal redaktoru dostlarının xahişi ilə yazıb və ədəbi yola ciddi qədəm qoymaq niyyətində olmayıb, o səbəbdən o yenidən təhsil həyatına geri dönür və Pekin Təhsil Cəmiyyətində müəllim olaraq fəaliyyətinə davam edir.

1924-cü ilin iyulunda Bao Guanglin və R.K.Evansın tövsiyəsi ilə Lao She London Universitetinin Şərq İnstitutunda işləmək üçün beş illik müqavilə imzalayır. Görünür, Lao Şenin xaricə getməsinin əsas motivi onun ölkəsinə və xalqına fayda verə biləcək təcrübə və bilikləri Qərbdə mənimsəmək istəyi olub. Londonda qaldığı beş il müddətində Qərb ədəbiyyatı və tarixi ilə bağlı çoxlu əsərlər oxuyur, xüsusən, orta əsrlər ədəbiyyatından Dantenin “İlahi komediya”sını yüksək dəyərləndirir, hətta onun bütün nəşrlərindən nümunələr toplayır. Essələrində və ədəbi məqalələrində bu əsərdən dəfələrlə bəhs edir. Bu müddət ərzində ingilis və fransız romanlarını da çox oxuyur, Çarlz Dikkensin yaradıcılığına böyük maraq göstərir, Q.Flober, G.Mopassan kimi müəllifləri maraqla mütaliə edir. Bu əsərlərlə ədəbiyyatın təkə əyləncə vasitəsi olmadığını, insanların dünyagörüşünün formalaşmasına təsir etdiyini anlayır, ən əsası isə yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirməsinə, forma və məzmun axtarışlarına da kömək edir.

Lao Şi yazıçı kimi tanınmazdan əvvəl Çin dili müəllimi kimi böyük uğurlara imza atmış, iki çinli dostu ilə birlikdə dünyanın ilk nümunələrindən biri sayılan Çincə öyrənmək dəstini Lingafon Dil Mərkəzi üçün hazırlayır. Dərs kitablarındakı Çincə heroqliflərini də özü hazırlayır. Bu dəst 1950-ci illərə qədər Çin dili öyrənmək istəyənlərin ən yaxşı vəsaiti sayılırdı.

5 illik London həyatından sonra 1929-cu ildə fəaliyyətini sonlandırır və universitetə müraciət edərək geri qayıtmaq istədiyini bildirir. Lao Şi yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan A.A.Rodinov onun geri qayıtmaq istəməsinə bir neçə səbəblə əlaqələndirir “Bu qərarın səbəbi, birincisi, vətənə xidmət etmək üçün artan vətənpərvərlik həvəsi, ikincisi, İngiltərəyə nə üçün gəldiyini artıq dərk etməsi, üçüncüsü, həsrət, qocalmış anaya olan övladlıq borcu və qohumlarının təkidlə geri qayıtmaqğını istəməsi, dördüncü, İngiltərədəki ağır maddi və psixoloji həyat şəraiti idi”(4;54). İngiltərəni tərk edərək bir neçə ay Avropa ölkəsinə səyahət edir, Almaniya, Fransa və İtaliyada olur. Daha sonra Sinqapura gəlir və müəllim kimi fəaliyyətinə davam edir. Boş vaxtlarında isə “Xiao Ponun ad günü” adlı nağıl yazmaqla məşğul olur. Əsərini bitirib Pekinə qayıdır və Jinanın Çilyu Universitetinin Ədəbiyyat kollecinə professor təyin olunur və Şandongda Çin Tədqiqat İnstitutunun Ədəbiyyat bölməsinin idarəedicisi vəzifəsinə keçir.

Lao Şenin 1930-cu ildə gördüyü Çin və Pekin xaricdə olduğu təxminən altı il ərzində bir qədər dəyişmişdi. Xüsusən də, 1925-27-ci illər inqilabının məğlubiyyəti və irticanın üstünlüyü cəmiyyətin demokratik təbəqələri arasında kifayət qədər bədbinlik yaratmışdı.

1931-ci ildə dostları vasitəsilə tanış olduğu Hu Jieçinq ilə ailə həyatı qurur və həmin il Yaponların Şanxayı işğal etdikləri 18 senyabr hadisələri ilə əlaqədar alleqorik romanı olan "Şəhərin pişikləri" əsərini yazır. Yazıçı əsərdə köhnə düşüncənin çürüklüynə və Çin xalqının zəifliyinə toxunur. "Hər bir oxucu Pişiklər ölkəsinin 1930-cu illərdəki Çin olduğunu yaxşı dərk edir, çünki roman 1931-1932-ci illərdə yapon ordusunun uğurlarının birbaşa təəssüratı ilə yazılmışdır və bu, yazıçının düşüncələrindəki sərtlik və emosionallığı müəyyən etmişdir. Müəllifin heç vaxt Çinin pisliklərinə qarşı iftiraları bu qədər ölümcül və konkret olmamışdı"(4; 92).

Lao She müəllim kimi xidmət etdiyi hər zaman Çin xalqının tərəfində idi, onların problemlərini izah etməyə və ifadə etməyə çalışırdı. "Rikşaçı" və "İndi dumandır" romanları istər vətəni Çində, istərsə də digər ölkələrdə kifayət qədər şöhrət qazandı.

Onun 1945-ci ildə bir milyon çin heroqlifi ilə yazdığı "Bir dam altında dörd nəsil" romanını Pekinin işğalı əsasında yazıb. "Bu əsərin qısaldılmış variantı ABŞ-da "Sarı Fırtına" adı ilə nəşr olundu. Əsərin ilk iki hissəsini bitirdikdən sonra o, bir çox bölgələri, xüsusən də Vanxian, Çendu, Qingchengshan, Guanxian, Kunmingi gəzmiş və çıxışları ilə xalqı Yapon müqavimətinə qarşı maarifləndirməyə çalışmışdır. Hara gedirdisə, Ədəbi Cəmiyyətin işlərini yoxlayırdı. Yapon müharibəsinin qələbəsi ilə lao o, "Külək yağışı hər tərəfdə" adlı uzun əssesində səkkiz illik müqavimət zamanı yaşadıklarını nəql etmişdi" (1; 172)

Lao Şının ən mühüm əsərlərindən biri olan "Rikşaçı" Pekinin yoxsul məhəllələrində baş verənlərdən və orada həyat mübarizəsi aparan insanlardan bəhs edir. Bu roman böyük bir şəhərə getməyə və arabaçı olmağa qərar verən günahsız və vicdanlı bir adam olan yazıq Xiangzinin həyatından bəhs edir. 1920-ci illərdə rikşa ilə çörək-pulu qazanmaq, sağ qalmaq və arzularını gerçəyə çevirmək istəyən bir insanın dərdləri sadə dillə izah edilir. Xiangzinin ən böyük arzusu, rahat həyat sürmək məqsədilə yalnız özü üçün işləyə biləcəyi yeni araba almaq idi. O, bu rikşanı almaq üçün gecə-gündüz çalışır və pul yığır. Xiangzi məqsədyönlü, əxlaqlı bir gəncdir, eyni zamanda çalışqan, yaxşı və xeyirxah bir insandır.

"Rikşaçı" romanının qəhrəmanının dünyası ilk baxışdan göründüyündən daha mürəkkəbdir. Daxili ziddiyyətlərdən əzilən Xiangzi israrla çətinliklərdən çıxış yolu axtarır və tədricən yetkinləşir. Nəticədə sahibinə, ustalarına və özünə münasibəti dəyişir.

Müxtəlif ictimai işlərdə çalışan yazıçı yüksək vəzifələr icra etsə də yazmaqdan, ədəbiyyatdan heç zaman yorulmadı, yazdığı onlarla dram əsəri- Bahar coşqusu, Payız, teatr səhnələrində oynandı. Lakin Mədəni inqilab dövründə tənqidlərə, təhqirlərə məruz qaldı, hətta döyüldü, şəxsiyyəti alçadıldı. Bu təhqirlərə dözməyən yazıçı intihar edərək hər kəsə nə qədər uca olduğunu göstərməyə çalışdı.

Lao Şının çoxsaylı hekayə, roman və pyeslərində çoxmilyonlu ölkədə köhnənin məhvi və yeni həyat tərzinin yaranmasının tarixi dövrü təqdim olunur.

Gördüyümüz kimi, Lao Şının bir yazıçı şəxsiyyətinin formalaşması son dərəcə ziddiyyətli, gərgin bir dövrdə baş verib və bu, təbii ki, onun daxili dünyasında da öz izini qoyub. Lao Şı bu illər ərzində bir çox şəxsi sarsıntılar yaşamış, atasının ölümü, mancurların təhqir edilməsi, dövlət qulluğundan məhrum edilmələri, evlilik üstündə anası ilə münafişə, sevimli qızının rahiyyəyə çevrilməsi və bir çox müxtəlif xarakterli məsələlər onu dərinlən yaralamışdı. Bu dövrdə Lao Şının mühüm dünyagörüşə sahib olduğu, ziddiyyətlər içində qaldığı fikirlər- köhnə və yeni arasında dəyər bölgüsü, yüksək vətənpərvərlik hissi, müstəqillik istəyi, yüksək mənəvi bütövlüyü, xalq üçün qurban verməyə hazır olmaq, ruh və mənəvi problemlərə diqqəti artırmaq, dünyaya tənqidi və eyni zamanda mərhəmətli baxış, əslində, onu püxtələşdirdi.

Ədəbiyyat

1. Atife Hellen Sözmən Modern Çin edebiyatının öyküsü, 2019, -256 s.
2. Həbibzadə Elcan Salam, Çin. Bakı: Azərneşr, 2007.-180s.
3. Лао Шэ Избранное
http://scd-inform.org/upload/books/Literatura/She/She_Izbrannoe.pdf
4. Родионов А. А. Лао Шэ и проблема национального характера в китайской литературе 20-го века. — СПб.: Роза мира, 2006. — 263 с

LAO SHE'S LIFE AND CREATIVITY SUMMARY

Lao She is one of the most well-known and published authors in China as well as in the world. The Manchurian writer faced various events throughout his life, and political, economic and family problems played an important role in shaping his character. The author, who changed his outlook on life with the May 4 movement, moved away from the language of classical Chinese literature, changed the language of writing and began to write in everyday speech - "baihua". The change in Lao She's worldview also enriched and improved the theme and plot of his works. Turning away from traditional images, Lao She aimed to create a stronger-willed, stronger-looking Chinese who did not want to be a slave.

Although he lived and worked in many European countries and the United States, he always preferred to return to China, the land of conflicting events. Lao She, who shaped literary taste with examples from Western classical literature and history, brought new form and content to Chinese literature. Unlike the traditional novels, "Cats of the City", "Camel Xiangzi" ("Rickshaw"), "Four Generations under One Roof", and "Divorce", which deal with the decay of old ideas, have been published in many countries. In his socio-psychological and sometimes satirical works, he spoke about the collapse of the old

society, the hard life and weakness of the Chinese people, and stressed the importance of renewal. In his works, Lao Tzu tried to create a modern image of China and instill it in society. The article pays special attention to these details, the main line of the author's works is analyzed in detail.

Keywords: *modernity, Chinese literature, Lao She, change*

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ЛАО ШЭ

РЕЗЮМЕ

Одним из важнейших писателей китайской литературы этого периода был Лао Шэ, который обогатил китайскую литературу новшествами. Лао Шэ, - один из самых известных и публикуемых авторов как в Китае, так и в мире. На протяжении своей жизни маньчжурский писатель сталкивался с различными событиями, и политические, экономические и семейные проблемы сыграли важную роль в формировании его характера. Автор, изменивший свой взгляд на жизнь движением 4 мая, отошел от языка классической китайской литературы, изменил язык письма и начал писать в повседневной речи - «байхуа». Изменение мировоззрения Лао-цзы также обогатило и улучшило тематику и сюжет его произведений. Отказавшись от традиционных образов, Лао Шэ, стремился создать более волевого и сильного китайца, не желающего быть рабом.

Хотя он жил и работал во многих европейских странах и США, он всегда предпочитал возвращаться на свою родину, Китай, где были конфликты. Лао Шэ, который сформировал литературный вкус на примерах из западной классической литературы и истории, привнес новую форму и содержание в китайскую литературу. В отличие от традиционных романов «Кошки города», «Верблюд Сянцзы», «Четыре поколения под одной крышей» и «Развод», в которых говорится о разложении старых идей, были опубликованы во многих странах. В своих социально-психологических, а иногда и сатирических произведениях он говорил о крахе старого общества, тяжелой жизни и слабости китайского народа и подчеркивал важность обновления. Этим деталям в статье уделяется особое внимание, подробно анализируется основная линия авторских работ. В статье также приводится анализ произведений, принесших лао-ши мировую известность и переведенных на многие языки, и подробно разъясняется позиция автора в китайской литературе.

Ключевые слова: современность, китайская литература, лаосе, перемены.

RƏYÇİ 6 dos. L.Əhmədova

**"FƏRHAD VƏ ŞİRİN" DASTANININ MÜXTƏLİF VERSİYA VƏ VARIANTLARINDA
FƏRHAD, ŞİRİN VƏ XOSROV SURƏTLƏRİ**

Giriş. Aşıqların repertuarında geniş yer tapan, mövzunu yazılı ədəbiyyatdan götürən dastanlarımızdan da biri "Fərhad və Şirin"dir. XII əsrdən sonralara aid edilən dastanın versiya və variantlarının əksəriyyəti Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeməsindən qaynaqlanmışdır. Bu səbəbdən də dastanın istər süjet xətti, istərsə də obrazlar sistemi üzərində araşdırma apararkən Nizaminin poeməsini əsas götürmək məqsədəuyğun olar. Daha çox poema kimi araşdırmalara cəlb olunan bu mövzu "Fərhad və Şirin" dastanı kimi diqqətdən kənar qalmaqdadır. Yazılı və şifahi ədəbiyyatın sərhədində yer alan bu dastanın versiya və variantlarını araşdırmaq bu baxımdan aktual və vacibdir.

I. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeməsində Fərhad, Xosrov və Şirin

"Xosrov və Şirin" poeməsində Xosrov padşah oğlu, Şirin hökmdar nəslindən olan gənc qız, Fərhad isə zəhmətkeş sənətkardır. Nizami yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən mövzulardan olan əməyin tərənnümü Fərhadın simasında əks olunur.

"Nizaminin əməkçi insanlar içərisindən seçərək böyük məhəbbətlə təsvir etdiyi bu obraz sənətkar vüqarı, insan hüneri, ləkəsiz mənəviyyat, saf, ulvi bir məhəbbət təcəssümü olub şair tərəfindən bədii yaradıcılığa gətirilən idealları aydınlaşdırır. Nizami mahir bir sənətkar, fədakar aşiq kimi təsvir etdiyi bu qəhrəmanını əsərin əsas obrazı olan Xosrova qarşı qoyur, əsərinin bir yerində bu iki aşıqı qarşılaşdırır" (Gəncəvi, 2004: 13). Dahi şair bu qarşılaşmada ümdə məsələni göz önünə gətirərək iki əks dünyanı qarşı-qarşıya qoyur. Ustad Nizami sənəti şahlığa qarşı qoyaraq birincisinə üstünlük verir. Qeyd edək ki, ondan sonra bu mövzuda məsnəvi yazanlar şahı sadə zəhmət adamı ilə qarşı-qarşıya qoymağa cürət etməmişlər. Nizami Gəncəvi iki mənəviyyəti üz-üzə qoyaraq duyğusuz tacidarın fonunda eşqin uca mərtəbəsində dayanan Fərhadın ali mərtəbəsini üzə çıxarır. Necə deyərlər, ağ olmasa qaranın, yaxşı olmasa, pisin qədri bilinməz. Fərhad zəkası, mərdliyi, inadı və əzmi ilə Xosrova qalib gəlir. Xosrov bu məğlubiyyətin əvəzini hiylə ilə çıxır.

Poemada Şirinin sevgisi və meyli Xosrovdur, Fərhadı isə sənətkar kimi dəyərləndirir. Burada Fərhad Şirini səssindən, Xosrov isə şəkildən görüb sevir. Şirin də fərqli xarakterə malik olan Xosrova aşiq olur, bununla belə ərköyün padşahın hər dediyi ilə razılaşır. Xosrovun ərköylüyü fonunda Şirinin qadın xarakteri kitab kimi açılır, onun isməti, səbri üzə çıxır.

Poemada Xosrov qarı vasitəsilə Fərhadın ölüm xəbərini çatdırır. Fərhad bu xəbərdən intihar edir. Şirin üçün isə bu ölüm önəm daşımır. Əsərin sonuna qədər Şirini düşündürən məsələ Xosrov və onun hərəkətləridir. Xosrovu sınaqlardan çıxaran Şirin ona ərə getməyə razı olur. Xosrovun Mərvəmdən olan oğlu Şirinə aşiq olduğu üçün atasını öldürür və Şirini onunla evlənməyə məcbur edir. Şirin isə sərt kəsir ki, Xosrov üçün layiqli dəfn mərasimi düzəltmə, evlənməyə razı olacaq. Dəfn zamanı Şirin intihar edir, nəticədə Xosrovla eyni qəbirdə basdırılır. Eyni qəbirdə dəfn edilmək aşıqların bədənlərinin və ruhlarının o biri dünyada birləşməsi anlamına gəlir. Biz məqamı "Leyli və Məcnun" poeməsində da görürük.

II. "Fərhad və Şirin" dastanlarının versiya və variantlarında Fərhad, Şirin və Xosrov

"Mürəkkəb inkişaf yolu keçirən, xalq rəvayətlərindən, bəlkə də həyatda baş vermiş hadisələrin qədim və orta səlnameçiləri, şair və müfəkkirləri tərəfindən qələmə alınması, işlənilməsindən başlayıb gələn bu süjet XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda üç əsas versiya şəklində yaşamışdır" (Abbasi, 2010: 267). Hər bir versiyada Fərhad, Şirin, Xosrov obrazları spesifik cəhətlərə malikdir.

Bir versiyada Şirinin sevgilisi Xosrovdur, Fərhad isə sevgililəri ayırmağa çalışan xain obraz kimi təsvir edilir. Digər versiyada Şirin Xosrovu sevsə də, onun şiltaqlığı, sevgisinə sadıq olmamağı qarşısını kəsir. Fərhad bu versiyada əsl aşiq obrazındadır. Lakin Şirin onu sevgili kimi qəbul etmir. Saf məhəbbətlə seven aşiq eşq ilə yanıb-qovrulur, bu yolda məhv olur. Üçüncü versiyada isə Fərhadı həm seven, həm də sevilən görürük. Burada Xosrov qəsdən və ya bilməyərək sevgililərin qarşısında maneə olur. Son versiyanın iki variantı özünü göstərir: Fərhadın ölümündə Xosrovun heç bir iştirakı yoxdur. Bu versiyalarda daha çox Şirin onun ölümünə kədərlənsə də, özünə qəsd etmir. Digər versiyada Fərhad Xosrovun hiyləsi ilə ölür. Şirin xəbər tutanda özünü öldürür. Bu versiyalarda çox zaman aşıqların qəbri yanaşı olur.

2005-ci ildə çap olunan beş cildlik "Azərbaycan dastanları" adlı toplusunun V cildində "Fərhad və Şirin" dastanında Şirin Şəmistan adlı padşahın qızıdır. Bir gün padşah Bilal adlı bənnanı çağıraraq ona tapşırıq verir:

"Ey bənnə, səni ona görə çağırtdım ki, mənə başı buluddan, ayağı dəryadan nəm çəkən yeddi mərtəbəli bir imarət tikəsən. Padşahların hökmünü yerinə yetirənlər xələt alırlar, yerinə yetirməyənlər qəzəbinə düçar olurlar" (Azərbaycan dastanları, 2005: 108).

Bənnə Bilal oğlu Fərhadla bu işə başlayır. İlk gün Fərhad ilə Şirin bir-birilərini görərək aşiq olurlar. Fərhadın anası Reyhan xanım, Şirinin anası Mehriban xanım gəncləri fikirlərindən döndərməyə çalışırlar. Nizami Gəncəvinin eyni məzmunlu poeməsində dastandan fərqli olaraq, obrazların analarını görmürük. Bu hissə Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərində Leylinin və Məcnunun anaları ilə söhbətlərini xatırladır. Lakin Şirinin anası məsnəvidəki Leylinin anasından daha mülayim və başa düşəndir. Bunu isə dövrün, zamanın tələbləri ilə əlaqələndirə bilərik. Məsələn, Mehriban xanım əvvəlcə qızını danlayır, nəsihət edir. Bu nəsihətdə qızının halına yanan ananın əxlaqi görüşləri əks olunmuşdur. Leylinin anası isə daha sərt münasibəti ilə seçilir. Leylinin anası bu hərəkəti əxlaqsızlıq, qıza araşmayan hərəkət kimi qiymətləndirir. Mehriban xanım isə qızını başa düşməyə çalışır, lakin öz həyat yoldaşından ehtiyat edir, bu söhbətin ona çatmasını istəmir.

Dastanın bu versiyasında əks olunan Fərhad ilə Şirinin görüş səhnəsi də öz fərqliliyi ilə seçilir. Gənclərin gizləncə görüşləri fonunda Fərhadın comertliyi, Şirinin nazı, qəmzəsi, bəzən aşıqının sözündən inciməsi təsvir edilmişdir. Fərhad həm də aşiqdir, sözünü Şirinə sazla çatdırır. Məhəbbət dastanları üçün spesifik olan bu cəhət onu məsnəvi qəhrəmanından fərqləndirir.

⁵² BDU-nun doktorantı . gurbanaynura@gmail.com

Məsənəvidən fərqli olaraq, dastanda Şirinin Badam adlı əmisi qızı var. Badam Şirinin xainliyini çəkərək Şəmistan padşaha qızının Fərhadla eşq yaşadığını çatdırır. Şəmistan padşah qıza evdən çıxma qadağası qoyur. Şəmistan padşahın şəkərli bulağın qarşısını kəsən Büysütun dağı yaran usta axtardığını eşidən Fərhad bu fürsəti dəyərləndirərək işi öz öhdəsinə götürür və əvəzində Şirini istəyir. Fərhad dağı dələrək şirin sulu bulağı padşahın qarşısına qədər gətirir. Lakin şah yenə onun qarşısına şərt qoyur ki, imarət tiksə, qızı ona verəcək. Fərhad cani-könüldən bu işə başlayır, həvəslə imarət tikməyə başlayır. Bu zaman Həməzə adlı padşahın oğlu Xosrov Şirini istədiyini atasına söyləyir və elçi gedirlər. Şəmistan padşah qızının Fərhadla qismət olmaması üçün bu elçiləri geri çevirmir. Fərhadın ata-anası oğullarının həsrəti ilə gəlib imarət tikilən yerə çıxırlar və and-aman edirlər ki, evə qayıtsın. Bu səhnə "Leyli və Məcnun" poeməsindəki Məcnunun valideynlərinin aşiqin səhradan evə gətirilməsi üçün etdikləri cəhdləri xatırladır. Şirinin Xosrova zorla əvə verilməsi səhnəsi də Leylinin İbn Salamla evlənməsini xatırladır. Şirin Xosrovu zəhərli xəncərlə təhdid edir. Xosrov qarının vasitəsilə Fərhadı intihara sürükləyir. Fərhadın ölümünü eşidən Şirin həmin yerə gedərək zəhərli xəncərlə özünü öldürür. "Xosrov və Şirin" əsərinin sonunda Xosrovun ölümünə dözməyən Şirinin intiharı ilə səsleşən bu səhnədə cüt qəbir epizodu var ki, bu da "Leyli və Məcnun" poeməsini xatırladır.

Dastanın ağızdan-ağza gəzən digər versiyasında isə Şirin Məhinbanunun bacısıdır. Məhinbanu Şirin üçün Fərhadla qəsr tikdirir. Fərhad işləyərkən Şirini görür və bir könüldən min könülə ona aşiq olur. Məhinbanunun da Fərhadla könlü olduğu üçün bu eşqə qarşı çıxır. Fərhad təsadüfən Hörmüz adlı bir şahla qarşılaşır və ona dərini açır. Hörmüz şah Fərhadla Şirini istəmək üçün Məhinbanunun yanına elçiliyə gedir və rədd cavabı aldıqda savaşa başlayır. Məhinbanu məğlub olaraq qaçır. Döyüş zamanı Hörmüzün oğlu da Şirinə aşiq olduğu üçün şah Fərhadla görüşməsi çətin olan bir tapşırıq verir, lakin Fərhad bu işin öhdəsindən layiqincə gəlir. Hörmüz şah ələcsiz qalaraq bir qarı ilə Şirinin ölüm xəbərini ona çatdırır. Bu variantda da sondakı hadisələr oxşardır. Deyilənlərə görə, bu iki qəbirdə hər yaz qırmızı və ağ gül açır, lakin bu iki gülün ortasında bir tikan da bitir. Poemada Nizami Gəncəvi aşiqlərin öldükdən sonra bədən və ruhlarının birləşdiyini yazır:

"Qovuşdu tənə tən, yetdi cana can,

Aradan yox oldu işgəncə, hicran (Gəncəvi, 2004: 453).

Dastanın bir çox versiyalarında aşiqlərin qəbirləri, onları rəmzləşdirən güllər arasında qaratikan bitir. Bu isə aşiqlər arasındakı daimi maneəni göstərir.

Amasiya variantında isə Fərhadın yanına qarını göndərən Məhinbanu olur. Fərhad Şirinin ölüm xəbərini eşidərək küllüngü göyə atır və onun ağırlığının altında qalaraq ölür. Şirin də Fərhadın ölüm xəbərini eşidərək qayalığa gəlir və özünü hündürlükdən atır. Dastanın İran variantında da sonluq eynidir. Fərqli cəhəti odur ki, Şirin Məhinbanunun qardaşı qızıdır. O, Fərhadla Şirinin ölüm xəbərini dayəsi ilə göndərir. Hər iki versiyada da "Xosrov və Şirin" poeməsindəki Məhinbanu müdrikiyini, Şirinə olan nəvaziş və sevgisini görmürük.

Dastanın əksər versiyalarında Fərhad ilə Şirin bir-birilərini görüb sevir. Nizaminin poeməsində isə Fərhad ilə Şirin pərdə arxasından danışır. Bunu həm dövrlərin qayda-qanunları ilə əlaqələndirə bilərik, həm də yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dastan həm də söyləyicilərin improvizələri ilə bağlamaq mümkündür.

Nəticə. Araşdırmamızın nəticəsi olaraq bu qənaətə gəldik ki, "Fərhad və Şirin" dastanının versiya və variantlarında məzmun, süjet xətti fərqli olduğu kimi, obrazlar da xarakterlərinə görə müxtəlifdir. Qənaətlərimizi ümumiləşdirərək qeyd etməliyik:

1. Dastanın versiya və variantlarında Nizami Gəncəvinin poeməsində olduğu kimi Fərhadı sənətkar kimi görürük.
2. Dastanın sonluğunda Fərhadın canına hiylə yolu ilə qəsd edilir.
3. Dastanın əksər versiyalarında Şirin Fərhadın ölümünə dözməyərək zəhərli xəncər ilə və ya dağdan atılaraq intihar edir.
4. Fərhad və Şirinin eşqinə mane olanlar sırasında bibi və ya bacı rolunda Məhinbanunu, Xosrovu, Hörmüz şahı, Şirinin atasın rolunda Şəmistan padşahı görə bilərik.
5. Fərhadla Şirinin ölüm xəbərini qarı və ya dayə çatdırır.
6. Dastanın bəzi versiyalarındakı epizodlarda "Leyli və Məcnun" poeməsi ilə səsleşməni duymaq olur.
7. Dastanın versiyalarında poema üçün səciyyəvi olmayan obrazlara (məsələn, Fərhadın, Şirinin valideynləri) rast gəlirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abbasi İ. Folklorşünaslıq axtarıları. İki cildə. II cild. Bakı: Nurlan, 2010, 344 s.
2. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. V cild. Bakı: Lider, 2005, 344 s.
3. Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə: Elm, 2021, 130 s.
4. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
5. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı. Bakı: MBM, 2014, 304 s.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Fərhad, Şirin, Xosrov, dastan

Ключевые слова: Низами Гянджави, Фархад, Ширин, Хосров, дастан

Key words: Nizami Gancavi, Farhad, Shirin, Khosrov, epic

"FƏRHAD VƏ ŞİRİN" DASTANININ MÜXTƏLİF VERSİYA VƏ VARIANTLARINDA

FƏRHAD, ŞİRİN VƏ XOSROV SURƏTLƏRİ

Xülasə

"Xosrov və Şirin" poeməsi Nizami Gəncəvidən sonrakı ədəbi mühitə, eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatına bəhrəsini vermiş, onlarla şairlər bu əsərə nəzirələr yazmışlar. Bu mövzu eyni zamanda müxtəlif Şərqi ölkələrinin folklorunda dastanlaşmışdır.

Məqalədə Şərq folkloru üçün səciyyəvi olan "Fərhad və Şirin" əsərinin müxtəlif versiya və variantlarına nəzər salınmışdır. Burada "Fərhad və Şirin" dastanının versiya və variantlarının məzmunları təhlil edilərək Fərhad, Şirin, Xosrov araşdırmaya cəlb edilmişdir. Hər bir versiya və variantların Fərhad, Şirin, Xosrov surətləri spesifik cəhətlərə malikdir. Birinci versiyada Şirinin sevgilisi Xosrovdur, Fərhad isə sevgililəri ayırmağa çalışan xain obraz kimi təsvir edilir. İkinci versiyada Şirin Xosrovu sevsə də, Xosrovun onunla nikahsız əlaqəyə girmə cəhdinə etiraz edir. Fərhad bu versiyada əsl aşiq obrazında olsa, Şirinin sevgisini qazana bilmir. Üçüncü versiyada isə Fərhadı həm sevən, həm də sevilən görürük. Burada Xosrov qəsdən və ya bilməyərək sevgililərin qarşısında maneə olur. Bəzi versiyalarda Şirin Fərhadın intihar xəbəri ilə canına qəsd edir. Bəzi versiyalarda isə Şirin bu xəbərə üzüntü keçirməklə kifayətlənir.

Dastanın əksər versiya və variantlarında Fərhad sənətkardır. O, bacarıqlı olmaqla yanaşı, həm də zəhmətkeş, mərd obraz, sözündən dönməyən aşiqdir. Şirin isə hökmdar nəslindən olan gənc qızıdır və Fərhadın olan eşqinə sona qədər sadıq qalır. Xosrov dastanda aşıqların sevgilərinə maneə olan bir obraz kimi təsvir edilmişdir. Bundan başqa, aşıqların qarşısında böyük sədd olan digər obrazlar da - Məhinbanu, Hörmüz şah, Şəmistan şah və başqaları var. Dastanda poema üçün səciyyəvi olmayan surətlərə rast gəlirik: Fərhadın, Şirinin valideynləri, Şirinin əmisi qızı və s. Məqalədə bu obrazlar da təhlilə cəlb olunmuşdur.

ФАРХАДА, ШИРИНА И ХОСРОВА В РАЗНЫХ ВЕРСИЯХ И ВАРИАНТАХ ПОЭМЫ "ФАРХАД И ШИРИН"

Резюме

Поэма "Хосров и Ширин" дала плоды в литературную среду после Низами Гянджави и в то же время в устное народное творчество и десятки поэтов написали к этой поэме назиру. Эта поэма также была эпосом в фольклоре различных стран.

В статье рассмотрены различные версии и варианты произведения "Фархад и Ширин" характерные для восточного фольклора. Здесь анализируются версии и варианты эпоса "Фархад и Ширин" Фархад, Ширин, Хосров были вовлечены к исследованию. В каждой версии и вариантах Фархад, Ширин, Хосров обладают специфическими особенностями. В первой версии Хосров возлюбленный Ширин, а Фархад изображен в образе предателя пытающийся различить влюбленных. Во второй версии несмотря на любовь к Хосрову Ширин возражает против попытки Хосрова вступить с ней небрачные отношения. Хотя Фархад в этой версии представляется в образе настоящего влюбленного он не может завоевать любовь Ширин. А в третьей версии мы видим Фархада и любящим и любимым. Здесь Хосров намеренно или неосознанно становится преградой перед влюбленными. В некоторых версиях Ширин наложила на себя руки услышав известие о самоубийстве Фархада. А других вариантах Ширин ограничивается огорчением от этой новости. В большинстве версий и вариантов эпоса Фархад был ремесленником. Помимо способного и трудолюбивого он храбрый и не отступающий влюбленный. А Ширин молодая девушка из рода правителей и до конца остается верной своей любви к Фархаду. Хосров изображен в эпосе как образ препятствующий любви возлюбленный. Помимо этого есть и другие образы которые являются большим препятствием перед возлюбленным: такие как Мехин-бану, Хормуз Шах, Шамистан Шах и другие. В эпосе встречаем персонажей нехарактерные для поэмы: родители Фархада и Ширин, двоюродная сестра Ширин. В статье эти образы также были привлечены к анализу.

FARHAD, SHIRIN AND KHOSROV IN DIFFERENT VERSIONS AND VARIANTS OF "FARHAD AND SHIRIN" EPIC

Summary

"Khosrov and Shirin" made a contribution in the atmosphere of literature after Nizami Ganjavi, at the same time in folklore, tens of poets have written (nazireler) poems based on it. As well this topic has become epics in the folklore of various eastern countries.

Different versions and variants of "Farhad and Shirin" which is specific for Eastern folklore are taken into account in the article. Variety of versions and variants of the content of "Farhad and Shirin" epic were investigated and Farhad, Shirin, Khosrov are attracted into explorations. In each variants and versions Farhad, Khosrov and Shirin have specific features. In the first variant Shirin's partner (lover) is Khosrov and Farhad is a sinister person who tries to separate them. In the second version Shirin loves Khosrov but she protests the desire of Khosrov about having a relationship without marriage. Farhad is a real lover in this version but he can not gain Shirin's love. In the third version we see Farhad as a person who both loves and is loved. here Khosrov hinders them deliberately or purposeless. In some versions Shirin end her life with the suicide news of Farhad. In some others Shirin just feels sad for it.

In many versions of the epic Farhad is a craftsman. Besides being skillful he is also a hardworking, honest man and a lover who keeps his promise. Shirin is a young girl from the emperor generation and she is loyal to her love until the end. Khosrov is illustrated as a person who hinders lovers. Moreover there are some other characters who are obstacles against lovers - Mehinbanu, Hormuz Shah, Shamistan Shah Farhad's and Shirin's parents, Shirin's cousin and so on. These characters are also attracted to the investigation in this article.

Rəyçi: prof. S.Orucova

ПЕДАГОГІКА-ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА-ПСИХОЛОГІЯ

ALMANİYADA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Zənginliyi və mükəmməlliyi ilə bəşəri dillər arasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən türk dilləri dünyanın əksər ölkələrində araşdırma obyektinə olmuşdur. Belə ölkələrdən biri də Almaniya. Tarixdən də bəlli olduğu kimi, alman xalqı ilə türk xalqı arasındakı əlaqələr çox qədimdir. Belə ki, hələ tarixdə baş vermiş xaç yürüşləri və digər müharibələrin iştirakçısı olmuş alman əsgərlərinin qeydlərində türk xalqı barədə bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, elə 1835-1839-cu illər arasında Osmanlı ordusunda hərbi müəllim kimi xidmət göstərən Helmut Fon Moltke bu dövrdə Anadolunun bir çox yerini tanımaq və gəzmək imkanı qazanmışdır. Moltkenin Türkiyə ilə bağlı yazdığı məktublar çox önəmli mənbə hesab edilir.

Qeyd edək ki, türklərin keşməkeşli bir tarixi olub, Çin sərhədlərindən Avropaya qədər türklər imperiya yaradaraq, bu əraziləri vahid şəkildə idarə etmişdilər. Buna görə də tarixən digər xalqlar türklərlə, onların həyat tərzini, məişəti, mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı ilə maraqlanmışlar. Beləcə, əldə olunan ilkin məlumatların bazasında sonradan türkoloji institutlar və ya araşdırma mərkəzləri formalaşmışdır. Dünyada aparılan türkoloji tədqiqatlar baxımından Almaniya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, almanlar elmi fəaliyyət və tədqiqat məqsədi ilə türklərlə - Türkiyə ilə XVI yüzillikdən maraqlanmağa başlamışdılar. Hələ 1562-ci ildə Vilhelm Holzmanın şagirdi olan alman tarixçisi və dilçisi İohan Lenklavius 1572-1576-cı illərdə Heydelberq Universitetində Mişel Qulkas və Konstantin Manassesin xronikalarını alman dilinə tərcümə, Zosimosun "Roma tarixi" əsərini isə çap etmişdir.

Almanların türklərə və türk dillərinə marağının yaranması iqtisadi, siyasi və hərbi səbəblərlə bağlı olmuşdur. Türklər və almanlar arasında əlaqələr XVIII əsrdən başlamış, xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətlə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələr XVIII əsrdəki dostluq və ticarət sövdələşmələri ilə ortaya çıxmışdır. Almaniya, xüsusən, paytaxt Berlində akademik türkoloji araşdırmalar 1838-ci ildən etibarən başlamışdır. Digər şəhərlərdə də sistemli olsa da, Altay dilləri ilə yanaşı əsasən türk, bəzən də digər türk dilləri tədqiq və tədris olunurdu. Bu mərhələdə Vilhelm Şott, Fridrix Vilhelm türk dillərini araşdırmışdır. Türk dili Araşdırmaları Mərkəzində aparılan bu ilk tədqiqatlar daha sonra həmin universitetin Şərq Elmləri Institutunda davam etdirilmişdir.

Bilindi ki, italyan əsilli Flippo Argentinin 1533-cü ildə yazdığı "Türkcə danışmaq qaydaları və isim, feil lüğəti" əsəri Avropada nəşr edilən ilk türk qrammatikasıdır. Türkologiyanın Almaniyaadakı ilk qrammatik əsəri isə 1612-ci ildə Hiyeronim Miqiza tərəfindən yazılan "Türk dilinin əsasları" adlı əsəridir. H.Miqiza bu əsəri yazarkən bir sıra dil, tarix qaynaqlarından o cümlədən, italyanca-türkcə lüğətindəki sözlərdən faydalanmışdır. H.Miqizanın birinci kitabında əski yazı və türkcə tələffüz əsas götürülmüşdür. Miqiza ikinci kitabında qrammatika ilə maraqlanır. Üçüncü kitabda isə 220 ədəd atalar sözləri vardır. H.Miqizanın dördüncü kitabı olan "Latınca-türkcə/türkcə-latınca lüğət"ində 2500 türkcə söz mövcuddur.

Almaniya akademik türkoloji tədqiqatların əsasını qoyan türkoloqlardan biri kimi Henrix Yulius fon Klaprotu da götürmək olar. Klaprot dil, tarix, etnoqrafiya və coğrafiya ilə maraqlanmış, xüsusilə, Peterburq Elmlər Akademiyası tərəfindən Rusiyaya dəvət olunan sonra Sibir və Qafqazda araşdırma aparmaq imkanı əldə etmişdir. Türk, çin, gürcü, erməni, moğol dilləri üzərində də araşdırmalar aparmış, çuvaş dili ilə də maraqlanmış və çuvaş dilinin türk dili olduğunu da ortaya qoymuşdur. "Asia Polyglotta" adlı əsərində isə başqırd, qazax, qırğız, yakut dilləri ilə bağlı məlumatlar vermişdir.

Uyğur dilinin tədqiqi ilə bağlı Almaniya bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə Albert Fon Le Kokun adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. O, uyğur dili üzərində tədqiqat aparmış məşhur alman türkoloqudur və o, 1904-1905 və 1913-1914-cü illərdə təşkil olunmuş Turfan səfərlərinə başçılıq etmiş, qazıntılar və araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş materialları Berlində gətirmişdir. Bu səfərlərdən əldə edilmiş digər yazılar da Le Kok tərəfindən araşdırılmışdır. Bu yazıların və tədqiqatların nəticəsi uyğur dilinin inkişafına təsir etmişdir.

Almaniya türkologiyasının qurucularından biri də Vilhelm Şottdur. F.Zeynalov V.Şottun coğrafi əlamətlər əsasında türk dillərini iyirmi bir qrupa böldüyünü belə qeyd edir:

1) yakutlar; 2) çuvaşlar; 3) Cənubi Sibir türkləri; 4) Abakan türkləri; 5) Çulum türkləri; 6) Şimali Altay türkləri; 7) Xalis Altay türkləri; 8) Monqolustanın qərbindəki türklər; 9) İrtiş və Tobol türkləri; 10) Qara qırğızlar; 11) Qazax-qırğızlar; 12) Şərqi Türkistan Türkləri; 13) Qərbi Türkistan türkləri; 14) Volqaboyu türkləri; 15) Şimali Qafqaz türkləri; 16) Qərb türkləri; 17) Kırım türkləri; 18) Litva Karaimləri; 19) qaqauzlar; 20) Balkan türkləri; 21) Suriya və İraq türkləri (2, s. 63). Burada qeyd edək ki, türk dillərinin təsnifləşdirilməsi prinsipi etnik-geneoloji, tarixi və burada diqqətimizi çəkən coğrafi prinsip diqqətdə saxlanmalıdır. V.Şottun mövcud bölgüsündə isə əsasən etnik və coğrafi amil əsas götürülmüşdür.

"N.Poppe V.Şottun xidmətlərindən danışarkən qeyd edir ki, o, Altay dilləri ailəsi üçün son dərəcə səciyyəvi olan r~z və l~ş səslərini uyğunluqlarını tamamilə düzgün müəyyənləşdirmiş, bəzi Altay dillərinin, məsələn, çuvaş dilinin yerini tamamilə doğru təyin etmiş, bu dilin türk dili (yəni türksistemli dil) olduğunu göstərmişdi.

V.Şott Ural-Altay dillərinin lüğət tərkibindəki və morfoloji quruluşundakı uyğun xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır. V.Şott fin-uyğur dillərini qohumluq əlaqələrinə görə, fin və yaxud «çud» ailəsinə mənsub etmiş, "tatar" adı altında birləşmiş türk, monqol və tunqus dillərini onlara qarşı qoymuşdur" (1, s. 20).

Hindoloq və türkoloq olaraq tanınan Otto fon Bötling türkologiya sahəsində yakut dilinin ilk elmi qrammatikasını hazırlamışdır. Bu tədqiqatda yakut dilinin türk dilləri arasında xüsusi bir yer tutduğu təsdiq olunmuşdur. Bu əsər bu gün də öz dəyərini itirməmişdir.

⁵³ Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. rbayramov924@gmail.com

Həyatının böyük bir hissəsini Rusiyada keçirmiş almaniyalı türkoloq Vilhelm Radlov (1837-1918) da türkologiya sahəsində sanballı əsər və fikirləri ilə tanınan alimlərdəndir. Fridrix Vilhelm Radlov 5 yanvar 1837-ci ildə Prussiya krallığının Brandenburq əyalətinin Berlin şəhərində anadan olmuşdu. Ailənin yeganə övladı idi. Gimmnaziyanı qurtardıqdan sonra 1854-cü ildə Berlin Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuş, əvvəlcə teologiya ilə, sonra tarixi-müqayisəli dilçiliklə maraqlanmış, F.Boppun mühazirələrini dinləmişdi. İki semestr Qall universitetində A.F.Pottun mühazirələrini dinləmiş, şərqsünaslıqla maraqlanmış Ritterin tələbəsi olmuş, X.Şteyental və V.Şottun dərslərini dinləmişdi. Bu vaxtdan onda Ural, Altay dillərinə maraq oyanmış, ora getmək üçün rus dilini öyrənməyə başlamışdı.

Radlov 1858-ci ilin may ayının 20-də Yen Universitetində “Dinin Asiya xalqlarına təsiri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Peterburqda o diplomat P.K.Meyendorfla görüşür, Meyendorf ona Barnaul Dağ məktəbində alman və latın dilləri üzrə müəllimlik etməyi tövsiyə edir. O, 11 may 1859-cu ildə Rusiyaya sədaqət andı içərək hələ Almaniyada ikən nişanlandığı Paulina Avqustina Fromm adlı qızı da özü ilə oraya aparır. Bu vaxtdan etibarən o adını dəyişir və Vasili Vasilyeviç Radlov adlanmağa başlayır.

1860-1861-ci illərdə Radlov Altayda türk dilini öyrənməyə başlayır, xeyli dil və folklor materialı toplayır. Bu illərdə o, Altay və orta Asiyada zəngin material yığıb Peterburqa qayıdır, ezamiyyətinin vaxtının uzadılması üçün icazə alır. Bundan sonra o altayların teleut və şorların, tuvinlərin, qazax və qırğızların, abakan tatarları və xakasların folklor və dil materiallarını toplayır. 1866-cı ildən onun on cildlik “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” adlı məşhur əsərinin I cildi nəşr olunur. Daha sonra 1868-ci ildə onun II, 1870-ci ildə III cildi nəşr olunur. 1896-cı ilədək həmin çoxcildliyin daha 4 cildi nəşr olunur. Bu nəşrlər o dövr üçün böyük elmi-ədəbi yenilik sayılırdı.

1870-ci ildə o, qazaxların “Aqbalı” folklor nümunəsini toplayıb nəşr etdirir. Bunlarla kifayətlənməyən Radlov 1863-1869-cu illərdə altay, Barabin-Qırğız çöllərində, Orta Asiyanın müxtəlif ərazilərində 150-dən çox kurqanda arxeoloji qazıntı aparmış, Altay və Qərbi Sibir türklərinin folklor, etnoqrafiyası, müqayisəli dilçiliyi üzrə qiymətli materiallar toplayıb, universal türkoloq və arxeoloq kimi elmi nüfuz sahibi olmuşdu. 1871-ci ildə Peterburqa qayıdarkən Kazanda dayanan Radlov gözlənmədən Rusiyanın təhsil naziri D.A.Tolstoydan həmin dairənin təhsili üzrə inspektor vəzifəsinə təklif alır. Aradakı kiçik fasilədən istifadə edərək Berlinə, valideynləri ilə görüşmək üçün gedir. 1872-ci ildən Kazan təhsil dairəsində xidməti işinə başlayan Radlov 1884-cü ilədək bu vəzifədə işləyir. Bu ildə Kazan universitetinin professoru N.İ.İlminski İmperator Akademiyasında onun üçün nəzərdə tutulmuş akademik yerinə Radlovun namizədliyini irəli sürür. 1884-cü il noyabrın 7-də İmperator Akademiyasının akademiki seçilir. Tezliklə o, Asiya muzeyinin direktoru vəzifəsinə təyin edilir. 1890-cı ilədək həmin vəzifədə işləyir.

1886-cı ildə Radlov Krıma gedir, 1887-ci ildə Litva və Volına gedib karaimlərin dilini tədqiq edir. Məhz Radlovun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında Monqolustana ekspedisiya təşkil olunur. Onun və Danimarka alimi Tomsonun iştirakı ilə Orxon yazılarının, tonyukuk abidəsinin şifrləri - yazıları oxunur, 1893-cü ildə bu barədə elmi ictimaiyyətə məlumat verilir. Bir ildən sonra o daha 40 Orxon abidəsinin tərcüməsini nəşr etdirir.

1898-ci ildə Radlov D.A.Klemen-Sevin rəhbərliyi altında uyğur ekspedisiyasını təşkil edərək qədim uyğur abidələrinin yazısını oxuyur, bu barədə xeyli elmi material nəşr etdirir.

1894-cü ildə akademik L.İ.Şrenk vəfat edir. İmperiya Akademiyasının prezidenti Böyük knyaz Konstantin Kostantinoviçin rəhbərliyi ilə keçirilən iclasda V.Radlov Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru seçilir. O, ətrafına B.F.Adler, L.Y.Şternberq, S.M. Şirokoqorov kimi dünya şöhrətli mütəxəssisləri toplayır. Peterburqun 200 illik yubileyi ilə bağlı muzeyə I Böyük Pyotrun adı verilir. Radlovun xahişi ilə çar II Nikolay muzeyə gəlib onun zəngin eksponatları ilə tanış olur. Radlov Muzeyin nəşr orqanını təsis edir. Ölümünə qədər Radlov Muzeyin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, mənalı ömrünü bu işə həsr etmişdi. Böyük alim 1918-ci il may ayının 12-də vəfat etmişdir (3).

“Uyğur dili” adlı əsəri ilə tanınmış Fredrix Vilhelm Karl Müller türkologiya elminin uyğurologiya qolunun qurucusu hesab olunur. Mani əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnləri də nəşr etdirən Müller uyğur dilinin öyrənilməsində çox böyük rol oynayan türkoloqlardandır.

Max Müller “Heç bir dilin izah edə bilmədiyi amma bir çox kəlimələr vasitəsilə anlatmağa çalışdığı mənə incəliklərini türk dilində tək bir sözlə izah oluna bilər” deyən bir alman türkoloqudur. [4, s. 34]. Müller türk dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, türk dili bu dildə danışanları dinləmək bu dili öyrənmək niyyətində olmayanlar üçün belə həqiqi bir zövqdür. Müllərə görə, xarici dil olaraq türk dilini öyrənmək o qədər də çətin deyildir, çünki bu dilin qrammatikası sadə və başadüşüləndir.

Leypsiqdə fəaliyyət göstərən türkoloqlardan biri Riçard Hartmandır. O dövrdə yeni qurulmuş Cənub-Şərqi Avropa və İslam İnstitutunda fəaliyyət göstərən və əsl ixtisası islam mədəniyyəti tarixi olan Hartman türkcənin İslam mədəniyyəti tarixindəki önəmini anlayaraq Leypsiqdəki dərslərini daha çox türk dili üzərində qurmuşdur.

Vilhelm Banq əski türkcə ilə əlaqəli çox önəmli əsərlər yazmışdır. Vilhelm Banq uyğur türkcəsi ilə türk ləhcə və dialektlərini qarşılaşdırmış və müqayisə etmişdir. Onun J.Markvart ilə birlikdə yazdığı “Şərqi türk ləhcəsi araşdırmaları” adlı əsəri və “Turfan-Texte”də dərc etdirdiyi mətnlər olduqca əhəmiyyətlidir. Onun türkologiyaya yönəlməsi ilə, xüsusilə, əski uyğur türkcəsi və türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə maraq artmışdır. Onun yaratdığı məktəb sayəsində əski uyğur türkcəsi araşdırmaları bugünkü səviyyəyə gəlmişdir.

Vilhelm Fidrix Karl Gise Qrefsvold Univerisitetində ilahiyat və şərqlə filologiyası üzrə təhsil almışdır. 1899-cu ildən etibarən İstanbul Alman liseyində müəllimlik edən Gise daha sonra Berlin Şərqlə dilləri seminarında işləməyə başladı. Teodar Nöldekin təkidi ilə türk dilləri sahəsində araşdırmalar aparmağa başlayan Gise nəşr etdirdiyi əsərləri ilə türkologiyaya çox böyük xidmətlər göstərmişdir. O, daha çox erkən dövr Osmanlı tarixi və qaynaqları üzərində araşdırmalar aparmışdır.

Gerhard Dörfer türkologiyada çox önəmli əsərlər müəllifi olan bir türkoloqdur. Dörfer xalaclar və xalac dili üzərində də tədqiqatlar aparmış və bu dili müstəqil arxaik oğuz dili hesab edir. O, xalaclardan topladığı materialları da nəşr etdirmişdir. Dörfer altay dilləri, türk-moңqol dil əlaqələri və türk dilindəki fonetik problemlər, eyni zamanda, əski türk şeirinin struktur özəllikləri ilə bağlı çox önəmli tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dillərinin təsnifinə dair öz xüsusi yanaşması olan G.Dörfer türk dillərini yeddi qrupa ayırmışdır: 1) çuvaş dili; 2) yakut dili; 3) oğuz qrupu dilləri; 4) qırpaç qrupu dilləri; 5) uyğur qrupu dilləri; 6) Cənubi Sibir türk dilləri qrupu; 7) Xalac qrupu (2, s. 68-69]. Bunlardan başqa, G.Dörferin Azərbaycan dilinin dialektlərinin də bölgüsünü aparmışdır. Əgər bizim öz tədqiqatçılarımız Azərbaycanın dialekt bölgüsünü yalnız hazırkı Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşdırsa da, məhz Dörfer belə bir bölgü apararaq, əvvəlki bütöv Azərbaycanın dialekt təsnifini vermişdir. Bu çox tədqirəlayiq bir işdir. Dörfer həmin bölgüdə təkcə indiki ilə məhdudlaşmır və Cənubi Azərbaycan, İraq, Gürcüstan, Rusiya (Dərbənd) və sair ərazilərdə yaşayan, əvvəlki bütöv Azərbaycanın tərkib hissələri olan arealları da nəzərə almışdır.

Horst Vilfrid Brands Almaniyada türkologiyanın inkişafında xüsusi rolu olan türkoloqlardandır. Frankfurt türkologiyasının inkişafında rolu olan Brands, xüsusilə, Azərbaycan dili və türk dilləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır.

Almaniyada Meynz Univerisitetində fəaliyyət göstərmiş və İsveç mənşəli türkoloq professor Lars Cohanson Almaniyada türkologiyanın inkişafında mühüm rol oynayan alimlərdən biri sayılır. Apardığı elmi tədqiqatlarla yanaşı, nəşr etdirdiyi “Türkologiya” və “Türk dilləri” adlı jurnallar türkologiyanın önəmli yayınlarındanandır. L.Cohanson daha çox linqvistik problemlər üzərində tədqiqatlar aparmışdır.

Türk dili və ədəbiyyatının ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatlar aparmış Siqrid Klaynmayklın (S.Kleinmichel) araşdırmaları əski Anadolu, özbək, qazax və qırğız dillərinin quruluşlarının müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə təşkil edir.

Əski türk dilinin tədqiq edilməsində böyük rol oynayan və Frankfurt Univerisitetində fəaliyyət göstərən Marsel Erdalın çox önəmli tədqiqat işləri vardır. Onun araşdırmaları, xüsusilə, əski türkcədəki sözlərin strukturu mövzusunda aparılmış ən yaxşı tədqiqatlardandır. M.Erdal bu tədqiqatlarında türk runik əlifbasıyla yazılmış kitabələr, uyğur türkcəsi və qaraxanlı türkcəsində olan şəkilçiləri ətraflı bir şəkildə incələmişdir. Onun “Qədim türk dilinin qrammatikası” əsəri isə A.Qabaindən sonra hazırlanmış ən əhəmiyyətli əski türkcə qrammatikasıdır. M.Erdalın bu araşdırması A.Qabaindən sonra uyğur dili mətnlərindəki yeni məlumatları özündə əks etdirməsi ilə yanaşı, bu məlumatları yeni linqvistik metodlarla işləməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əski türkcə mətnlərinin tarixi sənədlərə qeyd olunması mövzusunda hazırladığı məqalə də bu yöndə əhəmiyyətli fikirlərin əks olunduğu bir araşdırmadır.

Bunlarla yanaşı, Almaniyada Karl Henrix Menqesin türk-slavyan dil əlaqələri və Sibir türk dilləri haqqında; Bamberg Univerisitetinin Türkologiya şöbəsinin professoru Semih Tezcanın türk dillərinin leksikologiyası, etimologiyası, əski türk dili, əski Anadolu türkcəsi haqqında; professor Hans Jürgen Kornrumpfun türk dillərinin leksikoqrafiyası (türkcə-almanca, almanca-türkcə lüğətlərin hazırlanması) haqqında; Münhen Univerisitetində fəaliyyət göstərən Özgür Savaşçının lüğətçiliklə yanaşı, türk dillərinin linqvistik strukturu və onun tədrisi ilə bağlı; Frankfurt Türkologiya İnstitutunda fəaliyyət göstərən Mark Kirçnerin qazax dili, Martin Lüter Univerisitetində çalışan Yakob Taubenin Altay dilləri, Cens Vilkinsin uyğur dili, Hamburg Univerisitetində çalışan türk alimlərdən biri Qorqud Buğdayın Azərbaycan dili və Osmanlı türkcəsi ilə bağlı araşdırmaları bu sahədə maraq doğuran qiymətli əsərlər hesab olunur. Həmçinin Q.Buğdayın hazırladığı Osmanlı türkcəsi haqqındakı əsər, xüsusilə, bu türkcəni öyrənmək istəyənlər üçün vacib qaynaq sayıla bilər.

1920-ci ildən etibarən Berlində aparılan türkoloji araşdırmalara Villy Banq-Kauf (Villy Bang-Kauf) olduqca mühüm təsir göstərmişdir. Berlin Univerisitetində fəaliyyət göstərən Banq-Kauf türkoloji araşdırmalara beynəlxalq səciyyə qazandırmış və Almaniyada Qunnar Karring (Gunnar Jarring), Səadət Çağatay, R.Rahmeti, Sadettin Buluç məşhur türkoloq-mütəxəssislər də yetişdirmişdir.

II Dünya müharibəsindən sonra da Berlində türkoloji araşdırmalar davam etmişdir. 1946-cı ildə keçmiş Berlin Univerisiteti Humbolt Univerisiteti adıyla yenidən açılmış və burada türk dili dərsləri yenidən tədris olunmağa başlandı. Bu unversitetdəki türkoloji tədqiqatlarda Riçard Hartman (Richard Hartmann) və Heynz Geskenin (Heinz Giesecke) rolu çox böyük olmuşdur. Anna Mariya Fon Qaben qədim türk dilləri üzrə apardığı elmi araşdırmalarını uzun müddət davam etdirmiş, qədim türk və özbək dillərinə həsr olunmuş çox qiymətli əsərlər yazmışdır [2, s. 87].

Uyğur türklərindən olan Ablet Semet isə müasir türk dilləri, əski türk dili və ədəbiyyatı, uyğurca, türkcə-çincə-moңqolca dil əlaqələri, Çindəki türk xalqlarının dil, tarix və mədəniyyəti, həmçinin buradakı əski türkcə araşdırmaları haqqında geniş tədqiqatlar aparmışdır.

1954-cü ildə Azərbaycanda anadan olan Nemət Rəhməti Hamburgda islam elmləri, iranşünaslıq və türkologiya ixtisası üzrə təhsil almışdır. 1989-cu ildən bəri Hamburg Univerisitetinin aparıcı mədəniyyət və tarix seminariyasında çalışan Rəhməti, 1993-cü ildən bəri Christian-Albret Kiel-in Şərqsünaslıq seminariyasında da çalışır. Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti, ənənəvi və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, İran Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan türk və fars münasibətləri ilə bağlı araşdırmalar aparır.

Bu gün Almaniyada türkologiya ilə bağlı tədqiqatlar aparan bir çox qurumlar və institutlar vardır. Alman türkoloqları türkologiyanın sadəcə bir sahəsi ilə maraqlanmamışlar. Dil sahəsində tədqiqat aparan alimlərin ədəbiyyat sahəsində də tədqiqatları vardır. Məsələn, H.J.Kisslinq həm tarix, həm də dil sahəsində araşdırmalar aparmışdır. G.Dörfer həm əski türkcə, həm türk dilləri ilə, həm də altayşünaslıqla maraqlanmış və bu sahələr üzrə çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, Almaniyada türkologiyaya xidmət edən türkoloqların hamsı mənşəcə alman deyildir. Göründüyü kimi, bu sahədə Semih Tezcan, Fikret Adanır, Nemat Rahmati kimi türk-müsəlman mənşəli türkoloqları da misal göstərə bilərik.

Bir sözlə, Almaniya türk dillərinin tədqiqi, araşdırılması, öyrənilməsi sahəsində xüsusi institut və elmi mərkəzlər yaradan ölkələrdən biridir. Bu ölkədə türkologiyaya maraq qədim zamanlardan olmuşdur və hal-hazırda da Almaniya və Türkiyə dövlətlərinin hərtərəfli möhkəm əlaqələri bu işin yüksək səviyyədə davam, inkişaf etdiyini göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov M. I Türkoloji qurultayda Altay dilləri məsələsi / I Bakı Türkoloji Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 19-21
2. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 346 s.
3. Gül. B. Almaniya türkoloji çalışmaları. Türkbilg, (11), Ankara, 2006, s. 56-117 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/143064> 17.10.2021
4. Güzel A., Bann E. Yabancı dil olarak türkçe öğretimi. Ankara: Akçağ, 2013, 310 s.

Açar sözlər: türk dilləri, öyrənilmə tarixi, Almaniya türkoloji araşdırmalar, türkoloji mərkəzlər, alman türkoloqları

Ключевые слова: турецкие языки, история изучения, тюркологические исследования в Германии, тюркологические центры, немецкие тюркологи.

Key words: Turkish languages, history of study, Turkic studies in Germany, Turkic centers, German Turkologists.

Almaniya türk dillərinin öyrənilməsi tarixinə ümumi baxış

Xülasə

Məqalədə türk dillərinin, ümumən türkologiyanın Almaniya araşdırılması tarixinə nəzər salınır. Almaniya türk dillərinin öyrənilməsinə marağın yaranma təbəblərinə toxunulur. Türk və alman xalqları arasında tarixən müxtəlif istiqamətli əlaqələrin yaranması onların bir-birlərinin dillərinə, mədəniyyətlərinə, ədəbiyyatlarına marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bu maraq sonradan daha peşkar bir fəaliyyətə təkan vermişdir. Məqalədə tarixən türkologiya sahəsində mühüm tədqiqatları ilə diqqət çəkən alman alim-türkoloqları və onların iş prinsipləri barədə ümumi məlumat verilir. Belə türkoloqlar və onların tədqiqatları dəyərləndirilərək, əhəmiyyətindən danışılır. Qeyd olunur ki, Almaniya dünyada mövcud olan türkoloji araşdırmaların aparılması və türkoloji mərkəzlərin fəaliyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir ölkədir.

Обзор истории изучения турецкого языка в Германии

Резюме

В статье рассматривается история изучения тюркских языков и тюркологии в Германии в целом. Обсуждаются причины интереса к изучению турецкого языка в Германии. Установление исторически разнообразных отношений между тюркскими и немецкими народами привело к росту их интереса к языкам, культурам и литературам друг друга. Этот интерес позже привел к более профессиональной деятельности. В статье представлена общая информация о немецких тюркологах и принципах их работы, которые исторически привлекали внимание своими важными исследованиями в области тюркологии. Оцениваются такие тюркологи и их исследования, обсуждается их важность. Отмечается, что Германия является важной страной с точки зрения проведения тюркологических исследований и деятельности тюркологических центров в мире.

An overview of the history of learning Turkish in Germany

Summary

The article examines the history of the study of the Turkic languages and Turkic studies in Germany as a whole. The reasons for the interest in learning the Turkish language in Germany are discussed. The establishment of historically diverse relations between the Turkic and German peoples led to an increase in their interest in each other's languages, cultures and literatures. This interest later led to more professional activities. The article provides general information about German Turkologists and the principles of their work, which have historically attracted attention with their important studies in the field of Turkology. Such Turkologists and their research are evaluated, their importance is discussed. It is noted that Germany is an important country in terms of conducting Turkic studies and the activities of Turkic centers in the world.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Садагат Мамедага кызы Искендерова⁵⁴
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В основе обучения иностранному языку лежат дидактические принципы – исходные положения, призванные определять стратегию и тактику обучения везде, поскольку они связаны с *целями, содержанием, методами, приемами, организацией* обучения и проявляются во взаимосвязи и взаимозависимости. Один из важных дидактических принципов является принцип воспитывающего обучения.

Развитие самостоятельности и самоорганизации учащихся предполагает такую организацию, при которой учащиеся чувствовали себя полноправными субъектами этого процесса, умели бы организовывать свою деятельность по изучению иностранного языка и овладению им. Но ведущим методическим принципом является принцип коммуникативной направленности, при которой обучение должно строиться таким образом, чтобы вовлекать учащихся в устную (аудирование, говорение) и письменную (чтение, письмо) коммуникацию, т.е. общение на изучаемом языке на протяжении всего курса. А принцип, который определяет отбор и организацию учебного материала: тематику, сферы общения, ситуации общения возможные в заданных условиях называется принцип коммуникативной направленности. Этот принцип ставит перед необходимостью соответствующей организации самого учебно-воспитательного процесса, деятельности учащихся в нем, использования различных организационных форм для включения каждого в общение при помощи разнообразных игр, в том числе и ролевых.

К важным методическим принципам следует отнести, принцип дифференцированного и интегрированного как специфический для этого предмета. Необходимо проводить разграничение в обучении устной и письменной речи, аудированию и говорению, чтению и письму, подготовленной или неподготовленной речи, поскольку в обучении этих видов речи решаются методические задачи и используются упражнения, выполнения которых должно вести к овладению требуемыми навыками и умениями. Принцип интеграции имеет место при работе над языковым материалом, когда обучение производится по произношению, слову, грамматике ведется на речевой единице: слове, словосочетании, предложении, сверхфразовом единстве.

Учебный процесс предлагается строить интегрированно – параллельно развивать все виды речевой деятельности, исходя из их взаимосвязи.

В обучении иностранному языку большую роль играет принцип учета родного языка. В лингвистическом плане для прогнозирования трудностей при обучении произносительной, грамматической и лексической сторонам изучаемого языка; при обучении графике и орфографии; при семантизации. В психологическом плане для определения структуры речевых действий, какие действия и сколько их нужно произвести, чтобы выработать навыки, необходимые для формирования речевых умений; где возможен перенос, где только корректировка, а где формирование заново.

Принцип сознательности в обучении иностранным языкам признается в методике в качестве одного из ведущих, поскольку сознательность играет важную роль в овладении предметом; она дает возможность повышать интеллектуальный потенциал этого учебного предмета, суть которого заключается в обучении пониманию мыслей и их выражению для учащихся. Изучение иностранного языка на сознательной основе обеспечивает учащемуся осуществление *самоконтроля и самокоррекции*.

В обучении иностранному языку особая роль принадлежит *принципу активности*, поскольку овладение изучаемым языком возможно если каждый является активным участником учебного процесса. Если он вовлечен в речевую деятельность на протяжении всего курса выполняется с желанием и интересом. В изучении иностранного языка различают интеллектуальную, речевую и эмоциональную активность. Они в совокупности обеспечивают благоприятные условия для овладения языком. Интеллектуальная активность достигается постановкой правильных вопросов. Эмоциональная активность проявляется тогда, когда учащиеся получают удовольствие, когда им нравится изучаемый язык. Речевая активность возникает при устном общении и чтении и во многом определяется интеллектуальной и эмоциональной активностью, которая его «питает». Она необходима не только на начальном этапе, но на всех этапах, при произношении, при чтении вслух слов, при использовании звукозаписи.

Особое место в изучении иностранных языков занимает принцип наглядности. Наглядность в методике обучения языкам создает условия для чувственного восприятия, привносит вторую действительность в учебно-воспитательный процесс. Формирование умений связного высказывания и ведение беседы на изучаемом языке в искусственных условиях изучения языка немислимо без широкого использования наглядности, позволяющей моделировать ситуации общения, стимулировать монологическую и диалогическую речь. Формирование техники чтения также осуществляется с помощью слуховой и зрительной наглядности. Учащимся предоставляется возможность слышать, как читает носитель языка и соотносить услышанное с конкретными картинками, предметами. Особую роль приобретают при обязательном образовании *принцип доступности и посильности*. Их действие проявляется в том, чтобы обучение строилось на уровне возможностей учащихся, чтобы не были непреодолимые трудности. Посильность предполагает построение учебно-воспитательного процесса по языку с учетом реальных возможностей

⁵⁴ Преподаватель Центра иностранных языков АДПУ

учащихся. Это должно найти отражение в объеме предлагаемого материала, что в действительности они могут усвоить, и в определении качества усвоения.

Принцип прочности приобретает особое значение в обучении иностранному языку. Поскольку изучение языка сопряжено с постоянным ростом знания единиц языка и речи. Прочность обеспечивается содержательностью изучаемого материала, ощущением важности для общения в устной речи; чтении, и яркостью преподнесения его при ознакомлении с ним учащихся, когда создаются живые образы, устанавливаются ассоциации, когда в момент ознакомления затронуты чувства и мышление.

Принцип индивидуализации в обучении возможен при хорошем знании учащегося педагога. Воспитание активной, всесторонне развитой личности, овладением коммуникативной функцией иностранного языка непременно предполагает учет индивидуальных особенностей учащегося, каковы его природные данные, что он знает и умеет, к чему у него проявляется особый интерес.

Наряду с принципами выделяются *методы обучения и методы воспитания*. *Методом* называют принципиальное направление в обучении иностранным языкам, характеризующееся определенными целями, содержанием и принципом обучения. Слово метод означает путь-систему обучения внутри какого-либо направления, отражающую концепцию автора или авторов, предложившего его, например, *метод Франсуа Гуэна, метод Пальмера* внутри прямого метода направления. Слово «метод» указывает на путь-способ упорядоченной взаимосвязанной деятельности учителя и учащихся внутри какой-либо системы, на технологическую операцию, обеспечивающую взаимодействие обучающей и обучаемой сторон и входящую в качестве компонента в технологию обучения, непосредственно связанную с проблемой, как учить, если исходит из того, что организация и осуществление педагогического процесса происходит;

-*посредством методов обучения, реализуемых в методических приемах;*

-*с учетом возраста учащихся;*

-*при использовании разных организационных форм работы учащихся.*

-*с учетом возраста учащихся, уровня их подготовки по иностранному языку и общего развития, степени обученности, учебного материала и времени, отводимого на его изучение.*

Методы в этом ряду занимают первое место, у обучающего и у обучаемого одни и те же цели, у обучающего подвести, а у обучаемого прийти к конечным результатам, достижение, которых возможно в конце курса обучения.

Организация учебного процесса по иностранному языку должна быть организацией деятельности. Учитель организует ознакомление учащихся с учебным материалом, организует тренировку, необходимую для формирования у них навыков и речевых умений, организует применение изучаемого материала в решении коммуникативных задач, понять иноязычную речь и узнать или узнать в ходе беседы на иностранном языке что-то, прочитать и получить какую-нибудь информацию.

В организующую функцию учителя входит организация учения каждого и группы не только на уроке, но и внеурочное время дома. Сюда также входит привитие школьникам навыков и умений самостоятельного труда по иностранному языку и осуществление самоконтроля в ходе работы, показ общности в умениях, приобретаемых ими по другим предметам.

Обучающая функция учителя состоит в том, что ему нужно что-то объяснить, разъяснить, сообщить, комментировать, корректировать и тем самым обогатить знания учащихся по языку и через изучаемый язык: увеличить словарный запас, знания по сочетанию слов, знания реалий и т.п., расширить их возможности практически пользоваться ими в устной и письменных формах общения, формируя при этом необходимые качества личности.

Контролирующую функцию учитель осуществляет при ознакомлении, тренировке и применении и проявляется она в том, что в ходе ознакомления учащегося с новым материалом учитель устанавливает, понял школьник или не понял его; в ходе тренировки правильно или неправильно выполняются действия с учебным материалом, то что неправильно, в ходе усваиваемого материала устанавливается выполнена или не выполнена коммуникативная функция.

Итак, существует тесное взаимодействие учителя и учащегося в учебном процессе, что должно определять методы работы одного и другого. Методы, используемые учителем, должны отражать его организующую, обучающую и контролирующую функции и обеспечивать учащемуся возможность ознакомления, тренировки и применения для достижения целей, стоящих перед ним в изучении иностранного языка.

К основным методам, основным технологическим операциям относят *ознакомление, тренировку и применение* и сопутствующий каждому –*контроль* включающий коррекцию и оценку. В психологическом плане эти технологические операции, являясь путями достижения поставленной цели указывают и на последовательность в учении от ознакомления через тренировку к применению, т.е. этапы работы по усвоению учебного материала, при этом на каждом из них должен быть *самоконтроль и самокоррекция*.

Использование различных источников информации и ознакомлении учащихся с новым материалом несколько усложняет работу, четко организовать работу ученика и проконтролировать ее. Это является причиной того, что в практике обучения источником информации является учитель. Он бывает чрезмерно активен, нередко объясняет то, что и так понятно учащимся.

Современные средства обучения, находящиеся в распоряжении учителя и учащихся, создают необходимые условия для организации тренировки и ее осуществления. Интенсивная тренировка может обеспечиваться использованием лабораторного практикума, работа с которым позволяет каждому учащемуся многократно воспринимать учебный материал, подаваемый диктором – носителем изучаемого языка, и воспроизводит его, выполняя задания по образцу. Тренировку можно организовать и с помощью киноколец, упражнений в чтении за диктором, при работе с видеозаписью. Важно чтобы каждый тренировался в слушании, произнесении, чтении и письме столько, сколько нужно для выработки навыка, делал это с интересом.

В распоряжении учителя находятся различные материальные средства, призванные помогать ему в организации и проведении учебно-воспитательного процесса, успех в обучении иностранному языку во многом определяется умением учителя пользоваться ими. Часто к основным средствам обучения относят книгу и учебник учителя, а другие – вспомогательным. Основным для учителя является Программа по иностранным языкам и книга для учителя, грамматический справочник, словари, лингвфонный практикум, звукозаписи, кинофильмы, таблицы и т. п.

Помимо *основных*, назовем *вспомогательные* для учителя – методическая, дидактическая и педагогическая литература.

В структуру книги для учителя входит *вводная часть, почетвертное и поурочное планирование*.

В последние годы в педагогическом образовании происходят большие изменения, которые охватывают практически все стороны учебного процесса. Всё чаще поднимается вопрос о применении современных педагогических технологий в обучении иностранным языкам. Появляются новые методы и формы обучения, которые, в свою очередь, представляют не только различные технологии средства обмена и передачи информации, с помощью которых осуществляется учебный процесс, но и одну большую систему методов обучения, направленных на развитие коммуникативных знаний учащихся, улучшение навыков речи. Основная задача иностранного языка состоит в обучении практическому овладению иностранным языком, в формировании базисных знаний, то есть способности осуществлять иноязычное и интернациональное общение с носителями языка. Поиск новых педагогических технологий связан с нехваткой у учащихся мотивации к изучению иностранного языка. Очень часто положительная мотивация отсутствует, так как при изучении иностранного языка учащиеся сталкиваются с некоторыми трудностями и не усваивают материал в силу своих психологических особенностей. Опыт работы показывает, что использование различных, современных, свежих источников и средств провоцирует у слушателей интерес, повышает их мотивацию к учебе. *Педагогическая технология* – это совокупность приемов, область педагогического знания, отражающая характеристики глубинных процессов педагогической деятельности, особенности их взаимодействия, управление 39 которыми обеспечивает необходимую эффективность учебно-воспитательного процесса.

В настоящее время понятие «*SMART*» является главным назначением развития образовательных систем. Основным источником знаний является электронный, образовательный интернет - контент, технологическими операциями являются обеспечение обратной связи учителей и учащихся, обмен знаниями между ними.

SMART-образование способно обеспечить высокий уровень обучения, соответствующий задачам и возможностям сегодняшнего мира, позволит молодым людям приспособиться в условиях быстроменяющейся, неустойчивой среды, обеспечит переход от книжного контента к активному с помощью единого общего хранилища учебных материалов при наличии аналитической системы поиска. Качество учебных материалов в хранилище должно постоянно контролироваться за счет внедрения различных материалов и работать в единой связке с системами управления учебным процессом. Рассматривая актуальные, инновационные технологии, следует подробнее остановиться на теме использования Интернет-ресурсов в обучении иностранного языка. Возможности использования онлайн-ресурсов громадны. С помощью веб-ресурсов можно осуществлять следующие задачи:

- включать материалы сети в содержание урока;
- осуществлять самостоятельный поиск информации учащимися в рамках работы над проектом;
- организовать и развивать умения и навыки чтения, используя материалы из сети любой степени сложности;
- улучшать навыки аудирования на основе звуковых текстов сети онлайн-ресурсов;
- пополнять словарный запас лексикой, сокращениями современного иностранного языка; изучать культуру того или иного языка.

В настоящий момент существует большое количество сайтов, посвященных самостоятельному изучению иностранных языков. На таких сайтах можно найти готовые уроки преподавателей иностранных языков, упражнения, аудиозаписи, непонятные для учащегося грамматические пояснения.

Список используемой литературы:

1. Аркусова, И. В. Современные педагогические технологии при обучении иностранному языку (структурно-логические таблицы и практика применения) / И.В. Аркусова. - М.: НОУ ВПО МПСИ. 2014. – 128 с.
2. Архипова, И. Г. Церковнославянский язык для детей. Пособие для учителей / И.Г. Архипова. - М.: ИНТЕЛЛЕКТИК. 2015. – 885 с.
3. Бим, И. Л. Профильное обучение иностранным языкам на старшей ступени общеобразовательной школы. Проблемы и перспективы / И.Л. Бим. - Л.: Просвещение. 2014. – 168 с.
4. Вопросы методики обучения иностранным языкам за рубежом. - Л.: Просвещение, 2015. – 192 с.
5. Обучение иностранным языкам. - М.: Кадо. 2015. - 320 с.
6. Пассов, Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е.И. Пассов. - М.: Русский язык. 2015. - 216с.
7. Щукин, А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам / А.Н. Щукин. - М.: Филоматис, 2014. – 188 с.

Ключевые слова: Аудирование, навыки, ресурсы, интеграция, самокоррекция, информация, технология, СМАРТ-образование

Açar sözlər: dinləmək, bacarıq, ehtiyatlar, integrasiya, özünükorrektə, informasiya, texnologiya

Key words: skills, resource, integration, selfcorrection, information, technology, smart education.

Технология обучения иностранному языку

Резюме

Изучение иностранного языка на сознательной основе обеспечивает учащемуся осуществление самоконтроля. В обучении иностранному языку особая роль принадлежит принципу активности. В настоящее время понятие "СМАРТ" является главным назначением развития образовательных систем. Основным источником знаний является электронный образовательный интернет. "СМАРТ" - образование способно обеспечивать высокий уровень обучения. С помощью веб-ресурсов можно осуществлять самостоятельный поиск информации учащимися организовать и развивать навыки чтения, улучшать навыки аудирования на основе звуковых текстов пополнять словарный запас, изучать культуру языка и т.д.

Xarici dilin öyrənilməsinin texnologiyası

Xülasə

Xarici dilin şüurlu şəkildə öyrənilməsi tələbənin özünə nəzarətini təmin edir. Dilin öyrənilməsində aktivlik prinsipi əsas rol oynayır. Hal-hazırda "Smart" anlayışı təhsil sisteminin inkişafına xidmət edir. Biliyin əsas mənbəyi-maarifləndirici elektron internetdir. Smart-təhsil yüksək səviyyəni təmin etməyə qadirdir. Veb resursların köməyi ilə tələbənin müstəqil olaraq informasiya toplaması, icra bacarığının təşkiki və inkişafı, dinləmə bacarığının da formalaşması (səsli tekstlərə qulaq asaraq) mümkündür. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, dilin mədəniyyətini öyrənmək də vacib məsələlərdəndir.

Technology of learning a foreign language

Summary

Conscious learning of a foreign language provides the student with self-control. The principle of activity plays a key role in language learning. Currently, the concept of "smart" serves the development of the education system. The main source of knowledge is the enlightening electronic Internet. Smart-able to provide a high level of education. With the help of web resources, it is possible for students to independently gather information, organize and develop listening skills (by listening to audio texts). Enriching the vocabulary and studying the culture of the language are also important issues.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

DEVELOPING MATERIALS OF ESP FOR ECONOMICS MAJOR

What is ESP? The aim of the ESP is to determine the needs of a specific group of learners. ESP is often divided into English for Academic Purposes (EAP) and English for Occupational Purposes (EOP). Further sub-divisions of EOP are sometimes made into business English, professional English (e.g. English for doctors, lawyers) and vocational English (e.g. English for tourism, nursing, aviation, bricklaying). ESP Characteristic According to Dudley-Evans (2001) the absolute characteristics of ESP are: 1. ESP is designed to meet the specific needs of the learners. 2. ESP makes use of the underlying methodology and activities of the specialism it serves. 3. It is centred not only on the language (grammar, lexis, register), but also the skills, discourses and genres appropriate to those activities. ESP practitioners are also becoming increasingly involved in intercultural communication and the development of intercultural competence. For Dudley-Evans (2001) the defining characteristic of ESP is that teaching and materials are based on the results of a needs analysis. The key questions are: 1. What do students need to do with English? 2. Which of the skills do they need to master and how well? 3. Which genres do they need to master either for comprehension or production purposes? Traditionally ESP courses were typically designed for intermediate or advanced adult learners. Nowadays many students can start to learn academic or vocational English at an earlier age and at a lower level of proficiency. Why is ESP important? ESP has become increasingly important as: 1. There has been an increase in vocational training and learning throughout the world. 2. With the spread of globalisation has come the increasing use of English as the language of international communication. More and more people are using English in a growing number of occupational contexts. 3. Students are starting to learn and therefore master general English at a younger age, and so move on to ESP at an earlier age. An increasing number of learners are taught in English medium schools using approaches such as CLIL (Content and Language Integrated Learning).. Some teachers are afraid of making the transition from teaching general English to teaching ESP. There is also the danger that the novice ESP teacher will only use materials that they feel comfortable with and will not stretch their learners. ESP Teacher's Competence Bell (2002) argues that the depth of knowledge of a subject matter that a teacher requires depends on a number of variables which include: 1. How much do the learners know about their specialism? 2. Are the students pre-experience or post-experience learners? 3. How specific and detailed are the language, skills and genres that the learners need to learn? Although you perhaps don't need to be an expert in a specialist area, you do need to have some awareness and feel for a particular vocational area. Bell (2002) advocates the three Cs for helping teachers to improve their knowledge and skills in a particular area of ESP. 1. Curiosity The teacher should be interested in the subject area and want to learn more. 2. Collaboration Teachers should seek out subject specialists, show them their work and ask for their feedback. 3. Confidence Confidence will grow as teachers explore the new subject matter, engage with subject specialists and learn from their learners. ESP Teaching Material Harding (2007) stresses that the general skills that a general English teacher uses e.g. being communicative, using authentic materials and analysing English in a practical way are also applicable to ESP. He also suggests that teachers should: 1. Think about what is needed and don't just follow an off-the-shelf course or course book. 2. Understand the nature of their students' subject area. 3. Work out their language needs in relation to their specialism. 4. Use contexts, texts, situations from their subject area. 5. Use authentic materials. 6. Make the tasks as authentic as possible. 7. Motivate the students with variety, relevance and fun. 8. Take the classroom into the real world and bring the real world into the classroom. Like it or not, the days of the EFL generalist teacher may be numbered, so it might just be time to explore the possibility of working in ESP!

How is English for Specific Purposes (ESP) different from English as a Second Language (ESL), also known as general English? The most important difference lies in the learners and their purposes for learning English. ESP students are usually adults who already have some acquaintance with English and are learning the language in order to communicate a set of professional skills and to perform particular job-related functions. An ESP program is therefore built on an assessment of purposes and needs and the functions for which English is required. ESP concentrates more on language in context than on teaching grammar and language structures. It covers subjects varying from accounting or computer science to tourism and business management. The ESP focal point is that English is not taught as a subject separated from the students' real world (or wishes); instead, it is integrated into a subject matter area important to the learners. However, ESL and ESP diverge not only in the nature of the learner, but also in the aim of instruction. In fact, as a general rule, while in ESL all four language skills; listening, reading, speaking, and writing, are stressed equally, in ESP it is a needs analysis that determines which language skills are most needed by the students, and the syllabus is designed accordingly. An ESP program, might, for example, emphasize the development of reading skills in students who are preparing for graduate work in business administration; or it might promote the development of spoken skills in students who are studying English in order to become tourist guides. As a matter of fact, ESP combines subject matter and English language teaching. Such a combination is highly motivating because students are able to apply what they learn in their English classes to their main field of study, whether it be accounting, business management, economics, computer science or tourism. Being able to use the vocabulary and structures that they learn in a meaningful context reinforces what is taught and increases their motivation. The students' abilities in their subject-matter fields, in turn, improve their ability to acquire English. Subject-matter knowledge gives them the context they need to understand the English of the classroom. In the ESP class, students are shown how the subject-matter content is expressed in English. The teacher can make the most of the students' knowledge of the subject matter, thus helping them learn English faster. The term "specific" in ESP refers to the specific purpose for learning English. Students approach the study of English through a field that is already known

and relevant to them. This means that they are able to use what they learn in the ESP classroom right away in their work and studies. The ESP approach enhances the relevance of what the students are learning and enables them to use the English they know to learn even more English, since their interest in their field will motivate them to interact with speakers and texts. ESP assesses needs and integrates motivation, subject matter and content for the teaching of relevant skills. The responsibility of the teacher. As an ESP teacher, you must play many roles. You may be asked to organize courses, to set learning objectives, to establish a positive learning environment in the classroom, and to evaluate student's progress. Organizing Courses You have to set learning goals and then transform them into an instructional program with the timing of activities. One of your main tasks will be selecting, designing and organizing course materials, supporting the students in their efforts, and providing them with feedback on their progress. Setting Goals and Objectives You arrange the conditions for learning in the classroom and set long-term goals and short-term objectives for students achievement. Your knowledge of students' potential is central in designing a syllabus with realistic goals that takes into account the students' concern in the learning situation. Creating a Learning Environment Your skills for communication and mediation create the classroom atmosphere. Students acquire language when they have opportunities to use the language in interaction with other speakers. Being their teacher, you may be the only English speaking person available to students, and although your time with any of them is limited, you can structure effective communication skills in the classroom. In order to do so, in your interactions with students try to listen carefully to what they are saying and give your understanding or misunderstanding back at them through your replies.

Learners must be self-confident in order to communicate, and you have the responsibility to help build the learner's confidence. Evaluating Students The teacher is a resource that helps students identify their language learning problems and find solutions to them, find out the skills they need to focus on, and take responsibility for making choices which determine what and how to learn. You will serve as a source of information to the students about how they are progressing in their language learning. The responsibility of the student What is the role of the learner and what is the task she faces? The learners come to the ESP class with a specific interest for learning, subject matter knowledge, and well-built adult learning strategies. They are in charge of developing English language skills to reflect their natelanguage knowledge and skills. Interest for Learning People learn languages when they have opportunities to understand and work with language in a context that they comprehend and find interesting. Students will acquire English as they work with materials which they find interesting and relevant and which they can use in their professional work or further studies. The more learners pay attention to the meaning of the language they hear or read, the more they are successful; the more they have to focus on the linguistic input or isolated language structures, the less they are motivated to attend their classes. The ESP student is particularly well disposed to focus on meaning in the subject-matter field. In ESP, English should be presented not as a subject to be learned in isolation from real use, nor as a mechanical skill or habit to be developed. English should be presented in authentic contexts to make the learners acquainted with the particular ways in which the language is used in functions that they will need to perform in their fields of specialty or jobs. Subject-Content Knowledge Learners in the ESP classes are generally aware of the purposes for which they will need to use English. Having already oriented their education toward a specific field, they see their English training as complementing this orientation. Knowledge of the subject area enables the students to identify a real context for the vocabulary and structures of the ESP classroom. In such way, the learners can take advantage of what they already know about the subject matter to learn English. Learning Strategies Adults must work harder than children in order to learn a new language, but the learning skills they bring to the task permit them to learn faster and more efficiently. The skills they have already developed in using their native languages will make learning English easier. Although you will be working with students whose English will probably be quite limited, the language learning abilities of the adult in the ESP classroom are potentially immense. Educated adults are continually learning new language behaviour in their native languages, since language learning continues naturally throughout our lives. They are constantly expanding vocabulary, becoming more fluent in their fields, and adjusting their linguistic behaviour to new situations or new roles. ESP students can exploit these innate competencies in learning English.

Economics is the social science that analyzes the production, distribution, and consumption of goods and services. Economics aims to explain how economies work and how economic agents interact. Economic analysis is applied throughout society, in business, finance and government, but also in crime, education, the family, health, law, politics, religion, social institutions, war, and science. At the turn of the 21st century, the expanding domain of economics in the social sciences has been described as economic imperialism.

Common distinctions are drawn between various dimensions of economics. The primary textbook distinction is between microeconomics, which examines the behavior of basic elements in the economy, including individual markets and agents (such as consumers and firms, buyers and sellers), and macroeconomics, which addresses issues affecting an entire economy, including unemployment, inflation, economic growth, and monetary and fiscal policy. Other distinctions include: between positive economics (describing "what is") and normative economics (advocating "what ought to be"); between economic theory and applied economics; between mainstream economics (more "orthodox" dealing with the "rationality-individualism-equilibrium nexus") and heterodox economics (more "radical" dealing with the "institutions-history-social structure nexus"); and between rational and behavioral economics.

Microeconomics. Economists study trade, production and consumption decisions, such as those that occur in a traditional marketplace.

Microeconomics, like macroeconomics, is a fundamental method for analyzing the economy as a system. It treats households and firms interacting through individual markets as irreducible elements of the economy, given scarcity and government

regulation. A market might be for a product, say fresh corn, or the services of a factor of production, say bricklaying. The theory considers aggregates of quantity demanded by buyers and quantity supplied by sellers at each possible price per unit. It weaves these together to describe how the market may reach equilibrium as to price and quantity or respond to market changes over time. Such analysis includes the theory of supply and demand. It also examines market structures, such as perfect competition and monopoly for implications as to behavior and economic efficiency. Analysis of change in a single market often proceeds from the simplifying assumption that relations in other markets remain unchanged.

In microeconomics, production is the conversion of inputs into outputs. It is an economic process that uses inputs to create a commodity for exchange or direct use. Production is a flow and thus a rate of output per period of time. Distinctions include such production alternatives as for consumption (food, haircuts, etc.) vs. investment goods (new tractors, buildings, roads, etc.), public goods (national defense, small-pox vaccinations, etc.) or private goods (new computers, bananas, etc.), and "guns" vs. "butter".

Opportunity cost refers to the economic cost of production: the value of the next best opportunity foregone. Choices must be made between desirable yet mutually exclusive actions. It has been described as expressing "the basic relationship between scarcity and choice.". The opportunity cost of an activity is an element in ensuring that scarce resources are used efficiently, such that the cost is weighed against the value of that activity in deciding on more or less of it. Opportunity costs are not restricted to monetary or financial costs but could be measured by the

real cost of output forgone, leisure, or anything else that provides the alternative benefit. Inputs used in the production process include such primary factors of production as labour services, capital (durable produced goods used in production, such as an existing factory), and land (including natural resources). Other inputs may include intermediate goods used in production of final goods, such as the steel in a new car. Economic efficiency describes how well a system generates desired output with a given set of inputs and available technology. Efficiency is improved if more output is generated without changing inputs, or in other words, the amount of "waste" is reduced.

The production-possibility frontier (PPF) is an expository figure for representing scarcity, cost, "butter"). The PPF is a table or graph (as at the right) showing the different quantity combinations of the two goods producible with a given technology and total factor inputs, which limit feasible total output. Each point on the curve shows potential total output for the economy, which is the maximum feasible output of one good, given a feasible output quantity of the other good.

Scarcity is represented in the figure by people being willing but unable in the aggregate to consume beyond the PPF) and by the negative slope of the curve. If production of one good increases along the curve, production of the other good decreases, an inverse relationship. This is because increasing output of one good requires transferring inputs to it from production of the other good, decreasing the latter. The slope of the curve at a point on it gives the trade-off between the two goods. It measures what an additional unit of one good costs in units forgone of the other good, an example of a real opportunity cost.

Still, in a market economy, movement along the curve may indicate that the choice of the increased output is anticipated to be worth the cost to the agents. By construction, each point on the curve shows productive efficiency in maximizing output for given total inputs. A point inside the curve (as at A), is feasible but represents production inefficiency (wasteful use of inputs), in that output of one or both goods could increase by moving in a northeast direction to a point on the curve. Examples cited of such inefficiency include high unemployment during a business-cycle recession or economic organization of a country that discourages full use of resources.

Much applied economics in public policy is concerned with determining how the efficiency of an economy can be improved. Recognizing the reality of scarcity and then figuring out how to organize society for the most efficient use of resources has been described as the "essence of economics," where the subject "makes its unique contribution."

Specialization is considered key to economic efficiency based on theoretical and empirical considerations. Different individuals or nations may have different real opportunity costs of production, say from differences in stocks of human capital per worker or capital/labour ratios. According to theory, this may give a comparative advantage in production of goods that make more intensive use of the relatively more abundant, thus relatively cheaper, input. Even if one region has an absolute advantage as to the ratio of its outputs to inputs in every type of output, it

may still specialize in the output in which it has a comparative advantage and thereby gain from trading with a region that lacks any absolute advantage but has a comparative advantage in producing something else.

It has been observed that a high volume of trade occurs among regions even with access to a similar technology and mix of factor inputs, including high-income countries. This has led to investigation of economies of scale and agglomeration to explain specialization in similar but differentiated product lines, to the overall benefit of respective trading parties or regions.

There are many other subjects and points of topics for ESP in Economics.

Any instructor before starting his course is to absorb all main points of the subject.

Ədəbiyyat

1. English for Specific Purposes ETIC publications English for Academic Purposes R.R. Jordan, Alan Matthews, p.-7-23(11, 14)
2. Developing a Flexible ESP programme Design. R.G.D. Chamberlain, M.K.S. Flanagan
3. www.researchgate.net
4. www.teachingenglish.org.uk

Xülasə

Oxucuya təqdim olunmuş məqalədə “Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili” fənnini tədris edən müəllimlərin problemləri əks olunmuşdur və onlara kömək məqsədi ilə bəzi məsləhətlər verilir. Məqalədə “Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili” fənninin məqsədləri, tapşırıqları, xüsusiyyətləri təsvir olunur. Nümunə kimi bu fənnin iqtisadiyyat ixtisası tələbələri üçün tədrisi göstərilə bilər. İqtisadiyyat ixtisasının mövzularının geniş təhlili verilir. Yuxarıda qeyd olunan fənnin müəllimləri bu mövzular üzərində işləyib tədrisin səviyyəsini artırma bilərlər.

Резюме

Представленная читателю статья посвящена проблемам педагогов английского языка преподающих предмет «Английский для особых целей». В статье дается определение выше указанного предмета, цели, задачи и специфика при преподавании. Расширенный анализ тем для студентов экономистов, разработанный в данной статье позволяет педагогам английского языка понять, что необходимо знать для преподавания английского для особых целей.

RƏYŞİ: dos. E.Vəliyeva

ФОНОГРАММА - СПЕЦИФИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Все возрастающая популярность использования звукозаписи в обучении иностранным языкам явилась следствием тех неоспоримых преимуществ, которыми наделяется учебно-воспитательный процесс, оснащенный фонограммами надлежащего типа. За все время существования методики преподавания иностранных языков с помощью средств звукозаписи оказалось возможным: фиксировать иноязычную речь во времени и пространстве для последующего использования а соответствующей учебной ситуации, демонстрировать сам объективизация-иноязычную звучащую речь, препарировать «законсервированную речь» в соответствии с любым методическим замыслом, эффективно контролировать устно-речевой продукт учащегося, давая ему не только качественные, но и точные количественные оценки.

В наше время целесообразность использования фономатериалов в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку уже никем не оспаривается, но это признание само по себе не может обеспечить эффективного обучения, в ходе которого интенсивно применяется звукозапись. Здесь необходимо еще хорошее знание методики использования фонограммы, без чего процесс обучения, всегда останется обедненным, а сама работа с фономатериалами, если даже она и проводится, будет страдать примитивностью форм и схематичностью содержания, что в конечном счете мало скажется на повышении эффективности преподавания иностранного языка.

Фонограммы следует использовать в строго определенных случаях, а именно тогда, когда без них обойтись совершенно невозможно.

Перечислим далее эти случаи в самом обобщенном виде. Итак, фономатериалы того или иного типа необходимо использовать:

1. Для дополнения учебной деятельности преподавателя на протяжении определенного фрагмента практического занятия, когда работа преподавателя без фономатериалов оказывается неполноценной (например, в ходе многократного повторения речевых образцов, демонстрации диалогической формы устной речи, исполнение песен и т. п.).
2. Для полной или частичной замены преподавателя как во время аудиторного занятия, так и в особенности при выполнении самостоятельной работы во внеаудиторное время. Особую значимость подобные формы использования фономатериалов приобретают при заочной системе обучения иностранному языку.
3. Для существенной интенсификации учебно-воспитательного процесса с целью повышения результативности речевой деятельности каждого учащегося в несколько раз.
4. Для реализации действенного контроля устной речевой деятельности студента. Для этого учащегося необходимо записать на пленку, а затем выполненную звукозапись проанализировать.

Если раскрыть возможности фонограммы в общем функциональном плане, то можно усмотреть две главные функции: обучающую и контролирующую, каждая из которых имеет свои подразделения.

Обучающая функция реализуется:

1. Когда возникает потребность в формировании определенных умений или навыков, чаще всего при обучении устной иноязычной речи: однако фонограммы могут быть успешно использованы и для обучения технике чтения, а также письму на иностранном языке.
2. В случаях выдачи информации об аспектах системы изучаемого языка, т.е. при введении и активизации фонетического, лексического и грамматического материала. Здесь, как видно, учащиеся овладевают знаниями по изучаемому иностранному языку. Сюда же следует отнести и такой частный, но очень характерный для неязыковых вузов случай, как использование фонограммы для семантизации предметной терминологической лексики, т. е. введение новых специальных терминов с опорой на визуальные учебные пособия.
3. Когда появляется необходимость предлагать учащимся справочный, главным образом страноведческий, материал в форме монологического устного высказывания. Это особенно важно проводить на третьем этапе с целью существенного усиления профессионализации обучения.

Контролирующая функция фонограммы реализуется, во-первых в случаях необходимости определения групповых и индивидуальных ошибок в устной речи; во-вторых, при проведении тестов того или иного типа, а также при выполнении лабораторных заданий, которые по своему характеру являются контрольными. Во всех этих ситуациях преподаватель старается получить данные о состоянии обученности студента по соответствующему аспекту его речевой или языковой деятельности. Эти данные позволяют составить карту типовых ошибок и наметить пути их устранения.

Однако знания основных направлений целесообразной работы и главных функций фонограммы еще недостаточно, чтобы практические занятия, проходившие в условиях интенсивного использования фонограммы, были максимально эффективными: преподавателю необходимо еще овладеть и другими познаниями, которые обуславливают квалифицированное применение фотоматериалов в обучении иностранному языку. Остановимся далее на этих вопросах более обстоятельно.

⁵⁶ BDU.müəllim

Прежде всего, необходимо осветить сущность тех преимуществ которыми наделяется учебный процесс, если в ходе его осуществлений широко используются фономатериалы. Кроме того, нельзя не знать принципов применения фонограммы при обучении иностранному языку.

Учебно-воспитательный процесс, в котором интенсивно и притом методически грамотно применяются фонограммы различных типов характеризуется следующими дидактико-психологическими и методическими преимуществами:^д

1. Создается искусственная иноязычная среда благодаря той особой роли, которую играет основной компонент всякой языковой среды - звучащая речь, подкрепляемая во многих случаях ситуативным экстралингвистическим фоном.

2. Усиливается наглядное обучение иностранному языку, так как демонстрируемая фонограмма реализует специфическую для обучения языкам слуховую наглядность, важность которой в овладении чужим языком трудно переоценить.

3. Достигается существенное расширение диапазона аудирования иноязычной речи, что оказывается совершенно недоступным в традиционных условиях обучения, когда зона аудирования учащегося очень узка, так как она находится в искусственнозауженных рамках, определяемых крайне малым количеством источников иноязычной речи в аудитории - преподавателем и товарищами по аудиторным занятиям.^у

4. Увеличивается время, отводимое на изучение иностранного языка, потому что студент получает возможность слушать иностранную речь, выполнять фоноупражнения, прослушивать радиопередачи и осуществлять просмотр кино- и видеофильмов за пределами аудиторных обязательных занятий.

5. Предоставляются учащимся и преподавателям благоприятные возможности для реализации индивидуализированного или же по крайней мере, обучения с элементами индивидуализации. На основе учета индивидуальных типологических характеристик, главным образом, в зависимости от типа речевого внимания и речевой памяти студентам предлагаются специальные фоноупражнения, направленные на формирование тех речевых качеств, которые у студентов недостаточно развиты.

6. Создаются близкие к оптимальным условия для повышения плотности использования в обучении образцовой и притом аутентичной звучащей речи, вследствие того, что фономатериалы, как правило очень тщательно отбираются, особенно для тех методических ситуаций, когда надо проводить тренировочную работу с образцами речи с фразеологизмами.

7. Осуществляется интенсификация учебно-воспитательного процесса по иностранному языку как в условиях традиционного класса, т; и при наличии лаборатории обучения речи (лингфонного кабинета). В первом случае можно существенным образом увеличить количество источников речевой информации, т.е. в дополнение «живому» преподавателю дать несколько фрагментов «механической речи», а во втором - благодаря специальным техническим устройствам можно добиться увеличения речевого продукта каждого студента: в отдельности в несколько раз.

8. Успешно используются специальные свойства зафиксированной учебной иноязычной речи, которые представляют особую ценность для обучения иностранному языку. К ним относятся в первую очередь такие, как неизменность звучания, образцовость речи, возможность фрагментации речевого потока, возможность осуществления замеров речи по разным параметрам (продолжительность звучания, характеристика темпа, наличие пауз, правильность высказывания и др.).

9. Создаются хорошие предпосылки для использования в обучении частичного программирования учебно-речевой тренировочной деятельности на основе детерминированной устной иноязычной речи.

10. Внедряются новые формы обучения на основе широкого и пользования фонограмм и видеофонограмм: лабораторные занятия кинозанятия, самостоятельная работа студентов в фонотеках и др.

Далее перечислим основные принципы использования фонограммы, соблюдение которых в значительной мере обуславливает повышение эффективности обучения иностранным языкам.

1. Принцип опережающего слушания состоит прежде всего в том, что работу над имеющимися учебными материалами как в звуковом так и печатном вариантах надо начинать с их аудирования и выполнения соответствующих фоноупражнений именно в этом виде речевой деятельности. Важность опережающего слушания обуславливаете большой ролью внутренней речи в процессах формирования умений навыков внешней речи и, кроме того, опережающее слушание служи ориентировочным этапом- для последующих стадий управляемой речевой деятельности, что находится в полном соответствии с известной концепцией советских психологов о поэтапном характере интеллектуальной деятельности учащегося.

2. Принцип расчленения потока речи и паузирования реализуется чаще всего тогда, когда в качестве учебного материала необходим выделить коммуникативно-целостные речевые единицы. Такие единицы могут обладать коммуникативными характеристиками только в случаях их выделения из сплошного потока «живой речи». Благодаря осуществлению этого принципа аутентичный речевой материал оказывается возможным вводить на первом этапе обучения и да» в группах начинающих. Паузирование речевого материала создает все необходимые предпосылки для успешного выполнения фоноупражнений, направленных на форсирование запрограммированных умений. В зависимости от характера заданий, особенностей этапа обучения и, наконец, самих учащихся паузы могут быть различной продолжительности. Кроме того, почти во всех случаях работы с фонограммой предусматривается специальная пауза для фоноинструкции.

3. Принцип многократного повторения демонстрируемого фоно материала необходимо соблюдать не только с целью лучшего понимания и запоминания аудируемого фоно материала. Многократно повторять фонограмму нужно и для того, чтобы преодолевать так называемую фонодостаточность «механической речи», которая из-за недостаточных возможностей техники, независимо от совершенства аппаратуры и качества звуконосителя, всегда звучит хуже естественной речи. Наконец, многократное повторение является необходимым условием для формирования новых речевых стереотипов.

4. Принцип имитации образца речи основывается на непреложном факте, в соответствии с которым овладеть чужим языком невозможно, не подражая образцам иноязычной речи. Хотя имитация имеет большое значение на начальной стадии обучения, тем не менее в условиях интенсивного применения звукозаписи ее роль остается ведущей на протяжении всего курса обучения иностранному языку в вузе.

5. Принцип сравнения, самоконтроля и самокоррекции базируется на общеизвестном феномене сравнения, без которого не существует процесса овладения знаниями, умениями и навыками. При работе с учебными фономатериалами необходимость в сравнении, самоконтроле и самокоррекции проявляется во всех компонентах учебно-воспитательного процесса, так как благодаря этому студент сличает собственный речевой продукт с образцом, контролирует себя и таким образом старается приблизить высказанное к оригиналу. В процессе сопоставления и самокоррекции учащийся глубже осознает структуру и содержание изучаемого материала, а это способствует формированию стойких навыков владения иностранным языком.

6. Принцип управления речевой деятельностью посредством фоноинструкции играет важную роль в управлении учебной речевой деятельностью студентов. Слово - как сигнал сигналов - может оказать большое влияние на учащегося, может вызвать у него те же реакции, которые возникают у человека под влиянием физических первосигнальных раздражителей. Кроме того, инструкция, звучащая с пленки, может создать определенную психическую установку, благодаря которой необходимые умения и навыки будут формироваться с большей легкостью и будут прочно укореняться в сознании учащегося, что и обеспечит создание совершенно необходимых для общения автоматизированных компонентов речевой деятельности.

Существует несколько разновидностей фоноинструкции, но наиболее полезная из них та, которая «ведет» учащегося от одного этапа упражнения к последующему, сигнализируя своевременно о возможных ошибках и давая «по ходу» необходимые пояснения и комментарии на более низком уровне громкости, т. е. сквозь звучание учебного материала.

Литература

1. Ляховский М.В. «Применение звукозаписи в обучении иностранным языкам» М., 1979
2. Обучение иностранному языку как специальности М., 1975
3. Фоноупражнения и вербальная зрительная опора. М., 1974

Summary

Using audio materials plays a big role in the process of teaching foreign languages.

It is necessary to know well the methodology of using them. This article deals with definite cases and principles of applying different kinds of audio materials.

XÜLASƏ

Xarici dilin öyrənilməsində səs yazısından istifadə böyük rol oynayır. Burada fonogramdan istifadə etmənin metodikasını yaxşı bilmək lazımdır. Bu məqalədə səsyazmanın müxtəlif istifadə və prinsiplərindən bəhs edilmiş və baxılmışdır.

Ачар сюзляр: dilin öyrənilməsi, xarici, xüsusi çətinlik, vərdiş, formalaşma, süni

Keywords: teaching language, foreign speech, artificial, special difficulties, skills, formation

RƏYÇİ: L.Axundzadə

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ NİZAMİNİN HEKAYƏ VƏ NAĞİLLARININ ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz tarixi uğurlarımızda, torpaqlarımızın düşmən tapdığından azad edilməsində həlledici sözü dəvən qəhrəman əsgərlərimizin körpəklikdən milli qürur və milli ləyaqət hissi ilə yetişdirilməsində, vətənpərvərlik ruhunda formalaşmasında ədəbi əsərlərin rolu ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür. Düşmən üzərində möhtəşəm qələbəmiz, xalqımızda olan yüksək əhval ruhiyyə, fəxr hissi, qırılmaz iradə və əzm onlarda olan vətənpərvərlik hissənin yüksək dərəcədə olmasının göstəricisidir. Bu işə təlim və tərbiyə ocaqlarında aparılan keyfiyyətli işin uğurlu nəticəsidir.

Günümüzdə təhsil işçiləri qarşısında duran ən mühüm vəzifə budur: Azərbaycanımızı sevən, onun keşiyində duran, Vətən üçün canından keçməyə hazır olan, eyni zamanda, intellektual səviyyəli, ağıllı vətəndaş tərbiyə etmək. Bunun təməli isə məktəbəqədər müəssisələrdə qoyulmalıdır. Məktəbəqədər dövr böyüyən nəsə bir çox qiymətli mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasında mühüm mərhələdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların və bütün gəncliyin vətənpərvərlik, yoldaşlıq, dostluq, qayğıkeşlik, insanpərvərlik ruhunda tərbiyəsi işi bütün zamanlarda ən mötəbər yeri tutmalı və günbəgün cilalanmalıdır.

Kiçik yaşlı uşaqlar xeyir, şər, dostluq, düzlük və doğruluq, qayğıkeşlik, təvazökarlıq, qənaət, ədalət, ədalətsizlik, süllh, müharibə, sadəlik və s. haqqında təsəvvür və anlayışlara məktəbəqədər müəssisələrdə və ümumtəhsil məktəblərində yiyələnirlər.

Dünyaya yeni göz açan körpələrimizin tərbiyəsi və təlimi prosesində islam əxlaqına, türk dünyasının mənəviyyatına, müqəddəs Qurani-Kərimə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, zəngin klassik irsimizə, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərlərə arxalanmalıyıq.

Bu il 880 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdiyimiz dahi Nizami Gəncəvinin kiçik yaşlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında təlim-tərbiyə nəzəriyyəsini öyrənmək, tədqiq etmək, eyni zamanda, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün müasir iş prosesində bundan istifadə etmək olduqca faydalıdır.

“Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan N.Gəncəvi təhsil, təlim, tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir. Məlum olduğu kimi, zaman-zaman bu barədə olduqca müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, fərqli nəzəriyyələr yaranmışdır. Həmin müxtəlifliyi tədqiq və təhlil edən müasir dövrün alim-pedaqoqları və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən dörd əsas amili (irsyyət, mühit, tərbiyə, fəaliyyət) qeyd edirlər. Milli pedaqogikamız bu amilləri ayrı-ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə tədqiq etməyə üstünlük verir.

“Xəmsə”nin qeyd olunan problem baxımından tədqiqi və təhlili göstərir ki, filosof-şair və tərbiyəçi-pedaqog olan dahi Nizami həmin amillərin hər birinin əhəmiyyətini sezməmiş, poemalarında müvafiq dəyərli fikir və ideyaları irəli sürmüşdür.” [1.8]

Körpə fidanlarımız uşaq bağçalarında Azərbaycan mədəniyyətinin ən parlaq ulduzu Nizami Gəncəvi haqqında ilk məlumatı almalı, onun bəzi nağıl-hekayələri ilə tanış olmalıdırlar. Bu zaman “Xəmsə”nin motivləri əsasında uşaqlar üçün sadə dildə yazılmış hekayələrdən istifadə daha səmərəli nəticə verə bilər. “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki uşaqların yaşlarına uyğun hekayələri, Mir Cəlalın nəsrə çevirdiyi “Yeddi gözəl” poeməsindən parçaları oxumaqla Nizaminin irəli sürdüyü fikirləri, mülahizələri öyrənmək, onların tərbiyəvi əhəmiyyətini tədqiq etməkməqsədemüvafiqdir.

Dahi şair gəncləri zəhmət çəkməyə, vətəni sevməyə, elm öyrənməyə, əməklə məşğul olmağa, dürüst və doğrucul olmağa çağırır. Nizami uşaqlarda humanist keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını yüksək əxlaqi borc, vəzifə hesab edir.

Təhsilin ilk pilləsi olan məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda oxuma hələ formalaşmadığından, dinləmə və danışma başlıca vərdiş olduğundan böyük yaş qruplarında şairin əsərlərindən müvafiq parçaları oxumaq zəruridir. Bu, eyni zamanda, uşaqlarda müxtəlif motivləri formalaşdırır. Şairin əsərlərindən hekayə və nağılları oxuyanda həm kitabdakı illüstrasiyalara baxmaq üçün imkan yaratmaq, həm də müxtəlif qəhrəmanların sözlərini fərqli səslərlə oxumaq lazımdır. Bu həm müxtəliyə marağı artırır, oxu prosesini əyləncəli edir, həm də məzmunun yadda qalmasına şərait yaradır. Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası kitablarında da bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılır.

“Oxunmuş hissənin müzakirəsindən sonra nələrlə olacağını təxmin etməyə imkan yaradır. Sonda müzakirəni ümumiləşdirin. Lap əvvəldə mətnin adı ilə bağlı verilmiş təxminləri yada salın, müqayisə edin: hansı təxminlər özünü doğrultdu, hansılar uyğun gəlmədi. Uşaqlara sual verin: Bu hekayəni (nağılı, şeiri,...) siz yazsaydınız, necə adlandırardınız? Variantlara, arqumentlərə qulaq asın, uğurlu başlıqları qeyd edin. Müxtəlifdən və müzakirədən zövq aldığımızı uşaqlara hiss etdirin.

Müxtəliəni tamamlamaq üçün 2 vacib sual vardır: 1. Siz nə hiss etdiniz? 2. Siz nə barədə düşündünüz? Bu suallar ətrafında qurulan müzakirə uşaqlarda hiss və fikirləri bir-birindən ayırmaq bacarığı formalaşdıracaqdır. Uşaqların oxumağı bacarmadığı zamanlarda onların kitab oxumaq istəyinə qarşı çıxmayın və “oxunu təqlid” etməsinə icazə verin.” [2.109]

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun bədii parçaları oxumaqla yanaşı, dahi şairin əsərlərindən bəzi hekayələrin motivləri əsasında çəkilmiş cizgi filmlərini də nümayiş etdirmək də faydalıdır. Uşaqların həyatında cizgi filmlərinin rolu böyükdür. Cizgi filmləri uşaqların psixoloji durumuna böyük təsir etdiyindən düzgün seçildikdə onların inkişafında müsbət rol oynayır.

Dahi Nizaminin bir neçə nağıl-hekayəsinin motivləri əsasında cizgi filmləri çəkilmişdir. Onlardan 1976-cı ildə rejissor [Nazim Məmmədov](#) və [Bəhman Əliyev](#)in çəkdiyi, mövzusu şairin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən götürülmüş “Şah və xidmətçi” cizgi

⁵⁷ ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci. Bakı, Azərbaycan kemal.sultanova1967@gmail.com

filmində sədaqətli nökr və zalımşah haqqında söhbət açılır. Ağıllı nökr hər gün şahın saxladığı vəhşiləşmiş itlərə gizlincə yemək verir. Günlərinbirində qəddar şah nökrinəhirsələnib onu ac itlərin qarşısına atır. İtlər nökrin üstünə hücum etsələr dəonu tanıyıb çəkirlər. Beləliklə, itlər oğlanın yaxşılığını yerə vurmur, onatoxunmurlar. Şah isə cavan nökrin ona sədaqətlə qulluq etməsinəbaxmayaraq, onu öldürdükmək qərarına gəlir. Filmdə belə bir fikir irəlisürülür: şərlə mübarizədə xeyir həmişə qalib gəlir. Yaxşıqla yamanlığın mübarizəsində yaxşılığın qələbə çalması, xeyirxahlığın həmişə yüksək, nankorluğun mənfi hal kimi qiymətləndirilməsi uşaqların tərbiyəsində örnək rolunu oynayır.[bax:8]

1980-ci ildə rejissor Nazim Məmmədovun çəkdiyi, mövzusu “Yeddi gözəl” poemasından götürülən “Xeyir və Sər” hekavəsinin motivləri əsasında çəkilmiş eyniadlı applikasiya filminin tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyükdür. Filmdə susuz səhrada yol gedən Xeyirin ürəyiaçıqlığı, saflığı və bunun əksinə olaraq, Şərin göstərdiyi bədxah əməllərdən danışılır. Filmi izlədikcə onun ideya istiqaməti uşaqları özünə cəlb edir. Nağıl-hekayədən çıxan nəticə budur: insan xeyirxah olmalıdır, lakin insan başqalarına qarşı münasibətini müəyyən etməyi, xeyirxahlığı tətbiq edərkən səhvə yol verməməyi də bacarmalıdır. Hamıya, daha doğrusu, düşməne xeyirxahlıq göstərmək olmaz, əksinə düşməni, şər qüvvələri məhv etmək lazımdır. Burada təbliğ olunan iradəli, yüksək əxlaqlı, xeyirxah qəhrəman Xeyir uşaqlarda rəğbət hissi yaradır. Uşaqlar belə nəcib, qorxmaz qəhrəmanlara bənzəməyə çalışırlar. [bax: 9]

“Nağıllar uşaq qəlbinə xeyirxahlıq toxumunu səpən ən böyük vasitədir. Onlar nağıllarda da köməksizə əl tutan insanlara, gücsüzlərə kömək edən heyvanlara, quşlara qarşı dərin məhəbbət duyur. Vətənin gözəlliyini, torpağını, suyunu sevirir. Xeyirxah hisslər, emosional mədəniyyət insanıyyətin əsasıdır. Əgər uşaqlıqda xeyirxahlıq hissi tərbiyə olunmayıbsa, onu sonradan heç vaxt tərbiyə etmək olmaz.” [2.34]

1970-ci ildə rejissor Ağanağı Axundovun çəkdiyi, mövzusu “Yeddi gözəl” poemasından götürülmüş “Fitnə” cizgi filmini də nümayiş etdirmək məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsində əhəmiyyətlidir. Cizgi filmində Bəhram şahın kənizi gözəl Fitnə çox ağıllı və bacarıqlıdır. O, bir insanın iradəsi vəzəhməti hesabına ən çətin, hətta ağılasığmaz işlərin də öhdəsindən gələ bildiyinisübut edərək, şaha və onun əyanlarına öz üstünlüyünü göstərir. [bax:7]

Bakı Şəhər Mədəniyyət Baş İdarəsinin təşəbbüsü ilə “Mən oxudum, sən də oxu” layihəsi [<https://www.youtube.com/mənoxudumsəndəoxu> &sp=mAEB] çərçivəsində ölməz şairin əsərlərindən “Şah və xidmətçi”, “Kərpickəsən qoca və gənc”, “Simnar”, “Türküstan gözəlinin hekayəti” və s. hekayələrin bədii oxusu lentə alınmış və Youtubə hostinqinə yerləşdirilmişdir. Qeyd edək ki, hekayələrin oxusu zamanı əsərə aid rəngli şəkillər və illüstrasiyalar da nümayiş etdirilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bu nağılları da dinləməsi Nizami Gəncəvi irsinə maraqlı oyatmağın yollarından biridir. Bu zaman tərbiyəçi müəllim oxunmuş nağıl əsasında söhbət aparmalı, nağılın əsas qəhrəmanlarının müəyyən edilməsi, onların müsbət və mənfi keyfiyyətlərinin aydınlaşdırılması üçün uşaqlara istiqamət verməlidir.

Müxtəlif mövzulardakı bədii mətnləri oxuyarkən məzmununa uyğun olaraq, dahi şairin hikmətli sözlərini, müdrik kəlamlarını misal çəkmək də yerinə düşərdi. Məsələn, vətənpərvərliyə, vətənin müdafiəsinə, igidliyə, mərdliyə həsr olunmuş oxu materialının təhlili zamanı müəllim, məzmunu dahi şairin aşağıdakı sözləri ilə qüvvələndirə bilər və mətnin tərbiyəvi təsir gücünü artırır:

Çalış ki, kirpiyin olsun almaz tək,
Ayıq ol, ölkənin keşiyini çək! [4.119]

Belə məsəl çəkmiş aqıl bir insan:
“Qurd girməz sürüyə yatmasa çoban.” [4.119]

Yurduna düşmənin yolun açma sən! [5.199]

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əmələndən dünya zərxara. [6.42]

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən gətirilən belə misallar məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik, mərdlik, cəsəretli olmaq hissləri aşılrayır. Bu da bütün zamanlarda şox vacibdir. Böyüyən nəsil gələcəkdə Vətəninə qorumağa hazır olmalı, düşmənlərimizin varlığını daim yadda saxlamalı, onlara qarşı amansız olmaq ruhunda tərbiyə etməlidir. Eyni zamanda, hər bir uşaq keçmişini bilməli, öz qəhrəmanlarını-Babək, Cavanşir, Koroğlu, Şah İsmayıl Xətayi, Mehdi Hüseynzadə və b. kimi azadlığımız uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanlarımızı, hazırki zamanda da Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov, İlqar Mirzəyev, Cəbrayıl Dövlətzadə və başqa bir çoxları kimi Vətəni, xalqı üçün canından keçən şəhidlərimizi tanımalı, onunla qürur duymalıdır. Bununla yanaşı gözəl ixtisas sahibləri olaraq xalqımızın firavanlıq, sülh içində yaşaması üçün müvəffəqiyyət qazanmaq, ümumi inkişafımıza töhfə vermək istəyi ilə böyüməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görürləri, Bakı, “Adiloğlu”, 2008, 244 s.
2. Suxomlinski V. Ürəyimi uşaqlara verirəm, Bakı, “Maarif”, 1979, 107 s.
3. Məktəbəhazırılıq qruplarında işin təşkili metodikası. 2017, TPİİ, 115 s.
4. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/maktabahazirliq-gruplarinda-isin-taskili-metodikasi-istirakci-vasaiti.pdf>
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndəməmə, İqbalnamə, “İlider”, 2004, 272 s.
6. Nizami Gəncəvi. İsgəndəməmə, Şərəfnamə, “İlider”, 2004, 432 s.
7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı, “İlider”, 2004, 336 s.
8. Fitnə film, [1970][<https://www.youtube.com/watch?v=jLU8m573I4A>]
9. Şah və xidmətçi [film, 1976][<https://www.youtube.com/watch?v=7eSWuriZ7Gg>]

Açar sözlər: Nizami, Məktəbəqədər tədris müəssisələri, nağıl-hekayələr, hikmətli sözlər, tərbiyə
Keywords: Nizami, Preschools, fairy tales, words of wisdom, education
Ключевые слова: Низами, дошкольные учреждения, сказки, слова мудрости, образование.

Xülasə

Məktəbəqədər dövr böyüyən nəsə bir çox qiymətli keyfiyyətlərin aşılmasında çox mühüm mərhələdir. Kiçikyaşlı uşaqlar ən vacib mənəvi keyfiyyətlərə məktəbəqədər müəssisələrdə və ümumtəhsil məktəblərində yiyələnirlər. Uşaqlarımızın tərbiyəsi və təlimi prosesində bir sıra ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı zəngin klassik bədii irsimizə də arxalanmalıyıq. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin motivləri əsasında yazılmış hekayələrin oxusu, çəkilmiş cizgi filmlərinin nümayiş etdirilməsi uşaqların inkişafı və tərbiyəsində olduqca faydalıdır. Müxtəlif mətnlərin oxusu zamanı dahi şairin hikmətli sözlərindən misallar çəkmək də yerinə düşərdi. Bu oxunmuş mətnin tərbiyəvi təsir gücünü artırır və uşaqlarda müsbət keyfiyyətlər aşılayır.

Резюме

Дошкольный период - очень важный этап в воспитании многих ценных качеств у подрастающего поколения. Самые важные нравственные качества дети младшего возраста приобретают в дошкольных и средних школах. В процессе обучения и воспитания наших детей мы должны опираться не только на ряд общечеловеческих ценностей, но и на наше богатое классическое художественное наследие.

Чтение рассказов по мотивам "Хамсы" нашего великого поэта Низами Гянджеви и показ мультфильмов достаточно полезны в развитии и воспитании детей. Читая различные тексты, было бы полезно приводить примеры из мудрых слов великого поэта. Это увеличивает обучающий эффект прочитанного текста и прививает детям положительные качества.

Summary

Preschool period is a very important stage in inculcating many valuable qualities in the growing generation. The most important moral qualities of young children are acquired in preschools and secondary schools. In the process of educating and training our children, we must rely not only on a number of universal values, but also on our rich classical artistic heritage.

Reading stories based on the motives of our great poet Nizami Ganjavi's "Khamasa" and showing cartoons are very useful in the development and education of children. Reading the various texts, it would be useful to give examples from the wise words of the great poet. This increases the learning effect of the text and instills positive qualities in children.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Ирада Азер кызы Амирасланова
ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ
В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Многие прогрессивные дидакты, начиная с Я.А.Коменского (3) выступали и выступают против механического усвоения учебного материала. Сознательное обучение речи на иностранном языке следует признать такое, при котором обучающийся не только понимает содержание речи в предложении, но также осознает единицы, из которых оно состоит. Процесс сознательного обучения опирается на аналитико-синтетическую деятельность мышления обучающихся. В студенческом возрасте эта деятельность, достаточно развита, поэтому на эту способность мышления обучающихся следует опираться, как составителям учебников, так и преподавателю при организации учебного процесса.

Сознательный подход к учебному материалу со стороны студентов не противоречит использованию имитативно-индуктивного приема, особенно при презентации нового учебного материала. Когда материал элементарен (особенно, когда возможен перенос из родного языка) на начальном этапе обучения, чисто практический путь предпочтительнее дедуктивно-теоретическому. При презентации такого материала полезно использовать индуктивный метод. Например: при презентации звуков, которые имеются в родном, или в других языках, имеющихся в речевом опыте студентов.

Однако чисто практический имитативно-индуктивный путь презентации материала без учета его характера (простоты и сложности), а также без учета бюджета времени (количество часов по учебному плану крайне ограничено) не всегда эффективен.

Следовательно, применение принципа сознательности должно носить весьма гибкий и дифференцированный характер, обусловленный целым рядом объективных факторов. Одним из важнейших условий осознанного усвоения языкового материала является понимание студентами сходных или отличительных черт в формах и явлениях родного и других знакомых ему языков и изучаемого им иностранного языка, в способах их образования и условиях употребления. Тут следует учитывать как межъязыковую, так и внутри языковую интерференцию. Примером межъязыковой интерференции может служить влияние порядка слов в азербайджанском предложении на порядок слов во французском. Внутриязыковая интерференция может проявиться в употреблении временных форм *imparfait* и *passé composé*. Эту двоякую форму интерференции следует учитывать составителям учебников, снабдив эту книгу обильными упражнениями, нацеленными на преодоление этих трудностей в усвоении языка.

С целью преодоления межъязыковой интерференции необходимо провести тщательный сопоставительный анализ явлений родного и изучаемого иностранного языка. Этот анализ проводится только в рамках отобранного программой языкового материала и должен предвостать составлению учебника. Результаты этого анализа должны быть учтены как при предъявлении языкового материала, так и при его активизации. Объяснение используется с одной стороны, для осознания студентами элементов учебного материала и способов оперирования ими, с другой стороны – для осмысления того, в каких целях и в каких ситуациях следует использовать тот или иной материал.

Проблема сознательности в обучении иностранным языкам имеет ряд аспектов, каждый из которых должен быть рассмотрен и обоснован. Владеть фразами как единицами коммуникации студент должен не вслепую, а с полным пониманием как тех элементов из которых составляются фразы, так и способов их комбинирования.

Так например, нужна большая работа над словом как над элементом фразы. Работа над словом должна вестись как в контексте, так и вне его. Необходимость отработки слов вне контекста обосновывается тем, что фонетическая и графическая форма французского слова, как правило, представляет значительные трудности, а работа в контексте не обеспечивает образования четких и прочных слухомоторных образов слова. Между тем, без таких образов, прочно связанных со значениями невозможно ни сохранения слов в памяти, ни использование их в речевой деятельности (2, 4, 5).

Принцип сознательности в овладении речью проявляется и в обучении использованию грамматических правил, отбор которых необходимо подчинять целям развития речи; они должны быть оформлены как инструкции и охватывать большое количество лексического материала.

Грамматическое правило-инструкция, охватывающее ограниченное количество лексического материала, не будет достаточно закреплено в памяти, что отрицательно отразится на формировании соответствующего грамматического навыка. Использование грамматических правил не исключает использования образцов и действий по аналогии. Использование правила, образца или действия по аналогии обуславливается спецификой учебного материала. Автору учебника и преподавателю представляется возможность выбрать оптимальный вариант (5).

Принципы активности и наглядности. Только сознательно усвоенный материал может быть активно использован в речевой практике учащихся. Принцип активности органически связан как с дидактическим принципом сознательности, так и сугубо методическим принципом коммуникативности, ибо иностранный язык может быть усвоен только в процессе речевой деятельности: говорить можно научиться, только разговаривая, а читать можно научиться только читая. Поэтому принцип активности в обучении иностранному языку реализуется путем использования системы упражнений, составленной адекватно коммуникативным целям обучения. Эта система включает две подсистемы:

- 1) подготовительные упражнения;
- 2) речевые упражнения.

Активность студентов будучи самым тесным образом связана с реализацией принципа сознательности, обусловлена, кроме того рядом факторов к которым следует отнести в первую очередь интерес, который связан с профессиональной заинтересованностью будущих специалистов; их влечет к чтению специальной литературы и к общению с коллегами иностранцами. Чтобы поддержать интерес к чтению специальной литературы преподавателю следует подбирать эту литературу адекватно языковой подготовке студентов, идти при этом от легкого к трудному, от простого к сложному; в противном случае интерес угаснет, а этого следует избегать и одна из ведущих целей обучения иностранному языку будущих специалистов окажется невыполненной. Что касается стремления студентов к общению с иностранными коллегами, то к этому их нужно готовить в процессе обучения путем выполнения различных ситуативных упражнений. Выбор преподавателем приемов и форм работы играет решающую роль в поддержании интереса к обучению и, следовательно, способствует активности студентов на занятиях по языку.

Принцип активности в обучении иностранному языку призван усиливать работу мышления, сознания и памяти.

Принцип наглядности (показ) в обучении иностранному языку реализуется при всех видах учебной деятельности: при презентации учебного материала, в процессе его закрепления и активизации, при обобщении и систематизации.

Применение принципа наглядности при обучении иностранным языкам приобретает свою специфику: наряду с использованием экстралингвистической наглядности (предметов, картин, тестов, учебных фильмов, диафильмов, таблиц и т.п.) большое значение имеет языковая наглядность; имеется в виду прежде всего слуховая наглядность (прослушивание живой и механической речи на изучаемом языке). Механическая речь (использование обучающих машин) имеет то преимущество, что её можно повторять бесконечное количество раз; использование механической речи очень полезно для постановки произношения и интонации. Упражнения, записанные на аудиокассету, при прослушивании могут быть наговорены студентом (в интервалах) и записаны с тем, чтобы при повторном прослушивании обучающийся мог сравнить свое произношение с образцом и наглядно (на слух) заметить свои ошибки и постараться их исправить. Применение обучающих машин позволяет максимально индивидуализировать обучение, оно позволяет каждому студенту работать своим темпом (согласно принципу посильности). При обучении иностранным языкам, как нам представляется, использование обучающих машин, особенно аудио-средств, более целесообразно для выполнения тренировочных упражнений, в то время как творческие речевые упражнения – ситуации (особенно проблемные), беседы, рассказы требуют коллективной работы группы с преподавателем. Методика рационального применения обучающих машин ждет дальнейшей углубленной разработки.

Говоря о языковой наглядности, следует отметить еще одну её разновидность; это – так называемая наглядность контекста или внутренняя наглядность. Этот вид наглядности используется для раскрытия значения незнакомых слов и способствует развитию догадки (1).

Для показа живой речи лучше всего устраивать встречи с носителями языка, при которых студент постепенно учится воспринимать речь, озвученную иностранцем, привыкая не только к живому произношению, но и к темпу естественной речи. Что касается использования картин, слайдов, и т.п., то эти виды наглядности являются зрительной опорой для развития устной речи: монологической (описание картины или кадра фильма) и диалогической (участие в различных речевых ситуациях с сокурсниками).

Следует заметить, что наглядность в процессе обучения иностранному языку может помочь достижению оптимальных результатов при условии взаимодействия с принципом сознательности. Еще Я.А.Коменский наряду с чувственным восприятием конкретных предметов и явлений придавал большое значение деятельности разума, отмечая, что при его бездействии наглядность не дает ожидаемых результатов (3). Увиденное и услышанное должно подвергнуться осмыслению. Ход изучения таков: от конкретного к абстрактному, от представления к мышлению. К.Д.Ушинский также связывал наглядное обучение с мыслительной деятельностью: восприятие в обучении бывает продуктивным лишь в том случае, если оно происходит при активном мышлении, на основе возникаемых у студентов стремлении узнать и понять непосредственно наблюдаемое. Из этого следует исходить при составлении сопоставительных таблиц:

Azərbaycan dilində	Fransız dilində
Mən tələbəyəm.	Je suis étudiant

Только использование наглядности во взаимодействии с принципом сознательности может привести к активному использованию предъявленных языковых явлений в речевой практике студентов.

Таким образом, для достижения основной цели учебной программы – формирование коммуникативной компетенции – дидактические принципы должны выступать, как было указано выше, в связи и взаимодействии.

Наглядность, с нашей точки зрения, не должна противопоставляться переводу и не исключать использование родного языка, особенно в сопоставительных таблицах при предъявлении материала. Сопоставление с родным языком может служить целям наглядности, раскрывая особенности изучаемого иностранного языка (6).

Список использованной литературы:

1. Бенедиктов Б.А. Психологические особенности применения зрительной наглядности в процессе обучения иностранным языкам // Труды Горьковского пед. института иностранных языков. Вып. XIX, 1961, с.20-40
2. Калинина С.В. Обучение лексике французского языка: дис. ... канд.филол. наук. М.: АПН РСФСР, НИИ Методов обучения. 1960, 130 с.
3. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2 –х т. Т.2. М.: Педагогика, 1982, 576 с.
4. Кувшинов В.И. Обучение школьников общественно политической лексике в процессе рецептивной речевой практики // Иностранные языки в школе, 2002, №4. с. 32-36

5. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. / Под ред. А.А. Мироллобова, И.В. Рахманова, В.С. Цетлин. М.: Просвещение, 1967, 502 с.

6. Цветкова З.М. Основные вопросы методики преподавания иностранного языка в средней школе. Кн.: В помощь учителю. М.: АПН РСФСР, 1949, 32с.

Açar sözlər: fransız dili, dillərarası interferensiya, tədris, praktiki üsul, didaktik prinsip

Key words: french language, interlingual interference, teaching, practical method, didactic principle

XÜLASƏ

Dillərarası interferensiyaya qalib gəlmək üçün yerli və xarici dilin fenomenlərinin müqayisəli təhlilinin aparılması zəruridir. Material ibtidai (xüsusilə doğma dildən köçürmək mümkün olduqda) təlimin ilkin mərhələsində elementar olduqda, xalis praktiki yol deduktiv-nəzəri yoldan daha üstün tutulur. Belə materialı təqdim edərkən induktiv üsuldən istifadə etmək faydalıdır. Məsələn: şagirdlərin nitq təcrübəsində yerli dildə və ya başqa dillərdə səslənən səsləri təqdim edərkən.

SUMMARY

In order to overcome interlingual interference, it is necessary to conduct a thorough comparative analysis of the phenomena of the native and studied foreign language. When the material is elementary (especially when it is possible to transfer from the native language) at the initial stage of training, a purely practical path is preferable to a deductive-theoretical one. When presenting such material, it is useful to use the inductive method. For example: when presenting sounds that are presented in the native or in other languages that are present in the speech experience of students.

Rəyçi: Ljs. E.Vəliyeva

SÜJET ANLAYIŞI VƏ ONUN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Giriş. Qədim yunan filosofu Aristotel ədəbiyyatı təqlidi sənət, yəni həyatı və insanları yamsılama sənəti adlandırmışdır. Aristotelin bu fikrini əsas götürərək deyə bilərik ki, yazıçı daha çox təxəyyülə əsaslanır. O, qələmə aldığı dövrün, mühitin ruhunu təhrif etməmək şərti ilə həyatda gördüyü hadisələri, insanları öz təxəyyülünə uyğun şəkildə dəyişə bilər. Beləliklə, yazıçı bədii surət yaratmış olar və öz əsərini ərsəyə gətirməyə başlayar. Bəs hər həyatdan götürülmüş mövzu kor-koranə ədəbiyyata gətirilə bilərmi? Təbii ki, həyat hadisələri, yazıçının müşahidə etdiyi faktlar qruplaşdırılmalı və sistemə salınmalıdır. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışı mühüm məsələlərdəndir.

Əsas hissə. Bədii əsərin strukturu süjet və kompozisiyadan ibarətdir. Biz heç bir epik və ya dramatik növdə yazılmış bədii əsəri, onun strukturunu, kompozisiyasını süjetsiz təsvir edə bilmərik.

Süjet-hərəkət, hadisə, feil ilə bağlıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, qədim yunan filosofu Aristotel özünün “Poetika” əsərində süjeti “hadisələrin qruplaşdırılması”, “hərəkətdə bir təqlid” deyərək tərif etmişdir. Dramatik və ya epik növdə yazılmış əsərlərə nisbətən lirik növdə süjetin əhəmiyyəti azdır. Lirikada biz hərəkəti daha çox fikirlərin, hisslərin, həyəcanların dəyişməsi şəklində özünü göstərdiyini görürük. Yəni bir növ lirik əsərlərdə süjet “dumanlı” olur. Süjetə bir ədəbiyyat termini kimi müxtəlif təriflər verilmişdir. “Bir-biri ilə bağlı olub, ardıcıl surətdə inkişaf edən (başlangıçdan nəticəyə qədər) və bilavasitə epik, lirik, yaxud dramatik əsərin məzmununu təşkil edən həyat hadisəsi süjet adlanır. Bu hadisələr içərisində göstərilən adamların qarşılıqlı əlaqə və rəftarı insan xarakterinin müxtəlif cəhətlərini, əsərdə inkişaf edənlərin fikir, hiss və davranışlarını, xarakterin inkişafı tarixini və yüksəlişini əks etdirir” [1, s. 67]. “Əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalat bədii əsərin süjetini təşkil edir. Sənətkar çalışır ki, öz ideya, məqsəd və görüşlərini doğru və kamil ifadə edə bilən süjet qursun” [3, s. 65]. Yaradılan hər bir bədii əsər bu və ya digər bir şəkildə həyatda olmuş hadisənin ədəbiyyata gəlişidir. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışını bir tərifə sığdırmaq düzgün olmazdı.

Aristotelin “Poetika”sında süjet əvəzinə “fabula” terminindən istifadə olunmuşdur. Fabula latın dilində “əhvalat”, “nağıl” deməkdir. Aristotelin əsərində bu termin geniş, əsəri tam əhatə edən anlayışdır. Fabula ilə süjetin fərqi böyük deyildir. Süjetin müəyyən bir hadisələrin ardıcılığı və fabulanın da əhvalat, nağıletmə kimi izah edildiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, süjeti hadisələrin və hərəkətlərin müəyyən ardıcılığı kimi, fabulanı isə müəllifin bu hadisələri necə nəql etməsi kimi tərif edə bilərik. A.N.Ostrovski bildirdi ki, süjet hazır məzmun, yəni bütün təfsilatı ilə ssenariumdur, fabula isə hər hansı bir hadisə haqqında qısa real hekayət, yazıçının hər cür əlavə rəng və boyalarından uzaq təhkiyədir.

Süjet, əsasən, ziddiyyətlərdən, qəhrəmanlar arasında gedən mübarizələrdən ibarətdir. Süjeti ziddiyyətsiz, münaqişəsiz təsvir edə bilmərik. Hər bir kamil süjetin başlangıcı, kulminasiya nöqtəsi və sonu olmalıdır. Aristotel yazmışdır ki, hər bir kamil süjetin “başlangıcı, ortası və sonu olmalıdır”, süjet “istədiyin yerdə başlanmamalı, istədiyin yerdə tamam olmalıdır”. Süjetin üç əsas əlaməti vardır: intriqa, kolliziya, situasiya.

Intriqa-bütün əsər boyu davam edən münaqişədir. “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa ilə Allahyar qarşı-qarşıya gəlir. Əsərdə qəhrəmanların, arzularının, istəklərinin, mənfəətlərinin bir-birinə zidd olması intriqadır. Əgər əsərdə bu cür ziddiyyətlər olmasa, əsər yarana bilməz.

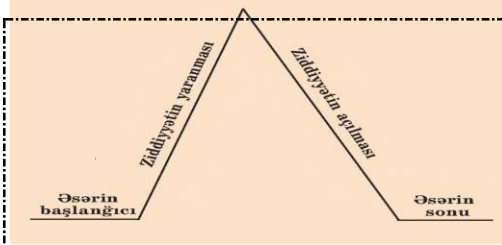
Kolliziya-bədii əsərdə insan qrupları arasında gedən mübarizədir. Əsərlər heç də hər zaman şəxsi münasibətləri toqquşan obrazların süjeti əsasında qurulmur. Əsərlərdə zümrələr, təbəqələr, xalqlar, partiyalar arasında da mübarizə təsvir edilir. “Koroğlu” dastanında Koroğlu ilə bəylər, paşalar arasında gedən mübarizə, onlar arasındakı ziddiyyət kolliziyadır.

Situasiya-personajlar arasında gedən mübarizənin müəyyən bir vəziyyətidir. Fransızca “situs” vəziyyət deməkdir. Situasiya həm qəhrəmanların şüurundakı, həm də xaricdəki münaqişələri əhatə edir.

Orta məktəbdə şagirdlər bəzən süjetin mərhələləri-ünsürləri haqqında məlumatları yaxşı anlaya bilmirlər. Bu mövzunu şagirdlərə tədris edərkən onun insan həyatının mərhələləri ilə əlaqəsini göstərə bilərik. İnsan dünyaya bir “ağ lövhə” kimi gəlir və gözünü açdığı ilk andan etibarən ağlamağa başlayır. Çünki o hələ başına nələrin gələcəyindən xəbərsizdir və onun dünyaya gəlişi ilə həyatının ekspozisiya mərhələsinin əsası qoyulur. Kiçik uşaq böyüməyə başlayır, danışır, yeriyir, ətrafında olan hadisələri anlamaya çalışır və məktəbə getməyə başlayır. Bu onun həyatının “düyüm nöqtəsi”, zavyazka mərhələsini təşkil edir. Artıq onun bir məqsədi var: “Oxumaq və universitetə qəbul olmaq”. 17 yaşına gəlib çatmış bir yeniyetmə universitetə qəbul olur və o artıq gənclik dövrünün bir addımlığındadır. Özündə hər şeyi etmək gücünü görür. Qarşısına qoyduğu və həyatı üçün önəmli olan ən böyük sınaqdan uğurla çıxmışdır. Deməli, artıq bu onun həyatının zirvəsini, kulminasiya nöqtəsini təşkil edir. Universitet həyatı bitir və əsl həyatla üzləşmə baş verir. Gənclik həyatının ziddiyyətləri yavaş-yavaş aradan qalxmağa başlayır. Universiteti bitirib işləməyə başlayır və ailə qurur. Bu insan həyatının razvyazka mərhələsidir. İnsan həyatının qocalıq dövrünü isə süjetin final mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. (İnsan həyatının süjet xətti onun qarşısına qoyduğu məqsədlərlə bağlıdır.)

Həyatdan gətirdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi süjet xəttini təşkil edən hadisələr düz xətlə deyil, yüksələn və enən xətlə inkişaf edir. Bu baxımda süjet xətti 5 ünsürdən-mərhələdən ibarətdir. Bu ünsürlər ədəbiyyatşünaslıqda müxtəlif zamanlarda müxtəlif adlarda göstərilmişdir. M. Rəfili bu ünsürləri ekspozisiya; rəbt; hərəkət; böhran, yaxud kulminasiya; qət adlandırmışdır [4, s. 156]. Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində bu ünsürlər ekspozisiya; zavyazka; kulminasiya; razvyazka; final adlandırılmışdır. Adlanma baxımından müxtəlif fərqlər özünü göstərsə də, ancaq mahiyyət etibarilə hər bir adlandırma eyni mahiyyətə malikdir.

⁵⁸ ADPU-nun magistrantı. sona.meherramova123@gmail.com

Ekspozisiya - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu anlayış bədii müqəddimə, bədii zəmin sözləri ilə ifadə olunur. Əsərdə danışılacaq hadisənin yaranması və inkişafı üçün lazımı hazırlıq məqsədi güdən hissəyə ekspozisiya mərhələsi deyilir. 8-ci sinif ədəbiyyat dərslində C. Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsi verilmişdir. Bu hekayənin ekspozisiya mərhələsini kəndə naçalnikin gəlməsi xəbərinin verilməsi, pristavın həyatına kəndlilərin və qonaqların toplanması, pristavın arvadının ad gününü qeyd etməsi ilə bağlı qonaqlığa hazırlıq mərhələsi təşkil edir.

Zavyazka - Süjetin bu mərhələsini ifadə etmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında rəbt, düyün sözləri də işlədilir. Zavyazka ekspozisiyadan sonra hadisələrin mürəkkəbləşməsini, düyünlənməsini göstərir. “Qurbanəli bəy” hekayəsində naçalnikin qonaqlığa gəlib çıxması, qonaqların pristavın xanımına sağlıq söyləmələri kimi hadisələr zavyazka mərhələsini əhatə edir.

Kulminasiya. Bu söz latınca “qulmen” sözündəndir mənası təpə, zirvə, yüksəklik deməkdir. Qurbanəli bəyin naçalnikə yaltaqlanması, qonaqları öz evinə qonaq çağırması hekayənin kulminasiya mərhələsini təşkil edir.

Razvyazka. Bədii əsərdə ziddiyyətlərin açılmasına, münaqişənin zəifləməsinə razvyazka deyilir. Nökərin uzaqdan gələn atlı dəstəsini görməsi, arvadının qaçıb Qurbanəli bəyə xəbər verməsi, naçalnik və qonaqların Qurbanəli bəyin evinə gəlməsi hekayənin razvyazka mərhələsini təşkil edir.

Final. Hadisələrin, ziddiyyətlərin, intriqanın həll edilməsinə, sona çatmasına final deyilir. Qurbanəli bəyin qaçıb tövlədə gizlənməsi, hər kəsin onu axurun içərisində görməsi hekayənin finalı, sonluğudur.

Nəticə. Ədəbiyyatşünaslıq elementlərinin orta məktəbdə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu elementlər içərisində ən çox nəzərə çarpan, diqqəti cəlb edən süjetdir. Yuxarıda göstərilən nümunələrə və təriflərə əsasən belə bir qənaətə gəlirik ki, süjet bədii əsərin özü deməkdir. Biz oxuduğumuz əsərdə həyat həqiqətlərini süjet vasitəsi ilə dərk edirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 2009, 201 s.
3. Paşayev M.C., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 1972, 279 s.
4. Rəhilil M. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı: 1958, 274 s.
5. Umumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: 2018, 208 s.

Açar sözlər: süjet, süjetin öyrədilməsi yolları, ünsürləri, əlamətləri

Ключевые слова: сюжет, пути изучения сюжета, элементы, признаки

Key words: plot, the ways of studying plot, elements, signs

Xülasə

Bədii əsərlərin qurulmasında süjet mühüm yer tutur. Bəzən şagirdlər süjet anlayışını dərk edə bilmir və onlara bu termin olduqca çətin görünür. Ədəbiyyat bir elmdən daha çox bizim həyatımızı, arzularımızı, xəyallarımızı özündə ehtiva edir. Bu baxımdan süjet anlayışını şagirdlərə izah edərkən onun həyatla əlaqəsini də göstərmək mühüm şərtlərdəndir.

Резюме

Сюжет занимает значимое место в формировании художественного произведения. Некоторые учащиеся не могут усвоить понятие сюжета и этот термин им кажется сложным. Литература больше науки включает в себя нашу жизнь, мечты и иллюзии. С этой точки зрения, объясняя ученикам понятие сюжета, одним из основных условий является показ его связи с жизнью.

Summary

Plot takes an important place in establishment of novel. Some students can't learn the definition of the plot and this term seems difficult to them. Literature more than science includes life, dreams and illusion. From this point of view, explaining students the definition of the plot, one of the necessary conditions is to show its connection with life.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Giriş: Azərbaycan dünyanın bir hissəsidir, buna görə də ölkəmiz planetdə baş verən hadisələrdən kənar qala bilməz. Bu baxımdan ölkəmizdə ingilis dilinə marağın hədsiz artması tamamilə təbii və qanunauyğun bir haldır. Son illərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası ingilis dilini mənimsəməyin zəruri və əhəmiyyətini artırır.

İngilis dili [Hind-Avropa dillərinin](#) german dilləri ailəsinə aiddir. Morfoloji quruluşuna görə flektiv-analitik dildir. Doğma dil kimi dörd yüz on milyon insan bu dilin daşıyıcısıdır. İngilis dilində ikinci dil kimi bir milyard insan danışır. İngilis dili [BMT](#)-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir. [İngilislərin](#) təbii dili, [İngiltərənin](#), faktiki [Böyük Britaniyanın](#), [ABS](#)-ın 31 ştatının, [İrlandiyanın](#), [Kanadanın](#) və [Maltanın](#) iki rəsmi dilindən biri, [Avstraliyanın](#), [Yeni Zelandiyanın](#) rəsmi dilidir (7). Bütün dünya dilləri kimi ingilis dilinin də öz quruluşu, lüğət tərkibi və sairə ilə fərqlənir. İngilis dilinin bəzi ümumi qanunauyğunluqları, dil vahidlərinin sistemli təşkili və s. xasdır. İngilis dili daşıyıcısı olan xalqın minilliklərlə hesablanan mədəniyyəti, həyatı onun dilində, dilin şifahi və yazılı formalarında, müxtəlif janrların abidələrində öz əksini tapır. İngilis dili [Asiya](#) ölkələrindən [Hindistan](#), [Pakistan](#) kimi bir sıra ölkələrin rəsmi dili olmuşdur. İngilis dilini bilmək yerli xalqlarla ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır, onu rahat bir şəkə salır. Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinə maraq XX əsrin ortalarından etibarən güclənmişdir.

1965-ci ildə «Azərbaycanca- ingiliscə lüğət» nəşr olunmuşdur. 1966-cı ildə «İngilis dilinin praktik qrammatikası» kitabı işıq üzə görmüşdür. Bir vaxtlar Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 50 illiyi adını daşımış Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda ingilis dili fakültəsi vardır. Azərbaycan və ingilis dilləri müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bununla yanaşı, ingilis dilindən birbaşa tərcümələr edilir. XX əsrin axırlarında Şərqiyyə Xasay qızı Cəbrayılbəyova, Ədilə Nəcəfqulu qızı Salayeva, Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev, Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayızadə və Ziyəddin İbrahim oğlu Əfəndiyev tərəfindən iki cildə «İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti» tərtib edildi. Tibb elmləri doktoru, professor Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev və tibb elmləri namizədi, dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayızadə kitabın ixtisas redaktorları olmuşlar. Kitabın birinci cildi 1979-cu ildə [3], ikinci cildi isə 1983-cü ildə [4] «Maarif» nəşriyyatında işıq üzə görmüşdür.

Qeyd edilən lüğətin birinci cildinin müqəddiməsində oxuyuruq: «Azərbaycan tibb elminin müasir inkişafı dünya tibb aləmində baş verən yeniliklərdən xəbərdar olmağı tələb edir. Dünyanın bir çox ölkələri ilə mədəni-elmi əlaqələrin genişləndiyi bir zamanda alimlərimizin xarici ölkələrdə inkişaf edən elmin yeni nailiyyətləri ilə tanış olmaları çox vacibdir. Bu baxımdan ingiliscə-azərbaycanca tibb lüğətinə kəskin ehtiyac meydana çıxır. Belə ki, dünya tibb ədəbiyyatının müəyyən qədəri (İngiltərə, Amerika, Kanada, Hindistan, Yaponiya, Skandinaviya ölkələri və s.) ingilis dilində nəşr olunur. Həmin ədəbiyyatla bilavasitə tanış olmaq üçün tibb işçiləri bu lüğətdən səmərəli istifadə edə bilərlər» [2, səh. 3]. İngiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca- ingiliscə tibb lüğətini tərtib edən müəlliflər ingilis dilində nəşr olunmuş tibbi ədəbiyyatı və mətbuatı izləyərək onu daim təkmilləşdirməyə və söz tərkibini zənginləşdirməyə çalışmışlar. 1993-cü ildə «İngiliscə- azərbaycanca tibb lüğəti» dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayızadə tərəfindən xeyli təkmilləşdirilərək bir cildə çap edilmişdir [4].

Müasir ingilis dilində qədim hind dilinin sözləri ilə əlaqəli bir çox söz var. Müasir ingilis dili qarışıq adlanır - ümumi mənə daşıyan bir çox söz ortaq kök olmur. Bu, orta ingilis dövrünə xas olan üçbucaqlılığın bir nəticəsidir.

İngilis dili daim inkişaf etməkdədir, ləhcələrlə böyüyür və çoxalır, hər yeni konsepsiya insanlara öz ətrafında çox sayda yeni söz hazırlamağa imkan verir. Bəzi sözlər, əksinə, lazımsız kimi tarixə düşür. İngilis dili global bir dilə çevrildikdə və dünyada istifadə edildikdə, özü əvvəlkindən daha zəngin oldu. Digər dillərdən və mədəniyyətlərdən yeni sözlər götürdü. Amerika dilinin bir çox sözləri yerli Amerika ləhcələrindən gəldi (5, s. 14).

Hal-hazırda ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Bütün dünyada demək olar ki, elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılışmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyətli hissəsini tədris mərhələsi təşkil etməkdədir. Belə ki, orta məktəblərdə ingilis dili birinci sinifdən tədris olunmağa başlayır. Ali məktəblərdə ingilis dili birinci kursdan tədris olunur. Məktəbəqədər uşaq baxçalarında ingilis dili tədris olunur. Bundan başqa ingilis dili təmayüllü həm məktəbəqədər, həm də orta məktəblər fəaliyyət göstərir.

Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən Ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul mərhələsində ingilis dilindən imtahan götürülməkdədir. Hətta təhsilin fəlsəfə və elmlər doktorluğu hazırlığı üzrə doktorantura və dissertantura mərhələsinə qəbul prosesində də ingilis dili aparıcı rol oynayır. İngilis dilindən keçid minimum balı olmayan heç bir iddiaçı təhsilin doktorantura və dissertantura mərhələsində təhsil almaq hüququna malik olmur.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən alimlik dərəcəsinin verilməsi üçün ingilis dili minimum imtahanından tələb olunan keçid balını toplaya bilməyən iddiaçı alimlik dərəcəsinə əldə edə bilməz.

Azərbaycanın Şanlı tarixində də ingilis dilinin beynəlmiləl əhəmiyyətə malik olduğunun şahidi olduq: «İngilis dilini bilmək Qarabağ kimi ciddi problemi olan və bunu beynəlxalq normalar çərçivəsində sülh yolu ilə həll etməyə çalışan bir ölkənin vətəndaşları olaraq bizim üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Güclü dövlətlərlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün

⁵⁹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

onların dilini, belə bir dilə hopmuş təfəkkürü, düşüncəni, meyarları, eyni zamanda zəif nöqtələri bilmək çox vacibdir. Beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan həqiqətlərini – Qarabağ problemini, Xocalı soyqırımını səsləndirmək, xarici ölkələrdə diasporların fəaliyyətini daha da gücləndirmək, siyasi dairələrə güclü təsir etməyi bacarmaq, diplomatik gedişatda rəqibi məğlub etmək, dövlət maraqlarını daha güclü və fərqli şəkildə dikmə etmək ingilis dilini, eləcə də dünyanın digər məşhur dillərini mükəmməl surətdə, necə deyərlər, «nöqtəsinə-vergülünə qədər» mənimsəmiş savadlı və vətəni sevmə şəxsiyyətlər yetişdirməkdən asılıdır» [9]. Biz də bir azərbaycanlı vətəndaş kimi 44 günlük Qarabağ müharibəsində beynəlxalq informasiyaların dünyaya çatdırılmasında ingilis dilinin əsaslı əhəmiyyətinin şahidi olduq. Ölkə prezidentimiz İlham Əliyevin ingilis dilində səlis şəkildə dünya arenası üçün verdiyi müsahibələri də ingilis dilinin ümumbəşəri dəyərə malik olduğunun ən yüksək göstəricisidir.

Gördüyümüz kimi, müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birini başa düşmək üçün çox vaxt ingilis dilində danışirlar. Çünki ingilis dili böyük kütlə tərəfindən qəbul edilən qlobal dil hesab olunur. Hindistan və Pakistan ölkələri buna misal ola bilər. Hindistanda 24 müxtəlif dildə danışan bir milyondan çox əhali üçün ingilis dili ümumi dil hesab olunur» (1, s. 19). [Afrikanın](#) bəzi dövrlərində də ingilis dili rəsmi dil kimi istifadə olunub. İngilis dilinin əlifbası [VII əsrdən latın orafikası](#) əsasında hazırlanmışdır. ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, Car, Yeni Zelandiya, Sinqapur ingilis dilində danışirlar.

Bir sözlə, ingilis dilinin Azərbaycanda öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İngilis dili dünyanın aparıcı dili kimi Azərbaycanda inkişaf etmiş hər sahədə xüsusi yeri vardır. İngilisi dilinin Azərbaycanda xüsusi rolu olduğunu onun yer kürəsinin bizi qabaqcıl ölkələr sırasında tanıması baxımından öyrənilməsi əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. Qurbanov A.M, Ümumi dilçilik 2 cildə I c, Bakı: Maarif, 1989, s. 568, səh. 20
2. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı: Maarif, 1965, 38 s.
3. İngiliscə-azərbaycanca tıbb lüğəti [Mətn] / Tərtib edən: dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə; buraxılışa məsul; Hüsaməddin Qaramanlı. Bakı, «Ergün» nəşriyyatı, 1993, 663 səh.
4. İngiliscə-azərbaycanca tıbb lüğəti [Mətn] / Tərtib edənlər: Şərqiyyə Xasay qızı Cəbrayılbəyova, Ədilə Nəcəfzadə qızı Salayeva, Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev, Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə, Ziyəddin İbrahim oğlu Əfəndiyev; ixtisas redaktorları: professor Musa Mirməmməd oğlu Abdullayev və dosent Nijad Cəbrayıl oğlu Mikayılzadə. İki cildə, II cild, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1983, 180 səh.
5. Xudazarov Telman Mirzəyev. İngilis dili. Özüni öyrət. Sifirdən mükəmməl səviyyəyə qədər (sadeləşdirilmiş dərs vəsaiti) [Mətn] / Redaktorlar: Arzu T. Xudazarlı (baş redaktor) və Y. M. Sadıqova; rəyçi: filologiya elmləri namizədi Y. A. Mustafayeva. Bakı, «Müəllim» nəşriyyatı, 2012, 395 səh.
6. Миролдобов А.А. Культуроведение в системе современного языкового образования // ИЯШ, 2001, №3, стр.14
7. Baugh A.C. History of the England NY.1958, s.463 26. Chen G.M., Starosta W.J. Foundation of Intercultural Communication – Needham Heights MA: Allyn and Bacon, 1998.
8. Malinovski B. The problem of meaning in primitive languages. London, 1923, p.306 40. Marckward A.H. American English. N.Y., 1958, pg.4
9. http://mental.az/users/1/upload/files/%C4%B0ingilis_dilinin_oyrenilmesi_nin_zerurliyi_haqqinda.pdf 52.

Açar sözlər: Azərbaycan, dünya dilləri, ədəbi dil, ingilis dili,termin.

Ключевые слова: Азербайджан, the world languages, литературный язык, английский язык, термин.

Key words: Azerbaijan, мировые языки, literary language, English language, terminology.

AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ XÜLASƏ

Müasir dövrdə ingilis dili dünyada ictimai, mədəni inkişafı ilə bağlı olaraq tərəqqi edir. Azərbaycanda da ingilis dili ictimai, mədəni inkişafın dünya arenasına çıxmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalə ingilis dilinin Azərbaycan əhəmiyyətinə həsr olunmuşdur. Xüsusilə, Azərbaycanda ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyətinin təhsilə yönləndirilməsindən bəhs olunur. Məqalənin yazılması üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ РЕЗЮМЕ

В наше время английский язык развивается в связи с социальным и культурным развитием мира. В Азербайджане английский язык также имеет большое значение в становлении социального и культурного развития на мировой арене. Статья посвящена важности английского языка в Азербайджане. В частности, основная важность изучения английского языка в Азербайджане сосредоточена на образовании. Различная научная литература была использована в написании.

THE IMPORTANCE OF LEARNING ENGLISH IN AZERBAIJAN SUMMARY

In modern times, the English language is developing in connection with social and cultural development in the world. English language in Azerbaijan is also of great importance in the formation of socio-cultural development in the world arena.

The article is dedicated to the importance of English in Azerbaijan. In particular, the main importance of learning English in Azerbaijan is focused on education. The different scientific literature was used in the writing of the article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nadirova Şirinbəyim Mürşüd qızı⁶⁰
YENİYETMƏLƏRİN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA
ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN ROLU

⁶⁰ BDU-nun doktorantı

“Ulu babaların müdriklik dəfinəsi”nin birər hikmət inciləri və fikir cövhərləri olan atalar sözləri, el məsəlləridir ki, obrazlı təfəkkürün qida mənbəyi kimi zəhinlərətəpər verir. Əcdadların ruhunu yaşadan bu sözlərdən düşüncələrə ətir saçılır, güc-qüvvət gəlir, əqlin-düşüncənin qapıları onların üzünə qapanan zaman isə yazılanlardan doğma ana dilinin nəfəsini almaq, ətrini duymaq olmur. Bu üzdəndir, milli düşüncə həmişə təpər qazanmaqdan ötrü birər əcdad yadigarı olan atalar sözlərinə üz tutur, öz qidasını bir də onlardan alır. Atalardan qalma bu öyüdlərin bəzən bircəciyinə ifadə olunan mətləblərlə bir elin, neçə-neçə nəsillərin zəkası işığında təşəkkül tapan əxlaqına, dininə və fəlsəfəsinə, milli bədii idrak və təxəyyülünün sonsuz genişliyinə, bir sözlə, milləti millət eləyən bütün mənəvi dəyərlərə bələd olmaq olar. Onun belə bir təsir gücündən bütün dövrlərin böyük söz ustaları, mütəfəkkirlər verli-verində və sənətkarlıqda faydalanmışlar.

Azərbaycan şifahi ənənəsində xalq ruhunun sərrast, axıcı, dərin və təsirli ifadəsi olan atalar sözləri milli təfəkkürdə cilalanmış tarixi təcrübəni, mühüm həyat həqiqətlərini bədii idrak və təxəvvülün süzgəcindən keçirərək əsrlər boyu vəsadır. Möhkəm milli xüsusiyyətlərə, dərin koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox vaxt eynilə tərcümə oluna bilməyən atalar sözləri öz canlılığını daim qoruyub saxlayan söz incilərindən ibarət hikmət xəzinəsidir.

Bu gün tarixçilər, pedaqoqlar, bütövlükdə maarif işçiləri qarşısında mühüm bir vəzifə qoyulmuşdur: Azərbaycanı sevərək, onun keşiyində duraraq, ona xidmət edərək, intellektual mənəviyyatlı vətəndaş tərbiyə etmək. Buna görə ilk növbədə uzun illər səylə milli zəmindən uzaqlaşdırılmış, xalq pedaqogikasının məzmunundan ayrı salınmış tərbiyə sistemimizi formalaşdırıb, meydana çıxarmaq lazımdır. Həm də bu zaman tərbiyənin kökünü vahid Azərbaycan xalq tərbiyəsinin məzmununda, bu günədək bizə məlum olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində zəngin və dünya şöhrətli klassik irsimizdə axtarmalıyıq. Gənc nəslin, o cümlədən yeniyetmələrin tərbiyəsinin qarşısında duran başlıca məqsədlərə və hərtərəfli biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə, milli və ümumbəşəri əxlaqə, mənəviyyata və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət formalaşdırmaq və cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan hazırda məktəblərdə yeniyetmələrin tərbiyəsinə müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq vacibdir.

Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini özündə yaşadan, xalqın taleyi, maddi-mənəvi güzəranı barədə dəyərli məlumatları qoruyub bugünüməzə qədər çatdıran folklor nümunələri xalq müdrikliyi ilə xalq bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bu nümunələrin içərisində ən dəyərlisi və yeniyetmələrin hərtərəfli tərbiyəsində əvəzsiz rol oynayan atalar sözü və məsəllərdir. Onlar min illərin süzgəcindən keçərək dövrümüze qədər gəlib çatmış, çox zəngin bir sərvətə çevrilmiş və kütləvi şəkil almışlar. Ümumiləmiş fikri, nəticəni, hökmü obrazlı şəkildə ifadə edən atalar sözü və məsəllər böyük mənəvi tutumuna, zəngin mənəvi çalarlarına və əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Xalq həyatının bütün dövrlərinə və bütün sahələrinə aid məlumatı özündə yaşadan atalar sözü və məsəllər çox yığcam olsalar da, onlarda böyük ideya və yüksək mənəvi dəyərlər ifadə olunur. Onlar həmdərinməzmunlu, həmdətəsirlidirlər.

Atalar sözü və məsəllərdən yeniyetmələrin əxlaq, əmək, əqli, estetik və s. tərbiyəsi işində geniş istifadə olunur. Belə ki, atalar sözü və məsəllər təsərrüfatın, həyatın, məişətin bütün sahələrini əhatə edir, insanlara mənsub olduqları ailəni, xalqı, dövləti sevməyi, mənəvi cəhətdən zəngin olmağı öyrədir.

Əxlaqi və mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri vətənpərvərlikdir. İndiki dövrdə yeniyetmələrin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsi olduqca mühüm vəzifədir. Vətənpərvərlik təkcə Vətəni sevməklə bitmir. Vətən müqəddəsdir. O, seçilmir, fəqət ona sevgini fərqli şəkildə anlamaq və ifadə etmək mümkündür. Milli əxlaq bizim vətənpərvərliyimizi bərqərar edir. Əsl vətənpərvərlik Vətəni yadellilərdən qorumaq, bu yolda savaşımaq və mübarizə aparmaqdır. Atalar sözü və məsəllər uşaqlarda xalqa, torpağa, elinə-obasına məhəbbət hissləri aşılayır, vətənin qədrini bilməyi, düşməne baş əyməməyi öyrədir. Əcdadlarımızdan miras qalan bu vətənpərvər hisslər sayəsində bu gün Azərbaycan xalqı mərd oğullarının hünəri nəticəsində öz əzili torpaqlarına qovuşdu. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Vətən viranə də olsa, cənnətdir, Vətənə gəldim, imana gəldim, Qürbət cənnət olsada, yenə vətən yaxşıdır, Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşıdır, Vətən həsrəti çəkdim, gözlerimə qan gəldi, Qürbətdə xan olunca, Vətənimdə dilən, göz.

Milli ləyaqət, kollektivçilik, humanizm və digər əxlaqi kateqoriyalar şəxsiyyətin mənəvi təfəkkürünün aksiomları kimi fəaliyyət göstərir. Müasir dövrdə əxlaqi sərvətlər insanların davranışının qəbul edilib-edilməməsi ilə deyil, onların nə dərəcədə davranışda özünə möhkəm yer tutması, nə qədər real, həqiqi olması və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə davamlılığı ilə ölçülür. Cəmiyyətin müasir mərhələsində elmi-texniki inqilab ictimai həyatın bütün sahələrinə - ailə həyatına, istehsal əlaqələrinə, milli münasibətlərinə, nəsillər arasındakı varisliyə, əxlaqə, insan mənəviyyatına ciddi təsir edir.

Kollektivçilik tərbiyənin başlıca prinsiplərindən biri kimi fəaliyyət göstərir, həyatımızın bütün sahələrinə kömək edir. Mənəvi münasibətlər - yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım, məsuliyyət, borc, prinsipiallıq, etimad, səmimiyyət, hörmət və s. kollektivdə formalaşır. Atalar sözü və məsəllərdə yeniyetmələrimizə qarşılıqlı yardım, bir-birinə dəstək olmaq, çətin anlarda köməyini əsirgəməmək, yol göstərmək, dostluq, yoldaşlıq, birlik, həmrəylik kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

El gücü-sel gücü, El keçən körpüdən sən də keç, El atan daşa güc düşməz, Elinən gələn qara gün toy-bayramdı, El atan daşı qalxızmaq olmaz, El tikəni aləm yıxa bilməz, El dediyi mübarək olar.

Ata-babalarımız insanlara, köməyə ehtiyacı olanlara əl tutmağı, yardım etməyi, yetimlərin, kimsəsizlərin qayğısına qalmağı, onların haqqını qorumağı, müdafiə etməyi öyrətmişlər:

Yetimə öyüd verən çox olar, çörək verən az, Yetim malı oddan yaman yandırar, Əl tutanın əlindən tutarlar.

Atalar sözü və məsəllər mənsub olduğu xalqa, elinə-obasına vurğunluq tərbiyə edir, dilini, doğma elinin təbiətini, vətəninin hər qarışını, torpağını-daşını sevməyi tərbiyə edir, uşaqlarda qəhrəmanlıq, xalqa sədaqət kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu ibrətamiz sözlər öz milli mənsubiyyəti ilə, tarixi, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə qürur duymağı, düşməne qarşı amansız olmağı, qəhrəmanlığı, mübarizliyi tərbiyə edir:

İgid odur, hər əzaba qatlana, Sədaqət qəhrəmanın zinətidir, Ağalığ verimlədir, igidlik- vurumla, İgid yüz yaşar, fürsət bir düşər. Hikmətli sözlərdə atalarımız böyük üzünə ağ olmamağı, onların sözündən çıxmamağı tövsiyyə etmiş, bunun günah olduğunu söyləmiş, hər zaman onların könlünü sevindirə biləcək, onları razı sala biləcək işlər görməyə çağırmışlar. Ata-babalarımız ataya, anaya, qardaşa, bacıya, övlada, qohuma-qonşuya hörmət etməyi, rəğbət bəsləməyi tövsiyyə etmişlər.

Böyük danışanı kiçik götürər, Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz, Böyük sözünə baxmayan, böyürə-böyürə qalar, Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürmür, Böyüyün tanımayan qibləsin də tanımaz, Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq cöldə.

Məktəblərdə aşağı sınıflarda is-əmək, böyüklərə, sikaətlərə hörmət, səliqə-təmizlik, doğrucu olmaq və s. öyrədilsə, vuxarı sınıflarda və adi məktəblərdə bu iş daha da mürəkkəbləşir. Burada atalar sözlərinin mənsəyi, bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında verilən məlumat canlı misallarla əvanilədirilməli və gənclərin özləri fəal işə cəlb olunmalıdır. Yəni əmək, bəzi din formasına qarşı mübarizə, istismarcı sınıfa qarşı etiraz, qadınlara müsbət və və mənfi münasibət və başqa mövzularda cox maraqlı dərslər təşkil etmək olar.

Nəzər salsaq bəzi atalar sözü və məsəllərdə xalqın din nümayəndələrinə münasibəti necə də aydınlaşır. Xalqı çapıb talayan, şəriət pərdəsi altında iyrənc işlər görən firıladaçı mollalar, sevidlər kəsegin tənqid atəsinə tutulur.

Mollanın qarnı besdir, həmişə biri bosdur. Asığinki havnan, mollarınkı vavnan, Molla cörəvi, ilan avağı görünməz, Mola xana qoşuldu, xalqın evi yıxıldı, Aşı molların, başı molların, altından da beşi molların, Mola halvanı gördü, Quranı unuttu.

Yeniyetmələri lap erkən yaşdan əməyə alışdırmaq, onlara asan qazanılan malın bərəkətinin olmadığını, bunun günah olduğunu izah etmək lazımdır. Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz yer tutması acınacaqlı bir haldır. Valideynlər uşaqlarını əməkdən ayrı tutmaqla onlara yaxşılıq etdiklərini düşünürlər. Halbuki, valideynlər öz əməksevərliyi ilə uşaqlarına və ətrafdakı gənc nəslə örnək olmalıdırlar. Valideynlər övladlarını əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməli, gələcək həyata hazırlamalı, həyatın çətinliklərinə, sınaqlarına alışdırmalıdırlar. İlk gündən uşaqları düzgün tərbiyə etməklə onlarda təmiz etiqad, təmiz əxlaq, yüksək mədəniyyət, yalan söyləməkdən uzaq olmaq, yaxşı dostlar qazanmaq, səbirli, təmkinli, təvazökar, yumşaq təbiətli olmaq və bu kimi müsbət keyfiyyətləri yaratmaq lazımdır. O valideyn xoşbəxtkdir ki, övladını vətəninə, xalqına, dövlətinə xeyirli vətəndaş kimi böyüdü və tərbiyə edib.

İş insanın cövhəridir, İşləməyən dişləməz, Əməksiz yemək olmaz, Dünyanın ən bəxtiyar insanı kimsəyə möhtac olmayandır, Könlü balıq istəyən ayağını suya salar, Zəhmət çəkməyən əkinçinin qədrini bilməz və s. kimi atalar sözlərində bildirilir ki, valideynlər yalnız əmək sayəsində övladlarında yüksək nəcib insanı keyfiyyətlər formalaşdırı bilirlər. Valideynlər gələcəyin zəhmətkeş insanlarını yetişdirməklə, övladlarında şəxsi əməyə məhəbbət hissi oyadarlar.

Atalar sözü və məsəllər uşaqlarda seçdiyi peşənin, sənətin əsil sahibi, kamil ustası olmaq hissi aşılayır, onları tüfeyli, müftəxor olmamağa çağırır.

İş bacaranın, aq yeyəndir, İş bilən müşküldə qalmaz, İşinə yaxşı baxarsan, iş də sənə yaxşı baxar, Sənət insanın xəzinəsidir, İşlək dəmir pas tutmaz. Atalar sözü və məsəllərdə ağıla, elmə, biliyə yüksək qiymət verilir, insanın elmlə ağıla dolması dönə-dönə qeyd olunur. Biliyə can atmağın həyatda və fəaliyyətdə səmərəsi aşağıdakı nümunələrdə əks olunur: Elm ağlın çırağıdır, Ağıllı kamal axtarar, cahil-mal, Ağıllının zənni, cahilin həqiqətindən yaxşıdır, Ağıllı işinə baxar, cahil dişinə, Bir ağıllı baş, min baş saxlar. Ata-babalarımız ağıllı olmağın əsas ələmətlərindən birinin də səbir olduğunu söyləmişlər. Atalar sözü və məsəllərdə səbirli və təmkinli olmaq, ətrafdakılara nəzakətlə, onların hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq kimi məsələlərə də tez-tez rast gəlinir.

Səbr ilə halva bişər ey qora səndən, Bəsləsən atlas olar tut yarpağından, Səbr cənnət açarıdır.

Böyüklər söyləmişlər ki, səbirli insan heç vaxt peşman olmaz. İnsan düşüncəli və ağıllı olmalı, bütün məqamlarda səbir göstərməyi bacarmalıdır. Səbir insanı öz arzusuna çatdırır. Ən çətin işlər səbrin gücü ilə yerinə yetir, bağlı qapılar bu yolla açılır. Səbirə yiyələnməyin çox böyük əhəmiyyəti atalar sözü və məsəllərdə qeyd olunur.

Tələsənin kündəsi küt gedər, Tələsən yolda qalar, Səbir təkamülün babasıdır, Səbirin axırı xeyir olar, Səbir acıdır, meyvəsi şirin, Səbir edən muradına yetişər, Səbir eləyənin ağzı bal dadar.

Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaqi-tərbiyəvi nümunələrdir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxud yaxşı işlər görülərkən çıxarılan nəticələrdir. Atalar sözlərində nadanlıq, paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dostluq humanizmə ağıllıq kimi gözəl keyfiyyətlər işə təbliğ edilir.

Yeniyetmələrin əqli və əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı atalarımızın dövrümüzə qədər gəlib çatan müdrik fikirləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. İnsanpərvərlik, düzlük, doğruculuq, sadəlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər haqqında da çoxlu sayda atalar sözü və məsəllər vardır.

Doğruya zaval yoxdur, Yalançının evi yandı, heç kim inanmadı, Yalançının ipiynən quyuya düşən quyuda qalar, Yalanla dünyanı gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz.

Atalar sözü və məsəllərdə sadəlik, təvazökarlıq, səmimiyyət insanın bəzəyi kimi verilir, dostluqda sədaqətli və düz olmaq, yaxşılıq və xeyirxahlıq qiymətləndirilir, tənbellik, paxıllıq, rıyakarlıq kimi xüsusiyyətlər pislənir:

Dünyada ən yaxşı şey yaxşılıqdır, Düz yolun yolçusu azmaz, Paxılın gözü doymaz, Yalan cücərər, amma bitməz. Atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq, mehribanlıq kimi gözəl keyfiyyətlər təbliğ olunur.

Bir görən yoldaş, iki görən qardaş, Dost yaman gündə tanınar, Köhnə dost düşmən olmaz, Dost yolunda boran olar, qar olar, Dost min işə azdır, düşmən bir işə coxdur, Dostu cox olanın gücü cox olar, Yaxşı dost qardaşdan əzəldir, Dostluğa dağlar da, dənizlər də mane ola bilməz, Dost zülümkar olmaz, ziyankarlardan dost olmaz.

Əcdadlarımız zamana dəyər vermiş, onu hər şeydən üstün tutmağı, vaxtın qiymətini bilməyi tövsiyyə etmişlər. Çünki insan ya elmlə, ya da fiziki əməklə məşğul olmalı, öz vaxtını boş keçirməməli, həm öz həyatının, həm də ətrafındakıların həyatını bəzəmək, rəngarəng və dəyərli etmək üçün çalışmalıdır.

Vaxt qızıldır, Vaxtını itirən bəxtini itirər, Vaxt qənimətdir, Vaxt insana hər şeyi öyrədən, Vaxt atlı, biz piyada. Atalar sözü və məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Onları bir-birindən ayırmaq çətin olur. Fərq ondan ibarətdir ki, atalar sözü fikri tam ifadə edir, onlarda ümumiləşdirmə və fikir dərinliyi mühüm yer tutur. Məsəllər isə bu və ya digər konkret hadisəyə aid olub, natamam fikir ifadə edir, hadisəyə işarə edilir. Məsəllər tamamlanmamış, söz gəlişi deyilən qısa danışmaq və müqayisələrdir: Çayaçat, sonra cırman, Hər güldən gülab olmaz, Əvvəl yoldaş, sonra ol, Toydan sonra nağara. Atalar sözü və məsəllərdə xalq çapıb talayan bəylərin özbaşınalığı, zülmü, fitnə-fəsadı da öz əksini tapıb, onlara münasibət ifadə olunub. Azadlığa meyl, zülmə, istibdada etiraz xalqın yaratdığı atalar sözü və məsəllərdə də müəyyən iz buraxmışdır. Bəyin əli cibindən çıxınca, kasıbın canı çıxar, Bəy ilə bostan əkinin tağı belində bitər, Nakəslə comərdin xərci birdir, Ağa dedi vur, sən yıx, sürü, Ağaya ağ olan boynuna kəfən salar, Ərəbin gözü öz qanını içməyə doymaz, Nadirə anası südün haram edib. Atalar sözü və məsəllər yeniyetmələrdə hər bir hərəkətlərinin, addımlarının, sözlərinin gələcəkdə nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan düşünmə bilmək bacarığı formalaşdırır, onların mənəvi cəhətdən zəngin bir şəxsiyyət kimi yetişməsində əvəzsiz rol oynayır. Eyni zamanda bilavasitə məktəb həyatı, gənc nəslin tərbiyəvi təlimi ilə əlaqədar olan atalar sözlərinin üzərində aparılan planı iş gənclərin daha ədəbli, daha nəzakətli, ataya-anaya və ümumiyyətlə böyüklərə qarşı daha mehriban olmalarına, pis adamlardan uzaq qaçmalarına, yalan danışmalarına, daha səylə oxumalarına səbəb olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev P., Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: "Elm və təhsil", 2013
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Çarşıoğlu, 2004
3. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2010
4. Hüseynzadə Ə., Qasımlı H. Atalar sözü, Bakı, Yazıçı, 1985
5. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Atalar sözü, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004
6. Vəliyev V., Azərbaycan folkloru, Bakı, Maarif, 1985
7. Əfəndiyev P., Xalq sözləri, Bakı, Maarif, 1985
8. Həsənov A., Ağayev Ə., Pedaqogika, Bakı, Nasir, 20

Açar sözlər: yeniyetmə, milli-mənəvi dəyərlər, tərbiyə, xalq, atalar sözləri və məsələlər

Key words: teenager, national-moral values, upbringing, people, proverbs and issues

Ключевые слова: подросток, национальные и моральные ценности, воспитание, народные, пословицы и проблемы

РЕЗЮМЕ

Пословицы, которые являются глубокими и влиятельным выражением духа народа в азербайджанской устной традиции, живут веками, фильтруя исторический опыт и важные жизненные реалии через фильтр художественного познания и воображения. Пословицы, которые невозможно перевести на другие языки из-за их ярко выраженных национальных особенностей и глубокого колорита, являются сокровищницей мудрости, состоящей из жемчужин слов, которые всегда сохраняют свою жизненную силу.

Пословицы и притчи широко используются в нравственном, трудовом, умственном и эстетическом воспитании подростков. Таким образом, пословицы и притчи охватывают все сферы хозяйства, быта, учат людей любить свою семью, людей, государство и как быть духовно богатыми.

Пословицы и притчи формируют у подростков способность предвидеть последствия своих действий, шагов и слов в будущем и играют неоценимую роль в их развитии как духовно богатых людей.

Elmi rəhbər: professor Muxtarova Nübar Muxtar

Rəyçi: dosent Mollayeva Elza Paşa qızı

QADIN MƏHKUMLARIN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ ONUN TƏDQIQINƏ ƏSAS YANAŞMA

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin tədqiq olunması, onun dəyərlər sisteminin və şəxsiyyətini səciyyələndirən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi müasir penitensiar psixologiyada öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdəndir.

Qadınların cinayi davranışları bütün cəmiyyətə mənfi təsir göstərir, ona görə ki, bu cinayət onun əsas özəyi olan ailədə və mənəvi-psixoloji atmosferdə özünü biruzə verir. Hal-hazırda qadınların kriminal davranışının strukturunda törədilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayının artması, cinayətkarların yaşının azalması kimi neqativ tendensiyalarla müşahidə olunur. Məhz qadın cinayətkarlığının, onun mahiyyətinin, məhkum edilmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu növ cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün adekvat tədbirlər görmək imkanı yaradacaqdır.

Cinayətkarlıq - tarix boyu dəyişilən, cinayət-hüquqi mahiyyətli, müəyyən dövr ərzində müvafiq dövlətlərdə törədilən cinayətlərin məcmusundan ibarət olan, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə edilən neqativ sosial hadisədir [4].

Cinayətkarlıq eyni zamanda özünün qanunauyğunluqları, kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə seçilən, cəmiyyətə və insanlara neqativ təsiri ilə nəticələnən və onun üzərində spesifik dövlət və ictimai nəzarət tədbirləri tələb edən, cəmiyyətində mövcud olan mənfi hüquqi hadisə kimi başa düşülür.

Əslində cinayət həm cəmiyyət hadisəsi, həm də onun konkret üzvlərinə zərər yetirən neqativ bir haldır.

Qadın cinayətkarlığının öyrənilməsi bir müstəqil problem kimi yalnız son illərdə formalaşmağa başlamışdır. Görünür ki, bu kriminoloji məlumatın çoxalması və əsasən də tədqiqat dairəsinin dərinləşdirmək və genişləndirmək istəyi ilə bağlıdır.

XX əsrin əvvəllərində və inqilabdan sonrakı ilk illərdə qadın cinayətkarlığı xüsusi diqqət cəlb etmirdi, qadınlar az cinayət törədirdilər və onların ictimai sosial fəaliyyəti aşağı idi. Ancaq qadın cinayətkarlığı tam diqqətdən kənar qalmırdı. Buna sübut ilk növbədə M.N.Gemetin işləridir. Gemet öz tədqiqatlarında təkcə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qadın cinayətkarlığı barədə olan statistik məlumatları deyil, eləcə də onun səbəblərini izah etməyə çalışırdı. M.N.Gemet törədilən cinayətlərin statistikasını cinsə görə təhlil edərək eyni zamanda qadınları kişilərlə müqayisədə daha cinayətkar hesab edən Lombrozonun antropoloji məktəbinin ünvanına bir sıra düzgün olan tənqidi qeydlər vermişdir. Qadının fiziki və üzvi inkişafının kişilərə nisbətən daha aşağı pillədə durmasını əsas götürən Lombrozo cinayətkarlığı daha çox qadınlardan gözlənməli olduğunu söyləyirdi [15].

Qadın cinayətkarlığı haqqında statistik məlumatların ətraflı təhlili aparılan işlər arasında, M.N.Zaymentonun “Nigah, ailə və cinayətkarlıq” adlı kitabında xüsusi olaraq qeyd olunur. Burada cinayət törətmiş kişilər və qadınlar haqqında müxtəlif sosial-demoqrafik məlumatlar tapmaq olar və hər ikisi barədə göstərilən məlumatlar həmişə müqayisə edilir. Amma ümumiyyətlə, bu qadın cinayətkarlığının öyrənilməsinin o zaman üstün olan səviyyəsi idi. Qadın cinayətkarlığının öyrənilməsi məsələsinə V.A.Serebryakov da önəmli diqqət yetirmişdir. Onun fikrinə görə “cinayətkarlığın cinsə görə fərqləndirilməsinin əsaslarını mürəkkəb bir kompleks şəkildə birləşən, qadınların evdə, istehsalatda və s. sahələrdə məşğulluğunda təzahür olunan müəyyən spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, kişi və qadın davranışını müəyyən edən sosial faktorlar arasında axtarmaq lazımdır”. Qadın cinayətkarlığının psixoloji aspektdən təhlilində V.A.Vnukovun, B.S.Menkovski, A.K.Zverbuli və E.V.Seredanın tədqiqatları daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, Y.A.Vnukovun qeyd edirdi ki, “qadın cinayətkarlığı kişi cinayətkarlığından miqyasına görə, cinayətlərin xarakterinə və onların nəticələrinə, törədildiyi sahəyə, qadınların cinayətin törədilməsində rolu ilə, cinayətin qurbanının seçimi, ailə, məişət və bununla bağlı olan şəraitin onlar tərəfindən törədilən hüquq pozuntularına təsiri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər tarixən qadının ictimai əlaqələr sistemində tutduğu yer, onun sosial rolları və funksiyaları, bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır” [8].

Qadın cinayətkarlığı dinamikası dalğalı xarakter daşıyır. Qadın cinayətkarlığı həddi-buluğa çatmamış şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlə sıx əlaqəlidir və ən dəhşətlisi odur ki, yeniyetmələrin hərəkətləri adətən tamamilə düşünülməmiş və onların fikrincə “obyektiv” həyat zərurəti təsirindən törədilmiş olur.

Hüquqi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, cinayət törədərkən sərxoş olan qadınların sayı kişilərdən dəfələrlə azdır. Hətta V.N.Kudryavtsev öz tədqiqatlarında qadınların kişilərdən daha impulsiv və daha emosional olduğunu qeyd edirdi. Ailə münaqişələri ilə bağlı törədilən cinayətlər qadınlarda uzun və dərin davam edən travmaların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Qadınlar onlar üçün təhlükəli həyat şəraitinin olmasını özləri və yaxınları üçün təhdid kimi qiymətləndirə bilərlər [11].

Hüquqazidd hərəkətlər müdafiə xarakteri daşıyır, məqsədi isə burada özünü və ailəsini xoşagəlməz vəziyyətlərdən müdafiə etməkdir.

Məlumdur ki, qadın psixologiyasında özünə diqqəti cəlb etmək arzusu kimi keyfiyyət xarakteristikaları formalaşır. Qadın üçün onun digər şəxslər tərəfindən qiymətləndirilməsi və onun qarşı tərəfdə necə təəssürat yaratması həddindən artıq vacibdir. Əksər qadınlar üçün onların davranışlarında nümayişkaranəlik kimi keyfiyyət xüsusiyyətləri xarakterikdir. Nümayişkaranəlik cinayətkar qadınlara da məxsusdur, ancaq onlarda bu əsasən özünü təsdiqləmə funksiyasını yerinə yetirir [10].

Özünü təsdiqləmə ehtiyacı insan davranışının ən əsas stimullarından biridir. Cinayətkar qadınlarda bu ehtiyac onların beynlərinə həkk olunaraq, onların bütün həyat tərzinə və davranışlarına təsir göstərir. Cinayətkar qadınlar üçün özünü təsdiqləmə - həyatda var olmaları, həyatdakı yerlərinin mövcudluğu kimi özünü ehtiva edir.

⁶¹ BDU-nun dosenti

V.P.Revin və E.V.Kunz qeyd etmişlər ki, qadınların ehtiyacları və maraqları əsasən onların ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə yerinə yetirdikləri sosial rolları ilə bağlıdır. Mənfi xarici amillər onlara ailəli olub-olmamasından asılı olaraq müxtəlif formada təsir edir. Mənfi xarici amillər əsasən ailəsi olmayan qadın kateqoriyasına daha güclü təsir edir və bu da şəxsi həyatda narazılıqlarla nəticələnir. Bu narazılıqlar qıcıqlanma, aqressiya və s. kimi bir çox yersiz cavab reaksiyalarına səbəb olur [10].

G.G.Şiliantsov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kişi cinayətkarlar ilə müqayisədə qadın cinayətkarlarının əksəriyyəti üçün assosial ustanovkalar daha az xarakterikdir. Buna səbəb olaraq onların sabit cinayətkar əqidələrinin və dərin qüsurların olmaması sosial-psixoloji uyğunlaşmaların zədələnməsinə baxmayaraq əsas götürülür.

Sərxoş vəziyyətdə cinayət törədən qadınların sayı kişilərdən dəfələrlə azdır. Cinayətkar qadınlar cinayəti törədən zaman, onun ağırlığından, hüquqi vəziyyətindən və gələcək nəticələrindən asılı olmayaraq cinayəti nə səbəbə görə törətdiklərini və onları gözləyəcək cəzayı da öz-özlüyündə müəyyənləşdirirlər.

Cinayət törətmiş qadınların psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənərkən, qadın cinayətkarlığını tədqiq edən araşdırmaçılar zorakı cinayətlərin motivasiyasının tamahkar cinayətlərin motivasiyasından fərqli olduğunu müəyyən etmişlər.

Adətən tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda ola biləcək ehtimalı proqnozlaşdırma, yəni bu və ya digər situasiyanın inkişafı ehtimalını öncədən düzgün müəyyənləşdirilməsi pozulur. Bundan əlavə, məhkum qadınların bu kateqoriyasına ümumi qəbul edilmiş normalara etinasızlıq, şişirdilmiş özünəqiymət, yüksəlmiş emosionallıq, özünəətdiqə can atma xasdır. Ancaq tamahkar məqsədlə cinayət törədən qadınlarda cinayət törətdikləri üçün vicdan əzabı çəkmək, özünü təqsirli bilmək, günah hissi və s.kimi xüsusiyyətlər də xarakterikdir.

L.A.Melikişvili tərəfindən aparılan tədqiqatda göstərilir ki, qadın cinayətkarların şəxsi xüsusiyyətləri müxtəlif davranış motivlərinin formalaşmasına təsir edir. Onlar əsasən cinayəti düşünülməmiş səviyyədə törədirlər. Əsas psixoloji xarakteristikaya və aparıcı motivə görə zorakı cinayətlər törətmiş qadınları o iki tipə ayırmışdır:

Birinci tip müdafiə olunan tiptir. Bunlarda başqalarına qətl və ya ağır bədən xəsarəti yetirməsinin ən əsas motivi olaraq digər insanlar tərəfindən törədilə biləcək hüquqazidd əməllərdən müdafiə olunmaq məqsədi ilə baş verən cinayət davranış kimi xarakterizə edilir. Bu qadın cinayətkarlar demək olar ki, tez-tez ertəfdakıların ona düşmən mövqeyindən yanaşdığını hiss edirlər. Məhz bu səbəb onların cinayət davranışının əsasını təşkil edir.

Cinayətin motivi olaraq özünün "mən olmasının", sosial və bioloji statusunun qorunması çıxış edir.

İkinci tip asılı tiptir. Onun nümayəndələri özünüqiymətləndirmənin aşağı olması, inamsızlığı, kişilərdən sosial və psixoloji cəhətdən asılılığı ilə xarakterizə olunur.

L.A.Melikişvili eyni zamanda qeyd edirdi ki, məhkum qadınların arasında nevroitik pozuntuları olanların sayı kifayət qədər çoxdur. Onların arasında manikal - depressiv halları daha çox yayılıb. Bu zaman onlar öz gələcəklərini çox tutqun bir aləmdə görürlər. Əlbəttə ki, burada həbsxanada olmağın da təsiri böyükdür [11].

A.İ.Ushatikovun və B.B.Kazakanın fikrinə görə, cinayət törətmiş qadınlar konkret situasiyalara çox emosional reaksiyaların mövcudluğu, fərdi baxışlarının və ustanovkaların olmaması, yüksək özünüqiymətləndirmə və eqoizmi ilə seçilir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, cinayətkar qadınların psixologiyasının xüsusiyyətləri onların şəxsiyyətinin yönümündə, spesifik ehtiyaclarında, kişilərdən çox maddi rifahı və komfortu, rahatlığı sevmələrində təzahür olunur. T.N.Volkova hesab edir ki, "əksər hallarda qadın cinayətlərinin motivi olaraq uzunmüddətli ailə münasibətləri zəminində törədilən cinayət davranışları üstünlük təşkil edir. Bu qadınların motivi olaraq isə inciklik, tamah, qısqançlıq və s.kimi motivlər çıxış edir" [10].

Cinayət törətmiş qadınların kriminal motivasiyası özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar digər qadınlara nisbətən daha az impulsiv olurlar, günahkarlıq hissi isə tamamilə olmur. Bu qadınların intellekt səviyyəsinin yüksəkliyi və öz davranışlarında inadkar olmaları ilə seçilir. Eyni zamanda şəxsi əmlakın oğurluğunun, dövlət və ictimai əmlakın talanmasının qadınlar tərəfindən törədilməsinin ən yayılmış motivi yaxın ətrafda yaşayanlardan pis yaşamamaq, özünü və öz yaxınlarını hər bir şeylə təmin etmək, özü üçün yaşamaq arzudur.

Ümumiyyətlə cinayətkarlığın strukturunda qadınların nisbəti kişilərlə müqayisədə azdır. Bunun isə əsas səbəbi onların cəmiyyətdəki sosial rolları ilə izah edilir. Statistik məlumatlara görə 30-50 yaş arası qadınlar hüquq pozuntularına daha çox meyllidirlər. Bununla belə məhkum qadınların orta yaş həddi kişilərdən yüksəkdir. Qadınlar da kişilər kimi eyni cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Bununla belə, qadınlar kişilərdən fərqli olaraq, cinayətin törədilməsinə daha hərtərəfli və dəqiq hazırlaşır və hər bir şeyi ölçüb biçirlər. Kişilər əksər hallarda cinayəti alkoqol və narkotik vasitələrin təsirindən yaranan ehtiras, qısqançlıq, qəzəb və s. hallarda törədirlər.

Cinayətkarlıq- sosial hadisədir və buna görə də onun səbəbləri də öz xarakterinə görə sosialdır. Cinayətkarlığın səbəbləri real mövcud olan, təməl və üstqurum qaydasında qurulan, qanunauyğunluqlarla cinayətkarlığı sosial hadisə kimi yaradan və təkrarlayan, sosial münasibətlərin dərinliyində kök salan və eləcə də səbəblərin yaranması və fəaliyyətini asanlaşdıran şərtlər kimi çıxış edən halların məcmusudur. Cinayətkarlığın səbəbləri cəmiyyət həyatının konkret şərtləri ilə sıx bağlıdır. Qadının sosial münasibətlər sistemində yeri, onun rolu və funksiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir, ona görə də nə qədər kəmərləndirici olsa da, qadın cinayətkarlığı ictimai inkişaf gedişində daim yaranan qaçılmaz və təbii hadisədir. Qadın cinayətkarlığının mövcudluğuna, onun ictimai təhlükəsizliyinin artmasına, qəddarlığın və aqressivliyin təzahür olunmasına şərait yaradan bir sıra faktorlar mövcuddur.

Qadın cinayətkarlığının səbəbləri arasında aşağıdakı hadisələri və prosesləri qeyd etmək olar:

1. narkomaniya, alkoqolizim, fahişəlik, tüfeylilik və dilənçilik kimi antisosial hadisələrin artması
2. sosial institutların əsasən də ailənin zəifləməsi
3. ictimai istehsalatda qadınların fəal iştirakı

4. cəmiyyətdə gərginliyin artması, qarşıdurma və düşmənçilik hissəsinin yaranması

Demək olar ki, bütün qadın cinayətkarlığına səbəb olan sadəlik bu hadisələr, bir- biri ilə sıx bağlanır və yavaş-yavaş ölkədə baş verən global mədəni, sosial, iqtisadi dəyişikliklərin təsiri altında güclənir. İctimai istehsalatda qadınların fəal iştirakı kimi qadın cinayətkarlığına səbəb olan hər bir hadisə və prosesi dəqiq araşdırmaq zəruridir [13].

Qadınlar əvvəlki illərlə müqayisədə ictimai istehsalatda daha çox çalışmağa başlamış, və bunu nəticəsi olaraq ictimai həyatda fəallaşmışlar. Ağır və az ixtisaslı işlərin demək olar ki, yarısı “zərif məxluqların” üzərinə düşür. Qadınlar gecə növbəsində işləyirlər, bəna, yol fəhləsi və s. kimi - kişi sənətlərinə yiyələnirlər. Qadın zəhməti kişi zəhməti ilə bərabər istifadə olunur, iş gününün müddəti və hasilat norması da bərabərdir.

Ancaq qadınlar fiziki cəhətdən daha zəif olaraq yüksək səs və titrəmə, normadan az işıqlanma, qaz və toz, qeyri-qənaətbəxş temperatur rejimi kimi mənfi təsirlərə daha da həssasdırlar.

Nəticədə belə demək olar ki, qadınların ağır, aşağı dərəcəli peşələrlə məşğulluğunun ciddi kriminogen nəticələri ola bilər. Ona görə ki, belə halda işçi öz işinə dəyər vermir, asanlıqla onu atır və son nəticədə dolanışıq mənbəyi oğurluq, faizlik və s. olur.

İlkin olaraq onu qeyd etmək olar ki, avaraların, oğurların və fahişələrin sıraları kənd və qəsəbələrdən şəhərə yüngül həyat tərzinə axtarmağa gələnərlə dolur. Hər kəs bilir ki, kənd yerlərində əl əməyinin böyük rolu var, orada tibb, ticarət, mədəni - məişət sahələrində xidmət, şəhərə nisbətən, aşağıdır, əyləncələr azdır, evlərdə şərait rahat deyil. Bir çox kəndlər mədəni və sənaye mərkəzlərindən uzaqda yerləşir. Nəticədə qadınların sosial dəyişməsi baş verir ki, bu hadisə də cəmiyyət üçün mənfi nəticələr yaradır.

İkinci qadın cinayətkarlığına təsir edən əhəmiyyətli hadisə, sosial institutların, birinci növbədə, ailənin zəifləməsidir. Qadın peşə fəaliyyətini ailə və analıq qayğıları ilə birləşdirmək məcburiyyətində qalır.

Nəticədə o, həmişə artıqlaması ilə çalışır, daim yorğunluq, əsəb gərginliyi, psixi pozğunluqlar və s. keçirir. Qadın ailəsini, işini dəyərləndirmir, asanlıqla onları atır və antisosial həyat tərzinə sürməyə başlayır. Ailənin dağılması qadının qadın rollarını və vəzifələrini yerinə yetirməməsi kimi qiymətləndirilir. Özünün yaxud valideyinlərin ailəsi müəyyən dərəcədə davranışın və ümumi həyat tərzinin əvvəlki tənzimləyicisini itirir, onun nəzarət qabiliyyətini azaldır.

Qadın cinayətkarlığını yaradan üçüncü amil cəmiyyətdə insanların gərginliyinin, narahatçılığının artmasıdır. Məhz bu hadisələr insanlarda onları mümkün olan hücumdan, kənar hədədən müdafiyyə edilməsi üçün aqressiya hissi yaradır. Özlərini və öz yaxınlarını fiziki hədələrdən qorumaq istəyi zorakı cinayətlər törədilməsinə gətirib çıxarır.

Paxıllıq, özünə, öz vəziyyətinə inamsızlıq, maddi durumun aşağı olmasına görə həyacan isə, gəlir əldə etmək yönüdə cinayətlərin törədilməsinə aparır. Məsələn, uşağın sağlamlığı üçün narahatlıq keçirən ana istehsalatda oğurluq edə bilər, o cümlədən, ərzaq məhsullarının oğurlaya bilər. Qadınlar hər hansı bir hədəyə, onların sosial statusunun aşağı salınmasına, real və xəyali küskünlüyə daha həssas və qorxaqdırlar, odur ki, asanlıqla qorxu və həyacana düşə bilərlər.

İctimai əxلاق vəziyyəti qadınlar tərəfindən törədilən cinayət və kiçik hüquq pozuntularına məhvedici təsir edir. Yaxşı və pis, icazəli və icazəsiz, layiqli və layiqsiz, arzuolunmaz və təqdirəlayiq arasında fərqlər silinir. Nəticədə çoxlarında utancaqlıq hissi, törətmiş olduğunda təqsirinə görə həyacanlanmaq, öz hərəkətlərini mənəvi dəyərlər çərçivəsində düşünmək istəyi yox olur. Alkoqolizmin və narkomanianın təsiri insana sarsıdıcı zərbə vurur. Bu xüsusilə qadınlar üçün əsasən hamilə qadınlar üçün zərərli. Spirtli içki aludəçisi olan qadınlar artıq cinayətkardılar, ona görə ki, onlar çətin ki, cəmiyyət üçün tam dəyərli üzv ola biləcək qüsurlu uşaqlar dünyaya gətirirlər. Bu ana artıq öz uşaqlarının və üzvü olduğu cəmiyyətin qarşısında günahkar hesab olunur, onlar spirtli içkilərdən istifadə edərək öz uşaqlarına və dövlətə zərər vururlar.

Bu dairədən olan əksər qadınlar xuliqanlıq, oğurluq, quldurluq, dövlət və ictimai əmlakın talanması, zöhrəvi xəstəlikləri yayma və yaxud belə xəstəliyin müalicəsindən yayınma, pasport rejiminin pozulması kimi cinayətlər törədirlər.

Qadınların antisosial cinayətkar davranışı bütövlükdə cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə zərər vurur və əsas sosial təməllərini məhv edir. Mənəviyyatın aşınması, iqtisadi çətinlik, insanlar arasında gərginliyin artması, əsas sosial institutların, xüsusilə ailənin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Ölkədə baş verən global dəyişikliklər, dünyadakı iqtisadi böhran insanlarda münaqişəyə meyillik, aqressivlik, qəzəb kimi hissələrin artmasına səbəb olub. Təbiidir ki, bu amillər ümumən cinayətkarlığın, eləcə də qadın cinayətkarlığının artmasına səbəb olmaya bilməz. Qadın cinayətkarlığını tədqiq edən alimlər bu cinayətkarlığın əsasında psixoloji, sosial və bioloji xarakterli səbəblərin olduğunu qeyd edirlər.

A.Kettle qadınların cinayətkarlığının göstəricilərinin aşağı olmasını təkcə onların fiziki zəifliyi ilə deyil, həm də ictimai həyatdan uzaq olmaları, ailə vəzifələrinin çərçivəsində hərəkət etmələri ilə başa salırdı.

Ç.Lombrozo bu təzahürü başqa cür izah edirdi. O qadınların cinayətkarlığını kişilərininki ilə müqayisədə aşağı intensivliyini qadın orqanizminin və xarakterinin xüsusiyyətləri, qadın təbiəti, onların “bioloji cəhətdən geridə qalmaları” ilə bağlayırdı. Qadın cinayətkarlığının səbəbləri ictimai inkişafın ziddiyyətləri ilə bağlıdır [16].

Cəza çəkən qadınlar üçün ailə böyük dayaqdır. Lakin cəza çəkəndən sonra kişilərin çoxunun ailəsi qaldığı halda, qadın-cinayətkarların ailəsi dağılır. Yenidən ailənin qurulması isə az hallarda mümkün olur. Beləliklə, cəza çəkən qadınların psixi stressləri, sosial münasibətləri kişilərinkindən fərqli olaraq tez dağılır. Buna görə, qadınların və uşaqların sosial müdafiəsi üçün penitensiar sistemdə demokratik islahatlar aparılmalıdır.

Qadın cinayətkarların davranışında, emosional aləmində baş verən dəyişikliklər islah-əmək müəssisəsində nəzərə alınmır. Halbuki məhkumu islah etmək, onun kriminal davranışını determinə etmiş psixi keyfiyyətləri dəyişmək, onun sərəvət dəyərlərində dəyişiklik yaratmaq, yenidən qurmaq, buna qədər pozulmuş sosial dəyərləri onun vicdanı sahasına daxil etmək deməkdir. Məhz bunun üçün ilk növbədə hər bir qadın cinayətkarın şəxsi xüsusiyyətlərinin psixodiagnostikasını, onların ümumi və hüquqi sosializasiyasındakı konkret qüsurları, həm də psixi özünü-tənzimləmədəki qüsurları müəyyənləşdirmək tələb olunur.

Digər tərəfdən uzun müddətli fərdi psixoloji-pedaqoji korreksiyanı, psixoterapiya tədbirlərinin keçirilməsini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi təkcə hüquqazidd əməllərin səbəbini aydınlaşdırmaq üçün yox, həm də onların affektiv islahının, eləcə də korreksiya proqramının həyata keçməsi üçün olduqca vacibdir.

Beləliklə cinayət törətmiş qadınların resosializasiyası və yeni cinayətlərinin qarşısının alınması istiqamətində işin təşkili, bir-biri ilə əlaqəli olan mərhələlərdən təşkil edilmiş, qadınlarda aktiv həyat pozisiyasının formalamasına yönəlmiş psixoloji və tibbi effektiv islah və sosial tədbirlər kompleksinin birləşməsindən ibarət olmalıdır. Bu yanaşma cinayətkarlığın qarşısının alınmasını daha səmərəli edərək, residiv cinayətlərin dərəcəsinin azalmasına imkan yaradacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayı evi, 2016, 688 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 2002, 642 s.
3. Bayramov Ə.S., Əliyev V.N. Hüquq psixologiyası. Bakı:Təhsil, 2012, 656 s.
4. Аминов И.И. Юридическая психология. – М.: Юнити, 2007. – 415 с.
5. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. М. 1979
6. Бодалев А.А. Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. Краснодар. 1975
7. Бухановский А.О., Андреев А.С. Структурно динамическая иерархия пола человека. Ростов/Дону. 1993
8. Васильев В.Л. Юридическая психология. М.1991
9. Васильев В. Л. Психологические основы организации труда следователя. Волгоград. 1976
10. Волков Б.С. Мотивы преступлений (уголовно- правовое и социально психологическое исследование). Казань. 1982.
11. Гармаш. А., Королева С. Женщина в системе уголовного правосудия
12. Гульдман В.В. Мотивация преступного поведения психопатических личностей: Криминальная мотивация. - М., 1986
13. Деев, В.Г. М.П.М. Прокопов. - М.: Юридическая литература, 1977. - 223с. Долгова, А.И. Криминология /
14. Криминальная мотивация. Под ред. В.Н.Кудрявцева.М.1986
15. Ломброзо Ч. Преступление. МЛТ 994
16. Hopkins, Burke Roger . An Introduction to Criminological Theory. Oxon, Taylor & Francis 2011

Аçar sözlər: Cinayətkar, şəxsiyyət, məhkum, penitensiar, psixoloji, xarakter, hüquqazidd, cinayət-hüququ, tendensiya, kriminal, resosializasiya, pozisiya, psixodiagnostika, affekt, davranış, emosiya, residiv, psixoterapiya

Key words: Criminal, personality, convict, penitentiary, psychological, character, illegal, criminal law, tendency, criminal, resocialization, position, psychodiagnostics, affect, behavior, emotion, relapse, psychotherapy

Ключевые слова: преступник, личность, осужденный, пенитенциарный, психологический, характер, незаконный, уголовный закон, склонность, преступник, ресоциализация, позиция, психодиагностика, аффект, поведение, эмоция, рецидив, психотерапия.

Qadın məhkumların şəxsiyyəti və onun tədqiqinə əsas yanaşma

Xülasə

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin, xarakterik cəhətlərinin, tipologiyasının, qadın cinayətkarların şəxsiyyətinin müəyyən və s. amillərin təsiri nəticəsində formalaşması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqim edilən məqalədə ümumilikdə qadın cinayətkarlığının inkişafı və son illərdə təsvir olunmuş cinayət əməlləri üzrə fərqli cinayətlərin baş verməsi cəmiyyəti narahat edən edən səbəblər məqalədə geniş şəkildə araşdırılmışdır. Qadınlarda cinayət davranışı sosial reallığın obyektiv və subyektiv amillərinin qarşılıqlı təsirləri ilə müəyyən edilir, onların arasında aparıcı rol ictimai nizam faktoru ilə müəyyən olunur.

Qadın məhkumların şəxsiyyətinin tədqiqi zamanı əsas əlamətlər olaraq qapalılıq, tənqidə və şübhələnməyə meyillik, eyni zamanda ətrafdakı hadisələrə soyuq münasibət kimi xüsusiyyətlər bu məqalədə öyrənilməyə çalışılmışdır. Eyni zamanda məqalədə qadın cinayətkarlığının əsasında psixoloji, sosial və bioloji xarakterli səbəblərin olduğu qeyd edilir.

Məqalədə qadın cinayətkarlığı haqqında statistik məlumatların ətraflı təhlili aparılmış və burada cinayət törətmiş kişilər və qadınlar haqqında müxtəlif sosial-demografik məlumatlar müqayisə edilmişdir. Digər tərəfdən uzun müddətli fərdi psixoloji-pedaqoji korreksiyanı, psixoterapiya tədbirlərinin keçirilməsinin də nəzərdən qaçırılmaması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Личность женщин-заклученных и основной подход к ее исследованию

Резюме

Психологические особенности, характеристики, типология, личность женщин-правонарушителей и др. В статье отражено формирование влияния факторов.

В статье подробно исследуются причины обеспокоенности общества развитием женской преступности в целом и возникновением различных преступлений в последние годы.

Преступное поведение женщин определяется взаимодействием объективных и субъективных факторов социальной реальности, ведущая роль среди которых определяется фактором социального порядка.

В ходе исследования личности осужденных женщин в данной статье были предприняты попытки изучить такие черты, как замкнутость, склонность к критике и подозрительности как основные признаки, а также холодное отношение к окружающим событиям. В то же время в статье отмечается, что в основе женской преступности лежат причины психологического, социального и биологического характера.

В статье дается подробный анализ статистики женской преступности и сравниваются различные социально-демографические данные о мужчинах и женщинах, совершивших преступления. С другой стороны, в статье не следует упускать из виду длительную индивидуальную психолого-педагогическую коррекцию и психотерапию.

The personality of female prisoners and the main approach to its research

Summary

Psychological features, characteristics, typology, personality of female offenders, etc. The article reflects the formation of the influence of factors.

The article examines in detail the causes of public concern about the development of women's crime in general and the emergence of various crimes in recent years.

The criminal behavior of women is determined by the interaction of objective and subjective factors of social reality, the leading role among which is determined by the factor of social order.

In the course of the study of the personality of convicted women in this article, attempts were made to study such traits as isolation, a tendency to criticism and suspicion as the main signs, as well as a cold attitude to surrounding events. At the same time, the article notes that women's criminality is based on psychological, social and biological causes.

The article provides a detailed analysis of female crime statistics and compares various socio-demographic data on men and women who have committed crimes. On the other hand, the article should not lose sight of long-term individual psychological and pedagogical correction and psychotherapy.

Rəyçi: prof. L.Əhmədova

К ВОПРОСУ О ПРАКТИЧЕСКОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ В ПРОЦЕССЕ ИХ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В соответствии с требованиями закона «Об укреплении связи школы с жизнью» мы проводим исследование, направленное на то, чтобы выяснить возможные пути и способы использования учебной трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы в качестве основы развития их речи.

Принципиальные положения, из которых мы исходим в своем исследовании, могут быть сформулированы в таком виде:

1. Учащиеся вспомогательной школы – умственно отсталые дети и подростки – характеризуются глубоким своеобразием психики, причем центральным моментом этого своеобразия является недостаточность познавательных способностей. В соответствии с этим обучение умственно отсталых школьников оказывается успешным только в том случае, когда оно связывается с систематической работой над развитием и коррекцией процессов их умственной деятельности.

2. В работе над развитием мышления и коррекцией его недостатков ведущим фактором является планомерное развитие речи, поскольку мышление человека неразрывно связано с процессами речевой деятельности. Вследствие этого развитие речи рассматривается советской педагогикой как общедидактическая проблема.

3. Работа над развитием речи учащихся вспомогательной школы приводит к положительным результатам при условии, если она опирается на конкретные представления о реальной действительности и связывается с процессами практической деятельности. Особенно широкие возможности в данном случае представляет использование учебной трудовой деятельности.

4. Трудовая деятельность учеников окажется в данном случае плодотворной, если она будет организована целесообразно, с учетом речевого компонента.

В данной статье подвергаются рассмотрению опытные занятия с учащимися 4-го класса вспомогательной школы № 30 в швейной мастерской по теме «Пошив мешочка для хранения работ», причем из общей системы занятий выделяются два урока:

- а) первый урок, содержанием которого является постановка трудового задания и изготовление выкройки;
- б) один из последующих уроков проводится в таком плане.

Первый этап – сообщение учащимся новой темы занятий. (Изготовление мешочка для хранения работ.)

Преподавательница делает следующее сообщение:

- У девочек старших классов, работающих в швейной мастерской, есть вот такие мешочки (показывает образец). В этих мешочках они хранят свои работы. С сегодняшнего урока вы начнете работать над изготовлением такого же мешочка для себя.

Ученицы должны осознать и запомнить предлагаемое преподавателем трудовое задание. Для этого проводится разбор его по вопросам преподавательницы:

- Что вы будете шить?
- Для кого каждый из вас сошьет мешочек?
- Что вы будете хранить в своих мешочках?

Тщательно отработав ответы на эти вопросы, преподавательница предлагает учащимся повторить все, что они ответили на все три вопроса. В заключение тема записывается на классной доске: «Мешочек для хранения работ».

Ученицы записывают ее в тетрадях.

Таким образом организуются мыслительные процессы детей, обеспечивающие переход от глобального восприятия сообщения преподавательницы к более дифференцированному усвоению его.

В отношении развития речи учащихся здесь разрешается задача организации связного высказывания на основе предварительной формулировки его по вопросам преподавательницы.

Второй этап – рассмотрение образца изделия, над изготовлением которого будут работать учащиеся.

Обращаясь к ученицам, преподавательница говорит:

- Чтобы начать работу над изготовлением мешочка для хранения работ, надо рассмотреть его образец. Вот вам готовый мешочек; рассмотрите его и скажите, из каких частей он состоит.

Оказывается, что учащиеся 4-го класса не в состоянии выполнить это задание в форме связного высказывания. Тогда вызывается одна из учениц, ей предлагается взять образец мешочка и встать перед классом.

- Поверни мешочек одной стороной к своим подругам. Девочки, смотрите – это одна сторона мешочка. Теперь поверни мешочек другой стороной. Это другая сторона мешочка. Значит, сколько сторон мешочка мы рассмотрели?

Ученицы отвечают:

- Мы рассмотрели две стороны мешочка.
- Теперь посмотрите, что пришито на одной из сторон мешочка? (Кармашек.)
- Подумайте и скажите, сколько частей мы нашли у мешочка? (Три части.)
- Назовем эти части. (Называют.)

- Девочки, вам нужно знать, что в швейном деле говорят не «часть изделия», а «деталь изделия». (Слово «деталь» записывается на доске.) Прочтите правильно и отчетливо это слово. Посмотрите на это наглядное пособие, на нем изображены детали мешочка.

Отвечают:

- Девочки, в своих тетрадах под названием темы составьте запись вот по такому образцу. (Пишет на доске.)

Детали мешочка. 1 – я д-Покажите здесь первую деталь.(Вызванная ученица показывает).

- Прочтите подпись под нею. (Одна сторона мешочка.)

- Покажите вторую деталь. (Вызванная ученица показывает.)

- Прочтите подпись под нею. (Другая сторона мешочка.)

- Покажите третью деталь.

- Прочтите подпись под нею. (Карман.) Теперь ответьте на вопрос: из скольких деталей состоит этот мешочек и назовите эти детали. (1 – я деталь 2 – я деталь 3 – я деталь . . .).

- На месте точек вы будете писать названия деталей по наглядному пособию, списывать подписи под изображением деталей.

Когда записи оформлены в тетрадах, преподавательница предлагает двум – трем ученицам прочитать, что у них получилось. Задача организации мыслительных процессов, связанных с усвоением образца, разрешается в данном случае путем анализа его.

В отношении развития речи здесь следует отметить способ последовательного подведения учащихся к оформлению связного высказывания и введения в речевую практику термина «деталь изделия». Этот термин получает свое закрепление путем организации последующих высказываний детей и составления соответствующей деловой записи.

Третий этап – определение последовательности работы над изготовлением изделия. Организуется коллективное обсуждение порядка выполнения работы.

Преподавательница обращается к ученицам:

- Девочки, раньше вы изготовляли салфетку. Припомните, с чего вы начинали работу, что вы изготовляли из газетной бумаги.

Таким образом учащиеся подводятся к высказываниям о том, что им надо составить выкройку изделия.

- Сначала составим чертеж деталей мешочка. Вот, посмотрите, я дам вам образец такого чертежа. (Вывешивается образец чертежа и проводится разбор его со «швейницами»).

1. Сколько фигур на этом чертеже?

2. Покажите первую фигуру и прочтите подпись под ней. (Сторона мешочка.)

3. Какую она имеет форму? (Форму прямоугольника.)

- Чтобы сделать по этому чертежу выкройку, надо знать размеры деталей. Рассмотрим их и назовем.

К чертежу вызывается одна из учениц, которая читает данные размеров, а остальные при соответствующем инструктаже учителя наносят опорные точки на свои газеты, соблюдая должные размеры, а затем соединяют их прямыми линиями.

Затем преподавательница обращается с вопросами:

- Сколько точек вы наметили на ваших газетах? Как вы соединили эти точки? Что у вас получилось?

После того как ученицы ответят на эти вопросы, им предлагается повторить все, что сказано по всем вопросам.

Далее проводится такая беседа:

- Девочки, какая фигура у вас получилась? (Прямоугольник.)

- Что обозначает этот прямоугольник? (Сторону мешочка.)

- Сколько таких сторон у мешочка. (Две.)

Путем наводящих вопросов учащиеся подводятся к тому, что чертеж одной стороны мешочка достаточно для изготовления выкроек двух сторон мешочка, так как они одинакового размера.

- Покажите на чертеже вторую фигуру. Прочитайте подпись под нею. (Карман.)

- Какую форму имеет эта фигура? (Квадрат.)

- К этой фигуре даны размеры – прочитайте их.

Затем одна из учениц рассказывает о том, как она будет делать чертеж кармана мешочка. Связное высказывание этой ученицы уточняется и дополняется высказываниями других детей.

- Теперь самостоятельно начертите эту вторую фигуру. Девочки приступают к работе, преподавательница следит за работой и делает необходимые указания.

Когда чертеж составлен, учительница обращается к ученицам:

- Вы составили чертеж деталей мешочка. Назовите эти детали на своем чертеже.

- А теперь скажите, что вы будете делать дальше? (Вырезать выкройку сторон мешочка и кармана.)

В заключение организуется взаимопроверка учащимися получившихся выкроек.

При работе над выкройкой сторон мешочка речевая деятельность «швейниц» организуется вопроса – ответным методом. Ответы на вопросы учителя целесообразно сочетаются с конкретными образами и практическими действиями.

Когда же девочки переходят к самостоятельному составлению чертежа стороны кармана (работа аналогична составлению чертежа стороны мешочка), преподаватель требует от них связного высказывания.

Затем эти высказывания обсуждаются коллективно. Здесь же используется прием организации речевого взаимодействия детей в условиях взаимной проверки выполненной работы.

В заключение нескольким ученицам предлагается последовательно рассказать, как они работали над изготовлением выкроек деталей мешочка.

В тех случаях, когда ребенок прерывал свой рассказ, преподавательница прибегала к побуждающим репликам:
- Что ты делала дальше?

Когда же обнаруживались неточные или неправильно построенные высказывания, то они подвергались уточнению с помощью таких приемов:

- а) В одних случаях учитель давал свою формулировку с тем, чтобы учащиеся ее повторили.
- б) В других случаях учитель советовал самим «швейницам» заменить неудачные слова словами, наиболее отвечающими смыслу данного предложения.
- в) В тех случаях, когда обнаруживалось непонимание ученицами отдельных компонентов трудовых процессов, преподавательница давала дополнительные разъяснения.

Рассмотрим теперь урок, содержанием которого является практическая работа над пошивом мешочка для хранения работ.

Многие учителя обходятся здесь без постановки конкретного задания в расчете на то, что дети уже сами знают предмет своих занятий. Между тем в работе с умственно отсталыми школьниками постоянное подтверждение цели их деятельности имеет чрезвычайно большое значение.

Характерной особенностью урока данного типа является то, что отдельные ученики или группы их находятся на различных этапах работы над изделием. Поэтому исключается возможность постановки общего трудового задания, и преподавательнице приходится организовывать работу учащихся дифференцированно.

В начале урока в короткой беседе выясняется, в каком состоянии находится работа отдельных учениц, и в соответствии с этим определяются им конкретные задания (что кому предстоит делать на этом уроке). Приходится при этом учитывать и то обстоятельство, что на уроках этого типа часто отсутствует возможность проводить дополнительный инструктаж фронтально.

В наших опытных занятиях мы не раз встречались с подобной ситуацией и пытались найти такие формы организации урока, которые позволяют преодолеть возникающие здесь затруднения.

Для того чтобы провести необходимый инструктаж дифференцированно и максимально приблизить его к конкретным условиям, мы привлекли к этому делу самих «швейниц».

Девочки, которые идут впереди других, инструктируются учителем. К инструктированию же тех учениц, которые задержались на первоначальных операциях, привлекались учащиеся, выполнившие эти операции.

Преподавательница внимательно следит за ходом дела, оказывает помощь, если встречается необходимость, и добивается, чтобы инструктируемые ученицы не только слушали разъяснения, но и сами спрашивали, пытались обсуждать предлагаемые им советы.

В отдельных случаях дополнительный инструктаж учащихся может быть проведен на основании учета типичных для всех них затруднений и ошибок в работе над данным изделием.

Допустим, преподаватель, наблюдая процесс работы на предыдущих уроках, устанавливает те или иные типичные ошибки для большинства из группы. Он отбирает один – два образца бракованных изделий и рассматривает их в сравнении с правильно выполненным изделием или с образцом. Таким образом учащиеся выясняют, в чем они больше всего затрудняются, почему у них получается брак и как избежать этого брака.

В отношении развития мыслительных способностей существенным здесь является то, что ученики соотносят свою работу с поставленным перед ними общим трудовым заданием, выясняют дальнейший ход ее и определяют пути преодоления встречающихся трудностей. В частности, здесь находят место такие логические процессы, как анализ изготавливаемых изделий, сравнение их.

Организуемые преподавательницей мыслительные процессы детей находят свое речевое оформление и в виде ответов на вопросы и в виде связного высказывания. Особенно интересным является их речевое взаимодействие при инструктировании одних учеников другими.

Приведенные выше примеры построения занятий на уроках труда показывают, как возможно многообразно варьировать способы обеспечения сознательности и активности школьников в подходе к осуществлению ими практической деятельности, а также проследить возможности не только организованного использования речи детей, но и развития ее.

В заключение мы хотим сказать, что постановка проблемы использования и развития речи учащихся на уроках труда нередко вызывает сомнение: не послужит ли забота о речи в ущерб специфике задач трудового обучения? Опасения на этот счет не имеют оснований.

Во – первых, характеризуемая нами система занятий несколько не нарушает специфической системы трудовых занятий. (Работа проводилась в соответствии с программными требованиями, методические нормы трудового обучения соблюдались.)

Во – вторых, наши наблюдения и ряд исследований (В. Карвялиса, Г. Н. Мерсияновой и др.) убедительно доказывают, что трудовое обучение во вспомогательной школе оказывается более продуктивным, когда оно направлено не только на выработку у учеников необходимых моторных навыков, но и на развитие у них способностей решать логические задачи, возникающие в процессе труда.

А ведь это последнее невозможно без организованного использования речи. Таким образом, организация учебных занятий на основе непосредственного сочетания процессов речевой и практической деятельности учащихся оказывается полезной как в отношении совершенствования системы трудового обучения, так и в отношении расширения области практического применения учащимися вырабатываемых у них навыков речи.

Литература:

1. Ананьев Б. Г. Труд как важнейшее условие развития чувствительности. «Вопросы психологии», 1956, № 1. с. 61 – 65.
2. Василевская В. Я. Педагогическое изучение глубоко отсталых детей. В кн.: «Обучение и воспитание умственно отсталых детей», М., Изд – во АПН РСФСР, М., 1960. с. 52 – 55.
3. Дьячкова А. И. Вопросы обучения и изучения аномальных детей. Изд – во АПН РСФСР, М., 1963. с. 15 – 17.
4. Дульнев Г. М. Книга для учителя вспомогательной школы. Изд – во АПН РСФСР, М., 1959. с. 37 – 38.
5. Ляпидевский С. С. Азбукина В. Д. Лекции по психопатологии детского возраста. М., «Просвещение», 1969. с. 80 – 81.
6. «Особенности умственного развития учащихся вспомогательных школ», под ред. Ж. И. Шиф. М., «Просвещение», 1965. с. 104 – 105.
7. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого ребенка. М., «Просвещение», 1969. с. 74 – 75.

РЕЗЮМЕ

К вопросу о практическом использовании речи учащихся вспомогательной школы в процессе их трудовой деятельности

В этой статье речь идет, о соответствии с требованиями закона «Об укреплении связи школы с жизнью», которое проводили исследование, направленное на то, чтобы выяснить возможные пути и способы использования учебной трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы в качестве основы развития их речи.

Ключевые слова: речь, учебный, трудовая деятельность, учащиеся, вспомогательная школа.

SUMMARY

On the question of the practical use of the speech of students of the auxiliary school in the process of their work

In this article, we are talking about compliance with the requirements of the law "On strengthening the connection between school and life", which conducted a study aimed at finding out possible ways and ways of using the educational work activity of students of a special school as the basis for the development of their speech.

Keywords: speech, educational, labor activity, pupil, auxiliary school.

XÜLASƏ

Yardımcı məktəb şagirdlərinin iş prosesində nitqindən praktiki istifadə məsələsinə dair

Bu məqalədə biz yardımcı məktəb şagirdlərinin təlim-tədris fəaliyyətindən istifadənin mümkün yollarını və vasitələrini tapmağa yönəlmiş araşdırma apararı "Məktəblərdə həyat arasında əlaqənin gücləndirilməsi haqqında" qanunun tələblərinə əməl olunmasından bəhs edilir, həmin uşaqlarda nitqinin inkişafı üçün əsas amil kimi əsas götürülür.

Açar sözlər: Nitq, tədris, əmək fəaliyyəti, şagirdlər, yardımcı məktəb.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

Асадова НатаванАзиз к⁶³
**СТРУКТУРА УРОКА РУССКОГО ЯЗЫКА
В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ**

Справедливо считается, что урок является основным звеном педагогического процесса, и естественно, что в построении и проведении урока отражается как специфика учебного предмета, так и сущность любой методической системы. Исходя из лингводидактического обоснования системы преподавания русского языка в национальной аудитории, из целей и задач обучения русскому языку как средству межнационального общения, в качестве специфических особенностей урока русского языка в нерусской аудитории должны быть названы: 1) обязательная коммуникативная направленность урока в целом и отдельных его этапов; 2) комплексное развитие различных по характеру операционных и мотивационных речевых умений и навыков; 3) единство тренировки и творчества в процессе проведения отдельных этапов урока, в частности в процессе выполнения упражнений; 4) органическое включение нового языкового материала в выполняемые на уроке упражнения, единство методов работы над старым и новым материалом в ходе каждого данного урока; 5) единство контролирующей и обучающей функций урока.

Классификация уроков русского языка в национальной аудитории и основные компоненты каждого из структурных типов урока. На основе анализа выше названных специфических особенностей уроки русского языка в национальной аудитории делятся на: 1) уроки привития и закрепления умений и навыков (речевых, конструктивных, орфографических и др) с введением нового материала; 2) уроки привития, закрепления и автоматизации тех же умений и навыков на основе известного языкового материала.

Каждый из указанных типов урока может и должен иметь различную структуру в зависимости от того, какие именно умения или навыки, в каком объеме и с какой степенью автоматизации должны быть отработаны на данном уроке. Однако в самых общих чертах можно сказать, что на уроке первого типа наибольшая активность студентов должна быть направлена на изучение, осознание нового материала и образование умений, а затем – на совершенствование имеющихся умений и навыков и на третьем месте может стоять контроль. На уроке второго типа основное – это самостоятельная работа студентов над закреплением навыков и умений и контроль за уже усвоенным. При этом в определении структуры урока современная методика должна опираться на данные таких наук, как психология, физиология высшей нервной деятельности человека, гигиена и т.п.

В частности при определении последовательности основных этапов урока необходимо учесть новейшие данные относительно динамики основных функций центральной нервной системы, обеспечивающих работоспособность на протяжении известного периода. Динамика эта состоит из нескольких фаз: 1) переход от покоя на новый рабочий уровень, 2) оптимальная работоспособность, 3) фаза усилий, 4) выраженное утомление. Длительность каждой фазы, конечно, различна в зависимости от возраста индивида, от характера деятельности, от состояния психики в данный момент деятельности, но принципиально эта схема постоянна. В начале обучения оптимальная работоспособность равна примерно 15-20 минутам. Дальше повышается до 30 минут. Как правило, отдых предоставляется только после наступления последней фазы.

Однако эффект педагогический, и психологический, и следовательно, методический будет несомненно выше, если предоставить обучающимся возможность некоторого отдыха раньше, в фазе усилий. Иначе говоря, урок должен завершаться материалом, восприятие которого не требует большого напряжения. Именно, поэтому изучение нового материала целесообразно планировать на первую половину урока, на период наибольшей активности внимания студентов (через 7-12 минут после начала урока)

В качестве основных компонентов структуры урока выделяются:

1. Организационный момент.
2. Работа над новым материалом (беседа, самостоятельная работа с учебником, слово учителя и т.п.)
3. Работа над формированием необходимых умений и навыков на основе уже изученного материала, куда входит: 1) выполнение заданий и упражнений различных видов (на оценку, индивидуально, фронтально и т.п.); 2) проверка домашнего задания и определение задания к следующему уроку.

Работа над новым материалом на уроке. Анализ психологии памяти, и в частности процессов непроизвольного запоминания, также подсказывает необходимость работы над новым материалом в первой половине урока.

В этом случае в течение остального времени урока новый языковой материал (путём выполнения ряда упражнений) вводится в активную речевую практику студентов.

Благодаря этому облегчается самостоятельная работа дома, что также соответствует выдвигаемому в педагогике требованию: новый материал должен быть полностью усвоен в процессе урока, чтобы дома оставалось лишь повторить и обновить в памяти то, что они выучили в аудитории. С другой стороны, новый языковой материал, предлагаемый на любом уроке русского языка, настолько органически связан с уже известными языковыми категориями что всегда является, в сущности, как бы продолжением того, что студентам должно, быть известно. В связи с этим дальнейшей разработки требует теория широко применяемого в процессе обучения языком так называемого объяснения нового материала. Дело в том, что предметом дидактического объяснения (как и объяснения

⁶³ старший педагог Кафедры практического русского языка естественных факультетов БГУ

в научном аспекте) является раскрытие сущности объясняемых явлений. Однако у дидактического объяснения имеются специфические черты:

1. Глубина, порядок анализа сущности рассматриваемых явлений определяются задачами данной конкретной ступени обучения в соответствии с познавательными возможностями обучающихся.
2. Объяснение осуществляется таким образом, чтобы не только соблюсти логику изучаемой науки, но и учесть характер мышления и опыта учащихся, добиться слияния в сознании обучающихся их личного опыта с объективными данными науки.
3. Объяснение строится с учетом мотивов познавательной деятельности обучающихся.
4. Важнейшим итогом дидактического объяснения является действенное понимание его студентами. В этом состоит цель, основная задача объяснения. Объясняя то или иное явление, педагог в отличие от исследователя формирует не данную науку, а сознание, мышление каждого студента. В связи со всем тем, что было сказано выше относительно целей и задач уроков неродного языка, можно утверждать, что дидактическое объяснение как таковое на этих уроках отсутствует, ибо мы имеем дело не столько с объяснением языковых явлений, сколько с введением нового языкового материала в речевую практику студентов.

Объяснение же того, почему то или иное языковое явление употребляется в связи с той или иной ситуацией, носит вспомогательный характер, служит обоснованием введения языковой категории в речевую практику.

При этом студенты лучше усваивают и запоминают не тот материал, который они получили в готовом виде, а тот, который был предметом их самостоятельной и активной мыслительной деятельности. При выведении нового материала педагог должен не рассказывать его сам и не излагать правила построения изучаемой структуры, но путём подобранной системы вопросов добиваться того, чтобы все нужные выводы студенты сделали сами.

Современной теории познания и диалектической логике свойственно понимание учебного процесса как постигающей умственной деятельности. И именно проблемно-индуктивная подача материала способствует развитию этого вида деятельности у обучающихся всех возрастов.

Вопросы педагога должны не столько стимулировать работу памяти, сколько активизировать мыслительную деятельность студентов, создавать условия для применения полученных ранее знаний к данному частному случаю. Приведём пример организации мыслительной активности студентов в ходе введения нового материала.

Тема урока: Составное именное сказуемое.

Цель первого урока:

- 1) научить отличать составное именное сказуемое от простого и составного глагольного сказуемого;
- 2) научить составлять предложение с составным именным сказуемым со связкой и без нее.
- 3) Научить правильно ставить знаки препинания (тире) в предложениях с составным именным сказуемым.

Материал для анализа может быть примерно таким:

Пушкин с детства любил писать. Маленький Пушкин был живым и любознательным. В 1810 году Пушкин стал лицеистом. Литература была главным, любимым делом его жизни. А.С.Пушкин – великий поэт. Он любимый поэт всех народов нашей страны. Примерная схема анализа такова: определить сказуемые каждого предложения. Определить, какими частями речи они выражены. Определить падеж присвяточного слова в сказуемых второго, третьего, четвертого, пятого предложения. Найти глаголы – связки в этих сказуемых. Восстановить связку и определить падеж присвяточных слов в этих предложениях. Сравнить падежи присвяточных слов в этих предложениях. Найти подлежащее и сказуемое, определить, какими частями речи они выражены. Ответить на вопросы: От чего зависит падеж присвяточного слова? Что стоит на месте связки? (Решается проблема постановки тире)

На основании этого анализа студенты делают выводы о том, что, если в составе именного сказуемого есть связка, присвяточное слово в творительном падеже, если нет связки – в именительном; что вместо связки ставится тире, если и подлежащее, и сказуемое – существительные.

И поскольку урок языка является уроком развития умений и навыков, постольку этапы сообщения и закрепления материала зачастую объединяются и состоят главным образом из различных логических операций и упражнений, которые в первую очередь формируют именно умения.

Эффективность связи нового учебного материала с пройденным достигается не простым перечнем ранее изученных сведений, а анализом тех сведений, которые непосредственно граничат с подлежащим изучению материалом. Такой анализ должен вызвать у студентов исследовательский рефлекс, стремление узнать, что следует дальше, как нужно поступить в определенных условиях речевого общения.

В связи с этим необходимо подчеркнуть, что исключительно важную роль в решении проблемы развития познавательных способностей студентов играет так называемая проблемная постановка темы урока перед студентами.

Целесообразность проблемной постановки темы урока определяется тем, что исходным моментом для возбуждения мыслительной деятельности является постановка проблемного вопроса, необходимость устранить какое-либо познавательное затруднение.

Стремление преодолеть противоречие, вызванное проблемной ситуацией – это важнейший стимул в деятельности студентов, движущая сила педагогического процесса. Такое противоречие возникает в результате

необходимости дополнения имеющихся у студентов знаний элементами новых. При этом известный материал должен не просто непосредственно предшествовать новому, но и сочетаться с ним таким образом, чтобы дети под руководством педагога сами обнаружили недостаточность ранее приобретенных знаний для своей практической деятельности (например, для образования грамматических структур, для грамотного письма и т.п.) и постарались восполнить этот пробел путём анализа соответствующего языкового материала.

Например, детям знакома модель: притяжательное местоимение + существительное (мой мяч). Им предстоит расширить рамки этой модели за счёт введения прилагательных (мой красный мяч). Перед студентами ставится задача: определить как согласуется прилагательное с существительным, какая аналогия имеется между согласованием прилагательного с существительным (новый материал), и согласованием с тем же существительным местоимения (старый материал), выяснить разницу в употреблении местоимений и прилагательных и т.п. Все это студенты сами проделывают на занятиях, анализируя соответствующий языковой материал в порядке предлагаемых педагогам вопросов и заданий.

Литература

1. Методика преподавания русского языка в Азербайджанской школе. Баку 2003 г
2. Бенедиктов Б.А. Психологические особенности применения зрительной наглядности в процессе обучения иностранным языкам // Труды Горьковского пед. института иностранных языков. Вып. XIX, 1961, с.20-40
3. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т.2. М.: Педагогика, 1982, 576 с.
4. Кувшинов В.И. Обучение школьников общественно политической лексике в процессе рецептивной речевой практики // Иностранные языки в школе, 2002, №4. с. 32-36

Xülasə

Məlum olan material sadəcə yeni materialın önündə gəlməlidir, həmçinin onunla ehtisasa uyğun olaraq ki, tələbələr özləri çalışmamazlığını müəllimin rəhbərliyi altında əvvəlki biliklərini aşkar etsinlər (məsələn, qrammatik strukturların düzəlməsi üçün, savadlı yazı üçün və s.) müvafiq dil materialının təhlili əsasında həmin boşluğu doldurmağa çalışsınlar.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Mehriban Qasım qızı Ələsgərova⁶⁴
AKADEMİK YAZININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müəllimlərdən tələbələrə qədər bir çoxlarının “yox mən yaza bilmərəm, çox çətindir” dedikləri akademik yazının nə olduğunu başa düşmək və hansı mərhələlərdən ibarət olduğunu bilmək lazımdır. Akademik yazı kollec və universitetlərdə istifadə olunan rəsmi yazı növüdür. Bu isə həm tələbələrin dərslər üçün hazırladıqları, həm də professor və müəllim heyətinin, eyni zamanda tədqiqatçıların elmi materiallar yazmaq üçün istifadə etdikləri yazı növüdür. Akademik yazı orta məktəblərdə o qədər də çox istifadə olunmur, yalnız məktəblərdən asılı olaraq müəyyən siniflərdə akademik yazı tərzini tələb oluna bilər.

Akademik yazı ümumiyyətlə kifayət qədər formal, obyektiv (şəxsi olmayan) və texniki xarakter daşıyır. Sıxılmalar və ya qeyri-rəsmi lüğət kimi təsadüfi və ya danışıq dilindən qaçınmaqla rəsmidir. İnsanlara və ya hisslərə birbaşa istinad etməkdən qaçaraq, bunun əvəzinə obyektləri, faktları və fikirləri vurğulamaqla şəxsiyyətsiz və obyektivdir. İntizam üçün xüsusi lüğətdən istifadə etməklə texnikidir [9].

Akademik yazının dörd əsas növü təsviri, analitik, inandırıcı və tənqididir. Bu yazı növlərinin hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri və məqsədləri var [3].

Əgər ilk dəfə akademik yazı yazacaqsınızsa o zaman aşağıdakı beş addımı yadda saxlamayınız işinizin keyfiyyətli və diqqətəlayiq olmasına yardım edə biləcək.

1. Mövzunu seçin
2. Araşdırma aparın
3. Kontur yaradın
4. Esseni yazın
5. İşinizi redaktə edin [8]

Akademik yazıda diqqətdə saxlamalı olduğunuz daha bir məsələ yazının dili ilə bağlıdır. Akademik yazı yazarkən dialektlərdən, ara sözlərdən çəkinmək elmi və ciddi formatda formal dildən istifadə etmək mütləqdir. Yazıda formal ton əvvəldən sona kimi saxlanılmalı, müəllifin mənasını aydın şəkildə çatdıran dəqiq dili seçilməlidir.

Akademik yazı adətən üçüncü şəxs POV-də (nöqtəyi-nəzəri (POV- Point of view) yazılır, çünki onun diqqəti rəyi dəstəkləmək və ya məsləhət verməkdən daha çox faktlar üzərində maarifləndirməkdir.

Akademik yazıların əksəriyyəti tədqiqat nəticələrinin bildirilməsini nəzərdə tutduğundan, o, tədqiq olunan xüsusi tədqiqat suallarına diqqət yetirir.

Akademik yazı məntiqi olaraq xətti, faktiki şəkildə təşkil edilməlidir [3].

Akademik yazının inkişafı o qədər də asan və qısa müddətə başa gələ biləcək bir proses deyil. Bu dərin və hərtərəfli zehni və emosional əmək tələb edən bir proses olduğuna görə, sadə bir məqalə oxumaqla ya da treyninqdə iştirak etməklə yaxşı yazı ortaya gətirmək mümkün deyil. Uğurlu şəkildə akademik yazı yazmaq bacarmaq üçün dərin və hərtərəfli düşüncə, dözümlü və təcrübə də lazımdır. Əgər ciddi surətdə akademik yazınızı inkişaf etdirmək və bu sahədə uğur qazanmaq istəyirsinizsə aşağıdakı qeydləri daim nəzərinizdə saxlayıb əməl etməlisiniz.

- a) İlk öncə yazı vərdişlərinizi normal şəkildə inkişaf etdirin;
- b) tədqiq edəcəyiniz sahəni dərinləndirərək müasir və lazımlı ədəbiyyatlarla tanış olun;
- c) dil biliyinizi qrammatikanızı daha da təkmilləşdirin;
- d) tərtib etmək, yenidən nəzərdən keçirmək kimi yazı proseslərini inkişaf etdirin ;
- e) Yazmağa başlamazdan əvvəl nə yazacağınızı, nə demək istədiyinizi dəqiqləşdirin və sözünüzü necə deyəcəyinizə əmin olun;
- f) mövzunu müəyyənləşdirin: yəni haqqında daha geniş məlumatınız olan, maraq dairənizi əhatə edən bir mövzu seçmək sizə çox kömək edə bilər;
- g) mövzunuz haqqında topladığınız qeydlərdən fikrinizi sübut edərkən istifadə edə bilərsiniz;
- h) seçdiyiniz mövzunuz üçün çox diqqətli və cəlbədicə tezis vacib olduğunu unutmayın. Aydın şəkildə yazılmış bir tezis işiniz üçün ilk uğurunuz olacaq.

Nəyi yazacağınızı, hansı ardıcılıqla davam edəcəyinizi və hansı sübut və faktlardan istifadə edəcəyinizi artıq müəyyən etmişinizsə artıq yazmağa başlaya bilərsiniz.

Mən yaza bilməyəcəm çətindir deyənlərə aşağıdakı məsləhətlərimi verə bilərəm. İlk öncə hansı mövzuda yazacağınıza qərar verdikdən sonra həmin mövzu ilə bağlı araşdırma aparın və qeydlər edin. Bu daha çox həm də yazacağınız essenin növündən asılı olacaq. Yəni essenin növünə görə daha çox araşdırmaya ehtiyac ola bilər. Bu sizin son tətiliniz, ən çox sevdiyiniz fəsil, yaxud da başqa bir mövzu ola bilər. Yazacağınız mövzu ilə bağlı kifayət qədər məlumat topladıqdan sonra ilk öncə Test bəyanatınızı yazmalısınız. Bəzən özünüzdə aid olan daha çox şəxsi xarakter daşıyan, yəni sizin şəxsi fikirlərinizi verəcəyiniz mövzu yazdıqda araşdırmaya o qədər də ehtiyac olmur. Sadəcə fikirlərinizi doğru istiqamətə yönəldib cəmləşdirməyiniz kifayətdir. Lakin verəcəyiniz arqumentin daha güclü və elmi olmasını istəyirsinizsə, o zaman dəqiq və nüfuzlu mənbələrə müraciət etsəniz gözəl nəticə əldə etmiş olarsınız. Seçdiyiniz məlumatların hamısının internet vasitəsi ilə toplamağa çalışmayın, burada qəzet, jurnal, kitab da köməyinizə gələ bilər. İnternet saytlarından istifadə edərkən orada verilən bütün materialları tam doğru kimi götürməyiniz məsləhət deyil. O materialları ilk öncə araşdırıb sonra istifadə etsəniz daha yaxşı olar. Essədə istifadə edəcəyiniz bütün məlumatlar haqqında biblioqrafik məlumatlar, əgər irinternet saytıdan götürmüşünüzsə linki, kitab və ya

⁶⁴ BDU-nun İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi, mehribanasgarova@bsu.edu.az

jurnalırsa çap olunduğu nəşriyyat, səhifə sayı, istinad etdiyiniz səhifə və s. kimi məlumatları əvvəlcədən yazıb hazır saxlamamız məsləhətdir. Essenin sonunda istifadə etdiyiniz istinadları siyahı şəklində verəcəyinizə görə buna ciddi şəkildə əməl edin. Bütün bunlar hazır olduqdan sonra kontur yaratmaq lazımdır. Hazır vəziyyətdə olan materialınızı necə təşkil edəcəyinizi dəqiqləşdirin. Sizin essenz ilk öncə giriş ilə başlamalı və bir necə paragrafdan, sonra isə verəcəyiniz nəticədən ibarət olmalıdır. Hər yeni paragraf təzə bir fikrə aid olmalıdır. Lakin paraqrafları yazarkən xronoloji ardıcılığa və fikir ardıcılığına mütləq nəzarət etməlisiniz. Unutmayın axıcılıq və ardıcılıq sizin essenzin daha diqqətə layiq olmasına zəmin yaradacaq amillərdən biridir. Yazdığımız hər təzə paragraf oxucuya yazdığımız hissənin əsas ideyasını bildirmək üçün giriş sözü ilə başlamalıdır. Burada siz faktlardan, statistik məlumatlardan istifadə edərək verdiyiniz fikrinizi tam əsaslandırma bilərsiniz. Bu zaman istifadə etdiyiniz məlumatların mənbəyini sitat kimi təqdim etməlisiniz ki yazınız plaqiat kimi qəbul edilməsin. Çünki akademik yazı üçün qarşıya qoyulan sərt tələblərdən ən vacibinin yazı zamanı plaqiata yol verilməməsidir.

Girişə başlayanda tezis bəyanatınızı seçin və həmin bəyanatı izah edə bilən bəzi ümumi cümlələrdən istifadə edin. Seçdiyiniz sözlərə diqqət edin akademik yazıda elmi və dərin mənalı sözlərdən daha çox istifadə əsas şərt deyil, əsas şərt seçdiyiniz sözün yerində və dolğun mənalı olmasıdır.

Paraqraflar yazıldıqdan sonra sonuncu “Nəticə” yazılmalıdır. “Nəticə” əslində bütün yazdıqlarınızın qısa forması ya da işiniz haqqında gəldiyiniz nəticədir. Bura da çox şey yazmağa ehtiyac yoxdur. Bir neçə cümlədə öz fikirlərinizi izah edə bilərsiniz. Nəticə yazmaq kifayət qədər çətin işdir, çünki söyləməyə maraqlı və ya faydalı bir söz tapmaq çox zaman müşkül olur. Nəticə cəlbədicə və maraqlı olmalıdır. Nəticə akademik yazıların, adətən, iki funksiya daşıyan daha qısaldılmış variantlarıdır. Birinci funksiya - yazıda əhatə olunan əsas məqamları yekunlaşdırmaq və bir yerə toplamaq. Buna həm də “geriyə baxma” deyirlər; ikinci funksiya isə əsas hissədə qoyulan məsələ ilə bağlı son şərhləri və mühakimələri verməkdir. Son şərhlərə elmi işi təkmilləşdirmək üçün təkliflər etmək və gələcək istiqamətlərə fokuslanmaq daxil edilə bilər. Elmi yazı işi və tədqiqat işlərində nəticə, adətən, daha mürəkkəb olur və buraya tapıntıların əhəmiyyəti və gələcək iş üçün tövsiyələr daxildir. Elmi işin və ümumi nəticələrin müzakirə bölməsində əhatə olunduğu tədqiqat məqalələrində nəticənin olması istəyə bağlıdır [3].

Sonuncu mərhələ yazdığınız yazının redaktəsi olduğuna görə bu hissə eyni zamanda bütün işinizin yekunu olaraq buraxdığınız – qrammatik, orfoqrafik və üslub səhvlərinizi, durğu işarələrini düzəltmək üçün şərait yaradacaq. Bu zaman siz bir yox, bir neçə dəyişiklik edə bilərsiniz. Bəyənmediyiniz ya da artıq hesab etdiyiniz cümləni çıxarda və ya başqa formada daha rəsmi, daha geniş və daha aydın şəkildə yazma bilərsiniz. İstifadə etdiyiniz faktları və tarixləri, rəqəmləri təkrar-təkrar mütləq nəzərdən keçirin ki, sonra onların dəqiqliyi ilə bağlı suallar yaranmasın. Akademik yazı daha çox səbr və dəqiqlik tələb etdiyini nəzərə alıb bütün sadalananlara əməl etmişsinizsə o zaman arxayı şəkildə son nöqtəni qoya bilərsiniz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://www.aznews.az/news/cemiyvet/100594.html>
2. http://crc.az/wp-content/uploads/2014/12/Beledci-Son_22.08.14.pdf
3. https://azkurs.orpans_docs/refs/31/30174/30174.pdf
4. <https://az.socmedarch.org/what-is-academic-writing-1689052-5708>
5. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/yanvar/474879.htm>
6. <https://elnurkarimov.wordpress.com/2017/11/04/akademik-yazinin-10-qaydasi/>
7. <https://lafayettefirefighters.com/az/difference-between-academic-writing-and-non-academic-writing>
8. [https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20\(2\).pdf](https://www.kau.edu.sa/files/0013287/subjects/academic-writing-handbook-international-students-3rd-ed%20(2).pdf)
9. <https://www.sydney.edu.au/students/writing.html>
10. <https://grammar.yourdictionary.com/word-definitions/definition-of-academic-writing.html>
11. <https://www.routledge.com/blog/article/what-is-academic-writing-and-other-burning-questions-about-it>

Açar sözlər: akademik yazı, təhsil, oxu, vərdiş, esse

Key words: academic writing, education, reading, skill, essay

Ключевые слова: академическое письмо, образование, чтение, навыки, эссе

Akademik yazının əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Akademik yazı bəziləri üçün çətin olsa da, tələblərə və qaydalara əməl etməklə bu bəyəri asanlıqla aşmaq olar. Akademik yazı ciddi və formal dildə yazılan və ancaq tələb olunan yerdə işlənən yazı növüdür. Akademik yazı sizdən obyektiv və qeyri-şəxsiyyətli olmağı tələb etsə də (şəxsi hissləri qeyd etmədən), çox vaxt yenə də öz fikrinizi bildirməli ola bilərsiniz. Akademik yazı yazarkən faktlara, tarix və rəqəmlərə daha diqqətlə yanaşmalı istifadə etdiyiniz hər bir materialı araşdırdıqdan sonra verin.

The main features of academic writing

Summary

Although academic writing is difficult for some people, this barrier can be easily overcome by the following rules and regulations. Academic writing is a type of writing that is written in a serious and formal language and only used where required. Though academic writing requires you to be objective and impersonal (without mentioning your personal feeling), you often still have to express your opinion. While writing an academic article you should pay more attention to the facts history and figures after researching each material you use.

Основные черты академического письма

Резюме

Хотя академическое письмо является трудным для некоторых этот барьер можно легко преодолеть, соблюдая требования и правила. Академическое письмо — это тип письма, которое написано на серьезном и формальном языке и используется только там, где это необходимо. Хотя академическое письмо требует от вас быть объективным и безличным (не говоря уже о личных чувствах), вам все же, возможно, придется высказать свое мнение. При написании академической статьи будьте осторожнее с фактами, историей и цифрами.

Rəyçi: Prof.A.Q.Abbasov

FATİK ÜNSİYYƏT QEYRI-İNFƏRMƏTİV ÜNSİYYƏT VƏSİTƏSİ KİMİ

Hər bir nitq ünsiyyəti prosesində kommunikanın nitqinin informativlik dərəcəsi eyni deyildir. Ünsiyyət prosesində informativ və qeyri-informativ nitq aktları olur. Qeyri-informativ nitq aktları fatik ünsiyyət ilə sıx əlaqəli olub, kommunikativ fəaliyyəti tədqiq edən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Rus dilçisi Q.V.Yelizarova informativ nitq fəaliyyətlərini “yüksək kontekstli”, qeyri-informativ nitq aktlarını isə “aşağı kontekstli” ünsiyyət adlandırmışdır [2, s. 36]. “Yüksək kontekstli” nitq aktlarının ünsiyyətə təsir edəcək aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: ünsiyyətin baş verdiyi yer, zaman, ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin bir-birləri ilə olan əlaqələri, münaqişə və fikir ayrılıqlarına az tolerantlıq, formal əlamətlər – emosionallıq, impulsivlik və s.

İkinci tip, yəni “aşağı kontekstli” ünsiyyət üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: bütün mənalər şifahi şəkildə izah edilməlidir; ünsiyyətdə iştirak etmək üçün xüsusi bilik tələb olunmur, çünki ünsiyyət üçün lazım olan hər şey birbaşa danışıqlarda aparılır; fikir ayrılığı və münaqişəyə tolerantlıq, emosiyaların implisit ifadəsi və s. [4, s. 25].

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci tip ünsiyyətə ingilisdilli cəmiyyətdə daha çox rast gəlinir, ünsiyyət prosesinin məzmunu deyil, forması önəmli hesab edilir.

“Fatik əlaqə” və ya “fatik ünsiyyət” (lat. *fatuor* “cəfəngiyyət danışmaq”) terminini (ingiliscə “*phatic communication*”), ilk dəfə Polşa əsilli amerikalı dilçi B.Malinovski təqdim etmiş və onun cəmiyyət üzvləri arasında əlaqə yaratmağa yö-nəldiyini, bunun üçün insanlar arasında sadə bir söz mübadiləsinin kifayət olduğunu söyləmişdir [9, s. 146]. Fatik ünsiyyət ilk növbədə insanların sosial təmasa ehtiyacını təmin edir. Beləliklə, fatik ünsiyyətdən əhəmiyyətli məlumat ötürmək üçün deyil, yalnız insanlar arasında sosial əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Məhz fatik ünsiyyətdə dilin əsas funksiyası – ünsiyyət vasitəsi olmaq, qarşılıqlı ünsiyyəti xoş bir mühitdə, dostluq şəraitində yaratmaqla reallaşır. Bu zaman heç bir məlumatın ötürülməsi məqsədi güdülmür [9, s. 141].

Fatik ünsiyyət rus dilçisi R.Yakobson da tədqiq etmişdir. Dilin funksiyalarının təsnifatını tədqiq edərkən R.Yakobson qeyd edir ki, fatik funksiya həmsöhbətlər arasında əlaqə yaratmağa yönəlmişdir. O, həmçinin qeyd edir ki, fatik ünsiyyətin əsas məqsədi rəhbər qurmaq, söhbəti davam etdirmək və ya dayandırmaq, rəhbər kanalının işlək olub-olmadığını yoxlamaq, həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək və ya diqqətlə dinlədiyindən əmin olmaqdan ibarətdir [6, s. 197-198].

B.Malinovski ilə təxminən eyni zamanda E.Sepir də fatik ünsiyyət mövzusunda toxunmuşdur. E.Sepirin fikrinə görə, dilə sosiallaşma vasitəsi kimi baxmaq olar. E.Sepir öz əsərlərində “fatik ünsiyyət” terminini işlətməyə də, dili sosiallaşma amili kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, “dil olmadan qarşılıqlı sosial əlaqə mümkün deyil” [5, s. 232], buna görə dil müvəqqəti olaraq qurulmuş qrup üzvləri arasında sosial əlaqə qurarkən fatik funksiyasını yerinə yetirir, məsələn, dil olmadan qonaqlar arasında sosial əlaqə yaratmaq mümkün deyildir.

C.Liç “Principles of Pragmatics” əsərində qeyd etmişdir ki, fatik ünsiyyət ünsiyyətin ayrılmaz prinsipi – nəzakətlik prinsipinin bir hissəsidir. Digər “ünsiyyət maksimumları” ilə birlikdə C.Liç fatik maksimumları fərqləndirir (*Phatic Maxim*) [8, s. 141]. Onun fikrincə, fatik maksimumlar nəzakətlik maksimumlara əlavə olaraq razılıq, geniş ürəklik, rəğbət kimi mənə çalarlıq verir. C.Liç fatik maksimumunu mənfi bir düsturdə “*susmaqdan çəkinin*” və müsbət bir düsturdə “*söhbəti davam etdirin*” şəklində formalaşdırır. Müəllifə görə, fatik bir sözlərin diqqət mərkəzində olan məlumat deyil, danışanın ona münasibətidir [8, s.141-142].

C.Leyverin əsərlərində fatik ünsiyyətin araşdırılmasına rast gəlmək olar. C.Ley-ver funksiyası şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti asanlaşdırmaqdan ibarət olan fatik ünsiyyəti ritual kommunikativ davranışın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edirdi. C.Leyver bu tip ünsiyyətdə iki fazanı fərqləndirir: təmasın başlanması və tamamlanması. İlk fatik ifadələr iki funksiyasını yerinə yetirir:

- 1) barışıq, razılışma (ingilis - *propilatory*);
- 2) açıqlama (ingilis - *exploratory*).

Uzlaşma, razılışma funksiyası ilk növbədə səssizliyin qarşısını almaq üçün həyata keçirilir. Son ifadələr mümkün mənfi duyğuları yumşaldır və ortaqlar arasındakı münasibətləri gücləndirir:

“*It’s been nice talking to you*”, “*Be seeing you soon*” [7, s. 215].

C.Leyverə görə, fatik ünsiyyətin əsas məqsədi həmsöhbətlər arasında əlaqə və təmas qurmaqdan ibarətdir. Beləliklə, tədqiqatçı fatik ünsiyyəti sonrakı ünsiyyət üçün bir kanal kimi görən R.Yakobson ilə həmfikiridir.

Bir qayda olaraq, fatik ünsiyyətin müxtəlif janrları fərqləndirilir. Belə ki, V.V.Demyanov, fatik ünsiyyət janrlarının tipologiyasını araşdırarkən, onun beş əsas əlaqə növünü fərqləndirmişdir:

- 1) səmimi qəlbədən söhbətlər, etiraflar, iltifatlar;
- 2) birbaşa ittihamlar, təhqir, münasibətlərin aydınlaşdırılması, mübahisələr;
- 3) flirtlə məşğul olmaq, zarafat etmək;
- 4) istehza, praktik zarafat;
- 5) boş danışıq janrları [1, s. 55-57].

Bu baxımdan, yuxarıda sadalanan janrların hər birində ənənəvi fatik ünsiyyət mövzuları seçilir. Bunlara, bir qayda olaraq, xəbərlər, hava, əyləncə və nikbinliyə yönəlmiş sənət və digər mövzular da aiddir.

“*Good morning, Mr. Baker,*” *Ethan said and held his stroke to save the banker’s neat serge pants from dust.*

“*Morning, Ethan. Fine morning.*”

“*Fine,*” *said Ethan. Spring’s in, Mr. Baker.*”

"It is, it s." Mr. Baker paused. "I have been wanting to talk to you, Ethan. That money your wife got by her brother's will – over five thousand, isn't it?"

"Sixty-five hundred after taxes," Ethan said.

"Well, it's just lying in the bank. Ought to be invested. Like to talk to you about that. Your money should be working."

"Sixty-five hundred dollars can't do much work, sir. It can only stand by for emergencies." [10, s. 19].

Verilmiş parçanın tərcüməsini nəzərdən keçirək.

'Günaydın, cənab Beyker', Etan bankirin səliqəli, serj şalvarını tozdan təmizləyərək dedi.

'Hər vaxtınız xeyir, Etan. Gözəl səhərdir.'

'Gözəldir,' Etan dedi. Artıq yaz gəlib, cənab Beyker.

'Hə, elədir.' Cənab Beyker bir qədər fasilə etdi. 'Mən səninlə danışmaq istəyirəm, Etan. Sənin arvadına qardaşının vəsiyyətinə görə beş mindən çox pul qalıb, elə deyilmi?'

'Vergilərdən sonra altmış beş yüz', deyə Etan cavab verdi.

'Pullar sadəcə bankda yatır. Onlar investisiyaya yatırılmalıdır. Səninlə bu barədə danışmaq istəyirəm. Pulunuz işlək vəziyyətdə olmalıdır.'

'Altmış beş yüz dollar çox iş görə bilməz, cənab. Pullar yalnız vacib hallar üçün kənar qalmalıdır.'

Bu nümunə C.Steynbekin "The Winter of our Discontent" əsərindən götürül-müşdür. Nümunədən göründüyü kimi, Etan və cənab Beyker arasında olan dialoq salamlaşma ilə başlayır. Bu, Etan ilə cənab Beyker arasında gedəcək sonrakı danışmaq üçün bir əlaqə rolunu oynayır.

Fatik ünsiyyətin ən bariz nümunəsini pedaqoji diskursda müşahidə etmək olar. Fatik ünsiyyət dərslərin bütün mərhələlərində baş verir, bununla birlikdə dərslərin ilk və son mərhələlərində dərslərin ünsiyyət və etiket çərçivəsini formalaşdıraraq ən aydın şəkildə həyata keçirilir.

V.I.Karasik qeyd edir ki, dərslərin birinci mərhələsinin məqsədi müəllimlə tələbələr arasında əlaqə yaratmaq, iş şəraiti yaratmaq və tələbələrin diqqətini dərslərin özünə cəlb etməkdir.

Birinci mərhələnin bir hissəsi olaraq müəllimin müəyyən nitq hərəkətlərindən istifadə etməsi tələbələrin iş ümumi hazırlığını təmin etməlidir [3, s. 7]. Aydındır ki, bu mərhələdə müəllimin ilkin vəzifəsi onunla tələbələr arasında bir növ "körpü" qurmaqdır ki, bu da fatik ünsiyyət sayəsində həyata keçirilir.

Pedaqoji diskursda ünsiyyətin başlanğıc mərhələsindəki fatik rabitə aşağıdakı formaları əhatə edə bilər:

- salamlama. Ən ritual formadır və çox vaxt şifahi olmayan bir təbriklə müşayiət olunur; Dərs zamanı tələbələr ayağa qalxırlar. "Good morning!", "Good afternoon! Sit down, please!", "Nice to see you, everyone!"

- dərslərin mövzusunun adı və məqsədləri, iş ardıcılığının elanı. "Today we'll speak about...", "First we'll..., then...and finally...";

- tələbələrin fəaliyyətlərinin idarə edilməsinə yönəlmiş direktivlər "Open your books on page....; "Read the text and answer the questions", "Open brackets and use the verbs in the appropriate tense forms");

Tələbələrlə ünsiyyət yaratmaq üçün aşağıdakı kommunikativ strategiyalar- dan istifadə edilir:

- salamlama + müraciət ("Good morning, dear students!");

- salamlama + tələbələrə fəaliyyət göstərməyə çağırış ("Good morning. Today we are going to discuss the problem how to protect the air and water from pollution". "Good morning. Today we'll discuss the use of the gerund").

Dərslərin əvvəlində müəllim tələbələrlə salamlaşmazsa (Let's begin our lesson". "Open your copy-books and write these sentences") və yaxud içəri daxil olan kimi yazı lövhəsində nəşə yazarsa, o zaman etiket xarakterli fatik ünsiyyətə riayət edilməmiş olur.

Etiket xarakterli fatik ünsiyyətə başlamadan, yəni tələbələrlə salamlaşmadan müəllimin tələbələrdən birini danlaması və ya ona sual verməsi. Məsələn,

Why didn't you come to the lesson yesterday? Have you prepared your lesson, Aysel? tələbələrlə müəllim arasında ünsiyyətin yaranmasına mənfi təsir göstərə bilər. C.Liç belə hesab edir ki, müəllimin tez-tez "Keep silence, please!" deməsi nəzakət-lilik maksimumunu pozur [8, s. 142].

Bundan başqa, tələbələrlə fatik ünsiyyət yaradarkən inkar mənada olan cümlələr qurmaq məsləhətli hesab edilmir. Məsələn, "Who hasn't prepared the homework?" əvəzinə Who has prepared the homework?, Who knows the answer to the question? işlətmək məqsədəuyğun hesab edilir. Tələbələrə tez-tez "Stop talking! Don't speak loudly! Keep silence!" demək əvəzinə "Speak in a low voice", Mind in your reading or writing" demək tövsiyə edilir.

Fatik ünsiyyətin final mərhələsində aşağıdakı formalarından istifadə edilir:

- standart ifadələrdən istifadə edərək sağollaşma ("Bye", "Good bye");

- sağollaşma - icazə ("You may have a break", "You may be free now", "You may now have a rest");

- sağollaşma - təyinat ("We'll continue our discussion tomorrow". "We'll meet on Tuesday");

- sağollaşma - təşəkkür ("Great done", "You did great today").

Beləliklə, insanlar arasında sosial əlaqələrin təşkilində çox vacib rol oynayan

fatik ünsiyyətin təhlili nəticəsində biz belə qənaətə gəldik ki, fatik ünsiyyət insanlar arasında sosial əlaqələr yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda onların fərdi və sosial sahələrdə idrak qabiliyyətlərinin zənginliyini əks etdirir və hər bir insanın fərdi və ictimai süürünün xüsusiyyətlərini maddi formada möhkəmləndirməyə imkan verir.

Məqalənin aktuallığı. Ünsiyyət tiplərindən biri olan fatik ünsiyyət və onun qeyri-informativ xarakterə malik olması məsələsi hər zaman öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu məqalədə ilk dəfə olaraq, Azərbaycan reallığında fairk ünsiyyətin qeyri-informativ ünsiyyət vasitəsi kimi tədqiqi aparılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən tələbələr, dissertant və doktorantlar, müəllimlər nəzəri və praktik baxımdan faydalana bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Дементьев В. В. Жанры фатического общения // Дом бытия. Альманах по антропологической лингвистике. Саратов, 1995. Вып. 2. С. 55–57.
2. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам. СПб., 2005. С. 34–86.
3. Карасик В. И. Характеристики педагогического дискурса // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: сб. науч. ст. / Волгоград, гос. соц.пед. ун-т. Волгоград : Перемена, 1999. С. 3–18.
4. Неудачина Л.В. Фатическая коммуникация как показатель своеобразия англоязычного сообщества, Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики, 2016, № 4, стр. 24-27
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: сб. тр.: пер. с англ. / под ред. и предисл. А. Е. Кибрика. М., 1993. 656 с.
6. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика: пер. с англ., фр., нем., чеш., пол. и болг. // Структурализм: «за» и «против»: сб. ст. / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М.: Прогресс, 1975. С. 193–231.
7. Laver J. Communicative functions of phatic communication // Organization of behavior in face-to-face interaction: textbook / ed. by A. Kendon, R. M. Harris, \\V M.R. Key. The Hague: Mouton, 1975. P. 215–238.
8. Leech G. N. Principles of pragmatics: textbook. London: Longman Publishing Group, 1983.
9. Malinowski B. Phatic Communion // Communication in face-to-face interaction: textbook / ed. by edited by J. Laver, S. Hutcheson. Harmondsworth: Penguin Books, 1972. P. 146.
10. Steinbeck J. The Winter of our Discontent, Ленинград: «Высшая Школа», 1985, 271 стр.

Açar sözlər: fatik ünsiyyət, sosial əlaqə və təmas, sosiallaşma faktoru, ünsiyyət maksimumu

Key words: phatic communication, social connection and contact, socialization factor, ritual communicative behavior

Ключевые слова: фатическая коммуникация, социальная связь и контакт, фактор социализации, ритуальное коммуникативное поведение

Фатическое общение как средство неинформативного общения РЕЗЮМЕ

Наша главная цель в этой статье - исследовать фатическое общение, один из неинформативных средств общения.

Известно, что основная цель речевого общения - обмен информацией между коммуникаторами. Однако исследования показали, что коммуникативный уровень речи коммуникаторов не у всех одинаков. В то время как одни коммуникационные процессы передают информацию от одного коммуникатора к другому, другие нет. Лингвисты называют такие коммуникативные процессы неинформативным общением.

Есть много видов неинформационных средств общения. Один из них - фатическое общение. Фатическое общение в первую очередь удовлетворяет потребность людей в социальных контактах. Фатическое общение используется не для передачи какой-либо важной информации, а только для создания социальных связей между людьми. В фантастическом общении основная функция языка - быть средством общения, создавать взаимное общение в приятной обстановке, в дружеской атмосфере.

В этой статье мы ссылались на мнения различных лингвистов о его функции, фазах и типах значения при изучении фатического общения.

Phatic communication as a means of uninformative communication SUMMARY

Our main purpose in this article is to explore phatic communication, a type of non-informative means of communication.

It is known that the main purpose of speech communication is the exchange of information between communicators. However, researches have shown that the communicative level of communicators' speech is not the same in all of them. While some communication processes transmit information from one communicator to another, others do not. Linguists have called such communication processes non-informative.

There are many types of non-informational means of communication. One of them is phatic communication. Phatic communication primarily satisfies people's need for social contact. Phatic communication is not used to transmit any important information, but only to create social connections between people. In phatic communication, the main function of language is to be a means of communication, to create mutual communication in a pleasant environment, in a friendly atmosphere.

In this article, we have referred to the opinions of various linguists about its function, phases, and types of meaning when studying phatic communication.

Rəyçi: fil.e.d., dos. N. Əliyeva

Narmin Asgarova Sadiq⁶⁵

METHODS, TECHNIQUES, APPROACHES AND PRINCIPLES IN LANGUAGE TEACHING

⁶⁵ English teacher at the Police Academy

Introduction: Teaching is a noble profession which consists of much responsibility and duty towards students. Teachers do not only teach and impart knowledge but encourage and stimulate students for their lives and take major steps in life. They keep working to boost the faith of students and direct them in the right direction. There were many teachers who devoted all their life in empowering their students and making them a successful, better human being in life. In the article, we will learn teaching methods, approaches, techniques and principles.

The work of teaching is social and mental. It is also physical, emotional, practical, political, behavioral, experiential, historical, cultural, spiritual, and personal. Teaching is complex, it is demanding their contingent orchestration in support of students' learning. When language teaching in particular is in focus, the complexity is even greater, shaped by teachers' views of the nature of language, of language teaching and learning in general, and by their knowledge of the particular sociocultural setting in which the teaching and learning take place [Adamson 2004: 604p]. Indeed, research has shown that there is a degree of shared pedagogical knowledge among language teachers that is different from that of teachers of other subjects [Gatbonton 2000: p585, Mullock 2006:p48]. Nonetheless, each teacher's own language learning history is unique. The way that teachers have been taught during their own "apprenticeship of observation" is bound to be formative. [Lortie 1975: p15] There is the level of complexity at the immediate local level too, due to the specific and unique needs of the students themselves in a particular class at a particular time, but these needs change very quickly. Finally, the reality of educational contexts being what they are, teachers must not only attempt to meet their students' learning needs, but they must also juggle other competing requires on their attention and time. Because of this complexity though this is a book about the methods and methodological innovations of recent years, we do not seek to convince readers that one method is superior to another, or that there is or ever will be a perfect method [Prabhu 1990: p16]. The work of teaching offers otherwise. As Brumfit remarks: A claim that we can predict closely what will happen in a situation as complex as the classroom can only be based on either the view that human beings are more mechanical in their learning responses than any recent discussion would allow, or the notion that we can measure and predict the quantities and qualities of all factors. Neither of these seems to be a sensible point of view to take. [Brumfit 1984: p18–19] After all, "If it could be assumed that learners were "simply" learners, that teachers were "simply" teachers, and that one classroom was essentially the same as another, there would probably be little need for other than a technological approach to language teaching with adjustments" being made for the age of the learners, specific goals, or class numbers, etc. [Tudor 2003 :p3], However, the truth is that Learners are not 'simply' learners any more than teachers are 'simply' teachers; teaching contexts, too, differ from one another in a significant number of ways. In other words, language teaching is far more complex than producing cars: we cannot therefore suppose that the technology of language teaching will lead in a neat, deterministic manner to a predictable set of learning outcomes. [Tudor2003: p4]. Tudor continues to notice that this is right within a given culture. It cannot be assumed that all teachers will use the same conceptions of language of teaching and learning. Rather than the elegant realization of one rationality, then, language teaching is likely to involve the meeting and interaction of different rationalities. Murray is therefore right in drawing attention to the 'tapestry of diversity' which makes our classrooms what they are. [Murray 1996: p434]

The Grammar-Translation Method is not new. It has had various names, but it has been used by language teachers for a long time. At one time it was called the Classical Method since it was first used in the teaching of the classical languages, Latin and Greek. Earlier in the 20th century, this method was utilized for the aim of assisting students to appreciate and read foreign language literature. It was supposed that through learning of the grammar of the target language students would become familiar with the grammar of their mother tongue and that this familiarity would help them speak and write in their native language better. It was thought that foreign language learning would help students develop intellectually; it was known that students would probably never use the target language, but the mental exercise of learning it would be useful anyway. This method is observed in the English class at a university in Colombia. They are in the middle of reading a passage in their textbook. The passage is called "The Boys' Ambition" from Mark Twain's *Life on the Mississippi*. Each student reads several lines from the passage. After the student has finished reading, he is asked to translate the few lines he has just read into Spanish. The teacher helps him with a new vocabulary. When the students finished reading, translating the text, the teacher asks them in Spanish if they have any questions. One girl raises her hand and asks, "What is paddle wheel?" The teacher replies, "Es una rueda de paletas." Then she continues to explain in Spanish how it looked and worked on the steamboats which moved up and down the Mississippi River during Mark Twain's childhood. One of the students asks the word "gorgeous" and the teacher translates this word. If everything is clear to the students the teacher asks them to write the answers to the comprehension questions which appear at the end of the excerpt. [Diane Larsen-Freeman and Marti Anderson: p 33-34]

The questions are in English, and the students are instructed to write the answers to them in English too. They do the first one together as an example. A student reads loudly, 'When did Mark Twain live?' Another student answers, 'Mark Twain lived from 1835 to 1910.' 'Bueno,' tells the teacher, and the students begin working calmly by themselves. Then the students reply to two other types of questions. For the first type, they have to make inferences based on their understanding of the text. For instance, one question is: 'Do you think the boy was ambitious? Why or why not?' The other type of question demands the students to relate the passage to their personal experience. For instance, one of the questions based on this excerpt asks them, 'Have you ever thought about running away from home?' After one-half hour, the teacher, speaking in Spanish, says to the students to stop and check their task. One by one, they read questions and their answers. If the answer is correct, the teacher calls on another student to read the next ones. If the student is incorrect, the teacher selects one of the students to supply the correct responds, or the teacher answers correctly. Announcing the next activity, the teacher asks the students to turn over the page in their text. There is a list of words there. The introduction to the exercise explains the students that these are words taken from the text they have just

read. The students see the words 'ambition,' 'career,' 'wharf,' "tranquil," "gorgeous," "loathe," "envy," and "humbly." They are said that some of these are review words and that others are new to them. The students are required to give the Spanish word for each of them. The class does this task together. If no one knows the Spanish equivalent, the teacher answers these questions. In Part 2 of this task, the students are given English words like "love," "noisy," "ugly," and "proudly," and are directed to find the opposites of these words in the passage. When they have finished this work, the teacher reminds them that English words which look like Spanish words are called cognates. She explains that the English "-ty," often corresponds to the Spanish endings -dad and -tad. She calls the students' attention to the word 'possibility' in the task and tells them that this word is the same as the Spanish posibilidad. The teacher asks the students to find other samples in the excerpt. Hands go up; a boy answers, "Obscurity." "Bien," says the teacher. When all of these cognates from the text have been identified, the students are said to turn to the next task in the chapter and to reply to the question, 'What do these cognates mean?' There is a long list of English words ('curiosity,' 'opportunity,' 'liberty,' etc.), which the students translate into Spanish. [Kelly 1969: p 228]

There is an example of a grammar-translation exercise. The next section is about a grammar. The students follow in their books as the teacher reads a description of phrasal verbs. Nevertheless, there are several new two-word verbs in the text the students haven't studied yet. These are listed following the description, and the students are demanded to translate them into Spanish. Then they are given the rule for use of a direct object with two-word verbs: If the phrasal verb is separable, the direct object may come between the verb and its particle. The separation is important when the direct object is a pronoun. If the verb is inseparable, then there is no separation of the verb and particle by the object. For example: John put away his book. John put his book away. John put it away, but not John put away it. Because 'put away' is a separable two-word verb. The teacher went over the homework. But not the teacher went the homework over. Because 'go over' is an inseparable two-word verb.

The principles of the Direct Method have been applied by language teachers for a long time. It was revived as a method when the goal of instruction became learning how to use another language to speak. the Direct Method became popular when the Grammar-Translation Method was not successful for using the target language expressively. This Method has a very main rule: No translation is allowed. In fact, the Direct Method must be used directly in the target language through the use of demonstrations, visual aids with no recourse to the students' mother tongue. This method is observed in a scuola media (lower-level secondary school) class in Italy. The class consists of 30 students who attend English class for one hour, three times a week. The class we notice is at the end of its first year of English language instruction in a scuola media. The biggest map of the USA has been placed in the front of the classroom by the teacher. He says to the students to open their books to a certain page number. The class is entitled 'Looking at a Map.' As they are called on one by one, students read a sentence from the passage at the beginning of the lesson. The text starts : We are looking at a map of the United States of America. Canada is the country to the north of the United States, and Mexico is the country to the south of the United States. Between the United States and Canada are the Great Lakes. Between the United States and Mexico is the Rio Grande River. On the East Coast is the Atlantic Ocean, and on the West Coast is the Pacific Ocean. In the east is a mountain range called the Appalachian Mountains. In the west are the Rocky Mountains. After the students finish reading the passage, they are asked if they have any questions. A student asks what a mountain range is. The teacher turns to the whiteboard and draws a series of inverted cones to illustrate a mountain range. The student nods and says, 'I understand.' Another student asks what 'between' means. The teacher replies, 'You are sitting between Maria Pia and Giovanni. Paolo is sitting between Gabriella and Cettina. Now do you understand the meaning of "between"?' The student answers, 'Yes, I understand.' Teachers who use the Direct Method intend that students learn how to communicate in the target language. In order to do this successfully, students should learn to think in the target language. When the teacher introduces a new target language word or phrase, he demonstrates its meaning through the use of realia, pictures, or pantomime [Coleman, A.1929: p 206] He never translates it into the learners' mother tongue. Grammar skills are taught inductively, so the students are presented with samples and they identify the rule or generalization from the examples. An obvious grammar rule may never be given. Students practice vocabulary by using new words. Language is essentially spoken, not written. Consequently, students study daily, common speech in the target language. They study culture consisting of the history of the people who keep in touch with one another in the target language. Vocabulary is emphasized over grammar. Though work on four skills such as reading, writing, speaking, and listening occurs from the start, but oral speech is seen as basic. The reading and writing tasks are based on what the learners practice orally first.

The Audio-Lingual Method, like the Direct Method we have just examined, is also an oral-based approach. However, it is very different, in that rather than emphasizing vocabulary acquisition through exposure to its use in situations, the Audio-Lingual Method drills students in the use of grammatical sentence patterns. Also, unlike the Direct Method, it has a strong theoretical base in linguistics and psychology. [Charles Fries 1945: p 151] of the University of Michigan led the way in applying principles from structural linguistics in developing the method, and for this reason, it has sometimes been referred to as the "Michigan Method." Later in its development, principles from behavioral psychology were incorporated. [Skinner 1957: p229] It was thought that the way to acquire the sentence patterns of the target language was through conditioning— helping learners to respond correctly to stimuli through shaping and reinforcement, so that the learners could overcome the habits of their native language and form the new habits required to be target language speakers. There is an sample of Audio-Lingual Method. The first thing we observe is that the students are listening carefully as the teacher is presenting a new a conversation, dialogue, between two people. The students know they will be expected to memorize the conversation the teacher is introducing. All instructions are in English. Sometimes she uses actions to explain meaning, but not one word of the students' mother tongue is uttered. Teacher is going to repeat the dialogue now. The teacher made a dialogue, then repeated it. After the students have

repeated the dialogue several times. The teacher is controlling, directing the language behavior of her students and responsible for providing her students with a good model for imitation. Students are imitators of the teacher's model or the tapes she supplies of model speakers. They follow the teacher's answers and directions as accurately, carefully and as rapidly as possible.

The Communicative Approach is an integration of various approaches for example: – notional approach to syllabus designing, structural approach, direct and functional approach, situational approach and in some cases substitution table approach. It leads to a very high degree of competence in the language as it emphasizes all the four skills of the language learning. Meaningful and effective communication is always emphasized. It also emphasized vocabulary building. The learner gets ample opportunities to interact and knows the social meaning of the language and the learner develops competence of using language in all circumstances and situations with a hundred percent comprehension. Use of Communicative Approach in Teaching Communicative language teaching is mainly teaching English for life, occupation and expressing various human behaviors in various situations. Communicative approach does not mean talking meaningfully alone, but it is a comprehensive process with which teachers and students interact with each other and participate in the entire teaching-learning activity. Eclectic approach is a method of language education that combines various approaches and methodologies to teach language depending on the aims of the lesson and the abilities of the learners. Different teaching methods are borrowed and adapted to suit the requirement of the learners. It breaks the monotony of the class. Constructive approach is based on constructivist learning theory. Constructivist teaching is based on the belief that learning occurs as learners are actively involved in a process of meaning and knowledge construction as opposed to passively receiving information. Learners are the makers of meaning and knowledge. [H. Douglas Brown: p 82] These methods, approaches help learners know different languages and being bilingual or plurilingual. The importance of foreign languages in our live is undeniable. People who know, speak different languages have improved memory, problem-solving and critical-thinking skills.

Literature

1. Adamsan, B. 2004. "Fashions in language teaching methodology" in A. Davies and C. Elder (eds). The Handbook of Applied Linguistics: 604-622. Malden, MA: Blackwell.
2. Brumfit, C. 1984. Communicative Methodology in Language Teaching, Cambridge University Press. 161p.
3. Coleman, A. 1929. "The teaching of modern foreign languages in the United States." Vol.12. American and Canadian Committees on Modern Languages. 299p.
4. Diane Larsen-Freeman and Marti Anderson. Techniques & Principles in Language Teaching. Oxford University Press 2011. 318p.
5. Fries, C. 1945. Teaching and Learning English as a Foreign Language. Ann Arbor: University of Michigan Press. 160p
6. Gatlinton, E. 2000. " Investigating experienced ESL teachers' pedagogical knowledge." Canadian Modern Language Review 56: 585-616
7. H. Douglas Brown. 1941. Principles of language learning and teaching. San Francisco State University. 347p.
8. Lortie, D. 1975. Schoolteacher: A Sociological Study. Chicago: University of Chicago Press. 308p
9. Mullock, B. 2006 "The pedagogical knowledge base of four TESOL teachers." Modern Language Journal 90/1: 48-66.
10. Murray, D. 1996. 'The tapestry of diversity in our classrooms' in K. Bailey and D. Nunan (eds.). Voices from the Language Classroom, 434-448. Cambridge: Cambridge University Press. 466p
11. Kelly, L. 1969. 25 Centuries of Language Teaching. Rowley, MA: Newbury House. 474p
12. Prabhu, N. S. 1990. "There is no best method—Why?" TESOL Quarterly 24/2: 161-176.
13. Skinner, B. F. 1957. Verbal Behavior. New York: Appleton-Century-Crofts. 478p.
14. Tudor, I. 2003. "Learning to live with complexity: Towards an ecological perspective on language teaching." System 31: 1-12.

Açar sözlər: Tədris işi, Grammatik Tərcümə metodu, Birbaşa metod, Audio linqual metod, Kommunikativ yanaşma, Eklektik yanaşma, Konstruktiv yanaşma.

Ключевые слова: Работа по обучению, Метод Перевода Грамматики, Прямой метод, Аудиолингвальный метод, Коммуникативный подход, Эклектичный подход, Конструктивный подход.

Key word: The Work of Teaching, the Grammar Translation method, the Direct method, the Audio Lingual method, the Communicative approach, the Eclectic approach, the Constructive approach

Xülasə

Dil tədrisində metodlar, üsullar, yanaşmalar və prinsiplər

Dillərin effektiv şəkildə tədris olunması üçün müəlif metodlardan, üsullardan istifadə edilir. Məqalədə tədris işi, müəllimin rolu, birbaşa, qrammatik tərcümə, audio linqual metodlar və kommunikativ, eklektik, konstruktiv yanaşmalar haqqında geniş məlumat verilir. Məqalədə həmçinin metodların tədris prosesində təcürədən keçirilməsi barəsində məlumatlar qeyd olunur. Dilin tədris olunmasında istifadə edilən bu metod və yanaşmalar tələbələrə xarici dil biliklərini mənimsəməkdə kömək edir. Xarici dil öyrənən şəxs başqa ölkənin mədəniyyəti, tarixi və adətləri ilə tanış olmaqla öz dünya görünüşünü artırır və xarici dil biliyinə sahib olmağın üstünlüklərini anlayır.

Резюме

Методы, приемы, подходы и принципы обучения языкам

Для эффективного обучения языкам используются разные методы и техники. В статье представлена обширная информация об обучении, роли учителя, прямом, грамматическом переводе, аудиолингвистических методах и коммуникативных, эклектических, конструктивных подходах. В статье также представлена информация о практическом применении методики в учебном процессе. Эти методы и подходы, используемые в обучении языку, помогают учащимся овладеть иностранными языками. Человек, изучающий иностранный язык, расширяет свое мировоззрение, знакомясь с культурной историей и обычаями другой страны, и понимает преимущества знания иностранного языка.

Summary

Methods, techniques, approaches and principles in language teaching.

Different methods and techniques are used to teach languages effectively. The article provides extensive information on teaching, the role of the teacher, direct, grammatical translation, audio-lingual methods and communicative, eclectic, constructive approaches. The article also provides information on the practical application of the methods in the teaching process. These methods and approaches used in language teaching help students to master foreign language skills. A person learning a foreign language increases his worldview by getting acquainted with the cultural history and customs of another country and understands the advantages of having the knowledge of the foreign language.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

AZƏRBAYCAN USAO MƏTBUATININ TARİXİNDƏN

XIX əsrdə ölkədə baş verən əlamətdar hadisələrdən biri məktəb və maarif sahəsində canlanma və yeni üsullu məktəblərin açılması idi. Belə ki, Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra 1829-cu ildə Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi təsdiq edildi. Nizamnaməyə görə, bu məktəblərin Gəncə, Şuşa, Nuxa, Samaxı, Quba, Bakı, Naxçıvanda və Ordubad şəhərlərində və Oqax distansiyasında açılması təsdiq edildi [2, s. 9-10]. Tədris programına Azərbaycan dili də daxil edilən bu məktəblərin sayının əsrin sonuna doğru çoxalmağa başlaması ziyalıları ana dili fənninin tədris keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün hərəkətə gətirdi. Belə mühüm vəzifənin həllini çətinləşdirən cəhətlərdən biri çarizmin yerlərdə maarif və təhsildə ana dilində dərslik və kitabların varadılmasına hər vaxtlə mane olmağa çalışması idi.

Maarifçilik hərəkatını doğuran sosial-mədəni səbəblər məscid məktəblərini əvəz edən yeni üsullu məktəblər və onlara uyğun dərsliklər və tədris vəsaitlərinin varanmasına gətirib çıxartdı. Həmin hərəkatın qabaqcıl nümayəndələrindən olan Həsən bəy Zərdabinin əsasını qovduğu "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində mövcud məktəb və dərs kitablarının vararsızlığı göstərilirdi. Məsələn, "Əkinçi"də bu barədə oxuyuruq: "Biz məktəbxanada oxunan "Levli-Məcnun", Hafiz və qevrə usaq kitabı deyil. Onları ki böyük oxuyanda sura gəlir, usaq basına nə kül töksün onları oxuyub esqbaz, cürəkəs olmasın nə bir də bizi oxudanda məhz oxuyub vızmağı, övrədirlər və dəxi səv edən vıxdur ki, bir xevri olan sev də övrətsin..." (3, "Əkinçi", 1876, № 21, s. 265-266). XX əsrin əvvəllərində bu ideyalarla mübarizə aparan xalqın mədəni hərəkatı həm də siyasi məzmun kəsb etməyə başladı. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq maarifçilik hərəkatı özünü getdikcə yeni məzmun və keyfiyyətdə göstərməyə başladı; yeni əgər əvvəllər ancaq mollaxanaların əvəzinə məscid məktəbləri açılmasından, dərs kitablarının vararsızlığından söhbət gedirdisə, bu dövrdə artıq yeni məzmunlu dərsliklərin hazırlanması və s. günün vacib məsələlərindən biri kimi qarşıya qovulurdu (9, s.112). Təsədüfi deyil ki, 1905-1907-ci illər inqilabından qorxuva düşən çar hökumətinin verdiyi 17 oktyabr manifesti milli dillərdə qəzet və jurnalların nəsrinə də imkan yaratdı. Əgər XIX əsrin sonlarında, "Kəskül" öz nəsrini dayandırdıqdan sonra Azərbaycan ziyalılarının milli mətbuat o cümlədən, usaq mətbuat orqanları açmaq təşəbbüsələrinin qarşısı alınırıdısa, 17 oktyabr manifesti ilə hökumətin həmin maneə imkanları xevli zəiflədi. "Sərqi Rus", "Həyat", "İrsad", "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" və s. ilə yanaşı "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" adlı usaq jurnalları da meydana çıxdı. Bu işdə XIX əsrin ortalarından başlanan mədəni maarifçilik, cəddidizm hərəkatı da öz rolunu oynayırdı. İnqilabdan sonra əhəlinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini nəzərə alan ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəsrinə çalışırdılar. Qarşıda duran məsələlərdən biri də yeni üsullu məktəb, yeni tələblər səviyyəsində usaq əsərlərinin yaradılması idi. Əhəlinin geniş kütlələrini maarifləndirib, onlarda biliyə maraq oyatmaq üçün həmin məqsədə xidmət edən nəşrlərə tələb getdikcə artırdı. 1906-cı ilin avqustunda Həsən bəy Zərdabi və Nəriman Nərimanovun, 1907-ci il isə Əli bəy Hüseynzadə və Mahmud bəy Mahmudbəyovun rəhbərliyi ilə Bakıda müəllimlərin birinci və ikinci qurultayı keçirildi. Hər iki qurultayın müzakirəsinə çıxarılan problemlərin həllinə nail olmaq üçün pedaqoji və metodiki istiqamətli mətbu orqanların nəşri də vacib idi. Müəllimlər qurultayından bir qədər əvvəl 1906-cı ilin 16 aprelində nəşrə başlayan "Dəbistan" jurnalı da belə bir zərurətdən yaranmışdı. Müəllimlər qurultaylarından sonra "Birinci il", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Usaq gözlüyü", "Gülzar", "Ana dili", "Ədəbiyyat məcmuəsi" və s. dərsliklər də hazırlanıb çap edildi. Milli usaq mətbuatımızın əsasının qovulduğu "Dəbistan"nın çıxdığı üç il ərzində (1906-1908) jurnalın 27 nömrəsi çap edilmisdir. Avda iki dəfə çıxan jurnalın 1907-ci ildə cəmi 8 nömrəsi işıq üzünə görmüşdür. Jurnalın 1908-ci ildə çıxan veyanə nömrəsi milli mətbuatımızın banisi, 1907-ci ildə vəfat etmiş "Dəbistan"ın müxbiri Həsən bəy Zərdabinin xatirəsinə həsr edilmisdir. "Dəbistan"ın nəsir və redaktorları ibtidai sinif müəllimləri Əliisgəndər Cəfərzadə və Məhəmməd Həsən Əfəndizadə idi. Sonradan isə bu işləri Ə.Cəfərzadə təkbasına görmüşdür.

"Dəbistan"nın ilk program yazısında deyilirdi: "Hal-hazırda qevri lisanlarda olan kitablara nisbətən öz ana dilimizdə ən əlzəm dərs kitabları və əldə qiraət ediləcək kitabçalar tapmıyoruz. Bu səbəbə bizim xahisimiz budur ki, təb və nəsrinə başladığımız usaqlara məxsus "Dəbistan" jurnalı vasitəsi ilə bu volda qüvvəvi-acizanəmizdən gələn qədər türk milləti - nəcibəmizin balalarına bir xidmət göstərək. Və ümidimiz budur ki, millətimizin balalarının lap usaqlıqdan əql, zəhin, əxlaq-i hüsn və hissiyyatlarını oyandırır, günbəgün tərəqqi etmələrinə səbəb olaq, onlardan zəhmətkeş, millətpərəst və vətənpərvər cavanlar vetirək" (5, 1906, №1, s. 1). Jurnalın məqsəd və məramnaməsi başlıqdan da aydın şəkildə görünür. "Dəbistan"ın ətrafına bir çox ziyalıların, məktəb müəllimlərinin toplanması onun öz məramını istənilən səviyyədə həyata keçirməsini təmin edən amillərdən idi. Maraqlıdır ki, "Dəbistan"da çıxış edən müəlliflərin hər biri onun ideya-mövzu istiqamətini hökmən nəzərə alırdı. Məsələn, inqilabi satirik sair Mirzə Ələkbər Sabirin usaq jurnallarında çap edilən seirlərindən danısarkən onların sairin satirələrindən fərqi haqda Əziz Mirəhmədov yazırdı: "Əgər o əsərlərdə sair fikrin, hissini kəskin, qatı və əlvən lövhələrlə ifadəsinə çalışırsa, burada hər sevdən əvvəl, usaqların təbii, həyatı zövq və marağını oxsayan səhnələri ilk planda canlandırmağa çalışır. Təbiidir ki, burada nəsihət, didaktika, tərbiyə şərtləri nəzərdə tutulur" (7, s.113). Onun "Məktəb şərqi" şeirində oxuyuruq:

Məktəb, məktəb, nə Dəlgüşəsən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən;
Sadəm, sadəm təfərrücündən,
Əhləq, əhləq, gözəl binasən!-

⁶⁶ Bakı Slavyan Universiteti

Göründüyü kimi, seirin dili aydın və məzmunu uşaqların yaş səviyyələrinə uyğundur. Məlum olduğu kimi, “Dəbistan” jurnalına əlavə kimi “Valdeynlərə məxsus vərəqə” də çap olunurdu. Bu haqda jurnalın “İfadevi-məram”ında oxuyuruq: “Bundan əlavə aylıq valdeynlərə məxsus vərəqəmiz ata, analarımıza uşaqlarımızın ev və məktəb tərbiyəsi, təlimi üçün lazım olan əhəmiyyətli məsələləri həll edib bu volda onlardan ötrü rəhbər və dəlil olasıdır” (5, 1906, № 1, s.2).

“Dəbistan” azyaşlı oxucular və onların valdeynlərində milli ədəbiyyata marağı artırmaq məqsədi ilə elan etdiyi müsabiqələrlə bağlı səhifələrdə məktublar, redaksiyaya gələn cavablar, nağıllar, tapmacalar dərc edirdi. Suallara, tapmacalara düzgün cavab tapan uşaqlara isə hədiyyə olaraq üç ay ərzində jurnalın nömrələri pulsuz göndərilirdi. Jurnalın hər nömrəsinin sonunda ərəb və fars dillərində olan anlaşılmayan sözlərin mənalarının lüğəti verilirdi.

Jurnal çıxdığı ilk aylardan cətinliklərlə üzlənmis, mədii baxımdan vəziyyət gətirdikcə zəifləmiş, abunəçiləri və alıcıları azalmışdır. Redaktor Əlişkendər Cəfərzadə qəzetə abunəçilərin gətirdikcə azaldığını görür və bütün cəhdlərə baxmavaraq 1908-ci ildə “Dəbistan”ın nəsrini davandırır. “Dəbistan”la eyni ildə əsas qoyulmuş ən qısaömürlü uşaq mətbuatından biri də “Rəhbər” jurnalıdır. Jurnalın 1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə isə 5 nömrəsi çıxmışdır. Redaktoru Mahmud bəy Mahmudbəyov olan “Rəhbər”in ilk nömrəsində “İfadevi-məram” adlı bas məqalədə jurnalın məqsədi bu cür səciyələndirilir: “Yasadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəvvən məsləkdə ictimai məisəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məisət mücadiləsində tez-gec məhv olasıdır...Pəs hər bir millət ki, öz millivətini, dilini itirib vox olmaq istəmir, gərəkdir məktəblərinin müntəzəm olmasına, ədəbiyyatının sərvətlənməsinə, ədəbiyyatı vasitəsi ilə milliyətini tanımağa və millətinin ictimai işlərinin vüsətlənməsinə calıssın...” (6, 1906, №1, s.1).

Jurnal venivətmələrin təlim və tərbiyəsinə, zehni inkisafına istiqamət vermək, onları xalqa və vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, vətənpərvərlik və cəhrəmanlıq duyğularının asılanması istiqamətində rəhbərlik edirdi. “Rəhbər”in “Dəbistan” və ondan sonra nəsr olunan “Məktəb” jurnalının haqda professor Ə.Məmmədov (Saraclı) özünün müsahidə və cənaətlərini elmi şəkildə belə ümumiləşdirmişdir: *“Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” demokratik əhvali - ruhivəli məcmualərdir və onları bir-birindən ayıran xüsusiyyətlər də vardır...Hər üç jurnal ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə xüsusi mövqevə malik olmaqla, bədii və ictimai fikrimizi, ideyaları, forma və janrlarla zənginləşdirmişdir*” [8, s. 20]. Milli uşaq mətbuatının yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilən daha uzunömürlü uşaq mətbuatı “Məktəb” jurnalının əsası 1911-ci ildə Qafur Rəsad Mirzəzadə tərəfindən qoyulmuşdur. “Məktəb” iki həftədə bir dəfə işıq üzü görürdü. Jurnal uşaqların yaş dövrlərini nəzərə alır, həm kiçik həm də böyük yaşlı uşaqlar üçün əsərlər nəşr edirdi. “Məktəb” jurnalının istiqaməti haqqında baş məqalədə deyilirdi: “Bizim bu “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq” (4, 1911, № 1, s.1). “Məktəb” jurnalı da pedaqoji jurnalistika ənənələrinə sadıq qalaraq ilk nömrəsindən başlayaraq venivətmələrin təhsil, təlim və tərbiyəsinə xidmət etmişdir (9, s.119).

Milli uşaq mətbuatı uşaqları maarifləndirmək, onları didaktik məzmunla, əxlaqi tutuma və tərbiyəvi əsərlərlə formalasdırmaq lazım gədiyini basə düşür və bu istiqaməti özlərinə vol seçmişdilər. “Məktəb” jurnalının elə ilk nömrəsində Süleyman Sani Axundovun “Qorxulu nağıllar” silsiləsindən verilmiş hekayələr uşaqların böyük marağını və rəğbətini qazanmışdır. “Qaraca qız”, “Abbas və Zeynəb”, “Əhməd və Mələykə”, “Əsrəf” adlı hekayələrdə uşaqlara humanizm, dostluq, ailə-məktəb, tərbiyə məsələləri öz əksini tapır. “Məktəb” jurnalının uşaqları elmə, biliyə çağırısı gah valdeynlərin gah da uşaqların dilindən bu cür qoyulur. Cəfər Bünyadzadənin “Loğmanın oğluna nəsihəti” adlı hekayəsində ata övladına əqli və əxlaqi cəhətdən ibrətamiz nəsihətlər verir: “Əgər ələmdə xəsbəxt olmaq istəyirsən...oxuyub elm almağa calıs ki, bilən ilə bilməyən bir devildir. Tənbəl olma ki, bu, bədbəxtlik əlamətidir...Yaxşı sözləri, lətafətli danışıqları eşitməyə rəğbət et, gözəl kitab və məcmuələr oxumağa adət et...” (1, 1912, № 9, s.133). Süleyman Saninin “Ata və oğul” hekayəsində isə oğulunun təhsilə həvəsi ilə atanın bu məsələyə münasibəti qarşı-qarşıya qoyulmuşdur: “...Oğul: Pəs sən mənə oxutmayıb da nə edəcəkdin? Ata: hec nə! Ancaq baxıb görürəm ki, oxuyanların dini, məzhəbi olmayır; Axund və molla üzünü əsla görmək istəmirlər. Sən də oxuyub, onların tayı olmaqdan isə, atan baban gedən yol ilə getməyin daha yaxşı məsləhətdir”.

Milli uşaq mətbuatı və yeni tipli məktəblərə, onların proqramlarına uyğun dərsləklərin hazırlanması zərurəti uşaq ədəbiyyatının davamlı inkişafına, həmçinin mövzu və problematika baxımından genişlənməsinə rəvac verdi. Uşaq mətbuu nəşrlərin qarşısında duran əsas vəzifə isə ibtidai və orta məktəb şagirdlərin yaş və qavrayış səviyyələrinə onların maraqlarına layiqli vətəndaş kimi yetişdirilməsinə kömək edən əxlaqi didaktik məzmunlu ədəbi bədii materialların nəşrinə nail olmaq, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” kimi uşaq mətbuat orqanlarından seçilmiş poetik ədəbi elmi və publisistik materialları təhlilə cəlb etməkdir. Uşaq mətbu orqanlarında dərc olunan “Qorxulu nağıllar”, “Hekayələr silsiləsi”, “Qurban bayramı”, “Allah xofu”, “Uşaq və dovşan”, “Xoruz” və digər bədii nümunələrin əxlaqi-didaktik xarakter daşdığını diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Həmçinin həmin xüsusiyyətlərinə və uşaqların yaş, qavrayış, dünyagörüşlərinə uyğunluqlarının nəzərə almaq, onların ayrı-ayrı dərsləklərə salınmasını diqqətə çatdırmaq lazımdır.

Uşaq mətbuatı da özü də yeknəsəq olmadı; xalqın maarifləndirilməsinə, ədəbi-mədəni fikir xəzinəmizin zənginləşdirilməsinə özgün töhfələr verməyə başladı. Bütün bu və digər cəhətləri elmi fikir haqlı olaraq belə dəyərləndirir: *“Dəbistan” və “Məktəb” jurnalları daha çox ədəbi, “Rəhbər” isə bunlara nisbətən pedaqoji istiqamətə meyl etsə də, hər üç jurnalda ədəbi-bədii materialların nəşrinə kifayət qədər yer ayrılırdı. İbtidai məktəb dərsləkləri ilə yanaşı, bu jurnalların məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsində tez bir zamanda uşaq ədəbiyyatımız istər ideva-məzmun, istərsə də bədii kevfivətləri ilə xeyli zənginləşdi*” [8, s. 40]. Nəsr illəri çox olmasa belə, Azərbaycan uşaq mətbuatının formalasmasında “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” dərgilərinin çox böyük rolu olmuşdur. Bundan başqa maarifpərvər ziyalılarımızın tərtib etdikləri ilk dərsləklərdə, oxu kitablarında dünya folklorundan, dünya vəziçilərinin əsərlərindən nümunələrin verilməsi uşaq ədəbiyyatımızın da inkişaf istiqamətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bünyadzadə C. Loğmanın oğluna nəsihəti // Məktəb. – 1912, № 9, s. 133.
2. Əhmədov, H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H.Əhmədov. – Bakı, – 2005. – 515 s.
3. Əkinçi (1875–1877) (tam mətni) / Transliterasiya və tərt. ed. T.Həsənzadə. – Bakı: Avrasiya press, – 2005, – 496 s.
4. İdarədən // Məktəb. – 1911, №1, – s.2.
5. İfadeyi-məram // “Dəbistan” jurnalına əlavə, valideynə məxsus vərəqə. – 1906, №1, – s.2.
6. İfadeyi-məram // Rəhbər. – 1906, №1, – s.1–2.
7. Mirəhmədov, Ə. Sabir / Ə.Mirəhmədov. – Bakı, – 1958. – 444 s.
8. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı / M. Məmmədov, Y. Babayev. T. Cavadov –T. – Bakı: Maarif, – 1992. – 288 s.
9. Zeynalzadə, A. Azərbaycan mətbuatı və Çar Sənzurası. (1850–1905) / Bakı: Elm, – 2005. – 328 s.

Açar sözlər: Uşaq mətbuatı, nəşirlər, maarifçilik fəaliyyəti, mədəniyyət, məramnamə

Keywords: Child press, publishers, educational activities, culture, objective

Ключевые слова: детская пресса, издатели, образовательная деятельность, культура, цель

From the history of the children's press of Azerbaijan

Summary

Child press also has a special place in the common sight of the national press. New types of educational institutions, textbooks and teaching manuals were created as a result of the progressive tendencies in the socio-cultural life of the country in the early XX century. At the same time, there was a need to create a children's pedagogical press. "Debistan", "Rahbar", "Məktəb" and other magazines were created due to this socio-cultural need. The article investigates the factors that led to the launch of children's media. The information is given about the publishers, the purpose and idea direction of each magazine. At the same time, the characteristics of each of them are brought to attention. Here are the main articles dealing with the goals and objectives of each magazine. The article discusses the coverage of education and upbringing of the younger generation in the children's (pedagogical) press on the basis of children's magazines. Here are selected extracts from the works of well-known authors, and some articles are involved in the analysis too. Poetic literary, scientific and journalistic materials selected from "Dəbistan", "Rahbar" and "Məktəb" magazines are spoken about in the article. The magazines also give samples from world folklore and works of world writers. It is noted that the authors of the magazines took into account the content and idea direction of the magazines.

Из истории детской прессы Азербайджана

Резюме

Детский пресс занимает особое место на фоне национальной прессы. Новые типы учебных заведений, учебников и учебных пособий были созданы в результате прогрессивных тенденций в социокультурной жизни страны в начале XX века. В то же время возникла необходимость о создании детской педагогической прессы. «Дəбистан», «Рахбар», «Мəктəб» и другие журналы были созданы в связи с этой социокультурной потребностью. В статье были выявлены факторы, которые привели к проявлению детских средств массовой информации. Дается информация об издателях, целях и идейном направлении каждого журнала. При этом до сведения доводятся характеристики каждого из них. Также даны основные статьи, посвященные целям и задачам каждого журнала. В статье рассматривается освещение вопросов образования и воспитания подрастающего поколения в детской (педагогической) прессе на базе детских журналов. Здесь отобраны примеры из работ известных авторов, а некоторые статьи задействованы в анализе. В статье рассказывается о поэтических литературных, научных и публицистических материалах из журналов «Дəбистан», «Рахбар» и «Мəктəб». В журналах также представлены образцы мирового фольклора и произведения мировых писателей.

Rəyçi: dos. Şahbaz Şamı oğlu Musayev

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCAN TORPAQLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Giriş. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi nəticəsində məhdudiyətlər aradan qaldırıldı və bunun nəticəsində sovet dövrü tarixinin və şəxsiyyətlərinin obyektiv öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış oldu. Siyasi və dövlət xadimlərinin baxışlarını, fəaliyyətlərini olduğu kimi öyrənmək və qiymətləndirmək məsələsi ortaya çıxdı. Məhz belə şəxsiyyətlərdən biri də Nəriman Nərimanov olmuşdur.

Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi olan N.Nərimanovun fəaliyyəti müxtəlif illərdə fərqli qiymətləndirilmiş, tariximizdə silinməz iz buraxan həyat və fəaliyyətinə dair xeyli əsərlər yazılmışdır. Onun milli dövlətçilik baxışları və bir sıra qərarları indi də özündə bir sıra mübahisələri doğurur.

N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyətini və o dövrdə baş vermiş itkilərin əsl səbəblərini araşdırmaq üçün dövrün tarixi reallığına nəzər salmaq lazımdır.

1917-1920-ci illərdə Qafqazda ictimai siyasi vəziyyət. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, XIX əsrin axırlarında erməni məsələsi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bunun nəticəsi olaraq Daşnaqsütun partiyası Cənubi Qafqazda öz fəaliyyətini genişləndirməyə başlamışdı. Ermənilərin hədəfi Cənubi Qafqazı və Osmanlı İmperiyasının bir hissəsini ələ keçirməklə öz çirkin niyyətlərinə çatmaq idi. Bu səbəbdən də, ermənilər birinci dünya müharibəsi nəticəsində dünyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz niyyətlərini həyata keçirməyə çalışdılar. Ermənilər birinci dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərlə gizli əlaqələrə girərək öz planlarını həyata keçirmək istəyirdilər. Digər tərəfdən də müharibədə iştirak edən bir çox dövlətlərin Bakıda neft maraqları vardı və bu səbəbdən də erməni məsələsindən öz maraqlarına uyğun istifadə etmək istəyirdilər. Ən əsas məsələlərdən biri, Rusiya və Osmanlı İmperiyasının torpaqları hesabına yeni bir dövlətin, Ermənistanın yaradılması idi. Birinci dünya müharibəsi dövründə Birinci Nikolay Fransa elçisi ilə görüşündə, Ermənilərə ən azı muxtariyyət verəcəyini söv vermişdi və bu sözə sadıq qalaraq o, 11 dekabr 1917-ci ildə “Türkiyə Ermənistanı” haqqında qanun imzaladı. Gürcüstanla bağlı da bu kimi qanunların çıxarılması təklif edildi. [11, s. 24]

Həmən dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması planı da mövcud idi. Amma vəziyyət digər dövlətlərdən daha fərqli idi. Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını müzakirə edən adamları çoxu qeyri Azərbaycanlılar idi. O dövrdə, Azərbaycanla bağlı bir neçə plan vardı. Bir plan Azərbaycanın cənubu ilə şimalının birləşdirilməsi idi. Digər bir plan isə, Bakı, Yelizavetpol quberniyası, İrəvan, Dağıstan ilə, Terekdə birləşməli idi. Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin planına görə isə müstəqil Azərbaycan dövləti yarana bilər, lakin onlar Bakı və ümumiyyətlə Xəzər sahilini vermək istəmirdilər [1, s. 27].

1917-ci il oktyabr inqilabından bir ay sonra, 11 noyabrda Cənubi Qafqaz xalqlarının nümayəndələri Tiflisdə toplaşaraq, milli sərhədləri müəyyənləşdirmədən, azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər Transqafqaziya Komissarlığını yaratdılar. 23 fevral 1918-ci ildə Transqafqaz Seymi yarandı. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra, Çar Rusiyasının çaxdığı qərarların çoxunu tanımadılar. Lakin, devrilən Çar Nikolay tərəfindən qəbul edilən “Türkiyə Ermənistanı” qanununu 1917-ci ilin 27 yanvarında qəbul edilər. Şamil Qurbanova görə, S.Şaumyanın tarixi missiyası, Azərbaycanın olub-olmayacağı, hər hansı muxtariyyət və ya müstəqilliyinin qarşısını almaq, Bolşeviklərin “Türkiyə Ermənistanı” planını həyata keçirmək idi. 1918-ci ilin mart ayının 3-də Brest Litovskda Bolşevik hökuməti ilə İttifaq Dövlətləri arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu Osmanlı İmperiyasının torpaq qazandığı son müqavilə idi. Brest Litovsk müqaviləsindən sonra Bolşeviklər, Qars, Batumi, Ardahan Türkiyəyə keçdikdən sonra, bu qanunu dəyişdirmək məcburiyyətində qaldılar. Eyni zamanda Osmanlı İmperiyası Müstəqil Qafqaz Hökumətini dəstəkləyirdi. Buna baxmayaraq Ermənilər və Gürcülər Osmanlı İmperiyası ilə əlaqə qurmaq istəmirdilər [11, s. 25]. Zaqafqaziya seymi Brest Litovsk müqaviləsinin Ərdahan Qars və Batuminin Osmanlı İmperiyasına verilməsi şərtini qəbul etmədi və Petroqrada – Xalq Komissarları Sovetinə teleqram göndərərək Brest sülhünü tanımadıqlarını bildirdilər.

1918-ci ilin 22 aprelində Seym Transqafqaziya Müstəqil Demokratik Federativ Respublikası elan etdikdən sonra da ermənilər genişlənmə siyasəti aparırdılar. Ermənilər muxtariyyət yaratmaq məqsədi ilə əvvəlcə İrəvan quberniyasını Azərbaycanlılardan təmizlədilər. Azərbaycanlıların bir hissəsi öldürüldü və on minlərlə adam qaçqın oldu. Üç gündən sonra isə Bakıda mart soyqırımı oldu. Beləliklə gənc Transqafqaz Respublikasında hadisələr bitmək bilmirdi.

Transqafqaz Respublikasında heç vaxt fikir birliyi olmadı. Gürcülər Avropa ilə, Azərbaycanlılar Türklər ilə, Ermənilər Ruslar ilə yaxınlaşmaq istəyirdi. 27 mayda gürcülər, 28 mayda isə azərbaycanlılar və ermənilər müstəqillik elan etdilər. Müstəqilliyin ilk günündən ölkələr dövlət sərhədləri ilə bağlı qərar verdilər. Fətəli Xan Xoyiski, Milli Şuranın toplantısında bunları demişdi: Ermənistan Federasiyasının yaranması üçün onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol Türklər tərəfindən alındığı üçün, mərkəz yalnız İrəvan ola bilər. Bunun üçün İrəvanın Ermənistana verilməsinə şərait yaradmalıyıq. Bu məsələ səs çoxluğu ilə qəbul edildi [11, s. 28].

1918-ci ilin iyununda “Mərkəz” və “Qafqaz” adlı İstanbul konfransları keçirildi. “Mərkəz” adı ilə Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə və Bolqarıstan “Qafqaz” adı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlıqlar İttifaqı nümayəndələri iştirak etdilər. Konfransın ən vacib məsələsi ərazi bütövlüyü idi. Hər bir ölkə daha çox torpaq əldə etmək istəyirdi. Lakin bu konfransın həlledici rolu az idi [11, s. 28-29].

1919-cu ilin yanvar ayının 12-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycan müstəqil dövlət kimi və Dağlıq Qarabağ onun hissəsi kimi tanındı [1]. Məhz Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri “Böyük Ermənistan” iddialarına qarşı mübarizə idi. Ermənilər böyük dövlətlərə arxalanara, Aralıq dənizindən Qara dənizə, Qara

⁶⁷ AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun “Beynəlxalq Münasibətlər və İnsan Hüquqları” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

dənizdən Xəxər dənizinə qədər ərazidə “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusuna düşmüşdülər. Ermənilər Parisdə nəinki Anadolunun altı vilayətinə, eyni zamanda, Kilkiyaya hətta Cənubi Azərbaycanın da bir hissəsinə iddia edirdilər. Konfrans gedində, Fransa, Böyük Britaniya, xüsusilə Amerika hökuməti onların əsassız iddialarını müdafiə etdi. Ermənilər konfransa təqdim etdiyi tələblərdə ucsuz-bucaqsız torpaqlarla yanaşı, böyük həcmdə təzminat da vardı. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qətiyyəti nəticəsində Azərbaycan Cumhuriyyətinin Qarabağda suveren hüquqları bərpa edildikdən sonra Ə.Topçubaşovun Paris Sülh Konfransının başçısına təqdim etdiyi məlumatda göstərilirdi ki, Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndələri də bu əhalinin Azərbaycan hökumətinə tabe olması haqqında qətnamə qəbul etmişlər.

Bir müddət sonra Azərbaycan hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi memarandumda Azərbaycan Cumhuriyyətinin sərhədləri belə göstərilmişdir: Bakı vilayəti, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkaran, Gəncə vilayətləri (Gəncə, Cavanşir, Şəki, Ərəş, Qarabağ, Zəngəzur, Qazax), Tiflis vilayəti (Borçalı Sığnağ qəsəbəsi və Tiflis qəzasının bir hissəsi), Zaqatala vilayəti [11, s. 29]. Bu memaranduma görə Azərbaycan Respublikasının ərazisi 94.1 min km olaraq göstərilmişdir. Lakin Paris Sülh Konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanısa da, onun ərazi iddialarını müzakirə etmədi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda Paris Sülh Konfransına təqdim edilən əraziləri artıq Azərbaycanın hakimiyyəti altında deyildi. Buraya Dərbənd və əhatəsin, Borçalı, Eçmiadzin, Aleksandropol quberniyasının bir hissəsinə aid etmək olar [9, s. 40].

Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1920-ci ilin aprel ayının 27-də Ruslar tərəfindən işğal edilənə kimi, Azərbaycanda Osmanlı ordusu, sonra isə İngilis ordusu vardı. Hər iki dövlət Qarabağı Azərbaycan torpağı kimi tanıyırdı. Bu müddət içərisində ermənilər bir neçə dəfə Qarabağda üsyan çıxarmağa çalışsalar da, nəticə olmamışdı. Yalnız 1920-ci ilin aprel ayında Qarabağda Rusların təkidi və köməyi ilə böyük üsyan oldu. Azərbaycan ordusu üsyanı yatırımağa getdiyi vaxt, Sovet qoşunları ölkəni işğal etdi [1].

O dövür Azərbaycanın ən böyük problemi Zəngəzur idi. Bu ərazi Ermənistan Respublikası elan edildikdən sonra, ermənilərin iddia etdiyi ən vacib ərazi idi. Həmin dövürdə Andronikin rəhbərliyi ilə ermənilər Zəngəzurdə dəfələrlə soyqırım həyata keçirmişdilər [6, s. 27]. Fətəli Xan Xoyski yazdığı məktubda belə deyirdi: 1918-ci ildə Andronik Zəngəzurdə böyük qırğınlar yaradaraq bir çox kəndi dağıtdı. 30 müsəlman kəndini dağıdıb yağmaladılar. Qaçıb canını qurtara bilməyən müsəlmanları cinsinə baxmadan vəhşicəsinə öldürdülər. Zəngəzurun valisi N.Naməzəliyev kömək üçün Bakıya müraciyyət etdi. Azərbaycan hökuməti Zəngəzura ABŞ qoşunlarından ibarət kamisiya göndərilməsini və erməni çetələrindən silahların alınmasını istədi [11, s. 31]. Lakin Azərbaycan Demokratik Respublikasının istəyi yerinə yetirilmədi, əksinə qətləyən şiddətləndi [12, s. 38].

Nəriman Nərimanovun Azərbaycan ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində fəaliyyəti. Həmin dövürdən başlayaraq Qarabağ problemi də yaranmağa başlamışdı. Məhz belə bir dövürdə Nəriman Nərimanov Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmişdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman, Ermənistanla Naxçıvanda, Qarabağda və Zəngəzurdə problem yaşamaqda idi. 1920-ci ilin aprel ayının 30-da Azərbaycan Sovet Hakimiyyəti nota göndərərək Ermənistandan Qarabağ və Zəngəzuru ermənistan əsgərlərindən təmizləmək, öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qətləyənə dayandırmağı tələb etdi. Əks halda Azərbaycan Ermənistanla rəsmi olaraq müharibəyə girəcəkdə. Eyni məsələ üzrə XI Qızıl Ordu da Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu uğurlu addım oldu və Nəriman Nərimanov məsələni həll etmək üçün Azərbaycana hökumətinə vaxt qazandırmış oldu. XI Qızıl Ordu mövcud olan problemi həll etmək üçün Naxçıvana gəldi [5, s. 29]. Nəriman Nərimanovun Maskıvaya göndərdiyi nümayəndə M.H.Hacıniski burada vəzifəyə göndərilən Türkiyə heyətinin başçısı Bekir Sami ilə görüşdü və torpaq problemini müzakirə etdi. Nəriman Nərimanovun nümayəndələri ilə Türkiyə heyəti problemin siyasi müdaxilə ilə aradan qalırılacağına razılaşdılar. Bunun nəticəsi artıq bir neçə gündən sonra Bekir Saminin Lenin ilə görüşündə özünü göstərmişdi.

Naxçıvana aid Qars müqaviləsinin əsası burada qoyulmuşdu [11, s. 3]. Nəriman Nərimanov bu məsələ ilə bağlı söylərini davam etdirmiş, Türkiyə hökuməti ilə əlaqəyə girmişdir. Qısa bir müddət sonra 26 sentyabr 1921-ci ildə Qars konfransında Naxçıvanın Azərbaycan torpağı olması haqqında Türkiyə ilə Rusiya arasında müqavilə imzalandı və Naxçıvan məsələsi yenidən gündəmə gəldi [5, s. 28]. Türkiyə hökuməti İğdırı geri qaytardı və Naxçıvanın Azərbaycanda qalmasına inadkarlığı, Azərbaycanla Türkiyə arasında quru sərhədin yaranmasına səbəb oldu. O dövürdə yenidən qurulmuş Sovet Rusiyası Türkiyə hökuməti ilə yaxın münasibətlər qurmaq istəyirdi. Onlar həmçinin Türkiyəni dost münasibətdə olan, bufer ölkə kimi görmək istəyirdilər. Bununlada Qərb qüvvələrinin Sovet Rusiyasına Türkiyə ərazisindən hər hansı müdaxiləsinin qarşısını almaq istəyirdilər. Eyni zamanda Mustafa Kamalın başçılıq etdiyi milli hərəkata ümumi düşməne qarşı mübarizədə Sovet Rusiyasının dəstəyi lazım idi. Məhz yuxarıda göstərilən səbəblərdən, Ermənistanın Naxçıvana olan iddiaları Türkiyənin qəti mövqeyi ilə rədd edildi.

Qarabağ probleminin Azərbaycan lehinə həll olunmasında da Nəriman Nərimanovun çox mühüm rolu olmuşdur. O, Qarabağ ilə bağlı KP MK Kafqaz şöbəsinin iclasında, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla verilmə qərarını bir gecədə dəyişdirmişdi. Bu məsələ ilə bağlı Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda belə deyir: “Ciddi vəziyyət meydana gəlib. Mərkəz Azərbaycan ərazisinin çoxunu müzakirə edilmədən Ermənistanla verir. Ərazilərimizi Ermənilərə daşnaklara vermək düzəldilə bilməz nəticələr verən bir səfdir [11, s. 35].

Bu dövürdə Nəriman Nərimanov hakimiyyətdə olsada, tək idi. Azərbaycan hakimiyyətində çoxluq Ruslar, Ermənilər və Gürcülərdən ibarət idi. Demokratik Respublikanın nümayəndələri ya öldürülmüş yada ki xaricə qaçmışdılar. Demokratik Respublika yıxıldıktan sonra, 1920-ci ildən başlayaraq 1923-cü ilə kimi Azərbaycanda partiya rəhbərliyində azərbaycanlı yox idi, demək olarki hamısı gürcü, erməni, rus idi. Məhz Nəriman Nərimanov çətin bir dövürdə hakimiyyətə gəlmiş və Azərbaycanı parçalanmaqdan qurtarmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1920-ci ilin dekabr ayında AK MK Kafqaz Şöbəsi toplantısında böyük səs çoxluğu ilə Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə qərar verilmişdi. Bu qərara Nəriman Nərimanov nə qədər qarşı çıxsada həmin gün qərar dəyişdirilmədi [2, s. 13]. Nəriman Nərimanov iclasdan sonra Stalin və Orcanikidze ilə görüşmüş və belə demişdir: “Mən Qarabağın bir gün belə Ermənistan torpağı olmasına icazə vermərəm. Mən Qarabağı bu gün ya geri aldıracam yada bu məsələni başqa yolla həllədcəm” [11, s. 85]. Bundan sonra Nəriman Nərimanov V.İ.Lenin ilə danışmış,

lakin aralarında olan söhbət barədə məlumat yoxdu. Məhz bu danışıqdan sonra Qarabağ məsələsi Azərbaycanın lehinə hələdilmişdir. Nəriman Nərimanovun ən böyük tədqiqatçılarından olan Şamil Qurbanovun təxmininə görə, qərarın dəyişdirilməsi bu səbəblərdən ola bilərdi: “Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə Azərbaycan neftinin Rusiyaya axınının qarşısını alacağını bildirməsini təxmin edə bilərik. Gözlənilməyən bu danışığa çaşan Lenin nə olduğunu soruşmuş və Nəriman Nərimanov bütün bu baş verənləri ona danışmışdı. Bu danışıqdan sonra Lenin Stalinə zəngedib, məsələni Azərbaycanın lehinə həll olunmasını əmr etmişdi [11, s. 84].

Bir gün sonra KP MK Qafqaz şöbəsi yenidən toplantı keçirdi. Burada Orcanikidze səhv etdiklərini etiraf etdi və yenidən səsvermə oldu və Azərbaycan lehinə səs verildi [11, s. 122].

Nəriman Nərimanovun hakimiyyətə gəldiyi vaxt Azərbaycanda torpaq problemi aşağıdakı kimi idi:

Azərbaycan İrəvanı və Aleksandropolu rəsmi olaraq Ermənistanla vermişdi. Borçalı və Dərbəndə Azərbaycanın əvvəllər iddiası olsada lakin hər hansı bir vaxt bu iddianı həyata keçirə bilmədiyi üçün problem gündəmdə deyildi. Naxçıvan (Şərur Dərəlyaz daxil olmaqla) Zəngəzur Qarabağ Azərbaycan torpağı olsada Ermənistanla problemlər vardı.

Nəticə. Belə nəticəyə gəlmək olarki, Nəriman Nərimanov Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəal və yorulmaz mübarizə aparmış və fəaliyyəti əksər hallarda uğurlu olmuşdur. Məhz N.Nərimanovun siyasəti nəticəsində 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, Bakı yenə də sovet Azərbaycanının paytaxtı olaraq tanındı. Qarabağ, Naxçıvan və Zaqatala Azərbaycanın ərazisi statusunda ilk dəfə olaraq beynəlxalq hüquq normaları ilə qəbul olundu. Bununla belə, 1918-1920-ci illərdə İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının və Zəngəzur mahalının ərazilərinin itirilməsi bağışlanmaz haldır. Lakin bu məsələləri təməmiylə N.Nərimanovla əlaqələndirmək haqsızlıq olardı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanlı A. Türk dünyasının kanayan yarası Karabağ. www.abadazerbaycan.org/dosye/garabag (29 nisan 2004)
2. Elçin. Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti. Bakı, Azərneşr, 1997.s28
3. Əhmədov T. Erməni xəyanəti və ya Andronik Ozanyanın Canlı Əməlləri. (1918-1920) Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı. 2001.s277
4. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov – İdial gerçəklik. Bakı 1998.s170
5. Fətullayev E. Nəriman Nərimanov. Bakı. Qnun.1996.s47
6. İsmayilov E., Həsənov C., Qafarov T. Azərbaycan Tarixi. Bakı. 1998. s. 353
7. Köçərli F. Nəriman Nərimanov. Bakı. Azərbaycan SSR nəşriyyatı 1965. s. 340
8. Köçərli R. Qarabağ. Bakı. Elm. 2002. s. 465
9. Quliyev M. N.Nərimanov. Bakı. Siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət. 1956, s. 40.
10. Quliyev V. N.Nərimanov və Ə. Ağaoğlu taleyimiz. Bakı. Tural. 2002. s. 422
11. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri. Bakı 2003.s372
12. Məmmədova L. Azərbaycanda Erməni Siyasi Təşkilatların Fəaliyyəti. Bakı. Nurlan.1996.
13. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Xarici dövlətlərin siyasəti. Bakı. Elm. 1998.s329
14. Paşayev N. N.Nərimanov və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, Azərneşr, 1986, s.176

Ключевые слова: Нариман Нариманов, Демократическая Республика, ССР, Нагорный Карабах, Империя
Keywords: Nariman Narimanov, Democratic Republic, Soviet Russia, Karabakh, Empire

Борьба Наримана Нариманова за азербайджанские земли

Резюме

В данной статье делается обзор на историческую реальность того времени, на попытки Наримана Нариманова сохранить целостность азербайджанских земель. Становится совершенно ясно, что в конце XIX в. притязания армян на наши исконные земли принимают форму оккупационного режима, тем самым создав благоприятную почву для присвоения Нагорного Карабаха.

Приход к власти Наримана Нариманова ознаменуется установлением в Азербайджане Советской власти, что влечёт за собой спорные конфликты в Нахичевани, Карабахе и в Зангезуре.

Это объясняется тем, что на тот момент в Азербайджане все руководящие посты занимали представители других наций.

Nariman Narimanov's struggle for the lands of Azerbaijan

Summary

The article looks at the historical reality of the period to study into Nariman Narimanov's activities for the territorial integrity of Azerbaijan and the real causes of the losses that occurred at that time. If we look at history, we can see that at the end of the 19th century, the Armenian issue has entered a new stage. From that time, the Karabakh problem began to arise.

It was during this period that Nariman Narimanov came to power in Azerbaijan. When the Soviet government was established in Azerbaijan, there were problems with Armenia over Nakhchivan, Karabakh and Zangazur. Although Nariman Narimanov was in power at that time, he was alone. The majority in the Azerbaijani government consisted of Russians, Armenians and Georgians.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Vüsal Məmmədzadə
**“TWITTER” PLATFORMASINDA DATA ANALİZİ VƏ ONUN
MULTİMƏDİA ELEMENTLƏRİ İLƏ TƏQDİMƏTİ ÜSULLARI**

Yeni texnoloji imkanlar hesabına ortaya çıxan “böyük data”, “data analizi”, “data jurnalistikası” kimi anlayışlar jurnalistlərin ənənəvi iş prosesinə təsir göstərməklə bir çox dəyişikliyə səbəb olub. Texnoloji bazanın mövcudluğu məlumatın daha sürətlə toplanması, yoxlanılması və təsdiqlənməsi üçün imkan yaradıb. Bununla da data jurnalistlər tərəfindən daha tez emal olunur və toplanan məlumatlar daha sürətlə xəbər dəyəri qazanır. [3, 1]. Başqa sözlə, dünya getdikcə daha çox rəqəmsallaşır. Bu prosesin nəticəsi kimi, daha çox məlumat data bazalarında toplanır və jurnalistlərin həmin bazalardan istifadə etmək imkanları hər gün bir az da genişlənir. [10, 1].

Müasir media mühitində mövcud olan data bazaları haqqında danışarkən sosial media platformalarının ön planda olduğunu görürük. Bu platformalarda qeydiyyatı olan milyonlarla istifadəçi tərəfindən hər saniyə minlərlə informasiya paylaşılır. Nəticədə, nəhəng “informasiya buludu” əmələ gəlir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin informasiyaları toplamaq, emal etmək və ən düzgün şəkildə auditoriyaya çatdırmaqdır.

İnformasiya mübadiləsinə yaratdığı geniş imkanlara görə sosial media platformaları içərisində data analizinə ən əlverişlisi “Twitter” mikrobloq xidmətidir. Platforma data analizi üçün müxtəlif variantlar təklif edir:

- Anlıq, saatlıq, gündəlik və ölkələr üzrə trendləri təqdim etməklə hansı mövzunun harada və nə vaxt aktual olduğunu göstərir;
- Heşəqlərlə yanaşı, paylaşılan məlumatlarda (“twit”lərdə) ən çox istifadə edilən sözləri müəyyənləşdirir;
- @ işarəli “twit”lərdə etikətlənən istifadəçinin ən çox hansı mövzularla bağlı “twit”lər qəbul etdiyini təqdim edir və s.

Platformada bütün bu istiqamətlər üzrə data analizi aparmaq mümkündür. Müasir media mühitində isə ən asan və data jurnalistləri tərəfindən ən çox müraciət edilən üsul heşəqlərin analizi cəlb edilməsidir.

“Facebook”, “Twitter”, “LinkedIn” kimi platformaların ortaq xüsusiyyəti onların texniki imkanları və xarakteristikaları səbəbilə istifadəçi kütləsinin gücündən istifadə etməklə datanı bazalarda toplamaqdır. [8, 8] Heşəqlərin də “Twitter”də əsas funksiyası müxtəlif mövzularda olan datanı bir yerə yığmaqdır. İstifadəçilərin bir mövzu ilə bağlı fikirlərini eyni heşəqlə paylaşması həmin mövzuda nəhəng data bazasının formalaşması ilə nəticələnir. Data jurnalistlərinin vəzifəsi isə həmin mövzu üzrə tədqiqatlarının ssenarisini düzgün müəyyənləşdirmək və doğru texnikadan istifadə etməkdir. Prosesin yekununda aparılan data analizinin təqdim etdiyi məlumatlar mövzu ilə bağlı dolğun təəssüratın yaranmasına səbəb olur.

Praktiki olaraq “Twitter” mikrobloq platformasında heşəq üzrə data analizi aparaq və hansı nəticələr əldə etdiyimizi görək. #Baku heşəqini analizə cəlb edək və son 100 “twit”lə Bakı ilə bağlı hansı mövzuların aktual olduğuna baxaq.

Platforma	“Twitter”
Analiz metodu	Heşəqanalizi
Seçilmiş heşəq	#Baku
“Twit” sayı	100
Vaxt metodu	Ən son paylaşılanlar
Data analizinin aparıldığı tarix	19 fevral 2020

Cədvəl. “Twitter”də heşəqlə data analizi

Tədqiqat işinin empirik hissəsində data analizinə cəlb olunan #Baku heşəqi ilə bağlı istifadəçilər tərəfindən fərqli mövzularda “twit”lərin yazıldığı müşahidə edildi. “Twit”lər, təkcə sadə “Twitter” istifadəçiləri tərəfindən (38) yox, həm də media qurumları (31), digər şirkətlər (9), dövlət rəsmiləri (4) və dövlət orqanlarının hesabları (18) tərəfindən yazılıb. Paylaşmalar ingilis (44), Azərbaycan (40), rus (7) və türk (5) dillərində edilib. Data analizinə cəlb olunan 100 “twit”i mövzular üzrə qruplaşdırsa, xəbərlər (38), turist təəssüratları (9), şirkət elanları (15), iş elanları (3), rəsmi dövlət qurumlarının açıqlamaları (10), digər sosial media platformalarına keçidlər (3), istifadəçilər tərəfindən gündəlik yazılan “twit”lər (22) kimi qruplara bölə bilərik.

Xəbərlərin mövzusunu ayrıca nəzərdən keçirəndə görürük ki, onlar 2020-ci ilin fevral ayında Azərbaycanda keçirilən növbədənəkar parlament seçkiləri (10), mədəniyyət (5), ölkənin təbliğatına yönələn məqalələr (5), iqtisadiyyat (5), müxtəlif mövzularda kriminal xəbərlər (4), xarici saytlarda Azərbaycanla bağlı dərc olunan yazılar (3), hava haqqında proqnoz (3), idman xəbərləri (2), koronavirus epidemiyası (1) ilə bağlı xəbərdən ibarətdir.

“Twitter” mikrobloq platformasının data analizinə imkan verən və bu gün kütləvi istifadə olunan başqa bir aləti @ işarəsi ilə “etikətləmə” (“mention”) funksiyasıdır. Bu işarə, adətən, “twit”də haqqında bəhs olunan şəxsləri, şirkətləri, təşkilatları və s. göstərir.

MFA Azerbaijan @AzerbaijanMFA · Aug 28

Foreign Minister @Bayramov_Jeyhun received Ambassador of the State of #Kuwait to the Republic of #Azerbaijan Saud Abdulaziz Al Roomi. @MOFAKuwait @AzEmbKuwait

mfa.gov.az/en/news/6829/v...

11

56

Şəkil. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi "Twitter" hesabından götürülən paylaşma.

Təqdim olunan "twit"də Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun Küveytin Azərbaycandakı səfirini qəbul etdiyi bildirilib. Paylaşmada diqqət çəkən məqam məlumat mübadiləsi üçün heşəqlər və etiketlərdən istifadə olunmasıdır. #Kuwait və #Azerbaijan heşəqlərindən istifadə etməklə "twit" müvafiq heşəqlər üzrə edilən paylaşmalarla eyni bazada toplanıb. Digər tərəfdən, @Bayramov_Jeyhun @MOFAKuwait @AzEmbKuwait etiketləri ilə "twit" tədbir iştirakçılarının səhifələrinə yönləndirilib.

Təqdim edilən nümunə "twit", bir neçə istiqamət seçilməklə:

- Azərbaycan xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovun rəsmi "Twitter" hesabının etiketləndiyi "twit"lər əsas götürülməklə;
- #Kuwait, yaxud #Azerbaijan heşəqi ilə olan "twit"lərlə baxılmaqla və s. data analizinə cəlb oluna bilər.

Data analizində multimedia elementlərindən istifadə üsulları. Data analizinin yekun mərhələsi əldə olunan nəticələrin təqdimatıdır. Artıq bildirişik ki, bu prosesdə, daha çox, datanın vizuallaşdırılması üsulundan istifadə olunur. Multimedia elementlərinin ön planda olduğu vizuallaşdırma prosesində infoqrafikalar və interaktiv qrafikalardan daha geniş istifadə olunur. Bu üsul əldə edilmiş və özündə bir çox rəqəmi cəmləşdirən data analizi nəticələrini auditoriyaya daha asan qavranılan şəkildə çatdırmağa kömək olur. Qrafik vasitələr, həm də nəticələrlə daha tez vaxtda tanış olmağa imkan yaradır. Infoqrafika və interaktiv qrafika kimi vizual elementlərin data analizininin nəticələrinin təqdimatında geniş tətbiqi multimedia jurnalistikası ilə data jurnalistikası arasında sıx əməkdaşlığa əsaslanan əlaqə yaradır.

Datanın vizuallaşdırılması ənənələri ölkədən-ölkəyə fərqli olsa da, prosesdə istifadə edilən alətlər, əsasən, eynidir. [1, 394]Datanın toplanması, emalı və təqdimatı prosesində çalışan jurnalistlərə tələblər də bənzərdir. Ümumilikdə, onlardan əldə edilən nəticələri effektiv şəkildə çatdırmaq üçün lazımi bilik və bacarıqlara sahib olmaq tələb edilir. Bu bilik və bacarıqları Marko Ciardina və Pablo Medina belə ayırd edir:

- Data ilə işləmək;
- Data analizinin alqoritminin müəyyən olunması (iş prosesinin proqramlaşdırılması);
- Yazmaq;
- Vizuallaşdırmaq[6]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Appelgren, E., Gunnar, N. (2014). Data Journalism in Sweden, Digital Journalism, 2:3, 394-405.
2. Carlson M., (2015). The Robotic Reporter - Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority, Digital Journalism, Volume 3, 2015 - Issue 3, 416-431. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/21670811.2014.976412>. Son daxilolmaları: 23.03.2020.
3. Dağ, P. (2015). Gazeteciliğin Geleceği: Veri Gazeteciliği. https://www.academia.edu/16286677/GAZETECİLİĞİN_GELECEĞİ_VERİ_GAZETECİLİĞİ_Pınar_Dağ_Ekitap. Son daxilolmaları: 28.02.2020.
4. Davenport, T. (2014). Big data @ work, çev. M. Çavdar, İstanbul: TürkHavaYolları Yayınları.
5. Deniz Ç., (2019). Sosyal Medya Çağında Gazetecilik ve İnovasyon: Twitter'da Gazetecilik Pratikleri Üzerine Bir Analiz, İlef Dergisi, 2019, 6 (1), səh. 98
6. Giardina, M., Pablo M., (2013). Information graphics design challenges and work flow Management. Online Journal of Communication and Media Technologies, 3(1), 108-124.
7. Gray, J., Bounegru, L., Chambers, L. (2012). The Data Journalism Handbook, Sebastopol, CA: O'Reilly Media.
8. Gürsakar, N. (2014). Büyük Veri, 2. Baskı, Bursa: Dora.
9. Honeycutt, C., Susan C. H. (2009). "Beyond microblogging: Conversation and Collaboration via Twitter." Proceedings of the Forty-Second Hawaii'i International Conference on System Sciences. (HICSS-42), Ocak 20, 1530-1605. Los Alamitos, CA: IEEE Press. <https://ieeexplore.ieee.org/document/4755499>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
10. Knight, M. (2015). Data Journalism in the UK: A Preliminary Analysis of Form and Content, Journal of Media Practice, <http://dx.doi.org/10.1080/14682753.2015.1015801>, 1-18. Son daxilolmaları: 01.03.2020.

11. Parasić, S., veDagiral, E. (2012). Data-driven journalism and the public good: “Computer-assisted-reporters” and “programmer-journalists” in Chicago, *New Media & Society*, 15 (6), 853-871.
12. Parks, R. M. (2014). Big data in communication research: its contents and discontents, *Journal of Communication*, 64(2014), 355-360.
13. Rogers, S. (2014). Data Journalism is the New Punk, *British Journalism Review*, 2014/6, 25:2, 31-34.
14. Smit, G., Yael de H., Laura B. (2014). Visualizing News: Make it Work, *Digital Journalism*, 2 (3), 344– 354.
15. Zappavigna, M. (2015). “Searchable Talk: The Linguistic Functions of Hashtags” *Social Semiotics* 25 (3): 274-291. <https://doi.org/10.1080/10350330.2014.996948>. Son daxil olma tarixi: 04.03.2020.
16. Zotto, C., Schenker, Y. veLugmayr, A. (2015). “Data journalism in News Media Firms – The role of Information Technology to Master Challenges and Embrace Opportunities of Datadriven Journalism Projects”, *Twenty-Third European Conference on Information Systems (ECIS)*, Münster/Germany, 1-10.

Açar sözlər: Data jurnalistikası, multimedia jurnalistikası, data analizi, datavizuallaşdırma, avtomatlaşdırılmış jurnalistika, robot jurnalistikası, analitika, “Twitter”

Key words: Data journalism, multimedia journalism, dataanalyze, datavisualizing, automatedjournalism, robot journalism, analytics, “Twitter”

Ключевые слова: Дата журналистика, мультимедийная журналистика, дата анализ, визуализация даты, автоматизированная журналистика, роботизированная журналистика, аналитика, «Twitter»

DATA ANALYZE ON THE PLATFORM OF “TWITTER”, AND ITS PRESENTATION STYLES WITH MULTIMEDIA ELEMENTS

Vusal Mammadzada

RESUME

In the presented article, examples of their relationship between data journalism and multimedia journalism, data analysis and its practical application are given, and the procedures for visualizing the results are explained. In their search, the meaning of data analysis has been shown, data analysis has been made by using the hashtag on the “Twitter” social media platform and the results have been visualized with graphics.

ДАТА АНАЛИЗ НА ПЛАТФОРМЕ «TWITTER», И СПОСОБЫ ЕГО ПРЕЗЕНТАЦИИ С ПОМОЩЬЮ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

В статье представлены единство дата журналистики и мультимедийной журналистики, примеры дата анализа и применения его на практике, объяснены пути визуализации результатов. В исследовательской работе разъяснен суть дата анализа, проведен дата анализ на социальной платформе «Twitter» с помощью хэштегов и полученные данные визуализированы в виде графиков.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Xatirə Xaliddin qızı Vəliyeva⁶⁸
TELEVİZYİA KANALLARINDAKI İCTİMAİ-SİYASİ VERLİŞLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL
NORMALARININ POZULMASI

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyəlidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır. Dil xalqa məxsusdur. Xalq yaşadığıca dil də yaşayır, inkişaf edir. Dili qoruyub-saxlamaq, ona həssas yanaşmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili bütün sahələrdə inkişaf etdi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə referendum keçirildi və Azərbaycan dili Dövlət dili elan olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır. Dil, o cümlədən ədəbi dil cəmiyyət üzvləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsidir. Ədəbi dil, ilk baxışda aydın

lingvistik anlayış olsa da dilçilikdə həll edilməmiş məsələlər sırasına daxildir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o bir termin kimi heç də ümumi beynəlmiləl səciyyə daşmır. M.M.Quxman göstərir ki, “ədəbi dil termini” dilin işlənmiş (düzəldilmiş, hazır şəkllə salınmış – A.A) formasının adı kimi xüsusən Rusiyada «Литературный язык», Fransada “langue litteraire” İtaliyada “lingua litteraire” və s. kifayət qədər yayılmış olsa da, heç də yeganə termin deyildir. İngilis –Amerikan ənənəsində, xüsusən müasir ədəbi dillərə tətbiqdə, daha çox orfoepik normalara münasibətdə “dil standartı”, yaxud “standart dil” termini geniş yayılmışdır; son illər bu termin slavyanşünaslıqda da intişar etmişdir (1, s. 106).

“Ədəbi dil seçmə və əvəz etmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir. “Ədəbi yaxud ədəbi-yazılı dil” müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif formalarda və növlərdə mövcuddur. Bu, həmişə bu və ya digər dərəcədə işlənmiş, qanunlaşdırılmış, düşünülmüş, işlənmə qaydalarına çox və ya az dərəcədə tabe olan bir dildir (1, s. 109). Məlumdur

ki, hər bir xalq və ya millətin bütün üzvləri ümumxalq dilindən eyni şəkildə, eyni qaydada istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məhərətlə istifadə etməyə meyl göstərirlər. Onlar ümumxalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qayınunlarını daha da cilalayır və daha mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin savadsız və azsavadlılar isə dildən bir növ —xam şəkildə istifadə edirlər. Bu deyilənlərə görədir ki, müasir Azərbaycan ümumxalq dili, tərkibcə 2 qola ayrılır: 1) ədəbi danışiq, yaxud ədəbi dil, 2) qeyri-ədəbi danışiq, yaxud danışiq dili. Bu şərti bölgüdə —ədəbi dil və —danışiq dili məfhumlarını, eyni zamanda, dilin —tərkib tərəfləri də adlandırmaq olar. Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: —Dilin ədəbi və xalq dili deyə ikiye bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyirlər, bir —xam dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil. Ümumxalq dilinin iki qola ayrılmasını şərti mənada başa düşmək lazımdır, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər xalqın bir neçə deyil, ancaq bir dili olur. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dili dedikdə bir dili, Azərbaycan danışiq dili dedikdə isə başqa dili düşünmək olmaz. Bunların hər ikisinin əsası eynidir. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir. Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir. Ədəbi dil mədəni və tarixi hadisədir. Bu dil cəmiyyətin mədəni tələbatı əsasında və müəyyən zərurət nəticəsində şifahi yolla yaranır (2, s. 19).

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil haqqında yazır: “Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də olacağını ağillarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir”. Məsələn, akad. V.Vinoqradov şifahi poeziyanın dilini ədəbi dil saymamışdır (1, s. 107).

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyələrdə dil vahidlərində daxili bir yerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formonoloji ardıcılıq sözdüzəldici və sozdəyişdirici şəkilçilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır (3, s. 93).

Dilimizin şifah qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvüregəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındakı dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Müasir dil normalarını elmi şəkildə təsvür etmək üçün “dil norması” anlayışını ətraflı müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu problem isə ədəbi norma, norma meyarı, normanın dəyişməsi prosesi, birinin digərini əvəz etməsi, norma variantlarının meydana çıxması, norma ənənəsi və sair bu kimi məsələlərin şərhinə bağlıdır. Dildə normalar sistem şəklindədir. Bu ümumi sistem və onu təşkil edən yarım sistemlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub, zənginləşməyə inkişaf etmə təbiətinə malikdir. Ədəbi dil norması daimi yaşayan, heç dəyişə bilməyən hadisə deyildir. Ədəbi dil normaları qanunauyğun dəyişikliyə uğrayır. Belə dəyişikliklər dilin daxili və xarici amilləri əsasında inkişafın təsirində meydana gəlir.

Norma dəyişikliyi müxtəlif dövrlərdə yazılmış elmi, bədii, publisistik, epistolyar və digər mətnlər əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, 60 il bundan əvvəl yazılmış mətn dilimizin hazırkı səviyyəsi ilə tutuşdurulduqda oradakı mövcud fərqlər aydın surətdə aşkar olur.

Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi in formasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də bu gün orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Aydındır ki, ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatsın, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan”. “Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir.

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır (4, s. 18).

Tədqiqat işimiz “Azərbaycan televiziya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə ədəbi dilin pozulması” mövzusunda. Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında aparıcıların nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğu açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Bundan əlavə ictimai-siyasi veriliş aparıcısı qeyri-verbal kommunikasiyadan həddindən artıq çox istifadə edir, yersiz hərəkətlərə yol verir. Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinə ifrat myelin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi tələffüzdə nəzarətsizliyə və sərbəstliyə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər mənə variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsinə yalnız özünün doğulduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işlənən və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, zıqqı (vasvası), sozlamaq (xəstələnmək), əppək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının basılıca meyarı olan seçmə və əvəzetmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq, başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur (4, s. 246).

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdıranlar haqlıdılar (5, s. 189-202).

Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahlilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də şifahlilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşılıq, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə - Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətinidir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrından asılı olmayaraq, ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışqalarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməlidirlər.

Tədqiqat zamanı televiziya kanallarında bir sıra orfoepik normaların pozulması hallarına rast gəlmişik. Rast gəldiyimiz norma pozuntuları ən çox tələffüz zamanı söz üzərində vurğuların düzgün yerində işlədilməməsi, sonu eynicinsli qoşa cingiltili samitlə bitən tək hecalı sözlərin qoşa cingiltili samitin eliziya hadisəsinə uğradılıb yalnız birinin kar samit kimi tələffüz edilməsi, sözdə uzanma tələb etməyən sahitlərin uzanması, söz ortasında kar samitdən sonra sahit səs gələrkən orfoqrafik qaydada olduğu kimi kar samit kimi tələffüz edilməsi faktlarına rast gəlmişik.

ARB kanalı. **İgirmi** beş, otuz dərəcə **isti**. **İyirmi** sözünü aparıcı dialektdəki (**igirmi**) kimi tələffüz eləyir. Belə tələffüz qaydası fonetik dialektizmə xasdır. **İsti** sözü (**isdi**) kimi tələffüz edilməlidir, ancaq aparıcı orfoepiya qaydalarına uyğun deyil, orfoqrafiya qaydalarına uyğun **“isti”** kimi tələffüz etmişdir. Orfoepiya qaydalarına əsasən belə sözlərdən sonra sahitlə başlayan şəkilçi və ya söz işləndikdə, t hərfi [d] kimi tələffüz olunur: behiştin [behişdin], behişt arzusu [behişd arzusu], xoşbəxtin [xoşbəxdin], xoşbəxt

adam [xoşbəxd adam], neftin [nefdin], neft axını [nefd axını], turistin [turisdin], turist avtobusu [turisd aftobusu] və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması orfoqrafik və orfoepik normalar əsasında formalaşır. **“Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”**nın təsdiq edilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 2 yanvar tarixli 835 nömrəli Fərmanının 2.4-cü bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qərara alır:

1. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Bu Qərarla dəyişiklik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 24 avqust tarixli 772 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi qaydası haqqında Əsasnamə”nin 2.6-1-ci bəndinə uyğun edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri

Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyuntarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya Normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Atv kanalı. 21.10.20.

“**Qərargah**” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaqlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq **“tip (tیب) sahəsində ikinci saha açmayaq”** kimi tələffüz etmişdir. **Açmayaq** sözü [**açmıyax**] kimi tələffüz olunmalı idi. Orfoepiya qaydalarına əsasən a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə y bitişdirici samiti ilə başlayan qrammatik şəkilçilər (-ya2, -yır4, -yar2, -yan2, -yacaq2, -yası2, -yaraq2, -yarkən2, -yıb4, -yınca4 və s.) qoşulduqda, bu saitlər özündən əvvəlki hecaya uyğun qapalı saitlə ([ı], [i], [u], [ü]) tələffüz olunur: almayacaq [almıyacax], anaya [anıya], bağlayır [bağlıyır], başlayar[başdıyar], dəvəyə [dəviyə], gözləyəsidir [gözdüyəsidi], kölgəyə[kölgüyə], oxşayan [oxşuyan], oynayınca [oynuyunca], söyləyən[söylüyən] və s. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu eynicinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi qəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] siri [sirri] [sirlər], fənn[fənn] [fənni] [fənlər], tیب [tیب] tibbin [tibbin] tیبdə [tیبdə] sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər[sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Real.tv-nin aparıcısı İlqar Mikayıloğlunun nitqində ədəbi dil normalarının pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn: **“Dəliqanlı kimi beynim çöndü və a:ltında indi də çəkirəm.** Bu cümlədə **“beynim çöndü”** və **a:ltında (altını da) indi çəkirəm”** **Altını da indi çəkirəm** frazeoloji birləşməsində **a** səsini uzadaraq, **“da”** bağlayıcısını ayrı deyil, **altını** sözünə birləşdirərək **a:ltında** kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişilməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və qəlizdir.

Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Leksik norma probleminə dair çoxlu məsələ vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

1) Sözü seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar. Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır.

Sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə yerində işlədilməsinə əfsuslar olsun ki, televiziya kanallarında təsadüf olunur. Tədqiqat zamanı belə norma pozuntularına rast gəlmişik. Məsələn, **Real tv. 01.10.20.** İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: **“Biz söküyük, əməlli başlı erməniləri söküyük”**, şəklində cümlə işlətməmişdir. Bildiyimiz kimi **“sökmək”** sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda sökmək ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: **“Erməniləri söküyük” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır.** Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Real.tv. 21.11.20. **“Qarabağın imarətinə qayıdış”** verilişində aparıcı İlqar Mikayıloğlu leksik normanı pozaraq: **“Tarixə baş salanda”**, **“Tarixin dərinliklərinə çıxıb gedəndə”** kimi ifadələr işlətməmişdir. Dilimizdə **“baş”** sözü ilə bağlı müxtəlif mənalarda işlədilən frazeoloji ifadələr var. Məsələn, **baş götürüb getmək, başdan eləmək, baş çıxarmaq, başa düşmək, başdan çıxarmaq, başa vurmaq, başa salmaq** və s. **“Tarixə baş salmaq”** frazeoloji birləşmə kimi uğursuz seçimdir, onun əvəzinə **“nəzər yetirmək”** frazeoloji birləşməsi deyilsə idi **“tarixə nəzər yetirsək”** daha dəqiq olardı. **“Tarixin dərinliklərinə çıxıb gedəndə”** söz birləşməsi əvəzinə isə **“tarixə dərindən nəzər salanda”** kimi işlənsə idi daha məqsədəuyğun olardı.

Leksik normanın pozulması hadisəsi ədəbi dilimizdə qarşılığı olan, lakin digər dillərdən dilimizə keçən sözlərin ya olduğu kimi, ya da öz dilimizin fonetikasına uyğunlaşdırıb işlədilməsidir.

Başqa dilin sözlərindən istifadə. Dilə gələn hər bir alınma söz “ədəbi vətəndaşlıq” hüququ qazana bilmir. Belə sözlərin həddindən çox qəbul olunması dili ağırlaşdırır.

İlqar Mikayıloğlunun nitqində ən çox leksik normaların pozulduğunu müşahidə edirik. Məsələn, **adi nol (sıfır) altı Juqili idi.** Bu cümlədə **nol** sözünü işlədərək varvarizmlərdən istifadə etmişdir. Digər bir nümunə: **Bu adi br küçə razborkası (mübahisəsi) idi.**

Bu cümlədə işlənən *razborka* sözü jarqon kimi ən çox gənclərin nitqində və cinayətkar aləmdə işlənir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələlərində alınmalardan istifadə müxtəlif vəziyyətdə özünü göstərmişdir. Məsələn, 20-30-cu illərdə ərəb, fars, rus və Avropa sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi güclü olmuşdur. Bu meyil həmin dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlirdisə bu gün alınma sözlərdən yerli-yersiz istifadə etmək ədəbi dil norması baxımından qüsurlu hesab olunur.

2) Yerli sözlərin işlədilməsinə dair normalar. Dildə yeni sözlərin yaranması canlı dillərin təbiətinə və tələblərinə müvafiq olur. Bu obyektiv proses zamanı dildə onlarca yeni-yeni sözlər – neologizmlər meydana çıxır.

Təbii ki, televiziya və radioda, ümumən, KİV-də gedən dil prosesləri, bütövlükdə ədəbi dildəki tendensiyaların tərkib hissəsidir və ekran-efirdəki dil hadisələrinə də məhz bu prizmadan yanaşılmalıdır. Sadəcə, hazırda ölkəmizdə formalaşmış yeni teleradio sistemi və bu çoxşəbəkəli sistemə daxil olan telekanallar geniş auditoriyamı əhatə etdiyi üçün dil proseslərini daha qabarıq əks etdirir. Tamaşaçı auditoriyasının ekran-efir sənətinə daha ciddi tələblərlə yanaşması və verilişlərdə gedən istər məzmun, istərsə də dil-davranış yanlışlıqları faktlarına həssas münasibət göstərməsinin əsas səbəbini də bununla izah etmək olar. Biz televiziya ekranında çıxış edənləri təkcə biliyinə, görünüşünə, davranış mədəniyyətinə görə deyil, həm də danışığının məzmununa və nitq mədəniyyətinin səviyyəsinə görə qiymətləndiririk. Bəzən nöqsanlara, o cümlədən qabarıq dil xətalərinə verilən kəskin reaksiyalar o deməkdir ki, müasir intellektual tamaşaçı ana dilinə Azərbaycan xalqının ruhunu yaşadan, min illərdir ki, onun milli və mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayan müqəddəs xəzinə kimi baxır. Xalqın tarixi kökləri, mədəni irsi, elmi təfəkkürü, ictimai inkişaf yolu məhz bu xəzinədə öz əksini tapır. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyətinin güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyaların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır.

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Yəni ekrandan səslənən nitq kütləvi auditoriyaya yönəldiyi üçün sadə, aydın, səlis və dilin qaydalarına uyğun olmalıdır (7, 14.10.21).

Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və bununla bağlı yaranan tələblər televiziya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir. Televiziya nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözlənilməyəndə ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır.

Televiziya nitq mədəniyyətinin, düzgün danışığın təbliğatçısı olmalıdır. Bu mənada tamaşaçı düzgün danışığı, normativ tələffüzü aparıcıdan, diktordan, səlis nitqi, aydın diksiyası olan jurnalistlərdən öyrənir. Lakin bu gün kamera qarşısında çıxış edənlərin danışığında özünü göstərən bir sıra nöqsanlar, o cümlədən ayrı-ayrı səslərin, sözlərin, qrammatik normaların yanlış tələffüzü, xüsusi adların təhrif edilməsi, söz və cümlə vurğularının yerində deyilməməsi kiçik ekranın böyük missiyasına ciddi xələl gətirir. Bu, dil üçün ciddi təhlükə sayılmalıdır.

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, doğma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir (8, s. 126).

Tələffüzün dialekt variantına üstünlük verilir: əvvəl əvəzinə əvvəla, belə əvəzinə belənçik, elə əvəzinə eylə, bülleten əvəzinə büllüten və s.

İtv.-də 27.09.20. “**Sabaha saxlamayaq** “ verilişində aparıcı Orxan Fikrətoğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq dialektlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, ədəbi dildə olan “**yenə**” sözünü Şimal-şərq qrupu dialekt və şivələrinə xas olan “**gənə**” kimi işlətməmişdir. **İyirmi** sözünü [**igirmi**] kimi tələffüz edir.

Real tv. 01.10.20. İlqar Mikayıloğlu ədəbi dilin leksik normasını pozaraq: “**Biz söküürük, əməlli başlı erməniləri söküürük**”, şəklində cümlə işlətməmişdir. Bildiyimiz kimi “**sökmək**” sözü tikilən cansız əşyalara aiddir. Evi sökmək, hasarı sökmək, binanı sökmək, paltarı sökmək, köynəyi sökmək və s. Canlı əşyalarda **sökmək** ifadəsini işlətmək leksik normanı pozur. Bu cümlədə aparıcı: “**Erməniləri söküürük**” ifadəsini obrazlı şəkildə göstərməyə çalışmışdır. Zənnimizcə, obrazlı ifadələrdən ədəbi-bədii verilişlərdə işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Nitqin dəqiqliyinin pozulması: **Forma məni bərbad günə qoydu**. Bu cümlədə **bərbad** sözü yerində dəqiq işlənməyib. **Bərbad** olmaq sözü hər hansı məkanla bağlı ola bilər. Başqa bir misal: **Kriminal veriliş elədiyimdən** və s. Bu cümlədə “**veriliş elədiyimdən**” ifadəsi nitqin dəqiqliyini pozur. Jurnalist “**veriliş elədiyimdən**” ifadəsinin əvəzinə “**veriliş hazırladığım üçün**” ifadəsini işlətsə, fikir daha dəqiq olar və ədəbi dilin leksik norması pozulmaz.

Dəlivanlı kimi beynim çöndü və a:ltunda indi də çəkirəm. Bu cümlədə “**beynim çöndü**” və **a:ltunda (altını da) indi çəkirəm** frazeoloji birləşmələrinin jurnalist tərəfindən efirdə işlədilməsi ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. **Altını da indi çəkirəm** frazeoloji birləşməsində **a** səsini uzadaraq, “**da**” bağlayıcısını ayrı deyil, **altını** sözünə birləşdirərək **a:ltunda** kimi bir vurğu altında tələffüz etmişdir.

Atv kanalı. 21.10.20. “Qarargah” verilişində aparıcı orfoepik normanı pozaraq: “Biz yenidən o torpaqlara qayıdacağıq” cümləsini “Biz yenidən o torpaxlara **qaydacıx**” kimi tələffüz etmişdir. **Qayıdacağıq** sözü [**qayıdacağıx**] kimi tələffüz olunmalı idi. Aparıcının **qaydacıx** kimi tələffüz etməyi dialekt leksikasına aiddir. Aparıcı fonetik – orfoepik normanı pozaraq “**tip (tİbb)** sahəsində ikinci sahə açmayaq” kimi tələffüz etmişdir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına görə sonu

eynincinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər samitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samitin biri düşür, saitlə başlanan şəkilçi qəbul etdiyi zaman qoşa samit olduğu kimi qalır, şəkilçi qəbul etmədikdə sözün kökündə yazılışda və tələffüz zamanı heç bir dəyişiklik baş vermir. Məsələn, sirr [sirr] sirri [sirri] [sirlər], fənn [fənn] [fənni] [fənlər], tibb [tibb] tibbin [tibbin] tıbdə [tıbdə] [sədd [sədd] səddi [səddi] sədlər [sədlər] kimi yazılır və tələffüz olunur (6).

Atv. 28.10.20. **“Qərargah”** verilişində aparıcı qrammatik normanı pozaraq: **“Son aylar ərzində son dərəcə....”** cümləsində iki dəfə **son** sözündən istifadə etmişdir. Cümləni **“axır aylarda son dərəcə....”** kimi işlətsə idi daha düzgün olardı Real.tv-də Ləman Ələsrəfqızının nitqində də ədəbi dilin normalarının pozduğunu müşahidə etmişik. Məsələn: **Necə baş vermiş idi bu hadisə?** Bu cümlədə inversiya yaranaraq sintaktik norma, **ve:rmiş idi** (olmalı idi **“vermişdi”**) morfoloji və fonetik norma pozulmuşdur. Qrammatik normanın pozulduğu daha bir misal: **Yadda qalan hansı bir hadisəni xatırlayırsanmı sənə təsirləndirdi?** Bu sual cümləsi morfoloji və sintaktik cəhətdən səhvdir. Cümlədə işlədilən tabelilik əlaqəsində olan sənə (**səni** olmalı idi) təsirləndirdi idarə əlaqəsindədir. Biz burda idarə əlaqəsinin pozulduğunu görürük. Sənə sözü ismin yönlük halındadır təsirsiz feillə əlaqə yaratmalı olduğu halda, bu cümlədə yönlük halda olan söz **təsirləndirdi** təsirli feili ilə birgə işlənmiş və idarə əlaqəsi pozulmuşdur. Aparıcı sualı belə qoysaydı daha düzgün olardı. **Səni təsirləndirən hansı hadisə yadında qalıb?**

Demək olar ki, televiziya kanallarının sonunda aparıcılar mətni bitirdikdən və yaxud reportaj sona çatdıqdan sonra axırıncı xəbəri **“və”** bağlayıcısı ilə başlayırlar. Buna misal olaraq: **Və sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq.** Burada **“və”** tabesizlik bağlayıcısı cümləni və yaxud sözü bir-birinə bağlamadığı üçün informasiyanın əvvəlində deyilməsinə ehtiyac qalmır. Axırıncı məlumatı **“və”** bağlayıcısı olmadan, **sonda hava haqqında məlumatı nəzərinizə çatdırırıq** kimi deyilsə daha düzgün olar.

Televiziya mətnlərində və bağlayıcısının işlənmə yeri sabit deyildir. Və bağlayıcısı, əsasən, yazılı nitqdə işlənir. Yazılı nitqdə onun yeri sabitdir. Və bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins üzvlü cümlələri bir-birinə bağlayır. Televiziya mətnlərində və bağlayıcısı cümlənin yaranmasında fəal iştirak edən bir vasitədir: "Son xəbər" – Günel – 30.09.2013 – 18:02 – Və bildirib ki; "Hər səhər" – 26.09.13 – 08:46 – Və biz də təbrik edirik. Bu fikri amma bağlayıcısına da aid etmək olar: "Son xəbər" – 26.09.2013 – 21:00 – Amma öncə anonslara baxaq. (9. M. İmanov. **Dilimiz, nitqimiz və qayğularımız**)

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil normaları nitq fəaliyyətində obyektiv mövcud olan dil qaydalarının məcmusudur. Dil normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyənlər, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır (10, s.169).

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. A.Axundov, Ümumi dilçilik
2. Akif Bayramov, Ziyəddin Məhərrəmov, Mustafa İsgəndərzadə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərs vəsaiti) Bakı – 2015
3. H.Həsənov, Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı-1999
4. N.Xudiyev, Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
5. Məmmədov M.B, Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri. // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, № 5. s. 189-202
6. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il № 175 Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyuntarixli 175 nömrəli Qərar ilə təsdiq edilmişdir
7. Qulu Məhərrəmi, “Azərbaycan” qəzeti 14 oktyabr 2021-ci il
8. N.Xudiyev, Ədəbi dilimiz efrədə və ekranda. Bakı, 2000. səh. 161
9. M.İmanov, Dilimiz, nitqimiz və qayğularımız
10. A.Qurbanov, Ümumi dilçilik II cild, Bakı: Elm, 2011

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, norma, televiziya verilişi, düzgün istifadə

Ключевые слова: азербайджанский язык, литературный язык, норма, телевизионное вещание, правильное использование

Key words: Azerbaijani language, literary language, norm, television broadcasting, correct use

Xülasə

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Aparadığımız tədqiqat işində televizya kanallarındakı ictimai-siyasi verilişlərdə aparıcılar tərəfindən ədəbi dil normalarının pozulması nitq təmizliyinə, nitqin dəqqliyinə, nitqin aydınlığına və nitqin düzgünlüyünə xələl gətirdiyinə müşahidə etmişik. Müşahidələr onu göstərir ki, aparıcıların nitqində fonetik və morfoloji dialektizmlər, leksik normaların pozulması halları daha tez-tez baş verir.

Резюме

Телевидение, как ведущая отрасль СМИ, является зеркалом процессов, происходящих во всех областях общественной жизни и на этом зеркале прозрачно и отчетливо видны процессы языка. Основными признаками этой прозрачности являются соответствие материалов речи логике и нормам литературного языка, четкость и ясность слов и предложений. В проведенной исследовательской работе выяснено что, нарушение норм литературного языка со стороны ведущих общественно политических передач на телевизионных каналах приводит к искажению ясности, правильности, чистоте и четкости речи. Наблюдения показывают что, в речи ведущих телепередач чаще всего происходят случаи фонетических и морфологических диалектизмов и нарушение лексических норм.

Summary

Television, as the leading field of the media, is a mirror of the processes taking place in all spheres of public life, and in this mirror the language processes are also clear and transparent. The main reasons for this transparency are the conformity of speech materials to the norms and logic of literary language, clarity and fluency of words and sentences. In our research, the violation of the norms of literary language by the presenters in the socio-political programs on television channels affects the purity of speech, accuracy of speech, clarity of speech and impairs the accuracy of speech. Observations show that phonetic and morphological dialectisms and violations of lexical norms are more frequent in the speeches of presenters.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Qabil İsmayıl oğlu Əhmədov⁶⁹
MÜƏLLİMLİKDƏN YAZIÇILIĞA DOĞRU

Bakı Dövlət Universitetində 1975-ci ildən ingilis dilindən dərs deməyim mənim çoxşaxəli çalışmalarıma kiçik bir qismidir. Tanıyanlar mənə deyirlər ki, ictimai fəaliyyətinin bir ömrə necə sığışdığını dərk etmək çox çətindir.

Həyatının 50 ildən daha böyük müddətini Azərbaycan Pedaqoji Dillər Universitetində (1967-1975) və Bakı Dövlət Universitetində (1975- hazırkı vaxta kimi) ingilis dilindən dərs deməyə sərf etdiyimdən, daim başa düşürdüm ki, elmi dərəcələr əldə etməsəm özümə qarşı hörmətsizlik etmiş olardım. Odur ki, ingilis ədəbiyyatının parlaq xadimlərinə həsr etdiyim namizədlik və doktorluq dissertasiyalarımı son dərəcə bürokratik tələblər şəraitində əsla lazımı uğurla müdafiə etmiş, həmin axtarışları monoqrafik kitablar şəklində 1994-cü ildə **“Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let”** (1) və ” 2016-cı ildə **“Artur Konan Doylun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi”** (2) başlıqları altında kitab kimi çap etdirmişəm. Həmin elmi işlərin hər birinə bir yorulmaz alim kimi ən azı on il vaxt sərf etmişəm (3). Birincisini mən rus dilində, digərini isə Azərbaycanca yerinə yetirmişəm. Rus dilini elə ingilis lisanı kimi xeyli səlis bildiyimdən, ilk tədqiqatım zamanı ayrı adamların mütərcim xidmətləri mənə əsla lazım olmamışdır.

Çoxlu ədəbi tərcümə kitablarımı 1973-cü ildən bəri dərc etdirərkən bu cildlərin və əks istiqamətdə gördüyüm belə işlərin sayı ümumilikdə 19 vahiddir. Onlardan hər birini nəşriyyatlara çatdırmazdan əvvəl dəfələrlə redaktə etmək, sonra isə redaksiyalara dönə-dənə ayaq döymək lazım gəlmişdi. Nəşriyyatların yersiz düzəlişləri ilə bir mütərcim kimi razılaşdıqda öz cümlələrimi qorumaq üçün nəzakətlə illərlə etdiyim ağır mübarizələr yolundan keçmişəm.

Əslində, vaxtilə hər bir nəşriyyatımız növbəti ildə dərc edəcəyi kitablar barədə xülasələri plan braşürası şəklində Dövlət Nəşriyyat Komitəsinə təqdim edəndə hər kitab çapı müəssisəsi həmin planını, təsdiq edilməsi üçün, orada adları verilən kitabların xarici müəlliflərin əsərləri sayıldığını, yaxud onların tanınmış milli ədəblərimizin yubileyləri münabət ilə növbəti şedevr romanları olduğunu bildirməli idi.

Mən heç vaxt **“Azərənş”**, **“Gənclik”**, **“Yazıçı”** və **“Maarif”** kimi əsas dövlət nəşriyyatlarından heç bir sifariş almamış, yalnız özümün bəyəndiyi əsərləri dilimizə çevirmişəm. Nəşrkomu isə Azərkitab və Kəndkitab kimi kitab mağazaları şəbəkələri rəhbərliklərinin rəylərini də nəzərə almalı idi. Mənim rəğbətım isə daim elmi-fantastik janra olduğundan, bildirdim ki, oxucuların da həvəsi bu ədəbi istiqamətə son dərəcə böyük olmuşdur. Odur ki, özümün tərcümələrim əsasən Ayzek Əzimovun, Artur Klarkin, Rey Bredberinin, Stanislav Lemin, Aleksandr Belyayevin, İvan Yefremovun və digər dahi yazıçıların olduqca cəlbedici qələm təcrübələrini əhatə etmişdir. Onlar böyük tirajlarla çap edildikcə satış işi daim müvəffəqiyyətlə gedərdi.

Bu povestlərdə irəli sürülən ideyalardan uzun zaman ayrılı bilmədiyimdən, yad dünyalılardan keçmiş vaxtlarda Yerə xeyirxah və ya bəd niyyətli gəlişləri, eləcə də bəşəriyyətin gələcək əsrlərdəki texnoloji inkişaf səviyyələri başlıca mövzular idilər.. Sovet quruluşu dağılandan sonra yeni nəslin rus dilindən uzaqlaşması vəziyyətində, eləcə də kiril əlifbasında çıxmış kitablarıma artıq bukinist cildlərinə çevrilməsi şəraitində keçmişdə qalib unuduldular.

Bədii yaradıcılığa tərcüməçi kimi debüt etməyim, mənim qələmimə xeyli dərəcədə kamillik gətirdiyindən, 1987-ci ildən çapına başladığım original yazılarıma

oxucuların diqqətini cəlb etməyə başladı. Həmin dövrdə Respublikada üç fantast ədib fəaliyyətdə idilər. Onların adları mənim kitablarımda mərhum akademik Rəhim Hüseynovun **“Ön söz”**ündə (7) çəkilir. Onlardan biri, yəni Namiq Abdullayev eynilə mənim özüm kimi xarici dil mütəxəssisi olduğundan, bu adam Qərb fantastlarının bir çox əsərlərini elə ingilis dilində oxumuşdu. Odur ki, yazdığım **“Yad dünyadan qonaq”** (4) adlı yüz səhifəlik kitabıma vaxtilə həvəslə **“Müqəddimə”** yazmışdı. Orada bir hekayə və bir povest vardı. Sonra artıq tanınmış ədib olacağımı hələ bilmədən erkən günlərdə – orta məktəb illərimdə **“Azərbaycan pioneri”** qəzetinin redaksiyasında, yəni digər fantast Emin Mahmudovun iş yerində Namiq müəllimlə qarşılaşmışdım. E. Mahmudovun 1990-cı ildə **“Yazıçı”** nəşriyyatı tərəfindən rəyə göndərilmiş ikinci kitabıma mənfə rəy verməsi ilə bu adam mənə olan öz qərəzli münasibətini aşkar edir. Elə olan halda, bu adamın ilk dəfə 1961-ci ildə oxuculara çatdırmış olduğu fantastik

dilogiyasının ikinci kitabı — **“Veneranın göyləri od içindədir”**i fürsətdən istifadə edərək orada ikinci dəfə ayrıca çap etdirir. Odur ki, mən öz ikinci kitabımın adını dəyişdirib, **“Venera göyləri mavuləşir”** (5) qoydum. E. Mahmudovun həmin əsərindəki dörd Yer astronavtı, o kitabda atmosferi zəhərli kükürd turşusu qalığı ilə zəngin və təzyiqli Yerdəkindən doxsan dəfə çox olduğu həmin ərəfədə artıq dəqiq bilindiylə halda, bu şəraitdə guya adı geyimdə Venerada gəzirdilər.

Nəşriyyat rəy üçün bu dəfə həmin əsərimi Allahverdi Eminova da üz tutur. Bu adam isə E. Mahmudovun əsərləri barədə namizədlik işi yazdığından, Eminin məsləhəti ilə o da mənfə rəyə qol qoyur. Onlar rəy haqqı kimi o vaxt **“Jazıçı”**nı sovet pulu ilə 400 manat ziyana saldıqdan sonra, oranın o vaxtkı direktoru Əjdər müəllim özü həmin əlyazmasını oxuyub bəyənir və daxili redaktor rəyi ilə kitabı 1992-ci ildə on min tirajla karton qabıqlı cilddə çap etdirir.

Arvadı yəhudi qızı olduğundan, E. Mahmudov tezliklə ingilis dili bilmədən ABŞ-a hicrət edir. Maarif nəşriyyatında məktəblilərə dərsliklər nəşr etməli A. Eminov isə həmin dövrdə çıxmış striptiz məzmunlu kitabına görə mətbuatda biabır edilmişdi.

Keçən əsrin 90-cı illərindəki ağır günlərdə BDU-da elmlər namizədi olan mənim kimi ştat müəllimlərinin aylıq məvacibi cəmi 50 dollara bərabər həcmdə olduğundan, mən Rabitə nazirliyində ikinci bir işə girdim. Beləliklə, günün ikinci yarısında mən Rabitə nazirinin xarici əlaqələr üzrə müşaviri kimi fəaliyyətə başladım. Bu barədə təfərrüatlar mənə aid başqa bir məqalədə

⁶⁹ BDU, filol. e. d-ru

işqlahdırılır (8). O günlərdə, səhərlər BDU-da, günortadan sonra Rabitə nazirliyində çalışdığımdan, nəinki maddi durumunu bir qədər qaydaya saldım, həm də bir neşə xarici ölkəyə səfər edə bildim.

O məqalədə həmçinin respublikanın rəhbərlərinə dilmanc xüdmətləri göstərməyim qeyd edilməsini xatırlatmaq, zənnimcə, təvazökarlıq hüdudunu aşmaq sayılmaz. Mən öz gecə yuxularına haram qataraq, bədii yaradıcılıqla məşğul olur, həftə sonlarında isə mərkəzi kitabxanamızda illərlə tədqiqat aparırdım. Mənim elmi fəaliyyətim barədə “Yeni Azərbaycan” qəzetində “İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı” (3) başlıqlı məqalə verilmişdi.

Mənim 70 illik yubileyim münasibətilə (8) “Respublika” qəzetində çıxmış “Görkəmli pedaqoq və alim” başlıqlı yazını özümə qarşı böyük diqqət hesab edirəm. Mənim belə rəngarəng və geniş əhatəli fəaliyyətim təəssüf ki, kölgədə qalmış və mənə yalnız BDU-nun 90 illiyi münasibətilə mənə “Fəxri Fərman” verilmişdir.

“Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının və Respublika Jurnalistlər Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, ABŞ-ın Şimali İllinoys universitetinin professoru kimi elmi-fantastika tək ölkəmizdə az inkişaf etmiş ədəbi janrdakı yaratdığı əsərlərə quş uçuşu hündürlüyündən bir nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Burada mənim “2143-cü il” (7) kitabıma yazdığı “ön söz”də mərhum fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Rəhim Hüseynov mənim özümün dörd fantastik kitabıma səlis bir analiz verir. Orada belə deyilir:

“Азярбайжанын мяршум фантаст йазычылары Емин Мащмудова, Намиг Абдуллаевля в я Ибрашит Щцсейновла йанашы, “2143–cü il” adlı нювбяти топлум иля таныш олан охисулара да бу ъанрда мцщцм хидмятляри олması барədə BDU-nun Astrонфизика kafedrasının sabiq müdiri kimi мән – professor Rəhim Hüseynov həmin nəşрə yazdığı “Ön söz”lə onun bu janrdakı yaradıcılıq yoluna bir balaca işıq salmağa cəhd gösmişəm. Qocaman alim tək orada qeyd etmişəm ki, няинки юз ориѣинал ясярлярийля, щямчинин ады чякилян ядыби истигамятдя дцнйа сявиуйяли харижи ядиблярин йарадыжылыqlары иля республика ижтимаийятини сон 33 илдя таныш етmişdir. Беля тяржцмя тоглуларындан бири олан «Дцнйалар цнсиййятя эирир» (12) adlı cildlə 1987–жи илдян başlayараq Амеика və İngiltərə yazıçılarının maraqlı povest və hekayələri ilə бizi tanış edir və сонрлар daha 17 belə kitabı әrsiyә гәтирir.

Габил мцяллим няинки бу чятин ядыби ъанрда ориѣинал бядии йарадыжылыи ilə в я бядии тяржцмя иши иля мяшьул олмуш, о щямчинин бир алим кими дцнйанын бир чох китабханаларында иллярля тядгигат апарараг ölkəmizdə в я қәрбдә ән үкскәк елми дяряжяляр алмышдыр.

Мцяллифин юз елми–фантастик повестляриндян бир гисми – «Иад дцнйадан гонаг» (4), «Венера эюйляри мавиляшир» (5) адлы китабларда верилиб. Щямин ясярляр мүйәллиф дилинин чох ряван в я ширин, тохупилан мювзуларын ися анлашыглы в я ардыжыл олмалары иля диггяти дярщал жялб едир. Инсанлар öлдүкдән сонра оларин бейинляринин хцсуси бир анбарда ясрлярля жанлы, лакин дондурулмуш вязиййятдя сахланылмасы («Юлцмц юлдцрмяк лазымдырмы?»), узаг улдузлара учан эямилярдя астронавтларын щяйат тярзи («Итбурну ятри в я тетраедр»), оларин йад дцнйаларда горхунж вируслара йолухманын аьыр нятижяляри («Жей–Ай–И в я Ифрит»), инсанларын фикирлярини охуйа билмя габилййяти («Алтынжы дуйбу»), Йеря бизим эцнляримиздя гялиб, инсанлардан бири иля цнсиййятя эирмиш гейри–ади варлыьа цз вермиш сярэцзяштляр («Иад дцнйадан гонаг»), башгаларына юз ирадялярини диктя етмякля олары мцяййян ишляр эюрмяйя тящрик етмя кими фювгяладя габилййят («Тящрик бахышы») барядя мювзулара ял атмагла мцяллиф заман бахымындан бизи эащ ерамыздан 350 ил яввялки Перикл щакимиййяти дюрвцнцн Йунаныстанына апарыр, эащ бизим эцнлярдя сахлайыр, эащ да ки, индики дюрвдян дюрд яср сонракы зяманя иля таныш едир. Щямин ясярлярдяки бядии гящраманлардан Ящмядля, Рза мцяллимля, Талейяхтля, Дярдайылла, Маккенройла, Ярясту в я Дарйа иля охужу бу дяфя «Дантенин щягиги йубилейи» адлы романда (6) охисулалар гаршылашырларса да, ящвалат бурада да сона чатмыр в я қәләри нязаран галырлар. Ядибин бу цч ориѣинал китабы охужуну о дяряжядя алудя едир ки, орадакы сцъетляр барядя тядссцрат узун заман инсаны тярк етмир в я ону заман–заман дцщцндцрцр.

Дюьруданмы, инсанын щцурлу щяйаты еля ян чоху йарым яср олмалыдыр? Бир нечя ясрлик һәят һүдудларинда юмцр сцрмяк цццн щеч бир васитя йохдурму? Язяр инди бу мцмкцн дейилдирсә, эяляжякдя дя бу белә олмалыдырмы? Bizim ухарыда адини щәкидийимиз «2143–жц ил» китабына әләвә етдийимиз “ön söz”дә yazmışıq ki, oradaki бядии йазылардан бириндя сцъет узун юмцр сачиби олмаг цццн дюрд мцмкцн йолун тядсвири цзяриндя гурулуру. Бунлардан бири гожалыьа башланьыж верян ензимин бядяндя тапылмасы в я онун орта йашдан сонра организмя мцяййян щормон бурахмасынын гаршысынын алынмасыдыр. Дизяр цсул адамларын буз камерада сахланылмасыдыр. Цццнжц васитя рушун артиқ ölmüş кющня беуйня аид йаддашынын тязя бядяндя ишлядилмяси, дюрдцнжцсц ися даща уникал бир имкандыр ки, бу – атом–атом сьукцян организми еля бу вязиййятдя магнитофона бяняр бир системин йаддашында иллярля сахланылması иля баьлыдыр. Беляликля, щямин мцхтялиф йолларла бизим эцнлярдян бир яср йарым сонрайа эялмиш дюрд адамын гаршылыглы драматик мцнасибятляри ясярдя парлаг бир гялямля тядсвир олунур.

2010–cu ildә щардан щытmiş бу дюрдцнжц топлуда тяддим олунмуш ясярлярдяки unikal жящятлярдян бири дя бурадакы беш фантастик ясярдян дюрдцнцн адынын латын максималары иля верилмясидир. Әvvәлдәки цч щекаудя щадисялярин жярйән етдикляри тарихляр еля илк сятирлярдя бяйән олунур. Бунлардан бири бизим эцнляримизя аиддир. Икинжиси бир яср йарым бундан сонракы нисбәтән узаг эяляжякдя, цццнжцсц ися дярин кечмишдя баш вермиш ящвалатлардыр. Драм ясяри олан даща биринин ады ися «Лювщи мяфщуздуру», үәни “İlahi kompyutor”дир.

Мцяллифин гялами сцрятля щярякят етдийиндьян, о бялка дя образларын харижи эюрцнцшлярина, онларын характерляринин ачылмасына вя тябият тясвирлярина юз бядии фырчасы иля рянэляри ишлятмякдя кифайят гядяр сяхавят эюстярмямишдир. Лакин онун ясас мягсяди – гаршыа гойдуу елми-технолоьи проблемлярэ охужусуну дярщал алудя етмясидир ки, буна да ядиб kifayət qədər йцксяк сывийядя наил олур.

Вахтиля Сократ юз мяшщур ифадяси иля кечмишин эери гайтарылмасынын вя эяляжйин ирялижядян эюрцлмясинин гейри-мцмкнлцйцнц билдирдийи щалда, Габил Ящмядов бунларын щяр икисинин мцмкнлцйцндя исрарлыдыр. «Сящв етмяк бящяр ювладына хасдыр» («Errare щйуманум ест») адлы юндяки щекайядя бизим мцасиримиз олан америкалы гыз Лцци Щямилтон эяляжкдяки горхулу big щадисяни бир нечя эцн яввял дягиг сурятдя хябяр вермякля бу ишин мцмкнлцйцнц сцбут едир. «Ццнжц йол йохдур» («Тертиум нон датур») щекайясиндя ики яср биздян сонракы дюрцн сакини Сейнерат да юз рущунун эяляжкдя кимин бядяниндя varid олажаыны габагжадан мцяййянлящдирмяйя чалыщыр. «Илащци компутор» («Лювщи-мяфщуз») драмынын ясас персональарындан бири олан Парфирия да кечмищя етдийи гейри-ади сйящяти заманы гаршылащдыы real tarixi алим Кардано иля вя дянизчи Уаттла цнсийятдя оларкян онлары сонракы ясрлярдя баш веряси ищлярдя пейьямбярня бир дягигликля щали едир. Демокритин йашадыы гядим Иунаныстандан бящс едян «Эюзя эюрцнмяйян щяр шей фцсункардыр» («Omne ignotum pro magnifico») адлы ясрдя ися антик дюрв алыми Демокрит вя онун мцяллими Левкипп эяляжйин технолоьи тяряггиси барядя ики гейри-Йер варлыы иля тямас васитясиля тясяввцр ялдя едирлэр.

Щямин йцксяк сивилизасийанын нцмайяндяляри мякан цзря ани йердяйищмя щйята кечирир, ятрафларындакы щяр бир шейи видео-эюз васитясиля лентя алыб, харижи йаддащда сахлайыр, Yer адамларынын йухусунда мцхтялиф сцщетли мянзряляр жанландыра билир, ади инсанларла ял эцзэцсц юлчцц мобил видео-телефонла (vatsapla) асанлыгла ялагя йарадырлар.

Чох вахт буэцн ишлятдийимиз йцксяк технолоэийанын щазыр авадалныглары бизи гятийян тяяжжцбляндирмир. Лакин елм вя тяряггинин аддым-аддым ирялиляйиб, бу сывиййя чатмасында йцзлярля дащци инсан юз юмрцнц йандырыб фядя етмищдир. Бу йола бир дащя нязяр салдыгда биз дяриндя щйяйжанланыр, бу эцнцмцзля фяхр едир, сабащын инсанарына гибтя иля бахырыг. Эяляжк дюрвлярин еколоыи жящятдян тямиз няглийятлары, нягд пулу магнит системлярин тамамиля явз етмяляри, дцнйя дюрвляринин ващид бир конгломератда кюнцлцц бирлящмяляри, биолоыи кящфляр вя рущун мювжудлууна дярин инам мцяллифин щеч кяся бянзямйян йарадыжылыына ровняг ве-рир.

Kitabda təsvir olunan uaxын кечмишимздян, йяни 1990-жы илдян 2143-жц илдяки сонракы дюрвя мцхтялиф цсулларла эялиб чыхмыш дюрд гярибя адамын big яср йарымлыг сярэцзящтляри иля дюрддя бир яср ярзиндя охужулары интизарда сахламыш дюрд китабдакы епопейя элиндэ һеч дэ йекунлащтыр. Бу дюрдцнжц китаб да еля щямин бу сон повестин адыны дащыйыр. Беялякликля, ядибин заман ящятяси 2500 ил, мякан эенищлийи ися дцнйя дюрвляри вя каинатын эенищ янэинликляридир. Ядибин бу dördüncü toplusunдакы мякан вя заман конкретлийи цряк ачыр. Онун йаратдыы образлар елэ бизлэг кими ади вя эцндялик щйяатда сйящвляр едян, дцнйянын эюзялликляриндян зювглянмяйи хошлайан тябии адамлардыр. Лакин онларын арасында Бящруз, Сейнерат, Сярдар, Бозорэмещр, Мустафа бйя вэ Gülnar кими еля надир истедадлылары да вардыр ки, гцдрятли бящяри проблемляри тапыб, ортайа гойандан сонра артыг ишин йарысыны эюрмщс олур, сонра ися тез-эек онларын щялли йолларыны үзэ щйагиглар. Артыг yetmiş йаш щяддини ютцб кечся дя яввялки жаванлыг щювгц иля елми-фантастик ясрляр йарадан, мцхялиф диллярдя йазан вя даныщан бу надир мцяллия дащя бйюцк йарадыжылыг уурлары арзу едирик.”

Post Skriptum: Bu günlərdə epopeyamın beşinci kitabın olan - “**Zaman səyyahı**” (12) adlı 120 səhifəlik və nəfis tərtibatda çıxmış bu yeni əsərimi Ulu nəşriyyatı kiçik tirajla nəşr etmişdir. Mənim əvvəlki dörd kitabında olan bədii obrazlar bu yeni cilddə də fəaliyyət göstərirlər. Kitabın sonunda mən “Bir neçə müəllif kəlməsi” başlıqlı bir yazı da əlavə etmişəm.

Əsas məzmununda bildirilir ki, Zaman adlı bədii surət atasını evə heç bir pul ehtiyatı qoymadan bir nüçə ildən bəri yoxa çıxması səbəbindən ürəyində daim gileylənir. Anası Gülsabahının son bir ildə dərdədən qorxulu xərcəng xəstəliyinə düşüb, dünyasını dəyişməsindən sonra bu gənc şərlənib altı illiyə azadlığını itirir. Zaman evini və kiçik çörək bişirmə müəssisəsini satıb, bu pulları anası Gülsabahın müalicəsinə sərf edirsə də, bu qadını ölümün pəncəsindən qurtara bilmir. Bu qadın mənim ilk məxsusi kitabımda – “Yad dünyadan qonaq”da olan eyni personajdır. Onun əri Numanı da oxucularım dərhal tanıyırlar. O da elə həmin əsərdə Gülsabahla ilk dəfə rastlaşır, Sərdar Təbrizi isə ikinci kitabımda gözə çarpırdı. O, ölümə qallı gəlmiş dahi bir alim kimi bu əsərdə də möcüzələr göstərir. Əsas ideya isə Numanın keçmişə və gələcəyə ani olaraq gətməsidir. Bunu o, portallar vasitəsilə edir. Bu mövzuya İngiltərəli Herbert Uels və Polşalı Stanislav Lem də toxunsalar da, mən həmin imkanı tamamilə yeni bir rəkursda işləmişəm.

Respublika qəzetlərindən birinin əməkqaşı məndən vaxtilə intervyu götürəndə özümü daha çox müəllim, tərcüməçi, yazıçı, yaxud jurnalist saydığımı soruşanda mən qəzet işini üstün tutduğumu demişdim. Axı dərs otağında beş-on tələbə önündə deyilən maraqlı mətləb əslində kitablarda verildə onu on minlərlə adam oxuyur. Amma belə cildlərin çapı bir neçə ilə hasil olanda bəzən onlar köhnələ bilirlər. Üzümə daim açıq olan “Rabitə dünyası” (9) adlı həftəlik qəzetdə çıxan məqalə isə yazılan kimi xalqa çatması ilə əlamətdardır. Onun dördüncü səhifəsinin alt yarısında bir vaxt ingilis, ərəb və yapon dillərini öyrənmək istəyənlərə guşə açsam da, yalnız yapon dili üzrə materialları bir neçə ilə verə bildim (10) və 1996-cı ildə Amerikaya yola düşdüm. Sonra isə “**İngiliscə dərhal danış**” (10) və “**Ərəbcə müəllimsiz**” (11) adlı hər biri üç yüz səhifəlik danışıq kitabları Bizim öz hərflərimizlə olan transkripsiya əlavə etməklə çapdan çıxardım.

Istinad olunmuş ədəbiyyat:

1. Qabil Əhmədov. "Russkaya kritika o romanax Djona Pristli rannix i voyennix let". İzd. BQU. 1984.
2. Qabil Əhmədov. "Artur Konan Doylun detektiv yaradıcılığının kompleks tədqiqi".. Mürəccim çap evi. 2016.
3. "Yeni Azərbaycan" qəzeti. "İngilis ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçısı". 29.02.2020.
4. Qabil Əhmədov. "Yad dünyadan qonaq". Yazıçı. 1987.
5. Qabil Əhmədov. "Venera göyləri maviləşir". Yazıçı. 1992.
6. Qabil Əhmədov. "Danenin həqiqi yubileyi". Sabah. 2009.
7. Qabil Əhmədov. "2143-cü il". Sabah. 2010.
8. "Respublika" qəzeti. 8 iyun 2017.
9. "Rabitə dünyası" qəzetinin 1992-96-cı illər arasındakı sayları nəzərdə tutulur.
10. Qabil Əhmədov. "İngiliscə dərhal danış". Sabah. 1999.
11. Qabil Əhmədov "Ərəbcı müəlli". Ulu. 2018.
12. "Dünyalar ünsiyyətə girir". (ABÇ və ingilis fantastlarının əsərləri toplusu). Gənclik. 1987.
13. Qabil Əhmədov. "Zaman səyyahı". Ulu nəşriyyatı. 2020.
14. Qabil Əhmədov. "Tızı başlayanlar üçün yapon dili. Slavyan Univ.. Nəşriy. 1994."

ABSTRACT

to the article "From Teaching to Fiction-writing"

This article written on behalf of the author is shortly devoted to the life activity of the doctor of philological sciences Gabil Akhmedov which consists of literary translations of 19 books published in various years, also his own literary books and so on. He refers to some newspaper articles of the governmental level. It is also mentioned here that he defended candidate and dokroral dissertations which based on the English literature.

Arzu Sahib qızı Məmmədova⁷⁰
QAZAXISTANDA YENİ MEDIA İNKİŞAFI

İnformasiya prosesləri qlobal xarakter daşıyır və meydana gəldikləri dövlətin milli xüsusiyyətlərinə malikdir. Qazaxıstanda suverenliyin əldə edilməsi ilə yeni bir kütləvi əlaqə sistemi quruldu. Telekommunikasiya və yayım sektorunun inhisarlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Yeni media qurumlarının, özəl, səhmdar medianın, televiziya və radio şirkətlərinin meydana çıxması daim informasiya mənbələrinə və yayım mübadiləsinə ehtiyac hiss edən media bazarına daha sürətli və asan daxil olma imkanı yaratdı.

Qazaxıstanda İnternet istifadəçilərinin sürətlə artırılması müşahidə olunur. Beləliklə, 2000-dən 2009-cu ilədək Qazaxıstanda internet istifadəçilərinin sayı 70 mindən 2,3 milyon nəfərə (30 dəfə artaraq) yüksəldi. 2010-cu ilə qədər internet istifadəçilərinin sayı 3,5 milyon idi. 2020-ci ilin əvvəlində ölkədə 12 milyon İnternet istifadəçisi var idi.

Hal-hazırda dünyada yeni sosial şəbəkələr sürətlə inkişaf edir və Qazaxıstan da istisna deyil. Facebook dünyanın ən geniş yayılmış sosial şəbəkələrindən biridir və Google axtarış sistemində tez-tez rast gəlinən bir sorgudur. İntenyus-Qazaxıstanın icraçı direktoru M. Elşibayevanın da qeyd etdiyi kimi, "Rusiya internet istifadəçiləri Odnoklassniki və Vkontakte kimi sosial şəbəkələrə üstünlük verirlərsə, Qazaxıstanlılar daha çox Facebook və Moi Mir'ini sevirlər. Üstəlik, Facebook-da qazax dili ən çox istifadə olunan dörd dildən biridir. (1).

Ölkədə ilk kabel televiziya şəbəkələri 1980-ci illərin sonlarında yaradılmağa başladı. Hazırda respublikada əsasən bölgə mərkəzlərində və ölkənin böyük şəhərlərində 146 kabel televiziya şəbəkəsi operatoru kabel televiziya xidmətləri göstərir. Ölkədə bu tip yayım abunəçilərinə 100-dən çox kanalın təqdim olunduğu kabel televiziya sistemi sürətlə inkişaf edir. 2003-cü ilin mart ayında Qazaxıstanda Kabel TV Operatorları Birliyi quruldu. Qazaxıstandakı ən böyük kabel televiziya kanalları:

- Alma-TV SC Alem Communications Holding özündə birləşdirir: Digital TV (Almatı), G-Media (Pavlodar), Sekatel (Aktau, Astana, Almatı) və şəhərlərdə daha 5 şirkət - Taraz, Aktau, Janaozen, Uralsk, Aktyubinsk şəbəkələri fəaliyyət göstərirlər.
- Icon TV, Kazakhtelecom və iDTV.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Qazaxıstanda ödənişli televiziya bazarı hər il 15-20% artır.

Qazaxıstan kütləvi informasiya vasitələrində yeni informasiya texnologiyalarını fəal şəkildə tətbiq edir. Ölkənin geniş ərazisi həm də peyk televiziyanın - sərhədsiz televiziyanın inkişafına kömək edir. Bu istiqamətdə böyük bir kömək, kosmik raketlərin atılması üçün bir mərkəz olan "Baikonur" Qazaxıstan kosmodromudur. "Zharyk" ("İşıq") peyk televiziya sistemi sayəsində şimal və cənub paytaxtlarından Qazaxıstanın bütün bölgələrinə televiziya proqramlarının ötürülməsi, habelə Rusiya, Özbəkistan, Çin bir hissəsinin periferik yayımını əhatə etmək mümkün oldu.

2011-ci ilin iyul ayında respublikanı rəqəmsal televiziya və radio yayımının yanında peyk rabitəsi ilə təmin edəcək ikinci qazax peyki "Kazsat-2" buraxıldı. Bu peyk yerli yayım və telekommunikasiya üçün nəzərdə tutulmuşdur. 2013-cü ildə Kazsat-3-ün buraxılması ilə respublika xarici telekommunikasiya operatorlarından asılı olmayacaq. Qazaxıstan 2011-2013-cü illərdə üçüncü peykin yaradılması üçün 24 milyard tenge ayrılmışdır. (2).

Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin 10 Noyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş "elektron hökumət" dövlət proqramı həyata keçirilirdi. Məqsəd ölkə daxilində korporativ bir məlumat sistemi qurmaqdır. İki mərhələdə baş verir: birincisi informasiya, ikincisi interaktiv. Dövlət orqanlarının bütün İnternet resurslarını vahid bir pəncərə kimi birləşdirən "elektron hökumət" veb portalı istifadəyə verildi.

Qazaxıstanda 6 milli veb saytın inkişafına başlandı. Birincisi, məktəblilər və tələbələr üçün elektron dərsliklərin yerləşdiriləcəyi milli təhsil saytıdır. İkincisi, geniş istifadəçilər üçün ilk milli tibbi veb portalıdır. Qazaxıstanın elektron kitabxanası da bu layihəyə qoşuldu. Qazaxıstanın tarixi, mədəniyyəti, etnosu, xalqları haqqında məlumatları özündə cəmləşdirəcək böyük bir portal - Qazaxıstanın Milli İrsi, həmçinin daha iki portal - hüquqi şəxslər portalı və ölkənin iş potensialını üzə çıxaran bir iş portalı fəaliyyət göstərirlər.

Qazaxıstan üçün ən vacib prioritet ölkənin 2015-ci ilədək rəqəmsal yayımına keçididir, bu da qlobal tendensiyalarla əlaqədardır - Cenevrə-2006 sazişi çərçivəsində Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi, rəqəmsal sistemin tətbiqi üçün bir keçid dövrü (2007-2015). yayım. Qazaxıstanda 2008-2015-ci illər üçün Qazaxıstan Respublikasında Rəqəmsal Televiziya və Radio Yayımının İnkişafına dair Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Onun icrası üçün respublika büdcəsindən, eyni zamanda büdcədən kənar mənbələrdən: ümumi daxili və xarici investisiyalardan, ümumi həcmi 36.165 milyon tengey (3) olan vəsait ayrılmışdır.

3 iyul 2012-ci il tarixində Qazaxıstan, Astana, Almatı, Qaraqanda şəhərlərində rəqəmsal bir yerüstü televiziya şəbəkəsini istifadəyə verdi. Ümumilikdə, şəbəkəyə 827 radio və televiziya stansiyası daxil olmuşdur. Astana, Almatı və regional mərkəzlərdə 30 SDTV kanalına bərabər iki multipleks yayımlanır, digər yaşayış məntəqələrində - 15 televiziya kanalından bir multipleks. Rəqəmsal yerüstü televiziya yayım şəbəkəsinin inşasının 2015-ci ilə başa çatdı. Milli Televiziya və Radio Yayım operatoru "Kaztelradio" mövcud analoq yayım şəbəkəsinin paralel işləməsinə təmin edilmişdir.

Yerli televiziya istehsalının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün Orta Asiyada ən böyük xəbər agentliyinin meydana çıxmasını təmin edən qlobal bir çox segmentli yayım şəbəkəsi yaradılması planlaşdırılır. Qazaxıstan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Nazirliyi (indiki Qazaxıstan Respublikasının Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyi) 2011-ci ilin dekabrında Astanada yeni bir

⁷⁰ Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, Rus mərkəzin rəhbəri. arzu.mamedova.77@mail.ru

Teleradiocompleksi açdı. Hal-hazırda rəqəmsal yayımla yanaşı, sahənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən digər məsələləri tənzimləyən "Televiziya və Radio Yayımı haqqında" qanun layihəsi təsdiqlənmişdir.

1990-cı ildə ölkədə yalnız iki respublika telekanalı, 4 radio proqramı, 400-ə yaxın jurnal və qəzet nəşr olundu. Hal-hazırda 7000-dən çox media orqanı qeydiyyatdan keçmişdir ki, bunun da 3018-i daimi fəaliyyət göstərir. Yazılı medianın (qəzet və jurnalların) payı ümumi kütləvi informasiya vasitələrinin 91% -ni, 8,5% -ni elektron KİV-lər: 63 televiziya kanalı və 42 radio şirkəti, 146 kabel televiziya operatoru və 6 peyk yayımı, 0,5-i isə xəbər agentliklərini təşkil edir.

Ölkənin informasiya bazarında qeyri-dövlət mediasının payı 85% -dir. Yazılı media arasında ən böyük faiz bunlardır:

- ictimai və siyasi nəşrlər - 36%;
- məlumatlı -32%;
- elmi və analitik -27%.

Qəzetlərin ümumi sayının, demək olar ki, yarısı qazax və rus dillərində, yalnız qazax dilində və ya yalnız rus dilində çıxan qəzetlər var, qəzetlərin bir hissəsi uyğur, koreya, ingilis, alman və digər dillərdə çıxır. Xarici xəbər agentlikləri Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur: İTAR-TASS, RIA Novosti, Reuters, Franz-Press və digərləri.

Maliyyələşdirmə 4 dəfədən çox artırılmışdır. Qazaxıstanda qəzet və jurnallar 15 dildə, radio yayımları səkkiz, televiziya yayımları 11 dildə yayımlanır, dövlət 19 etnik medianın fəaliyyətini dəstəkləmək üçün maliyyə vəsaiti ayırır (4).

Elektron medianın ümummilli əhatə dairəsi 11 televiziya kanalı və 5 radiostansiya tərəfindən təmin edilir. Respublika səviyyəsində yayım: "Xəbər" televiziya kanalları - 98,19%, "Qazaxıstan" -98,06%, "El-Arna" -83,58%, "Birinci Kanal Avrasiya" -78,82%, Qazaxıstan radio-93, 2%. "Caspionet" peyk kanalı Orta Asiya, Yaxın Şərq, Avropa və Şimali Afrikada fəaliyyət göstərir. 2011-ci ildə "Caspionet" ABŞ-da yayımlanmağa başladı və proqramları Amerika ölkələrinin istifadəsinə verildi (5). Kənd ərazilərinin əksəriyyəti dövlət kanallarının yayımı ilə əhatə olunur: "Xəbər", "Qazaxıstan", "El-Arna".

Cümhuriyyətin geniş bir ərazisində yayımlanan qeyri-dövlət respublika televiziya və radio şirkətləri: "KTK", NTK, 31 Kanal, STV, Russkoe-Radio-Asia, Europe plus Qazaxıstan, NS radio.

Daxili Qazaxıstan informasiya bazarında 2.309 qəzet və jurnallar, 83 televiziya və radio proqramı daxil olmaqla təxminən 2400 xarici KİV yayılmışdır. Xarici medianın 80-dən çox nümayəndəsi Qazaxıstanda akkreditə olunmuşdur. Xarici media adlarının ümumi sayının təxminən 90% -i respublika ərazisində rus dilində, 5% -i ingilis dilində, 5% -i dünya xalqlarının digər dillərində yayılmışdır.

Xarici medianın respublika ərazisindəki ən böyük paylama şəbəkələri bunlardır: Kazpost SC, Müştərək Müəssisə AiF-Qazaxıstan LLP, Eurasia-press SC, Alma-TV SC, Sekatel LLP, Kaztsentr-TV, "Katelko +". Bu strukturlar tərəfindən paylanan kütləvi informasiya vasitələrinin ümumi həcmi 70% -ni təşkil edir.

Qazaxıstan, MDB məkanında Orta Asiya dövlətləri arasında rəqəmsal televiziya, multimedia peyk televiziya siqnalından ötürülmə sistemi və birbaşa televiziya yayımının yaradılması istifadə edərək mütərəqqi texnologiya ilə yayımlanmağa başlayan ilk şəxs idi.

Bu gün ölkədə aparıcı rolunu ayrı-ayrı dövlətlər, bölgələr daxilində, müxtəlif istiqamətlərdə həyatımıza daxil olan kompüterləşdirilmiş informasiya rabitə xətləri oynayır. İnformasiya texnologiyaları inqilabı qlobal peyk, kabel televiziya, mobil telefonun tətbiqi və inkişafını gücləndirdi, Respublikada sürətlə yayılan İnternet nəşrlərinin, informasiya multimedia mənbələrinin sayı artır, fiber optik rabitə və pullu video inkişaf edir. Qazaxıstan cəmiyyətindəki sosial-iqtisadi dəyişikliklər yeni informasiya texnologiyalarının inkişaf istiqamətini, respublikada medianın inkişafını müəyyənləşdirdi.

Beynəlxalq verilənlərlə rəqabət edə biləcək milli yayım proqramlarının hazırlanması tendensiyası daha çox nəzərə çarpır, öz rabitə peykinin istifadəyə verilməsi ölkə daxilində birbaşa televiziya yayımı təmin edir, ixtisaslaşdırılmış kabel televiziya xidmətləri yaradılır, rəqəmsal, interaktiv yayım və İnternet aktiv şəkildə inkişaf edir.

Siyasi baxımdan tənzimləmə, qlobal yayımın genişləndirilməsi üçün ölkənin açıqlığı, televiziya sistemlərinin kommersiyalaşdırılması istiqamətində güclü bir tendensiya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə kömək edir. informasiya bazarında yeni iştirakçıların rəqabət qabiliyyətini artırır.

Məlumat xidmətləri bazarının yaradılması, müxtəlif operatorların şəbəkələrinin, Qazaxıstanda rabitə firmalarının, yeni televiziya və radio kanallarının yaranması - bunlar ölkədə müasir medianın inkişaf perspektivləridir. Cəmiyyətin yeni informasiya texnologiyalarının, son medianın fəal inkişafı ilə ünsiyyət və iqtisadi qloballaşma şəraitində öz kimliyini qoruyub saxlaması şərti ilə bir sıra ölkələrin və bölgələrin modernləşdirilməsi prosesi uğurlu nəticələyə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəlilova A. Mütəxəssislər kütləvi rabitə sahəsindəki inqilabdan bəhs edirlər // Panorama, 2010, 1 oktyabr - s. 3
2. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 12 sentyabr
3. Qazaxıstan Respublikasında 2008-2015-ci illər üçün rəqəmsal televiziya və radio yayımının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı
4. Onerbaeva K. Yaradanların milləti // Express-Qazaxıstan, 2011, 2 iyul - s. 5
5. "Xəbər" Teleradio Şirkəti, 2011, 20 sentyabr.

Açar sözlər: yeni media, kütləvi informasiya vasitələri

Ключевые слова: новые медиа, средства массовой коммуникации

Key words: new media, mass communication

Xülasə

Hal-hazırda Qazaxıstanda yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli tətbiqi, xarici medianın rəqabətinin artması, ölkədə yeni yayımçıların, telekom operatorlarının meydana çıxması və tədricən rəqəmsal yayım standartlarına keçməsi ilə əlaqədar olaraq KİV-lərin inkişafında keyfiyyətə bir dəyişiklik var.

Summary

Currently, there is a qualitative change in the development of the media in Kazakhstan due to the rapid introduction of new information and communication technologies (ICT), increasing competition from foreign media, the emergence of new broadcasters, telecom operators and the gradual transition to digital broadcasting standards.

Резюме

В настоящее время в Казахстане в связи с быстрым внедрением новых информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), усилением конкуренции со стороны зарубежных СМИ, с появлением новых вещательных компаний, операторов связи и постепенным переходом на цифровые технологии стандарты вещания - происходят качественные изменения в развитии СМИ.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Sahibə Hidayət qızı Əliyeva⁷¹

QLOBAL İNFORMASIYA ÇAĞIRIŞLARI KONTEKSTİNDƏ KİTABXANALAR

Qlobal proseslər öz miqyasına və həyatı zəruri əhəmiyyətinə görə nəinki ayrı-ayrı elm sahələrinin, eləcə də sosial və humanitar elmlərin, sosial fəlsəfə və kulturologiyanın tədqiqat sahəsi olmuşdur. Bunlardan müxtəlif kulturoloji konsepsiyalar, bəşəriyyətin gələcəyi haqqında olan fəlsəfi və kulturoloji nəzəriyyələr də daxildir. Bu nəzəriyyələrin hazırlanması, təkmilləşdirilməsi bu genişmiqyaslı prosesin daha dərinə izahına gətirib çıxarır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə milli strategiyanın hazırlanması ilə bağlı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı xüsusən diqqətəlayiqdir. Bu ondan irəli gəlir ki, elm və təhsil siyasəti dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Qlobal problemlərin həlli üçün Azərbaycan Dövlətinin sosial-siyasi proseslərə qoşulmaqla yanaşı, öz milli düşüncə və təfəkkürünün olması, milli varlığının qorunub saxlanması da qayğısına qalır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının siyasi prioritet məsələlərindən biri də informasiya blokunu yarmaq və öz məqsədyönlü siyasətini aparmaqdır. Bunun üçün, birinci növbədə, informasiya texnologiyası sahəsində müvəffəqiyyətlərin əldə olunmasıdır. Bu sahədə milli qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməlidir. Məhz Dövlət qarşısında informasiya mühitinin yaranması, onun təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsi prioritet olaraq qalmaqda idi. Bu nöqtəyi nəzərdən “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi Qanun, “Milli təhlükəsizlik konsepsiyası” kimi dövlət əhəmiyyətli qanun və qərarların qəbul edilməsi informasiya sahəsində dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunması, eləcə də informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Belə ki, “İnformasiyanın təhlükəsizliyi haqqında” Qanun respublikamızda informasiyanın təhlükəsizliyinin pozulmasına gətirib çıxaran şərait və hərəkətlərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınması başa düşülür. Onun məqsədi informasiyanın qorunmasının, informasiyanın gizli qalmasının, tamlığının və əlyətərliyinin təmin edilməsidir.

Bütün bu deyilənlərdən informasiyanın qorunmasının məqsədləri aydınlaşır. Onlar aşağıdakılardır:

- dövlətin, ictimaiyyətin, vətəndaşın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi,
- dövlət sirlərini təşkil edən və informasiyanın məxfiliyinin qorunub saxlanması,
- informasiyanın məhvinin, itməsinin, təhrif olunmasının vaxtında aşkar edilməsi.

Elmi və praktiki ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi, XX əsrin ortalarından Elektron Hesablama maşınlarının (EHM) tətbiqi informasiyalaşma mühitinin əsasını qoydu və sürətləndirdi. Azərbaycan bu prosesə 90-cı illərin sonunda qoşuldu. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1998-ci ilin aprelin 8-də imzaladığı “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanun, “İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər), İKT üzrə 2005-2008-ci illər, 2010-2012-ci illər üzrə Dövlət Proqramları, 2013-cü ildə İKT ili elan olunması, eləcə də Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün milli strategiyanın həyata keçirilməsi başlandı. İnformasiya cəmiyyətinin ən bariz nümunəsi Elektron Hökumətin yaradılmasıdır. Eləcə də 2020-ci ildə “Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası İnformasiyalaşma haqqında Dövlətin atdığı ən mühüm qərar və göstəricilərdir.

Bu gün informasiyalaşdırılmış cəmiyyət deyəndə, bu cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, özündə informasiyanın etibarlılığını qoruyub saxlayan informasiyanın təminatçısı sayılan Dövlət əhəmiyyətli kitabxanaların da rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan kitabxanalarının informasiya cəmiyyəti quruculuğu şəraitində beynəlxalq standartlara, hüquqi qanunvericilik aktlarına, demokratik prinsiplərə əsaslanan milli informasiya siyasəti əsasında modernləşdirilməsi zamanın tələbidir. Məhz müstəqillik qazandıqdan sonra kitabxanaların qarşısında duran ən başlıca məsələ Modern kitabxana yaratmaq istəyi idi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda aparılan Dövlət siyasəti informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yeni bir prioritet sahə kimi inkişafa əlverişli şərait yaradıb. Belə dövərdə Azərbaycan Dövləti Cenevrə Sammitində razılaşdırılmış prinsiplərə sadıq qalaraq informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində dövlət səviyyəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir və Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiya qəbul edib. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həmin sammitdəki çıxışı etdiyi kimi, “Bizim ölkədə həm elmi potensial mövcuddur, həm də texnoloji nailiyyətlər imkan verir ki, Azərbaycan bu yöndən regionda aparıcı ölkə olsun (1). Azərbaycan Respublikasının adları çəkilən qanunların əhəmiyyəti informasiya texnologiyaları, onların təminat vasitələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması informasiyanın mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir və informasiya proseslərində iştirak edən subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir. Dünyanın ən mötəbər təşkilatlarından sayılan BMT, UNESCO və İFLA kimi təşkilatlarının sənədlərində və yeritdikləri siyasətdə kitabxanalar vətəndaşların informasiyaya azad müyəssərlik hüquqlarının reallaşdırdığı bir məkan kimi daxildir.

Kitabxana siyasəti özündə təhsil, mədəniyyət, informasiyanı əks etdirdiyi üçün cəmiyyətin sənəd-informasiya tələbatının ödənilməsi funksiyasını həyata keçirən bir zəruri rol oynayır. İnformasiya dünyasına açılan kitabxanalar özlüyündə informasiyanın bütövlüyünü, operativliyini, etibarlılığını qoruyub saxlayır.

Hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində informasiya cəmiyyətinin formalaşması konsepsiyası meydana çıxsada, yalnız 2003-cü ilin dekabrında BMT və YUNESKO-nun Cenevrədə keçirilən İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Saamiti Üçüncü minilliyin əsas vəzifəsini – informasiya cəmiyyəti qurulmasıdır.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırma prosesi sənaye cəmiyyətinin informasiya cəmiyyətinə keçməsinə təmin edir. Adından da məlum olduğu kimi cəmiyyətin informasiyalaşması prosesi cəmiyyətin hər bir üzvinə öz tələbatına uyğun informasiya almaq imkanı verir. İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaların rolu daha da artmış, informasiya daşıyıcılarını toplayıb saxlayan, qoruyan bir müəssisədən informasiya istehsal edən elektron informasiya vasitələri yaradan bir müəssisəyə çevrilmişdi.

Məhz müasir dövrdə kitabxanalar elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi qiymətləndirilir. Buna görə də kitabxanalar sosial institut statusuna malikdir. Bu fikri təsdiqləyən Kitabxanaşünaslıq elminin banisi professor Abuzər Xələfovun "İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasında kitabxanaların vəzifələri" adlı məqaləsində yazdığı kimi: "Sosial institut kimi kitabxanaların funksiyaları kitabxanaçılıq nəzəriyyə və təcrübəsinin çox mühüm problemlərindən biridir. Bu problemin hərtərəfli tədqiqi kitabxananın sosial rolu, kitabxana və cəmiyyət, kitabxana və informasiya, kitabxana və oxucu, kitabxana və kütləvi mütləq problemini dərinlən öyrənməyə imkan verməklə yanaşı, müasir cəmiyyətdə kitabxananın yerini və ictimai rolunu müəyyənləşdirməyə də şərait yaradır(3).

İnformasiyalaşmış cəmiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

– İnformasiya cəmiyyəti-yeni tipli cəmiyyətdir. Bu cəmiyyət özündən əvvəlki cəmiyyətdən informasiya texnologiyalarına görə fərqlənirlər. Bu cəmiyyət yeni qlobal sosial inqilabın nəticəsi olub, informasiya partlayışından doğan, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının birləşməsi nəticəsində formalaşan yeni tipli cəmiyyətdir. İnformasiya cəmiyyəti həm də biliklər cəmiyyətidir. Biliklər cəmiyyəti intellektual cəmiyyətdir.

Hamıya məlumdur ki, informasiya cəmiyyəti qlobal cəmiyyət olduğu üçün burada informasiya mübadiləsinin sərhəd tanımayaraq cəmiyyətə bəşəri sərvətləri mənimsəyərək, mədəniyyətləri bir-birilə gəvüşməsinə sürətləndirir, onların qarşılıqlı təsir dairəsini genişləndirir, hər bir cəmiyyətə başqa cəmiyyətdən faydalanmaqla yeniləşmək və təkmilləşmək imkanı verir.

Məlumdur ki, sivilizasiyanın inkişafının müasir mərhələsi olan informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılmasının və inkişafının əsasında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) dayanır. Ona görə də informasiya cəmiyyətinin xüsusiyyəti və inkişaf tendensiyalarını İKT müəyyən edir. Bu gün İKT hərtərəfli və dinamik inkişaf proseslərindəndir.

Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində informasiya cəmiyyəti probleminin araşdırılması ilə bağlı nüfuzlu elmi-tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Belə ki, informasiya cəmiyyətini xarakterizə edən çoxlu sayda konsepsiya mövcuddur. Bu konsepsiyaların ən mükəmməli BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşmış qurumu olan UNESCO informasiya cəmiyyətinin inkişaf problemləri üzrə öz tövsiyələri ilə çıxış edir. Bu qurum informasiya cəmiyyəti deyil, biliklər cəmiyyəti konsepsiyası ilə çıxış edir. UNESCO hesab edir ki, ədalətli informasiya cəmiyyəti qurmaq üçün aşağıdakı problemləri həll etmək lazımdır:

- 1) İKT və gender problemi
- 2) Mədəniyyət və dil müxtəlifliyi
- 3) Mətbuat və ifadə azadlığı
- 4) İKT və məhdud imkanlı şəxslərin problemləri
- 5) İnformasiya etikası. Bilik və informasiyanın hamısının əlyətərliyi.

Bu problemlər içərisində sosial aspektlərdəki problemləri qeyd etmək olar. Buraya: insanın və cəmiyyətin yeni dəyərlər sisteminin formalaşması, yeni cəmiyyətin strukturu, xüsusiyyətləri, inkişaf qanunauyğunluqları və fəlsəfi dərk, həyat səviyyəsinin dəyişməsinin mühüm stimullaşdırıcısı kimi çıxış edən proseslər, virtual reallığın xüsusiyyətləri, sosial şəbəkələr və media, eləcə də kitabxanalar. Məhz müasir tipli kitabxanalar informasiya cəmiyyətinin atributudur.

Bu gün informasiya məkanına qoşulan kitabxanalar, xüsusən də respublikada elmi-metodiki mərkəz rolunu oynayan M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası respublikada informasiyalaşdırmanın səviyyəsinə tam cavab verir. AMEA-nın MEK-da yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal informasiya resurslarının yaranması, innovativ ideyaların reallaşması xüsusi rol oynayır. Kitabxanada Azərbaycanşünaslıq elminin, milli-ictimai təfəkkürün etibarlı və ciddi elmi informasiya bazası hesab edilən Azərbaycanşünaslıq şöbəsi fəaliyyət göstərir. Modernləşdirmə işi yalnız kitabxananın xidmət şöbəsinin komplektləşməsindən ibarət olmayıb, informasiya-bibliografya aparatının təkmilləşməsi və yenidən qurulması, beynəlxalq standartların qlobal informasiya mühiti və cəmiyyətin, elmin informasiyalaşdırılması müasir tələblərini əhatə edir.

Məlumdur ki, qloballaşma prosesinin sürətlə getdiyi müasir dünyada müxtəlif cəmiyyətlərin sülh şəraitində yaşamasını şərtləndirən başlıca amillərdən biri multikulturalizmdir. Dünyanın əksər bölgələrində baş verən neqativ hadisələrin fonunda tarixən çox mədəniyyətliliyin məskəni olmuş və günümüzdə də bu ənənəsinə sadıq qalan Azərbaycanın, o cümlədən multikulturalizmi dövlət siyasətinə çevirən digər ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsinə, təbliğ edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Dünyanı narahat edən qlobal xarakterli məsələlərə dair geniş dialoqlar, fikir mübadilələri və müzakirələr aparmaq məqsədilə keçirilən Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumundakı çıxışında Prezident İlham Əliyev demişdir: "Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Nisbətən yeni anlayış olmasına baxmayaraq, multikulturalizm əsrlər boyu xalqımıza xas olan bir anlayışdır. Əsrlər boyu müxtəlif dirləri, millətlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi yaşamışlar" (2).

Məhz qloballaşma prosesinin getdiyi bir vaxtda milli identikliyin qorunması məsələsi böyük önəm daşıyır. Qloballaşma şəraitində min illər boyu formalaşan adətlərin yaşaması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və bu geniş vüsət alan prosesdə hər bir millətin mövcudluğunun qorunub saxlanılması qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Elə buna görə də ölkəmizdə keçirilən mədəniyyətlərarası dialoqda ənənəvi mədəniyyətlərin məhvolma təhlükəsi bu masa arxasında oturan nümayəndələrin əsas mövzudur. Belə zərurətdən irəli gələrək, yeni qloballaşma proseslərinin getdiyi, yeni mədəniyyətlərin sivilizasiyaların toqquşması baş verdiyi bir dövrdə milli dəyərlərin qorunması, İslamofobiyanın qorxunc fəsadlarının aradan qaldırılması Bakıda keçirilən Tədbirlər planının əsas mövzudur. Bu nöqteyi-nəzərdən Prezident İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan etmişdir.

Bu gün ölkə başçısı tərəfindən dövlət siyasəti kimi elan olunan multikulturalizmin təbliği və onunla bağlı maarifləndirmə işlərinin aparılması çox vacib və aktual bir işdir. Belə ki, bu siyasəti təbliğinə yönəlmiş və təcrübədə öz təsdiqini tapmış, Respublikada fəaliyyət göstərən aparıcı kitabxanaların çox böyük rolu vardır. Odur ki, multikulturalizmlə bağlı maarifləndirmə işlərinin aparılması, vətəndaşların arasında bu anlayış barədə fikirlərin formalaşması üçün kitabxanaların üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür.

Məlumdur ki, kitabxanalar həmişə milliyətə dininə, dilinə fərq qoymadan çoxsaylı oxucu ordusuna xidmət göstərir, müxtəlif xalqların etiqadını, mədəniyyətini, düşüncə tərzini, məişət və əxlaqını dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələr vasitəsilə təbliğ edirlər. Təbii ki, kitabxanaların malik olduğu bu potensial, yeni müxtəlif mədəniyyətlərə və dirlərə dair bilik və məlumatları ehtiva dən kitabların, toplu və məqalələrin bir yerdə cəm olması, eyni zamanda müxtəlif dünyagürüşü və etnik, milli, dini mənşəyə malik olan insanların bir araya gəlməsi onların rolunu daha da artırmış olur. Çünki həm müxtəlif mədəniyyətlərə dair kitab və məlumatların, həm də onlarla maraqlanan oxucuların bir araya gəlməsi özlüyündə təbii bir multikultural mühitin potensialından bu və ya digər istiqamətdə yararlanmaq artıq kitabxanaların üzərinə düşür. Məhz belə bir şəraitdə müxtəlif kitab sərgiləri və təqdimatları, eləcə də müxtəlif mövzularla (məs. "Multikulturalizm və dil", "Multikulturalizm və adət-ənənələr") bağlı müzakirələrin təşkil olunması bu siyasətin təbliğinin ən səmərəli metodudur.

Azərbaycanda kitabxana işinin tarixini yazan, müasir kitabxanaşünaslığın nəzəriyyəsi və metodikasının konseptual modelini yaradan görkəmli kitabxanaşünas alim Abuzər Alı oğlu Xələfovun kitabxanaların informasiyalaşdırılması haqqında çoxsaylı məqalələri bu sahədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məhz kitabxanalar sosial cəmiyyətdə elmi, mədəni funksiyaları yerinə yetirən bir sosial institut olaraq multikulturalizmin təbliğində əhəmiyyətli rol oynayır.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasında "Multikulturalizm ili" elan edilməsinə dair tədbirlər Planının 21-ci bəndində "Azərbaycan Milli Kitabxanasında multikulturalizm üzrə kitab fondunun yaradılması və "Multikulturalizm və kitab" mövzusunda konfransın keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu bəndin icrasından irəli gələn ən mühüm vəzifələrdən biri də kitabxanada multikulturalizmin təbliği və təşviqinin təmin edilməsi üçün bir sıra işlərin görülməsidir. Tədbirlər Planında da qeyd olunduğu kimi, ilk növbədə, kitabxanada multikulturalizm üzrə kitab fondunun yaradılması, multikulturalizmlə bağlı müxtəlif nəşrlərdən ibarət (tezis, məqalə, monoqrafiya, kitab-albom və s.) resursların bir yerdə cəmləşdirilməsidir. Həmçinin ölkənin müxtəlif kitabxanalarında "Multikulturalizm və kitab" mövzusunda toplantıların, konfrans və seminarların, eləcə də kitab sərgilərinin təşkili multikulturalizmin təbliği və təşviqi işində mühüm addım ola bilər.

XXI əsr elmin, texnikanın inkişafı əsri olmaqla bərabər, həm də informasiya əsridir. Müasir informasiya texnologiyaları hesabına virtual olaraq multikulturalizmin təbliği və təşviqi bu sahədə görülən işlərin mobil və operativ şəkildə həyata keçirilməsi, etibarlı saxlanması, istifadəsində elektron kitabxanaların potensialı çox böyükdür. Məhz bu günki real görünən informasiya-texnologiyasından istifadə multikulturalizmə dair bütün növ materialların (kitab, albom, məqalə, tezis və s.) elektron bazasını formalaşdırmaq qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Belə ki, virtual olaraq audio-vidio və multimedia resurslarını da elektron kitabxana mühitinə yerləşdirmək və bunlardan da maarifləndirmə, təbliğat vasitəsi kimi istifadə mümkündür. Elektron kitabxanaların verdiyi ən mühüm imkanlardan biri də fotomaterialların yerləşməsi, virtual sərgilərin təşkil olunmasıdır. Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların adət-ənənələrini əks etdirən fotostendlər, fotomateriallar hazırlanıb təqdim

edilir. Belə ki, multikulturalizm siyasətinin təbliğində müasir texnoloji inkişafın verdiyi imkanlardan istifadə etmək və elektron kitabxanaların potensialından yararlanmaq bu sahədə görülən işlərin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin ardıcılığında çox mühüm rol oynayır. "Multikulturalizm ili" ilə əlaqədar milli kitabxananın həyata keçirdiyi "Azərbaycanda multikulturalizm" adlı biblioqrafik göstərici xüsusi rol oynayır. Belə ki, il ərzində ölkədə müvafiq mövzuya dair çap olunmuş ədəbiyyatı və il boyu həyata keçirilən tədbirlər haqqında dövrü mətbuat səhifələrində və məcmuələrdə dərc olunan bütün materialları əhatə etməklə özündə 5560 mənbələri əks etdirir. Eləcə də kitabxanada multikulturalizm elektron məlumat bazası yaradılmışdır.

Dünyanın formalaşmaqda olan informasiya, o cümlədən kibernetika İTERNET məkanı təfəkkür sivilizasiyası adlanır. YUNESKO-nun məlumatına görə dünyadakı informasiya-kommunikasiya axını 65%-i ABŞ-ın payına düşür. Beləliklə, Birləşmiş Ştatlar dünya informasiya məkanının mərkəzində durur və dünya birliyi Amerikanın informasiya məkanından əsaslı dərəcədə asılıdır.

Azərbaycan kitabxanalarının informasiya cəmiyyəti quruculuğu şəraitində beynəlxalq standartlara, hüquqi qanunvericilik aktlarına, demokratik prinsiplərə əsaslanan milli informasiyalaşdırma siyasəti əsasında modernləşdirilməsi zamanın tələbidir. Məhz müstəqillik qazandıqdan sonra kitabxanaların qarşısında duran ən başlıca məsələ Modern kitabxana yaratmaq istəyidir. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda aparılan dövlət siyasəti informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını yeni bir prioritet sahə kimi inkişafına əlverişli şərait yaradıb. Belə dövrdə Azərbaycan Dövləti Cenevrə Sammitində razılaşdırılmış prinsiplərə sadıq qalaraq informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində dövlət səviyyəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir və "Azərbaycan Respublikasının inkişaf naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiya" qəbul edib. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin Həmin saamitdəki çıxışında qeyd etdiyi kimi: "Bizim ölkədə həm elmi potensial mövcuddur, həm də texnoloji nailiyyətlər imkan verir ki, Azərbaycan bu yöndən regionda aparıcı ölkə olsun." (2).

Bu gün informasiya məkanına qoşulan kitabxanalar, xüsusən də elmi-metodik mərkəz rolunu oynayan M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında informasiyalaşdırmanın səviyyəsi həmişə məlumdur. AMEA-nın MEK-da da yeni texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal informasiya resurslarının yaranması, innovativ ideyaların reallaşması xüsusi rol oynayır. Kitabxanada Azərbaycanşünaslıq elminin, milli-ictimai təfəkkürünün etibarlı və ciddi elmi-informasiya bazası hesab edilən Azərbaycanşünaslıq şöbəsi fəaliyyət göstərir. Modernləşdirmə işi yalnız kitabxananın xidmət şöbəsinin komplektləşdirməsindən ibarət olmayıb, informasiya-biblioqrafiya aparatının təkmilləşməsi və yenidən qurulması, beynəlxalq standartların qlobal informasiya mühiti və cəmiyyətin elmin informasiyalaşdırılması müasir tələblərini əhatə edir.

Qloballaşma dövründə informasiyanın etibarlılığını qoruyan kitabxanaların sosial-mədəni funksiyalarından danışarkən, qloballaşma prosesinin gətirdiyi bir zamanda cəmiyyət həyatında informasiyanın yeri və rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, müasir dünyada informasiya ən bahalı məhsullar sayılır. İnformasiya işini və siyasətini düzgün quranlar, heç təsadüfi deyildir ki, öz yerini İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT-dən) gələn gəlirlə olduğunu nəzərə alaraq, indidən mərhələlər üzrə məqsədyönlü işlər görür. Belə ki, dövlətin məqsədyönlü informasiya siyasətinin onun müəyyən etdiyi ideologiyanın həyata keçirilməsinə xidmət etməsi həmişə məlumdur.

Bu gün insanlar qlobal transsərhəd informasiya telekommunikasiya şəbəkəsinin formalaşması dövrünü-informasiya cəmiyyətinin yaranması mərhələsini yaşayır. Məhz informasiya cəmiyyəti adlandırılan məkanda əsas amil kimi informasiya və bilik durur. Belə ki, informasiya və bilik resurslarına tələbat durmadan artdığı üçün, bu resursların bazarının effektiv aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu zərurətdən irəli gələrək dövlət səviyyədə bir sıra qanunlar, qərarlar, strategiyalar və planlar qəbul edilmişdir.

Məhz müasir dünyada informasiya və bilik yalnız ənənəvi istehsal faktorlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərmir, həm də müstəqil istehsal amilinə çevrilir. Bütün bunları nəzərə alaraq, informasiya və bilik resurslarının formalaşması və idarə olunması sistemində müasir elektron kitabxanalar mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan onların fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır.

Müasir dövrdə respublikamızda kitabxana xidmətinin, sənəd-informasiya təminatının təşkili səviyyəsi milli prioritetə malik məsələ kimi qiymətləndirilir. Belə ki, kitabxanalara həm də vətəndaşların informasiya hüququnun reallaşdırıldığı bir məkan kimi də xüsusi önəm verilir. Kitabxana siyasəti dövlətin həm də informasiya siyasətinin üst-üstə düşdüyü sahədir. Cəmiyyətin sənəd-informasiya tələbatının ödənilməsi funksiyasının həyata keçirən kitabxanalar vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında zəruri vasitə rolunu oynayır.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri-onun biliklər cəmiyyəti olmasıdır. Bəşəriyyətin inkişafında və tərəqqisində, insanların könnülləşməsində mühüm və həlledici rol oynayan ictimai nemət olan bilik, bütün cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olmuş, inkişafa doğru dərinləşməkdədir. Məhz buna görədir ki, cəmiyyətin son bazası olan informasiya kimi biliklər cəmiyyəti kimi formalaşmasıdır. YUNESKO-nun sənədlərində göstərilir ki, biliklər

cəmiyyətinin inkişaf mənbəyi məxsusi rəngarənglik və spesifik xüsusiyyətlərdir. Hər bir cəmiyyət biliklər sahəsində özünəməxsus üstünlüyə malikdir.

Bu gün müasir qlobal məkanda islamofobiya, ksenofobiya məhfullarının cərəyan etdiyi dünyada mədəni qaydalara, cəmiyyətin etnik, milli və bəşəri tərəflərinin formalaşmasında mədəni xüsusiyyət və amillərin eyniyyətini əks etdirən multikulturalizm siyasəti Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir. Özündə böyük maarifçilik ənənəsini əks etdirən multikulturalizm siyasəti Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, "Multikulturalizm başqa xalqın nümayəndəsinə hörmət, başqa dinə hörmətdir. Öz dilinə hörmət başqa dinə hörmətdən başlanır. Multikulturalizm ayrı-seçkiliyə yol vermir, əksinə bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır. Hər bir insan-hər ölkənin vətəndaşı, həm ölkəyə gələn qonaq, əlbəttə ki, o qaydalara, o ənənələrə hörmətlə yanaşmalıdır". (2).

Dünya müasir mədəniyyəti kimi, Azərbaycan mədəniyyəti də vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü prosesində multikultural xarakter kəsb edir. Milli mədəniyyətlə paralel multikulturalizm də buraya daxil olaraq, keçmişə, mədəni şərtləndirir, mənəvi irsə, tarixə yeni kontekstdən nəzər salınmasını şərtləndirir. Məhz bu ənənəvi yaxşılığı birləşdirən kitabxanalar özündə mədəni-sosial funksiyamı daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər).
2. Prezident İlham Əliyevin V Beynəlxalq Forumunda çıxışı. / www. prezident.az).
3. Xələfov A.A. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasında kitabxanaların vəzifələri. Kitabxanaşünaslıq -informasiya jurnalı. B., BDU. 2016-cı il. səh 3-10.
4. Kazimi P.F. Qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində etno mədəni mühitin formalaşması və kitabxanaların vəzifələri // Kitabxanaşünaslıq və informasiya jurnalı. (Elmi-nəzəri və praktiki jurnal). B., BDU. 2019. səh. 10-16.

Ключевые слова: глобальная информация, социальный институт, социализация, информационно-коммуникационные технологии.

Keywords: global information, social institution, socialization, information and communication technologies.

Açar sözlər: Qlobal informasiya, sosial institut, sosiallaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları.

Библиотеки в контексте глобальных информационных вызовов

Резюме

В статье описаны библиотеки, их место и деятельность в мировом информационном пространстве. Используя опыт мировых библиотек, отражается процесс создания электронных библиотек, процесс создания электронных библиотек в потоках документов и информации. Указываются социокультурные функции библиотек как социального института, место и роль библиотек в социализированной информационной среде. Отражено продвижение мультикультурных ценностей в библиотеках в информированной среде.

Libraries in the context of global information challenges

Summary

The article describes libraries, their place and activities in the global information space. Using the experience of world libraries, the process of electronic libraries, the process of electronic libraries in the flow of documents and information is reflected. The socio-cultural functions of libraries as a social institution, the place and role of libraries in the socialized information environment are indicated. The promotion of multicultural values in libraries in an informed environment is reflected.

Xülasə:

Məqalədə qlobal informasiya məkanında kitabxanalar, onların yeri və fəaliyyəti açıqlanır. Dünya kitabxanalarının təcrübəsindən istifadə edərək, sənəd-informasiya axımında kitabxanaların elektronlaşması prosesi əks olunmuşdur. Sosial institut olaraq, kitabxanaların sosial –mədəni funksiyaları, sosiallaşdırılmış informasiya mühitində kitabxanaların yeri və rolu göstərilir. İnformasiyalaşdırılmış mühitində multikultural dəyərlərin kitabxanalarda təbliği əks olunur.

RƏYÇİ: dsos.S.Abbasova

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ, РУССКИЕ И ФРАНЦУЗСКИЕ НАРОДНЫЕ ОБЫЧАИ И ОБРЯДЫ, СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ И ПОХОРОНАМИ, В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ И СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТАХ

Лингвокультурология – это отрасль **языкознания**, которая изучает отношения между языком и культурными **концептами**. Культурная лингвистика ускоряет теоретический и аналитический прогресс как **когнитивистики** (включая изучение сложных систем и процессов распределения познавательной способности), так и **антропологии**. Культурная лингвистика исследует, как различные языки при помощи своих особенностей отражают культурные концепты, включая культурные модели, культурные категории и культурные метафоры [3; с. 238].

Лингвокультурология – изучение **языка** в неразрывной связи с **культурой**. Сопоставительная лексикология исследует словарный состав с целью выявления **генетического родства языков**, структурно-семантических сходств и различий между ними (независимо от родства) либо с целью выведения общих лексикологических (чаще семантических) закономерностей. Сопоставление может касаться любых аспектов лексики [2; с. 2]. Сопоставительный метод – исследование и описание языка через его системное сравнение с другим языком с целью прояснения его специфичности [5; с. 4]. Метод направлен в первую очередь на выявление различий между двумя сравниваемыми языками и поэтому называется также **контрастивным** [6; с. 2].

Какое же значение имеет данный метод для паремиологии?

Паремиология (paroimia – притча, пословица и logos – слово, учение) – подраздел **фразеологии**, раздел **филологии**, посвящённый изучению и классификации **паремий**, куда входят **пословицы**, пословичные выражения, **антипословицы**, **поговорки**, **девизы**, **слоганы**, **афоризмы**, **загадки**, приметы и другие **изречения**, основным назначением которых является краткое образное вербальное выражение традиционных ценностей и взглядов, основанных на жизненном опыте группы, народа и т. п. [4; с. 236]. Паремии всех народов мира передают одни и те же типовые ситуации, имеют сходное логическое содержание, различаясь лишь образами (детальными, реалиями), с помощью которых передается логическое содержание.

Паремиология – отражение лингвокультурологии, жизни и культуры народа в языке.

Русские народные обычаи, связанные со смертью и похоронами.

Проводы человека в мир иной чтились на Руси не меньше, чем его появление на свет. В данной статье представлены одни из самых необычных похоронных обрядов, о которых ученые узнали из этнографических экспедиций. Некоторые из этих ритуалов соблюдаются и по сей день [7; с. 1].

Марганцовка, яйца и «магическое» мыло. Данный обряд встречается в селе Средней Сухоны, Вологодской области. Старики заранее готовили себе смертную одежду, высказывали пожелания, где и как их похоронить, каким образом поминать. Для лучшей сохранности тела умершего под стол или лавку ставили таз с холодной водой, в которой растворяли марганец. Около ушей покойного клали сырые яйца, которые во время захоронения бросали в могильную яму.

Существовало поверье, что мыло после обмывания покойного приобретает магические свойства. Его хранили и использовали в дальнейшем болезней у людей и животных. При заболевании рук — мыли им руки и приговаривали: «Человек ушёл, у него ничего не болит, и у меня ничего не заболит».

Ночевка над покойником, «откупливание» нового места жительства. В деревне Черёмуха Брянской области было принято ночью сидеть или ночевать над покойником — «ходить на хавтуры». В сидениях обычно участвовали пожилые женщины, многие из которых знали церковные молитвы. Сюда приходили без приглашения. В шесть утра усопшему открывали лицо и умывали святой водой, женщины выходили на улицу и голосили.

На кладбище в могилу, которую обязательно выкапывали чужие люди, перед опусканием гроба бросали монетки — «откупливали» место. Здесь же устраивали поминальную трапезу, постелив на могилу небольшое полотенце — постельку — и скатерть, которые затем уносили домой. До наступления 40-го дня после смерти скатерть нельзя было стирать, а постельку после 40 дней отдавали в церковь.

Длина ног, сожженная солома и причитания. В селе Осиновица, в Смоленской области, сравнивали длину ног покойника: если у него длиннее левая нога — следующей в деревне умрет женщина, а если правая — мужчина.

Под голову умершему подкладывали подушечку, которую набивали сухой листвой из березовых веников. Клали покойника на лавку на солому, застеленную белым льняным полотном. После похорон эту солому уносили в поле и сжигали, наблюдая, куда пойдет дым: «Если на дом, то хорошо, а если в поля, то, говорят, что всё потянет за собой, в доме будет плохо, пустота».

После того как умершего обмоют и положат на лавку, начинали причитать — голосить. Нельзя было голосить в темное время суток и особенно ночью. Не должны были голосить беременные женщины, «а то ребёнок будет беспокойный».

«Приказывания» и белые платки. Одна из локальных этнографических групп русского населения, которая привлекала внимание исследователей еще в XIX веке, — горюны. Они проживали в западной части Курского Посемья. К наиболее специфическим особенностям погребальной традиции горюнов относятся обычаи захоронения умерших в садах, в пределах места проживания.

⁷² Докторант, кафедра общего языкознания, Бакинский государственный университет

Кроме того, в оплакивании покойника участвуют всех женщины села. Громкие похоронные причитания оповещали всех жителей о смерти односельчанина. Обмытого и одетого покойника клали на лавку, мужчин — к передней стене дома, а женщин — к правой боковой, выходящей на двор. Причитать — или, как здесь говорили, приказывать — начинали с порога, когда приходили в дом, чтобы попрощаться с покойником. В теплое время года жительницы по старинному обычаю приходили на похороны в белых платках.

«Чтеи» и духовные стихи. Основным музыкально-фольклорным жанром современных похоронно-поминальных обрядов в деревне Епихино Шатурского района являются духовные стихи. Они поются поочередно с чтением Псалтири до похорон, на «девятинки» (девятый день), «сороковой день», «полгода» и на «годину» (год) со дня кончины.

Хранители духовных стихов — женщины старшего возраста (от 60 лет). В быту их называют «чтеями», «читалками» или «духовными» (*«когда соберутся духовные, они не обсуждают, что там в мире творится, а всё про Бога поют»*), а сами стихи — «божественными песнями», иногда — «стишками».

Влияние природных стихий также не осталось вне поля зрения народных примет о смерти. Общеизвестно символическое значение падения с неба звезды, означающее закат жизни человека.

Азербайджанские народные обычаи, связанные со смертью и похоронами.

День смерти: Умиравший на смертном одре человек - независимо от того, мужчина или женщина, старик или молодой, должен быть повернут лицом в направлении - к «Гибле» (мусульманской святыне).

Умиравшего нельзя одного оставлять в комнате. Рядом с умирающим человеком должна остаться женщина. Находясь рядом нельзя слишком громко плакать, или громко разговаривать.

После того, как человек скончался, ему закрывают глаза, рот, выпрямляют ноги и руку для придания человеку естественного вида. Лицо усопшего покрывают белым покрывалом.

Если смерть наступила ночью, то рядом с ним ставят зажженную свечу. По традиции сразу после смерти труп должен быть обмыт и «очищен».

Во дворе разжигают костер и мужчины садятся вокруг него. Их должно быть нечетное число. Когда все сидят вокруг костра, если проходит с улицы или заходит в круг посторонний человек, то все читают молитву - фатиха.

Усопшего, облачают в саван (кафан) в голом состоянии. Саван состоит из 3 частей и изготавливается из белой бязи или ситца: 1) отрезок ткани для обертывания нижней части тела, 2) рубашка, 3) отрезок ткани, которым оборачивают покойного с головы до ног. Саван обязательно прошивается деревянной иглой. Саван приготавливают для женщины ее муж, а для мужчины жена, один из родственников, или же дети.

Тело погребают исключительно в день смерти. Нельзя выносить его из дома сразу. Трижды гроб поднимают и опускают на место. Уже унося гроб, нельзя оборачиваться назад и смотреть по сторонам. Нельзя и возвращаться с полпути назад. Надо смотреть только лишь вперед и идти тихо. Придя на кладбище гроб, не сразу опускается в могилу. В нескольких метрах от могилы заранее приготавливают специальное место, куда ставится гроб и над изголовьем покойного совершается соответствующий намаз или читается молитва. Если покойный мужчина, то читающий молитву становится непосредственно у изголовья покойного, а если женщина, то в некотором отдалении от нее. Считается неверным, если перед захоронением покойника не прочитана соответствующая молитва, не совершен намаз.

Если умерший человек умер не своей смертью, а покончил с собой, намаз необходим. До совершения намаза Молла положив свою правую руку, на правое плечо покойного, а левую руку на левое плечо, встряхивает его и трижды произносит в ухо покойнику следующие слова: «Слушай, знай и будь, осведомлен» (произнося имя покойного). Затем читает молитву. Могила женщины бывает несколько глубже мужской.

По традиции мусульман не хоронят в гробу, однако в некоторых случаях это бывает дозволено (если труп расчленен или же разлагается). Однако во всех случаях мусульманина должны хоронить в саване, без одежды и посторонних предметов, лицом к восходу солнца (Гибле).

Прежде чем положить тело в могилу, гроб трижды поднимают и опускают. Затем покойника опускают в могилу. Если покойник мужчина, то опуская гроб в третий раз на землю, его устанавливают головой к восходу солнца (Гибле). В могилу покойника опускают широкой стороной. Гроб покойницы ставят лицом к восходу солнца (Гибле) и сразу же опускают в могилу. Чтоб поместить тело, в могилу опускается человек, у которого не должна быть покрыта голова и он должен быть без обуви. Выходить из могилы этот человек должен со стороны ног покойного. Выйдя, он первым должен бросить в могилу пригоршню землю и произнести: «Мы все принадлежим Богу и к Нему возвращаемся».

Бросать землю надо нечетное количество раз. Высота земли над могилой должна быть на 10-12 см выше уровня могилы. После этого могилу поливают водой и бросив на нее 7 пригоршней земли начинают читать молитвы.

Далее, близкие родственники покойного принимают соболезнования. Соболезнования высказываются следующими выражениями: «Упокой душу умершему. Упаси Боже, от каких - либо бед и несчастий, дай Бог здоровья близким, родным». Все возвращаются домой. В эту ночь ночью читают Коран.

Обряд «3-го дня»: Обряд поминания «Третьего дня» является выразителем традиций, связанных с именем Зардушта. Этот день, как отмечено в «Авесте», является днем освобождения души покойного от состояния «безопасности». Этот третий день выражал переход души под опеку солнца.

Обряд «7-го дня»: У Азербайджанцев отношение к цифре «7», обладающей особой мифической семантической особенностью, связано с формированием мышления наших предков. Обретение мифического смысла семантики цифры «7» связано с исторически древним Шумерским, Аккадским мифическим мышлением.

В древних аккадских и эламских писаниях рассказывается о наличии семи отрицательных душ.

На территории Азербайджана проработка мифического образа «7» тянется к III - II тысячелетию до нашей эры.

Обряд «40-го дня»: Уход человека из мира сего, отмечается завершением на 40-й день траурных обрядов, связанных с цифрой «40». В течении 40 дней родные и близкие покойного в траурные дни, как бы постепенно смиряются и в какой-то мере отдаляются от постигшей их потери, от горя. В течение этого времени дух покойного - когда астральное тело отделено от материального, прежде всего, подготавливает себя к этому расставанию. Независимо различные мировоззренческие отношения, связанные с «40-м днем», в мусульманском мире этот траурный день проводится значительно шире, чем предыдущие дни. В этот день на траурные поминки приглашаются все, кто присутствовал в день похорон. А прибывшие на поминки, как бы отдают последнюю дань усопшему.

На северо-востоке Азербайджана в числе траурных обрядов особое место занимает и «**пятьдесят второй день**» со дня смерти. [8; с. 1]

Французские народные обычаи, связанные со смертью и похоронами.

Франция – страна католическая, и в большинстве случаев отпевание умершего происходит в церкви той же веры.

Перед песнопениями произносят слова памяти об умершем, потом предоставляется слово священнику. Во время прощания играет тихая музыка. По просьбе священника самые близкие умершему люди ставят на гроб свечу. Музыка выбирается та, которую любил покойный, и играет она около часа – столько длится обряд.

Также возможно проведение церемонии отпевания в одном из православных храмов Франции.

Особенности церемонии кремации во Франции:

Гроб во время прощания стоит закрытым, после прощания и слов священника тело увозится в помещение для кремации. По французским законам прах не хранится в доме – его оставляют в колумбарии в урне или развеивают над какой-либо местностью, согласно желанию покойного.

Во Франции не существует поминок в русском понимании этого слова. После обряда захоронения или кремации близкие умершему люди собираются в доме его семьи или какого-либо родственника и обедают, общаясь, как это принято во Франции.

Французы любят цветы и на похороны присылают или привозят сложно составленные специальные похоронные венки.

Родственники бросают на гроб не землю, а розы [9; с. 1].

Данная статья отражает отношение разных народов к смерти и похоронам. В работе представлены приметы о смерти, похоронные и поминальные обряды, религиозный подход к похоронам. Среди приведённых примеров есть сходства и различия. Это обусловлено религией, территорией распространения, культурой и идеологией народов. Отношение к смерти-отражение культуры в жизни и в языке того или иного народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. [Архивная копия](#) от 15.01.2008 на [Wayback Machine](#) // [Тверской государственный университет. Критика и семантика](#). Вып. 7, 2004. с. 238-243
2. [Бойс Мэри](#). Зороастрийцы. Верования и обычаи (пер. с англ. яз.), 4 изд. СПб.: [Азбука-классика](#) // Москва, 2003.
3. Гак В. Г., Сопоставительная лексикология // Москва, 1977
4. Лучинина Е. Н. «[Лингвокультурология в системе гуманитарного знания](#)»
5. Пермяков Г. Л. «Основы структурной паремиологии.» // Москва: Наука, 1988. 236с.
6. Реформатский А. А. О сопоставительном методе, «Русский язык в национальной школе» // Москва, № 5, 1962. 52 с.
7. Ярцева В. Н. «Контрастивная грамматика» // Москва, 1981.
8. Похоронные обряды на Руси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (<https://www.culture.ru/materials/142700/pokhoronnye-obryady-na-rusi>)
9. Похоронные обряды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (https://www.azerbaijans.com/content_104)
10. Проводы в последний путь во Франции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (<https://sovetsnik.eu/provody-v-poslednij-put-vo-francii.html>)

Ключевые слова: смерть, похороны, обычай, культура, народ, вера, язык

Açar sözlər: ölüm, dəfn, adət, mədəniyyət, xalq, inanç, dil

Keywords: death, funeral, custom, culture, people, faith, language

Аннотация.

В данной статье, на материале паремиологических единиц, рассмотрен концепт «Смерть» и отношение народов к понятию «смерть» и похоронам. Дана характеристика понятий «**лингвокультурология**», «**сопоставительная лексикология**» и «**паремиология**». Анализ концепта «смерть» осуществлён на примерах из азербайджанского, русского и французского языков. Приведены примеры народных обычаев, связанных со смертью, похоронами, кладбищем.

Linquokulturoloji və müqayisəli aspektlərdə ölüm və dəfn ilə bağlı Azərbaycan, rus və fransız xalqlarının milli adətləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan, rus və fransız dillərinin materialları əsasında “ölüm” konsepti tədqiq edilir. Tədqiqat parəmioloji vahidlər üzərində aparılır. Göstərilən nümunələrdə Azərbaycan, rus və fransız xalqlarında ölüm və dəfn ilə bağlı milli adətlər əks olunub.

Paremioloji vahidlərdə "ölüm" konseptinin geniş yayıldığı müşahidə olunur və verilən nümunələrdə xalqların fərqli xüsusiyyətləri əks olunub.

**National customs of the Azerbaijani, Russian and French peoples related to death and burial
in linguocultural and comparative aspects**

Summary

The article explores the concept of "death" based on materials from the Azerbaijani, Russian and French languages. The research is conducted on paremiological units. These examples reflect the national customs associated with death and burial in the Azerbaijani, Russian and French peoples. The concept of "death" is widespread in paremiological units, and these examples reflect the different characteristics of peoples.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Sevinc Məhərrəmov⁷³
MİLLİ ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏDƏ ŞƏHİDLİK MÖVZUSU
(Müstəqillik dövrü Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı əsasında)

Milli ədəbi düşüncədə ən çox müraciət olunan mövzulardan biri də şəhidlik mövzudur. İstər tarix boyu, istərsə də son dövrlərdə yaşanan hadisələr bu mövzunu Azərbaycan poeziyası, xüsusilə, Müstəqillik Dövrü Azərbaycan poeziyası üçün səciyyəvi bir mövzuya çevirmişdir. Çünki şəhidlik anlayışı özündə vətənpərvərlik, fədakarlıq, humanizm, qəhrəmanlıq, cəsurluq və s. bu kimi yüksək xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Şəhidlik həm də vicdan, qeyrət, namus, ən başlıcası isə iman simvolu olmaqla insan mənəviyyatının məqam və kateqoriyasını müəyyənləşdirən bir keyfiyyətdir. Çünki iman olan qəlbə bütün ali keyfiyyətlər yer tuta bilər.

“Şəhid” sözü ərəb-islam mənşəli olsa da, şəhidlik islama qədər də milli tariximizin şərəfli hadisəsi olub [4]. Bədii söz sənətinin ən mükəmməl ədəbi nümunəsi olan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında da biz bu ali məramın bədii inikasına rast gəlirik. Məsələn, “Qazan xanın evinin yağmalandığı” boyda kafirlərlə savaşa beş yüz oğuz igidinin şəhid olması hadisəsi söylədiklərimizə nümunə ola bilər.

Şəhidlik mövzusu çağdaş poeziyamıza əsasən qanlı 20 Yanvar hadisələrindən sonra daxil oldu [4]. Bu qanlı faciə və ondan sonra baş verən Qarabağ hadisələri söz ustalarımızı öz yaradıcılıqlarında bu mövzuya xüsusi yer verməyə təşviq etdi. Bu mövzuda ilk şeir yazanlar sırasına Xəlil Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Fikrət Qoca, Zəlimxan Yaqub, Qabil, Məmməd Aslan və digər sənətkarlarımızı daxil etmək mümkündür.

20 Yanvar faciəsi və bu faciədə şəhid olmuş qəhrəman oğul və qızlarımız haqqında yazılmış əsərlər haqqında danışanda ilk ağılıma xalq şairi Qabilin “Mərsiyyə”si gəlir. Şair 20 Yanvar faciəsində yaşadığımız, şahidi olduğumuz faciəni Kərbəla müsibətinə bənzədir [5]. Şeirinin adı bizə hər şeyi deyir, şair sanki burda bir xalqın faciəsinə mərsiyyə deyir.

Gecəni atəş ilə qırmızı dan eylədilər,
Xalqımı-millətimi gülləbaran eylədilər.

Bu faciədə neçə-neçə uşaqların, gəlinlərin, qızların, oğulların vətənin müstəqilliyi uğrunda öldüyünü bildirir. Sonradan sanki, şair öz səhvini düzəldir, vətən uğrunda canından keçənlərin ölmədiyini, şanlı şəhidlik zirvəsinə ucaldığını, bu zirvəyə ucalanların isə xalqın qəlbində əbədi yaşayacağını bildirir.

Öldü gənc, öldü uşaq, öldü gəlin qızlarımız,
Ölmədi! Şanlı şəhid oldu neçə yüzlərimiz.

Şeirinin sonunu isə Qabil nikbin sonluqla bitirir, vətən övladlarına müraciət edir, tökülən şəhid qanlarının tarix boyu yerdə qalmadığını, bir gün bu tökülən qanların qisasının alınacağına inanır.

Ey Vətən oğlu, Vətən övladı, sil göz yaşını!

Qan haçan yerdə qalıb, tazələ öz yaddaşını!

Bu fikrini isə “Ümid sənədir ancaq” şeirində davam etdirir. Şəhid qəbirlərini gördükcə ürəklərin yandığını, gözlərin yaşla dolduğunu, bu yangının isə yalnız intiqam almaqla sönəcəyini, bu intqamı isə ancaq Azərbaycan əsgərinin alacağına ümid bəslədiyini söyləyir.

Ümid sənədir ancaq,

Azərbaycan əsgəri!

Qabilin “Şəhid anası”, “Şəhid sayılmayır”, şeirləri bu mövzuya fərqli, daha real yanaşılması ilə seçilir. “Şəhid anası” şeirində şair övlad dərdi ilə yanan şəhid analarının müxbir sualları qarşısında tutulub qalmasından, şəhid anası qarşısında bütün el-oba baş əyməli olduğu halda şəhid anasının minnətdarlıq nitqi söyləməsindən qeyzlənir.

Sənə baş əyincə bu el, bu diyar,

Sən kimə təşəkkür edirsən, kimə?

“Şəhid sayılmayır” şeirində isə şair gün vurmada, don vurmada, hazırlıq zamanı dünyadan köçən əsgərlərin şəhid sayılmadığını, evlərinə tabutla dönan əsgərlərə şəhid deyilməməsi, öldü deyilməsini böyük kədər hissi ilə qeyd edir.

Şəhid oldu-demir,

Öldü!-deyirik,

Tabutu hörmətlə

Gəldi deyirik.

Qanlı Yanvarın ertəsi günü hətta ölümdən belə çəkinmədən adam arasında rus generalının üzünə tüpürmüş Bəxtiyar Vahabzadə elə həmin gün yazdığı “Şəhidlər” şeirində şəhidliyin həm ictimai-fəlsəfi, həm də mənəvi-insani mənasını ifadə edə bilmişdir. [6]

O qanlı gecədə tankların qabağına əliyalın çıxan qəhrəman oğul və qızlarımız bir yumruğa dönmüş, cəsərlə irəliyə çıxmış, zalımların zülmünə bu xalqın baş əyməyəcəyini göstərmişlər.

Zalım öyünməsin zülmələriylə,
Min bir böhtanıyla, min bir şəriylə.
Həqiqət uğrunda ölümləriylə,
Ölümü kamına çəkdi Şəhidlər..

⁷³ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. sevinc.meherremova1998@gmail.com

“Şəhid anası” şeirində şəhid anasının “Şəhid anası”yam deyərək imkansızlıq ucbatından məmurun qarşısında əyilməsini, ondan yardım istəməsini, ancaq bu nalənin kilidlənmiş daş ürəklərə təsir etməməsini şair dərin kədər hissilə təsvir edir.

-Şəhid anasıyam, mənə rəhm elə!
O, hələ bilmir ki, açar bildiyi
Düşmür kilidlənmiş daş ürəklərə.

“Şəhid məzarları” şeirində şair müstəqilliyə gedən yolun çətinliklərlə dolu olduğunu, bu yolda minlərlə şəhid verdiyimizi, bu şəhid məzarlarının düşməne qənim kimi vətənin köksündə vüqarla dayandığını vurğulayır.

Şəhid məzarları...

Düşməni qənimini,

Vətənin köksündə vüqarla durub.

Lazım olanda vətənin bir qarış torpağı üçün canından keçməyə hazır olan şəhidlərin gənc nəsle nümunə olduğunu, onların yolunu davam etdirməyin vacibliyini vurğulayır. 44 gün davam edən və zəfərlə başa çatan müharibədə də biz qəhrəman oğullarımızın şəhidlərin qanını yerdə qoymadığının, vətən torpağı üçün gözlərini qırpmadan canından keçdiklərinin şahidi olduq.

Şəhidlər boylanır əsrlər üstədən,

Dolanır zamanə,

Dönür qərinə.

Necə yaşamağın, necə ölməyin,

Təhrini öyrədir nəvələrinə.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında şəhidlik mövzusu xüsusi yer tutur. “Şəhid qanı” şeirində şair 20 Yanvar faciəsinin dəhşətlərindən bəhs edir, o gecə Azərbaycanın qan içində çalxalandığını, yerdən-göydən şəhid qanının axdığını, şəhid qanının dünyanı yandıraraq yaxdığını göstərir.

Qan içində çalxanan Azərbaycan gördürdüm

Yerdən, göydən, dənizdən axırdı şəhid qanı!

Şair şəhid qanının ağır olduğunu “Hər kəs öz əkdini, axırda biçər gedər” deməklə bir gün şəhid qanının qisasının alınacağını, şəhidlərin öz qanları ilə xalqı haqqa doğru aparacaq bir cığır açdığını vurğulayır.

Zaman-zaman bu xalqı haqqa doğru aparar

Yoldu, izdi, naxışdı, cığırda şəhid qanı!

Mirvarid Dilbazının yaradıcılığında ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri də şəhidlik mövzudur. “Şəhidlər qəbristanında” şeirində o, şəhidlər qəbristanını qəhrəmanlıq abidəsi adlandırır.

Qəhrəmanlıq abidəmiz

Ey şəhidlər qəbristanı!

O, şəhid analarının dərdinə şərikin olur, onlarla bir yerdə göz yaşını tökür, amma sonra anlayır ki, qəm dəryasına batmaq, “Dərddən güclü millət” dərddə, qəmə səsləməklə torpaq altında yatan şəhidlərin qisasını almaq mümkün olmayacaq, ağladıqca daha çox əziləcəyik, o anaları ağlamamağa qurban gedən oğulların intiqamını almaq üçün yeni nəsillər, yeni qəhrəman oğullar böyütməyə səsləyir.

Dur! Ağlama! Nəsil böyüt

Əvəz olsun vətəninə

Qurban gedən oğullara!

Mirvarid Dilbazi şəhidləri “azadlıq qurbanları, vətən qəhrəmanları adlandırır.

Rəhmət sizə, ey igidlər!

Ey şəhidlər!

Ey azadlıq qurbanları!

Mirvarid Dilbazi Qarabağın gənc müdafiəçisi şəhid Qorxmaza həsr etdiyi “Qorxmaz” şeirində vətənin dar günündə igid oğullara ehtiyac duyduğunu, Qorxmazın da belə igidlərdən olduğunu, yurda düşməni ayağı dəyməsin deyə adına yaraşar şəkildə vətən torpağını öz köksüylə qoruduğu böyük qürur hissiylə təsvir edilir.

Köksüylə qorudu o, Qarabağı,
Dəyməsin bu yurda düşməni ayağı!

Fikrət Qocanın “Şəhid ruhunun anasına pıçıldadıqları” şeirində şair şəhidin ölməzliyini şəhidin öz dilindən, onun anasına dedikləri vasitəsilə təsvir edir. Şəhid anasını yaxşı, yaman gözlərin qabağında qamətini əyməməyə, vüqarlı dayanmağa səsləyir. Ananın “böyük dərd” adlandırdığı oğul itkisini, şəhid özü üçün ən böyük səadət sayır, bu dünyaya bir də gəlsə yenə “Ana Vətən” uğrunda şəhid olmağı özü üçün ən böyük şərəf hesab edir.

Ana, vətən, “Ana Vətən”

Bir də bu dünyaya gəlsəm,

Sizin üçün bir də şəhid olaram mən.

Nəriman Həsənzadənin “Şəhidlər xiyabanı” adlı şeiri müqəddəs yerdə-Şəhidlər xiyabanında hər kəsi bir anlıq dayanmağa, düşünməyə və “Şəhidlər xiyabanı” adlı bir dünyanın sakinlərinin taleyini dinləməyə səsləyirdi. [7]

Dayanın, Şəhidlər xiyabanıdı,

Yas toya qarışdı, toy yasa burda.

Qızıl qumaşlarda qara xonçalar,

Nişan götürüblər bir qıza burda.

Rəşid Dönməz yaradıcılığında şəhidlik mövzusu qırmızı bir xətt kimi keçir. O, müxtəlif illərdə yazdığı şeirləri toplayaraq “Şəhid andı” adı altında kitab nəşr etdirmişdir. Bu kitaba daxil olan “Mübariz” şeiri Şəhid Mübariz İbrahimova ithaf olunmuşdur. Şeirdə düşmənin ağa kimi ana yurdumuzda gəzməsinə dözə bilməyən, vətənin dərini öz dərini bilən, illərlə düşməne nifət hissiylə yaşayan, gecələr bu düşüncələrin əsirinə çevrilən, fürsət düşən kimi düşməndən intiqam alan, bu yolda şəhid olan Mübariz İbrahimov təsvir olunur. Bu igidin nə qədər bu millət var unudulmayacağı, qəlblərdə yaşayacağı göstərilir.

Sən ey ana yurdun cəsur övladı,

Yazdın tarixlərə Mübariz adı!

Nə qədər bu Vətən, bu millət vardır,

Adın ürəklərdə yaşayacaqdır!

Vətənin müstəqilliyi uğrunda canından keçmiş hər bir şəhidimiz bizim üçün unudulmazdır. Bu millət var olduqca onlar bizim qəlbimizdə yaşayacaqlar və ədəbiyyatımızda daim yad olunacaqlar.

Bu mövzuya nəzəri cəhətdən yanaşaraq bir sıra məsələləri xüsusilə qeyd etmək istərdik. Bildiyimiz kimi müasir ədəbi prosesin başlıca vəzifəsi baş verən hadisələrə çevik şəkildə reaksiya vermək, zamanın, dövrün tələblərinə cavab verən gözəl əsərlər yaratmaq və çağdaş bədii təcrübələr əsasında nəzəriyyəni yeni qaydalarla zənginləşdirməkdən ibarətdir. Bu dediklərimizi nəzərə alaraq belə bir sualla qarşılaşırıq son dövrlər baş verən hadisələr zamanı ədəbiyyatımız öz funksiyasını yerinə yetirə bildimi?

Araşdırmalar zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, ədəbiyyatımız heç də öz funksiyasını yerinə yetirə bilməyib. İstər Tovuz döyüşləri, istərsə də zəfərlə başa çatan II Qarabağ müharibəsi zamanı Şəhid olan qəhrəmanlarımıza həsr olunmuş çox az sayda poeziya nümunələri ilə qarşılaşırıq. Bu mövzuya həsr olunmuş, forma və məzmun cəhətdən dolğun hesab etdiyimiz bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

Leyla Əliyeva iyulun 12-də Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində başlayan erməni tərribatı ilə bağlı şəhid olan hərbiçilərimizə və onların övladlarına şeir həsr etmişdir. Leyla Əliyeva bu şeirdə “Güllələr önündə sipər olublar, Ana torpağımın mərd əsgərləri” deyərək Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlığını tərənnüm etmiş, qələbəyə inamını təsvir etmişdir.

Şair-publisist Elxan Yurdoğlu “Haqqınızı halal edin, şəhidlər” şerini II Qarabağ müharibəsi zamanı şəhid olan igidlərimizə həsr etmişdir. “ Bayraq kölgəsində olan şəhid məzarı”ndan daha müqəddəs bir yer tanımadığını vurğulamışdır.

Poeziyanın yaddaşında şəhidlik mövzusu daim yaşayır və bu gün Azərbaycan şairləri milli-tarixi yaddaşımıza yeni səhifələr bəxş etməlidirlər ki, vətənin azadlığı uğrunda canından keçən şəhidlərimiz daim yad olunsun, onların qəhrəmanlıqları gələcək nəsillərə ötürülsün.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qabil, Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s.
2. Mirvarid D. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider, 2004, 280 s.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (şeirlər). Bakı: Öndər, 2004, 328 s.

İnternet resursları:

4. <http://www.xalqcebhəsi.az/news/literature/32894.html>
5. <https://m.modern.az/az/news/112921/qabilin-muamlesteqillik-doumlvruml-poeziyasi>
6. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/13435>
7. <https://medeniyyet.az/page/news/621/-20-Yanvar-heyatın-guzgusunda.html?lang=en>

Açar sözlər: şəhid, şəhidlik, müstəqillik, Qarabağ, 20 Yanvar, vətən

Key words: martyr, martyrdom, independence, Karabakh, 20th January, homeland

Ключевые слова: замученный, мученичество, Карабах, 20 января, родная страна

Milli ədəbi düşüncədə şəhidlik mövzusu

(Müstəqillik dövrü Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı əsasında)

Xülasə

Biz bu məqalədə çalışdıq ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı əsasında ədəbiyyatımızda müraciət olunan “Şəhidlik” mövzusunun yenidən tədqiq edək və bu mövzu haqqında öz fikirlərimizi qeyd edək. İlk növbədə “Şəhid” sözünün mənşəyini araşdırdıq, daha sonra isə “Şəhid və şəhidlik” mövzusunun ədəbiyyatımıza ilk daxil olduğu dövrləri nəzərdən keçirdik. Bu mövzunun ədəbiyyatımızda tutduğu yeri müəyyənləşdirməyə çalışdıq. Belə nəticəyə gəldik ki, tarix boyu başı bəlalər çəkmiş, şəhidlər vermiş bir xalq olaraq bu mövzu ədəbiyyatımızda söz ustalarımızın ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri olmuşdur. 1990-cı ildən başlayaraq ədəbiyyatımızda şəhidlik mövzusunun demək olar ki, hər bir sənətkarın yaradıcılığında rast gəlinir. Biz də məqaləmizdə müxtəlif söz sənətkarlarının bu mövzu ilə bağlı fikirlərini təhlil etməyə çalışdıq.

The subject of martyrdom in national literary thought

(The period of independence is based on the works of Azerbaijani poets)

Summary

In this article, we have tried to re-examine the theme of "Martyrdom" in the literature of Azerbaijani poets of the independence period, and it is necessary to express our views on this topic. For the first time we studied the origin of the word "martyr", then we studied the periods when the topic "Martyr and martyrdom" first entered our literature. We have not tried to determine the place of this topic in our literature. We have come to the conclusion that, as a nation that has suffered and suffered martyrs throughout history, this topic has been one of the most frequently addressed in our literature. The subject of martyrdom has been

found in the literature of almost every artist since 1990. In our article, we also tried to analyze the research of various word artists on this topic.

**Тема мученичества в отечественной литературной мысли
(Период независимости по произведениям азербайджанских поэтов)**

Резюме

В этой статье мы попытались заново рассмотреть тему «Мученичество», которая затрагивается в нашей литературе на основе произведений азербайджанских поэтов периода независимости, и высказать свои взгляды на эту тему. Прежде всего, мы рассмотрели происхождение слова «мученик», а затем мы рассмотрели периоды, когда тема «мученик и мученичество» впервые вошла в нашу литературу. Мы постарались определить место этой темы в нашей литературе. Мы пришли к выводу, что как нация, страдавшая и страдавшая мучениками на протяжении всей истории, эта тема была одной из наиболее часто затрагиваемых в нашей литературе. С 1990 года тема мученичества в нашей литературе присутствует в творчестве практически каждого художника. В нашей статье мы также попытались проанализировать взгляды различных художников слова на эту тему.

Elmi rəhbər: dos. Aytac Zeynalova

Translation is the expression in the target language of what has been expressed in another, source language, preserving semantic and stylistic equivalences. A good translation is one that carries all the ideas of the original as well as its structural and cultural features. The problems of conveying of stylistic peculiarities of lexical and grammatical phenomena have always been studied together with various lexical and grammatical problems of translation. Transformation stylistic devices in translation requires a creative approach and skill from the translator in order to value the device used in the text from the point of view of its stylistic color in the text, and also his mastery to compare the functions of these devices in the source and target languages.

The meaning of sense of any language unit is indivisibly connected with the emotional color. While translating a word, word combination or a grammatical phenomenon, it is necessary to settle the problem what feeling and emotions are connected with the meaning or sense of these language units. Even the lack of emotional color is stylistically of great importance, because it is an indication of the fact that the given word or grammatical phenomenon is emotionally neutral and this neutral emotional color must be preserved in translation.

As it is known, the adequate translation conveys not only the sense, but also the expressive-stylistic peculiarities of the original. Therefore, the problem of conveying of stylistic peculiarities of lexical and grammatical phenomena has always been studied together with various lexical and grammatical problems of translation.

Nevertheless, in this practical work the translators face problems which may be called stylistically in essence. We speak of those cases when various expressive means are intentionally used to make the text more striking and emotional, to make it impress the reader more from the emotional point of view. This goal may be achieved by using lexical expressive means, as well as stylistic devices, by means of special combination of phrases and sentences, i.e. by using syntactical stylistic devices and expressive means. Each of these devices aimed at making the text stylistically colored obliges the translator to turn to a number of special methods for solving them. Moreover, the translator very often encounters difficulties connected with the problem that the source language text belongs to a definite speech style. Stylistic idiosyncrasy of certain genres in different languages does not coincide. The translator should know the main cases of such incidences and be familiar with general principles of translation of texts belonging to various genres.

Thus, stylistic problems of translation include three main group of issues: lexica-stylistic, grammatical-stylistic problems and problems connected with the stylistic peculiarities of various genres.

Differentiation of lexical and grammatical means used to achieve a certain stylistic effect does not mean that have been separated by an insurmountable barrier. Identical emotion background may be created by various stylistic devices. The task of the translator, first and foremost is to convey this background by an adequate one, but not to copy or imitate the stylistic devices of the original, which is sometimes very impossible.

While conveying stylistic peculiarities of the original the translator very often is obliged to substitute lexical expressive means by grammatical ones and vice-versa. The heroine of the novel "Vanity Fair" by W.M. Thackeray describes the ignorance of Sir Pitt. *Crawley like this: "Serve him right", said Sir Pitt "him and his family has been cheating me on that farm these hundred and fifty years". Sir Pitt might have said, he and his family to be sure; but rich baronets do not need to be careful about grammar as poor governess must be.*

All the irony expressed in this extract is based on the wrong use of the form of third person of the pronoun by Sir Pitt. Attempts to convey this wrong use in Russian or Azerbaijani grammar, i.e. by distorting the pronouns *он, о* or by any other grammatical forms is perhaps impossible. The best way to convey the non-literary speech of Sir Pitt is by means of lexical units. In one of Russian of this extract we read:

«Он со своей семейкой облапошивал меня на этой ферме целых полтора года. Сэр Питт не мог бы, конечно, выразиться поделикатнее; но богатым баронетам не приходится особенно стесняться на счет стиля, не, то, что нам, бедным гувернанткам».

However, the translator should always strive to convey adequately all colors of the source language text by using all methods and means which have been worked out by the theory and practice of translation.

Before beginning to study the ways how to convey the separate stylistic devices in translation it is necessary to focus attention on idiosyncrasies of the original language of all kinds, pun and zeugma which are based on compensation as a principle, which may serve a good example of a special type of contextual substitution. The translator must well know the essence of this method and use it skillfully depending on the nature of expressive means conveyable in translation.

Very often expressive means and stylistic devices of the source language text do not yield in translation by means of the same figures of speech. In reality such stylistic idiosyncrasies maybe considered untranslatable. We may refer to them most of all, diversions from the norms the interaction of meanings of homonyms, devices based on the formal aspect of English words, etc. In number of cases, the translator appeals to contextual substitution of the expressive means, but seldom has this method also occurred to be useless.

It does not mean that the translator cannot convey such stylistic devices with the recourse of the target language. To overcome these difficulties the translator may always turn to the method of compensation. The essence of this method is that when the

⁷⁴ Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimləri
mehriban.mehdiyev@gmail.com ulka.huseyn1011@mail.ru

translations suffer “losses” in conveying expressiveness the translator tries to compensate “these losses” by creating here or somewhere an identical means of the same stylistic value. Thus, a certain extract of the target language text begins to correspond to the source language text from stylistic point of view wholly. It is necessary to bear in mind that the translator should better provide the stylistic equality in translation than to preserve the stylistic device in the exact place. If the source language text abounds with stylistic device like pun, zeugma and others, then the target language text must possess stylistic device of the same nature. If in some places the translator is unable to convey these stylistic devices with identical stylistic devices, he must compensate these “losses” by creating identical stylistic devices somewhere nearby in the target language if possible. Of course, the translator should turn to the method of compensation only in those cases when he is sure that not any other device is helpful to convey the stylistic idiosyncrasies of the source language text in the target language text. However, it is necessary for the translator to know the essence of this method and be able to make use of it.

For example, the hero of Ch. Dickens` novel “David Copperfield” speaks of the first days of his stay at his eccentric aunt`s like this: *On the other day, still bundled up in my curious habiliments, I sat counting the time.*

The word *habiliment* is a lofty synonym of the word *dress*. This word is much stronger than the Russian word *одевание* moreover; the latter may have the same scornful tint which does not correspond the expressive color of the original. Translators A.Krivtsova and E.Lann decided to compensate the loss of this loftiness by using in the translation a verb much loftier than the noun used in the original, i.e. *облачаться*: *Я сидел, облаченный в свой странный костюм.*

Phonetic form of possible Russian or Azerbaijani contextual correspondence of the English word exactly is very simple, and, therefore and if not be distorted in speech, but in this case it is not so important for us to translate the word exactly which even not of great significance in the text, but used only to show that Peggotty mispronounces difficult words. Consequently we can do without the precise translation of exactly and compensate this “loss” by using quite a different word which would be easy for an illiterate man to mispronounce from the point of view of the source language text. In Russian translation of A. Krivtsova and E.Lann it has been conveyed like this:

«Может быть я должна была это сделать, но китагорически, на языке Пегготти это всегда означало «категорически», - не могла собраться с духом».

Some peculiarities of the colloquial English language are impossible to convey without the application of compensation, for example, addition and omission of vowels or consonants which are very characteristic in speeches of illiterate Englishmen, absence of agreement between the subject and predicate or any other violation of the grammar rule.

Sometimes compensation is very easily conveyed. For example, in B. Shaw`s Pygmalion Eliza says: I nothing to you – not so much as them slippers. Higgins checks her: “Those slippers”. It is very difficult to make these two words (them-those) place each other in the Russian language. But this “loss” can be easily compensated by the irregular form of the possessive case *туфли*. Thus, in Russian translation Eliza says: *Я для вас ничто, хуже вот этих туфель,* and Higgins checks her: “*туфель*”, and in this way the problem is solved.

As it is seen from the afore-said, the method of compensation is one of the types of contextual substitutions. The main difference of such contextual substitution from other types of substitution. Is that contextual substitution is often used quite in a different place of the translation. In this case substitution is used not only to convey a concrete expressive element or stylistic device, but to preserve the stylistic color inherent to the original. If this goal is achieved in translation, separate “losses” while conveying various expressive means and devices will be insignificant for the adequateness of translation as a whole.

The English simile “as old as the hills” is usually translated into Russian as *старо как мир*. But Ch. Dickens uses this simile in his novel “David Copperfield” in a prolonged metaphor: *Little panes of glass and quainter little windows though as old as the hills, were as pure as any snow that ever fell upon the hills.*

If to translate it like: *все эти причудливые оконца были стары, как мир*, what to do with the second part of the stylistic device? Then we are obliged to accept the literal translation of the simile. Can we say in Russian *старые (or древние) как холмы*? As there is no such an idiom in Russian, “ancientness” of hills is something self-evident. Such a statement in Russian is too general and unconvincing. Then, maybe, to restrict it and say that some concrete local hills are meant? In A.Krivtsova and E.Lann`s translation we read *хотя и были стол же древними, как Кентерберийские холмы, но казались чистыми, как снег, когда-либо эти холмы покрывавший.*

REFERENCES

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. М., 2002. 384 с.
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1985
3. Знаменская Т.А. Стилистика английского языка. Издательство Эдиторал. УРСС, 2005
4. Калмыкова Е.И. «Образность как лингвостилистическая категория в современной научной прозе». М., - Наука, 1979
5. Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. М., 2008. 464 с.
6. Рейман Е.А., Константинова Н.А. «Обороты речи английской научной статьи». Л. Наука, 1978 г.
7. Crystal David. English as a global language. Cambridge University Press. 1997
8. Larson, Mildred, E., Meaning-Based Translation: A Guide to cross Equivalence, England University Press Inc, 1984.
9. Larson, Mildred, E., Meaning-Based Translation: A Guide to cross Equivalence, England University Press Inc, 1984
10. Lesley Jeffrie, Daniel McIntyre. Stylistics. Cambridge University Press. 2010
11. Newmark, P., A Textbook of Translation, New York, Prentice Hall, 1988
12. Marina Lambrou, Peter Stockwell. Contemporary Stylistics. London. 2007
13. Nicolas Coupland. Style: Language Variation and Identity. Cambridge University Press. 2007
14. Nida, Eugene, A. and Taber Charles R., A Framework for the Analysis and Evaluation of the Work of Translation, Richard W. Brislain (ed.): Translation: Application and Research, Paris, University of America Press, 1976

Keywords: translation, lexical, grammatical, transformation, stylistic devices

Ключевые слова: перевод, лексика, грамматика, трансформация, стилистические приемы
Açar sözlər: tərcümə, leksik, qrammatik, transformasiya, stilistik yanaşmalar

Stylistic problems of translation

Summary

This article deals with the stylistic problems of translation. Since translation is a process of constant search for the transfer of a message from the source language into the target language, it is often beset by many problems and difficulties that may be a result of the differences in both languages or differences in the cultures represented by them. Among the linguistic problems touched upon in this paper are some of the semantic and stylistic problems that face any translator of any text. There is also an attempt to shed light on some cultural problems that may be more likely to be encountered and more dangerous. One of the most interesting aspects of translation theory is the problem of transmitting stylistic devices in a perceiving language. The translation of stylistic devices that carry the figurative charge of a work often causes difficulties for translators due to the national characteristics of the stylistic systems of different languages. All linguists emphasize the need to preserve the image of the original in translation, rightly believing that, first of all, the translator should strive to reproduce the function of the method, and not the method itself.

Стилистические проблемы перевода

Резюме

В данной статье рассмотрены стилистические проблемы перевода. Стилистика изучает принципы выбора и использования лексических, грамматических и других языковых средств для передачи мыслей и эмоций в процессе общения. Одним из наиболее интересных аспектов теории перевода является проблема передачи стилистических приемов на воспринимающем языке. Перевод стилистических приемов, несущих образный заряд произведения, часто вызывает затруднения у переводчиков из-за национальных особенностей стилистических систем разных языков. Все лингвисты подчеркивают необходимость сохранения образа оригинала в переводе, справедливо считая, что прежде всего переводчик должен стремиться воспроизвести функцию приема, а не сам прием. Для перевода образного средства необходимо определить его информационное содержание, его семантическую структуру.

Tərcümənin stilistik problemləri

Xülasə

Məqalədə tərcümənin üslub problemlərindən bəhs edilir. Stilistika ünsiyyət prosesində fikir və emosiyaların çatdırılması üçün leksik, qrammatik və digər linqvistik vasitələrin seçilməsi və istifadə edilməsi prinsiplərini öyrənir. Tərcümə nəzəriyyəsinin ən maraqlı tərəflərindən biri tərcümə olunan dilə stilistik vasitələrin ötürülməsi problemdir. Əsərdə istifadə olunan obrazlı üslub vasitələrinin tərcüməsi müxtəlif dillərin üslub sistemlərinin milli xüsusiyyətlərinə görə çox vaxt tərcüməçilər üçün çətinliklər yaradır. Bütün dilçilər tərcümədə orijinalın obrazının qorunub saxlanmasının zəruriliyini vurğulayaraq, haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, ilk növbədə tərcüməçi metodun özünü deyil, metodun funksiyasını gözdən keçirməli, məzmununu, semantik strukturunu müəyyən etməlidirlər.

RƏYÇİ: prof. L.Əhmədova

SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN KOMPONENTLƏRİNİN ƏLAQƏLƏNMƏSİNDƏ BAĞLAYICILARIN ROLU

Dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində bir sıra vasitələrin mühüm rol oynaması haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, məndəki sözlər və cümlələr arasında qrammatik və məntiqi əlaqələr mövcuddur. Sözlər arasında belə əlaqələr olmasa, söz birləşmələri və cümlələr formalaşa bilməz. Cümlələr arasında əlaqə və münasibət olmasa, bu zaman qrammatik, məntiqi cəhətdən formalaşmış mətn də meydana gələ bilməz. Dilçilikdə sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən vasitələri müxtəlif qruplara bölürlər. Bəzi dilçilər sintaktik bütövün təşkilində onun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, semantik qarşılıq və kommunikativ-praqmatik faktorları ön plana çəkərək, sintaktik bütövlərin təşkilində istifadə olunan dil-nitq ünsürlərini prosodik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrə bölürlər. Elmi ədəbiyyatda sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən vasitələri aşağıdakı kimi bölürlər:

- 1) Leksik vasitələr-cümlədəki sözlər arasındakı əlaqə, leksik təkrarlar, sinonim sözlərdən istifadə, əvəzliliklə əvəzetmələr.
- 2) Qrammatik vasitələr-bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər, ədatlar, modal sözlər, qrammatik və qrammatik-leksik şəkilçilər.
- 3) Sintaktik vasitələr-söz sırası, cümlə düzümü, sintaktik təkrarlar, sinonimlik-paralelizm.

Sintaktik bütövlərin tərkibindəki cümlələr mövzu və üslubi cəhətdən bağlı olur. Bunlarla yanaşı, müxtəlif formal vasitələrdən istifadə edərək cümlələr birləşərək, sintaktik bütövləri əmələ gətirir. Nəzərə alsaq ki, ünsiyyət vasitəsi olan dilin lüğət tərkibindəki sözlər həm məna, həm də formaca bir-birinə bağlanmalıdır, onda bəzən yaxın əlaqəli sözlərin, bəzən həmcins üzvlərin, mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirən vasitələrin dildəki rolunu təsəvvür etmiş olarıq. “Dildə belə məntiqi əlaqə yaradan, yəni sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələrdən biri də bağlayıcıdır” [8, 76]. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində morfoloji vasitələr cümlə üzvlərini, mürəkkəb cümlənin komponentlərini, qarışıq tip mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməklə yanaşı, sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə də mühüm rol oynayır. Bütün tabeli və tabesiz bağlayıcılar sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə iştirak edir. Komponentlər arasında semantik əlaqələrin formalaşmasında birləşdirmə (və), qarşılaşdırma (amma, ancaq, lakin, yoxsa), bölüşdürmə (ya, ya da, və ya, gah, gah da), iştirak (həm, həm də, da, də), inkarlıq (nə, nə də), tabelilik bağlayıcıları aydınlaşdırma (ki, belə ki), səbəb (çünki, ona görə ki), şərt (əgər, hərgah, indi ki, madam) bağlayıcıları iştirak edir.

1) Birləşdirmə bağlayıcıları. Birləşdirmə bildiren “və” bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqla yanaşı, həm də sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayır. Müasir Azərbaycan dili mətnlərində birləşdiricilik keyfiyyətinə malik olan bu bağlayıcısı mətn daxilində ayrı-ayrı üzvlərin əlaqəsinə, sözlərin bağlanması xidmət edir. Məsələn: Qızlar qapıları pusa-pusa xeyli gözdilər və Pakizənin xalasıgilə gəldilər. Səs-küylə içəri doluşdular. Pakizənin xalası üstü taxtapuşlu qara donu səliqə ilə süpürmüşdü. Taxtnı üstünə gəbə salınmışdı. Ortaya iri bir sini qoyulmuşdu. Sininin çevrəsi boyu şam düzmuşdülər. Zəfəranlı plovun ətri evə dolmuşdu. Burada “və” bağlayıcı iki cümləni bir-birinə bağlayır. “Və” bağlayıcısı tək sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində deyil, həmçinin cümlənin əvvəlində işlənərək cümlələri bir-birinə bağlamaqla yanaşı, yeri gələndə cümlələri qarşılaşdırır, eyni zamanda sürəklilik, davamlılıq ifadə edir. Canlı danışıq dilini daha çox təmsil edən bədii üslubda, bəzən isə elmi üslubda “və” bağlayıcısı cümlənin əvvəlində işlənir: Turistlər növbə tutmağa çalışdılar. Vəlibəygil onlara qoşuldu. Və aradan on dəqiqə keçməmiş yeni bir turist dəstəsi gəldi. Bu dəstənin rəhbəri də o biri dəstənin rəhbərinin dediklərini təkrar etdi. Ancaq sonda “sifətin gözəlliyini itirməyə qoymur” əvəzinə “arttır” işlətdi.

2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən bağlayıcılardan biri də qarşılaşdırma bağlayıcılarıdır. Bu bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan cümlələrdə bağlayıcıdan əvvəl ifadə olunmuş fikirlə bağlayıcıdan sonra gələn fikir bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. “Ancaq” bağlayıcısının mikroməndə işlənmə yeri sabitdir. Ən çox iki cümlə arasında qarşılıq-ziddiyyət məqamında işlənərək mühüm sintaktik-semantik funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn: Bir neçə dəqiqədən sonra Allahyarın atının ayaq tappılıqları evdən uzaqlaşdı. Molla Sadıq pəncərə qarşısında dayanıb, xeyli kəndi dinlədi. İtlərin hürüb-hürmədiyi, adamların duyuyq düşüb hay-haray salıb-salmadıqlarını bilmək istədi. Ancaq gecə böcəklərinin cırıltısı və Kürün uğultusundan başqa heç nə eşitmədi. Qapını möhkəmcə bağlayıb otaqda gəzindi. Onun təsbehinin iri, sarı kəhrəba muncuqları gecəyarısına qədər şaqqıldadı. Bu sintaktik bütövde Molla Sadığın Allahyarın getməsindən kiminsə xəbər tutub-tutmadığını öyrənmək istəməsi, amma böcəklərin səsndən başqa heç nə eşitməməsi qarşılaşdırılır.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları mürəkkəb cümlə komponentlərinin, sintaktik bütövlərin əlaqə və bağlanması mühüm rol oynayır, qarşılıqlı ziddiyyət, güzəşt, gözənilməz situasiyalar, şərt, sükut, tərəddüd, psixoloji vəziyyət və zaman anlayışlarını üzə çıxarır.

3) İştirak bağlayıcıları. Sintaktik bütövlərin qurulmasında iştirak bildiren “həm”, “həm də”, “hətta”, “özü də” və s. bağlayıcıların da xüsusi rolu var. Bu bağlayıcıların əsas funksiyası birləşdirdikləri tərəfləri sadəcə sadalamaqla bitmir, eyni zamanda iştirak məzmunu da bildirir [6, 271].

İştirak bildiren bağlayıcılar mətnin bağlılığına bir neçə cəhətdən xidmət edir. “Həm”, “həm də” bağlayıcıları təkrarlanaraq mətnin sadə cümlələrdəki həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin struktur komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirir. Mətnin texniki təşkili zamanı bəzən bu bağlayıcının birinci tərəfinin işlədilməsinə ehtiyac duyulmur. Bu zaman bağlayıcının ikinci tərəfi cümlələri bir-birinə bağlayır: Həmayıl üç ayın gəlini idi. Hələ əri evinə, çiraqlıların qayda-qanununa isinişməmişdi. İndi də araya dava düşmüşdü. Səngərin bir tərəfində qardaşları, əmisi uşaqları marığa yatmışdılar, o biri tərəfində isə əri və

⁷⁵ BDU-nun magistrantı

qayınları. Bilmirdi neyləsin. Bir gün də keçdi. Səngərdən səs-səmir gəlmədi. Həmayılın ürəyinə damdı ki, atışanların gülləsi qurtarıb. Həm də neçə gündü acdılar, onlara yemək-İçmək aparın yoxdur. Əslində heç kəs irəli çıxıb bilmirdi. Çıraqlılardan biri tərəninin döşündə görünən kimi Alqazaxlılar gülləyə basırdı, Alqazaxlılar görünəndə Çıraqlılar. Bu sintaktik bütövə “həm də” bağlayıcısının birinci tərəfi işlədilməmişdir. “Da”, “də” iştirak bağlayıcısı da sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində əsas göstəricilərdəndir. Bu bağlayıcının köməyi ilə sintaktik bütövlərdə zəncirvari fikirlər ardıcıl şəkildə davam edir. Bu bağlayıcılar həmcins üzvlərarasında daha çox istifadə olunur. Aşağıdakı cümlədə “da” və “də” bağlayıcıları həmcins üzvlər arasında işlənərək sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edib:

Kişi birdən-birə sirkələnib titrədi. Beyninə qan sıxırdı. Gözü heç nə görmədi. Dünya başına hərləndi. Kür də, meşə də, sahiləki evlər də, cigirlər də fırlanıb gözünün önündən keçdi. Tətiyi çəkdi. Dalbadal güllə şaqıldadı. Atlar kişnədi. Kazakın ikisi də, yəhər də ləngərlədi. İştirak bildiren “özü də” bağlayıcısı sintaktik bütövlərdə qoşulma əlaqəsi yaradır və deyilmiş fikri dəqiqləşdirici məlumatla tamamlayır. Əfqan Abdullayev yazır ki, “özü də” mürəkkəb bağlayıcısı Azərbaycan dili mətnlərində daha çox parsel-cümlələrdə müşahidə olunur. Parsel konstruksiyaların ikinci hissəsini-ayrılan hissəsini təşkil edir. Bu zaman formalaşan mətnlər postpozisiyada reallaşır [2, 140].

Bu bağlayıcının iştirak etdiyi cümlələrdə, əsasən, xəbər ellipsisə uğrayır, cümlə quruluşca yarımçıq olur. Məsələn: Bu gün hər şey həll olunmalı idi. Özü də təkbətək, qabaq-qabağa. Cahandar ağa onu çox axtarmışdı. Neçə dəfə adam yollayıb, Allahyarın yerini öyrənmək istəmişdi. O isə yoxa çıxmışdı.

4) Bölüşdürmə bağlayıcıları. Sintaktik bütövlərin daxilində daha çox işlənən və komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcılar “gah”, “gah da”, “ya”, “ya da” bölgü bildiren bağlayıcılardır. Bölüşdürmə bağlayıcıları sintaktik bütövlərin daxilində müxtəlif məqamlarda işləyə bilər. Bu bağlayıcılar mətnədə tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, fikir və hadisələrin bölünməsinə xidmət edir, həmcins üzvləri bir-biri ilə bağlayır, tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibində komponentləri əlaqələndirir:

İynələr suda üzümə başladı. Qızların nəfəsi suya toxunduqca iynələrin gah biri qaçır, o biri qovur, gah da, əksinə, qaçan dayanır, qovan qaçır. Qızlar öz ürəklərində belə hesab edirdilər ki, əgər iynələr birləşsə, demək, oğlanla qız görüşəcək və evlənəcəklər. “Ya”, “ya da” bağlayıcıları mətn daxilində həmcins üzvlərin bağlanması, paralel komponentləri əlaqələndirməkdə, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamaqda mühüm rol oynayır. Bunlarla yanaşı “ya” bölüşdürmə bağlayıcısı mətni yekunlaşdıraraq, nəticə məzmununu da bildirir:

Mən bu gündən buradan uzaqlaşacağam. Daha burada qalmaq mənim üçün mümkün deyil. Baş götürüb diyar badiyar gəzib, bu vəhşilərin əməllərinə xalqın diqqətini döndərəcəyəm. Ya məramıma çataram, ya da bir yerdə ölüb qalaram.

5) İnkər bağlayıcıları. Semantik cəhətdən inkarlıq bildiren “nə”, “nə də” bağlayıcıları təyini söz birləşmələri arasındakı sözləri, sadə cümlənin tərkibindəki həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Aşağıdakı cümlədə “nə” inkarlıq bağlayıcısı həmcins üzvlər arasında işlənmişdir:

Cahandar ağa bacısının cənazəsini özü götürdü, qəbrə ilk torpağı özü tökdü, kişilərdən biri qəbrin üstündə Quran oxumağa başlayanda kənara çəkildi. Nə cənazə qaldırılanda, nə qəbristanlıqda, nə evdə, nə də ehsan yerində bir kəlmə danışmadı. Başsağlığı verənlərə belə heç nə demədi. Burada “nə” bağlayıcısı sadə cümlənin tərkibindəki həmcins üzvləri bir-birinə bağlamışdır. Tabesizlik bağlayıcıları kimi tabelilik bağlayıcıları da sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə mühüm rol oynayır. Mətnədə işlənən baş və budaq cümlənin bir-birinə bağlanması tabelilik bağlayıcılarının köməyinə ehtiyac duyulur. Bu bağlayıcılar vasitəsi ilə bağlanan tərəflər heç vaxt bərabər hüquqlu olmur. Mətnin baş cümləsi ilə budaq cümləsi arasında “ki”, “belə ki”, “çünki”, “ona görə ki” və s. bağlayıcılar iştirak edir. Bunlar bir cümləni başqa bir cümləyə bağlamaqla tabelilik münasibəti yaradır. Biri tabe, digəri isə tabe edən cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. Tabelilik bağlayıcılarından daha fəal işləneni “ki” və “belə ki” bağlayıcılarıdır. Bu bağlayıcılar budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması mühüm rol oynayır. “Ki” bağlayıcısının işləndiyi məqamlar çoxdur. Sintaktik bütövlərin tərkibində şərt və dərəcə budaq cümlələrində işlənmiş ki bağlayıcılarına rast gəlirik. “Ki” bağlayıcısı sintaktik bütövlərin daha çox son cümləsində işlənərək fikri aydınlaşdırır:

Arvad onun başını sinəsinə sıxdı. Qönçə xanım hiçqırdı, uşaq kimi içini çəkdi. Qayımanasının iri əli onun başını xeyli sığalladı, saçını tumarladı. Qönçə hiss etdi ki, qayımanası da titrəyir. Qəhər boğduğundan dinə bilmədi.

“Ki” bağlayıcısı sintaktik bütövlərin daxilində tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik bütövlərin daxilində tamamlıq budaq cümlələri daha çox işlənir. Bu tamamlıq budaq cümləsinin genişləndirmə, izahedicilik keyfiyyətinin qabarıq olması ilə əlaqəlidir. Ona görə də tamamlıq budaq cümləsi sintaktik bütövlərin tərkibində ən çəvik, yəni müxtəlif vəziyyətlərdə işləyə bilən budaq cümlə növüdür:

Əsrəf heç nə soruşmasa da, anasının ürəyindən keçənləri duyurdu. Oğlunun atasının hərəkətlərindən razı qalmadığını Zərnigar xanım da hiss edirdi. Ancaq istəmədi ki, ata ilə kiçik oğlunun da arası açılsın, üz-göz olsunlar. Şamxal da, Güləsər də dinmədi. Salatın heç nəyə qarışmırdı. “Çünki” bağlayıcısı mətnlərdə fəal işlənen bağlayıcılardan biri olub, tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağladığı kimi, mətnin komponentlərini də əlaqələndirir. Eyni zamanda çünki bağlayıcısı sintaktik bütövlərin tərkibində təkrar mövqeyində də işlənir, özünə xas olan səbəb məzmununu daha da qüvvətləndirir:

Mürsəl gülümsədi, çünki bu yerdə gülümsəməmək mümkün deyildi. Çünki neçə-neçə illər idi ki, onlar hər dəfə üz-üzə oturanda professor bu söhbəti mütləq başlayırdı. Çünki professor Əbdüləli Cümşüdoğunun kəndin məscidi ilə davası çoxdanın davası idi. Bağlayıcıların bura qədər qeyd etdiyimiz funksiyalarından əlavə, onların sintaktik bütövlər arasında əsas əlaqə vasitəsi olduğunu da qeyd etməliyik. “Belə ki”, “və”, “amma”, “ancaq”, “lakin”, “fəqət”, “həm də” bağlayıcıları mətn daxili əlaqələrlə yanaşı, mətnlərin başlaması üçün də zəmin rolunu oynayır. Bu bağlayıcılar başqa bir funksiyanı da yerinə yetirmiş olurlar. Bu zaman bağlayıcılar mətn daxili komponentləri deyil, mürəkkəb sintaktik bütövlərin özlərini də bir-birinə bağlayaraq böyük mətnlərin

yanmasına səbəb olurlar. Eyni zamanda bu bağlayıcılar bütövlükdə müəllif fikrinin açılmasına kömək edirlər. Bağlayıcıların cümlənin əvvəlində işlənmə məqamını Ə.Cavadov belə izah edir: “İkinci dərəcəli üzvlərin ifadə edə bilmədiyə mənə münasibətləri bağlayıcılarla ifadə edilir. Buna görə də mərkəzi cümlə ilə iahedici cümlələr arasındkı qarşılıq, bölüşdürmə, səbəb kimi münasibətlər bağlayıcılarla yaranır. Bu zaman bağlayıcı bütün üzvlərdən əvvəl işlənir” [4, 108].

Nəticə. Mətnin əsas vahidlərindən biri olan sintaktik bütövlərdə diqqətimizi çəkən əsas məsələlərdən biri də onun komponentlərinin əlaqələnməsi məsələsidir. Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr iştirak edir. Sintaktik bütövlərin tərkibindəki cümlələrin əlaqələnməsində morfoloji vasitə olan bağlayıcıların rolu böyükdür. Belə ki, tabeli və tabelsiz bağlayıcılar sintaktik bütövlərin tərkibində işlənərək komponentlərin əlaqələnməsində mühüm rol oynayır. Bağlayıcılar daha çox həmcins üzvlər, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, qarışıq tip mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlənərək sintaktik bütövlərə müxtəlif çalarlıq qatır. Bağlayıcıların sintaktik bütövlərin tərkibində işlənməsi bir-birinə tam şəkildə bağlanan cümlələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, tam formalaşmış sintaktik bütövlər meydana gəlir. Sintaktik bütövlərin əvvəlində, cümlələr arasında və sonuncu cümlədə işlənən bağlayıcılar sintaktik bütövə sürəklilik, izahedicilik, hadisələrin bölünməsi, inkarlıq, ziddiyyət kimi çalarlıqlar verir və sintaktik bütövü özündən əvvəlki və sonrakı sintaktik bütövlə bağlayır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998, 190 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 356 s.
3. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974
4. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977, 111 s.
5. Ələkbərova N. Sintaktik bütövün təşkilində bağlayıcıların rolu. Bakı, 2014
6. Həsənova E. Müxtəlif sintaktik konstruksiyaların formalaşmasında bağlayıcıların rolu. Bakı, 1987
7. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2002, 229 s.
8. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002, 184 s.
9. Rəsulzadə X. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu. Bakı, 2012

Açar sözlər: mətn, sintaktik bütöv, əlaqə, bağlayıcı, morfoloji vasitələr

Key words: Text, syntactic whole, connection, connective, morphological means

Ключевые слова: текст, синтаксическая целостность, соединение, связующее, морфологические средства

Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların rolu

X ü l a s ə

Məqalədə sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayan morfoloji vasitələrdən bəhs edilmişdir. Sintaktik bütövlərin tərkibində işlənən əsas morfoloji vasitələrdən birinin bağlayıcılar olması qeyd edilmişdir. Bağlayıcıların hər iki növü-tabelilik və tabelsizlik bağlayıcılarının işlənmə məqamları, onların sintaktik bütövün formalaşmasında oynadığı rol qeyd edilmişdir. Bağlayıcılar sintaktik bütövlərin tərkibində işlənərək müxtəlif çalarlıqlar-ziddiyyət, iştirak, inkarlıq, bölüşdürmə, birləşdirmə, səbəb, aydınlaşdırma, şərt bildirdiyi kimi, həm də sintaktik bütövlərin ilk cümləsinin əvvəlində işlənərək özündən əvvəlki sintaktik bütövlə əlaqə yaradıb, böyük makromətnlərin yaranmasına səbəb olur. Bunlarla yanaşı, bağlayıcıların sintaktik bütövlərin daxilində işlənməsi sintaktik bütövlərin tərkibində işlənmiş cümlələrin bir-birinə qırılmaz əlaqə ilə bağlanmasına gətirib çıxarmışdır.

The role of connectors in the connection of components of syntactic units

Summary

The article discusses morphological means that play an important role in linking the components of syntactic units. It is noted that one of the main morphological tools used in syntactic units is connectors. It is used in the context of various shades-contradiction, participation, negation, division, unification, cause, clarification, condition, as well as at the beginning of the first sentence of syntactic units. The development of syntactic units has led to the unbreakable connection of the developed sentences.

Роль союзов в при соединении компонентов синтаксических целых

Резюме

В статье рассматриваются морфологические средства, играющие важную роль в при соединении компонентов синтаксических целых. Отмечено, что одним из основных морфологических средств, используемых в синтаксических целых, являются союзы. Отмечены оба типа союзов-подчинение и неповиновение развитие сщюзов, их роль в формировании синтаксической целостности. Союзы разрабатываются исоставе синтаксических целых различных оттенков –противоречия, соучастия, отрицания, деления, объединения, причины, уточнения, условия, а также в начале первого предложения синтаксических целых, создавая связь с предыдущим синтаксисом, образовывать большие макротексты. Развитие синтаксических целыхпривело к неразрывной связи развернутых предложений.

Rəyçi: dos. F.Əlizadə

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANIN LİNGVOSTATİSTİK TƏHLİLİ

«Dədə Qorqud» dastanı ingilis dilinə görkəmli türk alimi, professor Fəruk Sümer, Ankaranın ingilis ədəbiyyatı professoru Əhməd Uysal və Texas Universitetinin ingilis dili müəllimi Varren Valker tərəfindən tərcümə edilib. Dastanın əsas iştirakçıları Oğuz qəbilələridir. Oğuz və türkmən qəbilələri hələ VI-VII əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycana gəlir, yerli əhali ilə qaynayıb qarışır, həmişəlik burada qalırdılar. «Dədə Qorqud» dastanlarında iştirak edən oğuzlar artıq bu dövrlərdə azərbaycanlıların etnik tərkibinə daxil olmuş və Azərbaycan xalqının müəyyən hissəsinə çevrilmiş oğuzlardır.

Oğuz qəhrəmanları, Dədə Qorqud haqqında türkdilli xalqlar içərisində çoxlu rəvayətlər yayılmışdır. Bunlar geniş mənada «Oğuznamə» adlanır. «Kitabi Dədə Qorqud»un hər bir boyunun sonunda Qorqud gəlib oğuznamə qoşur. «Oğuznamə» türkdilli xalqların qədim müştərk yaradıcılığıdır. Dastanı diqqətlə oxuyanda aydın olur ki, burada əhali ən çox köçəri həyat keçirir, maldarlıqla məşğul olmuş.

Ona görə də köçəri patriarxal həyat sürən insanların həyatı, mübarizəsi, məişəti, adət və ənənəsi və dünyagörüşü dastanda əsas yer tutmaqdadır.

Bununla yanaşı, burada vətənpərvərlik, qonaqpərvərlik, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara hörmət, mübarizlik, düşmənlərə nifrət, qəhrəmanlıq və s. kimi gözəl bəşəri hisslər də ifadə edilmişdir.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanları nəzm və nəsr hissələrindən ibarətdir. Dastanda deyilir: «Dədəm Qorqud gəldi, boy boyladı, söy söylədi, bu Oğuznaməyi düzdü, qoşdu, belə dedi».

Burada «boy» dastanın nəsr hissəsinə deyilir, həm də dastan mənasında işlənir, «söy» isə dastanın nəzm hissəsidir.

Şübhəsiz, dastanın nəsr hissəsi nağıl edilmiş, nəzm hissəsinə isə ozanlar qopuz çalıb müəyyən hava ilə oxumuşlar. Ona görə də dastanda nəsr və nəzm üzvi surətdə bir-biri ilə bağlıdır, biri digərini tamamlayır.

«Kitabi Dədə Qorqud»dakı 12 boyun hər birində bir qəhrəmanın igidliyi nağıl edilir. Dastanda təsvir edilən qəbilə - tayfanın başında xanlar durur. O, göstərişlər verir, məclislər qurur: oğuz qəhrəmanlarına başçılıq edir və s. Ancaq dastanın əsas qəhrəmanı Qazan xan və başqa igidlərdir. Onlar xarici basqımlara qarşı vuruşur, Vətən, el uğrunda mübarizə aparırlar.

«Dədə Qorqud» dastanının boyları xalq həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Burada yalnız Vətən yolunda mübarizə, müharibə deyil, xalqın məişəti, sevgisi, arzusu, adət-ənənələri və s. ilə əlaqədar mühüm məsələlər də öz bədii əksini tapmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi «Dədə Qorqud» dastanları yazıların hamısını əhatə etmir. Lakin bununla belə, biz «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında yazılmış tədqiqatları da bu zəngin abidənin elmi-tənqidi şərhinin başlanğıcı hesab edirik.

Dədə Qorqud bütün dastanlar boyu iştirak edir. Onun şəxsiyyəti haqqında mübahisələr vardır. Bəzilərinin fikrincə, Dədə Qorqud bu dastanların yaradıcısıdır. Əlbəttə, bu ehtimalı düzgün hesab etmək olmaz. Ona görə ki, Dədə Qorqudun tarixi sima olması haqqında əlimizdə mötəbər bir məlumat yoxdur. Əsas ağlabatan budur ki, dədə Qorqud əfsanəvi bir surətdir.

O zaman xalq arasında müdrik qocalar, məsləhətçilər olmuşdur ki, onlar da dədə, bilici, adlanmışlar. Onlar həm də sənətkar olmuş, məclisləri doluşaraq qopuz çalmış və xalq qəhrəmanlarının rəşadətini tərənnüm etmişlər. Dədə Qorqud da belə ağıllı, müdrik qocaların, qopuz çalıb məclis idarə edən ozanların ümumiləşmiş surətidir. Başqa cür desək, bu dastanı ozanlar yaratmışlar.

Dədə Qorqud özü isə dastanda Azərbaycan ozanlar kollektivinin surətidir. Təsadüfi deyildir ki, Dədə Qorqud çox zaman Xızr, övliya kimi qələmə verilir. Guya o, müqəddəsdir. Dastanın bir çox boylarında buna rast gəlirik.

Dədə Qorqud haqqında türkdilli xalqlar arasında çoxlu əfsanələr dolaşır. Bu əfsanələrdə o, övliya, peyğəmbər, ağsaqqal, sərkərdə, həkim, loğman, ozan və s. kimi təsvir edilir. Hətta qopuzu ixtira edən odur. Azərbaycanda, Orta Asiyada onun qəbiləri olduğu göstərilir. Bütün bunlara görə də biz Dədə Qorquddan epik bir surət kimi söhbət açırıq. Dədə Qorqud döyüşə gedən qəhrəmanlara əvvəlcə xeyir-dua verir, yola salır, qələbədən sonra təşkil olunmuş şənlik məclisində həm ad qoyur, həm də çalıb oxuyur, oğuznamə düzür.

Dastanın ən maraqlı surətlərindən olan Qaraca Çoban əməkçi xalqın nümunəsidir. Onda xalq gücü, qüvvəti vardır. Çoban bir də həm də öz ağılı, bacarığı, tadbiri, səxavəti ilə məşhurdur. «Atalar demişdir ki, yoruldu sarbana acdı çobana» kimi xalq məsəli dastanlarda tez-tez təkrar edilir. Çoban eyni zamanda bərəkət, səxavət, bolluq, xeyirxahlıq rəmzidir. Dastan və nağıllarda həmişə o, ac və yorğun qəhrəmanları doydurur, onlara kömək edir, məsləhət verir, yol göstərir. Belə güclü, səxavətli çobanların tipik bir surəti də «Kitabi Dədə Qorqud»da verilən Qaraca Çobandır. Ozan Qaraca Çobanı çox maraqlı və şirin ifadələrlə təsvir edir.

Qaraca Çoban nəhəng bir insandır. Onun sapandının içi üçyaşar dana dərisindəndir, qolları üç keçinin tükündən toxunmuşdur. Hər atanda on iki batman daş atır. Atdığı daş yerə düşmür, düşəndə toz kimi sovrulur, ocaq kimi oyulur, daş düşən yerdə üç il ot bitmir.

Belə qüvvəli qəhrəmanlar, şübhəsiz, xalqın mənafeyini qoruyur, düşmənlər üzərində qələbə çalıb xalqı təhlükədən qurtarır.

Məhz ona görə də xalq öz qəhrəmanlarının məğlubedilməzliyini heyratamiz bir dillə təsvir edir.

⁷⁶ BDU-nun Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimləri huseynov2004@bk.ru, aygun.mehdiyeva.80@inbox.ru

Ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatımızda qadın surətinin təsvirinə geniş yer verilir. Xalq «Aslanın erkəyi dişisi olmaz», «Arvad evin gülüdür» atalar sözlərində, bir sıra hazırcavab nağıllarında göstərir ki, qadınlar da ağılı, düşüncəsi hətta fiziki qüvvəsi etibarilə kişilərlə bir sırada durur. «Kitabi Dədə Qorqud» boylarında da maraqlı qadın surətləri vardır. Buradakı qadınlar ağıllı, tədbirli, xarici görünüşcə gözəl, insanpərvər və qəhrəman kimi təsvir edirlər.

Qadınlar, hər şeydən əvvəl, gözəl və qayğıkeş anadırlar. «Dirə xan oğlu Buğacın boyu», «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boylarında anaların balalarına olan məhəbbətinin ibrətamiz nümunəsi əks olunmuşdur.

Qadınlar həm də gözəl dost, sadıq və vəfalı ömür yoldaşlarıdır. «Bamsı Beyrək», «Dəli Domrul» boyları buna aydın misaldır. «Dəli Domrul»da valideynin qiymadığı canı qəhrəmana həyat yoldaşı bağışlayır. Bu dastanlarda qadınlar həm də məğlubedilməz, şücaətli qəhrəman kimi təsvir edilmişlər. «Uruzun əsir olduğu boy»da Burla Xatun yağılara qarşı vuruşur. Maraqlıdır ki, dastanda qəhrəmanlar özlərinə məhz belə igid qızlar axtarırlar.

«Kitabi Dədə Qorqud»da o zaman ailədə, cəmiyyətdə qadınlara münasibətə dair maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Dastandakı müqəddimədə qadınlar dörd yerə bölünür. Burada evdar, qonaqpərvər, işgüzar, səxavətli, xoşrəftar qadınlar təriflənir, əksinə, gəzəyən, pinti, israfçı, dedi-qodu ilə məşğul olan qadınlar pislənir.

Dədə Qorqud boyları sonrakı dastanlarımıza qüvvətli təsir göstərmişdir. Sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarımız da forma etibarı ilə «Kitabi Dədə Qorqud» kimi qurulmuşdur.

Bütün xalq dastanlarımız «Kitabi Dədə Qorqud kimi nəsr və nəzm hissələrindən ibarətdir. Bunlardan başqa, «Kitabi Dədə Qorqud»da ayrı-ayrı epizod və əhvalatlar da vardır.

«Dədə Qorqud» boyları xalq qəhrəmanlarının da formalaşmasına kömək etmişdir. Burada da həm forma, həm də məzmun cəhətdən oxşarlıq çoxdur.

Bildiyimiz kimi, Dədə Qorqud dastanında Ozan müqəddəsdir, bilici, övliya sayılır, hətta əlində qopuz (saz) olan düşmən belə öldürülür.

«Dədə Qorqud» dastanlarının hər birinin sonunda Dədə Qorqud gəlib qopuz çalır, ya ad qoyur, yaxud da bir xeyirxah məsləhətçi kimi xeyir - dua verir: «... Yerli qara dağların yıxılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Çaparkən ağ boz atın büdrəməsin. Çalışında qara polad üz qılıncın kütəlməsin...» və s.

Belə sonluqlar sonralar yaranan xalq romanlarımızda da vardır. Qəhrəmanlar uzaq səfərdən qayıdır, öz sevgilisini də gətirir, böyük şadlıq olur. Bu zaman aşıq gərib onların toyunu edir və duvaqqapma söyləyir.

Bütün bunlar göstərir ki, «Dədə Qorqud» boyları həqiqətən bizim həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarımızın yaranıb formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

«Kitabi Dədə Qorqud» dastanı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümlərdə onların özlərinin özünəməxsus metodları, tərcümə üsulları vardır. Hər bir tərcüməçi özünün üstün tutduğu formada dastanı tərcümə etmiş, sətiraltı və sətirüstü mənaların tərcüməsini izahlı formada öz oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Dastanda bir çox sözlər işlədilmişdir ki, onların sətiraltı mənaları həmin sözün yaranma səbəbini və hansı dövrlərə aid olduğunu aşkar edir. Eynilə tərcümə olunmuş mətnləri oxuyan oxucular dastanla bərabər burada aydın formada göstərilmiş tarixi hadisələrlə, müxtəlif dövrlərlə tanış ola bilər.

«Kitabi Dədə Qorqud» eposunda sətiraltı və sətirüstü mənaların tərcümə metodları bir çoxlarını maraqlandıran mövzulardan biridir. Ümumiyyətlə, sətiraltı və ya sətirüstü mənaların tərcümə üsulları tərcümə prosesində ən vacib üsullardan biridir.

Və eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, sətiraltı və sətirüstü mənaların izahı olmadan «Kitabi Dədə Qorqud» eposunun oxucu tərəfindən başa düşülməsi çox mürəkkəb bir proses olardı və ya bu eposun başa düşülməsi ümumiyyətlə qeyri-mümkün olardı.

«Kitabi Dədə Qorqud» eposu çox qədim xalq dastanlarından biridir. Buna görə eposun dili olduqca mürəkkəbdir. Eposda elə sözlər, cümlələr və ifadələr işlənmişdir ki, müasir dövrdə bu sözlərə, ifadələrə ümumiyyətlə, rast gəlmək mümkün deyil. Məhz bu səbəbdən də həmin cümlələrin, sözlərin və ifadələrin sətiraltı mənası izah olunmalıdır.

Eposun dili olduqca mürəkkəbdir. Burada elə cümlələr işlənmişdir ki, onları original tekstə oxuduqda heç bir şey başa düşülmür. Əgər bu cümlələr tərcüməçilər tərəfindən olduğu kimi tərcümə edilsə və oxucuya heç bir izahat verilməsə, bu eposdan ümumiyyətlə, heç bir şey başa düşmək olmaz.

Eposun orijinal tekstində işlədilmiş belə bir cümləyə nəzər yetirək: «Təpəyənin köpünü süsəyən yatırır». Bu cümləni olduğu kimi saxlasaq oxucu bu cümlədən heç bir şey başa düşməyəcək. Bu məsəl də həmçinin qədim Oğuz məsəlidir, ola bilsin ki, bu məsəl qədim Oğuz elində çox tez-tez işlədilmiş və mənası hamı tərəfindən başa düşülmüşdür.

Lakin zaman keçdikcə bu məsəl leksikologiyadan uzaqlaşmış və digər bir məsələlə əvəz olunmuşdur.

Bu məsələnin mənası belədir ki, dinsizin öhdəsindən imansız gələr. Bildiyimiz kimi, bu məsəl hal-hazırda aramızda işlənməkdədir. Hazırda bu məsəli işlətsək, məsələnin mənası hamı tərəfindən başa düşülər.

Eyni zamanda eposu tərcümə edən tərcüməçilər də bu cümlənin tərcüməsini hər biri başa düşdüyü kimi öz oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Tərcüməçilərin tərcümələrinə nəzər salsaq, onların fərqli olduğunu şahidi olarıq.

Görkəmli türk alimi professor Faruk Sümer bu cümlənin tərcüməsini belə vermişdir: «The belly of a kicking animal is torn by a butting animal». L.Lewis isə cümləni belə tərcümə etmişdir: «We shall set a thief to catch a thief». Və tərcümə ilə yanaşı L.Lewis cümlənin sətiraltı mənasını öz oxucularına belə vermişdir: «Bu ifadə sevdiyi bir şəxslə yenidən qovuşan hər hansı şəxsə gözyədliliyi vermək üçün istifadə olunur».

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan xalqının ilk yazılı abidəsi sayılan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının indiyə qədər mövcud olmuş ənənəvi tədqiqatlardan fərqli olaraq, yeni baxımdan sətiraltı, sətirüstü mənaların araşdırılması, tərcümə olunmuş mətnə bu sətiraltı və sətirüstü mənaların hansı yolla verilmə üsullarının mahiyyətinin açılmasıdır.

Eyni zamanda tədqiqat işinin məqsədi sətiraltı və sətirüstü mənalara vacibliyini, zəruriliyini aşkar etməkdən ibarətdir. Bu yolla «Kitabi Dədə Qorqud» un möhtəşəmliyini əyanlaşdırmaq, türkdilli xalqların bədii təfəkkürünün və dilinin təkamülündə onun böyük rol oynadığını, həqiqətən bir çox cəhətdən zəngin və universal, nadir sənət abidəsi olduğu barədə daha geniş təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Sətiraltı və sətirüstü mənalara olmadan eposun boylarının nə dərəcədə anlaşılmasından əlavə aşkar çıxarmaq tədqiqat işinin aparıcı məqsədlərindən biridir ki, bu məqsəd də tədqiqat işində qabarıq şəkildə izah olunmuşdur.

Göstərilən məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı konkret məsələlərin həlli vacibdir:

- dastanın tərcümələrində istifadə olunmuş sətiraltı və sətirüstü mənalardan istifadə etmə proseslərinin izlənilməsi, sətiraltı və sətirüstü mənalara statistik səciyyəsinin verilməsi, hən hansı bir tərcüməçilərin tərcümələrinin müqayisə edilməsi;

- Dədə Qorqud dövründən indiyə kimi dilimizin inkişaf tarixinin müəyyənləşdirilməsi;

«Dədə Qorqud» boyları xalqımızın ən qədim qəhrəmanlıq dastanlarından biridir. Bu dastanların formalaşma dövrü X-XI əsrlərə aiddir. Əsas etibarilə bu əsərlərdəki hadisə və əhvalatlar dastanların əsas məzmununu təşkil edir. Lakin bu, dastanlarda xalqımızın çox qədim zamanlardan başlayaraq, yaratdığı əfsanə, əsatir və qəhrəmanlıq xatirələrinin də izləri, əlamətləri yaşamaqdadır. Vətənpərvərlik qəhrəmanlıq motivləri «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının əsas qayesidir. Dastanlarda həm yaşlı (Qazan xan, Dərsə xan, Qazılıq Qoca, Bəkil, Baybecan, Qarağünə və b.) həm də gənc (Beyrək, Basat, Buğac, Uruz, Qanturalı, Qarabudaq, Əmrah və b.) nəslə mənsub qəhrəmanlardan söhbət açılır. Eposdakı 12 boydan 9-u gənclərlə bağlıdır. El adətində görə cavanlara qəhrəmanlıq göstərməyincə ad verilmir. Onlar igidlik göstərdikdə isə məclis qurulur, ağsaqqallar yığılır, Dədə Qorqud gəlir, gəncin qəhrəmanlıqlarını sayır və ona ad qoyur.

Buradakı qadınlar da igidlikdə, mərdlikdə kişilərdən geri qalmır, döyüş meydanında onlarla çiyin-çiyinə hünər göstərirlər. Ana adı dastanda Vətənin rəmzi kimi hər şeydən uca tutulur.

Dədə Qorqud adı ilə yaddaşımıza həkk olunmuş qədim oğuz dastanları həqiqətən də bir çox türk xalqlarının yaratdığı milli mədəniyyətin ən zəngin, ən ulu qaynaqlarından biridir.

«Kitabi Dədə Qorqud»un «Şecərəyi - tərəkəmə» əsəri ilə öyrənilməsi dastanların tarixlə bağlı bir sıra cəhətlərini aydınlaşdırır.

Mərkəzi Asiyanın geniş bir hissəsinin tarixi sərvətlərindən biri olan Dədə Qorqud «etnik bərabərlik, tarix, adət - ənənənin əsas mənbəyi və onun sahibkar və yaradıcılarının isə dəyər sistemi» olan bir dastandır.

«Bu dastan azadlıq uğrunda döyüşləri xatirəyə çevirib». Son iki əsrdə Dədə Qorqud dastanı bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur, bu proses o vaxta kimi davam etmişdir ki, Drezdenin Royal kitabxanasından əldə olunan əlyazmalar əsasında alman tərcüməsinin bir hissəsini nəşr edən H.F. Von Ditsin diqqətini cəlb etmişdir.

«Kitabi Dədə Qorqud»un digər yeganə əlyazması Vatikan kitabxanasında Ettore Rossi tərəfindən 1950- ci ildə aşkar olunmuşdur. Dədə Qorqud vərəqə üzərinə köçürülənə kimi bu dastanda təsvir olunan hadisələr doqquz və onuncu əsrlərin sonunda şifahi rəvayətlərlə dildən-dilə dolmuşdur. «Kitabi Dədə Qorqud»un «Bamsı Beyrək» fəslində hətta erkən vaxtlara təsadüf edən son dərəcə məşhur Mərkəzi Asiya Alpamil dastanını demək olar ki, şifahi olaraq, qoruyub saxlayır.

«Kitabi Dədə Qorqud» elm aləminə 1815-ci ildə bəlli olmuşdur. Alman hüquqşünası H.F. Dits Drezden kitabxanasında «Dədə Qorqud» dastanlarını aşkar etmiş, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»u alman dilinə çevirərək, «Odyssey»in nağıl səciyyəli təkgözlü Siklonun kor edilməsi sujetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir.

«Kitabi Dədə Qorqud»un bizə məlum olan ilk nüsxəsi Drezdendə Kral kitabxanasında aşkar edilən 154 səhifəlik bir əsərdir. Hər səhifədə 13 sətir vardır. Berlində hər səhifəsində 34 sətir olan 37 səhifəlik başqa bir əlyazma da tapılmışdır. Berlin nüsxəsi kimi tanınan bu abidə əslində Drezden nüsxəsindən köçürmədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə
2. «The book of Dede Korkut» Geoffrey L.Lewis 1974, London
3. «The book of Dede Korkut» Faruk Sumer 1973
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» Bakı, Yazıçı, 1988
5. «Kitabi-Dədə Qorqud» Bakı, 1962
6. «Kitabi-Dədə Qorqud» Həmid Araslı, Məmməd Hüseyin Təhməsin, 1950, Bakı
7. «Dədəm Qorqudun kitabı» 1973, Orxan Şaiq Gökyay
8. «Bədii Tərcümə və Mətn Dilçiliyi Məsələləri» 2003, Elza Allahverdiyeva
9. «Kitabi-Dədə Qorqud» (rus dilində Vasili Bartoldun tərcüməsində, 1951, Bakı nəş.)

Açar sözlər: linqvostatistik, epos, bibliografiya, semantik, tərcümə

Key words: linguistical, epos, bibliography, semantic, translation

Ключевые слова: лингвистический, эпос, библиография, семантические, перевод

Linguistical analysis of the epos "Kitabi-Dada Gorgud"

Summary

This article is dealing with the translation of "Dede Qorqud" epos. In the translations of epos the methods of translation of subtitled and superlinear meanings are great theoretical and practical importance as one of the new directions. The results obtained in the theoretical research in the field of the history of the Azerbaijani language in the process of translation of subtitle

and superlinear meanings of the epos can provide invaluable evidence to substantiate a certain opinion. Linguostatistical, historical-comparative and descriptive methods were used to achieve the scientific goal of this article. In the article for the first time in Turkology, including Azerbaijani linguistics, the linguostatistical analysis of the epos "The Book of the Dede Qorqud" was carried out in a systematic way at the phonetic, lexical and morphological levels.

Лингвистический анализ эпоса "Китаби-Дада Горгуд"

Резюме

Эта статья переведе эпоса «Книга Деде Коркут» с субтитрами в переводах эпоса «Книга Деде Коркут» имеют большое теоретическое и практическое значение как одно из новых направлений. Результаты, полученные в теоретических исследованиях в области истории Азербайджанского языка в процессе перевода линейное и подзаголовка значений саги, могут предоставить неоценимые доказательства для обоснования определенного мнения. Для достижения научной цели статьи использовались лингвостатический, историко-сравнительный и описательный методы. В первые в Тюркологии, включая Азербайджанское языкознание, лингвостатический анализ эпоса «Книга Деде Коркут» был проведен на фонетическом, лексическом, морфологическом уровнях как системе.

RƏYÇİ: prof. Abbasov Abbas

Rəhmanova Suqra Teymur qızı⁷⁷ TÜRK DÜNYASI VƏ TÜRK DİLİ

*Müasir türk dünyası yeni vüksəlis mərhələsini yaşayır.
Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətlərinin
bir sırada inamlı addımları türk dünyasının xosbəxt
sabahundan xəbər verir. Heydər Əliyev*

Ümumtürk ədəbi dili əslində çox qədim zamanlardan təşəkkül tapmağa başlamışdır. Təxminən qırx bir dil və ya şivədən ibarət olan türk dilləri qrupu çox qədim tarixə malik türk xalqlarının dili olub təxminən beş minillik böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu dillər qrupu özünün inkisafı tarixində bizim eramın v əsrinə qədər davam edən “Altay” və “Hun” dövrləri; bizim eramın V-X əsrin əvvəllərini əhatə edən Oədim Türk dövrü; X – XV əsrləri əhatə edən Orta Türk dövrü; XVI – XXI əsrləri əhatə edən Yeni və Ən Yeni Türk dövrü mərhələlərindən keçərək “Oərbi Hun” və “Sərqəi Hun” istiqamətlərinə ayrılmışdır. “Oərbi Hun” istiqaməti də öz növbəsində Bulqar (Bulqar, Xəzər, Cuvas dilləri), Oğuz (Azərbaycan, Türk, (Türkiyə türkcəsi), Türkmən, Oraqauz, Xorasan-türk dili, Əfsar, Salar dilləri), Oırcaq (Basqırd, Oazax, Oaracay, Balkar, Oaraqalpaq, Oumuq, Karaim, Noqay, Tatar dilləri) və Karluaq (Özbək, veni Uvğur dilləri) dillər qrupuna, “Sərqəi Hun” istiqaməti isə Uvğur (Oədim Uvğur, Tuva, Yakut, Xakas, Sor dilləri) və Oırğız-qırcaq (Oırğız, Altay dilləri) qrupuna bölünür. Bundan başqa bir sıra alimlər bütün dünya üzrə mövcud olan türk xalqlarının dilini qütblərə uyğun olaraq Simal türkcəsi (Yakut, Dolqan, Xakas, Sor, Altay, Uvğur, Sarı Uvğur dilləri), Cənub türkcəsi (Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan, Türkmən, Oraqauz, Kırım-Tatar, Xorasan, Əfsar, Oasqay, Oalay, Salar dilləri), Sərq türkcəsi (Özbək, Uvğur dilləri) və Oərb türkcəsinə (Tatar, Cuvas, Basqırd, Karay, Qaraqalpaq, Qazax, Qırğız, Kumık, Noqay, Mesket, Tuva, Culiman-Tatar, Balqar, Oaracay dilləri) bölünür (7, s. 316-318).

Cox geniş ərazi və arialdə yayılan türk xalqlarının orta q ədəbi dili hesab edilən ümumtürk ədəbi dili haqqında ilk elmi – tədqiqat əsəri Mahmud Kasğarın “Divani-Lügət-it-Türk” əsəri hesab edilsə də bu sahədə əsaslı elmi arasdırmalar əsasən XX əsrin 50-ci illərindən etibarən daha da genişlənməmişdir. Bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ümumtürk ədəbi dili ən qədim dövrlərdən etibarən xalqların böyük köcünün əsas səbəbkarı və iştirakçısına çevrilən böyük türk xalqının orta q ədəbi dili və əsas ünsiyyət vasitəsi olmuş və bizim era adlandırılar son iki min il tarixində özünün əsas və intensiv inkisaf prosesini yaşamışdır. Elmi ədəbiyyatda bu proses əsasən üç böyük mərhələyə bölünür: 1) Təşəkkül dövrü (IX-XI əsrlər); 2) Təkamül dövrü (XIII-XVI əsrlər); 3) Tənəzzül dövrü (XVII-XVIII əsrlər).

Ümumtürk ədəbi dili özünün yüksək normativliyi və funksional üslub imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dildə yazılmış ilk mükəmməl yazılı və ədəbi-bədii nümunələrə XI-XII əsrlərdən etibarən təsadüf edilir ki, bu da bizim eramın I minilliyinin sonları və II minilliyinin əvvəllərində Avrasiya qitəsinin böyük bir hissəsini tutan Böyük Türkün elində gedən və getdikcə intensivləşən bir sıra mühüm ictimai-siyasi və mədəni-kulturoloji hadisələrlə əlaqədar idi. Belə ki, hələ V-X əsrlərdən etibarən təzahür etməyə başlayan və Mərkəzi Asiyada geniş yayılan ayrı-ayrı türk tayfalarına və dövlətlərinə məxsus olan dialekt sözləri ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülü üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır. Bu dövrlərə aid yazılı abidələrinin dili üzərindəki aparılan elmi müşahidələr və tədqiqatlar göstərir ki qədim türk dili kifayət qədər yüksək normativ qanunlara və sabit quruluşa malik olub hansısa tayfanın dili yaxud müxtəlif türk tayfalarının mexaniki ləhcə yığılı deyil, mükəmməl mərkəzləşmiş bir dildir (6, s. 27).

Cünki orta q tarixi köklərə və zəngin mədəniyyətə sahib olan müxtəlif türk tayfalarının bütöv bir xalq kimi təşəkkül tapması yolunda atılan ən mühüm addımlardan biri də onların vahid dil və yazı qaydalarına malik olması idi ki, ta qədim zamanlardan türklər bu məsələnin vacibliyini anlayaraq özlərinin qədim əlifba və yazılarını da yaratmağa nail olmuşlar. Buna misal olaraq qədim Orxon-Yenisey abidələri, runik yazı, göytürk əlifbası, 52 işarədən ibarət qədim alban yazısı, “Kitabi-Dədə Oorqud” dastanı, “Oğuznamələr”, “Yaradılıs”, “Alp ər Tonqay”, “Su”, “Oğuz Xaqan”, “Göytürk”, “Ergənəkən” və s. dastan, əsatir və əfsanələri göstərmək olar ki, bütün bunlar da ümumtürk dünyagörüşünün, ədəbi-bədii fikrinin, mədəniyyətinin, bir sözlə, türkcülüynün təzahür formalarıdır. Hətta vadəli işğalçıların hücumları, qırğınlr, işğallar, əlifba və yazı dilinin dəvisdirilməsi belə türkcülük ideyalarının qarşısını ala bilməmiş və böyük türk xalqı öz varlığını ayrı-ayrı türkdilli xalqların orta q mədəniyyətlərinin və dünyagörüşlərinin birliyi şəklində bu gün də qoruyub saxlaya bilməmişdir (1, s. 53).

Göründüyü kimi başlanğıcda vahid dil kimi formalaşan ümumtürk dili canlı orqanizm kimi varanmış, inkisaf etmiş və süquta uğramışdır. İlk əvvəl ümumtürk dilinin şivələri və ya ləhcələri şəklində olan ayrı-ayrı türk xalqlarına məxsus dillər zaman keçdikcə milliləşmiş və hərəsi bir türk xalqının dilinə çevrilərək müstəqil dil statusu qazanmışdır. Məsələn, Azərbaycan dili, türk dili, özbək dili, qazax dili, tatar dili və s. Akademik Nizami Cəfərovun “Türkün dünyasından Türk dünyasına” elmi monoqrafiyasında bu fikri bir daha təsdiq edir: “Türklərin tarixinin ikinci fundamental faktı, yaxud göstəricisi doğulub formalaşdıqları təbiilik səviyyəsində də diferensiasiyası, bölünməsi və nəticə etibarilə, orta q ata-baba vaddasını qoruyub saxlamış türk xalqlarının təşəkkülüdür. Məlum olduğu kimi, türklər təxminən min beş yüz ildən sonra, vəni ilk orta əsrlərdən təcridən oğuz, qırcaq və karluqlara ayrılırlar ki, həmin proses eyni zamanda geniş coğrafiyalarda yayılmaqla (və məskunlaşmaqla) müşayiət olunur. II minilliyin əvvəllərindən etibarən müasir türk xalqlarının təşəkkülü başlayır. Və bu minilliyin ortalarında artıq tarix səhnəsinə çıxmış türk xalqları ümumi “türk” adı ilə yanaşı öz adları ilə də tanınırlar... Bununla belə müasir türk xalqlarının həm “daxil”dən, həm də “xaric”dən adlandırılmasında coğrafi və ya regional prinsip XX əsrin əvvəllərinə qədər aparıcı olur.

⁷⁷ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, “Türkoloji arasdırmalar” Elmi Tədqiqat Laboratoriyasının elmi işçisi

Məsələn: Anadolu türkləri, Qafqaz türkləri və ya tatarları, Volqaboyu türkləri və ya tatarları, Krım türkləri və ya tatarları, Türkünstan və ya Orta Asiya türkləri” (2, s. 18). Bütün bunlar da ümumtürk dilinin süqutu prosesini sürətləndirmiş və tədricən ayrı-ayrı türk xalqları bir-birini daha çətin bir şəkildə başa düşməyə başlamışlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, mövcud olduğu minillər ərzində ümumtürk dilində saysız-hesabsız elmi, bədii, ədəbi əsərlər qələmə alınmış və ümumilikdə ümumtürk mədəniyyəti xəzinəsini əmələ gətirmişdir.

Türk ləhcələri, boyları və hal-hazırkı türk dilləri qədim türk ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik bazasına əsaslanmaqla yənəsi, həm də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Lakin müasir türk dilləri arasında bir sıra fərqli və özünəməxsus xüsusiyyətlərin olmasına baxmayaraq bu dillər qədim türk ədəbi dilinin əsas xüsusiyyətlərini bu gün də qoruyub saxlamaqda davam edirlər (4, s. 81-85.). Yenidən müasir türk xalqlarının hamısının anlama biləcəvi yeni, vahid, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması ideyası üzərində işləməyə başlamışlar. Bu ideya əsasən XIX - XX əsrlərdən etibarən, yeni, qədim ümumtürk ədəbi dilinin tam süquta uğradığı və türkdilli xalqların ayrılaraq tam müstəqil bir xalq, məsələn, azərbaycanlı, özbək, türk, tatar, qazax, qırğız və s. kimi formalaşmasından dərhal sonra meydana gəlmişdir. Bu işdə türkoloq və türkologiyanın da rolu az olmamışdır.

Türkologiya elmi varandığı ilk anlardan etibarən əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir (3, s. 48). Oərb türkologiyasında bas verən altay nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi, tarixi-müqavissəli metodun tətbiqi, akademik qrammatikanın yaradılması, qədim türk vəzirlərinin oxunması kimi mühüm tarixi hadisələr və yeniliklərin əsasında bir tərəfdən türklərə məxsus olan ərazilərdən və təbii sərvətlərdən yararlanmaq durursa, digər tərəfdən də bu cəsur və mərd xalqın istək və zövqünü, xarakter və xüsusiyyətlərini öyrənmək və onlarla vaxından tanış olub həvətin müxtəlif sahələrində mədəni, ictimai, iqtisadi, siyasi, elmi inteqrasiyaya girərək minillər ərzində qazanılmış təcrübə və biliklərindən faydalanmaq istəvi durur. Oərb dünyasının türklərə olan maraq və istəvi türklərin əsasən aşağıdakı bu üç yüksək insani keyfiyyətlərindən qaynaqlanır: 1) ta qədim zamanlardan türklər və türkdilli xalqlar özlərinin mükəmməl və sabit qrammatik quruluşuna malik dillərini, bu dilə uyğun olaraq milli əlifbalarını və vəzi mədəniyyətlərini yaratmağa nail olmuşlar; 2) talevin onlardan üz döndərdiyi anlarda, yeni işğallara məruz qalaraq ayrı-ayrı imperiyaların tərkibinə qatılıqda belə, heç bir kompleksə qapılmayaraq həmin imperiyaların dilində, əcnəbi dillərdə də öz milli türk süurunu və dünyagörüşünü özündə ehtiva edən yüksək keyfiyyətli əsərlər ərsəyə gətirmişlər; 3) talevin onların üzünə güldüyü vaxtlarda yeni, özlərinin şəxsi qəhrəmanlıq keyfiyyətləri və cəsurluqları sayəsində hərəkətə keçib böyük imperiyalar və dövlətlər yaratdıqları zamanlarda türklər və ya türkdilli xalqlar özlərinə tabe etdikləri xalqların dinini, dilinə, yerli mədəniyyətlərinə və milli qururlarına hörmətləyənəşmiş, yerli elm və ədəbiyyat insanlarına qayğıkeşlik göstərmişlər.

İkinci istiqamət isə daha çox türkdilli xalqların özlərində mövcud olan yerli türkoloq alimlərinin elmi araşdırmalarını, tədqiqat və dissefrtasiya işlərini, elmi-nəzəri məqalə və monoqrafivalarını, dərslik və dərs vəsaitlərini əhatə edir.

Cünkü yeni, müasir dövrə artıq kifayət qədər fərqli etnoqrafik və milli xüsusiyyətlərlə daxil olan və artıq XVI-XVII əsrlərdən etibarən Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, özbəklər, uyuurlar, qazaxlar, başqırdlar, qırğızlar, türkmənlər, tatarlar və s. müstəqil xalqlar kimi formalaşan türkdilli xalqlar əvvəllər ruslar vasitəsilə, daha sonralar isə birbaşa olaraq Avropa və Oərb dünyası ilə sıx mədəni, iqtisadi, siyasi, ədəbi, elmi, texnoloji və s. əlaqələr yaratmağa başlamışlar ki, bu da onların ümumi dünyagörüşlərinə, elmi-mədəni səviyyələrinə və gündəlik həyat tərzinə təsirsiz ötürmüşdür. Bu proses əsasən aşağıdakı üç istiqamətdə gedir: 1) milli özünüdərk hərəkəti nəticəsində ümmət psixologiyası millət psixologiyası ilə əvəzlənir; 2) türk birliyi ideyası formalaşır; 3) beynəlxalq proseslərdə iştirakın zəruriliyi dərk olunur (5, s. 24).

Ümumiyyətlə böyük türk xalqı bütün dünyada tolerant, inteqrasiyaya meyilli, humanist, dünyaya açıq bir millət, bir xalq kimi tanınmışdır. Hətta dünya dinləri tarixinə nəzər salsaq askar surətdə görərik ki, dünyada mövcud olan bütün dinlərin daha geniş yayılmasında və bu günə qədər qorunub saxlanılmasında türklərin rolu misilsizdir. Belə ki, Böyük Hun dövləti, Alban, Bulqar çarlığı, xristianlığın, Xəzər xaqanlığı iudaizmin, Orta Asiyada mövcud olan bəzi qədim türk dövlətləri, o cümlədən, Cingizxan İmperiyası, Ouzil Orda dövləti buddizmin, samanzimin, və tanrıçılığın, Qaraxanilər, Qəznəvilər, Səlcuqilər, Atabəylər, Dehli sultanlığı, Teymurilər, Osmanlılar, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, Əfsarlar Qacarlar isə islamın yayılaraq geniş intişar tapmasında mühüm rol oynamışlar ki, bu da türk xalqlarının aşağıdakı üç əsas xarakterik xüsusiyyətindən irəli gəlir: 1) türklər Tanrıçılıq dini ilə yənəsi, daha qədim dini inanclarını da qoruyub saxlamağa nail olmuşlar; 2) qarşılaşdıqları əksər yeni dinləri qəbul etmişlər; 3) bütün dinlərə saygı ilə yənəşmişlər. Bu baxımdan böyük türk dünyasının və türkdilli xalqların ən mühüm qollarından birini təşkil edən Türkiyə türklərinin də tarixdə öz yeri, öz mövqeyi vardır. Vaxtilə Orta əsrlər dünya tarixində mühüm rol oynamış Osmanlı türklərinin varisləri və müasir dövrdə sadəcə türklər adlandırılan Türkiyə türklərinin mənsub olduğu dil də əvvəllər Osmanlı türkcəsi, indi isə Türkiyə türkcəsi adlanır. Müasir Türkiyə Respublikasının dili 1924-cü ildə türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən rəsmi dil olaraq elan edilmiş və o vaxtadək mövcud olan Osmanlı türkcəsi Türkiyə türkcəsi adlandırılmışdır. Bu dil sələfinin əsas fonetik, leksik və qramatik bazası, bünövrəsi əsasında qurulsada bir sıra yeni, özünəməxsus keyfiyyətlər də əldə etmiş, əsasən Avropa mənşəli sözlərlə zənginləşmişdir.

Türkiyə türkcəsi türkdilli dillər sisteminin oğuz qrupuna aid olub eyni qrupa daxil olan Azərbaycan türkcəsi ilə də bir sıra oxşar fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri bölüşür. Cünkü hələ 1851-ci ildə o dövrün mühüm təhsil ocaqlarından hesab edilən Rüstiyə məktəbinin müəllimləri Fuad və Cevdət anadolu türk dilinin qrammatikasını hazırlayarkən məlum olmuşdu ki, bu dil həddindən artıq ərəb və fars sözləri ilə yüklənmişdir. Bundan başqa bu dilə XVII əsrin sonlarından etibarən xeyli sayda fransız, alman və ingilis sözləri də daxil olmuşdur. Müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq türkiyə türkcəsinə bir sıra yeni, əcnəbi termin və ifadələr daxil olsa da türk xalqı tədricən bu yeniliklə ayaqlaşmağa, hətta özünün yeni milli terminlərini də yaratmağa nail olmuşdur ki, bu da onların milli kimliklərini saxlamaq və daha çox milli qürur hisslərindən irəli gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov N.Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası", 1995, 208 s.
2. Cəfərov N.Q. Türkün dünyasından Türk dünyasına (türkoloji etüdlər). Bakı, "AzAtam", "Elm və təhsil", 2016, 108 s.
3. Cəfərov N.Q. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 248 s.
4. Cəfərova S.M. Oğuz abidələrində fəli bağlamalar. Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1984, s. 81-85.
5. Hacıyev T. Türklər üçün orta q ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013, 246 s.
6. Məhərrəmli B.B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: Xəzər Universitəsi, 2017, 272 s.
7. Səfərlı Aynur. Orta q türk dili yaratmaq ideyası tədqiqatçı alimlərin düşüncəsi müstəvisində. Uluslararası türk lehçe araştırmaları dergisi (TÜRKLAD), 3, CİLT, 2, sayı, Türkiye, 2019, s. 314-324.

Acar sözlər: ədəbi dil, türkologiya tarixi, altavşunaslıq nəzəriyyəsi, qədim türk

Ключевые слова: литературный язык, история тюркологии, теория альтруизма, древний тюрк

Key words: literary language, history of turkology, theory of altruism, ancient Turk

Türk dünyası və türk dili

Xülasə

Məqalədə türk dünyası və türk dilindən bəhs edilir. Türk dili müasir türk dünyasının əsas tərkib hissəsidir. Dünyada bir sıra türkdilli xalqlar vardır. Bu xalqlar əvvəllər vahid bir adla – türk xalqı adı ilə tanınmışdır. Sonralar milliləşmə prosesi güclənmiş və bu xalqlar özlərinin Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və s. kimi dövlətlərini yaratmışlar. İndi bu dövlətlərin də hərəsinin öz dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti yaranmışdır.

Турецкий мир и турецкий язык

Резюме

В этой статье мы обсудили тюркский мир и турецкий язык. Турецкий язык - основная составляющая современного тюркского мира. В мире есть ряд тюркоязычных народов. Эти народы ранее были известны под одним именем - тюркский народ. Позже процесс национализации усилился, и эти народы создали свои собственные республики, такие как Турция, Азербайджан, Туркменистан, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан и другие. У каждого из этих государств сейчас свой язык, литература и культура.

Turkish world and Turkish language

Summary

We have discussed the Turkic world and the Turkish language in this article. The Turkish language is the main component of the modern Turkic world. There are a number of Turkic-speaking nations in the world. These nations were previously known by a single name - the Turkish people. Later, the process of nationalization increased and these peoples created their own Republics such as Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and others. Each of these states has its own language, literature and culture, now.

RƏYÇİ: dos. S. ABBASOVA

Ruqiyyə Əbdul qızı Ağayeva⁷⁸
DİALOJİ MƏTNLƏRDƏ DANİŞIQ DİLİ ELEMENTLƏRİ

Dialoji mətnləri araşdırarkən təbii olaraq danışiq dilindəki elementləri də nəzərdən keçirmək mütləqdir. Bildiyimiz kimi, şifahi ünsiyyət dialoji nitq şəklində təzahür edir. Dilçilikdə “dialoq nitqi” və “danışıq dili” terminləri arasındakı münasibətlər haqqında vahid bir fikir hələ də mövcud deyil. Əksərən isə tədqiqatçılar bu terminləri eyni mənada işlədirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, danışiq dili şifahi şəkildə təzahür etməsinə baxmayaraq onlara bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün deyildir. Çünki rəsmi ədəbi dilin də şifahi forması mövcuddur.

Azərbaycan filologiyasında “danışıq dili” müstəqil bir mövzu kimi işlənməyə də, bu haqda müəyyən qədər fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Danışıq dili haqqında mülahizələrdən biri A.Qurbanova məxsusdur. O yazır: “Ədəbi dilə aid olmayan ünsiyyət formalarının cəmi danışiq dili adlanır. Danışıq dili xalqımızın, əsasən, ədəbi dili bilməyən və yaxud az bilən təbəqəsinə xidmət edir” (2, s. 42).

Danışıq dili tədqiqata cəlb olunduğu zaman, biz burada cümlənin kommunikativ növləri, yarımçıq cümlələr, vokativ sözlər, elliptik cümlələri də dərinlən araşdırmış oluruq. Danışıq dilini araşdırarkən funksional üslub, nitqin növləri, nitqin formaları və s. kimi terminlərin dəqiqləşdirilməsi də zəruridir.

Canlı danışiq dilinin atributlarından olan intonasiya semantik baxımdan öyrənilməmişdir. İntonasiya sayəsində danışiq dilində yığcamlıq əldə olunduğu məlumdur. Burada da mətnaltı mənə mühüm rol oynayır.

Dildə olan ixtisarlara, semantik sıxılmanı yaradan qrammatik vasitələrdən biri də intonasiyadır. Məhz mənə ilə bağlı olduğundan danışiqda intonasiya sıxılma yaradan amillərə çevrilir. Bilirik ki, danışiqda bir sözü intonasiya vasitəsilə müxtəlif kommunikativ münasibətlər yaratmaq olar.

Nitq prosesi zamanı sözlər bir-birindən ayrı deyil, əlaqəli şəkildə işlənir ki, bu da onların bir-birinin mənasına təsir etməsi ilə nəticələnir. Bu halda semantik sıxılma baş verir ki, bunun nəticəsində bir üzv digərlərinin də mənasını öz üzərinə götürmüş olur. Azərbaycan dilində bir sıra hallarda obyekt-fel birləşməsinin tərkibindən obyekt atılır və ifadənin bütün mənası feldə cəmlənir. Aşağıdakı misal bu cəhətdən xarakterikdir:

Qənfet kimi oğlandır. Yemir, içmir, çəkmir. (M.Əlizadə)

Danışıq dilindən söhbət açarkən burada işlənən cümlə növlərindən də bəhs etmək vacibdir. Xüsusən də nida cümlələrinin rolunu qeyd etməliyik. Tədqiqatçılar nida cümlələrini belə qruplaşdırmışdır; əmr-nida cümlələri, nəqli-nida cümlələri, sual-nida cümlələri və əsl nida cümlələri. Bütün digər cümlə növləri kimi nida cümlələri bir tərəfdən təkterkibli və cüttərkibli, digər tərəfdən sadə və mürəkkəb olmaqla təsnif edilə bilər.

Əsl nida cümlələri emosionallığın ifadə vasitələrindən biri olub, dialoq nitqində çox geniş miqyasda işlədilir. Lakin bu cümlələrə həsr olunan elmi-tədqiqat əsərləri çox azdır. Əsl nida cümlələri dialoq nitqində, xüsusən də yazıçılarımızın əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Məsələn; Amma yox! Heç kəsin xəbəri yoxdur... yoxdur dərman eləyən, yoxdur, yox!.. Gəl ey cümlə dərdlərimin dərmanı! (Ə.Haqverdiyev).

Danışıq dili haqqında bəhs edərkən replikalara da qeyd etmək olduqca vacibdir. Replika dialoqun ibtidai, ilkin ünsürüdür.

Replikalar ancaq qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirildikləri zaman sintaktik vahid yaradır. Qarşılıqlı surətdə asılı olan replikalar semantik cəhətdən bir bütöv vahid təşkil edən birləşmə əmələ gətirir.

Replikaların birləşməsindən ibarət bütöv vahidlərdə cümləyə xas əlamətlər təzahür edir. Lakin dialoq vahidinin ikinci hissəsində heç də həmişə cümləyə xas olan cəhətlər çıxış edə bilmir, çox zaman yalnız ikinci replikanın birincidən asılılığı nəzərə çarpır. Bu kimi hallarda dialoq dildə cümləyə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Danışıqda fəal rol oynayan əlaqə vasitələrindən xitablar və vokativ sözlər xüsusilə nəzəri cəlb edir.

Digər əlaqə vasitələrindən ara sözləri qeyd etmək mümkündür. “Görəsən”, “Bax”, “Görüm” və s. tipli ara sözləri replikalar arasında rabitə əmələ gətirməklə bərabər, cümlə üzvünə məxsus leksik-qrammatik funksiyaya da malik olur. Bu vahidlər özündə iki əsas xüsusiyyəti cəmləşdirmişdir.

1. İnsanlar arasında ünsiyyət yaradır.

2. Hərəkətin subyektini nəzərə çarpdırır.

Həmin sözlər vasitəsilə müsahibi söhbətə cəlb etmək, onun təşəbbüsünü, arzusunu, meylini müəyyənləşdirmək, bir həyəcan, təlaş yaratmaq, hər hansı bir məsələni nəzərə çarpdırmaq və s. olar.

Bu vahidlərin kommunikativ funksiyası onların qrammatik rolu ilə əlaqədardır. Belə ki, bunlar formaca felin əmr və xəbər şəklində təzahür etsə də, ünsiyyət prosesində yalnız əlaqə yaratmaq məqsədi izlədikləri üçün tədricən öz ilkin leksik mənalarmı itirir. Ümumiyyətlə, müraciət kəsb etdikdə sözlər formal cəhətcə müəyyənləşir və əsasən xitabın daşdığı funksiyamı icra edir.

Hər ikisində müraciət məzmunu olduğundan cümlədə həm xitablar, həm də ara sözlər eyni funksiyamı icra edir. Bu cəhətdən bunları funksional sinonim kimi də qəbul etmək olar.

Ara sözlər xitab kimi nəinki həmsöhbətin firini özünə cəlb etmək üçün, həm də danışanın ifadə olunan fikrə öz subyektiv münasibətinin birləşməsi üçün işlədilir. Ona görə də xitabdan fərqli olaraq, ara sözlər şəxsi münasibəti ifadə etmək məqsədi də güdür. Əgər xitab vasitəsilə həmsöhbətin fikrini özünə cəlb etməklə ünsiyyət yaranırsa və münasibəti müəyyənləşdirmək olursa, ara söz dinləyicinin düşüncəsinə, hissələrinə təsir edir. Bu ifadələr vasitəsilə danışanın yürüdüln fikrə münasibəti də aydınlaşır. Hətta bunlardan sonra gələn cümlələr deyilməyə də, yalnız bu ifadələrlə kommunikasiya mümkün olur. Belə ki, onlar nitqdə

⁷⁸ BDU-nun doktorantı

müstəqil fraza kimi işlənə bilər. Belə frazalar strukturca çox zəngindir. Modal fekkər isim, sifət, say, əvəzlik, ədat və nidalarla birləşib kommunikativ vahid əmələ gətirir ki, bunlar həm kommunikasiyanın təşkilində mühüm rol oynayır, həm də müxtəlif əlavə modal mənalar ifadə edir: -Bir, bax ey! -Bir işə bax ey!

Felin II şəxs xəbər şəklində bir əlaqə vasitəsi olaraq ünsiyyət yaratmaqda mühüm rol oynayır. Həmin formadakı sözdə hərəkətin subyektini, danışanın müraciəti cəmləşir və bunlar birlikdə, həm də eyni vaxtda danışan tərəfindən müəssisə çatdırılır. Deməli, bu tipli fellər ikili xarakter daşıyır. Belə ki, həm hərəkətin subyektini, həm də söhbətin kimə məxsus olduğunu bildirir. Bunlar strukturca cümlənin ümumi konstruksiyasından kənarda qalır, onun tərkibinə daxil ola bilmir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlılıqda isə bir ünsiyyət vahidi kimi əlaqə yaratmaq xarakterinə malik olur: -Deyirsən, biz lap keyik, heç nə başa düşmürük. (Anar)

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, felin II şəxs xəbər şəkli ikili xarakter daşıyır, həm xüsusi, həm də ümumi şəxsə aid olur. Beləliklə, bir neçə mənə variantı meydana çıxır.

Bəzən I şəxslə də həmin funksiya icra edilir. Doğrudur, bu hal azlıq təşkil edirsə də, əsasən danışan həmsöhbəti ilə əlaqə yaratmaq istədikdə həmin vasitədən istifadə edir. Lakin buradakı əlaqə II şəxslə ifadə edilən fellərdə olduğundan zəifdir.

Həmsöhbətlər arasında əlaqə yaradan vasitələrdən biri də sual cümlələridir. Bu cümlələr təbii olaraq, nəqli cümlələrdən fərqlənir. Nəqli cümlələrdə dinləyicinin iştirakı vacib olmadığı halda, sual, nida, və əmr cümlələri dialoqla əlaqələnir.

Emosional cümlələr vasitəsilə danışan öz məqsədini nisbətən aydın və qısa şəkildə ifadə edə bilər. Bu cümlələrlə danışan öz həyəcanını, hissini, fərdi münasibətini bildirir. Emosionallıq həm leksik, həm intonasiya, həm də sintaktik vasitələrlə yaranır.

Sual cümlələrində elə bir xüsusiyyət vardır ki, o sonrakı replikanın meydana gəlməsinə maraqlı oyadır, onun təkanverici bir amili kimi çıxış edir. Sual öz növbəsində müraciətin elə bir formasıdır ki, onun vasitəsilə hər hansı bir məlumat əldə edilir.

Danışana (sual verənə) məlum olmayan hər hansı bir məsələ sualla aydınlaşır.

-Sara xanım, bilirsiniz, yoldaşlar hansı idarədən gəliblər? (Ə.Qasımov).

Burada mübtədə və xəbər cümlənin əsasını təşkil edirsə də, onlar bilavasitə sual əvəzliyi ilə bağlı olub, ondan asılıdır. Bu misalda "hansı idarədən" birləşməsinə kommunikativ cəhətdən II dərəcəli bir fakt kimi baxmaq olmaz, çünki cümlənin əsas məzmunu nəinki həmin birləşmə ilə bağlıdır, hətta sualdan ibarət olan həmin birləşmə sual cümləsinin əsasını təşkil edir. Sual əvəzliyindən başqa məntiqi vurğu və intonasiya da sual replikasını əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Sual əmələ gətirən bir sıra üzvlər vardır ki, onların öz leksik və qrammatik məzmunundan sual yaranır.

Replikalar arasında bir əlaqə vasitəsi olaraq əmr cümlələrinin rolu da diqqəti cəlb edir. Əmr replikalarının məzmunu sual-təhrik, təhrik-məlumatverici və ya çağırış replikaları daxildir.

Təhrik replikaları təhrik cümlələrində işlənilir və əmr, xahiş, tələb, məsləhət, arzu, alqış və s. mənaları ifadə edir. Təhrik mənası yaratmaq üçün müvafiq intonasiya, felin əmr şəkli və cümlənin uyğun sintaktik quruluşu lazımdır. Bəzən cümlənin feli xəbəri sözlə ifadə edilməsə də, məzmun ümumi şəraitdən aydınlaşır.

Sual təhrik replikaları sual şəklində özünü göstərir. Bu replikalar cavab almaq yox, dinləyicinin diqqətini hər hansı bir fikrə cəlb etmək məqsədi güdür. Məsələn; "Ey, ay oğul, mənim özümü təklil zinhara gətirməyibmi?" (Ə.Qasımov).

Dialoqda çox yayılan əlaqə vasitələrindən biri də təkrarlardır. Hər iki replika üçün müştərək dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi çox mürəkkəbdir.

Danışq dili haqqında danışarkən onun tərkib hissələrini də vurğulamaq vacibdir. Azərbaycan danışq dili iki tərkib hissəsindən ibarətdir: 1) adi danışq, 2) poetik nitq.

Adi danışq dili isə öz məzmununa görə vahid xarakterə malik deyildir. Bunun tərkibi anlaşılma və istifadə cəhətdən iki hissəyə ayrılır: a) sadə danışq, b) dialektlər.

Sadə danışığı hamı başa düşür. Lakin dialektə aid ünsürlər hamı tərəfindən eyni şəkildə, yaxud da tamamilə anlaşılır.

Son olaraq Azərbaycan ədəbi dili ilə danışq dili əlaqəsinə toxunmaq mütləqdir. Ədəbi dil ilə danışq dili arasında möhkəm əlaqə vardır. Danışq dili ədəbi dil üçün əsas mənbədir. Bu, ədəbi dilin hərtərəfli inkişaf etməsinə xidmət edir. Eyni zamanda ədəbi dil öz növbəsində danışq dilinə təsir edib onu inkişaf etdirir. Beləliklə, hər iki növ arasında qarşılıqlı inkişaf prosesi davam edir.

Qısa olaraq qeyd etsək, danışq dili ədəbi dilin, əsasən lügət tərkibinin genişlənməsində xüsusi rol oynayır. Ədəbi dil isə danışq dilindən fərqli olaraq, leksik cəhətdən zənginləşməsindən daha çox, danışq dilinə hər cəhətdən, yəni fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən təsir edir və onu inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. F.M.Ağayeva – Azərbaycan danışq dili, Bakı 1987, səh. 190
2. A.Qurbanov – Azərbaycan ədəbi və danışq dili, Bakı 1965, səh. 42
3. Z.Budaqova – Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963, səh. 215
4. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqatlar. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1963
5. C.Axundov- Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlələri, Bakı 1968, səh. 137-140

Açar sözlər: Dialoq, replika, cümlə, fraza, struktur

Key words: Dialog, replica, sentence, phrase, structure

Ключевые слова: Диалог, реплика, приговор, фраза, состав

В статье рассматриваются лексические и грамматические события, происходящие в процессе разговора на нашем современном языке. Обсуждались типы предложений, используемых в диалогах. Был исследован синтаксис реплик, используемых в диалоге. В ходе беседы обсуждалась важность вопросительных фраз.

Elements of spoken language in dialogic texts

Summary

In the article, we examined the lexical and grammatical events that occur during the conversation in our modern language. The types of sentences used in dialogs were discussed. The syntax of the replicas used in the dialogue was examined. During the conversation, the importance of interrogative phrases was discussed.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf mərhələlərində povest janrı həmişə hissi-ıdrakı təsir gücü, bədii siqleti, kütləvi xarakteri ilə fərqlənmiş zaman və şərait, həyat və bədii həqiqət faktına sədəqəti ilə nümunə olmuşdu. Povest janrının belə çevik, davamlı inkişaf yolu, "60-cılar" adı ilə tanınan, əsasən də 90-cı illərə qədər eyni təmkinlə davam edən, təxminən otuz illik Azərbaycan bədii nəsr mərhələsində özünü bir daha, bütün aydınlığı ilə təsdiq etdi, bədii sənət və sənətkarlıq üstünlüyünü qoruyub saxladı, yerini heç bir janra güzəştə getmədi. Yeni, psixoloji nəsr adı ilə ədəbiyyat tarixinə düşən, bu gün də həmin adla yaşayan və sevilən bu ədəbi-bədii mərhələni o zamankı bütün ittifaq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında, əslində, dövr-zaman yaratdı, ona şərəf və vətəndaşlıq haqqı, bədii ləyaqəti verən, onu qüdrətli söz-sənət nümunəsi kimi zینətləndirən, əbədi yaşadan M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, Ə.Məmmədخانlı, və s. kimi nisbətən yaşlı, klassik nəsil nümayəndələri ilə yanaşı, əsasən, İ.Hüseynov (Muğanna), Anar, Elçin, S.Əhmədov, İ.Məlikzadə, F.Kərimzadə, S.Azəri və digər o zaman üçün gənc, indi ustad kamil istedadlı yaradıcı insanlar oldu. Belə gənc yeni nəsr mərhələsində xüsusi haqqı olan ədəbi-bədii qüvvələrdən biri Aqşin Babayev idi.

Aqşin Babayev, qələm işlətdiyi bütün yaradıcılıq sahələrində özünə məxsus, təkrarsız və bənzərsiz sənət və sənətkarlıq yolu olan, bədii və ictimai fəaliyyətilə şəxsiyyəti arasındakı möhkəm əlaqə və bağlılığı qoruyub saxlayan təvazökar-ziyalı yazıçılardan idi. Artıq zəngin, kamil bir ədəbi-bədii irsin sahibi olan Aqşin Babayev bu səviyyəyə zəhməti, müntəzəm - sistemli və ardıcıl fəaliyyəti sayəsində nail olmuşdu. Daima yazdı, aramla, səssiz, hay-küysüz, sakit yazdı, özünü təbliğ etmək üçün yox, ədəbiyyatın sabahı üçün, gələcək nəsil üçün yazdı, özü də yaxşı yazdı, gözəl sənət nümunələri ortaya qoydu. Belə zəngin, mürəkkəb inkişaf yolunda, kamil təcrübə qazandı. Ona istinad edərək əsrini, zamanını, şərait və insanlarını qələmə aldı, sənətkar amalı, mövqeyini qorudu, oxucuları ilə dil tapa bildi. Belə insanlıq, mərifət yoluna, kiçik hekayələrdən başlayaraq, üzü yuxan sənət zirvəsinə doğru ucaldı. Bu ucalığı A.Babayevin povestlərində daha aydın görmək mümkündür.

Aqşin Babayevin bədii nəsrini ilə tanışlıq belə bir fikir deməyə haqq verir ki, onun özünə məxsus sənət uğurlarına malik olan digər yaradıcılıq sahələri öz işığını, bədii ləyaqətini bəlkə də hekayə povest və romanlarından alıb. Əlbəttə bu şəxsi fikir birmənalı şəkildə qəbul olunmaya da bilər. Fakt odur ki, Aqşin Babayevin ədəbi-bədii irsində unudulmaz, yadda qalan xarakterlərin əksəriyyəti bədii nəsrindədir. Fəridə ("Ata canı"), Sadıq, Ədalət ("Vida"), Məsumə ("Qara kağız"), Əhəd ("Qartal sevgisi") hekayələrində, "Saat" kimi kiçik miniatür - əsərində, Adilə Bədəlova ("Mən də bir əsgərəm"), Mehdi Lətifzadə ("Halal çörək"), Bəhmən ("Ayrılıq") və s. povestlərində məskunlaşan insanlardır. Bu baxımdan ədibin "Kişilər az yaşadı", Söz gülləsi" povestləri xüsusi təqdirə layiq bədii ümumiləşdirmələr, tipik-real həyat səhnələri, maraqlı xarakterlərlə zəngin olan sənət nümunələridir.

Aqşin Babayevin "Ceviz ağacı", "Başımıza gələnələr" və digər sənədli povestlərini də bura əlavə etmək olar. Aqşin Babayevin nəsrini tam, bütöv halda diqqətəlayiq həyat tərzini, tipik təəssüratların əhatəsində inkişaf edir. Bu təbii proses, Aqşin Babayev povestlərinin əsas məziyyətlərindən biri olmaqdan başqa, həm də psixoloji nəsr mərhələsinin yeni keyfiyyətli bədii təfəkkürünün estetik təsiri-təzahür forması kimi əslində o dövrün demək olar ki, əksər uğurlu əsərlərinə xas olan bir cəhət idi. Özü də yeni psixoloji nəsr yaradıcılığının gələcək taleyi barədə xoş təəssürat oyadan, yeni nəsr yaradıcılığının, Aqşin Babayev də daxil olmaqla o dövrün gənc ədəbi qüvvələrinin fəaliyyəti haqda razılıq hissi doğuran uğurlu bir cəhət idi. Mina arvadın ("Kişilər yaşadı"), əri Adışirini müharibədə itirən bu dul əsgər ailəsinin, ömür yolu sovet dövrünün tipik həyat tərzindən ən real bir nümunədir. Qızı Rəna, oğlu Qədirlə, sınıq-salxaq bir komada yaşayan Minaya əsgər ailəsi olduğu üçün üç otaqlı mənzil verirlər. Həmin gündən bu evdən kiçik-ötəri sevinc anları ilə yanaşı kədər, qəm, qüسسə əksik olmur. Uğursuz məhəbbət, xəstəlik, həyəcan bir-birini əvəz edir. Aqşin Babayev belə gərgin mürəkkəb şəraitdə insanın itməməsi, həyatın əbədi davam etməsi labüdlüyünü şərtləndirən amilləri xüsusi sənətkarlıqla povestin bədii həyat materialında tipik səhnələrlə ümumiləşdirə bilər. "Kişilər az yaşasa da həyat davam edir" məfkurəsini bədii cəhətdən qoruya, həm də yaradıcı şəkildə davam etdirə bilər. Bu da o deməkdir ki, Aqşin Babayevin bütün nəsrində bədii həqiqətin inandırıcılığı ilə tətbiqi - təsir gücü arasında güclü bir əlaqə və bağlılıq mövcuddur. Aqşin Babayevin digər əsərlərində olduğu kimi bu povestində də bütün həyat materialı sənətin ən ləziz, müstəqim amili olan bədii dili, əlvan, şirin üslub vasitəsilə obrazlaşır. Estetik tərəvət, səciyyə və ehtiraslar sözün qüdrəti ilə həyat materialına hakim kəsilir. Odur ki, "Kişilər az yaşadı" povestində hadisə, əhvalat və vəziyyətlərə laqeyd baxmaq olmur. Hər səhnə məxsusi həyat materialı, düşündürücü xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Bəzən adama elə gəlir ki, Aqşin Babayevin bədii-təsvir çaları, nəql etmə-təhkiyə ahəngini üstələyir. Əslində bu bədii nəsr yaradıcılığında istifadə olunan önəmli gedişdir. Bunun özünün də böyük üstünlükləri, uğurları vardır. Əvvələn, belə yaradıcılıq prosesi əsərin əyanilik, təbiilik mahiyyətini artırmaqla, onda lirik, bir az da romantik hissi-estetik vüsəti gücləndirir, xoş təəssürat yaradır. Müəllif insanlar arasındakı ünsiyyət, qayğı, diqqət, xeyirxahlıq, saf niyyət və arzu kimi sırf mənəvi-əxlaqi kamillik problemi ilə bağlı olan humanist keyfiyyətləri Nuru-Rəna, Rəna-Nazim, Nazim-Rəna arasındakı təbii-lirik romantik - məhəbbət ünsiyyətinin yüksək bədiiliklə, tipik şəraitə uyğun, tipik həqiqətlər əhatəsində mənəvi-əxlaqi kamillik örtüyündə vermək üçün düzgün olaraq belə yaradıcılıq yolu seçir. Cəmiyyət həyatına, iş - əmək, yaxın keçmiş dönmə müharibə illərini də həmin uğurlu yaradıcılıq üslub ilə bədiiləşdirir. "Bir gün anam mənə çörək verib dükana göndərdi. Talonu itirdim. Evə dönməyə üzüm yox idi. Bir xəndək kimi yer tapıb içinə girdim, orada yatdım. Elə soyuq idi ki, ... Dışım-dışımə dəyirdi. Səhər evə döndüm. Başqa çarə yox idi. Soyuqdan tır-tır əsirdim, qızdırmalıydım. Qara ciyərim xeyli vaxt əziyyət verdi mənə. Sonra keçdi. İndi də hərdən-hərdən ağrıyır... Atam müharibəyə yola düşəndə anama bir bayatı deyib-deyər Nuru söhbəti dəyişmək istədi.

⁷⁹ BDU.Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bu dağın qarı mənəm,
Gün dəysə ərimərəm,
Qəbrimi dayaz qazım,
Cavanam, çürümərəm

Rəna Nurunun qonur gözlərindəki yaş damlalarını gördü və:- Mənim atam da müharibəyə yola düşəndə Müşfiqin bir şerini deyib anama:

Məndən məcnun könlüm maraqla sordu,

Bu saçı Leyladan necə əl çəkimi?..” (241-242)

Nuru tez köçdü dünyadan, müdrik, qüdrətli kişi kimi az yaşadı. Amma özündən sonra mərd həyat yoldaşı, iki övladdan başqa zəngin mənəvi-əxlaqi aləm, insanlıq, bütövlükdə cəmiyyət üçün son dərəcə vacib olan nəcib hisslər, əməllər qoydu, getdi. Aqşin Babayev bu obrazın da səciyyənaməsində öz sənətkarlıq imkanlarını əsirgəməmişdir, Nuru həyatı barəsində ciddi düşünən, ictimai ədalət, mənəvi həqiqət axtarışlarında sabitqədəm olan, daima əxlaqi-idraki yetkinliyini qorumağa çalışan, çirkin əqidə və ehtirasların doğurduğu dəhşətlərə mərdliklə sinə gərən, döyülən, əzilən, lakin əyilməyən, sınımayan, böyük əhdi-peyman, məhəbbət sahibi olan, öz mənəvi dünyası xeyirxahlığı ilə müşkül məsələləri islah etməyə çalışan bir gəncdir. Nurunun Rənaya olan saf, dəruni hissləri onda tam yeni bir aləm, güclü həyat, yaşamaq eşqi yaratmışdır. Odur ki, Nuru yaşadığı dünyanı Rənanın gözü ilə, onun məhəbbətində görür, onu ömrünün ayrılmaz hissəsi hesab edir. Bu obrazda müəllif ustalıqla xalqın obrazlı təfəkkürü ilə müasirliyin sintezini yarada bilir. Povestdə əksər obrazların, həyat səhnələrinin təsvirində-bədiiləşdirilməsində səliqəli bir emosional yığıcılıqla yanaşı neqativ hallara güclü, daxili inkarçılıq, bədii kəskinlik vardır. Bütövlükdə povestdən alınan ümumi təsir budur ki, insanın xoşbəxtliyi, ən ağır, mürəkkəb və ziddiyyətli mühit və şəraitin təsiri altında olsa da, nəcins insanların bədxahlığı ilə üzleşsə də, sağlam-ülvi məhəbbət ona böyük ləkə düşməyə imkan vermir. İnsan yaşayır, həyat davam edir. Yazıçı bu müqəddəs faktı təsdiq edən son dərəcə tipik, bədii həyat səhnələri və obrazlar yaratmışdır. Həqiqi məhəbbəti aydın başa düşməyən, yalnız adət-ənənə ehkamları ilə yaşayan Qədir, xəbis təbiətli Zərnişan, ailə münasibətlərindən uzaq olan Gülya, şəərəfsiz həyat təzi yaşayan Sədaqət, rüşvətxor, əliəyri Həsənəli, kimi insanlar nöqsanlı şəraitin xəbis adamları kimi ümumiləşdirilir. Bununla yanaşı yazıçı həyatın işıqlı, yaşamağa haqqı olan, Mina və Nuru kimi obrazların müasir şəxsiyyətlər kimi təqdimində bədii boyalarını əsirgəməmişdir. Ümumiyyətlə Aqşin Babayevin povestləri obrazlı dili, adi, sadə, lakin yüksək təsir gücünə malik üslubu ilə, aktual mövzular aləmini, tipik həyat materialını, cəmiyyətin qabarıq ictimai, hüquqi, fəlsəfi, zaman münasibətlərini psixoloji mühitin ilk tipik bir sahəsi kimi yüksək bədiiliklə ümumiləşdirə bilir. Bu povestlərin ilk məziyyəti onların güclü bədii həqiqətlər kimi ortaya çıxmalarındadır. “Kişilər az yaşadı” nümunəvi bədii əsər olmasaydı, bəlkə də onu real, tarixi bir həqiqət adlandırmaq olardı. Ədəbi tənqid bunu deməli idi ki, Aqşin Babayev “nəsrinin xəmiri”, ümumiyyətlə təvazökarlıqla yoğrulub. Haqqında danışdığımız povest də daxil olmaqla onun nəsrində, yüksək bir mədəniyyət, sənətkar məsuliyyətindən irəli gələn təbii bir ağayanaqlıq var. Bu nəsrə bəzən sakit sular kimi aramla axan, köüllər yandırır canlar yaxan, həyatın həyəcan-səksəkə, təəccüb hissi, abır-həyə ilə yanaşı son dərəcə dərin milli ruh, milli zövq, yüksək türkçülük, güclü müsəlmançılıq, insanı həyat materialına cəlb etmək, düşündürmək, nəticə çıxarmaq, uzun müddət bədii həyat materialının təsiri altında saxlamaq qüdrəti var: “Oğlum, balam, sənin babaların, atan az yaşadı. Sən çox yaşa, amma onlar kimi yaşa. Həyatda olmasalar da elə həmişə yaşayırlar. Çünki yaxşı adam olublar, düz adam olublar, mərd adam olublar, kişi adam olublar, babaların Adışirin, Ələsgər, atan Nuru... Onlar kimi ol həmişə. Sənə yaxşı yol!” (1, 304). Aqşin Babayevin “Söz gülləsi,” “Xalqın oğlu”, “Dalan”, “Çovğunlu yollar”, “Sabahı görənlər” və digər povestlərində, “Zəlzələ”, “Dünyanın axırı” romanlarında fikirlə hissini bir qovşaqla fəaliyyəti dərk olunmamış, görünən və görünməyən mətləbləri, psixoloji halların “insan və zaman” kontekstində özü də soyuqqanlı şəkildə, sadəcə olaraq, olmuş, gecikmiş hadisələr, keçmiş əhvalatlar kimi yox, gərgin psixoloji vəziyyətlər, dramatik səhnələr şəklində çatdırmaq qüdrəti var. Yazıçı arzu- istəklə yanaşı insan itkisindən doğan həyəcanı, kədəri fərdi və ictimai dərd kimi yüksək bədiiliklə səhnələşdirərək humanist prinsiplərə arxalanır. Belə yaradıcılıq prosesində Aqşin Babayevin sənətkar mövqeyinin fəlsəfi dərinliyində dövrə-mühitə cəsarətli nüfuz etmə, mövcud şəraitin qabarıq bir cəhətini ümumiləşdirmək vüsəti ləyaqətlə öz işini görür. Belə ki, müsbət ideal, həyatın ziddiyyətli, nöqsanlı cəhətlərini sadəcə olaraq görmək, göstərmək, aradan qaldırmaqla yox, daha çox mənəvi boşluğun, nöqsan və ziddiyyətlərin mənasını, mahiyyətini, yaranma, törəmə səbəblərini, məqsədini açmaq, bədii şəkildə aydınlaşdırmaqla məşğul olur. Aqşin Babayev də daxil olmaqla, 60-cılar nəsrinin taleyini, yaxşı mənada sənət və sənətkarlığa belə yaradıcı münasibət, nikbin baxış, oxucu marağına məsuliyyət və cavabdehlik, nəsrin gələcəyinə inam təyin edir. Bu baxımdan o zamanın ədəbi tənqidində bu dövrün nəsrini “mədəni”, “təvazökar”, “müxalif”, “etibarlı” və s. kimi adlandırmaq təşəbbüsü olduqca təbii səsləndi. Məsələ hər bir uğurun, yaxud nöqsan və cinayətin cəmiyyətin müasir görünüşü, hazır, tipik modeli kimi göstərməkdən getmir, mühitin nizamdan, əndazədən çıxmış vəziyyətinə aid çoxlu sual və cavabların fəlsəfi mahiyyətini açıqlamaqdan, sosial qanunların nəzarətsiz buraxılması səbəbini aramaqdan gedir.

Aqşin Babayev povestlərindən alınan təsir bədii yaradıcılığın nə qədər çətin, mürəkkəb, məsuliyyətli, eyni zamanda şəərəfli olduğunu göstərməklə belə bir hiss də doğurur ki, ötən əsrdə nə yaxşı ki, yeni-psixoloji nəsr mərhələsi yarandı və o, İ.Hüseynov, Anar, Elçin, İsi Məlikzadə, S.Əhmədov, F.Kərimzadə, S.Azəri, A.Babayev və digər güclü gənc nəslə sənət-ədəbiyyat aləminə gətirdi, ədəbiyyatı-sənəti yaşatdı.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A. Söz gülləsi. Bakı: Yazıçı, 1982, 309 s.

Ключевые слова: повесть, чистота морали и воспитанности, литература, жизненный материал

Key words: the story, the purity of morality and upbringing, the literature, the life material

Мужчины жили мало

Резюме

Статья посвящена творчеству Акшина Бабаева – выдающегося интеллигента, талантливого писателя-журналиста, оставившего богатое литературно-художественное наследие в Азербайджанской литературе, имеющего большие заслуги в традиционном развитии жанра повести, сыгравшего огромную роль, как в литературе, так и в журналистике. В статье анализируется одно произведение – повесть писателя «Мужчины жили мало». Повесть исследуется с художественной и профессиональной точек зрения. Особенно тщательно анализируются жизненный материал, мир образов, идейно-содержательный аспект повести. В жизненном материале повести основное место занимает человек, чистота морали и воспитанности, способность человека, выходя из всех жизненных сложностей, сохранить человечность. Такие образы, как Рена, Чингиз, Мина с высоким авторским мастерством преподносятся читателю. Ясный, можно сказать, прозрачный стиль образов, способность создания диалогов-монологов, вдумчивый характер каждой сцены повести привлекает внимание.

Men lived a little

Summary

The article is devoted to the work of Akshin Babayev, an outstanding intellectual, a talented writer-journalist who left a rich literary and artistic heritage in Azerbaijani literature, who has great merits in the traditional development of the genre of the story, which played a huge role in both literature and journalism. The article analyzes one work - the story of the writer "Men lived a little". The story is investigated from an artistic and professional point of view. The vital material, the world of images, the ideological and substantial aspects of the story are analyzed especially carefully. In the life material of the story, the main place is occupied by a human, the purity of morality and upbringing, the ability of a human, getting out of all life's difficulties, to preserve humanity. Images such as Rena, Chingiz, Mina are presented to the reader with high authorial skill. A clear, one might say, transparent style of images, the ability to create dialogues-monologues, the thoughtful nature of each scene in the story attract attention.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

НАИМЕНОВАНИЯ «ЖЕНСКИХ ОДЕЯНИЙ» XIX ВЕКА, ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА (На материале русского языка)

Как известно, в каждом народе под модой обычно понимают совокупность ценностей, принципов, традиций, принятых в определенное время, что находит отражение в одежде, аксессуарах, причёске.

«XIX век стал свидетелем ряда крупных изменений в костюме, которые увеличивали разрыв с прошлым. Например, все больше стали отличаться друг от друга мужская и женская одежда. Иначе говоря, мужской костюм становился сдержанным, простым и очень «мужественным», а женский – ультраженственным. В противоположность XVIII веку, когда богатство ассоциировалось с праздностью, мужчина девятнадцатого столетия всем своим внешним видом показывает, что он – человек работающий» [2, с. 150].

Объектом изучения данной статьи являются наименования женских одеяний, заимствованных из французского языка XIX века. Рассмотрим конкретные примеры:

I. ВЕРХНЯЯ ОДЕЖДА: Пальто - это верхняя одежда с длинными полами, отложным воротником и лацканами. В русский язык слово «пальто» попало во второй четверти XIX в., широко употреблялось уже в 40-е гг. Заимствовано из французского «paletot». В современном понимании значение слова сформировалось к концу века: ... все очень поношенное, на плече, на палке, повешено самое легкое люстриновое пальто и узел в цветном платке. (Островский А. Н., Лес); На мальчишке было надето что-то вроде пальто городского покроя, на ногах большие валенки... (Короленко В. Г., Последний луч).

Манто - это широкое дамское пальто, обычно меховое. В русский язык проникло в XIX в. из французского языка «manteaux». Во второй половине XIX в. "манто" называли как одежду из ткани без рукавов. Следует отметить, например, манто "Сара" в честь С. Бернар французской трагической актрисы или другого покроя - манто "Скобелев", с довольно узкими рукавами и отделкой мехом по бортам в стиле русского народного костюма. В настоящее время - это общее название женской верхней одежды: Молодая девушка надела шляпку, накинула на себя летнее манто и на цыпочках пробралась через залу и террасу в сад (Гейнце Н. Э., Герой конца века); Ваньковские вскоре уехали; их провожал Иван Кузьмич и Курдюмов; последний пожал дружески руку Лидии Николаевны и застегнул ей манто (Писемский А. Ф., Виновата ли она?); Вперед будем знакомы! Захмелел, брат! (Жмет Жадову руку.) Василий, манто! (Надевает шинель)... (Островский А. Н., Доходное место).

Пелерина — короткая, обычно не доходящая до пояса накидка различных фасонов, заимствовано из французского языка, где буквальное значение *pèlerine* — «платье пилигрима». В русском языке также воротник в виде такой накидки: Она поднялась, чтоб опомниться, откинула плед и сняла пелерину теплого платья (Толстой Л. Н., Анна Каренина); а на тех дрожках нарочито небольшого человечка, в картузе ворсистой шляпной материи с длинным козырем и в коричневой шинели с премножеством один над другим набранных капишончиков и пелерин (Лесков Н. С., Соборяне); Она попросила Аннушку подать ей снятую пелерину и платок, надела их и направилась к двери (Толстой Л. Н., Анна Каренина); На сестру надевали богатый куний салоп с большой собольей пелериной, спускавшейся на плечи. (Салтыков-Щедрин, Пошехонская старина).

II. ГОЛОВНОЙ УБОР: Вуаль — кусок тонкой прозрачной ткани или сетки, прикрепляемый к женской шляпе и обычно закрывающий лицо. Заимствование из французского, в котором *voile* («покрывало») восходит к латинскому *velum* (покрывало): *Mariette* была в большой шляпе с пером и в черном платье, в черной накидке и в новых черных перчатках; лицо ее было закрыто вуалью (Толстой Л. Н., Воскресение); ерез минуту она возвратилась в дорогом салопе и в шляпе с черной блондовой вуалью (Писемский А. Ф., Тысяча душ); Как шла к ней амазонка и эта шляпка с зеленой вуалью! как обрисовывалась ее талия! (Гончаров И. А., Обыкновенная история).

III. КОРСЕТНОЕ ИЗДЕЛИЕ: Корсаж - часть женского платья от шеи до пояса. Лексема заимствована в первой половине XIX в. из французского, где *corsage* было образовано от *corps* — «тело»: На графине должно было быть масака бархатное платье, на них двух белые дымковые платья на розовых, шёлковых чехлах с розанами в корсаже (Л. Н. Толстой, «Война и мир»); Она вздрогнула, оглянулась назад, в комнату, — и быстрым движением, достав из-за корсажа уже увядшую розу, бросила её Санину (Тургенев, «Вешние воды»); Она надела палевую легкую шелковую юбку и рубинового цвета бархатный, с небольшим вырезом корсаж. (Гейнце Н. Э., Под гнётом страсти).

В русском языке также стало использоваться в значении «жесткий пояс юбки или брюк; жесткая лента для такого пояса»: Хорошо защитить от холода могут стеганые ватные брюки с широким тёплым поясом (корсажем) на помочах («Особенности зимней любительской ловли», «Рыбак Приморья»)

Неглиже - один из видов женской ночной рубашки, обычно выглядящий как длинное платье. Происходит от французского *négligé* «неопрятный; небрежный», а сперва из глагола *négliger* «относиться небрежно». В русском языке, согласно толковому словарю Ожегова, словом «неглиже» стала обозначаться не только утренняя, но несколько небрежная домашняя непритязательная одежда обоих полов, а также пребывание в такой одежде: Входит Настасья Ивановна, облаченная в глубокий неглиже (Салтыков-Щедрин); Анжелика Сигизмундовна Вацлавская только что

встала, выпила утренний шоколад и вышла в роскошном домашнем неглиже на террасу своей дачи (Гейнце Н. Э., Под гнётом страсти).

IV. ПЛАТОЧНО-ШАРФОВОЕ ИЗДЕЛИЕ: *Канзу* - большой платок из лёгкой ткани или кружев в женском костюме второй половины XVIII — первой половины XIX века. Также встречается написание канезу (фр. *canezou* — короткая кофточка).

Боа — женский шарф из меха или перьев из французского «*boa*». Носят боа как украшение на плечах или вокруг шеи, преимущественно в помещении. Вошло в моду в начале 19 в. и считалось дамским украшением: Он счастлив, если ей накинет // Боа пушистый на плечо, // Или коснётся горячо // Её руки, или раздвинет // Пред нею пёстрый полк ливрей. // Или платок подымет ей (Пушкин, «Евгений Онегин»); У самого подъезда он встретился с высокой, тощей брюнеткой, окутанной в длинное боа (Чехов, «75 000»); Углаков возвратился и объявил, что лошадь у крыльца. Сусанна Николаевна принялась облекаться в свою модную шляпку, в свои дорогие боа и салоп (Писемский А. Ф., Масыны).

V. ПЕРЧАТОЧНОЕ ИЗДЕЛИЕ: *Митенки, митёнки* — женские перчатки без пальцев, заимствовано из французского «*mitaine*». Первоначально митенки использовались для защиты от холода при выполнении работ, требующих подвижности пальцев. Но начиная с XVIII века митенки стали использоваться как модный женский аксессуар, дамы носили митенки и в помещениях, соответственно митенки выполняли больше эстетическую, а не практическую функцию. Такая мода продержалась и в XIX веке: Она отправилась вперед по тропинке, слегка раскачивая свой тонкий стан при каждом шаге и откидывая хорошенькою ручкой, одетой в черную митенку, мягкие длинные локоны от лица (Тургенев И. С., Накануне); И вспомнив про сцену с мужем, она нахмурилась, и ее руки в митенках задрожали от злобы на него (Толстой Л. Н., Фальшивый купон).

VI. ОТДЕЛКА ДАМСКИХ ИЗДЕЛИЙ: *Бувф* - пышные складки на женских рукавах и юбках, заимствовано из французского *bouffé* от *bouffer* «надуть»: Одежда на нем была немецкая, но одни неестественной величины бувфы на плечах служили явным доказательством тому, что кроил ее не только русский — российский портной (Тургенев И. С., Записки охотник); Белая батистовая рубашка выбивалась из-под этих пройм красивыми буфами и облегла полную белую шею небольшой розеткой (Мамин-Сибиряк Д. Н., Приваловские миллионы).

Рюш - собранная в сборку полоска легкой ткани, пришитая к чему-либо как украшение, происходит от французского «*guche*». Рюш вошел в обиход в России со второй половины 18 в. Особенно любили такую отделку в 19 в., размещая рюш гирляндами по юбке, обшивая им края выреза платьев, рукавов и головных уборов: [На Сипягиной] было легкое барежевое платье, очень простенькое и очень миленькое: обшитые рюшами рукава доходили только до локтей (Тургенев, *Новь*); Белый пеньюар Антонида Ивановны у самой шеи расстегнулся на одну пуговицу, и среди рюша и прошивок вырезывался легкими ямочками конец шеи, где она срасталась с грудью; только на античных статуях бывает такая лепка бюста (Мамин-Сибиряк Д. Н., Приваловские миллионы).

Бейка - часть одежды в виде полоски ткани, пришиваемой по верху шва или вшиваемой в наружный шов в качестве отделки или украшения, происходит от французского «*biais*».

Декольте (фр. *Décolleté*, «с отсечённой шеей, без шеи») — глубокий вырез в женской одежде, частично открывающий плечи и грудь. В XIX веке декольте уменьшилось, особенно у дневных платьев. Возник двойной стандарт: дневное платье обязано было быть скромным, вечернее могло считаться пристойным, несмотря на декольте: Алиса Осиповна явилась однажды на урок в нарядном розовом платье, с маленьким декольте (Чехов, *Дорогие уроки*); За этим лакеем следовала пожилая дама в платье декольте, с худой и длинной шеей, с седыми, но весьма тщательно подвитыми пуклями и с множеством бриллиантовых вещей на груди и на руках (Писемский А. Ф., Масыны); За этим лакеем следовала пожилая дама в платье декольте, с худой и длинной шеей, с седыми, но весьма тщательно подвитыми пуклями и с множеством бриллиантовых вещей на груди и на руках (Писемский А. Ф., Масыны).

Турнюр (от фр. *tournure* — «осанка, манера держаться») — модное в 1870—1880-х годах приспособление в виде подушечки, которая подкладывалась дамами сзади под платье ниже талии для придания пышности фигуре. Также турнюр мог быть в виде сборчатой накладки, располагавшейся чуть ниже талии на заднем полотнище верхней части юбки, что формировало характерный силуэт с очень выпуклой нижней частью тела.

VII. ЖЕНСКАЯ ОДЕЖДА: *Шемиз* (от фр. *chemise*) — женская рубашка. В русскоязычной литературе наиболее распространено написание «шемиз». Шемиз, или камиза, - средневековая нижняя рубаха, которую носили и мужчины, и женщины. В XIX в. название «шемиз» перешло исключительно к женской нижней одежде.

Так же важно уточнить, что от исходного термина «шемиз» произошло название «шемизетка» - это женская нижняя одежда без рукавов для верхней части тела, сделанная из муслина, батиста, кружевного полотна или подобных материалов, иногда украшенная вышивкой или оборками.

Жакёт - это название предмета одежды заимствовано из французского, где *jaquette* — уменьшительное от *jaque* — «куртка», восходящего к арабскому *schakk* с тем же значением: С бледным, испуганным лицом, в жакете с высокими рукавами, с желтыми воланами на груди и с необыкновенным направлением полос на юбке она показалась себе страшной и гадкой (Чехов А. П., *Попрыгунья*); Волнистые волосы снежной белизны были откинуты назад, а великолепная седая борода, закрывавшая всю грудь, эффектно выделялась на черном бархатном жакете (Мамин-Сибиряк Д. Н., *Золото*).

Казакин- женская одежда, сшитая в талию и напоминающая такой кафтан, заимствовано прямо из франц. casaquin. Словом, «казакин» могли называть карако и народную женскую одежду, сшитую в талию и напоминавшую полукафтан: На тетушке короткий плисовый казакин, каких теперь бабы не носят: узкий в плечах и широкий в талии (Крутилин, Липяги);

Как отмечено выше, нами рассмотрены 18 лексем, распределенных по 7-ми основным функциональным признакам. Большинство лексем, проникая в словарный состав русского языка изменяли свои значения, а некоторые к началу 20 века полностью вошли в пассивный запас лексики.

Таким образом, «в русской языковой картине мира концепт «одежда» является достаточно этноспецифичным, поскольку отражает особые модели мировосприятия, поведенческие стереотипы» [4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды // Перевод на русский язык И.М. Ильинской и А.А. Лосевой в 1986 г. - Прага: Артис, 1987 - с.608
2. Рибейро Э. Мода и мораль / Пер. с англ. Г. Граевой. - М.: НЛГО, 2012. -263 с.
3. Семёнов А. В. Этимологический онлайн-словарь русского языка [интернет-ресурс]: <https://lexicography.online/etymology/semyonov/>
4. Сокур Е. А., Архипова И. В. Особенности лингвокультурного концепта "одежда" в русском языке // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2019. №4 (247). URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-lingvokulturnogo-kontsepta-odezhda-v-russkom-yazyke>

Ключевые слова: женская одежда, заимствования, французский язык, русский язык, 19 век.

Key words: women's clothing, loanwords, French, Russian, 19th century.

Açar sözlər: qadın geyimləri, alınma sözlər, fransız dili, rus dili, 19-cu əsr.

Резюме

В статье дается краткая характеристика названий предметов женской одежды заимствованной русским языком из французского. Автором выявлены семь основных групп наименований женских одеяний по функциональным признакам. В работе представлено толкование каждого понятия в лингвистическом аспекте.

Summary

The article gives a brief description of the names of women's clothing items borrowed by the Russian language from French. The author identified seven main groups of names of women's attire by functional characteristics. The paper presents the interpretation of each concept in the linguistic aspect.

Научный руководитель: доктор философии по филологии А. Г. Мурадзаде

Mülayim İlham qızı Hacı-Əzizli⁸¹
AZƏRBAYCAN DİLİ ÜSLUBİYYATI VƏ TƏDQIQI TARIXI

Müasir dövrümüzdə üslub anlayışı geniş mənada işlənir. Məqalədə bu anlayış dilçilik kontekstində aydınlaşdırılır. Üslubiyyat üslublar sistemindən bəhs edir. Ədəbiyyatşünaslığın, rəssamlığın, heykəltəraşlığın, memarlığın və musiqinin bir çox üslubları vardır. O cümlədən dilçilik və nitqin də özünəməxsus üslubları vardır. Bu anlayış ərəbcə üsul, tərz, ifadə tərz, səliqə deməkdir. Üslub sözü müxtəlif mənalarda işləyə bilər və onun geniş tətbiq sahələri vardır. Dilçilikdə üslublar iki cəhətdən tədqiq edilir:

1. Fərdi üslub. Bu cəhətdən buraya fərdi üslublar daxil edilir.
2. Ümumi və ya ictimai üslub. Bu qrupa işə funksional üslublar daxil edilir.

İstər fərdi üslublarda, istərsə də funksional üslublarda dilin üslubi imkanları özünü göstərir. Fərdi üsluba poeziyada S.Vurğunun üslubunu, dramaturgiyada isə M.F.Axundovun üslubunu misal göstərmək olar. Bəzən fərdi üslublar funksional üslublara daxil ola bilərlər. Məsələn, N. Gəncəvinin, M.F.Axundovun və s. üslubu bədii üslubdur. Hər üslub fərddir, çünki üslub ayrı-ayrı sənətkarlara, siyasi, elmi, tarixi cərəyanlara, bədii janrlara, müəyyən bilik sahələrinə aiddir. Dilin ümumi üslubu ilə yazıcının üslubu fərqli-fərqli mənalar daşıyır. Dilin üslubu dedikdə, ümumi funksional üslublar nəzərdə tutulur, yazıcının üslubu isə fərdi üslubdur.

Üslub anlayışının tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən bəhs edərkən üslub məsələsinə də aydınlıq gətirirdi. Qədim yunan və romalılarda üslub sözün gözəl danışmaq, natiqlik sənəti kimi anlaşılırdı. Aristotel deyirdi: “Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, insan öz məqsədinə nail ola bilməz. Nitq həddən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, nitqin mövzusunə müvafiq gəlməlidir” [2, 54]. O dövrün məşhur natiqi M.T.Sitseronun fikrincə, “əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyədə işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubla danışmağı bacarsın” [2, 54]. M.K.Moren ilə N.N.Teterevnikova üslubiyyatı bu cür adlandırırlar: “Üslubiyyat- ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir” [2, 57].

Üslubiyyat məsələləri sovet dilçiliyində və ədəbiyyatşünaslığında da diqqəti cəlb etmişdir. O dövrdə üslubiyyatdan danışarkən ən çox ədəbiyyat nəzəriyyəsi qabardılırdı. Lakin 40-cı illərdə V.Vinoqradov sübut etdi ki, üslubiyyat müstəqil dil sahəsidir. Vinoqradov əsərlərində üslubiyyata dair zəngin məlumatları qeyd etmiş və üslubiyyatı dilçiliyin müstəqil dil sahəsi kimi qələmə vermişdir. Ş.Ballinin fikrincə “Biz təsdiq edirik ki, üslubiyyatın mövzusu fikrin sözlə ifadəsidir, fikrin özü deyil”. Təbii ki, bu həqiqəti əks etdirmir. Formanı məzmunuz, məzmunu da formasız təsəvvür edə bilmərik [1, 10].

Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat ilk olaraq 30-cu illərdə tədqiq olunmağa başlandı. Bu sahədə A.Tağıyev və X.Xocayevin “Müxtəsər üslubiyyat” dərsliyi çap olunmuşdur. Üslubiyyata aid ilk kitab olduğundan burada bir çox məsələlər səthi verilmişdir. Burada sözlərin bədiliyindən və durğu işarələrindən bəhs olunmuş və digər məsələlər haqqında dəqiq məlumat verilməmişdir. Ə.Dəmirçizadənin 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitabı nəşr olundu. Bu kitab müəllim və tələbələrin uzun illər istifadə etdiyi dərslik idi. Buna görə də bəzi alimlər üslubiyyatın Azərbaycanda bir elm kimi formalaşmasını XX əsrin 60- cı illərinə aid edirlər. Ə.Dəmirçizadə öz əsərində üslubiyyatı ətraflı şəkildə tədqiq etmiş, araşdırmışdır və bu əsər üslubiyyat mövzusunə həsr olunmuş ilk mükəmməl əsər idi. Dəmirçizadənin əsərindən sonra üslubiyyata həm ədəbiyyatşünaslıq baxımından, həm də dilçilik baxımından baxışlar, yanaşmalar dəyişir. 1967-ci ildə K.Əliyev “Bədii ədəbiyyatın frazeologiyasının üslubi xüsusiyyətləri”, 1980-1990-cı illərdə “Üslub haqqında söhbət”, “Üslubiyyat və üslublar sistemi” kimi tədqiqat işləri aparmış və üslubların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1985-ci ildə Ə.Bağırov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı”, T.Əfəndiyeva “Leksik üslubiyyat” kimi tədqiqat işlərini aparmışdır. Bunlardan birincisi morfolojiyayı, digəri isə leksik üslubiyyatı əhatə etmişdir. Burada üslubi imkanlar, üslubi xüsusiyyətlər dərinlən tədqiq edilməmişdir. 2000-ci ildən başlayaraq üslubiyyat obyektinə fərqli yanaşılır. Bu illərdə alimlər artıq üslubiyyatı nitqlə bağlayır və bu yöndən araşdırma aparırdılar. Məsələn, A.Rzai “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat”, A.Babayev “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”, V.Qurbanov “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat”, Ə.Bağırov “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı”, M.Cahangirov “ Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları”, K.Əliyev “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları”, H.Həsənov “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları”, Q.Mustafayeva “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” Z.T.Məmmədov “Nitq mədəniyyətinin əsasları” kimi çoxlu monoqrafiyalar mövcud olmuşdur. Bütün bu tədqiqatlar nitqin üslubi xüsusiyyətlərinə görə tədqiq olunmuşdur. Tofiq Hacıyevin bədii üslublara dair araşdırması əhəmiyyətli tədqiqatlardan biridir. A.Babayevin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabına nəzər yetirsək görərik ki, burada üslubiyyat problemlərinə toxunulmur. Tədqiqatçı sanki bu kitabı yazarkən praktiki üslubiyyatdan faydalanıb. 50-60-cı illərdə funksional üslublarla bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Yalnız onlardan ən çox bədii və publisistik üsluba yer verilib, çoxlu monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılıb. Əgər biz üslubları dərinlən öyrənmək, araşdırmaq istəyiriksə, onların bütün növlərini qarşılıqlı şəkildə öyrənməliyik. Bir müstəqil fənn kimi üslubiyyatın tədrisi dayandırıldıqdan sonra araşdırmaların sayında azalma müşahidə olundu.

II cild “Dilçilik tarixi” monoqrafiyasının yaradıcısı Ə.Rəcəbli üslubiyyatın tarixini geniş şəkildə tədqiq etmiş və K.Əliyevin bu sahədə gördüyü əhəmiyyətli işlərindən söz açmışdır. Kitabda “Ədəbi dilin üslublar sistemi” 6-cı fəsildə yer almışdır. Ə.Rəcəbli K.Əliyevin üslublara dair yanaşmasına əsaslanaraq, onun verdiyi tərif qiyətləndirir. K.Əliyev: “Üslub ədəbi dilin tarixən funksionallaşması nəticəsində yaranmış, ekspressivliyi və başqa əlamətləri ilə fərqlənən mürəkkəb tərz sistemidir” [4, 46]. Azərbaycan E.A-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda elmi, rəsmi, epistolary üslubun tədqiqatına dair Z.İ.Budaqovun

⁸¹ BDU-nun magistrantı BDU-nun magistrantı

redaktorluq etdiyi “Azərbaycan ədəbi dilin üslubiyyatı” əsərində bir çox məsələlər əhəmiyyətli şəkildə öz əksini tapmışdır. Burada Ə.M.Cavadov rəsmi üsluba dair mətn məsələlərini, elmi üslubu, onun xüsusiyyətlərini, digər üslublarla qarşılıqlı əlaqəsini, üslubların bir-birlərinə münasibətini tədqiq etmişdir. Ş.F.Qədirlinin onun qrammatik xüsusiyyətlərinə nəzər salmış və onu araşdırmışdır. İ.S.Salehova epistoluar üslubu, İ.Ş.Ağayeva isə bədii üslubla elmi üslubun fərqlərini araşdırmışdır. Burada yalnız rəsmi, elmi və epistoluar üslub tədqiqatına cəlb edilmiş, bunlar da geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, üslubları məqsədyünlü şəkildə tədqiq etmək üçün hər birinin xüsusiyyətləri hərtərəfli öyrənilməlidir.

XX əsrdən üslub sözü “metod”, “dilnin gözəlliyi” kimi mənalandırılırdı. Ona görə də artıq üslub anlayışı geniş mənada araşdırılmağa başlandı. Sonrakı dövrlərdə onun xidmət kimi qiymətləndirilməsi üslubiyyatın müstəqil olaraq bir elm kimi öyrənilməsinə gecikdirdi. Bu dövrdə tədqiqatda dair cəhdlər edilsə də özündə bitkinlik, bütövlük əks etdirmirdi. Buna 1990-cı ildə “Morfoloji üslubiyyat” və T.Əfəndiyevanın “Leksik üslubiyyat” araşdırmalarını misal göstərmək olar. Qeyd etdik ki, 20-30-cu illərdə artıq üslubiyyat nitqlə bağlı olaraq tədqiq olunurdu. V.Qurbanovun “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat” (2011) əsərində digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq dilin üslubları nitqin üslubları ilə eyni tutulmur. Ancaq tədqiqatçı düşüncələrinə tam əmin deyildir. Bunu onun verdiyi tərifdən görə bilərik. Tərifində qeyd edir ki, nitqin üslubu ilə dilin üslubunu sinonim olaraq işlətmək mümkündür. O, bu cəhətdən nitqin üslublarını iki yerə ayırır: praktik və funksional üslublar. Bununla da dilin üslubları ilə nitqin üslublarını eyniləşdirir. Kitabda əsasən nitq mədəniyyətinə dair məsələlər qeyd olunur və üslubiyyatın nəzəri məsələləri müşahidə edilmir. Süleyman Hüseynov və Elvira Qaracayeva “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabında üslubun nitqlə bağlı olduğunu bildirmiş və nitq üslublarını iki yerə ayırmışdır: yazı üslubu, danışq üslubu. Tədqiqatçılarda görüldüyü kimi qüsurlar vardır. “Dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin bir anlayış kimi tutulması, eyniləşdirilməsi, funksional üslubların sayının dəqiqləşdirilməməsi həmin problemlərdəndir. Bəzi tədqiqatçılar fikirləşirlər ki, üslubiyyat sahəsində hələ də bəzi məsələlər yarımçıq qalmışdır. Xüsusən də “dil”, “nitq” anlayışlarının eyniləşdirilməsi, üslubiyyatın xidmət sahəsi kimi dəyərləndirilməsi böyük qüsurlara gətirib çıxarmışdır. Lakin, “bədii dil”, “bədii nitq”, “bədii dil” terminlərinin eyni işlənməsi düzgün hesab edilməməlidir. “Dil” ünsiyyət vasitəsidir, “nitq” ünsiyyət prosesidir, “üslub” isə nitqi gözəlləşdirir, nitqə xidmət edir və fikrin düzgün şəkildə çatdırılması üçün dil vasitəsidir.

Azərbaycanın görkəmli alimlərindən biri olan Ə.M.Dəmirçizadənin üslubiyyata verdiyi tərif diqqətəlayiqdir: “Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin və əlamətlərindən məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən elmdir” [3, 24]. Dəmirçizadənin tərfi üslubiyyat haqqında deyilən təriflərin ən qiymətliyədir [2, 5]. Təfəkkürün tərzinə görə Ə.Dəmirçizadə bölgünü aşağıdakı kimi aparmışdır:

1. Bədii təfəkkürün sistemi - bədii üslub.
2. Elmi təfəkkür sistemi - elmi üslub.
3. İctimai təfəkkür sistemi - ictimai-siyasi üslub [3, 31].

A.Məhərrəmovna üslubların növlərini belə bölmüşdür: Bədii üslub, rəsmi sənədlər üslubu, mətbuat üslubu, elmi üslub, yazışma üslub, professional-texniki üslub. Tofiq Hacıyev öz dərslərində üslubun elmi, elmi-şəriət, rəsmi-epistoluar, bədii-publisist, klassik-kitab, folklor danışq növlərindən bəhs edir. T.Əfəndiyeva üslubun beş növünü göstərir: danışq-məişət üslubu, elmi üslub, rəsmi-ışğuzar üslub, publisistik üslub, bədii-belletristik üslub. Əlistan Əkbərov “Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitabında üslubların beş növündən danışq: bədii, elmi, publisistik, danışq məişət üslubu, rəsmi üslub, epistoluar və memuar üslublar. Adil Babayev qeyd edir ki, dilçilikdə üslubiyyatı iki yerə ayırırlar: dil vahidlərinin üslubiyyatı və funksional üslubiyyat. Dil vahidlərinin üslubiyyatı özü müəyyən qruplara bölünür: fonetik üslubiyyat, leksik üslubiyyat, morfoloji üslubiyyat, sintaktik üslubiyyat. K.Əliyev üslubları altı yerə bölmüşdür: elmi üslub, bədii üslub, mətbuat üslubu, rəsmi-əməli üslub, natiqlik üslubu, məişət nitqi üslubu. Burada ,o, dil vasitələrinin üslubi rənginə diqqət etmişdir. Q.Mustafayeva qeyd edir ki, Afaq Qurbanovun 2004-cü ildə nəşr olunmuş kitabındakı üslubları əsas götürürük, bura ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistoluar üslub daxildir. T.Əfəndiyeva V.V.Vinoqradovun funksional üslublarla bağlı bölgüsünü daha müvəffəqiyyətli hesab edir. Bura danışq-məişət üslubu, elmi üslub, rəsmi-ışğuzar üslub, publisistik üslub, bədii-belletristik üslub daxildir. H.Həsənov funksional üslubların yeddi növünü qeyd etmişdir: ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, elmi-bədii üslub, rəsmi-ışğuzar üslub, ictimai-publisistik üslub, epistoluar üslub. Prof. M.Çobanov dərslər kitabında üslubların beş növünü göstərmişdir: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi üslub, epistoluar üslub. Sonda qeyd edə bilərik ki, müasir dövrimizdə dilçilər üslubların beş növünə dəyər verir, tədqiq edir və onları funksional üslub kimi qiymətləndirirlər: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-ışğuzar üslubu.

Nəticə. Tədqiqatçılardan aydın olur ki, üslubun sayı, bölgüləri, janrları haqqında fikir birliyi yoxdur. Bunu ümumi dilçilikdə də müşahidə edirik. Bu cür fikir birliyinin yaranmamasına səbəb bu sahəyə aid ayrı-ayrı müəlliflərin baxışlarının müxtəlifliyidir. Nəticədə üslubların bölgüsü əsassız olaraq çoxalır. Lakin müasir Azərbaycan ədəbi dilində əsas tədqiqatda cəlb edilmiş aşağıdakı funksional üslubları qeyd edə bilərik: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-ışğuzar üslub. Bu üslubların hər birinin tarixi inkişaf prosesində müəyyənlanmış özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tədqiqatçılarda “Dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin bir anlayış kimi tutulması, eyniləşdirilməsi də əsas problemlərdəndir. Lakin “bədii dil”, “bədii nitq”, “bədii üslub” terminlərinin eyni işlənməsi düzgün hesab edilməməlidir. Bu terminlərin hər birinin özünəməxsus funksiyası vardır. Üslub nitqi gözəlləşdirir, nitqə xidmət edir və fikrin düzgün şəkildə çatdırılması üçün dil vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (öçerklər). Bakı, 1970, 355 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2018, 522 s.

3. Əbdülləziz D. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, 270 s.
4. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2016, 358 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 1980, 351 s.
6. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubların əsasları. Bakı, 2001, 239 s.
7. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2010, 384 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, ədəbi dil, üslubiyyat, funksional üslub

Key words: Azerbaijani linguistics, literary language, style, functional style

Ключевые слова: Азербайджанское языкознание, литературный язык, стиль, функциональный стиль

Azərbaycan dili üslubiyyəti və tədqiqi tarixi

X ü l a s ə

Məqalədə dilçiliyin əsas problemlərindən biri olan üslubiyyat mövzusu tədqiqata cəlb edilmişdir. Üslubiyyat son dövrlərdə dilçilik tədqiqatı üçün aktual məsələlərdən biridir. Üslubiyyat, funksional üslublar, onların növləri, üslubların saylarının müəyyən edilməsi haqqında çoxsaylı fikirlər mövcuddur. Bu cür fikir müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb bu sahəyə aid ayrı-ayrı müəlliflərin baxışlarının müxtəlifliyidir. Məqalədə “dil”, “nitq”, “üslub” terminlərinin eyniləşdirilməsinin lüzumsuz olduğu ortaya çıxmışdır. Dilin ünsiyyət vasitəsi, nitqin ünsiyyət prosesi, üslubun isə dilin üslubi imkanlarının təzahürü rolunda çıxış etməsi aydınlaşdırılmışdır.

Stylistics and history of research of the Azerbaijani language

Summary

The article deals with stylistics, one of the main problems of linguistics. Stylistics has recently become one of the most important issues for linguistic research. There are many ideas about style, functional styles, their types, the definition of the number of styles. The reason for such differences of opinion is the diversity of views of different authors in this area. The article found that it was unnecessary to equate the terms "language", "speech", and "style". It has been clarified that language is a means of communication, speech is a process of communication, and style is a manifestation of the stylistic possibilities of language.

Стилистика и история исследования азербайджанского языка

Резюме

В статье рассматривается стилистика - одна из основных проблем языкознания. Стилистика в последнее время стала одним из важнейших вопросов лингвистических исследований. Существует множество представлений о стиле, функциональных стилях, их типах, определении количества стилей. Причина таких расхождений во мнениях - разнообразие взглядов разных авторов в этой области. В статье было обнаружено, что нет необходимости отождествлять термины «язык», «речь» и «стиль». Уточняется, что язык - это средство общения, речь - процесс общения, а стиль - проявление стилистических возможностей языка.

Rəyçi: Rəhilə Quliyeva

КОМПЛИМЕНТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В настоящее время растет потребность в общении между разными языковыми и культурными сообществами. Исходя из этого, мы считаем важным изучение комплиментов и способов их восприятия, приема в сопоставительном аспекте в азербайджанской, русской и английской межкультурной коммуникации.

Многочисленные работы, исследующие комплимент в сопоставительном аспекте, построены, в основном, на материале русского, французского, вьетнамского языков, а также британского и американского вариантов английского языка (см., например, труды Д.В. Белан, Ю.В. Жуматовой, В.Я. Мищенко, И.Ю. Мосоловой, Р.В. Серебряковой и др.).

Лишь в немногих работах сопоставляются комплименты в типологически разных языках: в американском варианте английского языка и китайском языке (Р. Чен), в британском варианте английского языка и японском языке (М. Дайквухара). Наконец, комплименты в русском языке исследовались на основе французского языка, британского и американского вариантов английского языка (Ю.В. Жуматовой, И.Ю. Мосоловой Р.В.Серебряковой). Однако комплимент и способы реакции на него в русском языке еще не исследовались в сопоставлении с азербайджанским языком.

В связи с многофункциональностью и разносторонностью комплимента существует целый ряд его классификаций. Самой распространенной является классификация по параметрической направленности комплимента, согласно которой выделяются комплименты внешнему виду, умственным способностям, внутренним качествам, физическим характеристикам, комплименты, касающиеся возраста, комплименты, относящиеся к месту жительства.

Известно, что комплименты играют важную роль в межличностном общении и обществе в целом. Хороший комплимент должен быть:

Искренним.

Даже простые слова вроде *Sen çox gözəlsən bugün*-Ты такая красивая сегодня-*You are so beautiful today*- будут звучать прекрасно, если сказаны от всего сердца .

- Персональным

Стандартные фразы всегда уместны, но если вы делаете комплимент, подчеркивая личную особенность конкретного человека, — он становится вдвое приятнее.

- Достойным

То, какие комплименты делает человек в адрес другого, во многом говорит и о нем самом, о его внутреннем мире и чувстве прекрасного.

Разные типы комплиментов: Внешний вид. Легче всего сделать комплимент человеку о его внешнем виде. Следует помнить, что выражать свое восхищение обликом других людей нужно в зависимости от ситуации и обстановки.

Следует учитывать, кому именно вы делаете комплимент: мужчине или женщине, а также не забывать о статусе и возрасте человека. Для неофициальной обстановки подойдут такие стандартные фразы, как: *Bugün gözəl görünürsən!* (азерб.) - Ты сегодня отлично выглядишь! (русс.) — *You look great today!* (англи.) *Siz həmişə gözəl görünürsünüz* (азерб.)- Вы всегда выглядите прекрасно (русс.) - *You always look so beautiful* (англ.)

В комплиментах и для описания внешности человека в целом в современном английском по отношению к женщине используется слово «*gözəl*» (азерб.), «*beautiful*»(англ), а для мужчин- «*yaraşıklı*» (азерб.) «*handsome*»(англ).

Если хотят сделать комплимент конкретной детали в образе человека, то используют конструкцию: на азербайджанском «*Nə gözəl*» «*What a beautiful...!*»)

Далее может следовать все что угодно: *paltar*(азерб), платье(русс), *dress*(англ); *köynək*(азерб), рубашка(русс), *shirt*(англ), так далее. Чтобы разнообразить комплимент, можно добавить популярное слово *lovely*, которое переводится как «прекрасный/красивый»: *Nə gözəl şarfdır!* (азерб.)- Какой прекрасный шарф! (русс.)-

What a lovely scarf (англ.). Также, можно начать комплимент с универсальной фразы: «*I like/love your...*» и далее подставить нужное слово. Например: *Saç düzümün xoşuma gəlir.* (азерб.) — Мне нравится ваша новая стрижка(русс.)- *I like your new haircut* (англ.)

Комплимент не обязательно может быть «закрытым». Очень часто в продолжение приятных слов следует уточняющий вопрос:

Yeni paltarınızı bəyəndim! Onu haradan almısz? (азерб.) — Мне нравится твое новое платье! Где ты его взяла? (русс.)- *I like your new dress! Where did you get it?* (англ.)

Что касается более официальной обстановки, различных приемов, деловых встреч и фуршетов, то и комплименты должны соответствовать ситуации. Согласно этикету, прежде чем сделать комплимент, нужно спросить разрешение у человека.

Многих удивляют азербайджанские комплименты и ласковые слова вроде *ciyəm* (печень моя) или *gözüm*(глаз мой), *sənim*(душа моя), которые не встречаются в русском языке. Те, кто впервые слышат такие слова недоумевают, что такого милого в том, чтобы назвать человека печенью. Но ответ на самом деле кроется в особенностях азербайджанского менталитета.

Человека можно назвать печенью, сердцем, глазом, если он действительно дорог. Как прожить без печени, сердца или глаза? В первых двух случаях никак, в последнем - крайне неудобно. Так же и с таким человеком. Слыша такие слова, он чувствует себя незаменимым. Ведь одно дело какие-то пусики, котики и зайчики, а совсем другое - важная часть самого человека.

Özündən müğayət ol(азерб.)-Береги себя (русс.) - *Take care* (англ.)

Mən sənin üçün çox dağıram (азерб.)-Я по тебе очень скучаю (русс.) -*I miss you very much* (англ.)

Şirin uyxular (азерб.) - Сладких снов (русс.) – Sweet dreams (англ.)

Səni ürkədən öpürəm (азерб.) - Целую тебя сладко (русс.) – I kiss you sweetly (англ.)

Səni düşünürəm (азерб.) - Я думаю о тебе (русс.)

Mən sənə görə narahatam (азерб.) - Я за тебя переживаю (русс.) – I'm worried about you (англ.)

Mən sənsiz yaşaya bilmirəm (азерб.) - Я не могу жить без тебя (русс.) – I can't live without you (англ.)

Именно этим можно объяснить, что такие необычные ласковые слова закрепились в азербайджанском языке. Кроме того, их можно услышать и в турецком языке. Вполне может быть, что сакральное значение тела и его проецирование на дорогого, любимого человека свойственно тюркским народам. Поэтому, если вы вдруг услышите *şüəlim, ürəyim, gözüm* или что-то в этом роде от любимого человека или друга (друзьям так тоже можно сказать), не стоит удивляться. Лучше примите наши необычные комплименты и почувствуйте себя особенными..Вспомните, как вы радуетесь, когда ваш преподаватель хвалит вас за правильное английское произношение или идеально выполненное задание! Выразить комплименты можно и нужно не только по поводу внешнего вида; профессиональные и личные достижения также прекрасный повод для похвалы.

Если же вы хотите, чтобы ваш более опытный коллега поделился с вами ценными умениями и навыками, комплимент его или ее профессионализму — отличный способ начать разговор и завоевать симпатию. Используйте эти фразы, и любой будет рад поделиться с вами ценным советом и даже личным секретом успеха.

Похвала и комплимент являются яркими чертами коммуникативной культуры народа. Большой интерес представляет выявление национальной специфики этих речевых актов в разных языках. Анализ речевого акта комплимента в русском языке показал, что различные типы комплиментов употребляются в русской коммуникативной культуре с разной частотностью. В процентном соотношении это выглядит следующим образом:

Таким образом, в русском общении с наибольшей частотностью употребляются комплименты внешнему виду человека в целом, они составляют 22% всех зафиксированных комплиментов (в азербайджанском – 24%). Второе место по частотности употребления занимают комплименты, оценивающие профессионализм или определенные способности человека (19%) (в азербайджанском – 15%).

На третьем месте стоят общеоценочные комплименты (16%) (в азербайджанском – 25%). С одинаковой частотностью (9%) употребляются комплименты умственным способностям и комплименты отдельным элементам внешности. С наименьшей частотностью встречаются комплименты, характеризующие украшения (2%) и комплименты имени (2%). Непопулярны также комплименты жилищу, домашней обстановке (3%).

Проведенное нами исследование показало, что в английской коммуникативной культуре, так же, как и в русском общении частотность употребления различных типов комплимента неодинакова.

В английском общении преобладают комплименты внутренним, моральным качествам человека; они составляют 18% всех зафиксированных комплиментов. Несколько уступают им комплименты внешнему виду человека в целом (15%) и комплименты, оценивающие профессионализм или определенные способности (14%). Редко встречаются комплименты, характеризующие украшения (2%), комплименты жилищу, домашней обстановке (3%) и комплименты имени (1%).

Таким образом, в каждом языке есть причудливые фразы, которые практически невозможно правильно перевести иностранцу. Эти слова редко обсуждают на уроках в языковых школах, но, не понимая их, можно попасть впросак.

Как различить приятный комплимент от предупреждающего замечания? Ответ на этот вопрос могут дать дальнейшие исследования в рассматриваемой сфере отношений.

Список литературы

1. Назарова, Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык. / Т.Б. Назарова. - М.: Высшая школа, 2003. - 191 с.
2. Оксентюк, О.Р. Английский язык для совершенствующихся. Актуальные проблемы сегодняшнего дня. Topical Issues of Today / О.Р. Оксентюк. - М.: МГИМО, 2006. - 106 с.
3. Панова, И.И. Английский язык для начинающих / И.И. Панова, Е.Б. Карневская, Л.А. Тиханович. - М.: Эксмо, 2013. - 528 с.
4. Парахина, А.В. Английский язык / А.В. Парахина, В.А. Шляхова. - М.: Альянс, 2016. - 268 с.
5. Пархамович, Т.В. Английский язык. Upgrade Your English Vocabulary / Т.В. Пархамович. - Мн.: Попурри, 2012. - 208 с.
6. Первухина, С.В. Английский язык в таблицах и схемах / С.В. Первухина. - РнД: Феникс, 2013. - 188 с.
7. Полякова, М.С. Английский язык. Развитие речи / М.С. Полякова. - М.: Вузовская книга, 2008. - 224 с.
8. Гайбарян, О.Е. Русский язык: учебно-практический справочник / О.Е. Гайбарян. - РнД: Феникс, 2014. - 236 с.
9. Галкина-Федорук, Е.М. Современный русский язык: Синтаксис / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. - М.: КД Либроком, 2015. - 200 с.
10. Галкина-Федорук, Е.М. Современный русский язык: Лексикология, фонетика, морфология / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. - М.: Ленанд, 2019. - 408 с.
11. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис / А.Н. Гвоздев. - М.: КД Либроком, 2009. - 352 с.
12. Гвоздева, Е.В. Русский язык и культура речи. Для студентов нефилологических специальностей. / Е.В. Гвоздева, Е.Ф. Косицына, В.Н. Орлова, И.В. Чирин. - М.: МГИУ, 2008. - 120 с.
13. Азербайджанский язык: Учебник для вузов / И.З.Гасымов, С.Ф.Алиева, изд. «Наксуана», Баку: 2006. - 388 с.
14. Русско-Азербайджанский словарь (2 тома) / А.Оруджев, «Баку», 2002. –
15. Сравнительная Типология Русского и Азербайджанского языков: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. / А.Р.Махмудов, А. Д. Гулиев, Р. И. Кербалаева, «Маариф», Баку: 1978. - 315 с.
16. Азербайджанский язык: Учебник для вузов / Ш. Садыг, Э.Наджафов, А. Асадов, изд. «Чашыоглу», Баку-2010
17. Русско-Азербайджанский словарь (2 тома) / А.Оруджев, «Баку», 2002. –
18. Сравнительная Типология Русского и Азербайджанского языков: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. / А.Р.Махмудов, А.Д.Гулиев, Р.И.Кербалаева, «Маариф», Баку: 1978. - 315 с
19. Азербайджанский язык: Учебник для студентов / Ю.Сеидов, изд. «Маариф», Баку: 1982. - 102 с.
20. <http://cheloveknauka.com/kompliment-i-sposoby-ego-priema-v-sovremennoy-russkoy-i-vietnamskoy-kommunikativnoy-kulture>

Ключевые слова: комплимент, ласковые слова, фразы, языковые конструкции.

Açar sözlər: kompliment, xoş sözlər, ifadələr, dil konstruksiyaları.

Keywords: compliment, affectionate words, phrases, language constructions.

Komplimentlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərində

Xülasə

Bu məqalə üç fərqli dildə - Azərbaycan, Rus və İngilis dillərində komplimentlərə həsr edilmişdir. Yuxarıda göstərilən dillərdə komplimentlərin mədəni və linqvistik xüsusiyyətlərinə və ekstralingvistik amillərinə nəzərdən keçirilir. Komplimentləri kommunikativ mədəniyyətin mühüm və əhəmiyyətli hissələrindən biri kimi tədqiq etməklə müəyyən bir xalqın dünyagörüşünün, həyat tərzinin, mentalitetinin, mədəni ənənələrinin xüsusiyyətlərini, həmçinin dilçiliyin simasını milli xüsusiyyətini izləmək olar.

Komplimentləri və onların təsnifatını öyrənərkən müqayisə edilən linqvistik mədəniyyətlərdə müxtəlif dəyər sistemləri nəzərə alınır.

Compliments in Azerbaijani, russian and english languages

Summary

This article is devoted to compliments in three different languages - Azerbaijani, Russian and English. The cultural and linguistic features of compliments and extralinguistic factors are mentioned in these languages. Exploring compliments as one of the most important and significant parts of communicative culture you can observe the outlook, lifestyle, mentality and the features of cultural customs and traditions of particular people, as well as the national features linguistics.

While researching the compliments and their classification, different value systems are taken into account in the compared linguocultures

Rəyçi: dos E.Vəliyeva

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ OMONİMLİK VƏ OMONİMİK HADİSƏLƏR

Atalar sözlərində kökləri uzaq keçmişə dayanan bir mənə, xalq müdrikliliyi vardır. Bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dildə təzahür edən bütün qrammatik hadisələri özündə əks etdirir. Bu baxımdan atalar sözlərinin dilinin araşdırılması dilçiliyimiz üçün olduqca aktual və əhəmiyyətli.

Atalar sözlərini xarakterizə edən əlamətlərdən biri onlarda mövzu müxtəlifliyidir. Onların ifadə etdiyi fikir həm məcazi, daha doğrusu dolayısı ilə, həm də həqiqi, yəni birbaşa verilə bilər: “Ağacı qurd içindən yeyər” nümunəsində məcazi mənə ifadə olunursa, “Yaxşı dost qardaşdan irəlidir” nümunəsində isə həqiqi mənə açıq-aydın görünür. Atalar sözlərinin leksik-semantik sistemə nəzər salanda onun zəngin lüğət tərkibinə malik olduğunun şahidi olur. Leksik-semantik söz qruplarına aid olan omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər atalar sözlərində də geniş işlənmə imkanına malikdir.

Omonimlər haqda dilçilər arasında müxtəlif mübahisə doğuran fikirlər mövcuddur. Buna ən çox omonimlərin tərifində rast gəlirik. “Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər bir-birilə əlaqəsi olmayan və ya mənə əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edir” (3, 20).

“Omonimlər leksik mənalı müxtəlif olan, eyni fonetik tərkibli, tələffüz və yazılışca fərqlənməyən sözlərdir” (7, 91).

H.Həsənov “Omonim və cinas” məqaləsində cinas qafiyə ilə omonimlərin sərhədini, uyğun olan və uyğun olmayan cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır.

Omonimlərə verilən təriflərdən başqa, onların növləri və omonimik hadisələr haqqında bir sıra mülahizələr irəli sürülmüşdür.

H.Həsənov omonimləri leksik, leksik-qrammatik, qrammatik və qarışıq omonimlər kimi təsnif edir (7, 104-106). O, omonimik hadisələrə isə omoqrafları, omofonları və omoformları qeyd edir (7, 107-112).

S.Cəfərov omonimlərin növləri içərisində leksik omonimlər, omofonlar, omoqraflar, omoformlar və leksik-qrammatik omonimləri qeyd edir (3, 21-26).

Bu yazıda biz çalışacağıq ki, omonimlərin müvafiq növlərinin atalar sözlərində işlənmə vəziyyətinə nəzər salaq. Leksik omonimlər fonetik tərkibcə eyni, leksik mənasına görə fərqlənən omonimlərdir. Bunlar həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur.

Leksik omonimlər atalar sözlərinin dilində

- 1) “At” sözü leksik omonimdir. a) at-isim, minik heyvanı: Abdal at mindi, özünü böy sandı. Atı atın yanına bağlasan həmrəng olmasa da, həm xasiyyət olur. Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula. Atdan düşüb eşşəyə minməzlər. Atla qatır savaşıdı, arada eşşək öldü. b) at (maq) -feil, tullamaq, atmaq. Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə də, xaliq bilər. Ata sözünü tutmayanı biyabana atarlar. Barsız ağaca daş atmazlar.
- 2) “Üz” sözü leksik omonimdir. a) üz- isim, sifət, bəniz. Açıq gələr üz saralar, açıq gedər üz qaralar. Üz ki var üreyin aynasıdır. Üz görün iman görməyib. b) üz(mək)-feil, suda əl-qol ataraq hərəkət etmək. Qırx illik balığa üzmək öyrədir. Sərin sularında üzür balıqlar, Qağayılar kimi süzür balıqlar (S.Rüstəm).
- 3) “Min” sözü həm say, həm də feil kimi leksik omonim hesab olunur. a) min-say. Açılmamış süfrənin bir eybi var, açılmış min. Mal gedər bir yana, iman gedər min yana. Min yeyənin olsun, bir deyənin olmasın. Min bilsən də, bir biləndən xəbər al. Min ulduz var, bir cə ay. b) min(mək)-feil, at belinə qalxmaq. Mindin atın sağrısına qatlaş, yanının ağrısına. Minmə qoduq, vermə cərimə. Özgə atına minən tez düşər.
- 4) “Qurd” sözü leksik omonimdir. a) isim, uzunsov, ayaqsız, sürünərkən yeriyən heyvan. Ağacı qurd içindən yeyər. Ağacın qurdu olmasaydı min yaşayardı. Ağacın yumşağını qurd yeyər. b) qurd-isim, canavar. Qurd quduranda elini qapar. Qurd tükün dəyişər, xasiyyətini dəyişməz. Qurddan qorxan qoyun saxlamaz. Qoyunu qurda tapşırırmazlar. Ac adamı qurd yeməz.
- 5) “Qazan”. a) isim, içində yemək bişirmək üçün metal qab. Adam ağzından söz, qazan altından köz. Qaynayan qazan qapaq tutmaz. Qazan daşanda çömçənin biri bir tümənə gedər. Qazan qarası gedər, üz qarası getməz. b) qazan(maq)- feil, işləməklə əldə etmək. Pulu pul qazanar, yaxşı igid palçıq basar.
- 6) “Mal”. a) isim, satış üçün çıxarılan əşya. Malım budu, yarısı budu, alsan da budu, almasan da. b) isim, iribuynuzlu ev heyvanı. Malı qırov öldürər, qışın adı bəhanədir. c) isim, var dövlət. Malın əziz tutan canın zəlil tutar. Malını yaxşı saxla, qonşunu oğru tutma. Malı gedənin imanı da gedər. Ağacın malı çıxar, muzdurun canı.
- 7) “Gün”. a) isim, günəş mənasında. Gün çıxar, aləm görər. Gün doğuşundan bəllidir. b) isim, səhərdən axşama qədər olan vaxt və ya həyat, yaşayış mənasında. Ağ gün adamı ağardır, qara gün qaraldır. Gün keçər, ömür gedər, dəli sevinər ki, bayram gəlir. Ağır günün daşı ağır olar.
- 8) “Din”. a) isim, üstqurum formalardan biri. Dini dinara satan molla dindən də olar, dinardan da. Oğul odur din içində din bəsləyə. İnsaf dinin yarısıdır. b) din(mək)- feil, danışmaq, söyləmək. Dinəndə pis olur, dinməyəndə dərd kəsir. Adamı dindir, sonra qiymətini ver.
- 9) “Daş”. a) isim, bərk cisim. Adamın dəlisi daşa güc eylər, öküzün dəlisi başa. Daş düşdüyü yerdə bəlli olar. Daşın böyüyü dostdan gəlir. Daş daşa söykənər divar olar. b) daş(maq)-feil, daşıb tökülmək. Su başdan daşanda ya bir qarış, ya yüz qarış.
- 10) “Qan”. a) isim, orqanizmin damarlarında dövr edən qırmızı maye. Axacaq qan damarda durmaz. Qaşınmayan yerdən qan çıxarmazlar. Qanı qan ilə yumazlar. Qanı su ilə yuyarlar. Axdı qan, çıxdı can. b) qan(maq)- feil, başa düşmək. Dəvə nə qanır,

nərdivan nədir. Qammazı qandırmaq qan udmaqdan çətindir. İt nə qanar, qayğanaq nədir. Qanacaqlı adam həm qanar, həm qandırar. Anlayan özü qanar, anlamayanı yüz qandır.

11) “İt”. a) isim, heyvan adı. Axmaq it aya hürər. Arpaya qatsan at yeməz, kəpəyə qatsan it. At izi it izinə qarışmaz. Atlar ölüb itlərin bayramıdır. Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula. b) it (mək)- feil, yoxa çıxmaq. Bugün balta itirən, sabah xalta itirər. Çörək itirən çörək tapmaz. Gəlin var gələr gətirər, gəlin var gedər itirər. Dəli ilə tapmaqdan, ağıllı ilə itirmək yaxşıdır.

12) “Bit”. a) bit(mək)-feil, yetişmək, əmələ gəlmək. Ot kökü üstə bitər. Göydən yağmasa yerdə bitməz. Qalmaqallı yerdə ot bitməz. Səhrada gül bitməz, cahilə söz yetməz. b) bit (mək)-feil, tamam olmaq. Oküzün cütdü işin bitdi, öküzün taydı işin zaydı. Söz var iş bitirər, söz var baş itirər. c) bit – isim, insan və heyvan qanını sormaqla qidalanan kiçik, qanadsız cücü. Bitə acıq eləyib köynəyi yandırmazlar. Quru gön bit artırır. Malını itlər yeyər, canını bitlər.

13) “Yar”. a) Yar- isim, sevgili mənasında. Yar getdi, yeri qaldı. Yarı gör özün danış, ev yıxar ara sözü. Yarından ayrılan 7 il ağlar, yurdundan ayrılan ölüncə. Bəxti yar olanın yar sarar yarasını. b) yar (maq)- feil, bölmək. Artıq tamah baş yarar. Başını yarıb ətəyinə, qoz tökür.

Atalar sözlərinin tərkibində leksik omonimlərdən başqa omonimik hadisələrə də rast gəlmək mümkündür. Omonimik hadisələrə omoform, omoqraf, omofonlar, paronimlər aiddir. Bu məsələ ilə bağlı dilçilərin fikirləri üst-üstə düşür.

“Omoqraflar- yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılaşdırılması ilə yaranır, bunların omonimliyi təsadüfidir və hər leksik vahid başqa-başqa nitq hissələrinə aid olur” (3, 24).

A) Omoqraflar atalar sözlərinin dilində

1) “Qoyun” sözü yazılışı eyni, səslənməsinə görə fərqli olduğu üçün bu söz iki nitq hissəsinə aid olur: Qoyun- isim kimi heyvan adı bildirir və vurğu son hecaya düşür: Ağ qoyun, qara qoyun keçid başında bəlli olar. Qoyun quzusunun ayağını tapdamaz. Qoyunu qurda tapşırılmazlar. Digər tərəfdən isə feilin əmr şəklində ikinci şəxsin təkində işləndikdə vurğu ilk hecaya düşür.

2) “Çəkmə” sözü isim kimi ayaqqabı mənasında işlənir və vurğu son hecaya düşür. – Çarışçı mən bəyənmirəm, çəkməçi mən bəyənmir. Vay o gündən ki, çörəkçi çəkmə tikə, çəkməçi çörək yapa. Feil kimi isə çək feilinin inkarını ifadə edir və vurğu ilk hecaya düşür.- Al malın yaxşısını, çəkmə heç qayğısını. Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı. Ver qırxı, çəkmə qorxu. Çəkmə nəmərdin minnətin, get qürbətdə dolan göz.

3) “Bildir” sözü zaman zərfi kimi işləndikdə vurğu ilk hecaya düşür.- Bildir yediyim bir əncir, indi gödənim incidir. Bildir ölüb boz eşşək, bu il gəlin ağlayaq. Feil kimi əmr şəklində ikinci şəxsdə olan feili ifadə edir. Bu zaman vurğu ikinci hecaya düşür. – Qarnın doymadığı yerdə aclığını bildirmə. Nəslində olan dırnağında bildirir. Sən ağacı götür, suclu özünü bildirir.

“Omoformlar- sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir” (3, 25).

B) Omofonlar atalar sözlərinin dilində

1) “Arxa”. a) zərf. Üzü üstə gələn arxası üstə çevirməzlər. Tıbağanı ya öldürün, ya da arxası üstə çevirin. b) arx+a yönlük halda olan isim. Bir arxa ki su gəlib, güman var yenə gələ. Arxa su gələyə qədər qurbağanın canı çıxar. Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calayır. c) arxa- dayaq mənasında. Dost dostu arxa olar. El üzünə namaz qılanın arxası Allahdır. Kölgədən arxa olmaz. Üzünü xalqa çevirənin arxası möhkəmdir.

2) “Damar”. a) isim. Boş damardan qan çıxmaz. Axacaq qan damarda durmaz. Qız əti hamar, oğlan əti damar. b) dam+ar - dam(maq) feilinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənmiş forması. Ustadına kəc baxanın gözlərinə qan damar. Dildən bal da damar, zəhər də.

3) “Bağa”. a)bağa- tıbağa. Bağa qınından çıxdı, daha qınıni bəyənmedi. Bağanı ya öldür, ya dalısı üstə qoy. b)bağ+a yönlük halda olan isim. Bağa bax, barını gör. Bağa bağban lazımdır, qoyuna çoban. Bağa bağ deməyiblər, bax deyiblər. Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar.

4) “Üzüm”. a) isim, giləmeyvə. Bağa bax üzüm olsun, yeməyə üzün olsun. Armudun sapı var üzümün çöpi. Üzümü əldə gör, sapını yerdə. b) üz+üm mənsubiyyət şəkilçili isim. Ağzım nə yeyib ki, üzüm nə utana. İçdim üzüm (giləmeyvə) suyunu, tökdüm üzüm(mənsubiyyət şəkilçili isim) suyunu.

5) “Odun”. a)isim,ağac. Dəvə adın satar, eşşək odun. Eşşəyi ya oduna istərlər, ya suya. Gül ağacından odun olmaz. Oduna gedənin baltası iri olar. b) od+un yiyəlik hal şəkilçili isim. Su ilə odun nə oyunu var. Barıt ilə odun dostluğu olmaz

“Omofonlar- yalnız səslənməsinə görə omonim adlanır. Əslində bunlar da omonim deyildir (3, 24).

Omofonlar atalar sözlərinin dilində

- Qızı **özbaşına** qoysan ya halvaçıya gedər, ya nağaraçıya.
- Keçəl dərman bilsə, **öz başına** sürtər.
- Ölüni **özbaşına** qoysan, şıllaq atar, kəfəni yırtar.
- Özgenin müsibətinə gülmə,**öz başına** gələr.

Verilmiş nümunələrdə özbaşına və öz başına ifadələri yalnız səslənməsinə görə eynilik təşkil etdiyinə omofon hesab olunur. Və yaxud :

- Dadanıbsan dolmaya, **o da** ola olmaya.
- Allah verməz qara quluna, **o da** qalar vuruna-vuruna.
- Qonşu qonşuya baxar, canını **oda** yaxar.
- Ac adam özünü **oda** yaxar.

Paronimlər atalar sözlərinin dilində

Komponentəri eyni nitq hissələrinə aid olan, fonetik tərkib, tələffüz və yazılışca bir-birinə yaxın, eyni vurğulu, müxtəlif mənalı sözlərə paronim deyilir: kəsir-kəsir, əsl-əsil, mətn-mətin, qəlb-qəlp və s. (7, 58-59).

a) Əsil olan əsilliyin itirməz. b) Əsil al çirkin olsun, bədəsil gözəl alma. c) Əsl bilən bilmədiyini biləndir.(əsl-əsil)

a) Qəlb ki var şüşədir, sındırma, yamamaq olmaz. b) Qəlp mal yiyəsinə qayıdar. (qəlb-qəlp)

Enantiosemiyalar atalar sözlərinin dilində

Bir sözün eyni səs kompleksi ilə bir-birinə əks olan mənalar ifadə etməsi hadisəsi dilçilikdə enantiosemiya adlanır.

Enantiosemiya sözün antonimlik məna ifadə etmə imkanındır: keçinmək sözü yaşamaq və ölmək mənasında, can vermək- ölüm ayağında olmaq və diriltmək, yaman- pis və yaxşı mənasında və s. (7, 59).

1) Doqquz döşəkli baba axırda quru yerdə can verər.

2) Can verəndə boz sərçəyə ver, qaranquş gəldi-gedərdi.

Nəticə. Atalar sözləri folklorun çox qədim janrlarından biridir. Bu nümunələrdə xalq hikməti, xalq zəkası ümumiləşdirilir. Atalar sözləri zəngin dil materialına malikdir. Məhz buna görə də bu nümunələrin dili müxtəlif cəhətlərdən bugün də tədqiq olunmaqdadır. Atalar sözlərinin leksik tərkibinə nəzər saldıqda burada bütün leksik-semantik söz qruplarının işləndiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan dilində leksik-semantik söz qruplarına omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər aiddir.

Omonimlərlə bağlı dilçilər arasında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bunlara verilən tərif və onların məna növləri bu məsələ ilə bağlı problemlərdən biridir. Yəni onların məna növləri haqda dilçilər arasında fikir ayrılıqları vardır. Atalar sözlərinin dilində həm də omonimik hadisələrə də rast gəlmək olur. Omonimik hadisələrə omoqraf, omofon, omoform, paronimlər aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, 1991
2. Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərbi məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1987
7. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
8. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı, 1985

Açar sözlər: atalar sözləri, omonimlər, omonimik hadisələr, omoform, omoqraf, omofon, paronim, enantiosemiya

Keywords: proverbs, homonyms, homonymous events, omoform, homograph, homophone, enantiosemia

Ключевые слова: пословицы, омонимии, омонимические события, омоформа, омограф, омофон,

Atalar sözlərində omonimlik və omonimik hadisələr

Xülasə

Məqalədə atalar sözlərində omonimlər və omonimik hadisələrdən bəhs edilmişdir. İlk öncə atalar sözləri haqqında məlumat verilmişdir. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biridir. Bu ədəbiyyat nümunələri zəngin dil materialına malikdir. Atalar sözlərinin tərkibində bütün leksik-semantik söz qrupları öz əksini tapmışdır: sinonimlər, antonimlər, omonimlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, leksik-semantik söz qruplarından biri də omonimlərdir. Məqalədə omonimlər barədə dilçilərin mülahizələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin omonimlərə verilən tələblər də qeyd olunmuşdur. Məqalədə omonimlərlə yanaşı omonimik hadisələrə də yer verilmişdir. Omonimik hadisələrin təsadüfi omonim hesab olunması və onların əsl omonimlərdən fərqi izah edilmişdir. Bunlar hər biri atalar sözlərinin tərkibində işlənərək onlarda müəyyən üslubi çalar yaradır.

Homonyms and homonymous events in proverbs

Summary

The article discusses homonyms and homonymous events in proverbs. First of all, proverbs are given. Proverbs are one of the examples of oral folk literature. These examples of literature have a rich linguistic material. Proverbs contain all lexical-semantic word groups: synonyms, antonyms, homonyms. As we have mentioned, one of the lexical-semantic word groups is homonyms. The article reflects the views of linguists on homonyms. The requirements for homonyms are also noted. In addition to homonyms, the article also covers homonymous events. It is explained that homonymous events are considered random homonyms and that they differ from real homonyms. Each of them is used in proverbs and creates a certain stylistic tone in them.

Омонимы и лирические события в пословицах.

Резюме

В статье, описываются омонимы и омонимические события в пословицах. В первую очередь дается информация о пословицах. Пословицы - это один из видов устного народного творчества. Эти образцы устной литературы, богаты языковыми материалами. В пословицах представлена вся лексико-семантическая словарная группа: синонимы, антонимы и омонимы. Как уже было отмечено, одним из видов лексико-семантической группы являются омонимы. В статье, были отображены рассуждения лингвистов об омонимах. Так же были отмечены требования к омонимам. В статье, помимо омонимов, также были предоставлены омонимические события. Было дано объяснение отличия омонимических событий от настоящих омонимов и принятие их за случайных омонимов. Оба эти вида используя в пословицах, придают им определенные смысловые значения.

Rəyçi: prof. T.Nasıyev

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ YARANMIŞ NEOLOGİZMLƏR

Bildiyimiz kimi, neologizmlər cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər fonunda meydana gəlir. Bu ictimai dəyişikliklər müxtəlif amillərlə bağlı olaraq baş verir. Buraya elmi, texniki, kənd təsərrüfatı, sənaye, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı, siyasi, mədəni və s. sahələrdə baş verən yeniliklər aiddir [1, 264].

Müəyyən dövrlərdə müəyyən hadisələrlə bağlı çox qısa zaman çərçivəsində xeyli sayda neologizmlər meydana çıxır ki, bu da “neologizim partlayışı” adlanır. Son illər üzrə baş vermiş hadisələrlə bağlı olaraq “neologizim partlayışı” müasir dilimizdə də özünü göstərdi. İşlənmə dairəsinə görə neologizimləri xüsusi və ümumi neologizmlər olmaqla iki qrupa ayırmaq mümkündür. Xüsusi neologizmlər xüsusi məhdud dairədə işlənən sözlərdir. Ümumi neologizmlər isə ümümxalq dilində yaranan neologizmlərdir ki, bu sözlər əsasən hamı tərəfindən işlədilir [1, 268].

Müasir dövrdə, daha dəqiq desək son illərdə yaranan neologizimləri şərti olaraq iki qrupda birləşdirmək mümkündür:

- A) İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı neologizmlər. Pandemiya dövrü neologizmlər
- B) Pandemiya dövrü neologizmlər

Mövzuya uyğun olaraq ikinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı yaranan neologizmlərdən bəhs edəcəyik. Bu dövrdə yaranan neologizmlərə söz birləşmələrində daxildir. Bu birləşmələri şərti neologizim kimi nəzərə almaq olar. Son illərdə ölkəmizdə ən böyük yeniliklərdən biri müzəffər ordumuzun parlaq qələbəsi ilə başa çatan və öz əhəmiyyəti ilə dünyaya səs salan ikinci Qarabağ müharibəsi oldu. Bu döyüşlərdə ordumuzun göstərdiyi dözümlü, rəşadət, dönməzlik Azərbaycan ordusunun nə qədər nizam-intizamlı, hazırlıqlı olduğunu dünyaya bəyan etdi. Bu möhtəşəm tarixi qələbə idi. Azərbaycan ordusu düşməni sarsıdıcı zərbələri müxtəlif taktikalarla vururdu. Bu illərin düşünülmüş siyasətinin nəticəsi idi. Zəfər qaçılmaz idi.

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan xalqı Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasətlə bağlı həmrəylik nümayiş etdirdi. Bir daha aydın oldu ki, milli birləşmənin təmin olunması, müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələr arasında etimad mühitinin yaradılması istiqamətində Azərbaycan Prezidentinin atdığı addımlar ictimai fikirdə onun haqqında uzaqgörən və müdrik lider obrazını daha da möhkəmləndirir [2, 09 may 2021-ci il].

“DƏMİR YUMRUQ” ifadəsi Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən onun xalqa müraciətləri zamanı dəfələrlə işlədilmiş, xalq tərəfindən xoş qarşılanmış və dillər əzbəri olmuş ifadədir. Bu əməliyyat nəticəsində ərazisinin 20 faizini itirmiş Azərbaycan Respublikası öz ərazilərini işğaldan azad etdi və bu torpaqlardan yenidən Azərbaycan hakimiyyəti bərqərar oldu. Bu ifadə pafoslu, təsirli və mühüm anlamlı ifadə idi.

Prezident İlham Əliyev Şəhidlər xiyabanında Azərbaycan xalqına müraciəti:

"Bu, dəmir yumruqdur. Bu dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik! Eyni zamanda, bu yumruq birliyimizin rəmzidir. Bax, bu gün Azərbaycan xalqı bu yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq. Mən bütün bu illər ərzində - 17 il ərzində Azərbaycan xalqının dəstəyini hiss etmişəm, görmüşəm, inamını, mənə olan xoş münasibəti görmüşəm. Bu, mənə güc verir. Bu, mənim siyasətim üçün əvəzolunmaz dəstəkdir. Həmişə Azərbaycan xalqını əmin edirdim ki, mən Vətənə, doğma xalqıma ləyaqətlə, sədaqətlə xidmət edəcəyəm. Şadam ki, sözümün üstündə durmuşam. Həmişə olduğu kimi, sözümə sadıq olmuşam"

Azərbaycan Prezidenti, müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında çıxış edib.

Dövlətimizin başçısı deyib: *"Bizim dəmir yumruğumuz həm birliyimizi, həm də gücümüzü təcəssüm etdirir. Bu dəmir yumruq düşmənin belini qırdı, düşmənin başını əzdi və bu gün biz qəhrəman xalq kimi bu bayramı qeyd edirik. Azərbaycanın müzəffər Ordusu öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi, Ermənistanı məğlub etdi. Ermənistan ordusu demək olar ki, yoxdur, məhv edilib. Bundan sonra əgər erməni faşizmi bir daha baş qaldırsa, nəticə də eyni olacaq. Yenə Azərbaycanın dəmir yumruğu onların belini qıracaq"*.

Prezident İlham Əliyevin də Hərbi Qənimətlər Parkındakı çıxışı zamanı bu məsələ ilə bağlı fikirləri açıq və qəti idi: “Dəmir yumruq” yerindədir, lazım olarsa, başlarını əzərik və buna əbədi son qoyular” [3, 2 May 2021].

Bu ifadə o qədər şanlı və məşhur olmuşdur ki, “Dəmir Yumruq” abidəsi inşa edilmişdir. Abidə Xocəvənd rayonunun Hadrut qəsəbəsində yerləşir. Bununla da “Dəmir Yumruq” ifadəsi əbədiləşdirilmişdir.

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR. İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı olan neologizimlərdən biri də Prezident İlham Əliyev tərəfindən ilk dəfə “VALYAR” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun iclasının plenar sessiyasında səsləndirilmiş-QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR ifadəsidir. Ali Baş Komandan öz çıxışında Ermənistan baş nazirinin “Qarabağ Ermənistanın hissəsidir və nöqtə” bəyanatının yalan bir bəyanat olduğunu vurğulamış və qeyd etmişdir: “QARABAĞ TARİXİ, ƏZƏLİ AZƏRBAYCAN TORPAGIDIR. BELƏLİKLƏ, QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR VƏ NİDA İŞARƏSİ”

Buradakı nida işarəsi həyacanlı və önəmli anlara işadə idi. Beləliklə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən səsləndirilən bu ifadə ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı divizə çevrildi.

“QARABAĞ MÜCRÜSÜ”. Qeyd etdiyimiz kimi İkinci Qarabağ müharibəsində bəziləri məlum olmaqla çoxsaylı hərbi əməliyyatlar keçirilmişdir. Bu əməliyyatlar nəinki düşməni, hətta bütün dünyanı heyrətə gətirmişdir. Bu cür əməliyyatlardan biridə “QARABAĞ MÜCRÜSÜ” adı verilən hərbi hava əməliyyatıdır. “Qarabağ Mücrüsü” taktikası Azərbaycan Ordusunun kompleks işləməsi nəticəsində uğurla başa çatdırılmışdır [4, 02 Noyabr 2021].

⁸³ BDU-nun magistrantı

“Bayraktar TB-2”. Bu əməliyyatlarla yaranan müxtəlif silah-sursat və texnikalarla bağlı anlayışlar dilimizə gəldi. Bunlardan biri də Türkiyə istehsalı olan “Bayraktar TB-2” dronudur. Azərbaycan ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı “Bayraktar TB-2” PUA-larından istifadə etmiş və düşməne sarsıdıcı zərbələr vurmuşdur. “Bayraktar TB-2” PUA-ları özünü doğrultmuşdur və bu da Türkiyənin ön Asiyada söz sahibi olduğunu bir daha sübut etmişdir. “Bayraktar TB-2” PUA-larının düşməne vurduğu sarsıdıcı zərbələr haqqında Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz çıxışında bəhs etmişdir [5, 10 Oktyabr 2020].

IAI Harop. Azərbaycan ordusunun döyüşlərdə istifadə etdiyi yeni silahlardan biri də İsrail Aerokosmik Sənayesi tərəfindən istehsalı olmuş IAI Harop kamikadze dronudur. Harop pilotsuz uçuş aparatıdır. Azərbaycan müharibədə ilk dəfə Harop istifadə edən ölkə kimi tarixə düşmüşdür. Harop İkinci Qarabağ müharibəsində də istifadə olunmuş və düşməne sarsıdıcı zərbələrin endirilməsində müstəsna rol oynamışdır.

“Zərbə dronları”. Döyüşlərdə xarici ölkələrdən aldığımız PUA-lardan əlavə Azərbaycanın milli dronu olan “Zərbə” PUA-larından da istifadə olunub. “Zərbə” PUA-larındakı xüsusi izləmə mini optik kamerası istisna olmaqla (kamera Çindən idxal olunur) tamamilə yerli istehsalıdır. “Zərbə” PUA gecə və gündüz, istənilən hava şəraitində sərbəst şəkildə düşməni izləmək və ona zərbə endirmək imkanına malikdir [7, 21 Oktyabr 2020].

“İti Qovan”. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə yaranan anlayışlardan ən çox maraqla qarşılanan anlayış “İti Qovan” ifadəsidir. Bu ifadə ilk dəfə Prezident İlham Əliyev tərəfindən xalqa müraciət zamanı işlədilmiş və çox qısa zamanda hər kəsin dillər əzbəri olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev xalqa müraciəti zamanı deyib:

“İndi biz göstərdik kim-kimdir. İti qovan kimi qovuruq onları! Azərbaycan əsgəri onları iti qovan kimi qovur! İşğal edilmiş torpaqlarda Azərbaycan bayrağı qaldırılır! Onların səngərlərində Azərbaycan əsgəri dayanır! Onların postları bizim əlimizdədir! Onların tanklarını biz sürürük! Onların digər silahlı texnikaları bizim əlimizdədir, yük maşınları bizim əlimizdədir! Biz xilaskar missiyamızı icra edirik və edəcəyik!”

Bu ifadə o qədər bəyənilmişdir ki, ordumuzun arsenalında 22 oktyabr 2020-ci ildən etibarən MSN-nin müəssisələrində yeni növ, böyük dağıdıcı gücə malik olan zərbə tipli “İti Qovan” PUA-larının serialı istehsalına start verilmişdir [8, 4 Oktyabr 2020].

“Lora”. LORA İAS tərəfindən istehsal olunan kvasiballistik raketdir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin arsenalına 2018-ci ildə daxil edilmişdir. LORA İkinci Qarabağ müharibəsinin son günlərində həlledici rol oynamışdır. Erməni ordusunun Şuşadakı qüvvələri gücləndirmək üçün istifadə etdiyi Akar şayı üzərindəki körpünün partladılmasında LORA-dan istifadə edilmişdir.

Beləliklə Azərbaycan ordusu bu raket kompleksindən istifadə etməklə dünyada bir ilke imza atmış və LORA-nın müharibədə ilk istifadəçisi kimi tarixə düşməyi bacarmışdır [9].

“Böyük qayıdış”–Böyük qayıdış azad olunmuş torpaqlara geri dönüşümüzü özündə ehtifa edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi və rəhbərliyi ilə hazırda düşmən tapdığından azad olunan ərazilərdə “Böyük qayıdış” üçün bütün zəruri olan tədbirlər ən müasir standartlara uyğun həyata keçirilir, yaşayış evləri, sosial, yol-nəqliyyat, iqtisadi infrastruktur çox böyük sürətlə bərpa edilir, sərhədlərin etibarlı qorunması üçün bütün lazımi işlər görülür [9, 15.06.21].

“Zəfər Günü” – Azərbaycan Respublikasının ikinci Qarabağ müharibəsində qazandığı şərəfli qələbənin qeyd olunduğu gün tarixə Zəfər Günü adıyla daxil oldu. Zəfər Günü Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il dekabrın 3-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günüünün təsis edilməsi haqqında” sərəncama əsasən 8 Noyabr tarixində qeyd edilir.

“Zəfər yolu” – İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən Şuşaya çəkilən yola verilən ad.

“Şərqi Zəngəzur” – İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaradılmış [Kəlbəcər](#), [Laçın](#), [Qubadlı](#), [Zəngilan](#) və [Cəbrayıl](#) rayonlarını özündə birləşdirən iqtisadi rayon. *“Anım Günü”* – Prezident tərəfindən 2020-ci il dekabrın 2-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında Anım Günüünün təsis edilməsi haqqında” sərəncama əsasən 27 Sentyabr tarixində ikinci Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin xatirəsinin anım günü keçirilir.

Yuxarıda göstərilmiş yeni anlayışlar onu deməyə əsas verir ki, neologizmlər təkcə elmin, texnikanın inkişafı ilə deyil həmçinin ictimai cəmiyyətdə baş verən yeniliklər, dəyişiklərlə bağlı olaraq yaranır. Verilmiş yeni anlayışlardan bəziləri əvvəllər də dilimizdə işlənmişdir. Lakin son dövrlərdə müəyyən situasiya ilə bağlı olaraq yeni məna kəsb etdiklərindən dolayı neologizim kimi işlənirlər.

Nəticə. Hər dövr üçün müşahidə olunan neologizim partlayışı son dövr üçün pandemiya və müharibə şəraitinə təsadüf edir. Neologizmlər xalqın mədəniyyət, siyasət və digər sferalarda inkişafından xəbər verir. Müasir Azərbaycan dili də yeni yaranan söz və ifadələrlə zəngindir. Müasir dövrdə yeni yaranan söz və ifadələrdin bir qismi İkinci Qarabağ müharibəsinə aiddir. Bu anlayışlar müxtəlif silahların, əməliyyatların və ya düşməndən inanılmaz qəhrəmanlıqla alınan torpaqlarda həyatın bərpasına yönəlmiş planın adını özündə təcəssüm etdirir. Bu anlayışlara “Böyük Qayıdış”, Qarabağ Azərbaycandır”, “İti Qovan”, “Bayraktar” və s. ifadələri daxildir. Yeni yaranan hər bir söz və ya ifadə özlüyündə böyük bir məna kəsb edir. Məqalədə bu sözlərin yaranma şəraiti, vaxtı və ifadələrin anlamı geniş şərh olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Həsət Həsənov – Müasir Azərbaycan dilinin leksikası
2. “Azərbaycan” qəzeti
3. “Xalq qəzeti”
4. AzVision.az
5. BBC 10 Oktyabr 2020
6. France24
7. Femida.az
8. Modem.az
9. “Moskva-Bakı” jurnalı
10. 525-ci qəzet

Açar sözlər: Neologizmlər, yeni sözlər, yeni anlayışlar, ifadələr

Key words: Neologisms, new words, new concepts, expressions

Ключевые слова: неологизмы, новые слова, новые понятия, выражения

Müharibə dövrü neologizmlər

Xülasə

Bildiyimiz kimi son illər ərzində yaranmış və ya dilimizə gəlmiz neologizmlər pandemiya və müharibə ilə bağlı olan sözlərdir. Bu cür sözlər və ya ifadələr dilimizdə çox yeni olduğundan elmi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Mən öz məqaləmdə İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı olaraq dilimizdə işlənən yeni söz və ifadələri tədqiqata cəlb etmiş və onlar haqqında məlumat vermişəm. İkinci Qarabağ müharibəsində əməliyyatların adları ictimaiyyətə qismən açıqlanmışdır. Bu açıqlamalar da müharibədən sonrakı dövrləri əhatə edir. Məqalədə yer tutan "Qarabağ mücrüsü" ifadəsi də belə əməliyyatlarda biridir.

Qeyd etmək istərdim ki, bu məqalədə müharibə ilə bağlı formalaşan söz və ya ifadələrin sadəcə bir qismi öz əksini tapmışdır. Bura "Dəmir Yumruq", "Qarabağ mücrüsü" və s kimi ifadələr, həmçinin Lora, Bayrakar kimi silah-sursat adları daxildir. Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, məqaləyə daxil olan ifadələr əsasən Prezident İlham Əliyevin nitqi zamanı yaranan və dilimizdə işləklik qazanan ifadələrdir. Bunlarla yanaşı məqalədə müharibə dövrü istifadə olunmuş silahlar da öz ifadəsini tapmışdır.

Neologisms of the war period

Summary

As we know, the neologisms that have emerged or come to our language in recent years are words related to pandemics and war. Such words or expressions are not new to our language and are not involved in scientific research. The names of the operations in the Second Karabakh War were partially disclosed to the public. These statements also cover the post-war period. The phrase "Karabakh box" in the article is one of such operations.

I would like to note that this article contains only a part of the words or phrases formed in connection with the war. I would like to note that the expressions included in the article are mainly the expressions that appeared during the speech of President İlham Aliyev and became active in our language. In addition, the article also reflects the weapons used during the war.

Неологизмы периода войны

Резюме

Как мы знаем, неологизмы, которые появились или пришли в наш язык в последние годы, - это слова, связанные с пандемиями и войной. Такие слова или выражения не являются новыми для нашего языка и не используются в научных исследованиях. Названия операций в Вторая карабахская война была частично предана гласности. Эти заявления касаются и послевоенного периода. Фраза «Карабахский ящик» в статье - одна из таких операций. Хочу отметить, что эта статья содержит лишь часть слов или фраз, образованных в связи с войной. Хочу отметить, что приведенные в статье выражения - это в основном выражения, которые появились во время выступления Президента Ильхама Алиева и стал активным на нашем языке. Кроме того, в статье также отражено оружие, применявшееся во время войны.

Rəyçi: dos.. İ.Məmmədov

**ПЕРЕВОДЫ И ПОДРАЖАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ВОСТОЧНОЙ ПОЭЗИИ
ПОЭТАМИ-СИМВОЛИСТАМИ**

Там розы Ширази, там сал Шах-наме.
Газели Гафиза...
И грезы о прошлом блистают в уме.
Как пестрая виза.
Привет тебе, дальний и дивный Иран.
Ты, праотец мира.

В. Брюсов

Как и творчество французских предшественников, поэзия русских символистов была пронизана глубоким пессимизмом. Критики будут укорять их за бегство от действительности, безразличие к социальным проблемам и будут правы. Символисты знали, что читателя всегда будет волновать поэзия, прикасающаяся к тайнам мира, хрупким движениям души. Их манила мистика, экзотика, которую они находили в восточной литературе. Экзотика восточной поэзии не оставила равнодушным и одного из корифеев русского символизма Константина Дмитриевича Бальмонта (1867-1942).

В июне 1903 года поэт пишет Валерию Брюсову: «Осенью будущего года еду в кругосветное путешествие. Константинополь, Египет, вероятно, Персия...» [6, 9]. Он всю жизнь хотел попасть в Персию, но увя, осуществить затеянное так и не удалось. Даровитый лингвистическими способностями, символист знал двадцать языков. Что и помогло Константину Бальмонту оставить след в истории русской литературы не только как великому писателю, но и прекрасному переводчику. Бальмонт-переводчик не просто знал, но и восхищался шедеврами персидской поэзии. В 1910 году в журнале «Русская мысль» были опубликованы переводы, сделанные Бальмонтом, одиннадцати четверостиший Гийяс-ал-Дина Абу-ль-Фатха Омара ибн-Эбрахима Хайяма Нишапури, известного как Омар Хайям (1048 – 1131), являющегося известным в западном мире представителем классической персидской поэзии, писавший стихотворения в жанре восточной поэзии – рубаи. Рубаи включает в себя четыре полустихия и рифмуется по схеме аааа или ааба. Всемирная известность поэта-философа пришла благодаря английскому поэту викторианской эпохи Эдварду Фицджеральду (1809 – 1883), опубликовавшему в 1859 году «Рубайат Омара Хайяма», а в русской литературе первая публикация переводов Хайяма датируется 1891 годом. Поэт В.Л. Величко опубликовал в «Вестнике Европы» шестнадцать стихотворений под заглавием «Из Омара Хайяма. С персидского». Он является первым поэтом, который познакомил русских читателей с поэзией персидского поэта. Величко не ставил перед собой задачу повторения оригинала: рубаи были им переданы разными по величине стихотворениями, более всего восьмистишиями. Только пять переводов сделаны в форме оригинала – четверостишия. Заслуга Величко несомненно была велика, но Бальмонт один из первых русским поэтом, переводящих рубаи персидского языка – языка подлинника. Он не воспроизводил размер и рифмовку памятника персидской поэзии, применял перекрестную рифму, опоясывающую, иногда монорим и не использовал редифа – повтора в концах рифмующих строк. Константин Бальмонт всегда хотел передать «дух» подлинника, он не стремился к точному переводу, что можно видеть и в этих работах поэта.

Переводя четверостишия классика восточной поэзии, Бальмонт не отступал от первоначального смысла автора. Дословный перевод одного из рубаи:

Забудь о дне, который [уже] прошёл,
Не скорби о ненаступившем завтрашнем дне,
Не опирайся на грядущее и прошедшее,
Будь весел теперь, не растрачивай попусту жизнь [9, 100].

Если сравнить перевод Бальмонта с более поздним переводом этого же рубаи, сделанным Г. Плисецким в 1972 году, можно увидеть насколько в смысловом плане эти переводы отличаются:

Грядущий день и прошлый день
Меня не беспокоят,
Но в этот день, в текущий день

Мне струны песню строят [11, 1].

Бальмонт использовал перекрестную рифму (abab) для этого четверостишия. Плисецкий же перевел четверостишия, используя редиф:

Не оплакивай, смертный, вчерашних потерь,
День сегодняшний завтрашней меркой не мерь.
Ни былой, ни грядущей минуте не верь,

Верь минуте текущей – будь счастлив теперь! [10, 143]

Образ вина, постоянно присутствующий в восточной поэзии, также присутствовал и в стихах Хайяма, — это адресация к узости разума, недостаточности его для познания всей полноты жизни и Бога:

⁸⁴ БГУ, магистр

Нельзя растить в сердце росток печали,
Надо безотрывно читать книгу наслаждений.
Нужно пить вино и потакать желаниям сердца,
Ведь неизвестно, сколько времени дано нам побыть на свете [9, 102].

Бальмонт же, являясь поэтом-символистом, опускает образ в своем переводе:
Древо печали ты в сердце своем не сажай,
Книгу веселья, напротив, почаще читай,
Зову хотенья внимай и на зов отвечай,
Миг быстротечный встречай и лозою венчай [11, 2].

Однако в следующем четверостишии он не пренебрегает вечным образом восточной поэзии:

Когда я чару взял рукой и выпил светлого вина,
Когда за чарою другой вновь чара выпита до дна,
Огонь горит в моей груди, и как в лучах светла волна,
Я вижу тысячу волшебств, мне вся вселенная видна [11, 1].

Поэт, воспевавший природные стихии – Океан, Солнце, Огонь и Воду, и здесь не сделал исключения и перевел рубаи, посвященный одной из стихий:

Плакала капля воды: "Как он далек, Океан!"
Слушая каплю воды, смехом вскипел Океан.
"Разве не все мы с тобой? -- капле пропел Океан,
Малой раздельны чертой", -- капле гудел Океан... [11, 2].

Омар Хайям по праву считается одним из величайших поэтов Востока. Спустя почти тысячу лет его **рубаи** все так же излучают глубочайшую мудрость:

Цель всего творения – мы,
В глазах разума источник зрения – мы.
Этот круг мироздания – словно перстень,
Без всякого сомнения лучший камень его инкрустаций – мы [9, 110].

Бальмонт верно перенял у автора смысл рубаи, но воплотил его в иной форме:

Мы цель создання, смысл его отменный,
Взор Божества и сущность зрящих глаз.
Окружность мира – перстень драгоценный,
А мы в том перстне – вправленный алмаз [11, 1].

В 1917 году поэт пишет: «Природа посылает лунное серебро в горло соловья... В лунную же ночь он поёт с такой стройностью, что Джалаладдин Руми, и Хаканий, и Гафиз от него переняли дар постройно жемчужные ожерелья из слов и власть рассыпать розовые лепестки напевности пред ликами сладчайшими черноокой Персии» [7, 16]. Из этой характеристики поэзии «черноокой Персии» можно сделать вывод, что Константин Бальмонт не только знал персидский язык, но и страстно восхищался персидской поэзией.

Поэт увлекался разными мифологическими и религиозными системами. Одно из них – суфизм, оказавшее влияние на восточную поэзию. Философским идеалом суфизма является единство человека и Божественного. Эта философия была близка к творчеству К. Бальмонта. В 1909 году К. Бальмонт включил в сборник «Хоровод времен. Всегласность» стихотворение «Джэлаляэддин Руми» (1907). Это произведение относится к кризисному периоду творчества поэта. Из названия понятно, что стихотворение посвящено поэту-суфию Джалаладину Руми (1207-1273). Руми и К. Бальмонт были схожи в мировоззрениях, оба были приверженцами пантеизма. Поэт упоминает Руми только в названии, в самом тексте заменяя его имя на местоимения:

Тот, кто знает силу пляски,
В том, как в вихре, светит Бог,
Ибо смерть он знает в ласке.
Алла — гу! [1, 270]

К. Бальмонт сравнивает Руми с вихрем, и в нем «светит Бог». Он изобразил Руми в состоянии священного экстаза. Не спроста стихотворение начинается строчкой «Тот, кто знает силу пляски...». Это восходит к священному суфийскому ордену, основанном Руми, под названием «братство танцующих дервишей». «Алла — гу!» — фраза, повторяемая танцующими дервишами. Это призыв к молитве «Аллаху Акбар» («Аллах велик»). При написании этого произведения поэт использует структуру хадиса. К. Бальмонт использует такие элементы хадиса: притчеобразное начало, и ранее упомянутое, использование местоимений вместо имени героя. К. Бальмонт написал это стихотворение, чтобы выразить свое понимание философа Руми.

«В той части леса, где поёт...» (1910), посвященному С.А. Кусевицкому (1874-1951), Бальмонт вспоминает об Хагани (1120-1199) и Хафизе, сравнивает их поэзию с пением соловья:

Как греза в Персии цвела,
Как бог и сердце - верх и низ,
Как пел Гаканий и Гафиз.

Так пели нежным, как поет,
Певучий источая мед,
Среди смарагдовых ветвей,
Подняв свой клювик, соловей [1, 457].

Восточные поэты не оставили равнодушным и другого известного поэта-символиста Валерия Яковлевича Брюсова (1883-1924). В своем историко-поэтическом сборнике «Сны человечества» автор старался воплотить в своих подражаниях лучшие жанры мировой поэзии. В цикле «Персия» он опубликовал «Персидские четверостишия» (1911-1913). Два первых четверостишия «Не мудрецов ли прахом земля везде полна?..» и «Есть в жизни миги счастья, есть женщины, вино...» в рукописях поэта озаглавлены: «Подражание четверостишиям Омара Хайяма». Вдохновленный идеями Хайяма Брюсов пишет:

Есть в жизни миги счастья, есть женщины, вино,
Но всем на ложе смерти очнуться суждено [2, 332].

А вдохновившись газелями Хафиза написал «Газели» (1913-1915):

Пылают летом розы, как жгучий костер,
Пылает летней ночью жесточе твой взор.
Пьянит весенним утром расцветший миндаль,
Пьянит сильней, вонзаясь в темь ночи, твой взор [2, 333].

Стоит отметить, что при написании газеллы Брюсов сохранил главную характеристику — в повторении последних слов первого стиха в конце второго стиха и в конце каждого двустихия; все остальное — украшения, которые для данной формы не обязательны. Еще в ранний период творчества В. Брюсов опубликовал в журнале «Весы» стихотворение под заглавием «Газэла» (1907). В соответствии с канонами газели поэт использовал монорим: тобой — свой — тьмой — бой — той — твой. Это говорит о том, что еще до появления замысла «Снов человечества», автор был знаком с формой персидской лирики.

В раздел «Арабы» этого же сборника поэт добавил стихотворение, выполненное в форме касыды. Это стихотворение «Катамия» представляет собой, как указано автором в рукописи, «подражание стихотворения Набиги». Мусульманский мистицизм со своей любовной, эротической лирикой послужил основой для написания этого произведения. Тут поэт показывает эротизм в классической для суфизма двойственности образов-символов, который был представлен в лице любимой:

Когда бы завтра, при отъезде, ты распахнула свой шатер,
Хоть на мгновенье мог бы видеть я без фаты твой черный взор.
И на груди твоей камень, как ярко-пламенный костер,
И на твоей газельей шее жемчужно-яхонтный убор [2, 338].

В планах у Валерия Брюсова было написать цикл «Страна роз. Персия» в разделе «Средневековье» сборника «Сны человечества». Поэт намеревался написать стихотворения в «духе Гафиза, Омар Хайяма, Фирдоуси и Низами», что говорит о прекрасной осведомленности Брюсова в персидской поэзии. Однако воплотил лишь малую часть задуманного. Свет увидели лишь четверостишия в «духе Хайяма» и газели в «духе Гафиза».

Восточная тематика, затронувшая творчество старших поэтов-символистов, так же повлияла и на младшее поколение символистов. К этому поколению относится Вячеслав Иванович Иванов (1866-1949), являющийся хозяином той самой Башни в Петербурге, ставшей центром литературной жизни Серебряного века. Большой интерес представляет собой диссертационная работа Вяч. Иванова «Дионис и прадионисейство», которую он защитил 22 июля 1921 года в Баку. Она посвящена древнегреческой мифологии, но автор и тут не забывает о традициях Востока. Поэт проводит параллели с религиозными праздниками, соотносит обряд древних греков (их плача по умершим) с известной мистерией мусульман «Шах Хусейн: «В сентябре шииты правят плачевный и экстатический праздник, именуемый в обиходе, - по неустанно повторяемому его участниками френетическому восклицанию, - «Шах-сэй, вах-сэй"... Этиологически приурочен этот праздник к воспоминанию о гибели исторического Гуссейна, но очевидно восходит своими корнями к древнейшим плачам, - как и вообще в религиозном быте Персии сохранились остатки первоначальных культов» [3, 192]. Поэт со всей точностью и в подробностях описывает обряд, связанный с днем поминовения шиитского имама Гусейна, ставшего мучеником в 680 году в Кербале. Проводя параллели меж древнегреческими плачами и мусульманской мистерией автор делает заключение, что ««таковы современные пережитки древнего плача в его доньне сохранившейся непосредственности, - со всем тем, что породил он: миметическим действием, обрядом собирания разрозненных членов, культом пророчествующей головы — явлениями родными Дионисовой религии. Обычай карийцев в Египте наносить себе головные раны ножами при всенародных плачах по Осирису отмечен Геродотом» [3, 194]. Этот факт говорит об отличной осведомленности автора о традициях, бытовавших на мусульманском Востоке.

В целом, интерес Вяч. Иванова к поэзии Востока начался с 1911 года, когда поэт огласил свои опыты в жанре газели, которые сам называл «газэлы». В том же году свет увидел поэтический сборник поэта «CorArdens», включающий в себя стихотворения, пронизанные восточной тематикой. Туда включены стихотворения «Палатка Гафиза», «Ипа», «Клан пращуров твоих взрастил Тибет», «Возрождение Газэла». В «Палатке Гафиза» поэт с восторгом пишет о Гафизе, называя себя его наследником:

Снова свет в таверне верных после долгих лет, Гафиз!

Вина пряны, зурны сладки, рдяны складки пышных риз,

И умильные украдкой взоры встретятся соседей:

Мы — наследники Гафизом нам завещанных наследии [4, 310].

Как можно заметить, газелями Хаджа Шамс ад-Дина Мухаммада Хафиза Ширази (1321—1390) был увлечен не только Валерий Брюсов, но и сам Вяч. Иванов. Он организовал кружок «гафизитов». Имя и творчество Хафиза надолго связало поэта с поэтическим миром Персии и с суфийской традицией. В «Палатке Гафиза» символист высказывается о поэте-суфии: «Шмель Ширази, князь экстаза, мистагог и друг — Гафиз». [4, 311] Мистический экстаз, красной нитью проходивший через творчество Гафиза, и привлекал внимание Вяч. Иванова. Поэт хотел читать Гафиза в подлиннике и, будучи в Баку, решил выучить персидский язык, однако его попытка не увенчалась успехом.

Также поэт включил в «Книгу пятую. "Rosarium"» вышеупомянутого сборника стихотворения, написанные под влиянием газелей Гафиза. Написав «Газэлы о розе» (семь стихов), «Новые газэлы о розе» (восемь стихов) и цикл «Антология розы», состоящий из 21 элегического двустихий, поэт подтвердил свое пристрастие к формам и размерам персидской лирики. Традиционный образ восточной поэзии — образ прекрасной розы присутствует во всех газелях поэта. Приведем несколько примеров из газелей Вячеслава Иванова:

1. Принесли твой свет от Суристана
Дэвы до ключей Эвфрата, Роза;

И до двери Тигра от Персиды

Пери — негу аромата, Роза. [4, 441]

2. Что — любовь? Поведай, лира! — Роза.
От Зенита до Надира — Роза.

Молодая мужа ревновала —

К деве-лилии, Кашмира роза.

И завяла... Так вверяет в бурю

Лепестки крылам эфира роза.

Легкой пташкой в рай впорхнула, к дэвам.

«В дом вернись,» — ей вестник мира, — «Роза!» [4, 443]

У дверей, под кипарисом юным,

Зацвела, зардела сиром — роза.

3. Страж последнего порога — Роза.
Дверь невестина чертога — Роза.

Разомкнутся с тяжким стоном цепи;

Но твое мерило строго, Роза.

Меж столпов, меж адамантных, рдеет

И струит дыханье Бога — Роза. [4, 445]

Еще одно из таких «подражаний персидскому» является «Баллада», также опубликованная в сборнике:

Всех нежной Персии даров

Ты сладостней, цветов царица!

Ты — неги, песен и пиров

Наперсница. Ты — чаровница [4, 350].

Поэт не только лично от себя, но и от многих собратьев по Серебряному веку поклялся в верности персидскому поэту. В творческом плане Вячеслава Иванова был роман под названием «Северный Гафиз». В кружок «гафизитов» входили Н.А. Бердяев, С.М. Городецкий, К.А. Сомов, М.А. Кузмин. Это он делает в своем стихотворении «Встреча гостей», называя Хафиза «кто дал нам сладостный завет»:

Садов Ширази шмель и мистагог — поэт,
Гафиз из наших уст вещает им: «Привет».
Вы ж, сопричтенные гафизовой таверной
К друзьям, пребудете ль в любви нелицемерной
Верны тому, что дал нам сладостный завет? [4, 430]

Вяч. Иванов опубликовал в 1910-ые годы еще несколько стихотворений на восточную тему: «Воспоминания о Яффе» (альманах «Гюлистан»), «Мемнон» (журнал «Русская идея») и три стихотворения – «Певец у суффитов», «Фламинго», «Яффа», опубликованных уже после смерти поэта.

В отличие от Константина Бальмонта и Валерия Брюсова младосимволист Вячеслав Иванов в Персии побывал. Эта поездка была коротка, но во время нее он хотел пережить тот экстаз, о котором слагали стихи персидские поэты, поэтому он не отказался от предложения покурить опиум. Помимо Вяч. Ивановым еще одним символистом, побывавшем в Персии был Сергей Митрофанович Городецкий (1884-1967). Впечатления от пребывания в стране поэт изложил в 1916 году в стихотворение «В Персии»:

Затихла, в зное задыхаясь,
Страна, нежнейшая из стран.
Пыля и мерно колыхаясь,
Идет верблюдов караван [5, 435].

Через два года С. Городецкий снова обращается к этой теме и из-под его пера выходит стихотворение «Персия», в котором поэт показал свое видение восточной страны:

И Персия с глазами лани,
Подняв испуганно чадру,
Впилась в багряный флаг, в Гиляне
На синем веющий ветру [5, 445].

С. Городецкий был впечатлен восточными образами: «лазурь» Гиляна, «шапля розою пылает», «жемчуг с миндалей», «синеющие четки волн», «желтой парчи». В дальнейшем эти же образы заимствовал у своего учителя Сергей Есенин. Стоит отметить, что именно С. Городецкий разбудил в Сергее Есенине интерес и привил любовь к Персии, выразившуюся в цикле «Персидские мотивы».

Символисты, как первые представители русской литературы XX века, пробудили огромный интерес многих представителей Серебряного века к Востоку, его литературе. Несомненно, каждый из выше перечисленных поэтов, затрагивая тему Востока, делал это по-своему. В своих произведениях они показывали свое видение экзотического, мистического края. Это поэты, которым открылась тайна восточной литературы.

Список использованной литературы

1. Бальмонт В. К. Бальмонт К. Д. Избранное. Стихотворения. Переводы. Статьи М., "Художественная литература", 1980. — 742 с.
2. Брюсов В. Я. Собрание сочинений в семи томах. — М.: Художественная литература, 1973. — Т. 2. Стихотворения 1909—1917. — 393 с.
3. Иванов В.И. Дионис и прадионисейство. Бакв: 2-ая государственная типография, 1923, 303 с.
4. Иванов Вяч. И. Собрание сочинений. Т.2. Брюссель, 197. — 515 с.
5. Машинский С.И. Л. Сергей Городецкий, авторский сборник: Советский писатель. Ленинградское отделение. 1974 г. — 647 с.
6. Азадовский К. М., Дьяконова Е. М. АЗС Бальмонт и Япония. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. —190 с.
7. Бальмонт К. Д. Светозвук в природе и световая симфония Скрябина — М.: Российское музыкальное издательство, 1917.— 31 с.
8. Брюсов В. Я. Собрание сочинений в семи томах. — М.: Художественная литература, 1973. — Т. 2. Стихотворения 1909—1917. — 393 с.
9. Омар Хайям. Четверостишия. — Русич — 2002.— 512 с.
10. Плисецкий Г. Б. Хайям. Хафиз. Экклезиаст: Стихотворения и переводы / Сост. Д. Г. Плисецкий. — М.: Эксмо, 2016. — 256 с.
11. Русская мысль: журнал научный, литературный и политический. - Г. 1-[42]. - Москва, 1880-1923, 1910 год.— 190 с.
12. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. М.: Прогресс, 1970. 418 с.

РЕЗЮМЕ

Поэты-символисты были известны не только оригинальными произведениями на восточную тематику, но и своими переводами и подражаниями классикам восточной поэзии. В данной статье делается попытка проанализировать переводы Омара Хайяма, вышедших из-под пера К. Бальмонта, раскрыты структура и синтаксис газелей В. Брюсова и Вяч. Иванова, написанных под влиянием произведений мастера газели Гафиза Ширази.

Ключевые слова. Омар Хайям, Гафиз Ширази, К. Бальмонт, В. Брюсов, Вяч. Иванов, Восток, суфизм.

Summary

Symbolist poets were known not only for their original works on oriental themes, but also for their translations and imitations of classics of oriental poetry. In this article, an attempt was made to analyze the translations of Omar Khayyam, who came out of the pen of K. Balmont, revealed the structure and syntax of the gazelles V. Bryusov and Vyach Ivanov, written under the influence of the works of the gazelle master Gafiz Shirazi.

RƏYÇİ: prof. R.Bağirov

ŞİMALİ GERMAN (SKANDİNAV) DİLLƏRİNİN MÜASİR ALMAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Dilçilik elmi böyük tarixi olan elmlərdən biridir və ən qədim zamanlardan bugünümüzdə qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Dil mürəkkəb, çoxcəhətli ictimai hadisə olub və insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Əlbəttə ki, dil öz varlığını hər şeydən əvvəl nitqdə təzahür etdirir. Yəni, dilin ayrı-ayrı vahidlərindən nitq prosesində istifadə olunur. Bu səbəbdən də, bu elmdə dilin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, nitq və nitq prosesləri də tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Dilşünaslar yüzlərlə dil ailələrini araşdırıb aşkar etmişlər. Bu dil ailələrini, qruplara və alt qruplara yəni, qollara bölmək olar. Genetik əlaqələrinə və köklərinə görə əsas dil ailələri: **1) Hind - Avropa dilləri - Avropa qolu; 2) Hami – Sami dilləri - Sami dilləri, misir dilləri, liviya və Bərbər dilləri; 3) Çin-Tibet dilləri; 4) Bantu dillər; 5) Qafqaz dilləri; 6) Ural-Altay dilləri – Ural dilləri və altay dilləridir.**

Hind-Avropa dil ailəsinin avropa qolu, beş qrupdan ibarətdir: **I. German qrupu – ingilis, alman, holland, afrikaans, isveç, norveç, dan, island və idiş dilləri; II. Roman qrupu - fransız, ispan, italyan, portuqal, rumin, katalon, provansol və sefard dilləri; III. Slavyan qrupu – rus, ukrayna, belorus, serb, xorvat, bosniya, bolqar, makedon, sloven, slovak və çex dilləri; IV. Baltik qrupu – pruss(ölü dil), litva və latış dilləri; V. Kelt qrupu – breton, qall, irland, şotland, kernevek, vall və men dilləri; VI. Yunan qrupu; VII. Alban qrupu (6, 1).**

German dilləri “Hind-Avropa” dilləri ailəsi arealının qohum dilləri qrupudur. Qədim german yazılı abidələrinin öyrənilməsi, skandinav dillərini 3 yarımqrupa bölür: şimal qrupuna-norveç, isveç, island, danimarka, farer; cənub qrupuna-ingilis, alman, niderland, lüksemburq, afrikaans, friz; şərq qrupuna isə ölü qot, burqund, hepid, herul - dilləri daxildir (1, 3).

Arxeoloji məlumatlar təsdiq edir ki, Hind-Avropa tayfaları Avropanın şimalında b.e.ə 3000-2500 il əvvəl yaşamışlar. Qədim Germanlar haqqında ilkin məlumatlara yunan və roma müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir. Skandinavlar haqqında ilkin məlumatı b.e.ə IV əsrin ortalarında yaşamış Massilidən (Marseldən) olan tacir Pifem vermişdir (1, 22). Skandinaviya haqqında daha dolğun və ən qədim məlumatları təqribən bizim eranın 55-120-ci illərində yaşamış Korneli Tasit “Almaniya” adlı əsərində germanların adət ənənələri, “Tarixlər” və “Annalar” adlı əsərində isə o, roma german münaqişələrini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir (1, 25).

Yazı dilin mövcud olması haqqında ən etibarlı mənbədir. Germanların (skandinav) ən qədim yazı şəkili *run* yazısı idi. K.Tasit “Almaniya” adlı əsərində yazırdı ki, germanlar fəla böyük əhəmiyyət verirdi (1, 42). Və bu əlifba o zamanlar dini məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Bu ilk skandinaviya əlifbası olan run yazısı hərfli idi. *Run* sirr deməkdir, *rune* sirr, gizli, hikmət və müasir alman dilində *raumen* feili sirlə, pıçıldamaq, pıç-pıç danışmaq deməkdir. Germanların “yaşlı runlar”adlanan bu əlifbada 24 hərf var. Birinci 6 hərf “futark” (fubark) adlanırdı. Run əlifbasındakı hərfər aşağıdakılardır:

F u p a r k g w h n i j e R s t b e m l i q d o (1, 43)

Norveç, isveç, danimarka (dan), island və farer dillərinin ən qədim variantı qədim german (skandinav) dilidir. Farer dili, danimarkaya məxsus olan Farer adalarında yayılmışdır. Farer dilini digər inkişaf etməyən dillərlə müqayisə etsək, görərik ki, bu dil avropada ölü dilə çevrilmə təhlükəsi olmayan dillərdən biridir. Çünki bu dildə danışılan yerlərin əksəriyyətində, həmin dildə yazılan ədəbiyyatlardan və eyni zamanda radio və televiziya proqramlarından istifadə olunur. Qədim german dilləri qrupuna daxil olan dillərdən biri də Island dilidir. Bu dil də ciddi dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Səbəbi isə İslandiyanın mərkəzinin Avropadan kənarında yerləşməsidir. Norveç, İsveç, Farer adalarında və Qrenlandiya da qərb skandinavcası istifadə olunurdu. Zaman keçdikcə, bu dillər XIV əsrdə digər dillərdən ayrılmağa başlamış və nəticədə müasir island və farer dilləri yaranmışdır. Ümumiyyətlə, norveç dilinin digər qonşu dillərlə müqayisə edib, həmin dilin təsirindən çıxarmaq istəyən şəxslərdən biri 22 yaşlı İvar Aasendir adlı şəxs olub. O, bu məqsədlə ölkənin fərqli yerlərini gəzərək, dialektləri və ləhcələri araşdırıb öyrənməyə başlamışdır. Bu sahədə island dilinin inkişaf yolunu özünə nümunə götürmüşdü. 1848-1873-cü illər arasında öyrəndiyi ləhcələri və dialektləri çap etdirdi və bunu Landsmol adlandırdı. Bəziləri isə norveç dilinin dan dilindən fərqli olmadığını düşündülər və onlar bu iki dilə ortaq dil deməyə başladılar. Sonralar isə Riksmol Bukmol kimi, Landsmol isə Nyunorsk kimi tanınmağa başladı.(3, 1) Hər bir danışılan dilin özünün xüsusi əlifbası və eyni zamanda qrammatik quruluşu olur. Qrammatika iki tərkib hissədən morfolojiya və sintaksisdən ibarətdir. Dilin əsası onun fonetikasındadır. Dilin fonetikasını bilməklə həmin dildə olan sözləri nitq prosesində doğru tələffüz edirik. Müasir alman dili öz növbəsində “Qədim yüksək alman dili”, “Orta yüksək alman dili”, “Erkən yeni yüksək alman dili”, “Yeni yüksək alman dili” və “Son yeni yüksək alman dili” olmaqla dövrlərə bölünüb. Hər dövrdə də sözlər müəyyən səs dəyişmələrinə məruz qalıb. Bu dəyişmələr əsas samit və sait dəyişmələrində özünü göstərir və ümumi qədim german dilləri ilə müqayisə etsək əsas fərqlilikləri görərik. Dəyişikliklər ilk növbədə aşağı alman dilinin ilkin mərhələsi olan, köhnə ingilis dilini və qonşu köhnə sakson dili ilə müqayisə edə bilərik: **1.** Aşağı alman dilində “*apful*”, müasir alman dilində “*Apfel*”- aşağı saksoniya dilində “*appul*”, qədim ingilis dilində “*æppel*”, müasir ingilis dilində “*apple*”(alma); **2.** Aşağı alman dilində “*skif*” müasir alman dilində “*Schiff*”- aşağı saksoniya dilində “*skip*”, qədim ingilis dilində “*scip*”, müasir ingilis dilində “*ship*”- (gəmi); **3.** Aşağı alman dilində “*sitzen*”, müasir alman dilində “*sitzen*”- aşağı saksoniya dilində “*sittian*”, aşağı ingilis dili “*sittan*”, müasir ingilis dilində “*to sit*”- (oturmaq əyləşmək); **4.** Aşağı alman dilində “*wazzar*”, müasir alman dilində “*Wasser*” – aşağı saksoniya dilində “*watar*”, aşağı ingilis dilində “*wæter*”, müasir ingilis dilində “*water*”- (su); (2, 12)

Müasir alman dilində baş verən bu cür dəyişiklikləri, qədim skandinav dilləri ilə müqayisə edə bilərik. Həmin dillərdə olan isim, say, əvəzlik, feillər və cümlə quruluşundakı oxşar və fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Və bu dillər müasir alman dili ilə yanaşı, hal

hazırda müstəqil şəkildə istifadə olunan şimali skandinav dillərinə də təsir etmişdir. Hind-Avropa dil ailələrinə daxil olan dillərdə hərf və səs tərkibi eyni deyil. Bu dillərdə Səslər daha çoxluq təşkil edir. Belə ki, hərf birləşmələri fərqli səslər yaradır. Bir dilin əlifbasında mövcud olan hərf, digər dillərdə yalnız səslərdə iştirak edir. “Norveç dilində olan bəzi hərflərdə diakratik işarələr görmək mümkündür: é, è, ê, ô, ö və ô. Nyunorskda i, ù və ÿ işarələrini də tez-tez görmək mümkündür. Bu işarələr çox vaxt dildəki omonimləri fərqləndirmək üçün göstərilir. Məsələn: for (üçün), för (getdi), för (qırıq) və fôr (yem)” (3, 1). Qədim skandinav dili olan norveç dilinin və onun digər variantlarını german dilləri və müasir alman və ingilis dili ilə müqayisə etmək olar. Məsələn “*Mən norveçdən gəlirəm.*” Sözüni digər dillər ilə müqayisəsi aşağıdakı kimidir: Dan dili, Riksmol və Bukmol dillərində - “*Jeg kommer fra Norg.*”; Nyunorsk və Hoqnorsk - *Eg kjem frå Noreg.*”; İsland dili - “*Ég kem frá Noregi.*”; Farer dili - “*Eg eri úr Noregi/Norra.*”; İsveç dili - “*Jag kommer från Norge.*”; Qədim İngilis dili - “*Íc cume fram Norwegan.*”; Alman dili - “*Ich komme aus Norwegen.*”; (3, 2) Müasir ingilis dili - “*I come from Norway.*” - Cümlələrdən də aydın olur ki, bu dillərdə cümlə quruluşu eynidir, lakin sözlər ayrı - ayrılıqda səs və hərf dəyişikliklərinə məruz qalıb. Bu cür səs dəyişmələri müasir alman dilində hələdə var. Belə dəyişmələrə *ablaut və ya apofoniya hadisəsi* deyilir. Ablaut səsləri morfoloji cəhətdən (kökdən sait foneminin dəyişməsi) eyni köklü sözlərdə və ya bir sözün müxtəlif formalarında səs dəyişməsi ilə şərtlənir (4, 1). Məsələn: alman dilində *binden-band-gebunden* (bağlamaq, sarımaq) və yaxud da daxili fleksiya kimi çıxış edir, yəni, saitlər yerini dəyişir məsələn ingilis dilində *sing-sang-sung* (oxumaq).

Norveç dilində bir neçə feyllərin, digər german dilləri və müasir alman və ingilis dilləri ilə müqayisəsi aşağıdakı kimidir: **1.** Norveçə “*begynne*”; müasir almanca “*beginnen*” və müasir ingiliscə “*begin*” (başlamaq); **2.** Norveç və dan dilində “*drikke*”; müasir alman dilində “*trinken*”; müasir ingilis dilində “*drink*” (içmək); **3.** Norveç, dan və isveç dillərində “*se*”; müasir alman dilində “*sehen*”; müasir ingilis dilində “*see*” (görmək); **4.** Norveç və dan dilində “*smile*”; müasir alman dilində “*lächeln*”; müasir ingilis dilində “*smile*” (gülümsəmək); **5.** Norveç və dan dilində “*takke*”; müasir alman dilində “*danken*”; müasir ingilis dilində “*to thank*” (təşəkkür etmək); **6.** Norveç və dan (danimarka) dilində “*bære*”; müasir almanca “*tragen*”; müasir ingiliscə “*carry*” (daşımaq aparmaq); **7.** Norveç və dan dilində “*dø*”; isveçə “*dö*”; müasir alman dilində “*sterben*”; müasir ingilis dilində “*die*” (ölmək); 1-dən 5-ə qədər müqayisə olunmuş feyllərdə qədim german dillərinin müasir alman, o cümlədən, ingilis dilindəki sözlərin həm orfoqrafik həm də orfoepik normasında təsirini görürük.

Qədim german dillərində işlənən sayların müasir alman və ingilis dili ilə müqayisəsi:

- 1.** Norveç və dan dilində “*fire*”; isveçə “*fyra*”; islandca “*ffórir*”; müasir alman dilində “*vier*”; müasir ingilis dilində “*four*” (dörd);
- 2.** Norveç və isveç dilində “*fforten*”; isveçə “*fforton*”; islandca “*ffórtán*”; müasir alman dilində “*vierzehn*”; müasir ingilis dilində “*fourteen*” (on dörd);
- 3.** Norveçə “*fórti*”, müasir norveç dilində “*fórti*”; dan dilində “*ffyrre*”; isveçə “*ffyrty*”; müasir alman dilindən “*vierzig*”; müasir ingilis dilində “*fourty*” (qırx);
- 4.** Norveç, dan və isveç dilində “*fem*”; müasir island dilində “*fimm*”; müasir alman dilində “*fünf*”; müasir ingilis dilində “*five*” (beş);
- 5.** Norveç və dan dilində “*femten*”; isveçə “*femton*”; müasir alman dilində “*fünfzehn*”; müasir ingilis dilində “*ffifteen*” (on beş);

6. Norveçə “*femti*”; isveçə “*femtio*”; müasir alman dilində “*fünfzehn*”; müasir ingilis dilində “*ffifty*” (əlli); Müqayisə olunmuş saylardan da məlum olur ki, saylar zaman keçdikcə səs və hərf dəyişmələrinə məruz qalsa da oxşarlığı çoxdur. Belə ki, müasir alman dili ilə müqayisədə daha çox fərq var. Çünki alman dilində “on üç” (*dreizehn*) rəqəmindən “on doqquz” (*neunzehn*) rəqəminə qədər tək rəqəmin sonuna “-zehn”, “iyirmi” (*zwanzig*) rəqəmindən “doxsan” (*neunzig*) rəqəminə qədər isə rəqəm sonluğuna “-zig” əlavə edilir. Lakin ingilis dilində də bu qayda tətbiq edilir amma ingilis dilindəki qayda qədim german dilində olan saylarla daha çox oxşardır. İngilis dilində də “on üç” (*thirteen*) rəqəmindən “on doqquz” (*nineteen*) rəqəminə qədər tək rəqəmin sonuna “-teen” “iyirmi” (*twenty*) rəqəmindən “doxsana” (*ninety*) rəqəminə qədər isə rəqəm sonuna “-ty” artırılır. Yəni, qədim german dillərdə sayların sonuna əlavə edilən “-ten” və “-tio” da “-teen” və “-ty” ilə oxşardır. Nəticədə, diqqət etsək say sistemində müasir ingilis dilinin alman dilinə nisbətən qədim german dilləri ilə daha çox oxşarlığın olduğunu görürük.

Qədim german dilində işlənən sifət və zərflər də müasir alman dilinə, həmçinin müasir ingilis dilinə də təsir edib: **1.** Norveç, isveç və dan dilində “*blá*”; müasir alman dilində “*blau*”; müasir ingilis dilində “*blue*” (mavi göy); **2.** Norveç, isveç və dan dilində “*brun*”; müasir alman dilində “*braun*”; müasir ingilis dilində “*brown*” (qəhvəyi); **3.** Norveç və dan dilində “*lang*”; müasir alman dilində “*lang*”; müasir ingilis dilində “*long*” (uzun); **4.** Norveç, dan və isveç dilində “*ny*”; müasir alman dilində “*neu*”; müasir ingilis dilində “*new*” (yeni); **5.** Norveç və dan dilində “*rød*”; müasir alman dilində “*rot*”; müasir ingilis dilində “*red*” (qırmızı); **6.** norveç, dan və isveç dilində “*ung*”; müasir alman dilində “*jung*”; müasir ingilis dilində “*young*” (cavan gənc); **7.** Norveç və dan dilində “*sammen*”; müasir alman dilində “*zusammen*”; müasir ingilis dilində “*together*” (birgə birlikdə); Sifət və zərflərdə olan dəyişikliklər əsasən sait və samit səslərində müşahidə olunur. Hətta, elə sifət və zərf vardır ki, bugünkü alman və ingilis dili ilə həm hərf, həm də səs baxımından eynilik təşkil edir.

Qədim german dilində istifadə olunan isimlərin müasir alman və ingilis dili ilə müqayisəsi: **1.** Norveç, dan və isveç dilində “*apotek*”; müasir alman dilində “*Die Apotheke*”; müasir ingilis dilində “*chemist*” (aptek); **2.** Norveç və isveç dilində “*aprikos*”; müasir alman dilində “*Die Aprikose*”; müasir ingilis dilində “*apricot*” (ərik); **3.** Norveç, isveç və dan dilində “*arm*”; müasir alman dilində “*Der Arm*”; müasir ingilis dilində “*arm*” (qol); **4.** Norveç və dan dilində “*bjørn*”; müasir alman

dilində “Der Bär”; müasir ingilis dilində “bear” (ayı); 5. Norveç və dan dilində “brød”; müasir alman dilində “Das Brot”; müasir ingilis dilində “bread” (çörək); 6. Norveç, isveç və dan dilində “dag”; müasir alman dilində “Der Tag”; müasir ingilis dilində “day” (gün); 7. Norveç və dan dilində “dør”; müasir alman dilində “Die Tür”; müasir ingilis dilində “door” (qapı); 8. Norveç, isveç və dan dilində “elefant”; müasir alman dilində “Der Elefant”; müasir ingilis dilində “elephant” (fil); 9. Norveç, isveç və dan dilində “fader”; müasir alman dilində “Der Vater”; müasir ingilis dilində “father” (ata); 10. Norveç, isveç və dan dilində “nummer”; müasir alman dilində “Die Nummer”; müasir ingilis dilində “number” (nömrə); Qədim sknadinav dilinin lüğət tərkibində olan bənzərliklər daha çox özünü isimlərdə göstərir. Nümunələrdən də aydın olur ki, o zamanlar istifadə olunan isimlər öz təsirini müasir dövrdə də qoruyub saxlayır. Belə ki, bəzi sözlər ilkin vaxtlarda necə mövcud olubsa indi də elə istifadə olunur. Lakin unutmayaq ki, mühüm fərqlərdə diqqətdən qaçmır. Bu fərqlər özünü hərf birləşmələri və diftonqlar da göstərir. Diftonqlara nümunə kimi qədim norveç və isveç dilində “bjørn” (ayı) sözünün ingilis dilindəki qarşılığı olan “bear [bæ]” sözüdür. Sözdə olan [ea] diftonqdur. Digər fərq isə hərf birləşmələri nəticəsində yaranan səslərdir, qədim norveç, isveç və dan dilində “elefant” (fil) sözünün müasir ingilis dilində qarşılığı olan “elephant [ˈɛlɪfənt]” sözündəki [ph] hərf birləşməsi [f] səsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyeva Nərmin Əbülfəz qızı. “German filologiyasına giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı, Nurlan, 2009, 108 səh.
2. Jörg Riecke. Geschichte der deutschen Sprache. Eine Einführung.
3. <http://az.m.wikioedia.org> - Norveç dili wikipediya.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Ablaut>.
5. https://az.m.wiktionary.org/wiki/Kategoriya:Norveç_dili.
6. http://az.m.wikioedia.org/wiki/Dillərin_genetik_təsnifatı.

Açar sözlər: dilçilik, yazı, german dilləri, dil tədqiqatçıları, nitq prosesi, dil tarixi və müqayisəsi

Ключевые слова: лингвистика, письменность, германские языки, языковеды, речевой процесс, сравнительно-историческое исследование языков

Key words: linguistics, writing, the Germanic languages, linguists, speech process, comparative- historical study of languages

ŞİMALİ GERMAN (skandinav) DİLLƏRİNİN MÜASİR ALMAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Bu məqalədə şimali german dillərini genetik əlaqələrinə və köklərinə görə müəyyən dərəcədə araşdırıb işıqlandırmaya çalışdıq. Skandinavlar haqqında ilkin məlumat vermiş müəlliflər və əsərlər, eyni zamanda, bu dillərin ilk əlifbası və yazı üslubu qısa şəkildə burada əks olunub. Məqalədə german dillərinin inkişaf mərhələsində müasir alman dilinin lüğət tərkibindəki sözlərə və qrammatikasına təsiri müqayisəli şəkildə linqvistik təhlil edilib. Söz və cümlələrdəki müqayisə, alman dili ilə eyni ailədən olan müasir ingilis dili ilə paralel şəkildə aparılıb. Bununla yanaşı artıq müstəqil şəkildə istifadə olunan skandinav dillərindən də bəhs olunmuşdu. Bəzi sözlərin bugünümüzdə də eyni mənada istifadə olunması qeyd edilmişdir.

Влияние северогерманских (скандинавских) языков на современный немецкий язык

Резюме

В статье предпринимается попытка исследования генетических связей и корней северогерманских (скандинавских) языков. Дается краткий обзор научных трудов ученых, содержащих первые сведения о скандинавах, а также о первом алфавите и письменности этих языков. На основе конкретных фактов и примеров прослеживается влияние германских языков в период их развития на словарный состав и грамматику немецкого языка. Сравнительный лингвистический анализ слов и предложений немецкого языка проводится параллельно с современным английским языком, входящим в ту же языковую семью. Вместе с тем рассматриваются и скандинавские языки, используемые в самостоятельной форме. Отмечается употребление некоторых слов с одинаковой семантикой в настоящее время.

Influence of the North Germanic (Scandinavian) languages on the modern German language

Summary

The article attempts to study the genetic relationships and roots of the North Germanic (Scandinavian) languages. A brief overview of the researchers' scientific works containing the first information about the Scandinavians, as well as about the first alphabet and writing of their languages is given. Based on the specific facts and examples, the influence of the Germanic languages during the period of their development on the vocabulary and grammar of the German language is traced. The comparative linguistic analysis of words and sentences in the German language is carried out in parallel with the modern English language which is a part of the same language family. At the same time, the Scandinavian languages used in an independent form are also considered. The use of some words with the same semantics at present is also noted.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İlhamə Şirbala qızı Hacıyeva⁸⁶

**AZƏRBAYCAN TELEVİZİYA KANALLARINDA YAYIMLANAN ŞOU XARAKTERLİ VERİLŞLƏRDƏ
ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI**

⁸⁶ BDU-nun kiçik elm işçisi

Ədəbi dil xalq dili arasında seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitq təzahürüdür. Xalq dilinin danışıq və ədəbi təzahürləri vardır. Danışıq dili də dialekt və şivələrdən, yəni leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin məhəlli sərhədlərlə müəyyənləşən təzahürlərdən və loru danışıqdan ibarətdir. Loru danışıq məhəlli məhdudluq bilmir. Lakin müəyyən normativ tələbə də tabe olmur. Belə demək mümkündürsə, onun norması sərbəstlikdir. Ümumi, kütləvi səviyyə daşdığından buna ümumdənışıq dili də deyilir. Deməli, bu bütün dialekt və şivə zonalarını əhatə edir və dialektfövqü hadisə sayılır. Bəzən rəsmi və qeyri-rəsmi şəkillərdə danışıq dilini ümumxalq dilinə sinonim kimi işlədirlər. Bu qəti yanlışdır. Danışıq dili ümumxalq dilinin tərkib hissəsidir. Onun bir qoludur. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, xalq dili anlayışı bir növ sinkretikdir. Müxtəlif nitq şəraitində onu müxtəlif mənalarda işlətmək olur. Xalq dili müəyyən ictimai-etnik kollektivin dilinin konkret tarixi mərhələdəki adı kimi düşünülə bilər; bu halda o, tayfa dili, milli dil (yəni millətin dili) anlayışları silsiləsində bir həlqəni təşkil edir. Bu son ifadə əslində ədəbi dili yradarkən icra olunmuş seçmə dövründə geniş kütlənin öz dilini bir qrupun – ziyalıların, kübarların, sarayın nümunəvi sayılan dilinə qarşı qoyması ilə bağlıdır. Ümumxalq dili isə “xalqın dili” mənasını ehtiva edir (1, s. 26).

Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem kimi formalaşmasında daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bunlar dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir bu normalar əsasında bütün səviyyələrdə dil vahidlərində daxili bir yerarxiya meydana çıxır. Sözlərdə formonoloji ardıcılıq sözdüzəldici və sozdəyişdirici şəkilçilərin sözlərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası və s. dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır (2, s. 93). Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyəlidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Tədqiqat işimizin mövzusu “Azərbaycan televizya kanallarında yayımlanan şou xarakterli verilişlərdə ədəbi dil normalarının pozulması”dır. Mövzumuzla bağlı televiziya kanallarında bir-birindən maraqlı olan əyləncəli və musiqili verilişlərin yayımlanmasını müşahidə etdik. Verilişlər maraqlı olsa da, aparıcıların nitqində qüsurlar açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Belə ki, veriliş zamanı aparıcıların nitqində mədəni nitqin tələblərindən kənar ifadələrə, ədəbi dilin normalarının, nitq mədəniyyətinin əsas vasitələrindən sayılan danışıq etikasının pozulması hallarına rast gəldik. Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından bir də danışıq etikasındır. Mənşəcə latın sözü olan etika (ehtica) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən, mədəni, nəzakətli danışıq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin “Nikomaxın etikasi”, “Böyük etika”, “Evlem etikasi” əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikasi ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlik keyfiyyətləri aşılamaqdır (3, s. 207).

Cpax tv. kanalında yayımlanan “Banu” verilişinin aparıcısı Günel Həsənzadə ədəbi dilin leksik normasını kobud şəkildə pozur, vulqarizmlərdən çəkiliş zamanı istifadə edir. Musiqi ifaçısına irad tutaraq deyir: “Sənin də evin tikilsin, təzə-təzə qızıqlar oynamağa, ...*urt* dayanırsan”. Ədəbsiz küçə sözlərindən televiziya aparıcısı nitqində istifadə etmiş və həmin verilişin redaktoru aparıcının nitqinə diqqət yetirmədən efiyə çıxarmışdır. Çox təəssüflər olsun ki, aparıcıların bəziləri ədəbi dilin normalarına əhəmiyyət vermədən, danışıq etikasını pozaraq verilişlər hazırlayırlar və həmin verilişlərin redaktorları aparıcıların nitqinə diqqət yetirmədən efiyə verirlər. Danışıq etikasını pozan daha bir aparıcının nitqi:

MTV Azərbaycan “Tarixin bir günü” 22.11.2021.

Növbəti qonaqlarımız əvvəllər mənim bağ qonşularım idi. İndi daha qonşum deyillər. Əvvəl başlarını bişirib satdığım torpağı ucuz aldım, indi də başları xarabdır ee. Altı il bundan qabağ (qabax) satdığım torpağı həmin qiymətə aldım olardan.

Verilişin aparıcısı Tarix – Tolikdir. Bu cümlələrdə fonetik və qrammatik normalar pozulmaqla bərabər, etik normadan kənar vulqar sözlər, təhqiredici ifadələr işlənmişdir.

Bəlkəm də. İllər öncə heç bəlkəm mən yox idim. Bu cümlədə bəlkə modal sözü dialektə uyğun *bəlkəm* kimi deyilmiş, *heç* sözü *bəlkə* sözündən əvvəl işləndiyi üçün qrammatik norma pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu cümlə düzgün şəkildə belə deyilməli idi. *İllər öncə, bəlkə, heç mən yox idim.*

Bura bir çoxları əkizlər kimi gəldilər, özlərini əkiz kimi göstərmək istədilər, alınmadı, öküz alındı olarda. Bu cümlədə qrammatik norma pozulmaqla bərabər, etik norma da pozulmuşdur.

Böyük mütəfəkkir N. Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində bu baxımdan söylədiyi fikirlər, mülahizələr xüsusilə dəyərlidir, ibrətamizdir: “Böyüklərlə danışarkən knyayə işlətməməli, nə bərkədən, nə yavaşdan, mülayim səsle sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, başqa hallarda qısa və yığcam danışmalıdır. Yabancı kəlmələr işlətməməli, qondarma ibarələr düzəltməməli, ona deyilənlərə axıra qədər qulaq asmamış cavab verməməli, deyəcəy fikri beynində bişirməmiş dilinə gərriməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir; ehtiyac üzündən təkrar lazım olduqda tərəddüd göstərməməlidir. Nalayıq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarandıqda onu obrazlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Söz vaxtı əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözünü oynatmamalıdır. Belə hərəkətlər yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə nəzakətli. Gözəl bir tərzdə göstərmək olar. (3, s. 209).

Nəzakətli danışıq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Bura nitqin müraciət, dinləmə, sualvermə, söhbətəqoşulma, sualacavabvermə, şad və bəd xəbəri çatdırma və s. Qaydaları kimi komponentlər daxildir.

Nəzakətli nitq, hərəkət, davranış, mədəniyyətimizin çox mühüm amllərindəndir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, nizamlanması və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, insanların mədəniyyətinin və mənəviyyətinin ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır (3, s. 210).

Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinə ifrat myelin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbədən qidalanır; birincisi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi tələffüzdə nəzarətsizliyə və sərbəstliyə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər məna variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsinə yalnız özünün doğulduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işlənən və başa düşülən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Beləliklə, məsələn, zıqqı (vasvası), sozlamaq (xəstələnmək), əppək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir.

Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının basılıca meyarı olan seçmə və əvəzətmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq, başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur (4, s. 246).

Ölkədə baş verən siyasi hadisələrlə, müstəqillik, aşkarlıq, demokratik proseslərlə əlaqədar ictimai siyasi terminlərin, bank, maliyyə və ticarət şəbəkələrinin artması ilə yaranan sözlərin, milli şüurun inkişafı ilə bağlı və şifahi ədəbiyyata, yazılı abidələrə, dilimizin daxili imkanlarına əsaslanılaraq düzəldilən sözlərin hamısı ilk dəfə mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirir, xalqa çatdırır. Bu cəhətdən mətbuatı “söz göyərçini” adlandıraraq burdakı leksik problemləri dərinlən araşdıranlar haqlıdılar (5, s. 189-202).

Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahlilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də şifahlilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşılıq, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə - Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətinidir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrından asılı olmayaraq, ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışqlarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyəti qaydalarına əməl etməlidirlər. Televiziya verilişlərinin aparıcı jurnalistləri öz nitqlərinin aydınlığı, saflığı və gözəlliyi qayğısına qalarkən dilimizin fonetik sisteminin mühüm ünsürü olan vurğunu da əsla yaddan çıxarmamalıdır. Çünki müşahidələr və təcrübə ədəbi tələffüz anlayışının vurğu ilə çox sıx bağlı olduğunu göstərir. Əslində jurnalist nitqində tez-tez müşahidə olunan tələffüz qüsurları çox zaman vurğunun işlənmə məqamının düzgün müəyyənləşdirilməsi zəminində baş verir. Teleqramların aparıcılarının nitqində müxtəlif əcnəbi terminlərin tələffüzündə yol verilən qüsurların bir mühüm mənbəyi də burada axtarılmalıdır (6, s. 144).

Bu gün televiziya və radio yalnız kütləvi informasiya və təbliğat vasitəsi olaraq qalmır. Onlar eyni zamanda şifahi nitqin, ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətimizin əsas təbliğatçıları kimi də çıxış edirlər. Televiziya və radio öz operativliyi, auditoriyasının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Televiziya və radio verilişlərinin mövzu rəngarəngliyi və əhatəliliyi “...bu kütləvi kommunikasiya vasitələrinin sintetik xarakteri, nitqin yazılı və şifahi formalarını özündə birləşdirməsi, demək olar ki, ictimai həyatın bütün sahələrini əks etdirməsi” bunlardakı dil problemlərinə kompleks yanaşmağı tələb edir (7, s. 57). Günel Həsənzadənin nitqində Türkiyə türkcəsi aydın hiss olunur. Məsələn: “*Qoşa qarı, güzelim mənim*”. Bu cümlədə ədəbi dilin fonetik – orfoepik norması pozulmuşdur. Aparıcı *gözəl* sözünü *güzel* kimi tələffüz etmişdir. Bu cümlədə ədəbi dilin nitq etiketlərindən “*Qoşa qarıyın, güzelim mənim*” alqışı “*Qoşa qarı*” kimi ifadə olunmuş, ədəbi dilin morfoloji norması pozulmuşdur. Morfoloji normanın tələbinə görə II şəxsin təkisi və III şəxsin təkində olan şəxs əvəzlilikləri birlikdə işləndikdə, feil həmişə II şəxsin cəmində olmalıdır. *Güzelim mənim* söz birləşməsində sintaktik norma pozulmuşdur. Müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna görə III növ təyini söz birləşməsində birinci tərəf müəyyən yiyəlik hal, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *mənim anam, mənim dostum, mənim gözəl* və s. Aparıcı isə sintaktik və fonetik normanı pozaraq *mənim gözəl* kimi deyil, *güzelim mənim* kimi gəlinə müraciət etmişdir. Günel Həsənzadənin nitqində Türkiyə türkcəsindən daha bir neçə misal göstərmək olar. Məsələn, *yakışıklı, adın nə?* və s. Göstərilən bu misallarda ədəbi dilin leksik və qrammatik normasını pozulmuşdur. Günel Həsənzadə deyir: “Maşallah, mavi gözlü, *yakışıklı* bala”. Bu cümlədə varvarizmdən istifadə etmişdir. Dilimizdə *yaraşığı* sözü olduğu halda, aparıcı *yakışıklı* deyərək ədəbi dilin leksik normasını pozmuşdur.

Dilin üslubiyyatla bağlı olan bölmələrindən biri də sintaksisdir. Elə bir sintaktik vahid, quruluş yoxdur ki, nitqin üslubca zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin. Bu baxımdan sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin imkanları genişdir. Onlardan sual cümləsi nitqdə daha çox məna çalarları kəsb edir. Məlumdur ki, sual cümlələrindən naməlum bir şey hadisə haqda nəyi isə öyrənmək və ya fikrin doğruluğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunur:

Yavrım, quzum, adın nədir?

Gülbahar.

Söylə sənın atan, anan varmı?

Var. (H.Cavid) (3, s. 207)

Aparıcı dialoq zamanı sual cümləsindən istifadə edərək müsahibinə: “*Sənın adın nə?*”, - deyir. Bu dialoqda verilən “*nə*” sualı “*nədir*” olmalıdır. Bildiyimiz kimi cümlənin baş üzvlərindən olan xəbərin şəkilçisi o zaman ixtisara düşür ki, həmin cümlədə həmcins xəbər olur və sonuncu həmcins xəbər şəxs-xəbərlik şəkilçisini qəbul edir. Göstərilən bu nümunədə xəbərlik şəkilçisi ixtisara düşdüüyü üçün sintaktik norma pozulmuşdur.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Buna görə də leksika sahəsində müxtəlif növ norma meydana çıxmışdır ki, bunların da dilçilik mövqeyindən müəyyənləşdirilməsi son dərəcə mürəkkəb və qəlizdir.

Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinliklərlə həyata keçirilir. Burada, demək olar ki, hər söz haqqında, onun taleyi, nitqdə işlənməsi barədə konkret düşünmək lazım gəlir. Dilin leksikası ideologiya ilə sıx əlaqədardır. Xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mədəni sahəsinin inkişaf səviyyəsi burda öz əksini tapır və s.

Sözün seçilib yerində işlədilməsinə dair normalar sözlərin fikrə uyğun seçilib nitqdə işlədilməsi normaları sözdən düzgün istifadə norması adlanır. Dildəki hər növ sözlər yerli-yerində istifadə edilib ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılmalıdır (6, s. 163).

Normalar ifadə olunan fikrin oxucuya, dinləyiciyə tez və aydın çatmasını təsir göstərməsini təmin edir. Əgər fikir dərhal anlaşılırsa, deməli nitqdə bəzi normalara düzgün əməl edilməyib (8, s. 115).

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, doğma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir (6, s. 126). Günel Həsənzadə deyir: “*Axıra kimi xeyirli, uğurlu olsunlar!*” Bu cümlədə leksik norma pozulub. “*Bir xeyir-duanı ver*” *xeyir-duanı* olmalıdır. Fonetik dialektizm. Çəkiliş zamanı bəyə, gəlinə və qız evi ilə oğlan evindən gələnlər üçün sinidə şərbət gəlir. Həmin şərbət stəkanlara süzülüb qonaqlara verilir. Aparıcı da həmin vaxt deyir ki, şərbət bəyə, gəlinə, oğlan evindən gələn bibiyə, ümumiyyətlə, qız evi ilə oğlan evindən gələnlərin arasında *dağıdular*. (leksik norma) *Dağıdular* sözünün əvəzində *paylanar*.

Gəlinin ardınca şəkər toz qarışdırılmış su atacağıq ki, getdiyi yerdə şirin oturub-dursun. Leksik norma. *Yaşıl noxuda tərəvəz deyir*. (leksik norma) Dənli *bitki* deməlidir.

ARB. “*Həmin Zaur*”:

Şəbnəm xanımın nə müğənniliyinə, nə sənətinə. Heç nə, qanun qanundur.

Cərimə olunub 60 AZN 300-də bal. Birinci cümlənin xəbəri yoxdur, yarımçıq qalıb. Fikir aydınlaşmır.

sonra deyir: “*Nə olar, doğru etiraf et. Saat 11.39-da 60 AZN, üstə bal*. Nitq aydın deyil. Əvvəl *300 bal deyir*, sonra *üstə deyir*, *300 deyir* bilinmir. Aparıcının nitqində fikir tamamlanmayan cümlələr çox rast gəlinir

Siz də şox idarə edirsiniz maşını? (Sintaktik norma pozulub).

Deməli belə dostlar, xanım çox yaxşı sürmür maşını. Aparıcı bu cümlədə çox sözümdən sonra fasiləni uzadır, həm də söz sırasını pozur tamamlığı xəbərdən sonra deyir. Beləliklə, sintaktik norma pozulur.

Dağlı dueti supper olar. Aparıcı *super* sözünü *supper* kimi tələffüz edir.

lar, sonu necə oldu? Qrammatik norma pozulub. Bu cümlədə III şəxsin təkimi kimi Nazim bəy, qeyri-müəyyən əvəzlik kimi qonaqlardan biri III şəxsin təkində işləndiyi üçün xəbər də III şəxsin təkində olmalıdır. *Çıxdı: lar* sözündə fasilə verilir.

Şəbnəm xanımın *tsilifonunu* verin. Orfoepik norma pozulub. *Telefon* sözü fonetik prinsipə görə [*telefon*] kimi tələffüz olunmalıdır. Fariz dedi sonra söhbət *eliyəjəm*. Bu cümlədə *eləyəcəyəm* sözü fonetik normanı pozur. Fonetik dialektizm kimi tələffüz edilir. Şəbnəm xanım, *saa* yazır ki, *tsilifonu* götür. Fonetik – orfoepik norma pozulub. *Sənə [sənə]* sözünü dialektə məxsus tələffüz edir. *Nazanin*, bu söz-söhbətlər niyə olur ki? Burada müraciət olunan şəxsin adı düzgün tələffüz olunmayıb.

Nazanin sözü *Nazanin* kimi tələffüz olunub. Orfoepik norma pozulub. Radio və televiziya veriliş apararı jurnalistlərin şifahi nitqində sintaktik normanın ən çox pozulduğu məqamlardan biri uzlaşma əlaqəsinin düzgün qurulmaması ilə bağlıdır.

Atv Şou. Aparıcı Nanə Ağamalyevadır. Aparıcı deyir: “*Mən Türkiyədə yaşayan vaxtlar idi*”. Bu cümlədə qrammatik norma, uzlaşma əlaqəsi pozulub. Olmalıdır: *Mənim Türkiyədə yaşadığım vaxtlar idi*.

Bir dəfə verilişinizdə qonağ oldum, oynan da mənim kariyeramda... Bu cümlədə orfoepik norma iki yerdə pozulmuşdur.

Qonaq (qonax) kimi, *oynan da (onunna da)* kimi tələffüz olunmalı idi. *O da bir-iki söhbət elədi mənə*. Mən gördüm ki, *ne qədər* istedadı aşırıb-daşırıb bir gənc oturub. Misal kimi verilən birinci cümlədə leksik və qrammatik norma - nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü, pozulmuşdur. Həmin cümlədə *bir-iki* sözü nitqin dəqiqliyini, söhbət elədi mənə ifadəsi nitqin düzgünlüyünü və qrammatik normanı pozmuşdur. Cümlə leksik və qrammatik cəhətdən düzgün şəkildə belə olmalıdır: *O da bir az mənimlə söhbət elədi*. İkinci cümlədə *ne qədər (nə qədər)* ifadəsində fonetik norma pozulmuşdur. *Sən unuda bilərsən, massab-zad tutub indi*. Dedi ki, *Nanə xanım, çox peşmanam. Dedim ki, axı necə? Tutmuşdun axı mən gedəndə*. Bu cümlələrdə leksik və qrammatik norma pozulub. *Axı* sözü iki dəfə təkrar olunur, *tutmuşdun* sözü isə cümlədə dəqiq yerində işlənməmişdir, fikir aydın deyil.

Televiziya mətnlərində və bağlayıcısının işlənmə yeri sabit deyildir. Və bağlayıcısı, əsasən, yazılı nitqdə işlənir. Yazılı nitqdə onun yeri sabitdir. Və bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və həmcins üzvlü cümlələri bir-birinə bağlayır.

Nanə Ağamalyeva nitqində “*və*” bağlayıcısından daha çox istifadə edərək qrammatik normanı pozur. Aparıcısı olduğu verilişlərdə deyir: “*Sevinc atasını gördü və mümkün deyil orda kövrəlməmək və Allah rəhmət eləsin! Digər bir misal: Dedim ki, sən çalışmalısən. Və Nurlan enerjisini topladı və başladı və qızların ayağı düşərli oldu və bu gün eşirdim ki, sən heç kəsə mahnı yazmayacaqsən. Göstərilən bu misallarda cümlələr arasında məntiqi ardıcılıq pozulmuşdur.*”

Atv kanalı, “Nanəli” verilişi. 27.06.21.

Növbəti mahnı Elton Hüseyinliyev və Zabitə Altyevadan gələcək və onların ifa edəcəkləri nəğmələr “Lalələr” mahnısı.

Bəstəsi Telman Hacıyev və Aslan Aslanov və “Ay alagöz” mahnısı. Bəstəsi Səid Rüstəmov və sözləri Zeynal Cabbarzadəyə aiddir. Bu cümlələrdə intonasiyadan düzgün istifadə edilmədiyini üçün, “*Ay alagöz*” sözündən əvvəl və bağlayıcısı deyildi üçün

fikir aydın olmur, cümlə dolaşır. Həmin cümləni daha rahat, anlaşılıqlı şəkildə, norma pozuntusu olmadan belə ifadə etmək olar: **Növbəti mahnılar Elton Hüseyinliyevlə Zabitə Atyevanın ifasında səslənəcək. Onların ifa edəcəkləri "Lalələr" mahnısının bəstəsi Telman Hacıyevə, sözləri Aslan Aslanova, digər "Ay Alagöz" mahnısının musiqisi Səid Rüstəmovə, sözləri Zeynal Cabbarzadəyə məxsusdur.**

Televiziya özünün üstünlükləri, yayım imkanları, əhatəliliyi ilə cəmiyyətdə olduqca mühüm vasitəçi, əlaqələndirici, yönəldici rol oynayır. Sosiümün təkamülünə yönəli biləcək yeni anlam, obraz işarələrin yeridilməsi televiziyanın fəaliyyət nəticəsi kimi mühüm, əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan onun vasitəsilə nəyin yayıldığı, təqin olunduğu olduqca vacib şərtidir. Cəmiyyətin mənəvi tərəqqisində iştirak payından başlayaraq, məzmun etibarlı ilə təsirin ziyanlı tərəflərinin ortaya çıxarılmasına qədər hər şey ictimai nəzarətdə olmalıdır (9, s. 101.)

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, normalarına düzgün riayət olunması mədəni-zəruri amildir. Bununla bərabər norma tələbləri danışan və dinləyənlər, yazanlar və oxuyanlar arasında ən münasib şərait yaradır. Apardığımız tədqiqat işində Azərbaycan televiziya kanallarında yayımlanan şou xarakterli verilişlərin aparıcıların nitqində ədəbi dilin normalarının pozulmasını, sözlərin düzgün seçilməməsini, məntiqsiz cümlələrin işlədilməsini, nitqin aydınlığının, dəqiqliyinin, düzgünlüyünün, təmizliyinin pozulmasını, kök və şəkilçilər arasında fasilənin olmasını, eyni sözlərin bir cümlədə təkrar deyilməsini müşahidə etdik.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. s. 106
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatının əsasları. Bakı, 1999
3. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
4. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
5. Məmmədov M.B. Mətbuat dilinin leksik xüsusiyyətləri // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005. № 5. s. 189-202
6. Xudiyev N. Ədəbi dilimiz efrədə və ekranda. Bakı, 2000, s. 161
7. Məhərrəmli Q. Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı: Elm və təhsil, 2011
8. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatının əsasları. Bakı, 2001
9. Əlibəyli E. Televiziya nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı, 2011

Açar sözlər: Azərbaycan televiziyası, şou proqramlar, ədəbi dil normaları, norma pozuntusu

Key words: Azerbaijani television, show programs, literary language norms, violation of norms

Ключевые слова: Азербайджанское телевидение, шоу-программы, нормы литературного языка, нарушение норм

Xülasə

Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyaların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır. Ədəbi dilin tabe olduğu qayda-qanunlar sisteminə nitq normaları deyilir. Nitq də mədəniyyət kimi saflıq, təmizlik sevir. Lakin həmişə bu təmizliyi qorumaq mümkün olmur. Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından bir də danışığın etikasıdır. Nəzakətli danışiq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Tədqiqat zamanı müşahidələr göstərir ki, televiziya kanallarındakı şou xarakterli verilişlərdə, aparıcıların nitqində təkcə ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normaları deyil, bəzən etik normaların pozulması halları da baş verir.

Резюме

Родной язык каждого народа является зеркалом его духовного мира, именно поэтому трепетное отношение к нему, соблюдение всех норм языка считается обязательством каждого гражданина, носителя этого языка. Современные средства массовой информации, в том числе и телевидение несет большую ответственность в соблюдении норм государственного языка Азербайджанской Республики. Норма является одним из существенных свойств языка, обеспечивает его функционирование во всех областях коммуникации. Речь так же как и культура народа требует бережное отношение к себе от его носителей. Однако, следует отметить, что не всегда и не всеми носителями соблюдаются нормы языка. Языковые нормы имеют свою укрепленную годами систему. В статье рассматриваются материалы, собранные во время мониторинга языка передач телевидения. Сообщается, что в ходе мониторинга выявлены серьезные нарушения ведущими передач фонетических, лексических и грамматических норм азербайджанского языка, что категорически не допустимо, так как именно представители СМИ должны пропагандировать грамотную, нормативную речь.

Summary

The mother tongue is the spiritual wealth of every nation, the mirror of its spirituality. That's why to respect the mother tongue, to preserve its purity, to follow the rules of this language It is everyone's duty to do so, to be a reliable bearer and fanatic of the native language. The approach of televisions to the Azerbaijani literary language, which has the status of the state language it should be based on these provisions. The rules to which the literary language is subject The system is called speech norms. Speech, like culture, loves purity. However, it is not always possible to maintain this purity. The main language culture One of its provisions is the ethics of negotiation. Polite conversation, as well as him complementary actions, like other norms, have a definite system. Observations during the research show that the show on TV channels is of a character phonetic, lexical, grammatical features of literary language in programs, speeches of presenters norms are violated, and sometimes ethical norms are violated.

Расулова Гюльнар Мамедхан кызы

ДИСТАНЦИОННАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ, КАК ИНОСТРАННОМУ.

Настоящая статья посвящена некоторым ключевым теоретическим вопросам дистанционного обучения русскому языку как иностранному, в частности критическому анализу наметившейся тенденции рассматривать ДО как самостоятельную дидактическую систему со своим компонентным составом. При этом подчеркивается, что интерактивные программы в высокой мере способствуют индивидуализации обучения. Это обуславливает необходимость инкорпорирования дистанционных программ в учебный процесс в соответствующей контактно-дистантной форме. Одним из возможных вариантов организации по русскому языку как иностранному авторы считают разработку программ дистанционного контроля.

В настоящее время дистанционное обучение становится обязательным компонентом образовательной среды. Наиболее интенсивно в этой области разрабатываются направления, связанные с теоретическими исследованиями возможностей (методологические и психолого-педагогические вопросы использования дистантных форм обучения) и с развитием информационных технологий. Отдельно следует отметить электронные версии учебных пособий, которыми можно пользоваться в условиях как контактной, так и дистанционной формы обучения. Для дистанционного обучения русскому языку как иностранному предлагаются курсы самой разной направленности – от элементарного уровня владения русским языком до предметных дисциплин на русском языке. До новая

самостоятельная дидактическая система со своим компонентным составом (целями, задачами обучения, содержанием, методами, принципами, средствами, процессом и организационными формами), основанную на взаимодействии педагога и студента.

Во-первых, это одна из форм организации учебного процесса, противопоставленная в некоторых случаях контактной формул и сопряженная с ней (дополняющая ее).

Во-вторых, цели обучения определяются в зависимости от предмета обучения, а не формы организации учебного процесса. Таким образом, цель обучения остается неизменной вне зависимости от формы организации учебного процесса.

В-третьих, задачи обучения (при условии соблюдения предметной дисциплины) могут быть сформулированы в корреляции со способами доставки информации. Например, использование дистанционной формы позволяет эффективно формировать у студентов адекватную самооценку своих знаний, умений и навыков.

В то же время постановка задач как компонент дидактической системы не имеет принципиальных отличий, связанных с формой обучения. Так, обучение иностранному языку предполагает формирование навыков как разных видов речевой деятельности (чтение, письмо, аудирование, говорение, посредничество), так и лексико-грамматических, фонетических навыков и т. д.

В-четвертых, содержание обучения (контент) зависит в равной степени от целей обучения и от коммуникативных потребностей студентов: использование языка в сферах повседневного или профессионального общения, что определяет темы и ситуации общения, коммуникативные роли и соответствующие коммуникативные задачи.

В-пятых, методы и принципы обучения иностранным языкам не зависят от формы организации учебного процесса. Задачи данной статьи не входят описание основных понятий методики преподавания иностранных языков, но хотелось бы подчеркнуть, что ведущими в настоящее время остаются два противопоставленных друг другу метода - грамматико-переводной и сознательно-практической.

Применительно к формам обучения имеет смысл говорить об эффективности тех или иных методов и принципов обучения в условиях реальной или виртуальной образовательной среды.

В-шестых, взаимодействие педагога и студентов как тип отношений участников учебного процесса получил теоретическое обоснование вне связи с дистанционным обучением. Однако суть данного подхода - индивидуализация процесса обучения - может быть реализована в полной мере с использованием дистанционной формы, которая, тем не менее, не является единственно возможной для обеспечения обозначенных условий.

Подчеркнем, что именно индивидуализация обучения сделала дистанционную форму такой привлекательной для многих методистов, с одной стороны, и востребованной у студентов - с другой.

В целом, можно констатировать отсутствие оснований для определения ДО как самостоятельной дидактической системы, при этом инкорпорирование ДО в учебный процесс следует признать первоочередным требованием организации современного образовательного процесса. Это обусловлено двумя факторами:

утверждение концепции уровневой системы владения языком как основы обучения и необходимость систематизации полученных в течение последних двадцати лет результатов внедрения ИКТ в методику преподавания.

Наиболее актуальным направлением в развитии технологий является разработка программ дистанционного контроля (далее - ПДК) сформированности знаний, умений и навыков как результата обучения - достижение определенного уровня владения языком. Данное направление получило название дистанционного тестирования.

Приоритет этого направления обусловлен тем, что программы дистанционного контроля обеспечивают независимость и объективность оценки, что крайне важно при изучении иностранного языка. Этим они принципиально отличаются от Европейского языкового портфеля, как инструмента самооценки студентов, которая, по сути, является полностью субъективной.

В результате освоения программы студент получает возможность оценить собственный уровень сформированности коммуникативной компетенции в соответствии с требованиями предъявляемыми к уровню владения русским языком. Режим освоения программы предусматривает два вида работы: самостоятельная работа студента; индивидуальные занятия тьютора со студентами в режиме видеоконференции.

Цель теста - проверка уровня сформированности лексико-грамматических навыков и умений; языковой материал: нейтрально-книжный, эмоционально-экспрессивный, стилистически маркированный.

В статье обсуждаются подходы к обучению студентов вузов русскому языку как иностранному. Обращается внимание на то, что эффективное проведение образовательного процесса в дистанционном обучении может быть реализовано только при комплексном учете всех компонентов системы обучения, один из которых - подход к обучению.

Излагаются концептуальные положения такого обучения. Как известно, в соответствии с выбранным подходом к обучению формируются все остальные компоненты системы обучения. В рамках определенного подхода к обучению определяются цели, содержание, методы обучения, которые реализуют концепцию выбранного подхода, отбираются способы и приемы обучения, которые обеспечивают овладение языком. Характер связей между компонентами системы обучения также определяется подходом.

В настоящее время путь повышения эффективности образовательного процесса специалисты связывают с идеями гуманизации, демократизации, дифференциации и индивидуализации. В связи с этим познавательная деятельность студентов, как правило, организуется в рамках лично ориентированного (лично-деятельностного) подхода,

при котором учитываются индивидуальные возможности и способности студента, основной акцент делается на самостоятельную деятельность студента и в то же время на взаимное сотрудничество всех участников обучения между собой. Такое обучение имеет развивающий характер, направлено на развитие личности студента. В связи с этим становятся актуальными вопросы, связанные с психологическими проблемами интеллектуального и нравственного развития обучающихся и способами их решения в педагогической практике, в том числе при изучении русского языка как иностранного.

Дистанционная форма обучения предполагает взаимодействие преподавателя со студентами на расстоянии, отсутствует ярко выраженное непосредственное участие и влияние личности преподавателя, такое как, например, в очной форме обучения. Отсюда большое значение приобретают значимые для дистанционного обучения психолого-педагогические проблемы развития самостоятельного мышления.

Еще одна причина значимости этих вопросов объясняется спецификой дистанционного обучения, ведь студент в процессе обучения по большей части имеет дело не с педагогом, субъектом педагогических воздействий, а с материалом учебника на мониторе, т.е. с объектом обучения.

Учебный материал для дистанционного обучения рассчитан, как известно, скорее не на личностное взаимодействие, а на передачу информации некоему “усредненному обучаемому” и адресуется ему как объекту информационного процесса. Отсюда, по мнению специалистов, возникают некоторые психологические трудности у учащихся, обусловленные спецификой психолого-педагогического фактора общения в сети как особого вида коммуникации.

Дистанционное обучение русскому языку как иностранному, должно происходить на основе личностно ориентированного и деятельностного подходов к обучению и основываться на следующих концептуальных положениях.

В центре педагогического процесса должен быть конкретный обучаемый, его учебно-познавательная деятельность, осуществляемая в соответствии с индивидуальной программой обучения.

Обучение строится на базе педагогического общения с преподавателем и коммуникативного взаимодействия учащихся между собой, сотрудничества в процессе познавательной и творческой деятельности.

Студент приобретает знания самостоятельно и по возможности активно, используя новейшие педагогические технологии, повышающие мотивацию и раскрытие внутренних резервов каждого учащегося.

Функции контроля, осуществляемого преподавателем, преобразуются в связи со спецификой дистанционной формы обучения. Система контроля носит систематический характер, строится на основе оперативной обратной связи, заложенной в тексте материала, или отсроченного контроля.

Обучение дистанционно должно предусматривать ту или иную форму дифференциации с использованием технологий разноуровневого обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Богомолов А. Н. Виртуальная среда обучения русскому языку как иностранному: лингво-культурологический аспект. Монография. М.: МАКС Пресс. 2008. 320 с.
2. Васильева Т. В., Ускова О. А. Русский язык в многоязычном мире: вопросы статуса и билингвального образования : монография. М.: Янус-К, 2016. 248 с.
3. Государственные образовательные стандарты по русскому языку как иностранному. Общее владение. М.-СПб.: Златоуст, 1999-2006. 40 с.
4. Европейский языковой портфель для старших классов образовательных учреждений : в 3 ч. М. : МГЛУ ; СПб. : Златоуст, 2001. 80 с.
5. Типовые тесты по русскому языку как иностранному. Общее владение. М.-СПб. : Златоуст, 1999-2006.
6. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного : учеб. пособие для вузов. М. : Высшая школа, 2003. 334 с.
7. Common European Framework of reference for language learning and teaching. Strasbourg, 1996. 197 p.
8. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. — М.: Просвещение, 1965.- 227 с.
9. Демкин В., Руденко Т., Серкова Н. Психолого-педагогические особенности дистанционного образования // Высшее образование в России. — 2000. — № 3. — С. 124—128.
10. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. 2-е изд., доп., испр. и пере- раб. — М.: Логос, 2004. — 384 с.
11. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. — 536 с.

Ключевые слова: русский язык как иностранный (РКИ); методика РКИ; дистанционное обучение (ДО); тестирование, качество обучения.

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi; RDX-nin metodkasi; distant təhsil; testlərin keçirilməsi; tədrisin keyfiyyəti.

Key words: Russian as a second language (RSL); RSL learning and teaching; e-learning; computer – assisted language learning; assessment; quality of education.

Резюме

В статье говорится о дистанционном обучении русскому языку как иностранному. ДО рассматривается как самостоятельная дидактическая система со своим компонентным составом: целями, задачами обучения, содержанием, методами, принципами.

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi distant təhsilinin rolu açılır. Burada distant təhsilin öz məsələləri, formaları, məqsədləri öz əksinin tapır.

Summary

The article talks about distance learning Russian as a foreign language. DL is viewed as an independent didactic system with its own component composition: goals, learning objectives, content, methods, principles.

Рәүс: dos. E.Vəliyeva

Расулова Гюльнар Мамедхан кызы

ДИСТАНЦИОННАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ, КАК ИНОСТРАННОМУ.

Настоящая статья посвящена некоторым ключевым теоретическим вопросам дистанционного обучения русскому языку как иностранному, в частности критическому анализу наметившейся тенденции рассматривать ДО как самостоятельную дидактическую систему со своим компонентным составом. При этом подчеркивается, что интерактивные программы в высокой мере способствуют индивидуализации обучения. Это обуславливает необходимость инкорпорирования дистанционных программ в учебный процесс в соответствующей контактно-дистантной форме. Одним из возможных вариантов организации по русскому языку как иностранному авторы считают разработку программ дистанционного контроля.

В настоящее время дистанционное обучение становится обязательным компонентом образовательной среды. Наиболее интенсивно в этой области разрабатываются направления, связанные с теоретическими исследованиями возможностей (методологические и психолого-педагогические вопросы использования дистантных форм обучения) и с развитием информационных технологий. Отдельно следует отметить электронные версии учебных пособий, которыми можно пользоваться в условиях как контактной, так и дистанционной формы обучения.

Для дистанционного обучения русскому языку как иностранному предлагаются курсы самой разной направленности – от элементарного уровня владения русским языком до предметных дисциплин на русском языке. До новая самостоятельная дидактическая система со своим компонентным составом (целями, задачами обучения, содержанием, методами, принципами, средствами, процессом и организационными формами), основанную на взаимодействии педагога и студента.

Во-первых, это одна из форм организации учебного процесса, противопоставленная в некоторых случаях контактной формам и сопряженная с ней (дополняющая ее).

Во-вторых, цели обучения определяются в зависимости от предмета обучения, а не формы организации учебного процесса. Таким образом, цель обучения остается неизменной вне зависимости от формы организации учебного процесса.

В-третьих, задачи обучения (при условии соблюдения предметной дисциплины) могут быть сформулированы в корреляции со способами доставки информации. Например, использование дистанционной формы позволяет эффективно формировать у студентов адекватную самооценку своих знаний, умений и навыков.

В то же время постановка задач как компонент дидактической системы не имеет принципиальных отличий, связанных с формой обучения. Так, обучение иностранному языку предполагает формирование навыков как разных видов речевой деятельности (чтение, письмо, аудирование, говорение, посредничество), так и лексико-грамматических, фонетических навыков и т. д.

В-четвертых, содержание обучения (контент) зависит в равной степени от целей обучения и от коммуникативных потребностей студентов: использование языка в сферах повседневного или профессионального общения, что определяет темы и ситуации общения, коммуникативные роли и соответствующие коммуникативные задачи.

В-пятых, методы и принципы обучения иностранным языкам не зависят от формы организации учебного процесса. Задачи данной статьи не входит описание основных понятий методики преподавания иностранных языков, но хотелось бы подчеркнуть, что ведущими в настоящее время остаются два противопоставленных друг другу метода – грамматико-переводной и сознательно-практической.

Применительно к формам обучения имеет смысл говорить об эффективности тех или иных методов и принципов обучения в условиях реальной или виртуальной образовательной среды.

В-шестых, взаимодействие педагога и студентов как тип отношений участников учебного процесса получил теоретическое обоснование вне связи с дистанционным обучением. Однако суть данного подхода – индивидуализация процесса обучения – может быть реализована в полной мере с использованием дистанционной формы, которая, тем не менее, не является единственно возможной для обеспечения обозначенных условий.

Подчеркнем, что именно индивидуализация обучения сделала дистанционную форму такой привлекательной для многих методистов, с одной стороны, и востребованной у студентов – с другой.

В целом, можно констатировать отсутствие оснований для определения ДО как самостоятельной дидактической системы, при этом инкорпорирование ДО в учебный процесс следует признать первоочередным требованием организации современного образовательного процесса. Это обусловлено двумя факторами:

утверждение концепции уровневой системы владения языком как основы обучения и необходимость систематизации полученных в течение последних двадцати лет результатов внедрения ИКТ в методику преподавания.

Наиболее актуальным направлением в развитии технологий является разработка программ дистанционного контроля (далее – ПДК) сформированности знаний, умений и навыков как результата обучения – достижение определенного уровня владения языком. Данное направление получило название дистанционного тестирования.

Приоритет этого направления обусловлен тем, что программы дистанционного контроля обеспечивают независимость

и объективность оценки, что крайне важно при изучении иностранного языка. Этим они принципиально отличаются от Европейского языкового портфеля, как инструмента самооценки студентов, которая, по сути, является полностью субъективной.

В результате освоения программы студент получает возможность оценить собственный уровень сформированности коммуникативной компетенции в соответствии с требованиями предъявляемыми к уровню владения русским языком. Режим освоения программы предусматривает два вида работы: самостоятельная работа студента; индивидуальные занятия тьютора со студентами в режиме видеоконференции.

Цель теста - проверка уровня сформированности лексико-грамматических навыков и умений; языковой материал: нейтрально-книжный, эмоционально-экспрессивный, стилистически маркированный.

В статье обсуждаются подходы к обучению студентов вузов русскому языку как иностранному. Обращается внимание на то, что эффективное проведение образовательного процесса в дистанционном обучении может быть реализовано только при комплексном учете всех компонентов системы обучения, один из которых - подход к обучению.

Излагаются концептуальные положения такого обучения. Как известно, в соответствии с выбранным подходом к обучению формируются все остальные компоненты системы обучения. В рамках определенного подхода к обучению определяются цели, содержание, методы обучения, которые реализуют концепцию выбранного подхода, отбираются способы и приемы обучения, которые обеспечивают овладение языком. Характер связей между компонентами системы обучения также определяется подходом.

В настоящее время путь повышения эффективности образовательного процесса специалисты связывают с идеями гуманизации, демократизации, дифференциации и индивидуализации. В связи с этим познавательная деятельность студентов, как правило, организуется в рамках лично ориентированного (лично-деятельностного) подхода, при котором учитываются индивидуальные возможности и способности студента, основной акцент делается на самостоятельную деятельность студента и в то же время на взаимное сотрудничество всех участников обучения между собой. Такое обучение имеет развивающий характер, направлено на развитие личности студента. В связи с этим становятся актуальными вопросы, связанные с психологическими проблемами интеллектуального и нравственного развития обучающихся и способами их решения в педагогической практике, в том числе при изучении русского языка как иностранного.

Дистанционная форма обучения предполагает взаимодействие преподавателя со студентами на расстоянии, отсутствует ярко выраженное непосредственное участие и влияние личности преподавателя, такое как, например, в очной форме обучения. Отсюда большое значение приобретают значимые для дистанционного обучения психолого-педагогические проблемы развития самостоятельного мышления.

Еще одна причина значимости этих вопросов объясняется спецификой дистанционного обучения, ведь студент в процессе обучения по большей части имеет дело не с педагогом, субъектом педагогических воздействий, а с материалом учебника на мониторе, т.е. с объектом обучения.

Учебный материал для дистанционного обучения рассчитан, как известно, скорее не на личностное взаимодействие, а на передачу информации некоему "усредненному обучаемому" и адресуется ему как объекту информационного процесса. Отсюда, по мнению специалистов, возникают некоторые психологические трудности у учащихся, обусловленные спецификой психолого-педагогического фактора общения в сети как особого вида коммуникации.

Дистанционное обучение русскому языку как иностранному, должно происходить на основе лично ориентированного и деятельностного подходов к обучению и основываться на следующих концептуальных положениях.

В центре педагогического процесса должен быть конкретный обучаемый, его учебно-познавательная деятельность, осуществляемая в соответствии с индивидуальной программой обучения.

Обучение строится на базе педагогического общения с преподавателем и коммуникативного взаимодействия учащихся между собой, сотрудничества в процессе познавательной и творческой деятельности.

Студент приобретает знания самостоятельно и по возможности активно, используя новейшие педагогические технологии, повышающие мотивацию и раскрытие внутренних резервов каждого учащегося.

Функции контроля, осуществляемого преподавателем, преобразуются в связи со спецификой дистанционной формы обучения. Система контроля носит систематический характер, строится на основе оперативной обратной связи, заложенной в тексте материала, или отсроченного контроля.

Обучение дистанционно должно предусматривать ту или иную форму дифференциации с использованием технологий разноуровневого обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

12. Богомолов А. Н. Виртуальная среда обучения русскому языку как иностранному: лингво-культурологический аспект. Монография. М.: МАКС Пресс. 2008. 320 с.
13. Васильева Т. В., Ускова О. А. Русский язык в многоязычном мире: вопросы статуса и билингвального образования : монография. М.: Янус-К, 2016. 248 с.
14. Государственные образовательные стандарты по русскому языку как иностранному. Общее владение. М.-СПб.: Златоуст, 1999-2006. 40 с.
15. Европейский языковой портфель для старших классов образовательных учреждений : в 3 ч. М. : МГЛУ ; СПб. : Златоуст, 2001. 80 с.
16. Типовые тесты по русскому языку как иностранному. Общее владение. М.-СПб. : Златоуст, 1999-2006.
17. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного : учеб. пособие для вузов. М. : Высшая школа, 2003. 334 с.
18. Common European Framework of reference for language learning and teaching. Strasbourg, 1996. 197 p.
19. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. — М.: Просвещение, 1965.- 227 с.

20. Демкин В., Руденко Т., Серкова Н. Психолого-педагогические особенности дистанционного образования // Высшее образование в России. — 2000. — № 3. — С. 124—128.
21. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. 2-е изд., доп., испр. и пере- раб. — М.: Логос, 2004. — 384 с.
22. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. — 536 с.

Ключевые слова: русский язык как иностранный (РКИ); методика РКИ; дистанционное обучение (ДО); тестирование, качество обучения.

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi; RDX-nın metodkası; distant təhsil; testlərin keçirilməsi; tədrisin keyfiyyəti.

Key words: Russian as a second language (RSL); RSL learning and teaching; e-learning; computer – assisted language learning; assessment; quality of education.

Резюме

В статье говорится о дистанционном обучении русскому языку как иностранному. ДО рассматривается как самостоятельная дидактическая система со своим компонентным составом: целями, задачами обучения, содержанием, методами, принципами.

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi distant təhsilinin rolu açıqlanır. Burada distant təhsilin öz məsələləri, formaları, məqsədləri öz əksinin tapır.

Summary

The article talks about distance learning Russian as a foreign language. DL is viewed as an independent didactic system with its own component composition: goals, learning objectives, content, methods, principles.

Rəyç: dos. E.Vəliyeva

ДИСТАНЦИОННАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ, КАК ИНОСТРАННОМУ.

Настоящая статья посвящена некоторым ключевым теоретическим вопросам дистанционного обучения русскому языку как иностранному, в частности критическому анализу наметившейся тенденции рассматривать ДО как самостоятельную дидактическую систему со своим компонентным составом. При этом подчеркивается, что интерактивные программы в высокой мере способствуют индивидуализации обучения. Это обуславливает необходимость инкорпорирования дистанционных программ в учебный процесс в соответствующей контактно-дистантной форме. Одним из возможных вариантов организации по русскому языку как иностранному авторы считают разработку программ дистанционного контроля.

В настоящее время дистанционное обучение становится обязательным компонентом образовательной среды. Наиболее интенсивно в этой области разрабатываются направления, связанные с теоретическими исследованиями возможностей (методологические и психолого-педагогические вопросы использования дистантных форм обучения) и с развитием информационных технологий. Отдельно следует отметить электронные версии учебных пособий, которыми можно пользоваться в условиях как контактной, так и дистанционной формы обучения.

Для дистанционного обучения русскому языку как иностранному предлагаются курсы самой разной направленности – от элементарного уровня владения русским языком до предметных дисциплин на русском языке. До новая самостоятельная дидактическая система со своим компонентным составом (целями, задачами обучения, содержанием, методами, принципами, средствами, процессом и организационными формами), основанную на взаимодействии педагога и студента.

Во-первых, это одна из форм организации учебного процесса, противопоставленная в некоторых случаях контактной формам и сопряженная с ней (дополняющая ее).

Во-вторых, цели обучения определяются в зависимости от предмета обучения, а не формы организации учебного процесса. Таким образом, цель обучения остается неизменной вне зависимости от формы организации учебного процесса.

В-третьих, задачи обучения (при условии соблюдения предметной дисциплины) могут быть сформулированы в корреляции со способами доставки информации. Например, использование дистанционной формы позволяет эффективно формировать у студентов адекватную самооценку своих знаний, умений и навыков.

В то же время постановка задач как компонент дидактической системы не имеет принципиальных отличий, связанных с формой обучения. Так, обучение иностранному языку предполагает формирование навыков как разных видов речевой деятельности (чтение, письмо, аудирование, говорение, посредничество), так и лексико-грамматических, фонетических навыков и т. д.

В-четвертых, содержание обучения (контент) зависит в равной степени от целей обучения и от коммуникативных потребностей студентов: использование языка в сферах повседневного или профессионального общения, что определяет темы и ситуации общения, коммуникативные роли и соответствующие коммуникативные задачи.

В-пятых, методы и принципы обучения иностранным языкам не зависят от формы организации учебного процесса: задачи данной статьи не входит описание основных понятий методики преподавания иностранных языков, но хотелось бы подчеркнуть, что ведущими в настоящее время остаются два противопоставленных друг другу метода – грамматико-переводной и сознательно-практической.

Применительно к формам обучения имеет смысл говорить об эффективности тех или иных методов и принципов обучения в условиях реальной или виртуальной образовательной среды.

В-шестых, взаимодействие педагога и студентов как тип отношений участников учебного процесса получил теоретическое обоснование вне связи с дистанционным обучением. Однако суть данного подхода – индивидуализация процесса обучения – может быть реализована в полной мере с использованием дистанционной формы, которая, тем не менее, не является единственно возможной для обеспечения обозначенных условий.

Подчеркнем, что именно индивидуализация обучения сделала дистанционную форму такой привлекательной для многих методистов, с одной стороны, и востребованной у студентов – с другой.

В целом, можно констатировать отсутствие оснований для определения ДО как самостоятельной дидактической системы, при этом инкорпорирование ДО в учебный процесс следует признать первоочередным требованием организации современного образовательного процесса. Это обусловлено двумя факторами:

утверждение концепции уровневой системы владения языком как основы обучения и необходимость систематизации полученных в течение последних двадцати лет результатов внедрения ИКТ в методику преподавания.

Наиболее актуальным направлением в развитии технологий является разработка программ дистанционного контроля (далее – ПДК) сформированности знаний, умений и навыков как результата обучения – достижение определенного уровня владения языком. Данное направление получило название дистанционного тестирования. Приоритет этого направления обусловлен тем, что программы дистанционного контроля обеспечивают независимость и объективность оценки, что крайне важно при изучении иностранного языка. Этим они принципиально отличаются от Европейского языкового портфеля, как инструмента самооценки студентов, которая, по сути, является полностью субъективной.

В результате освоения программы студент получает возможность оценить собственный уровень сформированности коммуникативной компетенции в соответствии с требованиями предъявляемыми к уровню владения русским языком. Режим освоения программы предусматривает два вида работы: самостоятельная работа студента; индивидуальные занятия тьютора со студентами в режиме видеоконференции.

Цель теста - проверка уровня сформированности лексико-грамматических навыков и умений; языковой материал: нейтрально-книжный, эмоционально-экспрессивный, стилистически маркированный.

В статье обсуждаются подходы к обучению студентов вузов русскому языку как иностранному. Обращается внимание на то, что эффективное проведение образовательного процесса в дистанционном обучении может быть реализовано только при комплексном учете всех компонентов системы обучения, один из которых - подход к обучению. Излагаются концептуальные положения такого обучения. Как известно, в соответствии с выбранным подходом к обучению формируются все остальные компоненты системы обучения. В рамках определенного подхода к обучению определяются цели, содержание, методы обучения, которые реализуют концепцию выбранного подхода, отбираются способы и приемы обучения, которые обеспечивают овладение языком. Характер связей между компонентами системы обучения также определяется подходом.

В настоящее время путь повышения эффективности образовательного процесса специалисты связывают с идеями гуманизации, демократизации, дифференциации и индивидуализации. В связи с этим познавательная деятельность студентов, как правило, организуется в рамках лично ориентированного (лично-деятельностного) подхода, при котором учитываются индивидуальные возможности и способности студента, основной акцент делается на самостоятельную деятельность студента и в то же время на взаимное сотрудничество всех участников обучения между собой. Такое обучение имеет развивающий характер, направлено на развитие личности студента. В связи с этим становятся актуальными вопросы, связанные с психологическими проблемами интеллектуального и нравственного развития обучающихся и способами их решения в педагогической практике, в том числе при изучении русского языка как иностранного.

Дистанционная форма обучения предполагает взаимодействие преподавателя со студентами на расстоянии, отсутствует ярко выраженное непосредственное участие и влияние личности преподавателя, такое как, например, в очной форме обучения. Отсюда большое значение приобретают значимые для дистанционного обучения психолого-педагогические проблемы развития самостоятельного мышления.

Еще одна причина значимости этих вопросов объясняется спецификой дистанционного обучения, ведь студент в процессе обучения по большей части имеет дело не с педагогом, субъектом педагогических воздействий, а с материалом учебника на мониторе, т.е. с объектом обучения.

Учебный материал для дистанционного обучения рассчитан, как известно, скорее не на личностное взаимодействие, а на передачу информации некоему "усредненному обучаемому" и адресуется ему как объекту информационного процесса. Отсюда, по мнению специалистов, возникают некоторые психологические трудности у учащихся, обусловленные спецификой психолого-педагогического фактора общения в сети как особого вида коммуникации.

Дистанционное обучение русскому языку как иностранному, должно происходить на основе лично ориентированного и деятельностного подходов к обучению и основываться на следующих концептуальных положениях.

В центре педагогического процесса должен быть конкретный обучаемый, его учебно-познавательная деятельность, осуществляемая в соответствии с индивидуальной программой обучения.

Обучение строится на базе педагогического общения с преподавателем и коммуникативного взаимодействия учащихся между собой, сотрудничества в процессе познавательной и творческой деятельности.

Студент приобретает знания самостоятельно и по возможности активно, используя новейшие педагогические технологии, повышающие мотивацию и раскрытие внутренних резервов каждого учащегося.

Функции контроля, осуществляемого преподавателем, преобразуются в связи со спецификой дистанционной формы обучения. Система контроля носит систематический характер, строится на основе оперативной обратной связи, заложенной в тексте материала, или отсроченного контроля.

Обучение дистанционно должно предусматривать ту или иную форму дифференциации с использованием технологий разноуровневого обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

23. Богомолов А. Н. Виртуальная среда обучения русскому языку как иностранному: лингво-культурологический аспект. Монография. М.: МАКС Пресс. 2008. 320 с.
24. Васильева Т. В., Ускова О. А. Русский язык в многоязычном мире: вопросы статуса и билингвального образования : монография. М.: Янус-К, 2016. 248 с.
25. Государственные образовательные стандарты по русскому языку как иностранному. Общее владение. М.-СПб.: Златоуст, 1999-2006. 40 с.
26. Европейский языковой портфель для старших классов образовательных учреждений : в 3 ч. М. : МГЛУ ; СПб. : Златоуст, 2001. 80 с.
27. Типовые тесты по русскому языку как иностранному. Общее владение. М.-СПб. : Златоуст, 1999-2006.
28. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного : учеб. пособие для вузов. М. : Высшая школа, 2003. 334 с.
29. Common European Framework of reference for language learning and teaching. Strasbourg, 1996. 197 p.
30. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. — М.: Просвещение, 1965.- 227 с.
31. Демкин В., Руденко Т., Серкова Н. Психолого-педагогические особенности дистанционного образования // Высшее образование в России. — 2000. — № 3. — С. 124—128.
32. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. 2-е изд., доп., испр. и пере- раб. — М.: Логос, 2004. — 384 с.
33. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избранные психологические труды. — М.: Изд-во

Ключевые слова: русский язык как иностранный (РКИ); методика РКИ; дистанционное обучение (ДО); тестирование, качество обучения.

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi; RDX-nın metodkası; distant təhsil; testlərin keçirilməsi; tədrisin keyfiyyəti.

Key words: Russian as a second language (RSL); RSL learning and teaching; e-learning; computer – assisted language learning; assessment; quality of education.

Резюме

В статье говорится о дистанционном обучении русскому языку как иностранному. ДО рассматривается как самостоятельная дидактическая система со своим компонентным составом: целями, задачами обучения, содержанием, методами, принципами.

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi distant təhsilinin rolu açıqlanır. Burada distant təhsilin öz məsələləri, formaları, məqsədləri öz əksinin tapır.

Summary

The article talks about distance learning Russian as a foreign language. DL is viewed as an independent didactic system with its own component composition: goals, learning objectives, content, methods, principles.

Rəyç: dos. E.Vəliyeva

ƏRƏB DİLİNDƏ BÖLÜŞDÜRMƏ VƏ QOŞULMA ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN LEKSİK QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin birləşdirmə, qarşılaşdırma və aydınlaşdırma əlaqəli növləri ilə müqayisədə bölüşdürmə və qoşulma əlaqəli cümlələr daha az işlənmə tezliyinə malikdir. Bununla belə, bu tip cümlələrin ərəb dilinin sintaktik sistemində tabesiz mürəkkəb cümlələrin digər növləri ilə yanaşı möhkəm mövqə tutması danılmaz faktır və hazırkı məqalədə onların leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, və ya iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyü qeyd olunur. (2, s.292) Bu tərif Azərbaycan dilində olan bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə aid edildiyi kimi, ərəb dilində də eyni tipli cümlələrə şamil edilə bilər. Tərifdən göründüyü kimi, bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iki məna xüsusiyyəti özünü göstərir:

- iş və hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etməsi;
- iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyü.

İş və hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etdiyi cümlələr "... وتارة ... وتارة ..." - "gah ..., gah da" bağlayıcısının iştirakı ilə, iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyünü bildiren cümlələr isə "... أو ... أو ..." və ya "... إما ... وإما ..." - "ya ..., ya da" bağlayıcılarının iştirakı ilə düzəlidir. Aşağıdakı cümlə nümunəsində hər iki məna xüsusiyyəti işlənmişdir:

فلماتر اكمتعليها الأفكار شعرت بالحاجة إلى رجاتها استبطأتها فصبرت تنفسها، ومكتتقها لفر اشتار فتجلا الحاف فو قر أسهل اللفاء أو الاستغراق في التفكير، وتار تضييق صدرها فتنزحها إلى أسفل كتفها وتتنهدو هينوقع معجى أحداث ثلاثة: إما أن يأتى الداهي خير الكرمانى، أو تأتيه رجاته وحدها تنبهها إلى سلال الهدية، أو تأتيها بالضحك بعد الفراق غمنا المهمة.

"Ağluna çoxlu fikirlər gəldiyi zaman Reyhanəyə ehtiyac duydu, onu səbirsizliklə gözlədi və özünə təskinlik verə-verə yataqda uzanıb qaldı: **gah yorğanı isinmək, ya da fikirləşmək üçün başına çəkir, gah da ürəyi sıxılır və yorğanı çiyinə doğru çəkir və üç nəfərdən birinin gəlməyini gözləyərək köks ötürürdü: ya atası Kirmanidən bir xəbər gətirəcəkdə, ya Reyhanə təkcə onun yanına gəlib hədiyyənin göndərildiyini ona xəbər verəcəkdə, ya da vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra Dahhaki onun yanına gətirəcəkdə.**" (3, s.80)

Cümlənin kontekstindən də göründüyü kimi, bölüşdürmə əlaqəli birinci komponentdə "... وتارة ... وتارة ..." bağlayıcısının köməyi ilə hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etməsi, ikincisində isə "... أو ... أو ..." bağlayıcısının iştirakı ilə göstərilən hadisələrdən birinin mümkünlüyü ifadə edilir. Bölüşdürmə əlaqəli komponentlərin öz aralarında isə aydınlaşdırma əlaqəsi müşahidə edilir. Belə ki, ikinci komponent birincidə sözügedən personajın gözlədiyi şəxslərin kimliyini aydınlaşdırır.

Bununla yanaşı, iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyü məna xüsusiyyəti daşıyan "أم" və "أو" kimi bölüşdürmə bağlayıcılarının da ərəb dilində xüsusi rolu və yeri vardır.

"أم" bağlayıcısı ilə qurulan cümlələrin əsas xüsusiyyəti adətən "هَلْ" və ya "أَمْ" (bəzən də أَفْ formasında) sual ədati ilə başlamasıdır:

"Onların qəlblərində xəstəlikmi var, yoxsa onlar şübhəyəmi düşüblər, ya da Allahın və Onun elçisinin onlara haqsızlıq edəcəklərindən qorxurlar?" (1, 24:50)

"أَفَمَنْ يَلْتَمِي فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ"

"Oda atılan kimsə yaxşıdır, yoxsa Qiyamət günü əmin-amanlıq içində gələn kimsə?" (1, 41:40)

"أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ"

"Bu sehrdir, yoxsa siz görmürsünüz?" (1, 52:15)

"أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ"

"Onu siz yaradırsınız, yoxsa Biz?" (1, 56:59)

"هل من كلام يلقى علينا، أم تأتون في انصرافنا؟"

"Bizə nəşə bir söz deyiləcək, yoxsa çıxıb getməyimizə icazə verəcəksiniz?" (4, 166)

"أَفَوَ لَأَمْتَكْتَفِينَمَا قَلْبَهُ؟"

"Deyim, yoxsa dediyimlə kifayətlənirsən?" (5, 204)

"أو" bağlayıcısı ilə qurulan cümlələrdə belə bir qayda yoxdur:

"لَا تُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا"

"Ey Şueyb! Ya biz hökmən səni də, səninlə birlikdə iman gətirənləri də yurdumuzdan çıxaracaq, ya da siz bizim dinimizə dönəcəksiniz." (1, 7:88)

"قَالَ لَوْ أَنِّي لِي بِكُمْ قُوَّةٌ أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ"

"O dedi: Kaş ki, sizə çatan bir qüvvəm olaydı, yaxud da möhkəm bir dayağa söykənəydim." (1, 11:80)

"لَأَعَذِّبَنَّكَ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لِيَأْتِيَنَّكَ بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ"

"Ya mən ona şiddətli azab verməliyəm və yaxud da tutub boğazını üzməliyəm, ya da o mənə aşkar bir dəlil gətirməlidir." (1, 27:21)

"تَقَابَلُوهُمْ أَوْ يُسَلِّمُوا"

"Siz ya onlarla döyüşəcəksiniz, ya da onlar müsəlman olacaqlar." (1, 48:16)

"هل عاد معكم، أو تخلفكم لي أتبعي إثركم، أو انقطع الدهر به فلا أمل فيه بعد اليوم."

"O sizinlə bərabər geri qayıtdı, ya sizin ardınızca gəlmək üçün geridə qaldı, yaxud da tale onun üzünə gülmədi və bu gündən sonra ona ümid yoxdur?" (20, 23)

Qeyd edilməlidir ki, bunlardan savayı "حان" kökündən törəyən "حین" və "أحيانًا" "مرة... ومرة أخرى" sözləri də bağalayıcı analoqu olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlə daxilində komponentlər arasında bölüşdürmə əlaqəsi yarada bilər. Belə cümlələrdə hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etməsi təsvir edilir:

"فأحيانًا تستبد الأم، وأحيانًا تستبد البنت أو الابن وقلمًا يستبد الأب."

"Hərdən ana, hərdən qız və ya oğul, az-az hallarda da ata zülm edirdi." (10, 23)

"أما عبد الحكيم فيفهم حيًّا، وتلتوي عليه الأمور أحيانًا."

"Əbdülhəkim isə gah anlayırdı, gah da işlər ona dolaşmış görünürdü." (15, 119)

1 - "مجاهد: لم يكن هو نفسه يعرف له مقصدا... ظل يعدو ويعود، حتى أدركه الإعياء، فجلس يستريح، ثم استأنف عوده؛ حينًا يجري وحينًا يقف..."

"Mücahid: O hara getdiyini özü də bilmirdi, yorulana kimi elə hey qaçdı, sonra oturub dincəldi, sonra yenidən qaçmağa başladı; gah gedir, gah da dayanırdı." (23, 101-102)

Həm cümlə üzvləri, həm də predikativ birləşmələr arasında bölüşdürmə əlaqəsi yarada bilən bölüşdürmə bağlayıcıları ilə (تارة، تارة) birgə işlənən "أخرى" sözünün tək olaraq bölüşdürmə mənə əlaqəsi ifadə etdiyi hallara da rast gəlinir. Məsələn:

"دعنا لا نختلفا إقليمية؛ فأمّا عيش فيجبل، وآخر فيسهل."

"Regional ixtilafı bir kənarə qoy, çünki bir millət dağda yaşayır, digəri isə düzənlikdə." (11, 22)

Bölüşdürmə mənə əlaqəsi ilə düzələn cümlələrin digər mənə əlaqələri ilə bir cümlədə işlənərək qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə formalaşdırması da istisna deyil. Məsələn, aşağıdakı cümlədə iki və daha artıq işdən birinin mümkünliyünü ifadə edən tərkib hissələr özündən əvvəlki tərkib hissə ilə aydınlaşdırma, özündən sonrakı tərkib hissə ilə nəticə – səbəb əlaqəsindədir:

"وهذه أمنية طالما تمنيتها، وأما البعديين العراق وفرغانة فأمر سهل، فأما أنتنقلنا إلى العراق أو انتقالنا إلى الفرغانة، فلا بد من أن نكون معًا على كل حل."

"Bu mənim çoxdankı arzumdur, İraqla Fərqanə arasındakı məsafənin uzaqlığına gəlincə, bu asan işdir; ya sən İraqa yola düşməlisən, yaxud da mən Fərqanəyə yollanmalıyam, hər bir halda biz mütləq birlikdə olmalıyıq." (6, 74-75)

Növbəti nümunədə isə bölüşdürmə əlaqəli komponentlər mürəkkəb cümlənin birinci komponenti ilə aydınlaşdırma əlaqəsindədir:

"لكل امرئ أن يحيا على النحو الذي يريد، يخفي ما يشاء، وينبئ ما يشاء."

"Hər kəs istədiyi kimi yaşamalıdır, istədiyini gizli saxlamalı, istədiyini də açıb deməlidir." (23, 85)

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bölüşdürmə əlaqəsi ilə qurulan tabesiz cümlələrin tərkib hissələrinin xəbərləri feilin eyni formasında olur. Lakin bəzən istisna hallarda tərkib hissələrində feilin zamanı müxtəlif olan cümlələrə də rast gəlinir. Məsələn:

"إما أن تتفق معي عليها، أو أخبرت الملك بأمرها."

"Ya sən mənimlə ona görərəzlaşacaqsan, ya da mən onun məsələsini krala xəbər verəcəm." (12, 37)

Ancaq bu cümlədə ikinci tərkib hissənin xəbəri (أخبرت) keçmiş zamanda olsa da, əslində gələcək zamanda baş verəcək hadisəni bildirir. Ərəb dilində feillərin zamanının kontekstdən asılı olaraq müəyyən edilməsi özlüyündə geniş bir mövzu olduğu üçün burada ona toxunmayacağıq.

Deyənlərə əlavə edək ki, bölüşdürmə bağlayıcıları ərəb dilində yüksək tezliklə işlənsə də, bunun böyük faizinə cümlənin həmcin üzvlərinin payına düşür:

"عدنا لمكاني، وتندر تبالغنا مع من جدي وجلسنا مع فقير أقتصادنا تارة، وفي الجاهز الميت تارة أخرى."

"Yerimə qayıtdım, yenidən örtüyümə büriindüm və oturub gah od rəqqasələrinə, gah da ölü aparata gözlərimi dikdim." (14, 126)

Yuxarıda apardığımız arasdırma nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq strukturlu mürəkkəb cümlə tipinə aiddir. Qoşulma əlaqəsi ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrin birinci tərkib hissəsinə qısamüddətli pauza və fasilə ilə əlavə məlumat xarakterli və ya emosional çalarlı ikinci bir komponent qoşulur və bu komponent əvvəlki tərkib hissədəki hadisə ilə birbaşa deyil, dolayı yolla əlaqəli olur. Nümunələrə baxaq:

"أسمع حركة في الغرفة القريبة، لا شك أنها فاطمة."

"Yaxın otaqda bir hərəkətilik eşidirəm, şübhəsiz, Fatimədir." (16, 16)

"لقد حضر الدليل، فهل تآذنين بمقابلته؟"

"Bələdçi gəlib, onunlagörüşməyə izn verirsənmi?" (24, 24)

"ذات يوم خرجت هاجر ولم تعد... لقد هرب مع بائع الخبز...!"

"Bir gün Həcər çıxıb getdi və geri dönmədi, çörəksatan oğlanla qaçmışdı." (21, 5)

و من الطبعي جدا - وقد شببت في جو لا أرى فيه إلا الحقد - أن أحمل بدوري رؤية بلدتي في حقها المزعم في تلك الأراضي ...

Tamamilə təbiidir ki, mən də öz növbəmdə kəndimin həmin ərazilərə malik olmaq haqqını müdafiə edirdim, nifrətdən başqa bir şey görmədiyim bir mühitdə böyümüşdüm.

"هذا الكنز ليس ملك فراج ولا ملكك ولا ملكي، هذا بيت جدي، ربنا يعطيه طول العمر."

"Bu xəzinə nə Fərəcin, nə sənin, nə də mənim mülkümdür; bu, babamın evidir, Allah onun ömrünü uzun eləsin." (18, 102)

Yuxarıdakı nümunələrdə həm ikikomponentli, həm də çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tərkibində sadə cümlədən ibarət qoşulma komponentin iştirak etdiyini görürük. Aşağıdakı cümlələrdə isə qoşulma əlaqəli komponent özü də mürəkkəb quruluşlu sintaktik vahiddir:

كان زامل قد انجب من زوجته الواحدة عشرين من البنين والبنات، توفي أربعة منهم وهو أقل عدد تفقده عائلة وراء السداد، ثم إنه ينتظر ابنه الحادي والعشرين بعد شهرين.

Zamil yeganə arvadından iyirmi övlad doğurmuşdu, onlardan dördü tələf olmuşdu, bu isə "divarın" arxasında yaşayan bir ailəyə üz verən ən kiçik itkidir, indi də iki aydan sonra iyirmi birinci övladını gözləyirdi. (17, 4)

"قددنا وقتالنا جاحا لأكيديمات أبو العباسو أفصنا لخلافة إلى أحيها منصور صاحب، وهذا يومينكر امتي .. وقد بشرت به لخلافة مندبضعة أعوام."

"*Qəti müvəffəqiyyət vaxtı gəlib çatmışdır; Əbul Abbas ölmüş və xilafət onun qardaşı – mənim dostum Əl-Mənsura keçmişdir, o da mənim kərəmətimə inanır, axı mən onu bir neçə il bundan qabaq xilafətlə müjdələmişdim.*"(3, 289)

Qoşulma komponentin mürəkkəb quruluşlu olması onun iştirak etdiyi tabesiz mürəkkəb cümləni qarışıq tipli mürəkkəb cümləyə çevirir. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr arasında həmçinin tabeli mürəkkəb cümlənin baş və ya budaq cümləsinə aid qoşulma əlaqəli predikativ hissənin iştirak etdiyi mürəkkəb konstruksiyalar da vardır:

"أؤكد لك يا بنية أن هذا ممكن ميسور... ما أكثر حدوثه!"

"*İnandırırım səni, qızım, bu, asan və mümkündür; nə qədər bu cür şeylər olub!*"(23, 36)

"دخلت عليها في غرفتها، كانت نائمة، ولقد رأيت ذلك بأمر عيني..."

"*Otağında ikən yanına girdim, yatmış idi, bunu öz gözələrimlə gördüm.*"(16, 21)

"عبد الغني بك : أريد أن أعيش في حالي... دعوني يا ناس... اتركوني يا ناس لا حاجة بي إلى هذه المغريات.. لا تقدير شخصي.. لا حب عنزي."

"*Əbdülqəni bəy: Öz halıma uyğun yaşamaq istəyirəm.. qoyun da, ay insanlar... məni tək buraxın ay insanlar, bu şirnikləndirici şeylərə ehtiyacım yoxdur, nə şəxsi mükafat, nə də üzri məhəbbət.*"(19, 38)

"مركزك كبير، وهم يعلمون أنك مرشح لأعلى المناصب، وعلي بك سليمان يفهم الأمور جيدا، ثم إنه قريب."

"*Sənin mərkəzin böyükdür, onlar da bilirlər ki, sən ən yuxarı vəzifəyə namizədsən və Əli bəy Süleyman da işlərdən yaxşı baş açan adamdır, bir də ki, o, sənin yaxınıdır.*"(22, 17)

Bəzi cümlələrdə qoşulma komponent əvvəlki komponentə mənaca uyğun olan atalar sözü və ya məsələdən ibarət olur:

"اضرب يا مختارنا، اضرب بكل قوتك، لك اللحم ولي العظم، وحتى العظم لا أريده، تستطيع أن تشنقه على شجرة التوت أمام عيني جزاء فعلته الفظيعة."

"*Vur ay kəndxuda, var gücünlə vur, əti sənin sümüyü mənim, ancaq heç sümüyünü də istəmirəm, onu etdiyi bu iyrənc hərəkətin cəzası olaraq gözümün qabağında tut ağacından da asa bilərsən.*"(13, 10)

"قال: علمالمستقبلعندالله... وليسلنارأيفيتجنيدنا، وإنما الأمر لوقادنا."

"*O dedi: Gələcəyi bilmək elmi Allaha məxsusdur... Səfərbərliklə əlaqəli fikir söyləmək bizlik deyil, əmr etmək ancaq sərkərdələrimizə aiddir.*"(7, 14)

Qoşulma komponent vasitəsiz nitqi təşkil edən komponentlərdən biri ola bilər:

"تفرس فيه الشيخ وقال: عرفتك يا جوهر، عفو إذ لم أعرفك من قبل."

"*Şeyx onu diqqətlə nəzərdən keçirib dedi: Tanıdım səni, Cövhər, bağışla, əvvəlcə tanımadım.*"(8, 163)

Qoşulma əlaqəli mürəkkəb cümlədə bir-birilə əlaqəsi olmayan iki müstəqil cümlə ayrı-ayrılıqda birinci predikativ hissəyə qoşulma komponent ola bilər. Bu isə tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün açıq strukturlu olmasını sübut edir:

"فقالنقدولأريدأنأسمعتملهذاالكلامولا هو منشئونكفمابالكلا تاتينا الأباخبار الشوم."

"*Fədva dedi: Mən istəmirəm belə sözlər eşidim, özü də bu işlərin sənə aidliyi yoxdur, bir də ki sənə nə olub bizə ancaq pis xəbərlər gətirirsən.*"(9, 121)

Göründüyü kimi, qoşulma komponentlər Azərbaycan dilinə tərcümə variantında mürəkkəb cümləyə özü də və bir də ki bağlayıcı analoqlarının köməyi ilə əlavə edilsə də, ərəb variantında cümləyə və bağlayıcıları ilə daxil edilmişlər.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən göründüyü kimi, qoşulma predikativ hissələrin mürəkkəb cümlədə yeri də sərbəstdir. Bu onunla izah edilir ki, qeyd edildiyi kimi, qoşulma komponentlər fikri daha dəqiq, daha emosional ifadə edir. Lakin onların mürəkkəb cümlənin digər komponentləri ilə mənə əlaqəsi zəifdir. Hətta qoşulma əlaqəli predikativ hissəni mürəkkəb cümlədən xaric etdikdə, cümlənin semantikasında heç bir anlaşılmazlıq və ya natamamlıq hissə edilmir. Aşağıda bir mürəkkəb cümlə üzərində belə bir prosedür həyata keçirməklə bunu bariz şəkildə görə bilərik:

"فضحكوقال: إنوالدكمشثاقالبرؤينكوسترينهقرريباً، وأمألفونسولأرب لكفيهبعدا لأنالأنالفارساعربيلانديأتقتمنيديرودر يكلميقبالأن تكونيلهموساً.."

"*O güldü və dedi: "Atan səni görmək arzusundadır, sən də onu tezliklə görə bilərsən; Alfonso isə sənin bu andan sonra heç bir ehtiyacın olmayacaq, çünki səni Rodrikin əlindən xilas edən ərəb cəngavəri yalnız səninlə evlənməyi qəbul edir.*"(4, 289)

İndi isə eyni cümləni qoşulma komponentsiz təqdim edək:

"فضحكوقال: إنوالدكمشثاقالبرؤينكوسترينهقرريباً، وأمألفونسولأرب لكفيهبعدا لأنالأنالفارساعربيلانديأتقتمنيديرودر يكلميقبالأن تكونيلهموساً.."

"*O güldü və dedi: "Atan səni görmək arzusundadır, ...; Alfonso isə sənin bu andan sonra heç bir ehtiyacın olmayacaq, çünki səni Rodrikin əlindən xilas edən ərəb cəngavəri yalnız səninlə evlənməyi qəbul edir.*"(4, 289)

İkinci nümunədən görürük ki, cümlənin qoşulma komponentsiz olması onun kommunikativ funksiyasına heç bir xələl gətirməmişdir. Lakin onu da inkar edə bilmərik ki, qoşulma komponentli birinci nümunə eyni fikri daha canlı, dolğun ifadə edir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qoşulma əlaqəli cümlələr öz leksik-qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinə görə daha çox canlı danışq dili və bədii üslub üçün səciyyəvidir. Bu səbəbdən elmi-publisistik üslublu mətnlərdə onların işlənmə tezliyi xeyli aşağıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1- Qurani Kərim.
- 2- Kazimov Q.Ş., Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, "Elm və Təhsil", 2010.
- 3- جرجي زيدان، أبو مسلم الخرساني، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 4- جرجي زيدان، فتح الأندلس، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 5- جرجي زيدان، عبد الرحمن الناصر، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 6- جرجي زيدان، عروس فرغانة، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 7- جرجي زيدان، الأمين والمأمون، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 8- جرجي زيدان، صلاح الدين الأيوبي، دار الجليل، بيروت.
- 9- جرجي زيدان، أسير المتمدن، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة 2012.
- 10- أحمد أمين، حياتي، كلمات عربية للترجمة والنشر، القاهرة 2011.
- 11- أحمد أمين، ضحى الإسلام، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 12- إبراهيم رمزي، أبطال المنصورة، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 13- حنا مينة، نهاية رجل شجاع، دار الآداب، بيروت.

- 14- الموقف الأدبي - العدد 477 - كانون الثاني - 2011.
- 15- طه حسين، الأيام، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 16- فؤاد التكرلي، بصفة في وجه الحياة، منشورات الجمل، كولونيا ألمانيا 2000.
- 17- امون صبري، "خزير الحكومة"، بغداد، 1950.
- 18- بهاء طاهر، نقطة النور، دار الهلال، القاهرة 2001.
- 19- توفيق الحكيم، العشب الهادي، مكتبة مصر، القاهرة.
- 20- مصطفى لطفى المنفلوطي، العبرات، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2013.
- 21- محمود البوي، هاجر (مختارات من القصص العربية)، مركز اللغة العربية - جامعة القاهرة 2003.
- 22- نجيب محفوظ السمان والخريف، دار مصر للطباعة.
- 23- محمود تيمور، سهاد أو اللحن التائه (مسرحية).
- 24- محمود تيمور، نداء المجهول، مصر.

Açar sözlər: müasir ərəb ədəbi dili, sintaksis, tabesiz mürəkkəb cümlə, predikativ hissələr

Key verbs: modern Arabic literary language, syntax, subordinate compound sentences, predicative parts

Xülasə

Məqalədə müasir ərəb ədəbi dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin iki növü - bölüşdürmə və qoşulma əlaqəli cümlələrin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılır. Müxtəlif üslublu ərəb mətnlərindən seçilmiş cümlə nümunələri əsasında göstərilir ki, hər iki tip tabesiz mürəkkəb cümlənin dildə işlənmə tezliyi yüksək olmasa da, onları dil faktı olaraq danmaq mümkün deyil. Bölüşdürmə əlaqəsi konkret qrammatik vasitələr - bağlayıcı və bağlayıcı analoqları ilə ifadə edilir. Qoşulma əlaqəsi isə daha çox bağlayıcısız əlaqələnmə üsulu ilə ifadə edilir. Hər iki tip mürəkkəb cümlə açıq sıralı mürəkkəb cümlələrə aiddir.

Summary

According to the article, lexical and grammatical properties of complex sentences with a partitive as well as a connector are considered in a modern arabic language. Based on those sentences chosen from arabic texts of a various kind, despite on its frequency of use, the indisputable fact of its use is demonstrated.

The dividing link between predicative partitives is realized with the help of the certain grammatical indicators - unions and its allied counterparts. The accessed relation is illustrated with the help of unionless connection. The study showed that both types of complex sentences have the open structure.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Гуламова Захра Юнис кызы⁸⁸
**КОНЦЕПТ КАК ОСНОВНОЙ ТЕРМИН КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ
И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ**

Как известно языковое сознание этноса формируется исторически. Оно представляет собой сложное образование, отражающее специфику менталитета в культурно-языковых стереотипах и свойства мировоззрения говорящего. Современная лингвистика больше развивается в русле *когнитивной лингвистики* – науки, изучающей знания о действительности как явления человеческой психики, рассматривающей язык как средство отражения человеческого сознания, мышления и познания [9, с.126; 8, с.37]. «Современная лингвистика рассматривает логическую, философскую, психологическую и антропологическую проблематику не как пограничную для предмета лингвистики, а как имеющую прямое отношение к языковедческим задачам» [9, с. 95]. На стыке когнитологии, культурологии, лингвистики, психологии, социологии, этнологии и философии появилась *концептуальная лингвистика*. Эта наука описывает познавательный мир человека, отражающийся посредством языка в языке, с помощью анализа ключевых культурных концептов.

Понятие «концепт» начало изучаться с 20-30-х годов XX века. Известны работы С.А. Аскольдова, Г.Г. Шпета, А.Ф. Лосева и других. С.А. Аскольдов-Алексеев впервые употребил этот термин в России в 1928 г. Ученый сделал акцент на заместительной функции концепта и определил концепт как: «мысленное образование, которое *замещает* в процессе мысли неопределенное множество предметов, действий, мыслительных функций одного и того же рода (концепты растение, справедливость, математические концепты)» [4, с.6]. Еще в 40-х годах XX века при исследовании русских народных сказок была выявлена связь культурных явлений с этимологическим концептом. Учение А.А. Потебни о «ближайшем» и «дальнейшем» значениях слова, основанные на личном опыте каждого индивида, можно считать предысторией когнитивной науки [16, 149-151]. В европейской лингвистике данное понятие трактовалось в различных значениях. В азербайджанской лингвистике термин «концепт» является относительно новым, поскольку данная область исследования начала изучаться с 1990-х годов.

Понятие “концепт” впервые исследовалось в философии, культурологии. Неслучайно, исследователями этой области, наряду с современными лингвистами, являются философы и культурологи. В философии *концепт* (от лат. *conceptum* - мысль; содержание; понятие) понимается как «содержание понятия в отвлечении от языковой формы его выражения» [13, с.331].

Термин “концепт” происходит (калька) от латинского слова “*conceptus*”, которое в переводе на русский язык означает «*понятие*».

Русский ученый В.А. Маслова в своей работе “Когнитивная лингвистика” отмечает, что “любая попытка в направлении изучения сущности концепта приводит к пониманию факта существования большого количества смежных понятий и терминов, конкретнее, *концепт, понятие и значение*” [12, с.15]. Концепт представляет собой связь между *понятием и значением*. Концепты играют роль посредника между словами и экстралингвистическими факторами, значение слов не может быть истолковано только с помощью концептов. Концепт более широкое понятие, чем лексическое значение. Концепт определяется обычно из общей ситуации или из контекста. *Концепт не тождественно значению слова*, а представляет собой результат столкновения словарного значения слова с народным и личным опытом человека. Таким образом, возможности концепта зависят от широты и богатства культурного опыта конкретного человека.

Термины “*понятие*” и “*концепт*” различаются своим содержанием в достаточной степени, хотя и относятся к смежным терминам. Термин «понятие» отражает существенный признак объекта, концепт же - ментальный признак, национально-специфическую сущность объекта. Содержательный план концепта включает в себя все знания о данном объекте, план выражения – совокупность языковых единиц (лексических, фразеологических и т.д.).

До недавнего времени термины “*концепт*” и “*смысл*” трактовались как эквивалентные термины. С середины XX века начались серьезные исследования, в которых даны их различия и эти термины стали соотносить к разным наукам. Термин “смысл” и понятие больше используется в логике и философии, термин “концепт” же – в культурологии и лингвистике. В лингвистике изучением концепта занимается когнитивная лингвистика. *Когнитивная лингвистика* – это наука, которая исследует отражение в языке знаний об окружающем мире, каким образом они структурируются в языке в коммуникационном процессе.

Объектом исследования в когнитивной лингвистике является концепт, когнитивная лингвистика рассматривает *концепт* как сложную, объективированную *единицу ментальности и культуры*. При таком подходе концепт рассматривается как культурная память, отражающая особенности духовного опыта, особенности практики миропонимания людей, концепт понимается как отражение дискурса. Для образования концепта необходимо формирование механизмов понимания некоторых свойств объекта, нужна наглядная работа с объектами, получение итоговых результатов этой работы, оценивание этой деятельности и другие факторы. Однако когнитивные лингвисты, хорошо понимающие роль указанных факторов все еще не могут найти ответ на вопрос о том, как образуются концепты, и они просто в общей форме исследуют процесс образования значений. Но выявление значений еще не означает полное понимание понятия “концепт”.

⁸⁸ Доцент кафедры Общего языкознания Бакинского славянского университета

Типы концептов выделяются на основе стандартизированных признаков (индивидуальные, групповые и общенациональные). По своему содержанию концепты делятся на *представления, схемы, понятия, фреймы и скрипты*. Современные языковеды выделяют *разные типы концептов*. Например, З.Д. Попова и И.А. Стернин в книге “Язык и национальная картина мира” различают три типа концептов: *представления, гештальты и понятия* [15, с. 56-58]. Фреймы и сценарии они рассматривают как виды *гештальтов*. *Гештальт* – сложная ментальная структура, регулирующая в сознании человека различные отражения.

Теория языковых *гештальтов* была впервые предложена Джорджем Лакоффом. Позже его приняли и другие ученые. Гештальты - это языковые единицы с особым глубоким содержанием. Помимо языковой реализации, гештальты составляют основу восприятия человеком действительности, направляют процессы ее осмысления, определяют уровень и специфику двигательных актов. Тот факт, что гештальт глубже, чем язык, проявляется в нескольких факторах. Таким образом, гештальт, который внешне выглядит одинаково, может быть реализован в различных значениях, и только конкретные исследования могут определить их тождество или различие. Джордж Лакофф показал, что спор и война описываются одними и теми же терминами. Следовательно, они связаны с одним и тем же гештальтом. Таким образом, гештальты являются универсальными представлениями. Они находятся в глубине человеческой психологии и выходят за рамки категорий естественного языка в целом. Гештальт находится за границами сказанного и органично с ними связан. Сами гештальты, реконструируемые на основе реальных языковых данных, становятся ближайшей трансцендентной единицей реального содержания. Согласно представлению Х. Эренфельса, австрийского искусствоведа конца XIX века, гештальт как вид понятия представляет собой целостный образ, подкрепленный словом, объединяющим в себе динамические и статические факторы отражаемого объекта. Гештальты составляют семантическое содержание абстрактной лексики. Таким образом, полученное в экспериментальном порядке определение значения следующих слов, является гештальтом. Например, *религия* – определение значения происходит посредством слов: *мечеть, церковь, священник, монах, верующий, молящиеся люди, Коран, Библия, свечи, пустая комната, тишина* и т. д.; *математика* - *рисунки, формулы, графики, учебники, примеры в тетради или на доске* и т. д. *Очередь, игра, деньги, страдания, любовь, судьба, искренность* и т. д. понятия таких лексем являются типичными гештальтами [15, с. 57]. Фреймы не следует рассматривать как свободные, произвольно выбранные “частицы” знания. Это единицы, организованные вокруг определенного концепта. Эти единицы несут информацию, которая является основной, типичной и потенциально возможной по порядку, создавая ассоциации с тем или иным концептом.

Этноспецифический признак - это особое качество концепта, рассматриваемое отдельно. И.Е. Аничков считал, что в языке все идиоматично [2]. В этом смысле интерес представляет лингвистическая позиция В.М. Савицкого о степени идиоматичности той или иной языковой единицы [19]. Таким образом, можно выделить *три типа концептов*: а) особые этнокультурные и социокультурные концепты, отражающие особенности культуры; б) неспецифические концепты (их культурная специфика не выражена ярко и требует поиска культурных ассоциаций); в) универсальные концепты (они не имеют культурной специфики). В своем исследовании А. Вежбицкая отрицает этноцентризм в изучении культурных концептов и предлагает рассматривать социокультурные факты одного и того же порядка в разных языках в сопоставлении [5, с.309].

Согласно самой распространенной классификации концепты делятся на две группы: *универсальные и национальные*. Универсальные концепты оцениваются как общечеловеческие знания, эти концепты не обладают национальной спецификой. Национальные концепты же связаны с определенным народом или нацией.

Концепт, являясь основой культуры, обладает *сложной структурой*. С развитием когнитивной лингвистики проблема компонентов или состава концепта стала еще более актуальной. Каждый лингвист выдвигает свою оригинальную теорию относительно структуры концепта. В то же время все лингвисты признают обусловленность внутренней структуры концепта, его содержания, системных связей со структурой действительного мира, со структурой и содержанием общественной деятельности человека. Многослойное строение структуры концепта было сформировано под влиянием культурной жизни различных эпох. Различные исторические слои концепта, различающиеся между собой семантикой и временем происхождения, на когнитивном уровне отражают специфику жизни разных периодов. Ю.С. Степанов выделяет *следующие слои (ярусы) концепта* [21, с. 46-54]: 1. Основной актуальный признак; 2. Дополнительные или несколько дополнительных “пассивных” признаков, исторических признаков, которые уже не актуальны; 3. Внутренняя форма и внешняя форма слова, как правило, никогда не воспринимаются. Концепты существуют в разных формах, в разных слоях. Кроме того, концепты реализуются по-разному в разных культурах. Поэтому концепты “семья”, “муж”, “жена” и другие следует анализировать в различных культурах (азербайджанском, английском, русском и др.).

В исследованиях Е.С. Кубряковой концепт соотносится с категориями прототипической семантики. В *структуре* концепта выделяются *центральная и периферийная области*, одна из которых образует основное, прямое номинативное значение многозначной лексемы, а другая - ее производные значения. Единство концепта обеспечивается познавательной связью центральных и периферийных элементов [9, с. 90].

С.Г. Воркачев выделяет следующие составляющие *структуры* [6, с. 66-70]: 1. Вся коммуникативно значимая информация, ее парадигматические, синтагматические и словообразовательные связи; 2. Вся прагматическая

информация языкового знака; 3. Познавательная память слова, т. е. связь смысловой характеристики языкового знака с системой ценностей (культурно-этнический компонент, отражающий через язык описание мира и носителей языка). Термин «концепт» уже прочно вошел в базу употребительных терминов когнитивной лингвистики, семасиологии и лингвокультурологии. Как было уже отмечено, концепт определяют иногда и как ментальную единицу, единицу сознания. Сознание человека – посредник между действительным миром и языком. Вначале культурная информация поступает в сознание человека, здесь она «фильтруется», вновь обрабатывается, систематизируется. Концепт формирует своего рода культурный пласт, являющийся посредником между человеком и миром.

Концепты могут выражаться такими языковыми средствами, как лексемы, фразеологические сочетания («*семь пятниц на неделе*»; «*делу - время, а потехе - час*»), свободные сочетания слов («*счастливая пора*», «*беззаботное время*»), синтаксические конструкции, и даже тексты. «Для понимания каждого культурного концепта *не достаточно одного текста или одного автора*» [18, с.48]. «Возможность отображения концепта в слове обуславливается его потенциальной способностью передавать континуальное смысловое пространство» [11, с.56].

Средства языка своим значением могут передать *лишь часть концепта*. Синонимы, определения, метафоры, описания текстов передают лишь часть определенного концепта. Попытка выразить посредством значения слова общее понятие о содержании вербализованного концепта, представление о его отдельных характеристиках, носит поверхностный характер. Например, все азербайджанцы знают, что для обозначения чувства радости используются слова: *sevinc, şadyanlıq, sevinmək, şadlanmaq, bayram etmək, şənlənmək* и другие. Однако эти слова отражают лишь часть содержания концепта. Невозможно выразить концепт целиком и полностью всеми языковыми средствами. Концепт можно частично отразить не только словами, но и словосочетаниями, предложениями, дискурсом, текстом.

В современных исследованиях понятие “концепт” анализируется в двух аспектах [17, s. 17]:

1. в гносеологическом (исследуется возникновение концепта; его место в системе концептов, соответствие действительности и средств выражения концепта);
2. в направлении типологии концептов (необходимость в использовании данного термина и научного аппарата в определенной научной области).

Существуют различные подходы в *определении концепта*. З.Д.Попова и И.А. Стерин в книге “Когнитивная лингвистика” отмечают следующее: “концепт – это категория мышления, которую невозможно увидеть глазом” [14].

Концепт – это содержание понятия. Постепенно развиваясь и актуализируя разные семантические признаки, концепт расширяет объем своего содержания. Содержание концепта носит «национальный колорит».

Концепт прослеживается, как связующее звено между языком и мышлением; как единица сознания и информационная структура, отражающая опыт человека (Е.С. Кубрякова), как интенциональная функция, противопоставляемая объектам возможного существующего мира (Р.И. Павиленис), как базовые перцептивно-когнитивно-аффективные производные динамического характера, подчиняющиеся законам психической жизни человека в его познавательной и коммуникативной деятельности (А.А. Залевская), как комплексная мыслительная единица, актуализирующая свои различные признаки и слои в процессе мыслительной деятельности (И.А. Стернин), как мыслительная языковая единица (Т.А. Фесенко), отражающая предметы реального и идеального мира; и как любая дискретная единица коллективного сознания, выраженная как вербальный субстрат, осознаваемый в национальной памяти носителей языка (А.П. Бабушкин), концепт рассматривается как превращение знания об объекте из мира реальности в знание объекта идеального мира (А. Вежбицкая) и др. [17, s. 18-19].

Концепт - это ментальная единица, элемент сознания. Сознание человека является посредником между реальным миром и языком. Культурная информация поступает в сознание и там как-то фильтруется, перерабатывается, систематизируется. Концепты создают “культурный слой”, который является посредником между человеком и окружающим его миром [3, s. 3].

Концепт - это совокупность культурных особенностей в мозгу человека, средство включения самого человека в культуру. Концепты существуют в сознании человека (ментальном мире) в виде “связки” понятий, знаний, ассоциаций, переживаний. Концепты не только мыслятся, но и переживаются [21, s. 40-42].

Термин «*концептосфера*» был введен в науку Д.С. Лихачевым. *Концептуальная сфера* - это сфера мышления, организованная из концептов, существующих в виде мысленных картин, схем, концепций, фреймов, сценариев, гештальтов (более сложных комплексных образов внешнего мира), абстрактных сущностей. Д.С. Лихачев рассматривал концептуальную систему с позиций ее языкового отражения: «в совокупности потенции, открывающиеся в словарном запасе отдельного человека, как и всего языка в целом, мы можем назвать *концептосферами*» [10, с.30]. На национальную концептосферу распространяется принцип системности, но концепты внутри концептосферы не имеют четких границ [20, с.9]. «Концептосфера – совокупность всех концептов, данных уму человека, их упорядоченное объединение» [7, с.94], сфера мысли, знаний определенного этноса, сфера преломления «национального менталитета» [15, с. 10]. Концептосфера языка – это, в сущности, концептосфера общей культуры. К концептосфере относятся и когнитивные классификации, помогающие организовать некоторую не слишком жесткую концептосферу [15, s. 61-62]. По Д.С. Лихачеву, концептосфера национального языка богата в той степени, насколько богата культура всей нации, концептосферные варианты отдельных национальных языков многочисленны. Они по-разному группируются и по-разному себя представляют. Каждый концепт может быть раскрыт по-разному в

зависимости от текущего контекста и культурного опыта, культуры носителя данного концепта. *Каждый* отдельный *концепт* в силу своей многозначности и зависимости от субъективного опыта личности, его использующей, *имеет свою концептосферу*. Концепт существует «вне времени и пространства» [21, с.49], однако для его окончательного формирования и представления в этнокультурном сознании необходим язык [1, с. 60], а также «образы внешнего мира», т.е. экстралингвистические факторы [1, с.11].

Д. С. Лихачев, вслед за С.А. Аскольдовым-Алексеевым, также отмечает *замещающую функцию концепта*: «Концепт имеет смысл своего существования в «подстановочной» роли в языке» [10, с.28]. Он выделяет в словарном запасе языка четыре уровня, третий и четвертый из которых связаны с концептами: «3) концепты – некоторые подстановки значений, скрытые в тексте *«заместители»*, некие «потенции» значений, облегчающие общение и тесно связанные с человеком и его национальным, культурным, профессиональным, возрастным и прочим опытом; 4) концепты отдельных значений слов, которые зависят друг от друга, составляют некие целостности, которые мы определяем как *концептосферу»* [10, с.28].

Важность понятия концептосферы заключается в том, что оно помогает понять, почему язык является культурным концентратом. Язык способствует тому, что культура нации проявляется в различных слоях ее населения и даже в отдельных индивидах [10, с. 5-9].

Определение концепта как элемента сознания есть и в исследованиях других ученых. Концепт - это единица научного исследования, связывающая научные поиски в области культуры, сознания и языка, поскольку оно относится к сознанию, определяется культурой и находит свое отражение в языке. «При этом сам концепт не относится непосредственно ни к одной из областей языка и культуры» [15, с. 39]. «Концепт в нашем понимании - это все то, что мы знаем об объекте» [22, с. 97]. «Концепт - это алгебраическое выражение значения, которое носители языка используют как в устной, так и в письменной речи» [10, с. 4].

Отметим некоторые несоответствия в определениях:

а) ученые полагают, что концепты правильнее интерпретировать как единицы мышления, а не памяти, поскольку их главное назначение – обеспечивать процесс мышления. Они выступают и как хранители информации, но являются ли они единицами памяти, еще предстоит доказать [23];

б) не все концепты имеют и ценностную составляющую, к примеру, временные и пространственные концепты;

в) некоторые ученые не считают целесообразным использование термина «ментальный лексикон»: лексикон остается в сфере языка, а концепты – единицы концептосферы, то есть сознания.

В широком смысле в число концептов включаются и лексемы, со своими значениями составляющие содержание национального языкового сознания. В число концептов в узком смысле входят и смысловые производные, характеризующие тех или иных носителей культуры. Метафизические концепты (ментальные сущности высокой степени абстрактности), такие как: душа, истина, свобода, счастье, любовь, имеют знак, который в разных языках использует образное содержание своего символа для выражения его абстрактного содержания. Концепт - это единица коллективного знания, единица сознания, которая имеет выражение в языке и отличается по этнокультурному признаку [6, с. 70].

Проанализировав приведенные определения концепта, мы определяем его как понятие, расширенное в результате всей современной научной ситуации. Понятие без такого расширения – это предмет логики, это описание наиболее существенных и общих признаков предмета, указание его ближайшего рода и отличия его вида.

Национальный язык своими возможностями как бы «замещает» культуру, является показателем богатства культуры.

Концепт является и предметом лингвокультурологии, описывающей типичные ситуации культуры в языке.

Литература

1. Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта. Волгоград, Перемена, 2003, 96 с.
2. Аничков И.Е. Идиоматика и семантика // Вопросы языкознания. 1992. – №5.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
4. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Ученые записки Бакинского славянского университета. Серия языка и литературы. Баку, 2009, №1, с. 3-15.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описания языков. М., Языки русской культуры, 1999, 780 с.
6. Воркачев С.Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концептов «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели). – Волгоград: Перемена, 2003. – 164 с.
7. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., МГУ, 1997, 245 с.
8. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика - психология - когнитивная наука // Вопросы языкознания, 1994, № 4, с. 34-46.
9. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века. С. 173 – 189 // Язык и наука конца 20-го века. М., Ин-т язык-я РАН, 1995, с. 30-32.
10. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка//Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997. – 196 с.
11. Лыкова Н.А. Континуальное и дискретное в языке // Филологические науки, 1999, № 6, с. 54-62.
12. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие. Минск: Тетрасистемс, 2008, 272 с.
13. Новейший философский словарь. Минск, Скакун, 1999, 896 с.
14. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007, 314 с.
15. Попова З.Д., Стернин. И.А. Язык и национальная картина мира. Воронеж: Истоки, 2007, 61 с.
16. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. М., Лабиринт, 1999, 300 с.
17. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта. М., 2008.- 176 с.
18. Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика. Воронеж, Истоки, 2004, 80 с.
19. Савицкий В.М., Кулаева О.А. Концепция лингвистического континуума. – Самара: Изд-во «НТЦ», 2004. – 178 с.
20. Слышкин Г. Г. От текста к символу: Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. М., Academia, 2000, 128 с.
21. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 824 с.
22. Телия В.Н. О методологических основаниях лингвокультурологии // XI Международная конференция «Логика, методология, философия науки». Москва, Обнинск. 1995, с.24-28.

Açar sözlər: konsept, koqnitiv dilçilik, konseptin quruluşu, konseptosfer, konseptin növləri.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, структура концепта, концептосфера, виды концептов.

Key words: concept, cognitive linguistics, structure of the concept, conceptosphere, types of the concept.

Konsept koqnitiv dilçiliyinin və lingvokulturologiyanın əsas termini kimi

Xülasə

Məqalədə konseptin öyrənilməsi tarixi izlənilir, konseptə verilən müxtəlif şərhlər açıqlanılır. Anlayış, mənə və konsept arasındakı fərq qeyd olunur. Bu təriflər arasında uyğunsuzluqlar ortaya çıxır. Konseptin quruluşu haqqında da bəhs olunur. Gestalt da daxil olmaqla konseptlərin növləri ətraflı təhlil edilir. Məqalədə D. Lixaçovun konseptosferə verilən tərifinə baxılır.

Concept as the main term of cognitive linguistics and linguoculturology

Summary

In the article, the history of the study of the concept is traced, various interpretations given to the concept are disclosed. The difference between understanding, meaning and concept is noted. Discrepancies arise between these definitions. It is also said about the structure of the concept. The types of concepts, including gestalt, are analyzed in detail. In the article D. Likhachev's definition given to the conceptosphere is considered.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

**Кази-заде Динара Адиль г.
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ – 880 ЛЕТ**

Выдающийся представитель мировой литературы, гениальный азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви является одной из уникальных личностей, открывших новую страницу в летописи художественной мысли человечества. Наследие великого поэта на протяжении многих веков занимает достойное место в сокровищнице мировых культурных ценностей. В 2021 году исполняется 880 лет со дня рождения азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. В связи с этим президент Азербайджана Ильхам Алиев объявил 2021 год - « Годом Низами Гянджеви». Родиной Низами является древняя Гянджа. Низами – псевдоним поэта, означает «упорядочиватель слов». Настоящее имя поэта -Ильяс ,отца поэта звали Юсуф, деда - Заки ад Дин. В средневековом мусульманском Востоке так называли представителей ученого сословия и духовенства. Как видим, поэт рос в довольно знатной и культурной семье. Юный Ильяс получил блестящее разностороннее образование. В 50-х годах XI века в Гянджу стекались крупнейшие ученые, поэты, писатели, зодчие. В библиотеках Гянджи хранились рукописные копии произведений по многим областям науки, переводы, интерпретации античных авторов. Низами изучал арифметику, алгебру, геометрию, высшую математику, астрономию, химию, минералогию, медицину, логику, географию, историю, поэтику, стихосложение и другие науки.

Разностороннее познания Низами в области астрономии удивляют даже современных специалистов. В своих поэмах (« Лейли и Меджнун », « Семь красавиц » и других) поэт перечисляет и очень точно характеризует многие небесные светила, в том числе и те, которые стали известны европейской науке после изобретения телескопа. В произведениях Низами встречаются специфические химические термины и описания химических реакций. «Тот, у кого во власти находится химия, тот не поддастся на уловки алхимиков», - писал Низами.

Глубоки были познания поэта и в области медицины. Рецепты и медицинские советы, встречающиеся в произведениях Низами, поражают даже современных медиков.

Всесторонне и тщательно изучал поэт историю и культуру древних и средневековых народов. Он хорошо знал историю античного мира, историю и этнографию многочисленных тюркских племен, расселившихся на огромном пространстве от Китая до Средиземного моря. Ему были известны труды Платона, Аристотеля, трактаты Архимеда, Евклида и др.

Видимо, поэт знал некоторые языки христианских стран. В « Искендернаме » прямо указано на это:

В письменах пехлевийских читал я указы,
За еврейскими взял христианские сказы.

Прежде чем приступить к написанию какой-либо поэмы, Низами вел тщательную подготовительную работу, внимательно просматривал многочисленные рукописи, сопоставлял их и после всестороннего изучения предмета приступал к работе. Так, в начале поэмы «Семь красавиц» поэт пишет:

Чтобы не было пробелов, не было потерь,
Переполненных хранилищ отпирал я дверь.
Пехлевийские в подвалах свитки я искал,
Со свечою - по листку их бережно сшивал.
И когда все книги предков изучил я сам,
Изощрился, окрылился быстрый мой калам.

С юношеских лет Низами увлекался поэзией. Кроме своего родного азербайджанского языка, который тогда назывался тюрки (тюркский), Низами блестяще владел арабским и персидским языками. Если тюркский язык служил обиходным, разговорным языком, то арабский был языком науки и религии, а персидский служил поэтическому творчеству.

Творческое наследие Низами включает диван; до нашего времени из него сохранились 116 газелей ,30 рубаи, несколько касьд и китов (небольшие стихотворения философского или дидактического содержания) - около 20 тыс. бейтов.

В рассказах-притчах « Повесть о разуверившемся падишахе », « Нушериван и беседа сов », « Повесть о старухе и султана Санджаре », « Дастан о злом падишахе и отшельнике », вошедших в его поэмы, он раскрывает тему социальной несправедливости своего времени.

Низами критикует деспотизм властителей и произвол чиновников, осуждает лень, паразитизм, ханжество и лицемерие власть имущих, высоко оценивает мораль простых людей, живущих своим трудом.

Исключительное поэтическое дарование, энциклопедическая образованность помогли ему очень быстро завоевать большую популярность среди читателей. Его нежные лирические газели были широко известны во многих городах Азербайджана, в Средней Азии и Иране.

Лирические стихи Низами существенно отличаются от газелей его современников. Они проникнуты искренними чувствами и настроениями - грустью, надеждой, радостью.

Лирика поэта носит в целом жизнеутверждающий характер. В ней воспевается жизнь во всех ее проявлениях. Низами призывает своих читателей ценить молодость, красоту и радости жизни, быть верным

свету возвышенной любви. Поэт совершил подлинный переворот в содержании касьды, одного из древнейших жанров лирики. Касьда воспевала шахов, могущественных правителей. До нас дошло всего пять касьд, принадлежащих перу Низами, и каждая в своем роде является шедевром. Вместо дифирамбов власть имущим Низами проповедует защиту обездоленных, призывает правителей не притеснять и не грабить свой народ:

Непосильна справедливость, обуздай хотя б насилье,
Помни: тот, над кем ты властен, - человек, а не баран...
Не лишай подвластных хлеба, не лишай воды поля их,
Чтобы ангелам на радость дань тебе платил шайтан.

Поэтическое наследие Низами состоит не только из газелей, а также пяти больших поэм под общим названием «Хамсе» («Пятерица»). Пять поэм - «Сокровищница тайн», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Искандер –наме», «Хосров и Ширин» вошли в сокровищницу азербайджанской поэзии и в сокровищницу мировой литературы. Материалом к этим поэмам-романам послужили события мировой истории и романтическая тематика из жизни различных народов.

Первая поэма Низами «Сокровищница тайн» посвящена изложению его философских и этических взглядов, в ней раскрыто целостное и тщательно обоснованное гуманистическое учение. Поэт излагает свои взгляды на природу, анализирует сущность человеческой природы, ее психологию, говорит о миссии художественного слова, о превосходстве стихотворного сочинения над прозаическим, в беседах об обществе излагает свою социальную философию.

Низами утверждает, что любовь - величайший дар человека, возвышающий его, наряду с разумом, над всеми творениями бога. Непременным условием существования человека является созидательный труд, жизнь на благо общества.

Низами утверждал, что одним из источников неустроенности на земле, бедствий и невзгод является социальное неравенство. Богатство и роскошь, могущество и власть - все это не может возвысить человека, приобщить его к вечности. Обращаясь к царям и султанам он следующим образом обосновывает свое учение:

Угнетающий царство - его разрушает, а тот,
Кто внимателен к людям, его к процветанью ведет...
Притесняя подвластных, ты править страной не сумеешь,
Лишь призвав правосудье, ты царством своим овладеешь.

На протяжении всего произведения Низами тиранам-правителям противопоставляет простых людей-землепашцев, ученых, ремесленников, зодчих, искусных мастеров - всех, кто создает материальные и духовные блага.

Одна из интереснейших мыслей, высказанных в поэме, - это мысль о глубоком родстве человека и природы. Низами считал, что вся природа - цельный, неделимый организм, и повреждение любого звена в этой цепи пагубно отразится и на судьбе человечества. Поэтому человек должен заботиться о земле, о растениях, о животных, о чистоте источников.

Поэма «Хосров и Ширин» - величайший памятник мировой поэзии. Она написана на сто с лишним лет раньше «Божественной комедии» Данте, на сто с лишним лет до сонетов Петрарки. В поэме создан образ беззаветно любящей Ширин, готовой на смерть ради любимого и вместе с тем неспособной преступить священный закон чести.

Третья поэма «Лейли и Меджнун» на тему легенды о трагической любви, написана по заказу Ширваншаха Ахситана I. Герои поэмы беззаветно и преданно любят друг друга, но их любовь зависит от религиозной морали, от закоснелых норм поведения. В поэме Низами показал тончайшие движения человеческой души, накал высоких чувств, борьбу и столкновение светлых, естественных человеческих порывов и стремлений с неумолимыми законами мрачной средневековой действительности.

В основе четвертой поэмы Низами «Семь красавиц» лежит история правления шаха Бахрам-Гура, взявшего себе в жены семь красавиц из семи поясов земли, на которые, согласно тогдашним представлениям, разделялся весь обитаемый мир. В поэме семь вставных новелл, рассказываемых поочередно женами Бахрама в специально построенных для них семи дворцах. Цвет каждого дворца соответствует цвету одной из семи известных в то время планет, покровительствующих семи поясам земли. В поэме «Семь красавиц» Низами создал цикл «хасбийят», в котором громко звучат жалобы заключенных, обличающие тиранию и насилие. После того, как Бахрам восстанавливает правосудие, казнит злоупотребившего властью визиря, в стране наступает благоденствие.

В 1197 году Низами начинает работу над самым большим своим произведением - «Искандер –наме». Подготовительная работа к созданию эпопеи велась поэтом на протяжении всей его жизни.

В мире не было книги одной обо всем,
Что свершил этот мудрый, владевший мечом.
Много слов золотых в разных списках сверкало,

А тех списков, мной найденных, было не мало.

... В книгах лучшее брал, мне давалось оно,

Я ломал скорлупу, вынимая зерно.

Низами хотел создать не исторически достоверную поэтическую хронику о македонском завоевателе, а большое художественное произведение о мудром, справедливом правителе, который в начале своей деятельности в погоне за славой покоряет мир, а в конце жизни постигает простую истину о том, что подлинный смысл человеческой жизни заключается в служении ближнему, в стремлении создать на земле гармонию между людьми.

В первой части поэмы описываются завоевания Александра Македонского. Во второй части поэмы Искендер - просветленный идеальный просветитель, мудрец и пророк.

Искендер в поэме - сын земли, которому не чужды обыкновенные человеческие слабости и заблуждения, который способен колебаться, предаваться раскаянию. Но, как подчеркивает поэт, одним из лучших качеств Искендера является его скромность, сознание ограниченности своих возможностей, понимание того, что не всегда надо полагаться на свой разум, что ему есть чему поучиться у других, в том числе и у людей из простого народа. Умение использовать все лучшее, что было в то время, собрать это лучшее вокруг себя - именно это качество делает Искендера непобедимым. Своими успехами и своей славой он достиг благодаря таким качествам, как храбрость, справедливость, щедрость, великодушие, вера в свою звезду, любовь к ближним, умение смирить собственные желания и страсти.

Гуманистическое учение Низами, его мечты о равенстве, братстве, свободе, справедливом обществе вдохновляли и вдохновляют лучших представителей многих поколений, призывая к переустройству мира во имя высоких идеалов. Прошло 880 лет со дня рождения великого азербайджанского поэта, но его произведения, мысли и идеи до сих пор популярны и актуальны не только в Азербайджане и тюркском мире, не только на Ближнем Востоке, но и во всем мире.

Литература

- 1.Бертельс Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. – Баку: изд-во АзФАН, 1940.
- 2.Бертельс Е.Э. Низами и Физули. – М.,1962, с.109.
- 3.Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку: «Эльм», 1981.

Ключевые слова: касыда, хасбийят, могущество, идейное содержание.

Açar sözlər: kasida, həsbiiyyət, güc, ideoloji məzmun.

Keywords: qasida, hasbiyat, power, ideological content.

X ü l a s ə

Azərbaycan klassiki, orta əsrlər şərqinin ən böyük şairlərindən biri, epik ədəbiyyatın ən böyük romantik şairi, epik poeziyaya danışq dili və realistik stili qətirmiş dahi Nizami Gəncəvi - 880 ilik yubileyi.

Summary

The 880th anniversary of Nizami Ganjavi, one of the greatest poets of the classical, medieval East of Azerbaijan, the greatest romantik poet of epik literature, a genius who added epik language and realistic style to poetry.

Rəyçi : dos. S.Abbasova

Əfsanə Heydər qızı Ağayeva⁸⁹
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK QURULUŞU

Gündəlik həyatımızda bir çox hallarda müəyyən bir mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə edirik. Belə vəhdət təşkil edən söz qrupu sabit söz birləşmələridir ki, bunlar da dilçilikdə *frazeoloji vahidlər* adlanır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda görürük ki, frazeoloji vahidlərlə olduqca zəngindir. Məsələn: *dil tökmək*-yalvarmaq mənasında, *cin atna minmək* - hirsələnmək mənasında, *başını batırmaq*- öldürmək mənasında, *mat qalmaq*-təəccüblənmək mənasında işlənir. Frazeoloji vahidlərdə xalqın ağıl və biliyini, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və ayrılığı, zəhmətkeşliyi və tənbelliyi, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin frazeologiyası semantik quruluş cəhətdən də rəngarəngdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. A.Qurbanov frazeoloji vahidləri semantikasına görə üç qrupa bölür: *frazeoloji omonimlər*, *frazeoloji sinonimlər*, *frazeoloji antonimlər*. H.Həsənov, B.Xəlilov isə frazeoloji vahidləri semantik quruluşuna görə dörd yerə bölürlər: *omonim frazeoloji vahidlər*, *sinonim frazeoloji vahidlər*, *antonim frazeoloji vahidlər*, *çoxmənalı frazeoloji vahidlər*. H.Bayramov bu bölgüyə *frazeoloji variantları* da əlavə etmişdir.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Omonim frazeoloji vahidlər.
2. Sinonim frazeoloji vahidlər.
3. Antonim frazeoloji vahidlər
4. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər.
5. Frazeoloji variantlar.

Omonim frazeoloji vahidlər. Omonim frazeoloji vahidlər dedikdə eyni frazeoloji vahidin fərqli mənalı bildirməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində omonim frazeoloji vahidlər say baxımından olduqca məhduddur. Sözlərin omonimliyi frazeoloji vahidlərin omonimliyindən fərqlənir. Bunun ən birinci səbəbi odur ki, frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi üçün onların komponentləri məcazlaşmalıdır. Məsələn: *cana gəlmək* frazeoloji omonimi yorulmaq və yaxşılaşmaq mənasında; *can vermək*-ölmək və yenidən həyat vermək, cana gətirmək mənasında; *söz vermək* - danışmasına icazə vermək və razılaşmaq mənasında işlənir.

Sinonim frazeoloji vahidlər. Dilçilikdə frazeoloji sinonimlərə aid ilk araşdırmalar XX əsrin ortalarından başlayır. Bu dövrdə frazeoloji vahidlərin sinonimliyi iki istiqamətdə tədqiq edilmişdir: 1) Komponentlərindən biri özünə sinonim olan və ya olmayan sözlərlə əvəzlənmiş, leksik komponentləri əksərən üst-üstə düşən frazeoloji vahidlərin sinonimliyi; 2) Müxtəlif leksik tərkibə malik frazeoloji vahidlərin sinonimliyi.

O vaxt frazeoloji sinonimlər üçün frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı əvəz oluna bilməsi əsas meyar kimi götürülürdü. Əgər frazeoloji vahidlər mətn və ya cümlə daxilində biri digərini əvəz edə bilirdisə, belə frazeologizmlər sinonim hesab edilirdi. Sonralar bu cəhət frazeoloji sinonimlərin əsas funksiyalarına əks mövqedə olduğu üçün tənqiddə məruz qalır. Çünki sinonim cərgəni təşkil edən frazeoloji vahidlərin bir-birini mətn daxilində tam eyni mənada əvəz edə bilməsi fikri frazeoloji sinonimlərin dildəki əhəmiyyətini azaldırdı.

Frazeoloji sinonim cərgəni təşkil edən frazeologizmlər ümumi məna birliyinə malik olsalar da, hər biri müəyyən məna çaları, işlənmə tezliyi, üslubi dərəcəsi, strukturu və s. baxımdan bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Bu cür fərqlər frazeoloji vahidlərin bir-birini əvəz etməsinə maneələr törədir. Yəni sinonim cərgədəki frazeoloji vahidlər bir-birini əvəz edə də bilər, etməyə də bilər. Dilçiliyimizdə frazeoloji sinonimlərin mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. "Sinonim ifadələr dedikdə, leksik-qrammatik əlamətləri oxşar, komponentləri əvəz edilə bilməyən, üslubi boyasına və leksik tərkibinə görə fərqlənən, mənaca isə bir-birinə yaxın olan müstəqil ifadələr nəzərdə tutulur. Sinonim ifadələr bu sözlərin sadəcə əvəzedicisi deyil. Bu ifadələr əvəz etdikləri mənanın, yaxud sözün əlavə əlamətlərini emosional-ekspressiv formada verir" (7, 297).

"Leksik-qrammatik əlamətləri bir-birinə uyğun gələn, leksik tərkibinə görə fərqlənən, mənaca bir-birinə yaxın olan ifadələr sinonim frazeologizmlər adlanır" (4, 54).

Dilçilik ədəbiyyatında bu və ya buna bənzər çoxlu sayda təriflər, fikirlər sadalamaq olar. Bu fikirləri birləşdirən məqamlardan birincisi frazeoloji sinonimlərdə komponent eyniliyinin olmamasının vurğulanmasıdır. Məsələn: *gün verib işıq verməmək*-*gözüm çıxdıya salmaq* (rahat buraxmamaq), *üz-gözünü turşutmaq-qaş-qabaq tökmək* (narazılığını bildirmək), *gözləri kəlləsinə çıxmaq*-*məəttəl qalmaq* (təəccüblənmək), *bağrı çatlamaq*-*ciyəri ağzına gəlmək* (qorxmaq), *gözləri kəlləsinə çıxmaq*-*beyninə cin vurmaq* (hirsələnmək), *başını batırmaq-qırıb tökmək*-*dərisinə saman təpdirmək* (öldürmək). Frazeoloji sinonimlər mənə etibarilə bir-birinə yaxın müstəqil ifadələrdir. Çünki onlar üslubi rənglərinə və leksik tərkibinə görə fərqlənsələr də, mənaca bir-birinə yaxın olurlar. Frazeoloji sinonimlərin üslubi imkanları çox genişdir. Onlar fikri emosional, yığcam, obrazlı, dəqiq ifadə edirlər.

Frazeoloji sinonimlər dilimizdə ən çox feili frazeoloji vahidlərə məxsusdur. Məsələn: "ağlamaq" anlayışını bildirən sözə bu frazeoloji vahidlər sinonim cərgəsi yaradır: *gözlərinin yaşını axıtmaq*-*gözündən qan-yaş tökmək*-*gözünün yaşına dəm vurmaq*-*gözünün suyunu gildir-gildir tökmək* və s. Frazeoloji sinonimlərin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Frazeoloji sinonimlər oxşar və ya eyni leksik mənaya malik olurlar;
2. Frazeoloji sinonimlər eyni leksik-qrammatik qrupa aid olurlar.

⁸⁹ BDU-nun magistrantı

3. Frazeoloji sinonimlər biri digərindən leksik tərkibinə görə tamamilə, ya da cüzi fərqlənir.
4. Frazeoloji sinonimlər mənə çaları, üslubu, ekspressivlik dərəcəsi, işlənmə tezliyi strukturu və s. baxımdan bir-birindən fərqlənirlər.
5. Frazeoloji sinonimlər ümumi mənə birliyinə malik olsalar da, onların hər birinin fərqi məzmunu olur.

Gözləri kəlləsinə çıxmaq (gözləri yerindən çıxmaq) - beyninə cin vurmaq (kəlləsinə cin vurmaq) sinonim cərgəsini müqayisə etsək görərik ki, 1) frazeoloji sinonimlər və onların variantları ümumi mənə birliyinə malikdir: hirsənmək, özündən çıxmaq. 2) frazeoloji sinonimlər eyni leksik-qrammatik qrupa aiddir, yəni feili frazeoloji vahiddir. Məsələn: *başını batırmaq-qırıb tökmək-dərisinə saman təpdirmək* - öldürmək, yox etmək mənasında sinonim cərgə yaradır. *Əşi, nə xəstəlik, mən sənə dedim, ya gərək mənə alasan, ya da sənənin başını batıracam* ("Bəndişah şəhərinin sirri" nağılı). *Əgər mənə yaxın gəlsəniz, hamınızı qırıb tökəcəm* ("Uşaq pəhlivan" nağılı). *İndi sənənin dərinə saman təpdirim, sən də bax* ("Göy tərə göyərdi, ərim mənə döyərdi" nağılı).

Antonim frazeoloji vahidlər. Frazeoloji birləşmələrin antonimliyindən danışarkən onların əks mənəlilikini, sintaktik modeldə işlədilməsini və bir leksik əhatəyə - distribusiyaya malik olmasını əsas götürmək lazımdır. Qarşı-qarşıya qoymaq üçün əks mənəsi olan, sintaktik modeldə işlədilən, eyni leksik əhatədə birləşən, bir distribusiyalı frazeologizmlərə **antonim frazeoloji vahidlər** deyilir (5, 234).

Sözlər kimi frazeoloji vahidlər də antonim münasibətdə olur. Sözlərin antonimliyi leksik, frazeoloji vahidlərin antonimliyi sintaktikdir. Frazeoloji vahidlərin hamısı yox, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər antonimlik yaradır. Məsələn: *xoşu gəlmək - zəhləsi getmək, dilotu yemək - ağına su alıb oturmaq, kefi açılmaq-qanı qaralmaq, kefi kök olmaq - mismurğunu sallamaq, qəlbi bərk - ürəyi yumuşaq və s.*

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində çoxmənalılıq ancaq leksikaya deyil, həm də frazeologiyaya aid olur. Bu və ya digər bir söz öz əsas mənasından əlavə, bir neçə mənəni ifadə edə bildiyi kimi, bəzi frazeoloji vahidlər də bir deyil, bir neçə mənədə işləyə bilər. Buna əsasən də dildə ancaq bir anlayışı ifadə edən frazeologizmlərə **təkmənli frazeoloji vahidlər**, bir neçə mənəni bildirən frazeologizmlərə isə **çoxmənalı frazeoloji vahidlər** deyilir.

Məsələn: *ağı kəsmək* - inanmaq, anlamaq; *baş çəkmək* - yoxlamaq, başına örpək çəkmək; *baş aparmaq* - zəhlə tökmək, özündən çıxmaq, qaçmaq; *əl qoymaq* - öz üzərinə götürmək, mane olmaq, söz vermək və s.

Sözlərin çoxmənalılığı onların bu və ya digər sözlə əlaqəsi zamanı, yəni mətn daxilində müəyyənləşir. Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı da nitq prosesində, başqa sözlərlə əlaqədə meydana çıxır.

Frazeoloji variantlar. Dilçiliyin aktual problemlərindən biri də frazeoloji variantlıq problemidir. Azərbaycan dilçiliyində H.Bayramov, M.Mirzəliyeva, H.Həsənov bu problemlə bağlı tədqiqat işləri aparmışlar.

H.Bayramov dildə eyni mənəni ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyi uğramasını variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələri isə *frazeoloji variantlar* adlandırmışdır. H.Həsənov mənələri olduğu kimi qalan, tərkiblərində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik dəyişiklik aparılan ifadələri də *frazeoloji variant* adlandırır.

Dilimizdə frazeoloji variantlar üç şəkildə özünü göstərir:

1. Leksik variantlar.
2. Qrammatik variantlar.
3. Leksik-qrammatik variantlar.

1. Leksik variantlar - mənə eyni olan leksik cəhətdən fərqlənən variantlardır. Bu cür frazeoloji vahidlərin ikinci komponenti çox zaman variant olur. Nağıllarımızın dilində leksik variantlara çox rast gəlmək olur: *ağı əyilmək // ağı əyri qalmaq // ağı əyilə olmaq* - təəcüb qalmaq, heyran qalmaq. *Pəri girib meşəyə, ağaclarda meyvələrə baxdı, ağı əyildi.* ("Beykəsin nağılı"); *Bəxtiyar bunları görəndə padşah da güldü, hər şey yadından çıxıb, ağı əyilə qaldı.* ("Bəxtiyarın nağılı"); *Binə o qədər gözəl idi ki, Şah Abbasın ağı əyri olmuşdu.* ("Şah Abbas və üç bacı" nağılı)

Misaldə da göründüyü kimi *əyilmək, əyri qalmaq, əyri olmaq* sözləri variantlardır, yəni onlar mənəyə xələl gətirməməklə bir-birini əvəz edən sözlərdir.

Frazeoloji variantların bir növüdə **leksik ixtisarlardır**. Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin cüzi bir qismi komponentlərindən birinin ixtisarı ilə ifadə edilir. Bu cür ixtisar artıq dildə möhkəmləndiyindən bunları leksik ixtisarlər adı ilə frazeoloji variantların bir növü kimi nəzər yetirilir. Məsələn:

- **kefi kök, damağı çağ - kefi kök**

Armudanla şah qızı burada kefi kök, damağı çağ yaşamağa başladılar ("Armudanla tülkü" nağılı). *Tülkü kefi kök yola düşüb gedirdi* ("Tülkünün kələyi" nağılı).

2. Qrammatik variantlar - eyni leksik vahidlərdən ibarət olub, eyni mənəyə malik olan, yalnız qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən variantlardır. Qrammatik variantlara aşağıdakı frazeoloji vahidləri misal göstərmək olar:

- **Gözünü ağartmaq-gözlərini ağartmaq** (hədələyici tərzdə baxmaq)
- *Xoca Əli ona gözünü ağartdı* ("Məhərin" nağılı). *Hatəm kişi ona gözlərini ağartdı* ("Əvvəli elə, axırı belə" nağılı)
- **Ağı açıq qalmaq - ağı açılma qalmaq** (çox təəcübəlmək, heyrətdə qalmaq)

Tacirin ağı lap açıq qalmışdı ("Vəfəli at" nağılı). *Bu işə camaatın hamısının ağı açılma qalmışdı* ("Üçbiq kosa" nağılı)

3. Leksik-qrammatik variantlar - mənə eyni olub komponentləri həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənən variantlardır.

- **Başına turp əkmək - başında turp əkmək** (çox incitmək, əziyyət vermək)

Tülkü... mən qızının başına elə bir turp əkim ki, sən özün də afərin deyəsən ("Murtuzun nağılı"). *Tələt: -Heç qorxma! Onun başında mən acı turp əkməsəm, sən nənəliyinə layiq deyiləm* ("Tələtin nağılı")

- **Başdan aşmaq- başından aşmaq** (bol olmaq, həddindən artıq çox olmaq)

Bu padşahın dövləti-malı, cah-cələri başdan aşmışdı, amma övlad üzünə həsrət qalmışdı ("Qırxqönçə xanım" nağılı). *Bir gün, beş gün Keçəl kisəylə o qədər varlandı ki, var-dövləti başından aşdı* ("Şehirli üzük" nağılı).

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin araşdırılması, tədqiqatı son dövrlərdən başlansa da, onların yaranma tarixi qədimdir. Folklorun ən qədim janrı olan nağıl və dastanların dilində frazeoloji vahidlər olduqca zəngindir. Frazeoloji vahidlər zəngin dil materialına malikdir. Məhz buna görə də adı çəkilən folklor nümunələrinin dili müxtəlif istiqamətlərdə bugün də araşdırılmaqdadır.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna nəzər saldıqda burada bütün semantik qrupların işləndiyinin şahidi oluruq. Frazeoloji vahidlərin semantik söz qruplarına frazeoloji omonimlər, frazeoloji sinonimlər, frazeoloji antonimlər, çoxmənalı frazeoloji vahidlər, frazeoloji variantlar aiddir. Bu semantik qruplarla bağlı dilçilər arasında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Frazeoloji variantlar frazeoloji sinonimlərdən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Frazeoloji variantlar və sinonimlər dildə üslubi çalar və yığcamlıq yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985
8. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, omonim, sinonimlik, variantlıq, çoxmənalılıq, antonim, sabit birləşmə, frazeoloji birləşmə

Keywords: phraseological units, homonyms, synonyms, variants, ambiguities, antonyms, fixed combinations, phraseological

Ключевые слова: фразеологизмы, омонимы, синонимы, варианты, многозначность, антонимы, устойчивые сочетания, фразеологические сочетания

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu

Xülasə

Məqalədə frazeoloji vahidlərin semantik quruluşundan bəhs edilmişdir. İlk öncə frazeologiya və frazeoloji vahidlər haqqında məlumat verilmişdir. Frazeoloji vahidlər zəngin və rəngarəng dil materialına malikdir. Frazeoloji vahidlərin quruluşunda bütün semantik söz qrupları öz əksini tapmışdır: omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq. Məqalədə frazeoloji vahidlərin semantik qrupları barədə dilçilərin mülahizələri öz əksini tapmış, həmçinin frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna aid tələblər də qeyd olunmuşdur. Məqalədə frazeoloji omonimlik, frazeoloji sinonimlik, frazeoloji antonimliklə yanaşı frazeoloji variantlılığa da yer verilmişdir. Frazeoloji variantların sinonim frazeoloji vahidlər olmaması və onların sinonimlərdən fərqi izah edilmişdir. Frazeoloji variantlar və frazeoloji sinonimlər bədii ədəbiyyatda ekspressivlik yaratmaq məqsədilə işlədilir.

Semantic structure of phraseological units

Summary

The article discusses the semantic structure of phraseological units. First of all, information about phraseology and phraseological units is given. Phraseological units have a rich and colorful language material. All semantic word groups are reflected in the structure of phraseological units: homonymy, synonymy, antonymy, ambiguity. The article reflects the views of linguists on the semantic groups of phraseological units. Requirements for the semantic structure of phraseological units are also noted. Along with phraseological homonymy, phraseological synonymy, phraseological antonymy, phraseological variability is also included in the article. The lack of synonymous phraseological units of phraseological variants and their difference from synonyms is explained. Phraseological variants and phraseological synonyms are used to create expressiveness in fiction.

Семантическая структура фразеологизмов

Резюме

В статье рассматривается семантическая структура фразеологизмов. В первую очередь дается информация о фразеологии и фразеологизмах. Фразеологические единицы имеют богатый и красочный языковой материал. В структуре фразеологизмов отражены все семантические группы слов: омонимия, синонимия, антонимия, многозначность. В статье отражены взгляды лингвистов на семантические группы фразеологизмов. Также отмечены требования к семантическому составу фразеологизмов. Наряду с фразеологической омонимией в статью включена фразеологическая синонимия, фразеологическая антонимия. Объясняется фразеологических варианты и их отличие от фразеологических синонимов. Для создания выразительности в художественной литературе используются фразеологические варианты и фразеологические синонимы.

Rəyçi: prof. S.Abdullayeva

Kəmalə Həsənova⁹⁰

KAMAL ABDULLANIN "SİRLƏRİN SƏRGÜZƏŞTİ" ROMANINDA POSTMODERNİZM

⁹⁰ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. kemale.hesenova.1998@mail.ru

Son illər ədəbiyyatşünaslıqda sujet və fabulanın davamlı əlaqəsi nəticəsində sabit forma əsasında qurulan roman janrından fərqli olaraq postmodern romanda süjetin olub-olmaması məsələsi tədqiqatçılar tərəfindən mübahisə doğurmuşdur. Postmodern romanda süjet modelləşdirilmiş xarakter daşıyır, xaos prinsipi əsasında və çox vaxt oyun şəklində qurulur. Həm də istənilən bütöv ədəbi mətnin immanent olduğunu nəzərə alaraq, hansı zamanda və ya məkanda yaranmasından, hansı zamanı və ya məkanı, yaxud obrazları öz “bətəninə” almasından asılı olmayaraq əvvəli və sonu olan ədəbi mətn, yəni bədii əsər sakraldır. Xaos prinsipi əsasında qurulan “Sirlərin sərgüzəşti” romanında müəllif daxili və xarici intertekstuallıqdan istifadə edərək əvvəl qələmə aldığı üç romanı – “Yarımcıq əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi” və “Unutmağa kimsə yox” romanlarını, həm də mifi, dastanı, “Min bir gecə” nağılları, “Sindibadnamə”ləri, bəzi Azərbaycan nağıllarını xatırladaraq oxuculara bir sirin izinə düşməyə dəvət edir. Əsərin quruluşunda əsas obrazın – tarixçi Həsən müəllimin həyatı ilə əlaqəsi olmayan yeddi əhvalatın paralel verilməsi ilə yanaşı müqəddimə və epiloqla əlavə ardıcılıqları pozulmuş qırx fəsil (yaz, yay, payız və qış) adlarının xaos şəklində başlıq kimi təqdim olunması əsərdə labirint təsiri yaratmışdır. Ədəbi əsərlərin və miflərin fəsillərlə əlaqəsilə bağlı tədqiqat aparmış tənqitçi N.Frayn yanaşmasına görə, yaz qəhrəmanların doğulması və sərgüzəştə başlaması, yay qəhrəmanının qələbəsi, evlənməsi və ilahiləşməsi, payız qəhrəmanının ölümü, qış isə xaosla assosiasiya olunur. Frayn elmi qənaətlərini əsərə tətbiq etdikdə yaz fəslində Həsən müəllimin ailə-uşaq, iş yerində nüfuz sahibi olduğunu, yayda əlyazmanı oxuyub sirləri çözürləməyə çatdığını, payızda Həsən müəllimin yaddaşını və beləliklə, bütün ailə düzenini, xoşbəxtliyini itirdiyini, qış fəslində isə Həsən müəllimin düşdüyü xaosun içində qeyb olduğunu müşahidə edirik.

Müəllif əsərdə daxili intertekstuallıqdan, yəni adlar vasitəsilə iki romanı arasında gizli bir bağ yaratmışdır. “Sirlərin sərgüzəşti” əsərində iki əsas obrazla – tarixçi Həsən müəllim və coğrafiyaşünas və kamil mətnşünas Hacı Mir Həsən ağa Səyyah ilə “Sehrbazlar dərəsi” romanında ruh elminin sahibi sehrbaz Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın arasındakı bağ təkcə adların oxşarlığı ilə deyil, həm də bir ruhun məkan dəyişərək hərəkət etməsilə yaradılmışdır. “Sehrbazlar dərəsi” romanında Ağ dərvişin iyirmi dördüncü şagirdi olan Hacı Mir Həsən ağa Səyyah öldürülmüş müəllimin ruhunun yeni bir cismdə yenidən yaşamağa başladığını öyrəndikdən sonra o gənci tapmaq üçün səfərlərə çıxması əks olunduğu halda “Sirlərin sərgüzəşti” romanında tarixçi Həsən müəllimin ruhu Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın hücrəsinə sığınmışdır. – “*O bilmirdi (bilməyi mümkün də deyil) ki, bu kəşimə nöqtəsində onun ruhu Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın hücrəsinə sığınmışdır. Burası onun üçün doğma məkan idi. Və əslində, Həsən müəllim həm burda, həm də orda ola-ola özü ilə özünün də bilmədiyi bir oyun oynayırdı*” [2, s. 10].

Romanda daxili intertekstuallıq yaratdığı “Mir Həsən ağa Səyyah” adının tarixçəsi müəllifin 1996-cı ildə Xəzər jurnalında çap olunmuş “Qərar” hekayəsindən başlayır – Məmmədqulu deyirdi: “Atam o zaman təzəcə ölmüşdü. Bilirsən səyyah idi atam. Ölkədən ölkəyə səyahət edirdi, kitab yazardı, tacirliyi vardı”. “Seyyid Həsən adı başqa mətnlərin epiqraflarından boylanmışa başlayır: “Elə bil qorxa-qorxa” adlı pyesin (1997) epiqrafınının müəllifini xatırlayaq: Səyyah Seyid Məhəmməd Həsən – “Sərvətnamə”. Ardınca “Casus” bu epiqrafla təqdim olunur: “Sirr nə vaxtsa açılacaq sirdisə, Heç əvvəldən yaranmayıb sirr kimi (“Sərvətnamə”)” [6].

Romanda tarixçi Həsən müəllimin keçirdiyi altsheymer xəstəliyinin ailəsindəki təsiri və övladlarının ona münasibəti ilə paralel yeddi əhvalat – yeddi sirr verilmişdir. Bunlardan birincisi ovsunun təsirindən cökə ağacının eşq tilsiminə qalib gələ bilməyib ağacın daxilində açılan oyuna girərək bir göz qırpımında gözdən itən odunçu Əhmədin əhvalatı idi. Müəllif odunçu Əhmədin hekayəsində bir sıra söz oyunlarından istifadə edir. Birincisi, müəllifin əsərdə qeyd etdiyi sirr – “*Əhmədin hekayəsi bir qəmli və sirləli hekayə idi. Bu hekayənin sirri onda idi ki, sən sirr kimi bildiyin bir şey, əslində, sirrlikdən çıxmışdı. Çünki bu siri artıq arvadı bilirdi. Əvvəlcə Əhməd başına gələnləri arvadına danışmağı ağına belə gətirmirdi. Onu danışdıran arvadının cadusu olmuşdu. Və Əhməd elə güman edirdi ki, onun sirrini, yəni, meşədə bir qollu-budaqlı cökə ağacına vurulmağını ondan başqa bir kimsənə bilmir*” [4, s. 36]. yalnız Əhmədin cökə ağacının eşq tilsiminə düşməyi deyildi. Hekayədə birdən çox sirr var idi: Əhmədin xanımının cadugər olması, xanımında eyni sehrdən istifadə edərək Əhmədin sevgisini qazanıb insan cisminə bürünməsi və hekayənin sonunda Məhəmməd evə qayıdarkən evdə anasının gözdən itməsi.

Müəllif əsərdə tutuqşunun Həsən müəllimin verdiyi sualın (Bu işin axırı oldu? Odunçu tilsimdən çıxma bildi?) intonasiyasını dəyişərək təkrarlamasını təsvir edərkən də söz oyunundan istifadə edir. “*Bu işin axırı oldu... Odunçu tilsimdən çıxma bildi... Bu işin axırı oldu...*” [2, s. 43]. Oxucu bu məlumatı aldıqdan sonra hekayənin sonrakı gedişatında Əhmədin cökə ağacının tilsimindən xilas olacağını gözləsə də, bu hadisə baş vermir. Bununla da, K.Abdulla oxucularını aldatmır, o, postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan söz oyunu texnikasından istifadə edir. Əhməd cökə ağacının tilsimindən deyil, ağacın sehrinə düşərək xanımının ona vaxtilə etdiyi tilsimdən çıxır.

Əsərdə hər obraz bir sirrə vaqifdir, həm də burada sirr hələ alleqoriyaya çevrilməmiş mifin özüdür. Mif (sirr) nə vaxt ki, alleqoriyaya çevrilib nəql olunur, bu zaman mif parçalanır və nəticədə sirr açılır, açılan sirr isə öz qurbanını tələb edir. Odunçu Əhmədin əhvalatında həm Əhmədin eşq tilsiminə düşüb qeyb olmasının, həm də xanımının yenidən quşa çevrilməsinin səbəbi hər iki ədəbi qəhrəmanın öz sirlərini açıb nəql etməsidir.

Romanda paralel verilən digər bir əhvalat isə bizə Kitabı-Dədə Qorqud dastanının “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” dan məlum olan Beyrəklə Banuçiçəyin bir-birinin güclərini sınaqları hissədir. Burada müəllif postmodernizmin xarici intertekstuallıq texnikasından – mətn içində mətnin əvvəlki formasından istifadə etmişdir. Buna görə də, romanda əks olunan hadisələr dastanla eynilik təşkil etsə də, Beyrəklə Banuçiçəyin əhvalatının sonunda hər üç yarışın qalibi Beyrək deyil, Banuçiçək olur. Bu yarışın bu cür nəticələnməsini müəllif öz prototipi olan Hacı Mir Həsən ağa Səyyahın dili ilə Beyrəyin sonrakı faciəvi məhvilə əlaqələndirmişdir. – “*Mən, Hacı Mir Həsən ağa Səyyah bu siri sirlərin sirri sayıram və Beyrəyin sonrakı faciəli məhvinə də qismən bu sirr ilə əlaqələndirmək mümkündür, deyə iddia edirəm*” [2, s. 91].

Romanda bəhs olunan üçüncü sirr isə Kitabı-Dədə Qorqud dastanında “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı əhvalatla bağlıdır. Əsərdə postmodernizmin dekonstruksiya texnikasından istifadə edilmişdir. Dastanda Təpəgöz öz qəddarlığı ilə Oğuz elinə qan qusdursa da, əsərdə müəllif onu insan əti yediyi üçün hər gecə qəlbi qan ağlayan, göz yaşlarına boğulan, özü-özündən nifrət edən, hətta yemək üçün göndərilən gənc oğlan və qızlara rəhm edib Oğuz geri qaytardığından, eyni zamanda həmin gecəni yarıac, yarıtox yatan bir obraz kimi təsvir etmişdir. K.Abdulla Təpəgözü bu şəkildə təsvirini verməklə İ.Hassanın müəyyənləşdirdiyi postmodernist əsərin otuz bir əlamətindən biri olan müsbət ironiyadan istifadə edir.

Əsərdə dastandakı versiya ilə uyğunlaşmayan bir digər məsələ isə Təpəgözün yunan adalarından gəlməyi və bədəninin yalnız göz hissəsini kəsməyin mümkün olmasıdır. Dastandakı versiyada Təpəgözün barmağındakı üzüyün sehri onun bədəninə ox batmaz, qılınc kəsməz etmiş və Oğuz elinə o, bir pəri tərəfindən körpə ikən gətirilmişdir. Təpəgöz obrazındakı dastandan fərqlənən təsvirlər yaddaşa yunan mifologiyasından “Axilles dabanı” mifini xatırladır.

Romanda danışılan dördüncü əhvalatda tacir Məmmədəlinin oğlu Novruzəlinin Çərxi-fələk ölkəsinə getmək istəyindən bəhs olunur. Hekayədəki hadisələr müəllifin ikinci romanı olan “Sehirbazlar dərəsi” əsərində adı keçən Görükməz tərənin yaxınlığındakı şəhərdə baş vermişdir. Tacir keyfiyyətlərindən uzaq olan Novruzəlinin Hünsükərəmin sözlərindən sonra Çərxi-fələk ölkəsinə ustad Ağ dərvişlə görüşüb sehirbaz olmaq məqsədilə səfərə çıxmaq arzusu atasının qəzəbini daha da artırmış, bundan isə bütün mal-dövləti ələ keçirmək istəyən qardaşı Nəzərəli öz xeyrinə istifadə etmişdir.

Romanda Novruzəlinin əhvalatı ilə Həsən müəllimin həyatı arasında müəyyən bir bağlılıq yaradılır. Novruzəlinin sevgilisi Güllünün ona yazdığı məktubun sonundakı şeirlə tarixçi Həsən müəllimin ilk sevdiyi qız olan Gülzara yazdığı məktubdakı (BU şeir parçası Həsən müəllimin kəndində bütün kənd oğlanlarının məktublarını bitirdiyi şeir parçasıdır) şeir parçası eynilik təşkil edir:

“Stol üstündə yumurta

Ay qız, məni unutma.

Əgər məni unutsan,

Məktubumu unutma” [2, s. 158].

Bununla müəllif bu şeirin tarixçəsinin Novruzəlinin əhvalatına dayandığını oxucularının diqqətinə çatdırmağa çalışır.

Həsən müəllimin qonşu kənddə yaşayan əmisi oğlu Həmidin onun yanına gələndə kəndlərində özünü öldürən qızın adını səhvən Gültar yerinə Güllü deməsilə də Novruzəlinin əhvalatı ilə Həsən müəllimin həyatı arasında körpü salınmışdır.

“Sizin kənddə bir qız vardı, özünü evlərinin töyləsində asıb öldürdü. Dayan görüm, adı nə idi...hə, Güllü... Eşitmişən?....

– Yox, dayan görüm, Güllü deyildi qızın adı, Gültar idi, Gültar....” [2, s. 159].

Müəllif əsərdə bu cür söz oyunu yaratmaqla, bəlkə də, iki vüsalsız eşqə işarə etmək istəmişdir.

Hekayədə qardaşının fitnəsi səbəbindən atası tərəfindən başına müsibətlər gətiriləndən sonra Novruzəli daha sonra müəmmalı şəkildə Çərxi-fələk ölkəsinə gedib çıxır. Ancaq Ağ dərvişin iki gün əvvəl vəfatı səbəbindən arzu etdiyi kimi onunla görüşə bilmir. Ona görə də, öz vətəninə çoxdandır ölmüş hesab edilən Sindibadla səhayətə çıxmağı qərara alır. Müəllif bu əhvalatda “Sindibad”, “Ağ dərviş”, “Çərxi-fələk” adlarını işlətməklə daxili intertekstuallıq yaradaraq “Sindibadnamə”yə və “Sehirbazlar dərəsi”nə körpü salır, həm də Sinbadın paralel zamanda hərəkət etməsi K.Abdullanın üçüncü romanı olan “Unutmağa kimsə yox..” əsərindəki paralel həyatlara da işarədir.

Novruzəlinin hekayəsinin son hissəsində dekonstruksiya texnikasından istifadə olunmuşdur. “Sehirbaz dərəsi” romanında irəli sürdüyü fikirlər səbəbindən Böyük Birliyin uləmalarının məhkəməsində ölüm hökmü verilən Ağ dərviş işgəncə nəticəsində dünyasını dəyişsə də, “Sirlərin sərgüzeşti” əsərində öz əcalilə öldüyü təsvir olunur. Həm də Ağ dərviş Çərxi-fələk ölkəsinin sakini kimi romanda qələmə alınsa da, “Sehirbazlar dərəsi” əsərində Çərxi-fələk ölkəsində yaşayıb geri qayıdan bilən tək insan kimi Hacı Mir Həsən ağa Səyyah obrazı verilmişdir.

Romandakı beşinci əhvalat digərlərindən fərqli olaraq başqa bir əhvalatın – Novruzəlinin hekayəsinin içində yer almışdır. Bu bir ucu Hindistana gedib çatan Şra Sinda adasında yaşamış, bir gün kölgəsi bədəninə ayrılaraq cadugərə çevrilən sənətkar Şra Sinda haqqında hekayədir. Əsərdə acgözlüyün, xeyirxahlıqdan qaçmağın insanı məhvə apardığını bədi şəkildə təsvirini verilir.

Romana daxil edilmiş bu hekayənin mətni yazıçının “Sırrı-zamənə” adlı hekayələr toplusunda yer alan “Kölgə” hekayəsidir.

Əvvəl qələmə aldığı hekayəni romana daxil etməklə müəllif intertekstuallıq texnikasından istifadə etmiş olur.

Romanda bəhs olunan altıncı əhvalat isə tacir Hacı Ələkbərin hekayəsidir. Əsərdə Hacı Ələkbər həddindən çox mal-dövləti olan, bir çox ehtiyacı olanlara yardım edən və yardım etdiyi hər kəsə “unutma” deyən obraz kimi təsvir olunur. Müəmmalı ölümü ilə Şra Sindanın vəfatını xatırladan Hacı Ələkbərin dünyasını dəyişməsindəki səbəbin əcəl və ya intihar olmaması evin xidmətçisinin qapı cəftəsinin bərk-bərk bağladığı halda açıq qalması ilə daha da müəmmallaşır. *“Səhər tezdən evin xidmətçisi (Hacı ağanın köməkçisi) Səfər ağa həyətdə girəndə əvvəl-əvvəl ona təəccüb elədi ki, qapı cəftədə deyil (halbuki axşama yaxın ağasından icazə alıb gedərkən qapını özü cəftələyib bərk-bərk bağlamışdı)”* [2, s. 220].

Evə girən şəxsin Hacı Ələkbərin yaxşı tanıdığı, hətta həyətdə saxlanılan itlərin belə onu görüb hümməyəcək qədər evə tez-tez girib-çıxan biri olması qənaətini hasil edir. Hacı Ələkbər “unutma” dediyi şəxs tərəfindən öldürülmüşdür. *“Bəlkə bu qətli o adam edib ki, Hacı Ələkbərin yaxşılığının, xeyirxahlığının dadını görüb. Ondan “unutma” sözünü eşidib, amma unutmaq istəyib...Minnətdar olmamaq üçün isə nəşə etmək lazımdır. Xeyirxahlığını gördüyün adamı məhv etmək lazımdır. Hacı bu adamlardan birinin güdazına getməsin?!”* [2, s. 223]. Xeyirxahlıqdan qaçmaq, nankorluq təkcə Şra Sinda və Hacı Ələkbərin məhvinin səbəbi deyildi, həm də Həsən müəllimin dramatik sonluğunun da səbəbinə çevrilir.

Romanda verilən sonuncu hekayə Adı özündən uzun Güllü qah-qah xanımın əhvalatıdır. Əsərdə daxili intertekstuallıq vasitəsilə Azərbaycan nağıllarından “Bəxtiyar” nağılına, xarici intertekstuallıq vasitəsilə də müəllifin 2014-cü ildə çap etdirdiyi “Sırrı-

zəmanə” adlı hekayə kitabında yer alan “Gülü qah-qah xanımın nağılı” əsərinə işarə olmuşdur. K. Abdullanın əvvəl qələmə aldığı hekayəsi ilə eynilik təşkil edən bu əhvalatda üç fərqli məqam diqqəti çəkir. Birincisi, romanda “Şırşır dağı” adlanan dağın adını hekayə kitabında “Şırhaşır dağı” deyərək verilməsidir. Dağın adını “Şırhaşır” və ya “Şırşır” adlandırılmasının heç bir fərqi yoxdur. Çünki hər iki versiya mürəkkəb ismin düzəldilmə texnikalarından biridir. “Şırşır” təkrarlanan iki sözlün yanaşı gəlməsilə düzəlsə də, “Şırhaşır” təkrarlanan iki ismin arasına “ha” bitişdirici şəkilçisinin əlavə edilməsilə düzəlmişdir.

İkinci məqam isə Mərcani cadu xanımın tilsimi ilə bir-birinə bənzəyən Gülü qah-qah xanımlarının adlarını müəllifin əvvəl qələmə aldığı hekayəsindən fərqli verməsidir. Hekayə kitabında müəllif Gülü qah-qah xanımları bir-birindən fərqləndirmək üçün “köhnə” və “o biri” ifadələrini işlətərsə də, romanda bu ifadələrə rast gəlinmir. Çünki Gülü qah-qah xanımların tilsim nəticəsində hətta özlərinin belə kimin əsl Gülü qah-qah xanım olmasını bilmədikləri halda birinin “köhnə”, digərinin “o biri” adlandırılması absurddur.

Üçüncü fərq əsərin sonluğunu təsvir edəndə hekayə kitabında Naqquli vadisində günəş doğduğu – “*Elə bu zaman Naqquli vadisinə yavaş-yavaş günəş doğurdu*” [3, s. 142]. qeyd olursa da, romanda axşam düşdüyü – “*Elə bu zaman gün boyu günəş altında alışıb-yanan Naqquli vadisinə yavaş-yavaş sərin bir axşam düşürdü*” [2, s. 250]. verilməsidir. Bununla müəllif dekonstruksiya texnikasından istifadə etməklə qəbul edilən sabit bir fikri dağıtmağa çalışır. Çünki ədəbiyyatda nağıl və ya hekayələri xoşbəxt sonluqla bitdiyini təsvir etmək üçün həmişə “günəş doğurdu” kimi ifadələr işlədilir. Ancaq əsərin sonu təbiət hadisəsilə heç bir əlaqəsi olmadığını irəli sürmək üçün müəllif bilərək əhvalatın sonunu “axşam düşürdü” ifadəsilə əvəz edir. Romanın sonu böyük bir sirr ilə bitir. Keçirdiyi xəstəlik səbəbindən evindən çıxıb yolunu itirən və polis işçiləri tərifdən tapılan Həsən müəllim oğlunun nankörlüyü və acgözlüyünə görə polis məntəqəsindən buraxılsa da, evə günün hansı saatında və nə vaxt gəldiyi məlum olmayan, “*qayıtmışam, əvvəlki mən deyiləm*” ifadələrini işlədən şəxsin Həsən müəllim, yoxsa başqa biri olması böyük bir sirr olaraq qalır.

“...Kim idisə, çox-çox uzaqlardan yorğun addımlarla yavaş-yavaş yol gəlirdi. Onun zümzüməsini özündən başqa eşidən yox idi:

–Qurban olum, axı mənəm,

Aç qapını bax, mənəm,

Qayıtmışam sağ – mənəm.

Əvvəlki mən deyildim...” [2, s. 285]

Sərgüzəşt axtarışı ilə evdən çıxan və qələbə ilə geri dönmə qəhrəman haqqında monomifin bütün bədii yaradıcılığın əsasını təşkil etdiyini düşünən Nortrof Frayın ifadə etdiyi qəhrəmanı biz dünya ədəbiyyatının ən qədim, orta əsr və elə müasir romanlarında çox asanlıqla tapa bilərik. Odisseylə başlayan, Don Kixotla davam edən, Santiaqo (“Kimyagər”) ilə bu gün də davam etməkdə olan sərgüzəştlərin bir ali məqamı var o da qəhrəmanın arzusuna, öz taleyinə və nəhayətdə özünə qovuşmaq istəyidir. Bu düşüncə ilə əsərə yanaşdıqda “*qayıtmışam, əvvəlki mən deyiləm*” ifadələrini işlədərk qapının ağzında dayanan şəxsin Həsən müəllim olduğunu və bu əsəri də qəhrəmanın özünü tapmaq üçün sirlər dəryasındakı sərgüzəştdən ibarət olduğunu düşünə bilərik.

Ancaq polis idarəsində kitabın üz qabığında təsvir edildiyi kimi Həsən müəllimin gözünün önündə canlanan meşəlikdəki cökə ağacın içinə daxil olması artıq xəstəliyinə tamamilə məğlub olduğunu və yaddaşını əbədi itirdiyini, bir sözlə, məhv olduğunu göstərir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi sirr açılıb nəql olunanda açılan sirr öz qurbanını tələb edir. Tarixçi Həsən müəllimin bütün həyatı oxuculara nəql olunduqdan sonra o məhvə düşər olmalıdır. Müəllifin “Sirlərin sərgüzəşti” romanının sonu bir sirr olaraq qalır, Odissey və Don Kixotda olduğu kimi ya qəhrəman geri dönmür, ya da açılan sirin qurbanı olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kamal Abdulla. Sehrbazlar dərəsi. Bakı: Mütərcim, 2006, 224 s.
2. Kamal Abdulla. Sirlərin sərgüzəşti. Bakı: Azərnaşr, 2019, 288 s.
3. Kamal Abdulla. Sırı-zəmanə: Hekayələr. Bakı: Mütərcim, 2014, 496 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
5. Sərraf Balaxan. Ədəbiyyat qəzeti. 2019. 26 oktyabr, s. 21
6. <http://edebiyatqazeti.az/news/incesenet/5049-haci-mir-hesen-aga-seyyahin-sirlerin-serguzesti-risalesi-ve-ya-muellifin-olumszuluyi>

Açar sözlər: “Sirlərin sərgüzəşti”, dekonstruksiya, müsbət ironiya, söz oyunu, daxili və xarici intertekstuallıq

Key words: “The adventure of mysteries”, deconstruction, positive irony, pun, internal and external intertextuality

Ключевые слова: “Приключение тайн”, деконструкция, положительная ирония, каламбур, внутренняя и внешняя интертекстуальность

Kamal Abdullanın “Sirlərin sərgüzəşti” romanında postmodernizm

Xülasə

Xaos prinsipi əsasında və çox vaxt oyun şəklinə qurulan postmodern romanlardan biri olan Kamal Abdullanın “Sirlərin sərgüzəşti” romanı daxili və xarici intertekstuallıq texnikası ilə zəngindir. Əsərdə tarixçi Həsən müəllimin keçirdiyi altsheymer xəstəliyinin ailəsindəki təsiri və övladlarının ona münasibəti ilə paralel yeddi əhvalat - odunçu Ədmədin hekayəsi, Beyrəklə Banuçiçəyin görüşü, Təpəgözün əhvalatı, Novruzəlinin əhvalatı, Şra Sindanın səyahəti, tacir Hacı Ələkbərin hekayəsi, Adı özündən uzun Gülü qah-qah xanımın nağılı verilməmişdir. Paralel hadisələrin təsvirində bir sirr axtarışın əks olunduğu romanda postmodernizmin müsbət ironiya, dekonstruksiya, intertekstuallıq, söz oyunu və s. texnikaları əsasında qurulduğunu müşahidə edilə bilər.

Postmodernism in Kamal Abdulla's novel “The Adventure of Mysteries”

Summary

One of the postmodern novels based on the principle of chaos and often in the form of the game, K. Abdulla's novel "The adventure of mysteries" is rich in internal and external intertextuality techniques. In the work, Historian Hasan teacher, there are 7 parallel stories about the impact of Alzheimer's disease on his family and the attitude of his children towards him- the stories of woodcutter Ahmad, the date of Beyrak and Banuchichek, the story of Tepegöz, the story of Novruzali, the journey of Shra Sinda, the story of merchant Haji Akbar, the tale of the lady Gulu Gah-Gah whose name is longer than herself. We observe that it is based on the positive irony, deconstruction, intertextuality, pun, etc of postmodernism which reflects the search for a mystery in the description of parallel events in the novel.

Постмодернизм в романе Камала Абдуллы Приключения тайн Резюме

“Тайны приключений” Камала Абдуллы, один из постмодернистских романов и часто пьесы, основанные на принципе хаоса, проиллюстрированы техникой внутреннего и внешнего взаимодействия. В книге семь параллельных историй о влиянии семьи жены историка Хасана и отношения его детей к нему, так же история дровосека Адмада, встреча Бейракланучичека, путешествие Шра Синды, рассказ о купчихе, рассказ о Тепегозе, купце из Синды. “Данный постмодернизм, ирония, деконструкция, взаимодействие, игра слов и т. Д.” В романе отражен поиск загадки в описании параллельных событий со вспомогательными средствами. “наблюдается с использованием техник.”

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Zöhrə Zahid qızı Qafarova⁹¹
HÜSEYN CAVIDİN “PEYGƏMBƏR” DRAMINDA İSLAMLAŞMAQ
DEVİZİNİN BƏDİİ İFADƏSİ

Hələ “Peyğəmbər” dramından 7 il əvvəl yazılan “Şeyx Sənan” pyesində Cavid dini ehkamlara qarşı mübarizə aparır, Sənan obrazı da bu mübarizənin mücahidi kimi yaradılmışdı. Keçən əsrin iyirminci illərindən başlayaraq Azərbaycan cəmiyyətinə yeni ehkamlar daxil olurdu. Sovetləşmənin gətirdiyi bu ehkamlar özünəqədərki dönmənin ehkamları ilə tamamilə polyar bir qütbədə yerləşirdi. Cavid sənətinin azad düşüncə müstəvisi və romantik təxəyyülü ehkamçılığa, inasan azadlığını məhdudlaşdıran hər cür çərçivələrə qarşı idi. Onun “Peyğəmbər” dramı da cəmiyyətin ateizm ideyalarının ehkamlarına məhkum olduğu zamanda yarandı.

Əsərin dini ideoloji məzmunu var, bu məzmun islam əxlaqını, islam fəlsəfəsini bədii təhlil və təbliğ edir. Cavid dərk edirdi ki, islam türk insanı üçün tarixi-mənəvi dəyərdir, milli əxlaqımız uzun əsrlər idi ki, bu dəyərlər üzərində formalaşmışdı və bu dəyərlərin məhvi milli əxlaqımızın zədələnməsi demək idi. Cavid üçün millilik azərbaycançılıq deyil, türkçülük idi. Onun məsələlərə baxış rakursu da Azərbaycandan deyil, türk dünyasından idi. Caavid turançı idi və turançılıq ideologiyasının “türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq” üçlü düsturunu öz içinə alan, yaradıcılıq kredosuna çevirən çox azsaylı ədiblərimizdən idi. “Peyğəmbər” pyesi bu düsturun daşdığı ideyaların böyük təhlükə qarşısında qaldığı - sovet ideologiyası tərəfindən darmadağın edildiyi dövnmədə yazılmışdı. Zamanın ağır şərtlərinə baxmayaraq Hüseyn Cavid “türkləşmək, islamaşmaq, avropalaşmaq” ideyalarını öz yaradıcılıq müstəvisinə gətirmişdir.

“Peyğəmbər” pyesi bu düsturun islamaşmaq devizini ideya xəttinə alır. Cavid bu istiqaməti sonrakı illərdə də davam etdirir, onun 1926-cı ildə yazdığı “Topal Teymur” dramında türkçülük, 1928-ci ildə yazdığı “Azər” poemasında isə avropalaşmaq ideyalarının izləri bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Cəfər Cəfərov yazırdı: “...“Peyğəmbər” və “Topal Teymur”da istər-istəməz Məhəmmədi və Teymurunu idealizə etməsi, panislamist, pantürkist ideyalara qapılması kimin xeyrinə və kimi əleyhinə idi?” (2, s. 171)

Keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan cəmiyyətinə yad bir ideologiyanın – ateizmin daxil olması ilə tarixi-mənəvi dəyərimiz olan dini inancımız təqib, təhdid, təhqir, terror dövrünə qədəm qoydu. Cavid “Peyğəmbər” dramı ilə dinimizə yönəlmiş bu təhdid-terrora cavab vermək istəyirdi. Təbii ki, bu, “inqilab qatarına oturan”ların, yad bir ideologiyayı Azərbaycan insanına zərər doğmalaşdırmaq istəyənlərin xoşuna gəlmədi. Əli Sultanlının “Peyğəmbər” dramı ilə bağlı söylədikləri əslində bu əsərə qarşı dövrün ədəbi tənqidinin münasibətini ən ümumiləşdirmiş şəkildə ifadə edir: “Peyğəmbər” dramı (1923) ictimai motivlərlə dolu olsa da, dramaturqun hələ də yanlış görüşlərdən ayrılmadığını göstərirdi. H.Cavid bu əsəri yazmamalı idi. Cəmiyyətimizdə bütün cəbhə boyu çürük islami əqidəyə qarşı amansız mübarizə gətirdiyi bir dövrdə islamiyyətin başçısı Məhəmməd peyğəmbəri dram qəhrəmanı edib diriltmək, müəllifin ideya ziddiyyətlərinin daha da qabardıb üzə çıxardığı kimi, azad olmuş bir xalqın mübarizə məqsədlərinə qarşı qoymaq demək idi”. (9, s. 113) Hətta dövrünün aydınlarından olan Hənəfi Zeynallının məşhur “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” məqaləsində pyesin dolğun təhlil və tədqiqi aparılsa da, bu əsərin yazılmasına görə Cavidə ittiham dolu sözlər səsləndi. Sovet ədəbiyyatşünaslığı təhlillərdə hər vaxtla “Maral” da “din və məzhəb bayrağı altında tökülən qanları” lənətləmişdi. Belə olduğu halda, o, “Peyğəmbər” əsərini yazmaqda dini təbliğ eləməzdi. Və burada şübhəsizdir ki, mövzu deyiləcək fikirlər üçün vasitə rolunu oynayır”. (11, s.210)

Cavid bu əsəri yazmaqda Şərq islam dünyasının böyük dühası Məhəmməd peyğəmbəri tanımaq istəmişdir və bu tanıtımda təbliğ əsas motivasiya idi. Məhəmməd peyğəmbər əslində yalnız bu coğrafiyanın dühası deyildi, onun böyüklüyü planetar miqyasda, bəşəri mahiyyətdə idi. Onun bədii obrazı yalnız islam ədəbiyyatının deyil, xristian ədəbiyyatının da mövzusu olmuşdu. Alman şairi Höte özünün məşhur “Şərq-Qərb” divanında onun obrazını yaratmış, fransız filosofu və dramaturqu Volter “Məhəmməd peyğəmbər yaxud fanatizm” pyesini ona həsr etmişdi. Bu pyesdə Məhəmməd peyğəmbərin obrazı tarixi təhriflə yaratmış, onu despot, öz cinsi, siyasi maraqları uğruna yaşayan, dini də bu maraqlarına alət edən biri kimi yaradılmışdı. Qərb cəmiyyətində “Məhəmməd peyğəmbər yaxud fanatizm” pyesinin islamın yox, xristianlığın əleyhinə yazılması, xristian cəmiyyətinin, kilsənin təqiblərindən yayınmaq üçün dramaturqun İsa Məsihin ifşasını Məhəmməd peyğəmbər obrazına köçürdüyü iddiaları da səslənmişdir. “Voltaire, kaleme aldığı bu eserini Hıristiyanlıq’a qarşı yazmadığını belirtmiş və “*Sahte ve barbar bir dinin kurucusuna qarşı bir yazıtı hakiki dinin reisine adamak istiyorum*” ifadələri- leo dövnmədə papalık makamında oturan Papa Benedictus’a takdim edərək asıl hədəfinin kilise olmadığı konusunda onu ikna etmiş və neticesində Papa’nın iltifatına dahi erişmiş və ödülləndirilmişdir”. (6, s.338)

Məhəmməd peyğəmbərin Volter sənətinin gücü ilə dünya ədəbiyyatında yaradılmış yanlış, təhrif olunmuş obrazına qarşı Şərq islam ədəbiyyatı onun haqiqi, tarixi gerçəkliyə uyğun, islami əxlaqı özündə təcəssüm etdirən obrazını yaratmalı idi. Bu obrazın Cavid sənətində meydana çıxması da təsadüfi deyildir. Peyğəmbərin bədii obrazını, islami kodekslərin bədii formulasını yaratmaq üçün mütəfəkkir bir bədii düşüncə lazım idi. Xristian ədəbiyyatında da onun obrazı məhz filosof dramaturqun - Volterin qələmində meydana çıxmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında da bu işi məhz mütəfəkkir ədib – Hüseyn Cavid gördü.

Yaşar Qarayev yazırdı: “M.F.Axundovdan sonra ilk dəfə idi ki, islama, Peyğəmbər səviyyəsində fəlsəfi münasibət ifadə edilir və Cavid onun obrazını elmi-publisistik traktatda yox, xalis bədii, özü də romantik əsərdə yaradır”. (7, s.338)

⁹¹ Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatının dissertantı

Bu əsərdə Məhəmməd peyğəmbər obrazı öz tarixi gerçək məzmununa uyğun yaradılmış, onun tarixi obrazı ilə bədii obrazı arasındakı fərq yalnız tarixi sənədlərlə bədii sənət arasındakı fərqə bərabərdir. Təbii ki, heç bir tarixi obraz bədii mətn də tamamilə özü ola bilməz, onun tarixi məzmunu bədii rənglərdə yeni çalar qazanmalıdır. Bu istər realist, istərsə də romantik sənət müstəvisində belədir. A.Mustafayeva yazır: "...Romantik təxəyyüldə predmet öz gerçək məzmunundan ayrılır, yalnız daha təmtəraqlı, dəbdəbəli don qazanır. Necə iddia etmək olar ki, H.Cavid romantikasında zamanın reallığı və insanlığın həqiqətləri istənilən bir real əsərdən daha az ifadə olunub" (8, s. 83) Tədqiqatçı sonrakı mülahizələrində fikrini daha da konkretləşdirərək deyir: "H.Cavid romantikasında tarixi-bədii predmet öz gerçək məzmunundan ayrılır, yalnız bədii ifadə olunma yolu keçir". (8, s.84)

Ancaq sovet tədqiqatlarında israrla Cavidin Peyğəmbər obrazı ilə tarixin Məhəmməd peyğəmbəri arasında uçurum yaratmağa çalışmışlar. Akademik M. Cəfərin dediklərinə diqqət edək: "Dramda Məhəmmədi, onun həyatını xatırladan yalnız zahiri hadisələrdir, əsərin formasıdır, bəzi zahiri konfliktlərdir. Əsas surətin daşdığı qayə, onu düşündürən, həyəcanlandıran fikirlər onun ideya tərəddüdləri, mənəvi iztirabları, ziddiyyətləri, fəlsəfilik meyli, humanistəsinə ictimai qüsurları isə, demək olar ki, Hüseyn Cavidə məxsusdur" (3; 140) Məsud Əlioğlu da bu fikirdədir: "... Pyesdəki Peyğəmbər, Cavidin həqiqət və ədalət axtaran ənənəvi qəhrəmanlarından biridir və onunla tarixi islam peyğəmbəri arasında eyniyyət işarəsi qoymaq doğru deyildir. (5, s.668)

Peyğəmbər obrazının kamil bədii məzmunu ilə bağlı elmi-ədəbi fikrin narahatlığı və narazılığı islamın kamilliyini qəbul edə bilməyən, onu eybəcərləşdirməyə çalışan hakim ideologiyanın narahat və narazlığının ədəbi fikrə tərsformasiya olmuş şəkli idi.

Allahı, dini, onun elçilərini inkar edən siyasi ideologiyanın hakim olduğu ölkənin elmi-ədəbi tədqiqatlarında, təbii ki, ya Cavid inkar olunmalıydı, ya da ki onun Peyğəmbər obrazı. Ədəbi fikir də daha strateji olanı, ikincini seçirdi. Çünki bu seçim rejimin basqıları qarşısında Cavid sənətinə "bəraət" şansı verirdi. Pyesdə dramaturqun tarixi Məhəmməd peyğəmbərin obrazını deyil, öz idealını yaratması mülahizəsi Cavidin Allahı, islamı, onun Peyğəmbərini təbliğ məqsədini "zərərsizləşdirirdi".

Cavid teokratik bir cəmiyyət arzusunda deyildi, o, sağlam dini düşüncənin tərəfdarı idi. Öz əsərində də islam dinini sağlam yönəli ilə təbliğ etmək istəyirdi. Məhəmməd peyğəmbər bu əsərdə Cavid sənətinin romantik boyaları ilə öz məzmun və mahiyyətində idi. Yapma bützlərə sitayiş edən ərəb cəmiyyətini tək olan Allahın yoluna gətirmək, bəşəri islamın nuru ilə işıqlandırmaq Məhəmməd peyğəmbərin missiyası olmuş və bu missiyanı da ona səmələrdən enmiş mələklər vermişdir. Hüseyn Cavid də öz əsərinə bu gerçəkliyin bədii məzmunu ilə başlayır.

Cavidin Məhəmməd peyğəmbəri idealizə etmək kimi bir amacı olmamış, onun həyatının mübahisə doğuran məqamlarını əsərdə kifayət qədər müzakirələrə gətirmişdir. Dramaturq Rəisənin dilindən Peyğəmbərin müqəddəsliyini şübhə altına alacaq evliliyini və yaxud islami qanunları sorgulamaqdan çəkinməmişdir.

Zeydə "oğlum" der ikən, Zeynəbini

Boşatıb alma da bir qanunmu?

....Nə demək? Ayışə etmişsə xəta,

Həp qadın aləmi batsınmı yasa? (1, s. 239)

Cavid bir dramaturq idi, əsərlərində, o cümlədən də "Peyğəmbər" dramında məsələləri müzakirəyə çıxarmaqdan qaçmırdı. Məhz ona görə də o, Məhəmməd peyğəmbərin obrazını başqa janrda yox, dramda yaratmışdı. Əgər Cavidin Məhəmməd peyğəmbəri idealizə etmək fikri olsaydı, onun obrazını poeziyada yaradardı, necə ki, bunu əsrlər idi ki, Şərq islam ədəbiyyatında edirdilər. Hətta bu mövzu ilə bağlı klassik Şərq ədəbiyyatında xüsusi bir janr – nət də formalaşmışdı. Demək ki, Hüseyn Cavid Peyğəmbər obrazını tarixi məna-məzmununda, müzakirələr müstəvisində bədii həllini vermək istəmişdir ki, dram janrına müraciət etmişdi. Doğrudur, ədəbi tənqid bu əsəri dram kimi Cavidin ən zəif əsərlərindən hesab etmişlər. Gülşən Əliyeva-Kəngərli doğru olaraq deyir ki, Cavid bu əsərləri ("Peyğəmbər" və "Topal Teymur", red. Z.Qafarova) səhnə üçün yazmamışdı. Təsədüfi də deyil ki, 4 pərdəli dramın əvvəlində səhnə əsərləri üçün səciyyəvi olan, rejissor və aktyor üçün nəzərdə tutulan "Əşxas" verilməmişdi. (4, s.165) Hüseyn Cavid islami inanca malik biri idi, "Peyğəmbər" dramında da həmin inancı izləyirdi, ona görə də Məhəmməd peyğəmbərin müqəddəs obrazının səhnədə şəkillənməsini təbii ki, qəbul etmirdi. Amma o, ədəbiyyatımızda artıq Məhəmməd peyğəmbərin obrazını poeziyanın süslü sözlərindən çıxarıb hadisələrin gərginliyinə salmaq istəyirdi.

Cavid bunu ədəbiyyatımızda ilk və hələ ki, sonuncu dəfə edən ədibdir. Düzdür, yüz il sonra XXI əsrin əvvəllərində Zəlimxan Yaqub özünün böyük həcmə malik "Peyğəmbər" dramında Məhəmməd peyğəmbərin obrazını yaratdı. Amma bu dəfə də ədəbiyyatımız onun obrazını klassik ənənələrə sadıq qalaraq sözlərin süslü rənglərində yaratdı. Ancaq yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, "Peyğəmbər" dramında sözün qüdrəti Cavidin heç bir əsərində olmadığı qədər böyükdür. Cavid sənətindən ən çox yaddaşlara köçən, fəlsəfi ümumiləşdirmələri üçün alan kəlmələr bu əsərə aiddir.

"Kəssə hər kim tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur Yer üzünü". (1, s.246)

"Məhəbbətdir ən böyük din". (1, s.193)

"Qadın gülsə, şu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək." (1, s.192)

Hənəfi Zeynalı "Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim" məqaləsində yazmışdı ki, bir Sənan, bir İblis ilham nəticəsində yazılmışsa bir Peyğəmbər tamamilə ilham ilə yazılmamış. Peyğəmbəri ilhamı çox olan yerləri vardır. Lakin əsərin bütünlüyündə ilham qayət azdır. İlhamın az olması əşxasın yerli yerində olmamasında və hiss etdiyi gözəlliyi istədiyi kibi ifadə etməməsindədir. İlhamın çoxluğu isə ifadənin mükəmməliyyətindədir". (11, s. 51)

Halbuki göründüyü kimi, Cavidin ilhamı onun yaradıcılığının şah kəlmələrini burda yaratmışdır. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki mütəfəkkir ədibin öz fəlsəfi fikirlərini ən yaxşı ifadə edə biləcəyi mövzu müstəvisi məhz "Peyğəmbər" əsərində idi. Onun bu fikirləri islami fəlsəfə ilə həmahəng idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, -304 s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid, Bakı, Azərneşr, 1960, s.262
3. Cəfərov. C. Cavid teatr // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (169-189)
4. Əliyeva-Kəngərli G. Kəssə, hər kim tökülən qan izini...? // Azərbaycan, 2015, №2, (s.164-169)
5. Əlioğlu M. Dənən adamlar. (Seçilmiş əsərləri). Bakı, "Təhsil", 2018, 792 s.
6. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, -712 s.
7. Mustafayeva A. Səməd Vurğun dramaturgiyasında tarixlik və müasirlik. // Fil. fə. dok. dis. Bakı, 2012, 148 s.
8. Sultanlı Ə. Hüseyn Cavidin faciələri // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (85-122)
9. Şəfiyev B. "Peyğəmbər" pyesi haqqında qeydlər // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (202-213)
10. Zeynalı H. "Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim" // Cavid xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982, (14-51)
11. Hacısmailoğlu M.İ Osmanlı Müəlliflərinin Çalışmalarında Zeyd-Zeyneb Hadisesi Bağlamında Voltaire'in Fanatizm veya Peygamber Muhammed'in Bağnazlığı Adlı Tiyatro Eserine Değerlendirmeler // Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Haziran / June 2020 19 / 1; 307-338

Açar sözlər: Peyğəmbər, Cavid, sovet, elmi-ədəbi, dram, din, islamlaşmaq

Ключевые слова: пророк, Джавид, советский, научно-литературный, драма, религия, исламизация.

Keywords: Prophet, Javid, Soviet, scientific-literary, drama, religion, Islamization

Xülasə

Araşdırmanın tədqiqat predmeti XX əsr Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin "Peyğəmbər" dramıdır. Tədqiqat obyektinə isə bu dramın dini düşüncə qatıdır. Məqalədə ilk öncə pyesin yazılma zərurəti, onun meydana çıxdığı tarixi şərait çözülmüşdür. Əsərin ideya-məzmununun "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq" üçlü düsturu ilə əlaqəsi tədqiqat müstəvisinə çıxarılmışdır. Dövrün ədəbi tənqidinin də əsərə münasibəti izlənilmiş və siyasiləşmiş bir münasibət kimi dəyərləndirilmişdir. "Peyğəmbər" dramı haqqında gerçəkləri deyə bilməyən sovet elmi-ədəbi fikrinin Peyğəmbər obrazına tarixi gerçəklik, yoxsa yazıçı idealizəsi rakursundan yanaşmaları təhlil edilmişdir. Yazıçı idealizəsi fikri rədd edilmiş, Peyğəmbər obrazının öz tarixi məna-məzmununda yaradıldığı fikri əsaslandırılmışdır. Bu qənaətə gəlinmişdir ki, pyesdə bu tarixi məna-məzmunu istinadən islamlaşmaq ideyasının bədi həlli verilmiş, dramaturq Peyğəmbər obrazının kamilliyi nümunəsində islam əxlaq və etikasını təbliğ etmişdir.

Резюме

Художественное выражение девиза исламизации в драме Гусейна Джавида «Пророк».

Предметом исследования является азербайджанского драматурга XX века Гусейна Джавида «Пророк». В статье рассматриваются предпосылки создания пьесы и исторические условия, в которых она возникла. Раскрывается связь идейного содержания произведения с тройной формулой «туркизация, исламизация, европеизация». В ней анализируется отношение литературных критиков того периода к произведению и подчеркивается, что отношение к Г. Джавиду было политизированным. Также проанализирован подход к образу пророка в советской научно-литературной критике, которая не смогла сказать правду о драме «Пророк» и рассматривала ее с точки зрения писательского идеализма, а не исторической реальности.

В статье отвергается существующее мнение о писательской идеализации образа и обосновывается мысль, что образ пророка был создан в исторической реалии. Делается вывод, что в пьесе дано художественное воплощение идеи исламизации и драматург пропагандирует исламскую мораль и этику на примере совершенного образа Пророка.

Summary

The artistic expression of Islamization slogan in Hussein Javid's drama "The Prophet"

The research subject of the scientific paper is the drama "Prophet" by XX century Azerbaijani playwright Huseyn Javid. The object of study is the religious thinking of this drama. First of all, the article addresses to the necessity writing of the play in historical circumstances. The connection of the idea-content of the work with the triple formula "Turkification, Islamization, Europeanization" has been brought to the level of research. The attitude of the literary critics of the period to the work was also observed and evaluated as a politicized attitude. The approach of the Soviet scientific and literary thought, which could not tell the truth about the drama "Prophet", to the image of the Prophet from the point of view of historical reality or writer's idealism was analyzed. It was concluded that the play gave an artistic solution to the idea of Islamization based on this historical meaning, and the playwright promoted Islamic morality and ethics in the example of the perfection of the image of the Prophet.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov, Sevda İslam qızı Abbasova¹
INTERDİSSİPLİN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİNİN
SEÇMƏ FƏNLƏRLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR

İnterdissiplin tələblər nəzəri cəhətdən qarşılıqlı təhlil (və ya tədris) tələbləri kimi anlaşılır. Yəni o deməkdir ki, bir aparıcı fəndən bir başqası diferensasiya olunur və həmin ümumi olanı zənginləşdirir. Başqa sözlə, fəndən fənn yaranır. Elmdə ona diversifikasiya da (xüsusi məqsəd ilə yaradılmış) deyilir. Bu bir fəndən bir neçə seçmə fənnin qurulması planıdır. Belə yanaşmanın funksiyası haqqında nə demək olar? Tutaq ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından şagirdləri dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrini tədrisi yaxud rəhbərlik nitq, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi daha optimal bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək mümkündür. Həm də belə bir elmi didaktik fərziyyəyə tamamilə uyğun gəlir. Azərbaycan dilinə də eyni dərəcədə şamil edilir. Çünki bir təlim dili kimi aparıcı fənn olaraq çoxsahəlidir, onun orfoqrafiya- orfoepiya, nitq mədəniyyəti, nitq inkişafı kimi aspektini ümumi şəbəkədə gözlənilən nəticələrə çevirmək olmur. Bəli, dil təlimi əhatəli təlim meydanıdır. Nə qədər desək ki, indiki təlim ümumiləşdirici tərəkür təlimidir, onu fəlsəfə kimi deduktiv yolla öyrətmək lazımdır, yəni də konkretləşdirilməyə, xüsusiləşdirilməyə ehtiyac yaranır. Həyat da, cəmiyyət də uran nüvəsi kimi parçalanmalara, dəyişmələrə meyillidir. Tədris müəssisələri də, fakültələr də diversifikasiya prosesi keçirir, parçalanır yenisi yaranır. O da parçalanır. Atomun özü də parçalanır. Pedaqogika da dilçilikdə əvvəlcə ümumi pedaqogika ümumi dilçilik kimi öyrənilir, sonra növlərə görə ayrılaraq və ya parçalanaraq yeniləşir. Bunlar hamısı metodik-didaktik arselanı da zənginləşdirir, yeni təlim nəticələrinin də yaranmasına səbəb olur.

Orta ümumtəhsildə də Azərbaycan dili fənnində fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, qrammatika, habelə dil tarixi, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat V-XI siniflərdə üstünlük dərəcəsinə görə ardıcıl şəkildə öyrənilir. Ali pedaqoji təhsildə isə dil tarixi, nitq mədəniyyəti, üslubiyyat, eyni zamanda həmin fənlər dərinlik məqsədilə seçmə fənlər kimi öyrədilir.

Seçmə fənlər fakültativ fənlərdir. Şagirdlər onların haqqında məlumatı Azərbaycan dilinin tədrisi metodika fənnini keçərkən inteqral şəkildə tanış olmuşlar. Daha sonra isə diferensial, mütəxəssisləndirmə, zənginləşdirmə prosesi gedir. Bu üç fənnin zənginləşdirilməsi məsələlərindən qabaqcıl təcrübə də var ki, təbii ki, problemləri də var. Problemlərindən danışmaq bunları deməyə bilmərik.

- 1) Nitq mədəniyyətinin tədrisi ilə natiqlər məşğul olmur.
- 2) Nitq inkişafı və digərlərinin təlim nəticələri, standartları toxdur və ona görə də gözlənilən nəticələr son nəticələrə çevrilmir.
- 3) Hər dərəcənin sonu ümumiləşdirici drəslərlə tamamlanmış və s.

Müşahidə olunan nöqsanlar təcrübəmizə əsasən deyərək ki, seçmə fənlərin təlim nəticələrinin və yaxud məzmun standartlarının yaradılmaması ilə əlaqəlidir. Düzdür, ali məktəbdə fənn standartlarının müəyyənləşdirilməsinə hələlik cəhd edilməmişdir. Bunun üçün ilk növbədə dövlət standartları, daha sonra isə fənn standartları yaradılmalıdır. Lakin təlim nəticələrini yaratmaq pedaqoq, psixoloq, metodist, proqramistlərin işidir. (Bax: 1;2;3;4;5;6) Məgər bu vəzifəni icra etmədən təlim işində uğur qazanmaq mümkündürmü? Seçmə fənlər üzrə təlim nəticələrini həm də uğur qazanmaq mümkündürmü? Seçmə fənlər üzrə təlim nəticələrini həm mövcud olan, yeni öyrədilən və həm də yeni seçmə fənlərə dair müəyyən etmək bu gülməli təxirəsalınmaz işdir. Biz bundan başlamaq istəyirik. Verdiyimiz tövsiyələri bir daha həmkarlarla bölüşmək fikrindəyik. Bunlar yeni diversifikasiyasını (tərənməmiş, yeni yolla yaranmış zərurət hesab etdiyimiz fənlərin təlim nəticələrinə aşağıdakıları nümunə gətiririk.

Müəllimin nitq mədəniyyətinin tədrisi texnologiyası seçmə fənni üzrə

Tələbə

1. Nitq və tərəkür anlayışlarının xüsusi və ümumi cəhətlərini şərh etməyi və öyrətməyi bacarır
2. Ədəbi tələffüz normaları ilə oxuyub- danışmaq sənəti aşılacaq.
3. Daxili və xarici nitq anlayışına bələd olduğunu, nitqin tərəkürü doğurduğunu və onu ifadə etdiyini sübuta yetirə bilər.
4. Mədəni nitqin normalarının ədəbi dilin normalarına əsaslanması mənimlə bildiyini nümayiş etdirir.
5. Müəllimin nitqin cəlbəedici, təsiredici, öyrədici, habelə ümumiləşdirici olmasının zəruriliyinə dair məruzələr hazırlayır, təqdimatlar edir.
6. Nitqində Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Fəzuli, Mirzə Ələkbər Sabir və başqa klassiklərin, xüsusən də ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi natiqlik kursuna bələd olduğunu və bu kurslar üzrə təqdimatlar keçirmək bacarığını nümayiş etdirir.

Mətnin oxusu didaktikası və metodikası seçmə fənni üzrə

Tələbə

1. Oxu strategiyası üçün vacib olan tələbləri öyrəndiyini və öyrədə biləcəyini nümayiş etdirir.
2. Ədəbi tələffüz normalarına əməl etməyin zəruriliyini şərh etməyi bacarır.
3. Mətn üzrə oxu prosesini dinləmə, anlama və danışma, habelə yazı və dil normaları ilə vəhdətdə aparmaq metodikasına yiyələndiyini nümayiş etdirir.
4. Səssiz və səslə oxu motivasiyasından istifadə etməyi bacardığını göstərir.
5. Mətn oxusu üzrə aparılan müxtəlif məqsədli işlər və təqdimatlar keçirməyə bələd olduğunu nümayiş etdirir.
6. Dinləmə mətnindən müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən ifadəli və bədii, habelə qiymətləndirmə vasitəsi kimi istifadə etməyi bacarır.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosentləri

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Tələbə

1. Funksional üslublarda yazılar anlayışına dəqiq yiyələndiyini göstərə bilər
2. İşgüzar yazıların üslubi cəhətdən spesifik cəhətlərini şərh etməklə öyrətməyi bacarır.
3. Ərizə, müraciət, hesabat, məktub, xüsusən də intensiv mesaj yazmaq qaydalarının ümumi və spesifik cəhətlərini əsaslandırma bilər.
4. İşgüzar yazıların kommunikasiya və informasiya vasitəsi kimi mühüm sənəd olduğunu şərh etməyi bacarır.
5. Mesaj yazmanın ən optimal kommunikativ vasitə olduğuna dair sübutlu mühakimə ilə çıxış edə bilər.
6. İşgüzar yazıları forma və məzmununa görə təhlil etmək və qiymətləndirmək texnikasına bələd olduğunu nümayiş etdirə bilər.

Məzmun xətləriarası inteqrasiyaların didaktik əsasları seçmə fənni üzrə

Tələbə:

1. Məzmun xətlərindən hər birinin hansı məqsədlərdən interdisciplin təşkil ediyini öyrətməyin yollarına bələd olduğunu göstərir.
 2. Məzmun xətlərinin bir-birinə məntiqi, ierarxik ke.idlərinin səbəbini şərh edə bilər.
 3. Dil qaydaları məzmun xətti üçün də dinləmə anlama və danışma, oxu, yazının əsas olduğuna dair dolğun təqdimatlar etməyi bacarır.
 4. Ümumiləşdirici təkrar dərslərdə təkcə dil qaydalarına deyil, eyni zamanda oxu və yazı məzmun xətlərinə dair çalışma nümunələri yarada bilər.
 5. Yoldaşlarının cavablarını nəzəri və təcrübi cəhətdən qiymətləndirmə didaktikasına yiyələndiyini nümayiş etdirir.
- Azərbaycan dilini ibtidai sinif müəlliminə də, orta məktəbin filoloq ixtisaslı müəlliminə də dərindən və hərtərəfli aşılamağın ən birinci şərti müəllim hazırlığı ilə əlaqədardır. Belə ki, müəllim dil təlimində əsas fənlərin, seçmə fənlərin necə hansı səbəbdən törəməsindən, təlim nəticələri, məzmun xətlərinin qurulması zərurətinin olmasından baş çıxarmalı, gözlənilən nəticələri son nəticəyə çüvirmək yollarının didaktik metodisti olmalıdır. Ali təhsil müəssisələrində dərs deyən Azərbaycan dili müəllimləri ibtidai və orta ümumtəhsil fənn kurikulumlarına hər gün baxmalı və nəzərə almalıdırlar ki, o, ümumi sistemdən təcrid şəkildə fəaliyyət göstərə bilməz. Sistem fasiləsiz dövr edən sistemdir. Orta məktəbdə hər bir dərsləyin məzmununa uyğun metodik vəsait var. Həmin vəsaiti fənn müəllimi də, metodist və ya didakt da (dərs qurmaq ustalıqı olan təlim nəzəriyyəçisi) mükəmməl bilməlidir. Bunun üçün onlar nırhum alimimiz Abdulla Mehrabovun əsərlərində qaldırılan məsələlərə, o cümlədən kurikulumların hazırlanması və tətbiqi ilə bəli Ənvər Abbasov, Aydın Əhmədov, Afət Süleymanova. Nəzakət Mehdiyeva, Gülarə Xudiyeva və başqalarının açıqlamalarına biganə qalmamalıdırlar. (Ba:9, s. 34-54; 54-64; 64-74; 93-109; 109-120)
- Bu gün dil tədrisindən orta məktəbdə ali təhsil didaktikası inteqratif fəaliyyət göstərməlidir. Bu fəaliyyətə dinamizm vermək, seçmə fənlərin strategiyasını qurmaq və strategiyasını müəyyənləşdirmək mühüm şərtədir.
- Güman edirik ki, həmkarlarımız bizimlə bu fikirdə həmrəy olacaqlar: elm. fənn. təhsil son nəticələrlə ölçülür. Ölkəyə savadlı kadrlar dil duyumu və nitqi parlaq səviyyəsi intellektual gənclər hazırlamaq ən ümdə vəzifəmizdir.
- Bir sözlə “Təhsil millətin gəlcəyidir” Odur ki, təlim və ya tədris dili olan fənni müasir tələblərə uyğun öyrətməyə borclu yuq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. M. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. Kurikulum jurnalı, 2008, № 1.
2. Əhmədov A. Ümumitəhsil sistemində kurikulum islahatları: real nəticələrə doğru. Kurikulum jurnalı, 2008, № 1.
3. Əlizadə Ə. Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür? İdeyalar, prinsiplər, problemlər. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı, Adiloğlu, 2001.
4. Mehrabov A. O. Azərbaycan təhsilinin problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007.
5. Mehrabov . O. Təhsildə sistemli yanaşma: mahiyyəti və məzmunu. Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2007. № 1.
6. Həsənov M, Cəfərova N., İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslük. II hissə. Bakı, Mütərcim, 2013.
7. Qurbanov V. T. Ramızadə N. R. Məsələyə müasir baxış. Pedaqoji Universitetin xəbərləri. 2019, № 1, s. 67.
8. Qurbanov V. T., Abbasov S. İ. Tədris prosesində inteqrasiya. “Məktəbəqədər və ibtidai təlim” yurnalı, 2017 ...
9. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi. Kövsər” nəşriyyatı, Bakı, 2008. 224 s.
10. Cəfərova N. Orfoqrafiya və orfoepiya təliminin metodik əsasları. Bakı, ADPU, 2021.
11. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə stratejiyalı oxu problemləri. ADPU, V Bakı, 2021. 210 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin tədrisi Interdisciplin tələblər, diversifikasiya, seçmə fənlər

Ключевые слова: преподавание азербайджанского языка междисциплинарные требования, диверсификация, факультативные предметы.

Keywords: Teaching the Azerbaijani language Interdisciplinary requirements, diversification, elective subjects

Обогащение преподавания азербайджанского языка элективными предметами в соответствии с требованиями междисциплинарности: проблемы, задачи

Резюме

В классическом смысле система разделения по тематикам создается вакцинацией посредством научного анализа. Эта система включает концентраты начального, неполного среднего, полного среднего и высшего образования. Каждый из этих концентратов образует отдельную подсистему. В общем, они называются системой промежуточного обучения.

Преподавание азербайджанского языка в системе высшего педагогического образования также является уникальной дидактической системой. Один из способов полностью понять это - диверсифицировать предметы по выбору (т.е. дополнительные тактические ориентиры). Придать новый динамизм тем, кто следит за общим курсом, -

это функциональная деятельность факультативных предметов. У нас есть факультативные предметы, но нужны новые. Если есть результаты обучения, факультативные занятия становятся более оптимальной или эффективной стратегией. В статье проясняются такие вопросы.

Enrichment of Azerbaijani language teaching with elective subjects in accordance with the requirements of interdisciplinary: problems, tasks

Summary

In the classical sense, a system of division by subject is created by vaccination through a scientific analysis. This system includes primary, incomplete secondary, upper secondary and higher concentrates. Each of these concentrates forms a separate subsystem. In general, they are called the break education system.

The teaching of the Azerbaijani language in higher pedagogical education is also a unique didactic system. One way to fully understand it is through diversification into elective subjects (ie, additional tactical orientations). Giving new dynamism to those who follow the general course is a functionalological activity of elective subjects. We have elective subjects, but new ones are needed. If there are learning outcomes, electives become a more optimal or effective strategy. The article clarifies such issues.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə kommunikativ nitq bacarıqlarının və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı, xarici dilin praktik cəhətdən mənimsənilməsinin əsaslarının öyrədilməsidir. Əgər ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas məqsədini - kommunikativ sərəştənin formalaşdırılması kimi qarşımıza qoysaq, bu əsas məqsəd çərçivəsində bütün digər məqsədlər (təbiiyət, təhsilverici və inkişafetdirici) də həyata keçirilir. Bu əsasda təlimin son məqsədi xarici dil mühitində sərbəst oriyentasiya və müxtəlif situasiyalarda lazımı reaksiya göstərmək və mövzuya uyğun cavab vermək bacarığını öyrətməkdir.

Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən xarici dil fənninin məqsəd və vəzifələrini reallaşdırmaq üçün məzmun xətləri belə müəyyənləşdirilmişdir: dinləmə və anlama, danışma, oxu, yazı. Bu məzmun xətlərinə uyğun olaraq fəaliyyət xətlərində isə tədqiq etmə və tətbiq etmə, təsvir etmə və təqdim etmə, əlaqələndirmə və ünsiyyət, dəyərləndirmə və yaradıcı tətbiq etmə kimi fəaliyyət istiqamətləri nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, bu fəaliyyət istiqamətlərinin əhatə etdiyi sahələr dil öyrənmənin əsasını təşkil edir və tədqiq etmədən başlayaraq yaradıcı tətbiq etməyə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu proses özlüyündə dili öyrənməyə başladığı ilk dövrdən tam orta təhsilin sön pilləsinə qədər davam edir.

Təlim prosesində müəllim aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirməlidir:

- hər bir şagirdin dili praktik cəhətdən mənimsəməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq;
- hər kəsə öz fəallığını, yaradıcılığını göstərməyə imkan verən tədris üsullarını seçmək;
- dil mühiti yaratmaq;
- təlim nəticələrinə uyğun düzgün istiqamət seçmək;
- standartlara əsasən mövzunu müəyyən etmək;
- standartlara uyğun təlim məqsədləri müəyyən etmək;
- şagirdin maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq təlim mühiti yaratmaq.

Bütün bunlarla yanaşı, müasir müəllim yüksək səviyyədə informasiyaya malik olmaqla eyni zamanda rejissor, aktyor və məşqçi olmaq kimi bacarıqlara da malik olmalıdır.

İngilis dilinin tədrisi prosesində şagirdin idrak fəaliyyətini intensivləşdirmək üçün oyun metodundan istifadə etmək şagirdlərdə təlim prosesinə maraq oyadır. Bu zaman interaktiv tədris metodlarından, internet resurslarından istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir.

Bir oyun üsulunu nəzərdən keçirək. Şagirdlərdə peşəyönümlülüüyü nəzərə almaqla oyunlar formasında qeyri standart dərslər təşkil etmək mümkündür. Hər bir peşə sahəsində gələcəkdə əcnəbilərlə ünsiyyətdə olma halları nəzərə alınmalıdır. Bu həm də dil öyrənmək üçün güclü motivasiyanın yaranmasına səbəb olur. Bu zaman müxtəlif növ oyun texnologiyalarından qruplar şəklində rollu oyunlardan geniş istifadə oluna bilər. Həmçinin krossvordlar, tematik dialoqlar: alış-veriş, oteldə, hava limanında, gəzintidə və s. Bundan əvvəl şagirdlərlə mövzu üzrə söhbət aparılmalı, lüğət ehtiyatı təkrar edilməli, danışq düsturları, frazeoloji vahidlər üzrə tapşırıqlar verilməlidir. Şagirdlər tərəfindən tərtib edilən dialoqlardan istifadə edilməsi də məqsədə uyğundur. Bu zaman salamlaşma, minnətdarlıq, təkliflər və s. nitq etiketləri üzrə də işlər aparılır. Dialoq zamanı lüğətin daha möhkəm mənimsənilməsi üçün şagirdlər rolları dəyişirlər. Sonda şagirdin bilik səviyyəsi, yaradıcılıq qabiliyyəti, peşəkar bacarıqları (qrupda işləməsi, əməkdaşlığı, ünsiyyəti) qiymətləndirilir, zəif və güclü keyfiyyətlər aşkar edilir. Müəllim ingilis dili dərslərini planlaşdırarkən təkcə şagirdlərin yeni sözləri öyrənməsini və yadda saxlamasını təmin etmək deyil, həm də hər bir uşağın fərdiliyinin inkişafı üçün şərait yaratmağa çalışmalıdır.

Uşaqların bir mövzuya marağını oyatmaq üçün onları öyrənmə prosesində nəyin cəlb edə biləcəyini müəyyən etmək lazımdır. Bu baxımdan xarici dilin tədrisinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün ehtiyatların axtarışı, innovativ metod və iş üsullarından istifadə müəllimin işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlar müəllimin əsas vəzifəsinin həllinə - şagirdlərdə xarici dil öyrənməyə davamlı maraq oyatmaq və bu dildə sərbəst ünsiyyət qurmaq bacarığına nail olmaq üçün kömək edəcəkdir.

Bu problemlərin həllində rollu oyunlardan istifadə müəllimə çox kömək edir. Onların xarici dil dərslərində istifadəsi müsbət nəticələr verir, uşaqların dərse marağını artırır, onların diqqətini əsas məsələyə - oyun zamanı təbii ünsiyyət şəraitində nitq bacarıqlarını mənimsəməyə cəmləşdirməyə imkan verir.

Pedaqoji prosesdə oyunların öyrətmə imkanları çoxdan məlumdur. Bir çox təcrübəli müəllimlər haqlı olaraq təlim prosesində oyunlardan istifadənin səmərəliliyinə diqqət yönəldirlər. Hazırda xarici dilin tədrisində nitq oyunundan istifadə problemi yerli və xarici metodik ədəbiyyatda da geniş işıqlandırılır. Oyun "emosional və əqli gücün göstərilməsini tələb edən xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyətdir". Oyunun xarakteri, onun yüksək təhsil potensialı uşaqların inkişafının yaş və psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Oyunda psixofizika vacibdir.

Təklif olunan vəziyyətdə olan bir şəxs müəyyən obyektlərdən istifadə edərkən və bir şəxsə - oyun tərəfdaşı ilə qarşılıqlı əlaqədə obyektlərdən, bədən hərəkətlərindən, toxunma hissələrindən istifadə edir, bu prosesdə gözlər, bədən dili və düşüncələr də fəal iştirak edir. Ünsiyyət bu kompozisiyanın təbii hissəsinə çevrilir və yeni sözlər və ifadələr asanlıqla yadda qalır. Xüsusilə oyun yumoristik və ya əyləncəli xarakterdə olduqda daha yaxşı xatırlanır. Yaradıcılıq qabiliyyəti insanlara təbiətin özü tərəfindən bəxş edilmişdir. İnsanlar daima icad etməyi, fantaziya qurmağı, təsvir etməyi, özünü və ətrafını dəyişdirməyi sevirlər. Uşaqların yaradıcılığına başqaları tərəfindən maraq göstərilmədikdə həvəsdən düşürlər.

Birgə yaradıcı oyunlar şagird- müəllim, şagird- şagird münasibətlərini yaxşılaşdırmaqla, onları bir- birinə yaxınlaşdırır. Bu, da öz növbəsində effektiv təhsilin əsas prinsiplərindən biri hesab edilir. Şagirdlər, oynayaraq, hər zaman irəli getmək, daha yaxşı

nəticələr göstərmək üçün əzmlə çalışırlar. Amerikalı psixoloq Corc Herbert Mead "Ağıl, Mən və Cəmiyyət" kitabında qeyd edir ki, oyunda psixoloqların insanın "müstəqilliyi" adlandırdıqları şeyin formalaşmasının ümumiləşdirilmiş modelini gördüm. Oyun insanın özünü ifadə etmə, öz müqəddəratını təyin etmə, özünü yoxlama, özünü dərk etmə sahəsidir. Oyun həmişə qərar qəbul etməyi təmin edir. Bu zaman uşağı necə hərəkət etmək, nə demək, oyunu necə qazanmaq çox düşündürür. Bu məsələləri həll etmək istəyi oyunçuların təfəkkürünü, düşünmə fəaliyyətini sürətləndirir. Əgər uşaq xarici dildə düşünürsə, bu vəziyyətdə oyun zəngin öyrənmə imkanlarını da təmin edir.

Bərabərlik hissi, həvəs və sevinc mühiti, tapşırıqların məqsəduyğunluğu hissi - bütün bunlar uşaqlara ünsiyyət prosesində nitqlərində xarici dil sözlərindən sərbəst istifadə etməyə mane olan utancaqlığı, sıxıntı və bəzən özünə və başqalarına inamsızlığı dəf etmək imkanı verir. Bu da birbaşa təlim nəticələrinə, standartların reallaşmasına faydalı təsir göstərir. Dil materialı hiss olunmaz şəkildə mənimsənilir və eyni zamanda şagirdə "Deməli, mən hamı ilə bərabər danışa bilərəm" kimi məmnunluq hissi yaranır.

Əbəs yerə deyil ki, beynəlxalq ingilis dili kurslarında yalnız ingilis dilində danışanlarla, hətta təcrübəsiz öyrənmənlərlə də ünsiyyət qurmaq çox vacibdir. Bu zaman mimika, pantomima və aktyorluq məharətinin köməyi ilə o, təkə dilin leksikası ilə deyil, həm də qrammatikası haqqında da məlumatları çatdırır. Şagirdlər doğma dilin iştirakı olmadan ingilis dilinin ab-havasına uyğun olaraq oyunun qaydasına da nüfuz edir, özlərini də ingilis kimi hiss edirlər və bəzən hətta belə oyun zamanı şagirdlərə ingilis adlarının verilməsi də tətbiq olunur.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən biz oyunu situasiya əsasında dəyişən məşq kimi nəzərdən keçiririk, burada nitq nümunəsinin real nitq ünsiyyətinə mümkün qədər yaxın olan şəraitdə dəfələrlə təkrarlanması üçün imkanlar yaradılır.

Rollu oyunlar bir neçə metodik vəzifələrin həyata keçirilməsinə kömək edir:

- uşaqların şifahi ünsiyyətə psixoloji hazırlığının yaradılması;
- linqvistik materialın təkrarlanmasının təbii zərurətinin təmin edilməsi;
- şagirdlərə lazım olan nitq variantını seçməyi öyrətmək.

Eyni oyunlar müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər, müxtəlif formalarda ola bilər, lakin onların hamısı improvizasiyaya əsaslanır. Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir yaş dövrü özünəməxsus aparıcı fəaliyyət növü ilə xarakterizə olunur. Rollu oyunun strukturunda aşağıdakı komponentləri qeyd etmək olar: rollar, ilkin vəziyyət, oyun zamanı fəaliyyət.

Bildiyiniz kimi nitqin hərəkətverici qüvvəsi motivdir. Danışq motivinin yaradılması rollu oyun təşkil edərkən müəllimin fəaliyyətinin ən çətin komponentidir. Tələbələrin maraq dairəsinə nüfuz etmək üçün rollu oyunda iştirak üçün şəxsi motiv yaratmaq və bununla da rol oyunları üçün tapşırıqları düzgün tərtib etmək lazımdır. Bir qrup uşaqda rollu oyunlar insanların real həyatda daxil olduqları müxtəlif münasibətləri yenidən yaratmaq üçün sonsuz imkanlara malikdir.

M.F.Stroninin "İngilis dili dərslərində təhsil oyunları" kitabında təklif etdiyi təsnifatını əsas götürərək, aşağıdakı rollu oyun növlərini ayırıraq:

əlifba ilə işləmək üçün oyunlar; fonetik oyunlar; leksik oyunlar; orfoqrafiya oyunları; qrammatik oyunlar; dinləmə oyunları; ümumi dil oyunları.

Oyunların dərstdə verilməsi və oyuna ayrılan vaxt şagirdlərin hazırlığından, öyrənilən materialın həcmindən, dərslin məqsəd və şərtləri kimi amillərdən asılıdır. Məsələn, oyun ilkin möhkəmləndirmə məşqi kimi istifadə olunursa, ona 20-25 dəqiqə vaxt verilə bilər. Gələcəkdə, artıq əhatə olunmuş materialı təkrarlamaq üçün eyni oyunu oynaya bilərsiniz, yəni. eyni oyundan dərslin müxtəlif mərhələlərində istifadə oluna bilər. Gərginliyi aradan qaldırmaq üçün oyunlardan dərslin ortasında və ya sonunda istifadə etmək daha yaxşıdır. Oyunların müsbət emosiyalar və faydalar gətirməsi və əlavə olaraq, uşaqların xarici dil öyrənməyə marağı və ya motivasiyasının zəifləməyə başladığı bir vəziyyətdə təsirli stimullaşdırıcı kimi xidmət etməsi vacibdir.

Oyun zamanı şagirdlərin sözünü kəsmək, irad tutmaq olmaz, çünki bu, ünsiyyət mühitini pozur. İ.P. Qladilina hesab edir:

"Cəmiyyətdə çox vaxt insanlar öz çıxışlarının həmsöhbətin mənfi reaksiyasına səbəb olacağını bilsələr, susmağa üstünlük verirlər. Eynilə də, müəllim şagirdin hər hansı bir nitq, tələffüz səhvinə düzəldərkən şagird nəinki nəzərində tutduğu ifadəni, əsas fikrini unudur, özünü itirir, həm də söhbəti davam etdirmək istəyini itirir". Lazım olarsa düzəlişlər sakit şəkildə, şagirdlərin nitqini kəsmədən və ya dərslin sonunda aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə, xarici dil dərslərində müxtəlif oyunlardan istifadə dilin əyləncəli şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir, yaddaşı, diqqəti, ixtiraçılığını inkişaf etdirir, xarici dilə marağı qoruyur.

Eyni zamanda, xarici dil dərslərindəki oyunlar linqvistik materialı işləyərkən, nitq fəaliyyətini aktivləşdirərkən gərginliyi, monotonluğu aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilər və edilməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, oyunların bütün cəlbədiciliyi və effektivliyi üçün mütənəsiblik hissini müşahidə etmək lazımdır, əks halda onlar uşaqları yoracaq və emosional qavrayışın müsbət təsirini itirəcəklər.

Müasir cəmiyyətdə tədrisin yeni forma, metod və üsullarının axtarışına çox diqqət yetirilir. Müasir məktəbə elə tədris metodları lazımdır ki, onlar nəinki yüksək keyfiyyətli tədrisi təmin etsin, həm də insanın şəxsiyyətini, onun yaradıcılıq potensialını üzə çıxarsın. Həmçinin müasir təhsil insana müasir həyata uyğunlaşmağı, vəziyyətə uyğun tez və düzgün qərarlar qəbul etməyi, rəqabət qabiliyyətli olmağı öyrətməli, sosial dəyişikliyin situasiyalarını fəal şəkildə mənimsətməlidir.

Hazırda müasir tədris məktəblilərə xarici dilin intensiv öyrədilməsini təmin edir. Bununla əlaqədar müəllim və metodistlər daim xarici dilin tədrisinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaq üçün ehtiyat imkanları axtarırlar. Yeniləşməkdə olan, qloballaşan cəmiyyətin müasir məktəbi tələb edir ki, xarici dilin tədrisində müasir texniki vasitələrdən istifadə etməklə fəal nitq

ünsiyyətinin inkişafına diqqət yetirilsin. Bu baxımdan oyun metodu aktiv nitq ünsiyyətini inkişaf etdirməyə kömək edən yollardan biridir

Kommunikativ metod müəllimlə şagirdi arasındakı psixoloji maneəni aradan qaldırmağa imkan verir. Şagirdlər müəllimlə öz aralarında “məsafə” hiss etməyi dayandırdıqda, müəllimlə ünsiyyətdə maraqlı, əyləncəli və xoş olduqda, onların xarici dildə danışmağa başlaması daha asan olur.

Bununla yanaşı, bəzən məktəb təcrübəsində oyun öyrətmə metodundan nadir hallarda istifadə olunduğunu müşahidə edirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, kommunikativ metod olan oyun - öyrətmə metodu sinifə animasiya gətirir, şagirdlər arasında müsbət emosional münasibət yaradır və motivasiyanı artırır. Oyun zamanı uşağın bacarıq və qabiliyyətləri tam şəkildə aşkara çıxır. Oyun emosional və zehni güc sərf etməyi tələb edən xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyətdir. Oyunda qalib gəlmək istəyi oyunçuların düşünmə fəaliyyətini artırır, burada əyləncə, istirahət olduğu üçün öyrənməyə, yaradıcılığa, insan münasibətləri modelinə çevrilə bilər.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq qeyd edək ki, oyun metodundan istifadə xarici dilin tədrisinin effektivliyini xeyli artıracaq. Düzgün seçilmiş oyun xarici dilin tədrisi səviyyəsini artırma bilər. Oyun növü seçərkən şagirdin psixoloji və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Çünki müxtəlif yaş səviyyələrində müxtəlif növ oyunlardan istifadə olunur.

Oyun zehni və iradi fəaliyyəti inkişaf etdirir. Mürəkkəb, lakin eyni zamanda maraqlı bir məşğuliyyət olmaqla, böyük diqqət cəmləşməsi tələb olunur, yaddaşı məşq edir, nitqi inkişaf etdirir. Oyun məşğələləri hətta ən passiv və zəif hazırlıqlı tələbələrə də valeh edir ki, bu da onların akademik göstəricilərinə müsbət təsir göstərir.

Oyun, yaşlı nəsilin təcrübəsini gənclərə ötürmək, öyrətmək üsulu kimi qədim dövrlərdən bəri istifadə olunur. Tədris prosesinin canlandırılmasına və intensivləşdirilməsinə əsaslanan müasir məktəbdə oyun fəaliyyətindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

Oyun metodundan istifadə edərkən müəllimin vəzifəsi, ilk növbədə, şagirdlərin idrak fəaliyyətini təşkil etməkdir ki, bu prosesdə onların qabiliyyətləri, xüsusən yaradıcılıq inkişaf edəcəkdir. Oyun həmişə müəyyən emosional və əqli gücün gərginliyini, həmçinin qərar qəbul etmək qabiliyyətini (nə etməli, nə deməli, necə qalib gəlməli?) nəzərdə tutur. Bu məsələləri həll etmək istəyi oyunçuların düşünmə fəaliyyətini kəskinləşdirir. Müsbət cəhət odur ki, tələbə xarici dildə də danışır.

Dərs zamanı oyun metodundan istifadə aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- Xarici dilin leksikası, qrammatik strukturu, ifadələri real, emosional situasiya kontekstində şagirdə təqdim olunur ki, bu da öyrənilən materialın sürətli və davamlı yadda saxlanmasına kömək edir.

- Oyun zamanı hər bir şagird fərdi və kollektiv şəkildə fəal idrak fəaliyyətinə cəlb olunur və bu da tədris prosesini idarə etmək üçün effektiv vasitədir.

- Oyun zamanı öyrənmə 90% həyata keçirilir. Oyun öz iştirakçılara seçim etmək, özünü ifadə etmək, öz müqəddəratını təyin etmək və özünü inkişaf etdirmək imkanı verən sərbəst fəaliyyətdir;

- oyun müəyyən bir nəticəyə malikdir və şagirdi məqsədə (qələbəyə) və məqsədə çatmaq üçün yol haqqında məlumatlı olmağa stimullaşdırır;

- oyunda iştirak edən komandalar və ya fərdi iştirak edən şagirdlər əvvəlcə bərabərdir (burada pis və ya yaxşı şagird yoxdur, yalnız oyunçular var);

- nəticə oyunçuların özündən, onların hazırlıq səviyyəsindən, fərdi qabiliyyətlərindən, dözümlülüyündən, bacarıqlarından, xarakterindən asılıdır;

- rəqabət qabiliyyəti oyunun tərkib hissəsi olmaqla şagirdlər üçün cəlbədidir; oyundan alınan məmnunluq hissi xarici dil dərslərində əlverişli vəziyyət yaradır və fənni öyrənmək istəyini artırır;

- oyunda həmişə müəyyən bir sirr var: alınmamış cavab. Bu da şagirdin zehni fəaliyyətini fəllaşdırır, onu cavab axtarmağa sövq edir;

- oyun fəal təlim sistemində xüsusi yer tutur: çünki o, həm öyrənmənin təşkili metodu, həm də formasıdır, aktiv öyrənmənin bütün üsullarını özündə sintez edir.

Bütün bunlar oyunu pedaqoji fəaliyyətin ən yüksək növü kimi qəbul etməyə imkan verir. Oyun öyrətmə metodundan istifadə aşağıdakı mühüm metodiki vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edir:

- şagirdin şifahi ünsiyyətə psixoloji hazırlığı;

- dil materialının dəfələrlə təkrarlanmasına təbii ehtiyacın təmin edilməsi;

- şagirdə arzu olunan nitq variantını seçməyi öyrətmək, nitqin spontanlığına hazırlıq.

Oyun metodunun bir neçə vacib funksiyasını nəzərdən keçirək:

1. Oyunun öyrədici funksiyası yaddaşı, diqqəti, informasiya qavrayışını, ümumtəhsil bacarıq və vərdişlərini, xarici dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu o deməkdir ki, oyun emosional və zehni güc sərf etməyi tələb edən xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyətdir.

2. Tərbiyə funksiyası oyunda tərəfdaşa diqqətli, humanist münasibət kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu zaman qarşılıqlı yardım və qarşılıqlı dəstək hissi də inkişaf etdirilir. Tələbələr bir-biri ilə xarici dildə danışmağı improvizə etmək üçün nitq etiketinin klişeləri ilə tanış olurlar ki, bu da nəzakət kimi keyfiyyəti tərbiyə etməyə kömək edir.

3. Əyləncə funksiyası sinifdə əlverişli atmosfer yaratmaqdan, dərsləri maraqlı və qeyri-adi hadisəyə, həyəcanlı macərəyə, bəzən isə nağıl dünyasına çevirməkdən ibarətdir.

4. Kommunikativ funksiya xarici dildə ünsiyyət mühiti yaratmaq, şagird komandasını birləşdirmək, xarici dildə qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan yeni emosional və kommunikativ münasibətlər qurmaqdır.

5. Relaksasiya funksiyası - xarici dilin intensiv tədrisi zamanı sinir sistemində stress nəticəsində yaranan emosional gərginliyin aradan qaldırılması.

6. Psixoloji funksiya insanın fizioloji vəziyyətini daha effektiv fəaliyyətə hazırlamaq, eləcə də böyük həcmdə informasiyanın mənimsənilməsi üçün psixikanın yenidən qurulması bacarıqlarını formalaşdırmaqdan ibarətdir.

7. İnkişaf funksiyası fərdin ehtiyat imkanlarını aktivləşdirmək üçün şəxsi keyfiyyətlərin ahəngdar inkişafına yönəldilmişdir.

Oyunun yuxarıda göstərilən bütün funksiyaları tək-cə xarici dilin öyrədilməsinə deyil, həm də şagirdin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına kömək edir.

Təcrübədə deyə bilərəm ki, tədrisin oyun formasından istifadə edilən dərslər xüsusilə maraqlı və məhsuldar keçir. Şagirdlər aşağıdakı oyunlardan zövq alırlar:

Yekun olaraq deyə bilərik ki, oyun metodu real həyata mümkün qədər yaxın olduğu üçün ingilis dilini öyrətməyin ən təsirli üsullarından biridir. Oyun fəaliyyətinin funksiyalarından istifadə şagirdlərin bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi problemlərini həll etməyə kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ikinci xarici dil (ingilis dili) fənn kurikulumunun (V-VII siniflər) tətbiqinə dair tövsiyələr. Bakı 2015.

2. English. 5-ci sinif üçün dərslik. (müəlliflər: Könül Heydərova, Günay Qurbanova, Sevinç Məmmədova) Bakı, 2020.

3. Айдарова И.Т. 110 игр на уроках английского языка. / Сост. ДЖ. Стайнберг. (пер. с англ.) / отв ред. Сарнова П. М.: АСТ Астрель, 2003.

3. Гальскова Н.Д. И лингводидактика и методика обучения иностранным языкам // ИЯШ. - 1997, №6.

Ключевые слова: обучение английскому языку, языковая среда, игровой метод, коммуникативные навыки, творческое приложение.

Keywords: English language teaching, language environment, game method, communication skills, creative application.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Основная цель обучения английскому языку в общеобразовательных школах - научить учащихся основам формирования и развития коммуникативных речевых навыков и культуры речи, практического владения иностранным языком.

Использование игрового метода для активизации познавательной активности студентов в процессе обучения английскому языку вызывает интерес к процессу обучения. В этом случае использование интерактивных методов обучения, Интернет-ресурсов дает хорошие результаты. Игровой метод - один из самых эффективных способов обучения английскому языку, поскольку он максимально приближен к реальной жизни. Использование игровой деятельности помогает решать задачи по формированию, развитию и совершенствованию навыков и привычек учащихся.

USE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

The main purpose of teaching English in secondary schools is to teach students the basics of the formation and development of communicative speech skills and speech culture, the practical mastery of a foreign language.

The use of the game method to intensify the cognitive activity of students in the process of teaching English arouses interest in the learning process. In this case, the use of interactive teaching methods, Internet resources gives good results. The game method is one of the most effective ways to teach English because it is as close as possible to real life. The use of play activities helps to solve problems in the formation, development and improvement of students' skills and habits.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Bəhrəm Cəfər oğlu Məmmədov¹
NƏSİMİ POEZİYASINDA ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

Azərbaycan dilçiliyində çoxmənalılığın səciyyəvi cəhəti belə göstərilir ki, çoxmənalılıq yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır. Şübhəsiz ki, ilkin mənaya bağlılıq çoxmənalılığın əsasında dayanır.

H.Ə.Həsənova görə, çoxmənalılığın yaranmasında əsas amillərdən biri də məcazlaşmadır.(1, s. 37).

“Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Bir məvhumun müxtəlif mənə çalarlılığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı-polisemik sözlər deyilir.”(2,s.16).

Nəsimi şeirlərində sözün çoxmənalılığı xüsusilə seçilir. Bu, ilk növbədə onunla bağlı idi ki, Nəsimi öz yaradıcılığında dövrünün canlı xalq dilindən istifadə edirdi. Təsədüfə deyil ki, canlı xalq dilində sözün çoxmənalı olması daha xarakterikdir. Burada S. Cəfərovun bir fikrini xatırlamaq yerinə düşür: “Sözlərin çoxmənalılığı görünür ki, türk dillərində hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən türkün sözü ifadəsi bunu isbat edir”(2,s.16). Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dili türk dillərindən biri kimi XIV əsrdə artıq sabitləşmiş, poeziya dili kimi işləndirdi o zaman müəllifin fikirləri yerinə düşür. Azərbaycan dilinin tarixi köklərini tədqiq edən professor Nizami Xudiyevin qeyd olunan dövrə aid elmi araşdırması bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində ümümtürk leksikanın (müxtəlif türk dilləri üçün müştərək olan sözlərin) mövqeyi yüksəkdir-bu tamamilə təbiidir, ona görə ki, artıq qeyd olunduğu üzrə, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili qədim türk ədəbi dilinin bilavasitə varislərindən biridir.”(3, s.187).

İ.Nəsimi, həqiqətən də, türkün sözünü deyirdi. Onun sözü xalqa ünvanlanmışdı, sözünün canı ayrı idi. Buna görə də onun qəzəllərində bəzən bir beyt daxilində çoxmənalılıq təşkil edən sözlərə rast gəlirik:

*Şol tamam ayın üzündən rəf oldu niqab,
Zülmətin dövrünü keçdi, zahir oldu afitab.* (4, s.22).

Nümunədən də görüldüyü kimi “üz” ayın üzü mənasında işlənilib, məcazi mənədadır, həmin qəzəlin digər beytində isə “üz” həqiqi mənədadır.

*Ey üzün həmrə güliindən lələnin camində mey,
Bey gözüün sevdalarından nərgizin gözündə xab.* (4, s.22).

Deməli, birinci beytin ilk misrasında məcazi mənəli “üz” ikinci beytin ikinci misrasında isə həqiqi mənədə işlənilibdir. Həmçinin son misradakı ilk işlənmiş “göz” sözü həqiqi, ardınca isə “nərgizin gözündə” məcazi mənədə işlədilmişdir.

*Eşqi-rüxun təriqidir dari-səlamətin yolu,
Mənzilə qaçan irür kim ki bu yolda tayinə* (4, s.37). Bu beytdə işlənmiş “dari-səlamət yolu” və “mənzilə gedilən yolun” çoxmənalılıq təşkil etməsi diqqəti cəlb edir.

“Nə faidə” qəzəlində isə fars mənşəli şəkər sözünün çoxmənalılığı ilə rastlaşırıq:

*Tutidürür bu şəkərin dadını, ləzzətini bilən,
Qarğa nədər bu gülşəni, zağə şəkər nə faidə.* (4, sh.40)

Şairin başqa bir qəzəlində isə ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş irişmək-çatmaq feilinin çoxmənalılığı ilə qarşılaşırıq:

*Hər bir səri-mu Mənsur olub söylər ənalhəqq,
Həqqa mey içənlər irişərlər bu xəyalə.* Bu beytdə “xəyalə irişmək” feili eyni qəzəlin digər beytində “külli-kəmalə irişmək” mənasında, başqa bir beytində isə “dövləti-didarinə irişmək” anlamında işlənmişdir.

*Oldu gözümündən iraq şol sənəmin surəti,
Yarəb, irişdir məni dövləti didarinə* (4, s.47).

“irishmək” feili təkcə qeyd olunan qəzəldə çoxmənalılığı ilə deyil, həm də məzmun baxımından diqqəti cəlb edir. Bu feil klassik poeziyamızda çox işlənir. C. Qəhrəmanov ir(mək), iriş(mək) feilini yetişmək, çatmaq anlamında təqdim edir.(5, s.114.)

Q.Kazımov da eyni fikirdədir.(6, səh.138).

Baş sözünün çoxmənalılığı. Müasir ədəbi dilimizdə baş ismi çoxmənalı sözlər qrupuna daxildir. Bədən üzvü hesab edilən baş sözü və bu sözə bağlı olan digər məcazi mənəli *işin başı, sahənin başı, dəstənin başı(başçısı) və yaxud baş həkim, baş direktor* kimi təyini söz birləşmələrində biz bu çoxmənalılığı görə bilərik. Nəsimi divanında da baş sözünün həm həqiqi, həm də məcazi mənasına rast gələ bilərik:

Ənbərin zülfü anın kimki dolaşdı boynuna

Başı top olsun anın gər özgə cövkan istəyə(4,s.49)

Şol rəqibin görə idim çah içində bir kərə

Gilliyəydim başına şol səd həzəran daş yənə(4, s.51).

Burada “başı top olsun”, “başına gillətmək” kimi ifadələrdə “baş” həqiqi anlamda, bədən üzvü kimi, aşağıdakı beytdə isə məcazi anlamda işlənmişdir.

Ol pəripeykər ki taci-səltənət başındadır,

Çini-Maçini müsüxxər eyləmək başındadır(4,s.122).

Ətək sözünün çoxmənalılığı. Ətək ismi müasir ədəbi dilimizdə aşağıdakı mənələrdə işlənir:

“1.Paltarın bədən aşağı tərəfi, 2. Dağın, təpənin aşağı tərəfi, 3. Umulan şey, kömək yardım, filankəsin ətəyindən tutmaq, yardım.” (7,s.100).

Nəsimi poetik dilində “ətək” sözü “eşqin ətəyi”, “yarın ətəyi”, “əğyarın ətəyi” kimi ifadələrdə məcazlaşır.

Yarın ətəyin qaçırdın əldən,

Düşdün bu cəzayə görə nədən sən(4,s.164).

*Məhbubi-əzəl,yarı-əbəd var ikən, ey yar,
Əğyar atəgin tutmavı əğyarə yapışma(4,s.57).*

Eşq atəgin tut, ey köniil, başını sal ayağına

Gör nə dersəm sana,eşit, eşqə yapışma sərsəri(4, s.91).

Sonuncu beytin “ətək”, “baş” və “ayaq” isimləri və “sal” feili çoxmənalı olması ilə diqqəti cəlb edir.

İp sözünün çoxmənalılığı. İp sözü müasir ədəbi dilimizdə uzun liflərdən hazırlanan və bağ kimi işlədilən məmulat mənasında işlədilir. Bununla yanaşı dilimizdə “fələyin ipi”, “dünyanın ipi” kimi məcazlar da işlənməkdədir. Nəsimi şeirlərində də “ip”in məcazi anlamına rast gələ bilərik.

Gal ey məhbubi-ruhani ki hərdəm boynuma gəmdən,

Fəraqün,həsərətün, şövgün ipini taxaram sənsüz(4,s.59).

Bu beytdə “fəraq ipi”, “həsərət ipi”, “şövg ipi” məcazları bağlılığın qüvvətlənməsini ifadə etməklə yanaşı ip sözünün məcaziliyini də təmin edir.

İncə sözünün çoxmənalılığı. İncə sifəti müasir ədəbi dilimizdə aşağıdakı mənələrdə işlədilir: 1.Zərif,nəfis; 2. Nazik (7.s.149).

Məcazi mənada isə bu sözün mehriban, mülayim, bəzən isə üstüörtülü mənaları ilə də qarşılaşırıq.

Nəsimi divanında incə sözüne həm həqiqi, həm də məcazi mənada rast gəlmək mümkündür.

Qılundan belin incə gördüm təmam

Vəli incədür,incədən bu xəbər. Bu beytdə “belin incəliyi” həqiqi anlamda, “xəbərin incəliyi” isə məcazi-xəbərin üstüörtülü olması, gizliliyi mənasındadır.

Maraqlıdır ki, Nəsimi qəzəllərində “incə dərd” ifadəsi var. Bu bizə Türkiyə türkcəsində “ince hastalık” ifadəsini xatırladır.

Anadolu türkləri “ince hastalık” dedikdə vərəm xəstəliyini nəzərdə tutur (8).

Beytin ümumi məzmunu da fikrimizi qüvvətləndirir. Görünür, Nəsimi “incə dərd” dedikdə məhz vərəm xəstəliyini nəzərdə tutmuş.

Şeytandır ol ki, surətinə qılmadı sücud,

*Düşdü bir incə dərdə ki, hərgiz dəvası yox (4, s.89).*Fikrimizcə, burada “incə” sözünün adı kimi işlənməsinə ad dəyişmə, xəstəliyin adının gizli tutulması, daha dəqiqi incə sözünün məcazi anlamda üstüörtülü mənası səbəb olmuşdur.

Uc sözünün çoxmənalılığı. “Bir şeyin kənarı” mənasında işənən uc sözü Nəsimi poeziyasında həm öz həqiqi mənasında, həm də “ucbat” sözünün kökü kimi səbəb mənasında işlənir.

Zülfün **ucu** qəsidədir kimsə irişməz **ucuna**

Fikri xəta, dili qəza, qılövü-qala düşməsin.(4,s.173)

Bu beytdə “uc” sözünün “kənar” mənası, digər beytdə isə “səbəb” mənası ilə qarşılaşırıq:

Sənün bir tərə **zülfün ucundan,**

İki aləm ana,yarım, bəhadur.(4,sh.94)

Od sözünün çoxmənalılığı. Zöhd ilə şeytan qəçan olur mələk,

Əsli **oddur**, oda vəsl olsa gərək.

Beytin mənasından belə başa düşülür ki, şeytan-iblis oddan yaranmışdır, mələk sayılmamalıdır. Burada od həqiqi anlamdadır.

Şöylə yanar cigərimdə,ey sənəm, **eşqin odu**,

Kim yanədir şöləsindən həm quri, həm yaşilər.(4, s.96)

Sonuncu beytdə isə “od” “eşqin odu” şəklində məcazlaşır.

Nəsimi dilini tədqiq etdikdə aydın olur ki, hazırda müasir ədəbi dilimizdə çoxmənalılığa malik olan isimlərin, sifətlərin, feillərin bir çoxu XIV yüzildə artıq ədəbi dil üçün sabitləşmiş, çoxmənalılıq kəsb etmişdir.

“Divan”da çoxmənalılıq bildiren sözləri nitq hissələri baxımından təsnif etdikdə isə görürük ki, Nəsimi şeirində ümumi isimlər çoxmənalılıq baxımından xüsusi isimlərdən üstün mövqeydədir. Bu, ümumi isimlərin hələ Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşdiyi dövrdə həmcins əşyaların, hadisələrin və mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Sifətlərin çoxmənalılığı onların ətraf ələmdə dərk edilən varlıqların əlamət, keyfiyyət və digər xüsusiyyət baxımından təyin etmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Feillərdə çoxmənalılıq onların hərəkətlə bağlılığından, kommunukativ münasibətdə olmasından doğur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. H.Ə.Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası,”Maarif”,Bakı, 1988.
2. S. Cəfərov Müasir Azərbaycan dili leksika, ikinci hissə,”Şərqi-Qərb” Bakı, 2007.
3. N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi,I cild, “Elm və təhsil”, Bakı 2012
4. Nəsimi Seçilmiş əsərləri” Tərtib edən Həmid Araslı, Bakı,”Qızıl şərq”1973
5. C.Qəhrəmanov Nəsimi divanının leksikası,”Elm”, Bakı, 1970
6. Q. Kazımov Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər,”Avropa” Bakı, 2018
7. A. Axundov Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, “Elm”, Bakı, 2005
8. İncə hastalık www.Vikisözlük.

Key words: ambiguous word, poetic language, word

Ключевые слова: многозначность слов, поэтический язык, слов

Polysemantic words in Nasimi's poetry Summary

The polysemantic words was especially distinguished in Nasimi's poetry. This was primarily connected to the fact, that Nasimi used the living folk language of his time in his creation. It is no coincidence that these words are more polysemantic in the living folk language. The presence of polysemantic words in living folk language allowed Nasimi inkling the main idea to the reader, at the same time protecting himself from persecution. All this could be achieved by acquainting with the Azerbaijani Turkic language, which already in XIX century, which reached the high level of the literary language, with a deep knowledge of the Turkish language. And exploring Nasimi's creation on the linguistic level testifies to this.

It was spoken about of polysemantic words in Nasimi's poetry in the article under the name "Polysemantic words in Nasimi's poetry" ., which simultaneously preserve their existence in the modern Azerbaijani literary language. Words such as "face", "eyes", "head", "lower part (mountains, clothes)", "rope", "end, tip", "fire", adjective "thin", the verb "reach", meaning "to reach " were explored .

Многозначные слова в стихах Насими

Резюме

Многозначность слов особенно выделялась в поэзии Насими. В первую очередь, это было связано с тем, что Насими использовал в своем творчестве живой национальный язык своего времени. Неслучайно в живом народном языке эти слова более многозначны. Наличие многозначных слов в живом народном языке позволило Насими донести до читателя главную мысль, в то же время обезопасив себя от преследований.

Всего этого можно было достичь путем знакомства с азербайджанским тюркским языком, который уже в XIX веке достиг высокого уровня литературного языка, при глубоком знании турецкого языка. И изучение творчества Насими на лингвистическом уровне свидетельствует об этом.

О многозначных словах говорилось в стихах Насими в статье под названием «Многозначные слова в поэзии Насими», одновременно сохраняющие свое существование в современном азербайджанском литературном языке. Такие слова, как «лицо», «глаза», «голова», «нижняя часть (горы, одежда)», «веревка», «конец, вершина», «огонь», прилагательное «тонкий», глагол «дотянуться», значение «достичь» были исследованы.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Tahirə Səfərova¹
BƏXTİYAR VAHABZADƏ SƏS VƏ DİL HAQQINDA

Artran söz qədərini sidq ilə qədrin artırur Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
(Məhəmməd Füzuli)

Dil hər bir millətin tarixində özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Dilsiz millət olmur. Milləti yaşadan, onu zənginləşdirən bir neçə dəyər vardır ki, onların içərisində dilin yerini verə biləcək ikinci xüsusət yoxdur. Ona görə dilin zənginliyi millətin tanınmasında müstəsna və müqəddəs vasitə kimi qəbul edilir. İnsanda bəşəri hissələrin yaranması və inkişafında da dilin gözəlliyinin məxsusi yeri vardır. Bu mənada Azərbaycan dilinin şirinliyini, türk dünyasında onu sevdiren faktor olaraq əhəmiyyət və yerini xüsusi ilə qeyd edərdim. Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalılarından olan Ağa Bakıxanov, M.F. Axundzadə, N.Nərimanov və b. Azərbaycan dilinə böyük əhəmiyyət və qiymət vermişlər.

M.Lermontov və Bestujev Marlinski Qafqazda səfərdə olduqları zaman Azərbaycan dilini öyrənmiş, ona böyük qiymət vermiş, bu dilin geniş yayıldığını qeyd etmişlər. Bestujev Marlinskinin fikrincə, fransız dili ilə bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, Azərbaycan dili vasitəsilə də Asiyanı gəzmək olar.

Rus ədəbləri də müəyyən məsələ ilə əlaqədar bu dildə danışıq onlara yüksək qiymət vermiş, onu zəngin bir ədəbi dil kimi mövqeyini yüksək dəyərləndirmişlər. Rus şairlərindən Abraham Plavnikin “Azərbaycan dili” şeirindən götürdüyümüz misalla bu fikrimizi təsdiq edə bilərik:

Azərbaycan dili aydın mənə,
Aydındır quşların cəh-cəhi kimi
Vətən demişəm mən bu vətənə
Ürəkdən sevmişəm vətən dilimi
(Tərcümə - Qabilindir.)

Azərbaycanın klassik sənətkarları- Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Vidadi, Q. Zakir, M.Ə.Sabir, C. Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı və b. bu dilə yüksək qiymət vermiş, bu dildə ölməz sənət nümunələri yaratmışlar.

Bu məqalədə qüdrətli sənətkarlardan birinin- Bəxtiyar Vahabzadənin “Dan yeri” “Dəniz-Sahil” kitablarındakı şeirləri, “Seçilmiş əsərlərində” vətənə, xalqa və ana dilinə olan sonsuz məhəbbəti səmimi qəlblə, saf və rəvan bir dillə tərənnüm edilir.

Görkəmli söz ustası Füzuliyə həsr etdiyi “Şəbi- hicran” poeməsindən seçilmiş parçalara nəzər yetirək:

“Vətənin öz dili, öz tarixi var.

Ölsün Vətəni tanımayanlar!

Qoy sənin şeirində dil açsın Vətən!

Biz ayrı düşsək də öz elimizdən

Qürbətdə ölməsin dilimiz bəri

Sənin bu ilahi, ilk məhəbbətin

Elinin dilində yazılsın gərək.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərini, şeirlərini oxuduqca, insanın gözünün önündə Azərbaycan xalqının milli ruhlu şairi canlanır.

Şair yuxarıdakı misralarda dilimizin tarixən qədimliyindən söhbət açır. Elimizdən, obamızdan nə qədər ayrı düşsək də, qürbətdə belə öz ana dilimizdə yazıb-yaratmağı böyük bir amal kimi qarşımıza qoyur.

Şirin sözlərini başa düşməyən

Öz elin olmazmı səndən gileyli?

Sən ərəb, sən əcəm oğlu deyilsən,

Sənin öz dilin var, öz Vətənin var.

Özgə yelkəninə seyrə çıxma sən.

Sənin öz dənizin, öz yelkənin var! (1)

...Ey Vətən gözəli, gəl öpüm sən

“Vətən dili” deyən dodaqlarımdan.

Haqq sözün qəlbimi titrədirdi mənim (1)

Şair oxucusuna belə bir sual verir: “Öz dilini başa düşməyən adamdan, öz xalqı, öz eli gileyli olmazmı? Şair belə məsləhət verir:

Sən nə ərəb, nə də əcəmsən, sən öz dilin, öz vətənin var. Öz dilini sev, sevdin. Şairin ideyası, niyyəti və məqsədi aktual, müasir, həyatı, bəşəri mütərəqqidir.

B.Vahabzadə poeziyasında cansıxıcı mühakimələri poetik orijinalıqla qarşılaşırıq. Yalnız ayrı-ayrı misralardan deyil, bütöv əsərdən zövq almaq olmuş olur. Şair sözdən böyük ustalıqla istifadə edir. Sözü silahla qarşılaşdırır.

Aşağıdakı misralara diqqət edək:

“... Mənsə könuülləri fəth edirəm xan!

Qılıncdır, nizədir silahın sən,

Mənim silahımsa sözdür hər zaman.

Qılınc bu gün varsa, sabah pas tutar.

Qılıncdan itidir, söz həmişə var.

Qılıncı, mizraqı sən danışırsan,

¹ ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

Mən nəşə doğuran sözlərlə ey xan” (1)

Şairin silahı sözdür! Şahın silahı qılınc!

Hansı qüvvətli, hansı üzün ömürlüdür?

Şair cavab verir:

“Qılınc bu gün varsa, sabah pas tutar,

Qılıncdan itidir, söz həmişə var.

Bənddən çıxan məna belədir:

“Dərd min il keçsə də saralan deyil,

Sənin söz güllənin, sənin söz bağın.

...Söz həmişə Ədalətin düşməni ilə vurulacaq!

Söz yerlərdə sürünməmiş,

Dodaqlarda çiçək açmış

Doğru sözün qabağında

Yalan sözün rəngi qaçmış.

Söz nəbzidir,

Haqq səsidir zəmanənin.

Aynasıdır zəmanənin.”

Şair ilk baxışda sadə, bəsit görünən adi bir şeyi yaradıcı sürətdə işləyərək, geniş məna daşıyan sənət əsəri səviyyəsinədək qaldıra bilir. Şairin yaradıcılığında yaşayan forma deyil, mənadır. Şairin poetik dili desək :

İstəmirəm səsdən doğan qafiyəni!

Düşündürür məna məni, hikmət məni.

Söz həmişə həqiqət naminə, qanun naminə.

Ədalət naminə ədalətin düşməni ilə vuruşacaq!

“Düz söz poladı kəsər”- atalar sözü şairin- “Doğru sözün qabağında yalan sözün rəngi qaçmış” misraları ilə bir növ səsleşir. Şair doğru sözün qüdrətindən söz açır. B.Vahabzadə ədəbi dilimizin inkişafına bədii vasitəsi ilə kömək edir. O həm nəzəri, həm də bədii əsərləri də, sənət və ədəbiyyata dair çıxışlarında ana dilinin saflığını qoruyub- saxlamaq, onu daha da zənginləşdirmək məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir.

Aşağıda verilən parçaya diqqət edək:

“Mən Vətən eşqilə ötən bir quşam.

Mən sözdən elə bir süfrə açıram

Ərəb ,əcəm də ordan pay umar.

Ancaq o süfrədə ağız ləzzətim,

Mənim öz dilimdir, öz lisanımdır.”

O, Füzulinin 400 il əvvəl söylədiyi sözləri öz qəlb sözləri ilə yeniləşdirmiş şəkildə oxuyucuya çatdırır. Şair həm nəzəri, həm də bədii əsərlərində xalqa, xalq yaradıcılığına, xalqın canlı danışığı tərzinə böyük qiymət verərək yazır.

“Dildə ən böyük qaynaq xalq yaradıcılığı, xalq düşüncə tərzidir. İnsan təbiətdən uzaqlaşdıqca saxtalaşdığı kimi, dil də xalqın obrazlı, canlı, ətirli təfəkkür tərzindən uzaqlaşdıqca cansızlaşır, quru quru kitab dilinə- ölü dilə çevrilir”²

Göründüyü kimi şair xalqdan uzaq olan dili “ölü dil” adlandırır.

Şeir xalq üçün yazılır, xalqın da malı olmalıdır. Şeiri sadə, təbii xalq dilində yazmaq daha məqsədəuyğundur. Şair çox doğru olaraq öz məqaləsində qeyd edir:

“Şeir elm deyil ki, yalnız o sahə ilə məşğul olanlar onu başa düşsün. Şeir yalnız mütəxəssislər üçün yazılır. Şeiri alim başa düşdüyü kimi çoban da başa düşməlidir.”¹ və yaxud, “Biz gərək uşaqla öz dilində, öz təfəkkür tərzindən danışmağı bacaraq.

Yalnız o zaman bizim sözüümüzün faydası ola bilər.”²

Bildiyimiz kimi söz məfhum arasındakı mühüm fərq ondan ibarətdir ki, məfhumlar bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, sözlər eyni deyildir və müxtəlif söz tərkibinə daxildir. B.Vahabzadənin bu münasibətlə yazdığı sözlərinə nəzər yetirək: “Sözlər ayrılıqda məfhumdur, adlardır, söz toplusu fikirdir, düşüncədir, mətləbdir.”(3) Şair bununla bərabər hər bir ixtisas sahibinin öz dili olmasından söhbət açaraq yazır: “Riyaziyyatçının dili rəqəm, kimyaçının dili düstür, rəssamın dili rəng, bəstəkarın dili səs, rəqqasın dili hərəkət, yazıçının dili sözdür.

Şairin isə hər bir sözünün arxasında bir məna, mətləb gizlənib, sözlər aydan arı, sudan da dupdurudur. Şair bu fikrini poetik dili ilə belə ifadə edir:

“Sözlər aydan arı sudan durudur.

Hər çilgün nidada can gizlənibdir.

Söz ürək qanıyla təmizlənibdir. (5)

Eyni predmetdə hər sənətkar öz dünyagörüşünə görə fərqli mənalar görə bilər. Sənətin böyüklüyü də məhz bundadır. Sənətkar təsvir etdiyi predmentin mahiyyətinə nə qədər çox nüfuz edirsə, həmin əsər bir o qədər qiymətli olur. O şair, o sənətkar xoşbəxtdir ki, öz xalqının danışdığı dili öz canı, öz qanı, öz qəlb ilə sevir.

Bəxtiyar Vahabzadə məhz belə şairlərdəndir. Şairin gözündə Azərbaycan dili qədər yüksəkdə duran başqa bir dil yoxdur. Bu dil sanki onun ürəyindən, qanından axıb. Onun üçün doğma dil ana qədər əzizdir. Şair özü Azərbaycan dilinə hörmət və ehtiram göstərməklə bərabər, başqalarına da onu sevməyi, bu dilə bağlanmağı tövsiyyə edir.

Heç təsadüfi deyildir ki, şair “Ana dili” şeirinə bu sözləri epigraf vermişdir: “Biz öz dilimizi və öz Vətənimizi sevirik.”

B. Vahabzadə öz doğma dilinə münasibətini özünün “Ana dili” şeirində çox aydın, bədii boyalarla əks etdirib. Şeirdəki misraları oxuyarkən düzü həyəcanlandıran bilmirsən. Şeirin hər misrası, hər kəlməsi insanda iftixar hissi oyadır, fərəhlənirsən, bu dildə danışdığın üçün öyünürsən, sevinirsən.

Şair deyir:

“... Bu dil tanıtmış bizə, bu dünyada hər şeyi
 Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi
 Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiztək
 Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək.”

Şeirin bu bəndini oxuyarkən hər şey bizə aydın olur. Dörd misralıq bu bənddə Azərbaycan dilinin böyüklüyü, gözəlliyi, onun müqəddəsliyi çox inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırılır. Şair həm öz yaşdılarına, həm də gənclərə üz tutaraq deyir ki, əcdadımızın bizə bəxş etdikləri bu qiymətli xəzinəni, mirası qoruyaraq, onu gələcək nəsillərə vermək lazımdır.

Şair də Vətəni, dilini sevir və sevərək onun təmizliyi, təbiiliyi uğrunda mübarizə aparır. Şair ana dilini əcdadımızın bizə qoyub getdiyi ən dəyərli, ən qiymətli miras adlandırır. Oxuyucularına isə dilimizi gözləritək qoruyub saxlamağı və gələcək nəsillərə hədiyyə verməyi məsləhət verir.

Bəzi şeirlərində o bir sənətkar kimi sövq-təbii ilə, yazıçı duyğusu ilə bu dildən sənətkarlıqla istifadə edə bildiyi kimi bu dildə məxsus olan mühüm qanunauyğunluqlara da dərinlən bələddir. Şairin feil haqqında və feillərə məxsus bir xüsusiyyəti ustalıqla ümumiləşdirdiyi aşağıdakı şeirində görmək olar:

İsim, sifət döyüşlərdə çox zaman karıxar...
 Feillərsə döyüşdə hər zaman qalib çıxar.
 Çox sevirəm igid kimi döyüşkən
 Kəlməni mən, Sözü mən.
 Feil olmaq istəyirəm düzü mən!...

Şair şeirində bir növ əsas nitq hissəsinin xarakteristikasını verir. Nitq hissələrinin xarakteristikasını verir. Nitq hissələrinin adlarını bir-bir sadalayır. Şair özü-özünə sual verir: “Hansı nitq hissəsi olmaq istərdim?” Şair isim, sifət olmaq istəmir! Nə səbəbə?

İsim, sifət döyüşlərdə çox zaman karıxaraq məğlub olur. Şair isə məğlub olmaq istəmir. Feillər isə döyüşlərdə həmişə qalib çıxır. Feillər dəyişkən deyil, sabitdir. Şair də öz əməlinə, öz işinə, düşüncəsinə sabit, mübariz olmaq istəyir. Şair qəhrəman kimi döyüşkən kəlməni, düz sözü çox sevir.

Bizə dil tarixindən məlumdur ki, iki hecalı şeirlərdən sabiti, ən davamlısı, xarici təsirlərə qarşı ən dəyanətli feildir. İsimlərin, sifətlərin, zərflərin və başqa nitq hissələrinin içərisində sayısız hesabsız alınma sözlərə rast gəlmək olar. Sadə feillər sırasında belə alınmalara təsadüf edilmir.

Şair feildəki belə dəyanəti, belə sabitliyi əsas götürür; ona ictimai məna verir və özünə də feil kimi dəyanətli və mübariz olmaq arzu edir.

Şair B. Vahabzadə öz yaradıcılığında Azərbaycan dilinin zənginliyindən, şirinliyindən bir Azərbaycanlı üçün bu dilin əziz və doğma olduğundan söhbət açmaqla yanaşı başqa dillərə də öz münasibətini bildirmiş və onlar haqqında danışmışdır. Onun “Latın dili” şeiri məhz bu qəbildəndir. Şeirdə söz ustası latın dilinin əzəli və onun qədim bir dil olması haqqında qürur hissi ilə danışır:

“Latın dili!
 Hər sözündə dünya boyda yük daşıyır,
 Latın dili!
 Millət ölüb, dil yaşayır.
 “Ana” deyən, “torpaq” deyən,
 “Vətən” deyən yox bu dildə
 Ancaq yenə yaşar bu dil.

B. Vahabzadə qeyd edir ki, xalq öz ömrünü başa vurduğu halda onun dili hələ də yaşamaqdadır. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, müasir təbabət elmi öz inkişafı üçün əldə etdiyi nailiyyətlərə görə latın dilinə çox borcludur.

Böyük Vüqarla:
 “Vətən yox! Millət yox! (5)
 Yaşar özü” - deyən şair bu dilin ölməzliyini, əbədiliyini bir daha göstərərək onu yüksəklərə qaldırır.

Z. Göyüşovun fikrinə nəzər salmaq: “Stressdən müdafiə mexanizmləri içərisində xoş söz müstəsna rol oynayır”² (*Stress emosional gərginlik vəziyyətidir.*)

Bildiyimiz kimi bizim gündəlik həyatımızda xoş sözün böyük əhəmiyyəti vardır. B. Vahabzadə öz poetik dili ilə sözün gücünü, qüdrətini, belə qiymətləndirir.

Sevinc bizi güldürürsə, qəm ağladır.
 Sözün özü nə ağlayır, nə də gülür.
 Amma bizi həm güldürür, həm ağladır. (5)

“Sözlə həm diriltmək olar, həm də öldürmək” və yaxud “Söz həm yaradıcı, həm də dağıdıcı qüvvədir.” aforizmləri ilə şairin yuxarıdakı poetik fikri bir-biri ilə səsleşir. Şair “Dildə təbiilik və gözəllik” məqaləsində sözləri, cümlələri “nəqliyyat vasitəsinə bənzədirək yazır: “Sözlər və onların toplusu olan cümlələri bir ağıldan obiri ağıla, bir ürəkdən o biri ürəyə fikir yükü daşıyan

nəqliyyat vasitəsinə bənzətmək olar. Nəqliyyat yükə xidmət etdiyi kimi sözlər də fikrə xidmət edir. Fikrə görə söz tapılır. Sözə görə fikir yox.”

Türkiyədə nəşr olunan “Varlıq” jurnalının 1972-cı il avqust nəşrində İsmət Zəki Eyyuboğlu adlı birisinin “Ölü ədəbiyyat” adlı məqaləsini şair tənqid edərək yazır: “Eyyuboğlunun dili də fikirləri kimi süni və dolaşıqdır. Buna baxmayaraq, o özü iddia edir ki, “Dili toplunun dilindən olmalı aydın.”...

Bu nə cümlədir? Türk dili xalqlarının heç birinin dilində belə cümlə quruluşu yoxdur. Eyyuboğlu yuxarıdakı cümləsi ilə demək istəyir ki, yazıçıların dili xalqın dili ilə eyni olmalıdır. Düz fikirdir. Ancaq görək bu fikri ifadə etmək üçün qurulan cümlə türk cümləsidirmi? Canlı türk dili xalqın dilində mübtədə axıra düşür? və.s

Şairin “Yel qayadan nə aparar?” məqaləsində müasir dövr üçün aktual olan bir məsələyə toxunmuşdur. Cümləni düzgün qurmaq, fikrini düzgün, aydın ifadə etmək məsələsi ortalığa atılıb. Xeyirxah duyğulara, təmiz hisslərə xidmət edən sənət, sənətkar əbədidir, ölməzdir.

B.Vahabzadə yazır:”Kökləri xalqın ürəyinə bağlanan sənət, xalqın xalqın qəlbinə asanlıqla yol tapar.

“Ana dili” adlı geirdən nümunə:

“Dil açanda ilk dəfə “Ana” söyləyirik biz.

“Ana dili” adlanır, bizim ilk dərsliyimiz.

İlk mahnını, laylası anamız öz südüylə İçirir ruhumuza bu dildən gilə-gilə.”

Şair qeyd edir ki, “Ana laylası” həyata göz açan hər bir insan üçün o vaxt şirin olur ki, aydın dildə səslənsin. Bir sözlə, Azərbaycan dili haqqında şairin yazdığı şeirlərinə nəzər salarkən belə bir qənaətə gəlirsən ki B. Vahabzadə öz dilinə yaxın olan, öz dilinə ürəkdən bağlı olan bir şair, bir sənətkardır. Onu geniş oxucu kütləsinə, şeir, ədəbiyyat həvəskarlarına sevdiren keyfiyyətlərindən biri də məhz budur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1.B. Vahabzadə “Səbi-hicran” Bakı 1962.

2.B. Vahabzadə “Seçilmiş əsərləri” Bakı 1974.

3.B. Vahabzadə “Sənətkar və zaman” Bakı. 1976

4.B. Vahabzadə “Dan yeri” Bakı. 1973

5.B. Vahabzadə “Seçilmiş əsərləri “II cild Bakı. 1975

6.Z. Göyüşov “Əsr, şəxsiyyət və stress”, “Azərbaycan” jurnalı 1977

7.B. Vahabzadə “Səməd Vurgun” Bakı 1968.

8. A. Əfəndiyev “Azərbaycan” 1976. N -10

9.Z. Budaqova “Üslubiyyat və üslub”. “Elm və həyat” 1976.

10.B. Vahabzadə “Xalqın oğlu dünya oğludur.” “Azərbaycan “ jurnalı Nömrə-9, 1976.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, poetik yaradıcılıq, dilə sevgi, vətənə sevgi, ana dili, ədəbiyyət nəğməsi

Ключевые слова: Бахтияр Вахабзаде, поэтическое творчество, любовь к языку, любовь к Родине, родной язык, песня

вечности.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, poetic creativity, love for the language, love for the Motherland, native language, song of

eternity.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın sevilən milli ruhlu şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına nəzər yetirilir. Qeyd edilir ki, B.Vahabzadə öz dilinə yaxın olan, öz dilinə ürəkdən bağlı olan bir şair, bir sənətkardır Məqalədə Azərbaycan dili haqqında şairin yazdığı şeirlərdən misallar gətirilir. Şairə görə dilin zənginliyi millətin tanınmasında müstəsna və müqəddəs vasitə kimi qəbul edilir. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərini, şeirlərini oxuduqca, insanın gözünün önündə Azərbaycan xalqının milli ruhlu şairi canlanır.

Резюме

В статье рассматривается творчество любимого народного поэта Азербайджана Бахтияра Вахабзаде. Отмечается, что Б. Вахабзаде - поэт, художник, близкий к своему языку, искренне привязанный к своему языку, в статье приводятся примеры из стихотворений, написанных поэтом об азербайджанском языке. По словам поэта, богатство языка считается исключительным и священным инструментом признания нации. Когда вы читаете произведения и стихи Бахтияра Вахабзаде, на ваших глазах оживает национальный поэт азербайджанского народа.

Summary

The article considers the work of the beloved folk poet of Azerbaijan Bakhtiyar Vahabzade. It is noted that B. Vahabzade is a poet, an artist, close to his own language, sincerely attached to his own language, the article includes examples from poems written by a poet about the Azerbaijani language. According to the poet, the richness of the language is considered an exclusive and sacred instrument of national recognition. When you read the works and poems of Bakhtiar Vahabzade, the national poet of the Azerbaijani people lives in your eyes.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TƏLİM STRATEGİYALARI

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə 2012-ci il 29 dekabr tarixində təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu və daha yüksək məqsədlər, vəzifələr müəyyənləşdirildiyi qeyd olunur. Bu proqram xarakterli sənəddə şagirdlərin idrak fəallığını, ümumi inkişafını ləngidən mövcud “yaddaş məktəbi”ndən “təfəkkür və düşüncə məktəbi”nə keçidin təmin olunması məqsədi ilə sistemli tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur. (3)

Hazırda təhsilə dair yeni dövlət standartları qəbul edilmiş, ən səmərəli, qabaqlayıcı məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilmiş, habelə I-XI siniflər üzrə ümumi təlim nəticələri və məzmun xətləri üzrə nəticələr müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işimizin istiqamətinə uyğun olaraq Azərbaycan dili təliminin yeni məzmununa aşağıdakılar daxildir: ümumi təlim nəticələri, məzmun xətləri, məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri, fəaliyyət xətləri, məzmun standartları (məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlarını). Bütün bunlar təhsil sisteminin inkişafında və müəllim-şagird əlaqələrinin düzgün istiqamət almasında mühüm rol oynayır. Əgər Milli kurikulumda təhsil səviyyələri və fənlər üzrə ümumi təlim nəticələri verilmişsə, fənn kurikulumunda siniflər üzrə ümumi təlim nəticələri verilmişdir.

Təlim strategiyaları - müəllimin təlim zamanı istifadə etdiyi formaları, metodları və üsulları tamamlayır. İndiyədək Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında bu anlayışdan istifadə olunmamışdır [1]. Lakin təhsil islahatı dövründə fənn kurikulumlarının təqdim olunmasında təlim strategiyaları konsepsiyasından istifadə olunmağa başlandı. Strategiya - qabaqcadan müəyyən edilmiş nəticələrə çatmaq üçün gözlənilən məqsədlər hasarı, subyektin məqsədə çatması üçün fikirləşilmiş planlı hərəkət modelidir. Strategiya az əmək, vaxt və resurs tükətməklə nəticəyə necə çatmağın yollarını izah edir [5].

Strategiyanın məzmununa hərəkət istiqamətinə nizamlı olaraq məntiqi qərarlar külliyatı daxildir. Təlim strategiyaları təlim prosesinin hazırlanmasına verilən tələbləri, istifadə edilən forma, üsul və vasitələri əhatə edir. Yeni kurikulumlarda təlim strategiyaları məfhumumun işlənilməsi və pedaqoji prosesin təşkilində ondan daha sərfəli şəkildə istifadə olunması, birinci növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan birincisi kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir [2].

Strategiyanı aşağıdakı məsələlər əhatə edir: pedaqoji fəaliyyətin təşkili prinsipləri, fənnə dair təlimin planlaşdırılması, təlimin təşkili üçün lazım olan forma və üsullar.

Azərbaycan dili tədrisində yeni normalara uyğun pedaqoji fəaliyyətin icrası üçün aşağıdakı prinsiplərdən istifadə məqsədə müvafiq olaraq qəbul edilir [3].

pedaqoji prosesin tamlığı - Azərbaycan dili fənninin təlimi zamanı pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir;

- təlimdə bərabər imkanların yaradılması – Azərbaycan dilinin hamı tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsədilməsi üçün bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir;
- şagirdyönümlülük - şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır. Bütün tədris və təlim işi şagirdlərin ana dilinə olan maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir;
- inkişafyönümlülük - şagirdlərin idrak fəallığı izlənilir, nailiyyətləri təhlil edilir, Azərbaycan dilində ədəbi dil normalarına əməl etməklə danışıq bacarığı və vərdislərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir;
- fəaliyyətin stimullaşdırılması - pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, şagirdlərin ana dilini yüksək səviyyədə mənimsəməsi və təlimə marağın artırılması üçün onların fəaliyyətindəki bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarilə şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təmin olunur;
- dəstəkləyici mühitin yaradılması – pedaqoji prosesin münasib maddi-texniki baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi Azərbaycan dili təlimində keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır.

Ayrı-ayrı fənlərin təlimində bu prinsiplərlə yanaşı, xüsusi metodik prinsiplərin də müəyyən olunması didaktik cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilir.

Bu tələbləri nəzərə alaraq tədris prosesində şagirdləri aktivləşdirən, onların intellektual inkişafına şərait yaradan təlim metodlarından istifadə olunması tövsiyə olunur.

Məqalədə təlim strategiyaları belə əsaslandırılır: təlim prosesi və onun hazırlanma prinsipləri, təlimin düzəldilməsində formalaşan üsullar, təlimin planlaşdırılması [4]

Mövzumuz da təlim strategiyasına daxil olan müasir təlimin prinsipləri və Azərbaycan dili təliminin təşkilinə verilən əsas tələblər haqqındadır.

“Strategiya” yunan mənşəli sözdür “sərkərdənin incəsənəti” deməkdir. Təhsildə təlim strategiyası qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün öyrətmə metod və usullarından istifadə etmək deməkdir. Təlim strategiyaları dəqiq nəticə əldə etmək üçün qurulan təlim modelidir. Təlim strategiyasının başlıca məqsədi-təlim verməkdir. Burada əsas məqsəd təlimin nəticəsidir. Bu vaxta qədər Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında həmin anlayışdan istifadə edilmirdi. Lakin son vaxtlar təhsil islahatının həyata keçirildiyi bir dövrdə fənn kurikulumları hazırlanarkən təlim strategiyası anlayışına müraciət edilməyə başlanılmışdır.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Təlim strategiyaları aşağıdakı əsaslar üzrə qurulur: fəal və özünüidarə edən təhsil; şagirdlərin bilik və bacarıqlarına əsaslanma; refleksiya istiqamətlik; şagirdin idrakının, sosial kompetentliyinin inkişafı; təlim prosesində interaktivlik və kooperativlik (həmrəylik);

Bu əsaslar sürətlə inkişaf edən cəmiyyətin məktəb qarşısına qoyduğu məqsədləri güdür. Təhsil prosesində təlim strategiyası ilə yanaşı, pedaqoji texnologiyalar da tətbiq edilir. Təlim strategiyasının təlim texnologiyası ilə ümumi oxşarlıqları və fərqləri var. Oxşarlıq ondan ibarətdir ki, həm təlim strategiyası, həm də təlim texnologiyası şagirdi inkişafa yönəltməyə, bilik və bacarıq əldə etməyə, qoyulan məqsədə çatmağa köməklik edir. Fərqlər isə bunlardan ibarətdir:

— təlim strategiyası “təlimin bu və başqa məqsədlərinə çatmaq üçün biz nə edirik?” sualını cavablandırır;

— təlim texnologiyası isə “təlim məqsədlərinə effektiv çatmaq üçün biz nə etməliyik?” sualına cavab verir.

Pedaqoji prosesin təşkilində təlim strategiyasından səmərəli şəkildə istifadə olunması əsas pedaqoji anlayışlardan biri kimi təhsilin müasir tələblər baxımından izahını tələb edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi kimi deyə bilərik ki, ondan orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ümumtəhsil məktəblərində aparılan Kurikulum islahatı bütün fənlərin, o cümlədən Azərbaycan dili fənninin məzmunca yeniləşməsinə tələb etdi. Təhsilin hər bir səviyyəsində (İbtidai, orta, tam orta) gözlənilən təlim nəticələri kurikulumda öz əksini tapdı. Siniflər üzrə standartlaşdırılmış bacarıqların verilməsi fənnin məzmununu müəyyənləşdirməyə və təlim prosesini şagirdlərin dil və nitq fəaliyyətinə müvafiq qurmağa imkan verdi. Ənənəvi məzmunundan fərqli olaraq yeni modeldə işlənmiş bu məzmun şagird nitqinin fəaliyyət növlərinə uyğun inkişafına və praktik mahiyyət daşıyan zəruri dil fakt və hadisələrinin mənimsənilməsinə yönəldilib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) //Kurikulum, 2008, № 3.
2. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı. (2007-2010 -cu illər) Bakı şəhəri, 12 aprel 2007-ci il. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 13 aprel 2007-ci il
3. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı.
4. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://edu.gov.az> 5 sentyabr 2009-cu il.
5. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 <http://www.president.az/articles/9779> 24 oktyabr 2013-cü il.
6. Əhmədov A., Abbasov Ə. Məktəbəqədər təhsilin konseptual problemləri. //Kurikulum, 2011, № 2, səh.8-15.
7. Rüstəmov F. Ümumi təhsilin milli kurikulumu və onun hazırlanması prinsipləri. Kurikulum jurnalı, 2008, №1, səh.37-43
8. Süleymanova A. Fənn kurikulumlarının məzmun standartları. Kurikulum jurnalı, 2008, №1, səh.48-57.
9. Veysova Z.A. Fəal /interaktiv təlim texnologiyası, psixoloji mexanizmləri və quruluşu. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri (metodik tövsiyə), Bakı, “Kövsər”, 2008, s.153-165.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, təlim prosesi, təlim strategiyası

Ключевые слова: Азербайджанский язык, учебный процесс, стратегия обучения

Key words: Azerbaijani language, educational process, teaching strategy

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili təlimində istifadə olunan təlim strategiyaları təqdim olunan əsas, spesifik materiallarla, təqdimatla verilən habelə spesifik və vacib elementləri müzakirə olunur, Azərbaycan dilində təlim strategiyaları təhlil edilmiş və ideya-tematik əsasları təklif edilmişdir. Eyni zamanda, gələcəkdə dilçilərə, müəlliflərə də tövsiyələr verilir.

Резюме

Стратегии обучения, используемые при обучении азербайджанскому языку

В статье рассматриваются основные, конкретные материалы, презентации, а также конкретные и важные элементы стратегий обучения, используемых при обучении азербайджанскому языку, анализируются стратегии обучения на азербайджанском языке и предлагаются идейно-тематические основы. При этом даются рекомендации лингвистам и авторам в будущем.

Learning strategies used in teaching the Azerbaijani language

Summary

The article discusses the main, specific materials, presentation, as well as specific and important elements of the training strategies used in the teaching of the Azerbaijani language, analyzes the training strategies in the Azerbaijani language and offers idea-thematic bases. At the same time, recommendations are given to linguists and authors in the future.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

DİNLƏYİB – ANLAMA TƏLİMİ ÜZRƏ İŞİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Dinləyib-anlama nitq fəaliyyətinin əsas növlərindən biridir. Əvvəlcə, dinləyib-anlamanın nə olduğunu izah edək. Dinləmə natiqdən şifahi və şifahi olmayan mesajları qəbul etmə, anlama, şərh etmə, onlara cavab vermə qabiliyyəti və effektiv ünsiyyətin açarıdır. Dinləmə mədəniyyəti XXI əsrin ən vacib və zəruri bacarıqlarından sayılır.

Normal dinləmənin nəticəsi olan anlama işi idrak prosesinin vacib nöqtəsidir. Həm dinləmə, həm də anlama prosesini keyfiyyətli, səmərəli səviyyədə başa vurmaq üçün kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmaq və ya kifayət qədər sözün məna qatını bilmək lazımdır. “Güclü qavrayışa malik olan oxucular oxuduqları haqqında nəticə çıxara bilər, hansı faktın vacib olduğunu və nə baş verdiyini asanlıqla müəyyənləşdirə bilərlər”

Müasir təhsil sistemi kurikulum əsaslıdır və orada hər bir fənn üçün məzmun xətləri, məzmun standartları müəyyən edilmişdir. Orta məktəbdə tədris olunan Azərbaycan dili fənni üzrə 4 məzmun xəttindən birincisi məhz dinləyib-anlama və danışmadır. Müasir Azərbaycan dili təlimində gözlənilən nəticələrin səmərəli alınması da ilk məzmun xətti-dinləyib-anlama və danışma standartlarının düzgün reallaşdırılmasından çox asılıdır. Bu cəhət dinləyib-anlamanın təlim sistemində son dərəcə mühüm yer tutduğunu sübut edir.

Orta məktəbdə dinləyib-anlama mətnlərdə öz əksini tapır. Həmçinin, mətnin audio ilə dinlənməsi də vardır. Anlama idrak prosesidir, onun üçün dinləmə materialı da linqvistik, psixoloji, təlimi tələblərə cavab verməlidir. Linqvistik dedikdə onun dil qaydalarını özündə əks etdirməsi nəzərdə tutulur. Psixoloji dedikdə isə onun yaş, anlaq səviyyəsi nəzərdə tutulur. “Şagirdlərin dinləmə bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün biz onların performansı haqqında məlumat toplamalı, ehtiyac duyulan xüsusi səhələri hədəf almalı və sonra fərdiləşdirilmiş təlimat və məqsədyönlü təcrübə təmin etməliyik”

Audio mətn dinləndikdən sonra mətnə ifadə olunan faktlar, təfərrüatlar, məlumatlarla bağlı şagirdə suallar yaranırsa, deməli, həmin mətn şagird tərəfindən anlaşılıb. ”Audio hekayə kontekstində istifadə olunan sözlərin mənaları ilə bağlı suallar yaranırsa, dinlədikləri mətndən nəticə çıxara bilirlərsə, hərfi mənadan kənara çıxaraq deyilənləri şərh edə bilirlərsə, əsas ideyanı müəyyənləşdirirlərsə, mətnin məqsədini izah edə bilirlərsə, düzgün təhlil edə bilirlərsə, deməli, dinləyib-anlama prosesi uğurla həyata keçirilmişdir”.

Orta məktəb dərslərində dinləyib-anlama və danışmanın necə reallaşdırılmasına nəzər salmaq. Əsas standartlar fənn üzrə müəyyən olunan təlim nəticələrini məzmun xətləri üzrə ümumi şəkildə ifadə edir. Dinlənilən fikri nümayiş etdirmək (1.1) dinləmənin, şifahi nitq bacarıqlarını nümayiş etdirmək (1.2) danışmanın əsas standartlarıdır. (2, s 152)

7-ci sinif “Azərbaycan dili” üçün dərs vəsaitində “Səhv düşəndə yerimiz” şeiri mövzusu tədris olunarkən burada reallaşdırılmalı olduğumuz dinləmə bacarıqları aşağıdakı şəkildədir:

(St. 1.1.1) “Şagirdlərin nəzmlə yazılmış bədii nümunələr üzərində iş bacarığı əvvəlki siniflərdə formalaşmışdır. Onu daha da inkişaf etdirmək üçün kompleks iş aparmaq lazım gəlir. Bura oxu texnikası, məzmunun, ideyanın mənimsənilməsi və fikrin ifadə formaları – bədii ifadə vasitələri daxildir. Çalışmaq lazımdır ki, müəllifin çatdırmaq istədiyi fikir bütün detalları ilə açıqlansın. Şeirin məzmununa uyğun səs tonu seçmək də vacibdir. Buna görə də əvvəlcə şeirin peşəkar aktyor tərəfindən deklamasiyasını dinləmək məqsədəuyğundur. Şeir səsləndirilməzdən əvvəl şagirdlərə tapşırırlar ki, şeiri dinləyərkən məzmunla yanaşı, aktyorun səs tonuna, səsləndirmə zamanı edilən fasilələrə diqqət yetirsinlər. Şagirdlər deklamasiyanı dinlədikdən sonra şeirin onlarda yaratdığı ovqatı, təəssüratı bölüşür, bunların nəyin hesabına yarandığını izah edirlər”. (1, s 32)

Şagirdlərdə dinləyib-anlamayı təmin etmək üçün fəal interaktiv təlimin metodlarından istifadə edə bilərik. Buraya Müzakirə, Akvarium, Debat, Konfrans və s daxildir.

Müzakirə: Müzakirə seçilmiş mövzu və ya məsələ ətrafında ideyaların, məlumatların, təəssüratların, tənqidin və təkliflərin qarşılıqlı və struktur mübadiləsidir”. (3, s 80). Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır. Müzakirə debat üçün hazırlıq mərhələsi kimi aparıla və ya debatla müşayiət oluna bilər. Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırır, şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir.

Müzakirə prosesini inkişaf etdirən suallar vermək və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləyir. Bu zaman cavabı “bəli” və ya “xeyr” olan qapalı suallar vermək məqsədəuyğun hesab edilmir.

Müzakirədən əvvəl şagirdlərə müzakirə qaydaları xatırladılır. Müzakirə üçün ziddiyyətli yanaşmalara imkan verən mövzu, problem müəyyənləşdirilir. Problem aktual, şagirdlərin həll etməsinə imkan verən səviyyədə olmalıdır. Şagirdlər problem üzrə tədqiqat aparır, mənbələrlə işləyir, öz mövqelərini dəqiqləşdirir, mülahizələrini əsaslandırmaq üçün dəlillər, faktlar seçir, fikirlərini müzakirə üçün təqdim edirlər.

Müzakirədə mövzuya aid: Nə baş verdi? Nə üçün baş verdi? Bu başqa cür ola bilərdimi və necə? Siz bu vəziyyətdə nə edərdiniz? Sizin fikrinizcə, həmin qəhrəman nə hiss etdi? Sizcə, kim haqlıdır? Nə üçün? kimi suallardan istifadə olunur. “Qrup şəklində müzakirə zamanı iştirakçılar bir-birini dinləməyi (aktiv dinləmə), ardıcılıqla danışmağı, başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı, rəqləməntə riayət etməyi öyrənirlər”. (3, s 80)

Akvarium. Müzakirənin bir forması kimi “akvarium”un tətbiqində diqqət yetirilməli olan ən mühüm cəhət mübahisə edən tərəflərin vahid fikrə gəlməsinin vacib olmasıdır. Onun tətbiqində başlıca məqsəd problemin müzakirəsində səmərəliliyə nail olmaq və düzgün diskussiya aparmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. “Akvarium”un tətbiqində iki variant müşahidə olunur.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Diskussiyanın aparılması qaydaları müəyyənləşdirilir. Sonra sinif iki qrupa ayrılır, onlardan birinin oturduğu dairənin önündə - “xarici dairədə” ikinci qrup əyləşir. Qruplardan birincisi - “daxili dairədə” oturanlar müəyyənləşdirilmiş mövzu üzrə diskussiya aparır, “xarici dairədə” oturanlar isə diskussiyanın qaydalar üzrə keçib-keçmədiyini müşahidə edir. Müəyyənləşdirilmiş vaxt başa çatdıqda “xarici dairədə” əyləşənlər diskussiyanın gedişini qiymətləndirirlər. Ardınca qruplar yerlərini dəyişirlər, diskussiya əvvəlki qayda ilə davam edir.

Debat: Debat zamanı müzakirə aparən tərəflər bir-birini deyil, üçüncü tərəfi (dinləyiciləri) inandırmağa, onlara təsir göstərməyə çalışır. Debatda çıxış edən hər iki tərəfin qarşısında duran başlıca vəzifə öz mövqeyini əsaslandırmaq, haqlı olduğunu sübut etməkdir. Bunun üçün, ilk növbədə, inandırıcı dəlillər tapılması, əks tərəfin irəli sürdüyü dəlillərə tənqidi yanaşılması, onların əsaslandırılmış şəkildə təkzib edilməsi zəruridir. Bu zaman üçüncü tərəf - dinləyicilər onları daha çox inandıran tərəfin mövqeyini qəbul edir, öz seçimlərində onlara üstünlük verir və bunun səbəbini açıqlayırlar. Debat üçün seçilən mövzu aktual, maraqlı olmalı, çıxış edənlər fakt və sübutlarla danışmalı, müxtəlif səciyyəli suallardan istifadə etməli, dinləyiciləri inandırmağı bacarmalıdırlar.

Konfrans. “Müəyyən mövzuya, problemə həsr olunmuş yığıncaq, tədbir” mənasında işlənir. Konfrans zamanı sinifdə şagirdlər iki qrupa bölünürlər və hər qrupa mövzu üzrə 1 məruzə hazırlamaq tapşırılır. Qruplara daxil olan şagirdlər məruzəni bir yerdə hazırlayırlar və qrupdan məruzəçi seçirlər. Konfransı idarə etmək üçün sinifdən bir və ya iki aparıcı (moderator) seçilir. Aparıcılar əvvəlcədən hər iki məruzənin mətni ilə tanış olur, müzakirə zamanı ortaya suallar qoyur, iştirakçılara söz verir və onların çıxışlarını ümumiləşdirirlər.

Dinləyib-anlama üzrə işin istiqamətlərində bu prosesin məzmun xətti üzrə reallaşdırılmasındakı məqamlara, dinləmə bacarığı ilə bağlı standartlara və onların reallaşdırılmasına, bu prosesin uğurlu həyata keçməsi üçün dəstəkləyici mühitin yaradılmasına diqqət etmək lazımdır.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili metodik vəsait 7 sinif Bakı 2018, 179 s
2. H.B. Bəliyev, A.H. Bəliyev “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” Elm və təhsil, Bakı 2019, 380 s
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait, Bakı, UNİSEF, 156 s

İnternet resursları:

1. Listenwise Blog 8 key Listening Comprehension Skills Məqaləsi

Açar sözlər: dinləmə qabiliyyəti, anlama qabiliyyəti, təlim prosesi, təlimi əməkdaşlıq, yaş səviyyəsi.

Ключевые слова: умение слушать, понимание, процесс обучения, совместное обучение, возрастной уровень.

Key words: listening ability, comprehension ability, learning process, training collaboration, age level.

Summary

The article approaches the process of listening comprehension as one of the main types of speech activity and examines the psychological and linguistic aspects of listening comprehension, which is one of the important skills of the XXI century. The situation with the implementation of content standards related to listening comprehension is analyzed in the works on separate texts. The directions of methodical work on listening comprehension are explained on the basis of concrete examples.

Резюме

В статье рассматривается процесс аудирования как один из основных видов речевой деятельности и исследуются психологические и лингвистические аспекты аудирования, которое является одним из важных навыков XXI века. В работе над отдельными текстами анализируется ситуация с внедрением стандартов содержания, связанных с восприятием речи на слух. На конкретных примерах разъясняются направления методической работы по аудированию.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏNİN TƏDRİSİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI

Mürəkkəb cümlələrin, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlələrin qrammatik təbiətinə məhz semantik-qrammatik mövqedən yanaşılması onun quruluş tiplərinin daha düzgün müəyyənəndirilməsini şərtləndirir (1). Buna görə də nitqin kamilliyi, zənginliyi dedikdə natiqin böyük həcmdə aktiv söz ehtiyatına malik olması, eləcə də, morfoloji formalar və sintaktik konstruksiyalardan yerində yararlanması başa düşülür (2,3).

Professor Adil Babayevə görə fonosintaksisin əsas problemlərindən biri də mürəkkəb cümlələr arasındakı informasiyanın qurulmasından ibarətdir.

Məlumdur ki, pauzanın böyüklüyündən, intonasiyadan asılı olaraq mürəkkəb cümlə tabeli və tabelsiz ola bilər. Pauza kiçik olduqda isə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə üstünlük təşkil edir. Komponentlərinin istər sintaktik-qrammatik, istərsə də məntiqi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinə görə mürəkkəb cümlələri iki qrupa bölmək olar (4):

1. Tabelsiz mürəkkəb cümlələr
2. Tabeli mürəkkəb cümlələr

Bərabər hüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən yaranan mürəkkəb cümlələrlə tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında, əsasən, aşağıdakı mənə əlaqələri olur:

1. Zaman əlaqəsi
2. Ardıcılıq əlaqəsi
3. Səbəb-nəticə əlaqəsi
4. Aydınlaşdırma əlaqəsi
5. Qarşılaşdırma əlaqəsi
6. Bölüşdürmə əlaqəsi

Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də türk dilli xalqların dilçilərinin bu gün mühüm əhəmiyyət verdikləri bir məsələ də dilçilikdə mürəkkəb cümlədir: "Sintaksislə məşğul olan alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, tabeli mürəkkəb konstruksiyanın hissələri mənə və intonasiya bitkinliyinə görə müstəqil işlənən cümlələrdən təbii olaraq fərqlənsə də, cümləyə xas əsas əlamətləri mühafizə edib saxlayır" (5).

Azərbaycan dilinin zəngin ifadəlilik imkanlarını özündə əks etdirən, geniş, əhatəli məzmunu və quruluş xüsusiyyətlərinə malik mürəkkəb cümlələr bədii fikrin estetik tələblərə müvafiq ifadəsini şərtləndirən amillərdəndir (6).

Tabletsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə semantik(mənə əlaqələri), qrammatik (bağlayıcılar, işarə əvəzlilikləri, mənsubiyyət şkilçiləri və s.) və fonetik (vahid intonasiya və s.) vasitələrlə əlaqələnir.

•Zaman əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlə. Bu tip cümlələr böyük natiqin məişət üslublu söhbətləri üçün daha xarakterikdir: "Ailə öz övladını əsgərliyə göndərəndə məclis qururdu, onu təntənə ilə yola salırdı, ona xeyir-dua, sədaqətlə xidmət etmək nəsihəti verirdi" (7. VIII c.s.390).

•Zaman əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlələr.

Zaman əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində eyni zamanda baş verən hadisələr sadalanır.

Tabletsiz mürəkkəb cümlələrin bir qismində onu əmələ gətirən sadə cümlələr yalnız intonasiya ilə bir-birinə bağlanır. Burada ardıcılıq mənə növündən istifadə olunmuşdur.

Mürəkkəb cümlənin inkişafı mərhələlərində tabeli mürəkkəb cümlələr tabelsiz mürəkkəb cümlələrə nisbətən kəmiyyətcə çoxluq təşkil etmişdir. Çünki təfəkkürün inkişaf prosesi tabelsiz mürəkkəb cümlələrin semantikasında səciyyələnən cəhətlə: nəyin isə təsdiqi və ya inkarı, qarşılaşdırılması, müqayisəsi, nəticəsi ilə kifayətlənə bilməzdi; bu zaman həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranması zərurətə çevrilir ki, burada məsələnin şərti, səbəb-nəticə əlaqəsi, zamanı, məkanı göstərilərək bu irəli sürülən səciyyə ilə əlaqədar ümumiləşmiş fikir söyləməyə də imkan yaranır.(8)

M. Hüseynzadə feil formalarından bəhs edərkən –sa, –sə şəkilçiləri ilə əmələ gələn şərt şəklinin o biri şəkillərdən fərqli olaraq yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işləndiyini və bir qayda olaraq budaq cümlələri baş cümləyə bağladığını göstərmişdir.

Xəbər budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan xəbəri izah edib aydınlaşdırır. Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində xəbərin yerində, odur, budur, elədir, belədir, o idi, bu idi, elə idi, belə idi, o oldu, bu oldu, buradadır, oradadır, onun üçündür, bunun üçündür, ona görədir, buna görədir, ondan ötrüdür, bundan ötrüdür, ondan ibarətdir və s. kimi söz və ifadələr-qəlib sözlər işlənir.

Mürəkkəb cümlənin optimal tədrisi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir: hər şeydən əvvəl, o III-V sinif şagirdlərinin yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirir; onların təfəkkürünü, dərkətmə qabiliyyətini formalaşdırır; müstəqilliyini artırır; sintaksisdən alınan nəzəri məlumatların praktik tətbiqini intensivləşdirir;

Onların təfəkkürünü, dərkətmə qabiliyyətini formalaşdırır; müstəqilliyini artırır; sintaksisdən alınan nəzəri məlumatların praktik tətbiqini intensivləşdirir; morfolojiya və sintaksis arasındakı münasibətləri ayırd etməyə geniş imkanlar açır; məktəblilər də dilə həssas münasibət yaradır.

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Onu da qeyd edək ki, biz nitqimizi təkcə sadə cümlələrlə ifadə edə bilmirik. Təcrübəyə əsasən deyə bilərik ki, mürəkkəb cümlənin tədrisində çətinlik törədən başlıca məsələ onunla sadə cümlə arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin məktəblilərə başa salınmasıdır.

V sinif

şagirdlərinə sadə dillə çatdırılır ki, sadə və mürəkkəb cümlələr arasındakı oxşar cəhətlər onların predikativlik, intonasionalıq, modalıq əlamətləri ilə yanaşı, zaman, şəxs kateqoriyasına malik olmasıdır.

Mürəkkəb cümlənin tədrisinin nitq inkişafı istiqamətində aparılması.

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsinə müəyyən tələblər verilir. Belə ki:

— məktəblilərə yalnız iki sadə cümlənin birləşməsindən yaranan mürəkkəb cümlələr təqdim olunmalıdır;

— mürəkkəb cümlələr üzərində iş şagirdlərin sadə cümlələr haqqındakı biliklərinə istinadən müqayisəli aparılmalıdır;

— mürəkkəb cümlə sadə cümlənin inkişafı kimi şagirdlərə təqdim olunmalıdır;

mürəkkəb cümlənin tərkibindəki komponentlərin sintaktik cəhətdən əlaqələnməsi şagirdlərə sadə cümlədə sözlərin əlaqələnməsinə xas olan qanunauyğunluq əsasında açılmalıdır və s.

Dərslərdə mürəkkəb cümlənin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş cümlələri iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1988, s.22-28.

2. Ağayeva İ.S. Bədii və elmi üslub. Bakı: Maarif, 1988, s.22-30.

3. Quliyev İlkin. Qazi Bürhanəddinin dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Filologiya məsələləri, №2, 2007, s.91-96.

4. Babayev Adil. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 620 s.

5. Abdullayev Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri (tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi). Dərs vəsaiti. Bakı, 1987,84 s.

6. İslamzadə Məsudə. Bədii nəsrdə mürəkkəb konstruksiyaların üslubi-semantik xüsusiyyətləri. AMEA-nın xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2007, №2 s. 81-93.

Ключевые слова: речь, культура речи, сложные предложения, сложносочиненные и сложноподчиненные предложения

Keywords: speech, speech culture, complex sentences, subordination and coordination complex sentences

Развитие речи при обучении сложным предложениям

РЕЗЮМЕ

Именно семантико-грамматический подход к грамматической природе сложных предложений, в том числе подчиненных сложных предложений, позволяет более точно определять их структурные типы. Следовательно, совершенство и богатство речи означает наличие у говорящего большого активного словарного запаса, а также использование морфологических форм и синтаксических структур на месте.

На стадиях развития составного предложения подчиненные составные предложения были количественно более многочисленны, чем подчиненные составные предложения. Потому что процесс развития мышления характеризуется семантикой непослушных сложных предложений: он не может быть удовлетворен подтверждением или отрицанием чего-либо, сравнением, результатом; При этом необходимо формировать придаточные составные предложения, где можно выразить обобщенное мнение о характере проблемы с указанием условия, причинно-следственной связи, времени и места.

Speech development in the teaching of complex sentences

SUMMARY

The semantic-grammatical approach to the grammatical nature of complex sentences, including subordinate compound sentences, determines its more accurate types of structure. Therefore, the perfection and richness of speech means that the speaker has a large active vocabulary, as well as the use of morphological forms and syntactic structures on the spot. During the developmental stages of a compound sentence, subordinate compound sentences were quantitatively more numerous than subordinate compound sentences. Because the process of development of thinking is characterized by the semantics of disobedient complex sentences: it could not be satisfied with the confirmation or denial of something, comparison, comparison, result; At the same time, it becomes necessary to form subordinate compound sentences, where it is possible to express a generalized opinion on the nature of the problem, indicating the condition, cause-and-effect relationship, time and place.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

LİRİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNİN ƏDƏBİYYAT TƏLİMİNDƏ YERİ

Ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Ədəbiyyatın şagirdlərin müstəqil həyata hazırlanmasında, zəruri həyatı bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Ədəbiyyat fənninin əsasında bədii əsərlərin öyrənilməsi dayanır. Tədris olunan bədii nümunələrin oxusu, məzmununun öyrənilməsi şagirdlərdə mütaliyəyə maraq yaratmalı, müstəqil fəaliyyətin səmərəliliyinə zəmin olmalıdır.

Bədii əsərlərin tədrisi oxucuda yüksək bədii-estetik zövqün formalaşması, inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, bədii yaradıcılığın həqiqi meyarlarla qiymətləndirilməsinə də imkan yaratmalıdır. Şagirdin tədris edilən əsərin ideyasını müəyyənləşdirə bilməsi, ümumiyyətlə müstəqil təhlil aparması ədəbiyyat fənninin, qeyd edildiyi kimi, əsas vəzifələrindən sayılır.

Bədii əsərin üzərindəki işin mühüm mərhələsini təhlil təşkil edir. Təhlil dərslərində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir:

1. Əsərin mövzusu və ideyası.
2. Ədəbi qəhrəmanların səciyyəsi.
3. Əsərin bədii xüsusiyyətləri.

Təhlil posesində surətin nitqi, portreti, məişəti, əşya və təbiət obrazları və s. diqqətdən kənar qalır.

Şagirdin əsər üzərində mümkün qədər müstəqil işləməsi, ideya- məzmunu dərk etməsi üçün müəllim məqsədyönlü iş aparmalıdır. Tədris olunan hər bir yaradıcılıq nümunəsinə növ və janrın tələbləri nəzərə alınmaqla yanaşılmalıdır. Bundan əlavə, konkret əsərin özəl xüsusiyyətlərinin də diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir.

Metodik ədəbiyyatda göstəriləyi kimi, bədii əsərlərin təhlilində müxtəlif təhlil yollarının və növlərinin qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi daha faydalı olub, səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaradır. Deyilənlərdən aydınlaşır ki, təhlil yaradıcı xarakterdə olmalı, həmin prosesdə rəngarəng iş növlərindən, çalışma və tapşırıqlardan istifadəyə nail olunmalıdır.

Bu deyilənlər əsərin öyrədilməsinin, təhlilinin ümumi məsələləri olub, lirik əsərlərə də aiddir. Artıq deyildiyi kimi, müstəqil ədəbi növ kimi lirikanın tədrisinin özəl xüsusiyyətləri vardır və onların nəzərə alınması təlimin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Öncə qeyd edək ki, bu gün məktəblərdə istifadə olunan “Ədəbiyyat” dərslərində lirik əsərlərə xeyli yer verilmişdir.

Əlbəttə, bu, yeni təhsil proqramının – kurikulumun tələblərindən irəli gəlir. Proqramın tələbinə uyğun olaraq, V-VII siniflərdə heca vəznli şeirlərin tədrisi ilə kifayətlənilmişdir. Əruz vəznli şeirlərin, sərbəst şeirlərin tədrisi isə VIII-IX siniflərdən başlayaraq reallaşdırılır. Bu, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinin nəzərə alındığını göstərir. Dərslərlərin təhlilindən aydınlaşır ki, seçilmiş nümunələr siniflərin səviyyəsinə uyğundur, dil-üslub baxımından məqsədyönlüdür. Məsələn, V sinfin “Ədəbiyyat” dərslərinə daxil edilmiş “Azərbaycan! Azərbaycan!” (Ə.Cavad), “Analar” (H. Arif), “Can, nənə, bir nağıl de” (Ə.Cəmil) və s. əsərlər məhz bu cəhətlərinə görə beşincilərin böyük marağına səbəb olur.

Lirik şeirlərin tədrisində mənimsənilməli olan bilik və bacarıqlar kurikulum sənədində konkret şəkildə əks etdirilmişdir. V sinfin proqramına nəzər salaraq. “Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri” məzmun xəttinin ilk əsas standartı (1.1.) əsərin (o sıradan lirik şeirlərin) məzmununun mənimsənilməsi ilə bağlıdır. İkinci əsas standart (1.2.) əsərin (deməli, həm də lirik şeirin) təhlili ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

Birinci əsas standartın ilk alt standartı (1.1.1.) heca vəznli şeirlərdə (eləcə də sadə süjetli epik əsərlərdə) tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması ilə bağlıdır. Bu, elə ilk addımdan şagirdin müstəqil fəaliyyətini təmin edir. İkinci alt standart (1.1.2.) bədii əsərlərin (o cümlədən lirik şeirlərin) ifadəli oxusu ilə əlaqədardır. Əlbəttə, məzmun üzrə işdə yalnız müəllimin ifadəli oxusundan söhbət gedə bilər. İfadəli oxu üzrə ilkin işlər bu mərhələdə həyata keçirildiyindən həmin standart məzmun standartlarının sırasında verilmişdir. Digər bir alt standart isə (1.1.5.) lirik şeirlərdə, eləcə də epik əsərlərdə işlənmiş bədii təsvir vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi tələbini özündə əks etdirir. İkinci əsas standartın bütün alt standartları ya birbaşa, ya da dolayısı ilə lirik şeirlərin təhlili ilə bağlıdır. Məsələn, ilk standartlardan biri (1.2.1.) lirik qəhrəmanların xarakterindəki başlıca xüsusiyyətləri aydınlaşdırmağı və əsaslandırılmış münasibət bildirməyi tələb edir. Digər alt standart (1.2.3.) lirik əsərlərdə işlənmiş bədii təsvir vasitələrinin rolunu aydınlaşdırmaq vəzifəsini qarşıya qoyur. Sonuncu alt standart (1.2.4.) lirik əsərlərin mövzu və ideyasını aydınlaşdırmaq və münasibət bildirmək tələbini irəli sürür.

Göründüyü kimi, proqramda – kurikulumda ədəbi növ kimi lirikaya qədərincə diqqət yetirilmişdir. Proqramın tələblərini əsas götürən dərslər müəllifləri məzmun standartlarının reallaşdırılmasına imkan yaradan tutarlı bədii nümunələrin seçilməsinə və dərslərə daxil edilməsinə səy etmişlər. Başlıca məsələ isə məzmun standartlarının təlim prosesində reallaşdırılmasına imkan verən sual və tapşırıqların müəyyənləşdirilərək dərslərə daxil edilməsi olmuşdur. Dərslərdəki vəziyyətin aydın təsviri edilməsi üçün bir nümunəyə nəzər salaraq. Tədrisinə iki saat ayrılan “Kərpickəsən kişinin dastanı” (N. Gəncəvi) əsərinin məzmununu birinci dərslər saatında öyrənilir. Məzmun standartlarının ikisi (1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və sadə süjetli bədii nümunələrdə (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırır; 1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, sadə süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir vasitələrini (epitet, təşbeh müəyyənləşdirir) hələ oxuya başlamazdan əvvəl tapşırıq qismində şagirdlərə təqdim olunur. Bu tapşırıq dərslərdə “Oxuda aydınlaşdırın” başlığı altında təqdim edilmişdir:

1. Əsərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin, sorğu kitablarının köməyi ilə aydınlaşdırın.
2. Əsərdəki bədii təsvir vasitələrini müəyyənləşdirin.

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Əsərin oxusunun fərqli şəkildə həyata keçirilməsini təklif edən müəlliflər bununla sinfin səviyyəsini də nəzərə almış olurlar. Oxudan sonra şagirdlərə dərslərdəki suallara cümlük şəkildə cavab hazırlamaq təklif olunur. Suallar əsərin məzmununu üzrə mənimsənilmiş məlumatın dərinləşdirilməsinə, məzmun üzərində düşünməyə istiqamətləndirir. Başlıcası isə obrazlar (Qoca və cavan oğlan) barədə oxuda mənimsənilmiş ilkin təəssüratın zənginləşməsi niyyəti güdülür. Növbəti tapşırıq məzmun üzrə məlumatın zənginləşməsinə və müstəqil düşüncənin yaranmasına imkan verir: “Parta yoldaşınızla birlikdə əsərin məzmununa aid üçdən az olmayaraq sual və onlara cavab yazın.” (Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik, Bakı, “Bakınəşr”, 2020, səh. 117). Sonra iş kiçik qruplarda davam etdirilir, əldə olunmuş nəticələr təqdimatlar əsasında müzakirə edilir.

Təhlilə həsr olunmuş dərslərdə iki alt standartın (1.2.2. Obrazların xarakterindəki başlıca cəhətləri aydınlaşdırır, əsaslandırılmış münasibət bildirir; 1.2.4. Bədii nümunələrin mövzu və ideyasını aydınlaşdırır, münasibət bildirir) reallaşdırılması nəzərdə tutulmuş, bu məqsədlə dərslərə tapşırıqlar daxil edilmişdir. Tapşırıqlardan bəzilərinə diqqət edək.

3. Kərpickəsən kişinin xarakterindəki başlıca cəhətlər hansılardır? Fikrinizi əsərdən seçdiyiniz nümunələrə əsaslandırın.
4. Cavan oğlanın qoca kişiye dediyi sözlər onun xasiyyətindəki hansı cəhətləri üzə çıxarır? Fikrinizi əsaslandırın.
5. Əsər hansı mövzuda yazılıb, sizcə, onun əsas ideyası nədir?

Tapşırıqda müstəqil düşüncənin yüksək səviyyəsini tələb edən sual da əks etdirilmişdir: “Qocaya və cavan oğlana necə münasibət bəsləyirsiniz? Fikrinizi misallarla əsaslandırın.”

Dərslərdən götürülən nümunədən də göründüyü kimi, lirik əsərlərlə bağlı kurikulum sənədində əksini tapmış standartların layiqincə reallaşdırılmasına ciddi diqqət yetirilmişdir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ədəbiyyat təliminin əsasəndə bədii əsərlərin öyrədilməsi dayanır. Ədəbi növ olmaqla lirikanın tədrisinə həm ümumi təhsil pilləsində, həm də tam orta təhsil pilləsində qədərincə diqqət yetirilir. İstər bu, istərsə də digər ədəbi növdən olan nümunələrin tədrisində rəngarəng iş növlərinin, daha dəqiq deyilsə, fərqli təlim strategiyalarının tətbiqinə geniş yer verilir.

Ədəbiyyat dərslərində lirik əsərlərin tədrisinin uğurla reallaşdırılmasına imkan yaradan çalışma və tapşırıqların sistem şəkildə verilməsinə səy göstərilmiş və buna nail olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik, Bakı, “Bakınəşr”, 2020.
2. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009.
3. Hüseynova S. Lirik əsərlərin öyrədilməsində ifadəli oxunun rolu. Bakı, 2005.
4. Muradov B. Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı, 1992.
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2010.

Açar sözlər: ədəbiyyat, lirika, kurikulum, metod, fəal təlim

Key words: literature, lyrics, curriculum, method, active learning

Ключевые слова: литература, лирика, учебная программа, метод, активное обучение.

Xülasə

Müasir təhsildə lirik əsərlərin tədrisində əzbəçilikdən çox əsərin təhlili, onun aşladığı fikri daha aydın başa düşmək məsələsi ön planda dayanır. Bədii yaradıcılıq nümunələrinin təhlili zamanı, sənətkarların sözdən necə istifadə etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllif sözdən bacarıqla istifadə etdiyi zaman bədii sözün təsir qüvvəsi də güclü olur. Sənətkar həyat hadisələrini, təbiət təsvirlərini, insan xarakterini ümumiləşdirərək bütöv şəkildə oxucuya çatdırır. Müəllimin də əsas vəzifəsi sənətkarın bu fikrini şagirdə düzgün çatdırmaq, daha dəqiq desək, şagirdin düzgün başa düşməsi üçün yol göstərməkdir.

Summary

In modern education, in the teaching of lyrical works, the analysis of the work rather than memorization, the issue of a clearer understanding of the idea instilled by it, comes to the fore. When analyzing examples of literary and artistic creativity, it is necessary to clarify how word artists use words. When the author uses the word skillfully, the influence of the literary word becomes stronger. The artist conveys his thoughts to the reader as a whole, summarizing the events of life, descriptions of nature, human nature in society. The main task of the teacher is to convey this idea of the artist to the student, to be more precise, to show the way for the student to understand it correctly.

Резюме

В современном образовании при изучении лирических произведений на переднем плане стоит задача не изучать его наизусть, а более ясное понимание его анализа и тех мыслей которые оно диктует. При анализе образцов художественно-поэтических произведений надо выяснить как воспользовались словом их создатели. Сила действие слово становится еще сильнее, если автор правильно пользуется этим словом. Автор доводит свои мысли до читателя в целом, путем обобщения человеческого характера, общества, общественной среды, природных изображений. Основной задачей учителя является правильное доведение до учеников этой мысли автора а точнее показать путь ученику для правильного понимания этих мыслей.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Bağirova İlkanə Əlizadə qızı¹

YAZI BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞMASI

Yazı təlimi şagirdlərin təhsilinin, gələcək inkişafının bünövrəsi hesab edilir. Bu dövrdə başlıca məqsəd uşaqlara ilkin oxu və yazı bacarıqları aşılamaq, onların təlimə marağını, oxu və yazı texnikasını, nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir.

¹ Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Burada əsas iş nitqdən cümlə, cümlədən söz, sözdən heca, hecadan səsin ayrılması təhlili, əks istiqamətdə isə yeni səs-hərfdən heca, hecadan söz, sözdən cümlə düzəltmək, cümlədən nitqdə istifadə etmək isə tərkib hesab edilir. Səs təhlil-tərkib metodu savad təliminin əsas metodudur. Biliyə yiyələnmə, ilkin oxu və yazı bacarıqlarının mənimsəmə prosesində səs təhlil-tərkib metodundan istifadə edilir.

Biliklərə yiyələnmə dövründə şagirdlər ilkin oxu və yazı bacarıqlarına yiyələnirlər. İkinci mərhələdən şagirdlərin ədəbi dil normalarına uyğun oxu və yazıya yiyələnməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu baxımdan strategiyalı oxu vərdişlərinin yaranması istiqamətində işlərin təşkili qaydaları dərslərdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Müəllim şagirdlərin hazırlığını tam üzə çıxarmaq məqsədilə onların neçə hərfi tanınmaları, oxu-yazı bacarıqları üzrə qeydlər aparmalıdır. Şagirdlərin necə oxumaları, seir söyləmələri, nəqləmələri, lüğət ehtiyatları, fəal lüğətləri, nitq nöqsanları üzrə şifahi sorğunun təşkili biliklərə yiyələnmə dövrünün hazırlıq səviyyələrinin göstəriciləri kimi diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Unutmaq olmaz ki, savad təliminə hazır səviyyəsi aşağı olan şagirdlər və hazırlıqlı şagirdlərlə eyni səviyyədə iş aparmaq düzgün deyildir. Belə olan halda müəllim işini fərqli qurmalı, fərdi yanaşmaya üstünlük verməlidir. Əgər sinifdə oxu və yazı texnikasına tam yiyələnənlər varsa, müəllim onlarla başqa vəsait üzrə əlavə iş aparmalıdır.

Azərbaycan dilinin təlimi prosesində yazı məzmun xətti üzrə ilboyu aşağıdakı əsas və alt standartlar reallaşdırılmalıdır. Şagird:

3.1. Yazı texnikasına və ilkin yazı bacarıqlarına yiyələndiyini nümayiş etdirir.

3.1.1. Hərflərin elementlərini və konfigurasiyasını müəyyən olunmuş xətt boyunca düzgün yazır və bitişdirir.

3.1.2. Əl yazısı şəklinə olan sözləri və kiçikhəcmli mətnləri üzündən köçürür.

3.1.3. Şəklə uyğun cümlələr qurub yazır.

3.1.4. Bir neçə cümlədən ibarət müşahidə xarakterli rabitəli mətn yazır.

3.1.5. Sınıf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilən sadə əməli yazılar yazır.

Yazı təliminə yiyələnməkdə şagirdlərin çətinlikləri çox olduğu üçün müəllim yazı bacarıqlarının yaranmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu cəhətdən də müəllim yazıya hazırlıq üzrə ilkin məşğələlərin düzgün təşkilinə və yazı ləvazimatından düzgün istifadəyə ciddi fikir verməlidir.

Düzgün, səliqəli, gözəl yazmaq bacarığının yaranması qayğısına qalmaq, baş verə biləcək nöqsanların qarşısını almaq, qüsurları vaxtında islah etmək istiqamətində işlərin aparılması müəllimin diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Yazının keyfiyyətinin yaxşı olmasında yazı ləvazimatını düzgün seçməyin də böyük əhəmiyyəti vardır. Dəftər, qələm, karandaş əsas yazı ləvazimatı sayılır.

Yeni hərfin yazılışına dair müəllim nümunə verdikdən sonra 2-3 şagirdi yazı lövhəsinə çağırmalı, onlar da hərfi izahla yazmalıdırlar. Bütün bu əməliyyatdan sonra yeni hərfin iş dəftərində yazılmasına keçmək olar. Biliklərə yiyələnmə dövründə yazı işi iş dəftərlərində aparılır. Şagirdlər dəftərdə verilmiş nümunəyə əsasən hərflər, heca və söz yazırlar. Müəllim şagirdlərə müntəzəm nəzarət etməli, lazım gələrsə, şagirdin dəftərində yenə də nümunə verməli və ehtiyac olduqda şagirdin əlindən tutub hərfi düzgün yazmağa kömək etməlidir. Biliklərə yiyələnmə dövründə şagirdlərin hərfləri tanıması, onların qrafik işarəsini yaza bilməsi, həmin hərflərlə bağlı heca, söz yaza bilmələri hələ şagirdin yazıya tam yiyələnməsi demək deyildir. Bu olsa-olsa şagirdin yazı texnikasına yiyələndiyini göstərir. Yazı təlimi geniş məfhumdur.

Müəllim imla yazdırarkən ədəbi dilin tələffüz normalarını gözləməli, sözləri deyildiyi-tələffüz olduğu kimi oxumalıdır.

Şagirdlər bu qəbildən olan sözləri əvvəl düzgün üzündən köçürmək bacarığına yiyələndikdən və belə sözlərin yazılışını yadda saxladıqdan sonra imla yazdırmaq olar. Şagirdlər sözləri müəllimin diktəsi altında dodaqaltı deyər-deyər yaza bilərlər.

Bu prosesdə müəllim cümlənin ilk sözünün və xüsusi adların böyük hərflə yazılması, cümlənin sonunda nöqtə qoyulması kimi məlumatı yenidən onlara xatırlatmalıdır.

Yazı mürəkkəb bir prosesdir. Yazının hər bir mərhələsi şüurlu fəaliyyət kimi formalaşmalıdır. Uşağın həm üzündən köçürməsi, həm də imla yazması, həm də inşa üzərində işləməsi yazı adlanır.

Birinci halda fəaliyyətin şüurlu məqsədi hərflərin qrafik konfigurasiyasını verməkdir. İkinci halda məqsəd sözləri orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaqdır, üçüncü halda isə öz fikrini düzgün ifadə etməkdir.

Yazı prosesində hərflərin formalarının gözlənilməsi onların sürətlə və rabitəli birləşdirilməsi kimi qrafik vərdişlər mühüm hərəkət fəaliyyəti tələb edir.

Yazıya yenidən başlayan uşaq isə diqqətini partada əyləşmək, yazı ləvazimatından istifadə etmək, əllərin vəziyyətini və hərəkətini idarə etmək, səsi tələffüz etmək müvafiq hərfi yazarkən formanı, ölçünü gözləmək, yazdığını nümunə ilə tutuşdurmaq, sözlərdə orfoqrafik səhvə yol verməmək və s. sahələrə yönəlməlidir.

Yazılı çalışmalar Azərbaycan dili dərslərinin bir hissəsində, bəzən bütöv dərslərdə yerinə yetirilir. Yazılı çalışmaların bir neçə növünü nəzərdən keçirək.

Üzündən köçürmə yazının ən sadə növüdür. Hərfləri yazmağı və bitişdirməyi bacaran hər bir uşaq artıq üzündən köçürməyə hazır olur. “Üzündən köçürməni şüurluluq tələb etməyən mexaniki fəaliyyət kimi başa düşmək olmaz. Üzündən köçürmə yazılarının aparılmasında görmə və hərəkət orqanlarının birgə fəaliyyəti nəticəsində orfoqramların daha yaxşı yadda qalmasına səbəb olur. Şagirdlər həmçinin üzündən köçürmə zamanı sözlərin səs-hərflər tərkibinə diqqət yetirirlər. Bu zaman onlar mexaniki şəkildə olsa da, sözlərin düzgün yazılışını mənimsəyir, o sözləri daxili nitq ilə tələffüz edir, həmin sözlərdən şifahi və yazılı nitqlərdə istifadə edirlər”. (3, 45)

Yazı yazarkən yorucu olmasın deyər, şagirdlərin maraqlarını nəzərə almaq, üzündən köçürməyə yaradıcı xarakter vermək məqsəduyğundur. Bu da üzündən köçürmə şüurlu yanaşmanı təmin edir. Müəllim çalışmalıdır ki, sözlər və mətnlər dərslərdən

seçilsin, belə olduqda fəaliyyət daha maraqlı olur. Şagird həm savadlı yazmaq, həm düzgün oxumaq imkanı qazanır.

Üzündənöçürmə yaradıcılıqla yanaşmaq şagirdlərin daha səmərəli çalışmasına səbəb olur.

İmlalar şifahi nitqlə yazılı nitqi əlaqələndirən integrativ yazı növüdür. İmla yazılardan iki məqsədlə istifadə olunur: öyrətmək və yoxlamaq.

İmlaların öyrədici və yoxlayıcı olmaqla iki qrupa ayrılması şərtidir, çünki öyrədici imlalar zamanı şagirdlərin bilmədikləri aşkara çıxarılır və islah edilir, belə bir məqamda müəllim onların bilik səviyyəsini yoxlamaq imkanına malik olur. Yoxlama imlalar da öyrədici xarakterə malikdir. Belə ki, yoxlama imla zamanı şagird bütün diqqətini orfoqrafik qaydalara əməl etməyə yönəldir və yoxlama imla orfoqrafik bacarıqları möhkəmləndirmək baxımından öyrədici xarakter daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Balyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, ADPU, 2003
2. Əhmədov B. Azərbaycan dili, təlimin qanunları, prinsipləri və metodları, Bakı, Mütərcim, 2007
3. Əhmədov B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları (V-VIII siniflər). Bakı: Maarif, 1967.
4. Əhmədov B. Nitq inkişafı üzrə çalışmalar məcmuəsi (S.Əhmədovla). M.F.Axundov adına APRDƏİ. Bakı: 1967.
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait, Bakı, UNİSEF, 156 s

Açar sözlər: yazı, kurikulum, təhsil, şagird, inkişaf

Ключевые слова: письмо, учебная программа, образование, ученик, развитие.

Keywords: writing, curriculum, education, student, development

Xülasə

Yazı təlimi şagirdlərin təhsilinin, gələcək inkişafının bünövrəsi hesab edilir. Bu dövrdə başlıca məqsəd uşaqlara ilkin oxu və yazı bacarıqları aşılamaq, onların təlimə marağını, oxu və yazı texnikasını, nitqini, təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir.

Biliklərə yiyələnmə dövründə şagirdlər ilkin oxu və yazı bacarıqlarına yiyələnirlər. İkinci mərhələdən şagirdlərin ədəbi dil normalarına uyğun oxu və yazıya yiyələnməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu baxımdan stratejiyalı oxu vərdişlərinin yaradılması istiqamətində işlərin təşkili qaydaları dərslərdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəllim şagirdlərin hazırlığını tam üzə çıxarmaq məqsədilə onların neçə hərfi tanınmaları, oxu-yazı bacarıqları üzrə qeydlər aparmalıdır. Şagirdlərin necə oxumaları, seir söyləmələri, nəqləmələri, lüğət ehtiyatları, fəal lüğətləri, nitq nöqsanları üzrə şifahi sorğunun təşkili biliklərə yiyələnmə dövrünün hazırlıq səviyyələrinin göstəriciləri kimi diqqətdən kənar qalmamalıdır. Unutmaq olmaz ki, savad təliminə hazır səviyyəsi aşağı olan şagirdlər və hazırlıqlı şagirdlərlə eyni səviyyədə iş aparmaq düzgün deyildir. Belə olan halda müəllim işini fərqli qurmağı, fərdi yanaşmaya üstünlük verməlidir. Əgər sinifdə oxu və yazı texnikasına tam yiyələnənlər varsa, müəllim onlarla başqa vəsait üzrə əlavə iş aparmalıdır.

Резюме

Формирование письменных навыков и навыков

Обучение письму считается основой образования и будущего развития учеников. Основная цель этого периода - привить детям базовые навыки чтения и письма, развить у них интерес к обучению, техникам чтения и письма, речи и мышлению. В процессе получения знаний ученики приобретают базовые навыки чтения и письма. На втором этапе основное внимание уделяется навыкам чтения и письма учащихся в соответствии с нормами литературного языка. С этой точки зрения правила организации работы по развитию навыков стратегического чтения широко отражены в учебнике.

Чтобы полностью раскрыть готовность учеников, учитель должен делать заметки о том, сколько букв они знают, а также об их навыках чтения и письма. Не следует упускать из виду организацию устного опроса студентов о том, как читать, читать, переводить, словарный запас, активный словарный запас, дефекты речи как показатели уровня подготовки на период получения знаний. Мы не должны забывать, что неправильно работать на одном уровне со студентами, которые не готовы к обучению грамоте, и с теми, кто подготовлен. В этом случае преподаватель должен иначе выстроить свою работу, отдав предпочтение индивидуальному подходу. Если в классе есть полностью грамотные люди, учитель должен поработать с ними над другими ресурсами.

Summary

Formation of writing skills and habits

Writing training is considered to be the foundation of students' education and future development. The main purpose of this period is to instill in children basic reading and writing skills, to develop their interest in learning, reading and writing techniques, speech and thinking. During the acquisition of knowledge, students acquire basic reading and writing skills. From the second stage, the focus is on students' reading and writing skills in accordance with the norms of literary language. From this point of view, the rules of organization of work in the direction of developing strategic reading skills are widely reflected in the textbook. In order to fully reveal the readiness of students, the teacher should take notes on how many letters they recognize and their reading and writing skills. The organization of an oral survey on how students read, recite, translate, vocabulary, active vocabulary, speech defects should not be overlooked as indicators of the level of preparation for the period of knowledge acquisition. We must not forget that it is not right to work at the same level with students who are less ready for literacy training and those who are prepared. In this case, the teacher should structure his work differently, preferring an individual approach. If there are people in the class who are fully literate, the teacher should work with them on other resources.

FEİL VƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ AKTUAL PROBLEMLƏR

Müasir dərsləri tədris edərkən bir sıra problemlərlə qarşılaşırıq. Bu problemlər mövzuların ağırlıq, oxşarlıq səviyyələri və şagirdlərin yaş səviyyələri ilə bağlı ola bilər. Feilin tədrisində məchul və şəxssiz növ, təsriflənməyən formaların morfoloji göstəricilərinin bəzi şəkilçilərlə oxşar olması, feili sifət və feildən düzələn sifətlər və s. tədris prosesində aktual problemlərdir. Köməkçi nitq hissələrində aktual problemlər isə onların həm əsas, həm köməkçi nitq hissələri ilə, həm də şəkilçilərlə omonim olması, durğu işarələrinin işlənmə qaydası, inteqrasiya və başqalarıdır. Bacarıqlı müəllim həmin problemləri bir çox üsullarla həll etmə gücünə sahib olmalı, öncədən hansı mövzunun əgirdlərdə çətinlik yaradacağını müəyyənləşdirməlidir. Şagirdlərin mövzunu problemsiz dərki üçün bir sıra təlim metodlarından istifadə etməlidir.

Azərbaycan dili fənninin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan dilinin şöbələri üzrə elmi-nəzəri məlumatlar vermək, həmin məlumatları bacarığa çevirmək, dilimizin qayda-qanunlarını mənimsətməklə şagirdləri şifahi və yazılı nitq vərdişlərinə yiyələndirməkdir. Sadələdiyimiz məsələlərdə hansısa problem olmaması məqsədi ilə hər bölmənin tədrisinə ciddi fikir verməliyik. Çünki şagirdin hər hansı bir mövzuda “boşluğu” qalarsa, bu onun növbəti mövzuları yaxşı dərək etməsində problem yaradacaq. Aktual problemlər özünü morfolojiyə bəhsində də göstərir. Problemlərin həllində həm şagirdin, həm müəllimin öhdəlikləri böyükdür. Ənənəvi təhsildən fərqli olaraq, müasir təhsildə müəllim bələdçi, şagird isə tədqiqatçıdır. Müəllim şagirdə problemin həlli üçün bələdçilik etməli və şagird də problemin həlli yollarını şəxsən özü tapmalıdır. “Ənənəvi pedaqoji prosesi təsvir edəndə biz ilk növbədə lövhənin qarşısında duran müəllimi və onun sakit dinləyiciləri olan şagirdləri görürük. Bu zaman müəllim çalışır ki, bilikləri çatdırsın, şərh etsin və misallar gətirsin. Şagirdlər isə bu məlumatları passiv şəkildə qavrayır, anlayır, mənimsəyir, sonra bilikləri möhkəmləndirmək üçün bunları təkrarlayır və ya məsələlərin həlli prosesində tətbiq edirlər. Yəni, ənənəvi dərstdə şagirdlər məlumatları yadda saxlamağa çalışırlar, müəllim isə nəticələri özü çıxararaq bilikləri hazır şəkildə şagirdlərə çatdırır. Öyrədicə fəaliyyət ilk növbədə müəllimin fəallığı əsasında həyata keçirilir”. (7,7)

Həm feili, həm də köməkçi nitq hissələrini tədris edərkən şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olaraq aktual problemləri öncədən müəyyən etməli və dərstdə həmin mövzular üzərində xüsusi dayanmalıyıq. Feil köməkçi nitq hissələrinə nisbətən həm həcminə görə, həm də qavrayışına görə daha çətinlikdir. Feilin və köməkçi nitq hissələrinin tədrisində aktual problemlərin bəzilərinə nəzər yetirək:

1. Ümumən, şagirdlərin əksəriyyəti feilin qrammatik mənə növlərini qavramaqda çətinlik çəkirlər. Əsasən məchul və şəxssiz növlərin bir-biri ilə oxşar cəhətləri, formaca eyni olmaları bəzi qarışıqlıqlara səbəb olur. Bu problemi nümunələrlə izah edək: Müəllim “Kitab yazıldı” və “Filmə baxıldı” cümlələrini lövhəyə yazır. İlk baxışdan iki cümlə də bir-birinə bənzəyir. Lakin onlar arasında ciddi fərqlər var. İlk cümlədəki feilimiz təsirlidən düzəlib təsirsiz olub, obyektli adlıq haldadır. Deməli, ilk cümləmizdəki feil məchul növdədir. İkinci cümlədəki feil isə təsirsizdən düzəlib təsirsiz olaraq qalır və obyektli yönüklü haldadır. Deməli, ikinci cümlədəki feil şəxssiz növdədir.

2. Feilin tədrisində ən mühüm problemlərdən biri də idi, imiş və isə hissəciklərinin şəkilçiləşmiş formaları (-di, -di, -du, -dii; -miş, -miş, -muş, -müş; -sa, -sə) ilə şühudi keçmiş, nəqli keçmiş və feilin şərt şəklinin göstəricilərinin omonim olmasıdır. Şagirdlərə iki forma arasındakı fərq sadəcə dillə izah edilməlidir. Bunları fərqləndirmək üçün ilk növbədə şagird qrammatik və leksik şəkilçini ayırd edə bilməli, başlanğıc forma anlayışına bələd olmalıdır. Müəllim lövhəyə hər bir şəkilçiyə aid nümunə yazmalı və şagirdlər həmin sözləri fərqləndirməlidirlər. Məsələn, “gəlirdi” və “gəldi”; “baxmışdı” və “baxdı”; “gəlsən” və “gəlsə” sözlərinin şagirdlər tərəfindən müqayisəsi aparılıb, özləri mövzunu problemsiz anlama bilərlər.

Bundan əlavə, bu hissəciklərin feil bəhsində öyrənilməsi şagirdlərdə bu hissəciklərin sadəcə feillərə qoşula bildiyi anlayışını yaradır. Halbuki “Tələbə idi”, “Məktəbli imiş” cümlələrində hissəciklərin həm isimə, həm də sifətə qoşulduqlarını görə bilərik.

3. Feil bəhsində aktual problemlərdən biri də feili sifət və feildən düzələn sifət anlayışlarıdır. Bir çox oxşar xüsusiyyətləri olan bu iki mövzunu bir-birindən fərqləndirməkdə şagirdlər çətinlik yaşayırlar. Hər ikisinin aid olduğu isimdən əvvəl işlənməsi, əlamət bildirmələri, necə, nə cür və hansı suallarından birinə cavab olmaları, təyin vəzifəsində işlənmələri, isimləşmələri onların oxşar cəhətləridir. Əsas fərqləri özünəməxsus şəkilçilərinin olması və feili sifətin inkarda işlənmə bildiyi halda, feildən düzələn sifətin inkarda işlənmə bilməməsidir. Bu problemi Akvarium interaktiv təlim metodu ilə izah edək. Şagirdlər daxili və xarici dairələrə ayrılırlar. Daxili dairədən feildən düzələn sifətlə feili sifətin oxşar və fərqi cəhətləri soruşulur. Daxili dairə bu məsələni müzakirə edərkən, xarici dairə onların fikirlərini dəyərləndirir. Qıraqdən fikir bildirmək həmişə daha asan olduğu üçün şagirdlər fikirlərini çəkinmədən deyə bilərlər. Beləliklə, müasir dərslərin tələblərinə uyğun olaraq yalnız müəllim-şagird əməkdaşlığını deyil, həm də şagird-şagird əməkdaşlığını görmüş oluruq. Sonra isə daxili və xarici dairə yerlərini dəyişir və eyni proses təkrarlanır.

4. Feili bağlama və feili sifət şəkilçilərindən bəzilərinin omonim olması feil bəhsinin aktual problemlərindən biridir. Məsələn, -ib;-ib;-ub;-üb şəkilçisi həm nəqli keçmiş zaman şəkilçisi, həm də feili bağlamanın keçmiş zaman məzmunlu şəkilçisidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, bu şəkilçi feili bağlama olarkən cümlədə zərflilik olur və -araq;-ərək feili bağlama şəkilçisi ilə əvəz edilə bilər. Keçmiş zaman şəkilçisi olduqda isə cümlənin xəbəri olur. “O filmə baxıb” və “O filmə baxıb ağladı” cümlələrində müqayisə edərkən ilk cümlədəki şəkilçisin -araq;-ərək şəkilçisi ilə əvəz edilə bilmədiyini və cümlədə xəbər vəzifəsində işləndiyini gördüyümüz üçün buradakı şəkilçi nəqli keçmiş zaman şəkilçisidir. İkinci cümlədə isə şəkilçisini -araq;-ərək şəkilçisi ilə əvəz etmək olur və cümlənin zərfliyidir. Deməli, feili bağlama şəkilçisidir.

¹ Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin magistrantı

-acaq;-əcək şəkilçisi həm feili sifət, həm də gələcək zaman şəkilçisidir: Gələcək gün (feili sifət), Mənim də zamanım gələcək (g.z şəkilçisi). -malı;-məli şəkilçisi həm feili sifətin, həm də vacib şəklinin göstəricisidir: Yeməli alma (feili sifət), alma yeməlisən (vacib şəkli).

5. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində aktual problemlərdən biri onların həm əsas nitq hissələri ilə, həm şəkilçilərlə, həm də bir-biri ilə omonim kimi işləmə bilməsidir. “da,də” vahidinin omonim olması şagirdlərdə bəzi səhv anlamalara səbəb olur. Bildiyimiz kimi, “da,də” həm qrammatik, həm leksik şəkilçi, həm bağlayıcı, həm də ədatdır. Konstekstual mövqedən bu məsələyə nəzər yetirək:

Əzizim, oda damı,

O bağı, o da damı.

Elə ki sən yandırdın,

Yandırmaz od adamı.

Birinci misradakı “oda” sözü otaq mənasındadır, yəni sözün köküdür. İkinci misradakı “o da” əvəzlik və bağlayıcının birləşməsidir. Sonuncu misradakı “od” sözü “alov” sözünün sinonimidir.

6. Köməkçi nitq hissələrində durğu işarələrinin işlənməsi də şagirdlər üçün başlıca problemlərdən biridir. Bağlayıcının tədrisində şagirdlər ən çox “ki”, “amma”, “ancaq”, “lakin”, “çünki”, “da,də” bağlayıcılarından sonra və ya əvvəl vergülün işlənməsi məsələsində çətinlik çəkdikləri müşahidə edilir.

7. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində inteqrasiya məsələsi hətta belə demək mümkünsə, həm bir çox müəllimlər, həm də şagirdlər üçün ən aktual problemlərdən biridir. Azərbaycan dili fənninin xüsusilə ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiyası olduqca mühümdür. Ədəbiyyat fənninin şifahi nitq və yazılı nitq məzmun xətləri ilə, Azərbaycan dili fənninin oxu və yazı məzmun xətləri bizə onlar arasındakı inteqrasiyanı aydın şəkildə əks etdirir. Qoşmanı tədris edərkən “kimi” və “tək” qoşmasının V sinif ədəbiyyat fənnində keçilmiş müfəssəl təşbehi yaradan vasitələrdən biri olduğunu qeyd edə bilərik: ürəyim buz kimi soyuqdur.

8. Qoşmaların ismin hansı halına qoşulması şagirdlər üçün aktual problemdir. Əslində ilk baxışda bu məsələ “əzbərcilik” kimi görünür. Çünki əksər müəllimlər şagirdlərdən qoşmaların ismin hansı halına qoşulduğunu əzbərləməyi tələb edir. Lakin şagirdlər bunu əzbərləmədən öz məntiqləri hesabına öyrənə bilirlər. Məsələn, şagirdin qarşısına “kimi” qoşmasının hansı hala və ya hallara qoşulduğu sualı çıxarsa, o zaman şagird həmin qoşmanın yanına ona uyğun söz gətirir və hansı halda olduğunu anlamış olur. Bu üsul qoşmanın hansı mənanı bildirməsi məsələsində də tətbiq oluna bilər.

Azərbaycan dili fənninin morfolojiya bəhsinin tədrisində bəzi aktual problemlərlə qarşılaşırıq. Problemlərin problem olaraq qalmaması üçün müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığı qurulmalı, müxtəlif üsullar, priyomlarla həmin problemlər aradan qaldırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1) Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. APİ nəşri. Bakı, 1961

2) Hümətova R. Qoşma və bağlayıcının tədrisində inteqrasiya. Bakı, 2018

3) Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 2018

4) Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II cild Bakı, 2016

5) Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı, 2019

6) Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2018

7) Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007

Açar sözlər: feil, köməkçi nitq hissələri, aktual, problem

Key words: verb, structural parts of speech, actual, problem

Ключевые слова: глагол, вспомогательные речевые част, действительный, проблем

Summary

We face a number of problems while teaching modern lessons. These problems may be related to the seriousness and similarity levels of the subjects, and the age levels of the students. In the teaching of the verb, the unknown and impersonal forms, the similarity of the abbreviated versions of the indefinite forms with some suffixes, the adjective and the adjectives formed from the verb, and so on. are actual problems in the teaching process. Actual problems in auxiliary parts of speech are their homonymy with both main and auxiliary parts of speech, as well as with suffixes, punctuation, integration and others. A proficient teacher must be able to solve these problems in many ways, and must determine in advance which topic will be difficult for students. A number of teaching methods should use for understanding the topic of students without problems.

Резюме

При преподавании современных уроков мы сталкиваемся с рядом проблем. Темы этих проблем могут быть связаны с весом, уровнями сходства и возрастными уровнями учащихся. В обучении глаголу неизвестный и безличный типы, сходство морфологических особенностей неопределенных форм с некоторыми суффиксами, прилагательным и образованными от глагола, и т. Д. актуальные проблемы в учебном процессе. Актуальными проблемами вспомогательных частей речи являются их омонимия как с основной, так и с вспомогательной частями речи, а также с суффиксами, пунктуацией, интеграцией и другими. Хороший учитель должен уметь решать эти задачи разными способами и заранее определять, какая тема будет трудной для учеников. Студенты должны использовать несколько методов обучения, чтобы без проблем разбираться в теме.

Novruzova Nigar Şəmsir qızı¹

**“SÖZ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI ŞAĞİRD LƏRİN NİTQİNİ
İNKİŞAF ETDİRMƏYİN YOLLARI**

Söz mövzusu nitq inkişafında mühüm yer tutan lüğət üzrə işlə sıx bağlıdır. Söz yox ki, nitq vərdişlərinə yiyələnməyin əsas şərtlərindən biri zəruri lüğət ehtiyatına malik olmaqdır. Əslində lüğətin zənginliyi məhz nitqin zənginliyinə dəlalət edən vacib amillərdən biridir. Ona görə də lüğət işi nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin məzmununda aparıcı rola malikdir.

Məktəbdə nitq inkişafı üzrə iş birinci sinifdən balanıdır. İkinci sinifdə sözlərin suallara əsasən qruplaşdırılması, eyniköklü söz haqqında anlayışların verilməsi, mətndən eyniköklü sözlərin seçilməsi, bu və ya digər sözlərə eyniköklü sözlərin tapılması, həmin sözlərin cümlədə işlədilməsi, çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim sözlər (terminsiz) üzərində aparılan işlər və s. nitq inkişafı üzrə işin rüşeymini təşkil edir.

İbtidai siniflərdə sözün tərkibi ilə əlaqədar eyniköklü sözlər üzərində iş, eyniköklü sözlərin tapılması, cümlədə işlədilməsi, sözün forma və mənasının dəyişməsi üzrə aparılan işlər, sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilərin öyrədilməsi prosesində sözlərin cümlədə dəyişərək əlaqəyə girməsi, yaxud bir sözdən yeni sözlərin yaradılması, daha doğrusu, söz yaradıcılığı üzrə aparılan praktik işlər şagirdlərin nitq nitq bacarıqlarının inkişafına ciddi təsir göstərir.

Söz yaradıcılığının hansı səviyyədə morfolojiyaya aid olduğunu nəzəri cəhətdən akademik V.V.Vinoqradov əsaslandırmışdır.

V.V.Vinoqradov yazır: "Sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi faktları morfoloji söz yaradıcılığına aid edilməlidir".

Söz yaradıcılığı prosesində leksik və sintaktik üsula nisbətən morfoloji üsul daha məhsuldardır. Morfoloji söz yaradıcılığı prosesi elə mənə və şəkli xüsusiyyətlərə malikdir ki, onları dilimizin şəkilçi sisteminin həm ümumi, həm də xüsusi cəhətlərində, yəni müxtəlif nitq hissələrinə münasibətdə araşdırmaq lazım gəlir. Morfoloji söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətləri onların leksik-qrammatik əlamətləri, məhsuldarlığı, törəmə yolları, mənə yaradıcılığı, xüsusi cəhətləri isə ayrı-ayrı nitq kateqoriyalarına münasibəti ilə müəyyənləşə bilər.

Belə ki, sözdüzəldici şəkilçilərin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların bir qismi bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsini, bir qismi də bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsini əmələ gətirir. Bu baxımdan sözdüzəldici şəkilçilərin aşağıdakı növlərinə rast gəlirik.

a) bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsi düzəldənlər.

1. İsimlərdən isim düzəldənlər, məsələn: dağ (isim)-dağlıq (isim), dəmir (isim)-dəmirçi (isim), dağ (isim) –dağlı (atributiv isim) və s.

2. Feillərdən feil düzəldənlər, məsələn: görmək (feil)-görsətmək (feil), sürmək (feil)-sürüşmək (feil), qazmaq (feil), -qazmaq (feil), çalmaq (feil)-çalışmaq (feil) və s.

b) bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldənlər.

1. Feildən isim düzəldənlər, məsələn: süzmək (feil)-süzmə (isim), dönmək (feil)-döngə (isim), qovurmaq (feil)-qovurma (isim) və s.

2. Feildən sifət düzəldənlər, məsələn: satmaq (feil)-satıcı qadın (sifət), qaldırmaq (feil)-qaldırıcı kran (sifət), yumaq (feil)-yuyucu qadın (sifət), yazmaq (feil)-yazılı məktub (sifət) və s.

3. İsim, sifət, say, əvəzlilərdən feil düzəldənlər, məsələn: iş (isim)-işləmək (feil), dil (isim)-dillənmək (feil); yaxşı (sifət)-yaxşılaşmaq (feil), bir (say)-birləşmək (feil) və s.

4. İsimlərdən sifət düzəldənlər, məsələn: yağ (isim)-yağsız xörək (sifət), bağ (isim)-bağdakı çiçəklər (sifət), inqilab (isim)-inqilabi hadisə (sifət) və s.

Azərbaycan dilində sözlərin strukturu iki hissədən –kök və şəkilçidən ibarətdir, yaxud kök morfemdən, şəkilçi morfemdən ibarətdir.

Kök morfem – sözün qrammatik mənaya malik olub, müstəqil işləyə bilən, müəyyən suala cavab verən, müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan, dilin morfoloji sistemində müəyyən semantik-qrammatik qruplara daxil olan hissəsidir. "...şəkilçilər, eləcə də leksik şəkilçilər sözün qrammatik tərkibində morfem bölgüsünə daxil olur və Azərbaycan sözlərinin tərkibi iki morfemdən (kök və şəkilçi morfemdən) ibarət olur.

Söz və onun tərkibi anlayışları ilə şagirdlər I sinifdən praktik olaraq tanış olurlar. Bu işin mahiyyətinə müəllim diqqətlə yanaşmalıdır, çünki uşaqların nitqinin inkişafı, hər şeydən əvvəl söz və anlayışların dərk olunmasından keçir. İbtidai sinif şagirdləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri bir-biri ilə qarışdırırlar. Eyniköklü sözləri seçərkən ciddi səhvlərə yol verir, mənaca yaxın olan sözləri, sinonimləri eyniköklü sözlər hesab edirlər (məsələn, tarla-zəmi, duzlu-şor, geniş-enli və s.).

Əgər sözün mənimsənilməsi üzrə işlər I sinifdən başlayaraq sistemli şəkildə aparılırsa, şagirdlərin nitqə yiyələnməsi asan olur.

Şagirdlər müxtəlif xarakterli çalışmalar üzrə iş prosesində sözün tərkibi, kök və şəkilçilər haqqında məlumat əldə edirlər.

Şagirdlərdə kök haqqında ilk anlayış eyniköklü sözlər üzərində müşahidələr əsasında yaranır. Kiçik mətndə işlənmiş sözlər (ot, otlu, otluq, otarmaq) şagirdlərdə həmin sözlərin bir obyektə –ot ilə bağlı olması, bu hissənin bütün sözlərdə təkrarlanması təsəvvürü yaradır. Eyniköklü sözlər üzərində iş apararkən həm mənə yaxınlığı, həm də hərf tərkibinə görə oxşarlığına fikir verilməlidir. Məsələn:

"Gülçülük sahəsində güllər açmışdı. Gülçü qızlar sahəyə çıxdılar. Hər tərəf güllük idi. Bu güllü, çiçəkli diyardan adam ayrılmıq istəmirdi. Qızlar çoxlu gül yığdılar". Şagirdlər müəllimin tələbi ilə mətni oxuyur, cümlədə müxtəlif şəkilçi qəbul edən gül sözünü seçib, alt-alta yazırlar. Sonra gül, gülçü, güllük, güllü sözlərinin ümumi, orta q hissəsinin altından xətt çəkir və bu sözlərin eyniköklü olduğunu müşahidə edirlər.

Eyniköklü sözlərin mətn daxilində işlədilməsi və sözün kökünün dəyişmədiyinin müşahidə edilməsi sonrakı dərslərdə də davam etdirilir. İbtidai siniflərdə "Sözün tərkibi" bölməsi "Nitq hissələri" bölməsindən əvvəl öyrədilməklə şagirdlərdə kök və şəkilçi, eyniköklü sözlər, şəkilçilərin növləri; sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər, şəkilçilər vasitəsilə sözü dəyişmək, yeni söz

düzəltmək, sözün quruluşca növləri: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər haqqında aydın təsəvvür yaradılır. Bu, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına güclü təkan verir.

Söz yaradıcılığı həm qrammatika, həm də leksika ilə sıx surətdə əlaqədar olduğu üçün hər yeni sözün yaradılması onun üzərində müəyyən qrammatik əməliyyatın aparılmasını tələb edir. Buna görə də söz yaradıcılığı qrammatikanın əsas bölmələrindən olan morfologiya ilə əlaqədardır. Yaradılmış hər bir yeni söz isə lüğət vahidi kimi dilin tərkibinə daxil olur.

"Sözün kökü" mövzusu ilə əlaqədar ilk dərslərdə sözün hissələri –kök və şəkilçi haqqında anlayış verilir. Şagirdlər buraxılmış sözü ismin müxtəlif hallarında (kitab, kitabın, kitaba, kitabı, kitabda, kitabdan) əlavə etməklə rəbitəli mətni tamamlayır, hər dəfə əlavə etdiyi sözü əvvəlki ilə müqayisə edir, onların şəkilçilərinin müxtəlif, köklərinin isə eyni olduğunu görürlər. Köklə yanaşı şəkilçilərin rolunu açmağa xidmət edən çalışmalar da verilir. Sözün morfoloji tərkibinin öyrədilməsi ona görə böyük əhəmiyyətə malikdir ki, onun quruluşunun dərk olunması şagirdlərə sözün leksik mənasını dərinlən başa düşməyə və nitqdə ondan dəqiq istifadə etməyə imkan verir. Əgər şagird məktəbin, məktəbə, məktəbi, məktəbdə, məktəbdən, məktəblər, məktəbimiz sözlərində şəkilçilərin təsiri ilə məktəb sözündən başqa heç bir yeni söz öyrənmirsə, gül sözündən güldən sözü düzəldikdə o, yeni söz öyrənir. Beləliklə, sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, genişləndirir və dəqiqləşdirir, həmçinin nitqini inkişaf etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Sözdüzəldici şəkilçilərin bəzi xüsusiyyətləri // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, II buraxılış, 1964, s. 20-30
2. Qiyasbəyli M.N. Azərbaycan dilinin morfonoloji söz yaradıcılığı. Bakı: Maarif, 1987, 180 s.
3. Bruner, J. The Culture of Education, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1996.
4. Prince, M. "Does Active Learning Work? A Review of the Research," Journal of Engineering Education, 93:3, 223-231, 2004.
5. Ivic, I., Peshican A, Antich S. Active Learning. Manual for implementation of active learning/teaching methods. Belgrad, UNICEF, 2002.

Açar sözlər: nitq inkişafı, morfologiya, söz, rəbitəli nitq, dərsliklər

Ключевые слова: развитие речи, морфология, слово, учебник

Key Words: speech development, morphology, word, coherent speech, textbooks

Xülasə

Məqalə morfologiyanın tədrisində şagirdin rəbitəli nitqinin inkişaf yollarına həsr edilmişdir. Rəbitəli nitqin inkişafı ilə bağlı məsələlərə burada yenidən baxılır. Məqalədə mətnin strukturunun və danışılmasının formalaşması ilə bağlı məsələlər, eləcə də nitqin hər bir hissəsi ilə təqdimat etmək vərdislərinin sistemli şəkildə aparılması ilə bağlı bacarıqlar müzakirə olunur. Məqalədə morfologiyanın tədrisində şagird lüğətinin zənginləşdirilməsinə də diqqət yetirilir. Sözlərin nitqə daxil edilməsindən, orfoqrafiyasından, cümlədə və mətndə deyilişindən istifadə edərək onları məşğələlərə çevirir.

Резюме

Статья посвящена путям развития связной речи школьника в обучении морфологии. Здесь пересматриваются вопросы относительно развития связной речи. В статье рассматриваются вопросы относительно формирования постройки и рассказа текста, а также способности, связанные с системным проведением привычек написания изложения с каждой частью речи. Статья также посвящается обогащению словарного состава в обучении морфологии учеников. Здесь используются ввод слов в речь, их правописание, высказывание в предложении и тексте и превращение их в упражнения.

The summary

Clause is devoted to ways of development of coherent speech pupils' in training morphology. Here are reconsidered questions concerning development of coherent speech. In clause the questions concerning formation of construction and story of the text, and also abilities connected to system realization of habits of a spelling of a statement to each part of speech are considered. Clause is devoted to enrichment of dictionary structure in training morphology of the schoolboys. Here are used input of words in speech, their spelling, statement in the offer both text and transformation them in exercises.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasoba

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERNET RESURSLARININ, İKT-nin İSTİFADƏSİNDƏ AKTUAL PROBLEMLƏR

Ölkəmizdə təhsil sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi xeyli yeniliklərə yol açsa da, yəni də məktəblərimizin informatlaşdırılmasının həllində çətin problemlərlə qarşılaşırıq. İKT-nin əsas xüsusiyyətlərindən biri bilik əldə etmənin zehni proseslərini dəyişdirməsidir. Təhsil sahəsində informasiya- kommunikasiya texnologiyalarından düzgün istifadə etmək olduqca lazımlı məsələdir. Qeyd edək ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən optimal yolu məhz orta məktəbdən başlanır. Məktəb illərində bu texnologiyalara yiyələnmək informasiya cəmiyyəti quruculuğunda onların aktiv iştirakını təmin etməyə səbəb olur.

Dövlət Proqramının əsas məqsədi təhsilin bütün pillələrində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının səmərəli tətbiqi, istifadəsi ilə vahid ümummilli təhsil mühitinin formalaşdırılması və bu zəmində əhalinin bütün təbəqələri üçün keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi, habelə ölkənin təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya olunması üçün şərait yaradılmasıdır. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilməklə qurulan dərslər məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında yeni tələblər, vəzifələr qoyur və onların İT bacarıqlarını inkişaf etdirir. Elektron lövhədən pedaqoji tədris prosesində istifadə olunması dərslərin əsas prinsiplərindən biri kimi onun əyaniliyini təmin edir. İnteraktiv lövhənin sensorlu səthinə öz xüsusi qələmi və ya barmaqla ehtiyatla toxunmaqla onun üzərində kompüterdəki bütün əməliyyatları yerinə yetirmək olur. Bu gün ölkəmizdəki məktəblərin "Ağıllı lövhə" və texniki vasitələrlə təmin olunması həm dərslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də müəllim fəaliyyətinin yüngülləşməsinə səbəb olur. "Ağıllı lövhənin" bir üstün cəhətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, onun üzərində aparılan bütün əməliyyatları, dərslərin gedişini, hazırlanmış şablonları, modelləri kompüterin daimi yaddaşında saxlamaq və dəfələrlə istifadə etmək olar. Belə imkanlar müxtəlif səbəbdən dərsləri buraxan şagirdlər və ya təlimdən geri qalan uşaqlar üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, şagird iştirak edə bilmədiyi dərslərin elektron variantı ilə sonradan tanış ola bilər və ya təlimdən geri qalanlar həmin materialı tam qavrayana kimi təkrar-təkrar kompüterdə izləyə bilərlər. İKT-nin imkanlarından tədrisdə uğurla istifadə edən müəllimlər qeyd edirlər ki, interaktiv rejimdə keçilən dərslərdə şagirdlərin mərkəzi fiqur olması təmin edilir. Bununla yanaşı, multimedia xarakterli dərslərin və digər tədris vasitələrinin işlənilməsi, yayılması və təhsil prosesində tətbiq olunması ləngiməkdədir. Son dövrdə bu sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, elektron tədris sistemlərinin formalaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atılmışdır. Təkmilləşdirilmiş yeni texnologiyalar vasitəsilə tədris olunan dərslərdə şagirdlər daha fəallıq göstərir, həmçinin müəllim dərslərin boyu şagirdlərin aktivliyini istədikləri kimi qoruyub-saxlayır. Dərs prosesində müəllimlər İKT-nin vasitəsilə müxtəlif hazırlıqlı şagirdlərə fərqli yanaşma və adaptasiyalı öyrətmə sistemini tətbiq etməklə qavrama qabiliyyətlərinə uyğun tapşırıqlar verə bilər. Müasir dövrdə respublikamızda təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiq və istifadə edilməsi şagirdlərin müstəqil şəkildə informasiya toplamaq, topladıqları məlumatları şüurlu şəkildə təhlil etmək, məlumat ötürmək qabiliyyətlərinin formalaşdırılması, onların informasiya cəmiyyətinin qiymətli üzvlərinə çevrilməsinə səbəb olur. Dərs formasını seçərkən müəllim şagirdlərin marağını, tələb və ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. Müasir dövrdə məktəbdənkənar mühitdə mövcud informasiya-kommunikasiya vasitələrindən fəal və geniş surətdə istifadə edən şagird təlim prosesində onlar üçün maraqlı olanları görmək istəyir. Fəal təlimdən istifadə etməklə dərslərin yeni təlimə uyğun qurulması müəllim və şagird fəaliyyətinin səmərəsini artırır. Hər bir müəllimin İT-dən istifadə etmək bacarığı yüksək olmalıdır. Həm də bu texniki təminatı lazımı materiallarla zənginləşdirməyi bacarmalıdır. "Azərbaycan dili dərslərində internet resurslarının, İKT-nin istifadəsi" haqqında A. Balıyev belə deyir: "Çəkinmədən demək olar ki, məktəblərdə kompüterin olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin tədrisində elektron təlimin vəziyyəti qənaətbəxş deyildir. Müəllimlərin çoxu nəinki, kompüter texnikasının didaktik funksiyası haqqında məlumatsızdır, kompüterini yaxşı işlətmək mexanizmlərini belə bilmirlər". (4, s. 155)

Bu gün aparılan sorğular nəticəsində müəllimlərin İKT-dən dərslərində istifadə səviyyəsini müəyyən edərkən məlum olur ki, şəhərdə və rayon mərkəzlərində yaşayan müəllimlər kənddə yaşayan müəllimlərdən istifadə səviyyəsinə görə fərqlənir. Bu səviyyəni belə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Şəhər müəllimləri-77%
2. Rayon mərkəzində yaşayan müəllimlər-75%
3. Kənd müəllimləri-71%

Xüsusi təhsil sahəsində bu çatışmazlıqlar aşağıdakılarla qarışdırılır:

- Yoxsulluq və ya dövlət təhsil siyasətinin olmaması kimi amillər səbəbindən texnologiyaya girişdə hələ də böyük bərabərsizlik mövcuddur.
- İstifadəsinin effektivliyi məktəb tədris proqramına inteqrasiyadan asılıdır;
- İKT-nin istifadəsi üçün kifayət qədər yer və avadanlıq təmin edilməsi tələb olunur;
- Dövlət, məktəb və müəllim tərəfindən lazımlı hazırlıq və ya yaxşı qurulmuş bir tədris planı olmadan, İKT öyrənmək əvəzinə dağılma yarada bilər.

Digər bir məsələni də diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, şəhər məktəblərinə nisbətən, rayon məktəblərinin texnologiyalarla təmin olunması aşağı səviyyədədir. Kənd məktəblərində isə bu göstərici, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Ucqar rayonların bəzi kəndləri müasir texnologiyalar, ağıllı lövhələr, kompüterlər və s. ilə təmin olunmayıb. Bu da həmin məktəblərdə təhsilin

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

keyfiyyətini aşağı salır. Hazırda respublikanın 4562 ümumtəhsil məktəblərinin 82 faizi kompüter avadanlığı ilə təmin olunmuşdur. Müasir təhsil texnologiyalarının genişmiqyaslı tətbiqi, ilk növbədə, təhsil müəssisələrinin kompüter avadanlığı ilə təminatının köklü şəkildə yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Şagird kompüter nisbətinin bütövlükdə ölkə üzrə, xüsusilə də bölgələrdə və kənd yerlərində optimallaşdırılması qarşıda duran ən vacib problemlər sırasındadır. Bir qədər məktəblərimizdə Azərbaycan dili dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin bəzi məqamlarına toxunmağa çalışaq. Azərbaycan dili dərslərində səmərəli pedaqoji mühitin qurulması üçün İKT-nin rolu əvəzəlməzdir. Son zamanlar texnologiyalar vasitəsilə tədris olunan dərslərə maraq hədsiz dərəcədə artmaqdadır. Azərbaycan dili müəllimlərinin seçdikləri əsaslı biliklər, təkcə pedaqogika və psixologiya sahəsindən deyil, həm də yeni texnologiyalardan müvəffəqiyyətlə istifadə etdikdə təhsil prosesini xeyli asanlaşdırır, onu dinamik və çevik edir. "Müəllim-şagird-dərslik" tədris prosesinə kompüterin də əlavə edilməsi tədris prosesini fərqli proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərslərə marağını və istəyini artırmağa, onu cəlbədicə etməyə imkan verir. Kompüter vasitəsilə aparılan dərslər uşaqlar üçün çox maraqlı və yadda qalan olur. Multimedia vasitələri, audio mətnlər, video mətnlər, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar şagirdlərin dərslərində daha aktiv iştirakına səbəb olur. İnteraktiv lövhənin bir üstün cəhəti də odur ki, onun üzərində aparılan bütün əməliyyatları video formatında yaddaşında saxlamaq və dəfələrlə istifadə etmək imkanı yaradır. Azərbaycan dili müəllimi tədris edəcəyi dərslər formasını seçərkən şagirdlərin marağını diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Çünki şagirdlər onların maraq dairəsinə uyğun olan bilik və informasiyalara yiyələnməyin tərəfdarıdır. Bunun üçün Azərbaycan dili müəllimləri kompüterdən istifadə etmək bacarığına yiyələnməlidir. Azərbaycan dilinin tədrisində interaktiv metodlarının tətbiqi müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə yeni və kifayət qədər yüksək tələblər qoyur. Azərbaycan dili müəllimləri dərslər hazırlayarkən üzlaşdıqları problemlər şagirdlərin dərsliklə, bədii mətnlərlə bərabər, elmi, elmi-kütləvi mətnlər üzrə tapşırıqların hazırlanmasında daha çox yaranır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dili dərslərində internet resurslarının, İKT-nin istifadəsində aktual problemlər” mövzusu ilə bağlı məqaləmizdə aşağıdakı nəticələr öz əksini tapıb:

Respublikamızın şəhər məktəblərinə nisbətən, rayon məktəblərinin texnologiyalar və internet resursları ilə təmin olunması çox aşağı səviyyədədir. Kənd məktəblərində isə bu göstərici, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Lakin İKT tətbiqi üzrə elmi-metodiki bazanın təkmilləşdirilməsi, ümummilliy səviyyədə vahid elektron təhsil məkanının təşəkkül tapması günün əsas tələbi olaraq qalır. Məktəblərin internet resursları, İKT ilə təmin olunması dərslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etsə də, lakin müəllimlərin kompüter bacarıqlarının olmaması, onlardan yerli-yerində istifadə etməməsi aktual problem kimi bu gün də diqqət mərkəzindədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Mehrabov. Təhsildə texnoloji yanaşmaların mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri. //Azərbaycan müəllimi qəzeti, Bakı, 2006
2. A.Mehrabov. Təhsilin demokratikləşməsi: problemlər, vəzifələr. //Təhsil, mədəniyyət və incəsənət, Bakı, №4, 2001
3. A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, “Mütərcim”, 2006
4. Balyev.H, Balyev.A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. “Qismət”, Bakı 2014, 384 s.

Açar sözlər: İnternet resursları, İKT, yeni texnologiyalar, elektron lövhə, keyfiyyətli təhsil, aktual problemlər

Keywords: Internet resources, ICT, new technologies, electronic board, quality education, actual problems

Ключевые слова: Интернет-ресурсы, ИКТ, новые технологии, электронная доска, качество образования

Summary

In the article in Azerbaijani textbooks the importance of using internet resources and IKT are mentioned. The application and integration of IKT in education was emphasized as a highly essential issue which affects directly the forming of new generation that Azerbaijan citizens' modern knowledge and skills. Also via technologies positive results in language textbooks and their qualities given to education are mentioned. Apart from this, in the article urban, regional and rural schools with computer facilities and teachers' IT skills are mentioned. Without using modern teaching technologies the problems of Azerbaijani textbooks are mentioned.

Резюме

В статье подчеркивается важность использования Интернет-ресурсов и ИКТ на уроках азербайджанского языка. Применение и интеграция ИКТ в образовании - очень важный вопрос, который напрямую влияет на формирование нового поколения граждан Азербайджана с современными знаниями и навыками. Также были отмечены положительные результаты, достигнутые в языковых классах, основанных с помощью технологий, и качества, которые они придают обучению. Кроме того, в статье отражено, как городские, районные и сельские школы обеспечиваются компьютерной техникой, как учителя приобретают навыки работы в сфере информационных технологий, отмечаются актуальные проблемы уроков азербайджанского языка, проводимых без использования современных технологий обучения.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Sona İmran qızı Mirzəyeva İNŞA DƏRSLƏRİ HAQQINDA

İnşa – yazılı yaradıcılıqda müəllifi peşəkar edən qabiliyyət vasitəsidir. Əlbəttə, bu fikir yazıçılara, şairlərə daha çox aiddir. Lakin elmi əsər yazan alimlər üçün də fikri yazılı və ya şifahi şəkildə ifadə etmək də xüsusi qabiliyyət hesab olunur. Beləliklə, bütün üslublarda yaradıcılıq inşa yaza və ya qura bilmək vərdişlərindən başlayır. Odur ki, yazıçı və şairlərin, habelə alimlərin əsərləri onların inşalarıdır. Həmin əsərlərin yazılmasının başlangıç nöqtəsi məktəb təhsili sistemində qoyulur, yaxud da Azərbaycan dili təlimində yaradılan yazı bacarıqlarından qaynaqlanır desək, heç nədə səhv etmərik. İnşa cümlə qurmaq bacarıq və vərdişlərindən yaranan prosesdir. İndi bir-bir həmin prosesi təsvir etməyə çalışaq. Misal üçün:

- 1) Müəllim sinfə “Bizim ailə” mövzusunda danışmağı və yazmağı tapşırır. Şagirdlər düşünür və faktları meydana qoyurlar.
- 2) Müəllim “Mənim ən böyük arzum” mövzusunda danışmağı tapşırır, şagirdlər fikirləşir və yazmağa başlayırlar.
- 3) Müəllim “Məktəbimiz” mövzusunda tapşırıq verir. Şagirdlər məktəbi təsvirdən sonra öz düşüncələrini ifadə edirlər.
- 4) Müəllim şagirdlərə fəsillərə münasibətini bildirməyi inşa tapşırığı kimi verir. Şagirdlər fikirlərini bildirirlər.
- 5) Müəllim dərslikdən öyrənilən bir əhvalata münasibət bildirməyi tapşırır. Məsələn: “Sizin Mübariz İbrahimova münasibətiniz”, “Sizcə, Əlif Hacıyev necə qəhrəman olub?”. Bəs Polad Həşimov, Tehran Mənsimov? Belə tapşırıqlar V-VII

sinif Azərbaycan dili dərsliklərindəki əsas və dinləmə mətnləri əsasında verilsə də, əlavə məlumatlarla zənginləşdirilmiş olur. Göründüyü kimi, sadə inşa bacarıqlarının sadə mövzular əsasında aparılması nəzərdə tutulur. Belə ki, ailə, məktəb, fəsillər, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq motivlərinin mövzulara çevrilməsi şagirdlərin yaş və dünyagörüşləri ilə əlaqəli şəkildə aparılır. Bu, pedaqoji-psixoloji tələblər kimi nəzərə alınır. Yuxarı sinif şagirdlərinə Mübariz İbrahimov və Əlif Hacıyev qəhrəmanlığı, daha sonra Polad Həşimov, Hikmət Mirzəyev, Tehran Mənsimov şücaəti şagirdlərə söz deməyə, fikir bildirməyə necə də gözəl material vermiş olur. İkinci Qarabağ müharibəsindəki zəfərimiz şagirdlərinin dilinin əzbəridir. Belə məsələlərdən həm şifahi, həm yazılı inşa bacarıqlarına yiyələnməkdə istifadə olunması geniş imkanlardır.

Azərbaycan dili təlimi məzmununda inşa yazı standartları I-XI siniflər üzrə xüsusi sistemə tabe edilərək reallaşdırılır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Məsələn:

- 1) V sinifdə şagird:
 - 3.1. Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.
 - 3.1.1. Müxtəlif yazı formalarını (ifadə, inşa, esse, hekayə) fərqləndirir.
 - 3.1.2. Mövzu ilə bağlı topladığı materiallar əsasında mətn hazırlayır.
 - 3.1.3. Mətnin hissələrini (giriş, əsas hissə və nəticə) abzaslarını əlaqələndirir.
 - 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (əlan, məktub) yazır.

- 2) VI sinifdə şagird:
 - 3.1. Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.
 - 3.1.1. Müxtəlif yazı tiplərini fərqləndirir.
 - 3.1.2. Mətni mövzuya uyğun fakt və hadisələrlə zənginləşdirir.
 - 3.1.3. Mətnin hissələrini, abzaslarını əlaqələndirir.
 - 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (ərizə tərcümeyi-hal) yazır.

Qeyd etdiyimiz bu standartlar XI sinifdə də bu şəkildədir, lakin zənginləşdirilmiş əlavələri ilə davam etdirilir. Sual oluna bilər: İndiki Azərbaycan dili kurikulumunda məsələ belə qoyulursa, imkanlar bu qədər genişdirsə, şagirdlər inşa qurmaq bacarıq və vərdişlərinə yiyələndirilmir? Müşahidələrimiz göstərir ki, kurikulumda qoyulan tələblərin, dərslikdəki imkanların olmasına və bu işə müəllim üçün metodik vəsaitlərin bu məqsədlərə görə hazırlanmasına baxmayaraq, şagirdlərin inşa yazmaq bacarıqları proqramın tələbindən geri qalır. [3] Onlar hətta inşa ilə ifadəni, esseni, hekayəni fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər.

Eyni nöqsanları müəllimlərin fəaliyyətində müşahidə olunması isə xüsusilə yolverilməz qüsurlar sayılmalıdır. Bəs vəziyyəti necə düzəltməyə cəhd göstərmək mümkündür? Hesab edirik ki, bunun üçün inşa və ya ümumiyyətlə yazı problemlərinə kompleks yanaşmaq lazımdır. [4] Məsələn:

1. Azərbaycan dilindən təlim nəticəsi inşa ilə qiymətləndirilməlidir;
2. Şifahi və yazılı inşalar növbələmə yolu ilə aparılmalıdır;
3. İfadənin inşaya çevrilməsi metodikasına müəllimlərin peşəkarcasına yiyələnməsinə ehtiyac nəzərə alınmalıdır;
4. Müəllimlər bilməlidirlər ki, Azərbaycan dili dərslərinin mətnlə başlaması o deməkdir ki, həmin mətn həm ifadə, həm də inşa üçün material verir;
5. Şagirdlərə inşanın giriş, əsas hissə və nəticəsi əyani şəkildə şərh olunmalıdır;
6. Şagirdlərə hazır mətn üzərində redaktə, korrektə bacarıqları aşılanmalıdır;
7. Müəllimlər yazıların, o cümlədən inşaların metodik sistemə görə yenidən hazırlanmalıdırlar;
8. Yazı ilə bağlı standartlara yaradıcı yanaşılmalıdır və s.

İnşa yazılarla bağlı meydana çıxardığımız nöqsanlar obyektiv və subyektiv olmaqla məktəb təcrübəsində hər an qarşıya çıxır. Ali pedaqoji təhsildə bu sahəyə ciddi fikir verilməli və gələcək müəllimlərə yazı didaktikasını öyrətmək, yəni inşa dərslərinin metodikasını mənimsətmək əsl metodist alimlərə həvalə edilməlidir.

Unutmayaq ki, bütün sahələrdə olduğu kimi inşa metodikasına yiyələnməkdə səriştə qazanmaqda optimal imkanlar tələbək illərində qazanıla bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1986 s.

2. Ümumi təhsilin fənn standartları (I – XI siniflər) – Bakı, Mütərcim, 2012 – 402 s.
3. Vaqif Qurbanov. Esse və digər yazılar. Bakı, "Müəllim" nəşriyyatı, 2019 – 232 s. (64-72)
4. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. "Kövşər" nəşriyyatı, 2008 -223 s.

Açar sözlər: inşa, rəhbərli nitqin inkişafı, inşaaların yazılı və şifahi formaları, rəhbərli nitq, mədəni nitq normaları, faktlar toplamaq, sistemə salmaq, formalaşdırmaq, təhlil etmək, nəticələr çıxarmaq, qiymətləndirmək.

Ключевые слова: сочинение, развития связной речи, формы сочинения: письменные и устные, формы культурной речи, сбор фактов, систематизировать, формирование, разбирать, анализировать, делать выводы, оценивать

Key words: writing, development of coherent speech, forms of composition: written and oral, collection of facts, systematize, formation, analyze, draw conclusions, evaluate

Резюме

Ученики приобретают навыки сочинения с первого класса. Со временем этот процесс развивается и расширяется.

Лексическое значение слова «эссе» на арабском языке: 1) создание, воплощение, возникновение; 2) написание, литературное выражение в статье // написание, написанное таким образом; 3) различные письма, документы и т. д. составленная по образцам. книга [1, с.216] В школьной практике термин эссе используется как вид письма.

Конкретное значение - это тип письма, которое как выражение встречается в устной и в письменной формах. Есть разные виды и типы. Выражается в литературной и свободной форме. Среди преподавателей языковых и литературных классов также есть мнения, сочинения и эссе. Предоставление контента, имеющего отношение к теме, означает сочинение. Двери всегда открываются от выражения к сочинению. Готовый текст - это выразительный текст. Если это выражение, которое говорится или пишет кратко, сжато или широко, при условии, что оно не выходит за рамки его содержания, это эссе, обогащающее это содержание вопросами. В методике это называется видом работы по превращению выражения в сочинение. Эссе в учебной деятельности, в том числе в системе развития речи, считаются пиком по сравнению с другими видами письма. Если ученик умеет свободно строить сочинение, значит это для него достижение вершины. Выражение - это своего рода подготовка к письму. Говорить или писать содержание готового текста. Известно, что и выражение, и эссе - это типы связанной речи. Они образуют систему развития общения. Развитие коммуникативной речи также является основной целью или результатом обучения в системе образования. В этой статье обсуждается проблема написания эссе.

About essay writings

Summary

Students acquire composing skills from the first grade. Over time, this process develops and expands. The lexical meaning of the word "essay" in Arabic: 1) creation, embodiment, emergence; 2) writing, literary expression in the article // writing written in this way; 3) various letters, documents, etc. compiled according to samples.

In school practice, the term essay is used as a type of writing. A specific meaning is a type of writing that occurs as an expression in both oral and written forms. There are different types and types. It is expressed in literary and free form. Among the teachers of the language and literature classes there are also opinions, essays and essays.

Providing content that is relevant to a topic means writing. Doors always open from expression to composition. The finished text is expressive text. If it is an expression that is spoken or written briefly, concisely or broadly, provided that it does not go beyond its content, it is an essay that enriches that content with questions. In the methodology, this is called the type of work to turn an expression into an essay.

Essays in educational activities, including in the system of speech development, are considered a peak in comparison with other types of writing. If a student is able to freely build an essay, then this is reaching the top for him. Expression is a kind of preparation for writing. Speak or write the content of the finished text. It is known that both expression and essay are types of related speech. They form a system for the development of communication. The development of communicative speech is also the main goal or result of learning in the education system. This article discusses the problem of writing essays.

RƏYÇİ: dfos. E.Vəliyeva

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ SƏNƏTKARIN HƏYATI VƏ YARADICILIQ YOLU MATERİALLARININ TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Həyatın bütün sahələrində sürətli inkişafın getdiyi müasir dövrimizdə məktəbin, müəllimin qarşısında duran bir sıra vəzifələr var; gənc nəsildə inkişafda olan elmə marağı artırmaq, fəaliyyətlərini yaradıcı istiqamətdə formalaşdırmaq, humanistlik, milli özünüdərk, sağlam vətəndaşlıq mövqeyi formalaşdırmaq, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət və məhəbbət hissi aşılamaq. Bu baxımdan ədəbiyyat dərslərinin müstəsna əhəmiyyəti var. Bu səbəbdən hal-hazırda istifadə olunan proqramın tələbi ilə hazırlanan ədəbiyyat dərslərinin müxtəlif mövzular daxil edilmişdir: 1.Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materialları (tərcümeyi-hal materialları); 2.nəsr əsərləri; 3.Lirik əsərlər; 4.Dramatik əsərlər; 5.Icmal mövzular

Gördüyümüz kimi, ədəbiyyat dərslərində müxtəlif mövzular daxil edilib və bunların hər birinin tədrisinin böyük əhəmiyyəti və öyrənilməsində qarşıya qoyulan bir sıra məqsədlər vardır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın tədrisi zamanı tədris olunacaq mövzulardan asılı olmayaraq, həmin mövzunun keçilməsinin əhəmiyyəti bilinməli və dərk olunmalıdır. Axı bu mövzu proqrama nə üçün, nə səbəbdən daxil edilib? Şagirdlər bu mövzunu öyrənməkdə nə qazanacaq? Mövzunun tədrisinin nə kimi əhəmiyyəti var? Müəllim sadaladığımız bu və buna bənzər suallara cavab verməyi bacarmalı, aydın və dəqiq fikrə sahib olmalıdır. Məhz bu zaman mövzunun tədrisi uğurlu olacaqdır.

Ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunan proqrama daxil edilən mövzuların bir qismi sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materialları təşkil edir. "Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu" materialları V-XI siniflərdə fərqli məzmun və həcmdə keçilir. Bunun da səbəbi müxtəlif siniflərdə bu materialların keçilməsində qarşıya qoyulan məqsədin fərqli olması və şagirdlərin yaş və anlayış səviyyəsinin nəzərə alınmasıdır. Məktəb təcrübəsini öyrəndiyimizdə görürük ki, ənənəvi kursda sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materialları 3 mərhələdə tədris olunub. Sadəcə mürəkkəbə gedilərək ilk əvvəl V-VII siniflərdə yığcam bioqrafik məlumat verilib. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsəd-sənətkarın şəxsiyyətinə və yaradıcılığına maraq oyatmaq olub. Hazırda belə bir məlumatın verilməsi nəzərdə tutulmamışdır. VIII-IX siniflərdə verilən annotasiya "həyat və yaradıcılıq yolu haqqında" məlumat kimi verilmişdir. Bununla bağlı olaraq sənətkarın həyatı və yaradıcılığı qovuşuq verilmiş, eyni zamanda materialın yığcam olması səbəbi ilə tədrisinə ayrıca saat ayrılmamışdır. X-XI siniflərdə bu başlıq altında olan materiallar monoqrafik xarakter daşdığından və verilən məlumatların həcmi nəzərə alınaraq mövcud proqramda hər bir sənətkarın həyatı və yaradıcılığına ayrıca 1 saat vaxt ayrılır. Bununla bərabər X-XI sinif ədəbiyyat dərslərində "Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu" materialları bağlı əhatəli məlumatın verilməsi vacib olmuşdur. X-XI siniflərdə sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının öyrənilməsi daha müstəqil və tam xarakter alır. X-XI siniflərdə sənətkarın həyatı ilə bağlı məlumatlar o məqsədlə tədris olunur ki, şagirdlər sənətkarın keçdiyi ömür yolu ilə tanış olsunlar və bu yolla sənətkarın yaradıcılığına maraq və məhəbbət güclənsin.

Ədəbiyyat dərslərimizlə tanış olduğumuz zaman görürük ki, sənətkarlarımızın şəxsiyyəti və yaradıcılığı vəhdətdə verilir. Həqiqətən bunları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Xalq şairi Nəbi Xəzri xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev haqqında xatirələrində bədii yaradıcılıqda sənətkar şəxsiyyətinin mühüm rol oynadığını xüsusi vurğulayaraq yazır: "Şəxsiyyət yazıçı varlığının mayasıdır. Şəxsiyyət həyatın keşməkeşlərindən keçərək güclü, qüdrətli olur. Şəxsiyyət anadangəlmə deyil. Hərçənd bunun irsi keyfiyyətləri də vacibdir. Çinar toxumundan çinar, söyüd toxumundan söyüd, palıd toxumundan palıd bitdiyi kimi. Lakin çinara çinar olmaq üçün nə qədər qayğı, təbii fəlakətlərə – küləklərə, tufanlara dözümlü lazımdır. Sağlam pöhrələr qol-budaq atır, böyüyür, şaxələninir. Şəxsiyyət də belədir. Yazıçı o zaman iradəli, mətin surətlər, xarakterlər yaradır ki, özü bir xarakter kimi, şəxsiyyət kimi tam formalaşmış olsun. Xarakterlər yazıçının ürəyinin əks-sədasi, yazıçı mənəviyyatının inikasıdır. Çünki sənətkar hər yaratdığı surətdə yenidən doğulur, dünyaya gəlir, yaşayır, nəsillərə də yaşamağı öyrədir." [1]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikrimizi xalq şairimiz Nəbi Xəzrinin dedikləri ilə əsaslandırmış olduq.

Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materialların tədrisindən bəhs etməzdən əvvəl bu tip materialların tədrisinin əhəmiyyətinin iki aspektindən danışmaq vacibdir: 1.Ədəbiyyat dərslərində sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin təlimi əhəmiyyəti. 2.Ədəbiyyat dərslərində sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin tərbiyəvi əhəmiyyəti. Bu iki aspekt sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının sahib olduğu təlimi və tərbiyəvi məqsədi ilə bağlıdır. Buna görə də mövcud ədəbiyyat proqramında sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Yazıçının tərcümeyi-halının öyrənilməsi yazıçının səsini eşitməyə, onun şəxsiyyətinin, xarakterinin və taleyinin özünəməxsusluğunu görməyə kömək edir. Hər bir ədəbi əsərdə onun müəllifinin şəxsiyyəti əks olunur, müəllif mövqeyi ifadə olunur. Göründüyü kimi bu materialların tədrisində ilk öncə təlimi əhəmiyyəti haqqında danışmaq məqsədə daha uyğundur.

Maraqlı və düzgün qurulan sənətkarın həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunmuş dərslər şagirdlərdə təlimə marağı yüksəldir və əqli fəallıqlarının artmasında başlıca rol oynayır. Təlimi əhəmiyyətindən söz açarkən yazıçının həyatı və dövrü haqqında verilən məlumatlar tədris olunacaq bədii əsərin təhlili üçün bir zəmin rolunu oynayır. Bünövrə rolunu öz üzərinə götürən bu tip materiallar yalnız sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu materiallarına həsr olunmuş dərslərin reallaşmasını təmin etmir, eyni zamanda hər birinə bir neçə saat vaxt ayrılmış əsərin məzmununu və təhlili üzrə dərslərin uğurlu olması üçün mühüm köməkçi rolunu öz üzərinə götürür. Əgər müəllimlər şagirdləri tədris ediləcək əsərə yaxınlaşdırmaq istəyirlərsə, yazıçının həyatı və dövrü ilə bağlı məlumatları imkanlarından istifadə etməlidirlər. Unutmaq olmaz ki, sənətkar haqqında əldə olunmuş məlumatlar şagirdləri

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

bədii əsərlə yaxınlaşdırır, aralarında möhkəm əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Nəticədə şagirdlər bədii əsərin məzmununu daha asan mənimsəyir, təhlili zamanı düzgün təhlil və əlaqələndirmələr apara bilirlər.

Məktəb təcrübəsinə müraciət etdiyimizdə sənətkar həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatlar əldə etmiş şagirdlər həmin sənətkarların ədəbi əsərlərini dərinlən qavraya bildiklərini görürük. Onu da qeyd etməliyik ki, əgər şagirdlərdə bədii əsərə qarşı maraq və məhəbbət yaratmaq istəyiriksə ilk öncə sənətkarın şəxsiyyətinə, həyatına maraq yaratmalıyıq. İkinci fikir reallaşması üçün birincinin reallaşması daha vacib sayılmalıdır.

Həmin materiallar vasitəsi ilə şagirdlər eyni zamanda xalqımızın zəngin tarixini daha yaxşı öyrənmək imkanı əldə edirlər. Bu onunla bağlıdır ki, hər bir sənətkarın həyatı yaşadığı tarixi dövr haqqında müəyyən məlumatları özündə ehtiva edir. Sənətkarın mövqeyini, öz dövründəki yeri kimi məsələlər şagirdlərə yalnız ədəbi-tarixi biliklər verir desək, dar bir qəlibə salmış olarıq. Bu kimi məsələlər şagirdlərdə ali hissələrin formalaşmasında fəal rol oynayır. Fikrimizi bir az da dəqiqləşdirsək deyə bilərik ki şagirdlərin milli qürur, ləyaqət və iftixar hissəsinin formalaşmasında sənətkarlarımız haqqında əldə etdikləri müxtəlif səpkili məlumatlar fəal rol oynayır. Bu da gənc nəsli ədəbiyyat dərsləri vasitəsilə tariximizlə bağlı müəyyən qədər məlumat əldə etmələrinə və ya əvvəldən öyrəndikləri tarixi məlumatları möhkəmlətmələrinə səbəb olur. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin təfəkkürünü, nitqini, mənəvi aləmini zənginləşdirməsinə sənətkarın həyatı və yaradıcılığına aid məlumatlar müsbət təsir göstərir. Ədəbiyyat dərslərində sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin təlimi əhəmiyyətindən danışıb tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışmamaq olmaz.

Aydın Hacıyev ədəbiyyat haqqında belə yazırdı ki, elmi-nəzəri fikirlərdə əsaslandırılır ki, ədəbiyyat həyatı, gerçəkliyin mürəkkəbliyini hər tərəfli ifadə edir, varlığa estetik münasibət oyadır, hiss və duyğuya, hərəkət və münasibətə təsir göstərir, zövqü genişləndirir, inamı, daxili qüruru və fərəhi artırır. Yeni ideyaların yaranması, bəhs olunan mövzuların əxlaq və mənəviyyata təsiri eyni zamanda adət və ənənələrimizi yaşatması, insanın hər tərəfli, ahəngdar inkişafını təmin etməsi, həqiqətə yetişməyə səbəb olması-bunların hər biri ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə bağlıdır.

Bunların hər birinə nail olmaq təkə bədii əsərləri öyrənməklə mümkün deyil, onları ərsəyə gətirən sənətkarın şəxsiyyətini və gənc nəsle nümunə ola biləcək həyatlarını da hər tərəfli mənimsəməyi tələb edir. Sənətkarların ömür kitabının səhifələrini vərəqləyib, mənəvi ömür yolunu öyrənmək, əldə olunan faktlara söykənərək gənc nəsli tərbiyə etmək qat-qat dəyərlidir. Şagirdlərdə müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq istəyiriksə, bu yolda yazıcının mühiti, ədəbi aləmə gəlişi, zəngin duyğular aləmini formalaşdırdığı zəmini göz önündə saxlamalı və şagirdlərin bu faktları mənimsəməsinə şərait yaratmalıyıq. Ədəbiyyatımızda dərin iz qoyan hər bir sənətkarımız yaşadığı dövrün canlı nümunəsidir. Onların mübarizələrlə dolu olan həyatını ibrətlik bir nümunə və bir tərbiyə məktəbi adlandırılı bilər. Beləliklə, şagirdlər dərk edə bilirlər ki, qələmini el yolunda istifadə edən və bununla bərabər min bir əziyyətə dözən, ömür kapitalını el yolunda sərf edən heç bir kəs unudulmağa məhkum deyil. Bu şəxslər illər, əsrlər keçsə də xalqın yaddaşında canlı bir şəkildə qalacaqdır. Bu hər zaman mövcud olan və olacaq bir həqiqətdir. Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı və başqa sənətkarlarımızın müasir dövrümüzdə unudulmaması, cismani ömürləri sona çatsa da, mənəvi ömürlərinin hələ də davam etdiyinin göstəricisidir. Axı mənəvi ömür zaman çərçivəsinə sığmır?!

Mənəvi ömür yolu keçən sənətkarın həyatını öyrənən hər bir şagird əxlaqi, mənəvi cəhətdən inkişafı təmin olunur və onların həyata baxışları müsbət istiqamətdə dəyişir. Zaman çərçivəsinə sığmayan sənətkar ömrü gənc nəslin gələcək həyatlarına belə təsir edir. Şagirdlər üçün sənətkar yad bir şəxs deyil, keçdiyi ömür yolundan örnək götürdüyü doğma bir şəxsə çevrilir. Şagirdlər bir çox halda özlərinə örnək götürəcək birilərini axtarırlar və bu tarixdə və ədəbiyyatımızda sözünü demiş sənətkar olduqda onların mənəvi aləmlərinin inkişafına güclü bir təkan verəcəkdir.

“Ədəbiyyat dərslərində sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin əhəmiyyəti” mövzusu ilə bağlı məqaləmizdə aşağıdakı nəticələr öz əksini tapıb.

1. Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisi şagirdlərdə sənətkarın yaşayıb-yaratdığı dövr və onu əhatə edən mühiti düzgün anlamağa şərait yaradır.
2. Şagirdlər proqramda tədrisi nəzərdə tutulan əsərin hansı dövr və mühitdə ərsəyə gəldiyini qavrayır və sənətkarın şəxsiyyəti və bədii irsi arasındakı əlaqəni görürlər.
3. Ümumtəhsil məktəblərində sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bu mövzuların tədrisinə daha çox diqqət yetirməlidir. Bu baxımdan yeni təlim texnologiyalarından və İKT-in imkanlarından istifadə etməklə dərslərin qurulması məqsədə uyğundur.
4. Məsələyə bütünlüklə yanaşdıqımızda, metodistlərin tədqiqatlarını, qabaqcıl məktəb təcrübəsinə araşdırdığımızda, ədəbiyyat dərslərində sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu materiallarının tədrisinin əhəmiyyətini müşahidə etdikdən sonra bu kimi materialların tədrisinə biganə yanaşmaq müəllimlər üçün böyük bir nöqsan sayıla bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan” jurnalı, 1997, № 11-12
2. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı, 2011
3. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı, 1992.
4. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968.
5. Həsənlı B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Mütəllim, 2014.
6. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009.
7. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2017

Ключевые слова: жизнь художника, творчество художника, уроки литературы, важность обучения, образовательное значение, преподавание биографических материалов

Keywords: Life of the artist, creativity of the artist, literature lessons, importance of training, educational significance, teaching biographical materials

Summary:

The article discusses the content of the work to be done in the theoretical and practical direction on the importance of teaching "life and creative way of the artist" materials in literature classes. Materials of the artist's life and creative way have a special value in the education of the younger generation, their development as active, constructive and creative citizens, and these materials have a strong impact on the formation of the spiritual world of young people. He is the son of an artist of his time, he does not ignore the events that take place in his environment, he treats them to one degree or another, attracts them to artistic judgment, tries to turn the reader into a participant in this judgment. Therefore, in order to better understand what is depicted in the works of art, to understand the ideas expressed in it, it is necessary to look at the life of the artist. This once again reveals the value of teaching materials that reflect the artist's life. These materials should be delivered to students at a level that expands their sphere of influence, makes a worthy contribution to the development of students as a person, the formation of life skills in them. The article pays special attention to the value of this issue, discusses ways to effectively teach those materials.

Резюме

В статье рассматривается содержание работы, которую предстоит выполнить в теоретическом и практическом направлении, о важности преподавания материалов «Жизнь и творческий путь художника» на уроках литературы. Материалы жизни и творческого пути художника имеют особое значение в воспитании подрастающего поколения, его развитии как активных, конструктивных и творческих граждан, и эти материалы оказывают сильное влияние на формирование духовного мира молодежи. Он сын художника своего времени, он не игнорирует события, происходящие в его окружении, он трактует их на том или ином уровне, привлекает их к художественному суждению, пытается превратить читателя в участника этого суждения. . Поэтому, чтобы лучше понять, что изображено в произведениях искусства, понять выраженные в нем идеи, необходимо взглянуть на жизнь художника. Это еще раз показывает ценность учебных материалов, отражающих жизнь художника. Эти материалы должны быть доставлены учащимся на уровне, который расширяет сферу их влияния, вносит достойный вклад в развитие учащихся как личности, формирование у них жизненных навыков. В статье уделяется особое внимание значению этого вопроса, обсуждаются способы эффективного обучения этим материалам.

РӘҮСІ: dos. L.Әлkbərova

Əliyeva Günay Akif qızı¹
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİ ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARININ
TƏHLİLİNƏ DAİR

İbtidai təhsil məktəbəqədər təhsil ilə orta təhsil arasında bir keçiddir. Bu elə bir keçiddir ki, özündə həm inkişafı, həm formalaşmanı, həm sosial adaptasiyanı, həm dünyagörüşünün yaranması üçün özüdür, bünövrədir. Kiçikyaşlılar məktəbəqədər təhsildə qazandıqları idraki, əxlaqi-mənəvi və fiziki bacarıqları ibtidai təhsildə davam etdirirlər. Məhz ibtidai təhsildən sonra onlar inkişafın elə bir mərhələsinə çatırlar ki, sərbəst addımlar, seçimlər üçün imkanlar formalaşır.

Bəlli məsələdir ki, təhsilənlər ümumi təhsilin orta təhsil və tam orta təhsil səviyyələrində cəmiyyət, təbiət və elmə dair bilikləri tədricən inkişaf edir, genişləndirirlər. Buna görə də müxtəlif anlayışları mənimsəyirlər. Bununla onlar növbəti pillələrə hazırlaşır, fasiləsiz təhsilə keçid edirlər. Fənlərin ayrılıqda birbaşa mənimsəmək təlim prosesində bir sıra çətinliklər yaratdığı üçün ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdləri müəkkəb təhsil şəraitinə hazırlamaq zərurəti də meydana çıxır. Təhsil sahəsində tədqiqatlar aparən pədaqoq E.İ. Monoszon ibtidai təhsilin məzmununa toxunaraq onun mühüm aspektlərini belə əsaslandırır: "Təhsilin bu mərhələsində ilkin elementləri və psixomotor bacarıqların rüseymin, uşaqların idraki fiziki, ünsiyyət bacarıqlarını, onların dünyagörüşlərinin, əxlaqlarının, şəxsiyyətlərinin bünövrəsi qoyulur. Daima məktəb uşaqlarda elmə həvəs oyadır, onların idraki potensiallarını inkişaf etdirir, biliklər differensial şəkildə deyil də, integrativ şəkildə nəzərdən keçirməyi, səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməyi, hadisələrdən nəticə çıxarmağı öyrədir" [4s.112].

İbtidai təhsilin nəzəri və praktiki problemlərini tədqiq edən görkəmli pədaqoqumuz Y.Ş.Kərimov təhsil sisteminin bünövrəsi kimi onun məzmununa dair problemlərin həll edilməsini zəruri hesab edərək yazır: "İbtidai təhsil təhsilin başlanğıcı, onun bünövrəsidir. Şagirdlər üçün zəruri olan bir sıra bacarıqlar (dinləyib anlama, sual vermək, planlaşdırma, saymaq, oxumaq, yazmaq, hesablamaq, cavablandırmaq, özünü qiymətləndirmə və s.) bu səviyyədə yaranır " [57, s.150].

Tədqiqatlara əsasən deyərək bilirik ki, təhsilin məzmunu özü pədaqoji tədqiqatlarda geniş araşdırılan bir məsələdir. Müasir dövrun kurikulumları daha çox təhlil edilir və hər gün bu mövzuya həsr edilmiş yeni məqalələr qarşımıza çıxır.

M.Q.Kazanskiy və F.S.Nazarovanın birlikdə ərsəyə gətirdiyi "Didaktik" (ibtidai siniflər üçün) vəsaitində ibtidai təhsilin məzmununu tədqiq etmişdilər. Müəlliflər ibtidai təhsilin məzmununa dair qeyd edirlər: "təhsilin bu mərhələsində biliklər elə ötürülməlidir ki, təhsilənlərin yaş qrupları nəzərə alınsın, onlarda təlimə maraq artırılınsın. Bu cəhətdən məzmun təfsir prosesində oyun-öyrənmə mühiti yaradacaq tərzdə olmalıdır. Biz əsaslandırırıq ki, dərslər oyun olmalıdır. Biz demək istəyirik ki, uşağın yaş dövründə əsas maraq sahəsi nəzərə alınmalıdır. Məzmununda elə bir struktur qurulmalıdır ki, məhz bu məsələləri də diqqət mərkəzində saxlasın" [4,s.97].

Ölkəmizdə həyata keçirilən tədqiqatlar sırasında ibtidai təhsilin məzmununa həsr edilmiş çoxsaylı işlər vardır. M.A. İsmixanov ibtidai təhsilin məzmununu onun əsas problemlərindən biri kimi araşdırmış, onun tərkib hissələri barədə belə nəticəni təqdim etmişdir: "İbtidai təhsilin qarşısında dayanan əsas vəzifə yetişən gənc nəslə fəaliyyət növləri ilə tanış etmək, onları ictimai, peşə, həyat fəaliyyətinin bünövrəsinə qaldırmaqdan ibarətdir. Didaktika bu cəhətdən ibtidai təhsili daima tədqiq etməlidir, onun məzmun komponentlərini dəqiqləşdirməlidir [1, s.64].

Son dövrlərdə həyata keçirilən tədqiqatlar ibtidai təhsilin mövcud vəziyyəti ilə əlaqəli olan, xüsusilə məzmun islahatının tərkib hissəsi kimi araşdırılan pədaqoqların araşdırmaları ilə zəngindir. Yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin də fikirlərini ümumiləşdirməklə söyləyə bilirik ki, ibtidai təhsilin məzmununun hazırlanmasında məqsədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin tələb və maraqlarının ödənilməsi aspektindən yanaşsaq məqsədlərin bəlli edilməsini olduqca qəliz bir problem olduğunu əsaslandırmaq bilirik. Məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini, ona istinad olunmasını mühüm problem kimi təsəvvür etsək, onda məzmununda müəyyən tələbləri əks etdirən standartların zəruriliyi barədə düşünmək zərurəti yaranacaqdır. Bu standartların formalaşdırılması öncə məzmunun seçilməsi ilə bağlıdır. Elmi-pədaqoji tədqiqatlarda ibtidai təhsilin məzmununun seçilməsinə və onun formalaşdırılmasına təsir edən amillər müxtəlif cəhətlərdən araşdırılır. Araşdırmaların nəticələri onu əks etdirir ki, ibtidai təhsilin nəzəri problemi əhatə edən əsas məsələ də elə onun məzmunudur. Bu problemə çox hallarda empirik (praktik) yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Məktəbin tədris planları vasitəsi ilə bu məsələyə yanaşmağa üstünlük vermişlər.

İbtidai təhsilin məzmununu şərtləndirən amillər mütləq şəkildə tədqiq edilməlidir. Bu problemin didaktik yanaşmalarını F.A.Rüstəmov, İ.İ.İsayev, A.Eminov, Y.P.Podlasi, T.S.Nazarova, N.Q.Kazanski və b.tədqiq etmişlər.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq standartların səviyyəsi, dünya təhsil məkanının mövcud vəziyyəti və integrativ əlaqələr ölkəmizdə ümumi təhsilin mühüm faktorudur. Burada tələbyönümlülük və şagirdyönümlülük də nəzərə alınması gərəkdir. Cəmiyyətin maraq və tələbləri baxımından bir sıra tədqiqatlarda ibtidai təhsilin məzmunu tədqiq edilmişdir. İbtidai təhsil nəzəriyyəsinin formalaşması çox uzun bir tarix keçmişdir ki, bu tarixdə xüsusi yeri olan pədaqoq N.Q.Kazanskiy və T.S.Nazarova cəmiyyətin inkişafı ilə ibtidai təhsilin məzmununun formalaşdırılmasını düz mütənasib olduğunu əsaslandıraraq yazırlar: cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər, gənc nəslin yetişdirilməsi məsələsində formalaşan yeni yanaşmalar təhsilin məzmununun dəyişməsinə təsir etdiyi kimi, ibtidai təhsilin də məzmunundan yan keçmir.

Təhsilin yenilənməsinə təsir edən digər səbəblərdən ən mühümü də elmi-texniki tərəqqidir. Həyata keçirilən sosioloji tədqiqatlar informasiya əsrinin günü-gündən artan tələblərini vahid sistemə salınmasının qeyri-mümkün olduğunu təsdiq edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, məzmununda gedən dəyişikliklər də bu tələblərlə ayaqlaşmalıdır. Təbii ki, bu tam həyata keçirilməsi mümkün olmayan bir prosesdir. Ən azından müəyyən dərəcədə buna nail olmağa cəhd etmək olar. İ.İsayev, Ə.Ağayev, A.Eminov öz tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlmişlər ki " hər 3-6 ildən bir elmdə olan informasiyaların həcmi iki

¹ Azərbaycan Dövlət Pədaqoji Universitetinin magistrantı

qat artır. Hətta bu rəqəmlər bu an üçün də dəyişilə bilər. Məhz buna görə də məzmununda seçilən biliklər konkret və aktual olmalıdır.

Müasir dövrün dünya pedaqoji məkanında təhsilin məzmununa olan yanaşmalar daim aktual məsələ kimi müzakirə edilir. Təhsilin məzmununun başlanğıcı necə olması, onun hansı tələblərə cavab verməsi çox mühüm məsələ kimi diqqət mərkəzindən yayınmayıb. Azyaşlı uşaqların tələb və maraqlarının nəzərə alınaraq təhsilin məzmununun təşkili, onların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq məzmun standartlarının hazırlanması tələbləri dəyişən dövrün ən çətin pedaqoji problemdir.

Məzmun standartları müəllim üçün kompasdır. Təlim strategiyalarının düzgün seçilməsi üçün əsas istiqamət olan standartlar təlim nəticəsini özündə əks etdirərək dərsin nəticəyönlü olmasına zəmin yaradır. Məzmun standartlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi, öncə, didaktik tələblərin düzgün müəyyən edilməsi ilə şərtlənir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, məzmun standartlarının tərtibi və tətbiqi üçün bir neçə didaktik tələblərin olmasına ehtiyac yaranır. Tədqiqat işlərini təhlil edərkən nəzəri problemləri təhlil etdiyimiz anda belə bir zərurətlə qarşılaşdıq. Pedaqoji ədəbiyyatı təhlil edərkən bu problemə xüsusi diqqət etməyə çalışdıq. Məzmun standartlarının tətbiqi ilə bağlı prinsipləri ümumiləşdirməyə çalışarkən məlum oldu ki, bu prinsiplərin əksər hissəsi təhsilin prinsipləri, xüsusən də ümumi təhsilin prinsipləri ilə bağlıdır.

İbtidai təhsilin məzmun standartları məsələsinə onun məzmununu ilə təhlil edib öz yanaşmasını bildirən görkəmli pedaqog Y.Ş.Kərimov yeni mərhələdə standartların bir neçə zəruri tələblərlə ayaqlaşmalı olduğunu əsaslandırır. Pedaqog bildirir ki, təhsilin məzmununu inkişafın sosial-iqtisadi perspektivləri ilə ayaqlaşmalı olduğu kimi standartlar da bu cəhətdən nəzərə alınmalıdır [2, s.62].

Son dövr xarici ədəbiyyatlarda Ruben Herman's, Johan Van Break, Hilde Can Breakin müəllifi olduğu "İbtidai təhsilin standartları haqqında fikirlərin inkişafı: inkişafetdirici və ötürücü standartların fərqləndirilməsi" mövzusunda tədqiqat işinin əsası məhz bizim təhlil etdiyimiz məsələ ilə bağlıdır. Predmeti standartlar olan araşdırma tədris və müəllim təhsili kateqoriyası üzrə elmi praktik konfransda praktiklik dərəcəsinə görə birinci yerə layiq görülüb. Bu haqqda işin giriş hissəsində qeyd edilib.

Standartların inkişafetdirici xarakteristikasından bəhs edən müəllifləri onlara aşağıdakı tələblərə cavab verməsinin əsas şərti kimi dəyərləndirirlər:

1. Tədris edilən fənnlərin əsası olan elmlərin nəzəriyyəsinə daxil olan əsas anlayışlar və zəruri faktlar- bunlar faktoloji biliyi formalaşdırır. Buraya tədris edilən fənnin materiallarına əsasən şagirdlərdə formalaşan elmi- dünyagörüşü, etika, estetik normalar daxildir.

2. Biliklərin mənimsənilməsi istiqamətində müəyyənləşdirilmiş və şagirdlərin əldə edəcəkləri tədqiqat və elmi təfəkkür metodları - konseptual və prosedural biliyin inkişafına xidmət edir.

3. Bacarıqların və vərdişlərin qazanılması, həmçinin həyatda tətbiqi- bu şərt demək olar ki, təlim prosesinin bütün funksional komponentlərini özündə ehtiva edir. Şagird həm idraki, həm emosional həm də psixomotor fəaliyyətə məhz bu şərtlər daxilində yiyələnmiş olur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, idraki bacarıqlarını həyatda tətbiqi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm amildir. Riyazi hesablamaları düzgün aparmağı bacarmaq yalnız tədris prosesində deyil, həm də şagirdin alış-veriş edərkən real həyatında da özünü biruzə verməlidir.

Müxtəlif vaxtlarda aparılmış araşdırmalar, xüsusilə də dünya təcrübəsi onu göstərir ki, təhsilin məzmununu daima inkişaf edir, yenilənir. Ən azından ölkəmizdə 5 il müddətinə qüvvədə olan təhsil standartları bunu isbat edir. Təhsilin məzmununu dəyişdikcə standartların da yenilənməsi tələbi yaranır. Məhz buna görə də bu sahədə dünya təcrübəsinə istinad etmək, onun inkişafına tökan vermək lazımdır. Əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən deyə bilərik ki, bütün xarici və yerli tədqiqatlarda sırf ana dilinin standartları tam təhlil edilməmiş, ümumilikdə ibtidai təhsilin standartları və onun məzmununu araşdırılmışdır. Məhz bu cəhətdən tədqiq etdiyimiz bu məsələ olduqca aktual və əhəmiyyətli bir təhsil problemdir. Bütün bunları ümumiləşdirərək öz fikirlərimizi aşağıdakı kimi ifadə edirik:

1. İbtidai təhsilin məzmununun nəzəri və praktiki problemləri daimi aktual məsələ olaraq təhlil edilmiş, sırf standartlar üzərindən ayrı-ayrılıqda araşdırmalar aparılmamışdır. Buna baxmayaraq təhsil standartlarına və məzmun standartlarına yanaşmalar müxtəlif tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir;

2. Məsələnin qoyuluşu ümumpedaqoji bir problemdir. Son dövr tədqiqatları bu problemi daha çox tədqiq etməyə yönəlmişdir. Məzmunun praktik fəaliyyətini təmin edən standartlarda edilməli olunan yeniliklər gənc müəllimlər tərəfindən təqdim edilərkən bu işin səmərəsini daha da yüksəltdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. İbtidai təhsilin dünyanı, bu günü və sabahı/Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, 2003, №1, s. 35-51
2. Qasımova L.M., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Müəllimlərin kursu. Bakı: Çapaşoğlu, 2003, 535 s.
3. Mehrafov A.O. Şəxsiyyətəyönlü məzmunun reallaşmasında təhsilin humanitarlaşdırılması və humanitarlaşdırılmasının rolu // Kurikulum. Bakı, 2009, №3, s. 7-12. <http://e-derslik.edu.az/portal/book.php?id=317>

Açar sözlər: Alqoritm, lingvistik eksperiment, praktik metod, bilik, bacarıq, vərdiş, lüğət ehtiyatı.

Ключевые слова: Алгоритм, лингвистический эксперимент, практический метод, знание, умение, привычка, словарный запас.

Key words: Algorithm, linguistic experiment, practical method, knowledge, skill, habit, vocabulary.

Резюме

В условиях глобализации уровень международных стандартов, текущее состояние мирового образовательного пространства и интеграционные отношения являются важным фактором общего образования в нашей стра-

не . Здесь также следует принимать во внимание ориентацию на потребности и студентов . С точки зрения интересов и требований общества, в ряде исследований изучается содержание начального образования.

The summary

In the context of globalization, the level of international standards, the current state of the world educational space and integrative relations are an important factor in general education in our country. Demand-oriented and student-oriented should also be taken into account here. The article examines the content of primary education in terms of the interests and needs of society.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Asifə Telman qızı Əliyeva⁹²
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ ƏDƏBİ
DİL NORMALARININ POZULMASI

Qloballaşmanın təsiri nəticəsində bu gün Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə, ümumən, normativ strukturuna təsir edən “hava kütlələri” daha çox kütləvi informasiya vasitələrindən daxil olur. Çünki gündəlik həyatdan başlamış böyük ictimai sferaya qədər bütün informasiyaların qaynağı media, mətbuat və elektron resurslar olduğundan ana dilimizin ictimaiyyət qarşısında ən çox işlək olduğu sahə kütləvi informasiya vasitələridir.

KİV cəmiyyətin aynasıdır ifadəsi nəhaq yerə meydana gəlməyib. Belə ki, ictimaiyyətdə baş verən ən mühüm dəyişikliklər, o cümlədən yeni ifadələr, anlayışlar ən operativ və əyani şəkildə mediada və mətbuat səhifələrində əks olunur. Odur ki, KİV-in dili Azərbaycan ədəbi dilinin qanunauyğunluqlarına əsaslanır və daim müsbət dəyişikliklərə meyil edir.

Ümumiyyətlə, hər bir jurnalist və qələm sahibi KİV-ə, o cümlədən mətbuata gətirdiyi yeni ifadə və yaradıcılıq tapıntısı ilə onu zənginləşdirməlidir. Çünki yazıdakı səlislik, lakoniklik, aydınlıq və dəqiqlik mətbuat dilinin daha da inkişafına gətirib çıxarır. O yazar, o qələm sahibi xoşbəxtkdir ki, oxucusu onun nə demək istədiyini, elə ilk cümlədən, abzasdan anlayır. Yazıdakı ifadələri oxucu üçün doğma olur və fikirlərinin anlaşılmasında heç bir çətinliyə rast gəlinmir. Cümlələri axıcı olur, fikirlər arasında rabitə, rəvanlıq və dolğunluq qorunur. Bütün bunlar özlüyündə jurnalistin yazı peşəkarlığının və mətbuat dilinin inkişafının göstəricisidir. Lakin KİV-də, bəzən sözügedən halların pozulduğunu müşahidə edirik. Xüsusən televiziya və radiolarda Azərbaycan dili normalarının kobudcasına pozulması halları tez-tez müşahidə olunur: bu barədə də dəfələrlə danışılıb və buna dair müzakirələr hazırda da davam edir. Məsələn, bəzən sözlər ana dilimizin yox, özünün mənsub olduğu dilin qramatik normalarına uyğun yazılır. Əslində isə əcnəbi sözləri özləşdirmək lazımdır. Söz yazıldığı kimi yox, bizim dilimizdə deyildiyi kimi yazılmalıdır. Amma mətbuatda orfoqrafiya qaydalarının müvafiq (7, 8, 9, 10, 11, 12) maddələrini çox ciddi şəkildə pozmaqla bir sıra sözlər səhv yazılır (4, s. 13). Sözü qarşı ani biganəlik dilimizə qarşı hörmətsizliklə nəticələnir. Və məlumatlandırılan kütlənin də dil qaydalarını yanlış şəkildə mənimsəməsinə səbəb olur.

Dilimizin lüğət tərkibi həddindən artıq zəngindir. Ancaq KİV mənsubları bəzən sözü axtarıb tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bilirik ki, hər hansı bir əcnəbi sözün dilimizdəki qarşılığı yazılmalıdır. Yoxdursa da, jurnalist, publisist bu qarşılığı düşünüb tapmalıdır. Çünki söz adamı olaraq, sözləri aktivləşdirmək onların vəzifə borcudur. Əksinə, ara danışılarda, məişət söhbətlərində istifadə etdiyimiz əcnəbi sözləri, xüsusən vulqarizmləri mətbuata gətirib, dilimizin qaydalarını korlamaq və gənclərin formalaşmasına mənfi təsir etməli deyil. Bizcə, Avropa mənşəli sözləri əslinə uyğun olaraq dırnaqda yazıb (“youtube”, “mail” və s.) vəziyyətdən çıxmaqla mətbuat nümayəndələri dilimizin qaydalarını da pozurlar.

Son zamanlar xüsusilə televiziya dilində (ilk növbədə cəmiyyətin maraq göstərdiyi şou verilişlərində) dialektizmlərə meylin gücləndiyi müşahidə olunur. İntellektual səviyyəsi ümumiyyətlə yüksək olmayan müğənnilər bir yana, hətta həmin verilişlərin aparıcıları da dialektə, əsasən, Bakı dialektində danışmağa üstünlük verirlər (məsələn, *yaxçı, nöşün, həri* və s. dialektizmlər işlədilir) ki, bu da ədəbi normaya laqeydlilik, hörmətsizlik gətirir. Yaxud aşiq sənətinə həsr olunmuş verilişlərdə, xüsusilə müsabiqə və ya yarışmalarda Qazax, ümumiyyətlə Qərbi dialektlərimizdən geniş istifadə edilir.

Əlbəttə, Azərbaycan dilinin dialektləri, şivələri bizim milli sərvətimizdir. Və çox az azərbaycanlı təsəvvür etmək olar ki, hansısa bir dialektə, şivəyə mənsub olub onu az və ya çox bilməsin. Məişətdə ləhcədən istifadəni də heç kəs yasaqlaya bilməz. Hətta televiziya, ya radioda müəyyən ekzotik təəssürat yaratmaq üçün dialektizmə müraciət etmək də mümkündür. Ancaq, necə deyirlər, qədərində... Və dinləyici hiss etməlidir ki, norma hansıdır, bu və ya digər məqsədlə normadan yayınma nədən ibarətdir. Etiraf etməliyik ki, ədəbi dilimizdə olmasa da, xalq danışığı dilimizdə rus sözləri, ifadələri kifayət qədər geniş yayılmışdır: *açki, znaçit, pasluşni, seryozni, paryadoçni, toçni, damaşnik, maşennik, zakonnı, sveji* və s. Bu cür sözlərin, ifadələrin işlədilməsi yalnız bu və ya digər şəxsin nitq qüsuru, yaxud subyektiv marağının təzahürü kimi izah oluna bilməz. Ədəbi normaya belə kütləvi təcavüz eyni zamanda ümumən milli dil təfəkküründəki yad sözlərə müqavimət immunitetinin zəifliyi ilə bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, yuxarıda sadaladığımız, eləcə də sadalamadığımız yüzlərlə rus sözlərinin ana dilindəki qarşılıqları milli dil təfəkküründə ya lazımı qədər möhkəm oturmamışdır, ya da xalq danışığı dilində alınma sözün ekzotik-ideoloji nüfuzu o qədər yüksəkdir ki, ana dili sözüni sıxışdırmaq gücündədir.

Azərbaycan dili həm müstəqil dövlət kimi getdikcə güclənən ölkəmizdə, həm də dünyada yaşayan çoxmillionlu soydaşlarımızın ünsiyyət vasitəsi və onların mənəvi doğmalığının əsasıdır. Bu dil nə qədər saf və zəngin olarsa, mənəvi varlığımızı dolğun ifadə edərsə, milli birlik də bir o qədər möhkəm və sarsılmaz olar. İkincisi, dövlət dili rəngarəng etnik və konfessional tərkibə malik olan müstəqil Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının ürəkdən qəbul etdiyi və birləşdirici rol oynayan nadir mədəni-sosial fenomendir.

Azərbaycan reallığında ictimai fikrə təsir imkanları baxımından televiziya və radionun digər kütləvi informasiya vasitələrindən yüksək dəyərdə dayandığını qeyd edən Prezidentin köməkçisi deyib ki, televiziya və radio hər evə, ailəyə daxil olaraq insanların gündəlik həyatının adi normasına çevrilib. Teleradio dövlət dilinin qorunub saxlanması, inkişafı və zənginləşməsi üçün böyük imkanlara malikdir. Biz bu imkanlardan səmərəli istifadə edərək müstəqil dövlətçiliyimizin milli mənəvi dayaqlarından biri, cəmiyyətdə səfərbəredici vasitə kimi mühüm rol oynayan dövlət dilinin mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün zəruri tədbirlər görməliyik.

⁹² BDU-nun dosenti. asifa-aliyeva@mail.ru

Ədəbi dilin inkişafına mane olan ən böyük təhlükələrdən biri də düşüncə və ya təfəkkür mədəniyyətinin aşağı olmasıdır ki, bu, bütövlükdə millətə deyil, ayrı-ayrı şəxslərə aiddir. Lakin həmin ayrı-ayrı şəxslərin nitq qüsuru və ya məzmun-mündərcəsiz nitqi tirajlanırsa, kütləvi hal alırsa, istər-istəməz, ictimai (milli!) problemə çevrilir. Məsələn, bir vaxtlar müxalifət mətbuatında və ya "müstəqil mətbuat" dediyimiz kütləvi informasiya vasitələrində söyüşlər, təhqirlər, böhtanlar o həddə çatmışdı ki, sanki yeni bir "mətbuat dili" yaranırdı... İndiyə qədər də bu "dil-üslub"un müəyyən əlamətləri qalmaqdadır. Eləcə də bir sıra mətbuat orqanlarında ideya-məzmunundan uzaq, nə məqsədlə yazıldığı bilinməyən xeyli məqalələrə rast gəlinir ki, burada dil informasiya vermək, yaxud idrak funksiyalarını yerinə yetirməkdən məhrum edildiyinə görə, əgər belə demək mümkündürsə, enerjisini itirir. Xüsusilə acınacaqlı haldır ki, mətbuatda az qala hər gün artıq bu sahədə "peşəkarlaşmış" jurnalistlərin əli qələm tutmayan müxtəlif (və əsasən, cəmiyyətdə müəyyən mövqeyi olan, tanınmış) şəxslərin adından yazıb çap etdirdikləri "məqalələr"i oxumalı oluruq ki, burada da dil-üslub konyunkturunu, təfəkkür sönüklüyünü görməmək mümkün deyil.

Ədəbi dilin normaları ilə bağlı internet məkanında yaşanan arzuolunmaz tendensiyanı dərhal aradan qaldırmaq mümkün deyil. Çünki bu gün Azərbaycan dilinin inkişaf elədiyi ən intensiv, ən enerjili yer məhz kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən də elektron informasiya vasitələridir, sosial şəbəkələrdir. Qeyd edəki, əslində bunun üstünlüyü də var. Ona görə ki, bütün xalq, bütün cəmiyyət bu prosesə qoşulur. İnternet resursları imkan verir ki, cəmiyyətin savadlı təbəqəsi də, savadsız təbəqəsi də yazsın, fikir bildirsin. Artıq neçə müddətdir ki, biz bunları müşahidə edirik. İnternetdəki yazışmalar insanlarda dildən istifadəni bir qədər də artırır. Bunun nəticəsində dil daha da inkişaf edir. Müşahidələr göstərir ki, artıq virtual aləmdə Azərbaycan dilinin normaları müəyyən qədər yavaş-yavaş gözlənilməyə başlayır, buna dövlət nəzarəti ilə yanaşı, ictimai nəzarət də təsir edir. Hətta bəzi saytlarda informasiya mətnləri üzərində istifadəçinin orfoqrafik düzəlişlər etməsi üçün imkanlar da yaradılmışdır. Bütün bu dediklərimizin miqyasında belə qənaətə gəlirik ki, müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına və onun normativ strukturuna təsir tezliyi kütləvi informasiya vasitələrində müşahidə olunur. Televiziya, radio, qəzet, jurnal və elektron informasiya resurslarında ədəbi dil normalarının ciddi şəkildə qorunmasına nəzarət, həqiqətən də böyük məsuliyyət tələb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: BDU, 2016
2. Adilov M. Mətbuat (qəzet) dili haqqında. Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, Elm, 1969, s. 33-38;
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013
4. Ədəbi dilinin qorunmasında və inkişafında KİV-in rolu mövzusunda konfrans // <https://www.bizim Yol.info/az/news/24780.html>
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001
6. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001
7. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər (izahlı lüğət). Bakı: Elm, 2008
8. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Spesifika: funksiya və struktur. Bakı: Elm, 2002

Açar sözlər: Azərbaycan dili, media, mətbuat, internet, ədəbi dil, norma

Ключевые слова: азербайджанский язык, СМИ, пресса, Интернет, литературный язык, норма

Key words: Azerbaijani language, media, press, internet, literary language, norm

XÜLASƏ

Məqalədə KİV-də dil mənzərəsi: mövcud vəziyyət və problemlər təhlil olunur. Burada Azərbaycan ədəbi dili normalarının qorunması və pozulma məqamları ilə bağlı fikirlər səsləndirilir. Bugün Azərbaycan dili ən çox publisistikada inkişaf edir, ancaq Azərbaycan dilinin normalarının pozulduğu ən münbit məkan da KİV-dir. Hər kəsin danışdığı və hər kəsin yazdığı bir dövrdə hər kəsin məsuliyyət daşdığını güman etmək çox çətindir. Ədəbi dilin inkişafına mane olan ən böyük təhlükələrdən biri də düşüncə və ya təfəkkür mədəniyyətinin aşağı olmasıdır ki, bu, bütövlükdə millətə deyil, ayrı-ayrı şəxslərə aiddir. Lakin həmin ayrı-ayrı şəxslərin nitq qüsuru və ya məzmun-mündərcəsiz nitqi tirajlanırsa, kütləvi hal alırsa, istər istəməz, ictimai (milli!) problemə çevrilir.

Həmçinin Azərbaycan dilinin ən çox işləndiyi yerlərdən biri də internet məkanındır. Müşahidələr göstərir ki, artıq virtual aləmdə Azərbaycan dilinin normaları müəyyən qədər yavaş-yavaş gözlənilməyə başlayır, buna dövlət nəzarəti ilə yanaşı, ictimai nəzarət də təsir edir. Hətta bəzi saytlarda informasiya mətnləri üzərində istifadəçinin orfoqrafik düzəlişlər etməsi üçün imkanlar da yaradılmışdır. Televiziya, radio, qəzet, jurnal və elektron informasiya resurslarında ədəbi dil normalarının ciddi şəkildə qorunmasına nəzarət, həqiqətən də böyük məsuliyyət tələb edir.

ПОЛОЖЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ЯЗЫКОВЫХ НОРМ В СМИ РЕЗЮМЕ

В статье анализируется языковой ландшафт в СМИ: текущая ситуация и проблемы. Здесь высказываются мнения о защите и нарушении норм азербайджанского литературного языка. Сегодня азербайджанский язык наиболее развит в журналистике, но самой благодатной почвой для нарушения норм азербайджанского языка являются СМИ. В то время, когда все говорят и все пишут, очень трудно предположить, что каждый несет ответственность. Также одним из мест, где азербайджанский язык используется больше всего, является Интернет. Наблюдения показывают, что в виртуальном мире нормы азербайджанского языка в некоторой степени начинают ожидать, на что влияет не только государственный контроль, но и общественный контроль. Одним из величайших препятствий на пути развития литературного языка является низкая культура мышления или мышления, которая распространяется не на нацию в целом, а на отдельных людей. Однако, если дефект речи этих людей или их речь без содержания воспроизводится и становится широко распространенной, это неизбежно становится социальной (национальной!) Проблемой.

Некоторые сайты даже позволяют пользователю вносить правки в информационные тексты. Контроль за строгим соблюдением норм литературного языка на телевидении, радио, в газетах, журналах и электронных информационных ресурсах требует большой ответственности. Невозможно сразу устранить нежелательную тенденцию в Интернет-пространстве, связанную с нормами литературного языка.

THE SITUATION IN LITERARY LANGUAGE NORMS IN THE MEDIA SUMMARY

The article analyzes the language landscape in the media: the current situation and problems. Opinions on the protection and violation of the norms of the Azerbaijani literary language are voiced here. Today, the Azerbaijani language is most developed in journalism, but the most fertile ground for the violation of the norms of the Azerbaijani language is the media. At a time when everyone is talking and everyone is writing, it is very difficult to assume that everyone is responsible. One of the greatest obstacles to the development of literary language is the low culture of thought or thinking, which applies not to the nation as a whole, but to individuals. However, if the speech defect of these individuals or their speech without content is replicated and becomes widespread, it inevitably becomes a social (national!) Problem.

Also, one of the places where the Azerbaijani language is used the most is the Internet. Observations show that in the virtual world, the norms of the Azerbaijani language are beginning to be expected to some extent, which is influenced not only by state control, but also by public control. Some sites even allow the user to make spelling adjustments to information texts.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

LƏFƏNDİYEVİN "MƏHV OLMUŞ GÜNDƏLİKLƏR" ƏSƏRİNDƏ EVFEMİZM VƏ KAKOFEMİZM

Evfemizm və kakofemizm haqqında ümumi məlumat. İfadə olunan fikrə, fikirdəki obyektə münasibət müxtəlif şəkildə təzahür edir. Obyektə olan "mənfi" və ya "müsbət" münasibətlə bağlı olaraq lüğəvi sinonimlər iki cür olur. Bunlardan birincisi, obyektə mənfi münasibəti ifadə etmək üçün istifadə olunan sinonimlərdir. Məsələn: *baş əvəzinə kalla; getmək əvəzinə itilmək; gülmək əvəzinə hürildəmaq; danışmaq əvəzinə dəm vurmaq; yaşamaq əvəzinə gün keçirmək* və s. Dildəki bu qrup sinonimlər kakofemizmlər adlanır (2, səh. 181). İkincisi, obyektə müsbət münasibət, hörmət, ehtiram üçün işlənən sinonimlərdir. Məsələn: *dəli əvəzinə psixi xəstə, kor əvəzinə şikəst, çirkin əvəzinə gözəl olmayan* və s. bu cür sinonimlərə evfemizm deyilir (1, səh. 339). Evfemizm sözü yunanca ev (yaxşı, nəzakətli), phemi (danışırım, deyirəm) sözlərinin birləşməsindən düzəldilib, yumşaq deyirəm, nəzakətlə deyirəm mənasındadır. Məlumdur ki, hər bir söz, birləşmə, ifadə, cümlə insanlara təsir edir: onlarda müəyyən əhvali-ruhiyyə əmələ gətirir. Evfemizmin mövcud olması, tətbiq edilməsi, məhz həmin təsiri, xüsusilə xoşagəlməz, pis təsiri müəyyən qədər azaltmaq, pis əhvali-ruhiyyənin yaranmasının qarşısını almaq məsələsi ilə şərtlənir (5, səh. 230). Evfemizm sinonimlərin törəmə mənbəyi deyil, onların əmələgəlmə yollarından biridir. Evfemizmlər də, başqa vasitələr kimi, sinonimlərin artmasına kömək edir, müəyyən bir fikri müxtəlif tərzdə ifadə etməyə imkan verir (3, səh. 133). Məsələn: *pəltək əvəzinə dilişirin; ölmək əvəzinə vəfat etmək; qocalmaq əvəzinə saqqalına dən düşmək; ilan əvəzinə lənətə gəlmiş; canavar əvəzinə ağzıqara* və s. evfemizmdir.

Evfemizm geniş anlayışdır: "bəzən senzür yasağı və ya dövlət sirri ilə əlaqədar olaraq işlədilən şərti işarələr, şərti adlar və ya bunları əvəz edən *bir adam, birisi, bir şəhər, bir ölkə* kimi söz və ifadələr də evfemizm hesab olunur" (1, səh. 355).

Ləfəndiyevin "Məhv olmuş gündəliklər" əsərində evfemizm və kakofemizm nümunələri. "Kim idi o **xoşbəxt qəhrəman**?" (4, səh. 133). Burada "bədbəxt" sözü yerinə işlədilən "xoşbəxt qəhrəman" ifadəsi kinayə ilə yumşaldılmış tərzdə deyildiyi üçün evfemizm kimi götürülə bilər.

"Qızlar səni mənsiz görəndə arı kimi üstünə elə **töküləcəklər** ki, heç bilməyəcəksən Fəridə harada qaldı" (4, səh. 135).

"Cumaq" feili daha çox həşərat və heyvana aid olduğu üçün və "vəhşi bir hərəkət" mənasında olduğu üçün yuxarıdakı nümunədə əslində "arı kimi üstünə elə cumacaqlar ki" demək əvəzinə daha uyğun şəkildə "töküləcəklər" ifadəsi işlənmişdir ki, bunu evfemizm götürə bilərik. Eyni zamanda "üstünə töküləcəklər" ifadəsi yerinə "üstünə atılacaqlar" ifadəsi də uyğun gəlir.

"Məhəbbət ürəyimizi **parçalayanda** yeməyə güc veririk" (4, səh. 135).

"Parçalamaq" feilinin "para" (fars dilində "parə" sözündən götürülmüşdür) sözündən gəldiyini və "bir parça", "bir tikə" mənasında işləndiyini nəzərə alsaq görərik ki, "parça" sözündən düzələn "parçalamaq" feili "hissələrə bölmək", "doğramaq" mənalarından başqa "yırtmaq", "cıırmaq", "didmək" kimi kobud mənalarda da işlənir və yuxarıdakı nümunədə də bunu kakofemizm kimi götürə bilərik.

"-Çox sağ ol, bu "ər" nə sözdür?"

-Yaxşı, **həyat yoldaşın**" (4, səh. 136).

Yuxarıdakı nümunədə isə "ər" sözü "həyat yoldaşı" ilə əvəz edilərək daha nəzakətli ifadə olunmuşdur və bu evfemizmdir.

"Siz də elə **idiotun** sözünə əhəmiyyət verirsiniz?" (4, səh. 140). Bu nümunədəki "idiot" sözü isə kakofemizmdir və "axmaq", "ağıldan kəm" kimi mənaları vardır.

"Bu **üzünə şillə çəksən, o biri üzünü çevirəcək**" (4, səh. 140). Bu cümlə isə ümumilikdə "arsız" mənasını ifadə etdiyi və daha yumşaldılmış tərzdə deyildiyi üçün evfemizm kimi götürülə bilər.

"Qorxmazovun **beyninin girinti-çıxıntıları siz deyən qədər də incə deyil**" (4, səh. 140).

Yuxarıdakı nümunə isə ümumilikdə "qanmaz" mənasını ifadə etdiyi üçün bu nümunəni də evfemizm kimi götürə bilərik.

"O günü bir kitabda oxuyurdum ki, indiki gənclər vəfa, sədaqət, əbədi məhəbbət kimi sözlərə **dəbdən düşmüş** bir şey tək baxırlar" (4, səh. 146).

Burada "köhnəmiş" sözünün yerinə işlənən "dəbdən düşmüş" ifadəsi evfemizm götürülə bilər. Müasir dövr üçün şifahi nitqdə "Paltar köhnəlib" ifadəsi işləndikdə həmin paltarın artıq dəyərsiz olduğu düşünülür. Lakin "Paltar dəbdən düşüb" deyildikdə isə daha doğru səslənir və həmin paltarın o dövr üçün artıq uyğun olmadığı nəzakətli bir şəkildə çatdırılır. Buna görə də həmin nümunəni evfemizm kimi götürə bilərik.

"Mən gələcəkdə sənə **alnına kölgə salacaq** heç bir hərəkətə yol verməmişəm" (4, səh. 146).

Bu nümunədə "başını aşağı edəcək", "üzünü qara çıxardacaq", "səni utandıracaq" ifadələrinin yerinə "alnına kölgə salacaq" ifadəsi işlənmişdir ki, bunu evfemizm kimi götürə bilərik.

"**Tüpürüm** müqəddəs adlanan bütün hislərə!.." (4, səh. 148)

"Tüpürmək" feilinin bir şevə, və şəxsə qarşı tam etinasızlığı, laqeydliyi, saymazlığı ifadə edən mənası da vardır və burada "tüpürüm" ifadəsi kakofemizm kimi götürülə bilər.

"Elə bilirsən ki, hamı sənə kimi **lütdür!**" (4, səh. 152)

"Lüt" sözünü "kasıb", "yoxsul" sözlərinin kobud ifadə olunmuş forması kimi nəzərə alsaq, bu cümlədəki nümunəni kakofemizm kimi götürə bilərik.

⁹³ BDU-nun magistrantı. nezrinmustafayeva9@gmail.com

-"Gədə" və ya "oğlan" ?

- **Gədə.**" (4, səh. 152)

Bu nümunədə "oğlan" sözü əvəzinə "gədə" işlənmişdir və bu da kakofemizm ola bilər.

"Sən məni dəhsətə salırsan. Anjel! Bu lap **pozğunluqdur**" (4, səh. 153). Bu nümunədə də işarələnən hissə kakofemizmdir.

"Mən bura sənə **ikiüzlü** sözlərini eşitmək üçün gəlməmişəm" (4, səh. 154).

Burada da "ikiüzlü" sözüne kakofemizm devə bilər.

"Əgər, bu işdə **qeyri-əxlaqi** bir şey varsa, o zaman "başqa" gənc qadının namusu sənə üçün **əhəmiyyətli** deyil?" (4, səh. 157)

Nümunədə "əxlaqsız" sözünü "qeyri-əxlaqi" sözü əvəz etmişdir ki, bu evfemizmdir. Eyni zamanda "əhəmiyyətsizdir",

"lazımsızdır" yerinə "əhəmiyyətli deyil" ifadəsi işlənmişdir ki, bu da evfemizm hesab oluna bilər.

"Lakin adamları **basa salmaq** cətinidir; hələ bütün süurlar o dərəcəyə qədər inkisaf etməmişdir" (4, səh. 157).

Bu cümlədə ümumilikdə insanların "süursuz", "savadsız" olduğu nəzərə çatdırılır və buna görə də "baş salmaq" ifadəsini də kobud ifadə kimi düşünsək, kakofemizm hesab oluna bilər.

"Nə üçün biz **geridə qalmıq. qəlbi qara** adamların ardınca **sürülməlik**?" (4, səh. 157)

Yuxarıdakı nümunədə "bisavad" sözünü əvəz edən "geridə qalmış" ifadəsini və "xain" sözünü əvəz edən "qəlbi qara" ifadəsini evfemizm kimi götürə bilərik.

"Sürülmək" feilinin "səfəlt icində vasmaq", "əziyyət çəkmək" kimi mənaları vardır. Lakin mətnin məzmununa diqqət etsək görərik ki, burada "sürülməlik" ifadəsi insana məxsus olan bir hərəkət mənasında deyil, daha kobud mənada işlənmişdir və bu kakofemizm hesab oluna bilər.

"Bunun işə, nə sənə dəxli var, nə də sənə hörmətli **ərinə**" (4, səh. 159).

Bu cümlədə "həyat voldaşı" əvəzinə işlədilən "ər" sözü kakofemizm ola bilər.

"Səbəbini desən, məni **təvəzökar olmamaqda təsirləndirməzsən** ki?" (4, səh. 160)

Bu nümunədə "lovğalıq" sözü əvəzinə "təvəzökar olmamaq" ifadəsi işlənmişdir ki, bunu evfemizm götürə bilərik. Həmcinin

"günahlandırmazsan", "danlamazsan" yerinə "təsirləndirməzsən" ifadəsi işlənmişdir ki, bu da evfemizm hesab oluna bilər.

"Bu sizi bir-birinizdən də **təngə gətirər!**" (4, səh. 162)

Burada "bezdilər" sözü əvəzinə "təngə gətirər" ifadəsi işlənmişdir və bu da evfemizm ola bilər.

"-Bəs, siz niyə **hırıldavırırsınız?**

-Mən hırıldamıram, xanım, gülürəm" (4, səh. 163).

Bu nümunədə "gülmək" feili əvəzinə "hırıldamaq" ifadəsi işlənmişdir ki, bu kakofemizmdir.

"Bura bax, deyəsən, axı, siz **təlxəklik** eləyirsiniz?" (4, səh. 163)

"Təlxək" sözü keçmişdə küçələrdə, meydanlarda və s. gülməli nömrələr göstərən şəxsə deyilir və "oyunbaz" mənasındadır.

"Oyunbazlıq" yerinə işlənən "təlxəklik" ifadəsi daha kobud olduğu üçün kakofemizm hesab oluna bilər.

"Mən bilirəm ki, öz xalqına **gülmək alçaqlıqdır**" (4, səh. 165).

Burada "lağ etmək" yerinə "gülmək" sözü işlənmişdir ki, bu evfemizmdir. "Alçaqlıq" sözü isə kakofemizmdir.

"-**Dürək** nədir?

- Lətifəsi səndən uzaq olsun, dürək... nə işə, xarici təsirlərə uyub əslini itirən, nə ondan, nə bundan olan xırda adamlara biz öz aramızda "dürək" deyirik..." (4, səh. 165)

Yuxarıda acıqlaması verilən "dürək" sözünü kakofemizm kimi götürə bilərik.

"Özüm özümə **lazımsız bir əşya** kimi görünürdüm" (4, səh. 172). Bu nümunədə "tullantı" sözünü əvəz edən "lazımsız bir əşya" ifadəsi evfemizm hesab oluna bilər.

"Çünki onlar **bizim səviyyəmizdə adamlar deyillər**" (4, səh. 173).

Burada "Çünki onlar səviyyəsizdirlər" yerinə "Bizim səviyyəmizdə adamlar deyillər" ifadəsi işlənmişdir ki, bunu evfemizm kimi götürə bilərik.

"Mən onları tanıya bilmirəm... Elə bil ki, **maska taxırlar**" (4, səh. 174).

Bu cümlədə "ikiüzlü" sözünü əvəz edən "maska taxırlar" ifadəsi evfemizm kimi götürülə bilər.

"Ah, Ədalət, sən bircə bilsəydin ki, o **qızıl dişli yaltaqların** süni gülüşləri, süni tərifləri məndə nə qədər dərin nifrət doğurur..." (4, səh. 174)

"Qızıl dişli" ifadəsi mətnin məzmununa uyğun olaraq "varlı, dövlətli adamlar qızıl dişli olur" mənasına uyğun gəlidiyi üçün və

"həmin qızıl dişli adamların yaltaq olduğu" göstərilidiyi üçün bu ifadəni kakofemizm kimi götürə bilərik.

"- **Qara camaat?** Məgər, indi belə termin var?

- Mən adi adamları nəzərdə tuturam" (4, səh. 174).

Cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə aid edilən "qara camaat", "qara kütlə" və s. ifadələrdəki rəng anlamına gələn "qara" üstündə mənfi mənə vükü dasıyır və bu kakofemizm hesab oluna bilər.

"Bəlkə, sən məni də **qeyri-səmimi**, mənasız bir adam hesab edirsən?" (4, səh. 174). Burada "səmimiyyətsiz" sözü yerinə işlənən "qeyri-səmimi" ifadəsi evfemizm ola bilər.

"Onlar hamısı sənə yaltaqlanan **rəzillərdir**" (4, səh. 175).

Bu cümlədəki "rəzil" sözü kakofemizmdir.

"Mən danısan **lalam**, xanım" (4, səh. 175). Burada işlənən "lal" sözü də kakofemizmdir.

"Mənim ilk sevgimi **ayaqlar altına salıb tapdalayıblar**." (4, səh. 176)

Bu nümunədə "əziblər" sözünü əvəz edən "ayaqlar altına salıb tapdalayıblar" ifadəsi evfemizm hesab oluna bilər.

"Mən özümü **qızıl qəfəsə salınmış quş** kimi hiss edirəm" (4, səh. 180)

"Qəfəs" dedikdə "azadlıqdan məhrum", "həbs olunmuş" kimi mənalar ortaya çıxır və bu nümunədə də "həbs olunmuş", "məhkum", "dustaq olunmuş" ifadələri əvəzinə "qızıl qəfəsə salınmış quş" ifadəsi işlənmişdir ki, bu da evfemizm ola bilər.

"Çünki sənin ərin çox mahir bir **fırıltaqcıdır**" (4, səh. 181). Bu nümunədə işlənən "fırıltaqcı" sözü isə kakofemizmdir.

Nəticə. İnsan psixologiyasına müsbət və ya mənfi təsir baxımından dilçilikdə evfemizm və kakofemizmin böyük rolu vardır.

Mənfi mənalı ifadələri müsbət görünəcək şəkildə daha nəzakətli, daha uyğun ifadə edən evfemizmin insan psixologiyasına müsbət yöndən təsiri böyükdür. Məqalədəki nümunələrdə evfemizm nümunələrini daha çox görürük. Fikirlərin, mənfi düşüncələrin nəzakətli səslənməsi, xoşagəlməz, qorxunc məzmunu yumşaq şəkildə başqasına çatdırmaq üçün evfemizm nümunələrinə daha çox yer verilməsi şifahi və yazılı nitqdə kobud ifadələrin qarşısını almaq üçün bir vasitədir.

A.Potrebnya bu haqda: "Qorxunc şeylərin əsl adını deməmək evfemizmdir", - deyərək evfemizmə tabuya veriləcək tərifi söyləmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Qurbanov A.** Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2010, 450 s.
2. **Xəlilov B.** Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 442 s.
3. **Həsənov H.** Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2005, 451 s.
4. **Əfəndiyev İ.** Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, 2005, 336 s.
5. **Şirəliyev M.A., Budaqova Z.İ., Ələkbərov A.Q.** Müasir Azərbaycan dili. (3 cildə), I cild. Bakı: Çıraq, 2010, 352 s.

Açar sözlər: sinonim, evfemizm, kakofemizm, tabu

Key words: synonym, euphemism, cacophobia, taboo

Ключевые слова: синоним, эвфемизм, какофобия, табу

Xülasə

Məqalədə İ.Əfəndiyevin "Məhv olmuş gündəliklər" əsərində evfemizm və kakofemizmə aid əsərdən nümunələr verilmişdir.

İfadə olunan fikirdə obyektə münasibətlə əlaqədar olaraq verilən bu nümunələrdə obyektə mənfi və müsbət münasibəti obrazların nitqində aydın görmək olur. Nümunələr arasında deyilən fikirləri yumşaldılmış şəkildə ifadə edən evfemizm daha çox nəzərə çarpır.

Summary

In the article in the "Destroyed Diaries" by İ.Afandiyev, examples from the work related to euphemism and cacophobia are given in the article. In the examples expressed in relation to the object in the statement, negative and positive attitude to the object can be clearly seen in the speech of the images. Euphemism is more prominent in expressing the views expressed among the examples.

Резюме

В статье в "Уничтоженных дневниках" И.Афандиева приведены примеры из работы, связанной с эвфемизмом и какофобией. В примерах, выраженных по отношению к объекту в высказывании, негативное и положительное отношение к объекту отчетливо прослеживается в речи образов. Эвфемизм более заметен при выражении мнений, выраженных в приведенных примерах.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

İnsan həyatı boyu müxtəlif yaradıcılıq faktları ortaya qoymuşdur. Hər bir insanın davranışının formulları mədəniyyət əsasında müəyyən edilir. "Mədəniyyət bilavasitə insanlara məxsusdur və insan həyatının bütün sahələrinə aid davranışlar bu anlayış adı altında ümumiləşdirilir. Odur ki, mədəniyyətin müxtəlif tipləri biri-birindən fərqləndirilir: davranış mədəniyyəti, toy mədəniyyəti, yas mədəniyyəti, hərbi mədəniyyəti və s. Nitq mədəniyyəti də bunlardan ən mühümü, ən mürəkkəbi və ən vacibidir" (3, s. 25). İctimai münasibətlər zəminində nitq mədəniyyəti özünün ən mükəmməl səviyyəsinə çatmış olur. Bəlli olduğu kimi, dil danışıq prosesində nitqə çevrilir ki, bunun da əsasını üç mühüm anlayış təşkil edir: ictimai mühit, psixoloji akt, fizioloji imkan. İctimai mühit nitq fəaliyyətinin yerinə yetirildiyi "sahə"dir. İnsan özünü ictimai mühitdə realizə etmək, ünsiyyətə girmək, müxtəlif tipli informasiyaları ötürmək və qəbul etmək, eyni zamanda özünün daxili emosionallığını ifadə etmək üçün nitq prosesinə qoşulur.

"Nitq fəaliyyətində psixoloji akt dedikdə, burada nitq və təfəkkür arasında gedən proseslər nəzərdə tutulur. Yəni təfəkkürün gerçəkliyə münasibətinin nitqdə ifadəsi normal bioloji imkanlar daxilində baş verir" (1, s. 78). Bu problemlə dilçiliyin yeni sahələrindən biri olan neyrolinqvistik məşğul olur. Dilin nitqə çevrilməsi üçün digər mühüm şərtlərdən biri fizioloji imkanlarla bağlıdır. Ümumiyyətlə, nitqin funksionallaşması üçün eşitmə, danışıq və s. orqanların da normal qaydada olması vacibdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç şərt daxilində nitqin funksionallaşması mümkündür. Bunlardan birinin pozulması bütövlükdə nitqin axsamasına gətirə bilər.

Nitqin eşitmə nəfəsə alma ilə birlikdə səslənən nitqin yaranması üçün zəmin hesab olunur, Dilin maddi varlığı olan nitq səsləri qulaq yalnız o ətrafdakı şəxslər tərəfindən eşidildikdə öz nitqi ictimai vəzifəsini yerinə yetirmiş olur, bu proses eşitmə üzvü olan Qulaq vasitəsi ilə baş verir ki, səslərin əmələ gəlməsi və eşidilməsi isə mərkəzi sinir sisteminin tərəfindən idarə olunur Nitqin eşitmə qabiliyyəti dedikdə, eşitmə diqqəti və sözlərini başa düşülməsi bu nitqin müxtəlif keyfiyyətlərinin qabartmaq və fərqləndirmək nəzərdə tutulur, nitqin eşitmə qabiliyyətinin inə də yiyələnmək yaxşı fonematik eşitməni, yəni ana dilinin, bütün səslərini düzgün eşitməyi səslənməsinə görə yaxşı sözləri fərqləndirməni təmin edir. Cəmiyyətdə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının, mənəvi yetkinliyinin əsas meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Dil təliminin ən vacib didaktik problemlərindən biri də məhz budur. Y. Kərimov göstərir ki, müəllim şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməklə nitqinin inkişafına təkan verir. Eyni zamanda nitq də insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak edir və onun əsası olur. Nitq ailədə, ümumən, sosial mühitdə formalaşsa da, məktəb təliminin bu sahədəki əhəmiyyəti daha mühümdür. Bu zaman şagirdlərin həm öz nitqlərinə, həm də başqalarının nitqinə şüurlu yanaşmalarına nail olmaq lazımdır. Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranma silahıdır (4, s. 25).

Nitqin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması hamıya məlumdur. İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək, bir-birini başa düşməklə yanaşı, həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmələri üçün güclü vasitədir. Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə, qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir, sevindirir, ağladır, güldürür və s.

Tərbiyənin fəaliyyətində nitq həm də uşaqların biliklərə yiyələndirilməsi silahına çevrilir. Sözlün köməyi ilə uşaqlarda bu və ya digər psixi proseslər inkişaf edir, şəxsiyyətin xüsusiyyətləri formalaşır. Təfəkkürlə bilavasitə bağlı olan nitq iki funksiyayı yerinə yetirir o, bir tərəfdən başqaları ilə ünsiyyət vasitəsidir, digər tərəfdən, təfəkkür formasıdır. Belə ki, insan daxili nitqin köməyi ilə sözlərlə fikirləşir. Uşaq ulu babalarımızın əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı və nəsillərdən nəsillərə ötürdükleri bəşəri təcrübəni, biliyi və bacarığı nitqin köməyi ilə yaşlılardan öyrənir. Nitqin köməyi ilə uşağın şəxsi təcrübəsi zənginləşir, müstəqilliyi artır, təfəkkürü inkişaf edir. Yaşlılarla, yaşlıları ilə ünsiyyət uşağın ümumi inkişafının mühüm şərtidir. Ünsiyyət və fikir mübadiləsi silahı olan dil öz funksiyalarını yalnız nitqdə yerinə yetirir.

Psixoloq A.A. Lyublinskaya yazır: dil ümumdür, nitq isə dildən fərdi istifadə prosesidir. Ona görə də dildən kasıb, həm də ondan zəngindir. İnsan öz ünsiyyət təcrübəsində adətən doğma dilinin zənginliyini təşkil edən lüğətin və müxtəlif qrammatik quruluşun yalnız kiçik bir hissəsindən istifadə edir. Bununla yanaşı nitq dildən zəngindir belə ki, insan hər hansı şey haqqında danışmaqla ona və müsahibinə öz münasibətini bildirir. Onun nitqi intonasiya ifadəliliyinə malik olub, ritmi surəti xarakter dəyişir. Adam işlətdiyi sözün mənasından çox şey deyə bilər. Lakin adamın öz fikrini kifayət qədər dəqiq və incəliklə deyə bilməsi ona təsir etməsi düzgün başa düşülməli üçün o ana dilinə gözəl yiyələnməlidir. Nitqin formalaşması bu dövrdə ana dilini heç bir şey əvəz edə bilməz. Ana dili uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə içərisində yaşadığı cəmiyyətlə onun tarixi ilə onun istəkləri ilə heç bir tarixinin tanış edə bilmədiyi şəkildə tanış edir.

Metodik ədəbiyyatda nitqin inkişafı üzrə aparılan işlərin bir sıra ümumi məsələləri və prinsipləri göstərilmişdir. Bu məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır.

1. Nitq üzrə iş aparılarkən birinci dil mühiti nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, dili öyrənənlər, deyək ki, şagirdlər bir-birindən fərqli dil mühitində düşürlər. Məsələn, ailədə, məktəbdə, ictimai yerlərdə və s. Şagirdlər bu mühitlərin bəzində ədəbi dildə danışıqları eşidib-öyrənsə, digərində ailədə, məhəllədə dialekt ünsürləri, loru sözlərlə rastlaşırlar. Bəzən rəsmi, quru danışıqların (məktəbdə, ictimai yerlərdə) əhatəsində çox olurlar. Bütün bu cəhətləri müəllim nəzərə almalı, müxtəlif dil mühitinin təsirindən çəşib qalan şagirdlərə, tələbələrə emosional, səmimi, təbii və ədəbi dildə danışmağı öyrətməlidir.

⁹⁴ BDU-nun müəllimi. nigar40@mail.ru

2. Nitqin inkişaf etdirilməsi işində şagird və tələbələrin şəxsi qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Verilən mövzunun necə qavranılması, tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin fərdi bacarığından, şəxsi qabiliyyətlərindən çox asılıdır. Mətnlərin əzbər deyilməsi və oxunmasında, çətinlik çəkən şagird və tələbələrlə müəllim daha çox iş aparmalıdır.

3. Nitqi inkişaf etdirmək üçün əsas şərtlərdən biri lazımı psixoloji situasiyasının yaradılmasıdır. Bəzi söz və ifadələrin düşünülməklə yerində işlədilməsi, onların ifadəli deyilməsi psixoloji situasiya tələb edir.

4. Şifahi nitqin inkişafını təmin etmək üçün vacib məsələlərdən biri təkrarların aparılmasıdır. Hər hansı səsləri, sözləri, ifadələri bədii tərzdə ifadə etmək üçün aparılan təmrinlər, təkrarlar nitq vərdişlərinin yaranmasına səbəb olur.

Düzgün nitq prosesinin qurulması üçün iş aparılarkən tədris edilən mövzunun xüsusiyyətləri, imkanları nəzərə alınmalıdır. Tədris olunan mövzuların bəzilərində nitqi inkişaf etdirmək üçün imkanlar geniş, bəzilərində isə məhdud olur. Ona görə də müəllim bəzən əlavə tapşırıqlar verməyə məcbur olur. Metodist-dilçilər B.Muradov və A.Hacıyev bu məsələləri ədəbiyyat dərslərində nitqin inkişafı üzrə işlərə aid etmişlər. Bu prinsip və şərtlər, fikrimizcə, dil tədrisinə də aiddir.

Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün bir çox didaktik vəzifələr, əməli işlər həyata keçirilməlidir. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra mərhələlər mövcuddur:

1. Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
2. Sözlərin seçilmə prinsipləri;
3. Söz assosiasiyasının yaradılması;
4. Ədəbi dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik-semantik, qrammatik, üslubi imkanlarının dərinlən öyrənilməsi;
5. Nitq texnikasına yiyələnmək üçün vərdişlərin yaradılması;
6. Kommunikativ vəzifənin həyata keçirilməsi.

"Nitqin inkişaf spesifikasiyası onu deməyə əsas verir ki, şifahi və yazılı nitq bir-birinə çox bağlıdır. Ancaq savadlı gənclərin yetişdirilməsində əsas yük şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin üzərinə düşür. Şifahi nitq nə qədər səlis, aydın, məntiqli olarsa, bu, həmin şəxsin yazılı nitqinə də təsir edəcəkdir" (2, s. 18). Məsələn, nitqi inkişaf etdirən amillərdən biri olan mütaliəni götürək. Çoxlu mütaliə etdikcə nitq inkişaf edir və zamanla təkmilləşir. Eyni zamanda müəyyən ədəbiyyatları oxuduqca göz yaddaşı ilə oradakı durğu işarələri, sözlərin orfoqrafiyası beyinə həkk olur. Demək ki, sahəsindən asılı olmayaraq yazılan kitablar, bədii əsərlər, publisitik yazılarda yazılı ədəbi dilin normalarına ciddi şəkildə əməl olunmalıdır ki, oxucular bundan düzgün faydalana bilsinlər.

Araşdırmalar onu göstərir ki, bu cür hallar öz əhatə dairəsini genişləndirməkdədir və bu tendensiya gənclərin nitqinə mənfi təsir göstərir, nəticədə savadsızlığa yol açır. Artıq müəllim nitq normalarını pozan dialekt, vulqar, arqo faktları ilə yanaşı, virtual dünyadan gələn problemləri də aradan qaldırmaq məcburiyyətindədir. Ümumiyyətlə, gənclərdə şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi təkcə dil və ədəbiyyat dərslərində deyil, digər fənlərlə qarşılıqlı əlaqədə, mühitə nəzərən həyata keçirilməlidir. Fənlərarası əlaqə vasitəsilə müəyyən terminoloji dilin aşılmasının özü də yazılı nitqin inkişafına yardım edə bilər. Bu mənada, dilin tədrisi prosesində, eləcə də elmi tədqiqatlarda bu kimi faktlar daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə N., Xəlqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006
2. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiası. Bakı, 1978
3. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2001
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001

Açar sözlər: nitq, şifahi, dil, söz, norma, kommunikasiya

Ключевые слова: речь, устная речь, язык, слово, норма, общение

Keywords: speech, verbal, language, word, norm, communication

XÜLASƏ

Məqalədə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yollarında bəhs olunur. Mədəniyyətin əsas göstəricisi olan nitq hər bir şəxs haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırır. Nitq üzrə iş aparılarkən birinci dil mühiti nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, dili öyrənənlər, deyək ki, şagirdlər bir-birindən fərqli dil mühitinə düşürlər. Nitqin inkişaf etdirilməsi işində şagird və tələbələrin şəxsi qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Verilən mövzunun necə qavranılması, tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin fərdi bacarığından, şəxsi qabiliyyətlərindən çox asılıdır.

Dilçilər, psixoloqlar, metodistlər və müəllimlərin hər biri nitq inkişafı məsələsini bir həll etməyə çalışır. Bunların içərisində ən qorxulusu odur ki, bəziləri uşaqların nitqinin inkişafını özbaşına gedən bir proses hesab edirlər. Onların fikrincə, uşağın şüuru müxtəlif təsəvvürlər və anlayışlarla zənginləşdikcə, onun həyat təcrübəsi genişləndikcə nitqi inkişaf edir. Ona görə də nitq inkişafı üzrə xüsusi məşğələlərin təşkilinə ehtiyac yoxdur. Nitqin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması hamıya məlumdur. İnsanlar nitqin köməyi ilə öz təəssüratlarını mübadilə etmək, bir-birini başa düşməklə yanaşı, həm də öz arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq insanların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmələri üçün güclü vasitədir. Söz adamlarda inam yaradır, onları əməyə, qəhrəmanlığa çağırır, pis əməllərdən çəkindirir, sevindirir, ağladır, güldürür və s.

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются способы развития устной речи. Речь, ключевой показатель культуры, формирует первое впечатление о каждом человеке. При работе над речью следует учитывать первую языковую среду. Известно, что изучающие язык, говорят студенты, попадают в другую языковую среду.

Лингвисты, психологи, методисты, учителя - все пытаются решить проблему развития речи. Самое страшное из них - то, что некоторые люди считают развитие детской речи спонтанным процессом. По их мнению, по мере того, как сознание ребенка обогащается различными идеями и концепциями, по мере расширения его жизненного опыта, развивается речь, поэтому нет необходимости организовывать специальные занятия по развитию речи. Всем известно, насколько важна речь в жизни людей. Люди не только обмениваются впечатлениями и понимают друг друга с помощью речи, но и выражают свои желания и желания. Речь - мощный инструмент взаимодействия людей друг с другом. Слова создают доверие в людях призывает их к работе, героизму, предотвращает злые дела, делает их счастливыми, заставляет плакать, смеяться и так далее.

WAYS TO DEVELOP ORAL SPEECH SUMMARY

The article discusses ways to develop oral speech. Speech, a key indicator of culture, forms an initial impression of each person. The first language environment should be taken into account when working on speech. It is known that language learners, say students, fall into a different language environment.

Linguists, psychologists, methodologists, and teachers all try to solve the problem of speech development. The most frightening of these is that some people consider the development of children's speech to be a spontaneous process. According to them, as a child's mind is enriched with various ideas and concepts, as his life experience expands, speech develops. Therefore, there is no need to organize special classes on speech development. Everyone knows how important speech is in people's lives. People not only exchange their impressions and understand each other with the help of speech, but also express their wishes and desires. Speech is a powerful tool for people to interact with each other. Words create trust in people, calls them to work, heroism, forbids evil deeds, makes them happy, makes them cry, makes them laugh, etc.

Nailə Kamil qızı Məmmədova⁹⁵
**KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ALINMA
SÖZLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ**

Məlumdur ki, hər hansı bir dil məqsədsiz olaraq başqa dillərdən söz almır. Ona görə də bütün dillərdə müxtəlif mənşəli alınma sözlər var, onların hər biri dilin lüğət tərkibində müəyyən yer tutur. Lakin tarixən dilə ehtiyac olmadan külli-miqdarda elə leksik vahidlər daxil olur ki, bunlar da zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibinə yaxşı təsir göstərmir. Bu baxımdan başqa dillərdən gələn alınma leksik vahidləri məqsədinə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) məcburi alınan leksik vahidlər; 2) zəruri alınan leksik vahidlər.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançılıqla qarşılanmışdır. İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq Azərbaycan dili uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınmalara məruz qalmışdır. Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə dilimizin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır. Azərbaycanda mətbuatın meydana gəlməsi və inkişafına qədər alınmalar özünü daha çox bədii sözdə göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün zəruri proses hesab edilir. Bütün bunlara müəllif tədqiqatında toxunur və bildirir ki, alınma sözlər, ilk növbədə, özünü mətbuat da göstərir. Ona görə də hər bir cəmiyyətin mətbuatı o cəmiyyətin güzgüsü rolunu oynayır və təbii ki, həmin xalqın mədəniyyətinə və dilinə bəslədiyi münasibət bu güzgüdə əks olunur.

Əcnəbi sözlərin növlərindən danışarkən məcburi yolla alınmaların mövcud olmasını bir çox elmi ədəbiyyatlarda görə bilərik. Məsələn, Prof. H.Həsənov haqlı olaraq məcburi şəkildə dilə gətirilən sözləri alınma hesab etmir, onları “gəlmə sözlər” adlandırır (5, s. 120).

Məcburi alınmalar özləri də tarixi situasiya cəhətdən iki qismə ayrılır: 1) ən qədim dövrlərdə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş məcburi alınmalar; 2) müasir dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş məcburi alınmalar. Məcburi alınmaları mənimsəməyin iki yolu var: 1. Etimon dil hakim olub sözalan dilə təzyiq göstərmək yolu; 2. Sözalan dilin daşıyıcılarının etimon dilə yüksək marağı.

Azərbaycan dilçiləri arasında belə bir fikir var ki, dilin tam mənimsəyə bilmədiyi, dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmayan leksik vahidləri təmizləmək lazımdır. Dili belə sözlərdən təmizləmək əvəzinə Türkiyə türkcəsinin leksik vahidləri ilə doldurmaq onun korlanmasına səbəb olur. Dildən bu sözləri təmizləmək üçün, ilk növbədə, onların ekvivalentlərini tapmaq lazımdır və bu, kompaniya xarakteri daşımamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, tapılan hər bir söz dil daşıyıcıları arasında ümumişlək olsun. KİV-in dilində (xüsusən mətbuatda) məcburi alınmaların mənşəcə mənzərəsi belədir:

Rus mənşəli məcburi alınmalar: *aboy-divar kağızı, atopeniya- qızdırıcı sistem, boyevik-döyüşçü, çaşka-fincan, domaşnik-başmaq, fartuk-önlük, yaxalıq, döşlük, informasiya-məlumat, kasınka-yaylıq, kaşelyok-pulkisəsi, klyonka- müşəmbə* və s.

Avropa mənşəli məcburi alınmalar: *abstrakt-müəyyərd, antipatiya-pis münasibət, apogey-zirvə, arqument-dəlil, sübut, avtoqol-qol müəllifi, bint-tənzif, dezodorant, duxu-ətir, fizionomiya-görkəm, funksioner-fəal, invariant-bir variantın doğurduğu başqa variant, kley-yapışqan, kommentariya-şərh* və s.

Türk mənşəli məcburi alınmalar: *arxadaş-dost, yoldaş, aydın-ziyalı, başqan-rəhbər, bəirlənmək-müəyyənləşdirmək, çözülmək-həll etmək, çözümlə-həll, derbi-final oyunu, ən güclü komandaların yarışı, dərgi-qəzet, jurnal, toplu, almanax, diləkçə-ərizə, Türk mənşəli məcburi alınmalar: arxadaş-dost, yoldaş, aydın-ziyalı, başqan-rəhbər, bəirlənmək-müəyyənləşdirmək* və s.

Ərəb-fars mənşəli məcburi alınmalar: *bahəm-yanaşı, birlikdə, bəhməz-doşab, dotələb-tələbkar, məmləkət-ölkə, məraz-xəstəlik, təbiri-caiz-belə demək mümkünsə, təhdid-təzyiq* və s.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan əcnəbi sözlərin ikinci qrupunu *zəruri alınmalar* təşkil edir. Zəruri alınmalar, adından da göründüyü kimi, zərurət nəticəsində dilə keçir. Bu baxımdan KİV-də işlənən zəruri alınmaları iki qrupa bölmək olar. 1. Sovetlər dönməsində dilimizə daxil olan zəruri alınmalar;

Prof. N.Xudiyev leksik abreviaturların dilin lüğət tərkibindəki mövqeyini belə xarakterizə edir: “Leksik ixtisarlar bəzən xüsusi fonetik-orfoqrafik formaya malik olan, dildə öz abbreviantları ilə sinonim kimi yanaşı yaşayan, onlarla eyni hüquqlara malik olan, çox vaxt hətta işlənmə tezliyinə görə nitqdə onları üstələyən, beləliklə, dilin lüğət fondunu, leksik xəzinəsini zənginləşdirən sözlərdir” (7, s. 114).

N.Xudiyev abreviaturların digər növündən - *kontaktur* sözlərdən danışarkən antroponimiyanın rus təsirinə məruz qaldığını qeyd edir. Əslində burada ruscanın təsirindən daha çox kütlənin də buna meyilli olmasını görmək olar. Alimin H.Həsənovdan təqdim etdiyi nümunələr bir qədər mübahisəlidir. Belə ki, məişət-danışq leksikasında *Təranə* antroponimi *Tata* kimi yox, əsasən, *Təriş* şəklində ixtisar olunur. Göstərilən formada isə *Natəvan* sözü *Nata* şəklində ixtisar edilir.

Prof. A.Qurbanov leksik abreviaturları söz yaradıcılığı prosesində mühüm amil kimi səciyyələndirir (9, s. 386). “Mətbuatda gedən dil prosesləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasının müəllifi S.Həbibova mətbuatda işlənən abreviaturlarda əhatə

⁹⁵ BDU-nun dosenti. naila.mammadova@mail.ru

etdiyi semantikanı əsas götürərək onları dörd şəkildə qruplaşdırır: 1) siyasətlə 2) iqtisadiyyatla 3) hərbi işlə 4) elm, təhsil və müxtəlif peşələrlə bağlı işlənən ixtisarlar (4, s. 90).

Mətbuatda işlənən leksemlərin əsasını ictimai siyasi sahəni əhatə edən alınmalar təşkil edir.

Avropa mənşəlilər: *aksiya, alternativ, anti-semitizm, assambleya, avantiura, avantürist, avantürizm, avtolitar, blok, bürokrat, bürokratik, bürokratizm, debat, demarş, demokratiya* və s.

Rus mənşəlilər: *odmnistrator, orqanizator, sovet*.

Ərəb-fars mənşəlilər: *bələdiyyə, hakimiyyət, hürriyət, iqtidar, istiqlalıyyət, millət, müavin, müxalifət, mürtəcə, müstəqil, müstəqillik, müşavir, müşavirə, nazir, nümayiş, siyasət, təqib* və s.

Türk mənşəli ictimai-siyasi alınmaya rast gəlinməmişdir.

Mətbuatın dilində rast gəlinən iqtisadi alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: *aksiz, artikul, assosiasiya, audit, auditor, avro, bank, bankir, barrel, biznes, debit-göstərici, debitor, dividend-gəlir, dollar, evrobond, frank, funt sterlinq, geotexnologiya, indeksasiya, infrastruktur, investisiya* və s.

Rus mənşəlilər: *rubl, sektor* və sə.

Ərəb-fars mənşəlilər: *hərrac, iflas, iqtisadi, iqtisadiyyat, lirə, sahibkar, səhm, səhmdar, sərmayə* və s.

Türk mənşəlilər: *özəl, yatırım* və s.

Mətbuatın dilində mədəniyyət sahəsini əhatə edən alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: *aktyor, akvarel, albom, ansambl, artist, ballada, buklet, caz, debüt, dekor, dekorasiya, dekorativ, diktör, dirijor, disk, dubl, efir, ekran, estrada, festival, fonogram, instrumental* və s.

Rus mənşəlilər: *grimyor, premyera, video, videosalon* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *abidə, bəstəkar, faciə, heykəl, heykəltəraş, mədəniyyət, müğənni, rəqqas, rəsm, rəssam, sənət* və s.

Türk mənşəlilər: *bəstəçi, sənətçi, ünlü* və s.

Dövri mətbuatının dilindəki elmi-texniki sahəni əhatə edən alınmalar aşağıdakı kimi qruplaşır:

Avropa mənşəlilər: *alüminium, atom, avtomaşın, bakalavr, benzin, briyant, briqada, briqadir, brom, bürünc, buldozer, detal, doktor, doktorantura, doktorluq, drenaj, ekskavator, element, fayl-ünvan, folklor, fosfat, gimnaziya, xlor* və s.

Rus mənşəlilər: *generator, izolent, kerosin, kislota, mazut, nasos, plazma, salyarka* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *əhəng, maddə, məhsul, mürəkkəb, şüa, təbaşir, təhsil, təlim* və s.

Bu sahə üzrə türk mənşəli alınmalar qeydə alınmamışdır.

Tibbi söz və ifadələrin böyük əksəriyyəti latın dilinə əsaslandığı üçün Avropa mənşəlidir. Bu alınmaların mənşə baxımından mənzərəsi belədir:

Avropa mənşəlilər: *allerqoloq, arterial, astma, aptek, avitaminoz, bronxit, diabet, donor, eflepsiya, epidemiya, feldşer* və s.

Rus mənşəlilər: *alkoqol, alkoqolik, alkoqolizm, mama, marqans, tuperklyoz* və s.

Ərəb və fars mənşəlilər: *cərrahiyyə, dərman xəstəxana, peyvənd, səhiyyə, tibb, tibbi, vəba, vərəm, zədə* və s.

Dilimizdə tibb sahəsi üzrə türk mənşəli alınmalar qeydə alınmayıb. Bu leksemlərdən bəziləri dilimizdəki ekvivalentləri ilə paralel işlənir və etimon dildən gələn sözlər bu qarşılıqları sıxışdırır: *qrip-zökəm, operasiya-əməliyyat, rak-xərçəng, stomatoloq-diş həkimi, travma-zədə, tuperklyoz-vərəm...*

Beləliklə, araşdırmamız göstərir ki, Avropa mənşəli sözlər KİV dilində daha çox üstünlüyə sahibdir. Bu da elmi-texniki tərəqqinin, integrasiyanın birbaşa Avropa xalqları ilə bağlı olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin leksikasında ərəb, fars mənşəli sözlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini inkar etmək olmaz, çünki məhz bu sözlərin köməyi ilə qohum dillər bir-birini başa düşə bilər. Azərbaycan dilində alınma sözlərin çoxluğu bu dilin kasıblığına deyil, əksinə daha çox zənginliyinə xidmət edir. Buna görə də KİV dilinin leksikasını hərtərəfli araşdırmaq bu sahədə olan problemlərin həlli ilə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: BDU, 2016
2. Budaqova Z. Azərbaycan sovet mətbuatının dili. Dil mədəniyyəti, Bakı, Elm, 1985, IV bur., s. 45-52
3. Həbibova S. Mətbuatda gedən dil prosesləri - leksika. Nam. diss., Bakı, 1993
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Bakı: Maarif, 1988
5. Xudiyev N. ETT və dilin lüğət tərkibi. «Elm və həyat» jurnalı, 1987, № 10
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989
7. Qafarova E. Dilçilikdə sözləmə məsələsinin qoyuluşuna dair. Tədqiqatlar, №3, Bakı, Elm, 1999, s. 45-52
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 409 s. 84.

Açar sözlər: KİV, Azərbaycan dili, lüğət tərkibi, alınma sözlər, leksik alınmalar

Ключевые слова: СММ, азербайджанский язык, лексика, деривации, лексические деривации

Keywords: Mass media, Azerbaijani language, vocabulary, derivations, lexical derivations

XÜLASƏ

Məqalədə KİV-in dilində işlənən alınma sözlərin işlənmə dairəsindən bəhs olunur. Xüsusilə burada leksik alınmaların mənşəyi araşdırılır və onların ədəbi dilin leksik normasına uyğun olub-olmaması müəyyənləşdirilir. Göstərilir ki, KİV dilində leksik alınmalar zəruri və məcburi olmaqla iki yeri ayrılır. Məcburi alınmalar özləri də tarixi situasiya cəhətdən iki qismə ayrılır: 1) ən qədim dövrlərdə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş məcburi alınmalar; 2) müasir dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş məcburi alınmalar.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır. İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq Azərbaycan dili uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınmalara məruz qalmışdır.

СЛОВА ПОЛУЧЕННЫЕ НА ЯЗЫКЕ СМИ, И ОБЪЕМ ИХ ОБРАБОТКИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сфера использования производных слов в языке СМИ. В частности, исследуется происхождение лексических производных и определяется их соответствие лексической норме литературного языка. Отмечается, что лексические усвоения в языке СМИ делятся на две части: необходимые и обязательные. Сами по себе обязательные усвоения делятся на две части в зависимости от исторической ситуации: 1) обязательные усвоения, которые с древнейших времен вошли в состав лексики нашего языка; 2) обязательные усвоения, включенные в лексику нашего языка в наше время.

Наряду с внутренними возможностями языка приобретенные слова также играют важную роль в развитии и обогащении словарного запаса каждого языка. Однако как научное, так и общественное мнение не всегда однозначно. В зависимости от социально-политических и экономических условий приобретения иногда проявлялись особой волной, иногда отступали и с течением времени встречались с ревностью в хорошем смысле этого слова. В зависимости от социальных и политических факторов азербайджанский язык был заимствован из западноевропейских языков.

WORDS RECEIVED IN THE LANGUAGE OF THE MEDIA, AND THE VOLUME OF THEIR WORKS SUMMARY

The article discusses the scope of the use of derived words in the language of the media. In particular, the origin of lexical derivations is investigated here and it is determined whether they correspond to the lexical norm of the literary language. It is noted that lexical acquisitions in the language of the media are divided into two parts, necessary and mandatory. Compulsory acquisitions themselves are divided into two parts in terms of historical situation: 1) compulsory acquisitions, which became part of the vocabulary of our language in the most ancient times; 2) compulsory acquisitions included in the vocabulary of our language in modern times.

Along with the internal capabilities of the language, the acquired words also play an important role in the development and enrichment of the vocabulary of each language. However, both scientific and social attitudes are not always unambiguous. Depending on the socio-political and economic conditions, acquisitions sometimes manifested themselves in a special wave, sometimes retreated and were met with jealousy in a good sense over time. Depending on social and political factors, the Azerbaijani language It has been borrowed from Western European languages.

Rəyçi: DOS. E.Vəliyeva

Mələk Vasif qızı Süleymanova⁹⁶
NAĞI NAĞIYEVİN HEKAYƏLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatına nasir, dramaturq, tərcüməçi, redaktor, quruluşçu rəssam, pedaqoq, maarifçi, ictimai xadim kimi daxil olan Nağı Nağıyevin yaradıcılığı sovet dövrünə təsadüf etsə də, ideologiyadan deyil, həyatdan, mənəviyyatdan qidalanmışdır. Bu məqalədə yazıçının ciddi həyatı müşahidələri, gerçəkliyə sədaqəti, şəxsiyyət və onun daxili aləminə marağı, əxlaqi-mənəvi sosial konfliktlərin ictimai köklərinə diqqəti, həyatın neqativ hallarının tənqid və təhlili əsasında yazdığı hekayələrinin əsas xüsusiyyətlərindən danışılır.

Azərbaycan nəsrində öz imzasını bitkin əsərləri ilə əbədiləşdirən N.Nağıyev repressiyanın, müharibənin, quruluşun dəhşətini görmüş, acılarını yaşamış, dəfələrlə haqsızlıqla üzləşmiş qələm sahiblərindən biri idi. Mehriban, humanist, mərhəmətli, gözəlliyə aludə bir insan olan N.Nağıyevin yaradıcılığı dövrün çətinliklərinə baxmayaraq, mənəvi gözəlliyi, insanlığın məhəbbətini, cəmiyyətin saflığını qorumaq uğrunda aparılan yazıçı mücadiləsidir. O, həmişə əsərlərində özünü ifadə edib. Bu əsərlərin hər sətrinin arxasında onun öz daxili dünyası, parlaq, mərd, sözübütöv, namuslu, dostluqda möhkəm, sədaqətli, vətəndaş təbiətli, şəxsi mənafə güdməyən, vüqarla yaşayan, səmimi, qürurlu insanın şəxsiyyəti görünür. Onu heç kəsə bənzəməyən öz mövzuları, həyat hadisələrinə öz yanaşma yolu və üslubu var.

Onun nəsr əsərləri: romanları, povestləri, hekayələri, xatirələri, oçerkləri, miniatur yazıları öz orijinal və mühüm keyfiyyətləri ilə nəsrimizə məzmun, mövzu, ideya, problematika, xarakter, tip və obrazlar baxımından yetkinləşməsində əvəzsiz mövqə qazanmışdır. O, müasirliyi həssas yazıçılıq intuisiyası ilə duyub, gələcəyi düşüncəsində qurmağı bacaran, romantik münasibətlə realist həyat gerçəkliklərinin sintezini uğurla yarada bilən sənətkarlardan idi.

Hekayə janrının bədii-estetik prinsipləri epik növün digər janrlarının poetik imkanlarından seçilir. N.Nağıyev hekayələrində kiçik obrazlarla böyük mənəvi dünyalar yaradır. Bədii söz vasitəsilə gerçəkləşən obrazlar həyata baxışı, davranış və düşüncə tərzini ifadə edən yadda qalır, kiçik bir detal, yaxud epizodda qəhrəmanların şəxsi taleyi, həyata, cəmiyyətə baxışı müəyyən olunur. İdeoloji qadağalar yazıçını müəyyən çərçivələrlə məhdudlaşdırsa da, o, hekayələrində müəyyən mənada həyatı ziddiyyətləri ilə qələmə almağa, təsvir etdiyi insanı daxili aləmini bütün çalarları, tərəddüdləri, zəifliyi ilə göstərə bilməyə nail olmuşdur. **Onun hekayələrində əsas xüsusiyyət oxucunu dərinlən düşündürmək, insanın hislərinə hakim kəsilmək, onu mənəvi gözəllik aləminə aparmaqdır. Burada elə bir kövrəklik, rahatlıq, ecazkarlıq var ki, hadisələrin sonu oxucunu həmişə intizarda saxlayır**

Bu janrdə yığcamlıq əsas şərtlərdəndir. Buna görə də hekayədə portret digər janrlardakı portretlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir və yadda qalır. N.Nağıyev hekayə yaradıcılığında bu janr özünəməxsusluğunu nəzərə almaqla obrazların fərdi xarakterə uyğun səciyyəvi portretlərini yaratmağa çalışmışdır. Yazıçının bir çox hekayələrində əsas obrazların zahiri portretlərindən daha çox onların mənəvi-psixi inkişafına diqqət yetirilir, iç aləmlərindəki dəyişiklik əsasında oxucu təsəvvüründə canlanan portretləri dolğun mənə kəsb edir.

N.Nağıyevin yaratdığı obrazlar özünəməxsus psixoloji aləmi, fərdi taleyi, həyat və düşüncə tərzini ifadə edən insanlardır. Bu insanlar bəşəriyyətin həlledici məqamlarında təsvir olunan mühüm şəxsiyyətlər deyil, öz həyatının dönüş nöqtəsində sarsıntılı, iztirablı seçim etmək iqtidarında olan adi insanlardır.

Ədibin kiçik həcmli əsərlərində adi insanın bu böyük daxili təlatümlərinin təsviri onun ədəbi nailiyyətidir. Problemin təsvirində yazıçı obrazların yaşını, həyat təcrübəsini, səviyyəsini, maraq dairəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini və s. nəzərə almışdır. Onun hekayələrindəki gəncin, yaşlının, uşağın, qadının, savadlı və savadsızın, dost və düşmənin və s. bir-birindən fərqli, müxtəlif insanların olduğunu görmək çətin deyildir. Bir sözlə, yazıçı bir-birinə bənzəməyən müxtəlif xarakterli obrazlar qalereyası yaratmağı bacarmışdır.

N.Nağıyevin nəsr əsərlərində də el-oba qoxusu, milli heysiyyət, etnik təfəkkür və təəssübkeşlik tərəvəti hiss olunmaqdadır. Buna görə də əsərlərinin milliliyi ilk növbədə onun "mən"lik şüurunun göstəricidir. O, bütün yazdıqlarında məhz bu danılmaz hislərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Ədibin əsərlərində insanın mənəvi-psixoloji durumunun təsviri zamanı milli dəyərlərin təzahürünə dair səciyyəvi nümunələr mövcuddur. Əxlaqi-tərbiyəvi, ailə-məişət, mənəvi dəyərlər, valideyn-övlad münasibətləri mövzusunda yazılmış "Ata dərdi", "Məni bağışla", "Atalar", "Çətin məsələ", "İki görüş" hekayələrindəki obrazların milli mentalitetə sadiqliyi onların bütöv portretlərində əsas əlamət kimi nəzərə çarpır.

Yazıçı bu hekayələrdə obrazın konkret məqamda mənəvi-psixi özəlliklərini təqdim etməklə iç dünyasını canlandırmış və bununla da onun psixoloji durumunu təbii çatdırma bilmişdir. Burada oxucunun diqqətini ailə-məişət zəminində yaranmış dramatiklik daha çox cəlb edir və əsər müəllifin həmin dövrdə hadisə və obrazlara yanaşması, insan psixologiyasının dərinliklərinə nüfuz etməsi tamamilə fərqli planda ortaya çıxması ilə diqqəti cəlb edirdi.

Müxtəlif peşə sahiblərinin obrazını yaratmaq, yaratdığı surətlərin sənətinə nüfuz etmək, ən xırda cəhətlərinə qədər təsvir və tərənnüm onun yaradıcılığının leytmotividir. "Axtaran tapar" hekayəsində Azərbaycan torpağının gözəlliyi, şairənəliyi ilə yanaşı kənd adamları, onların əməlləri, uzaqgörənliyi, yeniliklər uğrunda elm adamları ilə birlikdə mübarizələri realist planda təbii münasibətlərdə canlandırılmışdır. Zəngin həyat təcrübəsi olan, "Məni səksənə yaxın sinnim var. Burada oturanların hamısı məndən azı 20 yaş kiçikdir. O şeylər ki, mənim yadıma gəlir, bunların heç biri nə görüb, nə də bilir" (6, 75),- deyən Alı dayının əvvəlcə inandırıcı görünməyən nüdrük məsləhəti ilə yeni əkin sahələrinə Qoşabulaqdan çox çətinliklərə baxmayaraq, su gətirilir. "Qoçaq adamlar həmişə çətin işin dalınca gedərlər, çünki asan işi hamı bacarar. İgid odur ki, çətin işin öhdəsindən gələ!" (6, 72). Hekayədə həm də elin elmi, təcrübə, əməli birliyi, vahid məqsəd, xalqın mənafeyi naminə elliklə mübarizə ön plana çəkilir.

⁹⁶ BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. melek.suleymanova@yandex.ru

“Məhəbbətini aparacağam” hekayəsində söhbət elmə, sənətə, peşayə, vətənə, insana məhəbbətdən gedir. Neftçi Səmədin əmək və həyat fəaliyyəti əsasında qurulan süjet xətti oxucuya öz təfəkküründə qəlbi sevgi ilə dolu olan böyük insan obrazı modelini yaratmağa imkan verir. “O, Bakı - Tbilisi qaz kəmərinin gücündən, bu işin təşkilindən, xətti irəlilədikcə yerlərini tez-tez dəyişmələrindən, çəkdikləri əziyyətlərdən ətraflı danışdı. Bu kəmərin keçdiyi yerlərin təbiətini, gözəlliyini, rayonlarda camaatın onlara necə hörmət elədiyini qərribə bir şövqlə danışdı. ona qulaq asan nabeləd adam belə Səmədin Azərbaycanı necə sevdiyini, onun təbiətinə necə məftun olduğunu dərhal hiss edərdi” (6, 139). Şagirdi Nəcəfin uğurlarına uşaq kimi sevinməyi, ona atalıq, ustadlıq qayğısı göstərərək həyatın çətinliyindən üzüağ çıxarması da Səmədin əsl insani keyfiyyətlərindəndir.

“N.Nağıyev uzun müddət maarif sahəsində çalışıb, bilavasitə gənc nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olub. Buna görə də əsərlərində tərbiyə və təhsil məsələlərinə geniş yer vermişdir. Hekayələrində valideyn qayğısından, uşaqların tərbiyəsinin ciddi nəzarət altında saxlamaqdan geniş söhbət gedir, ...insana mərhəmət qırmızı xətlə keçir” (1).

Bir çox əsərlərində diqqəti cəlb edən əsas məsələ N.Nağıyevin zəngin dünyagörüşü, biliyi, elmi, həyatın, təsərrüfatın hər sahəsinə bələdliyi diqqəti cəlb edir. O, əsərlərində gah dərindən təfəkkürlü geoloq, alim (“Yer altında”, oçerkləri), gah aqronom (“Həsət”), gah istehsalçı (“Fəhlə ürəyi”, “Məhəbbətini aparacağam”), gah məhir ovçu (“Ovçunun xatirəsi”), gah müdrik el ağsaqqalı (“İki görüş”, “Atalar”), gah döyüşçü (“Ordenli uşaq”), gah təhqiqatçı (“Qaranlıq qovuşanda”) və s. kimi oxucunun diqqət və təəccübünü qazanır. S.Rəhimov yazırdı: “O, qələmə aldığı mövzuları, təsvir etdiyi hadisələri elə real, inandırıcı yazır ki, oxuyarkən deyirsən: “Nağı müəllimdir, Nağı ovçudur, Nağı aqronomdur, hərbiçidir, həkimdir və s... Yoxsa bu həyatı belə təsvir edə bilməzdi. Hekayədə (“Ovçunun xatirəsi”): “İlxıda ayğır, ov sürüsündə təkə” misalı gətirilir...”Görürsən ki, sürü otlayır, amma biri dikdə dayanıb keşik çəkir. Buna təkə deyirlər”. Hekayədə belə təfərrüatların göstərilməsi sübut edir ki, yazıçı nə yazdığını bilir, həmin həyata bələddir, addımlarını düz atır” (7). Hekayədə təbiətə məhəbbət də ön plana çəkilir: “Biz gör nə qədər zalım məxluq! Öz zövqümüzü, öz nəfsimizi təmin etmək üçün qan axıdırıq!” (6, 15).

Şəxsi həyat materialı əsasında yazdığı “İki görüş” hekayəsində gəncliyi, vətənin gələcəyini doğru yola yönəldən, onların səhvlərinə biganə qalmayan müdrik el ağsaqqalının bədii obrazını görürük. Finalda islah olunan gəncin dilindən deyilən: “Siz məni uçurumdan qaytardınız. Həmişə sizi yada salanda öz-özümə deyirəm: “Zəhmət özümünə, səbəbkər o kişidir!”.

Xeyirxahlıq nə yaxşı şey imiş! Bəlkə də siz məni başa salmasaydınız...

...Mən də qışqırıram ki, ey yeniyetmələr, şəhərə gələndə mənim səhvlərimi təkrar etməyin!” (6, 103).

“Qərribə bir təsadüf” hekayəsində hər zaman vəzifəsinə görə başqalarına haqsızlıq edən məmurun etirafı daha çox diqqəti cəlb edir: “Aman, Allah! Mən xəcalətimdən, vicdan əzabından boğularkən bu məndən nə istəyir? Of, ürəyim sancır! ...Axı mən o ürəkləri sağaldan, insanlara yeni həyat verən professorun yanında üzükarayam, Sərvinaz, üzükara!” (6, 12). Eyni məzmunlu nitqi “Məhəbbətini aparacağam” hekayəsində gənc Nəcəfin dilindən oxuyuruq: “...Qalıb işləyəcək, həmişə də qabaqcıl olmağa çalışacağam. Sizi əmin edirəm ki, buradan anamın yanına iki şey aparacağam: bir həmişə sizi alnı açıq edən sənətinizi, bir də əsl insan məhəbbətinizi! Bunları mən ömrüm boyu hər şeydən uca tutacağam!” (6, 148).

C.Cavadov yazır: “İki tale”, “Qərribə bir təsadüf”, “Məni bağışla”, “İki görüş”, “Çətin məsələ”, “Ata dərdi” və başqa hekayələrində yaradılan obrazlar Nağı qələminin kövrəkliyini, qəzəbini xatırladır. O, müasirlərini xeyirxah, mənəvi cəhətdən sağlam, əməksevər, gözütox, təmiz əxlaqlı, fədakar, sözüündə sədaqətli, doğruçu, hər hiyləyə, sözə aldanmayan adamlar kimi görmək istəyir” (2).

N.Nağıyev hekayələrində yaratdığı obrazlar aləminin daxili yaşantılarının, onların müəyyən situasiya fonunda gerçəkləşən psixoloji durumunun təqdimində müəllif şərhli və ya təsviri, dialoq, monoloq üsuliundan istifadəyə geniş yer vermişdir. Müəllif şərhli və ya təsvirində əksini tapan bədii vəziyyət vasitəsilə obrazın daxili yaşantıları, şəxsiyyətin fərdi taleyi zahirə çıxır, müxtəlif xarakterə, özlərinə məxsus fərdi cizgilərə, mənəvi-əxlaqi sifətlərə malik, müəyyən ictimai mühitlə, şəraitlə bağlı obrazların yaranmasına bədii zəmin yaranır. “Hekayəçi özü haqqında heç bir məlumat verməsə də, təhkiyəsində sosial tip kimi onun bir çox cəhətləri aşkar nəzərə çarpır. Nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də hekayəçinin hadisəyə və personajlara münasibətidir. Daha doğrusu, dövrü, mühiti ilə onun dünyagörüşü, əqidəsi, inamı, həyat prinsipi və s. arasında tam uyğunluq vardır” (3, 19). Yazıçı şərhində müəllif bəzən oxucunu öz söhbətinə şərikin etməyə, hadisə və obrazlara şahidlik etməyə çağırır. Hadisələrin iştirakçısı olan müəllifin dilindən danışılan “Atalar” hekayəsində bu şərhə rast gəlirik: “Mən Muradla oturanlar arasındakı söhbəti az qala eşitmirdim. Zehnim məşğul edən bu idi: “Övladından şikayət edən valideynlər özləri müqəssir deyillərmi?” (6, 181). “Paxıllıq” hekayəsində: “Yəqin ki, paxıllıq haqqında az-çox eşitmisiniz. Ya da oxumusunuz... Paxıllıq cürbəcür olur. Məsələn: elə adamlar var ki, tanış, ya həmnəyrlisi qiymətli bi şey alanda, təzə paltar geyinəndə, inəyi doğanda və bu cür işləri görəndə az qala bağı çatlasın, sağ-salamat ikən dərddə düşür, başlayır vurnuxmağa. ...Belə adam bir də görürsən, işini-gücünü buraxıb başlayır öz gənini bəxtəvərliyi haqqında deyilməyə, öz taleyindən şikayətlənməyə, hətta paxıllığı bir az qəliz olanda hirsindən xəstələnir də...” (6, 197). Belə bir müəllif şərhinə Ə.Haqqverdiyevin “Marallarım” silsilə hekayəsində rast gəlirik. Ümumiyyətlə, N.Nağıyev Ə.Haqqverdiyev ənənələrindən, metodlarından yetərincə bəhrələnmişdir. “Yaşadılar” hekayəsində də müəllif Adilə və Səlimənin təqdimatına bu cür başalayır: “...xəsusiyətcə ağır, tədbirli, xeyirxahlığı sevən adamların dostluğu möhkəm olar, onlar bir-birinin sirrini bilir, sad günündə sevinər, dərddə şərikin olar, bir sözlə, dostu ilə sevinər, gülər, əylənər, dostu ilə də kədərlənər... Adilə və Səlimə də belə dostlardan idilər” (6, 47).

Yazıçı əsərlərində həmçinin dialoq və monoloqların bədii imkanlarından məharətlə yararlanmışdır. Psixoloji durum, situasiya fonunda bədii təsdiqini tapan hadisə, vəziyyət və ya xarakterik insan obrazları, onların mürəkkəb və zəngin mənəvi aləmi yazıçının hekayələrində, həmçinin dialoq vasitəsilə də reallaşır, danışq prosesində onların xarakterləri haqqında təəssürat yaradılır.

Təhkiyəyə əyanilik gətirən, süjetə xüsusi dinamika verən dialoqun imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə olunan hekayələrdə obrazlar bir-birlərinə yalnız informasiya ötürür, həm də verdikləri informasiyada xarakterlərinin müəyyən durum, situasiya fonunda səciyyəvi cəhətlərini ortaya qoyurlar.

N.Nağıyev "Görüş" hekayəsində qəhrəmanın daxili düşüncələri vasitəsilə onun psixoloji durumunu təhlil obyektinə çevirmişdir. Bunun üçün müəllif monoloqdan məharətlə istifadə etmişdir. "Zərifə fikirləşirdi: "Mən indi Vətən qarşısında utanmamaq üçün az-çox iş görmüşəm",- deyə bilərəm" (6, 65). Monoloq vasitəsilə müəllif obrazın daxili düşüncələrini, keçirdiyi sarsıntıları verərkən nəinki onun mövcud vəziyyətinin gərginliyini əsaslı şəkildə oxucuya çatdırmış, həmçinin onun xarakterinin görünməyən tərəflərini, daxili cizgilərini ustalıqla açmışdır. «Nişanə» hekayəsində Saşanın daxili nitqi: "Birdən məni pis başa düşürlər... Acığına gələr... Deməli, onlar əvvəlcədən danışmışlar..." (6, 112) obrazı tanımağa imkan yaradır.

Bu hekayələrin adları, təsvir olunan hadisələr, mövzunun əlvanlığı, gənclərin duyğu və düşüncələri o qədər səmimi, şirin və təsirli dillə qələmə alınmışdı ki, əsərdən ayrılı bilmirsən, onların həyatiliyinə, inandırıcılığına, təbiiliyinə, qəhrəmanlarının reallığına heyran olursan. Bu əsərləri oxuduqca adama elə gəlirdi ki, hər gün rastlaşdığı, ünsiyyət bağladığı yüksək duyğulu, dəyanətli, mətanətli insanlarla görüşürsən.

Ümumiyyətlə, çoxcəhətli hekayəçilik texnikasına qabil olan N.Nağıyevin hekayələrinin qəhrəmanları həm müxtəlif taleli, fərqli güzəranlı, ümidli, yaşamaq həvəslisi, mübarizə ehtiraslı, düşünmək qabiliyyətli, daxilən təkamüldə olan müsbət xarakterlər, həm də bir çox xoşagəlməz, şəxsi mənafeyini üstün tutan mənfi tiplərdir. Yazıçı bu obrazların dərini açır, zaman haqqında düşüncələrini təhlil edir, mühitin, insanlığın ona münasibətini göstərir. Dövrün inikası olan bu surətlərin hər birində zamanın müxtəlif səviyyəli düşüncə tərzini, adət-ənənəsi, bir sıra səciyyəvi təfərrüatları öz təcəssümünü tapmışdır. Yazıçı əsərlərində insan mənafeyinin daha dərinliklərinə nüfuz etməyə, mürəkkəb psixoloji vəziyyətlərlə hadisələrin harmoniyasını yaratmağa nail olmuşdur.

Zəngin həyat müşahidəsi, qüdrətli bədii təxəyyülü nasirin əsərlərində təbiiliyin, həyatiliyin əsasını təşkil edir. Sadə əhvalatlarda ciddi ictimai mətləblərə toxunmaq, bununla da işıqlı ideallarını ifadə etmək bacarığı N.Nağıyev realizminin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Təhlili verilən əsərlərdən aydın olduğu kimi, bir-birinə zidd qütblərə bölünmüş ictimai varlığın inikası, tipik surətlərin təsviri, cəmiyyətdəki əksliklərin göstərilməsi N.Nağıyevin sağlam qayəli yaradıcılığının qüvvətli keyfiyyətlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arpaçaylı A. Səmimi yazıçı // Azərbaycan qəzeti, 1 avqust 1990.
2. Cavadlı C. Ədibin xatirəsi // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 24 avqust 1990
3. Məmmədov A. Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı). Bakı: Elm, 1990, 135 s.
4. Nağıyev N. Əsərləri, 3 cildə, I cild, Bakı: Şirvanşir, 2009, 441 s.
5. Nağıyev N. Əsərləri, 3 cildə, II cild, Bakı: Şirvanşir, 2009, 441 s.
6. Nağıyev N. Əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı: Şirvanşir, 2009, 441 s.
7. Rəhimov S. Zəhmətkeş yazıçı // Bakı qəzeti, 5 iyun 1968.

Açar sözlər: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, N.Nağıyevin hekayələri, epik təsvir

Ключевые слова: Азербайджанская литература XX века, рассказы Н.Нагиева, лирическое описание

Keywords: Azerbaijan literature, prose-writer, story

РАССКАЗЫ НАГИ НАГИЕВА

Резюме

Несмотря на то, что деятельность Наги Нагиева вошедшего в Азербайджанскую литературу как прозаик, драматург, переводчик, редактор, художник-постановщик, педагог и общественный деятель охватывает советский период, она подпитывалась жизнью и морально, а не идеологией того времени.

В этой статье идет речь об основных особенностях его рассказов которые были написаны на основе его серьезных жизненных наблюдений преданности интереса к личности и его внутреннему миру, внимания к социальным корням нравственно-духовных конфликтов, критики и анализа негативных обсеятельств жизни.

NAGA NAGIEV 'S STORIES

Summary

Naghi Naghiyev was known as a prose-writer, playwright, translator, editor, stagepainter, pedagogue, educationist, public man. Though his creative activity happened in the time of the Soviet Power his works dealt with not the ideology of his time but the real life, morality.

This article deals with his strict vital observations, faithfulness to reality, interest to the personality, his inner world, morality, attention to the sources of social conflicts, criticism and analysis of negative cases of the life around. All these were the specific features of his works. I tried to analyse his creative activity in this article.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ƏDƏBİ-BƏDİİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ YUSİF SEYİDOV YARADICILIĞINDA

Yusif Seyidov sadə və aydın dillə yazdığı dərin mənalı əsərləri ilə ədəbi dilimizin inkişafına çox böyük köməklik göstərmişdir. Alim ilk yaradıcılıq illərindən başlayaraq dil məsələlərinə fəal münasibət bəsləmiş, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin, Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Dilçiliyimizin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli əsərlər yazmaqla bərabər, hər zaman ana dilimizin müqəddəsliyini, varlığını, ləyaqətini qorumuş, bir vətəndaş qeyrəti ilə onu təbliğ və tədqiq etmiş, onun gözəlliyinin və əzəmətinin keşiyində olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan Yusif Seyidovun elmi axtarışlarının xeyli hissəsi yazıçı və dil probleminə aiddir: “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında” (1977), “Yazıçı və dil” (1979), “Sözün şöhrəti” (1981), “Şairin fikir dünyası” (1985), “Ədəbi-tənqid və bədii dil” (1986), “Sözün qüdrəti” (1988), “Sözün hikməti” (1989) adlı monoqrafiyalarında qədim dövrlərdən başlamış müasir dövrə qədər hər bir Azərbaycan şairinin, yazıçısının, tənqidçisinin söz və dil haqqında dediklərini bir sistem halında toplamış, onları təhlil etmiş, öz mülahizələrini söyləmişdir. Həmin əsərləri yazarkən alim özü də daima “şeir, sənət aləmində olmuş, özünü şairlər arasında hiss etmiş, Xaqaninin, Nizaminin, Füzulinin, Saibin, Vaqifin, Zakirin, Sabirin, Cavidin, Vurğunun, Rzanın, Bəxtiyarın söz rübabını dinləmişdir”.

Yusif Seyidovda gördüklərini, duyduqlarını təfəkkür süzgecindən keçirərək ümumiləşdirmək, söz qəliblərinə salıb deyim, kəlam libasına bürümək istedadı var idi. Belə bacarıqda obrazlı düşüncə, fəlsəfi təfəkkür və lakonik ifadə tərzii bütöv şəkildə birləşmişdir. Alimin seyrçi düşüncələri bütün əsərlərinin içərisindən qırmızı xətlə keçir. Onlar – düşüncələr, hər şeydən əvvəl, zərif duyğulu, kövrək qəlbli həssas insanın həyat, mövcudluq haqqında, mövcudluğun içərisində yaşananların, duyulanların, həmçinin ya-şanması arzulanan və arzulananların verbal ifadəsidir. Onun ana dilinə sonsuz məhəbbətinin sirrini anlamaq üçün - “Ana dili vətəndir, el-obadır, doğma torpaqdır, vətənin çölləridir, çaylarıdır, insanlarıdır” – fikri üzərində düşünmək kifayət edir. O, dilini sevdiyi üçündür ki, onun gələcək halı haqqında da düşünürdü. Məsələn, alim 1958-ci ildə yazdığı «Apostrof haqqında» adlı məqaləsində uzaqgörənlik edərək belə yazır: “Azərbaycan dilində apostrofla yazılan sözlərin ayrı-ayrı tarixi dövrlərdəki taleyinə, onların dəyişmə və uyğunlaşma xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda və bunu dilimizin ümumi inkişaf istiqaməti ilə əlaqələndirdikdə asanlıqla belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, hal-hazırda apostrofla yazılmalı olan sözlərin heç birini müəyyən dövrdən sonra apostrofla yazmağa ehtiyac olmayacaqdır”. Alimin elmi proqnozu 90-cı illərdə reallaşdı.

Y.Seyidov “Sözün hikməti” monoqrafiyasında yazır: “30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi prosesində fəal iştirak edən iki böyük ədibin əsərlərini başdan-ayağa oxudum, belə qənaətə gəldim ki, bu, böyük bir məktəbdir. Və mən bu işdən böyük bir təəssüratla ayrılıram, bu iş ömrümün bir hissəsinin nişanəsidir”.

Yusif Seyidov yazıçı, akademik Mirzə İbrahimov və tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim, akademik Məmməd Cəfərin yaradıcılığını müqayisə edir, onlar arasında fikir və ideya yaxınlığı görür, hər ikisinin obyektivliyini, nəzəri və mədəni səviyyələrini yüksək qiymətləndirir və onları filoloji fikrimizin iki sütunu adlandırır. “Sözün qüdrəti” və “Sözün şöhrəti” kitabları da bu qəbildəndir. Professor Yusif Seyidov yazıçı və dil problemi ilə də müntəzəm məşğul olmuşdur. Onun bu sahədəki tədqiqləri iki istiqamətdədir: ədəbi-bədii dil, onun inkişaf meyilləri və yolları; yazıçıların söz, dil, bədii dil haqqında fikir və mülahizələri. Yusif Seyidov bu əsərlərində XI əsrdən başlayaraq müstəqillik dövrünə qədərki, təxminən, min il ərzində Azərbaycan yazıçılarının söz və sənət haqqında, dil və onun insan həyatında, cəmiyyətdə rolu, əhəmiyyəti barədə fikirlərini toplayıb sistemə salmış, ədəbi-tarixi ardıcılıqla təsvir və təhlil etmiş, xalqın dilçilik, qismən də ədəbiyyatşünaslıq və estetik görüşlərinin yığcam salnaməsini yaratmışdır.

Bədii dili “ədəbi dilin bəzəkli qolu” adlandıran Y.Seyidov “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında” kitabında ədəbi dilin bədii dil hesabına inkişaf etməsi faktına diqqət yetirir. Alim Molla Pənah Vaqifin ədəbiyyat tarixindəki yüksək mövqeyinin, ilk növbədə, onun dili ilə bağlı olmasını, XX əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Hadi kimi böyük sənətkarın isə düşüncələrini sadə ana dilində deyə bilmədiyinə görə ümumxalq dil zəminində yurd sala bilməməsini yada salır. Professor Yusif Seyidovun özünün də dili, hansı janrdan yazmasından asılı olmayaraq, sadə, anlaşılıq və oxunaqlıdır.

“Sözün şöhrəti” kitabının girişində müəllif yazır ki, oxuculara təqdim etdiyi kitabında Azərbaycan sovet şairlərinin dil haqqında fikirləri toplanmışdır. Lakin əsəri oxuduqda məlum olur ki, orada həm də müəllifin özünün dil, söz və nitq haqqında bədii-fəlsəfi fikirləri hər addımbaşı özünü göstərir. Məsələn, sözün and, vəd funksiyasını, yeni etik funksiyasını qəhrəmanlığa çağırış kimi dəyərləndirən Y.Seyidov sözün psixoloji təsir qüvvəsindən danışır, bu fakta xüsusi diqqət yetirir. (1, s. 96). Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə inqilaba qədər yaradıcılığa başlamış şairlərin (Əlağa Vahid, Əhməd Cavad, Bayraməli Abbaszadə, Hacıkarim Sanılı) dilimizlə bağlı fikirləri, düşüncələri və şeirləri haqqında danışılır. “Sözün şöhrəti” kitabının “Yeni dövrün ilk gənc yaradıcı qüvvələri” adlanan ikinci hissəsi iyirminci illərdən otuzuncu illərin birinci yarısına qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövr şairlərini Y.Seyidov “yeni dövrün qaranquşları” adlandırır və belə yazır: “Lakin çox keçmədi, dövrün yeni yaradıcı qaranquşları görünməyə başladı; əvvəlcə tək-tək, az sonra isə bir-birinin ardınca mətbuat səhifələrində yeni-yeni imzalar oxundu. Onlar ədəbiyyata yeni həyat, yeni nəfəs gətirdilər. O vaxta qədər ağır addımlarla hərəkət edən ədəbiyyatımızı sakit axan dərin sulara bənzətsək, yeni qüvvələrin yaradıcılığını böyük coşğunluqla, səs sala-sala axan çaylarla müqayisə etmək olar” (4, s. 27). “Sözün qüdrəti” əsərində Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin dil problemi ilə bağlı fikirlərinin fundamental təhlili verilib; bu təhlil 345 səhifə həcmində olan əsərin yüz səhifəsini təşkil edir. Bütövlükdə isə əsərdə 82 şairin qoyulan problemə baxışı, münasibəti təhlil edilib.

Yusif Seyidovun “Yazıçı və dil” silsiləsindən olan növbəti kitabı “Sözün hikməti” adlanır. Bu kitabda xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovun və tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim Məmməd Cəfərin bədii söz və bədii dil, sənətkar və dil, bədii tərcümə və digər məsələlərə aid fikir və düşüncələri alimin şərhləri kontekstində verilir. Y.Seyidov özünün dediyi kimi, yaradıcı insan üçün səciyyəvi olan məhsuldarlıq, obyektivlik, yüksək nəzəri və mədəni səviyyə, fəlsəfi düşüncə, ümumiləşdirmə qabiliyyəti, gözəl ədəbi-bədii dillə ifadə bacarığı bu ədibləri yaxınlaşdırdığı üçün onları ədəbi tənqidimizin və filoloji fikrimizin iki sütunu kimi təqdim edir.

Yusif Seyidovun “Yazıçı və dil” silsiləsinə aid olan kitablarından biri də “Mir Cəlal – 100. Ədəbi-bədii dil problem-ləri” monoqrafiyasıdır. Monoqrafiyada “böyük alim, ustad müəllim, görkəmli yazıçı” Mir Cəlal Paşayevin ədəbi-bədii dil barəsində mülahizələri araşdırılır; kitabda Yusif Seyidovun 1958-ci ildə (28 yaşında ikən) Mir Cəlalin 50 yaşı münasibətilə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində çap etdirdiyi “Şirin söz ustadı” məqaləsinin verilməsi diqqəti çəkən faktır.

Monoqrafiyada Y.Seyidov Mir Cəlal Paşayevi həm də pedaqoq kimi yad edir: “1947-ci ilin sentyabrın ilk günündə Mir Cəlal müəllim bizim auditoriyaya girib ədəbiyyatşünaslığa giriş fənnindən dərsə başladı. O zaman biz 17-18 yaşlı uşaqlar idik. Bizim üçün səmələr qədər uca, təmiz, aydın olan universitet həyatı başladı. Necə də şən və xoşbəxt idik. Necə sevinirdik. Qarşımızda böyük və uğurlu yol görürdük” (5, s. 207). Və həqiqətən, gənc tələbənin arzusu onu alim həyatının zirvə həddinə apardı. Gənc tələbə bilə bilməzdi ki, bir vaxt Səməd Vurğunun həyatının qəmli “epopeyasını” araşdırarkən böyük şair haqqında dediyi sözlər onun özünə də aid olacaq – “Böyük istedadlar ilk gənclik illərindən öz gələcəklərinə inanmışlar” (6, s. 9).

Yusif Seyidovun son kitabı “Xalq yazıçısı Elçin” adlanır. Kitabda alimin epoxial yazıçı adlandırdığı, yazıçı və filoloq alim Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığına ümumi nəzər salınır, söz və dil haqqında düşüncələri, dramaturgiyası araşdırılır. Əslində, Y.Seyidov Elçin yaradıcılığını bütöv halda təhlildən keçirmək istəyirdi, lakin “qələminin yorğun vaxtı” buna imkan vermir. Alim yaşının 83-nü haqladığını, artıq əvvəlki gücə, entuziazma sahib olmadığını söyləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm yazıçı və dil silsiləsinə aid olan qiymətli monoqrafiyalarında, həm də sırf ədəbiyyatşünaslıq xarakterli əsərlərində Yusif Seyidov dilçilikdə nümayiş etdirdiyi qədər professionaldır. Onun sosioloji yanaşmalardan uzaq sırf elmi-nəzəri xarakter daşıyan ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə əsl ədəbiyyatşünaslar qibtə edə bilirlər. Yusif Seyidov Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, milli ədəbiyyatşünaslıq elmini də zənginləşdirən və inkişaf etdirən qiymətli əsərlərin müəllifidir. Bu əsərlər ədəbiyyatşünaslar üçün ciddi elmi mənbə və bələdçidir.

Bir dilçi-filoloq kimi Yusif Seyidovu səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun ədəbi prosesi ardıcıl izləməsi, xalis ədəbiyyat xarakterli tədqiqlərə meyilli olmasıdır. O, tələbəlik illərindən başlayaraq sırf dilçilik tədqiqləri ilə müvazi, ədəbi-tənqid əsərlərini də çap etdirir ki, bunların bir qismi “Ədəbi tənqid və bədii dil” (1986) “Ey ulu dünya” (2003) kitablarında və onlarca məqalələrində öz əksini tapmışdır. O, Azərbaycan filologiyasına vahid elmi yaradıcılıq sahəsi kimi baxır və belə hesab edir ki, yazıçının dilinə nəzər yetirmədən, onun ustalığını, onun yaradıcılığının əsl mahiyyətini açmaq olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, həm “Yazıçı və dil” silsiləsinə aid olan qiymətli monoqrafiyalarında, həm də sırf ədəbiyyatşünaslıq xarakterli əsərlərində Yusif Seyidov dilçilikdə nümayiş etdirdiyi qədər professionaldır. Onun sosioloji yanaşmalardan uzaq sırf elmi-nəzəri xarakter daşıyan ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə əsl ədəbiyyatşünaslar qibtə edə bilirlər. Yusif Seyidov Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, milli ədəbiyyatşünaslıq elmini də zənginləşdirən və inkişaf etdirən qiymətli əsərlərin müəllifidir. Bu əsərlər ədəbiyyatşünaslar üçün ciddi elmi mənbə və bələdçidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Seyidov Y.M. Əsərləri: 15 cildə, VIII cild. Bakı: BDU, 2007
2. Seyidov Y.M. Mir Cəlal-100. Ədəbi-bədii dil problemləri. Bakı: BDU, 2008
3. Seyidov Y.M. Şairin dərdi. Elmi-kütləvi monoqrafiya. Bakı: Azərbaycan, 1996
4. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: BDU, 2006
5. Seyidov Y.M. Bibliografiya. (Tərtib edənlər: R.Mahmudova, M.Qurbanova). Bakı: Elm və təhsil, 2019
6. Yusif Seyidov yaradıcılığından seçmələr (Tərtib edənlər: M.Abdullayeva, R.Mahmudova). Bakı: Turxan NPB, 2016.

Açar sözlər: Yusif Seyidov, Azərbaycan dili, ədəbi dil, bədii dil, dil tarixi

Ключевые слова: Юсиф Сейдов, азербайджанский язык, литературный язык, литературный язык, история языка

Key words: Yusif Seyidov, Azerbaijani language, literary language, literary language, language history

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli dilçi alim Yusif Seyidovun dilçilik görüşlərindən, xüsusən onun ədəbi-bədii dillə bağlı tədqiqatlarından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, alim ilk yaradıcılıq illərindən başlayaraq dil məsələlərinə fəal münasibət bəsləmiş, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin, Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Dilçiliyimizin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli əsərlər yazmaqla bərabər, hər zaman ana dilimizin müqəddəsliyini, varlığını, ləyaqətini qorumuş, bir vətəndaş qeyrəti ilə onu təbliğ və tədqiq etmiş, onun gözəlliyinin və əzəmətinin keşiyində olmuşdur. Yusif Seyidovda gördüklərini, duyduqlarını təfəkkür süzgəcindən keçirərək ümumiləşdirmək, söz qəliblərinə salıb deyim, kəlam libasına bürümək istedadı var idi. Belə bacarıqda obrazlı düşüncə, fəlsəfi təfəkkür və lakonik ifadə tərzii bütöv şəkildə birləşmişdir. Alimin seyrçi düşüncələri bütün əsərlərinin içərisindən qırmızı xətlə keçir.

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ВОПРОСЫ В ПРОИЗВОДСТВАХ ЮСИФА СЕЙИДОВА РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лингвистические взгляды выдающегося лингвиста Юсифа Сейдова, особенно его исследования литературно-художественного языка. Отмечается, что ученый с первых лет своей карьеры активно занимается языковыми вопросами, сыграл большую роль в развитии азербайджанского литературно-художественного

языка, азербайджанского языкознания. Помимо написания ценных работ в различных областях нашей лингвистики, он всегда сохранял святость, существование и достоинство нашего родного языка, ревностно продвигал и изучал его как гражданин, охранял его красоту и величие.

Юсиф Сеидов обладал талантом резюмировать то, что он видел и слышал, через фильтр мысли, выражать это словами, вкладывать в облачение слова. В этом умении полностью интегрированы образное мышление, философское мышление и лаконичный стиль выражения. Зрительские мысли ученого пересекают красную черту всех его работ.

LITERARY AND ARTISTIC LANGUAGE ISSUES IN THE WORKS OF YUSIF SEYIDOV SUMMARY

The article discusses the linguistic views of the prominent linguist Yusif Seyidov, especially his research on literary and artistic language. It is noted that the scientist has been actively involved in language issues since the early years of his career, has played a major role in the development of the Azerbaijani literary and artistic language, Azerbaijani linguistics. In addition to writing valuable works in various fields of our linguistics, he has always preserved the sanctity, existence and dignity of our native language, zealously promoted and studied it as a citizen, and guarded its beauty and grandeur.

Yusif Seyidov had the talent to summarize what he saw and heard through the filter of thought, to put it into words, to put it in the garment of the word. In this ability, figurative thinking, philosophical thinking and laconic style of expression are fully integrated. The scholar's spectator thoughts cross the red line through all his works.

RƏYMI: dos. L.Ələkbərova

NAĞI NAĞIYEVİN YARADICILIGINDA FRAZEOLoji VAHIDLƏR

Nağı Nağıyev Azərbaycan ədəbi-bədii fikir tarixində özünəməxsus düşüncə tərz, yaradıcılıq qabiliyyəti, təhlil etmə bacarığı olan sənətkardır. O, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri, həyat tərz, folkloru, tarixi, etnoqrafiyası və psixologiyasını tam təfərrüatı ilə bilən və onları böyük ustalıqla, mükəmməl əks etdirən yazıçılarımızdan biridir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nağı Nağıyevin bədii əsərlərinin dili olduqca təbii, həyatı, canlı, lakonik və poetikdir. Sadəlik, səmimilik və inandırıcılıq onun dilinə məxsus əsas keyfiyyətlərdəndir. Obrazların canlı danışığı, milli təfəkkür, adət-ənənələrin hər şeydən üstün tutulması, milli kolorit bu əsərləri sevdirən əsas keyfiyyətlərdəndir.

Ədibin dil və üslub sənətkarlığı xalq yaradıcılığından, milli folklorumuzdan qaynaqlanır və onun bədii əsərlərinin dili xalq ədəbiyyatının leksikasından gələn üslubi çalarlarla zəngindir. El ədəbiyyatından gələn dərin hikmət, hər bir sözü yerində işlətmək, yüksək ideya-məzmun, fəlsəfi dərinlik, sistemli sintaktik düzüm, bədiilik, obrazlılıq, axıcılıq bu əsərlərin təsirliliyini, estetik dəyərini, bədii hüsnünü və mənə dərinliyini daha da artırır. Obrazların dilindəki xalq deyimləri, ifadələr əsərlərin bədii dəyərini artırmaqla yanaşı, dil baxımından emosional və axıcı olmasını təmin edir.

Yazıçı öz poetik düşüncələrini, hiss-həyəcanlarını sözün müqəddəs işığına tutduqca Azərbaycan dilinin möcüzə yaratma qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu işdə əsərin məzmun kamilliyində və formasında mərkəzi yer tutan frazeoloji dil faktları olduqca əhəmiyyətlidir. Yiğcamlıq və obrazlılıq onun əsas məziyyətidir və bu məziyyət Nağı Nağıyev yaradıcılığında yeni çalarlarla təzahür edir.

Frazeoloji birləşmələr milli qürumumuz, tarixi keçmişimiz, milli mədəniyyətimiz, psixologiyamız və mentalitetimizlə sıx şəkildə bağlıdır. Semantik zənginlik frazeologizmlərin bədii əsərlərdə işləkliyinə yol açır. Bu ifadələr işlənmə məqamlarına, müxtəlif mənə çalarlarına, poetik vüsətinə görə yüksək sənətkarlıq nümunələri kimi dilin yaradıcılıq gücünü meydana çıxarır.

Emosionallıq və ekspressivliyi özündə ehtiva edən frazeoloji birləşmələrin semantikasında eyni zamanda bədiilik, az sözlə dərin mənaya xidmət, yiğcamlıq, sadəlik, ahəngdarlıq vardır. Xalq düşüncəsinin ifadəsi olan frazeoloji birləşmələrin, ifadə və ibarələrin bədii əsərlərdə məqamında ustalıqla işlənməsi əsərlərə yeni üslubi xüsusiyyətlər qazandırır. Bədii əsərdə frazeoloji vahidlərin üslubi funksiyasının təyin edilməsi müəllifin yaradıcılıq metodunun spesifik cəhətlərini hərtərəfli açmağa, onun aydın lövhələr və obrazların yaradılmasında dilin rənglənmiş vasitələrindən istifadə məharətini öyrənməyə kömək edir. Kolorit etibarilə zəngin olan bu dil xəzinəsindən gen-bol istifadə nəticəsində söz sənətkarları məişət ünsiyyətinə nüfuz etməyə meyillənir və beləliklə də, mətnin aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslarını yarada bilirlər. Frazeoloji vahidlər poetik mətnin lüğət tərkibini zənginləşdirir, bədii dili mənə yeknəsəqliyindən xilas edir. Frazeoloji vahidlər poetik dilin milli koloritini qoruyub saxlayır. Dilində frazeoloji vahidlərin obrazlılığı xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, eləcə də bu xalqın linqvistik dünya mənzərəsi ilə sıx bağlıdır.

Frazeoloji layın milli özünəməxsusluğu, obrazlılıq və emosionallıq kimi əlamətləri, keyfiyyətləri, sadəlik, aydınlıq, ifadəlilik kimi mühüm cəhətləri Nağı Nağıyevin dili və üslubu üçün də zəruri və vacibdir. Bu ifadələr müəllifin təhkiyəsində də, obrazların dilində də işlənilir, onların xarakterinin açılmasına, bəzən hadisələrin poetik təsvir olunmasına şərait yaradır. Nağı Nağıyevin əsərlərinin dilində rast gəldiyimiz frazeoloji birləşmələrdən aşağıdakı üslubi imkanlar üçün istifadə edilmişdir:

1. Obrazların daxili aləmini, keçirdiyi emosional vəziyyəti, nigarançılığı oxucuya çatdırmaq məqsədilə: Məs: “Amma hər iki gəncin bütün davranış və rəftarı, bu əhd-peymanı ifadə edəcək sözlərin dilə gəlməsinə heç bir ehtiyac qoymamışdı” (1, 26), “O vaxt Cəmil özü də rayona getmək, ona yaxın yerdə işləmək fikrinə düşmüşdü” (1, 26), “Həmişə fikir-xəyalla əlləşir, cavanlar kimi deyib-gülmür... Bu üzücü fikirlər Gülnarı taqətdən saldı, səbrini tükəndirdiyi bir vaxtda qapı döyülmədən açıldı, kobud bir səs Gülnarı xəyal aləmindən ayırdı” (1, 27), “Buna görə də qaşqabağını sallayıb, rəsmiyyətlə soruşdu”, “...yol uzunluğunu fikrə fikrə calandı” (1, 29), “Cəmil bunu desə də, bayaqdan bəri varlığına hakim kəsilən düşüncələrdən yaxa qurtara bilmədi” (1, 41), “Yolda fikir yenə də onu ağına alıb aparırdı” (1,48), “Cəmil onu görmək, aralarındakı soyuqluğa son qoymaq, bütün fikirlərini açıb ona söyləmək, məsləhətləşmək üçün can atırdı”, (1, 49), “Doğrudur, Dilşad həmişə gözəl-göyçək bir uşaq görəndə min bir xəyala düşür, ürəyindən qara qanlar axar, həsrətlə odlu ah çəkər” (1, 69), “Bu xəbər onun ürəyinə yatmadı” (1,75), “Cəmili gördüyünə görə indi onun sevinci köksünə sığmırdı, lakin qara şübhələr üstünə hücum çəkdiyi üçün sevincinin ləzzətini duymurdu” (1, 102), “Qanı lap içəri axırdı, az qalırdı boğula” (1, 132). Bu frazeoloji vahidlər obrazların xarakterini müəyyənləşdirən ən mühüm detallar kimi görünür.

2. Obrazların nitqini fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək məqsədilə:

“Nəçə dəfə sənə açıqca demişəm ki, quşum sənə qonubdur, öldü var, döndü yoxdur. Sənin də qulağında, elə bil, arı vızıldayır” (1, 29), “Gəlin, əmi, gəlin, gözümüz üstə yerin olar” (1, 39), “Deyəsən, imana gəlmişdir” (1, 59), “Ancaq siz də ağızınıza su alıb durmayın, yeri düşəndə camaatı başa salın” (1, 74), “Yaxşı, yaxşı, duzsuz-duzsuz danışib ətimizi tökmə!” (1, 138), “Lap onun pişiyini ağaca çıxara bilərsən!” (1, 144), “Son vaxtlar hərdən bir bəhanə tapıb, bu uşaqsızlığı yaman taqqıldadırsan mənə başıma, yaramın üstünə qaynar su tökürsən” (1, 150), “Ay Göyçək, mənə qınama, uşaq görəndə burnumun ucu göynəyir!..” (1, 161), “Yerişmə haram qatdım. (1, 169), “Di bəsdir, fürsət düşsək atın baş aparmasın!” (1, 173), “Koru körpüdə yaxala, tərpenə də bilməsin... (1, 177), “Ayıb olmasın, özünüz doğub, özünüz də göbəyini kəsirsiz” (1, 189), “Sədi, sən də ələkinin qul verənisən?” (1,193), «Mən ölüm, sən öləsən»-dən sonra fikrindən əl çəkib oturmağı oldu” (1, 194), “Elə etmək lazımdır ki, Cəmil kələfin ucunu itirsin, qalsın öz hayına” (1, 197), “Ağızımı açanda bir köynək ət töküürəm!” (1, 211), “Elə bilirsiniz, onun bu işlərini

⁹⁸ Bakı Dövlət Universiteti. yeqana@bk.ru

görəndə *qarnının qurdları tərənənələr* yoxdur?” (1, 213), “Deyirlər, indi də heç *aralarından su keçmir*” (1, 213), “*Gözünün qorasını niyə axıdırsan?*” (1, 216), “*Ölünü özbaşına qoyan kimdir?*” (1, 216). Bu vahidlərin hər biri obrazların dilində daha ahəngdar, daha poetik səslənir. Yazıçı bu cür frazeoloji vahidlərdən bir tipikləşdirmə, fərdiləşdirmə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. “Bədii təfəkkürün məhsulu olan bu “qanadlı sözlərə”, leksik vahidlərə, yəni xalq dühasının yaratdığı atalar sözləri, zərb-məsəllər, idiomatik ifadələr və frazeoloji birləşmələrə daha çox yazıçı Nağı Nağıyevin məharətlə yaratdığı obrazların, kamil insanların dilində rast gəlirik” (3). Frazeoloji dil faktlarında canlanan obrazlar Nağı Nağıyevin poetikasının ən mühüm əlamətlərini üzə çıxarır. Təbiilik onun işlətdiyi frazeoloji söz birləşmələrinə xalqın ruhunu hopdurur. Bu sabit birləşmələr vasitəsilə müəllif həm də xalqın düşüncə tərzini əks etdirir. Yazıçı hər bir surətin dilində fərqli frazeoloji birləşmələr verərək onların psixologiya və dünyagörüşünü daha aydın göstərir.

3. Əsərin dilini daha rəngarəng, obrazlı ifadə etmək, əsəri canlı xalq danışığı dilində, milli ruhda vermək məqsədilə: “Nemət oğlunu inandırmağa çalışdı ki, bu işləri sürətlə *yerinə yetirmək* üçün maneçilik törədənlər, “*odu öz qabağına eşməyə çalışanlar*”, *söz gəzdirənlər* də olacaqdır” (1, 57), “Arvad isə kişinin dediklərini bir kənara qoyub, *min dərənin suyunu bir yerə yığmışdı*” (1, 67), “Ona zəhərli bir *cavab vermək, ürəyindən tikan çıxartmaq* istədi, ancaq *özünü saxladı*” (1, 137), “İbrahim *yanan ocağa su töküdü*sə, dayısı *odun qoyub körikləyirdi*”, “Arvad gəncin *salamını ağızucu alıb* getmək istədi, birdən onun *kürkünə birə salmaq*, Gülnarın ailəsinə olan *inamını qırmaq* və beləliklə, həm qardaşı oğluna, həm də qızına *meydan açmaq* məqsədilə *fikrini dəyişdi*”.

4. Yazıçı təsviri daha da canlı, əyani və qabarıq etmək üçün frazeoloji birləşmələrdən bol-bol istifadə etmişdir. Bu cür intensivlik sözün frazeoloji birləşmələr tərkibində ifadə etdiyi mənanın formalaşmasında onun əlaqələndiyi sözün semantikasi xüsusi rol oynayır. “İbad öz adını eşidəndə elə bil, belinə ağır bir daş düşdü, başı daha da sallandı” (1, 78), “Gəl, gəl, bacım boyuna qurban!” (1, 80), “Özü də qurd ürəyi yeyib, heç qorxu-zad bilmir!”

Frazeoloji sinonimlər onun dilində qabarıq şəkildə görünür: dağ çəkmək – divan tutmaq, acığı tutmaq – dişə bağırsaqlarını kəsmək...; Romanın dilində feili frazeoloji vahidlərin üstün mövqedə çıxışı etməsi müşahidə olunur: acığı tutmaq, at oynatmaq, başından əkmək, başının üstünü kəsdirmək, burunun ucu göynəmək, qaş qayırdığı yerdə gözünü tökmək, qan uddurmaq, dilini kəsmək, dili söz tutmaq, əldən salmaq, ipə-sapa yatmamaq, ürək-dirək vermək, gözə dəymək, gözləri gülmək, gözlərinə qaranlıq çökmək, yanaqlarından qan dammaq... Bu tip feili frazeoloji vahidlərdəki baş, burun, dil, əl, göz və s. kimi bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərlə feillərin sintaktik-semantik bağlılığı vardır ki, bu da hadisələrin təsviri, eyni zamanda obrazların fərdiləşdirilməsi prosesində yazıçıya geniş imkanlar yaratmışdır. Məsələn: “Buna görə də hər gəlib getdikcə baxar, baxdıqca doymazdı. Bəli, o həmişə kəndin bir-birindən dilbər, məhsuldar bağ-bağçalarının, kövşənlərinin *seyrinə dalar*, doğulub boya-başa çatdığı kəndinin *gözəlliyinə sevinərdi*. Bəzən də *nəzərləri bunları ötər*, uzaqda, daha aşağılarda görünən Araza, onun arxasındakı qayalı, qarlı, başı buludlu, qoynuna onlarla kənd alan dağlara *baxırdı*.” (1,30). Burada təbiətin gözəllilərini təsvir edərkən “baxar, seyrinə dalar, nəzərləri bunları ötər, gözəlliyinə sevinər” kimi frazeoloji sinonimləri və qarşılığını yerində işlətməklə həmin hissəyə ifadəlilik gətirmişdir. Bu sözləri aşağıdakı hissəyə də aid etmək olar. “Gülnar gözlemədiyi cavabdan *heyretə gəldi, sevinci köksünə sığmadı*. Reyhan danışdıqca həkimin *eyni açıldı, qəlbini əzən düşüncələri xoş arzular əvəz etdi*, dünyada sürətinin tayı olmayan xəyal onu gələcək günlər, keçən bu iki ildə ümitsiz halda gözələdiyi *vüsal nəşələri ilə qovuşdurdu*” (1, 33).

Nağı Nağıyev yaradıcılığında yazıçı qələminə məxsus fərdi-üslubi frazeologizmlər çox işlənmişdir: “Mehnazoğlu isə rayondan kəndə qədər olduğu kimi, yenə də *fikrində üzür-düzür*, qəti bir nəticəyə gələ bilmirdi” (1, 60), “Dilşad bu barədə onunla çox *ağız bəhsinə girmişdi*, lakin heç bir nəticə vermədiyindən *əl çəkmişdi*”, “*İşi düşəndə isə mumdan yumşaq, tükəndə nazik* olmağı da bacarırdı”, “Buradakıların çoxu Köçərovun xasiyyətinə bələd idi, bilirdilər ki, *göy yerə göbək qoysa* da, o hər şey hazır olmayınca sənədə qol çəkməz, pul buraxmaz” (1, 86), “*Özün nə etmə yarayırsan, nə də demə*, iş görənə də bir *vedrə bağlayırsan danqılıtsı qulaq batırı*” (1, 96) “*Dillərinə dil yetmirdi*” (1, 167), “Lakin övlad barəsində bir söz *düşəndə*, bir ata-balanı yanaşı görəndə *fikirləri qarışır*, qərarı üzərində sabitlik göstərə bilmir, *fikir-xəyal aləminə cumur*, gündən-günə qaraqabaq və dəmdəməki olurdu” (1, 162), “Ay arvad, *gözün niyə ala dağı-qara dağı gəzir*” (1, 170), “Mənim səbrimdən istifadə edib məni *yuyub anma*” (1, 191), “Demə Şahbazgilin *dabanları da razıymış!*” (1,196), “o vurğunu güclü gəlmiş Paşa haray saldı”, “O, nə bunları bilir, nə bilmək üçün *zəhnini bərke salır*, nə də *vicdan əzabı çəkirdi*” (1, 266). Dilimizin frazeoloji zənginliyini əsərlərinə hopdurmaqda tək onlara yeni nəfəs verməmiş, həm də onların gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etmişdir.

N.Nağıyev əsərlərində frazeologizmlərin üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir: 1. Bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi: “Buradakıların çoxu Köçərovun xasiyyətinə bələd idi, bilirdilər ki, *göy yerə göbək qoysa* da, o hər şey hazır olmayınca sənədə qol çəkməz, pul buraxmaz” (1, 86) (mübaligə), “Bu gün anasından ayrılıb öz evinə köçərkən Cəmilin işə ciddi girişməsi onun ürəyini dağ boyda etmişdi” (1, 303) (təşbeh)... 2. Bədii priyom kimi: Peyzay yaradarkən bu vahidlərdən incəliklə istifadə etmişdir: “Otlar, rəngarəng ilk bahar çiçəkləri, onlardan daqiqədə bir *busə dərən* kəpənəklər, çiçək açan, çiçəyini sovub *bara dolan* ağaclar – hər şey öz işində, öz inkişafında, görkəminə gündən-günə *tərəvət verməkdə*, gözəlliyinə baxıb məst olmaqda, *həsrətini çəkənə naz satmaqda* idi” (1, 156).

Yazıçı obrazlılığın fonetik səviyyədə göstəricilərini yaradarkən frazeologizmlərdən ustalıqla istifadə etmişdir: Assonans yaradılmasında: “Gəlin *ağrımaz başımıza dəsmal bağlamayaq!..*” (1, 188). “Yaxşı, yaxşı, *milçəkdən dəvə qayurmayın!*” (1, 128). “Sən *nahaq işə qol qoyan* adam deyilsən” (1, 233). “Boşlayın, siz allah, görüb bilməmiş *xalqın babalını yumayın*” (1, 212). Alliterasiya frazeoloji vahidlər vasitəsilə yaradılmışdır. “Açıq de ki, bu işdən qan iyi gəlir, qan!” (1, 219).

Frazeoloji vahidlər evfemistik xarakter daşıyır: Məs.: boyuna qurban, başına dönüm, baş üstə, gözüm üstə və s. Replikanın birində idiom, o birində atalar sözü və ya zərb-məsəl. Bu frazeoloji sıra N.Nağıyevin dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir:

Üzümə söz gəlməmək üçün "lalam, karam, günahkaram, vəssalam" (1, 266). "Heç suya çəkməyin. Tas yerə düşməsə, cingildəməz" (1, 212),

Nağı Nağıyevin dili ismi və feili frazeologizmlərlə zəngindir. odlu ah, iti yaddaş, ağıllı ifadə, ağır xatirə, ağır dərd, ağır yara, soyuq bir ifadə, zəhmət çəkmək, ürəyi yanmaq, fikir çəkmək, haqq-hesab çəkmək, gözünə birtəhər dəymək və s

Yazıcının əsərlərində işlənmiş frazeoloji vahidləri komponentlərinin sayına görə üç yerə bölmək olar: a) ikikomponentlilər: imana gəlmək, ürəyinə yatmaq b) üçkomponentlilər: kələfin ucunu itirmək, burunun ucu göynəmək, qurd ürəyi yemək c) dörd və daha çox komponentlilər: ürəyindən qara qanlar axmaq, nahaq işə qol qoymaq, odu öz qabağına eşməyə çalışanlar və s.

Nağı Nağıyevin əsərlərində frazeologiyanın zənginliyi bilavasitə orada təsvir olunan həyat hadisələrinin dolğunluğu, əhatəliliyi və müəllifin xalq dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olması ilə, dilin üslubi laylarını mənə incəliklərinə görə həssaslıqla duyma qabiliyyəti ilə izah edilməlidir. Frazeologiya ədibin bədii dilində obrazlılıq və ifadəliliyin əsas vasitələrindən biridir. Canlı danışq dilinin poetik mənzərəsini əks etdirən sabit söz birləşmələri bədii əsərlərdə üslubi ifadə gözəllikləri, canlılıq və aydınlıq əmələ gətirir. Bu da onunla əlaqədardır ki, frazeoloji birləşmələrdə ahəngdarlıq, axıcılıq, rəvanlıq və s. yüksək estetik kamillik yaradan məziyyətlər də mövcuddur. Yazıçı frazeoloji birləşmələrin köməkliyi ilə yığcamlığı və obrazlılığı təmin etməklə bərabər, həm də təhkiyədə geniş emosional, psixoloji təhlilə zəmin yaradır.

"Sabit söz birləşmələrini «yonub» onu istədiyi üslubi fiqurun tərkibində lazımı yerinə salmaqla söz sənətkarları Azərbaycan dilinin ülviliyini, müdrikliyini nümayiş etdirir. Onun gücü-qüdrəti ilə oxucunun duyğularına, mənəvi dünyasına əzəmət və qürur bəxş edir. Onu obrazlı sözün ətri, misilsiz rayihəsi ilə məst edir. Dilimizin frazeoloji fondu və onun ifadəlilik qüdrəti poetik don geymiş bütün məfhumları əsrarəngiz və ali yüksəkliyə qaldırır" (2, 158). Beləliklə, Nağı Nağıyev yaradıcılığında frazeoloji birləşmələr yazıçı tərəfindən dilin fəal üslubi fiquruna çevrilmişdir. Yazıçı frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərək onların bəzən formasını dəyişmiş, bəzən də onlara yaradıcı şəkildə yanaşaraq yeni mənə vermişdir. Bununla da yazıçı fikrin daha canlı, qabarıq və yüksək poetik dillə ifadəsinə nail olmuşdur. Eyni zamanda Nağı Nağıyev dilimizi yeni ifadələrlə zənginləşdirmişdir. Frazeoloji birləşmələr onun yaradıcılığında fikrin obrazlı, estetik səviyyədə, emosional, yüksək poetik dillə ifadəli şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

DƏBİYYAT

1. Nağı Nağıyev. Əsərləri. 3 cildə külliyyat, I cild, Romanlar, Bakı: Şirvan, 2009, 562 s.

2. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 166 s.

3. Zülfiyyə İsmayıl. Görkəmli yazıçı Nağı Nağıyevin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri http://www.science.gov.az/news/publikatsii_13.07.2020

Açar sözlər: Nağı Nağıyev, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji sinonimlər, sənətkarlıq, obrazlılıq, ifadəlilik

Ключевые слова: Наги Нагиев, фразеологизмы, фразеологические синонимы, мастерство, образность

Key words: Nagi Nagiyev, phraseological units, phraseological synonyms, skill, imagery and expressiveness

XÜLASƏ

Məqalədə nasir, dramaturq, tərcüməçi, rəssam, pedaqoq, ictimai xadim Nağı Nağıyevin yaradıcılığında frazeoloji dil vahidlərindən sənətkarlıqla istifadə üsullarından bəhs edilir. Yazıcının frazeoloji vahidlərdən obrazların daxili aləmini, keçirdiyi emosional vəziyyəti oxucuya çatdırmaq, nitqini fərdiləşdirmək, əsərin dilini daha rəngarəng, obrazlı ifadə etmək, əsəri canlı xalq danışq dilində, milli ruhda, təsviri canlı, əyani və qabarıq vermək məqsədilə istifadə etdiyi göstərilir, həmçinin yazıçı qələminə məxsus fərdi-üslubi frazeologizmlər, frazeoloji sinonimlər, onların üslubi imkanları və evfemistik rolu qruplaşdırılır.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ НАГИ НАГИЕВА РЕЗЮМЕ

В статье говорится о творчестве писателя, драматурга, переводчика, педагога, общественного деятеля Наги Нагиева, который мастерски использует фразеологизмы своих произведений. Богатство фразеологии произведений Наги Нагиева следует объяснять полнотой и полнотой описываемых в них жизненных событий и глубоким знанием автором тонкостей разговорного языка, его умением чутко стилистические пласты языка до тонкостей смысла. Фразеологические ассоциации тесно связаны с нашей национальной гордостью, историческим прошлым, национальной культурой, психологией и менталитетом. Семантическое богатство позволяет фразеологиям работать в произведениях искусства. Эти выражения раскрывают творческую силу языка как примеры высокого мастерства за счет точек развития, различных оттенков значения, поэтического размаха.

PHRASEOLOGISMS IN THE WORKS OF NAGI NAGIEV SUMMARY

The article talks about the work of the writer, playwright, translator, teacher, public figure Nagi Nagiyev, who skillfully uses phraseological units in his works. The richness of the phraseology of the works of Nagiyev Nagiyev should be explained by the completeness and completeness of the life events described in them and the author's deep knowledge of the subtleties of the spoken language, his ability to sensitively stylistic layers of language to the subtleties of meaning. Phraseological associations are closely related to our national pride, historical past, national culture, psychology and mentality. Semantic richness allows phraseologies to work in works of art. These expressions reveal the creative power of language as examples of high skill through points of development, different shades of meaning, poetic scope.

RƏYÇİ : dos. E.Vəliyeva

Natella Atakişiyeva⁹⁹

⁹⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti

ALINMA SÖZLƏRİN ORFOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Orfoqrafiya məsələləri dilin inkişafının mühüm qollarından birini təşkil edir. Bu problem yalnız dilçilərin, filoloqların, digər sahə mütəxəssislərinin deyil, eləcə də dil daşıyıcılarının, başlıcası isə dövlətin daim diqqət mərkəzində durur. Düzgün yazmaq hər bir sivilizasiyalı cəmiyyətdə son dərəcə vacibdir. Dilin tətbiqində orfoqrafiya qaydaları aparıcı rol oynayır. Dil inkişaf etdikcə onun orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxılması zərurəti meydana çıxır. Bununla belə, orfoqrafiya qaydalarının tez-tez dəyişdirilməsi məqbul sayılmır. Çünki qaydalardakı hər hansı bir yeniliyin, dəyişmənin öyrənilməsi lazım gəlir.

Orfoqrafiya qaydaları sözlərin yazılış qaydalarını, eləcə də dildə təkrar nominasiya məhsulu olan adların yazılışının sistemə salınmasını nəzərdə tutur. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, orfoqrafiyanın aktual problemləri ilə bağlı araşdırmaların aparılması dilin digər səviyyələrdə öyrənilməsindən həmişə geridə qalır [1, s. 71]. Bu ondan irəli gəlir ki, orfoqrafiya qaydalarının təsdiq olunmasını bu istiqamətdə problemin həlli kimi qəbul edirlər. Ona görə də orfoqrafiya qaydalarının dəyişdirilməsi və ya onlara yenidən baxılması, əlavələr edilməsi dövründə dilçilər müzakirələrə fəal qoşulur, bu proses başa çatdıqdan sonra orfoqrafiya məsələləri çox zaman yenə də diqqətdən kənar qalır. Halbuki orfoqrafiyanın aktual məsələləri kifayət qədər çoxdur.

Orfoqrafiyanın tədrisi, mətnin orfoqrafik təhlili, orfoqrafiya ilə orfoepiya arasındakı münasibətlərin araşdırılması bu qəbildəndir. Alınma sözlərin, alınma terminlərin yazılışının tədqiqi də olduqca aktual məsələlərdən biridir. Bu ondan irəli gəlir ki, dilin leksik sistemi açıq sistemdir və dilin lüğət fonduna müxtəlif dillərdən yeni-yeni sözlərin daxil olması, ayrı-ayrı sahələrin terminoloji fondunun alınmalar hesabına zənginləşməsi daimi və ardıcıl gedən prosesdir.

Sözəlmə çoxpilləli prosesdir və onun mühüm bir pilləsini alınma sözlərin dildə fonetik, qrammatik və leksik səviyyədə mənimsənilməsi təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə, xüsusən də bədii ədəbiyyatın tərcüməsi prosesində dilə yeni sözlərin daxil olması intensiv şəkildə alır. Tərcümədə ilk növbədə alınmaların yazılışını dəqiqləşdirmə tələb olunursa, sonrakı mərhələdə onların tələffüzü və mənasının aydınlaşdırılması da lazım gəlir. Sonuncu məsələ daha çox realilərə aiddir. Başqa dildən alınan realilərin mənası çox zaman izahlarla müşayiət olunur.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarında iki bölmə bilavasitə alınmalara aiddir. Onlardan birincisi “Alınma sözlərdə saitlərin yazılışı”, digəri “alınma sözlərdə samitlərin yazılışı” adlanır. “Qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı” adlanan 4-cü bölmədə 5, altıncı bölmənin 6.2. və 6.3.2. bəndləri də alınmalara aiddir [2].

Yazının əlifbadakı qrafik işarələr əsasında yazılması sözün bu və ya digər yerində hansı hərfin yazılmasını, kökdən əvvəl artırılan önşəkilçinin özündən sonrakı səsə, kökün ortasına artırılan infiksin özündən əvvəlki və sonrakı səsə, eləcə də son şəkildə özündən əvvəlki səsə necə təsir göstərməsini nəzərə almaq, sözü baş və ya kiçik hərflə yazmaq, alınma sözün yazılışını müəyyənləşdirmək və bir çox digər məsələlərin həlli müəyyən prinsiplərə əsaslanmağı tələb etmişdir. Orfoqrafiya qaydaları qəbul edilmiş prinsiplər əsasında formalaşdırılır.

Azərbaycan dilçiliyində orfoqrafiya prinsiplərinin sayı 5-i aşmır. Bu məsələyə rus dilçiliyində də fərqli münasibət müşahidə olunur. Rus dilçilik ədəbiyyatında rus dilinin orfoqrafiyası üçün kökə görə yazılış - morfoloji prinsipin (M.V.Lomonosov), səslənməyə görə yazılış - fonematik prinsipin (V.K.Trediakovski), analogiyaya görə yazılış - morfoloji prinsipin (V.A.Boqoroditski), morfoloji prinsipin (A.N.Qvozdev, V.F.Qrekov, S.E.Kruçkov, L.A.Çeşko), fonematik prinsipin (V.N.Sidorov, I.S.Illinskaya), fonem prinsipinin (M.V.Panov) istifadə olunması məlum olur [3, s.81]. Bütün bu prinsipləri L.R.Zinder ümumiləşdirmiş və orfoqrafiyanın səkkiz prinsipini ayırmışdır: 1) fonematik; 2) morfematik; 3) differensiallaşdırıcı; 4) qrammatik; 5) ənənəvi (tarixi); 6) sitatlı; 7) transliterasiyalı; 8) transkripsiyalı [4, s. 91-92].

M.Hüseynzadə fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsipin hər üçündən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasının yaradılmasında istifadə olunmasının vacibliyini göstərmiş və bu üç prinsip haqqında Azərbaycan dili materialı əsasında şərh vermişdir. O, fonematik deyil, «fonetik prinsip» terminindən istifadə etmişdir. Müəllif fonetik prinsipin iki müsbət xüsusiyyətini qeyd etmişdir: 1) yazı qaydalarını sadələşdirir; 2) alınma sözləri dilin tələffüz qaydalarına tabe edir; bu prinsip ədəbi dilimizə daxil olan (ağıl, qayda, lazım, saat, nahar, taxt və bu kimi ərəb, fars sözlərini, rus sözlərini və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözləri dilimizin ahənginə uyğunlaşdırır. M.Hüseynzadə fonetik prinsipin müsbət xüsusiyyətləri ilə bərabər bir sıra nöqsanlı cəhətlərini də göstərmişdir. Bu nöqsanlı cəhətləri o, yazılışda variativliyin meydana gəlməsi ilə əlaqələndirmişdir [5, s. 66-67].

V.İ.Koduxov belə hesab edir ki, fonetik prinsip hərflə-səsli yazının yaradılmasının ilkin dövründə geniş istifadə edilmişdir. Dilin səs quruluşunun tarixən dəyişməsi, törəmə və alınma sözlərdən istifadə fonetik prinsipin yerini morfoloji prinsipə verməsi ilə nəticələnmişdir. Flektiv dillərdə morfoloji prinsip aparıcıdır [6, s. 153].

Azərbaycan dilində ərəb-fars dillərində daha əvvəlki dövrlərdə sözləmə baş vermiş və dil əlaqələrindən asılı olmuşdur. Fars dilindən sözlərin alınması kontaklı əlaqələrlə bağlılığa malikdir. Ərəb dilindən alınmalar isə din, ərəb-fars dillərinin əlaqəsi və Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ərəb sözlərinin çox işlənməsi amilləri ilə izah oluna bilər.

Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil edildikdən sonra rus-Azərbaycan dil əlaqələri genişlənmiş, rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınmaların sayı sürətlə artmışdır. Dilimizdə ərəb-fars alınmaları tam mənimsənilməsi üçün onların orfoqrafiya qaydaları da, demək olar ki, sabitləşmişdir. Avropa alınmalarının orfoqrafiyası ilə bağlı vəziyyət isə bir qədər fərqlidir. Bu cəhət Avropa alınmalarına aid bir sıra orfoqrafiya qaydalarını nəzərdən keçirməyi tələb edir.

“2.4. Mənbə dildə a hərfi ilə bitən alınma sözlər iki cür yazılır:

2.4.1. aksiom, anket, aptek, atmosfer, diaqram, diaspor, fabrik, fonem, kaset, kayut, konfet, kontor, qəzet, qrafem, qravür, leksem, lent, maşın, perspektiv, planet, proqram, pyes, reklam, rezin, sistem, sistem, sitat, teorem, vitrin və s. kimi sözlərin sonunda a hərfi yazılmır;

Mənbə dildə tərkibində qoşa b, p, n və m samitləri olan aşağıdakı sözlərin sonunda a ilə yanaşı, qoşa samitlərdən biri də atılır: abreviatur, qrup, ton, diaqram, stenoqram və s.

2.4.2. botanika, doktrina, forma, kamera, qrammatika, norma, poetika, poeziya, respublika, taktika və s. kimi sözlərin sonunda a yazılır” [2].

Bu qaydalarda 2.4.1. və 2.4.2. bəndlərində qayda konkret sözlərə istinadla izah edilmiş və sonda “və s. kimi sözlərin sonunda a hərfi yazılır” qeyd olunmuşdur. Bu qeyd təsnif və ayırma üçün meyar ola bilmir. Yəni qayda konkret və dəqiq deyildir. Əgər doktrina sözünü 2.4.2. bəndindən götürüb 2.4.1. bəndinə daxil etsək onda, onun da son qrafemi “a” atılmalı olacaqdır.

Azərbaycan dilində tekstema, intertekstema, proksema kimi terminlər işlənir. “Proksema - Prokseman;n emik vahidi, ünsiyyətin xarakterinə müvafiq olan kommunikanın ətrafında özünəməxsus kommunikativ aktın iş məkani keyfiyyətini saxlayan fiziki parametrlərə malik vahid. Daha doğrusu, proksema - bu verbal və qeri-verbal kommunikativ davranışda məkan realizasiyası fonudur” [7, s. 182]. Burada izahlı terminoloji lüğətdə terminə verilmiş definisiyanın qeyri-dəqiqliyini bir tərəfə qoyuruq. Terminin özünün yazılışının orfoqrafiya qaydalarına cavab verib-vermədiyi də aydın olmur. Yəni verilmiş orfoqrafiya qaydası bunu dəqiq şəkildə ifadə edə bilmir. Belə görünür ki, qeyd olunan terminlər proksem, tekstem, intertekstem şəklində yazılmalıdır.

2.4.1. bəndinin ikinci hissəsində qoşa b, p, n və m samitləri olan sözlərin yazılışında da konkret sözlərə istinad edilir, sonda “və sair” birləşməsindən istifadə olunur. Azərbaycan dilində alınma “madonna”, “savanna” kimi alınma sözlər vardır ki, onlarda geminat “n” samiti və ondan sonra gələn “a” saiti vardır. Verilmiş qayda bu sözlərin sonundakı iki fonemi atmağı tələb edir.

Lakin qeyd edilən sözlər həmin qayda əsasında yazılır. Bu cür sözlərin sayını artırmaq da olar.

Sitat, transliterasiya və transkripsiya prinsipləri alınma sözlərin yazılışı ilə bağlı olan prinsiplərdir.

Transkripsiya prinsipi sözün fonetik tərkibinə əsaslanır və bu zaman fonemin səslənməsi əsas götürülür. Başqa dildən alınmış söz transkripsiya olunduqda onun mənbə dildəki oxunuşu əsas götürülür. Fonetik transkripsiya ilə yanaşı, fonematik transkripsiyadan da istifadə olunur. Fonetik transkripsiya sözün tələffüzünü, fonematik transkripsiya da fonem tərkibini nəzərdə tutur [6, s. 158].

Transliterasiya prinsipi sözün mənbə dildəki hərf tərkibinin obyekt dilin hərfləri vasitəsilə verilməsidir. Transkripsiya prinsipi mənbə dildəki sözün fonem tərkibinin obyekt dilin müvafiq səslərini bildiren hərflər vasitəsilə yazılıb oxunmasıdır. Çox zaman transliterasiya və transkripsiya prinsipləri müştərək istifadə edilir. Bu halda prinsip praktik transkripsiya prinsipi adlandırılır.

İstinad və ya sitat prinsipi obyekt dildə qrafik işarələrin çatışmaması halında, bəzən isə qeyri-dəqiq ifadədən qaçmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, türk dilində Avropa dillərindən olan bir sıra sözlərin yazılışı məqsədi ilə əlavə qrafemlər işlədilir.

Avropa dillərinin bir çoxunda ad və soyadları, ata adları alan dildə mənbə dilin işarələr sistemində, əlifbasına uyğun şəkildə yazılır.

Müasir dövrdə internetdə və elektron mətbuatında ingilis dilindən alınmaların, eləcə də amerkanizmlərin yazılışı zamanı sitat prinsipindən geniş istifadə edilir. Məsələn, BMW, P&G, PR və s.

«Sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasında tam eyniyyət ola bilməz.; buna orfoqrafiya sahəsində aparılacaq heç bir islahatla nail olmaq mümkün deyildir. Yazı tələffüzü əks etdirən güzgüyə çevrilə bilməz, tələffüz isə yazını eynilə səsləndirməyə qadir deyildir» [8, s. 8]. Bu fikrin doğruluğunu başqa əlifbalara aid işarələrin də bəzən alınıb yazıda işlədilməsi də təsdiq edir. Bir çox sözlərin, əsasən xüsusi adların bu cür istinadla yazılışı həm xüsusi adı alan dildə tələffüz xətasını aradan qaldırmağı, həm nomenklatur vahidini, ticarət markasının və s. qəbul olunmuş yazılışının dəyişdirilməsinin qeyri-düzgünlüyü, həm də mənbə dilin daşıyıcıları üçün alınmanın düzgün yazılışını saxlamağı nəzərdə tutur. İstinad prinsipinin tətbiqi məhz göstərilən aspektlərdən yazının tənzimlənməsidir.

Sitat/istinad prinsipi transkripaya və transliterasiya prinsipləri mübahisə doğuran ifadə forması yarandıqda tətbiq olunur.

“3.1. Rus dilində tərkibində **и** hərfi olan alınma sözlərin yazılışında aşağıdakı qaydalar əsas götürülür:

3.1.1. ümumi isimlər **с** hərfi ilə yazılır: аseton, dosent, konsert, lisey, kulminasiya, aksiya, sement, sirk və s.;

Qeyd. Metso, vitse morfemləri və blits, ratsiya və s. sözlər istisnadır” [2].

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında rus dilindən alınmış və tərkibində “и” qrafemi olan sözləri üçün təyin edilmiş qaydalarda dəqiqlik və konkretlik vardır. Qaydanın yalnız qeyd hissəsində verilən məlumatda qeyri-müəyyənlik müşahidə olunur. Burada da “və sair” birləşməsindən istifadə olunmuşdur. Dildə qaydalardan istisnaların mövcudluğu mümkün haldır. Orfoqrafiya qaydaları bu istisnaların minimum olmasına köklənməlidir və istisnaların hamısı ardıcıl qeyd edilməlidir. Əks təqdirdə verilmiş qayda bu və ya digər alınmanın təyin olunmasına imkan vermir. Orfoqrafiya qaydaları bütün dil daşıyıcıları və bu dildə yazanlar üçün qəbul edilir. Lakin hər bir dil daşıyıcısı orfoqrafiya lüğəti ilə gəzmir. O, dilin orfoqrafiya qaydalarını öyrənməklə kifayətlənməli və istisnaları bilməlidir. Əslində qaydalara tabe olan sözlərin orfoqrafiya lüğətinə daxil edilməsinə ehtiyac yoxdur. Lüğət istisnaları və yazılışı çətin olan sözləri bir yerə toplamaq lazımdır. Bu baxımdan orfoqrafiya lüğətinə sözdüzəldici şəkildə köməyi ilə düzələn sözlərin daxil edilməsinə, demək olar ki, ehtiyac yoxdur. Sözdüzəldici şəkildə artırılması halında kökdə və yaxud birləşmə yerində dəyişmə olduqda sözün lüğətə salınması əhəmiyyət daşıyır.

L.V.Şerba rus dilinin orfoqrafiyasında alınma sözlərə tətbiq olunan prinsip transliterasiya prinsipi adlandırmışdır. O, alınma sözün mənbə dildəki yazılışının nəzərə alınmasının da vacibliyini qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, müəllif alınma ümumi isimlərin yazılışında transliterasiyanın fonetik prinsipə gətirilməsinin əhəmiyyətli olduğunu, xüsusi isimlərin isə obyekt dildəki yazılışa maksimum yaxın şəkildə yazılışının düzgünlüyünü söyləmişdir [9, s. 97].

Alınma mürəkkəb sözlərin, həmçinin tərkibində xüsusi terminelement olan sözlərin yazılışı obyekt dildə orfoqrafiya qaydaları ilə tənzimlənməlidir.

Y.K.Çuço alman dilində mürəkkəb sözlərin yazılışının təkamülünü araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, təkamül prosesində orfoqrafik variantlar rəqəbətə olur. Proses altı mərhələni əhatə edir: 1) ilkin orfoqrafik norma əmələ gəlir; 2) ikinci orfoqrafik norma əmələ gəlir; 3) iki orfoqrafik variant paralel istifadə olunur; 4) ikinci orfoqrafik variantın işlənmə tezliyi artır; 5) yeni orfoqrafik norma tam üstünlük qazanır; 6) yeni orfoqrafik norma orfoqrafiya lüğətində yer alır [10, s. 75]. Qeyd olunan xüsusiyyət Azərbaycan dilinə keçmiş mürəkkəb sözlərin, terminelementli sözlərin yazılışında variativliyə səbəb olur. Deməli, Y.K.Çuçonun tədqiqatında əldə olunmuş nəticə ümumi səciyyə daşıyır və müxtəlif sistemli dillərin orfoqrafiyasına aid edilə bilər.

“6.2. Tərkibində *aero-, aqro-, audio-, avia-, avto-, ekzo-, endo-, elektro-, foto-, makro-, mikro-, mini-, mono-, multi-, nano-, neo-, oksi-, oliqo-, paleo-, para-, post-, proto-, psevdo-, psixo-, stereo-, super-, tele-, termo-, trans-, ultra-, ümum-* morfemləri olan mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: *aeroklub, aqromüxtəliflik, audioəlaqə, aviasalon, avtopark, endoplazma, mikroçərrahiyyə, elektromaqnit, fotoçəkiliş, miniavtobus, monopredikativ, monokristal, multimilyonçu, nanotexnologiya, nanohissəcik, neofaşizm, neorealizm, oksitetrasiklin, oliqofreniya, paleoxəritə, paramaqnetizm, postsovet, psixonevroloji, postmodernizm, prototürk, stereotəsvir, superdövlət, supermarket, teletamaşa, termoaçar, transmilli, ultrasəs, ümumbəşəri* və s.

Qeyd. Bu morfemlərin bəziləri xüsusi isimlərə qoşulduqda, defislə yazılır: *trans-Asiya, trans-Avropa, trans-Avrasiya, trans-Qafqaz, paleo-Azərbaycan, proto-Azərbaycan, ümum-Azərbaycan, ümum-Avropa* və s.” [2].

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının 6.2. bəndi bizim terminelement adlandırdığımız *aero-, aqro-, audio-, avia-, avto-* kimi alınma ünsürlərin tərkibinə daxil olduğu sözlərin yazılışını normativləşdirir. Lakin bu bəndin qeydində “bu morfemlərin bəziləri” ifadəsindən istifadə olunmuş və nümunələrdən sonra yenə də “və sair” əlavə edilmişdir. Təbii ki, “bu morfemlərdən bəziləri” ifadəsi mümkün morfemlərin hansılar olması məsələsini həll etmir, bəzi sözünün yalnız *trans, proto, paleo* və *ümum* terminelementlərinə aidiyyətini də təsdiq etmir. Nəticədə qeyd edilmiş terminelementli sözlərin yazılışında variativliyin meydana çıxması üçün əsas rolunu oynamış olur. Orfoqrafiya qaydaları şərh və yozum tələb etməməli, dəqiq yazılış müəyyənləşdirməyə əsas verməlidir. Bu halda çox sayda sözlərin əzbərlənməsinə də ehtiyac qalmamalıdır. Yuxarıda nəyə görə *trans, proto, paleo* və *ümum* terminelementlərinin xüsusi isimlərə qoşulduqda defislə yazılması da izahını tapmır. Fikrimizcə, xüsusi isimlərə terminelementin qoşulması zamanı bitişik yazılmanın defisli yazılışla əvəz edilməsinin səbəbini xüsusi isimlərin başlangıç hərfinin terminelementdən sonrakı mövqeyə düşməsi ilə bağlı ola bilər. Bu halda xüsusi ismi baş hərf ilə yazmaq olmur. Orfoqrafiya nəzəriyyəsində omoorfoqram terminindən də istifadə olunur. Bu, omonim orfoqram mənasına verir. Eyni yerdə eyni hərfin yazılış variantlılığı olan sözlər omoorfoqram adlanır. Məsələn, *plitə, plov, platin, planet* (*pilitə, pılov, pulov, pilatin, pılanet*) və s. omoorfoqramlardır.

Orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması zamanı əvvəlcə müvafiq orfoqramlar toplanır və qruplaşdırılır. Sonra həmin orfoqramlar üzrə qaydalar müəyyənləşdirilir. Şübhəsiz ki, ilk olaraq orfoqrafiyalar söz səviyyəsində axtarılır. Yəni leksik vahidlərin, sözlərin yazılışının normalaşdırılması məsələsinə baxılır. Beləliklə, aydın olur ki, orfoqrafiyada ilkin, birinci bölmə sözün səs tərkibinə əsaslanan söz köklərinin yazılış bölməsidir.

Alınma sözlərin orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsi və ya təyin edilməsindən əvvəl, dildə ayrı-ayrı dillərdən transkripsiya və transliterasiya qaydalarını müəyyənləşdirmək, transkripsiya və transliterasiya standartlarını təsdiq etmək vacibdir. Azərbaycanda belə standartların qəbul edilməməsi dilin orfoqrafiyasına təsir göstərir, bir sıra dillərdən alınma sözlərin yazılışında variativlik əmələ gətirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Иванова, В.Ф. Современная русская орфография / В.Ф.Иванова. - Москва: Высшая школа, 1991. - 192 с.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları // <http://e-qanun.az/framework/42073>
3. Панов, М.В. Об усовершенствовании русской орфографии / М.В.Панов. - // Вопросы языкознания. 1963. - № 2. - с. 81 -93.
4. Зиндер, Л.Р. Теория письма / Л.Р.Зиндер. - Ленинград:Наука, 1987- 144 с.
5. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili / M.Hüseynzadə. - Bakı: ADU nəşri, 1954. -243 s.
6. Кодухов, В.И. Введение в языкознание / В.И.Кодухов. — М.: Просвещение, 1979. 351 с.
7. Sadiqova, S., Quliyeva, S. İzahlı terminlər lüğəti. I cild. /S.Sadiqova., S.Quliyeva. - Bakı: Avropa, 2015. - 242
8. Рождественский, Н.С. Свойства русского произношения как основа методики преподавания / Н.С.Рождественский. – Москва: Издательство АПН РСФСР, 1962 - 304 с.
9. Щерба, Л.В. Теория русского письма / Л.В.Щерба. – Ленинград: Наука, 1983. -321 с.
10. Чучко, Ю. К. Субъективные факты, обуславливающие изменения орфографической нормы / Ю. К. Чучко - // Язык. Человек. Время. -Харьков, Изд-ние ХГУ, 1992. - с. 65-81

ALINMA SÖZLƏRİN ORFOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınma sözlərin orfoqrafiyası məsələsinin bəzi aspektlərinin tədqiqini əhatə edir. Mövcud orfoqrafiya qaydalarının bəzi bölmə və bəndləri alınmaların yazılışını normativləşdirmə məqsədi daşıyır. Bu qaydalardan bəziləri və qaydaya aid qeydlər alınma sözlərin yazılış qaydasının dəqiq təyin edilməsinə imkan vermir. Alınma sözlərin yazılış qaydalarının təyini, müəyyənləşdirilməsi və təsdiq olunması üçün müxtəlif dillərdən transliterasiya və transkripsiya qaydalarının standartlarının yaradılması vacib və olduqca aktualdır. Məqalədə bu məsələnin həllini tapmadığına diqqət cəlb edilir.

ORTHOGRAPHY ISSUES OF BORROWING WORDS

SUMMARY

The article covers the research of some aspects of orthography issue of borrowing words of European origin in Azerbaijani. Some section and clauses of the current orthography regulations aim to normative the writing rule of borrowing words. Some of them and the notes on this rule do not allow accurate determination of writing rule of the borrowing words. Forming the standards of transliteration and transcription rules is quite necessary and actual for the appointment, determination and certification of writing rules of the borrowing words. The article draws attention to the fact that this issue has not been resolved.

ВОПРОСЫ ОРТОГРАФИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию некоторых аспектов проблемы орфографии заимствования слов европейского происхождения в азербайджанском языке. Некоторые разделы и пункты действующих правил орфографии направлены на нормативное регулирование правила написания заимствованных слов. Некоторые из них и примечания к этому правилу не позволяют точно определить правило написания заимствованных слов. Формирование стандартов транслитерации и правил транскрипции достаточно необходимо и актуально для назначения, определения и удостоверения правил написания заимствованных слов. В статье обращено внимание на то, что этот вопрос не решен.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MÜƏLLİF TƏRƏFİNDƏN TƏRCÜMƏ OLUNAN BƏDİİ MƏTNLƏRİN MƏDƏNİ-KOQNİTİV NÖQTEYİ-NƏZƏRDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜSULLARI

Hər bir bədii əsər məkan-zaman vakuumunda mövcud deyil. Əsərdə istənilən halda həmişə zaman və məkan, və ya xronotop olur [3, 240]. Məkan və zaman bədii əsərin ərsəyə gəlməsində böyük rol oynayır, belə ki xronotop janrı müəyyənləşdirir, kompozisiya quruluşunu təmin edir, süjetlə, obrazlar sistemi və mövzu ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır [3, c. 235]. Bu ədəbi kateqoriyanın əsas mənası ondan ibarətdir ki, bədii məkan və zaman bədii dünyanın mövcud olma formalarıdır [2, c. 60]. Hesab edilir ki, bədii xronotop da mətnin əsas kateqoriyalarından biri olub, mətnin qurulmasında iştirak edir, konkretliyi, təsvirin reallığını təmin edir. [3, c. 56]. Milli yazıçı və şairlərin müəllif tərcümələrinin təhlilində zaman kateqoriyası diqqəti cəlb edir. Ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən bədii zaman yazıçının zaman haqqında fikri deyil, bu elə bir zamandır ki, "yazıçı onu öz əsərində özü yaradır" [4, c. 76]. Əsərdə əhvalat bədii zamanda cərəyan edir: təsvir olunan hadisələr bədii zamanda baş verir, qəhrəmanlar bədii zamanda yaşayır və fəaliyyət göstərirlər [5, c. 1391]. Bədii zaman gerçək zamanı əks etdirmir, o yalnız "obrazdır, gerçəkliyin müəyyən modelidir, gerçək və uydurma onda birləşir". Bədii zaman bir neçə zamanın bir-birinə dolaşmış xassələrini səciyyələndirir: 1) real zaman – insanın ömür müddətindən (fizioloji zaman) və dövrü zamandan ibarətdir; 2) psixoloji zaman – insanın psixoloji dünyasının zamanı; 3) qeyri-real zaman: astral, mifoloji, fantastik və s. Poetik mətnlər üçün bir qədər fərqli tipologiya səciyyəvidir: 1) konkret bədii zaman – lirik qəhrəmanın həyatı ilə əlaqələndirilmiş zaman; 2) ümumiləşdirilmiş bədii zaman – hər hansı bir şəxsin həyatı ilə əlaqələndirilmiş zaman; 3) zaman-abstraksiya – varlığın subyektindən məhrum edilmiş zaman; 4) zaman-transformasiya – qeyri-real obraz, zamanın əvəzləyicisi. Mətnin dilçilik nöqteyi-nəzərindən bədii zamana aşağıdakılar daxildir:

1. süjet təşkil edən hadisələrin zamanı – süjet zamanı; 2. personajların zamanı (individual, xüsusi, şəxsi zaman), tərkibinə daxildir: əsərin qəhrəmanı tərəfindən zamanın subyektiv dərk edilməsi, onun bioqrafik zamanı və fəaliyyət zamanı; 3. müəllifin zamanı – müəllifin zamanı, "zaman konsepsiyasını, onun təsvir olunan hadisələrə münasibətində zaman mövqeyini" əks etdirir [Темирбулатова, с. 64]; 4. oxucunun zamanı – "oxunan əsərin rəşional və hissi-emosional qavranılması zamanı" [11, c. 65]. Bədii zamanın müəllif zamanı və oxucu zamanı kimi tərəflərinə toxunmaq istəyirəm, çünki məhz bu aspektlərdə müəllif tərcümələri və müəllif olmayan peşəkar tərcüməçilər tərəfindən edilən tərcümələr arasında mühüm fərqlər müşahidə olunur. İlk belə mühüm fərq ondan ibarətdir ki, müəllif-tərcüməçi – bədii əsərdə təsvir olunan gerçək və uydurma hadisələrin müasiri və şahidi olmuş bir şəxsdir. Müəllif-tərcüməçi öz dövrünün sosial-ictimai, mədəni və tarixi hadisələrini individual-müəllif dünya qavrayışından keçirərək əvvəlcə onları orijinal mətnə, sonra isə tərcümə mətninə köçürür. Bununla yanaşı, həm əsas mətnə, həm də tərcümə mətnində müəllif zamanı bir tərəfdən müəllif mövqeyini əks etdirəcək, digər tərəfdən də bədii üsul kimi çıxış edəcək. Müəllif-tərcüməçi müəllif zamanını həyata keçirmək məqsədilə əsas və tərcümə mətnlərində istər yazıçının dili üçün, istərsə də bədii əsərdə təsvir olunan tarixi dövr üçün səciyyəvi olan leksikadan, üslubiyyatdan və sintaktik konstruksiyalardan istifadə edəcək. Müəllif-tərcüməçilərdən fərqli olaraq, müəllif olmayan peşəkar tərcüməçilər yazıçı-müəllifin mənsub olduğu dövrün şahidi deyillər, başqa sözlə, müəllif olmayan tərcüməçi üçün bədii əsərdə təsvir olunan hadisələr iki tarixi qatda verilir – bədii əsərdə təsvir olunan dövrün realilərini bilmək və bədii əsərin müəllifinin şahidi olduğu dövrün realilərini bilmək. Müəllif olmayan peşəkar tərcüməçi bu iki tarixi qatda əks olunan informasiyanı bilməsə, onun tərcüməsi mükəmməllikdən uzaq olur. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" povestindəki parçanın tərcümələrini təhlil etdiyimizdə məhz bu vəziyyətlə qarşılaşırıq. H.Minəşazov və A.Şərifdən fərqli olaraq, C.Məmmədquluzadə XIX əsr rus nitqi üçün səciyyəvi olan sözləri, söz birləşmələrini və sintaktik konstruksiyaları daha dəqiq seçmişdir. Bu fikri «нашел состояние ее настолько удовлетворительным» və «весьма нужные дела» kimi konstruksiyalar təsdiqləyir. Qeyd olunan ifadələrdəki 'достаточно хороший' mənasını bildirən удовлетворительный sözünün və 'важный' mənasını ifadə edən нужный sözünün müasir rus dilində başqa sözlərlə uyğunluğu bir qədər dəyişib. Hal-hazırkı dövrdə birinci ifadə əsasən həkimlərin peşəkar nitqində istifadə olunsada, ikincisi artıq dildə işlənmişdir. Lakin bu konstruksiyalar XIX əsr rus klassik ədəbiyyatı dilində normativ idi. XIX əsr rus klassik ədəbiyyatından gətirdiyimiz nümunələr buna sübut ola bilər: Собственно о больном он выразился, что *находит его* в настоящую минуту *в весьма удовлетворительном состоянии* (7, с. 56); Встал он утром с постели, как обыкновенно, правой ногой, умылся, справился, не приезжал ли за ним курьер с приглашением прибыть для окончательных переговоров *по весьма нужному делу*, спросил кофею, взял в руки газету, и вдруг видим: Увольняется от службы по прошению: бесшабашный советник Дыба [12] və başqaları. XIX əsr rus klassik ədəbiyyatından götürülən bu nümunələr onu sübut edir ki, "Poçt qutusu" povestindən olan parçanın rusca tərcüməsində müəllifin istifadə etdiyi cümlələr XIX əsr rus nitqi üçün təbii idi, müəllif-tərcüməçi bunu bildirdi, çünki o özü də XIX əsrin son dövrü üçün səciyyəvi olan rus dilinə yiyələnmişdi. H.Minəşazovun və A.Şərifin tərcümələrində vəziyyət əksinədir. Təhlil etdiyimiz parçanın H.Minəşazov və A.Şərif tərəfindən rusca tərcümələrində XX əsrin ortaları rus nitqinə xas olan leksika və stilistika işlənmişdir: «сказал, что ей лучше» (H.Minəşazovda) və «заявил, что здоровье ее окрепло» (A.Şərifdə); «весьма важные дела» (H.Minəşazovda) və «срочные дела» (A.Şərifdə). Nəticə etibarilə, müəllif olmayan tərcüməçilər povestin tərcüməsində XIX əsr stilizasiyasını verməmişlər. Bunun iki səbəbi ola bilər: birincisi, rus klassik ədəbiyyatı ilə tanış olmalarına baxmayaraq, müəllif olmayan tərcüməçilər XIX əsr rus nitqinin stilistikasına bələd deyildilər, bu müəllif-tərcüməçiyə, XIX əsr rus yazıçılarının müasirinə məxsus xüsusiyyət idi; ikincisi, ola

bilsin ki, onlar müəllif təhkiyəsinin tərcüməsindəki bu stilizasiyanı mühüm hesab etməmişdilər. Bu nəticələr həm də təhlil olunan parçada işlənən yeganə toponimin transliterasiya formaları ilə əsaslandırılır.

C.Məmmədquluzadə əsərin rusca tərcüməsində Azərbaycan şəhəri İrəvanı Эривань kimi verir. Эривань – Azərbaycan şəhərinin XIX əsrdə yayılmış rus transliterasiyasıdır. Bu transliterasiyaya biz H.Minəsovun tərcüməsində də təsadüf edirik (ola bilsin ki, o, bununla povestdəki hadisələrin cərəyan etdiyi dövrə işarə edir), lakin A.Şərifin tərcüməsində İrəvan artıq sovet saitlenməsi ilə işlənir – Ериван.

Beləliklə, müəllif-tərcüməçinin üstünlüyü ondadır ki, o nəinki fon biliklərinə malikdir və iki millətin dünya dil mənzərəsində linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini bilir, lakin həm də iki etnosun həyatında baş verən hadisələrin (siyasi, ictimai, sosial və s.) müasiridir, buna müvafiq olaraq da o, bədii əsərin yazıldığı zamanda və onun gələcəkdə digər dilə tərcüməsi üçün ünsiyyətdə istifadə olunan daha düzgün nitq konstruksiyalarını seçir. Artıq qeyd etmişdik ki, müəllif-tərcüməçinin müəllif olmayan tərcüməçidən digər üstünlüyü onun müəllif zamanından bədii üsul kimi istifadə etmək imkanına malik olmasıdır. O, müəllif-tərcüməçinin istəyindən asılı olaraq əsas və tərcümə mətninə daxil edilə və ya ixtisar oluna bilər. Deyilənə sübut olaraq, M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povestindən axmaq ingilislər haqqında olan parçanı gətirə bilərik.

Orijinalda: Bu kəvakibin həməqətinə mən təəcüb edirəm ki, necə bilməmişdilər iranilər onları aldadırlar. Yusif Sərrac Hərkiz İranın şahı deyil idi. İranilər onu hiylə üzündən padşahi-məsnu eləmişdilər. Belə sadəlik olurmu ki, kəvakib özlərini iranilərə aldadıb biçarə və bitəqsir Yusif Sərracı bədbəxt etdilər. Şah Abbası kənar qoyub qırx il sərəsər onun səffaklığına və cəbbarlığına bə'etina nazir oldular.

Şah Abbas cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu. Amma kəvakibi və qınamaq (yeri) yoxdur. Şah Abbasın xudi-şəxsinə nisbətən kəvakibin bir ədavəti yox idi. Olara lazım idi ki, novruzdan on beş gün keçmiş İran səltənətinin təxtindən bir şəxsi aşağı salıb etsinlər. Bu vaxt da İran səltənətinin təxtində oturmuşdu Yusif Sərrac. Ona binaən kəvakib ona aşağı salıb bədbəxt etdilər. Kəvakibin hərgiz xəyalından xətur etməzdi ki, iranilər onları aldadacaqlar, padşahi-həqiqənin əvəzinə padşahi-məsnuu onların sədəməsinin altına salacaqlar...

Vallah, qəribə əhməqdilər bu ingilis tayfası ki, belə xətərlə millət ilə az qalmışdı cənk başlayarlar [8, s. 231-232].

Müəllif tərcüməsi: Я удивляюсь простоте двух планет, которые не могли заметить, что персияне их надувают, хитростью возведя в шахи Юсифа-Серража, оставив в стороне самого шах-Аббаса, и были потом равнодушными зрителями сороколетнего его тиранства и бесчеловечия, которое, между прочим, выразилось в том, что он убил одного сына, а двоим выколол глаза... У него больше детей и не осталось: ему наследовал внук! – Впрочем и планеты нельзя винить. Они собственно к особе шах-Аббаса никакой личности не имели, им нужно было в то время свергнуть кого-нибудь с персидского престола, а в это время его занимал Юсиф-Серраж: они и сломали ему шею; им вовсе не приходило в голову, что персияне будут надувать их и на место действительного царя подведут под их удар поддельного [10, № 31].

Hekayə söyləyənin fikrinin gedişatını pozmayan əhəmiyyətsiz ixtisarlardan başqa, müəllif tərcüməsində son cümlənin tərcüməsi buraxılmışdır: «и до чего же глупы эти англичане, что чуть было не затеяли войну с таким опасным народом!» [7, с. 50].

M.F.Axundov orijinal mətnə ingilisləri xatırlayarkən tarixi hadisələri müasir dövrü ilə əlaqələndirməyə çalışmışdı: təhlil olunan fraqmentdə müəllif 1 noyabr 1856-cı ildə başlamış və 4 mart 1857-ci ildə başa çatmış ingilis-fars müharibəsinə işarə edirdi.

Müharibənin səbəbi Persiyanın əfqan şəhəri Heratı idarə etməklə bağlı iddiaları idi. Beləliklə, "povestdə təsvir olunan və XVI əsrdə (1595-ci il) baş vermiş hadisələr istehza ilə müasir hadisələrlə əlaqələndirilir və belə bir nəticəyə gəlinir ki, astroloji xəbərlərin qabağını vaxtında almaqda tərcübəsi olan farslardan ehtiyat etmək lazımdır" [1, с. 50].

Qeyd edək ki, orijinal mətnə bu fraqment bir tərəfdən müəllifin şahidi olduğu siyasi hadisələrə müəllif nöqtəyi-nəzərini əks etdirmək məqsədilə verilmişdi, digər tərəfdən o (yəni bu fraqment) Azərbaycan oxucusunun qavrayışına hesablanmışdı. Nəticə etibarilə, orijinal mətnə fraqment istər müəllif, istərsə də oxucu zamanını əks etdirir. Müəllif tərcüməsində axmaq ingilislər haqqında olan son cümlə ixtisar olunmuşdu, çünki müəllif-tərcüməçi onu yalnız oxucu zamanı ilə əlaqələndirmişdi. Azərbaycan oxucusu üçün nə aydınsa, rus oxucusunda bu, hissi-emosional narahatlıq doğura bilər. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" povestindən olan digər parçanın orijinal mətnini və rus dilindəki müəllif tərcüməsini müqayisə etsək, buna əmin olarıq.

Orijinalda: Bəli, başına dolanım, xan, qurban olsun sənən mənim yetim-yesirim. Sənsiz mənim bir günüm də olmasın. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmallica çıxartdı, dəstələyib burdu qoltuğuna. Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları. Xala səndən, ötrü kağızları bura salmayıbdı ki, Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə. Dedim Novruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah olmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı. Xan, məni çövrür balalarının başına məni mürəxxəs elə, qoyun gedim: bivaxtdı hava qaranlıqlayır [8, с. 85].

Müəllif tərcüməsi: Да... Ну, вижу – господин этот нисколько не стесняясь, выгашчил из ящика пакеты, сложил их в пачку, взял под мышку и, закрыв ящик, хотел удрать. Я сию же минуту подбежал, схватил его за руку и говорю: - Эй, дорогой, куда ты несешь пакеты? Люди не для тебя ведь положили их в ящик. Говорю, пока, слава Богу, Новрузали жив, он не дозволит, чтобы ты утащил письмо его покровителя, - что не хорошо, говорю, что ты соблазняешься чужим добром, говорю – неужели ваш шарият не признает кражу за грех [2, с. 12].

Bu fraqmentin tərcüməsində C.Məmmədquluzadə H.Minəsov və A.Şərif kimi urus sözünü onu əvəzliyi ilə əvəz etmişdi. Fikrimizcə, bu sözün başqa sözlə ilə əvəz edilməsi onunla izah olunur ki, rus oxucusu əsəri etik baxımdan emosional qavraya bilərdi.

Beləliklə, verilən fraqmentlərin təhlili belə bir nəticə çıxartmağa imkan verir ki, müəllif-tərcüməçi tərcümə mətnində müəllif zamanını vermək üsulunda sərbəstdir, lakin tərcümə prosesində oxucu zamanını daxil edərkən o, oxucu auditoriyasının emosional qavrayışını nəzərə almağa çalışır.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. Bakı: 1962, C. 3, 245 s.,
2. Ахундов М.Ф. Обманутые планеты // Кавказ, 1864, № 25, 27, 30, 31.
3. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. М.: 1975, с. 234-407
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Едиториал УРСС, 2004, 144 с
5. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание, 1866. [kartaslov.ru/цитаты-из-русской-классики/ со словосочетанием/ удовлетворительное%20состояние
6. Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы, 1968, № 8, с. 74-87
7. Мамедкулизаде Дж. Почтовый ящик // Новое обозрение, 1904, № 6724, с. 1-2
8. Мəmmədquluzadə С. Əsərləri. Bakı, 1983, C. 1, səh. 80-87.
9. Нестерик Э.В. Художественное время как литературная и текстовая категория / Текст: непосредственный // Молодой ученый, 2015, № 9(89), с. 1391-1393.
10. Новрузов Р.М. История авторского перевода. Баку, 1997, 116 стр
11. Темирбулатова А.Б. Художественное время и пространство: их значение и функции // Вестник КазГУ. Серия филология, 2001, № 1, с. 60-67.
12. Салтыков-Щедрин М.Е. Письма к тетеньке, 1882) [kartaslov.ru/цитаты-из-русской-классики/со-словосочетанием/нужные+дела

Аçar sözlər: müəllif tərcüməçi, peşəkar tərcüməçi, müəllifin zamanı, oxucunun zamanı.

Ключевые слова: автор-переводчик, профессиональный переводчик, время автора, время переводчика

Key words: author translator, professional translator, during the author, during the translator

Методы изучения художественных текстов с культурно-познавательной точки зрения, переведенных автором

Резюме

Таким образом, анализ приведенных фрагментов позволяет сделать вывод, что автор-переводчик свободен в способе указания авторского времени читателя в процессе перевода он старается учитывать эмоциональное восприятие читателя.

Cultural-Cognitive Point of Translated Literary Texts-Review Study Methods Summary

Thus, the analysis of the given fragments allows us to conclude that the author-translator is free in the method of the giving the author`s time in the translated text, but when entering the reader`s time in the translation process, he tries to take into account the emotional perception of the reader.

Rəyçi: prof. Rafik Manaf oğlu Novruzov

N.ƏNDƏLİBİN “RİSALEYİ-NƏSİMİ” ƏSƏRİ HAQQINDA

Seyid İmadəddin Nəsiminin poeziyası Azərbaycan klassik poetik fikrinin parlaq hadisələrindən olmaqla bərabər, ümumən, Şərq və Qərb bədii təfəkkürünün tamamilə yeni səhifələrindən biridir. Türk xalqları ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmiş Seyid İmadəddin Nəsimi bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən türk xalqlarının bədii yaradıcılığında güclü əks-səda doğurmuşdur. Xüsusən, türkmən ədəbiyyatında Nəsimi poeziyasına, onun özünəməxsus fəlsəfi görüşlərinə maraqlıdır. Nəsiminin poetik ənənələrinin davamçıları həmişə dahi sənətkarın bədii əsərləri ilə yanaşı, onun fəvqəladə, yenilməz şəxsiyyətindən və cəsarətindən də heyrətlənmişlər.

Türkmən xalqının yalnız klassik ədəbiyyatında deyil, folklorunda da böyük sevgi ilə vəsf olunan qüdrətli şairlərdən biri Məhz Nəsimidir. Azadlıqsevər və üsyankar şairin nəinki ən məşhur obrazları, gözəl və ürəyə yatan əsərləri, həm də özü və taleyi də müxtəlif xalq dastanlarında və qoşqularında tərənnüm olunmuş, onlara dəfələrlə müraciət edilmişdir. Məhz buna görə də, Nəsimi obrazını türkmən xalq yaradıcılığında axtarmaq və arasdırmaq çox mühüm nəticələr verəcəvi inkar olunmazdır. Oevd edək ki, N.Əndəlib türkmən ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və ədəbi vaxı dilinin banisidir. O, görkəmli şair, istedadlı filosof, alim idi. Yaradıcılığında bütün forma və janrlardan istifadə edərək maraqlı əsərlər yaratmışdır. XVII əsrin sonu XVIII əsrin 1-ci yarısında yaşamış türkmən şairi N.Əndəlib “Risaleyi-Nəsimi”, “Oğuznamə”, “Səəd Vəqqas” və “Qisseyi-firon” adlı dörd poema yaratmışdır.

Türkmən ədəbiyyatının klassiki Nurməhəmməd Əndəlib yaradıcılığında dahi Azərbaycan şairi və mütəəkkiri Nəsimiyə həsr etdiyi “Risaleyi-Nəsimi” əsəri ərəb dilində mövcud idi. Bunu poemanın əvvəlində verilən qeydlərdən və şairin “Ərəbcə idi, türk dilinə çevirdim” misrası təsdiqləyir. Buna əsasən, söyləmək olar ki, Nəsimi barədə ərəb dilində də rəvayətlər mövcud idi. Şair «Risaleyi-Nəsimi» poemasının giriş hissəsində özünün həyatı, doğulduğu və yaşadığı yer, təxəllüsü haqqında bunları söyləmişdir:

Adım idi Nurməhəmməd Qərib,
Sözdə təxəllüsüm idi Əndəlib.

Şəhrimiz Urgənc – vilayət idi,
Xanımız Şirqazi himayət idi.

Əsli-məkanım ki Qaramazıdır,
Adəmi işrətdə qışı-yazıdır.

Bil ki, Qaramazı bizim cayımız,
Zikri-xuda eşq ilə dilxahımız...

Barça xəlayiq içində bəd işim,
Yetdi əlli beşə mənim bu yaşım [1, s. 4-5].

Bələliklə, bütün tədqiqatçılar şairin “Risaleyi-Nəsimi” poeması və “Yusif-Züleyxa” dastanının girişində verdiyi məlumatla əsasən yazmışlar ki, o, Daşoğuz vilayətinin İlanlı tərəfinin Qaramazı kəndində anadan olub. Cavanlıqda amansız xəstəliyə tutulan şair Özbəkistanda – Urgənc və Xivədə yaşayıb yaratmışdır [8, s. 33-39].

“Risaleyi-Nəsimi” poemasında böyük Azərbaycan şairi Seyid İmadəddin Nəsiminin və Mənsur Həllacın obrazları böyük sevgi və ehtiramla yaradılmışdır. Ədəbiyyatşünas alimlərin həm də “Nəsimi” dastanı adlandırdığı bu əsər Türkmənistanda geniş yayılmışdır. Yüz misraya yaxın bu poemada Mənsur Həllacın və Nəsiminin həyatı və taleyi həqiqətə uyğun tərzdə təsvir və vəsf olunur. “Risaleyi-Nəsimi” dastanı aşağıdakı misralarla başlanır:

Həzrəti-Qəhhari, yiyəm zülcəlal,
Yoxdur onun birliyinə qilü-qal.

O bircə, yeganə ərər bizəval,
Fərdü-səməd, qadir ərər haqtəal.

Qadirü-rəzzaq ərər ol biməsəl,
Yoxdur onun edən işinə bədəl [1, s. 123].

Nurməhəmməd Əndəlibin “Risaleyi-Nəsimi” əsərində ümumi girişdən sonra Mənsur Həllac haqqındakı misralar gəlir. Şair Şeyx Mənsur və Nəsimi qissəsini söyləməkdən böyük qürur duyduğunu ilhamla ifadə edir:

Ondan sonra qılaq bir qissə ağaz,
Xudadan olsa tövfiqi-sərəfraz.

Ki qalsın bizdən ol kim yadigarı,

¹⁰¹ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Oxuyan yad qılar dostu-yarı.
Məqaməti-Nəsimi, şeyx Mənsur,
Qılıram nəzmi-türki, gəl, oxu, gör.

Var idi kim Misir şəhrində bir nur,
Əzəldən övliya ol, adı şeyx Mənsur.

Kiçiklikdən xudayım xub yaratmış,
İbadət-taətə mərğub yaratmış [1, s. 128].

Nəsimi obrazına Nurməhəmməd Əndəlib bütün yaradıcılığı ərzində müraciət etmişdir. Onun başqa lirik və epik əsərlərində də Nəsimi xatırlanır, şairin poetik rəşadəti və əfsanəvi şəxsiyyətindən bəhs olunur. Böyük şairin “Leyli və Məcnun” dastanında da müəllif Nəsimidən bəhs edib. Poemanın müqəddiməsində biz aşağıdakı cümlələri oxuyuruq: “...və yenə əllərini Kəbənin qapısına sürtüb, münacat edib ağladılar. Həmin gecə Seyid Nəsimi yuxusuna girib, Mirseyidə deyir: “Allah-təala sənə bir oğul övladı verdi. Ol oğul bizim fərzəndimiz olacaq, bizim kimi divanə və dəli olacaq. Onun övladı olmayacaq. Amma qiyamətə qədər adı qalacaq və yeddi iqlimdə məşhur olacaq. Adını Qeys qoyarsınız. Allah-təala padşaha da bir qız övladı əta etdi. Onun adı Leyli olacaq, hüsnü və camalının şöhrəti yeddi iqlimə gedib çatacaq. Sənin oğlunun divanə və dəli olmasına bu qız səbəb olacaq” deyib qeyb olur” [2, s. 18]. Göründüyü kimi, böyük türkmən şairinin Seyid İmadəddin Nəsimiyə hərarətli münasibəti və məhəbbəti açıq-aşkar nəzərə çarpmaqdadır. Özünün üsyankar və hürufi görüşlərinə görə bütün İslam şərq ölkələrində yalnız həyatı boyu deyil, faciəli ölümündən sonra da adı və əsərləri təqiblərə, təzyiqlərə məruz qalan böyük Nəsimini cəsarətli türkmən şairi ideallaşdırmaqdan çəkinməmişdir. Halbuki, Mənsur Həllac da, Seyid İmadəddin Nəsimi də başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Türkünstanda da siyasi və dini hakimiyyətlər tərəfindən qadağan olunmuş şəxsiyyətlərdən sayılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, təkcə Nurməhəmməd Əndəlib (1660-1740) deyil, başqa klassik türkmən ədəbiyyatının nümayəndələri Dövlətməhəmməd Azadi (1700-1760), Məhtimqulu Fəraği (1724-1807), Durdu şair, Qurbanəli Maaruf, Molla Nəfəs, Mahmud Qayıb, Şeydayı (1730-1800), Abdulla Şahbəndə (1720-1800), Seyidnəzər Seyidi (1775-1836), Məmmədveli Kəminə (1770-1840), Qurbanurdu Zəlili (1780-1852) və başqa görkəmli türkmən klassikləri hər zaman Nəsimi adına və obrazına ehtiramla yanaşmışlar.

Nəsimi irsinin ciddi araşdırıcılarından biri olan S.Şıxıveva yazır ki, “bir qayda olaraq, mənaqibnamələr təriqət mürsidləri, təriqət ocaqlarının sahibləri haqqında yaradılıb. XVII əsrin sonu XVIII əsrin birinci yarısında yaşamış türkmən şairi Nurmuxəmmət Əndəlib “Risalevi-Nəsimi” adlı məsnəvisini qələmə almışdır. Həmin məsnəvinin əvvəlində verilmiş qeydlərdən aydın olur ki, qələmə alınmış əhvalat ərəb dilində mövcud imis, o sadəcə nəzmə çəkilib. Bunu onun etirafı təsdiqləyir: “Ərəbcə idi, türk dilinə çevirdim”. Bu qısa qeyddən çıxış edərək deyə bilərik ki, Nəsimi barədə ərəb dilində də rəvayətlər mövcud olub. Söhbətgedən risalədə Nəsiminin hələ kiçik yaşlarında göstərdiyi kəramətlərdə vəlilik məqamının sahibi, Tanrının seçilmiş bəndələrindən olmasından danışırlar. Həmin risalədə Nəsimi mifikləşdirilir. Əndəlibin məsnəvisində Nəsiminin, Həllac Mənsurun külündən yarandığı da yazılıb. “Sözün şəxsləndirilməsi Əndəlibin məsnəvisində Nəsiminin təkcə atası deyil, anası da simvolik səciyyə daşıyır. Belə ki, bir sıra alimlərin doğru müşahidə etdiyi kimi, mütəfəkkirin anası kimi təqdim olunan Ənəl “ənəlhəq” sözünün birinci hissəsidir və o, şəxsləndirilərkə yaradıcı qüvvə kəsb edir. Aman Şıxnepesovın ifadəsi ilə desək, Ənəl Mənsurun fəlsəfəsinin canlı insan şəklinə keçirilməsinin nəticəsidir. Göründüyü kimi, Ənəl Mənsurun ikinci “mən”i – onun qadın qiyafəsində daha bir təzahürüdür” [3, s. 17]. Ə.Bekmuradov bildirir ki, “şair də Mənsurun “Ən-əl-həq” fikrinə əsasən Mənsurun bacısı Ənəl obrazını simvolik tip kimi yaratmışdır. Allegorik surət olan Ənəl obrazı müəllifin təxəyyülünün məhsuludur və Mənsur Həllacın “Ənəl-Həq” çağırışının birinci hissəsindən götürülmüşdür. Şair fantastikaya üstünlük versə də Nəsiminin ömür yolunu tarixi baxımdan doğru təsvir etmişdir. Nəsiminin dərisi üzülərək, uşaqlıqdan birlikdə böyüdüyü yoldaşı, Hələb hökmdarı Keçəl Əmir tərəfindən verilmiş tapşırıqla öldürülməsi “Nəsimi dostunun əmrilə öldürülmüşdür” fikrinin doğruluğunu sübut edir. Çünki bəzi qaynaqlarda Nəsiminin Hələb hakimi Yaşbuka ilə çox səmimi yoldaşlıqları olduğu qeyd edilir [9, s. 207].

Bir sıra qaynaqlarda Nəsiminin faciəli sonluğunu öncədən gördüyü qeyd olunur. “Oastomonlu Lətifinin təzkirəsində Sultan Şüca Dədə təkyəsində qonaq olan Nəsiminin önünə təkyədarın ülgüc qoyması və Fəzlullahın Hələb səhərindən çəkinmə ilə bağlı xəbərdarlığı bu qəbildəndir. Lətfi təzkirəsində Nəsiminin asiqi-vasil məqamı və bu yolla ilahi həqiqətlərdən xəbərdar olmasından söhbət açır. Nəsiminin faciəli həyat sonluğu bir çox rəvayət və əsərlərin mövzusunə çevrilib. Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulması, əzablı, işgəncəli ölümü, edam kürsüsündə belə sınınmaması dillərdə dastan olmuşdur...” [3, s. 16].

Şair Əndəlib bu əsərində tam fərqli bir Nəsimi yaratmışdır. Qeyd edək ki, poemada yeni mövzular, obrazlar ortaya çıxıb. Məsələn, hamıya tanış olan hekayədə Şeyx Mənsur, Ənəl, Zünnün Misri adlı şəxslər yoxdur. Yaxud Nəsimi həyatda qeybdən xəbərlər verən, gələcəyi görən vəli, Bağdad hakimi Əmirin qardaşı da deyildir. Müəllif öz poemasının mövzusunı bu obrazlar üzərində qursa da, Nəsiminin üsyankar ruha malik olması olduğu kimi təsvir olunur, əsərdə təqdim olunan surətlərin dilindən qəzəllər əlavə etməklə hadisələri daha da canlandırmışdır. Əsər əruz vəznə ilə məsnəvi formasında qələmə alındığından dili ağırdır və oxucu bir neçə beyt oxuduqdan sonra müəllifin nə demək istədiyini anlayır.

Əndəlib poemasında rəvayətlərdən alınan süjetlər istifadə etmişdir. Bu rəvayətlərdən faydalanan şair əsərini yazmağa başlayır və Misir şəhərində yaşayan Mənsur adlı bir övliyadan söhbət açır. Mənsur hər zaman Allaha ibadət edərdi və Allah eşqi ilə yaşardı. Onun yeganə bir bacısı var idi. Bu gözəl qızın adı Ənəl idi. Hər axşam qız qardaşının yatmasını gözləyərdi və sonra başına bir yaylıq atıb evdən çıxardı. Mənsur bacısının haqqında gedən söz-söhbətdən narahat olur və gecə barmağını kəsib duza qoyur ki,

yatmasın və Ənəlin hara getdiyini öyrənə bilsin. O, qızın arxasınca gedir və görür ki, Ənəl yarılan bir təpənin içinə keçir və onu çiltənlər qarşılayır. Qız qardaşının onun arxası ilə gəldiyini bilmir. Bunu ona çiltənlər söyləyir və onlar Mənsura mey içirəndən sonra o “Ənəl-həqq” deyib yola düşür. Gecə və gündüz “Ənəl-həqq”, “minəl-həqq” deyir və ətrafı gəzir. Mollalar ona deyirlər ki, “Bu sözü söyləmə”, şah eşitdə kafir elan olunacaqsan. Mənsur deyilənlərə əhəmiyyət vermir. Bunu duyan şah əmr edir ki, söhbət camaat arasında çox yayılmadan, onu bazar meydanında dara çəkib, dilini kəssinlər və dərisini soysunlar. Mənsur isə “haqq yoluna qədəm qoymuşamsa, Allah yolunda canım fəda olsun” deyib ölümünü gözə alır. Mənsuru tutub cəlladlar dara çəkib, iti xəncərlə dilini kəsmək istəsələr də, yeddi gün boynundakı ipi sıxsalar da ölüm ona qalib gələ bilmir. Padşaha “nə sirdi” isə onun ölmədiyini deyirlər və yeni əmr alırlar ki, onu daş-qalaq edib öldürsünlər. Ancaq bu da ona təsir etmir. Çünki Mənsur Allah yolunda ona atılan hər daşı gül-çiçək bilib qəbul edir. Ancaq Zünnün Misrinin atdığı daşın onu bıçaqdan bətər yaralayır. Bundan sonra Mənsur müxəmməs oxuyur. Bu dəfə də onun ölmədiyini eşidən şah əmr verir ki, onu yandırsınlar. Bunu duyan Mənsur Zünnün Misriyə deyir ki, onu yandırandan sonra külündən bir ovuc götürsünlər ki, elini tufan basanda, daşqının qarşısını almaq üçün həmin külü atsınlar suya. Belə də olur. Su hər tərəfə axıb gəlib çatır şahın bağına. Şahın qızı bu suyun köpüyündən ağzına alır və hamilə qalır. Qızı görən camaat söz-söhbət salır və onun barəsində düşünən ailə qıza uyğun bir sandıq hazırlayır içinə xeyli qida yığıb suya buraxırlar. Sandığı balıqçı görüb sahilə çıxarır. Balıqçının arvadı da uşaq gözləyir və bir oğlan dünyaya gətirir. Şahın qızının da oğlu olur və uşağa Nəsəb, balıqçının oğluna isə Əmir adını qoyurlar. Onlar birlikdə iki qardaş kimi böyüyürlər. Nəsəb, yürüyüb oynadıqları zaman qardaşı Əmirə deyərmiş ki, “vaxt gələcək sən Bağdad şəhərinə xan olacaqsan və mənə dara çəkdirib dərimə saman təpəcəksən”.

Bu Bağdad şəhərinə sən xan olarsan,

Siyasətlə uluğ sultan olarsan.

Məni səngsər edib dara çəkərsən,

Soyarsan, dərimə saman təpərsən [1, s. 158]

Əmir isə etiraz edib “əmir olsam bu mülkü birlikdə idarə edəcəyik” deyərmiş.

Əmir deyər: “Eyya, canım ağam, siz,

Yaman şey düşünüb yeməyin qəm siz.

Əgər mən şah olsam, hökm sürərik,

Bağdadı birlikdə gəzib görərik” [1, s. 158]

Onlar birlikdə böyüyüb və bərabər molla yanına da gedirlərdilər. Nəsəb çox ağıllı bir uşaq idi. İlk olaraq hələ bir şey öyrənmədən Quranı oxumağa başlayır, müəllimlərinin tapşırıqlarını məntiqlə əməl edərdi. Bir gün molla uşaqlara tapşırıq verir ki, bir cücenə Allahın onları görmədiyini yerdə kəssinlər. Uşaqlar tapşırığı yerinə yetirib gəlirlər, yalnız Nəsəb əliboş qayıdır və deyir ki, “Mən tapmadım haq görməyən yer...” [1, s. 163]. Bunu eşidən molla onun vəli olduğunu söyləyir. Bir gün yeni tapşırıq verildi ki, odunu odsuz yandırsınlar. Nəsəb odunu palçığa bulayıb ocağı yandırdı. Bu dəfə də müəllimləri ona övliya və Həllac Mənsurun nəslindən olduğunu söylədilər. “Külək kultu ilə əlaqələndirmə Nəsimi, əsasən, təriqət şeirlərində dörd ünsürdən (ənasir) biri ilə əlaqələndirilərək “nəsim” (külək) kultu şəklində poetik əsərlərə yol tapır. Beləliklə də, ruhi varlığının ölümsüzlüyünün göstəricisi kimi təxəllüsü nəsimilə eyniləşdirilir. Əsərdə vəliliyin əlamətlərindən biri kimi nəfəsi ilə ocaq yandırmaq göstərilir. Nəsimi də nəfəsi ilə od olmadan odunları yandırır və müəllimi ağzından çıxan nəfəsin möcüzəsinə görə ona Nəsimi təxəllüsünü verir. Beləliklə də, o, atəş və külək kultunun eyni zamanda daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Maraqlıdır ki, ələvi-bəktəşi çevrələrində həm övliya olaraq Nəsimi, həm də “övliyalar sərvəri” (Qul Nəsimi) adlandırılan Hz.Əli nəsimlə, səhər mehi ilə əlaqələndirilir” [3, s. 19].

Nəsəbin qardaşının başı keçəl idi. Nə edirdilərsə Əmirin başına tük çıxmırdı. Bir adət vardır ki, dövlət quşunu uçurarmışlar və quş kimin başına qonardısa o, padşah olarmış. Bu dəfə də quş üç dəfə Əmirin başına qonur. Və odunçu Əmir Bağdad mülkünün padşahı olur. Nəsimi isə onun yanında olan adamlarla çöli-düzü gəzirdi. Bir gün molla bu üç yoldaşın birinə “nan”, digərinə “alma”, Nəsimiyə isə “qızıl alma” verir. Nəsimi bu sirin mənasını belə izah edir ki, yeddi gün sonra “nan” alan belinədək gömülüb daş-qalaq olaraq öldürüləcək, “alma” alan dara çəkilərək, “qızıl alma” alan isə dərisi soyularaq öldürüləcək. Bu sözü eşidib ağladılar. İki yoldaşı öldürülən Nəsimini də “dışağ molla” yəni, “içi qara molla” sözünü təhqir və həqarət bilib ona təzyiq edib, divan qurdular. Yeddi gecə asıldıqdan sonra öz sözündən dönmür və şah dərisinin soyulmasını əmr edir. Bıçaq bədəninə dəymir və Nəsimi söyləyir ki, mundar yerə basdığı üçün tək kəsilə biləcək yeri dabanıdır. Onu dabanından başlayaraq soyurlar, dərisinə saman basıb şəhər darvazasından asırlar. Şah və yanında beylər ona baxmaq üçün gəlir və Nəsimi qəzəllərindən oxuyub Əmirin ona verdiyi vədləri xatırladır:

Bülənd avaz ilə ki fəryad qıldı,

“Sözüm eşit, şahim!” deyib dad qıldı.

Hanı andın, hanı şərtin vəfası,

Ulusların ərər sən padişası.

Kiçiklikdə nə vədələr qılmışdın,

Bu işlərin olarını bilmişdin [1, s. 186].

deyib, uşaq vaxtı aralarında olan söhbəti Əmirin yadına salır.

Müəllif əsərində bu hissəni daxil etməklə demək istəyib ki, Nəsimi baş verəcək hadisəni bir necə vaxt öncə qardaşına demişdi.

Bununla Əndəlib onun müqəddəs, övliya olduğunu göstərmək istəmişdir. Əmir şah biləndə ki, bu onun qardaşdır fəryad edib ağlayır və müsəddəs söyləyir: “Cismim öyünü yıxaram, Məhşərdə üzünə necə baxaram. Yanında üzüm qara oldu.” deyib ağlayır, və əmr edir ki, “Mollaları siz qatar-qatar düzərək...öldürüb tullayın suya” [1, s. 195]. Yalnız bir molla gizlənib “çıxmadı

üzə”, neçə zaman keçəndən sonra onun var olduğunu bildilər, və əks halda həyatda “olmazdı mollalar asla”. Əndəlib poemasını “Qəzəli-Mənsur”, “Qəzəli-Bibixanım”, “Münacati-doxtər”, “Qəzəli-Nəsəb”, “Qəzəli-Nəsimi” və əsərin sonunu “Növbə sizə yetdi” adlı qəzəllə sona yetirir.

Əndəlibin “Risaleyi-Nəsimi” əsərindəki əsas məqsədi Nəsimini nə qədər dözümlü olmasını göstərmək, ideallaşdırmaq və başqalarından fərqləndirmək idi. Onun möcüzəvi doğulması əsərin ideya-bədii məzmununda da mühüm rol oynayır və qəhrəmanın həyatının axarını əvvəlcədən müəyyən edir. Bu məqsədlə dövrü üçün yeni olan bu üsuldən məharətlə istifadə edən Əndəlib mifoloji fonda Nəsiminin mifik tarixi obrazını yaratmışdır.

Klassik türkmən poeziyasında təkə Nəsiminin şəxsiyyəti, faciəli həyatı və bədii irsi məşhur olaraq qalmamışdır. Böyük şairin yaradıcılığı türkmən xalq ədəbiyyatına həm də güclü təsir göstərmişdir. Yalnız bunu söyləmək kifayətdir ki, klassik türkmən poeziyasında Nəsimiyə müraciət etməyən, ondan ilhamlanmayan müəyyən bir şairi göstərmək çətinidir. Nəsiminin əsərləri, rədif və qafiyələri türkmən şairlərinin dilinin əzbəri olmuşdur. Nizami, Hafız, Sədi, Nəvai, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzuli ilə yanaşı olaraq, Nəsiminin qəzəlləri də qədim türkmən şəriyyətinin son üç yüz illik poetik təcrübə və ənənələrində yaşamışdır. Bütün görkəmli türkmən ədəbiyyatşünasları Nəsimi yaradıcılığı ilə türkmən ədəbiyyatı arasındakı uyğunluqlara dəfərlə diqqətli cəlb etmiş, bu məsələyə öz tədqiqatlarında müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əndəlib N. Şeirlər, poemalar, dastanlar. Bakı, MBM, 2011, s. 123, 158, 186, 195
2. Oullayev N. Gündoğanın böyük şairi. Ön söz. Bax: Seyid İmadəddin Nəsimi. Şeirlər. “Türkmənistan” nəşriyyatı, Aşqabad, 1972, s. 18
3. Sıxıyeva S. Nəsiminin övliya statusu //Mədəniyyət. Bakı. 2019. Səh.16-20
4. R.Əskər Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri Bakı: MBM. 2011. 320 s.
5. P.Xəlilov Türk xalqları və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı I kitab Bakı: Maarif. 1994. 432 s.
6. E.Quliyev Türk xalqları ədəbiyyatı Bakı: Qismət. 2009. 400 s.
7. Səfəri A. Dissertasiya Bakı, 2021, s. 202
8. Ayan, G.K. Nur Muhammed Andelip ve Yusuf kıssası //Kazakistan ve Türkiyenin Ortak Kültürel Değerleri Simpoziumu. Almatı: Ulağat, 21-23 Mayıs, - 2007. s. 33-39
9. Bekmiradov Ahmet. Kitap Gördüm Andelip'ten: [http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/kitap_gordum_andelipten.html] /Çevirenler: Penaf Toyliyev, Nurcan Güder. Kardeş kalemler. Yıl 5, Sayı: 54, Ankara:Haziran 2011, audio kitab.
10. Çetin, İ.D. Türk halk edebiyatı'nda Hz. Ali. İslam inançlarında Hz. Ali / İ.D. Çetin / Haz: Ahmet Yaşar Ocak. - Ankara: TTK Yayınları, 2005.

Açar sözlər: övliya, üsyankar, N.Əndəlib, Risaleyi, Nəsimi, Ənəl

Ключевые слова: святой, бунтарь, Н.Андалиб, Рисалейи, Насими, Анел

Keywords: saint, rebellious, N.Andalib, Risaleyi, Nasimi, Anel

О произведении Н.Андалиба "Рисалейи-Насими"

Резюме

Туркменский поэт, живший в конце XVIIв. и первой половине XVIII века Н.Андалиб создал поэму "Рисалейи-Насими". Основная цель поэмы Андалиба заключалась в показе стойкости и настойчивости характера Насими, также идеализируя поэта отметить его превосходство над другими.Его необыкновенное рождение также играет важную роль в идейно-художественном содержании произведения и предопределяет жизненный путь героя.С этой целью Андалиб, умело использовавший новый для своего времени метод, создал на мифологическом фонеобраз Насими.

About N.Andalib's work "Risaleyi-Nasimi"

Summary

The Turkmen poet, who lived in the late XVII-first half of the XVIII century, N.Andalib created the poem "Risaleyi-Nasimi". The main purpose of Andalib's Risaleya-Nasimi was to show how tolerant Nasimi was, to idealize and distinguish him from others.His miraculous birth also plays an important role in the ideological and artistic content of the work and determines the life path of the hero.To this end, Andalib, who skillfully used a new method for his time, created a mythical historical image of Nasimi against the mythological background.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NEOLOGİZMLƏR

Dil insan həyatında və fəaliyyətində baş verən social və digər dəyişikliklərə ilk reaksiya verən insan fəaliyyətinin sahələrindən biridir. Yaşayan bir dil dinamik bir varlıq olmaqla yanaşı həm də daim daxili və xarici qaynaqlarını inkişaf etdirir, sosial, mədəni, siyasi və elmi həyatın daim dəyişən şərtlərinə uyğunlaşır, yeni forma və məzmun varadır və köhnələrindən imtina edərək ifadəvasitələrini təkmilləşdirir. Dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün vahidlər hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işləndiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənilir.

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində bəzi məfhumların və onları bildiren sözlərin köhnəlib aradan çıxdığı kimi bir sıra yeni məfhumlar və bunları bildiren yeni sözlər də yaranır. Çox maraqlı bir həqiqətdir ki, biz sözləri özümüz yarada bilərik, çünki hər bir şeyi ifadə etmək üçün bir söz var və ya olmalıdır. Əlbəttə mövcud sözlər əvəzinə yeni sözlər yaratmaq o qədər də yaxşı bir fikir deyil. Bunu etsək, çox qəribə və sadəcə səhv başa düşülən görünəcəyik. Lakin dil öz həyatını yaşayır və biz insanlar da onun içərisində hərəkətverici qüvvə kimi görünürük. Hər il dilin lüğət tərkibinə yüzlərlə söz və söz birləşməsi daxil olur. Yeni söz və ifadələr söz ehtiyatını hər zaman zənginləşdirir. Bu cür yeni söz və ifadələr, Leksikada yaranan yeni sözlər və ya neologizmlər adlanır. [1]

Neologizm (vüncə *neos* - yeni, *logos* – söz deməkdir) Linqvistikada isə dildə yeni yaranan sözlərə deyilir. Neologizm sözü yeni bir şey tapmaq, törətmək, gətirmək mənalarını bildirir. Dildə yeni yaranan sözləri öyrənən elmə Neologiya deyilir. Yeni sözlərin yaranması daha çox elm və texnikanın inkişafı ilə bağlıdır. Hər hansı bir dilin inkişaf prosesi heç vaxt dayanmır. Cəmiyyətdə baş verən ciddi dəyişikliklər dövründə dilə yeni sözlərin - neologizmlərin daxil olması başlayır. Məsələn, komyuterlərin kütləvi tətbiqi ilə bağlı dilimizə *monitor, adapter, modem, noutbuk, fayl, printer* və s kimi sözlər daxil olub.

Belə sözlərin bədii dildə işlədilməsi ölçü hissi tələb edir. Bütün dillərin lüğət tərkibinə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yeni sözlər daxil olur və əlbəttə ki, İngilis dili də istisna deyil və bu qaydaya tabedir. İngilis dilini digər dillərlə müqayisə etsək, ildə dörd dəfə Oxford İngilis dili lüğəti yeniləndiyindən İngilis dilinin neologizm çempionu olduğunu düşünmək olar. [5]

Neologizmlər dildə ancaq müəyyən müddət yeni sözlər hesab olunur. Kifayət qədər vaxt keçəndən sonra onlar dilin adi sözləri kimi qəbul edilir. Məsələn, 20-30-cu illərdə sovet quruluşunun yaranması ilə əlaqədar olaraq dilimizə daxil olmuş *sovet, partiya, büro, plenum, orqan, sosializm, kapital, sosial, qurultay, kadr, kurator* kimi sözlər artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır, müasir oxucu onların alınma və ya gəlmə söz olduğunu hiss etmir. Ona görə də neologizmlərə həm də dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə üsulu kimi baxmaq olar. Bu işdə yazıçı və şairlərin xidmətləri misilsizdir. Məsələn Cəfər Cabbarlı 20- ci illərdə dilimizə çoxlu neologizmlər gətirmiş, xüsusilə ərəb mənşəli şəxs adlarının əvəzinə *Oqtay, Aydın, Sevil, Yaşar, Gülüş, Elxan, Gültəkin, Solmaz, Gündüz* kimi türk mənşəli adlar işlətməklə böyük ad islahatçısı olmuşdur.

Dahi ingilis şair və yazıçısı Uilyam Şekspirin əsərlərindən də dilimizə təxminən 2000 neologizmin keçdiyi bir həqiqətdir. U. Şekspir əsərlərindən bu gün işlədilən sözlərin bir çoxunun o qədər də həyəcan verici olmadığını və əsasən mövcud bir sözə bir prefiks və ya suffiks əlavə etməyi nəzərdə tutduğunu söyləmək lazımdır. Məsələn, o, "lone" sözünü "lonely", "gloom" sözünü "gloomy" kimi işlədərək söz ehtiyatını genişləndirdi və bu sözlər sonralar ümumişlək sözlərə çevrildi. Başqa bir yeni söz *unfriend* sözüdür və baxmayaraq ki ilk vərəndə tarixdən etibarən "düşmən" mənasını verən isim kimi istifadə olunub, amma indi onun ən son mənası sosial şəbəkə saytında dostlar və ya kontaktlar siyahısından xoşlamadığın birini silmək və ya dostluqdan çıxarmaqdır. [3]

Ulu öndər Heydər Əliyevin də siyasi sahədə dilimizdə işlətdiyi neologizmlərin əksəriyyəti bu gün ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Belə neologizmlər sırasına sivilizasiya, mentalitet, referendum, konstruktivizm və s. kimi sözləri nümunə göstərə bilərik. O, təhsilə, elmə, tərbiyəyə söykənən dünya sivilizasiyasının inkişafında islam dünyasının rolunu önə çəkir: Həmçinin müstəqilliyə nail olmaq üçün xalqın ənənəyə qadir olmasını ifadə edərkən söylədiyi fikirlərə diqqət yetirsək, ümumişlək sözlər adını qazanmış neologizmlərə rast gələrik: "Müstəqil dövlət olmaq üçün xalqın gərək mentalitet səviyyəsi olsun. Xalqın mentalitetini qaldırmaq isə bir-iki günün işi deyil". Bu fikirləri irəli sürərkən Heydər Əliyev Azərbaycan vətəndaşlarını dünya sivilizasiyasına qovuşmağa, inteqrasiyaya səsləyir.

H. Əliyevin nitqində geniş səslənən siyasi neologizmlərdən biri də plüralizmdir: "Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi ən əsas məsələdir. Müstəqil Azərbaycanda demokratiya inkişaf etdirilməlidir. Siyasi plüralizmə geniş yol verilməlidir".

Maraqlısı odur ki, ulu öndər dilimizə yenidən daxil olan Avropa mənşəli sözlərin mənasını da bir çox hallarda açıq və izah edir. Bu mənada, Heydər Əliyev çıxışının digər bir hissəsində plüralizm sözü özünün izahını tapır: "Azərbaycanda siyasi plüralizmdir, qəzetlər istədiyini yazır, partiyalar fəaliyyət göstərir və tam zəmanət verirəm ki, bu partiyalar parlament seçkilərində iştirak edəcəklər". Müstəqilliklə əlaqədar yeni siyasi sözlər, ifadə və terminlərin dilimizə daxil olması danılmazdır və bu əlbəttə, Azərbaycanın bütün istiqamətlərdə bəşəri və dünyəvi dövlət olmasını təsdiqləyən faktorlardandır.

Hər bir canlı dil, o dildə danışanlarının həyatında və mədəniyyətində baş verən dəyişikliklərə asanlıqla uyğunlaşa bilər və əlbəttə ki, bu dəyişikliklərin əsas çəkisi lüğətin üzərinə düşür. Qrammatik və fonoloji strukturlar nisbətən sabitdir və onilliklər deyil, əsrlər ərzində nəzərəcərpacaq dərəcədə dəyişir, lakin lüğətlər həm söz ehtiyatında, həm də söz mənalarında çox tez dəyişə bilər.

¹⁰² Sumqayıt Dövlət Universiteti. ms.seferova@inbox.ru

Bu cür dəyişikliyə səbəb olan amillər arasında texnologiya ən əhəmiyyətliyənlərin arasındadır. Hər bir dil öz lüğətini çox asanlıqla dəyişdirə bilər, bu o deməkdir ki, hər bir istifadəçi şey göstərmədən yeni sözləri qəbul edə bilər, mövcud sözlər üçün yeni mənalar qəbul edə və ya icad edə bilər və təbii ki, bəzi sözləri istifadə etməyi davandıra bilər. [3]

Dillər lüğətdə dəyişiklik etmək üçün müxtəlif mənbələrə malikdir. Mövcud sözlərin mənaları dəyişə bilər. İngiltərədə *falconry* - şahin ovunun bir idman növü kimi virtual vaxta çıxması ilə *lure* - yem, şahinləri idarə edən adamın onları geri çağırmaq üçün ipdəki bir dəstə lələk – yeni valıncı yem kimi orijinal mənasını itirdi və indi əsasən metaforik *sirnəkləndirmə* mənasında istifadə olunur. Kompüter və reaktiv kimi sözlər də 20-ci əsrin ortalarında yeni məna dairələri qazandı.

Avropa dillərində texniki neologizmlərin xüsusi mənbəyi latın və yunan dillərinin söz və söz elementləri olmuşdur. Bu, Qərbi Avropanın mədəniyyət tarixinin bir hissəsidir, bir çox cəhətdən Yunan-Roma sivilizasiyasının davamıdır. *Mikrobiologiya* ingilis dilinə keçən yunan dilinin qaydalarına uyğun formalasmış bir sözdür, lakin qədim yunan dilində mikrobiologiya haqqında heç bir şey yoxdur. Eyni hal, *reinvestment* - yenidən investisiya və *longevity* - uzunmüddətlik kimi latın mənşəli sözlərə də aiddir.[4]

Azərbaycan və ingilis ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan neologizmlər məna və formalarına görə müxtəlifdir. Bunlar təxminən üç növə bölünür.

- Leksik-semantik neologizmlər: dildə həm məna, həm də forması yeni olan neologizmlər leksik-semantik neologizmlər adlanır; məsələn proletar, diktatura, feodalizm, kommunizm və s.
 - Leksik neologizmlər: ancaq formaca yeni olan neologizmlər leksik neologizmlər adlanır; məsələn, sura (hökumət), sovet (hökumət), darülfünun (universitet) və s. Bu misallardakı sovet və universitet sözləri dilimizdə sonradan meydana gəlmişdir.
 - Semantik neologizmlər: yalnız mənası təzə olan neologizmlər semantik neologizmlər adlanır, məsələn, müqəddəs, voldaş
- Bunlardan müqəddəs sözü keçmişdə dini anlayışla bağlı olaraq toxunulmaz mənasını ifadə edirdi, hazırda isə hər şeydən üstün, əziz (müqəddəs ana, müqəddəs vətən) mənasında işlədilir. Həmçinin voldaş sözü əvvəllər birgə səfərə çıxan, yol gedən mənasını bildirdiyi halda indi həyat voldaşı, həmfikir və s.mənalarını ifadə edir.

Azərbaycan dilində neologizmlərin birinci tipinə leksik-semantik neologizmlərə aid sözlər daha çoxdur.[2]

- İngilis dilində leksik semantik neologizmlərə yalnız müəyyən zamana qədər mövcud olmayan leksemlər daxildir, yəni verilən məqamdan əvvəl yazılmış mətnlərdə onlara rast gəlmək olmaz. Məsələn, googling, Blairite, Eurabia kimi sözlər 1990-cı illərin birinci yarısında belə mövcud deyildi.
- Leksik neologizmlər mənasını dəyişmiş, lakin köhnə formasını saxlamış, köhnə mənasını itirmiş və ya ikinci dərəcəli əhəmiyyətə doğru keçmiş sözləri təmsil edir, məs. web-internet, net- şəbəkə, mobile- səyyar və s.
- Semantik neologizmlər köhnə mənalarını itirmədən yalnız bir və ya bir neçə yeni məna əlavə etmiş leksemləri ifadə edir, polisemiyanın paradiqmatik münasibətlərini təqdim edir, məs. surf-sörf, printer-printer, cut- biçim, kəsim və s.

Neologizmlərin ingilis dilinə inteqrasiyası bir qədər vaxt alır. Onlar adətən ingiliscə danışanlar tərəfindən istifadə edildikdə lüğətə daxil olurlar. Bir sözün başqa sözlərdən ibarət olduğu və ya yeni formaya uyğunlaşdırılması üçün dəyişdirildiyi açıq aşkar olduqda o, neologizm hesab olunur. Öz doğma dilində danışan ingilis ağılında olanı təsvir etmək üçün dərhal yeni bir söz tapa bilər, iki sözü birləşdirərək və ya konkret bir şeyi təsvir etmək üçün sözə prefiks və ya suffiks əlavə edərək yeni söz yarada bilər. Bu əlbəttə ki, qeyri-adi hal deyil. Bu baxımdan neologizmləri 3 növə ayırmaq olar;

1) başqa dillərdən alınan neologizmlər; Məs. cafe, coffee, wanderlust, cartoon

2) İki sözün birləşməsindən yaranan neologizmlər;

Məs. smoke + fog = smog – duman,

breakfast + lunch = brunch - səhər yeməyi,

spoon + fork = spork - cəngəl ilə birləşik qaşığı və s.

3) Mövcud sözlərə prefiks və ya suffiks artırmaqla yaranan neologizmlər;

Məs. instagram – instagrammar, blog- blogger, facebook- facebooker, influence – influencer.

Son vaxtlar tez-tez rast gəldiyimiz sözlərdən biri də *Gonna, Gotta* və *Wanna, Getta* və s.sözləridir. Bu sözlər qeyri rəsmidir və sifahi nitqdə işlədilir. *Gonna* - to be going to ifadəsinin ixtisar olunmuş formasıdır. Gələcəkdə nəşə etməyə hazırlaşırıqsa to be going to do smth. əvəzinə gonna işlədilir. Məs. I am going to write a composition = I am gonna write a composition. I'm gonna go to the shops after work. Are you gonna go home after the holidays? They're never gonna make it.

Gotta - got to felinin sifahi formasıdır və need to ifadəsinin qeyri rəsmi versiyasıdır. Əgər siz əsl ingiliscə danışan kimi səslənmək istəyirsinizsə, qeyri-rəsmi vəziyyətlərdə “need to” əvəzinə “gotta” deməyə çalışmalısınız. Məs.

I gotta go.

You gotta finish your homework before you go out.

We gotta get to the shops before they close.

I gotta fetch my brother from school today.

Wanna- to want felinin qeyri rəsmi formasıdır və danışmada işlədilir. Məs.

I wanna go out tonight.

I don't wanna play football today.

They wanna come over.

We wanna go to bed.

Gotta isə have got to, have to modal fellərinin qeyri rəsmi formasıdır. Məs.

You gotta be my friend = You have to be my friend.

I have to go= I gotta go

Əgər siz ingilis dilində 'wanna' 'gonna' və 'gotta' sözlərini effektiv şəkildə istifadə etməyi öyrənə bilsəniz, ingilis dilində səlis danışa və doğma ingiliscə danışan kimi səslənəcəksiniz. Bir sıra yeni yaranan neologizmlər var ki, onları da bilmək maraqlı olar.

Məs. gimme=give me

Gimme your heart, baby.

lemme= let me

Lemme go out and do it myself.

outta= out of

She got me outta my mind.

kinda=kind of

You are my kinda girl.

dunno= don't know

I dunno how to live without you.

shoulda= should have

I shoulda told you everything.

Müasir ingilis dilində son vaxtlar ən çox işlədilan neologizmlərdən biri də *vebinar* sözüdür. Bu söz internetdə bas verən seminarı təsvir etmək üçün *veb* və *seminar* birləşməsindən alınıb. *Work+alcoholic*= *workaholic* həddən zivadə isə bağlı olan bir adama devilir. *Self+ie*=*selfie*. *sweet+ie*= *sweetie*. *you+selfie*= *youie*. *nonversation*= not a worthwhile conversation - mənasız, dəyərsiz söhbətvə s. kimi sözlər də son illər meydana gələn sözlər sırasındadır. Bu sözlər 21-ci əsrdən əvvəl heç vaxt mövcud olmayan yeni bir anlayışdır. [6]

Bələliklə bütün devilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil insanın həyatında və fəaliyyətində sosial və digər dəyişikliklərə ilk reaksiya verən insan fəaliyyəti sahələrindən biridir. O, nəinki bu dəyişiklikləri izləyə və ya müsayiət edə, hətta onlara səbəb ola bilər. Dil xarici aləmin xassələrini və münasibətlərini ümumiləşdirir və fərqləndirir, neologizmlərdə öz əksini tapmış sosial və tarixi məlumatları saxlayır, eyni zamanda insanların tələbatını ödəyir, kommunikativ akta aid bütün vurğu və pragmatik xüsusiyyətləri ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Algeo J. Fifty Years among the New Words: A Dictionary of Neologisms 1991. Introduction Cambridge University Press. – 1993. P.122
2. Bayramov. A, Məhərrəmov Z, İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti, Bakı 2015, 236 s
3. Maxwell K. A new word is born: How are new words formed? MED Magazine. – 2015. – Issue 37.
4. Newmark P. A Textbook of Translation .Pearson Education Limited, – 1988. – P. 122, 140-50.
5. Pepmík J. English Lexicology Univerzita Palackého. – 2016, – pp. 186
6. Rets I. Teaching Neologisms in English as a Foreign Language Antalya, Turkey 2016 Vol. 232.

Açar sözlər: elm və texnika, cəmiyyət, müasir oxucu, dil, inkişaf, üslub.

Keywords: science and technology, society, modern reader, language, development, style.

Ключевые слова: наука и техника, общество, современный читатель, язык, развитие, стиль.

XÜLASƏ

Canlı dil dinamik mövcudluğa doğru irəliləyərək daxili və xarici resurslarını daim inkişaf etdirir, sosial, mədəni, siyasi və elmi həyatın daim dəyişən şəraitinə uyğunlaşır, yeni forma və məzmunlar yaradaraq köhnələrindən imtina edir, öz ifadə vasitələrini təkmilləşdirir.

Hər il dilin lüğət tərkibinə yüzlərlə yeni söz neologizmlər daxil olur. Neologizmlər yeni fikirləri izah etmək üçün yaradılan sözlərdir və dilin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Məqalədə ingilis və azərbaycan dillərində neologizmlər, onların növləri və xüsusiyyətləri araşdırılır.

SUMMARY

NEOLOGISMS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

A living language leads a dynamic existence, it is constantly developing its internal and external resources, adapting to ever changing circumstances of social, cultural, political and scientific life, generating new forms and content and abandoning old ones, improving its expressive means and devices through their structural complication or simplification.

Each year, hundreds of new words and neologisms are added to the vocabulary of the language. Neologisms are words created to explain new ideas and serve to enrich the vocabulary of the language. Neologisms in English and Azerbaijani languages, their types and peculiarities are studied in this article.

РЕЗЮМЕ

НЕОЛОГИЗМЫ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.

Живой язык ведет динамическое существование, он постоянно развивает свои внутренние и внешние ресурсы, приспособляясь к постоянно меняющимся обстоятельствам социальной, культурной, политической и научной

жизни, генерируя новые формы и содержание и отказываясь от старых, улучшая свои выразительные средства и приемы посредством их структурное усложнение или упрощение. Каждый год словарный запас языка пополняется сотнями новых слов и неологизмов. Неологизмы - это слова, созданные для объяснения новых идей и обогащающие словарный запас языка. В статье исследуются неологизмы в английском и азербайджанском языках, их типы и особенности.

Rəyçi dos. Yunusova Ş. Ə

BƏDİİ DİLDƏ ÜSLUBİ NEOLOGİZMLƏRİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Ədəbiyyatın inkişafı ədəbi dilin inkişafı deməkdir. Ədəbiyyatın yaranması natiqliyin tərəqqisi deməkdir. Bədii söz sənəti xalqın mənəvi və mədəni inkişafına birbaşa təsir göstərir. İstənilən ədəbi dil ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlı olaraq cilalanır, poetikləşir. Nəzəri dilçiliyin banisi sayılan dünya şöhrətli alman dilçisi Vilhelm Humboldt “Ədəbiyyatda dillərin müxtəlif xarakterinin təsiri və mənəvi inkişaf” adlı məqaləsində yazır ki, nə qədər maraqlı olsa da, xalq üzərində ən çox təsiri olan məhz ədəbiyyatdır. İstənilən xalq, hətta güclü inkişaf səviyyəsinə çatmayıbsa belə, onun ədəbiyyatı yaranan kimi həmin xalqın şəxsi və ictimai həyatında diqqətəlayiq hadisələr müşahidə olunur. Ədəbiyyat həm də enerji axınıdır” (10, s.325). V.Humboldt “Dillərin xarakteri. Poeziya və nəsr” adlı yazısında, dillərin və xalqların xarakterindən bəhs edərək qeyd edir ki, dilin iki əsas təzahür forması var ki, bunlar poeziya və nəsrdir ki, məhz onlar dillərin xarakterini və millətlərin xarakterini müəyyənləşdirir (10, s.183). Beləliklə, V.Humboldt bədii dilin etnolinqvistik mahiyyətini açıb göstərmişdir. Həqiqətən də, bədii ədəbiyyatda hər bir millətin etnopsixologiyası, kulturoloji təfəkkürü inikas olunur.

Müasir dilçilik tendensiyaları bədii ədəbiyyata yeni prizmadan baxmağı tələb edir. Son dövümlərdə bədii ədəbiyyatın dilinə həm mətn dilçiliyi, psixolinqvistik, həm də semiotik mövqedən yanaşılır. Məsələn, V.P.Belyanın “Bədii mətnin psixolinqvistik aspektləri” əsərində qeyd edir ki, ənənəvi olaraq bədii mətn həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də üslubiyyatın obyektinə olub. Ancaq son zamanlar bədii mətn məntiqin, kibernetikanın, fəlsəfənin də obyektinə çevrilib. Xüsusilə, koqnitiv psixologiya bu və ya digər səviyyədə bədii mətn məsələsinə toxunur. Beləliklə, bədii mətnlə bağlı müxtəlif sahələr üzrə araşdırmalar aparılsa da, ümumilikdə, bədii mətn haqqında ümumi nəzəriyyə yaradılmamışdır (7, s.4). Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biri konsept anlayışıdır. Hər bir konseptin dildə həm morfoloji, həm leksik-semantik, həm də sintaktik səviyyədə təzahür formaları mövcuddur. O cümlədən bədii mətnə də koqnitiv təfəkkürün müxtəlif formaları təzahür edir.

V.P.Belyanın bu nəticəyə gəlir ki, bədii mətn gerçəkliyin əksi hesab olunur. Situasiyanın şifahi elementləri mətnin məzmunu ilə məntədən kənar reallığı əlaqələndirir. Gerçəklilik bədii mətn arasında əks olunan proses özündə məntiqi və emosional gerçəkliyin interpretasiyasını əks etdirir. Müəllifin baxış bucağı onun dünyagörüşünü müəyyənləşdirir, mətnin ideya istiqamətini yaradır. Mətnin üslubi-konnotativ planı müəllifin emosional dominantını formalaşdırır. Bu planda bədii mətn sanki “dünyanın mənzərəsini” yaradır. Bədii mətnin sintaqmatik cəhətdən açılması xüsusi leksik vahidlərin seçimi ilə müşayiət olunur. Yazıcının fərdi üslubu mətnin ifadə etdiyi “dünyanın obrazlı mənzərəsinin” unikallığını əks etdirir (7, s.6).

Mixayil Arnaudov “Bədii yaradıcılığın psixologiyası” adlı əsərində bədii yaradıcılığın, əsasən, iki aspektdən əks olunduğunu göstərmişdir: obyektiv və subyektiv aspektdən. Onun fikrincə, hər bir yaradıcılıq iki əsas elementi özündə ehtiva edir: yazar üçün xarici aləm, başqasının həyatı və özünün daxili aləmi, özünün daxili dünyası (4, s.171). Beləliklə, müxtəlif müəlliflər bədii dilin özəlliklərini fərqli aspektlərdən qiymətləndirirlər.

Üslubi neologizmlər problemi, ilk növbədə, müəllif söz yaradıcılığı, yəni fərdi söz yaradıcılığı ilə bağlıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bəzən hər hansı bir ədəbi cərəyanın üzvləri modernist baxışlara sahib olur və onların yaradıcılığında leksik okkazionalizmlər mühüm rol oynayır. Məsələn, Rusiyada futuristlər adlanan cərəyanın nümayəndələri rus şeirində yeni üslubi neologizmlərin daha çox işlənməsi ilə seçildilər. Onlar avanqard üslubları ilə fərqləndirdilər. Bu avanqardlıq onların yaradıcılığında üslubi neologizmlərin geniş tətbiqində də müşahidə olunurdu. Məsələn, rus şairləri Velimir Xlebnikovun, İqor Severyaninin, David Burlyukun, Vasili Kamenskinin və Vladimir Mayakovskinin yaradıcılıqları futurist istiqamətdə idi. Futurist şairlərin yaradıcılığında başlıca amil müəllif söz yaradıcılığının genişləndirilməsi idi.

Təxminən, XX əsrin əvvəllərində yaranan futurizm cərəyanı incəsənətin bir çox sahələrini əhatə edirdi. Əsası İtaliyada qoyulan bu cərəyan XX əsrin əvvəllərində Rusiyada böyük dəstək qazandı. Keçmişə daha çox inkarçılıq mövqedən yanan futuristlər gələcəyə ən yeni modellər əsasında irəliləməyin tərəfdarı idilər. Buna görə də onlar dildə də “inqilab” etmək, dilin yeni leksik qatını formalaşdırmaq istəyirdilər. Dildə radikal dəyişikliklərin tərəfdarları olan futurizm cərəyanının üzvləri olan şair və yazıçılar öz əsərlərində üslubi neologizmlər yaratmaqla ənənəvi leksikaya qarşı çıxmış olurdular.

A.A.Likov okkazional sözlərin xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid edir:

- 1) nitqə tabelilik;
- 2) yaradıcılıq;
- 3) söz yaradıcılığının məhsulu olmaq;
- 3) normativ olmamaq;
- 4) funksional cəhətdən bir dəfə işlənmək;
- 5) ekspressivlik;
- 6) nominativ fakültativlik;
- 7) sinxron-diaxron diffuzluq;
- 8) fərdi tabelilik (13, s.53).

Ancaq bir fakt var ki, süni düzəldilən sözlərin işlənmə arealı nisbətən dar olur və onların dildə vətəndaşlıq hüququ qazanması hər zaman mümkün olmur.

Adətən dilçilikdə *uzual sözlər* və *okkazional sözlər* terminləri qarşılaşdırılır. Uzual sözlər dedikdə dildə vətəndaşlıq hüququ qanmış, dilin aktiv lüğət fonduna daxil olan sözlər nəzərdə tutulur. Okkazional sözlər isə dildə təsadüfi mahiyyət daşıyan, daha

¹⁰³ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı, narminaxundova88@mail.ru

çox kontekstual əhəmiyyət daşıyan sözlər anlamını ifadə edir. Yeni okkazional sözlər yalnız üslubi neologizmləri ehtiva etmir. Çünki dilçilikdə *okkazional sözlər* daha geniş anlam ifadə edir. Məsələn, Məmməd Adilov “Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri” (Bakı, Nurlan, 2002, 200 s.) adlı əsərində *okkazional sözlər* termini adı altında yazılı mətndə işlənmiş ərəb və fars sözləri tipli alınmaları nəzərə tutmuşdur. O yazır ki, ümumiyyətlə, göstərmək lazımdır ki, ərəb sözü Azərbaycan – türk mətninə üç yolla daxil olurdu:

- 1) ərəb dilinin ayrı-ayrı ifadələrinin tərkibində;
- 2) okkazional vahidlər kimi;
- 3) artıq Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ tapmış alınma sözlər kimi.

Birinci iki halda ərəb sözü Azərbaycan – türk dili üçün yad element sayılır, situativ-müvəqqəti səciyyə daşıyır, resipient dilin leksik sistemi üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, bəzi türkdilli mətnlərdə rast gəlinən *kəbir, səğir, kəsərət* kimi bir sıra sözlər məhz okkazional vahid olduğu üçün mətndən kənara çıxıb bilmir, dil sisteminə keçə bilmir, əsasən, yalnız müxtəlif tərkiblərdə işlədilir (1, s.178-179).

Mayıl Əsgərov “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası” adlı əsərində qeyd edir ki, bəzən ani olaraq yaranan ehtiyac indiyə qədər mövcud olmayan yeni bir elementin (səsin, intonasiyanın, sözün, formanın və s.) işlədilməsini tələb edir. Burada işlənmiş “bəzən ani olaraq yaranan ehtiyac” deyimində bir qədər diqqətlə yanaşsaq, görürük ki, dildəki bütün elementlər (söz və ifadələr, əlaqə və münasibətlər, yəni istisnasız olaraq bütün leksik və qrammatik vahidlər, forma və kateqoriyalar) ilk dəfə məhz bu “ani ehtiyaclar”dan doğmuşdur. İlk mərhələdə bir dəfə yaranmış nitq ehtiyacını ödəmək məqsədilə işlənən hər hansı bir element (fonem, morfem, leksik-qrammatik və ya sintaktik vahid) nitqin sonrakı ehtiyacları ilə bağlı olaraq dəfələrlə təkrarlanır, cilalanır və nəticədə, o da müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq dilin struktur vahidi statusunu qazanır. Şübhəsiz ki, belə bir statusu qazana bilməyən elementlər də vardır. Onların bir qismi sonrakı mərhələlərdə, ümumiyyətlə, nitq ehtiyacının olmaması səbəbilə dili tərk edir, digər bir qismi isə dilin sabit elementləri qədər qabarıq şəkildə nəzərə çarpmasa da, növbəti dəfə ehtiyac yaranıncaya qədər “gizli qalır”, amma ehtiyac yarandığı an yenidən “öz varlığını hiss etdirir”. Bu cür elementlər müvəqqəti, keçici, okkazional ehtiyacları ödədiyinə görə onlara müvəqqəti situativ xarakterli, okkazional elementlər deyilir (2, s.261-262). Göründüyü kimi, Mayıl Əsgərov da *okkazional* termininə geniş anlamda yanaşmışdır. Okkazional sözlər termini məhz dar mənada üslubi neologizmlər anlayışını ifadə edir.

Üslubi neologizmlərin yaranması mətn dilçiliyi baxımından da maraqlıdır. Məlumdur ki, mətnin yaranmasında müxtəlif prosodik vasitələrdən tutmuş, sintaqm və ya söyləm, aktual üzvlənmə mühüm rol oynayır. Yeni ənənəvi qrammatikadan fərqli olaraq mətn dilçiliyində tema və rema məsələləri aktuallaşır, psixoloji subyekt-tema və psixoloji predikat - rema mühüm amillər kimi çıxış edir.

Üslubi neologizmlərlə bağlı aktual məsələlərdən biri də onların tərcüməsi problemdir. Məlumdur ki, bədii tərcümə filoloji tərcümədir. Filoloji tərcümənin də öz spesifik xüsusiyyətləri var. Bu cəhətdən bədii mətnlərdən üslubi neologizmlər həm də linqvoestetik funksiya daşıyır. Məsələn, ingilisdilli ədəbiyyatlarda üslubi neologizmlər daha çox fantastik əsərlərdə yaradılır. Bunun sosial-psixoloji səbəbləri vardır. Fantastik əsərlərdə yazıçılar tərəfindən daha çox yeni toponimlər və yaxud da antroponimlər yaradılır. Məsələn, ingilis yazarı Corc Martinin “*A Game of Thrones*” hekayəsində onlarla yeni onomastik vahid yaradılmışdır (19). Göründüyü kimi, üslubi neologizmlər yalnız apelyativ leksikanı deyil, eləcə də onomastik leksikanı ehtiva edə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatında şair, dramaturq, yazıçı Cəfər Cabbarlınyı yaradıcılığında da antroponim səviyyəsində üslubi neologizmlər yaradılmışdır. Cəfər Cabbarlının əsərlərində işlənən Gülər, Sevr, Sevil və s. adlar yeni yaradılmış şəxs adlarıdır. Onlar məhz bədii ədəbiyyatdan ümumxalq dilinə yazıçı dili vasitəsilə transformasiya olunmuşdur. Onlar da yazıçı dilinin söz yaradıcılığına aiddir. Bu adlar artıq ümumiləşmiş, canlı xalq dilində sabitləşmişdir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir yazıçı və ya şairin dilə gətirdiyi neologizmlər, əsasən, iki istiqamətdə ola bilər. Belə ki, yazıçı və ya şair başqa dilə aid sözü öz əsərində işlətməklə dilə neologizm gətirmiş olur. Digər bir tərəfdən isə, yazıçı və ya şair, eyni zamanda, ədəb özü yeni söz yaradır. Məsələn, vaxtilə Vilyam Şekspir öz dramalarında o zamanlar ingilis dilində işlənməyən bir çox fransız, yunan və latın mənşəli sözləri ilk dəfə olaraq ingilis dilinə gətirməklə onlarla neologizmin ingilis dilinə daxil olmasının səbəbkar olmuşdur. Ancaq təbii ki, bu tipli neologizmlər üslubi neologizmlər deyil, sıradan bir neologizm statusundadır. Vaxtilə rus ədəbiyyatına XVIII-XIX əsrlərdə Karamzin, Derjavin, V.Lomonosov yeni üslubi neologizmlər gətirmiş, nəticədə, həmin sözlərin bir qismi müasir rus dilinin ümumişlək sözlərinə çevrilmişdir.

Beləliklə, tipoloji müqayisələrlə müəyyən etmək olar ki, linqvistik poetikada üslubi neologizmlərin statusu hansı səviyyədədir. Dünya dilçiliyində poetik dil nəzəriyyəsi ilə məşğul olan alimlərdən biri də İ.V.Arnolddur. Onun “Stilistika. Müasir ingilis dili” adlı əsərində poetik dil konsepsiyalarına subyektiv baxış öz əksini tapır. İ.V.Arnold bədii dildə ritorikaya xüsusi önəm vermişdir. O yazır ki, informasiya ötürən hər bir söz həm denotativ funksiya daşıya bilər, o zaman söz nitqin predmetini ifadə etmiş olur, eyni zamanda, konnotativ funksiya daşıya bilər, o zaman söz nitqdə emosional, ekspressiv funksiyalarda çıxış edir (5, s.14).

Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində stilistikanın nəzəri konsepsiyaları ilə bağlı V.Humboldtun, K.Fosslerin, R.Yakobsonun, İ.Qalperinin, B.Kroçenin, Y.Lotmanın, S.Levinanın, V.Jirmunskinin və digərlərinin nəzəriyyələri vardır.

Ümumiyyətlə, üslubi neologizm probleminə bir neçə aspektdən baxmaq lazımdır: üslubi neologizmlərə söz yaradıcılığı faktı kimi, üslubi neologizmlərə semiotik baxımdan, dildə praqmatik hadisə kimi, üslubi neologizmlər bədii yaradıcılıq faktı kimi, üslubi neologizmlər dilin leksik kateqoriyası kimi, üslubi neologizmlər bədii üslubun əsas elementi kimi, üslubi neologizmlər ekspressiv intonasiyanın əsas amillərindən biri kimi, üslubi neologizmlərə bədii mətnin yaranma elementlərindən biri kimi, üslubi neologizmlər müəllif leksikoqrafiyası kimi, üslubi neologizmlər bədii dildə yaranan troplar kimi və s. Xüsusilə, üslubi neologizmlərin funksional aspektdən təhlil etmək maraqlı dil faktlarını üzə çıxarır.

Müəllif neologizmləri son dövrlərdə geniş nəşr olunan neoloji lüğətlər üçün əsas leksik baza rolunu oynamaqdadır. Müəllif leksikoqrafiyası müasir dilçiliyin, eyni zamanda, tətbiqi dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan leksikoqrafiyanın mühüm sahələrindən birinə çevrilməkdədir. Buna görə də müasir dilçilikdə üslubi neologizmlər problemi bədii yaradıcılıq sferasından çox kənara çıxır.

Bu cür geniş prizmadan problemə yanaşmaq üslubi neologizmlərin funksional cəhətlərinin təsbit olunmasına yardım edir. Onlar poetik mətnin polifunksionallığını gücləndirir. Üslubi neologizmlər bədii dilin emosional-ekspressiv funksiyasının yaranmasında əsas elementlərdən biri kimi çıxış edir. Üslubi neologizmlər dilin linqvopoetik funksiyasının reallaşmasında mühüm rol oynayır. Bir amili qeyd edək ki, üslubi neologizmlər yaranarkən hər bir dilin morfolji və sintaktik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə formalaşır. Yəni hər hansı bir yazıçı yeni söz yaradırsa, mənsub olduğu dilin sözyaratma modellərindən çıxış edir, özündən sözyaratma modelləri "icad etmir", yəni ədib yeni söz yaradarkən dilin spesifik özəlliklərini, morfoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alır və ona uyğun yeni söz yaradır. Doğrudur, bəzən ədəbi yeni söz yaradarkən dilin sözyaratma modellərinə uymayan sözlər də yaradır, belə sözlərin ömrü daha qısa olur. Buna görə də dilçilikdə dilin öz quruluş sxemləri əsasında yaranan üslubi neologizmlər "zəif neologizmlər", dilin strukturuna uyğun olmayaraq yaranan üslubi neologizmlər isə "güclü neologizmlər" adlanır (16, s.13).

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, ümumi dilçilikdə üslubi neologizmlər probleminə yanaşma fərqli aspektlərdən olmuşdur. Problemə müasir dilçiliyin ən yeni inkişaf tendensiyalarından baxsaq, ümumi dilçilikdə poetik linqvistika, pragmatik linqvistika nöqteyi-nəzərindən də üslubi neologizmlər mövzusu aktualıq təşkil edir. Üslubi neologizmlər probleminin nəzəri-metodoloji əsaslarını indiyə qədər dünya dilçiliyində bu sahədəki nəzəri fikirlər, mövcud konsepsiyalar təşkil edir. Bu istiqamətdə Yeji Kuri-loviçin, Roman Yakobsonun, V.V.Vinoqradovun, Y.Mukarjovskinin, Q.Vinokurun, A.A.Braginanın və digərlərinin nəzəri konsepsiyaları mühüm müddəalar hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı: Nurlan, – 2002, 200 s.
2. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası / M.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 308 s.
3. Алешина Л. В. Словари авторских новообразований в контексте современной отечественной лексикографии. Орел: ОГУ, 2001. 172 с.
4. Арнаудов, М. Психология на литературного творчества. София: 1965.
5. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Флинта, – 2016. – 384 с.
6. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта, – 2004.
7. Белянин, В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. Москва: Издательство Московского Университета, 1988. 122 с.
8. Брандес М.П. Стилистика текста. – М.: Прогресс-Традиция; ИНФА-М, 2004.
9. Виноградов В.В. О теории поэтической речи. Москва: Вопросы языкознания. – 1962. №2, – с.3-17.

Аçarсөzlər: **bədii dil, neologizm, nəzəri aspekt, üslubi neologizm, okkazonal sözlər**

Keywords: artistic language, neologism, theoretical aspect, stylistic neologism, occasional words

Ключевые слова: художественный язык, неологизм, теоретический аспект, стилистический неологизм, окказиональные слова

Xülasə

Məqalənin giriş hissəsində bədi dilin və vaxud da bədii üslubun linqvistik aspektlərindən bəhs olunur, evni zamanda, bədii dildə işlənən üslubi neologizmlərin gənis linqvistik səciyyəsi verilir, onların leksik-semantik aspektlərinə nəzər salınır. Məqalədə üslubi neologizmlərin pragmatik və funksional aspektləri də nəzərdən keçirilir. Məqalədə Vilhelm Humboldtun, V.P.Belvaninin, A.A.Likovun, İ.V.Arnoldun fikirləri təhlil olunur. Arasdırmada ümumi dilçilikdə üslubi neologizmlərin arasdırılması tarixinə nəzər salınır, onların linqvistik səciyyəsi verilir. Müəllif tədqiqatda təsviri və müqavimət-tipoloji metodlardan istifadə edərək üslubi neologizmlərin kompleks arasdırılmasının müxtəlif nəzəri aspektlərini də sərھ etmişdir. Məqalədə üslubi neologizmlərin müxtəlif müəlliflər tərəfindən aparılmış təsnifatları verilmiş və onlara müəllif vanaşması, subvektiv münasibət bildirilmişdir. Arasdırma göstərir ki, üslubi neologizmlər hər bir dilin özünəməxsus leksik fondunda, lüğət tərkibində okkazonal nitq ehtiyacını ödəmək üçün, nitqin emosionallığını artırmaq, ekspressivliyini gücləndirmək üçün yaranan dil vahidləridir.

Summary

The introductory part of the article deals with the linguistic aspects of the artistic language, or artistic style; at the same time, a detailed linguistic characteristic of stylistic neologisms used in the artistic language, their lexical and semantic aspects is given. The article also examines the pragmatic and functional aspects of stylistic neologisms; an overview of the different scientists' theories and views on the problem under study is given (Wilhelm Humboldt, V.P. Belyanin, I.V. Arnold, A.A. Lykov, etc.); the history of the study of stylistic neologisms in general linguistics is traced, their linguistic description is given. Using descriptive and comparative- typological methods in the research, the author examines various aspects of a comprehensive analysis of stylistic neologisms. While considering the different scientists' classifications of stylistic neologisms in the article the author expresses her subjective attitude towards them. The study shows that stylistic neologisms are linguistic units created in the lexical fund, in the vocabulary of the language to meet the needs of occasional speech, enhance emotionality and expressiveness.

Резюме

Во ввводной части статьи речь идёт о лингвистических аспектах художественного языка, или художественного стилия; в то же время даётся подробная лингвистическая характеристика стилистических неологизмов, употребляющихся в художественном языке, их лексико-семантических аспектов. В статье также рассматриваются

прагматический и функциональный аспекты стилистических неологизмов; даётся обзор научных концепций и взглядов различных учёных на исследуемую проблему (Вильгельм Гумбольдт, В.П. Белянин, И.В. Арнольд, А.А. Лыков и др.); прослеживается история изучения стилистических неологизмов в общем языкознании, даётся их лингвистическая характеристика. Используя в ходе исследования описательный и сравнительно-типологический методы, автор рассматривает различные аспекты комплексного анализа стилистических неологизмов. Приводя в статье классификации стилистических неологизмов различных учёных, автор выражает своё субъективное отношение к ним. Проведённое исследование показало, что стилистические неологизмы - языковые единицы, создаваемые в лексическом фонде, словарном составе языка для удовлетворения потребностей окказиональной речи, усиления эмоциональности и экспрессивности.

Rəyçi: dosent Rəfibəyli Günay

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN TƏDQIQLƏRİNDƏ (Nizami və Füzuli “Leyli və Məcnun”larının qarşılıqlı təhlili)

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi ilə əlaqədar ¹⁰⁴mövcud tədbir üçün hazırlığımız məruzə Azərbaycan cəmiyyətində, o cümlədən elmi - ədəbi camiatda daim mübahisə, polemika və maraq predmetində olmuşdur. Sözü gedən məruzə Nizami “Leyli və Məcnun”u ilə Füzuli “Leyli və Məcnun”u ətrafında mülahizələrə rəğmən xalqımızın böyük oğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu sahədəki tədqiqatına həsr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin 1941-ci ildə Nizaminin 800 illik yubileyi münasibətilə qələmə aldığı, 1951-ci ildə əlavələrlə Ankarada çap etdirdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında şairin yaradıcılığına fundamental yanaşmaqla, Nizami ilə Füzulinin eyni adlı əsərlərinin araşdırmasına da diqqət yönəlmişdir. Onu da nəzərə çatdırmağı yerində bilir ki, uzun zaman fasilədən sonra görkəmli şərqşünas alimimiz – professor Rüstəm Əliyevin xidməti və təşəbbüsü ilə monoqrafiya 1991-ci ildə Bakıda Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında türkcədən çevirmə və müvafiq izahlarla çapdan çıxmışdır.

“AzərbaycanşairiNizami”monoqrafiyasında Nizaminin “LeylivəMəcnun”poemasının müfəssəl məzmununu verir və onu Füzuli “Leyli – Məcnun”u ilə qarşılaşdırır. Nizami ilə Füzuli “Leyli və Məcnunları”arasındakı uyğunluq və fərq Rəsulzadənin tədqiqatında xüsusi şəkildə araşdırılır. Biz hazırkı məqalənin üzərində çalışarkən “İki Leyli – Məcnun” adlanan təhlili araşdırmanın internet versiyasından yararlandıq. M.Rəsulzadənin iki möhtəşəm məhəbbət dastanı üzərində apardığı müqayisəli – tipoloji təhlili müxtəsər təfsirlə təqdimə çalışdıq.

Nizami və Füzuli irsini tədqiq edənlərin əksəriyyəti həmin məsələyə müxtəlif mövqelərdən yanaşmalarla toxunmuş, Azərbaycanın iki böyük sənətkarının yaradıcılığını qarşılaşdıraraq onların poetik güdrətini şərqin bu əfsanəvi mövzusunda münasibətdə dəyərləndirməyə çalışmışlar. Məhəmməd Əmin bəyin tədqiqatı isə digər araşdırmalardan ədəbi faktlara həssas münasibəti, mühakimələrinin inandırıcılığı və məntiqiliyi, təfərrüat zənginliyi ilə fərqlənir. Ədib müqayisəli təhlil müstəvisində sübuta yetirdiyi fikir və qənaətlərini aşağıdakı kimi yekunlaşdırır:

“İkisidə kəndi növlərində orijinal birər şair, hekayələrində orijinal birər əsərdir. Burada bənzətmədən bəhs olunamaz; hələ tərcümə ağla belə gəlməz.

Bu iki orijinal əsərdən əcəba hanki si daha yüksəkdir? – deyə bir soruq arşısında qala biliriz. Etiraf edərək ki, böylə bir soruya cavab verməkdən kəndimizi aciz sayarız. Çünki hər iki əsər kəndi növündə orijinal, kəndi növündə böyük və kəndi növündə yüksəkdir.

Nizami də, Füzuli də klassik Şərq ədəbiyyatının ölçüləməz bir ərvarlığıdır. Ölçüləməyənləri qarşılaşdırmaq dəxi bəhs mövzusu olamaz.

Böyüklük, kiçiklik kibi nisbət anlamıdışında, iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlirsə, ancaq bunu söyləyə biliriz: Nizami – Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır” (Bax: 3, 318 – 319).

İki “Leyli və Məcnun”dan söz açan müəllif fikirlərini çox aydın və sadə təhkiyə ilə elmi, tarixi, ədəbi–estetik yöndən təhlilə gətirir və aşağıdakı şəkildə səjiyyələndirir:

İlk növbədə bu əsərləri iki şairi Azərbaycana ilə sıx bağlayan amil kimi dəyərləndirir. Nizami Gəncəvinin farsdilində ərsəyə gətirərək klassik İran ədəbiyyatının yayıldığı bütün yerlərə apardığını, 400 ildən sonra isə türk klassizminin çiçəkləndiyi dövrdə Azərbaycan mühitindən qidalanan böyük türk şairi Füzulinin sayəsində başda azərilər olmaqla bütün türk arifləri, ədəbiyyat həvəskarlarına rasında məşhurlaşdıqdan sonra çağdaş Azərbaycan bəstəkarı Uzeyir Hacıbəylinin 1908–ci ildə opera şəklində salınmasından söz açaraq “Leyli və Məcnun”un artıq bir ərəb hekayəti olmaqdan daha çox Azərbaycana məxsusluğunu böyük bir qürurla dilə gətirir. Düşünürük ki, sözü gedən araşdırmanın ən yüksək məziyyəti, məhz M.Rəsulzadənin əsil vətəndaş mövqeyindən, həmçinin ayıq siyasi baxışlarından irəli gələn azərbaycançılıq ideologiyası ilə səsleşən elmi–tarixi qənaəti ilə bağlıdır.

Müəllif – hər iki şairi, eyni zamanda bəstəkarı bir–birindən əsrlərlə ayrı–ayrı vaxtlarda, müxtəlif ictimai–siyasi formasiyalar şəraitində yaşamaqlarına baxmayaraq ruhi – mənəvi, milli düşüncə və təəsübkeşlik yönündən vəhdətdə görür. Elə tədqiqatını da həministi qamətdə aparır. “Leyli və Məcnun”un opera versiyasının ortaya çıxması həmin əsərin dahada şöhrətlənməsini, xalq arasında yayılmasını türk və Azərbaycan ədəbiyyatı, sənət adamlarının, ziyalarının marağına səbəb olmasını xüsus ilə dəyərləndirir. Füzuli “Leyli və Məcnun”unun Nizamidən tərcümə və ya iqtibas olduğunu söyləyən bəzi təzkirələrin, eləcə də Avropa şərqşünasların fikirlərini əsaslı faktlarla təkzib edən M.Rəsulzadə bu əsərlərin arasındakı fərqləri bütün incəlikləri ilə ortaya çəkir, mövzu baxımından uyğunluğu isə təbii, ədəbi hadisə qışmında məqbul sayır. İlk növbədə Nizami əsərinin 4.600, Füzulinin isə 3.200 beytə yaxın olduğunu diqqətə çatdırır, hər ikisinin məsnəvi şəklində eyni vəzndə yazılmasına baxmayaraq, Füzulidə həsbi – hallara aid parçaların, dördlüklərin ayrı–ayrı vəznlərdə yazıldığını bildirir. Müəllif konkret şəkildə bildirir ki, Nizamidə Məcnunun dayısı, Bağdadlı Səlmən adlı bir şer həvəskarı rol alır ki, bunların Füzulidə olmadığı bəllidir. Nizamidəki bəzi digər şəxslər də Füzulidə yoxdur. Zeydlə bağlı macərə Füzulidə qısa, yığcam təsvirə gətirilir. Maraqlı olan incə bir bədii detali yada salaraq yazır: “Nizami əsərində İbni Səlamın ölüm xəbərini gətirən Zeyd “düşmənin ömrünü ənbəbağışladı” deyir və Məcnun cavabında “Sənə deyil, Leyliyə – deyə cəkədin” söyləməklə Zeydin səhvini düzəldir. Füzulidə isə eyni əhvalatın başqa bir məntiqə təqdimini görürük: Zeyd Məcnuna “Gözün aydın, düşmənin öldü” – deyir. Məcnun isə cavabında İbni Səlamınona

¹⁰⁴ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının dosenti, filologiya elmləri doktoru

dost olduğunu bildirir. Çünki Leyliyə həm o, həm də İbni Səlam aşığıdır. Üstəlik burada Məcnun İbni Səlamı özündən daha böyük, sədaqətli aşığıdır:

Ol canını verdi vasil oldu,

Öz mərtəbəsində kamil oldu – deyir.

Müqayisəli təhlillər əsasında M.Rəsulzadənin hər iki şairin eyni əsərdəki müxtəlif yaradıcılıq üslubuna xas cəhətləri xırdalayarkən Nizami poemasında təmsilçiliyin, hekayə içindən hekayələrin doğduğunu Nizami qələmindən çıxan “Leyli və Məcnun”dan aldığı sitatla diqqətə çatdırır.

Leyli İbni Səlama verildikdən sonra Məcnunla əlaqələri də hər iki şairdə fərqli təqdim olunur. Nizamiyə görə Leylinin ərə getməsi xəbərini alan Məcnun onu vəfasızlıqda günahlandırır. Leyli isə Məcnunun anasının vəfatından kədərləndiyini, həm də özünün əhvalını məktub vastəsi ilə xəbər verir. Bu məsələ Füzulidə tam başqa cürdür. Məcnunun Leyliyə qarşı ittihamlarını Leyli yüksək bir obrazlılığına cavablandıraraq, ərə verilməsin də özünün ixtiyarsız olduğunu bildirir. Müəllif hər iki əsərdən bəlli olan epizodları dəqiqliyi ilə xatırladaraq, Nofəl obrazında da müxtəlif məntiqi təqdimləri məsnəvidən aldığı uyğun sitatlarla diqqətə çatdırır. Nizamidəki Məcnun Nofəlın döyüşündən sonra çöllərə düşürsə, Füzuli Məcnunu Məkkədən dönəndə atasından ayrılmış, səhranəşin olmuşdu. Bu zaman Məcnun Nofəllə rastlaşır, Leylini ona verəcəyinə inandırır. Nizami versiyasında Leylinin təşəbbüsü ilə Məcnunla iki görüşün təsviri verilir, Füzulidə aşıqlar bir dəfə qarşılaşır. Məcnunun atası ilə görüşü də fərqli təqdim olunur. Füzulidə Məcnunun hələ qundaqda ikən aşığı anladılır, Nizamidə bu cəhə tıoxdur. Məcnunun təbiətlə təmas və münasibətləridə iki şairin hekayələrində bəzi ayrılıqlarla verilir. Beləki, Füzulidə Məcnunun dağ və ırmaqla həsbə – halı, Nizamidə Məcnunun ağaqla danışıq, Füzulidə göyə rəcnlə dərdləsmə, Nizamidə qarğa ilə həmsöhbət timsalında verilir ki, müəllif bu cəhətin də şairlərin eyni halı, hadisəni müxtəlif poetik obrazlarla təqdim etmələrinə nümunə kimi diqqətə çəkir.

Daha bir cəhəti M.Rəsulzadə çox dəqiq tutur, yazır ki, Füzulinin Nizamidəki bəzi təsvirləri, təfərrüatları atması əvəzində orada olmayan bir sıra cəhətləri, əksinə, artırması, şübhəsiz, gəlişi gözələ məliyyəti əsərin deyildir. Bütün bunlar dərin düşünölmüş bir tablönun əsil göstərmək istədiyi ana fikri tamamlamaq və bildirmək üçün bir sənətkar fırcasının şüurla qurduğu və yasıdığı boyalardır. Nizami Məcnunu ərəb qəbilələrindən olan Amirilər şeyxinin oğludur. Leylidə yerli ərəb adət və üsullarla hesablaşan surət kimi təqdim olunur. Nizami surətlərində, Rəsulzadəyə görə zaman və məkan damğaları vardır. Füzuli Məcnunu isə bu kimi qeydlərdən azaddır. Məcnun bir ərəb əmirinin oğludur, buradakı ərəbilik qeydi, bəlkə də əfsanənin məşəyinə hörmət üçündür, müəllifin fikrincə Füzuliyə görə həminəşiq – Məcnun ola bilərdi. Necəki, Nofəl “Rumlubirigid” olaraq hekayədə bir “Türk ordusu”nun başçısı kimi çıxış edir. Müəllif bu surətlə hekayənin müəyyən bir reallıq deyil, mücərrəd bir xəyal məhsulunu rəzmləndirdiyi fikrinə gəlir. Tamam ilə razılaşırıq ki, M.Rəsulzadə Füzuli əsərinin məğzində reallıq çox romantik, xəyali motivin durduğunu iddia edir. Elə bu cəhətdəndə, görünür M.Rəsulzadə eşq fəlsəfəsində şeirlərin nisbətən fərqli mövqə tutduqlarını bildirir. Füzuli eşqinin daha mistik bir üslubla ifadə edildiyini, Nizamının eşq fəlsəfəsindən fərqliliyini aşağıdakı sitatlar əsasında aşkarlayır.

Eşqidi ki, oldu hüsn əmail,

Hüsnünə bilirdi tifli – qafil

– deyən Füzuli “Leyli və Məcnun”da nə vələki qəzəllərinin birində:

Vadiyi – eşqdə sevda ilə sərgəştə idim,

Gəlmədən gərmişə bu günbədi – dəvvar hənuz

– deyən şairin özünü Məcnun timsalında gördüyü bəll i olur.

Burada elmi–ədəbi aləmdə tez–tez eşitdiyimiz bir qarşılaşdırmanı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Beləki, Məcnun Füzulinin prototipi – yəni özüdür, yoxsa şairin yaratdığı bir bədii surət M.Rəsulzadənin irəlində gətirdiyi arqument birinci fikri təsdiqləyir. Əlbətki, yenə də bədii ədəbiyyatın təxəyyül məhsulu olduğunu nəzərə alsaq, konkret olaraq Məcnun obrazının Füzulinin özünün bir başa təcəssümü olması məsələsi açıq qalır.

M.Rəsulzadə bu istiqamətdə mülahizələrini davam etdirərkən yazır: “Eşqin qədimliyinə qanə olan sənətkar qəhrəmanlarındakı eşq mərtəbəsində rastlaşacağı Leylisini görmədən ona vurulmasıyla eşq fəlsəfəsini Nizamidən daha mistik bir üslubla ifadə etməkdədir. Nizamidə Füzuli kimi eşqi kainatın səbəbi olaraq alır. Lakin Nizamının sənətindəki növünə məxsus realizmlə o, Amiri şeyxinin oğlundakı eşqi onun məktəbdə Leyli ilə görüşdürmədən üzə çıxarmamışdı”.

M.Rəsulzadə bu iki önəmli faktı üz – üzə qoyarkən belə bir qənaətə gəlir ki, Qeysin atasının Leyli ailəsindən rədd cavabı almasından sonra qəhrəmanın çöllərə düşməsi, məhz bu hadisənin nəticəsində Məcnuna çevrilməsi Füzuli tərəfindən simvolik bir hadisə olaraq anladılır. Səhrada oğlunun atadan imtina etməsin ən sonra atanın Leylinin gəlişi haqqında uydurmasını da müəllif Füzuliyə məxsus mistik tərz sayır. Bu mistik nöqtənin Nofəlın müdaxiləsindən sonra baş verməsin də xüsusi hal görür. Müəllif yazır ki, buraya qədər hər iki şairin hekayələri aşağı – yuxarı bir–birinə bənzəməkdədir. Fəqət Füzulidə vaxt edir: Danışdığı yerdə Məcnunun qolundan qan açılır, atası təlaş içində və heyrətdə ikən tövrünü belə pozmadan Məcnun, “Ata, fikirləmə” deyir və “fəssadın qan almaq üçün Leylinin qolunun eştərlədiyini” anladaraq bildirir:

“Ol dəxi əsəri görün düməndə,

Biz birruhuz iki bədəndə”

İki canda bir ruh məsələsinin təqdimində, təfsir və yozumunda Nizamidə də olduğunu xatırladan müəllif iki şairin hərəsinin özünə məxsus təşəbhələr və bədii baxımından fərqli yanaşmalarını poemalardan gətirdiyi sitatlar əsasında iza haçalışır.

M.Rəsulzadə bu müqayisəni belə ifadə edir ki, Nizamidə Leyli adına söylənilən monoloqlar bu fikri ifadə edən şah beytlərlə doludur, fəqət incə tapıntılı bu beytlərdən heç biri Füzuli Məcnunun qolundan açılan qan qədər inandırıcı deyildi.

Müəllif daha başqa bir önəmli fikir söyləyir ki, hər iki əsərdə şəkil və metod fərqi göz qarşısındadır. Beləki, Leylinin məzarı başında ölənlər Məcnun haqqındakı təsvirlər fərqli təqdim olunur. Nizaminin təqdimində Məcnun Leylinin məzarı başındakı günərlərlə çarpınır, nəvə çəkir, təsirli mərsiyələr söyləyir, bağdadlı ədəbiyyatçı Səlmənla danışır, son sözünü ona söyləyir, nəhayət məzar üstündə yuxulayaraq jantəslim edir. Füzulidə bu jəhətin səssiz, hay – küysüz verilməsi Məcnunun keçirdiyi iztirabların dərin, hiss və həyəcanların sükut və kədər içində keçməsi daha təsirli görünür. Rəsulzadə bu məqamda Məcnunun səciyyəvi xüsusiyyəti kimi dəyərləndirir. Füzuli Məcnunun hüsr və sükunət içində:

İlahi, manacismi, can gərəkməz,

Canan yox isə cahan gərəkməz

– deyərək can verməsi təsvir edilir.

Bu iki əsərin şəkil və metod fərqlərinə nəzərə alınaraq, onların material baxımından müxtəliflik təşkil etməsinə binaən Nizami ilə Füzuli “Leyli – Məcnun”larının arasında meydana çıxan özəllikləri M.Rəsulzadə hər iki şairin böyük məhəbbət abidəsi olan “LeylivəMəcnun” əsərinin təhlilində dəqiq və inandırıcı şərhələrlə ortaya çıxarır. Bu məqamda Rəsulzadənin daha bir mülahizəsini xatırlatmaq yeri vardır: “Nizami “Leyli Məcnun”u yazarkən material olaraq ərəb əfsanəsinə aid dürlü kitablarda tapılan rəvayətlərlə “Məcnun” deyərək tanınmış ərəb şairi Qeysin eşq əşidələrini qələmə almışdır. Demək olar ki, şair işlədiyi mənzum ənin materialında maddi halda tapmışdır. Bu materialdan bir eşq dastanının ədəbi binasını qurarkən şair əfsanənin rəvayət edildiyi şəkllə az – çox bağlıq almışdır. Buna görədir ki, biz Nizaminin əsərində mövzun uzaman və məkana bağlayan coğrafi və tərcümeyi – hal faktları tapırıq. Eyni zamanda Nizaminin əsəri surətlərlə hadisələrin təsvirindən formal həyat gerçəkləri ilə şeylərin hər kəsə bəlli təbiətlərinə sadıq qalmışdır. Bir tərəfdən, belə olmaqla bərabər, Nizami, digər tərəfdəndə bu ərəb hekayəsini özünəxas fantaziya və dastanlarla süsləyə bildiyi qədər süsləmişdir”. Ardınca Füzuli “Leyli–Məcnun”u haqqında yazır: “Füzulinin “Leyli–Məcnun”u isə başqadır”. Nizamidən fərqli olaraq Füzulinin ərəb əfsanəsinin əslinə çox dasadiq qalmamış, müstəqil təxəyyülnəticəsi olaraq mistik xəyallarının əksini təsvirə gətirdiyini bildirir. Elə buna uyğun olaraq da belə izah olunur ki, Nizaminin Məcnunu adı bəşəri duyğu və əlaqələrdən tamam ilə ayrılmamış görünsə də Füzul iMəcnunu “bəşəriyyətdən” tamam ilə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır.

Beləliklə, sözü gedən araşdırmada iki əsər arasındakı fərqi yalnız dörd yüzillik zaman ayrılığı ilə deyil, iki şairin şəxsiyyətində və yaradıcılıq ruhlarında aramaq lazım gələn qənaəti ortaya qoyulur.

M.Rəsulzadəki şairin bu əsəri yazarkən fizioloji cəhətdən mövzunun tələbinə rəğmən nəşəli, güclü, ehtirasa malik olmadıqlarını oxucularına xatırladır. Lakin müəllif Füzulinin “Leyli və Məcnun”u yazmazdan əvvəl formalaşan ədəbi şəxsiyyətinin məhz belə bir mövzuya giriş məsini təbii sayır. Beləki, hələ “Leyli və Məcnun” – dan qabaq yazdığı lirik – aşiqanə qəzəllərində öz ədəbi mənliliyini artıq təqdim etmişdi. Qəzəllərinin əksəriyyətində Məcnun obrazında təənnümə tdiyi eşqin örnəklərini görürük.

Müəllifə görə Füzuli Məcnunu yazarkən bədəvi şairi Qeysidəyil, şəksiz özünü yazmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin iki dahi şairimiz Nizami və Füzulinin ülvə məhəbbət, ali eşq məqamının təcəssümü olaraq yaratdıqları “Leyli və Məcnun”lar üzərindəki tədqiqatın sonunda gələn nəticə: “Nizami Məcnunu şeirləşdirdi, Füzuli isə şeiri Məcnunlaşdırdı” kəlamı özünün elmi – tarixi – nəzəri, fəlsəfi – estetik prinsiplərə dayanan düşüncələrini, həm də dünyəvi – real insani baxışlarını dilə gətirdi.

Həqiqətən də həmin elmi iddia və qənaət müəllifin nə dərəcədə obyektiv və orijinal olduğunu təsdiqləyir.

Bu elmi–bədii qarşılaşdırmanın ən ali məqamı, düşünürük ki, M.Rəsulzadənin “Nizami Məcnunu şeirləşdirdi, Füzuli isə şeiri Məcnunlaşdırdı” frazasında özünün fəlsəfi – estetik ifadəsini tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. RəsulzadəMehmetEmin. AzərbaycanCumhuriyeti (Keyfiyeti – təşəkkülveşimdikivaziyeti), İstanbul, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Deməgi Yayınları, 1990.
2. Məmməd Əmin Rəsulzadə. “Azərbaycan şairi Nizami”. Bakı, 1991, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
3. Vaqif Sultanlı. “İstiqlal sevgisi”. Bakı, 2015.
4. Əzizəgə Nəcəfzadə. “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti”. Bakı, 2019. Elm və təhsil.

Açar sözlər. Rkfcbr,ədəbiyyat,ərəb, əfsanə

Ключевые слова: классик, литература, арабы, легенда,

XÜLASƏ

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tədqiqlərinə həsr olunmuş məqaləmizdə müəllifin əsasən iki dahi şairimiz Nizami ilə Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemaları üzərində apardığı müqayisəli təhlili araşdırmasından söz açmışıq. Nizaminin möhtəşəm ədəbi irsində ideya-estetik, mövzu baxımından müstəsna yer tutan “Leyli və Məcnun” əsərinin özəl xüsusiyyətlərinə diqqət verilmiş, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sözügedən problemə yanaşma tərzi və onun ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən tədqiqi məqaləmizdə məqsədlə şəkildə izlənilmişdir. Nəhayət, M.Ə.Rəsulzadənin hər iki “Leyli və Məcnun” müəllifinə verdiyi dəyərlə məruzəmizi bitirmişik.

Resume

The article tells about the great role of Mahammadamin Rasulzade in studying of scientific sides of Azerbaijan classical literature. The prominent politician Mahammadamin Rasulzade has his researches in this sphere. The theme of the article is to learn the life and literary activity of famous Azerbaijan writer of 12 the century Nizami Gancajavi. The autour of the article try to show the problems of poetry in the middle ages and searching the ways of solving the given theme. The autour stressed the fact how Mahammadamin Rasulzade show his ideas about national issues, respectness to history and traditions of Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Творчество Низами Гянджави в исследованиях Мухаммед Амин Расулзаде

Данная статья посвящена творчеству Н. Гянджеви в исследованиях М.А. Расулзаде и частично двух поэм «Лейли и Меджнун» Низами и Физули.

Наша цель сопоставление этих одноимённых поэм, с точки зрения поэтического стиля, образных выражений, метафора и т.д. особенности и различные черты «Лейли и Меджнун» двух гениальных поэтов Низами Гянджеви и Мухамеда Физули в трудах (научно – литературных) Мухаммед Амин Расулзаде.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

SÖZ VURĞUSU PROSODİYA SİSTEMİNİN ELEMENTİ KİMİ

Müasir dövrdə nitq və informatika texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq nitqin seqment elementləri ilə yanaşı, superseqment vasitələrin tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir. Dilin superseqmentsəviyyəsinə aid prosodikvasitələr digər dil səviyyələri ilə müqayisədə, eləcə də fonetik-fonematik səviyyəyə nisbətə az öyrənilmişdir. Yeni texnologiyaların dilin müxtəlif səviyyələri üzrə eksperimentlərin aparılması və dəqiq nəticələrin əldə olunması üçün yaratdığı şərait, eləcə də müxtəlif texnoloji yeniliklərdə bu eksperimentlər zamanı əldə olunan nəticələrin tətbiqi imkanları, nitqin tanınması və sintezi ilə bağlı əldə olunan nailiyyətlər fərqli istiqamətlər üzrə araşdırmaların aparılmasının gündəmə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan son dövrlərdə superseqment səviyyə ilə bağlı nitqin tədqiqi, prosodiya vasitələrinin linqvistik, psixoloji və koqnitiv istiqamətdən öyrənilməsi həllini gözləyən bir çox məsələlərin yeni aspektdən yanaşmaqla araşdırılması məsələsini aktuallaşdırmışdır. Prosodiya elementi kimi sözün fonetik baxımdan vahid qurum olaraq birləşməsinə xidmət edən söz vurğusu müxtəlif dillərin materialı əsasında araşdırılsa da, istər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkoloji araşdırmalarda bu məsələ ilə bağlı nəzəri, həm də metodoloji baxımdan problemlivə mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Söz vurğusu intonasiya kimi superseqment vahid olmaqla xətti – seqment vahiddən ayrı, müstəqil şəkildə mövcud ola bilmir, nitqdə onlara qoşularaq, başqa sözlə, əlavə olunaraq reallaşır. Söz vurğusunun fonetik təbiətinin təhlili göstərir ki, o müxtəlif prosodik vasitələrlə və ya onların kompleks şəkildə iştirakı ilə formalaşır. Prosodiya elementləri nitq axınında nitq seqmentinin heca, söz, sintaqm, fraza kimi bütün səviyyələrində reallaşaraq mənaferqləndirici funksiya daşıyır. Prosodiyanın elementi kimisuperseqment vahidlərin subyektiv səviyyədə dərk olunması ilə bağlı tonun yüksəkliyi və uzunluq kimi xüsusiyyətlərlə yanaşı, səsə əsas artikulyasiyasına əlavə kimi çıxış edən palatallaşma, qlotallaşma, nəfəslilik kimi əlamətlər, eləcə də səsə fiziki aspektləri – tezlik, intensivlik, zaman göstəriciləri tədqiq olunur.

İstifadə olunan prosodik dil vasitələrinin səciyyəsi, eləcə də funksiya baxımından müxtəlif olması ilə diqqəti cəlb edən hecadaxili (seqment) və xarici (superseqment) prosodiya müasir dilçilikdə fərqli istiqamətlər kimi təqdim olunur. Hecanın daxili xüsusiyyətlərini, onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı münasibətini öyrənən hecadaxili prosodiyadan fərqli olaraq, hecaxarici prosodiya, söz və fraza kimi mürəkkəb dil vahidlərinin yaratdığı heca tonu, söz vurğusu və intonasiyanın diferensial əlamətlərini öyrənir və uyğun olaraq tonologiya, aksentologiya və intonologiyada tədqiq olunur. Deməli, prosodiya elementləri xüsusi tədqiqat sahəsi olan müstəqil sahələrin formalaşmasını ləbüd edir. Əsas vahidləri baxımdan fərqlənən bu sistemlər vasitə və funksiyasına görə də müxtəlifdir. Lakin uzun müddət fonetika sahəsindəki tədqiqatlarda “prosodiya” termini “intonasiya” termininin qarşılığı kimi işlənmiş, hər iki termin dilin superseqment vahidlərinin funksional sistemini ifadə etməyə xidmət etmişdir. Müasir tədqiqatlarda prosodiyadan bəhs olunduqda isə bütün dil vahidləri səviyyəsində istifadə olunan superseqment vahidlər, intonasiya ilə bağlı tədqiqat sahəsi kimi isə yalnız fraza səviyyəsində reallaşan vahidlər nəzərdə tutulur.

Prosodik vasitələr müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin birləşərək mürəkkəb dil vahidinə çevrilməsi və ya digər vahidlərin fonunda fərqlənməsinə xidmət edir. Prosodik dil hadisələri ilk növbədə superseqment səviyyədə reallaşdığından dilin prosodik səciyyəsi birbaşa onun superseqment vahidlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq formalaşır. Bəzi fonem əvəzlənmələri, ton sistemi, intonasiya və vurğu superseqment səviyyənin vahidlərini təşkil edir - dolayısı ilə, bu vahidlər prosodik sistemin elementləri kimi tədqiq oluna bilər. Bundan əlavə, qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan bu vahidlər ümumi prosodiya sisteminin formalaşmasında iştirak edir. Söz vurğusunun akustik baxımdan fiziki göstəricisi kimi çıxış edən heca (və ya mora) güc/intensivlik, uzunluq və ya səs tonunun yüksəkliyi kimi prosodik komponentlərin güclənməsi ilə fərqləndirilir. Adətən, vurğulu hecanın fərqləndirilməsində bir yox, bir neçə komponent eyni zamanda iştirak edir. Lakin bu komponentlərdən birinin hər hansı dildə aparıcı olması söz vurğusunun tipini müəyyənləşdirir. Belə ki, intensivliyin üstünlüyü ilə formalaşan vurğu dinamik (və ya ekspirator), tonun yüksəkliyi əsasında formalaşan musiqili, və ya tonik, uzunluğun dəyişməsi ilə meydana çıxan vurğu isə kəmiyyət vurğusu (və ya kvantitativ) adlanır.

Söz prosodiyası sözün tərkibindəki hecaların vahid strukturda birləşməsinə xidmət edir. Bu halda sözlər aydın ritmik quruluşa malik olması ilə diqqəti cəlb edir: vurğulu heca fərqli tələffüz olunur, digərləri güc baxımından ondan zəif olur. Beləliklə, nitqdə səs axını vurğulu heca ətrafında birləşən bir neçə ritmik hissəyə bölünür.

Dilin prosodik sisteminin ayrılıqda, müstəqil struktur kimi tədqiqi dilə semiotik sistem kimi yanaşma, eləcə də dil səviyyələrinin müstəqil şəkildə təhlili ideyasına (1, s.18) əsaslanır. Lakin nitqin prosodik elementlərinin kompleks, sistemli şəkildə yanaşmaqla təhlili daha obyektiv nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Sistemli yanaşma bir çox məsələlərin, xüsusilə sistem daxilində hər bir prosodik elementin yerindən, funksiyasından asılı olaraq meydana çıxan fərqli məqamların, prosodik sistem əsasında bütövlükdə dil strukturu və burdakı daxili proseslər haqqında təsəvvürün əldə olunması üçün də məqsədəuyğundur.

Müasir dilçilikdə aktual problemlərdən biri kimi diqqəti cəlb edən canlı nitqin təhlili məsələləri bir çox sahələrin, eləcə də prosodiya sisteminin fərqli prizmadan araşdırılmasına şərait yaradır. Prosodiyatermini altında bütün nitq səviyyələrindəki seqmentlərdə reallaşan fonetik vasitələr sistemindən başlayaraq nitqin qurulmasında iştirak edən superseqment vasitələrə qədər (2, s.401-402) anlayışlar sistemi nəzərdə tutulur. Əsas tonun tezliyi, intensivlik, uzunluq kimi göstəriciləri əhatə edərək nitq signalının reallaşmasında iştirak edən material vasitə kimi qəbul olunan prosodiyaa anlayışı “prosodika”, “prosodemika” terminləri ilə də ifadə olunur (3, s.29-32.). Bəzi mütəxəssislər bu terminlərin fərqli mənə çaları ifadə etdiyini qeyd edirlər. “Prosodika nitq axınında hecanın realizasiya xüsusiyyətləri ilə, heca ardıcılığının müəyyən ritmik-melodik vahid kimi qurulması ilə səciyyəlidir.

¹⁰⁵ *Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt ş., Azərbaycan. e-poçt: gunel.velizade@yahoo.com*

Prosodika terminində danışanın individual xüsusiyyətləri və ümumilikdə dil prosodiyası ... nəzərdə tutulur. Posodemika termini nitqin semiolojirelevant xüsusiyyətlərinin (tonal dillərdə ton, əsas vurğulu hecanın reallaşması və s.) təsvirini nəzərdə tutur” (4, s. 21). Müəllif fikrini obrazlı şəkildə belə ifadə edir: “Prosodiya – tikinti materialıdır, prosodika – düşünülənin tikilmə üsuludur, prosodemika isə tikintinin sosial baxımdan təyinatı və hər hansı əlamətə görə digər tikintilərdən fərqi” (4, s.21). Bəzən prosodiya daha sadə şəkildə təqdim olunur: “nitqin ton yüksəkliyi, uzunluq kimi ritm-intonasiya tərəflərinin ümumi adı” (5, s. 344).

Prosodiya və intonasiya terminlərinin fərqli məzmunundan bəhs edən N.Svetozarovaprosodik sistemin hecadan başlayaraq səslərin ardıcılığının qurulması üsulu olduğunu, intonasiya dedikdə isə sintaqm və söyləmlərinprosodik baxımdan qurulması üsulunun nəzərdə tutulduğunu qeyd edir (6, s. 6-7).

Mürəkkəb superseqmenthadisə olan söz vurğusu dilin bütün strukturu ilə bağlı olmaqla fərqli keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Bu baxımdan tələffüz zamanı sözdə digər hecaların fonunda fərqlənən vurğulu heca akustik baxımdan müxtəlif fonetik əlamətlərlə təzahür edə və ifadə oluna bilər. Adətən belə ifadə vasitəsi kimi intensivlik, uzunluq (davamlılıq), əsas tonun tezliyi kimi prosodik əlamətlərdən biri çıxış edir. Nitqin prosodikəlamətlərindən səsin davamlılığı, intensivlik, əsas tonun tezliyi kimi göstəricilər universal səciyyə daşımaqla ümumilikdə insan nitqi üçün səciyyəvi olması ilə, eləcə də prosodiya səviyyəsində elementlərin reallaşma əlaməti kimi diqqəti cəlb edir. Bu əlamətlər nitqin məna və intonasiya baxımından üzvlənməsi, söyləmin kommunikativ tipinin çatdırılması, müxtəlif emosional mənalara ifadəsi üçün istifadə olunur. Bu tipli prosodik göstəricilər bir sıra sistem səciyyəli dil hadisələrinin əlaməti kimi çıxış edir. Məhz bu hadisələrdən bəhs edən N.Svetozarova vurğu və intonasiyadan “avtonom” sistem kimi danışır. Daxili qanunauyğunluqları və xüsusi daxili əlaqələr sistemi olan bu “sistem”lərin eyni prosodik vasitələrlə ifadə olunması, bəzən prosodik vasitə ilə ifadə olunan məlumatın ekstralinqvistik səciyyə daşması tədqiqatçının verilən məlumatda seqment və superseqment, universal və xüsusi hadisələri, eləcə də vurğu və ya intonasiya ilə bağlı olması ilə dəqiqləşdirmə aparmaq məcburiyyətində qalmasını şərtləndirir. Prosodiyanın “hecadan başlayaraq səslərin ardıcılığının qurulma üsullarını”, intonasiyanın isə “söyləm və sintaqmınprosodik baxımdan qurulması”nı əhatə etdiyini yazan N.Svetozarovaya görə, prosodiya termini intonasiya terminindən daha geniş anlayışı ifadə edir və rus dilində olduğu kimi vurğunun xüsusi çəkisi olan dillərdə bu anlayışlar arasındakı sərhədin dəqiq şəkildə müəyyən olunması xüsusilə vacibdir (7). Rus dili materialları əsasında təbii və sintez olunmuş nitq üzərində aparılmış eksperimentlərin nəticəsinə görə, söz vurğusu və fraza prosodiyası arasında sıx qarşılıqlı əlaqə aşkar olunmuşdur – eksperimentin nəticəsi frazada söz vurğusunun qavranılmasında melodik konturun rolu ilə bağlı fərziyyələri təsdiqləmişdir (7). Deməli, ümumi intonasiyanın formalaşmasında söz vurğusunun xüsusi çəkisi və özünəməxsus rolu vardır - bu isə hər bir dil üçün universal əlamətlərlə yanaşı, onun tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq spesifik çalarların əlavə olunması şəklində özünü büruzə verir.

Prosodiya anlayışı geniş marağa səbəb olduğu qədər də fərqli şərh və yanaşmaların meydana çıxması ilə diqqəti cəlb edir. Təzadlı fikirlərə görə, bəzən prosodiya və intonasiya sərhədləri müəyyən olan tam fərqli anlayışlar kimi təqdim olunur, digər tərəfdən, prosodiya çoxkomponentli intonasiya ilə bir çox məqamlarda kəşisir, intonasiyanın komponentləri “prosodik elementlərin mürəkkəb kompleksi” (8, s.180–181, 367) kimi təqdim olunur. Bu məqamda intonasiya və prosodiya nitqdə vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların tələffüz sistemi kimi dəyərləndirilərəkeyniləşdirilir (8, s.180–181, 367). İntonasiyanı prosodik elementlərin mürəkkəb kompleksi kimi təqdim edən müəllif melodika, ritm, intensivlik, temp, tembr kimi göstəriciləri sadalamaqla anlayışlar arasındakı sərhədi götürür. A.Reformatski mürəkkəb hadisə kimi təqdim etdiyi intonasiyanın dilin prosodik elementlərinin tərkib hissəsi olduğunu yazır (9, s.191). Eyni fikrə V.Solnsevin şərhində də təsadüf olunur – müəllif intonasiyanı dil vasitələrindən biri kimi təqdim etməklə onun adətən prosodik vasitə kimi müəyyən olduğunu qeyd edir (10, s.152.). İntonasiyanı prosodiyanın bir hissəsi hesab edən L.Girinskayanın fikrincə, dil vahidlərinin prosodik baxımdan təhlili zamanı intonasiyanın əlamətlərinin aşkarlanması bu fikri təsdiqləyir (11, s.279.). Prosodiyanın dil mexanizmi və strukturunun mərkəzində yerləşdiyini qeyd edən müəllif prosodik təhlil zamanı qarşılaşdırılan elementlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən olunma imkanlarını bununla izah edir (11, s. 279). Beləliklə, ümumi şəkildə yanaşsaq, əsasən, intonasiyanın prosodiya sisteminin tərkib hissəsi olması fikrinin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bəzi tədqiqatlarda intonasiyanın prosodik komponentlərinin sadalanmasının şahidi oluruq. Tonun yüksəkliyi, temp kimi komponentlərdən bəhs edən M.Sokolovaprosodiyanın bu komponentləri ehtiva etdiyini və beləliklə, “intonasiya” terminini əvəz edə biləcəyini yazır (12, s.136, 192). İntonasiyanın prosodiyanın bir hissəsi olması fikri ilə yanaşı, bəzi tədqiqatlarda prosodiyanın intonasiyanın reallaşması üçün köməkçi vasitə kimi təqdim olunduğunun da şahidi oluruq. T.Nikolayevanın fikrincə, “intonasiya linqvistik funksiyalara malik (üzvlənmə, əlaqə və məzmun münasibətlərinin çatdırılması) müstəqil dil hadisəsidir. Bu funksiyaların həyata keçirilmə vasitəsi olaraq melodika, aksent və zaman göstəriciləri kimi əsas prosodik vasitələr çıxış edir” (13, s.c. 9). İntonemadan daha geniş anlayışı ifadə edən prosodema həm intonasiya, həm də aksentuasiya ilə bağlı vasitələri ehtiva edir. Prosodemani fonemdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri isə onun “bir neçə fonem ardıcılığının üzərinə əlavə olunduğundan” (14, s. 64, 71) təcrid olunaraq ifadə oluna bilməməsidir.

Bu iki sistem arasında ümumi xüsusiyyətlərin mövcudluğu, dialektik qarşılıqlı əlaqə onların fərqli şəkildə olsa da, eyni elementlərdən bəhrələnməsində də özünü göstərir. Nitq intonasiyası ümumi şəkildə “əsas tonun tezliyi, intensivlik və davamlılıq kimi prosodik əlamətlərlə səciyyələnir – bunlar isə qavrama zamanı melodik, güc (yüksəklik) və temporal komponentlərə uyğun gəlir (1, s.17).

Bəzi tədqiqatlarda “prosodiya” termininin bütövlükdə nitqin tonun yüksəkliyi, davamlılıq və səsin yüksəkliyi kimi superseqment xüsusiyyətlərini adlandırmaq məqsədilə işlədildiyi qeyd olunur (15, s.6).

Prosodik əlamətlərdən bəhs edərkən ton, güc və kəmiyyətdən bəhs edən R.Yakobson bu göstəricilərin səsin üç başlıca xüsusiyyətinə - yüksəklik, güc və davamlılığa uyğun olduğunu, onların ən yaxın korrelyatlarının isə tezlik, intensivlik və zaman olduğunu qeyd edir (16, s.248).

Supersegment vahidlərdən bəhs edərkən tonun yüksəkliyi, vurğu, nazalizasiya kimi parametrlərin də qeyd olunduğu “Webster” lüğətində “başqa sözlə prosodema adlanan bu suprasegment vahidlərin” segment fonem ardıcılığı ilə müşayiət olunduğu, bu sait və samitlərin isə müəyyən konstruksiyada toplaşaraq nitq ünsiyyətini təmin etdiyi göstərilir (17, s. 2299).

“Prosodika” və “prosodiya” terminlərinin dilçilikdə birmənalı məzmun daşmadığını yazan L.Zinder (18, s.257) bu başlıq altında heca prosodiyası, söz vurğusu və intonasiyadan bəhs edir. Söz vurğusunun fonetik səciyyəsinin tədqiqi zamanı böyük çətinliklərin meydana çıxdığını yazan müəllif bunun səbəbini söz vurğusu və intonasiyanın eyni - ortaq komponentlərə malik olması ilə izah edir: “... vurğunun komponentləri – intensivlik, tonun yüksəkliyi və davamlılıq söz vurğusu və cümlə prosodikası – sintaktik vahidlərin intonasiyası ilə ortaqdır. Nitqdə təcrid olunmuş şəkildə tələffüz olunmuş ayrıca söz eyni zamanda cümlə və ya sintaqmdır, deməli, uyğun intonasiyaya malikdir; əgər bu söz daha böyük həcmli sintaktik vahidə daxildirsə, özündə bu intonasiyanın bir hissəsini daşıyır. Məsələ əlamətlərin bu ümumi mənzərəsindən məhz söz vurğusuna aid olanları müəyyən etməkdir” (18, s.267). İntonasiyanın bir neçə komponentdən (səsin əsas tonunun tezliyi, intensivlik, uzunluq və ya temp, pauza, tembr) əmələ gəldiyini yazan L.Zinder ilk üç komponentin söz vurğusunun komponentləri ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd edir (18, s.273).

Prosodik əlamətlərdən bəhs edərkən N.Trubeskoy prosodik əlamətlərin kəmiyyət baxımından təhlili zamanı minimal prosodik vahidin bəzi dillərdə heca, digərlərində mora olduğu nəticəsinə gəldiyini yazır (19, s.211). “Prosodemlərin fərqləndirilməsinə hecalı dillərdə intensivlik, morali dillərdə tonun yüksəkliyi şərait yaradır (19, s.211). Müəllif prosodik göstərici kimi tonun variasiyaları və vurğudan bəhs edir (19, s.228). Aydın məsələdir ki, ton dəyişiklikləri – qalxan və enən ton intonasiyanın mühüm əlamətlərindəndir. Prosodiya və intonasiyanın supersegment səviyyəyə aid olması onları yaxınlaşdıraraq fonem və onun diferensial əlamətlərindən uzaqlaşdırırsa da, bəzi məqamlar bu anlayışların fərqləndirilməsini labüd edir. Belə ki, intonasiya “bütövlükdə söyləmin (istər cümlə, istərsə də onun hər hansı hissəsi olsun) üzərinə yerləşir” (20, s.180). Bu baxımdan da söz vurğusu və intonasiyanın spesifik fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxmış olur.

Bu məsələ ilə bağlı A. Martinenin münasibəti xüsusi maraq doğurur. Fonologiyayı fonematika və prosodiya olmaqla iki hissəyə ayıran A. Martinenin fikrincə, fonematika “fonemlərin, onların variantının və onları təşkil edən elementlərin öyrənilməsini” ehtiva edir. Prosodiyadan bəhs edən müəllif “fonemin əhatə dairəsinə daxil olmayan bütün digər səs hadisələri – vurğu, ton, intonasiya, eləcə də müəyyən dərəcədə kəmiyyətlə bağlı amillər” i prosodiyaya aid edir (21, s.199).

Bir sıra nəzəri və metodoloji problemlərin həlli baxımından “prosodiya” və “intonasiya” anlayışlarının sərhədinin müəyyən olunması mühüm məsələlərdəndir. Diqqətəlayiq faktlardan biri ondan ibarətdir ki, prosodiya “nitq segmentlərinin bütün səviyyələrində reallaşan və mənəfərqləndirici rol oynayan fonetik vasitələr (yüksəklik, güc, zaman) sistemidir” (22, s. 401). İntonasiya isə “melodika, intensivlik, davamlılıq, nitq tempi və tələffüz tembrini kimi komponentlərin qarşılıqlı əlaqədə olan vəhdətidir” (23, s.197). Uyğun xüsusiyyətlər bu anlayışların eyni struktura daxil olması və bu dil səviyyəsində eyni vasitələrdən istifadə olunması ilə bağlıdır. Anlayışların müəyyənlənməsi və terminlərin dəqiqləşməsi isə bu sahədə daha dərin tədqiqat işlərinin aparılmasını tələb edir.

Dilin prosodiya sistemi xüsusi strukturun tərkib hissəsi olaraq tipoloji quruluş, tarixi inkişaf və hətta ekstralinqvistik amillərin – dil daşıyıcılarının milli təfəkkürü, koqnitiv imkanları, psixoloji və mədəni dəyərləri də daxil olmaqla təfəkkür imkanlarını da özündə əks etdirən mürəkkəb quruluşdur. Universal və spesifik xüsusiyyətlərə malik bu struktur supersegment vahidlər sistemi olaraq həm ayrılıqda hər bir dil üçün, həm də fərqli dillərin müqayisə olunması şəklində araşdırılacağı halda dil hadisəsi olaraq tam şəkildə öyrənilə bilər. Onun elementləri kimi söz vurğusu və intonasiyanın eyni akustik parametrlərin köməyi ilə ifadə olunması bir çox hallarda terminlərin işlənməsi baxımından anlaşılmaqlıq gətirib çıxarır. Lakin əsas problem nitq axınında cümlə daxilindəki söz və sintaqm və cümlə çərçivəsində prosodiyanın müəyyən olunması ilə bağlı qarşıya çıxan çətinlik və qeyri-dəqiqlikdir. Nitqin bütün səviyyələrində reallaşan fonetik vasitələrin vəhdəti olmaqla, mənəfərqləndirici rola malik, eləcə də nitq segmentlərinin üzvlənməsinə və birləşməsinə xidmət edən vasitələrin toplusunu ehtiva edən prosodiyanın tədqiqi, onun elementləri arasında münasibətin düzgün müəyyən olunması, parametrlərdən hansının söz vurğusunun formalaşmasında aparıcı rola malik olması kimi məsələlər eksperimental tədqiqat əsasında dəqiqləşdirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Webster's Third New International Dictionary of the English Language. Una bridged. Cologne : Könenmann, 1993.
2. Антипова А.М. Просодия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998
3. Антипова, А. М. Система английской речевой интонации. М. : Высш. шк., 1979.
4. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. М. : Совет. энцикл., 1966
5. Гиринская, Л. В. Фразовая просодия в аспекте структурной организации речевого сегмента // Slavica Tergestina 9 Studiaslavica II Edited by Margherita De Michel, Patrizia Deotto, Mila Nortman, Ivan Verč. Trieste : Università degli Studi di Trieste, 2001
6. Дубовский Ю.А. Просодические контрасты в языке. — Симферополь: СГУ, 1983.
7. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. - Учеб. пособие.— 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. школа, 1979
8. Кантер Л.А. Системный анализ речевой интонации. М.: «Высшая школа», 1988
9. Лингвистический энциклопедический словарь. — М. : «Советская энциклопедия», 1990.
10. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960
11. Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков. М.: Изд-во Наука, 1977
12. Потапова Р.К. Просодия, просодика, просодемика. // Просодия текста: Тез. докл. метод. конференции. — М., 1982.
13. Реформатский, А. А. Введение в языковедение. М. : Аспект Пресс, 2003

14. Реформатский, А. А. Прологомены к изучению интонации // Березин, Ф. М. История советского языкознания : некоторые аспекты общей теории языка. М. : Высш. шк., 1981
15. Реформатский, А.А. Фонологические этюды : сборник / А.А. Реформатский. – Москва : Наука, 1975.
16. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь лингвистических терминов. — М.: «Просвещение», 1976
17. Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1982.
18. Светозарова, Н. Просодическая организация высказывания и интонационная система языка. 1983// <https://www.dissercat.com/content/prosodicheskaya-organizatsiya-vyskazyvaniya-i-intonatsionnaya-sistema-yazyka>
19. Соколова, М. А. Теоретическая фонетика английского языка. М. : ВЛАДОС, 2006
20. Солнцев, В. М. Язык как системно-структурное образование. М. : Наука, 1977
21. Торсуева И.Г. Интонация // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
22. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Пер. с нем. А. А. Холодовича; Подред. ... Л. А. Касаткина. — 2-е изд. — М. : Аспект-Пресс, 2000
23. Якобсон, Р. Фонология и её отношение к фонетике // Новое в лингвистике. М. : Прогресс, 1962. Вып.2.

Ключевые слова: словесное ударение, суперсегментная единица, просодия, интонация, интенсивность, тон, фонетика

Key words: word stress, supersegment unit, prosody, intonation, intensity, tone, phonetics

WORD STRESS AS AN ELEMENT OF THE PROSODIC SYSTEM SUMMARY

Nowadays, along with the segmental elements of speech, the study of suprasegmental means is especially important. Although the emphasis on words as an element of prosody is studied on the material of different languages, both in general linguistics and in Turkic studies, there are still theoretical and methodological problems and disputes in this regard. The article analyzes scientific views on the place and position of verbal stress, which is one of the important elements in the prosody system of language, the similarities and differences with the intonation system formed using the same parameters, clarifies the understanding of these terms.

УДАРЕНИЕ СЛОВ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРОСОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕЗЮМЕ

В наше время наряду с сегментарными элементами речи особенно актуально изучение суперсегментарных средств. Хотя акцент на словах как элементе просодии изучается на материале разных языков, как в общей лингвистике, так и в тюркологии, в этом отношении все еще существуют теоретические и методологические проблемы и споры. В статье анализируются научные взгляды на место и положение словесного ударения, являющегося одним из важных элементов в системе просодии языка, сходства и различия с интонационной системой, сформированной с использованием тех же параметров, уточняется понимание этих терминов.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Fidan İlqar qızı Həsənova¹⁰⁶
ANADİLLİ POEMALARDA AŞİQ-QADIN OBRAZLARI
(Füzulinin Leyli və Məsihinin Gülşə obrazları əsasında)

Ədəbiyyat tariximiz əsas qəhrəmanı insan olan bütün vasitələrlə həyatı dərk etməyə, öyrənməyə çalışır. Bununla da, ədəbiyyat öz obrazlar sistemi, süjeti, ideyası ilə birgə cəmiyyətin güzgüsü hesab olunur. Yazıçı və şairlərin mənsub olduqları milliyət, cəmiyyət onların yaradıcılıqlarına güclü təsir etmişdir. Bu təsirin nəticəsini obraz və onu xarakter seçimində görmək olar. Xüsusilə də, ədəbiyyatda qadının rolu və yeri hər bir xalqın, cəmiyyətin daxilində gedən proseslərlə bağlı müxtəlif cür dəyişikliyə uğrayır. Beləliklə də, daxilən və zahirən gözəl olan ənənəvi qadın obrazlarını dərin xarakterə çevirirdilər. Deməli, qadının cəmiyyətdə olduğu kimi ədəbiyyatda da arxa planda qalmasının səbəbi, Otto Veyningerin qeyd etdiyi kimi, zəka geriliyi yox, cəmiyyətdəki mental bərabərsizlik və savadsızlıqdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında da qadın obrazlarına münasibət daha çox cəmiyyətin qadına münasibəti fonunda verilmişdir. Orta əsrlər ədəbiyyatına nəzər salsaq, bu məsələnin daha qabarıq təcəssümünü qeyd etmək olar. Bu dövrün əsərlərində qadın taleyi sənətkarların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki yazılan əsərlərdə qadınların rolu cəmiyyətdən asılı idi. Onun qayda-qanunları sanki ancaq qadınlara aid olmalıdır. Xüsusilə də, qadınların açaldılması, onların kölə kimi alınıb satıldığı bir dövrdə qadın surətinə münasibət bildiren sənətkarlar sırasında dahi Məhəmməd Füzuli və Məsihi var idi. Füzulinin qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” və elə Füzulinin təsiri ilə Məsihinin yazdığı “Vərqa və Gülşə” poemaları anadilli ədəbiyyatımızda qadınların taleyini nümayiş etdirən güclü əsərlərdən hesab olunur. Hər iki əsərin qadın obrazları baş qəhrəmandır. Leyli və Gülşə obrazları xarakter baxımından bir-birinə çox bənzəyir. Füzulinin Leylisi ilk növbədə, ümumbəşəri dəyərlər baxımından cəmiyyətdə namus pərdəsi altında hüquqsuzluğa məruz qalan orta dövr qadının ən bariz nümunəsi, ən zavallı simasıdır. Leyli varlı qəbilə başçısının yeganə qızıdır. Gözəlliyi ilə dillərə dastan olan Leyli məktəbdə gördüyü Qeysi sevdini xəbər tutan ata-anasına görə məktəbdən saxlanılır. Məsihinin qadın qəhrəmanı Gülşə də demək olar ki, eyni aqibəti yaşayır. Son dərəcədə gözəl olmasına, Vərqanı nəcib duyğularla sevməsinə baxmayaraq anası tərəfindən bir sıra məhdudiyətlərlə məruz qalır. Çünki zamanın tələbinə görə valideynlərin sözündən çıxmaq, onlara qarşı gəlmək olmazdı və bu, əxlaq normalarına zidd idi. Atasının göstərişi ilə məktəbdən çıxarılan Leyli isə qısa müddət də olsa, burada çox xoş və şad günlər keçirirdi. Lakin onun bu xoş günləri uzun çəkmir. Leyliyə bu eşq yolunda bir növ maneə törədən anası idi. O xəbər tutan kimi qızını bu yoldan dönməyə, susmağa çağırırdı. Onun öyüdnəsihətindən də aydın olur ki, yenə ana cəmiyyət qaydalarına əsasən qızının abır, həyasını qorumağa çalışır. Həddi-bülüğa çatan Leyliyə aşıqlıqın qıza layiq olmadığını deyir:

Oğlan əcəb olmaz olsa aşıq,

Aşıqlıq işi qıza nəlayiq? (5, s. 56)

Anası sevməyin nəticələrini qızına qəbul etdirdiyi kimi Leyli də bu çirkin əxlaq damğasının onun üzərinə vurulacağını anladığı üçün saf məhəbbətini inkar edirdi.

Eynilə Gülşanın da Leyli kimi şad, fərəhli günlərini pərişan anlar əvəz edir. Gülşə Vərqa ilə bir böyümüş, bir məktəbə getmişlər. Uzun illər bir yerdə bir-birinə bağlı olan iki gənc saf məhəbbətlə sevmişlər. Elə bu günlərində o, şən, qayğısız xoşbəxt idi. Gülşə Leylidən fərqli olaraq hökmdar qızı idi və öz arzusu ilə sevmişdir. Zəmanəsinin tələblərinə qurban gedən bu qadın qəhrəman da Leyli kimi öz sevgisini insanlardan gizli saxlayır. Onun da anası bu məsələdən xəbər tutduqda qorxuya düşür. Xalq arasında rüsvay olacaqlarına düşünən Banuqəmər qızına nəsihət verərək onu əzablara düçar edir. Gülşanın faciəli günləri də elə buradan başlayır. Lakin bu deyilənlərə baxmayaraq Gülşə sevirdi və məhəbbətindən geri dönməyi ağılından belə keçirmirdi. Leylidən fərqli olaraq Gülşə daha cəsarətli idi. Füzuli Leylini daha aciz, köməksiz təsvir etdiyi halda, Məsihinin Gülşası daha aktiv idi. Əgər Leyli özünü hamıya çökmüş, bitkin göstərirdisə, Gülşə daxilən qan ağlasa da, zahirən mərd, heç bir dərdi yoxmuş kimi gülürüz, şux idi. O, səadətinə qarşılıqlı sevgidə görünən nadir qızlardan idi. Leylidən fərqli olaraq öz taleyi ilə də barışmağı düşünmürdü. Onun xarakterindəki bu cəhət də diqqətdən yayınmırdı; Gülşə də Nizaminin və Füzulinin Leylisi kimi qapalı idi və öz sevgisini heç kimə demir, tənhalığa meyl edirdi. Bir növ bununla zəmanəsinə, çirkin əxlaq normalarına etiraz edirdi. Leyli isə heç bir etiraz bildirməyə macal tapmayaraq susdurulur və öz dərđini şama, pərvanəyə, aya, buluda deyir. Özünü pərvanə ilə müqayisə edərək sadıq aşıq adlandırır, lakin o, pərvanədən daha dərđlidir.

Şamda da qüsur tapır, onu sirrini

agah etməsindən qorxan Leyli Aydan kömək diləmək qərarına gəlir. Ay da onu yarıdan xəbərsiz qoyur. Leyli artıq heç bir dilsiz varlıqdan kömək ala bilməyəcəyini dərk edərək daha da qapanır. Hətta Füzuli əsərin bir parçasında qeyd edirdi ki, Leyli o qədər çarəsiz idi ki, Məcnun sevgilisinin dərđindən səhralara üz tuta bildiyi halda, Leylinin dörd divar arasında ah-nalə etməkdən başqa çarəsi yox idi. Çırağa üz tutmasının da səbəbini bu məsələ ilə bağlayan Füzuli dövrün bu faciəli problemini Leylinin həyatının timsalında verirdi. Leyli kimi Gülşə də şam və pərvanə ilə qarşılaşdırılır. Lakin nəticə eyni olmur. Çünki Gülşə Leyli kimi deyildi, göz yaş axıdıb sirrini hamıdan gizlətməyə çalışmır, tənələrdən çəkinmirdi. Gülşə Füzulinin Leylisindən fərqli olaraq Nizaminin Leylisi kimi mərd, cəsur qadın idi. Məsihi qabarıq şəkildə əsərində bu epizoda az yer versə də, Gülşanın qılınc oynadıb, at çapdığı da diqqətdən yayınmır. Leylidən fərqli olaraq Gülşə artıq öz sevgili yarı ilə qovuşmaq ərəfəsində ikən Əmir adlı quldur tərəfindən qaçırılarkən onun bu şücaətini görmək olar. Vərqa ilə birlikdə 300 düşməni aradan götürən Gülşə bundan sonra da amalına çata bilmir. Vərqanın yoxsullaşmasını əlində bəhanə tutan Gülşanın anası Banuqəmər qızını daha imkanlı şəxsə erə vermək arzusuna düşür. Vərqa Yəmənə başlıq pulu üçün gedəndə Gülşaya üzük verir və o da bu üzüyü sonsuzadək saxlamaqla necə sadəqətli bir məşuqə olduğunu bir daha sübut etmiş olur. Bu üzük həm də aşıqlar arasında yadigarlıq rəmzi kimi

hesab olunur. Məsihi Gülşanı əsərin süjeti açıldıqca daha da kamilləşdirir. Artıq Gülşa Leyli kimi ağlamır, o, sədaqətlə sevdiyinin yolunu gözləyən, hər dərdə dözən güclü qadın obrazına çevrilir. Gülşa Vərqaya qovuşacağı günü səbirsizliklə gözləyirdi, yarımın xəyalını quraraq günlərini keçirirdi. Lakin bu halın eynisini təəssüf ki, Leyli də görmək mümkün deyildi. Leylini dövrün tənəli baxışları artıq yormuşdu. O özünə həyatda yaşamaq üçün bir təsəlli tapa bilmirdi. Daxili təlatümünü bəzəklə örtməyə çalışan Leylini görünlər şad olduğunu bilsin deyər Füzuli özünəməxsus şəkildə təqdim edir. Hər zinətini məqsədli şəkildə seçib dahi Füzuli; gözündən axan qan yaşın seçilməməsi üçün Leyli qırmızı, fəryadını heç kim eşitməsin deyər ayağına xal-xal geyinirdi. Hətta bəzən insanların kədərli mahnılarını eşidib onu sevgilisinin sözləri kimi duyub daha da qəmə, kədərə batırdı. Çünki əsas məsələ sevgi idi və Füzuli Leylinin timsalında eşqi həqiqi amal səviyyəsinə qaldırırdı. Vəfada, sədaqətdə Gülşa da Leylidən geri qalmırdı. O da Yəmənə gedən Vərqasını unuda bilmirdi. Lakin hər iki qadın obrazının qarşısında ana faktoru dururdu. Leylinin anası kiçik bir maneə yaratsa da, yenə də nadanlıqdan, dövrün tələbinə görə zəif düşmüş ana olaraq nəsihətləri ilə bilmədən qızına ziyan edirdi. Onu qınamaq olmazdı, çünki o, ailəsinin rüsvay olmasını istəmirdi. Qızının məhəbbətini ona bir əngəl olduğunu düşünərək özü də bilmədən balasını faciəyə sürükləyirdi. Bunu ana hadisələrin inkişafında anlayır. Lakin hər şey üçün çox gec idi. Ancaq Gülşanın qarşısındakı ana obrazı isə maneə yaratmaqla nəinki öz qızını, hətta bütün ailəsini pis vəziyyətə salır. Əvvəlcə Vərqanın yoxsullaşmasını səbəb olan ana, sonra onu Yəmənə göndərərək qızına başlıq pulunu daha çox verən Möhsün şaha ərə verməyə qərarlaşır. Pula olan düşkünlüyünə görə Gülşa anasını qarğır:

Mal oldu sənün bu gün vəbalın,
Beytülmal qala bu malın!
Oldun mənü yar səddi-rahi,
Dutsun səni bu ikinin ahi! (6, s. 216)

- deyərək anasını olanların hamısında günahkar bilir, onu ittiham edir. Övladına qazanc mənbəyi kimi baxan Banuqəmərə qarşı olan bu sərt qiyam Gülşanın yaşadığı dövr üçün yeni bir leytmotiv idi. Məsihiyə qədər Azərbaycan anadilli ədəbiyyatında hələ Gülşa qədər cəsarətli qadın obrazına çox az təsadüf olunur. Lakin bu mübarizə nəzərə alınmırdı. Çünki mənəvi azadlıq, həyat, səadət haqqında işıqlı arzuların sahibi olan yeniliyin səsi hələlik zəif idi (3, s. 575).

Olanlara nəzər saldıqda hər iki qadın obrazının həyatında digər bir aşiq faktoru olduğunu görmək olar. İlk növbədə Leyli obrazının ərə verilməsindən danışdıqsa, buradakı aşiq İbn Səlam adlı ərəbdir. İbn Səlam Leylini görüb vurulur və ailəsi onları evləndirir. Məcnuna aşiq Leyli üçün bu artıq faciə idi. Tanımadığı, sevmədiyi İbn Səlamla evlənmək Leyliyə ağır gəlirdi. Füzuli Leyli “gül istər ikən xarə” yar olduğunu deyir. Əsərdə hadisələr inkişaf etdikcə Leylinin İbn Səlama olan münasibəti daha da açılır. İlk növbədə Leyli Məcnun ilə İbn Səlamı müqayisə edir. İbn Səlam Leylinin zahirən sevirdi. Lakin Leyli üçün əsas məsələ tamam ayırıdır: onlar bir-birinə ruhən, mənən bağlı idilər. Məhz buna görə də Leyli elə Məcnununu, sevgili məhbubunu seçir. İbn Səlama münasibəti onu uzaqlaşdırmasından daha aydın görünür. Leyli bir pərinin ona aşiq olduğunu İbn Səlam kimi orta əsrlər feodalına inandırır və qorxaq İbn Səlam Leyliyə yaxın getmir. Leyli də, Gülşa da mənəvi və fiziki təmizliyini qorumaq üçün heç kimi yanlarına buraxmırlar. Əslində məcazi eşq əhli olan İbn Səlamla ilahi məşuq xislətinə malik, həqiqi eşqin daşıyıcısı, ehtiva edicisi olan Leylinin vüsali mümkün də deyil. Bu ilahi eşqin fəzilət və fəlsəfəsindən kənar bir məsələdir (4, s. 495). Hadisələr əsərin sonuna doğru inkişaf etdikcə artıq Leylinin də fələyə üz tutduğunu görmək olar. “Ey fələk, mənim muradım bu deyil, sən yanırsan” deyirdi. Leyli hətta Məcnun ilə eyni əqidəyə sahib olduğuna görə də fəxr edir. Sonda Leyli ölsə də, öz sevgili məhbubuna qovuşmasa da, o, eşqi daddığına görə çox şadır. Allaha dua edir və duası qəbul olur, çünki o pak idi. Füzuli məhz Leyli obrazını belə yaratmışdı. Onun Leylisi İbn Səlamı deyil, Məcnunun saf məhəbbətini üstün tuturdu.

Məsihinin əsərində isə vəziyyət tamam başqa idi. Leylini İbn Səlam zahirən də olsa, görüb sevmişdi və o, qorxaq kimi Leyliyə də inanmışdır. Gülşa isə anasının acgözlüyünün bir növ toruna düşmüşdü. İbn Səlam zorla Leylini almışdısa, Gülşanın anası Banuqəmər sırf Vərqanı müflisləşməsindən istifadə edib qızını Möhsün şaha ərə verir. Möhsün şah təbiətə müsbət obraz hesab olunur. Bu da Gülşaya olan münasibətindən ortaya çıxır. O, Gülşanın məhəbbətindən xəbər tutanda öz hissələrindən əl çəkir. Gülşanı sevsə də, artıq başqa duyğularla yanaşır. Gülşanın ona münasibəti də Leylinin İbn Səlama olan münasibətindən tamam fərqlənir. Hər iki obraz qadın obrazları sevsə də, sonradan olanlara olan münasibət tamamilə fərqli aspektdən nəzərə çarpır. Gülşa ilk gün elə qanuni əri olan Möhsün şahın qarşısına gürz və şeşpərlə çıxır. Elə ilk andaca olan hər şeyi Möhsün şaha danışır. Leylidən fərqli olaraq heç nədən qorxmıyaraq, heç kimdən çəkinmədən ürəyindəkiləri açıb danışır, öz məhəbbətinə sadıq qalacağını, Vərqasını heç vaxt unutmayacağını açıqcasına, qorxmadan bildirir. Möhsün şah əsərin əvvəllərində onların ülvə məhəbbətinə laqeyd qalsa da, sonra bu pak sevginin qarşısında baş əyir, onları qovuşdurmaq üçün əlindən gələni etməyə çalışır. Əvvəl nifrət etdiyi Möhsün şaha artıq Gülşa pərəstiş edir. Onun qəlbini böyüklüyü qarşısında heyran qalır. Möhsün şah vətəninə göndərməyib ona kömək edəcəyini deyəndə isə Möhsün şahı tərək etməyəcəyinə, onun qardaşı kimi həmişə əziz tutacağını özünə söz verir. Lakin bu cəsarəti biz Leylidə görə bilmirik, o qorxur. Füzuli onun timsalında sırf müti ərəb qadınlarının, qızlarının obrazını yaratmışdı. Dilsiz, ağızsız, hüquqsuz qadınlar.. Gülşa isə sevgisini danmır, sonuna qədər arxasında durur:

Ömrüm olalı birinə bəndəm,
Dərdi ilə zarü dilnijəndəm (6, s. 226).

Gülşanın bu hərəkətindən sonra da Möhsün şah Gülşaya artıq bacı kimi baxır və onların qovuşması üçün də səy göstərir. Möhsün şahı İbn Səlamdan fərqləndirən əsas cəhət bu idi. Hər nə qədər əvvəl qarşı çıxsa da, sonradan Gülşanı anlayır və Vərqaya da rəqib gözü ilə baxmır. İbn Səlam isə dövrün müti qayda-qanunlarının Leyliyə aşılırdı. İbn Səlam və Möhsün şahın xarakterlərini elə qadın obrazlarının onlara münasibətindən aydın sezmək olar. Necə ki Möhsün şah əsl sevgini dəyərləndirir, onların qovuşmasına əngəl yaratmır, Gülşaya bacı kimi rəftar edirdisə, Gülşa da onun sarayında nifrət hissi ilə yaşamırdı,

sevgilisinə qovuşmaq üçün Möhsün şahı əngəl kimi görmürdü. Lakin bədbəxt Leyli ilə İbn Səlamın münasibəti belə deyildir. İbn Səlam Leyliyə əşya kimi yanaşırdı. Leylinin göstərmək istədiyi İbn Səlamın bədbəxtliyi burada idi. Zahiri gözəllik, Leyli adı – qadın adı onu aldatmış, Leylini hissələri, duyğuları etibarilə Məcnunun olduğunu anlamamışdır. (9, s.509) Bununla da hər iki qadın obrazlarına “layiq görülən” ər namizədlərinə olan münasibətindən orta ərş qadınının zamanının onlara sunulan qaydalarından əziyyət çəkdiyini görə bilərik. Hər iki qadın qəhrəman eyni dövrün acı taleyini yaşadı. Gülşanı bu vəziyyətə salıb Möhsün şahı sədəqə kimi verən anası idi. Leyli isə birbaşa zamanının qurbanıdır. O, tənha qalmışdı. İlk dəfə Məcnunda özünü bir qadın kimi dərk edən Leyli Məcnunun ümidi ilə yaşayırdı. Lakin səhrada Məcnunun onu tanımaması Leyli üçün faciə idi. Əsərdə qadın obrazları bu dünyada yarılarına qovuşa bilmirlər. Leyli fələkdən ölümünü arzulayır və xəstələnib ölür. Gülşa isə Vərqanın ölümündən sarsılaraq onsuz yaşaya bilməyəcəyini anlayıb özünü öldürür. Leylinin ölüm arzulamağının səbəbi Məcnunun onu rədd etməsi idisə, Gülşa artıq Vərqanın həyatda olmamağından intihar edir. Lakin hər iki sənətkar aşıqlərini fərqli yollarla da olsa, qovuşdurur. Füzuli əsərinin sonunda bir epizodla göstərir ki, Qeysin dostu Zeyd onları cənnətdə qovuşmuş görür. Məsihinin poemasında da bir neçə vaxt sonra hər iki aşıq dirilir, onlara həyat verilir və onlar yenidən şad, xürrəm yaşayırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli, Bakı, 1958
2. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III cild, Bakı: Elm, 2009, 736 s.
4. Babayev Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Dərslük. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2005, 336 s.
6. Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2005, 336 s.
7. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çaşıoğlu, 2018, 348 s.
8. Səfəri Ə. Məsihi, Bakı: Gənclik, 1992
9. Səfəri Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
10. Səfəri Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı: Yazıçı, 1982, 206 s.

Açar sözlər: Füzuli, Məsihi, Leyli, Gülşa, qadın, məşuqə, eşq

Key words: Fuzuli, Mesih, Leyli, Gulsha, woman, mistress, love

Ключевые слова: Фузули, Месихи, Лейли, Гюльша, женщина, госпожа, любовь

Anadilli poemalarda aşıq-qadın obrazları (Füzulinin Leyli və Məsihinin Gülşa obrazları əsasında)

Xülasə

Məqalədə Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin qəhrəmanı Leyli obrazı və onun təsiri ilə Məsihinin qələmə aldığı “Vərqa və Gülşa” poemasının baş qəhrəmanı Gülşa obrazının səviyyəvi xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Dövrün aktual problemlərindən olan qadın hüquqsuzluğu, eşq məsələsi müxtəlif aspektlərdən hər iki qəhrəmanın təmsalında göstərilmişdir. Mental düşüncə, etik məsələlər, hər iki obrazın ailə qurması eyniyyəti əsas yeri tutur. Qadın obrazlarının bu cür fərqli və oxşar keyfiyyətlərinin araşdırılması şairlərin yaradıcılığına nəzər salınmasına geniş imkanlar yaradır.

Characters of women in love in native language poems (based on the characters of Fuzuli's Leyli and Mesih's Gulsha)

Summary

The article highlights the character of Leyli, the protagonist of Mohammad Fuzuli's "Leyli and Majnun", and the level features of the character of Gulsha, the protagonist of the poem "Varga and Gulsha" written by Mesih under his influence. The issue of women's rights and love, which is one of the urgent problems of the time, is shown in the example of both heroes from different aspects. Mental thinking, ethical issues, the identity of both characters of marriage are central. The study of such different and similar qualities of women's characters provides ample opportunities to look at the work of poets.

Образы влюбленных женщин в стихах на родном языке (по образам Лейли Физули и Месихи Гюльши)

Резюме

В статье отмечается образ Лейли, главного героя романа Мохаммада Физули «Лейли и Меджнун», а также уровневые особенности образа Гюльши, главного героя поэмы «Варга и Гюльша», написанной Месихим под его влиянием. Проблема прав женщин и любви, которая является одной из актуальных проблем того времени, показана на примере обоих героев с разных сторон. Ментальное мышление, этические вопросы, идентичность обоих образов брака занимают центральное место. Изучение столь разных и похожих качеств женских образов дает широкие возможности взглянуть на творчество поэтов.

Rəyçi: dos. M.T.Vəliyev

Ülkər Elşad qızı Aslanova¹⁰⁷
N.VƏZİROVUN “MÜSİBƏTİ-FƏXRƏDDİN” ƏSƏRİNDƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARI

¹⁰⁷ BDU-nun magistrantı

Milli teatrın tərəqqisi uğrunda əlli ildən artıq çalışmış, M.F.Axundovun dramaturgiya sahəsində ənənələrini davam etdirərək daha da zənginləşdirmiş, yazdığı dram əsərləri ilə dövrün ictimai məsələlərini işıqlandırmış Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından biridir. Bədii yaradıcılıq aləminə, sənət dünyasına böyük idealarla gəlmiş ədib yaradıcılığa başladığı XIX əsrin 70-ci illərindən bir-birinin ardınca yazdığı dram əsərlərində onu dərinlən düşündürən müşahidə etdiyi həyatı hadisələri seçib yazmaqla köhnə qayda-qanunların əleyhinə çıxmış, yeni ideyaları təbliğ etməklə cəhalət, nadanlıq girdabında yox olan cəmiyyətə tərəqqi yolunu göstərməyə çalışmış, xalqın dərdlərinə çarə axtarıb tapmaq arzusunda olmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirovun tək böyük amalı var idi, o da xalqın maariflənməsi və xoşbəxt şəkildə yaşaması idi. Ona görə də yazdığı dram əsərləri də maarifçi realizmin estetik prinsipləri əsasında yazılmış, əxlaqi-didaktik mövzular qoyulmuşdur. Məhz maarifçilik ideyası ilə zəngin olan belə əsərlərdən biri də “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsidir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yeniliklərdən biri də faciə janrının yaranması və inkişafı idi ki, bunun da başlanğıcı “Müsibəti-Fəxrəddin” əsəri ilə qoyulmuşdur. Bu əsər obrazları ilə, bitkinliyi, çatdırmaq istədiyi ideyası ilə bir çox dram əsərlərindən fərqlənir.

“Müsibəti-Fəxrəddin” Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının ilk mərhələsini təsvir edir. Bu əsərin fabulasını iki mülkədar ailəsi arasında olan qan intiqamı və bu hadisənin ürəkyandıran nəticələri təşkil edir. Faciədə Nəcəf bəy Vəzirovun mənəvi azadlıq və humanizmlə bağlı ideyaları, cəhalətin, elmsizliyin və nadanlıqın ifşasıyla bağlı düşüncələri əksini tapmışdır. Əsərdə qan tökmək və intiqam hissi ilə yanan iki ailənin təmsalında Avropada oxuyub gələn və burada belə insanların əməllərinin qurbanı olan Fəxrəddin kimi maarifçi ziyalıların faciəsi göz önünə qoyulmuşdur. Əsərdə iki ailə Rüstəm bəy və Heydər bəyin ailəsi arasında gedən intiqam verilir. Əsas surətlər isə bir-birinə zidd olan Rüstəm bəyin özü və Fəxrəddindir. Rüstəm bəy köhnə nəslin nümayəndəsi olub, geriliyin və nadanlıqın nəticəsi olan cəmiyyəti, günahsız insanların qətlə yetirilməsinin qəhrəmanlıq sayıldığı bir mühitin yetirməsidir. O, eynən Fəxrəddinin atası Heydər bəyə etdiyi kimi özündən böyük bəy tanımır, bəzilərini sürgünə göndərir, bəzilərini isə öldürtdürür, ailəsini dağıdır. Fəxrəddin bəyin qayıdıb gəlməsi xəbərini eşitdikdə isə onu da öldürərək Heydər bəyin nəslinə son vermək istəyir.

Rüstəm bəylə tamamilə zidd mövqedə duran Fəxrəddin isə yeni nəslin gənc və maarifçi ziyalılarından. O, əsərdə Rüstəm bəy, Cahangir bəy, Vəli, həmçinin öz ailəsindən olan anası Mələk xanımın, Şahmar bəyin düşüncələrini və hərəkatlarını gördüyü zaman düşdüyü bu mühitdə faciə ilə qarşılaşır. Nəcəf bəy Vəzirovun əsərdə tənqid hədəfi kimi götürdüyü bu insanlar qan intiqamına susamış, hüquq və namusun yox olduğu bu aləmdə batmışdılar. “Fəxrəddin onların əksinə olaraq qan davasını aradan qaldırmağa çalışan süllpərvər bir insandır” [2, 523].

Klassik Azərbaycan dramaturgiyasında Hacı Nurudan (“Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil Kimyagər”) İsgəndərə qədər (“Ölülər”) olan böyük dövrün müəyyən mərhələsini təşkil edən bu obrazın ən böyük arzusu xalqın maariflənməsi idi.

Ümumiyyətlə, Fəxrəddin obrazı bütövlükdə götürdükdə Azərbaycan dramaturgiyasının yeni nailiyyəti idi. Azərbaycan gəncləri içərisində oxumuş gənc ziyalılar var idi ki, bu gənclər köhnə həyatın qayda-qanunlarına qarşı olub yeni ideyalarla yaşayıb, yeni həyata can atırdılar, lakin güclü şəkildə mübarizə apara bilmirdilər. 90-cı illərdə isə bu gənc ziyalılar əsrin ilk yarısına nisbətən cəhalətə qarşı inadla və çəkinmədən mübarizə aparırdılar. Sonda bu mübarizə onların faciəsi ilə bitmə də, məhz onların bu mübarizəsi onların qələbəsi sayılırdı. Fəxrəddin də daha əvvəlki maarifçi ziyalı obrazlardan səsinin daha çox çıxması və mübarizəsi ilə fərqlənirdi. Fəxrəddin belə gənclərin ümumiləşdirilmiş obrazı idi. Nəcəf bəy Fəxrəddin obrazını yaratmaqla onun simasında həmin gənclərin həm qüvvətli mübarizəsini, həm də zəif cəhətlərini əks etdirmişdir.

Fəxrəddin maarifçilik fəaliyyətinə məhz köhnə feodal qaydalarının hökm sürdüyü bir zamanda başlayır. Avropada təhsil alıb vətəninə qayıdan maarifpərvər gənc öz azadlıq və yenilik meyillərinə sona qədər sadıqdır. Fəxrəddinin tək bir düşməni vardısı, o da nadanlıq, cəhalət idi: “Dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir; amma vəhşi nadanlıqla cəng etmək mümkün deyil” [8, 137].

Dövrün zamanənin qaranlıq qüvvələri Fəxrəddinin yolunu hər yerdən kəsir, onun maarifçiliklə bağlı ideyalarının həyata keçirilməsinə maneə yaradır. Fəxrəddin “zülmet səltənətində bir işıq şüası” kimi parlayır və sonra da nadan insanların qurbanı olur. Lakin Fəxrəddin bu nadan cəmiyyətlə başa çıxma bilməyəcəyini anlasa da, arzularını həyata keçirmək üçün əməli fəaliyyətə başlayır. O, öz xərci ilə xəstəxana açır və yeni üsulda məktəb tikdirir, daha sonra öz təsərrüfatını daha da genişləndirir, bağ salır, kəndə yeni müəllimlər, həkimlər gətirir və onlar üçün yaxşı şərait yaradır. Yenilik və tərəqqi arzusu onu bir an belə tərk etmir, inamını itirmir.

Fəxrəddin Almaniyada təhsil alıb qayıtdıqdan sonra vətəni ona həbsxana kimi gəlir. Amma Fəxrəddin heç zaman ruhdan düşmür. Gənc maarifçi nəinki ətrafındakı insanları, ailəsini, hətta öz xalqını mədəni xalqlar sırasına daxil etmək istəyir.

“Fəxrəddin xarabəyə bənzəyən Azərbaycan kəndini abadlaşdırmağa, mülkədar təsərrüfatını yeni qaydada qurmağa, kəndi mədəniləşdirməyə, “heyvan” sayılan zəhmətkeş kəndlili insan sifətində görməyə çalışır” [5, 101].

Azərbaycan dramaturgiya tarixində maarifçi ziyalı obrazlar həmişə öz fikirləri ilə seçilir. “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərindəki Hacı Nuru, “Dərviş Məstəli şah” əsərində Şahbaz bəy, “Sərgüzəşti Vəzir xanı Lənkəran” əsərində Teymur ağa, “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” əsərində Əziz bəy, Nərimanovun “Nadanlıq” əsərində Ömər və Məhəmməd ağa, “Şamdan bəy” əsərində Yusif və Niyaz bəy, yaxud Vəzirovun digər obrazları olan İsgəndər bəy, Səliman bəy obrazı Fəxrəddin bəylə eyni amal uğrunda mübarizə aparmış insanlardır. Lakin onların bəzisi çox göz önündə olmamış, arxa planda qalmış, hadisələrin dəyişməsinə təsir göstərməmiş, arzularını həyata reallaşdırma bilməmişlər. Bu baxımında Fəxrəddin bəy öz sələflərindən fərqlənir.

“Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində Axundovun yaratdığı Hacı Nuru obrazı maarifçi obrazların sələfi sayılır və ən başda gəlir. Hacı Nuru birlikdə yaşadığı həmyerlilərinə həqiqəti çatdırmaq, onları bu qaranlıq aləmlərindən işığa çıxartmaq istəyir. Fəxrəddin bəy kimi Hacı Nurunun da ətrafında onu anlayan, onun dediklərini dərk edən insanlar ya yoxdur, ya çox azdır.

Yaxud Şahbaz bəyi götürsək, onu da sıxan, istəklərini həyata keçirməyə qarşı çıxan məhz Fəxrəddinin də mübarizə apardığı cəhalətin, köhnə qayda-qanunların hökm sürdüyü mühitin sakinləri olan avam insanlardır. Şahbaz bəydən daha zəif olan Teymur ağa və Əziz bəy obrazları müsbət surətlər kimi verilmişsə də, onlar öz düşüncələrini Şahbaz bəy kimi sərbəst ifadə edə bilmirlər. Lakin Vəzirovun yaratdığı Fəxrəddin bəy obrazı yeni bir obraz idi ki, o, Hacı Nurunun, Əşrəf bəyin, Şahbaz bəyin inkişaf etmiş bir şəkli, daha irəliyə gedərək müəyyən addımlar atmış bir nümayəndəsidir. Fəxrəddin obrazı özündən əvvəlki gənc maarifçi ziyalıların həyata keçirmək istədiklərini reallaşdırmağa bilər: öz gücünə məktəb, xəstəxana və s. açır. O, öz düşüncələrini çəkinmədən dilə gətirir və yolun sonunda faciə ilə rastlaşsa da, mübarizə meydanına atılmaqdan əsla çəkinmir.

Avamlığın, cəhalətin hökm sürdüyü cəmiyyətdə, qara qüvvələrin at oynatdığı mühitdə baş verənlərdən məyus olan və tək olduğunu anlayan bu maarifpərvər gənc sonda "bir gül ilə bahar olmaz" nəticəsinə gəlir: "Xudaya, gör mən nə dərdi çəkirəm, bunların fikri nədir! Bədbəxt müsəlman, şəriətdən bixəbər, avam müsəlman. Fəqir-füqəralar yaddan çıxıb, yetimlərə rəhm kəsilib, elm yox, sənət yox" [6, 122].

Fəxrəddin əzab-iztirab içində boğulan bir gənkdir. Onun dərdi, kədəri isə şəxsi deyil. Çünki faciə qəhrəmanının dərdi nə atasının öldürülməsi, nə anasının dedikləri, nə bacısının qaçırılmasıdır, bir sözlə Fəxrəddinin dərdi ailəsinin dağılması deyildi, onun kədəri daha böyük idi, onun dərdi mühiti və dövrü daha dərinə dərk etməsindən doğan bir iztirab idi. Onu qəm dəryasına qərç edən müsəlman qardaşlarının elmsizliyi və nadanlılığı idi. Ümumiyyətlə, Vəzirovun Fəxrəddin obrazını yaratmaqla onun timsalında maarifçiliyi verməsi, onun maarifpərvər olması, onun cəmiyyətə baxışları ilə əlaqədar idi. Nəcəf bəy inanırdı ki, əhalini maarifləndirmək yolu ilə onları keçmişin qaranlığından xilas edərək yeni cəhətlər yarada bilər.

Fəxrəddin bəy cəmiyyətin eybəcər hallarının səbəbini xalqın, insanların "mərifətdən bixəbər" olmalarında da görürdü. Maarifçi ziyalı gənc haqlı olaraq düşünürdü ki, yenilik ideyalarına nail olmaq, cəmiyyəti cahillik adlanan bələdan xilas etmək üçün insanlar təhsilə malik olmalı, şəriət və mərifət qaydalarına düzgün əməl etməlidilər. Fəxrəddin maarifçi bir insandır. O, cəmiyyətin heç bir təbəqəsini ayrıca siniflərə ayırmır, hər kəsə eyni diqqətlə yanaşır. Digər maarifpərvər insanlar kimi, Fəxrəddin də kiçik bir ərazidəki insanları, yəni nə öz ailəsini, nə kəndini deyil, bütöv müsəlman aləmini elmə, maariflənməyə, oyanmağa çağırır.

Əsərdə maarifçi fikirləri ilə fərqlənən tək Fəxrəddin obrazı deyil. Fəxrəddin bəydən sonra faciədə Səadət xanım da öz maarifçi fikirləri ilə seçilir. Səadət xanım realist ədəbiyyatımızda öz qabaqcıl fikirləri ilə seçilən, gənc ziyalı qadın obrazlarından biridir.

Vəzirov Səadət xanımı təhsil almış, öz əxlaqı ilə seçilən, öz düşüncələri və ağılı ilə fərqlənən, sədaqətli, tədbirli bir obraz kimi qarşımıza çıxarır. Rüstəm bəyin qızı olmasına baxmayaraq, Səadət xanım öz əxlaqı görüşləri və maarifçi düşüncələri ilə Fəxrəddinlə birləşir. Qaranlıq mühitdə Fəxrəddini anlayan tək insandır. O, Fəxrəddindən sonra sadəcə onun arzularını yaşatmaq, maarifçilik yolunda etdiyi işləri davam etdirmək üçün yaşayacağını deyir. "Nə qədər canım sağdır sənə təziyədar qalacağam, məktəbxanda mücavirlik edəcəyəm....Heyf sənə Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənə qədrivi-qiyətivi bilmədilər!..." [8, 161].

Beləliklə, əsər Fəxrəddinin faciəsi ilə bitir. Amma Vəzirov inanır ki, gələcək Fəxrəddinlərin, Səadət xanım kimilərinə və onların sayəsində cəmiyyətdə ədalət bərqərar olacaq, insanlar elmin, təhsilin ardınca gedərək işıqlı yola çıxacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov T., Əhmədova Salatın. XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dramaturgiya). Üç cildə, III cild. Bakı: Nurlar, 2014, 752 s.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 552 s.
3. Qasımzadə F. N.B. Vəzirov. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1954, 160 s.
4. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006, 213 s.
5. Məmmədov K. N.B. Vəzirov. Bakı: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1963, 327 s.
6. Nəcəf bəy Vəzirov. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
7. Nəcəf bəy Vəzirov. Müsibəti-Fəxrəddin. Azərneşr, Bakı, 1929, 70 s.
8. Nəcəf bəy Vəzirov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 2002, 292 s.

Açar sözlər: maarif, dramaturgiya, faciə, maarifçi ziyalı obrazlar.

Key words: enlightenment, dramaturgy, tragedy, enlightened images

Ключевые слова: Просвещение, драма, трагедия, просветительские образы

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının inkişafında böyük rolunu oynayan Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində maarifçilik ideyaları və maarifçi obraz olan Fəxrəddin tədqiqatına cəlb edilmişdir. Bildiyiniz kimi, N. Vəzirovun ədəbiyyatımızda əsasən pyesləri əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Həmçinin bu pyeslərdəki maarifçi ziyalı obrazlar da hər zaman diqqəti cəlb etmişdir. Məqalədə də "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsində maarifçilik ideyası araşdırılmış, həmçinin gənc maarifçi ziyalı obraz Fəxrəddinin ədəbiyyatımızda sələflərindən fərqli olaraq yeni obraz olmağı haqqında yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir sahəsini əhatə edən maarifçilik, maarifçi obrazlar N. Vəzirov əsərlərində də hər zaman yer almışdır.

Enlightenment ideas in N. Vazirov's "Tragedy-Fakhraddin"

Summary

The article explores the ideas of enlightenment and the enlightening image of Fakhraddin in Najaf bey Vazirov's "Tragedy-Fakhraddin", which played a great role in the development of Azerbaijani classical literature. As you know, N. Vazirov's plays have become the main object of research in our literature. Also, the enlightening intellectual images in these plays have always attracted attention. The article also examines the idea of enlightenment in the tragedy "Tragedy-Fakhraddin", as well as the fact that the young enlightened intellectual Fakhraddin was a new image in our literature, unlike his predecessors. In general, enlightenment, enlightening images covering a large area of Azerbaijani literature have always been included in the works of N. Vazirov.

Просветительские идеи в “Трагедии-Фахрадине” Н.Вазирова

Резюме

В статье исследуются просветительские идеи и просветительский образ Фахрадина в произведении Наджаф бека Вазирова «Трагедия-Фахрадин», сыгравшего большую роль в развитии азербайджанской классической литературы. Как известно, пьесы Н. Вазирова стали основным объектом исследования в нашей литературе. К тому же просветляющие интеллектуальные образы в этих пьесах всегда привлекали внимание. В статье также исследуется идея просвещения в трагедии «Трагедия-Фахрадин», а также то, что молодой просвещенный интеллигент Фахрадин был новым образом в нашей литературе, в отличие от своих предшественников. Вообще, просветление, просветительские образы, охватывающие большую часть азербайджанской литературы, всегда были в творчестве Н. Вазирова.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Ирада Наги гъзы Алекперова
ЗООНИМЫ В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
(На материале русского и азербайджанского языков)

Сравнительное исследование фразеологизмов в каком бы то ни было аспекте привлекает внимание учёных в связи с важностью выявления и объяснения общих и специфических черт на фразеологическом уровне. Фразеология с зоонимами в основе составляет значительный пласт идиоматического фонда любого языка, в том числе русского и азербайджанского языков. Значение таких фразеологизмов тем интереснее и важнее, что они отражают не только национальную самобытность, но и дают информацию о восприятии картины мира тем или иным народом. Следует отметить, что языковая картина мира формирует тип отношения человека к миру (природе, животным, самому себе как элементу мира) и задаёт нормы поведения человека в мире. Каждый естественный язык, в том числе и русский, и азербайджанский, отражает определённый способ восприятия и организации (концептуализации) мира. Выражаемые в нём значения складываются в определённую систему взглядов, своеобразную коллективную философию, которая разделяется всеми носителями языка.

Таким образом, возникает своего рода «пространство значений» - закреплённые в конкретном языке знания о мире, включающие в себя национально-культурный опыт конкретной языковой общности. Формируется мир говорящих на данном языке, т.е. языковая картина мира как совокупность знаний о мире, флоре, фауне и т. д., запечатлённых в лексике, фразеологии, грамматике.

Как верно отмечает В.В.Дронов, «...в реальности особенности национального языка создают для его носителей не какую-то иную, неповторимую картину мира, отличную от объективно существующей, а лишь вносят специфическую окраску этого мира, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, избирательным отношением к ним, которое порождается спецификой деятельности, образа жизни и национальной культуры данного народа» (1, 6).

В настоящей статье рассматривается национально-культурная специфика некоторых русских и азербайджанских фразеологизмов с компонентами-зоонимами, представленных во фразеологических и толковых словарях русского и азербайджанского языков.

Действительно, каждый народ по-своему расчленяет многообразие мира, в том числе, животного и растительного. Своеобразие этого процесса определяется тем, что в нём опредмечивается индивидуальный, групповой и национальный (этнический) опыт. Например, русское выражение «когда рак на горе свистнет» соответствует английскому «когда свиньи полетят», азербайджанскому «когда хвост верблюда коснётся земли» и т.д. Русское слово «свинья» является символом грязи, неблагодарности, невоспитанности; для англичан «pig» означает обжору, для мусульманских народов, в том числе и азербайджанского «donuz» — свинья – символ невежества и грязи. Примечательно, что русскому «драть как сидорову козу» соответствует азербайджанское «eşşək kimi döymək», т.е. избить как ишака. В.М.Мокиенко, анализируя вышеуказанный фразеологизм, в частности, отмечает: «Так, колоритному русскому обороту «драть как сидорову козу» соответствует немало славянских фразеологизмов с аналогичной семантикой и структурой...Аналогичные обороты можно найти и в балтийских языках...Эти совпадения...вполне закономерны, если учесть, что во фразеологии многих народов мира *коза* имеет пейоративные коннотации и часто выступает как существо, на которое обрушиваются побои» (3, 64-65).

В русском языке человека, который предвещает, предсказывает недоброе, называют вороной: «Что ты каркаешь, как ворона?». В азербайджанском же языке в этом значении, а также в значении «тот, кто избегает людей, любит одиночество», используется слово «baуquş»-«сова», в то время как в русском языке *сова* - символ мудрости. Таким образом, как видно из вышеприведённых примеров, слова *свинья*, *сова* коннотируют у разных народов различные признаки, что свидетельствует о специфичности, индивидуальности образного мышления у этих народов. А.К. Гаджиева, в частности, отмечает: «Для каждого языка, для каждой культуры характерно возникновение специфических значений - коннотаций. Механизм их возникновения связан с усилением отдельных аспектов значений (часто за счёт яркой, внутренней формы слова, на базе которой возникают наиболее стабильные ассоциации)» (4, 20). Особую роль в создании языковой картины мира играют фразеологизмы - «зеркало жизни нации». «Природа значения фразеологизмов тесно связана с фоновыми знаниями носителей языка, с их практическим опытом, культурно - историческими традициями народа, говорящего на данном языке. Своей семантикой фразеологизмы направлены на характеристику человека и его деятельности» (2, 59).

На протяжении многих тысячелетий люди и животные сосуществуют на земле – Порой рядом, иногда под одной крышей, чаще - далеко друг от друга. Неудивительно, что во фразеологии находят своё отражение зооморфные образы. Во всех языках мира, в том числе и в русском, и в азербайджанском, зооморфизмы содержат богатейший лингвокультурологический материал, который составляет значительную часть не только национального языкового сознания, но и воплощает в себе весьма самобытные черты культуры народа. Такие фразеологизмы основаны на восприятии образа того или иного животного в национальной культуре. Например, *овца* – и у русского, и у азербайджанского народов является символом робости, кротости, неорганизованности, послушания (люди, слепо следующие за чужими призывами). Во многих языках, в том числе, и в русском, и в азербайджанском *лиса* – символ хитрости, *медведь* – неуклюжести.

Как показали наши наблюдения над материалами фразеологических словарей, в обоих языках имеется значительное количество фразеологизмов, в состав которых входят зоонимы - названия представителей животного мира: звери, птицы, рыбы, насекомые и т. д.

К сожалению, в рамках одной статьи рассмотреть все примеры невозможно, поэтому мы ограничимся рассмотрением лишь некоторых из них, представляющих, на наш взгляд, интерес. Фразеологизмы распределены нами по следующим семантическим группам:

1. Фразеологизмы с компонентом «животное»

Собака - it.

Фразеологизмы, общие для обоих языков: *it kimi bir - birini didirlər* - грызутся как собаки; *it kimi canı çıxmaq* - издохнуть как собака; *it - pişik kimi* - как кошка с собакой; *it hürər, karvan keçər* - собака лает, ветер дует (носит); *it günündə* - 1.

Собачья жизнь 2. Уставший, как собака.

В русском языке: вот где собака зарыта; как собак нерезаных; вешать собак на кого-то; собаку съел (в чём-либо); как собака на сене; каждая собака знает.

В азербайджанском языке: *it də getdi, ip də* - остаться ни с чем; *it dəftərində də adı yoxdur* - о невлиятельном, незначительном человеке; *it ilində* - давным-давно (сравнить в русском языке: при царе Горохе); *başına it oyunu açmaq* - издеваться, измываться над кем-то; *it apararı olsun* - чёрт с ним; *it yerinə qoymamaq* - ни в грош не ставить; *itdən alıb itə vermək, itin sözünü demək* - задать жару кому-то, сильно ругать; *itin dilini bilir* - о хитром человеке; *it uyəsini tanımır* - полная неразбериха, хаос; *itimizin qurd dayısı* - седьмая вода на киселе; *canı it canıdır* - об очень выносливом, стойком человеке; *itinə tök* - сколько угодно, чересчур много (ср. в русском языке: хоть пруд пруди) и др.

Верблюдо - dəvə.

Весьма примечательно, что в русских эквивалентах азербайджанских фразеологизмов с компонентом *dəvə* вместо верблюда фигурируют названия других животных. Ср.: *Dəvənin qanadı olsa, uçurmamış dam qoymaz* - *dəvəyə qanad versələr, aləmi uçurdar* - хорошо, что корова не летает; *dəvəni toya çağdırlar*: *ya suya, ya da oduna* - осла пригласили на свадьбу: возить дрова или воду; *dəvə nalbəndə baharı kimi* - смотреть как баран на новые ворота; *dəvəni çömçə ilə sulamaq* - как (что) слону дробина; *dəvənin guyuğu yerə dəyəndə* - когда рак на горе свистнет.

Следует отметить, что в азербайджанском языке имеется значительное количество фразеологизмов с компонентом *dəvə*: *dəvədən böyük fil var* - есть люди (инстанции) посильнее, повыше; *dəvə kimi yadında saxlamaq* - быть злопамятным и другие.

Медведь - ayı.

1

В обоих языках: медвежья походка – *ayı yerışı*. В русском языке: медвежья услуга; медведь на ухо наступил; медвежий угол; медвежья болезнь. В азербайджанском языке: *ayı zarafatı* - грубая, неуместная шутка; *ayı armuddan küsən kimi* - дуться как мышь на крупу; *məşədə ən yaxşı armudu ayı /çaqqal uyuər*.

2. Фразеологизмы с компонентом «птица».

Гусь - qaz.

В русском языке: как с гуся вода; гусь лапчатый; гусей дразнить; важный гусь. В азербайджанском языке: *qazdan ayıq* (о бдительном, осторожном человеке) - ушки на макушке; *qaz yerışı* - 1. Утиная походка (т.е. ходить вразвалку, переваливаясь). 2. Ходить гоголем.

Курица - toyuq.

В обоих языках: курам на смех - *bişmiş toyuqun da gülməyi gəlir*; носится как курица с яйцом - *yumurtası itmiş toyuq kimi*.

В русском языке: денег куры не клюют, мокрая курица; слепая курица; писать как курица лапой – ср.: в азербайджанском языке: *ilan* - *qurbağa yazmaq*.

В азербайджанском языке: *toyuq kimi büzüşmək* - сжаться от холода; *toyuq bir qıçlıdır* - о человеке, который лжёт, но при этом настаивает на своём; *toyuq tara çıxanda* - когда стемнеет; *toyuq tardan düşəndə* - когда светает.

Ворона - qarğa.

В русском языке: белая ворона; ворона в павлиньих перьях; ни пава ни ворона.

В азербайджанском языке: *qarğa beyni yemək* - терять память, терять голову; лишиться памяти; *qarğa beyni yedirtmək* - доводить до сумасшествия, сводить с ума; *qarğalar qara qeydi* - не велика беда.

Воробей - sərçə.

В русском языке: стреляный (старый) воробей - очень опытный человек, которого трудно провести.

В азербайджанском языке: *sərçəni gözündən vurmaq*.

3. Фразеологизмы с компонентом «рыба».

Рыба - balıq.

В обоих языках: *bulanıq suda balıq tutmaq* - ловить рыбу в мутной воде; *dəryada balıq kimi* - как рыба в воде; *balıq başdan iylənir* - рыба с головы гниёт (воняет); *txsız balıq* - ни рыба ни мясо. Примечательно, что в русском эквиваленте азербайджанского фразеологизма *dəryada balıq sövdası* фигурирует слово «медведь». Ср. делить шкуру неубитого медведя.

В русском языке: нем как рыба; биться как рыба об лёд, как сельдей в бочке, акуля хватка, акуля ухмылка.

В азербайджанском языке: *balıq bilməsə xalıq bilər* - т.е.: Бог увидит и отблагодарит.

4. Фразеологизмы с компонентом «насекомое»

Комар – ağsaqanaq.

В русском языке: комар носа не подточит - т.е. не к чему придраться.

Муха – milçək.

В обоих языках: мух ловить - milçək qovmaq (tutmaq) – бездельничать; как муха укусила; как сонная муха; белые мухи (о снежинках); мрут (дохнут) как мухи; делать из мухи слона; мухи дохнут (мрут) - невыносимо скучно; мухи не обидит, под мухой (с мухой, с мухой в голове) - в состоянии лёгкого опьянения, навеселе, в лёгком хмеле; как (будто, словно, точно) муху проглотил - недоволен, имеет кислый вид; муху раздавить (зашибить, задавить) - выпить хмельного.

В азербайджанском языке: milçək vizlətisi qədən - оставить без внимания.

Божья коровка - тихий, безобидный, не умеющий постоять за себя человек.

Пчела, оса – arı.

В обоих языках: осиное гнездо - arı yuvası.

В азербайджанском языке: birə - блоха, күrkünə birə düşmək - всполошиться.

Qarışqa - муравей: qarışqa yuvası kimi - в несметном количестве.

Таким образом, как видно из вышерассмотренных примеров, и в русском, и в азербайджанском языке в состав фразеологизмов входят названия самых различных представителей фауны (звери, птицы, рыбы, насекомые). Значение такой зоонимической фразеологии тем важнее, что она через зоонимы даёт информацию о восприятии мира и способах мышления того или иного народа. Национальная специфика зоонимической фразеологии во многом отражается в её собственно языковых характеристиках - структуре, значении, составе. «Языковые особенности ещё более индивидуализируют образы, отражённые во фразеологии данного типа (5, 76).

Безусловно изучение таких фразеологизмов в каком бы то ни было аспекте представляет большой лингвокультурологический интерес.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

На русском языке:

1. Дронов В.В. Языковая картина мира. Русский язык за рубежом. № 5, 2007 (204).
2. Жуков В.П. Русская фразеология. М., 1986.
3. Мокиенко В.М. О собственном имени в составе фразеологии - в книге: Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980, с.57-67.

На азербайджанском языке:

4. Nəcəyeva F.K. Zoometaforizmlər (ingilis və Azərbaycan dillərində). Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2003.
5. Mirzəyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c, Bakı, 2009.

Словари:

7. Фразеологический словарь русского языка. Под редакцией А.И. Молоткова. М., 1986

Ключевые слова: зоонимы, компонент, фразеологизмы, зооморфизмы, русский язык, азербайджанский язык, символы

Açar sözlər: zoonimlər, komponent, frazeologizmlər, zoomorfizmlər, rus dili, Azərbaycan dili, rəmzlər

Key words: zoonyms, components, idioms, zoomorphism, Russian, Azerbaijani, symbols

Tərkibində zoonim olan frazeologizmlər (Rus və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında)

Xülasə

Məqalədə rus və Azərbaycan dillərində tərkibində zoonim (heyvan, quş, balıq və həşəratların adları) olan frazeologizmlər müvafiq leksik - semantik bölgülər üzrə müqayisəli istiqamətdə tədqiq olunur. Belə frazeologizmlərdə xalqın milli təfəkkürü, dünya görüşü və konkret heyvanlarla bağlı olan assosiativ əlamətlərin əks olunması qeyd olunur, məsələn: rusalarda qarğa, azərbaycanlılarda isə bayquş pisniyyəbatçılıq bildirir.

Tərkibində zoonim olan frazeologizmlər bütün dünya dillərində mövcuddur. Onlar frazeoloji fondu zənginləşdirir və onların hər hansı səpkidə tədqiqi böyük linqvokulturoloji maraq doğurur.

Zoonyms as components of idioms (on the material of the Russian and Azerbaijani languages)

Summary

The article deals with the comparative study of the idioms one component of which is zoonyms (the name of animals, birds, fish and insects) in the Russian and Azerbaijani languages. The research is carried out on the appropriate lexical-semantic groups. It is noted that the people's national thinking, world outlook and associative collective philosophy are reflected in phraseology for example: in Russian crow and in Azerbaijani cowl are symbols of grief, trouble.

The comparative research makes it possible to reveal the interesting differences between the Russian and Azerbaijani phraseological units caused by the peculiarities of mentality, world outlook, mode of life of the Russian and Azerbaijani peoples.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

**Sevinc Hikmət qızı Quliyeva¹⁰⁸
RAMİZ RÖVŞƏN YARADICILIGININ MÖVZU MÜXTƏLİFLİYİ**

¹⁰⁸ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. sevincquliyeva99@mail.ru

Məlum olduğu kimi, XX əsrin sonları ədəbiyyatımızda yeni bir mərhələ – artıq adət olunmuş ənənəvi mövzulardan uzaqlaşan bir mərhələ kimi ədəbiyyat tarixində iz qoymuşdur. Xüsusən də, 60-80ci illərdə şairlər özlərindən əvvəlki yazıçı və şairlərin deyə bilmədiklərini qələmə alaraq xalqa təqdim etməyi bacardı. Lakin o dövrdə onların yaradıcılığına münasibət də birmənalı olmamışdır.

Ramiz Rövşən poeziyasının yeniliyi ənənəyə münasibətin konkretliyində və aydınlığında idi. “Yenilik ilk növbədə, ənənəni qəbul etmək, məhz onun zəminində yetişərək, həm də ənənə buxovunu qıraraq poeziyada yeni poetik konstruksiyalar qurmağa cəhddir. Həyata, cəmiyyət hadisələrinə orijinal, yeni yanaşma tərzii təqdim olunan belə şeirlər yeni dünyagörüşün, çağdaş bədii düşüncənin və poetik üslubun ifadəçisi olmaqla bərabər özündə mənsub olduğu zamanın hərəkət ritmini daşıya bilirlər” (2).

Poeziya sərhədlərini müəyyən edən mühüm məsələlər sırasında poetik təfəkkür və yanaşmanın ənənəyə baxışı müəyyən mənada cəmiyyətin dəyərləri və tarixilik ilə qurmaq istədiyi təmas formasını göstərir. Bu baxımdan, Ramiz Rövşənin poetik təfəkkür tərzii o qədər genişdir ki, ötən əsrdə yazdığı şeirlərində təsvir etdiyi sevgi, duyğu, azadlıq, hünər, doğal hisslər və s. mövzular indiki dövrdə belə aktual olaraq qalmaqdadır.

Ramiz Rövşən “Sevgi açarı” kitabında qeyd edir ki, “Poeziyanı müxtəlif mövzulara bölmək mənə həmişə qeyri-ciddi görünüb. “Təbiət şeirləri”, “sevgi şeirləri”, “vətən şeirləri”, guya sevgisiz və ya vətənsiz şeirlər də var” (9, s. 9). Buna baxmayaraq, müəyyən bölgüyə əsaslanaraq onun şeirlərini bir çox mövzuya ayırmaq olar. Ramiz Rövşən ədəbi yaradıcılığında həmçinin, ölüm, Vətən, sevgi, tənhalıq, təbiət, və s. kimi bir çox mövzulara toxunmuş, hər birini özünəməxsus şəkildə şərh etmiş, ədəbiyyatımızda xüsusi yeri olan bir-birindən dəyərli və fərqli poeziya nümunələri ərsəyə gətirmişdir.

Ramiz Rövşən yaradıcılığında sadalanan mövzulardan insan, yaradılış, ölüm mövzuna diqqət yetirdikdə görürük ki, o, şeirlərində üsyan etməkdən, bu barədə düşünmək və düşündürməkdən çəkinmir:

Şirin-şirin yuxudaydıq,

Bir zalım oyatdı bizi.

Anaların qucağından

Bu dünyaya atdı bizi (3)

Dünyanın təzadlı məsələlərini, gəlmiş-keçmiş, köhnəni-təzəni, gözəlliyi, eybəcərliyi, insan ruhunun ən yüksək və kiçik duyğularını canlandırmaq Ramiz Rövşən poeziyasının sütununu təşkil edir. Bu aləmdə var olan hər şey böyük sənətkarı dərin düşünməyə vadar edir. Bu düşüncə Ramiz Rövşən poeziyasının geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilməsinə səbəb olmuşdur.

Şair bu dünyaya göz açmazdan əvvəl ruhun sakitliyindən, şirin yuxutək xoş, qayğısız “həyat”dan bəhs edir və doğuluşu, yaradılışı şirin bir yuxudan oyanmaq kimi təsvir edir. Ən gözəl yuxulardan oyanmaq istəməmək, oyandıqdan sonra yaşanılan təəssüf hissi və reallıqla üzləşmək, dünyaya göz açıb həyatı dərk edən, həyatın hər üzü ilə tanış olan insanın kədəri ilə səsleşir. Baxmayaraq ki, bu “oyanış” insana real olaraq yaşadığı həyatı bəxş edir, şairin lirik qəhrəmanı bunu istəmir, demək ki, yaşadığı dünyanı o qədər də sevmir. Dünyaya gəlməyin bir seçim olmadığını, “zalım tərəfindən oyadılmaq” nəticəsində baş verdiyini deyən qəhrəman ömrün bir hədiyyə, bəxş olması ilə yanaşı, əzablı, keşməkeşli və çətin sınaqlarla dolu bir yol olduğunu da dərk edir.

Mərhəmətli, rəhmli olaraq zehnimizdə möhkəmlənən Tanrı obrazı, zalım, qəddar olaraq təsvir olunur. Lakin demək olmaz ki, qəhrəman Tanrını sevmir, onun mərhəmətinə şübhə edir. Bu həyatın mahiyyətini dərk edən, dünyanın kədərli, qayğılı, məşəqqətli tərəflərini də kəşf edən insanın poetik üsyanıdır. “Qatdı bizi qabağına, əlində oynatdı bizi” deyən qəhrəmanın özünü “oyuncaq” kimi hiss etməsi təleyinə boyun əyməsini, azad iradənin olmaması, özünü zəif, gücsüz olaraq hiss etməsini göstərir.

Biz ki yol nədi, bilməzdik

Biz ki öl nədi, bilməzdik

Bilsək, dünyaya gəlməzdik

Analar aldatdı bizi. (8, s.16).

Keçilən ömür yolunun, bu yolun qaçılmaz sonu olan ölümün, həyat və dünya ilə tanışlığın səbəbi olan yaradılış, həm də aldanış olaraq qiymətləndirilir. Bütün bunları bilmədən, xəbərsiz, istəksiz və iradə xaricində dünyaya gəlməyin həm də anaların “günahı” olduğu, anaların da Tanrı qədər “məsuliyyət daşdığı” vurğulanır.

Dünyaya üsyan edən şair başqa bir şeirində əlində olan, ona bəxş edilən ən sadə şeylər üçün belə şükür edir. Həyatın heç də tamamilə bərbad olmadığını, yaşamağın dəyərli və gözəl olduğunu başa düşür. O, nankorluq etmək istəmir və insanın sahib olduqlarının dəyərini bilməsini vacib bilir, hər şeyin daha da pis ola biləcəyini dərk edir. “Şükür” şeirində şair obrazı hər ötən axşama, açılan səhərə, yəni yaşadığı hər günə, həyatda olduğu hər ana şükür edir.

Qapım döyülür deyəsən,

Cəlladmısan, əcəlmisən?!

Hər kimsənsə, xoş gəlmisən,

Hər gələn qonağa şükür (6).

Lirik qəhrəman həyatı sona çatdığı anda, artıq yaşamayacağını bildiyi anda belə şeytana lənət etməyi borc bilir və yenə də, Allaha şükür edir.

Ramiz Rövşən poeziyasında qocalıq, tənhalıq mövzusu, həyatı dərk edən kamil insan obrazı aparıcı mövqə tutur. “Tək qalmağa məhkum olanlar həm də hərdən bu dünyayla barışmağa və ya ondan üz döndərməyə bəhanəsi olmayanlardır. Ölüm, ömür də təkliyin əbədi nişanələridir. R.Rövşən ömürdən yazan şairdir. O, “Bir az uzun çəkdi ömrüm, deyəsən” ovqatı ilə də ölməyə yox, ayrı bir ruhani dünyaya, necə deyərlər, haqq dünyasına tələsdiyini bəyan edir. Həmin şeirdə bu dünyanın bir az ögey və qəribliyinə, bir sözlə, müvəqqətiliyinə işarə edilir. Minnətli olsa da, az, ya çox yaşamağından asılı olmayaraq bu dünyaya bağlılıq Allahdan gəlmə hissidir. “Gücüm çatmır bu dünyadan getməyə” (11, s. 12).

“Qocalıq” şeiri yaşa dolduqca həyatın reallıqlarını daha aydın dərk edən, tənhalığı, təkliyi, soyuq münasibətləri hiss edən qəhrəmanın şikayəti, kədəridir. “Tənhalıq başlayır burdan o yana” – O tərəf, o keçid nöqtəsi haradadır, nə zaman başlayır? İnsan bəlli bir yaş dövrünə keçid etdiyi zamanmı qocalır, yoxsa tənhalığı duyması ilə başlayır hər şey? Dəyişən insanları, itirdiyi dostları gördükcə, özünü və dünyanı daha yaxşı tanıdıqca, həyatın yükünü çiyinlərində daşdıqca hiss edir qocalığı?

Daha çoxlarıyla aram sərirlər,
Çoxları boyuma sevinməz daha.
23 yaşında məni sevnələr
33 yaşında sevməməz daha (8, s. 18).

Yaş artdıqca, illər keçdikcə münasibətlərin zədələndiyini, ən doğmalardan, dostlardan belə səssizcə uzaqlaşdığını, həyatın daim dəyişkən olduğu həqiqətini dərk edən lirik qəhrəman pessimist düşüncələrə qərq olur. “Məni sevnələrdən ötrü-ölünçə 23 yaşında qala bilmərəm” deyərək zamanın öz qanunları olduğunu, hər şeyə rəğmən öz axarı ilə getdiyini və dəyişikliyin zəruri olduğunu dilə gətirir.

Bütün bunlara baxmayaraq, obraz üçün qocalıq bir cəza deyil. “Daha balta kəsməz aqlım kəsəni” deyərək yaşa dolmağın həm də təcrübə qazanmağa səbəb olduğunu, daha müdrik, kamil, iti zəkaya sahib insana çevrilməyə xidmət etdiyini bildirir.

Yaşanılan ömrün bulanıq, aydın olmayan, dərk edilməsi, anlaşılması çətin bir şey olduğunu obraz yaşlandıqca, təkmilləşdikcə başa düşür.

İnsan həyatı boyunca bir çox şeylə ziddiyət içində, dalışqanlıq, küskünlük, konflikt halında olur – yaşadıkları, yaşaya bilmədikləri, mühiti, yaşadığı dünya və daxili dünyası – özü ilə. Bütün bunları qəbul etmək, dərk etmək, dünya və daxili aləmi ilə barışıq halda yaşamaq isə dalışmaq, şikayət və üsyan etməkdən daha çətinidir. Şairin lirik qəhrəmanı bütün bunları dərk edəcək qədər kamil obrazdır.

İnsanın özü ilə barışmazlığı, özünün daxili iztirabı, ruhun bədəninə üsyanı “Qədrimi bilmədi bu adam mənim” şeirində də qəhrəmanın dilindən aydın verilir.

Bilmirəm hayandan tapdı ömrümü
Bir dəli at kimi çapdı ömrümü,
Dağlara-daşlara çırpdı ömrümü,
Qədrimi bilmədi bu adam mənim (10).

Həyatdan, digər insanlardan narazılıq etmək, insanlardan layiq olduğun sevgini, dəyəri görmədiyini düşünmək və bundan şikayət etmək anlaşılın haldır. Hər şeydən bezdikdə, emosional çöküş yaşadığın və ən sevdiklərləndən belə uzaq düşdüyün anda üsyan edib özünə qapanmaq halları bir çox insanda baş verir. Bəs insanın üsyanı, hirsli özünüdür və ona dəyər verməyən, qədrini bilməyən şəxs özüdürsə? İlk baxışda bu şeirdə də lirik qəhrəmanın başqa insandan bəhs etdiyini, şikayətinin başqa birindən olduğunu düşünmək olar. Bəs kim idi onun qədrini bilməyən adam? Burada şair obrazı cismindən fərqli bir varlıq kimi, özü deyilmiş kimi bəhs edir. Obraz qədrini bilməyən bu adamdan –yəni, özündən narazı, şikayətçidi. Ruhun daha uca, daha toxulunmaz bir məfhum olduğu, onu zədələyən isə zahiri varlığı, cismi, bədəni olduğu aydın olur. Qəhrəman insan olmaqdan narazıdı, çünki insanın dağıdıcı, məhv edən, çətinlik törədən və əzablı tərəfini kəşf edib. Bununla yanaşı, o anlayır ki, insan əməlləri ilə ən böyük zərəri özünə - ruhuna edir və beləliklə daxili zədələnilir. O artıq başqa insan olmaq, hətta insan olmaq belə istəmir.

Poeziyada müəyyən məsələlər haqqında Yaşar Qarayev öz müsahibələrinin birində belə qeyd edir. “Bəzən xeyri şerin sınağında, həyatı isə ölümün guşə daşında səhsiz dəyərləndirmək mümkündür. Odur ki, cavanlar ölümdən dünyaya baxdılar və onda ona həyatdan baxarkən görmədikləri təzə, məchul, sehrli qatlar da tapdılar. Diriliyə retroskopik bucaqdan - ölüm rakursundan baxanda adi gözlə görünməyənlər də onlara göründü. Odur ki, belə şeirlərin ən uğurlu nümunələrində ölümə bağlı rəmzlərə irreal, mistik, təhtəlüşür simvolika kimi baxılır. Əsl poeziyada ölüm də həyatın yox, harmoniyanın, halallığın ictimai və sosial, mənəvi və əxlaqi müvazinətdə ahəngin qurtardığı sərhəddə başlayan ərazidir” (5).

Poeziya janrının sosial yönünü digər ədəbi janrlarda olduğu kimi məzmun yönümlü yanaşmada da görmək olar. Bununla belə demək olar ki, şeirin ictimai ölçüsünü göstərmək üçün təkcə məzmun kifayət etməyəcək və şeirin təbiətinə uyğun olaraq yaradılmış bütün alt mətn oxunuşları, misralar və sözlər şeirin mahiyyəti ilə məna qazanır. Şairin məharətlə təsvir etdiyi ortamda yüz yerə, milyon yerə parçalanaraq özünü yenidən eyni insan olaraq toplaya bilməməsi anında Tanrının onu yenidən yaratmasını, amma başqa insan olaraq var olmasını istəməsini və yaranan yeni insanın özündən daha yaxşı olacağına ümid etməsini görə bilir. Müxtəlif dərdlərlə yüklü olan bu dünyada ən böyük dərddin özü olduğunu düşünməsi onun həyatını daha da çətinləşdirir. Yenidən dünyaya gəlsə, hər şeyi dəyişdirə biləcəyini, yeni insan olacağını düşünür, lakin yeni insanı yaratmaq üçün indiki mövcud halı ilə mübarizə apara bilmir, bunun üçün çarəni yenidən yaradılışda görür. Sanki, Tanrını daha yaxşı insan olacağına, hər şeyi fərqli edəcəyinə inandırmağa çalışır, onunla “razılığa gəlmək” istəyir:

Təzədən dünyaya yollasan məni,
Bu adam olmaram, özgəsi ollam (10).

Bundan başqa, şairin “indi”ni, əslində yaşadığı dövrün dəyərlərini, bu dəyərlərdən uzaqlığını ifadə etməsi ilə də şeir-məna-ictimaiyyət üçbucağı formalaşa bilər.

Elnarə Akimova vurğulayır ki, “Ramiz Rövşən poeziyası ümumiyyətlə, insanın fizioloji varlığını Tanrının əbədi Varlığına tabe tutur, ona yetmək üçün ölümü vəsf edirdi. Bu şeirlərdə ölümə çox doğma, məhrəmcəsinə münasibət vardı və bu məhrəmlik şairi öz çağdaşlarından daha çox sələfi Füzuli ilə birləşdirirdi. XVI əsr qəm şairinin məşhur misralarını XX əsrin sonunda poeziyanın

refreninə çevirmək qisməti Ramiz Rövşən şeirinin boyuna biçilmişdi. Maraqlıdır ki, şairin poeziyasındakı bu çalarnın sirayətədiçi gücünü onun bütün tədqiqatçıları qeyd etməyi unutmamışlar:

Olməyi sevmək fəlsəfəsi, öldürmək tipajı və simvolikası (cəllad və qatil, yalquzaq və canavar metaforaları, məzar, meyit, bayquş, tabut təfərrüatı) cavan poeziyaya bir həyatdan, bir də ... Ramiz Rövşənin poeziyasından sızılıb yayıldı (1, s. 150)

Sənətkar və cəmiyyət bir-birinə təsir edən və bir-birindən təsirlənən canlı dövrədir. Ramiz Rövşən hesab edir ki, sənətkar və cəmiyyət birlikdə düşünəlməlidir, bir-birindən ayrı ola bilməz.

“Mahiyyətində sevgi olmayan heç bir əsər əbədi ola bilməz” (2, s. 16-17). Ramiz Rövşənin özünün də qeyd etdiyi kimi, hansı mövzuda yazmış olsa da, şeirlərinin, yaradıcılığının təməlini sevgi təşkil edib. Sevgi ilə qələmə aldığı, qəlbini dərinliklərindən süzülən misralar səmimi, sevgi dolu, xalq dilinə yaxın, düşündürücü və özünəməxsus formada olduğu üçün xalq şairi hər kəs tərəfindən sevilən birinə çevrilmiş, misraları dillər əzbəri olmuşdur. Dərin məna yüklü, geniş fəlsəfi qatlarla zəngin Ramiz Rövşən poeziyası illər keçsə də, köhnəlmir və sevilir.

Bələliklə, poetikada dərin məna düşüncələri ictimai dəyişikliklərin şairlərə təsir qüdrətini, eləcə də şairlərin sosial dəyişikliyə necə təsir etdiyini göstərir. Hər sənət və sənət anlayışı əks düşüncədən hərəkət etsə də, yaşadığı dövrün sənətkarı, mənsub olduğu cəmiyyətin fərdi olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Akimova E. Çağdaş poeziya və ədəbi təmayillər, Bakı, 2018, 374 s.
2. <http://senet.az/ramiz-rovshans-seiri-iki-%C9%99srin-qovsaginda-elnar%C9%99-akimova/> Akimova E. Ramiz Rövşən şeiri iki əsrin qovşağında
3. <https://www.adalet.az/w116529/116529>
4. Hüseyinoglu S. Şeir müəllifindən ayrı öz taleyini yaşayır : Görkəmli şair Ramiz Rövşənlə müsahibə // Ədəbiyyat qəzeti, 2015, 13 fevral, s. 16-17
5. XXI yüzilə nə ilə gedirik. (tənqidçi Yaşar Qarayevlə müsahibə) —Ədəbiyyat qəzeti, 30 oktyabr 1997
6. International scientific conference of young researchers. Baku Engineering University 27-28 April 2018, Baku, [Azerbaijan](#)
7. Öner H. Cumhuriyet dönemi türk şiir poetikalarının toplumsallık boyutu. Bartin Üniversitesi Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016 Bartin: Bildiriler Kitabı 1. Cilt 2016. 748 s.
8. Rövşən R. Kəpənək qanadları. Nəfəs-kitablar kitabı. Bakı: Qanun, 2006, 750 s. səh.16
9. Rövşən R. Sevgi açarı. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2019, 256 s. səh. 9
10. https://qadin.net/muxtelif/edebi_gushe/poeziya_defteri/98603-qdrimi-bilmdi-bu-adam-mnim-ramiz-rvn.html
11. <http://anl.az/down/meqale/adalet/2014/NOYABR/404502.htm>

Açar sözlər: Tanrı, insan, həyat, obraz, poeziya, lirik qəhrəman

Key words: God, man, life, image, poetry, lyrical hero

Ключевые слова: Бог, человек, жизнь, образ, поэзия, лирический герой

Ramiz Rövşən yaradıcılığının mövzu müxtəlifliyi

Xülasə

Məqələdə Ramiz Rövşən poeziyasının yenilik və ənənəyə münasibətinin konkretliyindən, aydınlığından, orijinallığından bəhs olunur. Yeni yanaşma tərzini, yeni dünyagörüşünü, çağdaş bədii düşüncənin və poetik üslubun bir arada olması nəzərə çatdırılır.

Həmçinin, məqələdə Ramiz Rövşən poeziyasının mövzu müxtəlifliyi-qocalıq, tənhalıq, qadın, təbiət, vətən sevgisi, əxlaqi dəyərlər və s. mövzusunda, həyatı dərk edən kamil insan obrazının aparıcı mövqə tutmasından söhbət açılır. Onun şeirlərində bir çox məsələlər də ənənənin anlaşılmasını dəstəkləyən və ya tamamlayan problem kimi öz yerini tapmışdır.

Разнообразие тем в творчестве Рамиза Ровшана

Резюме

В статье рассматривается новизна и связность, яркость и оригинальность поэзии Рамиза Ровшана. Он сочетает в себе новый подход к поэзии, новое мировоззрение, современное художественное мышление и поэтический стиль. Также лидирует многообразие тем поэзии Рамиза Ровшана - тема старости, одиночества, образ идеального человека, понимающего жизнь. В его стихотворениях многие проблемы нашли свое место в качестве проблемы, которая поддерживает или дополняет понимание традиции.

Variety of themes in Ramiz Rovshan's work

Summary

The article examines the novelty and coherence, brightness and originality of the poetry of Ramiz Rovshan. It combines a new approach to poetry, a new worldview, modern artistic thinking and poetic style. Also leading is the variety of themes in Ramiz Rovshan's poetry - the theme of old age, loneliness, the image of an ideal person who understands life. In his poems, many problems have found their place as a problem that supports or complements the understanding of tradition.

Rəyçi: fil.f.dok. N.Z.Muxtarzadə

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İNKARIN LEKSİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ SİSTEMİ

İnkər bütün dillərdə mövcud olan linqvistik ifadə vasitəsidir və bu, müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Daha doğrusu, inkər çox mürəkkəb linqvistik ifadə vasitəsidir və bu təkcə alman dilində deyil. Dilçilik sahəsində bu mövzuda çoxlu nəşrlər və dissertasiyalar mövcuddur. Uzun illər ərzində O. Yespersen, Y. Yakob, L.F. Horn, Y.H.Greenberg, Y. Qebauer, H. Engert, V. Kroft, Ö.Dahl, M.S. Dryer, B. Delbrück kimi bir çox dilçilər inkər problemi və onun ifadə vasitələri ilə məşğul olmuşlar.

İnkər termini XVI-cı əsrdə latın dilində “negatio” sözündən götürülmüşdür. Bu gün “inkər” termini geniş mənada bir şeyi rədd etmək, inkər etmək və ya ləğv etməkdir. (8) Y.Yakobsa görə, inkər məzmunu əks məzmunu çevirir (8, 28). Alman dilinin inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə, inkərin maraqlı inkişaf yolu keçdiyini görmək olar. Qədim alman dilində yalnız *ni* inkər hissəciyi ilə çoxlu cümlə konstruksiyalarını ifadə etmək mümkün olmuşdur, hansı ki, cümlə daxilində *ist* feili ilə birləşirdi:

Dar nist neoman siuh – Dort ist niemand krank.

İnkər universal linqvistik kateqoriya hesab olunur, bunu bir çox tədqiqatlar da təsdiq edir. Dil universali kimi inkər kateqoriyası funksional semantik kateqoriyadır, hansı ki, müxtəlif səviyyələrdə olan dil və nitq vasitələrini ümumi mənfə məzmunla birləşdirir. Alman dili, digər dillər kimi, inkəri ifadə etmək üçün müxtəlif dil vasitələrinə malikdir. Bunlar morfoloji, leksik, sintaktik, semantik, prosodik və praqmatik inkər vasitələridir.

Leksik inkər elementlərin dedikdə, alman dilində sərbəst leksemlər kimi işlənən inkər sözləri nəzərdə tutulur. İnkər sözləri kontekstdən asılı olaraq müxtəlif söz siniflərinə aid ola bilər. *Kein* isimləşmiş əvəzlilik və ya artıqlı, *keineswegs* və *keinesfalls* zərf və ya cümlə ekvivalenti, *nicht* isə ya zərfdır, ya da ədat kimi işlənir. İnkər sözləri sintaktik sinif bölgüsünə görə deyil, eyni zamanda semantikasına görə də fərqlənir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə inkər sözləri bütün feillərlə işləyə bilməz. Sintaktik baxımdan tətbiq edilə bilsədə, semantik baxımdan bu mümkün deyil. Digər inkər sözlərin sintaktik siniflərinin istifadə qaydalarını bilmək onların semantikasına nəzər salmağı tələb edir.

Alman dilində yalnız *nicht* qarışıqsız inkər sözdür, digər inkər sözləri mürəkkəb elementlərdir. İnkər elementlərinin müvafiq müsbət sözlərlə birləşməsi və yeni inkər sözlərinin yaranması Helbig/ Albert tərəfindən aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: (4, S16)

nicht+ein-----kein

nicht+o-----kein

nicht+ jemand-----niemand

nicht+etwas-----nichts

nicht+irgendwo-----nirgendwo, nirgend

nicht+ irgendwann-----nie, niemals

nicht+ irgendwoher-----nirgendwoher

nicht+irgendwohin-----nirgendwohin

Duden lüğətində aşağıdakı inkər sözləri verilmişdir : (2, S. 595)

nicht+ein-----nein

nicht+immer-----nimmer

kein+ Genitivdə olan isim-----keinesfalls, keineswegs

Nicht inkər elementi ilə bütün cümləni, sadəcə bir sözü və ya sözlər qrupunu inkər etmək olar. Helbig/Albertə görə *nicht* inkər sözü cümlə inkəri və xüsusi inkər sözü olaraq işləyə bilər və bu feilin valentliyi, cümlənin intonasıyası və kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Bu inkər sözünün cümlədəki yeri ilə bağlı aşağıdakı ümumiləşdirmələr var

(4, S.6):

1. İsim, sifət, feil və zərf kimi cümlə üzvlərini inkər edən zaman *nicht* feildən sonra gəlir:

Er ist nicht Student.

Er ist nicht arm.

Er kommt nicht.

Er ist nicht hier.

2. *Nicht* bir qayda olaraq tamamlıq obyektindən sonra gəlir:

Sara findet ihren Schlüssel nicht.

3. Akkusativ halında olan isimlə feil arasında mənə bağlılığı olduğu zaman *nicht* inkər sözü Akkusativ halında olan isimdən əvvəl gəlir:

Peter spielt nicht Fussball.

4. *Nicht* inkər sözü həm də sözlərlərdən əvvəl işlənir:

Sie zweifelt nicht an ihrem Vorhaben.

5. “Nicht” inkər sözü feilə aid olan zərfin bütün mənə növlərindən əvvəl işlənir:

Er arbeitet nicht den ganzen Tag.

Helbig/Albertin ümumiləşməsinə əsasən demək olar ki, *nicht* inkər sözü

əksər cümlələrdə müxtəlif mövqeylər tuta bilər. *Kein* inkar sözü cümlədə müxtəlif qrammatik funksiyaları yerinə yetirir. İsimlərdən əvvəl gələrək say, qeyri-müəyyən artikıl mövqeyində işləyə bilər:

Er hat zwei Töchter. - Er hat keine Töchter. Sigmund hat eine Arbeitsstelle. - Sigmund hat keine Arbeitsstelle. *Kein* inkar cümlələrində qeyri-müəyyən artikıl əvəz edən söz olaraq, hər üç cins isim üçün işləyə bilər (*ein Museum-kein Museum, eine Tasche-keine Tasche, ein Sohn-kein Sohn*). Qeyri-müəyyən artikıldan fərqli olaraq „kein“ həm tək, həm də cəm formaya malikdir (*kein Auto –keine Autos*). *Kein* inkar sözü eyni zamanda qeyri-müəyyən artikılsız işləyə bilən peşə, milliyyət və dünyagörüşü bildirən isimlərdən əvvəl də işlənir:

Er ist Professor. Er ist kein Professor. Ihr Lachen, als ob ich sage, dass ich (-)American bin. Ihr Lachen, als ob ich sage, dass ich *kein* American bin. Duden kitabında verilənlərə əsasən demək olar ki, *nein* inkar sözü aşağıdakı hallarda işləyə bilər: (2, S.600)

1. Qərarımızla bağlı suala inkar cavabı və ya cümlə ekvivalenti olaraq:

Gehst du? - Nein.

2. Nəqli cümləyə etiraz olaraq:

Seine Schwester hat schwarze Haare. - Nein, sie hat blonde Haare.

3. Əmr cümləsinə etiraz olaraq:

Du schreibst jetzt! - Nein.

4. İfadəyə və ya deyimə düzəliş olaraq:

Ich habe heute Martin, nein Stefan gesehen.

U.Engelə görə *nichts* inkar sözü *etwas* qeyri-müəyyən elementinin əvəzində işlənir və daha çox mücərrəd, cansız isimlər aid olur (3, S.787).

Etwas anderes gefiel mir besser.

Nichts anderes gefiel mir besser.

M. Aygün isə öz araşdırmasında bu inkar elementinin cümlədə mübtədə və tamamlıq rolunu xüsusi vurğulayır (1, S.31).

Niemand və *keiner* inkar əvəzləridir və əsasən insana aid kontekslərdə *einer, irgendwer* və *jemand* əvəzlərinin əksi olaraq işlənir. *Niemand* cümlədə mübtədə, Dativ və Akkusativ hallarında işlənən tamamlıq qismində çıxış edir və hallanma kimi qrammatik funksiyaya sahibdir:

Sara kennt hier fast *niemanden*.

Ich glaube *niemandem* in dieser Klasse.

Diesen Begriff kann *niemand* leicht erklären.

Keiner qeyri-müəyyən əvəzlik olaraq ismin qeyri-müəyyən kimi göstərildiyi və inkar edildiyi hallarda istifadə olunur və həm tək, həm də cəm formaya malikdir. *Kein* ilə müqayisədə *keiner* isimləşmiş əvəzlik kimi də istifadə olunur.

Nie və *niemals* inkar sözləri zaman zərfləri olaraq istifadə olunur və hər ikisi bütün kontekslərdə bir –birini əvəz edir, *heç vaxt* olaraq tərcümə olunur. *Niemals* daha güclü formadır, emosional hisslərin yüksək olduğu hallarda işlənir:

Ich werde das nie machen.

Sagniemals nie.

Weder.....*noch* alternativ bağlayıcılar hesab edilir, çünki iki hissədən ibarətdir. O, baş və budaq cümləni, cümlə üzvlərini və ya hissələrini bir-birinə birləşdirir. Bu bağlayıcının köməkliyi ilə, mürəkkəb cümlənin birinci və ikinci hissəsində verilmiş hər hansı məlumat inkar edilir (5, S.472):

Er mag *weder* Obst *noch* mag er Gemüse essen.

O nə meyvə, nə də tərəvəz yeməyi xoşlayır.

Weder Peter *noch* Inge essen gern Gemüse.

Nə Peter, nə də İnqə tərəvəz xoşlamır.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, inkarla bağlı müzakirə olunan mövzular təbii olaraq bütün tədqiqat dillərində aktualdır. İnkarnın həyata keçirilməsi dilin sintaktik təşkilinə əsaslanır, yəni inkarnın həyata keçirilməsi dil tipinə uyğun olur. İnkarnın çox mürəkkəb bir mövzudur, xüsusilə alman dilində fonologiyadan/intonasiyadan tutmuş morfolojiya və sintaksisdən semantika və pragmatikaya qədər dilin bütün qrammatik sahələrini əhatə edir. Alman dili kimi flektiv bir dildə inkar başqa cür həyata keçirilir, nəinki Azərbaycan dili kimi aqqlütinasiya olan dildə.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aygün, Mehmet „Negationsvergleich im Deutschen und im Türkischen, Ankara 1991

2. Duden, Band 4, Die Grammatik, Mannheim 1973

3. Engel, Ulrich, Deutsche Grammatik, Heidelberg 1988

4. H. Gerhard / H. Albert, Die Negation, Heidelberg 1990

5. Helbig, Gerhard / Buscha, Joachim, Deutsche Grammatik. Leipzig 1989

6. Ioannidis-Aykan, Suna “Die Negation im heutigen Deutsch und ihre Entsprechungen in Türkisch-Türkischen und Neugriechischen”, Mannheim 2005

7. Tekin, Meryem “Untersuchung zu Negationsfehlern im Bereich Deutsch als Zweitsprache und Deutsch als Fremdsprache”, Istanbul 1994

8. Jacobs, Joachim, Syntax und Semantik der Negation im Deutschen, München 1982

9. [de.wikipedia.org/wiki/Negation#:~:text=Negation%20\(von%20lateinisch%20negare%20E2%80%9Avermeinen,werden%20k%C3%B6nnen%20zum%20Beispiel%20Konventionen.](http://de.wikipedia.org/wiki/Negation#:~:text=Negation%20(von%20lateinisch%20negare%20E2%80%9Avermeinen,werden%20k%C3%B6nnen%20zum%20Beispiel%20Konventionen.)

Açar sözlər: Müasir alman dili, inkar elementləri, linqvistik kateqoriya, dil vasitələri

Ключевые слова: Современный немецкий язык, элементы отрицания, лингвистическая категория, языковые средства

Keywords: Modern German, elements of negation, linguistic category, linguistic means

Резюме

В этой статье обсуждаются лексические средства отрицания в современном немецком языке. «Отрицание» как языковой феномен существует во всех языках. Это считается лингвистически универсальным. В немецком языке форма открытого отрицания бывает морфологической, интонационной, идиоматической, просодической, прагматической и лексической. Отрицательные слова - это лексические элементы немецкого языка. Отрицательные слова в немецком языке выполняют разные функции в разных позициях.

Summary

This article discusses the lexical means of negation in modern German. "Negation" as a linguistic phenomenon exists in all languages. This is considered linguistically universal. In German, the form of open negation is morphological, intonational, idiomatic, prosodic, pragmatic and lexical. Negative words are lexical elements of the German language. Negative words in German perform different functions in different positions

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNDƏ DİSKURSİV MARKERLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX əsrin ikinci yarısında diskurs, onun mahiyyəti və xüsusiyyətləri barədə müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdir; bu barədə terminoloji aydınlaşmalar, təhlillər aparılırdı. Diskurs təlimində getdikcə aydınlaşmalar – onun kriteriyasının müəyyənləşdirilməsi bu istiqamətdəki tədqiqatların yeni tərəflərini üzə çıxartdı. Belə problemlərdən biri də diskursiv markerlərlə bağlıdır. Aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda bu terminin məna tutumu, əhatə dairəsi müxtəlif yanaşmalardan asılı olaraq müəyyənləşmiş və diskursiv markerlərin geniş linqvistik şərhı verilmişdir. Bu nəzəriyyənin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən onların indiki öyrənilmə səviyyəsi bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmiş və diskursun koqeziyası və koherentliyi kontekstində yeni tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Diskursun koqeziyası onun struktur xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu kontekstdə aparılan tədqiqatlar diskursiv markerlərin mətni bütövlüyün formalaşmasındakı rolunu üzə çıxartdı. Bu barədə german və slavyan dilləri üzrə kifayət qədər tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir.

Diskursun koherentliyinin diskursiv markerlərlə əlaqəsi çox mühüm məsələdir. Diskursun koherentliyi koqeziyasından geniş anlayışdır; yəni koherentlik həm struktur, həm də semantik bütövlüyü əhatə edir. Buraya formal qrammatik aspektlə yanaşı, diskursun semantik-praqmatik aspekti də daxildir. Deməli, diskursun koherentliyi mətni bütövlüyü təmsil edir. Diskursiv markerlər bu aspektdə subyektin məqsədini, nitq hədəfinə münasibətini bildirmək üçün geniş şəkildə istifadə olunur. İnsanların şüurunun indiki inkişaf səviyyəsi diskursda hansısa fikrə münasibət bildirmək, qarşı tərəfə təsir effektinin səviyyəsini yüksəltmək üçün çoxlu sayda diskursiv markerlərdən istifadəni aktuallaşdırır. Müasir ingilis dilində modal-predikativ birləşmələr (as I say, you know, I mean, I think), cümlələr (to begin with, of course, by the way), zərflər (right, particularly, so, then), nidalar (yes, okay), bağlayıcılar (and, or, because) qeyd olunan aspektdə daha çox istifadə olunan markerlərdir [8].

Diskursiv markerlər müxtəlif nitq hissələrindən formalaşaraq çoxplanlı funksiya yerinə yetirir; bir tərəfdən diskursun seqmentlərini göstərir, digər tərəfdən diskursiv bütövlüyün formalaşma mexanizminə işarə edir, digər tərəfdən də diskursun illokutiv səciyyəsinə formalaşdırır. Markerlərin illokutiv səciyyəsinə praqmalinqvistlər daha çox tədqiq etmişlər. İstənilən halda diskurs bu xüsusiyyətlərdən kənarında mövcud deyil. Diskursiv markerlərin əsas funksiyası diskursun seqmentlərini birləşdirməkdən və onun bütövlüyünü təmin edən markerləri göstərməkdən ibarətdir. D.Şifrinin bu konsepsiyasını irəli sürməklə diskursiv markerlərin təbiətini aydınlaşdırdı və onların diskursda müəyyənləşməsi kriteriyasını müəyyənləşdirdi [5]. Onun bu konsepsiyasının mahiyyəti ondadır ki, diskursiv markerlər diskursun seqmentləri arasında əlaqə yaratmır, diskursun seqmentləri arasındakı əlaqəni göstərir.

Diskursiv markerlər daim inkişaf edir, dildə yeniləri yaranır və nəticədə dilin kommunikativ ehtiyacları ödənilir. Məsələn, german və türk dillərində modal sözlərin meydana çıxması və onların müstəqil qrammatik söz qrupunu yaratması (köməkçi nitq hissələri) diskursiv vahidlərin bu aspektdə formalaşaraq fəaliyyət göstərməsi kommunikasiyada nitqin optimallaşmasına geniş imkanlar açır.

Biz D.Şifrinin bu konsepsiyasından çıxış edərək bəzi markerləri nəzərdən keçirəcəyik. Məsələn:

“And it was natural; for I had become one of the notorieties of the metropolis of the world, and it turned my head, not just a little, but a good deal. You could not take up a newspaper, English, Scotch, or Irish, without finding in it one or more references to the “vest-pocket million-pounder” and his latest doings and saying. At first, in these mentions, I was at the bottom of the personal-gossip column; next, I was listed above the knights, next above the baronets, next above the barons, and so on, and so on, climbing steadily, as my notoriety augmented, until I reached the highest altitude possible, and there I remained, taking precedence of all dukes not royal, and of all ecclesiastics except the primate of all England. But mind, this was not fame; as yet I had achieved only notoriety. Then came the climaxing stroke - the accolade, so to speak - which in a single instant transmuted the perishable dross of notoriety into the enduring gold of fame: Punch caricatured me! Yes, I was a made man now; my place was established. I might be joked about still, but reverently, not hilariously, not rudely; I could be smiled at, but not laughed at. The time for that had gone by. Punch pictured me all a-flutter with rags, dickering with a beef-eater for the Tower of London. Well, you can imagine how it was with a young fellow who had never been taken notice of before, and now all of a sudden couldn't say a thing that wasn't taken up and repeated everywhere; couldn't stir abroad without constantly overhearing the remark flying from lip to lip, "There he goes; that's him!" couldn't take his breakfast without a crowd to look on; couldn't appear in an operabox without concentrating there the fire of a thousand lognettes. Why, I just swam in glory all day long- that is the amount of it” [6].

Diskursda “and” və “yes” markerləri özündən əvvəlki və sonrakı seqmentlər arasındakı əlaqəni göstərir. D.Şifrinin diskursiv markerlərlə bağlı bu fikrində faktik olaraq “göstərmə”nin şərti anlamda işlənməsi özünü göstərir. Müqayisə üçün deyək ki, qeyd olunan formal vahidlər mətnin bütövləşməsi prosesində əlaqələndirici rola malikdirsə, mətni iyerarxiyanın qurulması aspektində öyrənilirsə, diskursda markerlər bu iyerarxiyanın seqmentlərini ayırır və onlar arasındakı əlaqəni göstərir. Ona görə də göstərmə anlayışına uyğun olaraq marker (diskursiv marker) terminindən istifadə olunur. Yuxarıda verilmiş diskursda “And it was natural (Və bu təbii idi)”; “Yes, I was a made man now; my place was established” (Bəli, mən indi yaradılmış bir insan idim) makromətnin (and) və mikromətnin komponentlərinin (yes) əlaqələnməsini göstərir. Qeyd olunan markerlər seqmentlər arasındakı birləşdirici (and), ikincidə isə (yes) təsdiqləyici, gücləndirici əlaqənin mövcudluğunu göstərir. Diskurs canlı olduğu

¹¹⁰Bakı Slavyan Universiteti

üçün diskursiv markerlərin seqmentlərarası əlaqələndirici funksiyası özünü canlı şəkildə göstərir. Bu vaxt diskursda intonasiya, vurğu, jestlər və digər bu kimi vasitələr mühüm rol oynayır.

Diskursda belə fərqlənmələr nitqin anlanılmasında böyük rol oynayır. Çünki diskursda seqmentlər arasında əlaqələnmənin hansı münasibətlər üzərində qurulması diskursiv markerlərin seçiminə şərait yaradır. Məsələn:

“You will remember that the Bank of England once issued two notes of a million pounds each, to be used for special purpose connected with some public transaction with a foreign country. For some reason or other only one of these had been used and canceled; the other still lay in the vaults of the Bank. Well, the brothers, chatting along, happened to get to wondering what might be the fate of a perfectly honest and intelligent stranger who should be turned adrift in London without a friend, and with no money but that million-pound bank-note, and no way to account for his being in possession of it. Brother A said he would starve to death; Brother B said he wouldn't. Brother A said he couldn't offer it at a bank or anywhere else, because he would be arrested on the spot. So they went on disputing till Brother B said he would bet twenty thousand pounds that the man would live thirty days, anyway, on that million, and keep out of jail, too. Brother A took him up. Brother B went down to the Bank and bought that note. Just like an Englishman, you see; pluck to the backbone. Then he dictated a letter, which one of his clerks wrote out in a beautiful round hand, and then the two brothers sat at the window a whole day watching for the right man to give it to” [6].

Verilmiş mətndə “so” (beləliklə) diskursiv markeri işlənmişdir; o, diskursu iki yerə bölərək ona qədərki hadisələrə sanki yekun vurur və sonrakı hadisələrə başlanğıc verir. “So” diskursiv marker diskursun özündən əvvəlki və sonrakı seqmentləri arasındakı ümumiləşdirmə-nəticə münasibətlərini göstərir.

“And” marker diskursun özündən əvvəlki seqmenti ilə sonrakının arasındakı birləşdirici-əlaqələndiricinin indikatoru rolunu oynayır. Bu markerlə əsərin qəhrəmanının sonrakı həyat hekayəsinin nəqli başlayır; əvvəlki ilə müqayisədə yeni həyat təsvir olunur. “And” markeri diskursun böyük bir parçası ilə digəri arasındakı birləşdirici əlaqəni göstərir və bu seqmentin bir hissəsində də digər markerlər vardır. Markerlərin belə sisiləsi diskursun bütövləşməsinə təmin edir. Diskursiv markerlər diskursun əlaqələnmə sisteminin göstəricisidir.

Diskursiv markerlər içərisində bağlayıcıların mühüm yeri vardır. Mətn dilçiliyi meydana gələnə qədər bağlayıcılar və digər köməkçi nitq hissələrinin linqvistik tərifini söz və cümlə kontekstində müəyyənləşdirirdilər. Lakin bu bərədəki müasir tədqiqatlar bağlayıcıların və digər köməkçi nitq hissələrinin daha geniş funksiyasını üzə çıxartdı. XX əsrin ortalarından mətn dilçiliyinin inkişafı ilə bağlı mətn koqeziyasının və koherentliyi üzərə tədqiqatlar mətnin bütövləşməsində bağlayıcıların və digər köməkçi dil vahidlərinin əlaqələndirici rolu diqqətə öyrənilməyə başlanılır. Bu vaxt köməkçi nitq hissələrinin dilin formal vahidləri olaraq daha geniş funksiyaya malik olduqları sübut olundu. Nəticə etibarı ilə ənənəvi qrammatika kitablarında qeyd olunmayan digər funksiyalar da təsdiqləndi. Beləliklə, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, ön qoşmalar, artıklar və digər köməkçi sözlərin dildəki funksiyasının söz, söz birləşməsi, cümlə ilə məhdudlaşmadığı müəyyənleşdi və mətnin struktur, struktur-semantik cəhətdən bütövləşməsində onların rolu çoxlu sayda tədqiqat mövzusunə çevrildi. Bunlarla yanaşı, diskurs təliminin meydana gəlməsi həmin dil vahidlərinin digər xüsusiyyətlərini də aşkarladı. Bu da diskursun formalaşmasında, onlardakı informativ bütövlüyün yaranmasında həmin dil vahidlərinin funksiyası ilə bağlıdır. Bu kontekstdə D.Şifrin tərəfindən diskursiv markerlərin tədqiqata cəlb olunması markerlərin geniş miqyasda öyrənilməsinə təkan verdi. Dilçiliyin müasir səviyyəsində dilin qeyd olunan formal vahidlərinin diskurs kontekstində funksional xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması həmin dil vahidlərinə daha geniş aspektdə baxmağı tələb edir.

Bağlayıcıların markerlik funksiyası diskurs kontekstində reallaşır. Məsələn, bağlayıcı sözlər arasında işlənirsə, bu onların diskursiv funksiyasına aid deyil; ondan kiçik miqyasda aiddir. Bağlayıcılar o halda diskursiv kontekstə daxil olur ki, diskursun seqmentlərini bağlamağa xidmət edir. Ona görə də dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, diskursiv markerlər klauzlardan böyükdür.

“With so much flying fish there should be dolphin,” he said, and leaned back on the line to see if it was possible to gain any on his fish. But he could not and it stayed at the hardness and water-drop shivering that preceded breaking. The boat moved ahead slowly and he watched the airplane until he could no longer see it” [3].

Bu fikir markerin strukturuna görə deyil, onun diskursun hansısa seqmentini əhatə etməsi, diskursu təsir dairəsinin miqyası ilə bağlıdır. Verilmiş misalda “But” (ancaq) diskursun ona qədərki hissəsinə qarşı sonrakı fikrin ifadə olunmasına şərait yaradır.

Diskursun qeyd olunan seqmentləri arasında kontrastiv əlaqənin göstəricisi qeyd olunan bağlayıcıdır. Onun diskursu təsir effekti diskursun digər istənilən komponentindən miqyasına görə böyükdür. Başqa bir misal:

“When the boy came back the old man was asleep in the chair and the sun was down. The boy took the old army blanket off the bed and spread it over the back of the chair and over the old man's shoulders They were strange shoulders, still powerful although very old, and the neck was still strong too and the creases did not show so much when the old man was asleep and his head fallen forward. His shirt had been patched so many times that it was like the sail and the patches were faded to many different shades by the sun. The old man's head was very old though and with his eyes closed there was no life in his face. The newspaper lay across his knees and the weight of his arm held it there in the evening breeze He was barefooted” [3].

“When the boy” diskursun bir neçə komponentindən ibarət seqmenti əhatə edir; markerin ifadə etdiyi zaman sonrakı hadisələrin (qeyd olunan seqmentin) zaman göstəricisinə çevrilir. Onu belə əyaniləşdirmək olar: Nə vaxt ki, oğlan qayıtdı (oğlan qayıdanda), gün çıxmışdı, qoca stolda yatırdı, oğlan onun adevalla kürəyini örtüdü, onun təəccüb doğuran güclü çiyinlərini görür və s. Diskursun bu seqmentində hadisələrə işarə edən, qeyd olunan marker hadisələr arasındakı əlaqəni nümayiş etdirir:

“You know (axı; sən bilirsən ki), I even kept my old suit of rags, and every now and then appeared in them, so as to have the old pleasure of buying trifles, and being insulted, and then shooting the scoffer dead with the million-pound bill. But I couldn't keep

that up. The illustrated papers made the outfit so familiar that when I went out in it I was at once recognized and followed by a crowd, and if I attempted a purchase the man would offer me his whole shop on credit before I could pull my note on him" [4]. Verilmiş misalda "You know (axı; sən bilirsən ki,...)", markeri diskursda məşhurlaşmış bu yoxsul adamın mövcud vəziyyətinə işarə edən bir seqmentdir, digər seqmenti isə onun mövcud vəziyyətinə görə cəmiyyətdə dəyərləndirilməsi ilə bağlıdır. Diskursun qeyd qeyd olunan iki seqmenti səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır. Onun göstəricisi yuxarıda qeyd etdiyimiz modallıq markeridir. İngilis bədii mətnlərində qeyd olunan markerin işləklilik tezliyi çox yüksəkdir. İngilis dilinin istər elmi, istərsə də digər üslublarında modal sözlərin marker kimi fəaliyyəti çox fəaldır. Digər nümunəyə baxaq:

"He gripped my hand hard, and braced up, and was all right and lively after that for the dinner – which didn't come off. No; the usual thing happened, the thing that is always happening under that vicious and aggravating English system – the matter of precedence couldn't be settled, and so there was no dinner. Englishmen always eat dinner before they go out to dinner, because they know the risks they are running; but nobody ever warns the stranger, and so he walks placidly into trap. Of course(əlbəttə), nobody was hurt this time, because we had all been to dinner, none of us being novices excepting Hastings, and he having been informed by the minister at the time that he invited him that in deference to the English custom he had not provided any dinner. Everybody took a lady and processioned down to the dining-room, because it is usual to go through the motions; but there the dispute began. The Duke of Shoreditch wanted to take precedence, and sit at the head of the table, holding that he outranked a minister who represented merely a nation and not a monarch; but I stood for my rights, and refused to yield. In the gossip column I ranked all dukes not royal, and said so, and claimed precedence of this one. It couldn't be settled, of course, struggle as we might and did, he finally (and injudiciously) trying to play birth and antiquity, and I "seeing" his Conqueror and "raising" him with Adam, whose direct posterity I was, as shown by my name, while he was of a collateral branch, as shown by his, and by his recent Norman origin; so we all processioned back to the drawing-room again and had a perpendicular lunch – plate of sardines and a strawberry, and you group yourself and stand up and eat it. Here the religion of precedence is not so strenuous; the two persons of highest rank chuck up a shilling, the one that wins has first go at his strawberry, and the loser gets the shilling. The next two chuck up, then the next two, and so on. After refreshment, tables were brought, and we all played cribbage, sixpence a game. The English never play any game for amusement. If they can't make something or lose something - they don't care which - they won't play" [5].

Diskursiv markerlərin praqmatik funksiyası dilçilikdə praqmatikvistiklər tərəfindən inamla müdafiə olunur [1, s. 169]. Hətta bağlayıcı və modal sözlərin mətn praqmatikasına təsiri diskursiv markerlərdən bəhs edilərkən "praqmatik markerlər" adlandırılmışdır. Modal sözlərin məzmununda bütövlükdə diskursa və ya onun seqmentlərinə təsir edəcək ehtimal, zərurət, təsdiq, inkar və s. modallıqlar vardır. Diskurs səviyyəsində modallıq diskursun seqmentləri arasında əlaqəni təmin etdiyi kimi, həm də diskursun seqmentləri arasındakı əlaqəni də göstərir. Yuxarıdakı misalda "Of course"(əlbəttə) qeyd olunan seqmentlər arasında yaqınlıq münasibətini göstərir.

Göründüyü kimi, ingilis dilində bağlayıcılar, ədatlar, bağlayıcılaşmış zərflər, artikllar, əvəzlilər, ön qoşmalar və s. markerlər diskursun hansısa seqmentini əhatə etdiyindən onların təsir dairəsi klauzlardan böyükdür.

İngilis dili üzrə aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda diskursiv markerlərin ön qoşma və artikllar üzrə yeni faktları üzə çıxartdı. Ön qoşmalar ingilis dilində köməkçi sözlərdir və onlar yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Onun bağlama funksiyası hələ qədim filoloqlar tərəfindən də qeyd olunmuş, isim və əvəzlilər tərəfindən idarə olunduğu xüsusi olaraq fərqləndirilmişdir. Ön qoşmalar isimvə əvəzlilərdən öndə gəlməklə digər sözlərlə əlaqələnməni təmin edir. Belə ön qoşmalara "in", "on before", "after", "by" misal ola bilər:

Koqnitiv dilçilik meydana gələndə qədər ön qoşmaları nominativ vahidlər kimi işarələr sisteminə aid etmədilər. Bu barədə dilçilikdə tədqiqatlar dərinləşdikcə, ön qoşmalara yeni yanaşmalar meydana gəldikdən sonra onlar haqqında belə bir fikir formalaşmağa başlayır ki, ön qoşmalar tək-cə məkani deyil, həm də zamanı bildirir.

İngilis dilində ön qoşmaları tədqiq edən dilçilər bu qənaətdədirlər ki, ingilis dilində ön qoşmalar şeylərin və hadisələrin zaman və məkan baxımından kordinasiyasını bildirir. İ.P.Massalina qeyd edir ki, elə sadə üsullar vardır ki, obrazlı-sxematik mənə bir məkani situasiyadan digərinə, hətta qeyri-məkaniyə keçir. Bu mənada Hind-Avropa dillərində ön qoşmalar müxtəlif məkan, zaman, eləcə də dəyərləndirmə münasibətlərini bildirir [7]. "In", "on before", "after", "by" ön qoşmalarının isimlərlə birləşməsi dildə zaman, məkan və hərəkət semantikasını nitq anında ifadə olunan mənə ilə konkretləşdirir. Məsələn, ingilis dilində "before" (irəlidə), "after" (geridə), "next to" (yanışı) zərflər vardır ki, onlar kontekstdə obyektin yerləşmə yerini bildirir. Məsələn: in front of – irəlidə hansısa predmetlə bağlı olur, ön qoşma həmin sözlə məkani mənə konkretləşir. Digər misal: near – ətrafında (Hansı predmetin ətrafında olması qoşulduğu sözdən asılı olur). Misala müraciət edək:

1. "I stared at the ship. Glaringly lighted, it lay at anchor in the Tagus. Though I had been in Lisbon for a week, I hadn't yet got used to its carefree illumination. In the countries I had come from, the cities at night were black as coal mines, and a lantern in the darkness was more to be feared than the plague in the Middle Ages. I had come from twentieth-century Europe. The ship was a passenger vessel; it was being loaded.

I knew it was going to sail the next afternoon. I'd even practice before I went to sleep. I didn't want to be awakened by a policeman and say the wrong name before I'd collected my wits. I had to forget my old name completely. There is a difference between having no passport and having a false one. The false one is more dangerous. "I sold the two Ingres drawings. I received less for them than I had expected, but now I had money, more money than I had seen in a long time." Then one night I had an idea that stayed with me from then on.

Wouldn't it be possible for me to go to Germany with this passport? It was almost genuine, and why should anyone get suspicious at the border? I could see my wife again. I could appease my fears about her. I could ... "Schwarz looked at me" [4].

"In the Tagus" (Tağosda), "in Lisbon" (Lissabonda) ön qoşmalar vasitəsi ilə konkretləşmiş məkani münasibətlər bildirilir. Qeyd olunan marker diskursda özündən əvvəlki və sonrakı seqmentlər arasındakı məkani əlaqələnməni göstərir. Bəzən bu önqoşma konkret məkandan fərqli olaraq, mücərrəd yer anlayışına da artırıla bilinir və qeyd etdiyimiz indiqator rolunu da eyni dərəcədə yerinə yetirir (Məsələn: In the darkness). Başqa bir misal:

2. "You must know that feeling. Refugee jitters in their purest form. That tightening in the stomach, in the throat, and in the back of the eyes. Everything you've been trying to bury for years, all the things you've done your best to forget, that you've avoided like the plague, come to life again. Memory is a deadly disease for a refugee; it's his cancer of the soul." I tried to down it. I kept going to see those paintings of peace and quietness, the Sisleys and Pissarros and Renoirs; I spent hours in the museum but now it had the opposite effect on me. The pictures no longer pacified me they began to cry out, to challenge, to remind me ... of a country that hadn't yet been ravaged by the brown leprosy, of evenings in streets bordered by walls overgrown with lila, of the golden sunsets in the old city, of green belfries with swallows flying round them – and of my wife.

"I'm a plain man without any special qualities. For four years I had lived with my wife as most men do: peacefully, pleasantly, but without great passion. After the first few months our relationship had become what is called a happy marriage – a relationship between two considerate people who don't expect too much" [4].

"After" (sonra) ön qoşması diskursda nəql olunan qaçqınlıq həyatı və evlilik illəri ilə sonrakı həyatı diskurs seqmenti olaraq fərqləndirir və onların əlaqələnməsini təmin edir.

Diskursda ön qoşmalar kimi artikllar da marker roluna malikdir. Onlar köməkçi sözlər olmaqla isimlərin ayrılmaz hissəsi kimi ismi markerlər hesab olunur. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, artikllarda morfoloji, sintaktik və semantik əlamətlər vardır. İsmi nitq hissəsi kimi digər nitq hissələrindən fərqləndirən onun xüsusi markerləridir. Sintaktik əlaməti isə, isimlərin xüsusi qrupun sərhəddini bildirməsi ilə bağlıdır. Semantik əlamət isə, danışana və dinləyəne məlum olan predmet haqqında əlavə məlumat verməsi ilə bağlıdır. Artiklin bir sıra tədqiqatçıları onun situasiyadan asılı olaraq işləndiyi fikrini irəli sürürlər. Belə olan halda artiklların praqmatik funksiyasından asılı olaraq işləndiyini qeyd etməliyik. B. Frazer edir ki, cümlənin remasının müəyyənlişməsində onların qarşısında işlənən – only (yalnız/təkcə), just (yalnız), merely (ancaq, sadəcə olaraq), namely (şəxsən), solely (təkcə), at least (heç olmazsa), even (həmçinin), exactly (dəqiq), precisely (qıyası) artiklları diskursiv funksiyaya malikdir. İngilis dilində tema-rematik funksiya daşyan artiklların digər dillərdə paralelləri vardır [1].

Müasir dövrdə artiklların dilin strukturundakı yeri barədə fikir müxtəlifliyi vardır; bir qrup dilçilər onları əvəzlilərə, digərləri isə sifətlərə aid edirlər. Lakin artiklların funksiyasını determinativlər sinfi ilə bağlayanlar məntiqi baxımdan düzgün mövqə tuturlar. M. Halliday və R. Hasan artiklları işarə və mənsubiyyət əvəzliliklərinə daxil edirlər [2]. Beləliklə, artikllar kontekstdən asılı olaraq mətnin təşkilində mühüm rol oynayır və köhnə biliklə yeni bilik arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmin:

"When I was twenty-seven years old, I was mining-broker's clerk in San Francisco, and an expert in all the details of stock traffic. I was alone in the world, and had nothing to depend upon but my wits and a clean reputation; but these were setting my feet in the road to eventual fortune, and I was content with the prospect.

My time was my own after the afternoon board, Saturdays, and I was accustomed to put it in on a little sail-boat on the bay. One day I ventured too far, and was carried out to sea. Just at nightfall, when hope was about gone, I was picked up by a small brig which was bound for London. It was a long and stormy voyage, and they made me work my passage without pay, as a common sailor. When I stepped ashore in London my clothes were ragged and shabby, and I had only a dollar in my pocket. This money fed and sheltered me twenty-four hours. During the next twenty-four I went without food and shelter if" [6].

"When I stepped ashore in London my clothes were ragged and shabby, and I had only a dollar in my pocket" (Londonda sahilə çıxanda paltarlarım çırıq-çırıq idi, cibimdə isə yalnız bir dollarım var idi.) cümləsində "only" iyirmi yeddi yaşlı oğlanın uğurlu əmək fəaliyyəti, onun getdikcə artan uğurlarından məmnun olması, istirahət vaxtlarında qayıqla gəzməyə çıxması və bir dəfə dənizin dərinliyinə getməsi və kiçik bir qayığın onu xilas etməsindən və cəmi bir dollar pulu olmasından bəhs olunur. Diskursda "cəmi bir dollar" ifadəsində "cəmi" mikromətnin bütövlükdə semantikasına təsir edir. Qeyd olunan artiklin diskursiv funksiyası da bununla bağlıdır. Başqa bir misal:

"I am sorry if it is an inconvenience, but I must insist. Please change it; I haven't anything else." But he said that wasn't any matter; he was quite willing to let the trifle stand over till another time. I said I might not be in his neighborhood again for a good while; but he said it was of no consequence, he could wait, and, moreover, I could have anything I wanted, any time I chose, and let the account run as long as I pleased. He said he hoped he wasn't afraid to trust as rich a gentleman as I was, merely (Sadəcə ona görə) because I was of a merry disposition, and chose to play larks on the public in the matter of dress. By this time another customer was entering, and the landlord hinted to me to put the monster out of sight; then he bowed me all the way to the door, and I started straight for that house and those brothers, to correct the mistake which had been made before the police should hunt me up, and help me do it. I was pretty nervous; in fact, pretty badly frightened, though, of course, I was no way in fault; but I knew men well enough to know that when they find they've given a tramp a million-pound bill when they thought it was a one-pounder, they are in a frantic rage against him instead of quarreling with their own near-sightedness, as they ought. As I approached the house my excitement began to abate, for all was quiet there, which made me feel pretty sure the blunder was not discovered yet. I rang. The same servant appeared. I asked for those gentlemen" [6].

"He said he hoped he wasn't afraid to trust as rich a gentleman as I was, merely (Sadəcə ona görə) because I was of a merry disposition, and chose to play larks on the public in the matter of dress" (O, ümid etdiyini söylədi ki, mənim kimi zəngin bir

centlmenə güvənməkdən qorxmur, sif şən xasiyyətli olduğum üçün (Sadəcə ona görə) və geyim məsələsində camaatın gözünü oxşamağı seçib.) cümləsində verilən “merely” diskursun seqmentləri arasında səbəb-nəticə effektini yaradan markerdir.

Nəticə: İngilis dilində diskursiv markerlər funksiyası çoxplənlidir. Onlar diskursun seqmentləri arasındakı əlaqəni göstərir.

Həmin əlaqələr bağlayıcılar, ədatlar, modal sözlər, bağlayıcılaşmış zərflər, əvəzlilər artikllar, ön qoşmalar və digər köməkçi sözlər vasitəsi ilə reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Fraser, B. “Pragmatic markers”. // – Amsterdam, Netherlands, John Benjamins Publishing Company. Pragmatics, – 1996. No 6(2). P.167-190
2. Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M. A. K Halliday, R Hasan. – London: Longman, – 1976. – 374 p.
3. Hemingway, Ernest. The old man and the sea: [Electronic resource]. URL: <https://www.shmoop.com/study-guides/literature/old-man-the-sea/quotes/strength-and-skill>
4. Remarque, Erich Maria. The night in Lisbon: [Electronic resource]. URL: <http://www.randomhousebooks.com/books/140315/>
5. Schiffrin, D. Discourse markers / D.Schiffrin. – Cambridge University Press, – 1987. – 318 p.
6. Twain Mark. The 1000 000 Bank-Note: [Electronic resource]. URL: <https://www.amazon.com/Mysterious-Stranger-Stories-Thrift-Editions/dp/0486270696>
7. Массалина, И.П. Дискурсивные маркеры в английском языке военно-морского дела. / И.П.Массалина, В.Ф.Новодранова. – Калининград: Издательство ФГОУ ВПО «КГТУ», – 2009. – 278 с.
8. Шустова, С.В, Царенко Н.М. Дискурсивные маркеры как средство формирования прагмалингвистической компетенции: [Электронный ресурс]. URL: <http://mlinguistics.ru › journal › article>.

Аçar sözlər: Diskurs, marker, praqmatika, seqment, əlaqə

Key words: Discourse, marker, pragmatics, segment, communication

Ключевые слова: Дискурс, маркер, прагматика, сегмент, связь

Some features of discourse markers in English

SUMMARY

The article investigates some features of the intersegment communication of discourse markers in the English language and their role in the pragmatic load of the discourse. The analysis includes the research by D.Schiffrin, M.A.K.Halliday and R.Hasan, V.F.Novodranova as well as V.Fraser and I.P.Massali on discourse markers. Consideration of the problem posed in the article leads to the conclusion that discourse markers not only connect the segments of the discourse, but also show the connection among them. Discourse markers in English are multifaceted. They show the relationship between the segments of the discourse. These connections are established through conjunctions, particles, modal words, conjunctive adverbs, pronouns, articles, prefixes and other auxiliary words.

Некоторые особенности дискурсивных маркеров в английском языке

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности межсегментной связи дискурсивных маркеров в английском языке и их роль в прагматической нагрузке дискурса. В ходе анализа были привлечены исследования Д.Шиффрина, Халлидея и Хасана, В.Ф.Новодрановой, а также В. Фрейзера и И.П.Массали по дискурсивным маркерам. Рассмотрение поставленной в статье проблемы приводит к выводу, что дискурсивные маркеры не только связывают сегменты дискурса, но и показывают связь между ними. Дискурсивные маркеры в английском языке многогранны. Они показывают отношения между сегментами дискурса. Эти связи устанавливаются через союзы, обычаи, модальные слова, конъюнктивные конверты, местоимения, артикли, префиксы и другие вспомогательные слова.

Rəyçi: fil.f.dok. G.Müslümova

EYNI TARİXİ KONTEKSTDƏ OLAN TARİXİ ROMANLARIN FƏRQLİ ÜSLUBLARDA BƏDİİ İNİKASI

Keçmişimizin, dünənimizin, tarixə çevriləcək bu günümüzün hər bir detalı tarixi romanların obyektı, mövzusu, mənbəyi ola bilər. Cəlil Cavanşir müəllifi olduğu tarixi romana - “İtirilmiş əlyazma” əsərinə yazdığı ön sözdə də bu fikrin təsdiqini görürük: “Qərİbdir ki, bu romanı başladığım gündən hiss edirəm ki, gündəlik həyat da tarixdən kənarıda yaşamır. Bu, təcrübədə də var ki, müəllif bəzən hadisələrin iştirakçısı, onun aktiv personanıdır. Mən də bu romanın içində göydən düşməmişdim. Yazdığım, babalarımın şanlı tarixi idi və mən də bu tarixin bir parçası idim” (2, 29).

Tarixi roman, keçmişdə yaşanan hadisələrin və tarixdə əhəmiyyətli rol oynamış böyük şəxsiyyətlərin günümüzdə daşınmasında bir vasitədir. Tarixin müxtəlif səhnələri təkrar-təkrar həyatımızın müxtəlif istiqamətlərində, sahələrində yaşanır, tarix bir vahiddirsə, ədəbiyyat bu vahiddə məhdudlaşmır, bədii düşüncə tarixi hadisələri bütün aspektlərdən təhlil və şərh etmə iqtidarındadır. Yaşanmış tarixi yaşatmaq gücünə malik ədəbiyyat, bizi bizə xatırladır.

Müraciət olunan tarixi kontekstlər çox müxtəlif ola bilər, bəzən hətta eyni bir kontekstə də müraciət oluna bilər, lakin nəticə, yəni yaranan bədii düşüncə məhsulu həmişə öz müxtəlifliyi və özünəməxsusluğu ilə mütləq seçilir. Burada yalnız yazıcının subyektiv düşüncəsi rol oynamır, bu bədii təfəkkürün yalnız müəyyən qismidir, yazıçı tarixi hadisə iştirakçılarının hər birinin gözü ilə onların yaşadığı dünyalarına baxır, öz sözləri ilə onların düşüncələrini işıqlandırır. Buna görə də tarixi romanın yalnız tarixi gerçəkliklərə söykəndiyini söyləmək olmaz. Yazıcının tarixi roman yazmaq bacarığının sirri özünə aid olan təxəyyül aləmi ilə gerçək hadisələri birləşdirib vahid şəkildə təqdim etməsindədir.

Müəllif sonda hər hadisəyə o hadisənin bütün iştirakçılarının düşüncəsi ilə yanaşmaq müxtəlifliyi və fərqliliyə gətirib çıxarır. Bu fərqlilik tarixi romanların məzmun sərbəstliyini üzə çıxarır, hətta bu yanaşmaların nəticəsində müasir dövrdə qələmə alınan tarixi romanların əksəriyyətində bir çox müxtəlif üslubların və meyillərin birləşdiyinin şahidi olur. Çünki hər yanaşma ayrı-ayrılıqda fərqli düşüncəni özü ilə gətirir, fərqli düşüncələr isə öz əksini üslublarda və meyillərdə tapır.

Tarixi romanlarda tarixin kodlarını, tarixi hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, mahiyyətini, məqsədlərini və bir sıra başqa mətləbləri açmaq üçün sözün ən möcüzəvi güclərindən istifadə etmək zərurəti yaranır. Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif tarixi konteksti özündə ehtiva edən bu romanlar bir-birinə sanki görünməz iplərlə bağlıdır, biri digərinin davamı, biri digərinin əvvəli, bu xronoloji ardıcılıq olaraq çox təbii görünsə də, bu əlaqə yalnız rəqəmlərdən ibarət deyil.

İnsan xisləti bütün zamanlar üçün eynidir, dəyişən yalnız hadisələr, məkanlar və maddi aləmdir. Buna görə də insan xisləti bütün janrlarda olduğu kimi tarixi roman janrında da müxtəlif formalarda, lakin eyni məzmununda bütün dövrlərin oxucuları ilə “çox yaxın dost” ola bilər.

Həmçinin bu əlaqələndirmələrdə diqqəti çəkən məqamlardan biri tarixi romanlarda bəzən “bir tarix” bitəndən sonra “digər tarix” başlayır, hər şey az və ya çox dərəcədə eynidir, mahiyyət eyni olsa da, obrazlar, ətraf aləm sanki öz “qiyafəsini” dəyişmişdir. Bu müqayisəyə “Ölüm mələyi” (Mustafa Çəmənlı) və “Təhmasib şah” (Yunus Oğuz) tarixi romanlarını nümunə göstərmək olar. “Ölüm mələyi” (Mustafa Çəmənlı), “Xudafərin körpüsü” (Fərman Kərimzadə) və “Qızılbaşlar” (Əlisa Nicat) əsərləri eyni tarixi dövrü – Səfəvilər xanədanının böyük bir dövrünü əhatə etsə, müxtəlif simalar, fərqli tarixi hadisələr, fərqli üslubları özündə birləşdirir.

“Xudafərin körpüsü” romanında XV əsrin axırı, XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələr, Şah İsmayıl Xətayinin uşaqlıq və gənclik illəri, hakimiyyət uğrunda mübarizəsi əks olunmuşdur. Belə bir şəxsiyyətin formalaşmasında rol alan tarixi şərait təsvir edilmiş, Uzun Həsən, Hüseyn Lələ bəy, Sara Xatun, Əbiş Sultan kimi yadda qalan obrazlar yaradılmışdır.

“Qızılbaşlar” romanında da Ş.İ.Xətayi və silahdaşlarının Səfəvi dövlətini yaratmaq uğrunda apardıqları ağır, gərgin, eyni zamanda qəhrəmanlıqlarla dolu mübarizənin rəngarəng və çoxşaxəli təsviri əsas yer tutur.

“Ölüm mələyi” əsərində tariximizin bu dövrünün daha sonrakı mərhələləri əks olunmuşdur. Bu dövr mürəkkəb və ziddiyyətli olması ilə səciyyələnirdi. Romanda I Şah Təhmasibin ömrünün son günləri və oğlu İsmayıl Mirzənin hakimiyyətə gəlməsi və fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. “Ölüm mələyi” romanında tarixi romanlarda çox rast gəlinən döyüş səhnələrinin təsviri əsas yer tutmur, burada daha çox saraydaxili ziddiyyətlər, münafiqliklər, insan münasibətləri, qohumluq əlaqələri, hakimiyyəti əldə etmək və qorumaq uğrunda mübarizə yollarının bədii təsviri əsər boyu gərgin və dramatik davam edən süjet xəttinin müxtəlif istiqamətləri üçün səciyyəvidir. I Şah Təhmasib, II Şah İsmayıl, Pərişan bəyim, Gövhər bəyim, İbrahim Mirzə və başqa tarixi şəxsiyyətlərin dolğun və canlı obrazları yaradılmışdır.

“Qaçaq Gülsüm” (Səyyaf Sədniqoğlu) və “Qaçaq Kərəm” (Fərman Eyvazov) tarixi romanlarında da eyni tarixi dövrdən bəhs edilir – XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda uzun illər kasıb təbəqənin, əsasən də kəndlilərin haqlarının tapdanmasına qarşı çıxmış xalq qəhrəmanlarından, onların həyatından, fəaliyyətindən, hökumətlə münasibətlərindən, sonrakı talelərindən, tərəfdarlarından bəhs olunur.

“Qaçaq Gülsüm” romanında “Qaçaq Kərəm” romanında olduğu kimi nisbətən daha yaxın tariximizə müraciət olunub, qaçaqçılıq hərəkatı müxtəlif bədii boyalarla təsvir olunmuşdur. Romanda baş obraz Qaçaq Gülsüm olsa da, burada həmçinin silah yoldaşları Qaçaq Kərəmin, Qandal Nağının, İncəli İsmayılın və başqa obrazların azadlıq mübarizəsi əks olunmuşdur. Qaçaq Gülsüm obrazı digər tarixi romanlardakı baş obrazlardan, ümumiyyətlə, tarixi roman janrının məzmun xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq, sentimental meyillərlə realist meyillərin vəhdətində olan bir obraz kimi təqdim edilmişdir.

¹¹¹ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

“Qaçaq Kərəm” romanında da Qaçaq Kərəmin Qaçaq Gülsüm obrazı ilə oxşar xüsusiyyətləri çoxdur, özü kimi cəsur və qoçaq insanları ətrafına toplayaraq qaçaq dəstəsi yaratmış, o zamankı Rusiya imperiyasına qarşı çıxmış, haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. Romanın bəzi hissələrində məişət münasibətlərinin təsvirinə də rast gəlinir.

Y.V.Çəmənşəminlinin “İki od arasında” və E.Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” tarixi romanlarını müqayisə etdikdə “iki od” arasında olan “körpünün” xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq ilk məqsəd olmalıdır. Bu iki əsər iki müxtəlif zamanın məhsulu olmağına baxmayaraq, eyni məzmunun xüsusiyyətləri daşdığına görə Y.V.Çəmənşəminli düşüncəsindən dövrümüzə uzanan körpü kimi qiymətləndirmək olar. Bu iki əsərin müqayisəsindən çıxan nəticələrə əsasən hər iki tarixi roman forma, məzmun, üslub və s. kimi məqamlarına görə bir-birilərdən fərqlənirlər.

Bəzi tarixi romanlarda isə eyni dövrün, eyni məkanın, eyni tarixi hadisələrinin simaları olmasalar da, bir-birilə ideya, süjet, üslub və başqa müxtəlif təhlil aspektlərindən dəyərləndirmələr bu əsərlərin ortaq xüsusiyyətlərini təşkil edir. Belə tarixi romanlara “Baş” (Elçin), “Mirzə Şəfi” (Əlisa Nicat), “Sıyrılmış qılınc” (Calal Bərgüşad), “Nadir şah” (Yunus Oğuz), “Cavanşir” (Davud Nəsimov) və başqalarının adlarını çəkmək mümkündür.

Tarixi romanların məzmun, forma, tarixi kontekst, üslub, ədəbi meyil və s. cəhətdən fərqliliyi qələmə alınan tarixi romanların müxtəlif təsnifatlarla qruplaşdırılmasını zəruri edir. Çünki belə tarixi romanları bir məxrəcə gətirən yalnız ədəbiyyat deyildir, həmçinin xronologiya və tarixi faktlardır ki, bütün bunlar bir-biri ilə əlaqədirlər, bunların vəhdəti ilə tarixi gerçəkliyin ədəbiyyat təxəyyülündə dərkinə əvəzsiz xidmətlərini daha düzgün qiymətləndirə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000), Bakı: Adiloğlu, 2005, 550 s.
2. Cəlil C. İtirilmiş əlyazma (tarixi roman), Bakı: Qanun, 2012, 168 s.
3. Çəmənli M. Ölüm mələyi (tarixi roman). Bakı: MHS-poliqraf, 2012, 296 s.
4. Çəmənşəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, II cild, Bakı: Avrasiya press, 2005, 664 s.
5. Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm (tarixi roman). Bakı: Kitab klubu, 2014, 490 s.
6. Əlisa N. Qızılbaşlar (tarixi roman). Bakı: Yazıçı, 1983, 238 s.
7. Hüseynoğlu T. Söz-tarixin yuvasıdır. Bakı: Bapqş, 2000, 151 s.
8. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü (tarixi roman). Bakı: Yazıçı, 1983, 382 s.
9. Məmmədov K. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1963, 325 s.
10. Pirsultanlı S.S. Qaçaq Gülsüm (tarixi roman). Bakı: Ünsiyyət, 2012, 276 s.
11. Yunus O. Təhmasib şah (tarixi roman). Bakı: Apostrof, 2009, 504 s.

Açar sözlər: tarix, roman, üslub, dövr

Key words: history, novel, style, period

Ключевые слова: история, роман, стиль, период

Eyni tarixi kontekstdə olan tarixi romanların fərqli üslublarda bədii inikası

Xülasə

Tarixin müxtəlif səhnələri təkrar-təkrar həyatımızın müxtəlif istiqamətlərində, sahələrində yaşanır, tarix bir vahiddirsə, ədəbiyyat bu vahiddə məhdudlaşmır, bədii düşüncə tarixi hadisələri bütün aspektlərdən təhlil və şərh etmə iqtidarındadır. Yaşanmış tarixi yaşatmaq gücünə malik ədəbiyyat, bizi bizə xatırladır. Yazıcının tarixi roman yazmaq bacarığının sirri özünə aid olan təxəyyül aləmi ilə gerçək hadisələri birləşdirib vahid şəkildə təqdim etməsindədir.

Художественное представление исторических романов в разных стилях в одном историческом контексте

Резюме

Различные сцены истории многократно переживаются в разных направлениях и сферах жизни, если история едина, литература не ограничивается этой единицей, художественная мысль способна анализировать и интерпретировать исторические события со всех сторон. Литература, которая может сохранить историю, напоминает нам. История автора - в объединении и представлении событий, связанных с фантазией романа, единым образом.

An artistic representation of historical novels in different styles in the same historical context

Summary

Different scenes of history are repeatedly experienced in different directions and areas of life, if history is one, literature is not limited to this unit, artistic thought is able to analyze and interpret historical events from all aspects. Literature that has the power to keep history alive reminds us. The author's history is in combining and presenting the events related to the imagination of a novel in a single way.

“BƏSİRƏT” QƏZETİNƏ ÜNVANLANAN PUBLİSİSTİK YAZILAR HAQQINDA

XX əsrin əvvəllərinin milli mətbuat orqanları sırasında “Bəsirət” qəzetinin məxsusi yeri var. Dövrün tanınmış jurnalisti və publisisti Hacı İbrahim Qasimovun mühürirliyi ilə 12 aprel 1914-cü ildə “Bəsirət” qəzeti Bakıda nəşrə başlamış, Qulamrza Şərifzadə, Səməd Mənsur qısa zaman ərzində qəzetə nəşirlik etmişlər. Sonrakı dövənlərdə “Bəsirət”in bütün saylarının nəşiri Hacı İbrahim Qasimov özü olmuşdur.

“Bəsirət” qəzeti hər həftə, bayram sabahları dörd səhifə həcmində nəşr olunan siyasi, iqtisadi, ictimai, ədəbi türk qəzeti idi. “Bəsirət” ərəb kəlməsi olub, gözüaçıqlıq, dərrakəlilik, dəqiqlik mənasını verir. Orucov qardaşlarının, “Turan”, “Novruz” mətbəələrində çap edilən qəzet, 16 noyabr 1918-ci il tarixli 162-ci sayında yazırdı:

“On ildən bəri Bakıda açılmış “Səda” mətbəəsi bizim tərəfdən alınıb “Turan naminə” adlanıb...” [4]

Mirzəbala Məhəmmədşadə “Azərbaycan türk mətbuatı” adlı əsərində qəzetin nəşrinə dair belə qeyd etmişdi:

“Bu qəzetə bütün müharibə zamanı davam etmiş, 1918-ci ildə martdan sentyabra kimi tətillə etmişsə də, “Musavat” yenə 1920-ci ilin 27 nisanına kimi çıxmışdır. 27 nisan 1920-ci ildən sonra bir neçə nömrə çıxmışsa da, axırda tətillə məcbur olmuşdur. 7 sənə davam edən bu qəzetdə Azərbaycanın məşhur mühürirələrindən həpsi az-çox iştirak etmişlərdir. O cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulşadə, doktor Nərimanov və qeyriləri. 1919-cu ildən son vaxtlara qədər “Bəsirət”də Məhəmmədşadə Mirzəbala da iştirak etməyə başlamışdı. “Bəsirət”də “Kəlniyət” imzası ilə “Həftəbecər” sərlövhəli felyetonları o qəzetəyi ümumxalq içində məşhur etmişdir” [8, 65].

“Bəsirət” qəzeti Cümhuriyyət ideologiyasının ifadəçisi olmuş, zamanın ictimai-siyasi hadisələrini özündə müfəssəl əks etdirmişdir. Hətta, qəzetin baş redaktoru Hacı İbrahim Qasimov, vaxtilə onu da vurğulamışdı ki, müharibə, Rusiya bolşeviklərinin köməyi ilə törədilən çaxnaşmalar, inqilab və tətillər Azərbaycanın iqtisadi həyatını dözülməz duruma salmışdı. Mövcud hadisələrə dair “Bəsirət”in 10 may 1919-cu il tarixli 228-ci sayından oxuyuruq:

“Turan Adəm Mərkəziyyət “Musavat” firqəsinin Bakı Komitəsi böylə bir müraciətnamə nəşr etmişdir ki, bu zabastovka siyasiydir, çünki Bakını Rusiyaya birləşdirmək istəyən bolşeviklər zabastovkaya çıxıyolar, yolları bağlayırlar, qatışıqlıq salıyolar. Bu qatışıqlıqlara qoşulmayın” [6].

“Bəsirət” ilk sayından sonuncu nəşrinə kimi, ümumən mövcudluğu ərzində Azərbaycanın suverenliyini, ictimai-siyasi həyatın gedişatını diqqət mərkəzində saxlamış, dövrün qabaqcıl ideyalarını təbliğ etmişdi. O baxımdan Məhəmməd Əmin Rəsulşadənün qəzetin elə ilk sayındaca yer alan “Bəsirət gərək!” başlıqlı məqaləsində müəllif düşüncələri yüksək həssaslıqla belə ümumiləşdirilmişdi:

“Dünyada yaşaya bilmək, xoşbəxt və məsud yaşaya bilmək üçün böyük bir bəsirət lazımdır. Yaşamaq yollarını bilmək, onun rah və çahını görmək üçün olduğu kimi yaşaya bilməməyin yaşayışdakı ədəmi-müvəffəqiyyətlərin səbəblərini anlamaq, anlayıb da çarəsinə baxmaq üçün də bəsirət lazımdır.

Bittəb bu bəsirət, bu həftədən etibarən intişarına başlanan “Bəsirət” deyildir. Bu “Bəsirət” ancaq bunu edə bilər ki, mətlub olan bəsirətə xadim olsun.

Hər şeydən əvvəl özüümüzü öyrənməliyik. Kimiz, nə millətiz, haradan gəlmişiz. Özümüz nə, mahiyyətimiz nə olduğunu bilməliyiz. Sonra da bilməliyiz ki, biz heç də həyatından qəti ümid etmiş bədbəxtlər deyiliz. Biləks anlamalıyız ki, böyük tarixə malikiz. Tarixdə parlaq günlərimiz olmuş” [1].

Müəllif məqalədə bəsirətə çatmağın yollarını sadalayaraq milləti məhz bu istiqamətə yönəlməyə məxsusi uzaqgörənlik və cəsarətlə səsləyirdi:

“İştə bizim arzu etdiyimiz bəsirət maarifməndlərimizin, beistilah, intelligentlərimizin bəsirətidir. Allah onlara bəsirət verərsə, əlbəttə ki, halımız böylə qalmaz. Çünki... bəsirətə gəlin və adi bəsərlərin (gözlərin) görmədiyini, görə bilmədiyini onlar görər. Bir dərd görüldümü, təbiidir ki, çarəsi də tapılar” [1].

Azərbaycanın azadlığı yolunda mücadilə edən, onu canından artıq bilən görkəmli şairimiz Əhməd Cavad da xalq mənafeyinə yönəlmiş mövzularla “Bəsirət”də müntəzəm çıxışlar etmişdir.

“Bəsirət” qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edənlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqlarından olmuş Mirzəbala Məhəmmədşadə idi. Hətta, Hacı İbrahim Qasimov qəzetin nəşrlərini özündən sonra yalnız ona etibar etmişdi. Bu barədə qəzetin 23 avqust 1919-cu il tarixli 242-ci sayında “İxtiyar” sərlövhəli elan da verilmişdi:

“Bir neçə günlük Bakıdan getdiyimə görə qəzetəmizin müvəqqəti müdirliyini mühürirələrindən Mirzəbala Məhəmmədşadə cənablarına həvalə ediyorum. H.İ. Qasimov” [7].

Sözü gedən məzmununda elanla qəzetdə dəfələrlə rastlaşmaq mümkündür. Bütün bunlarla yanaşı, Mirzəbala Məhəmmədşadənün “Bəsirət” qəzetində “Sərhəd məsələsi”, “Ermənilər və biz”, “Azərbaycan və Ermənistan”, “Nəsim bəy kabinetini” başlıqlı silsilə yazıları da dərc olunmuş, həmin məqalələrdə müəllifin yüksək vətəndaşlıq hissləri aşkar şəkildə ifadəsini tapmışdır.

“Bəsirət”in nəşiri Hacı İbrahim Qasimov qəzetdə siyasi məsələlərlə paralel olaraq xalqımızın ta qədimdən üzü bəri yol alan adət-ənənələrini qoruyub yaşatmağa yönəlmiş mövzuları da genişliklə işıqlandırır. Belə ki, “Hürriyyət bayramı” sərlövhəsi ilə verilmiş elanlar, müraciət və məqalələr qəzetdə kifayət qədər çoxluq təşkil edirdi. “Bəsirət”in 15 mart 1918-ci il tarixli sayında da həmin məqam qabarıq nəzərə çatdırılmışdır:

“Novruz bayramı münasibətilə Bakıda, ətraf rayonlarda, kəndlərdə xeyriyyə cəmiyyətləri və “Musavat” firqəsinin nümayəndələri əhaliyə bayram sovqatı paylamış, onlar üçün xeyriyyə məclisləri təşkil etmişlər” [2].

¹¹² Gəncə Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru seba8080@mail.ru

Uzun müddət sovet dövründə qamçılanıb tədqiqatlardan uzaq qalmış “Bəsirət” qəzetində ötən əsrin əvvəllərində erməni-müsəlman məsələsini əks etdirən yazılara geniş yer ayrılaraq bu mövzu hərtərəfli şəkildə şərh olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, milli məsələ uzaqgörən publisist Hacı İbrahim Qasımovun ən çox üz tutduğu və müraciət etdiyi mövzu idi. “Bəsirət” erməni-müsəlman məsələsində xarici dairələrin riyakarlıq meyillərini, ələlxüsus da Rusiyanın qızıqırdıcı, məkrli siyasətini əsl publisist məharətilə ətraflı şəkildə oxuculara çatdırmışdı.

Qəzetin 1919-cu ildə çıxmış 225-ci sayındakı yazıdan oxuyuruq:

“Ermənistan hökuməti Parisə - sülh konfransına bir teleqram göndərüb deyir ki, ay aman, qoymayın, azərbaycanlılar xoruzumuzu verəcəklər qoltuğumuza. Onlar dəstələr düzəldib üstümüzdə qoşun göndərəcəklər” [6].

Publisistik nümunədə bir məsələ də aydın şəkildə şərh olunur ki, erməni-müsəlman ziddiyyətlərini qabartmaqda Rusiya hər zaman canfəşanlıq etmiş, öz mənafeyini üstün tutaraq daima Zaqafqaziyada yaşayan respublikaların müstəqilliyini boğub onları özündən asılı vəziyyətə salmaq məqsədini güdmüşdür.

“Bəsirət”in 1918-ci ildə nəşr olunmuş 137-ci sayındakı “Yenə erməni-müsəlman məsələsi” başlıqlı publisistik yazıda da illərdir ki, məlum problemin heç vəchlə həllini tapmayacağına işarə edilmişdir:

“Dünya bir xarabazara çevrildi. Sonra sülh konfransı yapıldı... Bunlar həpsi oldu. Yalnız bir şey qaldı, o da erməni-müsəlman məsələsidir ki, qurtarmadı. Neçə gündür ki, parlamanda Qarabağ məsələsi müzakirə edilməkdədir. Amma nə fayda...?” [3]

Onu da qeyd edək ki, “Bəsirət” qəzetinin 27 oktyabr 1918-ci il tarixli 197-ci sayında Hacı İbrahim Qasımovun müəllifliyi ilə “Yenə qəflət ediləcəkmiz?” başlıqlı məqalə dərc olunmuşdu. Həmin məqalədən sətirlər sözü gedən mövzuya yanaşma baxımından daha çox nəzəri cəlb edir:

“Mart hadisəyi əliməsindən sonra qəzəmizi müvəqqədən qapamağa məcbur olduq. Ürəyimizdə olan dərdlərimizi aç bilmədik, sözüümüzü deyə bilmədik. Çünki ermənilər hükmranlığı idi.

... Mart hadisəsindən bu anadək Qafqasyada, xüsusən Bakımızda bir çox hadisələr vüqu buldu, bir çox ürək yandırıcı hallar müşahidə edildi. Bir çox təqəyyür və təbəddülət əmələ gəldi. Təbii bu xüsuslarda söylənəcək şeylər vardır. Bən yalnız bu acizanəmlə yazımla bir şeydən bəhs etmək istiyorum.

Məlum olduğu üzərə mart hadisəyi-əliməsi böyük fənalıqlar törətdi. Şəhrimizi tam bir məzaristanə döndürdü. Ermənilər, ermənilərin daşnaq firqələri insaniyyətpərvərlik masqası altında on binlərlə qadın çocuq və aciz müsəlmanları qırdılar. Onlar bu kimi fənalıqları yapmaqla erməni tarixində misli görünməmiş bir səhv etdilər. Zira kəndlərini böyük fəlakət içərisinə saldılar.

Bakıda böyük bir qovğa düşəcəyi ermənilərin böyük bir fitnə qalxızacaqları təbii əvvəldən bəlli idi. Bunu o zamankı Türk qəzətləri yazıb cəmaətə xəbərdar ediyor idi. Bəli mart hadisə-yi əliməsinin ümdə səbəbi ermənilər və daşnaq firqəsidir. Çünkü bir gündə mütəassib daşnaqlar siyasət icabı ilə həpsi bolşevik cildinə girib bolşevik bayrağı altında mart rəzalətini yaptılar. Burası bir əmr-i mühəqqəqdır ki şərhə belə ehtiyacı yoxdur” [5].

Məqalənin sonunda müəllifin xalqı öz müqəddaratı uğrunda dönməz mübarizəyə səsləməsi keçən əsrin başlanğıcında bu xüsusda vəziyyətin ciddiyyətinə işarə edən maraqlı bir məqamdır:

“Bu gün cavanlarımız əsgərliyə gedəcəkləri gibi millətimizin hər bir təbəqəsi vətən səadəti üçün çalışmalıdırlar. Ziyalılarımız millətin irfanına bais olacaq cəmiyyətləri yenidən təşkil etməlidirlər. Vəlhasil hər bir vətən övladı vətənin səadətinə və özünün nik-bəxtliyinə çalışmalıdır” [5].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərən bir çox mətbuat orqanlarımız kimi, “Bəsirət” qəzetinin publisistik yazıları da əsl tarixi mənbə kimi olduqca böyük maraq doğurur və sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarilə təqdirəlayiqdir. Belə ki, nəşri müddətində onun aktual mövzularını məhz dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin şərh, mədəniyyət və ədəbiyyata dair məsələlər əhatə edirdi. Qəzetin müəllifləri də sözü gedən vacib məqamı öz hərtərəfli yaradıcılıqlarında daim diqqət mərkəzinə çəkmiş, onların təbliğinə məxsusi nəzər yetirmişlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Bəsirət” qəzeti, 1914, № 1
2. “Bəsirət” qəzeti, 1918
3. “Bəsirət” qəzeti, 1918, № 137
4. “Bəsirət” qəzeti, 1918, № 162
5. “Bəsirət” qəzeti, 1918, № 197
6. “Bəsirət” qəzeti, 1919, № 228
7. “Bəsirət” qəzeti, 1919, № 242
8. Məhəmmədzadə M. Azərbaycan türk mətbuatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004

Açar sözlər: “Bəsirət”, qəzet, publisist, məqalə, mövzu

Key words: “Basirat”, newspaper, publicist, article, topic

Ключевые слова: «Басират», газета, публицист, статья, тема

“BƏSİRƏT” QƏZETİNƏ ÜNVANLANAN PUBLİSİSTİK YAZILAR HAQQINDA XÜLASƏ

Azərbaycan milli mətbuatının tarixində önəmli yeri olan nəşrlərdən biri də “Bəsirət” qəzetidir. Qəzetin ilk sayı I Dünya müharibəsinin başlanğı ərəfədə 1914-cü ilin 12 aprelində işıq üzü görmüşdür. Həftədə bir dəfə nəşr edilən ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi türk qəzeti olan “Bəsirət” 1914-cü ilin aprel ayının 14-də oxuculara təqdim edilmişdir. Qəzet müəyyən fasilələrlə 1920-ci ilin 15 mayına kimi fəaliyyətinə davam etmişdir. “Bəsirət”in mühərriri tanınmış jurnalist, yazıçı, publisist və teatr tənqidçisi Hacı İbrahim Qasımov, naşiri isə Qulamrza Şəfizadə olmuşdur. Qəzetlə əməkdaşlıq edən yazarlar sırasında dövrün görkəmli ictimai-siyasi xadimləri, yazıçı, şair və publisistləri, mütərəqqi düşüncə sahibləri - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Seyid Cəfər Pişəvəri, Mirzəbala Məhəmmədzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Məhəmməd Hadi, Səməd Mənsur, Mustafa bəy Əlibəyov, Əbdül Rəhman Dai, Əliabbas Müznib, Abbas Səhhət, Əbdül Qədir Vüsaqi, Cəfər

Cabbarlı və başqaları vardı. Onlar çeşidli ədəbi-bədii yazıları, publisistik məqalələri, felyetonları ilə “Bəsirət”in səhifələrində mütəmadi çıxışlar edir, dövrün aktual mövzularını hərtərəfli işıqlandırmğa çalışır və beləcə, xalqı mübarizəyə, milli birlik və oyanışa səsləyirdilər.

1920-ci il aprel ayının 27-də baş verən bolşevik işğalı ilə “Bəsirət” qəzetinin fəaliyyətinə də son qoyuldu. İşğaldan sonra mətbu orqanın bir neçə sayının çapını reallaşdırmaq mümkün olsa da, sonradan qarşıya çıxan çoxsaylı çətinliklər, ideoloji yöndən basqılar “Bəsirət”in tamamilən qapanmasına səbəb oldu.

ABOUT PUBLICISTIC WRITINGS ADDRESSED TO “BASIRAT” NEWSPAPER SUMMARY

One of the most important publications in the history of the Azerbaijani national press is the “Basirat” newspaper. The first edition of the newspaper was published on April 12, 1914, on the eve of the outbreak of World War I. The public-political, economic and literary Turkish newspaper “Basirat”, published once a week, was presented to readers on April 14, 1914. The newspaper continued to operate at intervals until May 15, 1920. The editor of “Basirat” was well-known journalist, writer, publicist and theatre critic Haji Ibrahim Gasimov, and publisher Gulamirza Shafizadeh. Among the authors cooperating with the newspaper were prominent public-political figures of the period, writers, poets and publicists, progressive thinkers- Mahammad Amin Rasulzade, Nariman Narimanov, Seyid Jafar Pishavari, Mirzabala Mahammad, Mammad said Ordubadi, Mahammad Hadi, Samad Mansur, Mustafa Bey Alibayov, Abdul Rahman Dai, Aliabbas Moznib, Abbas Sahhat, Abdul Gadir Vusagi, Jafar Jabbarli and there were others. They made regular speeches on the pages of “Basirat” with a variety of literary and artistic writings, journalistic articles, feuilletons, tried to comprehensively cover the themes of the period and thus called on the people to struggle, national unity and awakening.

After the Bolshevik occupation on April 27, 1920, the activity of “Basirat” newspaper was terminated. Although it was possible to print several copies of the press organ after the occupation, the numerous difficulties and ideological pressures that later emerged led to the complete closure of the “Basirat”.

О ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В ГАЗЕТУ «БАСИРАТ» РЕЗЮМЕ

Одним из важнейших изданий в истории азербайджанской национальной прессы является газета «Басират». Первый номер газеты вышел 12 апреля 1914 года, накануне Первой мировой войны. Басират, еженедельная турецкая общественно-политическая, экономическая и литературная газета, была представлена читателям 14 апреля 1914 года. Газета продолжала выходить с перерывами до 15 мая 1920 года. Редактором «Басирата» был известный журналист, писатель, публицист и театральный критик Гаджи Ибрагим Гасымов, издателем - Гуламрза Шафизаде. Среди писателей, сотрудничающих с газетой, видные общественно-политические деятели того времени, писатели, поэты и публицисты, прогрессивные мыслители - Мохаммад Амин Расулзаде, Нариман Нариманов, Сеид Джафар Пишавари, Мирзабала Махаммадзаде, Мамед Саид Ордубади, Мохаммад Мансадури, Мустафа бек Алибеков, там были Абдул Рахман Дай, Алиаббас Музних, Аббас Саххат, Абдул Кадир Вусаки, Джафар Джаббарлы и другие. Они регулярно появлялись на страницах «Басирата» с разнообразными литературными и художественными произведениями, публицистическими статьями, фельетонами, пытались всесторонне осветить актуальные проблемы времени и тем самым призывали народ к борьбе, национальному единству и пробуждению.

Большевистская оккупация 27 апреля 1920 г. положила конец деятельности газеты «Басират». Хотя после оккупации удалось опубликовать несколько его выпусков, многочисленные трудности и идеологическое давление позже привели к полному закрытию Басирата.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Gülgün Əliyeva¹¹³

YADDAŞLARDAN SİLİNMƏYƏN ALİM

Abbas Fəttah oğlu Zamanov Azərbaycanın gözəl güşələrindən olan Naxçıvanda dünyaya göz açmışdır. Görkəmli Azərbaycan aliminin yaradıcılığı, bir ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyəti, Azərbaycan xalqının XX əsrin ortalarından sosial-siyasi, mədəni-ədəbi həyatı, baş verən hadisələrlə dərinə bağlı olmuşdur.

¹¹³ BDU

Abbas Zamanov deyəndə gözlerimiz önündə mübarizələrlə dolu bir həyat canlanır. O, geniş məlumata, çoxcəhətli yaradıcılığa, ucsuz-bucaqsız fəaliyyət dairəsinə malik olan bir ziyalı idi. Alimin həyat yolu çətin, mürəkkəb, lakin şərəfli anlar ilə yaddaşlara həkk olmuşdur.

Professor A.Zamanov Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixinə yalnız bir ədəbiyyatşünas-alim kimi deyil, həm də millətçi-ideoloq, Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin uğrunda, milli dəyərlərin mühafizə olunub, geniş xalq kütlələrinə çatdırılmasında fəal mübariz, yeni ədəbiyyatşünas kadrlar yetişdirilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyən vətənpərvər ziyalı kimi düşmüşdür. Azərbaycan xalqının ağır tarixi mənzərəsində alimin fəaliyyəti öz milli, progressiv məramı ilə aydın seçilir və böyük şəxsiyyətin mükəmməl xarakterini, sabit ideya-mənəvi mövqeyini nümayiş etdirirdi.

Abbas Zamanov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında, müasir ədəbi-ictimai fikrinin formalaşmasında, Azərbaycan ədəbiyyatının Şərqdə və Qərbdə təbliğində çox əhəmiyyətli rol oynamış şəxsiyyətlərdən idi. Azərbaycan xalqının tarixinin mürəkkəb vaxtında sovet ideologiyasının təzyiqlərinə baxmayaraq, alim böyük əmək sərf edərək, Azərbaycan ədəbiyyatının milli özünəməxsusluğunun müdafiəsinə qalxmış, ədəbiyyatın, mədəniyyətin tədqiqi, nəşri, təbliği ilə məşğul olmuşdur.

Abbas müəllimin fəaliyyət dairəsi genişdir. Bunların arasında ədəbiyyatşünaslıq sahəsində geniş elmi fəaliyyəti xüsusi yer tutur.

Abbas Zamanov XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli tədqiqatçılarından biridir. O, nəinki Azərbaycanda, demək olar ki, beynəlxalq aləmdə görkəmli sabirşünas alim kimi tanınmışdır. Məhz onun xidmətlərinin nəticəsində molla-nəsrəddinçilər yüksək səviyyədə araşdırılmış və ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Abbas müəllim Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, milli ədəbi-elmi fikrin Şərqdə və Qərbdə yayılmasında, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Vətənlə əlaqə saxlamasında gərgin və ardıcıl işlər görmüşdür. Professor A.Zamanovun ən zəngin münasibətləri, heç şübhəsiz, Cənubi Azərbaycan ziyalıları ilə olmuşdur. Orada yaşayan şairlər, yazıçılar A.Zamanova ehtiramla yanaşmış, onu özlərinə müəllimi, məsləkdaşı hesab etmişlər.

Azərbaycanın xüsusilə Şərq ölkələrinə - Türkiyəyə, İrana, İraqa "çixışı" olmadığı dövrdə A.Zamanov hər cür mümkün, yaxud qeyri-mümkün vasitələrdən istifadə edərək Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini, ictimai-estetik fikrini həmin ölkələrdə nəinki yayır, həm də bu ölkələrdə yetişən azərbaycanşünaslara bilavasitə hamilik edirdi. Heç bir maneəyə məhəl qoymadan Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını dünyaya tanıdır, bununla kifayətlənməyərək, işin daha geniş miqyas alması, ardıcıl getməsi üçün həmin sahədə kadrlar yetişdirməyə çalışırdı.

Görkəmli alim və ictimai xadimin Türkiyə elm adamları ilə saxladığı münasibətlər qardaş xalqlar ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin qarşılıqlı öyrənilməsi işinə böyük fayda vermişdir. Xüsusilə, O.Ş.Gökyay, S.Sakaoğlu, H.Ərən, Ə.Y.Akpınar və başqa ədəbiyyatçılarla yazışmaları, kitab mübadilələri, görüşləri və s. Türkiyə-Azərbaycan elmi, ədəbi və mədəni əlaqələri sahəsində, demək olar ki, bir mərhələdir.

İraq türkmanlarının ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə dərinləndən maraqlanan, onların görkəmli ziyalıları – Ə.Bəndəroğlu, Sinan Səid, Nəsrin Ərbil və başqaları ilə sıx əlaqələr yaradan A.Zamanov azlıqda qalmış, lakin güclü bir şəkildə özünü təsdiq, intibah həyatı yaşamağa can atan İraq-Kərkük xalqının problemlərini də Azərbaycan problemlərinin tərkib hissəsi kimi görmüş, onlardan öz ehtiram və məhəbbətini heç zaman əsirgəməmişdir. Azərbaycan-İraq əlaqələrində xüsusi mərhələ yaratmış mərhum Əbdüllətif Bəndəroğlu "hörmətli ustad" deyə üz tutduğu professor Abbas Zamanova "Bakıdakı bir türkmən təmsilçisi" kimi yüksək qiymət vermişdir.

Professor A.Zamanov beynəlxalq fəaliyyətində Qərb ölkələrindəki mühacir Azərbaycan ziyalıları, Qərb şərqşünasları, o cümlədən türkoloqları ilə intensiv münasibətləri mühüm yer tutur. 60-80-ci illərdə heç bir Azərbaycan alimi Qərb ölkələri ziyalıları ilə əlaqələr saxlaya bilməməş, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin Qərbi Avropada təbliği işinə xidmət göstərməmişlər. Almaniyadan Ə.Şmide, A.Baycan, Fransadan İ.Məlikova, İngiltərədən T.Gəncəyi, Q.S.Təbrizi və başqaları ilə A.Zamanovun yazışma, kitab mübadiləsi və görüşləri milli-mədəniyyətimiz barədə mükəmməl təsəvvür yaratmaq və tanımaq məqsədi daşıyırdı.

Qərbi Almaniyada yaşayan mühacir şair, həkim Alazan Baycan ilə A.Zamanovun çox səmimi münasibəti yaranmışdır. A.Zamanov yaxın əlaqələri ilə A.Baycanı qurbətdə darıxmamağa, vətəni üçün xeyirxah işlər görməyə rühlandırırdı. Alim A.Baycanın bir nəçə şeirini və "Könül sazından", "Dağ çiçəkləri" adlı şeirlər kitablarını Ankarada nəşr etdirmişdir. Bu kitabların ürəyi Vətən həsrəti, Vətənə məhəbbət, keçmiş günlərin unudulmayan anları ilə döyünən qəlbın harayı idi. Abbas müəllimə mühacir dostu 1973-cü ildə bir şeir yazmışdı:

Qızıl satsalar bazarda,
Qızıl deyil parıldasa.
Boz sərçə hey cızıldasa,
Canı yanan bülbül deyil.

Bilməyəndə hər şey bilən,
Nə eşitsə, onu deyən.
Ot olub çöllərdə bitən,
Buğda verən sünbül deyil.

Lalə gülə bənzər olsa,
Dağı,düzü bəzər olsa.
Eldən-elə gəzər olsa,

Qoxulu gönçə gül deyil.

Ey oxucu. Yada salın,
Dərdlərini çağdaşların.
Sabirdən yazan Abbasın,
Dərdi ağır, yüngül deyil.

Professor A.Zamanova dərin səmiyyətlə yazılmış bu şeirin “Könül sazından” adlandırılması da təsadüf deyil, doktor A.Baycan alimin nə qədər böyük riskə getdiyini, cəsarətini duyur, eyni zamanda, xalq üçün yaşanmış A.Zamanov ömrünün böyük bir məktəb olduğunu deməkdən çəkinmirdi.

Abbas Zamanov Şərq-Qərb müstəvisində Azərbaycan elminin, ictimai fikrinin, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin böyük elçisi vəzifəsini böyük məsuliyyətlə və şərəflə həyata keçirmişdir.

A.Zamanovun Qərbi Avropa ilə münasibətlərində əsas yeri, görkəmli azərbaycanşünas Əhməd Şmide ilə elmi-ədəbi ünsiyyəti tutur. O, islam dinini qəbul etmiş, müsəlman xalqlarının, xüsusilə, Qərb türklərinin mədəniyyətini dərinlən öyrənmiş, və filoloq, tarixçi, mədəniyyətşünas alimlərlə sıx münasibətlər qurmuşdur.

Professor Abbas Zamanov üçün Azərbaycan amalı şəxsi həyatından da ucada dayanırdı. O, XX əsrdə Sovet dövlətində yaşayıb-yaratmış ən görkəmli azərbaycanşünas alimlərindən biri olmuşdur və gördüyü bütün işləri layiqincə yerinə yetirməyi bacarmışdır.

İnsan var ki, ömrünü başa vurduqdan sonra unudulur, insan var ki, həyatın ona bəxş etdiyi ömrü əsil vətəndaş, şəxsiyyət kimi yaşayır və incə əməlləri ilə həyatda unudulmayan izlər qoyur. Bu əməllər sağlığında bu cəsarətli insanı hamıya sevdirdiyi kimi, dünyadan köçəndən sonra belə adını əbədləşdirir.

Abbas Zamanov cəsarəti ilə, haqq sözü ilə hər kəsin qəlbində özünəməxsus yer tutmağı bacarmışdı. Və haqlı olaraq söyləyə bilərik ki, Abbas Zamanov yaddaşlardan silinməyən bir alim kimi çoxların yadındadır.

Bu il unudulmaz alim, görkəmli elm xadimi, əsl vətəndaş Abbas Zamanovun anadan olmasının 110 illiyidir. Bu münasibətlə Azərbaycanın elmi ictimaiyyəti, alimin əməl dostları, onu yaxından tanıyanlar elmi yığıncaqlara gələrək alimi yad etmişlər və Abbas müəllim haqqında qiymətli elmi fikirlər və xoş xatirələr söyləmişlər.

Böyük Azərbaycan ziyalıları Abbas Zamanovun elmimizin və ictimai fikrimizin inkişafı sahəsində səmərəli fəaliyyətini, Vətənə xidmət nümunəsi olan şərəfli ömür yolunu bir daha göz önünə gətiririk və bu unudulmaz, parlaq şəxsiyyətin xatirəsini əbədi yaşatmağa çalışırıq.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi konfrans materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 776 s.
2. Baycan A. Könül sazından, Ankara, 1983
3. Elçin Ədəbiyyat və cəsarət tərcümanı - Abbas Zamanov. Bakı: Gənclik, 2016, 142 s.
4. Müasirləri Abbas Zamanov haqqında. Bakı: Çinar-çap, 2003, 336 s.
5. Paşayev Q. Abbas Zamanov. Bakı: Gənclik, 2016, 132 s.
6. Rəhmanzadə F. Yol. Bakı, 1994, səh. 229, 406

Açar sözlər: alim, ədəbiyyatşünas, Abbas, Zamanov, cəsarət

Ключевые слова: ученый, литературовед, Аббас, Заманов, мужество

Keywords: scientist, literary criticism, Abbas, Zamanov, courage

Незабываемый ученый

Резюме

Профессор Аббас Заманов был одной из личностей, сыгравших важную роль в развитии азербайджанского литературоведения, формировании современной литературно-художественной мысли, распространении азербайджанской литературы на Востоке и Западе.

Аббас Заманов своим мужеством, словом правды, своими поступками сумел занять особое место в сердцах. И по праву можем сказать, что А.Заманов многим запомнился как незабываемый ученый.

An unforgettable scientist

Summary

Professor Abbas Zamanov was one of the personalities who played a very important role in the development of Azerbaijani literary studies, the formation of modern literary and artistic thought, and the promotion of Azerbaijani literature in the East and West.

Abbas Zamanov, with his courage, with the word of truth, managed to occupy a special place in everyone's heart. And we can rightfully say that A.Zamanov was remembered by many as an unforgettable scientist.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

YENİ ORFOQRAFIYA QAYDALARINA RIAYƏT OLUNMASI VƏZİYYƏTİ

dəbi dilin normaları həm yazılı dilin, həm şifahi dilin, xüsusən də nitq mədəniyyətinin təməlini təşkil edir. Yazı dil ilə ifadə olunan fikirləri, duyğuları başqasına bildirmək üçün insanla arasında işlənən ən mühüm ictimai alətdir (1, s. 212). Yüksək yazı mədəniyyəti və gözəl danışmaq üçün dilin normalarına yaxşı bələd olmaq lazımdır.

Ədəbi dil cilalanmış dildir. Həm yazılı, həm də şifahi dil normalara əsaslanır, normalar əsasında qurulur. Ədəbi dilin 3 əsas norması var: Fonetik, Leksik və Qrammatik.

Fonetik norma sözlərin düzgün yazılışını və tələffüzünü tələb edir. Bunlar da orfoqrafik və orfoepik normalarla tənzimlənir. Sözlün ədəbi dildəki yazılış qaydası orfoqrafik norma, tələffüz qaydası isə orfoepik norma adlanır. Orfoepik və orfoqrafik normanın pozulması fonetik normanın pozulması deməkdir.

Leksik norma hər birimizdən sözlün leksik mənasına bələd olmağı və onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir. Əks təqdirdə leksik norma pozulmuş olur.

Qrammatik norma isə sözlər və cümlələr arasında əlaqənin nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir. Cümlədə söz sırasının pozulması, mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasında yol verilən səhvlər, şəkilçilərin ardıcılığı prinsipinə əməl olunmaması qrammatik normanın pozulması hesab olunur. Fonetik və leksik normaların pozulması birbaşa qrammatik normanın pozulması deməkdir.

Ədəbi dilin normaları sabitdir, tarixi kateqoriyadır. Lakin bu sabitlik nisbidir, mütləq deyil. Orfoqrafiya yazılı nitqin normalarıdır. Bu normaların konkret dil vahidlərinə görə qanuniləşdirilmiş müxtəlif təzahürləri isə orfoqrafiyanın qaydalarını təşkil edir (2, s. 220). Orfoqrafiya qaydaları aydın, dəqiq və səlis olmalıdır. Orfoqrafiya qaydaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur və ona riayət etmək məcburidir (3, s. 232).

Dilimizin orfoqrafiyası elmi əsaslar üzərində yaradılmış və onun normaları qaydaya salınmışdır (4, s. 45).

Orfoqrafiya qaydalarında edilən dəyişikliklər, sözlün yeni qaydada yazılması ədəbi dil normalarının sabit olmamasının bariz nümunəsidir.

Sözlərin düzgün yazılışı, durğu işarələrindən istifadə, sözlərin sətirdən-sətərə keçirilməsi, xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması, dırnaq işarəsinin qoyulması orfoqrafik norma ilə tənzimlənir.

Hər bir şəxsin savad dərəcəsini həmçinin onun yazdığı yazı ilə müəyyən etmək mümkündür. Hər doğru yazılış, həmçinin hər edilən səhv həmin yazının müəllifi barədə oxucuda fikir formalaşdırır, hər yanlış həmişə şəxsin savadı barədə qarşı tərəfdə şübhə yaradır.

Orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması yazının əsas qayəsidir. Özünü savadlı, ziyalı, vətənpərvər hesab edən hər bir şəxs mütləq qaydada dilin qayda və normalarını yaxşı bilməli və əməl etməlidir. "Dil milli mədəniyyətin (ruhun) formalaşması ilə sıx surətdə bağlıdır – o, xalqın ruhunun xarici təəcəssümüdür" (B. Гумбольдт, 1984. s. 68).

Orfoqrafiya norma həm dilin ümumxalq səciyyəsinə qoruyub saxlamalıdır, həm də tarixiliyini. Bununla yanaşı dilin orfoqrafik norması ən gec təsirə məruz qalan norma olsa da dildaxili və kənar amillərin təsiri ilə dəyişikliyə meyillidir. "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nın 13-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən Orfoqrafiya lüğəti 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yenidən nəşr olunmalıdır, 5 ildən bir yazılı dilin normalarına yenidən nəzər yetirilməli. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə Azərbaycan dilinin son Orfoqrafiya normaları təsdiq edilmişdir. Bu normalar dilin fonetik hadisələrini, xüsusən ahəng qanununu nəzərə almaqla müəyyən olunur.

Təbii ki formalaşmış, əsrlərlə sabitliyini qoruyan normaların dəyişilməməsi daha təqdirəlayiqdir. Ancaq dilə, onun qayda və normalarına yenidən baxmaq müəyyən müddətdən bir zərurət və ehtiyacdır. Dildaxili təsirlər, kənar təsirlər dilə mütləq təsir edir və bəzən hiss edilmədən dildə ciddi dəyişikliyin olmasına gətirib çıxarır.

Dilin orfoqrafiyası onun müasir vəziyyəti ilə ahəng təşkil etməlidir.

Orfoqrafiya qaydalarının müəyyən olunması zamanı dilə məhz onun strukturu, inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşılması zəruridir. Təbii ki, xüsusi yazı ənənəsi olan dildə orfoqrafiya qaydalarının mühüm hissəsi dəyişilməz qalır. Dilə daxil olan vahidlər – alınma sözlər adətən analogiya prinsipinə uyğun olaraq, eyni tipli vahidlərin yazılışı ilə bağlı mövcud ənənəyə uyğunlaşdırılır. Belə nümunə olmadıqda, vahidlik prinsipi pozulduqda, orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxılması zərurəti meydana çıxır.

Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi devilis forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə səkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulur. Əgər *kitablar*, *atam*, *vermək*, *getmək* kimi sözlərdə səkilçilər *kitablar*, *atam*, *vermaq*, *getmax* şəklində işlədilsə, bu, fonetik normanın pozulması halı kimi qiymətləndiriləcək. Başqa bir misal: dilimizdə səkilçi tərkibində *e*, *o*, *ö* saitləri işlənmir. Yerli dialektlərdə sözlər *anon*, *babon*, *geder*, *gedicey* kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. İxtisarlarda da müvafiq qaydaya riayət olunmalıdır.

Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə bəzən abreviaturaya məhz sözlün açıq formasına qoşulan şəkilçi əlavə edilir. Amma "qrammatikada sözə qoşulan şəkilçi ilə sözlün abreviaturasına qoşulan şəkilçi eyni olmalıdır" - deyər bir qayda yoxdur. Sözlün qısaldılmış formasına oxunuşuna, yəni orfoepiyasına uyğun olaraq şəkilçi əlavə olunur. Abreviaturaya qoşulan şəkilçi onun son səsinin orfoepiyasına uyğunlaşdırılır. Məsələn, "Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinə" yazıldığı üçün abreviaturasında "DTX-nə"

¹¹⁴ Bakı Dövlət Universiteti. aynur.osmanovna@gmail.com

yazılmalıdır şərti qrammatikada yoxdur. Bu sözün qısaltması “DTX-yə” yazılır və belə də oxunur. “Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə”-sözünün qısaltmasında da prosedur eynidir, bu söz “KİV-nə” deyil, “KİV-ə” kimi yazılmalıdır. Dilimizdə bəzi sözlər var ki, tələffüzü ilə yazılışı fərqli olduğu üçün çox vaxt orfoqrasiyasında səhvlərə yol verilir. Bu sözlərə nümunə olaraq *külli, müdir, müdrik, müflis, münbit, münsif, mürid, mürsid, müsibət* sözlərini göstərmək olar. Qeyd olunan sözlərdə adətən “i” ilə “ü” hərfi qarışdırılır. Bu sözlərdə ikinci hecadakı “i” hərfi tələffüzdə “ü” səsi kimi səslənir, bu da bəzən elə o səslə də yazılışa gətirib çıxarır. Onu da qeyd edək ki, bu alınma sözlərdən fərqli olaraq *Mühüm, müşkül* və *üfiüq* sözlərindəki ikinci heca ü hərfi ilə yazılır.

Orfoqrafik qaydalardan tez-tez pozulanlardan biri də mənbə dildə birhecalı olub, bizim dildə ikihecalı kimi tələffüz edilən sözlərdir. Məsələn: *cabr. əmr. həbs. hökm. hüsn. hüzn. kəsr. aəbz. aəsr. nəbz. nəfs. nəsr. sehr. sədr. üzr. üzv. zülm* və s. Bir də bu sözlərə bənzəvib. amma iki saitlə vazılan sözlər var ki bunlar arasındakı fərci tapmaq və vadda saxlamaq cətinlik varadır: iki saitlə vazılanlar: *cisim, eyib, ətir, feil, fəsil, fikir, heyif, isim, izin, qəbir, qədir, qisim, meyil, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, şeir, səkil, zəhin* və s.

Son dövrlər KİV-də və sosial şəbəkələrdə orfoqrafik normaya riayət olunması ilə bağlı vəziyyəti araşdırarkən qarşıya çıxan mənzərəni əyani göstərmək üçün bəzi nümunələr göstərək: *Fakültə* sözünün səhvən *fakultə, bugünkü - bu günkü, karyera - kariyera, əşginas - əşkinaz, doğrudan - doğurdan, Füzuli - Fizuli, sayğı - sayqı, şose - şosse, camaşır - çamaşır, film - filim, hərbiçi - hərbiçi, monastır - monastr, siyirmə - siyirtmə, töhfə - töfvə, öhdəlik - öhtəlik, stres - stress, asfalt - asvalt, sakitlik - sakitçilik, çoxmərtəbəli - çox mərtəbəli, aidiyyəti - aidiyyatı, layihə - lahiyə, filtr - filter* kimi yazılması müşahidə olunan fonetik norma pozuntusunun bir hissəsidir.

Bəzi orfoqrafik qaydaları var ki, geniş təbliğat aparılmaması və ya insanların özünün maariflənmək istəyinin olmaması səbəbindən böyük auditoriya tərəfindən riayət olunmur. Nümunə olaraq bir neçə orfoqrafik qaydasını göstərə bilərik:

- Saylar rəqəmlə yazıldıqda, onlara artırılan şəkilçilər sətirdən sətərə keçirilmir: *5-cilər, 7-ci, 9-da* və s;
- Müəkkəb ixtisarlər və onlara artırılan şəkilçilər sətirdən sətərə keçirilmir.
- Ad və ata adlarının bir hərfdən ibarət qısaltmalarını (*M.F.Axundzadə, M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənşəminli* və s.) sətirin sonunda saxlamaq olmaz.
- Durğu işarələri yeni sətərə keçirilmir və s.

Yekun olaraq qeyd edək ki, orfoqrafik qaydalarının mühüm əlamətlərindən biri də sistemlilikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, orfoqrafik qaydalarını əks etdirən hər bir bənd aydın, elmi baxımdan əsaslandırılmış və lazım gəldikdə sərh oluna bilən olmalıdır. Orfoqrafik qaydalardan ibarət bəndlər yığını deyil, xüsusi quruluşa, nəzəri əsasla malik, daxilən orfoepiya, fonoloji, qrammatik, semantik qatlarla bağlı sistemdir.

Düzgün nitq (istər yazılı, istər şifahi) bir şəxsin mədəni səviyyəsinin göstəricisi olduğu kimi, mükəmməl orfoqrafik qaydaları da dilin inkişaf səviyyəsi ilə yanaşı, dil daşıyıcılarının intellektual və mədəni səviyyəsini göstərən əsas amillərdən hesab oluna bilər. Deməli, əsasən dilin tətbiqi sahələrindən biri kimi qəbul olunan orfoqrafik fərqli baxış bucağından yanaşdıqda dünyagörüşü ilə bağlı tərsəfləri ilə diqqəti cəlb edir. “Norma – hər bir dil daşıyıcısının can atmalı olduğu idealdır. Bu cəhdin uğurla həyata keçirilməsindən yalnız ... nitqin təmizliyi deyil, dilin səs sisteminin gələcək tarazlığı da asılıdır” (L.A.Verbitskaya). Orfoqrafik normanın milli dəyər kimi əhəmiyyəti dərk olunmalı, vahid yazı normaları dövlətçiliyin sütunlarından olan vəhdət rəmzi kimi qiymətləndirilməlidir.

Fonetik səviyyədə normadan kənara çıxmaq yanlış yazılış və tələffüz deməkdir. Orfoepiya ilə orfoqrafik qaydaları arasında həm fərq, həm də möhkəm əlaqə vardır. Orfoqrafik qaydaların düzgün yazılışını, orfoepiya ilə düzgün tələffüz olunmasını tələb edir. Buna görə də düzgün yazmaq üçün düzgün danışmağı, düzgün tələffüz etməyi bacarmaq lazımdır (4, s. 220).

Məqalənin hazırlanması zamanı nümunə olaraq göstərilən dil vahidləri həm milli sözlərimizdə, həm də alınmalarda fonetik normanın pozulması hallarının müşahidə olunduğunu göstərir. Bu da onu söyləməyə əsas verir ki, əksəriyyət dilin normaları ilə bağlı qaydalardan ya xəbərsizdir, ya da varlığından xəbəri olsa da, dərinliyinə gedib öyrənilib tətbiq etməyə maraq göstərmir.

Ədəbi dilin orfoqrafik normaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur. Bunların qanunlaşdırılmasına xüsusi fikir verilir. Ədəbi dil normalalarının sabitləşməsində və möhkəmlənməsində digər idarə və müəssisələrlə yanaşı, ali məktəblərin də xüsusi rolu vardır. Buna görə də ədəbi dilin təmizliyi və inkişafı üçün ali məktəblərdə ədəbi normalara düzgün riayət etmək, onun sabitliyi uğrunda müntəzəm olaraq mübarizə aparmaq lazımdır (5, s. 20).

Çıxış yolu yenə də maariflənmə və təbliğat işinin gücləndirilməsi, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin, sosial şəbəkələrin günümüzdəki təsir gücündən düzgün istifadə edərək ən effektiv üsullarla bu qaydaların auditoriyanın yaddaşına həkk etməkdir. Dil normalalarına bütün peşə sahibləri tərəfindən həssas yanaşılmalı, bu normalaların pozulmasına yol verilməməli, hətta bu halların qarşısının alınması istiqamətində müvafiq addımlar atılmalıdır.

Hətta müvafiq iş yerlərinin dilin qorunması istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinə dəstək olmaq, həmrəylik göstərmək üçün müvafiq ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etməkləri faydalı ola bilər. Cəmiyyətə dil qaydalarını təlqin edən jurnalistlər və müvafiq peşə sahibləri üçün mütəmadi olaraq dil kursları, seminar və treninqlər təşkil etmək bu istiqamətdə atılan ən faydalı və uğurlu addımlardan biri hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Fonetika, orfoqrafik qaydalar, orfoepiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 212 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə Fonetika, orfoqrafik qaydalar, orfoepiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 220 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: Fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafik qaydalar, orfoepiya. Bakı: Nurlan, 2007, 232 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. İstanbul: İmak”, 2019, 45 s.
5. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: ULU, 2015, 20 s.

Açar sözlər: dil, norma, orfoqrafiya, qayda, düzgün yazılış, Kütləvi İnformasiya Vasitələri
Ключевые слова: язык, норма, орфография, правило, правильное написание, СМИ
Keywords: language, norm, spelling, rule, correct spelling, Mass Media

Yeni orfoqrafiya qaydalarına riayət olunması vəziyyəti

Xülasə

Məqalədə sözün ədəbi dildəki yazılış qaydasının, yeni orfoqrafik normanın dildəki rolundan bəhs edilir. Həmçinin sözlərin düzgün yazılışı, durğu işarələrindən istifadə, sözlərin sətirdən-sətir keçirilməsi, xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması, dırnaq işarəsinin qoyulması və s. kimi orfoqrafik norma ilə tənzimlənən məsələlərə toxunulmuşdur.

Son dövrlərdə orfoqrafiya qaydalarında edilən dəyişikliklər haqqında məlumat verilmiş və yazılı mətbuatdan nümunələr göstərilmişdir, norma pozuntularının səbəbləri müəyyənləşdirilmiş, həmçinin çıxış yolları göstərilmişdir. Orfoqrafik normanın hər bir şəxsin həyatında mühüm rolu qeyd edilmişdir.

Orfoqrafiya qaydalarının müəyyən olunması zamanı dilə məhz onun strukturu, inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşılması zəruridir. Təbii ki, xüsusi yazı ənənəsi olan dildə orfoqrafiya qaydalarının mühüm hissəsi dəyişilməz qalır. Dilə daxil olan vahidlər – alınma sözlər adətən analogiya prinsipinə uyğun olaraq, eyni tipli vahidlərin yazılışı ilə bağlı mövcud ənənəyə uyğunlaşdırılır. Belə nümunə olmadıqda, vahidlik prinsipi pozulduqda, orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxılması zərurəti meydana çıxır.

Dil normalarına bütün peşə sahibləri tərəfindən həssas yanaşılmalı, bu normaların pozulmasına yol verilməməli, hətta bu halların qarşısının alınması istiqamətində müvafiq addımlar atılmalıdır.

Соблюдение новых правил орфографии

Резюме

В статье рассматривается роль правописания слова в литературном языке, т. Е. Орфографическая норма в языке. Также правильное написание слов, использование знаков препинания, построчный перевод слов, использование заглавных букв специальных имен, кавычек и т. Д. вопросы, регулируемые орфографической нормой.

Была предоставлена информация о последних изменениях в правилах орфографии и приведены примеры из письменной прессы, выявлены причины нарушений и пути их устранения. Отмечена важная роль орфографической нормы в жизни каждого человека.

При определении правил орфографии необходимо подходить к языку с учетом его строения и особенностей развития. Конечно, в языке с особой письменной традицией важная часть правил орфографии остается неизменной. Единицы, входящие в состав слов, производных от языка, обычно адаптируются к существующей традиции написания единиц одного и того же типа в соответствии с принципом аналогии. При отсутствии такого примера, когда нарушается принцип единства, возникает необходимость пересмотреть правила орфографии.

Все профессионалы должны чутко относиться к языковым нормам, эти нормы не должны нарушаться, и даже следует принимать соответствующие меры для предотвращения таких случаев.

The state of compliance with the new spelling rules

Summary

The article discusses the role of the spelling of the word in the literary language, ie the spelling norm in the language. Also, the correct spelling of words, the use of punctuation, line-by-line translation of words, capitalization of special names, quotation marks, etc. issues regulated by the orthographic norm, such as Information was provided on recent changes in spelling rules and examples were given from the written press, the reasons for violations were identified, as well as ways out. The important role of the spelling norm in the life of each person was noted.

When determining the rules of spelling, it is necessary to approach the language taking into account its structure and developmental features. Of course, in a language with a special writing tradition, an important part of the spelling rules remains unchanged. Units included in the language - derived words are usually adapted to the existing tradition of writing units of the same type, in accordance with the principle of analogy. In the absence of such an example, when the principle of unity is violated, there is a need to reconsider the rules of spelling.

Language norms should be treated sensitively by all professionals, these norms should not be violated, and even appropriate steps should be taken to prevent these cases.

Rəyçi: Akad. Nizami Cəfərov

Demirci Filiz Hüseyin¹¹⁵

“DOKUZUNCU HARİCİYE KOĞUŞU”NDA PSİKOLOJİK TABABET

¹¹⁵ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. filizdemirci@hotmail.com

Edebiyat ve tıp insan konusu ile hedefleri aynı noktada kesisen bilimlerdir. Tıp hayatın sağlıklı bir şekilde akışını sağlar, insanı korur. Edebiyat ise insanı ifade ederken tıptan yararlanır, tıbbi olayları edebi malzeme olarak estetik bir yaklaşımla şekillendirir, akla ve gönüle hitap edecek şekilde okuyucuya aktarır. Tıbbi yararın artırılması, tıp pratiğinin iyileştirilmesi için doktor-hasta iletişiminde edebi yöntemlerle, kalitenin yükseltilmesi “Anlatısal tıp” alanını doğurmuştur. Tıp biliminin buradaki iskeleti edebiyattır. Öte yandan edebiyatın da fenni eserlerdeki, psikolojik eserlerdeki yapısı tıptır.

Edebiyattaki “tababet” sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde, tarihi süreç içinde sıklıkla kendini göstermektedir. İnsani ve sosyal bilimlerin edebi yönü “tıbbi roman” yaklaşımının boyutlarını şekillendirmektedir.

İnsana tıpta biyolojik moleküler yaklaşım, insani sosyokültürel yönün arkaya atılmasına neden olur. Bu biyomedikal yaklaşıma karşı insanın psikik-ruhi yönüne dikkat çekilmesi “biyopsikososyal perspektif”in doğmasına neden olmuştur. İnsanlık tarihinde, sözlü ve yazılı edebi eserlerde tababet, edebi estetik ve edebi yöntemlerle karşımıza çıkmaktadır. Tıbbi belleğin oluşmasında sözlü ve yazılı edebi ürünlerin veri çok büyüktür. Eserler, toplumun bilimsel belleğini oluştururken, bireysel ve toplumsal yaklaşımlarla bilimin aldığı yoldan ilerleyerek, toplumsal gelişmeye ivme kazandırır. Biyolojik varlık olan insanın psikik yapısı, psikolojik tahlil romanlarında edebi estetik karşımıza çıkmaktadır.

Eserlerde yazarların, A.Cehov, M.Bulgakov, S.A.Conan Doyle, M.Crichton, K.Hasseini, F.Schiller, A.Varghese, Cevhun Atif Kansu, Mehmet Akif, Behcet Aysan vs. gibi doktor olmaları veya eserlerdeki tıbbi vakaların bizzat yazarın basından geçmiş olması tıbbi bilgilerin ve yaklaşımın doğru gözlem ve denevime dayanmasını sağlamaktadır. Bireysel olarak hayatı ifade eden eserlerdeki hasta yazarlar veya doktor yazarlar “biyografik” ve “otobiografik” roman türlerinde bilime davalı gözlem ve ifadelerinde daha çok yönlü ve reel perspektif sunmuşlardır. Bu bağlamda, hasta bir yazar olan Peyami Safa kemik veremivle savaşını, hayata tutunma çabasını, “9. Hariciye Koğuşu” adlı eserine konu edinerek tıbbi vakayı yaşayan ilk ağızdan okuyucuya iletmistir. Romanda yazarın onvedi yaşına kadarki fiziksel rahatsızlığı sonucunda oluşan ruhsal çöküntüsünün görüntüsü başarılı bir şekilde islenmiştir. Dönemin sosyo-kültürel, ekonomik yapısı, sınıf ayrılıkları ortaya kovulurken, aynı zamanda tıp biliminin geçirdiği asama ile devirdeki tababet ilmi de okuyucuya öyküleyici, betimleyici anlatım teknikleriyle bezenerek sunulmuştur.

Yirminci asır Türk edebiyatının önemli yazarlarından olan Peyami Safa (1899-1961), sair İsmail Safa’nın oğludur. İsmi ünlü sair Tevfik Fikret koymuştur. Erken yaşta babasını kaybedince, hem yoksulluk hem de sekiz yaşındayken yakalandığı kemik hastalığı nedeniyle düzenli bir eğitim alamaz. Çocuk yaşta çalışmaya başlar, kendi kendini yetistirir. Babasının edebiyat çevresi ve Vefa İdadisi’ndeki (lise) sınıf arkadaşlarının edebi yönelişleri, ağabeyi İlhami Safa’nın da etkisiyle, Peyami Safa’nın hayat yolunu belirlemiştir. İyi derecede Fransızca bilmesi, Fransız edebiyatı etkisi eserlerinde kendini göstermektedir. Annesine göre ilk önceleri doktor olmak isteyen yazar, felsefeye yönelmiş olsa da gazetecilik ve yazarlık yaparak yaşamını sürdürmüştür.

Hayatını finanse etmek için annesinin adı olan Server Bedia Hanım’dan etkilenerek “Server Bedii” takma adıyla cesitli eserler yazmıştır. Bunlardan en önemlileri “Cingöz Recai” polisive serisidir. Esin Bayraktar’a göre bu eserler Arsen Lüpen ve Sherlock Holmes’in izlerini taşımaktadır. Cumhuriyet Devri Edebiyatının konu, sanat anlayışı, dil ve üslup açısından şekillenmesine önemli katkıları olan Peyami Safa’nın düşünce yapısı nevi şahsına münhasırdır. Ekonomik sıkıntıları, çocuk yaşta çalışmak zorunda kalması, hastalıklı zayıf bünyesi, ailesinde ölümlü kayıplar olması, çok okuyup çok ürün vermesi, Safa’nın polemikçi bir kişiliğe sahip olmasına yol açmıştır. Devrinin ünlü yazarları Necip Fazıl Kısakürek ve Nazım Hikmet’le yakın dostluğu bulunan Safa, zaman içinde onlarla kalem kavgasına girmiştir. Kurtuluş Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı gibi dönemlerin yoğun etkisiyle siyasi ve felsefi bakış açılarında değişkenlikler yaşamıştır. Eserlerindeki doğu-batı sentezi, kozmopolitik-milliyetçilik karşıtlığı, modernizm, felsefe, tenkit, ve edebiyat düşünceleri açıkça hissedilmektedir. Edebiyat araştırmacısı Sükran Kurdakul, sosyolojik düşüncelerinde Peyami Safa’nın Durkheim’e yakın olduğunu yazar. Hayatının son dönemlerinde ise mistizme yönelen yazar, Dokuzuncu Hariciye Koğuşu adlı eserinde “çalkantılı çocukluğunun” izlerinin “çalkantılı hayatına” arayışlar içinde uzanacağını emarelerini gösterir. Romanda, hasta çocuk, annesiyle yaşadığı kenar mahalle ile, yakın akrabası olan Pasa’nın Erenköy’deki köşkü arasında gider-gelir. Bir yanda hastalık, yoksulluk diğer yanda ise zenginlik ve sağlık vardır. Yazar kendi hayatıyla örnekleyerek bu tezatlığa dikkat çekmektedir. Üçgenin diğer köşesinde duran hastane, hastanedeki hasta çocuklar; hasta yakınları ve hastanenin bahçesi, özellikle bahçedeki güçlü ağaçlar romanın temalarını okuyucuya psikolojik tahlilin en ince detayıyla aktarırlar. Hastanenin içi ise hastalık karşısındaki ruhi çözümlemenin betimlemesidir: “Dehlizin sonlarında, görünmeden açılıp kapanan bir kapının gıcirtısı. Muşambalara sürtünen ayak sesi. Köpüklenerek uçan ve uzaklarda kaybolan bir beyaz gömlek ve iyot, eter, yağ, ifrazat v.s. kokularından mürekkep terkibi tamamıyla anlaşılmayan bir hastane kokusu” (s. 1). Faruk Kadri Timurtas; Secmeler Peyami Safa adlı kitabının özsözünde yazarın kendi ağzından hayatının özetini şöyle sunar: “Benim suurum bir facia atmosferi içinde doğdu. Ben iki yaşında iken babam ve kardesim Sivas’ta on ay içinde öldü. Böyle bir kısa fasılayla hem kocasını hem çocuğunu kaybeden bir kadının hıçkırıkları arasında kendimi bulmaya başladım. Belki bütün kitaplarımı dolduran “bir facia beklemek vehmi” ve yaklaşan her ayak sesinde bir tehlike sezme korkusu böyle bir başlangıcın neticesidir. Dokuz yaşında başlayan bir hastalık ve on üç yaşında başlayan hayatımı kazanmak zarureti, beni edebiyattan evvel, kendini anlamaya ve yetistirmeye mecbur bir küçük insanın tamamıyla hayati zaruretlerden doğma bir terbiye, psikoloji ve felsefe tecessüsü ile doldurdu. On dokuz yaşına kadar hem kendime hem de muallimlik ettiğim mekteplerde çocuklara bir rehber olarak yaşadım” (Timurtas, 1970, s. 6). Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatının sanat anlayışı ile dil ve üslup bakımından şekillenmesine önemli katkıları olan Peyami Safa, Dokuzuncu Hariciye Koğuşu adlı psikolojik Tahlil Romanını, yukarıda kendi hayatını özetlediği bu temeller üzerine otobiografik bir eser olarak inşa etmiştir. Eser, hasta bir gencin günlüğü olarak kurgulanmıştır. Betimleyici anlatım biçimiyle hasta bir çocuğun fiziki portresinin izlenimsel betimlemeyle okuyucuya tanımlandığı eserde, baş karakterin ruhi portresi de, ilk ağızdan tasvir edilerek, kahramanın iç çatışmaları, ruhi çözümlenmeleri neden-sonuç ilişkisiyle anlatılır. “Bende o muayene odasının ve nice muayene odalarının önünde senelerce bekledim. Benim

yanımda büyüğüm de vaktü. Yalnız başıma demir parmaklıklı kapıdan içeriye girerdim, dokuzuncu hariciye koğuşuna doğru ağaçların bile sıhhatine imrenerek yürürdüm, camlı kapıların garip bir beyazlıkla gözlerime vuran ve içimde korku ile karışarak yuvarlanan parıltıları arasında o dehlize girerdim ve yalnız başıma bir köseye ilisirdim, kımıldayamazdım, susardım, beklerdim, korkudan büzülürdüm, rengimin uçtuğunu hissedirdim” (s.9). Yazarın kendi hayatından kesitlerle aktardığı romanda, insan bedenindeki uzuvların fiziki rahatsızlıkların insanın ruhi yapısı üzerindeki etkilerini okuyucu bizzat bu hastalıkları yaşayandan öğrenmektedir. Alttaki alıntıda kahraman bakış açısıyla ve bilinc akışı tekniğiyle hastalık karşısında hastanın iç dünyasındaki çalkantıların yansıması, buhranları okuyucuya aynı karmaşık ruh haliyle sunulmaktadır. “Ümitten, asktan ve tembellikten mürekkep bir hararet içinde hafif bir kemik ağrısının duman gibi gezindiği yarım karanlık, yarım suurlu, birbirini gayet ehemmiyetsiz bir münasebetle takip eden, hepsi gerçek ve hepsi abes bir takım havaller; uyku ile uyanıklık arasındaki ayırıcı perdevi fasilasız dalgalandıran ve ruhun bir varımını rüvada eriterek öteki varımını hakikatle temas ettiren üçüncü bir halet”. Bilinc akışı tekniğini Türk Edebiyatında ilk kez kullanarak insanın ruh halini çözümlemeye çalışan Peyvami Safa, soyut olan duyguları görsellere aktararak somutlaştırmıştır. “Kenar mahalleler. Birbirine ufunetli adaleler gibi gecmis, vaslanmış tahta evler... Kimi biraz daha öne eğilmiş, kimi biraz daha cömelmistir; ve hepsi hastadır, onları seviyorum; çünkü onlarda kendimi buluyorum; ve hepsi iki üç senede bir amelivat olmadıkca yaşayamazlar...” (s. 15)

Yine Dokuzuncu Hariciye Koğuşu Romanında kahramanın adı hiç geçmez. Romanda kahraman derin bir yalnızlık, sahihsizlik hissetmektedir. Yoksuldu, fiziksel engellidir. Yazar ic diyalogla kahramanın ic dünyasına avna tutarken kendisini gün yüzüne çıkarır aynı zamanda: “Âletlerle hırpalanan dizimde bir zonklama, fakat temiz ve yeni sarğuların verdiği rahatlık, pansumandan kurtulmuş olmak sevinci, operatörün müthiş kararı, vakın istikbalime karşı duyduğum merak, derhal birçok tahminlere kalkışan endiseli zekâmın faaliyeti gibi ruhumu birkaç parçaya bölen duygular ve düşünceler arasında karanlık dehlize çıktım” (s. 12). “Caddeye doğru çıkarken kendime doğru gitmeve başlıyorum, felâketimi mücessem bir şekilde değil, büyük teessürlerimde olduğu gibi müphem birtakım havaller ve remizler halinde hissediyordum: amelivat olacağımı, sakat kalacağımı düşünmüyordum, içimde garip bir karıncalanma halinde birtakım inilti, mırıltılar, sekilsiz gölgeler seziyordum” (s. 13).

Onbes yaşındaki bir gencin engelli birey olma ihtimalinin yarattığı travmanın psikolojik çatışması, kahramanın hayata tutunma çabası, aşık olması ve bu asktan güc alması romanın konusunu oluşturmaktadır. Hastalığın tedavisi için çareler ararken kendi hayatını uzaktan gözlemleyerek izlenimsel bir yaklaşımla, içinde bulunduğu durumu duygularının etkisiyle betimler.

Mücadeleden hiç vazgeçmeyen, güçlü olmaya çalışan kahramanımız zaman zaman zavıf bir profil çizmektedir. “Bipolar Bozukluk” olarak da psikolojide adlandırılan durumun belirtilerine kitapta sıkça rastlanmaktadır: “Kendimi çok sevdiğim an, kendime çok acıdığım an. Beni yalnız bu koruyor: Bu ask, bu merhamet” (s. 14).

“Fakat bu ışığa çok bakamıyordum, bu güneş bile gözlerimden içeriye girince, kendimden daha büyük bir karanlık denizine düşmüş gibi derhal söniyor ve içimin rengini alıyordu” (s. 15).

Doktorların uyarısına rağmen koltuk değneklerini kullanmayınca hastalık ilerler. Diğer yandan kimseye yük olmak istemez, hastanede bile kendi basının caresine bakmaya çalışması dikkat çekicidir. Yazar da kendi hayatından benzer bir görüntü sergilemektedir. Dış dünyaya yansıttığı güçlü vitrin görüntüsünün arkasında derin psikolojik sorunlar yaşayan ana karakterin uykusuzluk problemi vardır. Fiziksel ıstırabının yanında hastalıklı bacağının kesilme ihtimali, aşık olduğu Nüzhet’in doktor Ragıp’la evlenip vurdısına çıkacak oluşu psikolojik tahlili yönlendirmektedir. “Fakat bahçevi göremiyordum, o yaşında kuvvetli acıların bana verdiği gecici sağırlık ve körlük içinde idim; o acılardan biri ki, saniveler içinde artıyor, azamiye çıkıyor, gözlerimin arkasında bir karanlık ve kulaklarımda bir uğultu yapıyor, kendimi taşıyamayacak kadar dermanımı kesiyordu” (s. 43).

Peyvami Safa’nın ilk gençlik dönemlerinin çevre, toplum, aile yapısı görünümünü yansıtan, sosyolojik tanıklık yapan eserde umut, karamsarlık, bezginlik, yaşam sevinci, ask, fedakarlık, sadakat, yalan-dürüstlük, anne figürü, iyilik vs. gibi temalarla okuyucuya derin mesajlar verilmektedir. Azim ve bezginlik, hayal-gerçek psikolojik çatışmaları yazarın kendi iç dünyasının yansıması olarak algılanmalıdır.

Bu aşamada yazarın romanda islediği konu ve verdiği mesajlar, hastalığın yarattığı psikolojik travma, hastalıktan iyileşme süreçleri okuyucuya açıkça iletilmektedir. Yazar hakkında yapılan araştırmalardan, Peyvami Safa’nın gerek edebi alanda gerekse gazetecilik alanında sübjektif de olsa kendi kendine olan gözlemlerini tespit edebilmekteyiz. Yazar hakkında üniversitelerin basın-yayın bölümlerinde, yazarın gazetecilik faaliyetleri nedeniyle tezler hazırlanmıştır. Bazı araştırmalarda Safa’nın Server Bedi ve Safiye Peyman takma adıyla kaleme aldığı eserler yazarın gazetecilikte edebi faaliyeti olarak değerlendirilmiştir.

Yaşadığı dönemin çok önemli bir tanığı olan Peyvami Safa muharrir olarak da mühimdir. Devrindeki aydın sınıfı ile her zaman yakın temas da olması, çocukluk arkadaşı, ünlü edebiyatçı Muallim Naci’nin kızı yazar Elif Naci’nin ifadesine göre, çocuklukta yaşadığı mahalleve; gittiği mekteplere uzanmaktadır.

Mehmet Önal doktora tezinde, Hayat Mecmuasında Safa’nın Mustafa Baydar’la yaptığı bir röportajından alıntı yaparak, kendi ağzından, eserle ilgili sunları yazar; “...Her romanımda kendi hayatımdan parçalar vardır. Bazıları Dokuzuncu Hariciye Koğuşu gibi otobiyografik yalnız kendi hayatımdır. Ötekilerde başka insanların hayat tecrübeleri ve maceraları vardır. Otobiyografik romanlar yaratma hürriyetimizi kısırlar. Orada biz sayısız imkân ve ihtimallerden bazılarını tercih hürriyetini kaybeder, bir tanesi üzerinde billurlasmaya mecbur kalırız...”

Mustafa Baydar ise Ahmet Kabaklı’nın Peyvami Safa’nın edebi üslubunu değerlendirmesine su cümlelerle ver vermektedir; “...Peyvami, çok kelimeli, yeni bileşimlerle dolu, incelikleri, ayrı ayrı ve bol sıfatlarla, zarflarla dile getiren canlı, bol imaili, tesbihli, istiareli bir üslubun sahibidir. Felsefeye, ruhbilime ve sosyal konulara düşkünlüğü dolayısıyla tıbbi ve soyut kavramları yabancı terimlerle Frenkçe kelimeler çok kullanılır”. Edebiyat Tarihi ve Tenkit adlı kitabında Bilge Ercilasun ise Server Bedii

takma adıyla Peyami Safa'nın 140'dan fazla eser vermiş olmasının düşündürücü olduğundan bahsederek; "...Peyami Safa çocuklar için Cingöz Recai tipini yaratmış, bu eserler filme alınmış, büyükler tarafından da zevkle izlenmiştir. Bu romanlarıyla Safa edebiyatımızın bugün de eksikliğini duyduğu popüler tarzın, korku, polisiye gibi türlerin güzel örneklerini vermiştir". demektedir.

Gecimini sağlamak için yazdığı eserlerin yanı sıra sosyolojik, felsefi, siyasi yazıları da önemli bir yer tutmaktadır. Psikolojik tahlil romanı olan Dokuzuncu Hariciye Koğuşu toplumcu, gerçekçi roman anlayışı ile daha çok bilinçaltı anlatım tekniği kullanılarak yazılmıştır. Semboller ve istiareler romanın doğal akışı içinde kendini gösterir. Ruhi çözümler psikolojik hastalıkların tanımıdır; "Ağzı açıldı ve gözleri büyüdü. Hortlak! Gidiniz, bir şey istemiyorum, gidiniz" (s.98). "Garip ve büyük bir his, derinliklerime doğru kaçıyor, gizleniyor. Ruhum karartılarla, sessiz ve sekilsiz gölgelerle, esya arkasına saklanan havaletler gibi kendilerini göstermeden korkutan meçhul varlıklarla dolu" (s. 96). Ağır bir "Depresyon" un belirtilerini gösteren bu satırların yanında anksiyete bozukluğunu da su satırlar dile getirir; "-Bilmem... Bir verim çok ağrıyor ama. Basım mı, dizim mi? -Düşün bakalım. -Basım dönüyor, gözlerim kararıyor" (s. 102). İsimli kahramanın hastanedeki ilk gecesi "vesvese" ile doludur. Bütün bu psikolojik travmaya yol açan fiziki hastalık: "... Arthrite Tuberculeuse. Tedavi: Evvelâ kat'ivven koltuk değneği. Kat'ivven amelivat, alcı..." (s. 66). Eserdeki Shakespeare' in Hamlet' inden yapılan alıntılar, kahramanın hastalığın yükü altındaki, "şizofrenik" bir görüntüsünü hayatın içine çekebilmektedir. "AĞACLARIN BİLE SİHHATİNE İMRENEREK YÜRÜRDÜM". Sağlıklı olmaya olan özlemini bu cümleyle sık sık sayfalar arasına sıkıştıran yazar, bu durumdan kurtulmak için olağanüstü bir gayret sarf eder. Doktorların iyi beslenmesi ve bünvesini, moralini yüksek tutması yönündeki tavsiyeleri "aşkta" uğradığı haval kırıklığı ile sekteye uğrar; "...Nüzhet bana yalan söyledi..."

"Dünyanın hiçbir Nüzhet'i yalan söylememelidir" (s. 51). Nüzhet romanda sağlıklı, ucarı, ekonomik sıkıntı tanımayan, belli bir tabaka içinde yetişmiş bir genç kızdır. Babası Pasa, hasta çocuğu sever ve savar. Babacan tavırlı, hoşgörülü ve inatçı bir adamdır. Okumayı seven bir Fransız havranıdır. Konakta kahramanımıza en çok silik bir karakter olan köskün hizmetçisi Nurefsan vardım eder. Temiz kalpli ve saftır. Nurefsan'ın bakış açısı ve kullandığı dil temsil ettiği karakter ile uyumludur. Aynı zamanda yazar, eserde sanat anlayışına uygun olarak mümkün olduğunca yabancı kelimelerden arındırılmış bir dil kullanmaya özenir; "Mevzuyu beğendim. Kime varanmak olursa olsun güzel Türkçe dururken, sokak levhalarına, tabelalara Fransızca ibareler yazılmasına alevhtar olduğumu söyledim. Paşa ve doktor, basit kozmopolit fikirleriyle bana hücum etmeye başladı..." (s. 73). Burada "DİL" hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarken aynı zamanda aydınları da acık acık eleştirmektedir. Yazar, kitapta sadece Batı Dillerinin Türkçeye, aydınlarımız vasıtasıyla, hücumunu eleştirmez. Özellikle hastane personelinin hastanın ruh halini göz önünde bulundurarak konuşmaları, diğer hastaların durumlarını dile getirirken hastaları korkutmamalar önemsenmelidir. Yazar personelin mesleğini severek yapmasının da tedavinin bir parçası olduğunu vurgular: "O kadar kaba, işinden bıkmış, sinirli bir sorusu vardı ki, nefretimi sesimin perdesiyle hissettirerek "Peki "dedim" (s. 104).

Depresyon geçiren hastaların duygu dalgalanmalarını negatif yönde etkileyen hastane üyelerinin dikkatsizliği, kahramanın hastane gecelerinin vesveseler sayıklarında geçmesine neden olur. Bunu, zaman zaman "Kanım soğuyor. Kireçleniyorum". Zaman zaman da "... duvarları gıyıyorum..." (s. 99) eğretilmelerle anlatır. Karanlık travmanın derinliklerinden yine kendisiyle sınırlıdır. Gerçek dostluğun en iyi örneği Doktor Mithat; yaşama bağlayan bir aşk duygusu ve tüm bunları paylaşacağı okurlar hasta çocuğa kendisini toparlama gücü verir. Travma sonrası stres bozukluğu yaşadığı günlerden sonra hastane koridorunda yazar sargılı koluyla kendisi, Peyami Safa'vı görür:

"Kolu sarılı bir çocuk daha geçiyor. Ses yok. Bekliyorum. Korkudan elimi yüreğime bastım." (s.105) Bu noktada asıl korkusunu okuyucuyla paylaşan yazar bunun için okuyucusuna teşekkür etmek istecektir: "Bir gün hastanelerde okunmak için bir roman yazsam ve bu notlarımı içine karıştırırsam..." "Büyük bir hastalık geçirmeyenler, her şeyi anladıklarını iddia edemezler". "... İstirabın ilacı ıstıraptır. İkisinin de hasil - ı zarbı: Sevinç" (s. 111). Hastalığın büyük oranda fiziki tedavisi, "Sosyal fobi-kaygı bozukluğu" psikolojik rahatsızlığını da ortadan kaldırmıştır.

Hemen hemen romanın tamamında hastalığın sevri romanın kahramanının mutlulukları ve mutsuzluklarıyla ilişkilendirilmiştir. Eleştirmen Berna Moran Peyami Safa'nın modernist bir yaklaşımla "Hasta çocuk" karakteriyle Doğuyu; "Doktor Ragıp" karakteriyle de Batıyı, yapay mutluluğu maddiyatı karşılaştırdığını söyler. İbrahim Berksoy ise geniş dış mekan ile iç mekan hastane zıtlığında Safa'nın Michel Foucault'un "hapisaneve benzettiği hastane" yaklaşımından etkilendiğini yazar. Hastaneye yatmaya karar verdiğinde Foucault'un hapisanesine girdiğini bize düşündürse de dış mekandaki buhran-bunalım tutsaklığından kurtulan hasta, bedenini iyileştirmenin yolunun ruhi sağlıktan geçtiği gerçeğiyle yüzleşir. Ayağını kazanırken hayata tutunmak nedeni olan askına veda eder.

Yazar Peyami Safa Dokuzuncu Hariciye Koğuşu romanında birçok hastalığın nedeninin ve hastalığı tetikleyen faktörlerin ruhi sağlıkla ilişkili olduğu tezini ortaya koymuştur. Bu aynı zamanda nekahat dönemini de derinden etkilemektedir. Mutsuzluk hastalığın olumsuz seyrini hızlandırır. Yaşama isteği hastalığın tedavi başarısını artırır. Sağlıklı insan mutludur.

Ödabiyvat sıvahısı:

1. Tıp Eğitiminde İnsani Boyut ve Anlatı Tıbbının İmkanları, Merve Yıldız, Mehmet Ali Gülpınar, Tıp Eğitim Dünyası 18(56) 123-137

2. <http://www.gazetevatan.com>

<http://www.doktorlarsitesi.net>

3. <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com>

<http://www.hürriyet.com.tr>

4. Zariç, Mahfuz, "Peyami Safa'nın Sanat Edebiyat Anlayışı ve Duygu Düşünce Dünyası", Bir Tereddütün Aydın Peyami Safa Özel Sayısı, s.217, s.66-62
5. <http://www.turkoloji.cu.edu.tr>
6. Kurdakul, Sükran
7. Özer, Esra, Peyami Safa'nın Düşüncelerinin Romanlarına Yansıması, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
8. <http://www.otukan.com.tr>
9. Kurdakul, Sükran, Çağdas Türk Edebiyatı, Mesrutiyet Dönemi 2, 1994, Evrensel Basım Yayınları
10. Moran Berna, Türk Romanına Eleştirel bir bakış, Peyami Safa'nın Romanlarında İdeolojik Yapı
11. Berksoy İbrahim, Peyami Safa'nın Dokuzuncu Haricive Koğusu, ODTÜ'lüler Bülteni, ME 91
12. Enginün İnci, Yeni Türk Edebiyatı Metinleri, Roman 1923 sonrası, Dergah Yayınları

Acar sözlər: tababet, anlatısal tıp, bivopsikososyal, buhran, Nurefsan, hasta çocuk

Key words: medicine, narrative medicine, biopsychosocial, depression, Nurefshan, sick child

Ключевые слова: медицина, нарративная медицина, биопсихосоциальная, депрессия, Нурефшан, больной ребенок

Психологическое расстройство в «Девятая хирургическая палата»

Резюме

Peyami Safa написала роман «Девятая хирургическая палата», думая, что сможет избавиться от депрессии, вызванной его собственной болезнью, разделив эту травму. Стремясь вылечить страдания, настойчивость и упование могут привить другим пациентам те, у кого была лучшая болезнь. В то время как автор изображает внутренний мир персонажа, он проявляет психологический и философский подход, как Достоевский. Но больной здесь главный герой – сам автор. Он доминирует в западной культуре, имеет национальные ценности и имеет антинигилистский взгляд. Он преуспевает в лечении физических заболеваний, психических травм, депрессии. На данный момент, благодаря литературным произведениям о том, как общение с больными врачами может быть на самом уровне, наступает день.

Psychological Tababetes in the "Ninth External Ward"

Summary

Peyami Safa wrote the novel "Ninth Outer Ward" thinking that he could get rid of the depression caused his own illness in his soul by sharing this trauma. The determination to strive to heal suffering can be instilled in other patients whose trust is best experienced by those who have experienced the disease. The author takes a psychological and philosophical approach, like Dostavevsky, when depicting the inner world of the character. But the main character here is the author himself. He dominates Western culture, has national values and has an antinihilistic point of view. Treatment of physical illness achieves success by overcoming spiritual traumas, depression. At this point, how patient-doctor communication can be at the highest level is revealed thanks to literary works.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

UYUŞMA İDIOMLARIN YARANMA YOLLARI

İngilis dilinin idiomları üzərində tədqiqat aparən L.P. Simit yazırdı: *Bizim ən yaxşı idiomlarımız canlı obrazlı ifadələrimiz kitabxanalarda, mehmanxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəxtlərdə, pəyələrdə yaranmışdır.* (6)

Dildə frazeoloji ifadə və ibarələrin işlənməsi insanların zəngin həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Çünki heç vaxt kortəbii və təsadüfi şəkildə bu cür frazeoloji vahidlər dilə gəlmir. İnsan həyatı boyu müxtəlif hadisə və əhvalatlarla qarşılaşır və bunlardan nəticə çıxararaq onu öz nitqində obrazlı şəkildə ifadə etməyə çalışır. (3)

Idiom – yalnız sözlərin donub qalması və təcridi məhsulu deyil, habelə yeni sözlərin törəmə üsul və mənbəyidir. (10)

S.İ. Ojeqov frazeologiyanın iki mənada (geniş və dar) təsəvvür edir. Dar mənada frazeologiyaya ancaq sözün ekvivalenti olan frazeoloji vahidlər, geniş mənada frazeologiya dedikdə buraya atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, ibarələr, qanadlı sözlər, rəvayətlər və s. sözlər daxildir. (5)

Frazeologiyanın ilk tədqiqatçılarından olan Ş.Balli yazırdı: *İnsanların hafizəsi söz qruplarını sözlərdən daha yaxşı saxlayır... bunlar təkrarlandığıca dildə sabitləşir.* (1)

Bir məfhum ifadə etməsi, tərkibindəki sözlərin təhlil edilməməsi və müstəqim mənada işlənməməsi, məcazi mənə ifadə etməsi, cümlədə onun bir üzvü kimi çıxış etməsi və hər fərfən tərcümə edilməsinin mümkün olmaması nöqtəyi - nəzərindən idiomlar özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyətə malikdir. (2)

İdiom - İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirlə və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların böyük bir qismi sabit söz sırasına malikdir. Bu bütövlük onun mənası ilə əlaqədardır. Belə idiomlar qətiyyətlə dəyişilmir, möhkəm leksik quruluşa, sabit söz sırasına malik olur. *Məsələn: əlin (i) ağdan qaraya vurmamaq, gözləri kəlləsinə çıxmaq, ağına dil atmaq, barmaq basmaq, başa düşmək, qulaq asmaq* və s. bunlar qovuşma idiomlarıdır.

Müəyyən leksik qrammatik dəyişikliyə yol verən idiomatik ifadələrin əsas mənası dəyişilmir. *Məsələn: bir ayağı evdədir, bir ayağı qəbirdə - ayağının biri qəbirdə; üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer süpürür - dodağı yer süpürür.*

Bəzi idiomlara müəyyən söz əlavə etmək mümkündür. *Məsələn: ağızının suyu axmaq - ağızının suyu damcı-damcı axmaq, ət tökmək - köynək-köynək ət tökmək; başına daş düşmək - başına daşın böyüyü düşmək* və s. belə idiomlar uyuşma idiomları adlanır. İstər nitqimizi, istərsə də, bədii əsərlərin dilini canlandıran onun təsirini, ifadəliliyini artıran idiomatik ifadələrin meydana gəlməsi olduqca maraqlıdır.

(7)

İdiomlar yaranmasına görə üç yerə ayrılır: qovuşma idiomları, birləşmə idiomları və uyuşma idiomları.

Qovuşma və birləşmə idiomları nə qədər eyni xüsusiyyətlərə malik olsalar da, o qədər onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, qovuşma idiomları sabit söz tərkibinə malik olursa, birləşmə idiomlarında olan sözlərin qrammatik formaları şəxslərə görə dəyişə bilər; *məsələn, göz yummaq* idiomunu *gözümü yummaq* şəklində işlətsək, onda həmin öz idiomluq xüsusiyyətini itirəcək. Ona görə ki, belə idiomlar qovuşmalardır; qovuşmalar isə öz söz tərkibi etibarilə heç bir dəyişikliyə uğramayan, donuq qrammatik formaları özündə əks etdirən birləşmələrdir. *Könlünü almaq* idiomu birləşmə idiomudur. Çünki bu idiomu şəxslərə görə dəyişib, *könlünü almaq, könlünüzü* almaq şəklində işlətsək, onların idiomluq xüsusiyyətlərinə heç bir xələl gəlməyəcək.

Qovuşma şəklində olan qeyri-sabit idiomlar sabit idiomların yaranması üçün baza təşkil etdiyi kimi, birləşmə şəklində olan idiomlar da qovuşma şəklində olan qeyri-sabit idiomların yaranması və inkişafı üçün baza təşkil edir. Ona görə bu iki növ idiom arasında da onları bir-birindən ayıran bir əsaslı mənə fərqi nəzərə çarpmır. Bununla belə onların mənalı ilə əlaqədar bəzi xüsusiyyətlər vardır ki, bu xüsusiyyətlər birini digərindən ayırmaq üçün imkan yaradır. Belə ki, məfhum ifadə etmək, cümlədə müəyyən üzv olmaq, tərkibində olan hissələrə ayrılmaq, yəni qrammatik cəhətdən təhlil edilməmək nöqtəyi-nəzərdən həm qovuşma, həm də birləşmə şəklində olan idiomlar demək olar ki, eynidir.

İdiomların ən maraqlısı uyuşma idiomlarıdır. Onlar ilk inkişaf dövrünü keçirən, öz mütəhərrik xarakteri ilə fərqlənən idiomların qrupunu təşkil edir. Əgər birləşmə idiomlarının tərkibində olan sözlərdən biri yalnız şəxsə görə dəyişə bilirsə, uyuşmaları təşkil edən tərkibdə sözlərin birincisi həm şəxsə görə dəyişir, həm də bunların arasına başqa sözlər daxil ola bilər, məsələn, *canına yayılmaq* idiomunu *canına yayılmaq, canınıza yayılmaq* şəklində işlətmək mümkündür. Eyni zamanda bu idiomu *canına yağ kimi yayılmaq* və ya *canına sarı yağ kimi yayılmaq* şəklində də işlətmək olar. Bu idiomları şəkil etibarilə nə qədər dəyişsək də, onların idiomluq xüsusiyyətinə xələl gəlməyəcək və cümlənin müəyyən bir üzvü olan bütöv bir birləşmə kimi özünü göstərəcəkdir.

Uyuşma idiomlarının tərkibindəki sözlərin sərbəstliyi, eləcə də müxtəlif qrammatik dəyişikliyə uğraması onları birləşmə idiomlarından fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biridir.

Uyuşma idiomların birləşmə idiomlardan bir fərqi də onları təşkil edən sözlərin müxtəlif mənalar bildirməsidir; məsələn, *ürəyi bulanmaq, ürək bulandırmaq, ürəyi boşaltmaq, ürəyi əzilmək, ürəyi getmək, ürəyi yanmaq, ürəyi qalxmaq*. Bu uyuşma idiomlarda “ürək” sözü onunla işlənən sözdən asılı olaraq, görüldüyü kimi müxtəlif mənalar bildirir.

Uyuşma idiomların daha bir mühüm xüsusiyyəti onun tərkibində olan sözlərdən birinin öz müstəqil mənasını ifadə etmək xüsusiyyətidir ki, bu da onu birləşmə idiomlardan fərqləndirir.

Çünki birləşmə idiomların tərkibində olan sözlərin hər biri müəyyən dərəcədə məcazi mənaya malik olur. Məsələn, *baş götürmək* idiomu getmək mənasında işlədilən birləşmə idiomudur. Bu idiomun tərkibində olan *baş* və *götürmək* sözləri məcazi mənada işlənmişdir. *Göz gəzdirmək* idiomu isə baxmaq mənasında işlədilən uyuşma idiomudur, bu idiomun tərkibindəki *gəzdirmək* sözü məcazi mənada işlənmişdir. *Göz* sözü isə həqiqi mənasına yaxındır.

Uyuşma idiomların aşağıdakı struktur tipləri vardır:

I. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş yönlük halda olan isimlərin fellərlə birləşməsi yolu ilə - N_{md}+V: *ürəyinə dammaq, ürəyinə yatmaq* və s. *Siz gələn dəqiqədən mənim ürəyimə damub ki, ... bir cavan oğlan mənim rəhbərim olacaqdır.* {8-53} *Bu gün nədənsə ürəyinə dammışdı ki, oğlunu görəcək.* {9-23} *Bəzən də o, boş vaxtlarında saatlarca Bahar xala ilə oturur, onun ürəyinə yatan söhbətlər edərdi.* {9-23} *Tofiq şəri bir dəfə diqqətlə oxudu, elə ürəyinə yattı ki ...* {9-123}

II. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isimlərin fellərlə birləşməsi yolu ilə - N_a+V: *intiqam almaq, göz gəzdirmək, məhəl qoymaq, nəzər salmaq* və s.

Hələ Bənövşədən gözlərini çəkməmiş varlı dəliqanlılar özlərini təhqir olunmuş hesab edir və Bahardan intiqam almaq fikrinə düşürlər. {9-110} *Qayınanali gəlinin bu dünyada yediyi qan, içdiyi irindir – Sərrafzadə o yana göz gəzdirib asta-asta söylədi.* {8-179} *Kamilov əyləşib mütlaliyədən göz gəzdirdi.* {8-322} *Mehman yeni gördüyü evə nəzər saldı.* {8-26} *Axı, olmazdımı ki, Kamilov öz qaba və səhv hərəkətlərinə nəzər salsın.* {8-181} *Altay isə qəsdən Mehmanı kluba tərəf çəkir, “O olmasın, bu olsun” komediyasının məşqlərinə nəzər yetirmək, komsomolun yardım əlini uzatmaq istəyirdi.* {8-154} *Hə, kişi oğlu, yenə bizə məhəl qoymursan, bizdən uzaq gəzirsən.* {9-51}

III. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş müəyyən təsirlik hallı isimlə felin birləşməsi yolu ilə - N_{ma}+V: *atasını yandırmaq, ürəyini acmaq, ürəyini sındırmaq, ürəyini boşaltmaq, ürəyi yanmaq, ürəyi istəmək, ürəyi qızmaq, ürəyini yemək* və s.

Qız üçün təhqirli də olsa, mən eşqimə təslim olub, çırpınan, hayacanlı ürəyimi acdım. {8-23} *Bu zülf tapanca ilə onların atalarını yandırmıqdan danış.* {8-291} *Oğlanın tez ürəyini acmasını Xəlixə istəmirdi, açsaydı gərək ona cavab verəydi.* {9-30} *Yadigar özünü danlayırdı ki, niyə ürəyini acmadı, niyə sevgisindən söhbət salmadı.* {9-32} *Mənim açıq söhbətim əsla sizi qorxutmasın! Mən ürəyimi acdım!* {8-28} *Dəniz qibtə doğurur ... İndi yavaş-yavaş girir ürəyimə bu söz, varlığımı həyəcana gətirir.* {9-54} *Bu xalılar üçün iştahası tük aparan Yavərin ürəyini sındırmaq istəmirdi.* {8-353} *Onun ürəyi Şəhla xanuma qızdırdı.* {8-287} *Burada nə böyük mətləb var idi, sən ürəyini yevəsən, özünü də saraldasan?* {8-337} *Adam bu dünyada beş gün yaşayacaq, gərək ürəyini yemiyəsən.* {8-179} *Elə ki qonşu ürəyini boşaltdı, Səriyyə eşitmək istəmədiyi söz-söhbəti birdəfəlik kəsmək istədi.* {9-36} *Ana niskillikdənmi, yoxsa ilk övladın ailə qurmaq sevincindənmi, nədəndisə ana-bala ürəklərini boşaltdılar.* {9-85}

ƏDƏBİYYAT

1. Balli Ş. Французская стилистика (rusçaya tərcümə) M. 1961 səh.98
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası ADU Bakı, 1958
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili Bakı. Maarif 1985 səh.328-330
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası Bakı. 1963 səh.3-5
5. Ожегов С.И. О структуре фразеологии «Лексикографический сборник». М. 1957 с.38
6. Smit L.P. Фразеология английского языка (rusçaya tərcümə) M.1959 səh.89
7. Müasir Azərbaycan dili 1-ci cild Elm nəşriyyatı Bakı, 1978
8. Rəhimov Seçilmiş əsərləri 4-cü cild. Azərəşr, Bakı, 1970
9. Rəhimov Seçilmiş əsərləri 5-ci cild. Azərəşr, Bakı, 1974
10. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова ВЯ. 1953 №5 с.3

Açar sözlər – Sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı fadələr, milli xüsusiyyətlər.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности.

XÜLASƏ

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənəli sözlərin qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

SUMMARY

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features

РЕЗЮМЕ

В языковедении идиомы даны под названием устойчивые словосочетания, фразеологические сочетания, фразеологизмы и т.д.

Идиом – это слово греческого происхождения. Идиом – выражение со своеобразными свойствами. Идиом – это устойчивые словосочетания, которые являясь эквивалентом слов с прямым значением, соединяют их с переносным значением. А понятие, выражаемое идиомами, более конкретное по сравнению с другими словосочетаниями.

В языке идиомы выражаются эквивалентом слова, то есть как синоним слова, выраженный в переносном смысле.

Идиомы обладают национальными свойствами, поэтому изучая идиомы языка каждого народа можно близко познакомиться с их культурой, историей и образом жизни.

Одним из основных свойств идиом является то, что они образно-эмоциональные выражения. Идиомы выражают то или иное понятие намного эффективнее и образнее чем отдельные слова. Своеобразные категории идиом отличают их от других языковых единиц. Идиомы – это оригинальное средство языка, его богатство.

Такие интересные свойства идиом заставили многих ученых, занимающихся в разных отраслях языковедения – лексикографов, стилистов, грамматиков, фольклороведов, долго подумать над ними, и привлечь их к научно-исследовательским работам.

В азербайджанском языке идиомы подразделяются на 2 группы: именные и глагольные.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности

Rəyçi: filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Xuraman Məhərrəмова

AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ İNKİŞAF TARIXIMIZIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən bu günə qədər öz varlığını uğurla davam etdirməkdədir. Xalqımızın neçə-neçə yüz illəri, hətta min illəri əhatə edən bir dövr ərzində tarixin ağır sınaqlarına məruz qalmasına rəğmən, mövcudiyyətini qoruyub saxlamasının əsl səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi sabit daxili struktura və mükəmməl qramatik quruluşa malik zəngin bir dilə sahib olmasıdır. Zaman – zaman ölkəmizin ərazisində məskunlaşan və bir-biri ilə qarşılıqlı siyasi – iqtisadi və sosial – ictimai əlaqələrdə olan bir çox yerli və gəlmə qəbilə, tayfa və tayfa birlikləri getdikcə daha da yaxınlaşır, doğmalaşır, ortaq milli adət-ənənələrə və dünyagörüşünə sahib olurdular.

Bütün bunlar da ölkəmizin coğrafi ərazilərində yaşayan bir sıra qohum və qeyri – qohum mənşəli etnik qrupların tədricən birləşərək vahid bir xalqı əmələ gətirməsinə səbəb oldu. Bu mənada hər bir kəsə məlumdur ki, Azərbaycan torpağı ən qədim zamanlardan türk və ya türkdilli xalqların geniş yayıldığı və yaşayıb – yaratdığı məskənlərdən biri olmuşdur. Elə bizim dilimiz də türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna aid olub, bəzi elmi mənbələrdə Azəri türkcəsi də adlanır. Bu proses bizim eramın beşinci əsrindən etibarən daha geniş vüsət alır. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan xalqının formalaşmasında türk mənşəli etnosların rolu və əhəmiyyəti çoxalır. Professor Tofiq Hacıyev də məsələni bu cür izah edir: “Əvvələn türkdilli tayfaların V əsrdən etibarən Qərbə axınları mütəşəkkil tərzdə çoxalır. Bu da Şərqdə - Altay ətrafında Türkünülər dövlətinin yaranması ilə bağlı idi. İkincisi, bu dövrdən etibarən bizə türklər haqqında daha çox və mükəmməl tarixi məlumatlar gəlib çatır. Türkdilli tayfaların dil xüsusiyyətləri haqqında aydın təəvvürlər də həmin vaxtlardan başlanır. Üçüncüsü, V əsrdən Azərbaycan və Albaniya ərazisinə gələn türkdilli tayfalar burada ictimai – siyasi şəraitin formalaşmasında, etnik bütövlüyün təşəkkülündə xüsusilə fəal və həlledici rol oynamışlar” [2, s.14].

Bu barədə məlumatlara hətta dünyanın ən qədim xalqlarından və şəhər-dövlətlərindən biri olan şumer-akkad mixi yazılarında da rast gəlinir. Belə ki, eramızdan əvvəl IV – III minilliklərə aid “Enmerkar və Aratta hökmdarı” adlı qədim şumer-akkad yazılarında Azərbaycan ərazisində yaşayan Aratta, Lullubi, Kutu, Hett, Hurrit, subir və s. adlı bir sıra prototürk tayfalarının adları və bu tayfalarla şumerlərin arasında mövcud olan zəngin iqtisadi – ticari və siyasi – mədəni əlaqələri haqqında ətraflı məlumatlara rast gəlinir. Sonrakı dövrlərdə antik dünyanın bir-birini əvəz edən Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya və s. qüdrətli Azərbaycan dövlətləri də xalqımızın nə qədər zəngin milli – siyasi və ədəbi - mədəni təcrübəyə və qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olduğunun bariz nümunəsidir. Bir çox alimlərin Azərbaycan adının ilkin adı kimi qəbul etdikləri Atropatena – Aturpatakan dövlətini təşkil edən atropatenalılar haqqında professor İ.Əliyevin dedikləri də bizim bu fikrimizi bir daha sübut edir: “Atropatena kütillərin, lullubilərin, hurrilərin, mannalıların və regionun digər tayfa və xalqlarının nəsilələrinin midiyalıqlarla qaynayıb – qarışması prosesi getmiş, nəticədə, təxminən e.ə. son əsrlərdə burada yeni etnos yaranmış, Atropatena anlayışının özünün formalaşmasının başlanğıcı qoyulmuşdur ki, ondan qanunauyğun şəkildə Azərbaycan xronimi yaranmışdır” [4, s. 16]. Əlverişli iqtisadi – coğrafi, hərbi - strateji mövqeyinə görə mütəmadi olaraq xarici işğalçıların diqqətini cəlb edən və yadelli orduların çoxsaylı hücumlarına məruz qalan xalqımız milli kimliyini və mübarizə əzmini itirməmiş, imkan tapan kimi özünün milli suverenliyini bərpa etməyə nail olmuşdur. Hətta xarici hücumların və daxili müharibələrin daha amansız, daha kütləvi, daha intensiv hal aldığı Orta əsrlər dövründə belə xalqımız vəziyyəti öz xeyrinə, yəni məğlubiyyətdən qalibiyyətə doğru çox çevik bir şəkildə dəyişməyi bacarmış və Atabəy – Eldənizlər, Şirvanşahlar, Elxanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və s. güclü iqtisadi – siyasi və hərbi-strateji qüdrətə malik dövlətlərin də əsasını qoymuşdur. Hətta bu dövlətlərin ərazisi ayrı-ayrı vaxtlarda Hindistandan Qara dənizə, Dəmir Qapı Dərbənddən Fars Körfəzinə qədər uzanırdı.

Güclü dağdıcı gücə malik və uzaq məsafədən hədəfini məhv edə bilən odlu silahlarla silahlanmış, ciddi hərbi – siyasi nizam – intizama malik, uzun müddətdən bəri Avropa və Qərb dünyasına meydan oxuyan və onu qorxu altında saxlayan Rusiyanın özü belə xalqımızın müstəqil yaşamaq istəyinə mane ola bilməmiş, XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyanın işğalından azad olaraq müstəqillik əldə edən Azərbaycan xalqı tezliklə rus bolşevik Sovet imperiyasının təzyiqi ilə müstəqilliyini itirsə də, həmin əsrin sonlarında yenidən öz müstəqilliyinə qovuşmağı bacarmışdır. Bütün bu minilliklər ərzində xalqımızı məhv olmaq və tarix səhnəsindən çıxmaq təhlükəsindən qoruyan əsas amil milli birliyimiz və bütövlüyümüz olmuşdur ki, bu birliyi və bütövlüyü təmin edən əsas amil xalqımızı öz ətrafında birləşməyə sövq edən vahid dil və yazı olmuşdur.

Qədim Azərbaycan dilinin erkən dil və yazısı barəsində bizə elmi – tarixi mənbələrdən çox az şey məlum olsa da, bir sıra alimlər yazılı Azərbaycan dilinin tarixini ilk anadilli ədəbiyyat nümunəsi kimi İzzəddin Həsənoğlunun şeirlərindən götürürlər. Digər qrup alimlər isə yazılı Azərbaycan dilinin tarixini ilk milli folklor nümunəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranma tarixi ilə eyniləşdirirlər. Lakin hər iki ədəbi nümunəyə diqqətlə fikir versək görürük ki, bəzi arxaik sözləri nəzərə almasaq, bu əsərləri indinin özündə də asanlıqla oxuyub başa düşmək olar. Bunun əsas səbəbini də Azərbaycan dilinin türk dillərinin ayrılmaz bir qolu kimi aqqlütinativ, yəni iltisacı dillər qrupuna aid olması ilə izah etmək olar.

Çünki iltisacı dillər qrupu sürətlə dəyişməyə məruz qalan flektiv dillərə nisbətən çox möhkəm və dayanıqlı bir dil strukturuna malik olub çox az, yəni, hər min ildə cəmi 25% dəyişməyə məruz qalır. Sonrakı dövrlərdə də doğma ana dilimizdə yazıb – yaradan şair və yazıçılarıma çox tez-tez rast gəlmək olur ki, bunlardan İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və s.-nin adlarını qeyd etmək olar. Lakin bu o demək deyildir ki, İzzəddin Həsənoğlundan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan xalqının dəyərli ziyalıları, elm – sənət adamları, şair və yazıçıları mövcud olmamışdır.

¹¹⁷ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Hələ ondan iki üç əsr əvvəllər də Fələki Şirvani, Əfzələddin Xaqani, Əbül-Üla Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi və s. kimi mütəfəkkir şair və yazıçılarımız mövcud olmuşdur. Ancaq o dövrdə, yəni Orta əsrlərdə Qərbi dünyasında əsasən latın və yunan dilləri əsas dəbdə olan elm, sənət və rəsmi dövlət dili hesab edildiyi kimi, Şərqi dünyasında da ərəb və fars dilləri dəbdə idi. Ona görə də əksər alim, şair və yazıçılar kimi xalqımızın şair və yazıçıları da əsasən ərəb və fars dillərində əsərlər yazırdılar.

Bu ənənə hətta XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdi ki, bunun da əsas səbəbi xalqımızın o dövrdə geniş yayılmış ərəb əlifbasında yazıb – yaratması və uzun müddət bu əlifbanın təsirindən yaxa qurtara bilməməsi idi. Əslinə qalsa, ölkəmizdə islamın təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə din və kütləvi elm – mədəniyyət dili olan ərəb dili xalqımızın inkişafını sürətləndirsə də, get-gedə bu mürəkkəb və dilimizə yad olan əlifba dilimizin qrammatik quruluşu ilə heç cür uyğun gəlmir və xalqımızın kütləvi savadlanmasının və elm – maarif cəhətdən inkişaf etməsinin qarşısını alan başlıca əngələ çevrildi.

Belə ki, ərəb əlifbası büsbütün ərəb təfəkkürünün və flektiv dillər qrupuna aid olan dilinin məhsulu idi. Bu barədə məşhur alman dilçisi Vilhelm fon Humboldtun aşağıdakı fikirləri çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir: “Dil fikri formalaşdırıcı orqandır. Tamamilə ruhi, dərinliklərinə qədər daxili və heç bir iz qoymadan keçən əqli fəaliyyət nitq səsləri vasitəsilə maddiləşir və hissi qavrama üçün əlçatan olur. Ona görə də təfəkkür fəaliyyəti və dil qırılmaz şəkildə əlaqədə təqdim edilir. Dil xalq ruhunun, sanki xarici təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir ki, bundan daha çox eynilik təsəvvür etmək çox çətindir. Dil ruhun elə bir davamlı fəaliyyətini təqdim edir ki, həmin fəaliyyət səsi, nəticə etibarilə, fikrin ifadəsinə çevirə bilsin” [6, s. 94].

Məhz bu səbəbdən də digər türk dilləri kimi aqqlütinativ, yəni iltisacı dillər qrupuna aid olan Azərbaycan dili üçüntamamilə bizim xalqımızın milli ruhunu, təfəkkürünü, nitqini özündə əks etdirən və dilimizə uyğun əlifbanın qəbul edilməsi bir zərurətə çevrildi. Buna görə də bu məsələ XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Çar Rusiyasının tərkibinə daxil olduqdan sonra onun vasitəsilə Qərbin və Avropanın sürətlə inkişaf edən elmi – teniki nailiyyətləri ilə tanış olan Azərbaycan ziyalıları narahat edən və həlli vacib sayılan ən ümdə problemlərdən birinə çevrildi. Onların fikrincə, ərəb əlifbası ilə türk dilinin qrammatik quruluşu və fonem – səs tərkibi böyük bir uyumsuzluq təşkil edirdi ki, bu da uşaqların və gənclərin verilən materialı asanlıqla oxuyub dərk etməsinə və ya istədiyi məlumatı yazıya köçürməsinə xeyli maneçilik törədirdi.

Elə bu səbəbdən də hələ XIX əsrin əvvəllərindən etibarən əksər Azərbaycan maarifçiləri bu problemin aradan qaldırılması uğrunda ciddi-cəhdlə çalışmağa başladılar. Bu işdə görkəmli Azərbaycan maarifçisi və mütəfəkkir yazıçısı M.F. Axundzadə xüsusilə fəallıq göstərirdi. Bunun üçün o, hətta ərəb əlifbasına bir sıra düzəlişlər edərək onun əsasında dilimizin qrammatik quruluşuna uyğun yeni Azərbaycan - türk əlifbasını tərtib etmiş və bu əlifbanın qəbul edilməsinə razılıq almaq üçün Osmanlı Türkiyəsinin Maarif Nazirliyinə də müraciət də etmişdi. Onun bu istəyi rədd edilsə də, dilimizin qrammatikasını özündə ehtiva edən milli əlifbamızın yaradılması məsələsi daim Azərbaycan ziyalıları düşündürmüş və nəhayət, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalqı əvvəlcə latın, sonra isə kiril əlifbasını qəbul etmişdir. Bu əlifbalar özü-özlüyündə elm və ədəbiyyat uğrunda atılmış nə qədər böyük addım olsa da, xalqımız özünün indiki, daha mükəmməl əlifbasına XX əsrin 90-cı illərində qovuşmuşdur. Lakin milli əlifbamızın qəbul edilməsi Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı yolunda atılması vacib olan ən mühüm addımlardan biri olsa da, bu hələ hər şey demək deyildi. Bu baxımdan məşhur fransız dilçisi Ferdinand de Sössür özünün XX əsrin əvvəllərində qələmə aldığı “Ümumi dilçilik kursu” əsərində dilçiliyin inkişaf mərhələlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: “Dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Dilçiliyin əsası, əgər belə demək mümkünsə, “qrammatika” ilə qoyulmuşdur. Əvvəlcə yunanlarda meydana çıxan, sonra əsas etibarilə Fransada inkişaf edən bu fənn məntiqə əsaslandığı üçün dil elmi və obyektiv baxışdan məhrum idi. Sonralar filologiya meydana çıxdı. Onun məqsədi, hər şeydən əvvəl, mətnləri izah və şərh etməkdir. Üçüncü mərhələ dilləri bir-birilə müqayisə etmək imkanının kəşfi ilə başladı” [5, s. 213].

Elmi – nəzəri strukturunun formalaşdırılması baxımdan Azərbaycan dilinin inkişafına xidmət edən dilçilik nəzəriyyəsinin yaranması tarixi 1919-cu il Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış Ümumi dilçilik kafedrasının yaradılması ilə başlanır. İlk dövrlər Azərbaycanda nəzəri dilçilik elmini rus millətindən olan V.B. Tomaşevski, M.V. Belyayev, P.O. Piloşevski tədris etsələr də, bu sahədə ən mühüm yeniliklər Bəkir Çobanzadənin adı ilə bağlıdır. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan dilçilik nəzəriyyəsi əsasən üç istiqamətdə xüsusi dilçilik, müqayisəli dilçilik və ümumi dilçilik istiqamətlərində inkişaf etmişdir. Xüsusi dilçilik konkret bir dilin daxilində aparılan elmi – nəzəri araşdırmaları əhatə edir: məsələn, Azərbaycan dilçiliyi, fransız dilçiliyi, alman dilçiliyi. Müqayisəli dilçiliyin əsasən müqayisəli – tarixi və müqayisəli – tipoloji dilçilik olmaqla iki fərqli inkişaf istiqaməti vardır ki, onlardan birincisi əsasən, eyni mənşəli dillərin müqayisəli araşdırılması ilə məğşul olur. Müqayisəli – tipoloji dilçilik isə qohum olmayan dillərin tədqiqatı ilə məğşul olub, müxtəlif dil tiplərinin xarakterik xüsusiyyətlərini aşkarlayır. Ümumi dilçilik isə həm xüsusi, həm də müqayisəli dilçiliyin nailiyyətlərinə əsaslanaraq və hər iki dilçilik səviyyəsinin problemlərini özündə ehtiva edərək həmin problemlərə dil adlandırılan hadisənin mahiyyəti, ən ümumi qanunauyğunluqları baxımından universal prinsiplər müəyyənləşdirməyə çalışır [1, s. 42].

Sonrakı dövrlərdə, yəni keçən əsrin əllinci, altmışıncı və yetmişinci illərində Azərbaycanda dilçilik elmi əsasən dünya dilçilərinin elmi-nəzəri fikirlərinin sovet sosial-materializminə uyğunlaşdırılmış şəkildə tədqiqi və tədrisindən ibarət olmuşdur. Ümumilikdə Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafında mühüm rol oynayan alimlərdən Ağamusa Axundovun, Əbdülzəl Dəmirçizadənin, Afad Qurbanovun, Ələvsət Abdullayevin, Yusif Seyidovun, Tofiq Hacıyevin və s. alimlərin adlarını qeyd etmək olar. Müasir dövrdə də həm Azərbaycan dilçiliyi, həm də ümumi dilçilik elmi uğurla inkişaf etməkdədir ki, bu sahədə fəaliyyət göstərən məşhur dilçi alimlərimizdən Nizami Cəfərovun, Əbülvəz Rəcəbovun, Sənubər Abdullayevanın, Məmmədli Novruzovun, Buludxan Xəlilovun və s. alimlərin adlarını qeyd etmək olar.

Bu sahədə Müasir Azərbaycan Respublikasının, xüsusilə də Ümummilli Liderimiz cənab Heydər Əliyevin çox mühüm rolu və yaxından köməkliyi olmuşdur. Ulu Öndərimizin dilə dövlət səviyyəsində qayğısının bariz nümunəsi kimi onun “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanını və 2002-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu siyasət Ümummilli Liderimizin uğurlu siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu gün də uğurla davam etdirilməkdədir. Buna misal olaraq cənab İlham Əliyevin 2004-cü ilin yanvar ayının 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” və ondan iki gün sonra “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”; 2007-ci il 30 dekabr tarixli “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” və 13 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitinə zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamlarını misal göstərmək olar.

Məhz bu fərman və sərəncamlardan irəli gələn tələblər əsasında tərtib edilmiş Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 277 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminalogiya Komissiyası” yaradılmışdır. Məhz bu Komissiyanın qərarı ilə dilimizin qorunması, saflığının qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıda duran problemlərin həll olunması üçün 2016-cı ildə “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”, “Rusca – ingiliscə - azərbaycanca hava nəqliyyatında kommersiya terminlərinin izahlı lüğəti”, “Coğrafiya terminləri lüğəti”, “Geokimya terminlərinin izahlı lüğəti”, “Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti”, “Jurnalistika terminləri lüğəti”, “Silahlı qüvvələrdə istifadə olunan hərbi terminləri lüğəti”, “İdman terminlərinin izahlı lüğəti” və s. müxtəlif adda yüzə yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur [3, s. 24].

Məlumdur ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi və qarşılıqlı beynəlxalq əlaqələrin gücləndiyi müasir dövrdə xalqların qarşısında duran ən əsas problemlərdən biri, onların sürətlə qloballaşan dünyada milli kimliklərinin və ana dilinin qorunub saxlanılması problemi. Bu yolda atılması gərəkən birinci vacib addım isə dilə daxil olan çoxlu neologizmlərin və yeni terminlərin yerli dillərə uyğunlaşdırılması və bu dillərin strukturunu dəyişdirməsinə yol verilməməsidir. Bu baxımdan hal – hazırda dilimizin inkişafı yolunda duran ən böyük problemlərdən biri də qloballaşan dünyada dilimizin milli saflığının qorunub saxlanmasıdır. Bu istiqamətdə də həm əlaqədar dövlət təşkilatları, həm də görkəmli dilçi alimlərimiz yorulmadan fəaliyyət göstərirlər ki, bu da həm dilimizin müasirləşən dünyanın tələblərinə cavab verməsi, həm də milli saflığının qorunub saxlanması sahəsində nikbin proqnozlar vəd edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov N. Ümumi dilçilik (Dərslük). Bakı: Təhsil, 2020, 144 s.
2. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 188 s.
3. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010, 240 s.
4. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
5. Сосюр Ф. де. Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. М., “Прогресс”, 1977. 696 с.
6. Wilhelm von Humboldt. On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species, Michael Losonsky (ed.), translated by Peter Heath, Cambridge Texts in the History of Philosophy, Cambridge, “Cambridge University Press”. 1999, 296 p.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, milli inkişaf tarixi, türkdilli xalqlar, terminlər, dilçilik tarixi,

Ключевые слова: азербайджанский язык, история национального развития, тюркоязычные народы, термины, история языкознания,

Keywords: Azerbaijani language, the history of the national development, turkish-speaking peoples, terms, the history of linguistics,

Azərbaycan dili milli inkişaf tariximizin tərkib hissəsi kimi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili milli inkişaf tariximizin tərkib hissəsi kimi tədqiq edilir. Azərbaycan xalqı kimi onun dili də çox qədim və zəngin inkişaf tarixinə malikdir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna aiddir. Azərbaycan ən qədim zamanlardan türk dilli xalqların ana vətəni olmuşdur. Bizim eranın V əsrindən etibarən isə türkdilli xalqların ölkəmizə axını daha da güclənmişdir. Digər türk dilləri kimi bizim dilimiz də aqqlütinativ dil quruluşuna malikdir.

Азербайджанский язык как неотъемлемая часть истории нашего национального развития

Резюме

В этой статье мы исследовали азербайджанский язык как неотъемлемую часть нашей истории национального развития. Азербайджанский язык имеет очень древнюю и богатую историю развития как наша нация. Азербайджан относится к огузской группе тюркоязычных языковых семей. Азербайджан издревле был родиной тюркоязычных народов. Приток тюркоязычных народов в нашу страну увеличился с пятого века нашей эры. Наш язык имеет агглютинативную языковую структуру, как и другие тюркоязычные языки.

Azerbaijani language as an integral part of our national development history

Summary

We have explored the Azerbaijani language as an integral part of our national development history in this article. Azerbaijani language has a very ancient and rich development history as our nation. The Azerbaijani language belongs to the Oghuz group of the Turkish-speaking languages families. Azerbaijan has been the homeland of the Turkish-speaking peoples since ancient

times. The influx of Turkish-speaking peoples to our country had been expanded from the fifth century AD. Our language has an agglutinative language structure as the other Turkish-speaking languages.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

ESSE JANRININ ÜMÜMİ XARAKTERİSTİKASI

Giriş. Esse özünəməxsus xüsusiyyətləri olan xüsusi bir əsərdir. Bu janrdə yazan müəllif adi insanların görüb dərk edə bilmədiyi hadisələrdə, faktlarda, situasiyalarda və hadisələrdə adiliyin altında yatan təfərrüatları, incəlikləri, gözəllikləri, möcüzələri, qeyri-adi şeyləri hiss edir, görür və yazıya köçürür. Esseist öz-özünə danışan kimi öz düşüncələrini, hissələrini rahat yazarkən, bir çox mövzulara toxunmaqdan çəkinmir. Müəllif oxucuya hadisələrə müxtəlif prizmadan baxmağa, yeni hiss və düşüncələrdə iştirak etməyə imkan yaradır. Əvvəlcə müəllifin şəxsiyyəti vasitəsilə mövzunun açılması zərurəti ilə əlaqədar yaranmışdır. Esse öz dili, fəlsəfəsi, aşağıda müzakirə olunacaq öz janr xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan kiçik həcmli janrdır. Esse müəllifi sanki oxucu ilə təkdir və onunla məxfi söhbət edir. Bu söhbətin mövzusu istənilən ola bilər, essədə istənilən mövzuya icazə verilir - fəlsəfi, əxlaqi, ictimai, elmi. Bu janrın əsas marağı ondan ibarətdir ki, müəllif oxucuya maraqlı mövzu ilə bağlı orijinal, gözənilməz fikirlər təqdim edir. Essenin marağı dərkədiçi şüurun ətraf ələmlə bir addımlıq təmasıdır. Belə ki, bir anlıq şüur və obyekt bir-birini müəyyənləşdirir. Bir esse üçün mötəbər olduğu bilinen heç bir şey yoxdur, birdəfəlik təsdiqlənsə, müəllifin fikirləri bir esse ərzində dəyişə bilər. Esse oxucuya müəllifin peşəkar biliklərini deyil, şəxsi təcrübəsini təqdim edir və sintetik mahiyyətinə görə janr ədəbiyyatın sərhədlərini aşır.

Essenin yaradıcısı fransız yazıçısı Mişel de Montendir [6, s 349]. 1580-ci ildə onun "Təcrübələr" (fransızca "Les Essais") kitabı nəşr edildikdən sonra esse janrı digər Avropa ədəbiyyatlarında sürətlə yayılmağa başladı. 1597-ci ildə Frensis Bekon essenin xüsusi versiyasını yaradaraq özünün "Essələr və ya Təlimlər, Mülki və Əxlaq" kitabını nəşr etdi. Lakin janrın mahiyyəti onlar üçün ümumi idi: esse fəlsəfi, intellektual və əxlaqi məsələlərə həsr olunmuşdu və onların hər biri haqqında müəllif eyni vaxtda bir neçə baxış bucağı təklif edirdi.

Esse janrı fransız, alman, ingilis, amerikan və digər xarici ədəbiyyatda ən məhsuldar janrlardan biridir. XX əsrdə əksər fransız yazıçıları esse ilə məşğul olurdular, onların arasında A. Jide, P. Valeri, F. Mauriac, A. Malroux, A. Maurois və eləcə də bizi maraqlandıran ekzistensialistlər: J.P. Sartr, A.Kamyu, S.de Bovuar və başqalarında var idi. Esse janrını bütün digər janrlardan üstün tutaraq ədəbi yaradıcılığın zirvələrinə çatan və məhz öz esseləri ilə məşhurlaşan esseistlər isə bunlardır: Q.Marsel, E. Cioran, M. Blanchot, M. Eliade [6, s 352].

Esse janrı öz müasirliyi, aktuallığı ilə digər ədəbi janrlardan fərqlənir. Esse müəllifin daxili dünyasının bir tərəfini oxucuya təqdim edir [3, s 274]. Azərbaycan ədəbi tənqidi və nəzəri-estetik fikrində esse janrına ilk dəfə müraciət edən tənqidçi-filosof Asif Əfəndiyev olmuşdur. Tənqidçi-filosof Asif "Müdrilik səlahiyyəti", "İnam və şübhə" və digər kitablarına daxil etdiyi essələrlə bu janrın Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində populyarlığını təmin etmişdir [2, s 327]. Onun "Həqiqət və yarımhəqiqət", "Şeyx Nəsrullah əsəri", "Qəm və üsyan", "Məcnunluq", "Koroğlular və Həməzələr", "Xaqanilik", "Nizamilik" yazılarını qeydsiz-şərtsiz esse adlandırma bilər.

Esse haqqında ədəbiyyatşünas, tənqidçi Əziz Mirəhmədovun "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti"ndə (Maarif, 1988) qeyd edilir: Esse-tənqid və ədəbiyyatşünaslığın müəyyən bir problemi sərbəst surətdə izah etməsi ilə fərqlənən janrıdır. Essenin müəllifi seçdiyi problemi (ədəbi, etik, fəlsəfi və s.) təhlil və izah edərkən ifadə tərzinin sistemli, ardıcıl, gəlidiyi nəticələrin əsaslı, hamı üçün eyni dərəcədə məqbul olması qayğısına qalmır [4, s 128].

Yazıçı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas Elçinin tənqidi yaradıcılığına nəzər yetirdiyimiz zaman esse janrında yazdığı nümunələr diqqətimizi çəkir. Nümunə olaraq "Yaxan düymələ, düymələ", "Tək adam, tənha şair", "Dünya axirət əkini", "Heydərbaba, volem sənnən kəc oldu" essələrini göstərə bilərik.

Esse janrı xalq yazıçısı Anarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Sənətkarın "Ağrılar, ağrılar, ağrılar" silsiləsinə daxil olan yazıların çoxunu essələr təşkil edir. Həmçinin Afaq Məsudun, Kamal Abdullanın qələmə aldığı bir sıra yazılara diqqət yetirdiyimiz zaman Azərbaycan ədəbiyyatında esse janrının formalaşma prosesinin tamalandığını görmək mümkündür.

Anar, Elçin, Əlisa Nicat, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Cavanşir Yusifli, Rüstəm Kamal, Azər Turan və başqa müəlliflərin esse janrında yazdığı əsərlər diqqət çəkməkdədir. Xüsusilə, Anarın "Gecə düşüncələri", Elçinin "Ədəbi düşüncələr", Kamil Vəli Nəriman oğlunun "Mənim Füzulim" əsərləri esse janrına yeni çalar və keyfiyyətlər gətirən əsərlər kimi dəyərləndirilmişdir [5, s 37].

Tənqidçi, ədəbiyyatşünas, esseist Rüstəm Kamal filoloji essələr adlandırdığı yazılarını "Güzgü günü" adlı məqalələr toplusunda cəmləşdirmişdir. Rüstəm Kamalın qələmə aldığı bir sıra tədqiqat əsərlərində - "Oğuz ruhu: bərpa və yozum", "Sözü işığa danışdım", "Nizami Cəfərov, yaxud bir təfəkkürün poetikası", "Zəlimxan Yaqub: inanc isığı" esse janrının bir sıra xüsusiyyətləri əks olunmuşdur [2, s 41]. Rüstəm Kamalın yazdığı essələrə nəzər yetirdiyimiz zaman onun essələrinin digər tənqidçilərin essələrindən tamamilə fərqləndiyinin sahidi oluruq. Rüstəm Kamalın qələmə aldığı essələrdən bir necə nümunə göstərə bilərik: "Frans Kafka və Mirzə Cəlil: "həbsiyyə" oyunu", "Yuxudan oyanma qorxusu: Frans Kafka və Mirzə Cəlil", "Mirzə Cəlil və Həmidə xanım: ağrı xatirəsi", "Mirzə Cəlil lüğəti", "Mirzə Cəlilin teleqraf poetikası", "Əbdürrəhim bəyin stomatoloji fantaziyası", "Yusif Vəzirin vida dəftəri", "Gülümseyən Yusif Vəzir" və s.

Esse janrının utilitarizmi onda "bütün essələrin üreyi" olan "inandırma" funksiyasının üstünlüyü kimi başa düşülür. "Hər hansı bir essədə bizimlə danışan səs yalnız bizimlə münasibətə girir. Biz özümüz-esseist essenin qəhrəmanları oluruq. Çünki, o, nəzərdən keçirilən mövzuya baxışını qəbul etməyə bizi inandırmağa çalışır [8, s 94]. "inandırma" essenin dominant funksiyası olmaqdan çıxdıqda, əsər "ədəbi imkanlar" boyunca hərəkət edir. Bizə elə gəlir ki, tədqiqatçılar esse növlərinin təsnifatına çox həvəslidirlər. Çünki o, nəzərdən keçirilən mövzuya öz baxışını qəbul etməyə inandırmağa çalışır [8, s 73].

Esse janrının əsas xüsusiyyətləri üzərində dayanaq:

- mövzunun kiçik həcmi və konkretliyi;
- onun açıqlanmasına şəxsi yanaşma, subyektivlik, bəzən paradoksal mühakimələr;

- düşüncənin, təəssüratların, xatirələrin, assosiasiyaların şıltaq hərəkəti ilə müəyyən edilən sərbəst kompozisiya;
- dilin leksik tərkibindən sərbəst istifadə - yüksək üslublu sözlərdən tutmuş danışıq lüğətinə qədər;
- oxucuya inam mühiti, danışıq intonasiyası.

Essenin mövzunu araşdırarkən onun "təhlil ədəbiyyatı"na və ya Qərb tədqiqatçıların da adlandırdığı kimi "refleksiv ədəbiyyata", "fikr ədəbiyyatına" aid olduğunu qeyd etmək lazımdır. Essədə təhlil edilən obyektlərə gəlinə, onun sahəsi nəhəngdir, fəlsəfədən siyasətə, tənqiddən əlaqə, estetikadan ideologiyaya, bütün düşüncə obyektləridir. Qeyd edək ki, bu tərif esse janrını elmi düşüncə ilə tamamilə əlaqələndirir. Çünki yuxarıda göstərilən bütün düşüncə obyektləri həm də müvafiq humanitar elmlərin (fəlsəfə, politologiya, ədəbiyyatşünaslıq və s.) obyektləridir. Yeni, essenin mövzusu, əsasən humanitar elmi biliklərin hazırda mövcud olan bütün sahələri tərəfindən nəzərdən keçirilən obyektlər toplusu qədər genişdir. Üstəlik, mövzu səviyyəsində esse obyektinə elmi işin obyektinə arasındakı uyğunluğu qeyd edək. Humanitar elmlərin obyektlərinin eyniliyinə görə alimlər bu janr formasından həvəslə istifadə edərək fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, estetik və digər essələr yaradırlar.

Esse janrının müəyyən ümumi xassələrini müəyyən etməyin bütün çətinliyi ilə müəllif şəxsiyyətinin aparıcı rolundan əlavə, biz hər hansı bir essenin elmi mətnlə bağlı müddəalarına zidd olan ən azı bir neçə daha xarakterik xüsusiyyəti müəyyən edə bilərik: xüsusi aktuallaşma, zamanın indiki məqamı ilə korrelyasiya. Məhz esse janrının xüsusi aktuallaşması ilə əlaqədar Droueri yaxınlığa işarə edir və bu məhz essenin zamanla xüsusi əlaqəsi, ekspressivliyi və müəllif şəxsiyyətinin aparıcı rolu kimi xüsusiyyətindədir.

Beləliklə, esse janrını bədii-publisistik-sənədli janr kimi müəyyən etmək daha düzgün olardı. Bizə elə gəlir ki, essələrin bu "müxtəlifliyi" bəzi tədqiqatçıları esse janrının mövcudluğunu belə inkar etməyə vadar edir. Bu da yəqin ki, essələrin janr xüsusiyyətlərini və janrını müəlliflər və tənqidçilər tərəfindən esse kimi müəyyən edən əsərlərin müxtəlifliyi haqqında anlayışın genişliyindən gəlir.

Essenin başqa bir xüsusiyyəti elmi ədəbiyyatdan fərqli olaraq, fatik elementlərin (yeni obrazlılıq, ifadəlilik – onun sənətkarlığının və publisistikliyinin ifadəsi olan hər şeyin) olmasıdır. Bizə elə gəlir ki, hər bir konkret esse elmi, publisistik və bədii yaradıcılıq arasında "tarazlanır", bu üç qütbə yaxınlaşır və uzaqlaşır və burada fərqləndirmək üçün ən mühüm meyar əsərdəki obrazlılığın bu və ya digər xarakteridir.

Esse də roman kimi dünyanı sərbəst dərk etmək üçün eyni impuls daşıyır, lakin roman müəllifi əsərin bədii aləmini bütöv reallıq modeli kimi yaradır, yeni romanda müəyyən hadisələr, personajların hərəkəti, onların daxili aləmi təsvir olunur. Romanda müxtəlif səslər səslənir, roman həmişə dialoqdur, esse isə müəllifin monoloqudur. Fərdlərin təmsil edə biləcəyi bütün maraqlarla birlikdə fərdi şüur qaçılmaz olaraq məhdud olduğundan və dünyanın subyektiv mənzərəsini ehtiva etdiyindən, essenin əhatə dairəsi, prinsipcə, romandan daha dardır.

Deməli, esse elmi, publisistik və bədii ədəbiyyatla sıx əlaqədə olan, lakin heç birinə tam aidiyyətə olmayan janrdır. Sərhəd mövqeyini nəzərə alaraq, əsərin esse janrına təyin edilməsi çox vaxt problem yaradır. Essenin yerinə yetirdiyi funksiyaların genişliyi bu janra aid olan gizli janrlı istənilən əsəri təsnif etməyə imkan verir. Essenin obyektə yanaşması fərqlidir. Belə ki, müəllif şəxsiyyətinin aparıcı rolu ilə obyektin təhlili prinsiplərini tamamilə müəyyənləşdirir. Bu essenin ən mühüm struktur formalaşdırıcı amildir. Bundan başqa, esse zamanla xüsusi əlaqə, esse və publisistikanın əlaqəsinin üstünlük təşkil etdiyi aktuallaşmanın artması ilə xarakterizə olunur. Həmçinin ifadəlilik və obrazlılıq, onun orijinallığı və ümumiləşdirici gücü, daha çox və ya az olanı müəyyən edir. Esse yanaşması mütləq hətta konkret mövzunun şərhinin universal mənasını qəbul edir və funksional baxımdan inandırma funksiyasının üstünlüyü ilə seçiyənlər. Oxucuya müəllif variantını yükləyir, bəzən obyektivlik illüziyası yaratmaqla bu niyyəti pərdələyir.

Noticə. Esse janrında əsas rolu faktın reproduksiyası deyil, təəssüratların, düşüncələrin və assosiasiyaların obrazı oynayır. Esse müəllifi əsəri təhlil etmək iddiasında deyil, lakin münasibətinin subyektivliyini vurğulayaraq bu barədə mülahizə yürütməklə kifayətlənir. Müasir tənqidçilərin ədəbi tənqidi qiymətləndirmələri, bir qayda olaraq, müxtəlif esse janrlarında təcəssüm olunur. Esse janrının xüsusiyyətləri bunlardır: əxlaq, fəlsəfi problemlərin həlli; mövzunun kiçik həcmi və spesifikliyi; onun açıqlanmasına şəxsi yanaşma, subyektivlik, bəzən mühakimələrin paradoksalılığı (öz təəssüratları, düşüncələri və hissləri, müəllifin assosiasiyaları); düşüncənin, təəssüratların, xatirələrin, assosiasiyaların şıltaq hərəkəti ilə müəyyən edilən sərbəst kompozisiya, dildən sərbəst istifadə.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri, Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1981, 359 s.
2. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər, Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2015, 552 s.
3. Ənvəroğlu Həmalav. Ədəbiyyatşünaslıq problemləri ədəbi-nəzəri düşüncə müstəvisində, Bakı: MBM nəşriyyatı, 2014, 535 s.
4. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən Əziz Mirəhmədov, Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1988, 268 s.
5. Sultanlı Vəqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Təkmilləşdirilmiş III nəşr Bakı – 2019, 312 s.
6. Французская литература 1945 - 1990. - М: Наследие. 1995, 928 с.
7. Монтень Мишель. Опытты - М: Наследие. 1990, 816 с.
8. S.Robert, K.Carl. Elements of the essay. - New York: Univ. Press, 1969. 289 p.

Açar sözlər: janr, esse, müəllif, oxucu, Mişel Monten. "Təcrübələr"

Ключевые слова: жанр, эссе, автор, читатель, Мишель де Монтень, "Опытты"

Keywords: genre, essay, author, reader, Michel de Montaigne, "Experiments"

Общая характеристика жанра эссе Резюме

Основная роль в жанре эссе - не воспроизведение фактов, а изображение впечатлений, мыслей и ассоциаций. Автор эссе не претендует на анализ произведения, а лишь подчеркивает субъективность своего отношения. Литературная критика современных критиков, как правило, воплощена в различных жанрах эссе. Особенности жанра эссе являются: решение морально-философских проблем; небольшой объем и специфика темы; индивидуальный подход к ее раскрытию, субъективность, иногда парадоксальные суждения (собственные

впечатления, мысли и чувства, авторские ассоциации); свободная композиция, свободное использование языка, определяемое причудливым движением мысли, впечатлений, воспоминаний, ассоциаций.

General characteristics of the essay genre

Summary

The main role in the genre of essays is not the reproduction of facts, but the image of impressions, thoughts and associations. The author of the essay does not claim to analyze the work, but only emphasizes the subjectivity of his attitude. Literary critiques of modern critics are, as a rule, embodied in various essay genres. The features of the essay genre are: the solution of moral and philosophical problems; small volume and specificity of the topic; personal approach to its disclosure, subjectivity, sometimes paradoxical judgments (own impressions, thoughts and feelings, the author's associations); free composition, free use of language, determined by the whimsical movement of thought, impressions, memories, associations.

Рәүҗи: prof. Sənan İbrahimov

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ YUMOR

Azərbaycan nəsrinin təkamülündə müstəsna rolunu oynayan ədiblərimizdən biri də sözsüz ki Cəlil Məmmədquluzadədir.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı həm klassik komediyaları ilə, həm də gözəl nəsr əsərləri ilə diqqəti cəlb edir.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin təşəkkülündə, xüsusilə satirik ədəbiyyatın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. C.Məmmədquluzadə hər şeydən əvvəl böyük vətəndaş idi. Onun əsərləri isə məhz öz xalqına böyük sədaqətlə bağlı olan vətəndaşın həyəcanlarının, qayğılarının böyük təəcəssümü idi. Satirik və yumoristik kinayə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında əsas ideya ifadəçisidir. Ədibin komediyalarında, hekayə və felyetonlarında onun vətəndaşlıq dərdləri və qayğıları ilk növbədə məhz gülüş vasitəsilə öz təəcəssümünü tapmışdır.

C.Məmmədquluzadə milli dramaturgiyamızda və nəsrimizdə bugün də davam edən zəngin ənənələrini yaradıcılarındandır. Ədibin həcmcə kiçik olan fəqət böyük milli dərdlərin problemləri əhatə edən hekayələrin felyetonları həmin janrların klassik nümunələridir.

C.Məmmədquluzadə hekayələrində tipik şərait, tipik xarakter xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu cəhət ədibin realizminin mahiyyətini təşkil edir. Hər bir kiçik hekayədə ədib böyük milli dərdlərdən, ictimai problemlərdən bəhs etmişdir. Cəhalətin təzahür və ifşası ədibin nəsrində mühüm yer tutur. “Kiçik adam”ların böyük dərdləri C.Məmmədquluzadə nəsrinin başlıca mövzudur. “C.Məmmədquluzadə qısa, mənalı, psixoloji hekayənin böyük ustasıdır. Onun hekayələrində obyektiv, şirin, mülayim bir nağıl üsulu var” (1, 112).

C. Məmmədquluzadə nəsrində tənqidi hədəflərinin xarakteri ilə əlaqədar olaraq tənqidi gülüşün müxtəlif formalarına təsadüf olunur. Ədibin zamanəsinin kasıb, fəqir bəndələrinə olan ürək ağrıları onu yumorunda daha qabarıq təəcəssüm olunmuşdur. Bu cəhətdən “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “İranda hürriyyət”, “Nigarançılıq”, “Rus qızı”, “Dəllək”, “Sirkə”, “Buz”, “Saqqallı uşaq” və s. hekayələrini misal göstərmək olar.

1903-cü ildə yazdığı və 1904-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində çap etdirdiyi “Poçt qutusu” hekayəsi təkcə C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında deyil, Azərbaycan nəsr tarixində önəmli yer tutan klassik sənət nümunələrindən biridir. Hekayənin süjetində biz dərin bir ictimai mündəricəli gülüşün hakim olduğunu görürük. Baş qəhrəman olan Novruzəli zamanəsinin son dərəcə aciz və yazıq bəndəsidir. O, ən adi tərəqqi nümunələrindən belə xəbərsizdir. Hətta poçt qutusunun nə olduğunu belə anlamır. Novruzəli yaşadığı mühitin günahsız qurbanlarının tipik nümayəndəsidir. Novruzəli İtqapan kəndinin sakinidir və Vəli xan İrəvana məktub göndərmək istədiyi zaman onun evinə pay gətirmişdir. Xan düşünür ki, məktubu poçt qutusuna salmağı elə Novruzəliyə tapşırırsın. Amma o bilmir ki, avam, savadsız, poçtxananın nə olduğunu bilməyən Novruzəli üçün bu olduqca çətin bir işdir. O, xanın yanına gəldiyini andan etibarən ona öz sədaqətini sübut etmək istəyir, canını hətta öz balalarını da ona qurban etməyə hazırdır. Novruzəlinin-Azərbaycan kəndlisinin bu acınacaqlı halını bizə yumor ilə çatdırmaq istəyən Mirzə Cəlil çox orjinal, sadə bir ifadə forması kəşf etmişdir.

C.Məmmədquluzadə öz sənətkarlıq xüsusiyyətinə sadıq qalaraq bizə Novruzəli haqqında konkret bir fikir söyləmir. Biz onun hərəkətlərini, xarici görünüşünü izləyərək onun necə sadələvh, müti və sadıq bir kəndli olduğunu görürük. Vəli xanın hər bir sözü onun üçün pozulmaz qanundur. Əhvalatın necə baş verdiyini biz Novruzəlinin öz dilindən eşidirik: “Xan, qurban olsun sənə yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın! Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalca çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna, istədi düzəlsin yola. Mən tez yapışdım rusun qolundan qoymadım getsin.. Dedim Novruzəli hələ ölməyib ki, sən onun ağasının kağızını aparsan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgəsinin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazımaydı?... Dedim bəri mənim xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdu təpəmə, ikiəlli yapışdım kafirin çiyindən, bunu üzün üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçərnik divanxanasından saldatlar tökülüb məni döyə-döyə aparıb atdılar dama” (2,128). Novruzəli olanları xana danışdıqca xan gülür, xanla bərabər biz də gülürük. Xanın gülüşündəkin istehza, kinayə kədər hissi oyadır. Buna baxmayaraq oxucu Novruzəliyə yumorla yanaşır, ona acıyır. Əgər xan istehza ilə gülürsə, oxucuda dərin bir kədər hakim olur. Ona görə ki, Novruzəli öz əməllərində pis bir şey görmür, ona elə gəlir ki, xanın məktubunu bu şəkildə “qorumaq” düzgün hərəkətdir. Məktubu aparmaq istəyən “kafir”i döyən zaman da düşünür ki, onu avam hesab etməsənlər, xanın məktubunu heçkəsə etibar etmək olmaz.

Əsərin final hissəsində bizə aydın olur ki, Vəli xanın məktubu vaxtında yetişib və otaqlar da hazırdır. Vəli xan isə üç ay həbs cəzası alan Novruzəlinin haqqında “bir qədər fikir eləyir”, amma olanları tez də unudur. Vəli xan ancaq nifrət doğurur. Özü də bilmədən özünü həm gülüş obyektinə çevirən, həm də xana sədaqətini sübut edən Novruzəli isə yaddaşımızda yazıq insan kimi, zamanəsinin qurbanı kimi qalır. Novruzəlinin taleyi, faciəsi oxucularda həmin dövr haqqında, zəhmətkeş insanların ağır güzəranı haqqında dolğun təəcəssüm yaratmış olur. Həcmcə kiçik hekayə olmasına baxmayaraq, ictimai ümumiləşdirməsi ilə bu əsər tənqidi realizmin gözəl bir nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

C.Məmmədquluzadənin mənəvi geriliyə, cəhalətə və fanatizmin ifşasına həsr olunmuş kamil əsərlərindən biri də 1906-cı ildə yazdığı “Usta Zeynal” hekayəsidir. Hekayənin qəhrəmanı olan Usta Zeynal C.Məmmədquluzadə nəsrində maraqlı yumoristik obrazlardan biridir. Usta Zeynal ictimai qayğılardan tamamilə uzaqlaşmışdır. Dini fanatizm onu mənəvi cəhətdən iflic etmişdir. O, gündəlik çörək qazanmaqdan başqa bir qayğısı olmayan, öz kasıb həyatı ilə kifayətlənən sadə və zəhmətkeş bənnadır. Hekayə boyunca Usta Zeynalın cəmi üç günlük işinin şahidi oluruq və bu qısa müddət bizə onun daxili aləminə bələd olmağa kifayət

¹¹⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı.

edir. Muğdusi Akopun evindəki kiçik bir təmir işini görən Usta Zeynalı ona tərifləyən Hacı Rəsuldur. Onun necə zirək, ağıllı, sadıq, qeyrətli bir mömin olduğunu qeyd edir. Bir dəfə də olsun namazını qəzaya qoymadığını isə xüsusi vurğulayır. O onun nəinki Muğdusi Akopu, xristianları, həmçinin bəzi yerli müsəlmanları da bəyənmiş. Onların dünya malına həris olduqlarını düşünür, Kərbəla ziyarətinə gedib müsəlmanlıq vəzifələrini yerinə yetirmədiklərinə görə onları “həyasız”, “binamus” adlandırır. Usta Zeynalın öz acınacaqlı vəziyyətinin fərqləndirilməsinə deyil, gülünc hərəkətlərinin mahiyyətini anlamaq qabiliyyətinə malik deyil. Öz düşüncəsinə görə dünya malına həris olmadığı üçün “cənnətin qəbz”i artıq onun cibindədir. Daxili aləmini köməkçisi Qurbanla söhbətində daha aydın görürük: “Bax, məni görürsən, bir kasıb bəndlərin biriyəm. Bir mala və xurcundan savayı özgə bir maldövlətim yoxdu; çünki əvvəldən mən dünya malı fikrində olmamışam. Çünki dünya malı dünyada qalacaq” (2, 144).

Usta Zeynal bir saatlıq işi günlərlə uzadır, vaxtını boş-boş söhbətlərlə keçirir və təmirin uzandığını görüb narahat olan Muğdusi Akopa səbrli olmağı məsləhət görür, çünki hər şey Tanrının hökmündən, iradəsindən asılıdır. Özünü qətiyyətlə gərgin hesab etməyən Usta Zeynal əksinə onu tələsdirən ev sahibini öz ürəyində məzəmmət edir.

Özü kimi müsəlmanlardan başqa bütün millətləri “murdar və çirkin” hesab edən Usta Zeynal sonradan biləndə ki, köməkçisi Qurban bilmədən kəci erməninin küpəsində hazırlayıb, aləmi bir-birinə qatır. “Allah sənə lənət eləsin, dünya-aləmi murdar elədin” deyib, işi yarımçıq qoyur və Qurbanın üzünə tüpürüb gedir.

“Usta Zeynalın əsas faciəsi budur ki, o, gülünc, miskin, acınacaqlı bir vəziyyətdə yaşadığını başa düşmür, yaxud başa düşmək istəmir” (4, 431).

“Usta Zeynal” ideyası və bədii sənətkarlıq xüsusiyyəti ilə Azərbaycan nəsrinin, xüsusən də satirik ədəbiyyatın klassik nümunələrindəndir. Burada bir fanatikin simasında həmin mühitdəki zehniyyəti iflic olmuş, yazıq, aciz bəndlərin taleyi ümumiləşdirilmişdir. “Usta Zeynal” portret hekayəsidir. Yəni, burada müəllif ideyası bir şəxsin taleyində bədii təcəssümünü tapmışdır.

C.Məmmədquluzadənin “İranda hüriyyət” hekayəsində səhv salındığına görə böyük çaxnaşma və qalmaqala səbəb olan iki məktubdan bəhs edilir. İrana hüriyyət verildiyini eşidən Kərbəlayi Məhəmmədəli və Pərinisə buna sevinir, amma hüriyyətin nə olduğunu nə onlar, nə də məktubu oxuyanlar bilir. Bu cəmiyyətdə, bu mühit onun nə olduğunu anlayın yoxdur. Buradakı avam insanlara Mirzə Cəlil yumorla gülür və bir daha avamlığın acı nəticəsini bizə göstərir. C. Məmmədquluzadənin başqa hekayələrində olduğu kimi burada da təqdim edilən məzə satirik kinayə əsasında dəqiq ifşa və ittiham olunur.

“Dəllək” hekayəsində isə biz cahilliyin daha bir qurbanını görürük. Sadıq kişi burnunun qanı kəsilməyən uşağını həkimə aparmaq əvəzinə dəlləyin yanına aparır. Bu zaman uşağa heç əhəmiyyət verməyən dəllək Sadıq kişiye şəriət qanunlarını pozduğuna görə əsəbiləşir və başlayır onun başını qırmağa. Hekayənin sonunda Sadıq kişi oğlunun qanının kəsildiyini görür və başa düşür ki, Allahın ona olan qəzəbi artıq soyumuşdur. Ona görədir ki, hər şey salamatlıqla qurtarır.

Satirik və yumoristik hekayələr müəllif fikrinin dəqiq təcəssümündə çox sərrast rol oynayır. Ədibin “Sirkə”, “Rus qızı”, “Buz” hekayələri də sərrast yumor ilə diqqəti cəlb edir. “Rus qızı”nda yalançı dindarlar pozğunluğu tənqid obyektinə çevrilmişdir.

“Sirkə”də danışıq dilinin təmizliyi müdafiə edilmişdir. Dildəki süni əlləmliklər gülüş obyektinə çevrilmişdir. “Buz”da isə yeniyetmə uşaqların həyatının mənasızlığı gülüş obyektinə çevrilmişdir. Hər bir hekayədə kiçik yumoristik lövhələr diqqəti cəlb edir. Hər üç məsələdə müəllifin daxili narahatlığı və vətəndaş nigarənçılığı ön plandadır.

C.Məmmədquluzadə nəsrinin canı kinayədir. Ədibin əsərlərində quru nəsihətçilik yoxdur. Ədib hər bir əsərində maraqlı süjetlər və komik surətlər əsasında tənqidi mətləblərini ifadə etmişdir. C. Məmmədquluzadənin hər bir hekayəsi qədim Şərq lətifələrini xatırladır. Orada Azərbaycan həyatının ictimai lövhələri çox zaman tənqidi gülüşün müşayiəti ilə öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Ədib tənqidi gülüşün təsadüfən seçmirdi. O, hər tənqidi mətləbə uyğun gülüş üsulları, vasitələri tapırdı. Çox zaman bu tənqidi mətləblər tipik satirik və yumoristik obrazlar əsasında bədii həllini tapmış olurdu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mir Cəlil, Fəridun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Elm və təhsil, 2019, 560 s.
2. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
3. İbrahimov Mirzə. Böyük demokrat: Molla Nəsrəddin, Bakı: AzSSR EA, 1957, 211 s.
4. Xəlil Əlimirzəyev. Dahi sənətkar, böyük vətəndaş (C.Məmmədquluzadənin həyatı, dövrü, mühiti, ədəbi-ictimai fəaliyyəti). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 684 s.
5. Fəridun Hüseynov. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: XAN, 2015, 232 s.
6. Səadət Vahabova. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 164 s.
7. Bədixan Əhmədov XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 480 s.

Acar sözlər: realizm, gülüş, yumor, tənqid, satira

Ключевые слова: реализм, смех, юмор, критика, сатира

Key words: realism, laughter, humor, criticism, satire

Юмор в рассказах Джалила Мамедгулузаде

Резюме

В этой статье даётся краткое изложение художественного повествования и описательных способностей Дж.Мамедгулузаде, оригинального сатирического стиля и точного обвинения, средства воздействия одного из могущественных основоположников жанра рассказа в азербайджанской литературе. Многие проблемы в творчестве Дж.Мамедгулузаде, одного из могущественных специалистов нашей литературы, актуальны и сегодня. Это ещё раз доказывает его писательские способности.

Humour in the stories of Jalil Mammadguluzade

Summary

This article summarizes briefly Jalil Mammadguluzadeh's artistic prose and descriptive skills, original satirical style and correct accusations, methods of disclosure, who is one of the powerful founders of the short story genre in Azerbaijani literature. Many of the problems in the works of Jalil Mammadguluzadeh, one of the strongest artists of our literature, are still current today. This once again proves his strength as a writer.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ TEMPORALLIQ MƏNASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ SİSTEMİ

Məlum olduğu kimi, zaman kateqoriyası felin ən mühüm və təyinedici qrammatik kateqoriyalarından biridir. Bu qrammatik kateqoriya fel sistemi üçün o qədər əhəmiyyətli və xarakterikdir ki, alman dilçiliyində fel (das Verb) termini ilə yanaşı, das Zeitwort (zaman bildirən söz) termini də işlənir. Beləliklə, fel ilk növbədə və başlıca olaraq zaman, zaman anlayışı bildirən bir nitq hissəsi kimi anlaşılır.

Bu da məlumdur ki, şəxs, kəmiyyət, zaman, şəkil və növ kateqoriyaları felin bütöv və əhatəli qrammatik xarakteristikasını verir. Məhz bu qrammatik əlamətlərin, xarakterik sistem əlaqələrinin mövcud olması sayəsində fel öz paradigmatik həcminə görə digər nitq hissələrinin heç biri ilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə geniş və əhatəli qrammatik formalar əmələ gətirir. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilir ki, təsiri fel (transitives Verb) 177, təsirsiz fel (intransitives Verb) isə 91 söz forması nümayiş etdirir. Beləliklə, fel üç şəxsə, iki kəmiyyət kateqorial formasına, altı zaman formasına, üç şəkil müxtəlifliyinə, iki (bəzi mənbələrə görə isə üç) növ mənsubiyyətinə görə dəyişik formalar alır, Partizip I və Partizip II, Infinitiv I və Infinitiv II qrammatik formalarına görə şaxələnir. Təsadüfi deyildir ki, fel qrammatik baxımdan ən mühüm, ən zəngin nitq hissəsi hesab edilir. Əgər isim semantik baxımdan birinci yerdə dayanırsa fel qrammatik dəyişiklik və dinamikaya görə ön mövqeyə keçir.

Qrammatik zaman kateqoriyasının izahı üçün zamanın məntiqi- fəlsəfi və sırf qrammatik anlamlarını fərqləndirmək zəruridir. Burada adətən “obyektiv zaman” və “qrammatik zaman” terminləri işlənir. Obyektiv zaman insan şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur və üç zamanı – keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə edir. Məşhur Azərbaycan dilçisi A. Axundov qrammatik zaman anlayışını aşağıdakı kimi izah və şərh edir: “Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi formal əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir”.

Məntiqi-fəlsəfi anlamda zamanın, başqa sözlə obyektiv zamanın bu əlamətləri qeyd edilir: zaman dönməzdir – o yalnız bir istiqamətdə davam edir və heç bir zaman qayıtmalara, geri dönmələrə məruz qalmır, daim axır və hərəkət edir; zaman sonsuzdur- onun nə başlanğıcı, nə qurtaracaq nöqtəsi yoxdur. Beləliklə, obyektiv zaman üç zaman pilləsini əhatə edir: keçmiş zaman- indiki zaman- gələcək zaman (Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft). Göründüyü kimi, bu zaman ölçüləri kifayət qədər ümumi və yayğındır və onları nisbətən dəqiq sərhədlərdə götürmək xeyli çətinliklər yaradır. Qrammatik zaman formaları məhz bu çətinlikləri dəf etmək, zaman- vaxt ölçülərini dəqiqləşdirmək, konkretləşdirmək, müəyyən və konkret zaman kəsiyini sərhədləndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Təsadüfi deyildir ki, müxtəlif dünya dillərində həmin zaman pillələrinin ifadəsi üçün müxtəlif say və funksiyada müxtəlif zaman formaları əmələ gəlir. Əgər müasir alman dilində xəbər şəklinin altı zaman forması varsa, müasir ingilis dilində felin 13 zaman forması qeyd olunur (4 keçmiş, 4 indiki, 5 gələcək zaman formaları) (A. Axundov, 5). A. N. Kononov “Грамматика современного турецкого литературного языка” adlı əsərində (A. N. Kononov, 128) müasir türk dilində 15 zaman formasının mövcud olmasına diqqətli cəlb edir.

Prof. O. Allanazarov müasir türkmən dilində təkcə keçmiş zamanın 12 formasını göstərir (O. Allanazarov, 6). Prof. M. Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilində felin beş zaman formasının olduğunu göstərir (M. Hüseynzadə, 189).

Zaman dərəcələrinin dəyişməzliyi və müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik zaman formalarının dəyişkənliyi dil şüurunda müxtəlif xalqlarda zaman anlayışının dəyişik formalarda ifadəsini, bununla da qrammatik zamanın özünəməxsusluğunu, milli-subyektiv xarakterini bir daha təsdiq edir. Bu onu göstərir ki, ayrı- ayrı dillərdə hər üç zaman kəsiyində zamana görə dəqiqləşdirmə və konkretləşdirmə hər dilin daxili qayda qanunlarını, dil şüurunun, obyektiv zamanın insan təfəkküründəki inikasının fərqli, daha doğrusu, özümlü şəkildə təzahür etdiyini bir daha təsdiq etməkdədir.

Saysız- hesabsız hərəkət, vəziyyət, iş, hal, vəziyyətin dəyişməsi intervalları və s. zamana görə necə fərqləndirilir, zaman pillələri necə sərhədləndirilir, müxtəlif keçid və dəyişmə halları bir- biri ilə nə şəkildə silsilələnir və burada çıxış nöqtəsi, zamanı adlandırma, təyinetmə meyarı kimi nə əsas götürülür? Bu suallar zaman- zaman alimləri çox düşündürmüşdür.

Linqvistik ədəbiyyatda danışq vaxtı (Sprechzeit) zamanların müəyyənləşdirilməsinin çıxış nöqtəsi kimi götürülür. Əgər iş, hal, hərəkət danışq vaxtından (Sprechzeit, Sprechmoment) əvvəl düşürsə, keçmiş zaman; iş, hal, hərəkət danışq vaxtı ilə eyni vaxta və ya nisbətən eyni vaxta düşərsə indiki zaman; iş, hal, hərəkət danışq vaxtından sonraya aid olarsa, gələcək zaman ifadə olunur. Hər bir zaman mərhələsi daxilində fərqlənmə, differensasiya təkcə zaman formalarının, qrammatik səciyyəli zaman əlamətlərinin müxtəlifliyi ilə deyil, həm də zaman ifadə edən digər dil vasitələri, xüsusilə zaman anlayışının leksik ifadə vasitələrinin köməyi ilə mümkün olur. Müxtəlif zaman vahidlərinin ifadəsi üçün yalnız qrammatik zaman formalarından istifadə edilsəydi, başqa sözlə hər bir obyektiv zaman fərqi reallaşdırmaq üçün ayrıca zaman forması olsaydı, dil öz ümumiləşdirmə funksiyasını yerinə yetirə bilməz, ünsiyyət mövcud ola bilməzdi. Beləliklə, xüsusilə geniş, nəhayətsiz zaman mərhələlərini əhatə edən keçmiş və gələcək zamanı, eləcə də nisbətən konkret və görümlü olan (başqa sözlə, danışq vaxtı anlayışına daha yaxın olan) indiki zaman faktlarını dəqiqləşdirmək, konkretləşdirmək və sərhədləndirmək üçün zaman anlayışının qeyri qrammatik vasitələri kommunikasiya prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Müqayisə et:

- 1). Vor Millionen Jahren sah die Welt ganz anders aus.
- 2). Gestern fühlte er sich unwohl.
- 3). Heute sah er sehr traurig aus.

4). Morgen fahre ich nach München.

5). Er ist immer gesund und munter.

Keçmiş zaman, indiki zaman, gələcək zaman qlobal zaman mərhələlərini bəzən ümumi və sadələşdirilmiş şəkildə gestern- heute-morgen koordinatları ilə ifadə edirlər. Lakin bu qlobal zaman xarakteristikası da rəngarəng və çoxpilləli zaman qavrayışlarını, təbii ki, tam və dürüst ifadə etmir və yalnız etalon, müqayisə meyarı işini görür. Heute sözünün semantik həcmi heç də danışıq vaxtı, danışıq anı anlayışı ilə bərabərəsmir və tam əhatə oluna bilmir. Burada ən azı yaxın indiki zaman, nisbətən yaxın indiki zaman, “keçmiş” indiki zaman, mütləq indiki zaman, davamlı, sürəkli, perspektiv indiki zaman semantik fərqlənmələrini ayırmaq lazım gəlir. Belə halda heç də həmişə Präsens zaman formasını işlətmək mümkün olmur. Gegenwart- Präsens tarazlığı pozulur. Məsələn, əgər bu gün baş verən bir iş, hal, hərəkətin zaman xarakteristikası, bunun konkret zaman intensivliyi dəqiqləşdirilir və konkretləşdirilsə, zaman zərfi ilə yanaşı digər dəqiqləşdirici, konkretləşdirici vasitələr dəreal məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Heute sözünün daxilinə müəyyən zaman məsafəsi (24 saat) çərçivəsində ən müxtəlif, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə zaman- vaxt intervalları və burada baş verən iş, hal, hərəkət faktları yerləşdirmək mümkündür. Heute früh, heute am Morgen, kurz vor dem Frühstück, nach dem Abendbrot, während der Mittagspause, nach dem Mittagessen, am Nachmittag, heute um zehn Uhr, heute abend və s. Xüsusilə keçmiş və gələcək zaman mərhələlərinə aid belə zaman fərqlənmələrini sonsuza qədər uzatmaq olar. Lakin dil ümumiləşmə yolunu tutur və qeyri- aktual, əhəmiyyətsiz, kommunikasiya üçün gərəksiz faktlardan, eləcə də ifrat və lüzumsuz zaman xarakteristikasından sərf- nəzər edir.

Misalları nəzərdən keçirək:

1). In Südamerika leben noch heutzutage giftige Schlangen.

2). Das Baby schläft.

3). Die Erde ist rund.

4). Monika lebt in Berlin.

5). Es blitzt.

6). Er ruft sie immer vor dem Abendessen an.

7). Solche Menschen sind in der Regel freundlich.

8). Nach dem Tod seines Vaters sieht er sehr traurig und besorgt aus.

9). Sein Vater arbeitet als Lehrer, und seine Mutter ist eine vorbildliche Hausfrau.

(1)- ci misalda Cənubi Amerikada keçmişdə də indiki zamanda da və ən azı yaxın gələcəkdə də zəhərli ilanların yaşadığı və yaşayacağı fikri gizlənilir. Aktual informaiya, heç şübhəsiz ki, bu gün də, indiki zamanda da bu mövcudluğun davam etməsi və bunun insanların həyatı üçün təhlükəli olması və ya ola biləcəyidir. Beləliklə, gerçək fakt mahiyyət etibarilə həm keçmiş, həm indiki, həm də gələcək zaman mərhələlərini əhatə edir və ümumi, təkrarlı bir xarakter alır. Söhbət Cənubi Amerikada yaşayan zəhərli ilanların ümumi zaman xarakteristikasından gedir. Beləliklə, həmin formada aşağıdakı mənə komponentləri qovuşuq şəkildə ifadə edilmiş olur:

- danışıq vaxtında aktuallıq;

- keçmiş və gələcək zamanlara da aid olma;

- hərəkət xarakteristikasının ümumiliyi;

- davamlılıq, təkrarlıq mənə elementi;

- müəyyən gerçəklik faktının təsbiti;

(2) ci cümlədə söhbət qlobal zamana aid ümumilikdən deyil, konkret, yaxın zaman kəsiyinə aid “detallaşmadan”, fərqlənmə və davamlılıqdan gedir. Uşağın yatmaq vaxtının nə zaman başladığı, nə qədər davam edəcəyi konkret danışıq vaxtında bioloji qanunlarla müəyyən oluna biləcək bir zaman məsafəsində, görümlü konturlarla qavranılır. İş yalnız danışıq vaxtı üçün aktual deyil, bütün bir günün, və ya bir günün müəyyən bir dövrünün zaman məsafələrində göstərilir. Belə ifadə tərzində də müxtəlif mənə komponentlərinin ifadə olunduğunu söyləmək olar:

- indiki zamanda danışıq vaxtına da aid olma;

- danışıq vaxtı ilə işin qismən bir-birinə uyğunluğu;

- keçmiş və gələcək zamanlara (konkret indiki zaman çərçivəsində) da aid olma;

- işin davam etməsi, nisbi fasiləsizliyi,

(3)- cü cümlədə söhbət gerçək, sübut olunmuş, isbata yetirilmiş bir faktın qeyd olunmasından gedir. Yer kürəsinin keçmişdə də, indiki dövrdə də, yəqin ki gələcəkdə də kürə şəklində olması göstərilir. Yer kürəsinin kürə şəklində olması zamansızlığa aid olan bir fakt kimi təqdim olunur. Beləliklə, həmin cümlədə bu mənəkomponentləri ifadə olunmuş olur:

- danışıq vaxtında aktuallıq, nitq anına da aid olma,

- ümumilik, konkret bir fakt və ya hadisə kimi qeyd olunma,

- keçmiş və gələcək zaman mərhələlərinə aid olma,

- müəyyən əlamətin davamlılığı və təkrarlılığı, fasiləsizlik halında verilməsi,

(4)- cü cümlədə Monika adlı bir qızın harada yaşaması ilə əlaqədar müxtəlif fakt və ehtimalların dəyərləndirilməsi anlayışı ifadə olunur. Monika əvvəl də, indi də, güman ki, yaxın gələcəkdə də Berlində yaşamış, yaşayır və yaşayacaqdır. Beləliklə, bu mənə elementlərini özündə birləşdirir:

- indiki zamana aid olma, konkret aktuallıq,

- keçmiş və gələcək zamanlar üzərinə yayılma, həmin zaman mərhələlərinə də aid olma,

- feli əlamətin, verbal xarakteristikasının davamlılığı,

- təkrarlıq və potensial davam etmə imkanının reallığı

Nümunələrdən görüldüyü kimi, (5)- ci misalda klassik indiki zaman mənası ifadə olunur. İldırımın çaxdığı andaca bu haqda danışılır. Zamandan yayınma faktı isə yalnız ildırımın çaxmasının yerə çatmasının doğurduğu qısa zaman məsafəsidir.

(6)- cı cümlədə danışmaq vaxtı ilə eyni zamanda baş vermə, keçmiş və gələcək zaman üzərinə yayılma, hərəkətin keyfiyyət xarakteristikasının dəyişməzliyi, sabitliyi, (7)- danışmaq anı ilə eyni vaxta düşmə, keçmiş və gələcək zamanlara da aid olma, imkan mənasının reallaşması; (8)- işin, vəziyyətin danışmaq vaxtı ilə eyni vaxta düşməsi, aktuallığı daha uzun bir zaman kəsiyini əhatə etməsi, feli əlamətin davamlılığı; (9)- işin, hal vəziyyətin danışmaq vaxtı ilə eyni zamana düşməsi, işin xeyli dərəcədə keçmiş zamandan başlaması və güman ki, gələcək zaman mərhələsində də xeyli davam edəcəyi fasiləsizlik və ardıcılıq.

Gətirilən misallar onu sübut edir ki, obyektiv və qrammatik zamanlar arasındakı münasibətlər son dərəcə mürəkkəb və rəngarəng olub, sıx qarşılıqlı əlaqə və keçid halları ilə bir- birinə bağlanır. Onlar çox vaxt bir- birinə uyğun gəlmir, invariant semantik mənalar və onların dil ifadəsinin müxtəlifliyi şəklində özünü göstərir.

Zaman formaları, yəni morfoloji qarşılaşdırmalar sistemi funksional (qrammatik- leksik) zaman sahəsinin mərkəzini, dominant ifadə vasitələrini təşkil edir. Qrammatik zaman formaları zaman mənasını birmənalı şəkildə ifadə edir, həmin mənanın ən çox xüsusiləşmiş, qrammatikləşmiş ifadə tipini təşkil edir və müntəzəm olaraq işlənir. Həmin zaman formaları keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda baş verən, yəni danışmaq vaxtından əvvəl və sonra, icra olunan və ya danışmaq vaxtından sonra baş verən iş, hal və hərəkətləri müvafiq zaman mərhələlərinə aid edir, həmin zaman perspektivlərinə aid differensial- semantik mənaların əsas ifadə formaları kimi çıxış edir. Zaman formaları keçmiş, indiki və gələcək zamana aid eyni zamanlılıq və müxtəlif zamanlılıq perspektivlərini də ifadə edir. Dilçilik ədəbiyyatında zaman formaları mütləq və nisbi zaman formalarına ayrılmaqla iki yerə bölünür. Präzens, Imperfekt və gələcək zamanın birinci forması (Futurum I) mütləq, Perfekt, Plusquamperfekt və gələcək zamanın ikinci forması isə (Futurum II) nisbi zaman formaları adlanır. Perfekt zaman formasının həm mütləq, həm də nisbi zaman forması kimi işlənməsi ayrıca olaraq qeyd edilir. Tanınmış dilçi E.İ.Şendelsin məşhur zaman formaları üçbucağı bunu əyani şəkildə ifadə edir (E.İ.Şendels, 8,9,10).

Beləliklə, zaman formalarının təsnifi təkcə onların mənə quruluşuna deyil, həm də işləmə məqamlarına, funksionallığına da tam uyğun gəlir.

Kateqorial zaman mənasının ifadəsi yalnız zaman formaları ilə bitmir. Belə olsaydı, söhbət ancaq qrammatik zaman kateqoriyasından gedərdi. Biz temporallıq məfhumunu geniş funksional- semantik sahə kimi araşdırsaq, aşağıda qeyd olunan ifadə vasitələrinin də invariant- semantik zaman mənası ətrafında qruplaşdığına şahidi olarıq. Beləliklə, zaman- funksional- semantik sahəsinə aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

1. morfoloji qarşılaşdırmalar sistemi- felin məlum altı zaman forması (Präzens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futurum I, Futurum II);
2. felin ad formalarının (Nominativformen des Verbs) zaman perspektivləri (das weinende Kind, der geschriebene Roman); Er ging an mir vorbei, ohne mich begrüsst zu haben;
3. zaman mənası ifadə edib cümlədə zaman zərfliyi kimi çıxış edən heute, vorgestern, morgen, übermorgen tipli zərflər;
4. prepozisionlu və prepozisionsuz işlənən temporal mənalı isimlər (die Woche, vor dem Abendessen, der Jahrhundert);
5. tabeli mürəkkəb cümlələr daxilində zaman münasibəti ifadə edən bağlayıcılar (nachdem, als, wenn, sobald və s.);
6. Zaman mənası ifadə edən, isimlərin müxtəlif zaman xarakteristikasını verən, onları zaman görə təyin edən sifətlər (gegenwärtig, vergangen, gestig, heutig və s.);
7. Zaman mənalı sözləri (bis, während, seit);
- 8) müxtəlif temporal münasibət ifadə edən, zamana görə informasiya almaq və ya onu dəqiqləşdirmək məqsədilə işlənən sual sözləri (wann, seit wann, bis wann, wie oft, wie lange);
9. nie, niemals, nimmer, nie und nimmer\ nie und nimmermehr tipli expressiv zaman anladan emotiv sözlər;
10. bald-bald koordinativ (tabesizlik) bağlayicisi;
11. implicit (gizli, qeyri aşkar) zaman ifadə edən konjunktiv formaları (Wenn ich es gewusst hätte, so hätte ich ihn geholfen);
12. iş, hal, hərəkət və vəziyyəti zamana görə xarakterizə edən fellər: dauern, anhalten, tagen, vergehen, pausieren və s.

Göründüyü kimi, zaman mənası yalnız qrammatikləşmiş ifadə formaları – zaman ölçüləri ilə deyil (morfoloji səviyyə vahidi) həm də ən müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən leksik, semantik, leksik- semantik, leksik- frazeoloji vasitələrlə ifadə olunur.

Zaman formaları bir- biri ilə əlaqəli mətn daxilində rəngarəng semantik-sintaktik münasibətlərə girir, qonşu sahələrə nüfuz edərək çoxtərəfli sinonim və çoxmənalılıq əlaqələrinə daxil olur, müəyyən üslubi imkanlar kəsb edir.

Funksional-semantik temporallıq sahəsinin üfqi quruluşuna gəldikdə bunu bu mikrosahələr kimi xarakterizə etmək lazım gəlir:

1. İndiki zaman mikrosahəsi
2. Keçmiş zaman mikrosahəsi
3. Gələcək zaman mikrosahəsi

Göstərilən ifadə vasitələrinin həmin funksional-semantik sahələr üzrə bölgüsünü, yayılma intensivliyini araşdırmaq istər həmin vasitələrin hər birinin ifadə məqamlarını, istərsə də bütövlükdə zaman formalarının transpozisiya effektini araşdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətli görünür.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Felin zamanları, Bakı, 1961
2. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası, Bakı, 1998
3. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig, 1967

4. Рябова Г.М. Употребления перфекта в современном немецком языке, АҚД, Ј. 1953
5. Биркенгоф. Г.М. Употребления претерита и перфекта в современном немецком языке, АҚД, 1954
6. Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache, М. 1975
7. Schendels E. Deutsche Grammatik, М., 1982
8. Адмони В. (1) Основы теории грамматики, Ј. 1964

Açar sözləri: fel, qrammatika, dilçilik, xəbər, indiki zaman, temporallıq, zaman formaları, təsirli fel, bağlayıcı, gələcək zaman.

Ключевые слова: глагол, грамматика, языкознание, сказуемое, настоящее время, временный характер, формы времени, аффективный глагол, союз, будущее время.

Keywords: Verb, grammar, linguistics, predicate, the present, temporary, forms of Verbs, the effective Verbs, conjunction, Future.

Xülasə

Müəllifin təqdim etdiyi məqalənin mövzusu müasir alman dilçiliyində həmişə alimlərin diqqət mərkəzində duran aktual mövzulardan biridir. Dil faktları təsdiq edir ki, zaman formaları yalnız qrammatik funksiya daşımır. Zaman kateqoriyası alman və eləcə də Azərbaycan dilçiliyində geniş mövzu hesab olunsada müəllif məqalədə yığcam şəkildə temporallıq qrammatik- leksik sahəsini nəzərdən keçirmiş və əsas ifadə vasitələrini sistemləşdirmiş, həmin mənənin reallaşması üçün müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə elementlərini şərh etmişdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, alman dilinin qrammatikasında zaman kateqoriyası felin ən mühüm və təyinedici qrammatik kateqoriyalarından biridir. Məhz bu qrammatik əlamətlərin, xarakterik sistem əlaqələrinin mövcud olması sayəsində fel öz paradigmatik həcminə görə digər nitq hissələrinin heç biri ilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə geniş və əhatəli qrammatik formalar əmələ gətirir. Müəllifin fikrincə fel qrammatik baxımdan ən mühüm, ən zəngin nitq hissəsi hesab edilir. Məqalədə diqqət çəkən cəhətlərdən biri də qrammatik zaman anlayışının Azərbaycan və ingilis dilləri ilə müqayisəsidir və zaman- funksional- semantik sahələrin təsviridir. Verilən ifadə vasitələrinin həmin funksional- semantik sahələr üzrə bölgüsünü, yayılma intensivliyini araşdırmaq həmin vasitələrin hər birinin ifadə məqamlarını, həm də bütövlükdə zaman formalarının transpozisiya effektini araşdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətli görünür.

Gətirilən misallarla müəllif onu sübut edir ki, obyektiv və qrammatik zamanlar arasındakı münasibətlər son dərəcə mürəkkəb və rəngarəng olub, sıx qarşılıqlı əlaqə və keçid halları ilə bir- birinə bağlıdır.

Резюме

Тематика представленной автором статьи - одна из важнейших тем современного немецкого языкознания, которая всегда находится в центре внимания ученых. Лингвистические факты подтверждают, что формы времени не только выполняют грамматическую функцию. Хотя категория времени является широкой темой в немецкой и азербайджанской лингвистике, автор кратко рассмотрел грамматико-лексическое поле темпоральности и систематизировал основные средства выражения, прокомментировал элементы выражения с разных языковых уровней для достижения этого значения. является одной из самых важных и определяющих грамматических категорий глагола. Благодаря наличию этих грамматических особенностей, характерных системных связей, глагол, благодаря своему парадигматическому объему, образует широкие и всеобъемлющие грамматические формы, несравнимые с любой другой частью речи. По мнению автора, глагол считается самой важной и богатой частью речи с грамматической точки зрения. Одним из основных моментов статьи является сравнение понятия грамматического времени с азербайджанским и английским языками и описание функционально-смысловых пространств времени. Изучение распределения данных средств выражения в этих функционально-семантических областях, интенсивности их распределения представляется очень важным с точки зрения изучения точек выражения каждого из этих средств, а также эффекта транспозиции временных форм. в целом.

На приведенных примерах автор доказывает, что отношения между предметным и грамматическим временами чрезвычайно сложны и красочны, тесно взаимосвязаны и взаимосвязаны.

Summary

The topic of the article presented by the author is one of the most important topics in modern German linguistics. Linguistic facts confirm that time forms do not only have a grammatical function. Although the category of time is a broad topic in German and Azerbaijani linguistics, the author briefly reviewed the grammatical-lexical field of temporalism and systematized the main means of expression, commented on the elements of expression from different language levels to achieve this meaning. category is one of the most important and defining grammatical categories of the verb. Due to the existence of these grammatical features, characteristic system connections, the verb, due to its paradigmatic volume, forms a wide and comprehensive grammatical forms incomparable to any other part of speech. According to the author, the verb is considered the most important and richest part of speech from the grammatical point of view. One of the highlights of the article is the comparison of the concept of grammatical tense with the Azerbaijani and English languages and the description of time-functional-semantic areas. The study of the distribution of the given means of expression in those functional-semantic areas, the intensity of their distribution seems to be

very important in terms of studying the expression points of each of these means, as well as the transposition effect of time forms as a whole.

With the examples given, the author proves that the relations between objective and grammatical tenses are extremely complex and colorful, and are closely interconnected and interconnected.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ANARIN “ADAMIN ADAMI” KOMEDİYASINDA KOMİK KONFLİKT VƏ XARAKTER

M.F.Axundzadədən başlamış bu günümüzədək Azərbaycan ədəbiyyatında kifayət qədər dram əsərləri yazılmışdır. İstər böyük ictimai problemləri, istərsə də məişət həyatındakı nöqsanları, qüsurları açıb göstərmək, yumoristik, bəzən isə satirik-öldürücü gülüslə bütün bu eybəcərlikləri ifşa etmək üçün ədiblərimiz komediya janrının imkanlarından yeri gəldikcə yararlanmışlar. Təbii ki, ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan cəmiyyətində, məişətində olan mənfiliklər, insanların münasibətlər sistemindəki neqativliklər də müxtəlif olmuşdur.

Keçən əsrin 60-cı illərində yenidən baş qaldıran milli oyanış, təbii ki, ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. Hələ ideologiyanın tüğyan etdiyi illərdə yaranan, öz dövründəki qüsurları görməzlikdən gələn, ancaq “tərifləyən və əl çalan” boz ədəbiyyatın yerini milli idealarla güclənən, yarandığı mühitin çatışmazlıqlarını açıb göstərən, mənfiliklərin tənqidindən çəkinməyən gerçək ədəbiyyat tutmağa başlayır. Daim cəmiyyətimizi inkişafa doğru aparan gerçək ədəbiyyatımız altmışıncı illərdə qismən müstəqillik qazandıqdan sonra öz tarixi missiyasını davam etdirməyə başlayır. İstər tarixən müxtəlif səbəblərdən ötrü ictimai ruhumuzda kök atmış mənəvi xəstəliklər, istərsə də çürük sovet təfəkkürünün cəmiyyətimizdə buraxdığı mənfi təsirlərdən dolayı həmin dövrdə tənqid olunması, satirik-yumoristik gülüşün hədəfinə tuş gələn qüsurlar kifayət qədər çox idi.

Yetmiş-səksəninci illərdə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatında da bu təsir özünü, şübhəsiz, açıq-aydın göstərir. Milli ədəbiyyat mövzu, ideaca zənginləşir, o cümlədən dramaturgiya sürətlə inkişaf edir. İlyas Əfəndiyev, Bəxtiyar Vahabzadə, Elçin, İsi Məlikzadə və başqalarının bir-birindən maraqlı dram əsərlərinin meydana gəlməsi heç də təsadüfi sayıla bilməz. Anarın dramaturji yaradıcılığı da adlarını çəkdiyimiz ədəbi nəslin yaşadığı mühitdə intişar tapmış, dövrünün tələblərinə cavab verəcək səviyyədə inkişaf etmişdir. Ədəbi yaradıcılığa hekayə janrı ilə başlayan Anar, sözsüz, bədii nəsrin bir sıra maraqlı örnəklərini yaratmışdır. Lakin nəsr yaradıcılığında yüksək səviyyəli əsərlərlə kifayətlənməmiş, qələmini həmçinin dramaturgiya da sınımışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyət həyatımızda bir çox mənfi halların müşahidə edilməsi nə qədər arzu edilməz olsa da, bütün bunlar həm də yazıçılarımız üçün yeni mövzular demək idi. Yazıçı Anar da bu cür mövzu genişliyindən yararlanmaya bilməzdi. Yaşadığı mühitdəki insanların sosial, mənəvi həyatlarında müşahidə edilən qüsurlar Anarın dərin yaradıcı nəzərindən yayınmamış və cəmiyyət həyatının bir çox mənfi tərəflərini komediyaları üçün başlıca mövzu olaraq seçmiş, bunların ifşasına çalışmışdır. Müəllifin komediyalarında daha çox mənəvi-əxlaqi problemlər, cəmiyyət həyatında sosial-siyasi ziddiyyətlər və s. öz bədii təəcəssümünü tapmışdır. Komik xarakterlərin yaradılması komediya janrında yazılan əsərlərdə başlıca tələblərdən biridir desək, yəqin ki, yanılmazdır. Həmçinin əsərdə komik konfliktin yaradılması birbaşa komik xarakterlərin iştirakı ilə baş tutur. “Bədii əsərdə xarakter konflikt vasitəsilə açılmaqla bərabər, özü onun kökünü, “təşkiledici” qüvvəsini təmsil edir. (6.89 s.). Anarın dramaturgiya yaradıcılığında komik konflikt və komik xarakterlərin yaradılması və bunların köməyi ilə cəmiyyət həyatının mənəvi eybəcərliklərinin ifşası baxımından “adamın adamı” komediyası xüsusilə səciyyəvidir. Müəllifin bu əsərini “satirik komediya” adlandırması heç də təsadüfi deyil. Əsərlə yaxından tanış olduğumuzda burada kifayət qədər gülüş doğuran hadisələr, komik xarakterlər və onların arasında baş verən komik konfliktlərin şahidi oluruq. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu komediyada müəllifin “Molla Nəsirəddin-66” hekayələr silsiləsinin təsirini sezməmək mümkün deyil. Bu təsir obrazlara verilən adlarda, personajların düşdüyü komik vəziyyətlərdə, həmçinin əsərin dilində hiss edilməkdədir.

Komediyada İbiş İbişli, Fənd Fərəc, Nazlı Qəmzəli, Əhməd Biqəm, Fağır Bağır, Tərs Tahir, At Balaxanım və s. obrazlar iştirak edirlər. Adlarından göründüyü kimi müəllif hər bir obrazın xarakterinə, davranış tərzinə uyğun ləqəb seçmişdir ki, bu da xarakterlərin açılmasına kömək edir, oxucunu hələ əsərin əvvəlində obrazların hadisələrin gələcək inkişafında necə bir davranış sərgiləyəcəklərinə dair müəyyən qədər məlumatlandırır. Hadisələr, əsasən, “Az.Yaz.Poz” idarəsində cərəyan edir. Bu idarənin nə məqsədlə fəaliyyət göstərdiyi, nə işə yaradığı məlum deyil və əsər boyu idarənin daha çox “fəaliyyətsizliyinə” şahid oluruq ki, bu da komiklik yaradır. İdarənin işçiləri arasında baş verən dava-dalaşlar, intriqaqlar konflikt yaradan başlıca amildir, lakin bu intriqaqların, ziddiyyətlərin özündə komiklik vardır. Əsərin əvvəlində katibə Xədicə ilə idarəyə gəlməkdə məqsədi hələ ki məlum olmayan Mərd Mazarov arasında baş verən anlaşmazlığın və bundan doğan ziddiyyətin özündə komiklik yüksək səviyyədədir. Bir tərəfdən bu iki obrazın gülüş yaradan davranışları, danışıqlarından bəlli olan cılız maraqları onların xarakterlərini açıb göstərir, digər tərəfdən mənasız mübahisələrlə komik konflikt meydana gətirir. Əsər boyu bu və ya digər obrazlar arasında yaranan bu cür konfliktlərin bir çox hallarda şahidi oluruq.

Komediyada ən çox tənqid olunan və tipik xarakter səviyyəsinə müəyyən qədər yüksələ bilən obraz idarənin müdiri İbiş İbişlidir. Daşdığı vəzifə ilə savadı, bacarığı və mənəviyyatı arasında kəskin ziddiyyət olan bu adamın davranışı, işçilərlə olan münasibəti əsərdə gülüş yaradan başlıca ünsürlərdən biridir. Bu obraz həm bir müdir kimi çox bacarıqsız, yarıtmazdır, həm də xaraktercə zəif, qətiyyətsiz adamdır. Öz idarəsindəki iclaslarda iştirakı lazım olduqda belə xeyli narahatlıq keçirir, hər hansı mövzu ilə bağlı şəxsi fikir söyləməyi bacarmır, harasa məqalə təqdim etmək tələb olunanda bunu işçilərinin köməyi ilə edir. Lakin bu obrazı alçaltdan ən başlıca keyfiyyəti isə özündən yuxarı vəzifəli şəxslərdən təsəvvür olunmaz dərəcədə ehtiyat etməsi, “day-dayı” olan istəlinən adamın qarşısında az qala kölə vəziyyətinə düşməsidir. Halbuki kiminsə yuxarı vəzifədə işləyən adamı yoxdursa, sakit birdirsə, İbişli bu adamın qarşısında dərhal şirə döndür, bu cür adamların sözlərinə məhəl qoymur. Əsərin əvvəlində onun çox sakit, məzlum biri olan işçi Fağır Bağıra olan münasibəti bunun bariz nümunəsidir. Demək olar ki, heç bir üstün keyfiyyətə malik olmayan İbiş İbişlini tərəkəmə təfəkkürlü Sovet məmurlarının ümumiləşmiş obrazı hesab etmək olar, lakin bu obrazı tipik xarakterdən daha çox komik xarakter kimi səciyyələndirmək doğru olar. Belə ki, müəllif əsərin ayrı-ayrı

¹²¹ BDU-nun magistrantı

epizodlarında obrazın şəxsi keyfiyyətsizliklərinin bədii şəkildə təsvirinə daha çox diqqət ayırmışdır. Bunu İbişlinin öz işçiləri tərəfindən ələ salınarkən, sadələv şəkildə bir çox şeyə aldanarkən, o cümlədən şəxsi cəsarətsizlik və qorxaqlıq nümayiş etdirərkən görmək mümkündür. Həmçinin müxtəlif dramaturji vəziyyətlərdə bir tərəfdən obrazın daxili dünyası daha da aydınlaşır, digər tərəfdən də onun yeni-yeni mənfi keyfiyyətləri ilə tanış olur, idarədə etdiyi qanunsuzluqlar, vəzifəsindən sui-istifadə hallarına şahid oluruq. Bu obrazın hər bir əməli onun çirkin daxili-mənəvi dünyasının üzə çıxmasına şərait yaradır, onu daha da eybəcər hala salır, o cümlədən xarakterini komik ünsürlərlə bəzəyir.

Komediyada ən az Müdir İbişli qədər tənqid olunan, mənəviyyətsizliyi ilə müdirini belə bir addım “qabaqlayan” obrazlardan biri “Az.Yaz.Poz” idarəsinin birinci müavini vəzifəsində çalışan Fənd Fərəcdir. Əsərdə hadisələrin inkişafında xüsusi rol oynayan bu obrazın fəaliyyəti heç də idarədə daşdığı vəzifə ilə məhdudlaşmır, o başda müdir İbişli olmaqla işçilərə müxtəlif fırıldaqclar gəlir, mənəfəti naminə ayrı-ayrı şəxsləri dolamaqla məşğuldur. Lakin İbişli obrazı ilə müqayisədə onu tamamilə komik obraz hesab etmək olmaz. Adından göründüyü kimi fəndgirlikdə ad çıxaran bu adamla ən çox idarənin ikinci müavini Nazlı arasında ciddi konfliktlər yaşanır. Bu cür konfliktlərin yaranması qətiyyətlə nə onlar arasında əqidə fərqlinin olması, nə də xaraktercə birinin digərindən üstün olması ilə bağlı deyil, sırf çirkin məqsədlərinə çatmaq yolunda bəzən bir-birlərinə mane olmaları ilə əlaqədardır. Lakin yeri gəldikdə, birgə hərəkət etməyi də bacarırlar və bu yolda insanları əl salmaqdan, onları alçaltmaqdan qətiyyətlə çəkinmirlər. Hər iki obraz bir-birlərinin bütün əyri işlərinə bələddirlər və lazım gəldikdə bundan təhdid vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu vasitə ilə hər iki obrazın xarakterinin açılmasının şahidi oluruq, onların bütün mənəvi alçaqlığı gözlərimiz önündə canlanır. Bu iki obrazı müqayisə etsək, görəcəyik ki, hər ikisi alçaq təbiətli adamlar olsalar da, Fənd Fərəc daha güclü xarakter kimi nəzərə çarpır. Nazlı Qəmzəlinin Əli Əyriyə ilə olan münasibətində daha çox aydınlaşan zəif xarakteri pul, vəzifə qarşısında alçalması və s. mənfiyyətləri Fənd Fərəclə müqayisədə bu obrazı daha da aşağı səviyyəyə endirir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Əli Əyriyə “Az.Yaz.Poz” idarəsi ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da, idarənin bir çox işçiləri kimi alçaq keyfiyyətli bir adamdır. Nazlının və başqa işçilərin gözündə özünü böyük göstərməyə çalışsa da, əslində o da özündən yüksək mövqedə dayanan “ağa”ların qarşısında kölə vəziyyətində dayanır. Obrazın nitq fərdiliyi həm xarakterinin açılmasında, həm də gülüş obyektinə çevrilməsində mühüm rol oynayır. “Pul cırım səninçün” ifadəsindən başqa bir şey bilməyən bu adamın xarakterini də elə bu ifadə açıq şəkildə göstərir. Nazlı ilə arasındakı dialoqa diqqət etsək, bunu daha aydın görə bilərik:

“Əli. Ölüb eləməmişəm ki... Pul cırım səninçün.

Nazlı. Ey, sən də elə bir kəlmə söz bilirsən, pul cırım, pul cırım. Tək pulnan iş getmirə... Adamın gərək adamı olsun.

Əli. Pulnan iş getmir? Ay səni evinəcən. Ağız, nə danışsın, ağız? Pul açan qapıları heç avtogen deşə bilməz” (1, s. 276).

Bu dialoq hər iki obrazın istər mənəviyyatının, istərsə də təkəkkürünün çürüklüyünün necə də aydın şəkildə bədii ifadəsidir! Qeyd edək ki, əsərdə öz cəzasına ən tez çatan şəxs Əli Əyriyədir. “Əyri iş”lərinin üstü açıldıqdan sonra onun qolu qandallı həbsxanaya aparılmasını görürük və Əli Əyriyəyə arxalanan Nazlı bu xəbəri eşitdikdə yazıq bir görkəm alaraq çox “ağır durum”a düşür, bu vəziyyətdə heç kimdən əvvəlki kimi özünə qarşı lazımı hörmət və saygını görə bilmir. Komediyada Əhməd Bığəm, Xoca Zıqqız, Tərgəldi kimi komik xarakterlər də yaradılmışdır ki, bu obrazların da hər birinin özünəməxsus mənfi, gülüş doğuran keyfiyyətləri, daha doğrusu keyfiyyətsizlikləri vardır. Əhməd Bığəm ilə Xoca Zıqqız həm xarakterlərindəki ortaq keyfiyyətlərə, həm də hadisələrin inkişafında oynadıqları rola görə, demək olar, eyni çəkiyə sahibdirlər, ancaq bu obrazları müqayisə etsək, Əhməd Bığəm daha yaddaqalan surət kimi diqqətimizi çəkir. Əhməd Bığəm daim içkili vəziyyətdə olan əhli-kefin biridir, heç bir məsuliyyət dərk etməyən bu adam ən ciddi epizodlarda belə şit zarafatların qalmır. Bununla belə, bəzən zarafatlarında iş yoldaşlarının, hətta Müdir İbişlinin axmaq hərəkətlərinə qarşı istehza da sezilir, onların alçaq əməllərini zarafata salmaqda tənqid edir. Lakin ümumən götürsək, xarakterində komik ünsürlər daha üstün səviyyədədir. Xoca Zıqqız isə avam, keçmişlə yaşayan, heç bir istək və arzusu nəzərə alınmayan yazıq bir adamdır. Savadsız, avam biri olması maraqlarında, verdiyi aidyyətsiz suallarda özünü daha qabarıq göstərir və sadələvliyü, uşaqlıq davranışları ilə gülüş yaradır ki, təbii ki, bu da yumoristik gülüşdür. “Adamın adamı” komediyasında danışığı, hərəkətləri ilə gülünc vəziyyətlərə düşən komik surətlərdən biri də Tərgəldidir. Nazlı Qəmzəlinin qardaşı oğlu olan bu gəncin işi-peşəsi mənasız şeirlər yazmaq, yalançı filosofluq etməkdir. O, həyatda özünə heç bir mövqe qazana bilməyən, şöhrətpərəst, ədəbaz gənclərin ümumiləşmiş obrazıdır. Bir sıra məqamlarda bu obrazın dilindən yazdığı boş, məzmunuz şeir nümunələri verilir ki, bu da obrazın özünü çox komik vəziyyətlərə salır, pafosla danışmağı, nitqində süni rəsmiliyə yol verməsi onu daha da gülünc edir: “Tərgəldi. Madam ki, bu dinləyicilərin arzusudur, mən imkanım daxilində bu arzunu həyata keçirməyə çalışaram. (Pozada durub)

Suyu süzüb içənləri

Susuz qalib susan gördüm.

Bulaqdan gen keçənləri

Laxta qanı qusan gördüm” (1, s. 283)

Tərgəldi obrazı komikliyi ilə yanaşı, həm də mənəfətpərəst, hər şeydən özünə xeyir güdən biri kimi yadda qalır, amma ki bu yolda atdığı addımlar, sərgilədiyi davranış onu daha da komikləşdirir, bir sözlə, iddiaları ilə real imkanları üst-üstə düşür. Əsərin bir epizoduna diqqət etsək, bunu daha aydın şəkildə anlaya bilərik. Belə ki, Balaxanıma ev veriləcəyini eşidəndə bibisinin də təhriki ilə ona eşq elan edir, halbuki onun məqsədi sırf maddi maraqlar məsələsidir. Çox gülməli səslənən, əttökən romantik sözlər uydurub güya qəlbinə ona açmaq istəsə də, Balaxanının kobud rəftarı qarşısında özünü itirir, nə edəcəyini bilmir və beləcə bir daha komik vəziyyət almış olur.

Komediyada iştirak edən komik xarakterlər, o cümlədən mənfi xüsusiyyətləri ilə daha artıq süslənən obrazlar haqqında müəyyən qədər danışdıq, lakin əsərdə iştirak edənlər bununla yekunlaşmır. Anar bu əsərdə həm də Fağır Bağır, Süsən Sünbül, Tərs Tahir, At Balaxanı kimi əks cəbhədə duran obrazlar da yaratmışdır. Baxmayaraq ki bu obrazların özündə də müəyyən qədər

komik xarakter cizgiləri sezilir, amma İbişli, Fərəc, Nazlı və s. obrazlarla müqayisədə onlar daha nəcib xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Hadisələrin əsas inkişaf xətti Fağır Bağır surəti üzərində qurulmuşdur. O, adından göründüyü kimi sakit təbiətli, kimsə ilə işi olmayan, fağır bir adamdır, idarədə Tahirlə Balaxanım istisna heç kim onu saymır, gərəksiz biri hesab edirlər. Bunun da əsas səbəbi yuxarı vəzəfilərdə adamının olmamasıdır. Lakin Fənd Fərəc tərəfindən uydurulan, güya Bağırın Xaspoladov adlı yüksək vəzifədə çalışan dayısının olması məsələsi ortaya çıxanda idarədə ona qarşı münasibət tamam dəyişir. Müdir İbişli başda olmaqla onu adam yerinə qoymayanlar Bağıra yüksək səviyyədə hörmət göstərməyə çalışırlar. Əksinə onunla yaxın dost olan Tahir, Balaxanım, nişanlısı Süsənin Bağıra münasibəti isə mənfi istiqamətdə dəyişir, çünki onun pula, vəzifəyə satıldığını çox alçaq bir hərəkət hesab edirlər. Əslində isə belə bir şey yoxdur və bu Fənd Fərəcin uydurmasıdır. Bu məsələnin üstü açılarkən bir daha iki cəbhədə dayanan insanların əqidə fərqi gözümüz önündə qabarıq şəkildə görünür. Tahir, Balaxanım, Süsən kimi müsbət ideallı obrazlar gözümüzdə daha da ucalır, digər cəbhədə olanlar isə rəzil duruma düşürlər.

Komediya Tahir və Balaxanım obrazları kifayət qədər maraqlı doğurur. Əsər boyu kəskin konfliktlərin meydana gəlməsi birbaşa bu iki obrazın iştirakı ilə baş verir. Onlar başda müdir İbişli olmaqla Fərəc, Nazlı, Xədicə və başqalarının alçaq əməllərinə qarşı çıxır, hətta müdir İbişlinin nöqsanlarını belə üzünə vurmaqdan çəkinmirlər. Xüsusilə, Tahir xaraktercə çox möhkəm adamdır, o bir sıra adamların yüksək vəzifəli şəxslərin xidmətində kölə kimi dayanmalarına gülür, kimlənsə haqqı olmadan, sadəcə, “adam”ın sayəsində nələrə sahib olmaqlarına ciddi etiraz edir. Bu obrazı səciyyələndirən başqa bir xüsusiyyəti də vəzifədən gedən birini ittiham etməyi özünə yaraşdırmamasıdır. Bütün bunlar obrazın nəcib keyfiyyətlərinin, bütöv şəxsiyyət olmasının bariz nümunəsidir. Tahirlə eyni əqidədə olan Balaxanım da iş yoldaşlarının səmimiyyətsizliyinə, ikiüzlülyünə, insanlara puluna, vəzifəsinə, “adam”na görə qiymət vermələrinə heç cür dözə bilmir. Balaxanımla Əli Əyriyədə, Tərgəldi, Nazlı və s. arasında çox ciddi dramaturji konfliktlər yaşanır. Ona At Balaxanım deyilməsi də xaraktercə çilgim, emosional, bir qədər də kobud olması ilə əlaqədardır. Mübahisə etdiyi adama ürəyindən keçəni deməkdən çəkinmir, rəqibini ağ yuyub qara sərir: “Balaxanım. Özün ölən. İki gözünü bir deşikdən çıxardaram sənin, şalvarını çıxardaram sənin” (1, s. 281).

Tahirlə Balaxanım sağlam əqidəli, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib xarakterə malik olsalar da, bəzən onların da danışığında, davranışında komik ünsürlər özünü göstərir. Komediya nə bu iki obraz, nə də başqaları yüksək xarakter səviyyəsinə qalxa bilmirlər. Görünür, müəllif əsərdə qarşısına başlıca olaraq komik xarakterlər yaratmaq məqsədi qoymuşdur. Qeyd edək ki, Anar əsərin sonluğunu elə gətirir ki, burada həm yazıçı tendensiyası aydın hiss edilir, həm də gələcək bərdə ümidləri özünü göstərir. Sonda Balaxanım, Tahir, Bağır və Süsənin yaz paltarında, İbişli, Fərəc, Nazlı, Xədicə və başqalarının qış geyimində təsvir edilməsi böyük simvolik məna daşıyır. Yüksək amallar, nəcib keyfiyyətlərə yiyələnən gənc nəsillə köhnəlmiş Sovet təfəkküründən yavaş-yavaş uzaqlaşır və işıqlı gələcəyə doğru addımlayır. Əsərin həm başlanğıcında, həm də sonunda xorun dilindən verilən şeir parçalarında kəskin ziddiyyət vardır. Belə ki, əvvəldə “adamın hər yerdə gərək adamı olsun” fikrinin əksinə olaraq xorun dilindən bu sözlər verilir:

“Adamın adamı onun özüdür
Bir ikisi deyil, mini yüzüdür.
Hər bir gözə dimdik baxan gözüdür
Arif ol, dayıya arxalanma çox” (1, s. 330).

Ədəbiyyat

1. Anar. Adamın adamı (nəsr və dram əsərləri), Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977, 503 s.
2. Anar. Molla Nəsirəddin-66, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1970, 347 səh.
3. Anar. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, I, II cildlər, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 400 s. 352 səh.
4. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1988, 543 səh.
5. Cəfərov Nizami. Anar, Bakı, “AzAtom” nəşriyyatı, 2004, 44 səh.
7. Çingiz Hüseynov. “Həyatı və qondarma konfliktlər”, “Literaturniy Azerbaydjan”, 6-cı nömrə, 1958.

Açar sözlər: Anar, komediya, konflikt, xarakter, komik obrazlılıq

Keywords: Anar, comedy, conflict, character, comic imagery

Ключевые слова: Анар, комедия, конфликт, персонаж, юмористическая образность

Summary

In the comedy "Man of Man" comic is noticeable at a high level. Very original comic characters have been created here. Through such characters, the author was able to masterfully create a comic conflict in comedy. It is safe to say that the problem of comic conflict and character has found its artistic solution in the work.

Резюме

В комедии «Мужчина из Человека» комичность заметна на высоком уровне. Здесь созданы очень оригинальные юмористические персонажи. Благодаря таким персонажам автору удалось мастерски создать комедийный конфликт в комедии. Можно с уверенностью сказать, что проблема комического конфликта и персонажа нашла свое художественное решение в произведении

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Leyla Vəli qızı Qocayeva¹²²

AKADEMİK KOMMUNİKASIYA VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞMASI

Sosial-mədəni amillərin təsiri altında baş verən dəyişikliklər şəxsiyyətin inkişafının təşviqinə yönəlmiş ümumi təhsil modelinin həyata keçirilməsi üçün təlim sisteminin modernləşdirilməsini zəruri edir, çünki “şəxsiyyətini yalnız şəxsiyyət formalaşdırıb bilər” (K.D. Uşinski).

Müasir təhsil təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, təhsildə inkişaf etdirilən təlimin subyektivi və şəxsi məqsədlərinin uyğunlaşdırılması ideyası anlama, dizayn, əks etdirmə və ünsiyyət tələbləri müxtəlif idrak prosedurları əsasında dayanan təhsil prosesinə artan diqqəti və marağı aktuallaşdırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə tədris prosesinin subyektləri ilə ünsiyyəti tələblərin əhəmiyyətli nəticələr əldə etməsinə artan təsir göstərir. Müasir tədqiqatlarda kommunikasiya təkcə biliklərin ötürülməsi, mənimsənilməsi, informasiya texnologiyalarından istifadə kimi deyil, eyni zamanda məlumatın qavranılması, dərk edilməsi, mənaların doğulması üzərində qurulan qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi də nəzərdən keçirilir [3, 5]. Aparılmış son tədqiqatlarda tələblər üçün "mənalı ünsiyyətin" aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri getdikcə daha çox səslənir: müəllimin səmimiyyətinə əsaslanan, əsas müəllimin öz hissləri haqqında bilikləri olan "köməkçi münasibətlərin" qurulması: qeyd-şərtsiz, qeyri-şərtsiz, müstəqil dəyərə malik olan başqasının mühakimə yolu ilə qəbul edilməsi: başqasının təcrübələrini empatik şəkildə dərk etmək və s. insanın şəxsi təcrübəsini onun nöqtəyi-nəzərindən görməyə imkan verir [2, 4]. Eyni zamanda müəllimlər öz tələblərini kifayət qədər yaxşı tanımır və onları xarakterizə etmək üçün çox vaxt peşəkar biliklərdən, o cümlədən müasir tədqiqatların nəticələrindən deyil, qeyri-tənqidi şəkildə adi fikir və mülahizələrdən istifadə edirlər.

Müasir təhsil müəssisələrində ünsiyyətin artan əhəmiyyəti ilə müəllimlərin onu həyata keçirməyə kifayət qədər hazır olmaması arasında mövcud ziddiyyətli mənərə tələblərin - gələcək müəllimlərin kommunikativ yanaşması əsasında hazırlanmasının məzmununun aydınlaşdırılması problemini aktuallaşdırır [6].

Ünsiyyət yanaşması ünsiyyət potensialının öyrənilməsi və praktikada tətbiqi üçün metodoloji əsasdır. Bu yanaşmada kommunikasiya sosial mühitdə insanlar arasında ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir, onun fərqləndirici xüsusiyyəti məhsuldar, konstruktiv dialoq hesab olunur. Dialoqun məhsuldarlığı praktiki fəaliyyətin məqsədinin konkretləşdirilməsində özünü göstərir, buna nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqə lazımdır (yəni kommunikativ qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə nəyə nail olmaq istəyirik sualına cavab). Dialoqun konstruktivliyi subyektlərin konkretləşdirilməsi və onları qarşılıqlı əlaqəyə daxil etmək yolunun inkişafı ilə xarakterizə olunur (yəni kiminlə kommunikativ əlaqəyə girməyin rəasional olduğu və bunun üçün nə etmək lazımdır suallarına cavablar). Kommunikativ qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi dialoqun mahiyyəti praktiki fəaliyyətin şəxsi əhəmiyyətli və sosial gözlənilən nəticələrinə nail olmaq üçün kommunikativ qarşılıqlı əlaqə layihəsini necə əlaqələndirmək və həyata keçirməkdən ibarətdir. Müasir təhsil fəaliyyəti kontekstində mənalı ünsiyyət, tələblərin öz təhsil məqsədlərinə və təhsil məqsədlərinə əhəngdar nailiyyətlərini sintez edən məhsuldar, konstruktiv dialoqdan ibarət olan təhsil subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqənin xarakterik bir xüsusiyyəti hesab edilə bilər. Bu cür ünsiyyəti təyin etmək üçün biz "təhsil ünsiyyəti" anlayışından istifadə edirik.

Müasir pedaqoji nəzəriyyə və praktika "təhsil ünsiyyəti" anlayışı ilə kifayət qədər geniş şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu konsepsiya zəruri təhsil məlumatlarının ötürülməsi üçün bir-biri ilə əlaqəli metodlar, kanallar, üsullar, rejimlər və formatlar, şəbəkəli təhsil kompyuter vasitəçiliyi, təhsil subyektlərinin interaktiv qarşılıqlı əlaqəsi və s. kimi nəzərdən keçilir. "Təhsil ünsiyyəti" fenomeninin nəzərdən keçirilməsi üçün seçilmiş yanaşmaların əhəmiyyətini bölüşərək, hesab edirik ki, ünsiyyət yanaşması onlara ünsiyyətdə "insan" anlayışının qeyd-şərtsiz dəyəri ideyasını toplamağa və cəmləməyə imkan verir.

Ünsiyyət yanaşmasının öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərin təhlili əsasında "təhsil ünsiyyəti" anlayışında təhsil ünsiyyətinin iki növünü ayırmaq qanunauyğundur: "özü üçün təhsil ünsiyyəti" və "başqaları üçün təhsil ünsiyyəti".

"Özü üçün təhsil ünsiyyəti" öz təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün təhsil subyektləri ilə əlaqəni və qarşılıqlı təsiri göstərir.

Başqaları üçün təhsil ünsiyyəti, təhsil standartının məqsədlərinə nail olmaq üçün təhsil təcrübəsini zənginləşdirmək və təhsil subyektləri ilə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə yoludur.

Təhsil ünsiyyətinin iki növünün mənimsənilməsi tələblərin peşə hazırlığı prosesində vacibdir, çünki bu, tələblər üçün əhəmiyyətli olan ünsiyyətin gələcək peşə fəaliyyətlərində həyata keçirilməsinin açarıdır. Tələblərin peşə hazırlığında kommunikativ yanaşmanın müddəalarından istifadə imkanlarını açıqlayacağıq. Bunun üçün onların "təhsil ünsiyyəti" fenomeninə yüklədiyi semantik məna haqqında məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Pilot söhbət zamanı tələblərin "təhsil ünsiyyəti" ilə bağlı əsas anlayışını müəyyən etmək üçün aşağıdakılar müəyyən olundu:

- "təhsil kommunikasiyası" anlayışının şərhində tələblər əssən tədris prosesinin təşkili haqqında daha çox məlumat əldə edirlər - cədvəl, kurikulum, fənlər üzrə tədris məlumatları, xüsusilə də informasiya texnologiyalarından istifadəni qeyd edirlər.

- tədris prosesində dialoqa tələblər daha çox dialoqun təhsil praktikasında nadir hallarda olduğunu qeyd edirlər, əksər hallarda bu, təhsil probleminin həlli çərçivəsində baş verir, konkret bir mövzuda müzakirə təşkil etmək tələb olunur.

- müəllimlərlə interaktiv qarşılıqlı əlaqədə tələblərin təşəbbüsü olduqca nadirdir və əsasən təşkilati məsələlərin həlli zamanı yaranır. Tələblər müəllimlərlə konstruktiv, məhsuldar dialoq üçün mövcud təhsil təcrübəsinin imkanlarını görmürlər, lakin öz peşəkar inkişafı üçün belə bir dialoqa olan ehtiyacı qeyd edirlər.

- "Başqaları üçün təhsil ünsiyyətinin" təşkilinə gəlincə tələblər uşaqlar üçün peşəkar fəaliyyətə onu mənimsəmək ehtiyacından yanaşırlar. Eyni zamanda tələblər qeyd edirlər ki, universitet təhsili mərhələsində "başqaları üçün təhsil ünsiyyəti" onlar tərəfindən yalnız gələcək peşə fəaliyyətinin potensialı kimi qəbul edilir və buna görə də ən böyük dəyər "özü üçün təhsil ünsiyyəti" olub peşəkar uğur əldə etmək üçün öz imkanlarını, güclü tərəflərini dərk etmək kimi başa düşülür.

Pilot söhbətin nəticələri onu deməyə əsas verir ki, "özü üçün təhsil ünsiyyətinin" mənimsənilməsi, əgər onun məqsədi gələcək peşədə özünü axtarmaqdırsa, başqaları üçün təhsil ünsiyyətinin inkişafına töhfə verəcəkdir. Beləliklə, göstərilən iki növ təhsil

ünsiyyətini mənimsəyərkən, biz qarşılıqlı asılılığı vurğulayırıq ki, bu da öz növbəsində tələbənin özü üçün təhsil ünsiyyəti, onun peşə hazırlığı prosesində başqaları üçün təhsil ünsiyyəti təşkil edildiyi təqdirdə tələbələr üçün uğurla davam edəcəkdir.

Universitetdə tələbələr üçün onların "özü üçün təhsil ünsiyyətini" aktivləşdirən tədris ünsiyyətinin təşkili, hədəfi "gələcək peşədə özünü axtarmaq" olan dəyişkən ünsiyyət praktikalarının yaradılması yolu ilə həyata keçirilir.

Dəyişən kommunikativ təcrübələr öz məzmununa görə "gələcək peşədə özünü tapmaq" yolu ilə tələbələrin peşəkar inkişafına yönəlmiş təhsil və peşə vəzifələri; universitet müəllimləri, məktəb müəllimləri, sosial tərəfdaşlar və digər təhsil subyektləri ilə tələbələr arasında məhsuldar, konstruktiv dialoq şəklində xarakterizə olunur.

Bu kommunikativ təcrübələrin təhsil və peşə vəzifələri əsasında qurulmasının qısa təsvirini verək.

Tədris və peşə tapşırıqlarının məzmunu süni vəziyyətləri deyil, təhsil reallığını əks etdirən real faktlara əsaslanır. Təhsil və peşə vəzifələri gələcək müəllimlərin peşə hazırlığının məzmununun qurulması vahididir. Bu halda kurikulum proqramlarının məzmununun tənzimlənməsinin əsası sosial-mədəni amillərin təsiri altında baş verən və yeni funksiyalarda, müəllimin fəaliyyətinin kontekstində, yeni peşəkar rollarda özünü göstərən müəllimin müasir peşə fəaliyyətində baş verən dəyişikliklərin təhlilidir.

Praktiki tapşırıqlar üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər xarakterikdir: inkişaf edən kontekstlərin olması, məzmunun dəyişməsi, praktiki problemin həlli üçün inkişaf edən müxtəlif məqsədlər və problemlərin izahı və həllində variasiyalar.

Məhz praktiki tapşırıqların bu əsas xüsusiyyətləri peşə hazırlığının məzmununu yeni vəzifələrə uyğun olaraq operativ şəkildə tənzimləməyə deyil, həm də tələbələrin "gələcəkdə bir peşədə özlərini tapmaq" istəyini aktivləşdirməyə imkan verir.

Gələcək peşədə özünü tapmağa yönəlmiş təhsil və peşə vəzifələrinin məzmununda peşəkar inkişaf məqsəd, planlaşdırma, öz peşə yolu üzərində düşünmə prosesi kimi qəbul edilir (1). Bu kimi maarifləndirici və peşəkar vəzifələr aşağıdakıları yerinə yetirmək məqsədi güdür:

- tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətlərində öz mövqelərini dərk etmələrinə;
- peşəkar mühitə uyğunlaşma qabiliyyətinin inkişafı üzrə;
- gələcək peşəkar fəaliyyət üçün uzunmüddətli plan qurmaq üzərində.

Tələbələr təhsil hazırlığının xüsusiyyətlərinə görə axtarışın vəzifələrini, elmi tədqiqatların nəticələrini təhlil etmək xassələrinə daha yaxındırlar. Ona görə də nəzərdən keçirilən aktual problemlərə dair müasir tədqiqatların nəticələrinin təhlili ilə bağlı tapşırıqları, xüsusən eksperimental iş kontekstində nəzərdən keçirilir:

- müxtəlif növ nəzəri təhlil, pedaqoji diaqnostika üsullarının nəticələrinin şərh, qrafik formada təqdim edilməsi ilə və s.;
- təcrübi-eksperimental iş zamanı əldə edilən məlumatların təhlili və şərh ilə;
- informasiya istehlakçılarının müxtəlif kateqoriyaları üçün diaqnostik tədqiqatın nəticələrinə əsasən analitik məlumatların təqdim edilməsi formatlarının inkişafı ilə;
- problemlərin həlli nəticələrinə əsasən birgə hesabatların, məqalələrin, fəaliyyətlərin, praktiki vəsaitlərin (fəaliyyət planları, metodik işlənmələr) hazırlanması ilə;
- təcrübi-eksperimental işin müxtəlif aspektlərini müzakirə edərkən müzakirələrin oponentləri, moderatorları qismində çıxışların hazırlanması ilə;
- müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyətində müxtəlif mövzularda layihələrin hazırlanması ilə.

Forma baxımından müəllim hazırlığı prosesində kommunikativ təcrübələr müəllimlərin yeni peşəkar rollarının həyata keçirilməsini tələb edən vəziyyətlərin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Kollektiv hesabatın, məqalələrin hazırlanması kimi peşə fəaliyyətinin təzahürlərini mənimsəmək üçün tələbə ilə peşə mühitinin nümayəndələri arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində tələbələr tərəfindən dəyişən peşə testlərinin həyata keçirilməsi tələbələrin kommunikativ təcrübələrinin müasir formalarıdır.

Ünsiyyət yanaşması kontekstində tələbələr üçün kommunikativ təcrübələrin təşkilində üç aspekti ayırd edirik:

A. Universitet müəllimlərinin təşkil etdiyi "Tələbələr üçün təhsil ünsiyyəti".

Kommunikativ təcrübə zamanı tələbələr üçün təhsil ünsiyyətinin mövzusu, hər bir tələbənin fərdi peşəkar inkişafı marşrutlarının yaradılması, əlaqələndirilməsi, tənzimlənməsi ilə müşayiət olunur:

- tələbələrin mövcud məqsədlərini, maraqlarını aydınlaşdırmaq;
- yeni peşə roluna yiyələnən tələbələrin şübhə və narahatlıqlarını aradan qaldırmaq;
- görülmüş işlər haqqında düşünmə üsullarını işləyib hazırlamaq;
- peşəkar inkişafın növbəti addımının yollarını layihələndirmək və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təcrübələrin həyata keçirilməsinin uğuru daha çox universitet müəllimləri və müəllimlərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Vəzifələrin əlaqələndirilməsinə istiqamətləndirici seminarlar keçirməklə nail olmaq olar, bu seminarlar zamanı müəllim tələbənin maraqlarının, güclü tərəflərinin, peşəkar üstünlüklərinin diaqnostikasının nəticələrinə əsasən tələbəyə yerinə yetirə biləcəyi peşə rollarını təklif edir.

B. Tələbələr tərəfindən həyata keçirilən "Özün üçün təhsil ünsiyyəti".

Kommunikativ təcrübə zamanı tələbələrin özləri üçün təhsil ünsiyyətinin mövzusu öz peşəkar səriştələrini inkişaf etdirmək üçün peşəkar testlərdə müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqədir. Qeyd etmək lazımdır ki, peşə testlərində tələbə tələbə kimi deyil, müəllimin köməkçisi kimi çıxış edir. Bunun üçün tələbənin aşağıdakıları bilməsi lazımdır: müəllimlə birgə fəaliyyətin rasionallığını, yəni bu fəaliyyətdən hansı şəxsi məqsədlərin təmin oluna biləcəyini və müəllimin dərslərin inkişafı ilə bağlı fikirlərini, müzakirə etmək imkanını və onu tənqidi qiymətləndirməyi və s.

C. Tələbələr tərəfindən həyata keçirilən "Başqaları üçün təhsil ünsiyyəti".

Kommunikativ təcrübə zamanı tələbələrin "başqaları üçün" təhsil ünsiyyətinin mövzusu tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr tərəfindən dəyişən peşəkar rolların həyata keçirilməsi təhsil praktikasında qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul etməkdə onların müstəqillik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, kommunikasiya yanaşması müəllimin peşəkar inkişafının əsas mənasını məqsəd qoyma, planlaşdırma, öz peşəkar inkişaf yolu üzərində düşünmə prosesi kimi nəzərə almağa imkan verir ki, bu da təhsilin dizaynında və təşkilində vacibdir. universitetin təhsil mühitində tələbələrə - gələcək müəllimlərə dəstəyin dəyişkən formaları; tələbələrin peşəkar inkişafının pedaqoji dəstəyi ilə onların güclü şəxsi keyfiyyətlərini, qabiliyyətlərini, imkanlarını, motivlərini nəzərə almağa imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nadir Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları . Bakı, 2013
2. İsgüzar Azərbaycan dili (I hissə). Bakı, 1991
3. İsgüzar Azərbaycan dili (II hissə). Bakı, 1991
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin işgüzar üslubu (oçerklər). Bakı: Elm, 2004
5. Akademik yazı üzrə bələdçi, Bakı, 2014
6. Тряпицына А.П. Содержание профессиональной подготовки

студентов – буд , 2010 ущих учителей к решению задач модернизации обего образования // Вестник Герценовского университета Выпуск № 1/201. – с. 50-61
Журнальный клуб Ингерлос «Философия науки» № 15, 2010 [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://www.interious.ru>

Açar sözlər: kommunikativ yanaşma, təhsil ünsiyyəti, tələbələrin peşəkar inkişafı

Ключевые слова: коммуникационный подход, образовательная коммуникация, профессиональное становление студентов

Key words: communication approach, educational communication, professional development of students

AKADEMİK KOMMUNİKASIYA VƏDRİŞLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜLASƏ

Məqalədə tələbələrin hazırlanmasında ünsiyyət yanaşmasının müddəalarından istifadə imkanları təhlil edilir. Tələbələrin təhsil ünsiyyətini aktivləşdirən, gələcək peşədə özlərini tapmağa yönəlmiş təhsil və peşə vəzifələrinin həllinə əsaslanan kommunikativ prinsiplərə xüsusi diqqət yetirilir. Kommunikativ təcrübə zamanı tələbələrin özləri üçün təhsil ünsiyyətinin mövzusu öz peşəkar sərişmələrini inkişaf etdirmək üçün peşəkar testlərdə müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqədir. Qeyd etmək lazımdır ki, peşə testlərində tələbə tələbə kimi deyil, müəllimin köməkçisi kimi çıxış edir. Bunun üçün tələbənin aşağıdakıları bilməsi lazımdır: müəllimlə birgə fəaliyyətin rasionallığını, yəni bu fəaliyyətdən hansı şəxsi məqsədlərin təmin oluna biləcəyini və müəllimin dərsin inkişafı ilə bağlı fikirlərini, müzakirə etmək imkanını və onu tənqidi qiymətləndirməyi və s. Kommunikativ yanaşma müəllimin peşəkar inkişafının əsas mənasını məqsəd qoyma, planlaşdırma, öz peşəkar inkişaf yolu üzərində düşünmə prosesi kimi nəzərə almağa imkan verir ki, bu da təhsilin dizaynında və təşkilində vacibdir. universitetin təhsil mühitində tələbələrə - gələcək müəllimlərə dəstəyin dəyişkən formaları; tələbələrin peşəkar inkişafının pedaqoji dəstəyi ilə onların güclü şəxsi keyfiyyətlərini, qabiliyyətlərini, imkanlarını, motivlərini nəzərə almağa imkan verir.

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНЫХ КОММУНИКАЦИОННЫХ НАВЫКОВ РЕЗЮМЕ

В статье анализируются возможности использования положений коммуникационного подхода в подготовке студентов. Особое внимание уделяется коммуникативным принципам на основе решения учебно-профессиональных задач, активизирующих образовательную коммуникацию студентов, направленную на поиск себя в будущей профессии. Предметом образовательной коммуникации студентов для себя в ходе коммуникативной практики является взаимодействие с учителями в профессиональных пробах с целью развития собственной профессиональной компетентности. Отметим, что студент в профессиональных пробах выступает не в роли ученика, а в роли помощника учителю. Для этого студенту необходимо: видеть целерациональность совместной деятельности с учителем, то есть какие личные цели от этой деятельности могут быть удовлетворены и какие у учителя взгляды на разработку урока, возможность обсудить, критично оценить и т.д. Коммуникационный подход позволяет учесть сущностный смысл профессионального становления педагога как личностного процесса целеполагания, планирования, рефлексии собственного пути профессионального становления, который важен при проектировании и организации вариативных форм поддержки студентов – будущих учителей в образовательной среде вуза; позволяет учесть сильные личностные качества, способности, возможности, мотивы студентов при педагогической поддержке их профессионального становления.

FORMATION OF ACADEMIC COMMUNICATION SKILLS SUMMARY

The article possibilities of using provisions of the communication approach in the preparation of students. The particular attention among opportunities is paid to communicative principles based on solving educational and professional tasks that activate educational communication of students, aimed at finding themselves in a future profession. The subject of educational communication of students for themselves in the course of communicative practice is interaction with teachers in professional tests in order to develop their own professional competence. Note that a student in professional tests does not act as a student, but as an assistant to the teacher. For this, the student needs to: see the rationality of joint activities with the teacher, that is, what

personal goals from this activity can be satisfied and what are the views of the teacher on the development of the lesson, the opportunity to discuss, critically evaluate, etc. The communicative approach allows to consider the main meaning of a teacher's professional development as a process of goal setting, planning, thinking about their own path of professional development, which is important in the design and organization of education. changing forms of support for students - future teachers in the educational environment of the university; With the pedagogical support of students' professional development, it allows them to take into account their strong personal qualities, abilities, capabilities and motives.

Rəyçi: dosent D.Ə.Nağıyeva

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ORFOQRAFIYASI

Müasir Azərbaycan dilinin leksik sistemində də kifayət qədər alınma söz vardır. Bu sözləri tədqiq edərkən aydın olur ki, onların böyük qismi terminlərdir. Bu barədə danışırkən N.Məmmədli yazır: “Müasir Azərbaycan dili terminologiyasının xeyli hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində təşəkkül tapmış avtohton terminologiya da zəngindir. Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil kontaktları hesabına zənginləşdirilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür. Ona görə də terminologiya və alınma hadisəsinə eyni problemin iki aspekti kimi baxmaq lazım gəlir. Bu gün də, Azərbaycan terminologiyası digər dillərin leksikasından geniş miqyasda faydalanaraq onun əsasında inkişaf edir, formalaşır. Bu proses dilimizi milli səciyyəindən, özünəməxsusluqdan məhrum etmir, əksinə, termin sistemlərinin, ümumilikdə ədəbi dilimizin inkişafı və təkmilləşməsinə sürətləndirir, intellektual səviyyəsini yüksəldir, həmçinin terminoloji leksikanın potensial imkanlarını üzə çıxarır” [1, s. 9].

Şübhəsiz, dilçilikdə artıq qəbul olunmuş fikir bundan ibarətdir ki, dil, adətən, ona lazım olan, zəruri sözləri digər dildən alır. Digər lazımsız sözlərin dildə işlənməsi isə dilin daxili strukturu tərəfindən rədd edilir və adətən, dilə yad ünsürün gəlməsi heç də dil sistemi tərəfindən rahat qəbul edilmir. Məlumdur ki, termin hər hansı bir dilə keçirsə, çox vaxt həmin dilin fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq, assimilyasiyaya məruz qalaraq işlənilir. Fikrimizi izah etmək üçün 2014-cü ildə nəşr edilən İngiliscə-Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğətinə [2] baxaq. Burada alınmaların hər iki növünə rast gəlmək olur. Məsələn, adapter – adapter, sistemə qoşulan qurğu [2, s. 25], administrator – lahiyələşdirmə, instalyasiya, konfigurasiya, nəzarət və şəbəkələrə idarəetmə xidməti göstərən mütəxəssis (administrator) [2, s. 26], analyze – analiz etmək [2, s. 31] və s. Bir çox hallarda isə alınma termin onun fonetik tərkibindən asılı olaraq, assimilyasiya edilmədən dil tərəfindən ümumilikdə mənimsənilir və bu proses daim davam edir. Məsələn: operator (lat. operator), dekoder (ing. dekoder), de-fakto (lat.de-fakto), dollar (ing.dollar), dronqo (sans. dronqo), format (fr.format), formula (lat.formula), forum (lat.forum), fortuna (lat.fortuna), generator (lat.generator), hard- disk (ing.hard-disk), jeton (fr.jeton), karaoke (ing.karaoke), karat (alm.karat), maneji (fr.maneji), marafon (yun.marafon), memorial (fr.memorial), menestrel (fr.menestrel), meteor (alm.meteor), opium (lat.opium), propolis (yun. propolis) və s.

Alınma terminlərin çox vaxt fonetik assimilyasiyaya uğradığını qeyd edən S.Sadıqova yazır: “Alınma terminlərdə daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. Məsələn, ərəb tələffüzünün azərbaycanlılar üçün yad olması dilimizə vaxtilə ərəb dilindən keçmiş alınmaların fonetik cəhətdən köklü dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Eləcə də ingilis dilindən rus dilinə daxil olunmuş action, decleration, assimilation, transformation, fraction kimi alınma terminlərdəki ~~şəkilçisi~~ fonetik assimilyasiya edilərək rus dilində *акция, ассимиляция, декларация, трансформация, фракция* formasında, Azərbaycan dilində *aksiya, deklorasiya, assimilyasiya, transformasiya, fraksiya* şəklində işlənərək fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. Hazırda bu proses alınmalarda daha qabarıq müşahidə olunur” [3]. Məsələn; Oriyentasiya (fr. orientation), obstruksiya (fr. obstruction), polyarizasiya (fr. polarisation), promouşn (ing. promotion), sensasiya (fr. sensation), sindikasiya (lat.sindikation) və s. Avropa mənşəli deduksiya (lat. deductio), deklarasiya (lat. deklaratio), definisiya (lat. definitio), deflyasiya (lat. deflatio) dequstasiya (lat. dequstatio) kimi alınmalarda - tion şəkilçisi Azərbaycan dilində -siya ilə əvəz olunmuşdur. Aydındır ki, -siya Azərbaycan dilinin şəkilçisi deyildir. Belə olan halda əvəzləmənin necə getməsinə aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Alınmaların vasitəli yolla Azərbaycan dilinə daxil olması müşahidə olunur. Vasitəçi dil funksiyasını rus dili oynamışdır. Belə terminlər əvvəl rus dilinə, oradan Azərbaycan dilinə keçmişdir.

İngilis dilindəki “-tion” şəkilçisi [j(ə)n] kimi transkripsiya olunur. Bu, feillərdən isim düzəltmə vasitəsidir. İngilis dilində “-tion” və “-sion” ilə bitən sözlər rus dilinə keçdikdə onla “-ция” və ya “-сия”, bəzi hallarda isə “-зия” ilə əvəz olunur. Rus dilində xeyli sayda belə sözlər vardır. “-tion” və “-sion” elementli terminlərin rus və Azərbaycan dilində verilməsini müqayisə edək (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

İngilis	Rus	Azərbaycan
information	Информация	Informasiya
modernization	Модернизация	modernizasiya
provacation	Провокация	Provokasiya
comission	Комиссия	Komissiya
depression	Депрессия	Depressiya
transmission	Трансмиссия	Transmissiya
defilation	Дефиляция	Defilasiya
declaration	Декларация	Deklarasiya
amalgamation	Амальгамация	Amalqamasiya
amortization	Амортизация	Amortizasiya
intervention	Интервенция	Intervensiya

¹²³ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti. p.gunel@hotmail.com

intercession	Интерсессия	Intersessiya
illusion	Иллюзия	Illüziya
corrosion	Коррозия	Korroziya
diffusion	Диффузия	Diffuziya

Cədvəldən aydın görünür ki, ingilis dilində sonu “-tion”, “-sion” şəkilçili sözlər tarixən əvvəl rus dilinə daxil olmuşdur. Rus dilində son şəkiçi (-ция), (-сия) və (-зия) variantlarından biri ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycan dilinə belə alınmalar rus dili vasitəsi ilə daxil olduğundan transliterasiya bu dilin əsasında getmişdir. Nəticədə “-tion” və “-sion” sonluqlu terminlərin rus dilindəki alınma variantlarına uyğun forma Azərbaycan dilində qərarlaşmışdır. Müasir dövrdəki birbaşa alınmalarda da bu xüsusiyyət nəzərə alınır. Aydın olur ki, mənşəcə rus dilinə aid şəkilçi “-siya” Azərbaycan dilində terminalma prosesində iştirak edir.

S.Sadıqova alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsini bir neçə formada reallaşdığını göstərmişdir. Müəllifin fikrincə, istənilən dildən alınmış termin reseptor dilin daxili quruluşuna qismən da olsa tabe olmalı, dilin daxili quruluşuna uyğun gəlməyən səslər müəyyən ekvivalentlə əvəz olunmalıdır. Bundan əlavə dilə xas olmayan səs və hecaların ixtisara salınması çox vacib məsələdir. Məsələn, dil ən yeni gələn google, selfie sözlərində son səsin ixtisarı məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Sözlərin gələcəkdə lüğətə düşmə ehtimalını nəzərə alaraq demək olar ki, bu sözlər dilin lüğət tərkibində deyildiyi kimi [selfi], [quql] olaraq yer ala bilər. Ümumiyyətlə, son illər alınan terminlərin böyük əksəriyyəti komputer və internetin inkişafı ilə əlaqədardır, bu baxımdan, dilə daxil olan facebook, twitter, yandex, selfie, whatsapp, bluetooth və s. kimi sözlərin Azərbaycan dilində orfoqrafiyası çəşnliq doğurur. Məsələn; Bluetooth texnologiyası müxtəlif məişət qurğularını (mobil telefonları, fərdi kompüterləri və s.) bir – biri ilə simsiz birləşdirir. Digər texnologiyalardan fərqli cəhəti isə radiodalğalar istifadə etməsidir [4]. Lakin Azərbaycan dilində fonetik prinsip əsas götürüldüyündən bu kimi sözlər feysbuk, tvitter, yandeks, selfi, vatsap, blutuz və s. kimi verilməlidir. Bu gün gündəmdə olan “Eurovision” sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı KIV-də müxtəlif cür; “Avroviziya”, “Yevroviziya”, “Yevrovijn”, “Yevrovizion” və “Eurovision” kimi verilməkdədir. Əslində sözün hər iki tərəfi Azərbaycan dilində mənimsənilmişdir və bu mənimsənilməyə uyğun olaraq sözün orfoqrafiya və orfoepiyasında heç bir çəşnliq olmamalıdır. Bildiyimiz kimi, dilimizin lüğət tərkibində “Euro” sözünün qarşılığı Avro, “vision” sözünün qarşılığı isə viziya (görürəm) kimi yer almışdır. Nümunələrə diqqət edək: avrokard (ing. eurocard) – beynəlxalq kredit kartının geniş yayılmış növlərindən biri, avroklirinq (ing. Europen+clearing) – material dəyərlərinin hərəkətini ixtisara etmək və azaltmaq üçün yaradılmış yeni kapital qoyuluşu sistemi, avroparlament (ing. euro+parlament) – Avropa İttifaqının konkret prinsiplər üzrə müəyyənləşdirilmiş seçkilə məsləhətçi orqanı. Deməli, əgər biz Avropa və avro, eləcə də (tele)viziya sözlərini işlədiriksə, onların birləşməsindən yaranan “Avroviziya” variantını işlətmək daha düzgündür. Bu məsələ yuxarıda bəhs etdiyimiz “-tion”, “-sion” şəkilçiləri ilə bağlıdır. “Eurovision” termini 2000-2010-cü illər aralığında birbaşa alınmadır. Birbaşa alınma zamanı terminin ingilis dilində transkripsiyası aparılır. Nəticədə “-vişn”, “-vijn” variantlığı meydana çıxır. Lakin “-siya” şəkilçisinin Azərbaycan dilində qərarlaşması nəzərə alınarsa, ona üstünlük vermək lazım gəlir.

Bəzən alınan terminlərin tərkibində səsin əvəzlənməsi ilə eyni sözün orfoqrafik variantları yarana bilər. Bu zaman terminin birbaşa və ya reseptor dil vasitəsilə alınması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, rus dili vasitəsilə «ю» ilə işlənən sözlərdə *büro*, *broşürə* kimi terminlərdə «ю» ilə əvəzləndiyi halda, yenə həmin dilin vasitəçiliyi ilə alınmış və sonu «Ю» ilə bitən sözlərdə bu səsin «ü» və «u» ilə əvəzlənməsi nəticəsində ikili yazı forması (*интервью – intervü / intervyyu, меню – menü / menyuy, компьютер – kompüter / kompyuter*) yaranır. Belə orfoqrafik variantlıq dilin normalarına ziddir. Bunların yazılış prinsiplərində vahidlik gözlənilməlidir. Belə ki, əgər birbaşa alınmadırsa, o dildə – alınan dildəki formanın yazılış saxlanılmalıdır. Alınmaların bir dildən digərinə bu şəkildə keçməsi və onun mənbə dildəki səs və məna tərkibinə uyğun şəkildə işlədilməsi bir tərəfdən mənbə və reseptor dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən, yəni areal yaxınlığı ilə bağlıdır, digər tərəfdən, terminoloji alınmaların təbiətindən irəli gəlir. Çünki beynəlxalq terminlərin ifadə etdiyi anlayış və məfhum bütün dillərdə bir-birinə uyğunluğu və yaxın yazılış ilə seçilir. Bu terminlərin mənbə və reseptor dillərdəki səs uyğunluğuna təsir edən əsas amil isə alınmanın xarakteri və dillərin fonetik xüsusiyyətləridir. Əgər termin birbaşa alınarsa, onun səs tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermir. Çünki bu zaman termin reseptor dilə birbaşa daxil olduğu üçün onun səs tərkibi, yalnız reseptor dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır, kənar təsirlərə məruz qalmır. Lakin vasitəli alınmada təsir ikiqat, həm əsas dil, həm də aralıq dil vasitəsilə olduğu üçün onun fonetik tərkibi də ciddi dəyişikliyə uğrayır. Bununla da, alınma terminlərin fonetik assimilyasiyası bir neçə formada reallaşır: a) hər bir dilin daxili quruluşuna uyğunlaşma; b) vurğunun yerinin dəyişdirilməsi; c) alınan termində uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlə əvəzlənməsi; ç) termində işlənən müəyyən səs və hecalan ixtisara salmaqla onların tələffüzünün asanlaşdırılması.

Bu prinsiplər, bir qayda olaraq, gözlənilməlidir. Məsələn, hələ 20-30-cu illərdə dilimizdə yenicə işlənən тонна, программа, *зипотеза, конференция* qəbiləndən olan sözlərdə son hecaların ixtisara salınması (ton, proqram, hipotez, konfrans) yolu ilə dilimizdə məxsus vurğu məsələsi həll “edilmişdi. Bu prinsip alınma terminlərin alan dilin daxilində nizamlanmasında, dilə gətirilmiş «yad» strukturlu sözlərin heca assimilyasiyasında mühüm rol oynayır” [5, s. 113].

Deməli, alınmaların mənimsənilməsi prosesi dildə daim davam edən prosesdir. Məsələn, Azərbaycan dilinin 2004-cü ildə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətinə nəzər salsaq, görürük ki, həmin lüğətdə bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusən bu, ərəb mənşəli sözlərlə bağlıdır. Belə ki, bu lüğətdə artıq apostrofla yazılan sözlərdə apastrof işarəsi götürülür və bu işarənin götürülməsindən sonra dilimizdə bir çox sözlərin oxunuşunda müəyyən fərqlər yaranır. Doğrudur, dilimizdə apostrofla yazılmayan, lakin uzun tələffüz edilən sözlər də az deyildi. Amma apostrofun ləğvindən sonra bir neçə sözdə uzun saitin əvəzinə i saiti əlavə edildi və bu vaxta qədər uzun tələffüz edilən söz başqa formada yazılmağa və tələffüz edilməyə başlandı. Məsələn, şeir sözü bu lüğət çap

edilənə qədər se' r kimi yazılırdı. Problem olan isə eyni tipli digər sözlərin bu prinsipə yazılmaması idi. Məsələn, vaxtilə fe' l sözü də eyni qaydada yazılsa da, apostrof işarəsi götürüldəndən sonra fel kimi yazılırdı. Lakin 2013-cü ildə nəşr edilən lüğətdə artıq bu problem həll edildi və fel sözü feil kimi yazılmağa başlandı. Daha bir problem isə 2004-cü il lüğətində seriyət sözü ilə bağlı idi. Belə ki, şeir sözünün dəyişilməsinə baxmayaraq, bu lüğətdə eyni tipli seriyət sözündə i saitinin verilməməsi idi. Bu problem də 2013-cü il lüğətində həll edildi və bu söz seriyət kimi verildi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilimizdə alınmaların mənimsənilməsi prosesi davam edir və yeni lüğətdə də bu prosesin izləri özünü göstərir. Məsələn, əvvəlki lüğətdən fərqli olaraq, antenna və metafora sözləri anten və və metafora sözləri anten və metafor kimi verilir. Ümumiyyətlə, alınma sözlərdə söz sonunda saitin düşməsi prosesi türk dilləri üçün normal haldır və Azərbaycan dilində də bu proses davam edir. Daha bir problemlə məsələ isə artıq qeyd olunduğu kimi, dilimizdə olan bəzi alınmalarda ikili yazılma ilə bağlı idi. Belə ki, 2004-cü il orfoqrafiya lüğətində kompyuter kimi verilən söz bir çox hallarda kompüter kimi yazılır və bu sözün yazılışı mübahisə doğururdu. Belə ki, lüğətin özü də bəzən bu mübahisələrə səbəb olurdu. Məsələn, lüğətin digər bir səhifəsində superkompüter sözü yu ilə deyil ü ilə verilir. Butun bu məsələlər, digər tərəfdən isə eyni prinsipli digər sözlərin fərqli yazılması da mübahisəyə səbəb olan məsələlərdəndir. Məsələn, lüğətdə eyni mənbədən alınan prodüser sözü ü hərfi ilə verilir. Bu problem isə yeni lüğətdə öz həllini tapdı və kompüter sözü ü hərfi ilə verilməklə mübahisələrə son qoyuldu.

Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqiindən danışarkən S.Sadiqova yazır: “Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmaması, ön şəkilçilərlə işlənməsi, aksentoloji modellər və s. Ona görə də, alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi dilin müxtəlif səviyyələrində araşdırılmalıdır. Çünki müxtəlif dillərdən daxil olan alınmaların Azərbaycan dilində mənimsənilmə dərəcəsi eyni deyildir. Onların tətbiq olunma, işlənmə dərəcəsi də müxtəlifdir. Buna görə də müntəzəm olaraq özgə dillərdən alınmış leksik vahidlərdə seçmə-tənzimləmə prosesi baş verir. Bir tərəfdən dilin lüğət tərkibi ehtiyacdan işlənen vacib alınmaları mənimsəyir, işləklik qazanır, digər tərəfdən ictimai həyatın tələbatından asılı olaraq, əhəmiyyətini itirmiş alınmalar sıxışdırılır, arxa plana keçir” [5, s. 114]. Bu gün sosial mühitlə bağlı dildən çıxan terminləri buna nümunə olaraq göstərmək olar; raykom, kommunizm, komsomol, kolxoz, sosializm, əksinqilabçı, canışın, çinovnik, qazi, vali, sərdar, və s.

Mənimsənilmə dərəcəsinə görə, ərəb və fars dillərindən alınan sözlər rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlər eyni səviyyədə deyil. Ərəb və fars dillərindən alınan söz və terminlərin işlənmə imkanları genişdir. Bu da ərəb və fars dillərindən alınan sözlərin uzun zaman ərzində fonetik dəyişikliyə uğraması, ahəng qanununun tələblərinə cavab verərək dəyişməsi dilimizin tələffüz tərzinə uyğunlaşması ilə bağlıdır. Bəzən bu alınmalar təkcə fonetik deyil, həm də leksik-semantik dəyişikliyə də məruz qalmış, əvvəlki mənalardan uzaqlaşaraq yeni məna kəsb etmişdir. Bu barədə danışarkən S.Sadiqova ərəb mənşəli «fəza» terminini misal çəkir və astronomiya elminə aid olan bu terminin hazırda dilimizdə həm də məcazi mənada – «yüksəklik», «ənginlik» mənasında da işləndiyini qeyd edir [6, s. 114]. Bu kimi çoxsaylı ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılsa da, apostrof olan terminlərin mənimsənilməsi prosesi davam etməkdədir. Spesifik ərəb səslərinin yazıdakı işarəsi olan apostrof həmin sözlərin başqa dildə assimilyasiyasının qarşısını alır, onların öz dil xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edirdi. Apostrof işarəsinin Azərbaycan dilində işlənməsi ilə dildə ərəbizmlərin mənimsənilməsinin qarşısını aldığı fikrində olan S.Sadiqova digər türk xalqlarının əlifbasına diqqət etdikdə türkmənlərin, tatarların, başqırdların, qazaxların, yakutların, özbəklərin apostrofu öz əlifbalarından çoxdan çıxardıqlarını qeyd edir.

Apostrof işarəsinin dilimizdən çıxarılması həmin sözlərin dildə fonetik cəhətdən mənimsənilməsini şərtləndirdi. Alınma sözlər dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik cəhətdən dilimizin normaların uyğunlaşdırılmalıdır ki, apostrof işarəsinin ləğvi də bu prosesi gücləndirən və ona şərait yaradan səbəblərdən oldu.

Ümumiyyətlə, dilə yeni daxil olan terminlərin orfoqrafiya məsələləri bu günün aktual problemlərindəndir. Belə ki, son dövrlər bu leksemlərin dilə axını sürətlidir və hazırda onların orfoqrafiyası ilə bağlı nizamsızlıq mövcuddur. Bu istiqamətdə dəyərli alimlərimiz müəyyən qədər şifahi müzakirələr aparsa da konkret olaraq bu terminlərin nizamasalma işlərinə rast gəlinmir. Məsələn, facebook, google, yandex, giweavay, whatsapp, look, cool, fool və s. kimi sözlərin hansı formada yazılması, eyni zamanda, tələffüzü cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmır. Təbii ki, insanların bu sözləri müxtəlif formalarda tələffüz etməsi dildə bir kaos, qarışıqlıq yaradır. Lakin unutmamaq olar ki, bu tələffüzün qaydaya salınması üçün ilkin olaraq bu sözlərin orfoqrafiyasının nizama salınması vacibdir. Düşünürük ki, iltisafiliyə əsaslanaraq bu sözlərin orfoqrafiyasının fonetik prinsipin tələblərinə uyğun olaraq təşkil olunması daha doğru olardı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.
2. Məmmədli R. H. İngiliscə - azərbaycanca izahlı komputer terminləri lüğəti, Bakı: Kitab Klubu, 2014, 464 s.
3. Sadiqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
4. <http://mid.az/tech/9059-bluetooth-njdir.html>
5. Sadiqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010, 244 s.
6. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənen terminlərin qaydaya salınması. // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.

Açar sözlər: alınma sözlər, orfoqrafiya, transliterasiya, transkripsiya, fonetik prinsip

Ключевые слова: производные слова, написание, транслитерация, транскрипция, фонетический принцип

Keywords: derived words, spelling, transliteration, transcription, phonetic principle

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ORFOQRAFİYASI

Xülasə

Məlumdur ki, Azərbaycan dili bir zamanlar ərəb və fars mənşəli, daha sonralar rus dili vasitəsilə dilimizə keçən alınmalarla zənginləşmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra digər dünya ölkələri ilə müxtəlif istiqamətlərdə mədəni, elmi, ictimai və siyasi

əlaqələrin qurulması, ölkəmizin nüfuzlu təşkilatlarda təmsil olunması, ölkədə sosial – siyasi inkişaf və turizm sektorunun prearitet istiqamətlərdən birinə çevrilməsi dilimizin də Avropa mənşəli alınmalarla zənginləşməsinə geniş şərait yaratdı. Hazırda dünya dilləri arasında dominant olan ingilis dilinin beynəlxalq dil səviyyəsində inkişafı, yeni anlayış, əşya, hadisə və tərəqqi ilə bağlı sözlərin bu dil əsasında başqa dillərə keçməsinə zəruriləşdirir. Alınma terminlər vasitəsilə dilə yeni sözyaradıcılığı modelləri də daxil olur. Bu baxımdan alınma sözlərin mənbələrini, alınma yollarını, semantikasında baş verən dəyişmələri, dildə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, semantik, qrammatik) mənimsənilməsi prosesini aydınlaşdırmaq tələbatı yaranır. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan dilinə daxil olan alınmaların orfoqrafiyasından bəhs edilərək lüğət tərkibində mövcud olan bəzi sözlər təhlilə cəlb olunmuşdur.

НАПИСАНИЕ СЛОВ ПОЛУЧЕННЫХ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Известно, что азербайджанский язык когда-то обогатился заимствованиями арабского и персидского происхождения, а затем перешел на наш язык через русский язык. После обретения независимости налаживание культурных, научных, социальных и политических отношений с другими странами, представительство нашей страны во влиятельных организациях, социально-политическое развитие страны и туристического сектора стало одним из приоритетов. Развитие английского языка, который в настоящее время является доминирующим языком в мире на международном уровне, делает необходимым перевод слов, связанных с новыми концепциями, объектами, событиями и прогрессом, на другие языки на основе этого языка. Новые модели словообразования также вводятся в язык через термины усвоения. С этой точки зрения возникает необходимость в уточнении источников производных слов, способов образования, изменения семантики, процесса усвоения языка на разных уровнях (фонетическом, семантическом, грамматическом). В представленной статье обсуждается написание производных слов, входящих в азербайджанский язык, и анализируются некоторые слова, содержащиеся в словаре.

SPELLING OF WORDS INCLUDED IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

It is known that the Azerbaijani language was once enriched with borrowings of Arabic and Persian origin, and later passed into our language through the Russian language. After gaining independence, the establishment of cultural, scientific, social and political relations with other countries, the representation of our country in influential organizations, the socio-political development of the country and the tourism sector has become one of the priorities. The development of English, which is currently the dominant language in the world, at the international language level, makes it necessary to translate words related to new concepts, objects, events and progress into other languages on the basis of this language. New word-formation models are also introduced into the language through acquisition terms. From this point of view, there is a need to clarify the sources of derived words, ways of derivation, changes in semantics, the process of mastering the language at different levels (phonetic, semantic, grammatical). The presented article discusses the spelling of the derivations included in the Azerbaijani language and analyzes some words contained in the dictionary.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

SADƏ CÜMLƏ STRUKTURLU SİNTAKTİK FRAZEOLÖJİ KONSTRUKSİYALAR

Sintaktik frazeoloji konstruksiyaların ənənəvi cümlələrdə olduğu kimi cüttərkibli və təktərkibli cümlə quruluşlu tiplərini də izləyə bilərik. Cüttərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda mübtədə ilə xəbər anlayışları nisbi xarakter daşıyır. Onlar ənənəvi mübtədə və xəbər kimi qiymətləndirilə bilməz, çünki qeyd olunduğu kimi, bu dil vahidləri sabit quruluşa malikdir, onlar ya bütöv bir cümlə şəklində çıxış edir, ya sadə cümlənin müəyyən bir üzvü olur, yaxud da mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlərdən biri olur. Məsələn:

Mən əgər o Bayramın rejissorluğunda bir oyun oynasam, məndən köpək oğlu adam yoxdur [4, s. 202].

Sən olasan birçə balovun camı, yoldaş Əmrulla, bulvarnan şalvar həm qafiyədir, ya yox [4, s.309].

Birinci nümunə vulqarizmlərə daxildir, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar arasında vulqarlara da rast gəlinir. İkinci nümunə isə andvermə bildirir. “Sən olasan” konstruksiyasının daimi komponentidir. Dəyişən komponent isə and verilən insanın, müqəddəs varlığın adı ilə bağlıdır.

Cüttərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalardan mübtədəsi buraxılmış, lakin bərpası asanlıqla mümkün olan cümlə tipləri də vardır:

Mən bu kahanı bir bayquş yuvasına çevirməsəm, atamın qızı deyiləm...[4, s. 217].

Rəhmətliyin oğlu, bilmirəm nə qoyub, nə axtarırsan [14, s. 116].

Doğrudur, I nümunədə əvəzliliklərdən I şəxsin təkli işlənmişdir. Gördüyümüz kimi, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların öz tərkibində heç bir əvəzlilik işlənməmişdir. Nümunədəki sintaktik frazeoloji konstruksiyalar dilimizdə şəxs əvəzliliklərinin iştirakı olmadan mövcud olur və daha çox “atamın qızı deyiləm”, “nə qoyub, nə axtarırsan”// “nəyi qoyub, nəyi axtarırsan” şəklində işlənir.

Sintaktik frazeoloji konstruksiyaları təşkil edən komponentlər canlı, yəni bu gün mövcud olan, produktiv qaydada deyil, frazeolojiləşmiş modellər əsasında birləşir. Bu səbəbdən də sintaktik frazeoloji konstruksiyaların quruluş və eyni zamanda cümlə üzvlərinin iştirakına görə təsnifində çətinliklər ortaya çıxaraq şərtlilik yaradır. Cüttərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyaları xəbərin (şərti xəbərin) ifadə vasitəsinə görə də təsnif etmək olar.

1. Cüttərkibli ismi xəbərli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar.

Bu tip konstruksiyalar sabitləşərək daha çox şifahi nitqlə bağlıdır. Məsələn:

Bu yaxşı, nə üçün bəs arvadlar, özü də təkə ərsizlər? [4, s. 148]

Nə üçdə alacağım var, nə beşdə verəcəyim. [5, s.151]

Birinci nümunədə sintaktik frazeoloji konstruksiya cümlə daxilində ara cümlə funksiyası daşıyır, xəbərlik şəkilçisi ixtisar olunmuş şəkildə formalaşmış dildə daşlaşmışdır. İkinci nümunədə isə ikihissəli olduğundan, ikinci tərəfdə xəbər ixtisar olunmuşdur, onu da qeyd edək ellipsis hadisəsi sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda çox müşahidə olunan haldır.

1. Feili xəbərli cüttərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar. Sintaktik frazeoloji konstruksiyaların bu tipi də dildə funksional baxımdan fəal işlənməklə xalq danışığı dilində və məişət üslubunda tez-tez işlədilir. Daha çox emosionallıq ifadə edir.

Məsələn:

A kişi, sən bir səsinə kəs, qoy görək kişinin qızı nə deyir də [4, s.75].

Mirab köpək oğlu su buraxmadı ki, buraxmadı [4, s.148].

Müqayisə üçün deyək ki, bu tipli modellərə “Koroğlu” dastanının dilində tez-tez rast gəlinir.

Quratın ayağını saxlaya bilmədi ki, bilmədi [12, s. 65].

Gecələr yata bilmirdi ki, bilmirdi [12, s. 77]

Dastanın dilində də sintaktik frazeoloji konstruksiyalar eyni ilə müasir dildə olduğu kimi heç bir fərqli cəhət olmadan işlənmişdir. Ümumiyyətlə, feili xəbərli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar arasında inkar formalı feilin təkrarı ilə yaranmış konstruksiya modeli geniş yayılmışdır.

Təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalara gəldikdə isə, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Mübtədəsiz təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar;
2. Xəbərsiz təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar.

Mübtədəsiz təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar da, sadə təktərkibli cümlələrdə olduğu kimi öz növbəsində şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslə və ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi özünü göstərə bilər.

1. Şəxssiz sintaktik frazeoloji konstruksiyalar.

Mənə deyən gərək, nə olmuşdu, hara tələsirdin [7, s. 216].

“Mənə deyən gərək” konstruksiyası şəxssiz cümlə quruluşlu olub tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsi kimi funksionallaşmışdır.

Zübeydə bilməyən şeyə qurd düşər [6, s. 25].

Canlı danışığı dilində bu ifadə çox işlənir. Hamının işinə müdaxilə edən, lazımsız yerə başqalarının həyatı ilə maraqlanan, mənfi mənada hər kəsdən və hər şeydən xəbəri olan insanlar haqqında deyilir. Xüsusi isim dəyişən komponentdir müvafiq şəxs əvəzlilikləri, xüsusi isimlərlə situasiyaya uyğun tamamlanır.

Ay məşədi Molla əmi, öz aramızdır, amma bu kişinin kağızını mənənən yaxşı yazmışan [13, s. 159].

¹²⁴ Bakı Slavyan Universiteti, Müasir Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi sevinc.karimova1985@mail.ru

Bildiyimiz kimi xəbər şəxssiz cümlə xəbər əsasında formalaşan mübtədasi olmayan və artırılması mümkün olmayan cümlələrdir. Bu nümunədə isə sintaktik frazeoloji konstruksiya “öz aramızdadır” ara cümlə funksiyasındadır. Görkəmli alim Ə. Abdullayev qeyd edir ki, belə cümlələrdə şəxs təsəvvürə gətirilmir və formal surətdə də olsa, cümləyə artırıla bilmir [1, s. 237]. Bu konstruksiyalarda müxtəlif şəxslərin adı çəkilsə də, haqlarında bəhs olunsa da, cümlədə konkret subyekt, iş görəni yoxdur. Birinci konstruksiyada “mənə” sözü dəyişən komponent olub, şəxslərə görə dəyişə və yerinə adlar artırıla bilər, lakin təhlil zamanı bir vahid kimi götürülür və buradakı mənə və ya digər əlavə oluna bilən fakultativ komponentlərin heç biri subyekt bildirmir, obyekt vəzifəsində çıxış edir.

İkinci nümunədə xüsusi isim fakultativ komponent sayılır, məndən və məqsəddən asılı olaraq dəyişir. “Qurd düşər” – hərəkət, “şeyə” isə obyekt (şərti). Sintaktik frazeoloji konstruksiyada işlənən xüsusi isim – insan adı hələ bu cümlədə mübtədanın olması demək deyil. Fakultativ komponentin şəxs əvəzliyi və ya xüsusi isimlə ifadəsindən asılı olmayaraq, “bilməyən” sözünü qoşularaq tərkib əmələ gətirir və şərti olaraq təyin kimi özünü göstərir. Əslində, isə bu cümlə bütövlükdə xəbər kimi təhlil olunur və şəxs cümlə sayılır.

Üçüncü nümunədə isə, ümumiyyətlə, sintaktik frazeoloji konstruksiya III növ təyini söz birləşməsinin II tərəfi ilə ifadə olunmuşdur və bildiyimiz kimi, belə söz birləşmələri parçalanmır, vahid cümlə üzvü olur. Burada III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi – “bizim” ixtisar olunmuş və “öz aramızdır” formasında müxtəlif hal və xəbər şəkilçisi qəbul edərək dilimizdə işlənməkdədir.

2. Qeyri-müəyyən şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiyalar. Bu tip konstruksiyalarda şəxssiz cümlələrdən fərqli olaraq şəxs, iş görəni var, sadəcə bu danışan ya məlum deyil, ya da həmin şəxsin kim olduğu müsahiblər üçün maraqlı deyil. Belə cümlələrdə əsasən baş verən hadisə, yaxud informasiya işi görəndən – subyektə daha önəmlidir.

İsgəndəri cəhənnəmə aparırlar, cəhənnəmə aparsınlar, gora aparsınlar. Dünən tutub qazamata bassaydılar, bugün iki gün olaydı [7, s. 444]

Mənə də azad oğlu Camal deyərlər [9, s. 83]

Burada deyiblər ki, çölüm özgəni yandırır, içərim özüümü [10, s. 34].

Birinci nümunədə konkret adlar bəlli olmasa da, “qazamata basmaq” dedikdə qanunvericiliklə təyin olunmuş hüquqi şəxslər tərəfindən vəzifə borclarını yerinə yetirdikləri göz önünə gəlir. Doğrudur, müxtəlif tarixi dövrdə bu işi icra edən şəxslər fərqli şəkildə adlandırılmışdır. İkinci və üçüncü nümunələrdə isə qeyri-müəyyənlik daha geniş anlayışı əhatə edir, hətta bir kənd, el-oba nəzərdə tutulur. Bu baxımdan ümumi şəxslə cümləyə də çox bənzəyir. “Burda deyiblər” ifadəsi, “atalar demişkən”, “atalar yaxşı deyib” kimi ifadələri bizə xatırladır, el sınağından çıxmış və daha böyük zaman kəsiyini və daha çox insanı – xalqı əhatə edir.

3. Ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiyalar. Ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda, ümumi şəxslə cümlələrdə olduğu kimi, icraçı konkret bir şəxs deyil, bütün şəxslərdir. Buradakı informasiya, hadisə hamıya aid olan və hamı üçün nəzərdə tutulmuş fikirlərdir. “Ona görə də təktərkibli cümlənin bu növü əksərən atalar sözləri və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən, aforizmlərdən, müxtəlif monolit cümlələrdən ibarət olur” [11, s. 187].

Qocalar da deyir ki, yeməyəsən, içməyəsən oturub yoldaş Akifin mühazirələrinə qulaq asasan [9, s. 317].

Hərəsi bir yaraşlıq idi, baxışları, işıqları nəyə desən dəyərdi [2, s. 48].

Gəl indi Əhmədi ovut, görək necə ovudacaqsan [13, s. 88].

Hər üç nümunənin xəbəri formal baxımdan II şəxsin təkində olsa da, fikir ümumiyyətdə aid edilir. I nümunənin xəbəri feilin arzu şəklində, II-si xəbər şəklində, III-sü isə əmr və xəbər şəkillərindədir. Ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiyaların hər birində müxtəlif mənalar – nəsihət, arzu, təkid, təəssüf, etiraz və s. kimi mənə çalarları ifadə oluna bilər. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalardan elələri də vardır ki, ilk baxışdan mübtədasi müəyyən şəxslə cümlələrə bənzəsələr də, ifadə etdiyi mənaya görə ümumi şəxslə təktərkibli cümlə hesab edilməlidir.

Bu saat kimdi ölü evləndirən, dədəsi! Ay evləndirdin, ha! [2, s. 217]

Qov görüm necə qovursan! [3, s. 148]

Belə nümunələrdə cümləyə formal olaraq sən mübtədasi artırmaq olar, lakin əslində buna ehtiyac yoxdur. Cümlə onu tələb etmir, çünki məzmunca onun iş görəni bütün şəxslərdədir. Əgər “sən” sözü cümləyə əlavə edilərsə, cümlə təktərkibli deyil, cümləyə çevrilər. Lakin göstərilən ümumi şəxslə təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda “sən” əvəzliyinin formal olaraq belə artırılması mümkündür. Müvafiq əsərlərdən seçilmiş sintaktik frazeoloji konstruksiyalar konkret obyektə ünvanlansa da, məzmunundakı ümumilik həmin obyektlərin simasında hamıya və ya əksəriyyətdə şamil olunur. Göründüyü kimi, “Qov, görüm, necə qovursan”, “Ovut, görək necə ovudacaqsan” sintaktik frazeoloji konstruksiyaları eyni model əsasında yaranmışdır.

Feil + gör // görüm // görürük + necə + feil (təkrar). Sintaktik frazeoloji konstruksiyanın sabit komponentləri “görək”, “necə” ədatlarıdır, müəyyən konkret variantlarda işlədilir. Feillər dəyişən komponentlərdir, nitq hissəsi baxımından sabitdir, həmişə feillərlə əvəzlənir. Konstruksiyanın birinci feili həmişə əmr şəklində, ikinci təkrarlanan feili isə indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda işlədilə bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müvafiq modelli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar məzmun və quruluşca ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiya olur. Ümumiyyətlə, müqayisə üçün demək lazımdır ki, sadə cümlə quruluşlu təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar arasında ümumi şəxslə cümlələr üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bu da təsadüfi deyil. Xalqın ümumiləşdirilmiş etnokultur xüsusiyyətlərini əks etdirdiyindən, məzmunca ifadə olunan fikir bir şəxslə deyil, xalqı, onun psixologiyasını, məsələlərə yanaşma tərzini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini əks etdirir.

4. Mübtədə əsasında formalaşan adlıq cümlə quruluşu sintaktik frazeoloji konstruksiyalar

Adlıq cümlələr, adətən söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Burada heç bir xəbərlilik şəkilçisi iştirak etmir, predikativliyin morfoloji əlaməti olmur və ilk baxışdan cümləyə bənzəmir. Lakin intonasıya vasitəsilə zamanın, məkanın, şəraitin, situasiyanın adı çəkilərək təsvir olunur və bitkinləşir. Doğrudur, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar arasında adlıq cümlələrə az rast gəlinir və onları söz birləşməsi quruluşlu sintaktik frazeoloji konstruksiyalardan ayırmaq çətin olur. Çünki adlıq cümlələrdə nominativlik güclüdür. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalar isə kommunikativ vahidlərdir.

Hər bir sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi, adlıq cümlə strukturlu sintaktik frazeoloji konstruksiyalar da kontekstual yanaşma tələb edir. Bir adlıq cümlə strukturlu cümlə tam mənanı ifadə etməyə, fikrin əsas ideyasına əks etdirmək üçün yetərli olmur. Mətnədən kənarında bu kimi ifadələrin əsil mənasını anlamaq çətin olur. Oxucu, yaxud da dinləyici mütləq şəkildə mətnə bələd olmalı, kontekstdən xəbərdar olmalıdır. Bu baxımdan sintaktik frazeoloji konstruksiyalar bu və ya digər dərəcədə məsəllərə bənzəyir. Məsəllərin arxasında da müəyyən bir mətn dayanır. Lakin məsəllərin bağlı olduğu köklər – əhvalat, hadisə dəyişmir. Məsəllər çox vaxt lətifələrdən doğan nəticəni, ideyanı əks etdirir, yaxud da hər hansı hadisəyə əsaslanır ki, bu dilin daşıyıcıları məsəli gördükdə hadisəni xatırlayırlar. Ancaq sintaktik frazeoloji konstruksiyaların ilk başlanğıcını haradan götürdüyü, nədən qaynaqlandığı məlum deyil. Çünki sintaktik frazeoloji konstruksiyalar konkret bir hadisənin nəticəsindən daha çox əsrlərlə formalaşan, millilik daşıyan fikrin ifadə formalarıdır. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda isə bu “əhvalatı” qaynaqlandıran mənbə mətnin semantik mühitinə müvafiq formalaşır.

Nə olub? Səndən çıxmayan iş? [8, s. 99]

Birinci nümunə geniş adlıq cümlələrə aiddir, belə ki, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların tərkibində birinci hissə “səndən çıxmayan” feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş təyindir, ikinci hissə isə “iş” isimlə ifadə olunmuşdur. Birinci komponent “sən” əvəzlənəndir, insan adları ilə və eləcə də şəxs əvəzlilikləri ilə əvəzlənə bilər.

Konkret olaraq, “səndən çıxmayan iş” sintaktik frazeoloji konstruksiyalar üzərində dayandıqda onu söyləyə bilərik ki, bu dil vahidinin söz birləşməsi yaxud cümlə olması ilk baxışdan mübahisəli görünə bilər. Belə ki, I növ təyini söz birləşməsi modelində qurulmuş bu birləşmənin I tərəfi feili sifət tərkibi, ikinci tərəfi isə adlıq hallı isimdir. Lakin bu kimi birləşmələri söz birləşməsi kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Doğrudur, I növ təyini söz birləşmələri geniş adlıq cümlələrin ifadə vasitəsidir. Lakin unutmamaq olmur ki, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar dilimizin sintaktik və qrammatik məna əlaqələri baxımından təhlil olunur. (Ümumiyyətlə, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların “ifadə vasitələri” anlayışı nisbi götürülür). Biz sintaktik frazeoloji konstruksiyaları tərkibinə görə təhlil edərkən, sadəcə daimi və dəyişən komponentlərin ifadə vasitələrini araşdırır, qrammatik mənalarnı əsas götürürük. Söz birləşmələri kommunikativlik xüsusiyyətini malik olmadığı halda, cümlə kommunikativ səciyyə dəyişir. “Səndən çıxmayan iş” sintaktik frazeoloji konstruksiyasında predikativliyin formal əlamətləri çıxış etməsə də, lakin informativ baxımdan cümləyə bərabərdir. Adətən, bu sintaktik frazeoloji konstruksiya o zaman istifadə edilir ki, danışan qarşı tərəfdən heç vaxt gözləmədiyi və onda qarşılaşmadığı qeyri-ənənəvi bir hərəkətin, davranışın şahidi olur, təəccübünü məhz bu şəkildə ifadə edir. Bu konstruksiyada təəccüblə yanaşı, sual çaları da aydın şəkildə duyulur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. IV hissə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 422 s.
2. Bayramov, B. S. Yazılmamış kitab / B. S. Bayramov. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 483 s.
3. Cabbarlı, C.Q. 1905-ci il / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: [n.y.], – 1937. – 22 s.
4. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri. [4 cildə] / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – c.3. – 368 s.
5. Cəfərzadə, Ə.M. Vətənə qayıt / Ə.M. Cəfərzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 303 s.
6. Elçin. Povestlər / Elçin. – Bakı: Gənclik, – 1979, – 198 s.
7. Hüseyin, M. Səhər / M. Hüseyin. – Bakı: Gənclik, – 1989. – 616 səh.
8. Hüseyin, M. Yeraltı çaylar dənizə axır / M. Hüseyin. – Bakı: Azməşr, – 1966. – 203 s.
9. İbrahimov, M.Ə. Əsərləri [10 cildə] / M.Ə. İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – c.5. – 1980. – 337 s.
10. İbrahimov, M.Ə. Pyeslər / M.Ə. İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 373 s.
11. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) / Q.Ş. Kazımov. Bakı: Azpolicraf LTD nəşri, – 2004. – 496 s.
12. Koroglu / mətni hazırl. tərt. ed.: İ. Abbaslı, B. Abdulla; red. İ. Abbaslı. – Bakı: Lider, – 2005. – 552 s.
13. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri. 4 cildə / C. Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – c.1. – 664 s. – 78
14. Rəhimov, S.H. Şam / S.H. Rəhimov. – Bakı, Azməşr, – 1931. – 62 s.

Açar sözlər: sadə cümlə, qeyri-müəyyən şəxslə cümlə, ümumi şəxslə cümlə, şəxssiz cümlə, adlıq cümlə

Ключевые слова: простое предложение, неопределённо – личные, обобщённые, безличные, назывные предложения

Keywords: Simple sentence, indefinite personal sentence, general personal sentence, impersonal sentence, nominal sentence

Синтаксические фразеологические конструкции в структуре простого предложения

Резюме

На первый взгляд синтаксические фразеологические конструкции отражают в себе модели предложений современного азербайджанского языка, но по функционально – стилистическим возможностям они требуют фразеологического подхода. По структурным свойствам их можно группировать на простые и сложные предложения.

В выбранных из художественной литературы образцах можно наблюдать синтаксические фразеологические конструкции со структурой одночленного предложения. Естественно, что для этих единиц понятие члены предложения и формирование понятий на основе подлежащего и сказуемого носит относительный характер.

Для исследования построения синтаксических фразеологических единиц это группирование считается целенаправленным.

Syntactic phraseological constructions simple sentence structured

Summary

Firstly, syntactic phraseological constructions are language units that reflect the sentence model of modern Azerbaijani language, but they are requiring a phraseological approach according to their functional-stylistic capabilities. But according to their structural features, it is possible to group syntactic phraseological constructions according to simple and compound sentence structure and follow the structural types of simple sentences in them. Syntactic phraseological constructions to each of the one component sentence structures are existing in selected samples from artistic literature. Of course, the notion of a sentence's member, the notion of a simple sentence formed on the basis of a subject or predicative for these units can carry relative character. However, from the point of view of studying the structure and formation models of syntactic phraseological constructions, this grouping can be considered expedient.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

CƏNUBİ QAFQAZIN 1903-CÜ İLDƏ TIFLİSDƏ HAZIRLANMIŞ HƏRBİ-TOPOQRAFİK XƏRİTƏSİNDƏ RUS MƏNŞƏLİ MİQRATİV TOPONİMLƏR

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mərkəzi Tiflis olan Qafqaz canişinliyində rus dilində hazırlanan məxfi xəritələrə, məlumat-sorğu kitablarına, rəsmi-statistik hesabat sənədlərinə nəzər yetirdikdə Cənubi Qafqazın toponimlərinin türk layının olması bizi heyran edir. Bunlar faktdır, özü də danılmaz faktlardır. Rus mənbələrdə qeyd olunan oykonim, oronim və hidronimlər arxeoloji abidələrdən də qiymətli olan dil faktlarıdır. Həm də Qafqaz ərazisindəki toponimlərin türk layıdır. Elə bir lay ki ondan əvvəlki lay məlum deyil.

Cənubi Qafqazın türkmənşəli Azərbaycan toponimlərinin toponimik mənzərəsini D.D.Paqirevin 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi «Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Военно-Топографического Отдела» adlı monumental əsərində də görmək olar. Orada 34 min toponim sistemli şəkildə qeydə alınmışdır. Həmin sorğu-məlumat kitabında coğrafi adların yerləri parametrlərlə lokalizə olunmuş, yəni yeri müəyyənləşdirilmiş, coğrafi koordinatları göstərilmişdir (7). Oradakı qeydlərdən də aydın olur ki, türkmənşəli Azərbaycan toponimləri Cənubi Qafqazda üstünlük təşkil edir. Bunlardan başqa, «Свод статистических данных о население Закавказского края извлеченных из посемейных списков -1886 (Тифлис:1893), daha sonra müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş «Кавказских календарь» məcmuələrində, Ş.Şopenin statistik araşdırmalarında Cənubi Qafqazın Yelizavetpol (Gəncə), İrəvan, Tiflis, Bakı quberniyalarının qəzalarında, Qars vilayətinin və ona yaxın olan bölgələrin qeydə alınan yaşayış məntəqələrinin adlarına, həm də relyef və su mənbələri adlarına nəzər yetirdikdə quberniyaların ayrı-ayrı yerlərində kiçik etnik qrupların yaşamasına baxmayaraq Cənubi Qafqazın əsas toponimik layı türkmənşəli şəxs, tayfa, nəsil və müxtəlif semantik mənalı apelyativlərdən törənən toponimlər olmuşdur. Coğrafiyaşünas-toponimist Nadir Məmmədov yazır: "*Uca dağların, gur çayların, sait çöllərin, yaşıl meşələrin, ucu-bucağı görünməyən bicanəklərin, abad yaşayış məntəqələrinin-bir sözlə, insanların yaşadığı gəzib gördüyü yerlərin adları, ilk növbədə Azərbaycan türkcəsinə məxsus sözlərlə ifadə edilmişdir*" [5, 267].

1903-cü ildə Tiflisdə hərbi qərargah tərəfindən hazırlanan hərbi topoqrafik xəritəyə nəzər saldıqda aydın olur ki, Azərbaycan türkləri yaşayan qəzalarda toponimlərin (oykonim, hidronim və oronimlər) çox zəngin türk layı vardır. Hərbi orientir kimi oykonim, oronim və hidronimlərin bütün növlərinə xəritədə rast gəlirik. Bununla belə, həm müasir dövrdə, həm də o dövrdə Cənubi Qafqazda yaşayan etnik xalqların dillərində, xəritədə, az da olsa, areal halda toponimlər vardır. Xəritədə rus mənşəli toponimlərin çoxluğunu nəzərə alaraq bu mövzu üzərində bir qədər fikir söyləməyi lazım bildik.

Cənubi Qafqazda ruspənşəli toponimlərin yaranması quberniya və vilayətlərin qəzaları üzrə geniş arealda yayılması XIX əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi hadisələr ilə bağlıdır. Buna daha çox diqqət yetirilməlidir. Ermənilər kimi, Qafqazın yerli xalqı olmayan rusların da Cənubi Qafqazın müxtəlif ərazilərinə yerləşdirilmələri çar hökumətinin müstəmləkəçilik arzularından doğan xristianlaşdırmaq və ruslaşdırmaq siyasətinin bir hissəsi idi. Düzdür, tarix kitablarında yazırlar ki, guya rusları müxtəlif təriqət inanclarına görə ucqarlara sürgün etmişlər. Əslində belə deyildir. Bu təriqət fərqləri bir bəhanə olmuşdur. Cənuba tərəf-isti dənizlərə tərəf zaman-zaman irəliləyən car hökumətinin istilacı ordusu get-gedə mərkəzdən uzaqlaşır və zəifləyirdi. Ona görə də həm irəliləyən ordunu canlandırmaq, həm də gələcəkdə ehtimal olunan Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələrində daha asan qələbə qazanmaq, əraziləri işğal etmək niyyəti güdüdü. Elə də oldu. Ərazilərə yerləşdirilmiş malakan və duxobor təriqətli seksant ruslar car hökumətinin Qafqaz siyasətinə yaxından köməklik göstərdilər: xəstə əsgərlərə xidmət etdilər, orduya lazım olan ərzaq, minik və s. verdilər, çətin keçilməz dağa yollarına bələdçilik etdilər və s. Hətta döyüşən rus ordusunun tərkibinə də qatıldılar. Əsasən Rusiyanın mərkəz hissəsindən-Poltava, Saratov, Orenbruc Tambov, Saratov, Voroney və həm də zəbt etdikləri Ukrayna, Bessarbiya, Estoniya və digər yerlərdən rus, moldovan, eston, ukraynalı, bununla bərabər, həm də Türkiyə və İrandan erməniləri gətirib Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıkları ərazilərə yerləşdirirdi. Tarixçi İ.Məmmədov bu mövzu ilə bağlı olaraq yazır: "*Müharibələr başa çatdıqdan sonra İran və Türkiyədən kütləvi sürətdə Azərbaycanın, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və s. ərazilərinə yüz minlərlə erməni əhalisinin, habelə almanların, rusların və başqalarının köçürülməsinin bir məqsədi vardır, yeni ələ keçirilmiş müsəlman ölkəsində öz siyasi mövqeyini möhkəmləndirməkdən, burada özünə xristian əhalisindən ibarət dayaq yaratmaqdan ibarət idi*" [4, 113].

İrəlidə də qeyd etmişik ki, qeyri millətlər-rus və ermənilər quberniyalar üzrə ancaq Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıkları qəzalara yerləşdirilirdi ki, ərazinin etnik tərkibi dəyişsin. Rusları İran və Türkiyəyə uzanan yollara yaxın, erməniləri isə əsasən quberniya mərkəzlərinin ətraflarına yerləşdirilirdilər ki, hökumətin nəzarəti üstündə olsun.

Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Cənubi Qafqaza rusların köçürülməsi əsasən 1830-cu illərin əvvəllərindən başlayıb. 1839, 1843, 1844, 1847, 1874, 1888, 1891, 1902, 1917-ci illərdə davam etmişdir [7, səh. 61-63; 8, səh. 170]. Birinci Dünya müharibəsi ərzində Azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə 186 rus kəndinin yaradıldığı mənbələrdə qeyd edilir [3, 289-292]. Qeyd edək ki, Krım, Orta Asiya Respublikalarında, Şimali Qafqaz və Sovetlər birliyinə daxil olan digər respublikalarda da ruslaşdırma siyasəti olaraq rus köçmənləri zaman-zaman Cənubi Qafqaza yerləşdirilmiş və ərazilərin toponimik fonu da ruslaşdırılmışdır [9, s. 145-150].

Hərbi topoqrafik xəritədə ruspənşəli kənd adlarını quberniyaların qəzaları üzrə belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İrəvan quberniyası üzrə: Aleksandrovka, Elenovka, Konstantinovka, Krasnoselek, Petrovka, Nadejdin, Novo Mixaylovka, Semyonovka (Göy), Nikitino, Aleksandropol (Güm), Konstantinovskoye (Göy), Serqeyevskoye (Sür) vəs.

¹²⁵ SDU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının doktorantı. taqiyeva77@bk.ru

2. Yelizavetapol (Gəncə) quberniyası üzrə: Борисовка, Karyagin, Qeorqievskoe, Nikitino, Novo-Saratov, Novo-İvanovka, Novoqorod, Slavyanka (Qaz), Orlova, Denisovka, Minqrelskoe (Cav), Luqoqorskoe, Kotlyarevka, Kuropatkino (Şuş), Qrafskoye və s.

3. Tiflis quberniyası üzrə: İvanovka, Efimovka, Kovalevskoye, Yermolovsk, Boqdanovka, Orlovka, Qorlovka (Ax.), Spasskoe, Vorontsovka, Vladimirske, Blağodarnoe, Nikolayevka (Bop.), Qrafovka, Novo-Aleksandrovka, Svyaşenno, Novo-Mixaylovka, Krasnoqorka, Beliy klyuç, Novo-Pavlovka, Novo-Qeorqievskoye, Privolnoe (T.), və s.

4. Bakı quberniyası üzrə: Astarخانovka, Anqelina, Artyom, Zabrat, Nikolayevka, Vladimirovka, Petrpravlo, Borispol, Aleksevka (Quba), Elenovka, Aleksandrovka (G.), Astarخان, Privolno, Novo-İvanovka və s.

5. Qars vilayəti üzrə: Novo-Petrovka, Novo-Eston, Aleksandrovka, İvanovka və s. Nümunələrin sayını artırmaq olar, lakin çox olacağını nəzərə alaraq ancaq qəzalar üzrə nümunələri verməyi lazım bildik.

Göründüyü kimi, bəzi rus toponimləri təkrarlanır. Lakin toponimlərin önündə olan ново (yeni) təyinedici apelyativi ilə qeyd olunan kəndlər əvvəlki kəndlərdən (Ивановка-Ново Ивановка, Михайловка-Ново Михайловка) sonra gələnlərin məskunlaşdığını bildirir.

Qeyd edək ki, 1877-1888-ci illərdəki Rusiya – Osmanlı müharibəsindən sonra Qars vilayəti xüsusi hərbi statusu olan əraziyə çevrilmişdir. Burada da çar hökuməti işğal etdiyi ərazilərdə əhalinin etnik tərkibini dəyişdirməyə çalışmışdır. Belə ki, 1897-ci ildə Qars vilayətindən 82.760 min türksoylu vətəndaşları Türkiyənin içrilərinə doğru deportasiya etmişlər. Onların yerinə sayları 74 min olan başqa xalqları (erməni, eston, ukraynalı, yunan, yezdi kürd və s.) yerləşdirmişlər. Vilayətdə sayları 101 mindən çox olan türklərdən müxtəlif səbəblərə görə yalnız 15 % köçməmişlər [168, səh. 122-127]. 1910 cu ildə Saratov, Tambov, Ekaterinaslav və digər yerlərdən Qars vilayətinə gətirilib yerləşdirilən rusların sayı 18 min nəfər olmuşdur [6, səh. 128].

Yuxarıda qeyd etdik ki, ruslar xristian olan başqa xalqları da zəbt etdikləri ərazilərə köçürür və öz adları ilə kənd yaradırdılar. Məsələn, Qars şəhəri yaxınlığında Novo-Eston kəndi də belə yaranmışdır (6, 135). Yelizavetpol quberniyasında Yelendrof, Krunfeld, Traunenfeld kəndləri də alman köçmənləri yaratmışlar (2, s. 214).

Toponimlərin rus arealı haqqında geniş tədqiqatları olan Ağamusa Axundov yazır: *"Azərbaycanın rus toponimik fondu müəyyən mənada fəvqələreal səciyyə daşıyır. Daha doğrusu, rus yer adlarına respublikamızın ən müxtəlif rayonlarında rast gəlmək mümkündür. Daha sonra o, rus mənşəli toponimlərin -ov, -ın, -ka, -sk, və digər şəkilçilər ilə formalaşdığını qeyd edir"* [7, səh. 25, 27].

Rus köçmənləri yerləşdirilən kəndlərə yeni rusmənşəli adlar verməklə kəndin türkmənşəli adları undularaq passiv fonda keçirdi. Bunu da toponimlərin soyqırımı saymaq olar. Məsələn: Fındıqlı - Novosaratovka, Ağkilsə - Novivanovka (Gədəbəy), Dəlləkkənd - Alekseyevka (Quba), Ağqala - Rodnikovka (Xaçmaz), Buğdaşen-Qorlovka (Ax.) və s.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Torpağın kökündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 səh.
2. Azərbaycan SSR-nin inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı: Azərneşr, 1979, 220 səh.
3. Гулиева Л.Г. Русская топонимия. Азербайджан. Баку: ЭЛМ, 1984.
4. Мəmmədov İ. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 483 səh.
5. Мəmmədov N.G. Топонимика. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 410 səh.
6. Погосян А.М. Карская область в составе России. Ереван: Лилус, 1983.
7. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис: 1913, 530 ст.
8. Orucov H.Ə. Azərbaycanda rus toponimlərinin əmələ gəlməsi haqqında //Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: 1973. səh.61-63
9. Orucov H.Ə. Azərbaycanda rus toponimlərinin əmələ gəlməsi haqqında //Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: 1973. səh.61-63
10. Yüzhasov Rəzmi. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı: 1966, 152 səh.

Key words: governorate, province, toponym, hydronym, oronym

Ключевые слова: губерния, провинция, топоним, гидроним, ороним

Cənubi Qafqazın 1903-cü ildə tiflisdə hazırlanmış hərbi-topoqrafik xəritəsində rusmənşəli, miqrativ toponimlər və qəzalar üzrə onların arealı

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin ortaları, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda demoqrafik vəziyyət, Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı Türkiyəsi arasında olan müharibələrdən sonra Cənubi Qafqazda-Azərbaycan türkləri yaşayan ərazilərə məqsədli şəkildə rus, erməni, kürd, aysori, eston və müsəlman olmayan digər xalqların köçürülməsi və s. məsələlər şərh olunur. Rus və ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinin ağır nəticələri qeyd edilir. Daha sonra 1903-cü ildə Tiflisdə hərbi qərargah tərəfindən hazırlanmış xəritədə əks olunan rusmənşəli toponimlərin, quberniyaların qəzaları üzrə arealı, yaranma səbəbləri, struktur tipləri və s. təqdim edilir.

Məqalədə Azərbaycan türkləri yaşamış onlarla kəndə rus köçmənləri tərəfindən yeni, uydurma rusmənşəli adların verilməsi də türkmənşəli yer adlarına qarşı soyqırım kimi qiymətləndirilir.

**Ареал русских мигративных топонимов на Военно- топографической карте Южного Кавказа 1903-его года
изданного в Тбилиси
Резюме**

В статье рассматривается демографическая ситуация на Южном Кавказе в середине XIX - начале XX веков, сознательное переселение русских, эвре, курдов, ассирийцев, эстонцев и других немусульманских народов на Южный Кавказ после войн между Россией, Ираном, Россией и Османской Турцией с. вопросы комментируются. Отмечаются тяжелые последствия переселения русских и армян на Южный Кавказ. Затем площадь аварииности русских топонимов, губерний, причин, структурных типов и т.. Отражена на карте, подготовленной военным штабом в Тбилиси (Тбилиси) в 1903 году.

В статье также описывается присвоение русскими поселенцами десятков деревень, населенных азербайджанскими турками, как новых, вымышленных русских названий, как геноцид туркменских топонимов.

On the military topographic map of the South Caucasus prepared in Tbilissi in 1903, their territory on Russian migratory toponyms and provinces

Summary

The article deals with the demographic situation in the South Caucasus from the middle of the 19th century to the beginning of the 20th century and discusses the issues of purposeful resettlement of Russian, Armenian, Kurdish, Assyrian, Estonian and other non-Muslim peoples in the territories inhabited by Azerbaijani Turks in the South Caucasus after the Russian-Iranian and Russian-Ottoman wars. The grave consequences of the resettlement of Russians and Armenians in the South Caucasus are noted. Then, the map of the toponyms of Russian origin, the area of the provinces, the reasons for their formation, and the types of structures reflected in the map prepared by the military headquarters in Tbilissi (Tbilisi) in 1903 are presented.

The article also assesses the naming of villages inhabited by Azerbaijani Turks by Russian settlers as new, fictitious names of Russian origin as genocide against place names of Turkish origin.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Saməddin Balasov
“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA MÜSBƏT OBRAZLARIN
ŞAĞIRDLƏRƏ AŞILANMASI¹²⁶

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin araşdırılması və orta məktəb şagirdlərinə tədrisi ədəbiyyat fənninin mühüm məsələlərdən biridir. Belə ki, körpəlikdən analarımızın layla və oxşamaları, daha sonra baba və nənələrimizin nağılları biz də müəyyən xoş təəssürat yaradır. Daha sonra geniş motivlərə, dastanlara keçdiyimiz zaman onlar bizə bələdçi olurlar. Folklorşünas İlkin Elsevər qeyd edir ki, “Uşaq gözünü açarkən ana laylasının sədaləri altında böyüyür. Daha sonra nənələrin, babaların söylədiyi nağıllar, bayatılar əsasında yeni həyata doğru addımlayır” [1]. Əgər aşağı yaş dövründə bu əyləncə xarakteri daşıyırdısa da, artıq yuxarı yaş dövründə şagirdin bir fərd kimi formalaşmasında öz xidmətindən çəkinmir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri öz həyatı dairəsinə və müraciət obyektinə görə müəyyən qruplara bölünür. Bizim tədqiq edəcəyimiz qəhrəmanlıq dastanları yarım qrupu, dastanlar qrupuna daxildir. Dastanların tədrisi xeyli diqqət və qayğı tələb edən məsələdir. Bu tədris gündəlik mütaliədən fərqlənəlidir. Günlük mütaliə, mütaliəçinin qavrama səviyyəsinə və fərdi yanaşmasına əsaslandığı halda, məktəb tədrisində bu iş müəyyən plan-prospekt üzərində qurulmalıdır. Ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəmanların orta məktəb şagirdlərinə aşılması çox vacib, eyni zamanda böyük əhəmiyyətə malik olan məsələdir. Qəhrəmanlıq məsələlərinin orta məktəbdə təhlili, gələcəkdə seçicilik hüququna malik olacaq şagirdlərin xalqın tarixini öyrənərək, milli-mənəvi dəyərlərimizə sahib çıxmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də xalqın formalaşma mərhələlərini dövrlər üzrə özündə xarakterizə edir. Aşağı sınıflarda, əsasən, öyüd, nəsihət və tərbiyəvi məsələləri aşılırsa da şagirdin yaş və qavrama səviyyəsi yüksəldikcə daha spesifik məsələlərdən olan qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, düzlük, mərdlik və. s kimi xarakteristik xüsusiyyətləri şagirdlərə öyrətməyə çalışır.

Milli-mənəvi, etnopsixoloji, özünüdərk və. s kimi amillər hamısı bu dastan vasitəsilə şagirdlərə aşılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu keçmişimiz, bu günümüz və sabahımız üçün son dərəcə vacib olan məsələləri, hikmətli sözləri, bu və ya digər materialları özündə ehtiva edən eposumuzdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” vasitəsilə biz orta məktəbdə şagirdlərə keçmişdə baş verən Oğuz elimizin igidlərinin vətən yolunda, millət uğrunda çəkmiş olduqları əzabları, iztirabları və həmçinin şanlı qələbələrlə zəngin olan döyüşlərini təqdim edə bilirik.

Eposun on iki boyunun hamısı hikmətamiz ifadələri və qəhrəmanlıq mətnləri ilə tam şəkildə əhatə olunmuşdur. Biz tədqiqat ərazimizi kiçildib, bir boy üzərində fikirlərimizi geniş və əhatəli şəkildə şərh etməyə çalışacağıq. Haqqında bəhs edəcəyimiz boy “Qazan xan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”dur.

“Qazan xan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, səkkizinci sinif üzrə tədris olunan bu boy şagirdlərin yaş və anlama səviyyəsinə uyğun olaraq özündə daha çox igidlik, mərdlik kimi motivləri inikas etdirir. Biz bu motivləri şagirdlərə aşılamaq üçün şərti olaraq bir neçə mərhələ keçməliyik. Müasir Azərbaycan gəncliyi məsələnin cəzbediciliyini ümumi mahiyyətdə yox, hissələrə ayrılmış parçalarda axtarır. Belə ki, biz boyu bütöv şəkildə şagirdlərə tədris etməyə çalışsaq xəta etmiş olarıq. Onun üçün qısa, parçalar şəklində izaha üstünlük verməliyik və bu parçaların hər biri digəri üçün mərtəbə rolunu oynamalıdır. Qazan xan, sağ-soluna baxıb qardaşı və dayısını görüb sevinir, lakin qarşısındakı oğlunu görəndə kədərlənir. Biz, əgər bu parça ilə şagirdlərə igidliyin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu izah edə bilsək, onda şagirdlərə Qazan xanın tək başına düşmənə çarpışmağa getdiyi hissədə bunun təkə atalıq yox, həm də igidlik borcu olduğunu deməyimizə ehtiyac qalmayacaq. Yoldaşlıqda möhkəm olmaq, dostunu-yoldaşını yarı yolda qoymamaq kimi hər dövr üçün aktual olan məsələlərdən biri dastanda xeyli intensiv işlənmişdir.

Qazan xan, oğlunun qaçdığı dəqiqləşdiyi təqdirdə onu öldürəcəyini deyir. Öz oğlundan dəyərlərinə görə əl çəkməyi gözləyir. Bu və bunun kimi aktlar şagirdlərimizə igidliyin, mərdliyin, düzgün insan olmağın bir növü kimi aşılmalıdır.

Müəllim öz şagirdlərini bu və bunun kimi motivlərlə gələcək üçün faydalı bir fərd kimi yetişdirməlidir. Müəllim dərsi sistemli, ardıcıl və maraqlı tədris etmək üçün güclü biliyə və yaradıcı qabiliyyətə malik olmalıdır. Bu məqamda F.Yusifovun fikrini xatırlamaq lap yerinə düşərdi. “Bizim görəyimiz hər bir iş həyatı bacarıqlara yiyələnən, rəqabətə davamlı, öz mövqeyini ifadə etməyi və qorumağı, kollektivdə ünsiyyət qurmağı və işləməyi bacaran, fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşan, hər bir addımında ailəsini, dostunu, yoldaşlarını, vətəninə, ana mənafeyini, dövlətçiliyini qorumağa hazır olan, rastlaşdığı problemlərdən qorxmayan, onu məharətlə həll edən, həyatı mövqə qazanmağı bacaran bir insan yetişdirməkdən ibarətdir” [1, 230].

“Qazan xan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da biz Uruzun timsalında bir Oğuz gəncinin valideynə olan məhəbbətini görürük. Əsir düşən Uruz, atasının onu xilas etməyə gəldiyini eşidəndə düşməndən icazə alıb atasını geri qayıtmağa, razı salmağa çalışır. Çünki düşman güclü idi və Qazan xana xətər yetirə bilərdilər. İgidin qəlbində olan ata sevgisi bunun olmağına mane olmağa çalışır.

Xanım baba, qorxuram səgirdərkən
Qonur atın sürücdürəsən.
Savaşdügin vaqtın kəndini tutdurasan
Gafillücə gözəl başın kəsdürəsən.
Ağ bürçəklü anam “oğul” derkən,
“Başım baxtı Qazan” deyü ağladasan.
Qayıduban, baba, geri döngil! [2, 88-89]

¹²⁶ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı. sameddinbalasov@gmail.com

Uruz atasının həyatını öz həyatından üstün tutur, ölsə belə atasını əsir görmək istəmir. Usyankar ruhda böyüyən müasir gəncliyimizdə ailəyə məhəbbət, ataya hörmət kimi mental dəyərlərin günü-gündən geriyə doğru getdiyini müşahidə edirik. Bu motivlər əsasında müəllim yetkinlik çağında olan şagirdə yol göstərən, işıq saçan olmalı, ona doğru yolu göstərməlidir. Valideynə kin və nifrətlə yüklənən uşaqların həyatlarına da, cəmiyyətə də zərərverici ola biləcəyini bilir. Müəllimin peşəkar yanaşması, sevdiyi metodlar və metodik ustalığı sayəsində bu tip nümayəndələrin tədrisi şagirdləri gələcək həyata hazırlamalı, onlarda qəhrəmanlıq, igidlik ruhu ilə yanaşı, valideynə məhəbbət hissini də aşılmalıdır.

Boyda ata oğul münasibətlərinə nəzər saldıqımızda atanın, yəni Qazan xanın timsalında biz formalaşma mərhələsində olan şagirdlərin həyatına yön verəcək davranışların şahidi oluruq. Qazan xan hər şeydən əvvəl xandır. O, xanlığın və igidliyin boynuna yüklədiyi məsuliyyəti, atalıq məsuliyyətindən üstün tutmalıdır ki, belə də edir. Döyüşdən sonra Uruzun qorxub, qaçdığını düşünür və onu əgər belədirsə öldürəcəyi fikrini dilə gətirir. Bu iki-üç cümlədən ibarət hissə şagirdlərimizin bir fərd kimi yetişməsində və vətəndaşlıq vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində danılmaz arqumentdir. Atanın, igidə yaraşmayan hərəkət etdiyini düşündüyü oğlunu öldürmək fikri beynində əyri və düzü seçməyə çalışan şagirdə dayaq olur. Müəllimin əhatəli təsvirləri nəticəsində necə bir insan olacağını yönünü seçir. Özünü Uruz kimi övlad, Qazan kimi ata olmağa hazırlayır.

Nəticə: Ətrafında danışdığımız məsələ haqqında belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dastan janrının orta məktəbdə tədrisi vacib məsələlərdəndir. Bu janr ədəbiyyatın ayrılmaz bir qolu olmaqla yanaşı, həm də real həyatın özüdür. Bu səbəbdəndir ki, tədrisinə xüsusi diqqət göstərilir. Danışdığımız konkret boyun tədrisi fəal təlimin səkkizinci sinif ədəbiyyat dərslində nəzərdə tutulan materialın ayrılmaz hissəsidir. Boyun tədrisi və təhlili şagirdləri yetişdirməklə yanaşı, onları tərbiyə edib, qəhrəman ruhunda həyata hazırlayır. Şagird dərslər zamanı oxumaq, təhlil, tənqid və tətbiq bacarıqlarını formalaşdırır. Şagirdin şifahi nitq qabiliyyətini, nağıletmə bacarığını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Elsevər, İ. <https://kaspi.az/az/firudin-bey-kcerlinin-balalara-hediye-kitabi-folklor-poetikasi-kontekstinde>
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
3. Yusifov, F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2017

Açar sözlər: "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu, qəhrəmanlıq, təlim-tərbiyə, orta məktəb

Key words: "Kitabi-Dada Gorgud" epic, heroism, education, high school

Ключевые слова: Эпосе "Книга Деде Коркута", героизм, образование, средняя школа

Xülasə

Orta məktəb şagirdlərinə təlim-tərbiyə, qəhrəmanlıq kimi məsələlərin araşdırılmasında dastan janrı əhəmiyyətli rol oynayır. Bu danılmaz faktordur. Keçmişdən bu günümüzdə qədr olan dövrü əhatəli şəkildə təsvir edən janr, ənənəvi təlimdə olduğu kimi, fəal-interaktiv təlimdə də öz yerini qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Yeni metodlar janrın çatdırmaq istədiyi məsələlərin aşılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu aspektdə bir çox alimlərimiz məsələyə münasibət bildirmişdir. Şagird-fərd intervalı aralığında kitab, məqalə və digər yazıları ilə töhvə vermişlərdir. Yeni təlim texnologiyaları işığında məsələyə biraz daha əhatəli baxılmışdır. Haqqında danışdığımız mövzu məktəb proqramının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Məqalədə bizi maraqlandıran məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışılır. Beləliklə, orta məktəbdə tədris daim diqqət mərkəzindədir. Məqsədimiz dastanın (seçdiyimiz konkret boyun) təhsilin inkişafındakı rolundan danışmaqdır. Orta məktəbdə qəhrəmanlığa, tərbiyəyə münasibət formalaşdırmaqdır. Yaşa uyğun anlayışların öyrədilməsindən danışmaqdır. Müəllim bütün bu məsələlərlə bağlı ətraflı məlumat verməklə şagirdlərin formalaşmasında rol oynamışdır. Onların tarixini mənimsəməklə gündəlik həyatda baş verən müsbət hadisələri təbliğ etməyə çalışmalıdır.

Summary

The genre of the saga plays an important role in the study of issues such as education and heroism for high school students. This is an undeniable factor. The genre, which comprehensively describes the period from the past to the present, has managed to maintain its place in active-interactive learning, as well as in traditional learning. New methods play an important role in inculcating the issues that the genre wants to convey. In this regard, many of our scholars have commented on the issue and contributed with books, articles and other writings in the student-individual range. In the light of new learning technologies, the issue has been considered a little more comprehensively, and the topic we are talking about has become an integral part of the school curriculum. The article tries to clarify the issues of interest to us. Thus, teaching in high school is always in the center of attention. Our goal is to talk about the role of the saga (the specific neck we have chosen) in the development of education. It is to form an approach to heroism and education in high school. It is to talk about age-appropriate teaching of concepts. The teacher played a role in the formation of students by providing detailed information on all these issues. He should try to promote the positive events of everyday life by mastering their history.

Резюме

Жанр эпоса играет важную роль в воспитательно-образовательном процессе и в изучении таких вопросов, как образование, героизм у учащихся. Это неоспоримый фактор. Жанр, всесторонне описывающий период от прошлого до настоящего, сумел сохранить свое место в активном интерактивном обучении, а также в традиционном обучении. Новые методы играют важную роль в воспитании проблем, которые жанр хочет передать. В этом аспекте многие из наших учёных высказали свою точку зрения к данной теме и внесли свой вклад в книги, статьи и другие материалы для каждого учащегося. В свете новых технологий обучения, вопрос был рассмотрен несколько более комплексно и тема, о которой мы говорим, стала неотъемлемой частью школьной программы. В статье делается

попытка прояснить интересующие нас вопросы. Таким образом, преподавание в старшей школе всегда в центре внимания. Наша цель – рассказать о роли саги (конкретной шеи, которую мы выбрали) в развитии образования. Это формирование отношения к героизму и воспитанию в средней школе. Речь идет об обучении концепциям, соответствующим возрасту. Учитель сыграл роль в формировании учеников, предоставив подробную информацию по всем этим вопросам, и должен попытаться продвигать положительные события повседневной жизни, усваивая их историю.

Rəyşi: dos. V.Əliyev

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA FEİLİ İDİOMLAR

Azərbaycandilçiliyində frazeologiyantədqiqazvaxtatesadüfedilsə də bu barədə dəyərli fikirlər söylənmiş, bir sıra məsələlər öz həllini tapmışdır. S.Cəfərovun, H.B.Bayramovun, M.T.Tağıyevin, A.Qurbanovun, K.Y.Əliyevin, B.H.Tahirbəyovun, H.Həsənovun, H.Rəhimzadənin, C.Murtuzayevin, Z.Əlizadənin, A.Məmmədlinin, M.Mirzəliyevanın bu barədə xidmətləri böyükdür. (2.3.4.7.9.10)

Z. Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, "frazeoloji birləşmələrin hansı leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması ətrafında müxtəlif fikirlər formalaşmışdır".(3)

Dilşünaslıqda frazeoloji birləşmələr sabit söz birləşmələri, idiomlar adı altında verilmişdir.

S. Cəfərov isə frazeoloji birləşmələrə aid olan xüsusiyyətləriidiomlara tətbiq etmişdir. (2)

Şifahi xalq yaradıcılığı idiomların meydana gəlib formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu barədə Azərbaycan dastanlarının xüsusi yeri var. İdomların tədqiqində onlardan bir mənbə kimi istifadə olunur.

İdiomlardan bəhs edən tədqiqatçılar göstərir ki, "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanının Drezden nüsxəsinin faksimilində üç yüzdən çox idiom işlədilmişdir. Belə idiomlar "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanında müxtəlif məqsədlərlə işlədilmişdir.

Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq, obrazların cəsurluğunu göstərmək üçün işlədilen idiomlar: **leşkər dağıtmaq, leşindən (kafirlerin) təpə yığmaq, ər kimi durmaq,uğrunda ölmək, qanın almaq, şəhid olmaq, zərbin görmək, qeyrət gəldi (Qazana), çavuntu almaq (ad almaq),toz kimi sovrmaq, ocaq kimi oymaq, on iki batman daş atmaq, dünya – aləm kafirin gözüne qaranqu oldu** və s.

Qəhrəmanların keşməkeşli həyatı, onların hiss və həyəcanı ilə bağlı işlədilen idiomlar:**qəhər gəlmək, urəqi oynamaq, gözləri qan-yaşla dolmaq, qan damarı qaynamaq, urəginə qaynar yağ qoyulmaq, bağı yanmaq, içi göynəmək** və s.

Ailədəki münasibətlərin təsviri zəminində işlədilen idiomlar: **baş vermək (yolunda),beşik gətmə yauqlu olmaq, ad qoymaq, murad vermək, murad almaq, düğünü qutlu olmaq, başım tacı** (ər haqqında), **başım baxtı** (evin qadını haqqında) və s.

Alqışlamaq, nəsihət vermək, dua etmək zamanında işlədilen idiomlar: **ömrün uzun olsun, qara damlann yxılmasın, baban yeri uçmaq olsun, anan yeri behişt olsun, allah yüzün ağ etsin, qara başın qurban olsun, qara dağların yxılmasın, bəbəklərin bütsün, uğrun açıq olsun** və s.

And içmək zamanında işlənən idiomlar: **yer kibi kərtileyin, torpaq kibi savrılayın, oğlun toğmasun, qılıncıma toğranayın, oxuma sancılayın** və s.

Məzəmmət etmək, qarşı etmək məqamlarında işlənən idiomlar: **gözümə dursun, dilin çürüsün, ağzın qurusun, yigitliyim seni tutsun** və s.

"Kitabi – Dədə Qorqud" dastanında işlənmiş idiomların bir qismi bu gün də müasir dilimizdə olduğu kimi işlədilir: **xeyir-xəbər gətirmək, ağılı başından gətmək, qaxınc qaxmaq, dünyaya gəlmək, qurban olmaq, gözü qorxmaq** və s.

Idiomların bir qismi isə kiçik bir dəyişikliklə işlənərkəddir: **dünya gözüne qaranqu olmaq, namusunu sındırmaq, al dodağın ayası – dilinin əzbəri, yola qirmək – yola düşmək, göz bükü çəkmək – göz dağı çəkmək** və s.

"Kitabi – Dədə Qorqud" dastanında "Dirse xan oğlu Buğacın boyunda" öz oğlunu ovdan qayıtmadığını gören ananın hiss və həyəcanları idiomlar vasitəsilə verilmişdir: sağına-soluna **göz qəzdirdi,qara bağı sanıldı, düm ürəyi oynadı**. Qara qiymə gözləri **qan-yaş doldu**.

Salur Qazanın evinin yağmalandığını eşitdikdə onun düşdüğü vəziyyət dastanda idiomlar vasitəsilə verilmişdir: "Bu halları gördükdə Qazanın qara qiymə gözləri **qan-yaş doldu, qan damarları qaynadı, qara bağı sarsıldı, yurəqi oynadı**"

Qəhrəmanlıq dastanlarından biri də "Koroğlu" dastanıdır. Koroğlunun ismi ilə bağlı "**Çünkü oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu**" idiomudur. Bū ifadəyə "Həmzənin Qırətı aparması" boyunda rast gəlirik. Burada Koroğlu Qırətın arxasınca gedərkən bərk yorulur və bir dəyirmanə gəlir. "Dəyirmançılıq" etməyə məcbur olan Koroğlu oxuyur:

Çünkü oldun dəyirmançı,

Çağır gəlsin dən, Koroğlu!

Verdin Qırı, aldın Dürü,

Döy başına, yan Koroğlu! (6.səh.138)

və ya yenə həmin boyda:

Geydiyim igid kürküdü,

Dünya Süleyman mülküdü,

Dövlət ki, var **əl çirkidir,**

Şad ol könül nə mөлulsan.(6.səh.140)

"Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi boyunda" Koroğlunun Eyvazı atası qəssab Alıdan alıb Çənlibelə aparması:

¹²⁷ Azərbaycan Tibb Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi. e-poçt: Mrs.arzu1960@gmail.com

Canım qəssab, gözüm qəssab
Qoy aparım mən Eyvazı
Yerə salma sözüm qəssab
Qoy aparım mən Eyvazı

Eyvaz deyib **qara bağlar**
Köysünü çal-çarpaz dağlar,
Aparmasam **qara bağlar**
Qoy aparım mən Eyvazı (6.səh.94)

“Dür atın itməsi boyunda”:
Şeşpərim **susayıb qana,**
Düşmənlərim **gəlib cana,**
Qan uddurram Qara xana
Ballicaya səfərim var! (6.səh.218)
və ya həmin boyda:

Talar dövlətini, aparar malın,
Dağdar varını, yaşılın-alın,
Yıxar evin, yaman eyləyər halın,
Sovdurar külünü gəlsə, Qara xan. (6.s.219)

“Koroğlu” dastanı əsasında **Koroğlu kimi, Koroğlu kiminə çəkmək, hər işdən Koroğlu kimi çıxmaq, Koroğlu kimihünər göstərmək, Koroğlu arşını, Koroğlu kimi adamdır** idiomları yaranmışdır.

Qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Qaçaq Nəbi” dastanıdır. Bu dastanda **Koroğlu kimi** idiomu işlənmişdir.

Dağların başları dumandı, duman,
Nəbidən çəkirlər zalimlər aman,
Qoç **Koroğlu kimi** Nəbi qəhrəman,
Qoy sənə desinlər, ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən, ay qoçaq Nəbi!

“Qaçaq Nəbi” dastanında deyilir: “Nəbi səngərə baxıb dedi: - **Ölmək istəyirsən, get Mazandarana.** Bundan yaxşı nə ola bilər? Ta onlar bizə neyləyə bilər?”

Ölmək istəyirsən, get Mazandarana idiomu, cəsarət, mərdlik, məğlubedilməz, alınmaz qala mənaları bildirir. Yüzlillik mübarizədən sonra ərəblərə təbə edilmiş Mazandaran ölkəsi çox qorxulu bir yer kimi təsvir edilir.

“Qaçaq Nəbi” dastanında iki variantda işlənmiş bir idiomla nəzər salaş. Birinci variant: “Həmişə deyərdi: **Bu dərədə mənəm, Bağdadda kor xəlifə**”.

İkinci variant: “**Paşa belə bəy idi... Demə görmədim, Hacısamıda o idi, Bağdadda kor Xəlifə**”.

Burada mənəm, Bağdadda kor Xəlifə - hec kimi bəyənməyən, heç kəslə razılaşmayan, lovğa, özünü öyən insanların dilindən istehza ilə işlədilmişdir.

“Qaçaq Nəbi” dastanından olan daha bir nümunəyə nəzər salaş: “Evi tamam axtardılar: Evdə heç nə yox idi. **Bir həsir idi, bir Məmmədnesir**”

Bir həsirdir, birdə Məmmədnesir idiomu kasıbçılığı, yoxsulluğu bildirir.

“Qaçaq Nəbi” dastanı əsasında **Qaçaq Nəbiyə dönmək** idiomu yaranmışdır.

Saf məhəbbətə həsr olunmuş “Leyli və Məcnun” dastanı əsasında verilən bu idiomlar indi də xalq içində tez-tez işlədilir: **Leyli-Məcnun olub çöllərə (dağa-daşa), (səhralara) düşmək, Leyli-Məcnun olmaq, Leyli-Məcnun oduna yanmaq, Məcnun olmaq, Məcnuna dönmək** və s.

Məcnuna dönmək // Məcnun olmaq bu idiomlar iki mənada işlənir: 1. **Dəlicesinə vurulmaq, aşıq olmaq**; 2. **Dağa-daşa düşmək, çöllərə düşmək, səhralara düşmək.**

Əsli və Kərəm dastanından bəzi nümunələrə nəzər salaş:

Cismim tük getirdi, **Məcnuna döndüm,**

Əslisiz mən cahi-cəlali neylərəm?

və ya:

Qürbət eldə məlul, məhzun olmuşam,

Eşqinə düşəli **Məcnun olmuşam.**

Seyx Sənan olmaq. Bu barədə deyilir ki, Şeyx Sənan əfsanəyə görə, gürcü qızını sevmiş, ona görə də müsəlman ikən dönüb xristianlığı qəbul etmiş, otuz il donuz otardıqdan sonra sevgilisinə çatmadığı üçün məhv olmuş dindar bir şəxsdir.

Dastanda **Seyx Sənan olmaq** idiomunda məhz aşıq olmaq, vurulmaq mənasını bildirir.

Kərəm olmaq – 1. Aşıq olmaq, vurulmaq 2. Çöllərə düşmək.

“Nəbi sözünü deyib qurtardı. Həcər əl atıb onun qolundan tutdu: - Ay zalim, deyəsən, **Kərəm olmaq** istəyirsən.

- Kərəm azdı. Gəlməsəydin lap **Məcnun olacaqdım.**”

Azərbaycan dastanlarından biri də "Aşıq Qərib" dastanıdır.

"Aşıq Qərib" dastanı əsasında: "**Qəribi burada aqlamaq tutdu.**" ifadəsi bu gündə xalq arasında tez-tez işlədilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Klassik ədəbiyyatında işlədilər və terminlərin şərhli Bakı 1977 səh.199-200
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası ADU Bakı 1958
3. Əlizadə Z. Atalar sözlərinin həyatı Bakı 1986 səh.58
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı 1988 səh. 225
5. Hüseynov B.A. Rəvayətli ifadələr. Niyə belə deyirik. Bakı 1961 səh.178
6. "Koroğlu" dastanı Bakı 1975
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili Bakı 1985 səh.222
8. Müasir Azərbaycan dili 1-ci cild Elm nəşriyyatı Bakı 1978
9. Rəhimzadə H. Frazеologiya. Müasir Azərbaycan dili Bakı 1976 səh.259
10. Murtuzayev C. M.F.Axundovun komediyalarının dili və üslub xüsusiyyətləri. Bakı – Azərneşr 1962, səh 109-112.

Açar sözlər – Sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı fəadələr, milli xüsusiyyətlər.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности.

XÜLASƏ

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir. İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən fəadələrə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.

SUMMARY

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

РЕЗИОМЕ

Идиом – это слово греческого происхождения. Идиом – выражение со своеобразными свойствами. Идиом – это устойчивые словосочетания, которые являясь эквивалентом слов с прямым значением, соединяют их с переносным значением. А понятие, выражаемое идиомами, более конкретное по сравнению с другими словосочетаниями.

Идиомы обладают национальными свойствами, поэтому изучая идиомы языка каждого народа можно близко познакомиться с их культурой, историей и образом жизни.

В языковедении идиомы даны под названием устойчивые словосочетания, фразеологические сочетания, фразеологизмы и т.д.

Одним из основных свойств идиом является то, что они образно-эмоциональные выражения. Идиомы выражают то или иное понятие намного эффективнее и образнее чем отдельные слова. Своеобразные категории идиом отличают их от других языковых единиц. Идиомы – это оригинальное средство языка, его богатство.

В языке идиомы выражаются эквивалентом слова, то есть как синоним слова, выраженный в переносном смысле.

В азербайджанском языке идиомы подразделяются на 2 группы: именные и глагольные.

Rəyçi: filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Xuraman Məhərrəmov

Günəl Kamran qızı Cənnətova¹²⁸

¹²⁸ Filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Folklor İnstitutu

EPOSDA ZAMAN KATEQORİYASI

Giriş. Zaman kateqoriyası geniş anlayışdır. Ondan fəlsəfədə, dilçilikdə, folklorda, mifologiyada, sosiologiyada, fizikada, riyaziyyatda və başqa elmlərdə tədqiq mövzusu kimi istifadə edirlər. Bu elmlərdəki zaman kateqoriyaları sahənin tələbinə uyğun olaraq tədqiqat obyektinə çevrilir. Kateqoriya sözü latınca olub, əlamətlər əsasında hadisəni, süjeti, tipoloji xüsusiyyətləri, onların fərqlərini və s. birləşdirən, onları qrup, dərəcə və ardıcılığa görə sistemləşdirən termin kimi adları çəkilən elmlərdə işlənir. Bu elmlərdəki zaman kateqoriyaları da sahənin tələblərinə uyğun olaraq tədqiqat obyektinə çevrilir. Folklor və mifologiyada zaman kateqoriyası zaman və məkan əlaqələri müstəvisində düşüncədən asılı olmayan model kimi diqqət çəkir. Bir baxış bucağından görünən zaman kateqoriyası çox baxış bucağından görünən zaman kateqoriyasından fərqlənir. Məsələn, bir eposdakı zaman kateqoriyası başqa eposdakı zaman kateqoriyasından seçilməlidir. Bu isə həmin eposun yarandığı dövrdən, o dövrün qəhrəmanlığa verdiyi dəyərdən və zamanın alt kateqoriyalarından asılıdır. Deməli, burada milli məkan, hər xalqın özünə məxsus məkan anlayışı da rol oynayır. Zaman nöqteyi-nəzərindən epos poetikasına baxmaq onun bizə tam bəlli olmayan alt xüsusiyyətlərini aşkarlamağa kömək edir. Hər şey zamanın hökmünə görə dəyişir. Prof. Əzizxan Tanrıverdi zamana məxsus daxili dəyişmələrə və akademik Bəkir Nəbiyevin fikrinə istinad edərək yazır: “Lap qədim zamanlarda qocalıb əldən düşmüş ağsaqqalı, ağbirçəyi tez-tez köç edərək dəyişmək zorunda olduqları bir məntəqədən o birinə aparmır, son köç yerində taleyin ümidinə qoyub gedirlərmiş” (Tanrıverdi, 2013: 444 s.).

Sitatdan da göründüyü kimi, bütün tarix boyu zaman insanlara diqqət etmiş, onları öz hərəkətlərini zamana uyğun dəyişdirməyə vadar etmişdir. Burada zaman kateqoriyası bir neçə mərhələlidir, orada zamanın başlanğıcı və sonu vardır.

Hər bir eposdakı zamanın strukturunda məkan, insan, cəmiyyət və təbiət qarşılıqlı münasibətləri yer alır. Əslində zaman bu münasibətlərdən asılıdır, bu münasibətlərdən biri olmasa zamanın strukturu pozulur və zaman öz fəaliyyətini yarımçıq yerinə yetirir.

Eposda insan sözü də ümumi və xüsusi anlamlarda işlənir. Məsələn, müqəddimədə övrət sözü ümumi cinsə məxsus sözdür, qalan dastan qəhrəmanları xüsusi insan tipini göstərən adlardır. Eposda cəmiyyət anlamında Oğuz eli sözü işlənir, bu söz Oğuz cəmiyyəti deməkdir. Oğuz təbiəti sözü də həm ümumi təbiət anlamında, həm də Oğuz xarakteri kimi görünür: Qazan oğlunu alıb Qara dağlar üzərinə ava çıxdı. Av avladı, quş quşladı, sığın, keyik yıxdı. Gök alan görklü çəmənə çadır tikdi (Kitabi, 1977: s. 74). Burada təbiət və cəmiyyət zaman içində mövcuddur, zaman cəmiyyəti idarə edir. Zaman və məkanın əlaqəsi “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”ndan digər bir misalda da diqqəti cəlb edir: «Qalxımanı, Dirsə xan, sənin oğlun yerindən uru durdu. Köksü gözəl qaba dağa ava çıxdı. Sən varikən av avladı, quş quşladı. Anasının yanına alıb gəldi, al şərabin itisindən aldı, içdi. Anasıyla söhbət elədi. Atasına qəsd elədi (əl uzatdı). Sənin oğlun kür qopdu, ərcil qopdu».

Eposda bu kimi təbiət və xarakter təsvirləri əksər boylarda təbiət və insan xarakterinin işarəsinə çevrilir.

Burada zamana işarə edən başqa amillər, boylardakı dil, informasiya, informasiyanın kodu, eposun üst qatı və alt qatı, boylardakı münasibətlər, məsələn, ata – oğul, ər – arvad, bəy – çoban, Oğuz – kafir, İslam – özgə din, ticarət əlaqələri zamana tabedir. Bunları zamanın dəyişən strukturuna daxil etmək olar. Məhz bu əlaqələr nəticəsində zamanın məzmunu konkretləşir, onun struktur xüsusiyyətlərini təşkil edir (Qafarlı R. Struktur poetikasının tipologiyası və kateqorial sistemləri). Prof. R.Qafarlının zamanın struktur poetikası ilə bağlı düşüncələrindən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- zaman dərk ediləndir;
- zaman kateqorial məzmundadır;
- zamanın kateqoriyaları kodlaşmış işarələrdir;
- zamanın kateqoriyaları tarixi-müqayisəli struktur təhlil zamanı funksiyalaşır (zamanın kateqoriyalarında nəzərdə tutulan bütün alt fəaliyyət növləri: ritm, gələcək, indiki və keçmiş, ölçü, meyar, səbəb, uydurma, xronologiya, həyat, ölüm, təqvim, hadisə, vaxt, dövr, il, fəsillər və s.).

Zamanın alt kateqoriyalarının hər birinin öz məzmunu vardır. Ritm müəyyən fasilələrlə təkrarlanan hərəkətdir. Məsələn, ürəyin ritmi deyirik. Bu, konkret zaman daxilində döyünərək nəbzə ritm yaradır. Bu prosesə uyğun olan zamanın nəbzi ifadəsi də vardır. Gələcək zamana qrammatik məzmununda yanaşsaq, bu, iş, hal və hərəkətin icra edildiyi zaman formasıdır. Folklor nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, hadisələrin, əməlin, arzusun icrasının düşüncədə meyarıdır. Keçmiş zaman nəsillərin subyektiv zamanda yaşadığı zaman meyarı, icra edilən hərəkətin məkanını (zamanın məkanlaşma xüsusiyyəti), indiki zaman hərəkətin icra olunduğu vaxtı bildirir. Ölçü hər hansı bir şeyin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsviri üçün qəbul edilən meyardır. Meyar hər hansı bir hadisəyə, hərəkətə aid olan səciyyəvi əlamətdir. Məsələn, folklorda meyar milli kimlik ola bilər. Mif meyardır, o, dastanın məzmununu açmaq üçün etalondur. Səbəb başlanğıcla bağlı olan hərəkət üçün əsasdır. Səbəb yaradandır, nəticə izah edəndir və onlar bir-birindən asılıdır. Uydurma – əksliyi ifadə edir, həqiqətin anlaşılmasına kömək edir. O, zamandan asılıdır. Uydurma mifdə, əfsanədə həqiqətdir, olmayan hadisəni izah etdiyinə görə isə yalandır. Xronologiya – vaxta görə hesablanan ardıcılıqdır. Zaman içində xronologiya hadisənin tarixinin təyin edilməsi deməkdir. Həyat xoşbəxt yaşamaqla bədbəxtlik arasındakı ölçüsüz mübarizədir. Ölüm dünya dəyişməkdir, müəyyən olunmuş zaman vahidinin başa çatmasıdır. Ölüm doğmaları üçün psixoloji, cismani, mənəvi xüsusiyyət daşıyır. Təqvim disharmoniyadan harmoniyaya keçiddir, xaosdan kosmosa dönüşdür, zamanı tənzimləyən günlərin, həftələrin, ayların, illərin məcmusudur. Qədim əcdadlarımızın təbiəti müşahidə etməsi baxımından yazın gəlişi, qışın sona yetməsi, payızın bol məhsula işarə etməsi bir təqvim ilində aqrar mədəniyyətin, həm də ilk şəhərtipli epos məkanının göstəricisidir. S.Neklyudov yazır: “Rus eposunun zamanı, əksinə, mövsümi bir aqrar boyaya sahib deyil, əksinə, şəhər zamanıdır; bənzər müşahidələr, görəcəyimiz kimi, epos məkanı nümunəsində edilə bilər (Неклюдов, 2015: 216 c).

Təqvim dəqiq anlayışdır, buna görə də illərə bir-birindən seçilmək üçün heyvan adlarının verilməsini görürük. Hadisə fəlsəfi anlayışdır, zaman içində mövcuddur. Məsələn, dünyanın əmələ gəlməsi hadisədir, fəlsəfi-mifoloji yozumu vardır, zamanı izah

edir. Vaxt qısa anlayışdır, idarə ediləndir. Zaman isə idarə edilə bilmir. Məsələn, biz deyirik hər aşıqın dövrünü vardır. Aşıqın dövrünü buta dövrüdür. Poetik məzmun daşıyır və əvvəldən sona qədər baş verən prosesdir. İl bu məzmunları öz içinə alan anlayışdır, bütövlük bildirir və böyük ölçü vahididir, ümumi və xüsusi məzmundadır, keçmiş zaman məzmununu da özündə yaşadır. Məsələn, it ili məfhumu zamanın bilinməyən ölçüsünə işarə edir. Qalan heyvan adlarını göstərən illərdə zaman təyin olunur. Fəsil ilin daxili bölgüsüdür, təbiətlə bağlıdır, dəyişmə, yenilənmə xüsusiyyətinə malikdir. Yaş ildən fərqli olaraq qısa məzmun daşıyır, ömürlə bağlıdır.

Bütün bunlardan sonra belə bir sual yarana bilər: kateqoriya özü nədir?

Kateqoriya idrakın ümumi və mühüm xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayışdır, prinsipdir, mənanı müəyyən əlamət əsasında birləşdirib, onun dərəcəsini, qrupunu, sırasını təyin etmək deməkdir. Mifin kateqoriyası dedikdə isə bunları nəzərə alaraq onları qruplaşdırma, sırasını təyin etmə, əlamət və işarələrini açma yerinə yetirilir, mifin məzmununu, reallığa münasibətini, kosmosla bağlılığını, primitiv düşüncəni, süjet komponentlərini, elementlərini, abstrakt təfəkkürü, obrazlar sistemini, emosiyaları onların psixoloji xüsusiyyəti kimi nəzərdən keçirir, etnik-mədəni və sosial strukturların öyrənilməsini təmin edir. Deməli, kateqoriya anlayışı texnologiyaların, informasiyaların, əlamət, xüsusiyyət, dərəcə, qrup və sıra üzrə prinsiplərin sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılmasıdır. Kateqoriyalar, alt kateqoriyaları da məzmunu uyğun şəkildə seçir. Alt kateqoriya hər hansı bir kateqoriyanın hansı prinsiplər üzrə təkrar bölünməsidir. Alt kateqoriya alt qruplarla da əlaqəlidir. Alt qruplarda obrazda təsvir olunan millilik, düşüncənin reallığa tabe olması, faktların doğruluğu, xarakterin bədiiliyi və obrazlılığı, variantın invarianta münasibəti kiki xüsusiyyətlər vardır.

Bu deyilənləri bir neçə epos üzərində də müşahidə edə bilərik. Eposun zaman kateqoriyası onun mifoloji şüurda keçdiyi tarixi mərhələlərə (animizim, fetişizim, totemizm, antropomorfizm, simvolizm və s.) uyğun olaraq bölünə bilər. Belə ki, epos poetikasında animizmin, fetişizmin, totemizmin, antropomorfizmin və simvolizmin xüsusiyyətlərini əks etdirən kateqorial zaman məzmunları vardır. Suya, ağaca, daşa, dağa, qurda inam məzmununda məhz zaman o inamın dövrünə işarə edir. Su ilə xəbərleşmə Salur Qazanın arxaik düşüncəsində qalan keçilmiş zaman modelidir. Qurdlarla xəbərleşmə də totem düşüncəsinə uyğun olan qurdu hərşeydən xəbərdar olması (sillogizm) fikri ilə bağlı olub zamanın dəyişkənliyini göstərir. Ağacla xəbərleşmədə isə totem ağac, Ana ağac anlayışına uyğun gələn düşüncədə inam vasitəsilə onun mifin kateqoriyasındakı yeri göstərilməkdədir. Bunlar çox uzaq zamanda yaşanan, inanca dönmə, bədii zamanda əks olunan düşüncənin modelləridir. Bir də var yaxın dövrün zaman modelləri. Bu da “Kitabi-Dədə Qorqud”da xüsusi informasiyalarla işarələnir: Ol zamanlar; Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaxın; Ol zamanlar bəylərin alqışı alqış idi; Qiyamətin bir günü ol gün oldu; Ol gün bir qiyamət savaşı oldu. Bu parçalarda ol zamanlar, Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaxın, ol gün, qiyamət günü anlayışları bizə məlum olan zaman modelləridir, həm də bu zaman çevrəsi dəqiq vaxt ərzində dərk olunan zamandır. Eposda mücərrəd anlayış olmayan zaman tipləri də vardır. Bunlar bütöv bir boyun əhatə etdiyi epoxal zamandır. Bu epoxal zaman bəlkə də neçə yüz illik bir zamanı epoxallaşdırır, boyun ümumi zamanına çevrilir. Epoxal zaman eposun yaranması, formalaşması dövrüdür. Eposda epoxal dövrə xas olan hadisə və əhvalatlar öz əksini tapır. Eposun formalaşmasında epoxal təfəkkür rol oynayır. Bu, xalqın qəhrəmanlıq salnaməsi kimi tarixə yol yoldaşlığıdır. Buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un epoxal miqyası ən qədim dövrlərdən VII əsrə qədərki tarixi hadisələri əks etdirir. Bu epoxal zaman kəsiyində eposun formalaşmasında ortaya çıxan qəhrəmanlar da epoxal qəhrəmanlardır. Deməli, biz zaman kateqoriyasındakı epos zamanını müəyyən vaxt ərzində dərk olunan zaman (konkret zaman), ritual zamanı (xəbərleşmələr), mücərrəd anlayış olan virtual zaman (düşüncə arxasından görünən zaman, gerçək aləmlə virtual təsəvvür arasında yaranan zaman), vizual zaman (şərti olaraq) tiplərini görürük. Məsələn, indiki zamandan keçmiş zamana dönüş virtual zamanda (internet məkanı yox, reallıqda mövcud olmayan mifoloji şüur zamanı nəzərdə tutulur, bəzi hallarda adına degenerativ zaman da deyilir) baş verir. Çünki müasir indiki zamanda bu keçidin qəbul olunması mücərrəddir. Təpəgöz aşağı dünyada yaşadığından onunla döyüş səhnəsi də virtual zamanda, gözlə görülməyən, şüurla çətin qavranılan, bir sözlə kaos zamanında baş verir. Bu vuruş kosmosla kaos arasında, şər və anti şər arasında mifoloji şüurda olan vuruşdur. Xəvalın gözü ilə baxmaq düşüncəsi vizual zamanın modelini yaradır. Vizual düşüncədə aydın görünən, reallıqda mövcud olmayan bir şey hadisələrin xarakterinə görə yalan təsəvvürdən fərqlidir. Vizual düşüncədə məkan əsas elementdir. Təpəgözlə vuruş da vizual görüntüdür. Amerika psixoloqu Rudolf Arnhaym yazır: “Məkandan asılı olan və zaman içində hiss olunmaması səbəbindən özünə güvənən mücərrəd bir şəkil, illüziya cazibə anında maddi reallıqdan müstəqil olduğunu iddia edir (Арнхейм, 1974: s.42) Eposlarda da vizual tip daha çox təsvirə aiddir. O, obrazların vizual cəhətdən qavranılmasını əsas götürür. O, dünyanı rəngli halda təsvir edir, obrazları da bu cəhətdən sadə qəbul edir. Bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, qədim insanlar təsvirlərin, obrazların düşüncədə sadə tipinə üstünlük vermişlər. Onların lal nitqlərində də bu əlvanlıq qorunmuşdur. Belə düşünmək olar ki, qədim insanlar vizual düşüncəli olmuşlar. Obrazlaşdırma belə insanların əsas xüsusiyyəti olmuş, onlar kamil nitqə malik olmadıqlarından informasiyanı göz vasitəsilə (baxışlarla) almışlar. Qədim insanların aldıkları bu informasiyaları göz informasiyası adlandırmaq olar. Mifoloji dünyagörüşdə bu informasiya tam olmaya bilər, amma aydın şəkildə olmalıdır. Bunu mifoloji zaman tələb edir, çünki təsvir aydın olmasa, onun izahında qiymətli olma, anlamlı olma öz əhəmiyyətini itirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tanrıverdi Ə. “Dədəm Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 444 s
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: 1977, 184 s. s.74
3. Oafarlı R. Struktur poetikasının tipologiyası və kateqorial sistemləri/https://Mifologiya. Az
4. Неклюдов С.Ю. Поэтика эпического повествования: пространство и время. Москва: Форум, 2015, 216 с.
5. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. Москва: Прогресс, 1974, 386 с. S.42

Açar sözlər: epos, kateqoriya, məkan, zaman, struktur, təbiət, cəmiyyət

Ключевые слова: эпос, категория, пространство, время, структура, природа, общество

Keywords: epos, category, space, time, structure, nature, society

Eposda zaman kateqoriyası

Xülasə

Epos yaradıcılığında onun həcminə qadağa yoxdur. Burada söyləyici azaddır, heç bir məhdudiyyət hiss etmir, danışarkən sərbəstdir, hətta lirik ricətləri seçərkən də limit tanımır. Epos yaradıcılığında iki əsas amil vardır: Birincisi tarixi zamanda baş vermiş mühüm hadisələrdir, tarixi qəhrəmanların ictimai həyatının sosiallaşdırılmasıdır, ikincisi zaman və təhkiyə problemdir. Burada ilk təhkiyəçinin miras qoyduğu epik ənənə nəzərə alınır, onun yolu ilə başqa tarixi dövrlərdə yaşamış ozanlar eposa özlərindən heç nə əlavə etmədən onun strukturunu qoruyurlar. Qədim eposda qəhrəmanlıq səfərlərini əks etdirən süjet zamanı ilə təhkiyə zamanı arasında yaxınlıq vardır.

Категория времени в эпосе

Резюме

Объем в эпосе не знает ограничений. Сказитель свободен, не чувствует ограничений, свободен говорить, даже не признает ограничений при выборе лирических стихов. В создании эпоса есть два основных фактора: первый - это важные события, произошедшие в историческое время, социализация жизни исторических героев, а второй - проблема времени и повествования. Он учитывает унаследованную от первого исследователя эпическую традицию, благодаря которой сказители, жившие в другие исторические периоды, сохраняют ее структуру, не добавляя ничего от себя к эпосу. В античном эпосе есть сходство между временем сюжета, отражающего героические путешествия, и временем прозы.

Category of time in the epos

Summary

There is no size forbiddance for its volume in the epos activity. Here the speaker is free, he does not feel any restrictions, he is free to speak, he does not recognize a limit even when choosing lyrical tricks. There are two main factors in the epos activity: the first is the important events of historical time, the socialization of public life of historical heroes, the second is the problem of time and telling story. Here the epic tradition inherited by the first story teller is considered and the poets, who lived in other historical periods, preserved the epos structure without adding anything to it. In the ancient epos there is a close relationship between the plot reflecting heroic visits and the time of story telling.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Nurlana Ramazan qızı Məmmədova¹²⁹
TÜRK EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ “TAHİR VƏ ZÖHRƏ” DASTANI:
ARAŞDIRMALAR VƏ TƏHLİLLƏR

Türkiyədə “Tahir və Zöhrə” dastanının tədqiqi tarixi XIX əsrin II yarısından başlamaqdadır. Dastanın əski osmanlıca olan və ən əski variantlarından biri hesab edilən variantı ilk dəfə H. Vamberinin diqqətini çəkmiş və onun ilk nəsrini də 1901-ci ildə məhz alimin özü həyata keçirmişdir (Alt-Osmanischei Sprachstudien, 1901). Dastanın Türkiyədəki ilk nəslərinin çoxu dasbasma yolu ilə həyata keçirilib ki, onlardan bəziləri illüstrasiyalıdır. Bunların ən əskisi hicri 1300, miladi 1883-cü ildə basılmışdır. Mətbəə üsulu ilə nəşr edilənlər içərisində isə ən əskisi hicri 1266, miladi 1850-ci ilə aiddir. O, “Basmaxane-i Amirə” mətbəəsində basılıb. Bundan başqa həmin variantın “Hikaye-i Tahir ile Zührə” və ya “Kıssa-i Tahir ilen Zühre” adı ilə 1888 (iki), 1889 və 1891-ci illərdə basılmış və nə zaman basıldığı bilinməyən dasbasma variantları mövcuddur (Hikaye-i Tahir ile Zührə. Kıssa-i Tahir ilen Zühre. 1888 a: 1888 b: 1889: 1891).

Dastanın ümumilikdə “Oissə-i Tahir”, “Oissə-i Tahir ilə Zöhrə”, “Oissə-i Tahir ilə Zöhrə ba Təsvir” və “Tahir Mirzə” adlarıyla məlum olan 24 variantı təsbit edilmiş, ancaq əlvazma nüsxələrinə rastlanmamış, vavımına da, artıq qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən başlanmışdır. Onların geniş və hərtərəfli tədqiqi Fikrət Türkmən tərəfindən həyata keçirilmişdir (Türkmen F, 1983, s. 10-16).

Qeyd edək ki, “Tahir və Zöhrə” dastanının Türkiyədəki ən tanınmış nəşir və tədqiqatçılarından biri Fikrət Türkməndir. O, dastanın həmin dövrə qədər əldə olan Türkiyə variantlarını ilk dəfə digər variantlarla bir arada gözdən keçirərək, Yazma, S1, S2, S3, S4, S5, S6, S7, S8, S9, Azərbaycan (Az.), Alt Osmanischei (Alt. Os.), Rodop, Kırım, Tobol, Tarançı, özbək, türkmən, Türkistan, alban, erməni, qaragöz və ortaoyunu adlı variantları tutuşdurmuş, onların hərtərəfli müqayisəli təhlilini vermişdir (Fikret Türkmen, 1998, s. 31-100).

Fikrət Türkmənin bu istiqamətdə tədqiqatları içərisində dastanın Anadolu və özbək variantlarının müqayisəsinə həsr etdiyi məqaləsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllif bu məqaləsində sözügedən variantların eyni mədəni mühitdən bəsləndikləri səbəbindən bir-birlərinə çox bənzədiyini bildirərək qeyd edir ki, müqayisəyə çəkilən variantlar eyni süjetə sahibdirlər. “Bu gün əlimizdə olan bu variantlardakı bənzərlik bizə Orta Asiya-Anadolu mədəni əlaqələri haqqında önəmli bilgiler verməkdədir”.

Alimin fikrincə, özbək variantı Qərb, yəni Azərbaycan və Anadolu variantlarına nisbətən daha sonrakı dövrün məhsuludur və onun təşəkkülü Azərbaycan ərazisində baş vermişdir. Yəni süjet Orta Asiyadan Qərbə deyil, Qərbdən Orta Asiyaya keçmişdir. Fikrət Türkmən bildirir ki, dastanın süjetinin təşəkkül etdiyi yer haqqında doğrudan doğruya hər hansı bir məlumat olmasa da, onun bəhs etdiyi coğrafiya bu mövzudada bəzi ip ucları verməkdədir. Türküstan, Tobol və Tarançı variantlarından başqa yerdə qalan bütün variantlarda olaylar Güney-doğu Anadolu-Van-Azərbaycan bölgəsində baş verir. Türküstan variantında da Tahir, Şat Suyuna atılınca Rumda ortaya çıxır. Beləcə, o da sonunda bu və ya digər şəkildə Anadolu ilə əlaqələndirilmiş olur (Fikret Türkmen, 1998, s. 174).

Dastanın Türkiyədəki söyləyiciləri içərisində Aşıq Behcət Mahirin özünəməxsus yeri və rolu var. O, rəsmi qeydlərə görə, 1919-cu ildə Ərzurumda anadan olmuşdur, fəqət doğum tarixinin daha əvvəl olduğu söylənilir. Onun Ərzurum və ətrafında xalq arasında yaşayan dastanların mahir bilicisi və söyləyicisi olduğu məlumdur. Elə bu səbəbdən də Mehmet Qaplan tərəfindən universitetdə çalışmağa dəvət edilmişdir. Söylədiyi folklor nümunələri Əhməd Ədib Uysalın yardımı ilə Amerika və İngiltərədə belə şöhrət tapmışdır. Behcət Mahirin sağlığında söylədiyi dastanların böyük əksəriyyəti Muhan Bali, Fikrət Türkmən, Bilgə Seyidoğlu, Əhməd Ədib Uysal, Saim Sakaoglu, Əli Bərat Alptekin, Əsma Şimşək, Rene Giraud və Natelie K. Moyle kimi elm adamları və tədqiqatçılar tərəfindən təsbit edilərək yayımlanmışdır. Bundan başqa onun dilindən alınan materiallar əsasında çox sayda məqalə və məruzələr hazırlanmışdır.

Anlatdığı dastan, rəvayət və nağıllar bunlardır: Aşıq Qərib, Davudoğlu Süleyman, Dərdi Yox ilə Zülfi Siyah, Əba Müslim Xorasani, Əbu Əli Sina, Əmrax ilə Səlvi, Ərzurumlu Mahiri Baba, Əşraf Bey, Fərhad və Şirin, Firdövs Şah, Firuz Şah, Həmzai Sahip-Gran, Hatem-i Tai, İmam Əlinin Qan Qalası Cəngi, Kərəm ilə Əsli, Kırmanşah, Koroğlu (Koroğlunun on dörd qolu), Lətif Şah, Leyla və Məcnun, Nəbi Xan, Nəmrud Xan, Seyfülmülük, Sümmani, Sürmeli Bəy, Şah İsmayıl, Şahoglu Şah Abbas ilə Dəli Murad, Tahir ilə Zöhrə, Təmindari, Teymurləng, Yaralı Mahmud, Yusif və Züleyxa, Zaloglu Rüstəm (Saim Sakaoglu, 1980, s. 49-57). Konkret olaraq “Tahir və Zöhrə”yə gəlinə, onun dilindən dastan “Dahar Mirzə” adıyla 1970-ci ildə Yaşar Boza tərəfindən lentə alınmış və elə həmin il də nəşr edilmişdir (Yaşar Boza, 1970). Mövzu ilə məşğul olan Türkiyə alimləri içərisində Doğan Kayanın da adını xüsusi çəkməyə ehtiyac var. O, dastanın Şarkışla variantını elmə tanıtməsi ilə məşhurdur. Sözügedən variantı 1992-ci ilin 31 oktyabr tarixində ilk dəfə Aşıq Qafilinin (Hacı Ozan) ifasında qeydə almış və 1993 və 1995-ci illərdə nəşr etmişdir (Doğan Kaya, 1993). Alimin yazdıqlarından belə aydın olur ki, Aşıq Gafili 1935-ci ildə Sivasın Şarkışla ilçəsinin Maksutlu kəndində Aşıq Qüddusunin ailəsində doğulmuşdur. Dastanı da ondan öyrənmişdir. Aşıq Qüddusi isə sözügedən variantı ustası Vəhbiddən öyrənib.

Dastanın tədqiqatçılarından olan alimlərdən biri də Fırat Canerdir. O, “Tahir və Zöhrə”nin süjetinin Qaragöz və Ortaoyunundakı variantlarını tədqiq və təhlil etmişdir. Doğrudur, ondan öncə də bu məsələyə toxunanlar olub. Bu sırada Pertev Naili Boratav, Fikrət Türkmən və Mətin Andın adını ilk sırada çəkmək lazımdır. Məsələn, Pertev Naili Boratav özünün “Xalq hekayələri və xalq hekayəçiliyi” adlı kitabında sözlü ənənədəki xalq dastan və hekayələrinin şeir baxımından Ortaoyunu və Qaragözdən daha zəngin olduğunu söyləyərək (Pertev Naili Boratav, 1946, s. 170-172) bildirir ki, xalq hekayələri Qaragöz pərdəsinə keçərkən

¹²⁹ AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı. nurlana.mammedova@inbox.ru

özəlliklə “gülünç” olmaq yönündə inkişaf etmiş, komik xarakter almağa başlamış, süjeti müxtəlif həcvlərlə, eləcə də digər əsərlərdən alıntılarla zənginləşdirilmişdir.

Oyunların quruluşundan irəli gələn bu tip fərqlərə Mətin Andın “Türk teatr tarixi” və “Ənənəvi Türk teatrı” adlı kitablarında ətraflı şəkildə aydınlıq gətirilib. Mətin Andın fikrincə oyunların təbiətinə görə fərqləri bir kənara qoyub “Tahir və Zöhrə”ni araşdırmaq daha faydalı olar. O yazır ki, eyni oyunun Qaragöz və Ortaoyunu variantları arasında müxtəlif fərqlər və oxşarlıqlar var.

Məsələn, Ortaoyunudakı Cırdan, Qaragözdə mövcud deyil. Eyni roldakı qəhrəmanların adları da bir-birindən fərqlidir. Hər iki hekayənin süjeti kiçik fərqlər xaricində bir-birlərinə çox yaxındırlar. Ortaoyunu variantında, sona yaxın Bişmiş və Qavuşlu birlikdə olandan əvvəl üz-üzə gəlmirlər, ancaq Qaragöz variantda, Hacivat və Qaragöz sondan final hissəsindən əvvəl döyüşə girirlər (Metin And, 1985, s. 12).

Mətin And bəzi fəsillərin bu örnəklərdən birinə bütünlüklə uyduğunu, bəzi fəsillərin isə iki, ya da daha çox örnəyin qarışımından meydana gəldiyini söyləyir. Onun fikrincə, “sevgililəri bir-birinə qovuşdurma hadisəsi” üzərinə qurulu bir oyun olan “Tahir ilə Zöhrə”nin mövzusunun bir xalq hekayəsindən alınmış olması səbəbi ilə “z” hərfi ilə göstərilən kateqoriyaya, fəslin Hacivatın Qaragözə bir iş tapması ilə başlaması səbəbi ilə “a” hərfi ilə göstərilən kateqoriyaya daxil edilməsi mümkündür. Bunun xaricində mövzusunun bir xalq hekayəsindən alınması səbəbi ilə fəslin qaynağının bir “yapıntı qaynaq” olduğunu demək mümkündür.

Bütün bu deyilən fikirləri daha da inkişaf etdirən Fırat Caner mövzunu daha dərinə və geniş işləyə bilmiş və bu zaman, təbii ki, özündən öncəki alimlərin fikirlərini də xatırlatmağı unutmamışdır. O, dastanın əldə olan sözlü variantları ilə Qaragöz və Ortaoyunu variantlarını müqayisə edərək yazır ki, xalq hekayələrində yer alan şeir zənginliyi Qaragöz və Ortaoyununda müşahidə edilmir. Ancaq heca vəznə və əruzla söylənən şeir və manilərlə süslənmiş Qaragözdəki şeir zənginliyi də Ortaoyununda yoxdur. O, sələfi Fikrət Türkmənə istinadən (Fikrət Türkmən, 1998, s. 99) bildirir ki, “Tahir ilə Zöhrə”nin qəhrəmanları xalq hekayələrində xarakterizə edilmiş qəhrəmanlar deyillər. Ortaoyunu və Qaragözdəki süjetin xalq hekayələrindəki süjetlə aşağı-yuxarı eyni olmasına rəğmən, romantizm arxa plana atılmış və olaylar komikləşdirilmişdir.

Alim digər sələfi Mətin Andın fikirlərini inkişaf etdirərək yazır ki, iki oyunun arasında onların struktur xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan fərq və oxşarlıqlar da var. Məsələn, Hacivat və Bişmiş “qadın danışan” rolunu öz üzərlərinə götürürlər. Buradakı hər iki pyes “şou teatrı”dır, bu səbəbdən də spesifik xüsusiyyətlərə sahibdirlər, mərkəzdə duran şəxsiyyətlər identifikasiyaya əsaslanmır (Fırat Caner, 2013, s. 106). Fırat Caner müqayisəli təhlillərlə ən sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, xalq hekayəsi ilə oyunlar arasında gözə çarpan ən önəmli ayrılığın məkan oluğu anlaşılır. Örnəyin, Aşık Behçət Mahirin anladığı “Tahar Mirzə ilə Zöhrə Banu” hekayəsinin mərkəzində İstanbul deyil, Xorasan vardır.

Əhməd Gökçəgözoğlu da eyni yolla gedərək, dastanın türkmən və qumuq variantlarını müqayisəli təhlilə çəkmiş və qeyd etmişdir ki, mifoloji, epik və mistik ünsürlərin bir sintezi olan, sevgi və eşq təməlli hekayələr qrupuna daxil olan “Zöhrə - Tahir”, “Mirzə Tahir ilə Banu Zöhrə”, “Tahir ilə Zöhrə”, “Taji bilən Zöhrə” və qumuq variantında “Daqır - Zuğra”, türkmən variantında isə “Zöhrə - Tahir” kimi adlarla bilinən dastan, sadəcə Orta Asiya coğrafiyasında deyil, İran, Qafqazlar, Tatarıstan, Balkanlar, Kipr və Türkiyədə məlumdur. Fərqli dövrlərdə təşəkkül edən, zamana və məkana görə fərqliliklər göstərən bu kimi sözlü folklor nümunələri, toplumun sosial və mədəni təməlinə dəyişikliklərlə birlikdə inkişaf və dəyişim göstərir. Sözlü ənənəyə əsaslanan bu hekayələr usta qələmlər sayəsində Türk ədəbiyyatına qazandırılmış zəngin süjetli əsərlərdir (Ahmet Gökçəgözoğlu, 2015, s. 449). Məlumat üçün bildirək ki, Əhməd Gökçəgözoğlu dastanın türkmən variantının Türkiyədəki ən tanınmış tədqiqatçılarından biri hesab edilir və bu mövzuya həsr edilmiş ayrıca bir araşdırma əsəri də var.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Gökçəgözoğlu. Zühre - Tahir Hikayesinin Türkmen ve Kumuk Varyantları // A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 54, Erzurum, 2015, s. 427-449.
2. Doğan Kaya. Tahir ile Zühre Hikayesi. Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1993, (1995), Ankara, s. 169-194.
3. Metin And. Geleneksel Türk Tiyatrosu. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1985.
4. Fırat Caner, 2013, s. 106
5. Pertev Naili Boratav/ Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1946.
6. Türkmən F. Tahir ile Zühre. Ankara, 1983.
7. Türkmən F. Tahir ile Zühre inceleme metni. Ankara: Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları, 1998.288 s.
8. Saim Sakaoglu. Anadolu-Türk efsanelerinde tas kesilme motifi ve bu efsanelerin tip katalogu. (Milli Folklor araştırma dairesi yayınları, 29). Ankara: Ankara Üniv. Basımevi. 1980.
9. Yaşar Boza. Tahir ile Zühre Hikayesi. Lisans tezi. Erzurum, 1970.

Açar sözlər: “Tahir və Zöhrə”, məhəbbət dastanı, Radlov, Fikrət Türkmən, versiya, variant

Key words: “Tahir and Zohra”, love epos, Radlov, Fikret Turkmen, version, variant

Ключевые слова: «Тахир и Зохра», история любви, Радлов, Фикрет Туркмен, версия, вариант

Türk epik ənənəsində “Tahir və Zöhrə” dastanı: araşdırmalar və təhlillər

Xülasə

“Tahir və Zöhrə” dastanının türk epik ənənəsində özünəməxsus yeri vardır. Bu məhəbbət dastanı demək olar ki, türk xalqlarının hamısının folklor fondunda qorunmuşdur. Dastanın tədqiq tarixi də qədimdir. V.Radlovdan başlayaraq türk dünyasının ən tanınmış folklorşünasları bu məhəbbət dastanının müxtəlif versiya və variantlarını toplamış və tədqiqatə cəlb etmişlər. Məqalədə “Tahir və Zöhrə” dastanının türk xalqlarındakı variant və versiyalarına toxunulmuş, türk alimlərinin bu dastanın tədqiqinə həsr olunmuş əsərləri tədqiq edilmişdir. Türk alimlərindən xüsusilə Pertev Naili Boratav, Fikrət Türkmən və Mətin Andın tədqiqatları üzərində dayanılmışdır.

The epos “Tahir and Zohra” in Turkic epic tradition: investigations and analysis

Summary

The epos “Tahir and Zohra” has a special place in the Turkic epic tradition. This love epos has been preserved in the folklore fund of all Turkic peoples. The investigation history of the epos is also ancient. The most well-known folklorists of the Turkic world, beginning from the period of V.Radlov, gathered various versions and variants of this love epos and involved them in research. In the article the versions and variants of the epos “Tahir and Zohra” in Turkic peoples are looked through and the works of Turkic scientists dedicated to the investigation of this epos are investigated. In particular, researches by Turkic scientists such as Pertev Naili Boratav, Fikret Turkmen and Matin And are studied.

Дастан «Тахир и Зохра» в тюркской эпической традиции: исследования и анализы

Резюме

Дастан «Тахир и Зохра» занимает особое место в тюркской эпической традиции. Эта история любви сохранилась в фольклорном фонде практически всех тюркских народов. История изучения дастана также древняя. Начиная с В.Радлова, самые известные фольклористы тюркского мира собрали и исследовали разные версии и варианты этой истории любви. В статье рассматриваются варианты и версии эпоса «Тахир и Зохра» у тюркских народов, исследуются труды турецких ученых, посвященные изучению этого эпоса. Среди турецких ученых особое внимание уделяется исследованиям Пертев Наили Боратава, Фикрет Туркмена и Метин Анда.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Seyidnisə Bəxtiyar qızı Lətifli¹³⁰
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DETEKTİV NƏSRİN
FORMALAŞMASINA BİR NƏZƏR

Cəmiyyətdə təzahür edən bu problem dövrün ədiblərini narahat etmiş və cinayət hadisələrinin qarşısının alınması üçün, cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətli məqamların səbəblərini araşdıraraq öz əsərlərində əks etdirmişlər. Bədii nümunələrdə oğurluq və qətl, kilidli otaq sirri, şantaj və satqınlıq kimi problemlər daha geniş yayılmışdı. Bu kimi hadisələr ədəbiyyatda yeni bir növün- detektiv nəsrin yaranmasına təkan vermişdir. Əsrlər boyu detektiv nəsr cilalanmış və inkişaf edərək ədəbi formaya çevrilmişdir. Detektiv nəsr məntiq və elm anlayışlarının cəmiyyətdə sürətlə ön plana çəkildiyi dövrdə təşəkkül etmişdir. Bədii ədəbiyyatın bir növü olan detektiv nəsrə yazılmış əsərlərdə faktların məntiqi təhlili ilə gizli cinayətlərin açılmasından bəhs edilir. Bu növdə yazılmış əsərlərdə konflikt, əsasən, ədalətin qanunsuzluqla toqquşması üzərində qurulur. Detektiv əsərlərin müəlliflərinin məqsədi, cinayətlərin sosial mənşeyini açıqlamaq, müəyyən əxlaqi məsələləri nəzərdən keçirmək və bu səbəbdən böyük ictimai və siyasi əhəmiyyətə, aktuallığa malik olan hadisələri geniş planda təsvir etməkdir. Bu nəsr növündə yazılmış əsərlər cəmiyyətin bəşəri dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu mövzuda yazılmış əsərlər vasitəsilə dünyada gedən ictimai ziddiyyətlərin və antihumanist ideyaların elə zəruri problemləri gündəmə gətirilir ki, bu problemlər müasir oxucunu daha çox maraqlandırır və bu istiqamətdə yazılan əsərləri oxunaqlı edir (4, 139).

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin genezisini və inkişafını izləyərək deyə bilərik ki, nəsrin bu növü güclü köklərə malikdir və bu da müxtəlif formaların yaranmasını mümkün etmişdir. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında realist detektiv romanları bir neçə qrupa bölmək olar: siyasi detektiv, kəşfiyyat (şpion) detektivi, sənədli detektiv, macərə detektivi, cinayətkarların və cinayətkar dairələrin həyatını əks etdirən detektiv romanlar, habelə penitensiar müəssisələrdəki həyatı təsvir edən detektiv romanlar (4, 4). Detektiv nəsr məntiqi şəkildə planlanmış bir qətl və bu qətlin necə edildiyini anlamağa və qatili oxucu ilə birlikdə tapmağa çalışan bir dedektiv və ya polis ətrafında formalaşan bir nəsr növü olaraq təyin edilir. Təriflərə əsasən deyə bilərik ki, detektiv nəsrin 3 əsas elementi vardır: qətl (cinayət), cinayəti törədən (cinayətkar), cinayətkarı tapmağa çalışan detektiv (polis).

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsr formalaşmışdır. Bu illərdə - Sovet dövrü ədəbiyyatında yazılmış detektiv əsərlər, əsasən, Sovet milis detektiv tipinə aid edilir. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşması XX əsrin görkəmli nümayəndələrindən biri Cəmsid Əmirovun adı ilə bağlıdır. Cəmsid Əmirov Azərbaycan ədəbiyyatında öz üslubu, dəst-xətti, yaradıcılıq üslubu, elmi istiqaməti, şəxsi mövqeyi, nüfuzu ilə seçilən alimdir. Onun 1958-ci ildə “Sahil əməliyyatı”, 1963-cü ildə “Briyant məsələsi”, 1966-cı ildə “Qara Volqa”, 1982-ci ildə “Şəhər yatarkən” adlı kitabları nəşr edilmişdir. Cəmsid Əmirov əsərlərini yazmazdan əvvəl qələmə alacağı hadisəni geniş şəkildə araşdırırdı. O, çox zaman polislərlə birgə əməliyyatlarda iştirak etmiş və cinayətkarların həbs olunaraq cəzalanmasına yaxından kömək etmişdir. Polis detektiv tipində yazılmış əsərlər polis həyatından alınmış real faktlara və hadisələrə əsaslanır. Yazıçı qəhrəmanlarının fəaliyyətini öyrənmək üçün çox zaman Daxili İşlər Nazirliyi ilə əlaqə saxlamış, məhbuslarla şəxsən söhbət etmiş, bundan sonra əlinə qələm alıb əsərlərini yazmağa başlamışdır (2, 6). Cəmsid Əmirov məhkəmədə baxılmış cinayətləri araşdırmış və onlara dair oçerklər, müxtəlif bölgələrdə baş verən cinayət hadisələri haqqında yazılar hazırlamışdır. Ədibin məhkəmə sənədləri ilə tanışlığının, hüquq-mühafizə orqanları ilə yaxından əməkdaşlığının nəticəsi idi ki, əsərlərində də bu faktlardan, detallardan istifadə etmişdir. Cəmsid Əmirov 1957-ci ildə ilk dəfə detektiv mövzuya həsr etdiyi “Sahil əməliyyatı” povestini çap etdirmişdir. Əsər casus detektivi mövzusunda qələmə alınmışdır. Povestin mövzusu Azərbaycan çekist və milis işçilərinin həyatından alınmış, onların həyata keçirdikləri əməliyyatlar, öhdəliklərinə götürmüş olduqları çətin və məsuliyyətli işi təsvir-təhkiyə predmeti olmuşdur. Cəmsid Əmirov Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş və şahid olduğu hadisələri “Sahil əməliyyatı” povestində əks etdirmişdir. Asayişin keşiyində duran polis işçilərinin həyatından bəhs edən bu əsərdə onların cinayətkarlarla mübarizəsi, qorxmazlığı, peşələrinə olan ciddiyyəti və məsuliyyəti bədii boyalarla əks olunmuşdur. Müəllif əsərdə yaratdığı obrazları bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə canlandırmışdır. Əsər vahid süjet xətti əsasında qurulmuşdur. Povestdə cərəyan edən proseslər konkret məqsəd daşmış, real və tipik şəraiti göstərmişdir. “Sahil əməliyyatı” povesti bədii dilinin axıcılığı, üslubunun yetkinliyi, obrazların çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Hadisələr vahid problem ətrafında cərəyan edir. Əsərin mövzusu aktual olub, əhatə dairəsinin genişliyi, bədii cəhətdən zənginliyi, obrazların orijinallığı və mətn strukturu ilə seçilir. O, müharibədə şahid olduğu hadisələri “Sahil əməliyyatı” povestində əks etdirmişdir. Müəllifin aydın, axıcı təhkiyə üslubu, əsərdə bəhs etdiyi hadisələrə yaxından bələd olması povestin uğurunu şərtləndirən başlıca meyarlardandır. Cəmsid Əmirovun detektiv növdə yazdığı əsərlərdə cinayətkarlıqla mübarizənin ən vacib problemi həll olunur, hər bir personaj xüsusi və özünəməxsus şəkildə xarakterizə edilir. Bu əsərdə Azərbaycan çekistlərinin və milis işçilərinin həyatından, onların çətin və məsuliyyətli işindən bəhs edilmişdir.

“Sahil əməliyyatı” povestində 1944-1956-cı illərdə Bakı, Varşava və Berlində olan Böyük Vətən müharibəsi ilə bağlı hadisələr qələmə alınmışdır. Povestdə cərəyan edən hadisələr müharibə və müharibədən sonrakı dövrü əhatə edir. Əsərdə bir-birilə bağlı olan iki süjet xətti verilmişdir. Əks-kəşfiyyatçılar və casusların peşəkarlıq xüsusiyyətləri əsərdə xüsusi çalarla əks olunmuşdur. Əsərdə obrazlar müsbət və mənfi olmaqla iki qrupa ayrılır. Müsbət qütbədə duran obrazlardan biri Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin ən yaxşı əks-kəşfiyyatçısı Oqtay Çingizovdur. O, əsər boyu gecə-gündüz demədən öz işini ləyaqətlə yerinə yetirən məsuliyyətli işçidir. Casusların tapılmasında, izlərin aşkara çıxarılmasında hər bir detali xüsusi şəkildə incələyən onun dövlət qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirir. Yazıçı onun fəaliyyətini bütün cizgilər ilə qələmə almışdır. Çingizovun cinayət yerini araşdırarkən apardığı müşahidələr, bütün izlərin dəqiqliklə aşkara çıxarılması, əks-kəşfiyyatçılara məxsus biliklərdən

mahir şəkildə istifadə etməsi, başladığı ciyanəti sonadək xüsusi əzmkarlıqla bitirməsi və s. kimi hadisələrdə bunun şahidi oluruq. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin bütün əməkdaşları dövlətin təhlükəsizliyi üçün canla-başla çalışırlar. Təhlükə hər bir ölkə vətəndaşının hüquq və azadlıqlarına zərbə vurur, hakimiyyət üzərində cəmiyyətin təsirini heçə endirir, dövləti zəiflədir, milli müstəqilliyin itirilməsi, xaos yaranması və kəskinləşməsi, qeyri-hüquqi nizam-intizam və hakimiyyəti dağıda bilən sosial hadisələrə aparıb çıxarır (3, 44). Təhlükəsizlik problemi yazıçıları da daim düşündürmüşdür. Bu səbəbdən detektiv əsərlərin bir çoxunun təməl mövzusu təhlükənin aradan qaldırılması və cəmiyyətin həyatı üçün təhlükə yaradan amillərin və şəxslərin zərərsizləşdirilməsi təşkil edir. Dünya ədəbiyyatı nümunələrində, adətən cinayət bir detektiv tərəfindən araşdırılır, amma Cəmsid Əmirovun əsərlərinin özünəməxsus cəhətlərindən biri burada cinayət işinin izlərinin aşkar edilməsində kollektiv işi özünü göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin banisi olan Cəmsid Əmirovun "Sahil əməliyyatı" povesti bu növdə yazılmış ilk uğurlu əsərdir. Povest qələmə alınmış hadisələrin canlılığı, dilinin axıcılığı, obrazların orijinallığı, mövzunun aktuallığı, əhatə dairəsinin genişliyi cəhətdən zəngin bədii struktura malikdir. Cəmsid Əmirovdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin layiqli davamçıları yetişmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəmsid Əmirov. Sahil əməliyyatı. Bakı, 2017, 307 səh.
2. İlhamə Məmmədova. Müasir ABŞ və Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrın yeni çalarları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 152 səh.
3. Səlidə Şərifova. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv: janrın mənzərəsinə bir baxış, 525-ci qəzet, 2017, 13 yanvar, səh. 4

Açar sözlər: Detektiv, nəsr, Cəmsid Əmirov, obraz, xüsusiyyət

Key words: Detective, prose, Jamshid Amirov, image, feature

Ключевые слова: Детектив, проза, Джамшид Амиров, образ, художественный

Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşmasına bir nəzər

Xülasə

Detektiv nəsrin kökləri qədim zamanlara qədər uzanır. Təbiidir ki, tarixdə hər dövrü xarakterizə edən aktual problemlər mövcud olmuşdur. Bu problemlərdən biri də dünyada baş verən cinayət hadisələri, bu cinayətlərin araşdırılması, istintaq prosesinin həyata keçirilməsi, cinayətkarın yaxalanması və ədalətin bərqərar olmasıdır. Dünyada baş verən cinayət proseslərinin artması ədəbiyyatda cinayət mövzularının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Detektiv nəsrdə faktların məntiqi təhlili ilə gizli cinayətlərin aşkara çıxarılması mövzu predmetinə çevrilmişdir. Bu mövzuda qələmə alınmış bədii əsərlər özünəməxsus struktura malikdir: müəmmalı bir cinayətin aşkar edilməsi, faktların məntiqi təhlil ilə izlənməsi, ədalət və qanunsuzluq arasında toqquşma, ədalətin qələbəsi. Azərbaycan ədəbiyyatında da detektiv nəsrin təşəkkülü və formalaşmasını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu sahədə artıq detektiv nəsrin müxtəlif mövzu və məzmun sahələri yaranmışdır.

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsr formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin əsası XX əsrin görkəmli ədibi olan Cəmsid Əmirov tərəfindən qoyulmuşdur. Cəmsid Əmirov 1958-ci ildə "Sahil əməliyyatı" povestini çap etdirməklə ədəbiyyatımızda detektiv nəsrə ciğir açmışdır.

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin formalaşması, Cəmsid Əmirovun "Sahil əməliyyatı" povestinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri araşdırılıb.

A look at the formation of detective prose in Azerbaijani literature

Summary

The roots of detective fiction go back to ancient times. Naturally, there have been urgent problems in history that characterize each period. One of these problems is the crimes committed in the world, the investigation of these crimes, the implementation of the investigation process, the arrest of the perpetrator and the establishment of justice. The increase in criminal proceedings in the world has created a basis for the emergence of criminal topics in the literature. In detective prose, the discovery of hidden crimes through the logical analysis of facts has become a subject. The works of art written on this subject have a unique structure: the discovery of a mysterious crime, the logical analysis of the facts, the conflict between justice and lawlessness, the victory of justice. If we take into account the formation of detective prose in Azerbaijani literature, we can say that various topics and content areas of detective prose have already emerged in this area.

Detective prose was formed in Azerbaijani literature in the 50s and 60s of the 20th century. The foundation of detective prose in Azerbaijani literature was laid by Jamshid Amirov, a prominent writer of the twentieth century. Jamshid Amirov opened the way for detective prose in our literature in 1958 by publishing the story "Coastal Operation".

The article examines the formation of detective prose in Azerbaijani literature, the ideological and content features of Jamshid Amirov's story "Coastal Operation".

Взгляд на становление детективной прозы в азербайджанской литературе

Резюме

Корни детективной фантастики уходят в глубь веков. В обществе проявляются процессы разнообразия, противоречия, социальности, гласности и так далее. можно анализировать с разных призм. Естественно, что в истории были неотложные проблемы, характерные для каждого периода. Одна из этих проблем - преступления, совершаемые в

мире, расследование этих преступлений, проведение процесса расследования, арест преступника и установление справедливости. Рост уголовного судопроизводства в мире создал основу для появления криминальной тематики в литературе. В детективной прозе предметом стало раскрытие скрытых преступлений посредством логического анализа фактов. Произведения искусства, написанные на эту тему, имеют уникальную структуру: раскрытие загадочного преступления, логический анализ фактов, конфликт справедливости и беззакония, победа справедливости. Если принять во внимание формирование детективной прозы в азербайджанской литературе, то можно сказать, что в этой сфере уже сформировались различные тематики и направления детективной прозы. Детективная проза сформировалась в азербайджанской литературе 50-60-х годов XX века. Основы детективной прозы в азербайджанской литературе заложил выдающийся писатель XX века Джамшид Амиров. Джамшид Амиров открыл дорогу детективной прозе в нашей литературе в 1958 году, опубликовав рассказ “Прибрежная операция”. В статье исследуются становление детективной прозы в азербайджанской литературе, идейно-содержательные особенности рассказа Джамшида Амирова “Прибрежная операция”.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

“İKİNCİ YENİ”LƏRİN (“MAVİ”ÇİLƏRİN) BÜTÖVLÜKDƏ POEZİYA ANLAYIŞI VƏ SƏRBƏST ŞEİRDƏKİ YENİLİKLƏRİ – ATILLA İLHAN

Giriş. Fərdi, sosial, milli və ümumbəşəri şəraitin dəyişməsi; bəşəriyyətin axtarışları ədəbiyyatda dəyişiklik və ya yeniliyin əsasını təşkil edir. Ədəbi cərəyanlar, müəyyən bir tarixdə doğulur, zamandan asılı olaraq inkişaf edir, püxtələşir və bir müddət sonra ömrünü bitirir. Ədəbiyyat tarixində bir çox cərəyanlar mövcuddur. Yaranma sırasına görə əsas cərəyanlar bunlardır: klassizm, romantizm, realizm, naturalizm, parnasizm, simvolizm, futurizm, dadaizm, sürrealizm, ekzistensializm, modernizm, postmodernizm.. Bunlardan biri də Mavi cərəyanıdır (Maviçilər). 1952 – ci illərdə Atilla İlhan rəhbərliyi altında “Mavi” adlı jurnalın ətrafında toplanan bir ədəbi qrup (Teoman Civelek, Orhan Duru, Ferit Edgü) sosializm realizmini əks etdirən şeirlərini yazmağa başladılar. Bu hərəkatı adını elə bu dərgidən almışdır. Atatürkü nümunə götürdükləri şəxs olduğunu vurğulayan “Mavi”çilər, inqilabların ruhunu əks etdirən bir anlayışla gəncliyin səsi olmaq istəyir, digər tərəfdən sosial həyatda Türk inqilabını gerçəkləşdirmək fikrindən bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki, maviçilər divan ədəbiyyatına qarşı deyildilər. Onlara görə sənət əsəri milli sənəti əks etdirməlidir. Və nəticədə ortaya çıxan ədəbiyyat həm milli, həm də ümumbəşəri olmalıdır. Bütün bunlara baxmayaraq onlar “Qarip” hərəkatına qarşı çıxırdılar. Belə ki, “Qarip” hərəkatı nümayəndələri (Orhan Veli, Oktay Rifat, Melih Cevdet) ölçü və qafiyəyə qarşı çıxmış, danışq dilini şeirə tətbiq etməyə çalışmış və xalq poeziyasının rəvayətlərindən bəhrələnmişdilər. O günə qədər şeirdə işlənməyən bəzi sözlərdən istifadə etmişdilər. Onlar adi insanları poeziya mövzusunə çevirmiş, onların həyat sevinclərini əks etdirmişlər. Mənbəsini qərb poeziyasından götürən “Qarip” hərəkatı keçmişə aid olan hər şeyə qarşı idi. “Qarip” hərəkatına qarşı çıxanlardan biri də Atilla İlhan idi. Atilla İlhanla görüşdükdən sonra Ahmed Oktay, Güner Sümer və Bekir Çifçi onun bu hərəkata qoşulmasını təmin etdilər. “Mavi” jurnalının bir hərəkata çevrilmə söyləri 1954 - cü ildə Atilla İlhan ilə təmasdan sonra başlandı. Onların özlərinə bu adı seçmələri təsadüfi deyildir, jurnalın nəşr olunduğu dövrlərdə ölkədə çevriliş yaşanırdı və mavi – ümid, sevgi, sülh, barış deməkdir.

Mustafa Kemal

dağ başını efkâr almış
gümüş dere durmaz ağlar
gözyaşından kana kesmiş gözlerim
ben ağlarım çayır ağlar çimen ağlar
ağlar ağlar cihan ağlar
mızıkalər inilər ırlam ırlam dövülür
altmış üç ilimiz altmış üç yetim
yıllar gelir geçer kuşlar gelir geçer
her geçen seni bizden parça parça götürür
mustafa'm mustafa kemal'im
diz dövdüm
gözlerim şavkı aktı sakarya'nın suyuna
sakarya'nın suları nâmin söyleşir
hemşehrim sakarya öksüz sakarya
ankara'dan uçan kuşlar
kemal'im der günler günü çağrışır
kahrolur bulutlara karışır
gök bulut yaşmaq bulut
uca dağlar dev boyu

Başlanğıcda sənəti heç bir düşüncənin və ya qrupun ixtiyarına verməyəcəklərini açıqlayan Maviçilər Atilla İlhanın “Mavi” hərəkata qoşulması ilə bu düşüncələrindən əl çəkmiş kimi göründü. Atilla İlhanın görə, aktiv realizm deyilən şey, hamının bildiyi sosializm – realizmindən başqa bir şey deyil. Atilla İlhanın Türk şeirinin “Qərb və Türk ola biləcək bir estetik birləşmə əldə etmək problemi” olduğunu, ancaq əvvəlcə “Qarip”, sonra “ikinci Yeni” hərəkatın şeirimizi “tənəzzülə” apardığını söyləyir. Bu fikir Atilla İlhanın şəxsi baxışını əks etdirir. Ümumən maviçilər şeirin sadə və açıq ola biləcəyini, zəngin bənzətmələrlə dərinliyə malik olmasının vacib olduğunu bildirirlər. Bir məsələyə də önəm verirdilər ki, şeir müəyyən bir məqsədlə yazılmalı, sosializm-realizmindən fərqli olaraq, burada fərdilik də əks olunmalıdır. Atilla İlhan deyirdi ki, “..türk poeziyasının “Qarip və türk ola biləcək estetik birləşməsinə çatmaq problemi var”, amma əvvəlcə Qarip, sonra İkinci Yeni cərəyan poeziyamızı “deqenirasiya”ya sürüklədi”. Atilla İlhan adlarını çəkdiyi (Orhan Veli, Oktay Rifat, Melih Cevdet) sənətkarları və onların sənətə yanaşmasını gələcək yazılarında onların özlərinə istinad edərək tənqid edir. Xüsusilə onun Qarip hərəkatını sərt tənqid etməsi böyük əks səda doğurdu və o dönm hərəkatın populyarlığını aşağı saldı. O, Bob stills kimi təsvir etdiyi Qarip üçlüsünü sənəti yumor səviyyəsinə endirdiyini və sərt formalizmə sadıq qaldığını iddia edir. O, həmçinin fəal realist sənətkarların sosialist tərəfini tənqid edir. O, iddia edir ki, fəal realistlər də estetik elementlərdən uzaq durmaqla formalizmə və korrupsion sənətə qapılırlar. Atilla İlhan şeir anlayışını belə izah edir: “Şeir sözlə deyil, obrazla yazıldığını bilən şairlər üçün söz münasibətlərinin dialektik duyumudur; birincisi, təsvir ediləcək obrazla, ikincisi, eyni obrazı təsvir etməyə məsul olan başqa

¹³¹ BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

sözlərlə, üçüncüsü, misra daxilindəki xüsusi şeir daxilində ümumi səs ahəndarlığı ilə, dördüncüsü, obrazlararası vəhdət inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Çünki obrazın konkretləşməsində oynayacağı rola görə sözün əhəciyyəti dəyişir, bu rolu şərtləndirən sözün konnotasiya yükü və onun obrazla dialektik əlaqəsidir”. Lakin o, “...aktiv realizmin tək partiyalı diktaturaya qarşı bir növ müqavimət sənəti yaratması alqışlanmalıdır” deyərək aktiv realizmin bu yolunu izlədi. (İlhan, 1954, s: 1-2) mavi dergisi.

Bu yazılarda Atilla İlhan düşünür ki, bu yenilikçi sənətkarların ümumi səhfi Qərb olmaq istəmələrinə baxmayaraq Qərbi tanımamaqdır. Onların etdikləri sənətin dəlil olaraq təqliddən o yana gedə bilməyəcəyini göstərir. Atilla İlhan “keçmiş”də diqqətindən kənara qoymaz. Onların da novatorlar kimi ortağ məxrəcləri var, amma mahiyyətdə fərqliliklərin olduğunu qeyd edir. O, bu məqalələrdə təqribən “köhnə və yeni”ni təhlil edib tənqid etdikdən sonra sosializm – realizminin zəruriliyinə diqqət çəkir. Bunu edərkən daha əvvəl qeyd etdiyi yanaşmaları tənqid etməyi də laqeyd qoymur. Atilla İlhan demək olar ki, hər bir seqmentin yığcam sxemini çəkmək istədiyi üçün ilk məqaləsində yaqın ki, bütün insanların diqqətini bu məsələyə çəkmək istəyib. Bu kontekstdə o, ilk öncə aktiv realistləri ümumi tənqid edir, Bobstillsin təqlidçi oldğunu deməklə kifayətlənmədiyini, onların nə olduğunu və haradan gəldiyini bilmək lazım olduğunu, digər qruplar üçün də eyni olduğunu söylədikdən sonra. (İlhan, 1954, s: 2). Bu kontekstdə Atilla İlhan ilk tənqid oxlarını aktiv realistlərə çevirdi. Bu qrupun ictimai bir sənəti mənimsəməsi, lakin o, əsas götürdükleri ictimai çevrənin tarixi görmədiklərini, ona görə də xəyali bir sənət yaratdıqlarını müdafiə edir. O, düşünür ki, bədii qayğılardan uzaq, bədii estetikadan danışmayan bu mühit qəzetə realizm gətirir. O, bu qrupun bəzilərinin (Kamal Birbaşar və Rifat İlqaz) kobud naturalizmdə, bəzilərinin isə güvəndiklərini iddia etdikləri ictimai dairələrin dəstəyini almamaqdan qaynaqlanan bədbinlikdə ilişib qaldığını iddia edir. A.İlhan bildirir ki, digər sənət dairələri kimi onlar da təqliddən kənara çıxma bilmirlər Atilla İlhan qeyd edir ki, bu iki cərəyanın yanında nə olduğu bəlli olmayan sənətkarlar da var. O, bildirir ki, bu qrupa daxil olanların demək olar ki, hamısı kosmopolit və təqlidçi, bəziləri isə poeziyadan duyğu elementini çıxarmağa çalışan formalistlərdir.

“Atilla İlhan Stalin dövründə Jdanovun zirvəyə çatdığı “sosializm-realizmi” təcübəsi ilə Plexanov tərəfindən dialktik və tarixi materializmə əsaslanan sosial realizm nəzəriyyəsi arasında qalıb. Birincisini siyasətçilərin göstərişi ilə bələdçi ədəbiyyat olaraq təyin edən İlhan ikincini iki səbəbdən seçdiyini deyir. O, deyir ki, bu səbəblərdən biri subyektiv, digəri ilə obyektivdir.” Mən də 40-cı illərdə Türkiyədə inkişaf etdim (eyni ilə 20-ci illərdə Türkiyədə Nazim kimi)” deyən Atilla İlhan obyektiv səbəb kimi, “ən çox insana “ən böyük azadlıq” şüarı ilə yetişdim. Və subyektiv səbəb budur ki,” mənim aqlım yatmayan bir şeyi əmr etməklə o qədər də asanlıqla təslim olmayan Mənim təbiətimdir!” bəyan edir; həm də əsərin arxa planının olduğunu söyləyir (İlhan, 2000;13), (2, s. 44). Atilla İlhan yazılarında ilk olaraq “sənət sənət üçündür” müddəasının sənətə və sənətkara münasibətini qeyd edir. Bu sənət anlayışına görə, sənət; gündəlik həyatdan, çörək mübarizəsindən və xoşbəxtlik arzusundan başqa özünəməxsus dünyanın və öz qaydalarının olduğunu söyləyir.

Ben Sana Mecburum
Ben sana mecburum bilemezsin
Adını mih gibi aklımda tutuyorum
Büyüdükçe büyüyor gözlerin
Ben sana mecburum bilemezsin
İçimi seninle ısıtıyorum

Ağaçlar sonbahara hazırlanıyor
Bu şehir o eski İstanbul mudur?
Karanlıkta bulutlar parçalanıyor
Sokak lambaları birden yanıyor
Kaldırımlarda yağmur kokusu
Ben sana mecburum sen yoksun

Sevmek kimi zaman rezilce korkudur
İnsan bir akşam üstü ansızın yorulur
Tutsak ustura ağzında yaşamaktan
Kimi zaman ellerini kırar tutkusu
Birkaç hayat çıkarır yaşamasından
Hangi kapıyı çalsa kimi zaman
Arkasında yalnızlığın hınzır uğultusu

Fatihte yoksul bir gramafon çalıyor
Eski zamanlardan bir Cuma çalıyor
Durup köşe başında deliksiz dinlesem
Sana kullanılmamış bir gök getirsem
Haftalar ellerimde ufalanıyor
Ne yapsam ne tutsam nereye gitsem
Ben sana mecburum sen yoksun

Belki Hazıranda mavi benekli çocuksun
Ah seni bilmiyor kimseler bilmiyor
Bir şilep sızıyor ıssız gözlerinden
Belki Yeşilköy'de uçağa biniyorsun
Bütün ıslanmışsın tüylerin ürperiyor
Belki körsün kırılmışsın telâş içindesin
Kötü rüzgâr saçlarını götürüyor

Ne vakit bir yaşamak düşünsem
Bu kurtlar sofrasında belki zor
Ayıpsız fakat ellerimizi kirlletmeden
Ne vakit bir yaşamak düşünsem
Sus deyip adınla başlıyorum
İçim sıra kımıldıyor gizli denizlerin
Hayır başka türlü olmayacak
Ben sana mecburum bilemezsin..

Atilla İlhan ədəbiyyata istiqamət verən, formalaşdıran əsərlərə imza atdı. O, insan duyğularını əks etdirən zəngin obrazlar və fərqli metaforalarla rənglənmiş şeirlər təqdim etdi. Mavi hərəkatının ən mühüm tərzı “Mavinin düşündüklərinin dilə gətirmək”, “Bu torpaq insanları ilə, düşüncələri və hissləri ilə, taleyi ilə, yəni bütövlükdə dərk edənlər sıralarımızda yer tuta bilər” Çağırışında öz cavabını tapan poetik yanaşmadır. “Mavi” jurnalının ilk nömrəsindən, ilk şeirindən bəri çap olunan bir çox şeirlərin ən diqqət çəkəni birinci nömrənin ikinci şeiridir. “Sosialist sənən ənənəmişlə qərb sosialist sənəti münasibətimizi birləşdirməyə çalışdım. Özümə görə bir uyğunluq. Təbii ki, haqqın da, yalanın da, hər şeyin də məsuliyyətini daşıyıram. Lakin mən əvvəldən inqilabi planda tarixin axışına qarşı çıxmadım. Mən buna inanıram” (Atilla İlhan “İkinci Yeni” Müharibə) (3, s. 189). Atilla İlhan sənəti bir kənara qoyub Atatürk prinsiplərindən bəhs etmiş, Nutukdan tez-tez sitat gətirərək sosrealizmin populizm, millətçilik və istiqlalçılığının Atatürk inqılabları ilə tam üst-üstə düşdüyünü iddia etməyə çalışır. O, bunu nədən etdiyini yazılarında göstərmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, o, özü də başqa bir əsərində bunu qeyd etməklə səbəbləri izah etməyə çalışır. Yalnız dövrün şərtləri və ədəbi polimika nəzərə alınarsa, Atatürk təqdimatının gizli səbəbləri ola biləcəyi üzə çıxarıla bilər.

Atilla İlhan sosial-realizm bağlı yazıları jurnalı sənət camiasında papulyarlığını artırdığı kimi jurnala hərəkat və qrup xüsusiyyəti vermir. Bununla belə Atilla İlhan “obraz”ın zəruriliyi ilə bağlı məqalələri və Qərip şeirini tənqid etməsi başqa bir qrupa yer ayırır; İkinci Yeni şeir. Yalnız Atilla İlhan İkinci Yenicil şairlərini də mənasız və boş obrazlar arxasınca gedən şairlər kimi tənqid edib. Onları digərlərindən fərqləndirən başlıca məsələlərdən biri də yazı texnikası idi. Şeirlərə diqqət yetirsək heç bir sətirin başlanğıcında böyük hərflə yazılan sözlərə rast gələmirik, eyni zamanda nöqtə və vergüllərdən də istifadə olunmur. Ən sonda isə bir birinin ardına düzölmüş nöqtələr biri birini izləyir (əsasən Atilla İlhanı bunu görmək olur).

Nəticədə “Mavi” jurnalı ədəbiyyatla maraqlanan bir neçə dostun nəşr etdiyi bir jurnal kimi qarşıya çıxır və Atilla İlhanın “sosializm-realizmi” məqalələri sayəsində populyarlığı artır. Odur ki, türk ədəbiyyatı tarixində mövcud olmayan bu araşdırmada göstərilən Mavi hərəkatını (əslində belə bir hərəkat yoxdur) dəyərləndirərkən bir çox məsələləri nəzərə almaqda fayda var.

Romantik ruhlu şair içində sevginin hakim olduğu, yalnız yaşamağın və ayrılıqlar-yox, qovuşmanın, ən ülvi hisslərin ən gözəl obrazlı təsvirləri ilə canlanan şeir nümunələrinin mükəmməl müəllifidir. Həyat, həyat eşqi onun şeirlərinin əsas leytmotividir. Türk ədəbiyyatında onlarla şeirləri ilə iz qoymuş Atilla İlhan dünyası ən gözəl poetik formada oxucusuna çatdırılmışdır.

Rüzgar Gülü
önümdən çekilirsən İstanbul gözükecek
nerede olduğumu bileceğim
sisler utanacak eğilecek
ağzımın ucundan öpeceğim
saçına kalbimi takacağım
avcunda bir şiir büyüyecek
nerede olduğumu bileceğim
bu çıplak geceler yok mu
bu plak böyle ağlamıyor mu
camları kırmak işten değil
delirecek miyim neyim
kirpikl

Nəticə: Atilla İlhanın 1952-1956-cı illərdə nəşr etdirdiyi “Mavi” jurnalının ətrafında toplaşan Orhan Duru və Ferit Edku kimi sənətçilərin yaratdığı ədəbi qrupdur.

Bu sənətkarlar poetik sənət anlayışının nümayəndələrinə çevrildilər. Daha sonra “Mavi” jurnalının rəhbərliyinə keçən Özdemir Nutku, Atilla İlhanın müdafiə etdiyi sosialist-realizmin sözcüsü oldu. Jurnal 1956-cı ilin aprelində nəşr olunan 36-cı

nömrədən sonra bağlandı. Atilla İlhanın sosialist realizmi anlayışı onu çox orijinal edən bir element kimi təəssüm olunur. Onun orijinal prinsipləri, başqa sözlə, sosialist realizmin fərdi, estetik və təxəyyüllə açılması, şübhəsiz ki, modernist sosialistlər dövründə daha böyük əks-səda tapdığı kimi, həm də parçalanmış bir zəhin təxəyyülü ilə şərtlənir.

Atilla İlhan, Ferit Edgü, Orhan Duru, Özdemir Nutku, Yılmaz Qruda, Ahmet Oktay, Demirtaş Ceyhun, Demir Özlü və Tahsin Yücel bu axının təmsilçiləri idi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Öztürk Emiroğlu. Türkiyede Edebiyat Toplulukları. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011. 208 s.
2. Yalçınkaya Mehmet. "Atilla İlhanın Mavi Dergisindeki Sosyal Realizm Yazıları Üzerine", Kadim Akademi SBD, 2018, c. 2, s.1, s. 39-49.
3. Bilgin Güngör. Atilla İlhanın özgür toplumcu-gerçekçilik anlayışı. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2019, cilt 12, sayı 25, s. 188-202
4. Elman Quliyev. Türkiyə Türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər). Bakı 2003, 124 s.

Açar sözlər: ədəbiyyat, hərəkət, jurnal, başlıq, ad, realizm, şeir, oxucu, zaman

Ключевые слова: литература, движение, журнал, заглавие, название, реализм, стихи

Keywords: literature, movement, magazine, title, name, realism, poetry

Вся концепция поэзии «Второго Нового» («Мави») и инновации в свободной поэзии – Атилла Ильхан

Резюме

В данной статье показано направление «мави», занимающее особое место в турецкой литературе середины прошлого века, его представители и индивидуальные особенности его творчества (на примере Атиллы Ильхана). Изменения в индивидуальных, социальных, национальных и общечеловеческих условиях; Стремления человечества лежат в основе изменений или нововведений в литературе. Литературные течения зарождаются в определённый срок, развиваются со временем, созревают и через некоторое время заканчивают свою жизнь. В истории литературы много течений. Один из них течение «мави». Первоначально заявив, что они не будут давать искусство ни одному мыслителю или группе, «мави», похоже, отказались от присоединения Атиллы Ильхана к движению «мави». По словам Атиллы Ильхана, то, что называют активным реализмом, есть не что иное, как всем известный социалистический-реализм.

Атилла Ильхан говорит, что турецкая поэзия – это «проблема достижения эстетического союза, который может быть западным и турецким», но что сначала движения «странностей», а затем «второе новое» привело нашу поэзию к «упадку». Эта идея отражает личное мнение Атиллы Ильхана. В общем, блюз говорит о том, что стихи могут быть простыми и ясными, и важно иметь глубину в богатых притчах. Они также подчеркнули, что стихотворение должно быть нарисовано с определенной целью и, в отличие от социализма-реализма, также должно отражать индивидуальность. Атилла Ильхан писал произведения, которые повлияли на литературу и сформировали ее. Он представил стихи, написанные богатыми образами и разными метафорами, отражающими человеческие эмоции. Поэт-романтик безупречный автор стихов, преобладает любовь, которые оживают не только жизнью и разлукой, но и прекраснейшими образными изображениями самых возвышенных чувств. Жизнь, жизнелюбие-главный лейтмотив его стихов. Мир Атиллы Ильхана, оставившего свой след в турецкой литературе своими стихами, предстал перед читателем в прекраснейшей поэтической форме.

The whole concept of poetry “Second New” (“Mavi”) and Innovation in Free Poetry-Atilla Ilkhan

Summary

This article shows the direction "Mavi", which occupies a special place in Turkish literature of the middle of the last century, its representatives and the individual characteristics of his work (by the example of Atilla Ilkhan). Changes in individual, social, national and human conditions; Humanity's aspirations are at the heart of changes or innovations in literature. Literary currents arise at a certain time, develop over time, mature and after a while end their lives. There are many trends in the history of literature.

One of them is the Mavi flow. Initially stating that they would not give art to any thinker or group, the Mavi seem to have abandoned Atilla Ilkhan's affiliation with the Mavi movement. According to Atilla Ilkhan, what is called active realism is nothing more than the well-known socialist-realism.

Atilla Ilhan says that Turkish is “the problem of achieving an aesthetic union, which can be Western and Turkish,” but that first the “weirdness” movement and then the “new second” led our poetry to “decline”. This idea reflects the personal opinion of Atilla Ilkhan. In general, the blues suggests that poetry can be simple and clear, and it is important to have depth in rich parables. They also stressed that the poem should be drawn with a specific purpose and, unlike socialism-realism, it should also reflect individuality. Atilla Ilkhan wrote works that influenced and shaped literature. He presented poems written in rich imagery and various metaphors, reflecting human emotions. The romantic poet is an impeccable author of poems, love prevails, which come to life not only with life and separation, but also with the most beautiful figurative images of the most lofty feelings. Life, love of life is the main leitmotif of his poems. The world of Atilla Ilkhan, who left his mark in Turkish literature with his poems, appeared before the reader in the most beautiful poetic form.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Quliyeva Nazilə Müseyib qızı¹³²
KONYUNKTİV VƏ İNDİKATİVİN SİNONİMİK ƏLAQƏSİ

¹³² Gəncə Dövlət Universiteti..quliyevanazile668@gmail.com

Alman dilində konyunktiv xüsusi yerə malik olan bir formadır. Onun qrammatik mənası haqqında danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, felin bu forması real olmayan bir hərəkəti ifadə edir. Bu hərəkət, yaxud hal-hadisə yalnız mümkün ola bilər, arzu oluna bilər, hal-hazırda və ya gələcəkdə müəyyən şərtlər altında baş verə bilər və ya keçmişdə baş verə bilərdi. Bunun əksinə olaraq indikativ forması isə real hadisələrdən bəhs edir. Konyunktiv və indikativin mənaca yaxınlaşması indikativin konyunktiv üçün tipik olan modellərə transpozisiyası zamanı baş verir və bu zaman "reallıq" və "səhihlik" mənalari neytrallaşır. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, konyunktiv indikativ tərəfindən tez-tez sıxışdırılaraq aradan çıxarılır. Lakin O.Moskalskaya və E.İ.Şendels hesab edir ki, belə düşünməyə heç bir əsas yoxdur. Məsələn,

Dort hatte ich ungestört arbeiten können.

Dort hatte ich nicht ungestört arbeiten können.

Dort hätte ich ungestört arbeiten können.

Birinci cümlədə keçmişdə olan imkan ifadə olunur. İkincidə isə keçmişdə qeyri-mümkünlük ifadə olunur. Üçüncü cümlədəki informasiya hiss olunacaq qədər mürəkkəbdir. O, nəinki hər iki cümlənin məzmununu sintez edir, həm də yeni məna, şərtlilik kəsb edir. Bu yeni məna o deməkdir ki, mən rahat işləyə bilmədim, lakin orada olsaydım, işləyə bilərdim. Burada konyunktiv ikili informasiya daşıyır; həm inkar, həm təsdiq və eyni zamanda onların arasında əlaqə.

Hər iki forma, yəni indikativ və konyunktiv formalarının zamana görə mü- qayisəsi aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir.

1)İndikativin formaları zaman münasibətlərinə görə konyunktivin formalarına nisbətən daha çox dərəcələrə ayrılır və təbəqələşirlər. Onlar mütləq zamanın üç planda verilməsini dəqiq ifadə edirlər: indiki, keçmiş və gələcək zaman. Belə təbəqələşmə özünü nisbi zaman ifadə etdikdə də göstərir. Yəni hər bir zaman formasının öz işlənmə sahəsi vardır. Konyunktiv hərəkətlərin ardıcılığını və ya eyni zamanda baş verməsini nisbi zamandan asılı olmayaraq göstərir.

2)İndikativin zaman formaları dəqiq paradigmatik mənaya malikdirlər (perfektdən başqa o, preterituma sinonim kimi də işləyə bilər). Konyunktivin zaman formaları isə zaman mənalari görə qruplara bölünürlər.

3)Konyunktivin formaları sistemində gələcək zaman kateqoriyası daha çox inkişaf elib və kateqoriya prezens formaları ilə ifadə olunur, preteritum, fu- turum, kondisional I və II fərziyyə, hipotetiklik ilə şərtlənirlər.

4)İndikativin və konyunktivin eyni adlı zaman formalarının zaman mənalari müxtəlifdir. Məsələn, perfekt indikativ ən çox işlənən forma olduğu halda, perfekt konyunktiv ən az işlənən formadır.

5)İndikativdə pluskvamperfektdən başqa hər bir formanın həm mütləq, həm də nisbi mənası var. Konyunktivdə isə yalnız perfektin və futurumun nisbi mənası var və pluskvamperfekt konyunktiv isə əksinə, həm mütləq, həm də nisbi mənaya malikdir. Bu müqayisə konyunktivin və indikativin bir-birinə sinonim olan formalarını aşkar etməyə imkan verir.

Yaxınlaşma aşağıdakı zaman formaları arasında baş verir.

1)Prezens indikativ preteritum indikativə, preteritum konyunktivə kondisionalə sinonim ola bilər. Bu halda bütün bu sinonim formalar hərə- kətlərin eyni zamanda baş verdiyini göstərir.

2)Pluskvamperfekt, indikativ perfekt indikativə, perfekt konyunktivə Kondisional II-yə sinonim ola bilər.

Bu halda bütün bu formalar hərəkətin ardıcılığını, bir hərəkətin o birindən əvvəl baş verdiyini göstərir.

Futurum indikativ futurum konyunktivə, prezens konyunktivə, preteritum konyunktivə və kondisional I-ə sinonim ola bilər. Bu zaman formaları baş verəcək hərəkətləri ifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, zaman formalarının işlənməsinə nəzərən vasitəli nitqi "neytral zona" (E.İ.Şendels) adlandırırlar və müəllifin individual zövqünün və sərbəst seçmə imkanının hökm sürdüyü bu sahədə hər hansı bir qaydanın tətbiq olunması mümkün deyil. İndikativ formalarının və yaxud konyunktiv formalarının seçilməsindəki çətinliklər ondan irəli gəlir ki, bir tərəfdən konyunktiv avtomatik işlənərək vasitəli nitq modelinin elementi kimi çıxış edir, digər tərəfdən o, həmçinin qeyri-real modallığı ifadə etmə funksiyası daşıyır. Ona görə də vasitəli nitq modellərini iki qrupa bölürlər: İndeksli və indeksiz. İndeksli vasitəli nitqdə başqasının dedikləri yuxanda adlarını çəkdiyimiz fellərdən sonra verilir və burada konyunktiv və indikativ formalarının bir-birini əvəz edə bilməsi mümkündür. Lakin indeksiz vasitəli nitqdə konyunktivin indikativlə əvəz olunması mümkün deyil, çünki bu zaman vasitəli nitq yalnız qeyri-real modallığı bildir- mək üçün işlənilir. Sinonim formalarının seçilməsində aşağıdakı faktorları nəzərə almaq lazımdır:

1.Yazılı nitqdə konyunktiv üstünlük təşkil edir, şifahi nitqdə isə indikativ daha çox işlənilir. Müəllifin nitqində konyunktiv personajların nitqinə nisbətən daha çox işlənilir.

2.İndeksin leksik mənası konyunktivin və ya indikativin seçilməsinə təsir göstərir. Belə ki, şübhə, inamsızlıq, güman bildirən subyektiv fel və isimlərdən sonra verilən vasitəli nitqdə konyunktiv çox işlənilir, nəinki obyektiv və neytral fellərdən sonrakı vasitəli nitqdə:

...und mir als ein dortiges Gericht erzählte, der junge Herzog sei auf dem "Wege nach dem gelobten Lande von den Türken gegangen worden und könne nur gegen ein grosses Losgeld freikommen. Die grosse Reise des Herzogs mag diese sage veranlat haben. (H.Heine. Die Harzreise.)

Er beruhigte sein Gewissen mit dem Gedanken, dass er nur seine Rache geniessen... Er wollte sich beweisen, dass er diesem Mädchen keineswegs nachrichte... Es gelang nicht.

Felin zamanı və şəxsi də konyunktivin və ya indikativin seçilməsinə təsir edir. Belə ki, indiki zaman indikativ üçün, keçmiş zaman isə konyunktiv üçün şərait yaradır:

Ich will wissen, ob es wahr ist. Ich wollte wissen, ob es wahr sei.

Birinci şəxsin adından deyilən vasitəli nitqdə indikativ çox işlənir, üçüncü şəxsin adından verilən vasitəli nitqdə isə konyunktiv çox işlənir.

Ist das erlaubt, frage ich? Aber ungerecht, sage ich ihm.

Budaq cümlədə bağlayıcı işlənmirsə, konyunktivə üstünlük verilir, bağlayıcı olduqda həm indikativ, həm də konyunktiv işlənə bilər. Ob bağlayıcısı ilə verilən sual çox vaxt konyunktivlə ifadə olunur.

"Ob sie sich hier mit mir treffen wurde?" fragte Holt.

Er rief in die Küche hinein, ob sein Bruder zu Hause sei.

Baş cümlədəki inkar budaq cümlədə konyunktivə stimül verir.

Er wusste nicht, wer sie sei.

Ich wusste doch so wenig, wer sie sei, und woher sie komme.

Vasitəli nitqdə sinonim formalar aşağıdakı kimi də verilə bilər:

Er wunschte zu wissen, wer ich bin wer ich sei werde, wer ich war.

Er wunschte zu wissen, wann ich mich verheiratet habe, wann ich mich verheiratet hatte, wann ich mich verheiratete.

Er wunschte zu wissen, wann sie frei sein wird sein werde sein würde.

Hər bir müstəqil cümlə əgər burada konyunktiv müəllifin sözünün kəsilməsini və başqasının nitqinin verilməsini göstərsə, vasitəli nitqi ifadə edə bilər. Bu zaman konyunktivi indikativlə əvəz etmək olmaz.

Sie fragte, was alle Mutter fragen, wenn ihre Söhne aus der Ferne kommen;

ob er Hunger habe. Nein, nur müde wäre er.

Protokol üslubunda da konyunktiv tipikdir. Çünki bu zaman danışanın başqasının dediklərinə neytral mövqeyi vacibdir.

Der Redner sagte, die Verabschiedung des Gesetzes sei ein großer Fortschritt.

Vasitəli nitqdə söyləmə sitat xarakteri vermək üçün konyunktiv işlənir:

Ich verstehe dich nicht, und wenn ich dir vom Anbeginn unserer Freundschaft immer vorgeworfen habe; *Du* kenntest die Frauen nicht", muss ich *Jetzt* alles Scherzhafte daraus streichen und dir im bittersten Ernste sagen; Du verstehst die Frauen wirklich nicht, am wenigsten aber deine eigene. (A.Seghers. Die Toten bleiben jung.)

Konyunktivə xas olan "vasitəçilik" mə'nası reallığın təsvirini sanki pərdələyir, onu "uzaqdan" təsvir edir. Belə ki, indikativ daha dəqiq, düzxətli və bilavasitədir. Konyunktivdən fərqli olaraq vasitəli nitqdə belə "reallıq" "səhihlik" mənalarmı saxıyır.

Vasitəli və daxili nitqdə konyunktiv və indikativ, hadisələri bir-birinə əks olan planda vermək üçün istifadə olunur və nitqi belə planlaşdırır; yazıçı müşahidəçinin nitqi, yəni söyləmin aparıcısı və personajın nitqi. Daxili nitqdə konyunktivin işlənməsi daxili nitqin özünün xarakterinə uyğun gəlir. Daxili nitqin əsas xüsusiyyəti onun poetik janrdə işlənməsidir. Bunu da konyunktiv ifadə edə bilər.

VASİTƏLİ NİTQ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ. Nitqin ifadə olunmasının əsasən 2 növü vardır: vasitəsiz nitq, vasitəli nitq. Şifahi mətnlər qayda üzrə vasitəsiz nitqlə ifadə olunur. Bu zaman vasitəsiz "ich" - forması ilə ifadə olunan söyləmə; Ich mochte fernsehen, vasitəsiz sual: willst du auch? və vasitəsiz cavab: "gern" işlənilir. Yazılı mətnlərdə isə əsas nitq ifadəsi müəllif nitqi şəklində verilir və burada vasitəsiz nitq sitatlar şəklində ifadə olunur, yaxud əsərdəki personajların nitqi kimi verilir.

Vasitəsiz nitq əsasən nitq felləri (verba dicendi); sagen, erklären, meinen, erzählen, behaupten, feststellen, murmeln, flüstern, einwenden, erwidern, fragen, antworten və s. həmçinin hal- vəziyyət felləri (məsələn, gefühle, gedanken); hoffen, ahnen, meinen, glauben kimi fellərlə işlənir. Vasitəsiz nitqdə insanın fərdi danışmaq tərzini, onun sosial mənsubiyyəti, dialekt xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Ona görə də vasitəsiz nitq bədii ədəbiyyatda əsərin personajlarının xarakter xüsusiyyətlərini üzə çıxarır, personajların danışmaq tərzləri onların portretlərini "çəkməyə" imkan verir. Buna misal olaraq T.Mannın "Buddenbrocklar" əsərinin qəhrəmanlarını göstərmək olar. Belə ki, biz əsəri oxuyarkən, danışmaq tərzləri ilə Permanede, Qrünlix, Toni haqqında tam təsəvvür əldə edirik, onların daxili aləmi, həyat tərzini haqqında məlumat alırıq və onları olduğu kimi tanıyıırıq. Vasitəli nitq vasitəsiz nitqin başqa şəxs tərəfindən verilməsidir.

Karl sagte, das die Mathematik ihm schwerfällt.

Vasitəli nitqdə şəxs göstəriciləri, formaları aşağıdakı kimi dəyişir:

ich - er

wir - sie

mein - sein (ihr)

unser- ihr

Bəzən danışan, özünün əvvəl söylədiyi sözləri də vasitəli nitqlə ifadə edir, bu zaman şəxs forması dəyişmir:

Ich habe ihm gesagt, da ich seinem Vorschlag nicht zustimmen werde.

Vasitəli nitqin verilməsində vasitəsiz nitqdə işlənən fellər istifadə olunur, yəni bu zaman nitq, hiss-həyəcan felləri işlənir. Əgər belə fellər işlənmirsə, onda vasitəsiz nitq konyunktivlə verilir və test şəklində ifadə olunur:

In einer Presseerklärung stellte der Leiter der Delegation fest, dass die Entspannungspolitik weiter Bahn brach, leider könne man nicht sagen, dass die Gefahr eines Krieges endgültig gebahnt ist. Das Wettrüsten halfa an. Die Staaten müssten ihre Außenpolitik nach wie vor auf die Erreichung dieser Ziele richten ("Die Welt").

Adətən vasitəli nitq tamamlıq budaq cümləsi ilə ifadə olunur, lakin təyin budaq cümləsində də işlənə bilər, bu zaman nitq və fikir ifadə edən fərdən əmələ gələn ismə aid olur.

Die Feststellung, die die Entspannungspolitik die einzig richtige sei, stimmen alle zu ("die Welt").

Vasitəli nitq budaq cümlədə vasitəli sual, yaxud vasitəli tələb ola bilər.

Sie fragt, ob es nicht zu früh sei (ist) indirekte

Sie erkundigt sich, wie spät es ist (sei) direkte

Der Arzt verordnet dem Patienten, dass er dieses Medikament dreimal am Tage einnehmen soll - vasitəli tələb, göstəriş.

Vasitəli tələb, göstəriş ifadə etmək üçün budaq cümlədə modal fellər işlənir, adətən, *müssen, sollen, mögen, dürfen* felləri.

Vasitəli nitq vasitəsiz nitqə nisbətən daha çox nitq qənaətcilliyinə riayət edir. Belə ki, vasitəli nitq verilmiş məzmunu daha qısa ifadə edir, ona görə də publisistikada geniş tətbiq olunur. Düzdür, burada fərqi danışmaq tərzi itirilmiş olur. Lakin bəzi yazıçılar hətta belə halda personajın danışmaq tərzi saxlaya bilərlər.

Vasitəli nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun Konyunktivlə ifadə olunmasıdır. Bu tədqiqat işi də məhz Konyunktivin vasitəli nitqdə işlənməsinə həsr olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. W.Admoni. Der deutsche Sprachbau. Leningrad 1966
2. H.Brinkmann. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. Dusseldorf 1962.
3. Der Grosse Duden. Grammatik der deutschen. Gegenwartssprache. Mannheim 1969.
4. H.Doring. Handbuch für den Sprachgebrauch. Leipzig 1976.
5. O.H.Москальская. Грамматика немецкого языка. М. 1956
6. O.U.Moskalskaja. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. M.1970.
7. W.Jung. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig 1972
8. В.М.Жирмунский. История немецкого языка. Москва 1965
9. L.Sütterlin. Die deutsche Sprache der Gegenwart. Leipzig 1923
10. E.J.Schendels. Grammatik der deutschen Sprache. Москва 1982.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Th.Mann. Buddenbrooks. Berlin 1965.
2. A.Seghers. Die Toten bleiben jung. Москва 1865
3. A.Seghers. Das siebte Kreuz. Berlin 1956.
4. B.Kellermann. Totentanz. Berlin 1954.

Açar sözlər: vasitəli nitq, ifadə olunma, qeyri-real forma, zaman formaları, spesifik xüsusiyyətlər, alimlər, aradan qaldırmaq

Ключевые слова: косвенная речь, выражение, нереалистичная форма, временные формы, специфические особенности, ученые, исключить

Key words: indirect speech, expression, unrealistic form, tense forms, specific features, scientists, eliminate

Xülasə

Müəllif bu məqalədə alman dilində felin qeyri-real forması konjunktiv haqqında ətraflı məlumat vermişdir, yəni felin bu forması real olmayan bir hərəkəti ifadə edir. Bu hərəkət, yaxud hal-hadisə yalnız mümkün ola bilər, arzu oluna bilər, hal-hazırda və ya gələcəkdə müəyyən şərtlər altında baş verə bilər və ya keçmişdə baş verə bilər. Müəllifin fikrincə, indikativ və yaxud konyunktiv formalarının seçilməsindəki çətinliklər ondan irəli gəlir ki, bir tərəfdən konyunktiv avtomatik işlənərək vasitəli nitq modelinin elementi kimi çıxış edir, digər tərəfdən o, həmçinin qeyri-real modallığı ifadə etmə funksiyası daşıyır. Məqalədə müəllif, həmçinin vasitəli nitq haqqında məlumat vermişdir. Vasitəli nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun konyunktivlə ifadə olunmasıdır. Konyunktivə xas olan "vasitəçilik" mənası reallığın təsvirini sanki pərdələyir, onu kənardan təsvir edir. Belə ki, indikativ daha dəqiq, düzxətli və bilavasitədir. Konyunktivdən fərqli olaraq vasitəli nitqdə belə reallıq, gerçəklik öz mənasını saxlayır. Beləliklə, konyunktivin modallıq mənası onun bütün işlənmə sahələrində üzə çıxır.

Bu göstərilən faktları müəllif, məşhur alman yazıçılarının əsərlərindən uyğun olan xeyli misallar verməklə tam aydınlaşdırmışdır.

Резюме

В этой статье автор подробно рассказывает о союзной форме глагола в немецком языке, то есть эта форма глагола выражает нереальное действие. Это действие или событие могут быть возможными, желательными, настоящими или будущими при определенных условиях, либо они могут произойти в прошлом. По мнению автора, сложность выбора изъявительных или конъюнктивных форм связана с тем, что, с одной стороны, конъюнктива автоматически обрабатывается и выступает как элемент модели косвенной речи, с другой стороны, она также выполняет функцию выражения нереальной модальности. Автор статьи также предоставил информацию о косвенной речи. Одна из основных черт косвенной речи - ее конъюнктивное выражение. Конъюнктивное значение слова «опосредование», кажется, затемняет образ реальности, описывает его извне. Таким образом, индикативная информация более точна, прямолинейна. В отличие от конъюнктивы, в косвенной речи такая реальность сохраняет свое значение, поэтому модальное значение конъюнктивы проявляется во всех сферах ее развития.

Автор разъяснил эти факты, приведя множество примеров из произведений известных немецких писателей.

Summary

In this article, the author provides detailed information about the conjunctive form of the verb in German, that is, this form of the verb expresses an unreal action. This action or event may only be possible, desirable, present or future under certain conditions, or it may occur in the past. According to the author, the difficulty in choosing indicative or conjunctive forms stems from the fact that, on the one hand, the conjunctiva is automatically processed and acts as an element of the indirect speech model, on the other hand, it also has the function of expressing unreal modality. The author of the article also provided information about indirect speech. One of the main features of indirect speech is its conjunctive expression. The conjunctive meaning of "mediation" seems to obscure the image of reality, to describe it from the outside. Thus, the indicative is more accurate, straightforward and direct. In

contrast to the conjunctiva, in indirect speech, such reality retains its meaning. Thus, the modal meaning of the conjunctiva appears in all areas of its development.

The author has clarified these facts by giving many examples from the works of famous German writers.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Ibrahimova Nigar Fərman qızı¹³³
DIE HAUPTIDEEN IN SCHILLERS DRAMATURGIE

Im gleichen Jahr 1781, in dem Lessing starb, kam Schillers „Räuber“ auf die Bühne. Die Form und der Stil erinnerten frappierend an Shakespeare. Doch es war ein neuer deutscher Dichter, der sich in den kommenden Jahren zu einem der bedeutendsten Dramatiker aufsteigen und eine neue Tragödientheorie entwickeln wird: Friedrich Schiller.

Obwohl, wie bereits erwähnt, Schiller seine neue Theorie in den 1792 erschienenen Aufsätzen „Über den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen“ und „Über die tragische Kunst“ formulierte, fanden die Grundlagen dieser Theorie in seinen früheren Dramen, vor allem in seinem Erstling „Die Räuber“ Anwendung.

In vier Aufsätzen formulierte Schiller seine neue Tragödientheorie des Erhabenen, wobei der größte Teil im Aufsatz „Über den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen“ enthalten ist. Die anderen Aufsätze sind: „Über die tragische Kunst“, „Über das Erhabene“ und schließlich „Über das Pathetische“.

Im Januar 1792 erschien der Aufsatz „Über den Grund des Vergnügens“. Er ist der philosophischste von den vier Aufsätzen, denn er steckt voller kantischer Gedanken. Schiller zählt hier sechs Quellen eines freien Vergnügens auf (Gut, Wahr, Vollkommen, Schön, Rührend und Erhaben), wobei das Gute unsere Vernunft beschäftige, „das Wahre und Vollkommene den Verstand; das Schöne den Verstand mit der Einbildungskraft, das Rührende und Erhabene die Vernunft mit der Einbildungskraft“.

Das Rührende und das Erhabene haben bei Schiller dieses gemeinsam, dass sie eine Art Mischgefühl aus Lust und Unlust sind, sodann „dass sie uns also eine Zweckmäßigkeit zu empfinden geben, die eine Zweckwidrigkeit voraussetzt.“ Schiller führt also den Misch-Charakter des Erhabenen und des Rührenden auf eine Verbindung zwischen einer Zweckwidrigkeit und einer Zweckmäßigkeit zurück. Das Leiden eines Menschen sei eine Zweckwidrigkeit in der Natur, da der Mensch nicht zum Leiden bestimmt ist, und diese Zweckwidrigkeit tut dann weh. Sie bewirkt Unlust in uns, wo wir ihr begegnen.

Zweckwidrigkeit sei zweckmäßig für unsere vernünftige Natur. Weil jene Unlust, jenes Wehtun, zweckmäßig ist, empfinden wir über die Unlust selbst notwendig Lust. Ob bei einer Rührung die Lust oder die Unlust hervortritt, hängt allerdings davon ab, ob die Zweckmäßigkeit oder die Zweckwidrigkeit die Oberhand habe:

„Das Leiden des Tugendhaften rührt uns schmerzhafter, als das Leiden des Lasterhaften, weil dort nicht nur dem allgemeinen Zweck der Menschen, glücklich zu sein, sondern auch dem besonderen, dass die Tugend glücklich mache, hier aber nur dem ersteren widersprochen wird. Hingegen schmerzt uns das Glück des Bösewichts auch weit mehr, als das Unglück des Tugendhaften, weil *erstlich* das Laster selbst und *zweitens* die Belohnung des Lasters eine Zweckwidrigkeit enthalten.“

Da das Leben „die Bedingung aller Güter“ sei, ist für Schiller jede Art von Aufopferung eine Zweckwidrigkeit. Jedoch sei die Aufopferung des Lebens in moralischer Absicht zweckmäßig, weil das Leben für sich nie als Zweck, sondern als Mittel zur Sittlichkeit wichtig sei: „Tritt also ein Fall ein, wo die Hingebung des Lebens ein Mittel zur Sittlichkeit wird, so muss das Leben der Sittlichkeit nachstehen.“

Wir empfinden nicht nur bei den Tugendhaften die Unlust. Auch das Leiden des Verbrechers ergötzt uns, jedoch erhalten wir in diesem Fall eine moralische Zweckwidrigkeit. Ein geistreicher Bösewicht könne unsere Gunst gewinnen, weil er ein Mittel ist, „uns den Genuss der moralischen Zweckmäßigkeit zu verschaffen. Die Reue und die Verzweiflung eines Verbrechers sind „moralisch erhaben“, weil er unter dem Zwang seines Gewissens sein Leben zerstört, „um das Sittengesetz wiederherzustellen“.

In dem Aufsatz „Über die tragische Kunst“ (1792) fallen zwei Begriffe auf: die tragische Rührung und das tragische Mitleid. Schiller versucht hier die Tragödie nach seiner Vorstellung zu definieren. Die Tragödie sei die „dichterische Nachahmung einer zusammenhängenden Reihe von Begebenheiten (einer vollständigen Handlung), welche uns Menschen in einem Zustand des Leidens zeigt, und zur Absicht hat, unser Mitleid zu erregen“.

In seiner Definition spricht Schiller zwar von Mitleid, nicht aber von Furcht. Nach Lessings Vorstellung war die Furcht jedoch für die Wirkung der Tragödie notwendig als selbstbezogenes Mitleid, das erst dann wirkt, wenn die tragische Figur uns ähnlich ist. Schiller nahm der Mitleidstheorie ihre soziale Verbindlichkeit und reduzierte sie auf ein allgemeinmenschliches Gefühl, in dem Lessings Egalitätsforderung nur noch formal enthalten ist. Bei Schiller braucht man nur ein Mensch sein, um Mitleid zu empfinden. Schillers Theorie zielt nicht mehr auf die Einübung ins Mitleid als eine „tugendhafte Fertigkeit“, sondern auf das „sittliche Vermögen zum Widerstand“, das sich auf den

„Beistand übersinnlicher, sittlicher Ideen“ stützt. Ihm geht es nicht mehr um das „Vergnügen des Mitleids“, sondern um die Darstellung und Ausbildung einer moralischen Widerstandskraft. Das Erhabenheitspathos ist an die Stelle des „süßen Mitleids“ getreten.

Schiller sprach von der tragischen Rührung, die er zwar bereits in seinem Aufsatz „Über den Grund des Vergnügens“ behandelt hatte, doch nicht als Emotion, an der alles Weitere hängt. Im neuen Aufsatz „Über die tragische Kunst“ gewinnt der Begriff eine höhere Bedeutung. Mithilfe der „schmerzhaften Rührung“ versuchte Schiller zu dem zu kommen, was er in diesem Aufsatz als das spezifische „Vergnügen des Mitleids“ bezeichnete. Viele, so Schiller, haben es versucht, „das Vergnügen des Mitleids zu erklären“, jedoch bleibt der Hauptpunkt „warum gerade die Pein selbst, das eigentliche *Leiden*, bei Gegenständen des Mitleids uns am mächtigsten anzieht“, ungeklärt. Nach Schillers Vorstellung soll die Antwort sein, „dass gerade der Angriff auf unsere Sinnlichkeit die Bedingung sei, diejenige Kraft des Gemüts aufzuregen, deren Tätigkeit jenes Vergnügen an sympathischem

¹³³ Ganca Dövlət Universiteti. Ragin9373@mail.ru

Leiden erzeugt.“ Diese Kraft sei laut Schiller die Vernunft, und sie sei es dank ihrer Ideen. Und wenn gerade der Zustand des traurigen Affekts und der traurigen Rührung es ist, der uns diese Kraft der Vernunft, ihre höchste Widerstandsfähigkeit und Tätigkeit am meisten zum Bewusstsein bringt, dann ist dieser Zustand für uns als vernünftige Wesen der zweckmäßigste Zustand und darum auch der lustvollste.

Die Form einer Tragödie sei das Mittel, wodurch sie ihren Zweck erreichen könne, nämlich den mitleidigen Affekt zu erregen. Da die Nachahmung einer tragischen Handlung alle Bedingungen erfüllen könne, damit der mitleidige Affekt „am stärksten erregt wird“, so sei die Form der Tragödie „die günstigste, um den mitleidigen Affekt zu erregen.“

Der Aufsatz „Über das Pathetische“ war ursprünglich ein Stück aus dem Aufsatz „Über das Erhabene“ von 1793. Hier behandelte Schiller den Begriff des „Erhabenen“ und bringt damit für seine Tragödientheorie eine wertvolle Ergänzung. In seiner Abhandlung „Vom Erhabenen“ definiert Schiller den Begriff des Erhabenen wie folgt: „*Erhaben* nennen wir ein Objekt, bei dessen Vorstellung unsre sinnliche Natur ihre Schranken, unsre vernünftige Natur aber ihre Überlegenheit, ihre Freiheit von Schranken fühlt; gegen das wir also *physisch* den Kürzeren ziehen, über welches wir uns aber *moralisch* d.i. durch Ideen erheben. Nur als Sinnenwesen sind wir abhängig, als Vernunftwesen sind wir frei. Der erhabene Gegenstand gibt uns *erstlich*: als Naturwesen unsre Abhängigkeit zu empfinden, indem er uns *zweitens*: mit der Unabhängigkeit bekannt macht, die wir als Vernunftwesen über die Natur, sowohl *in* uns als *außer* uns behaupten.“ Pathos bedeutet bei Schiller Leiden, und jede Darstellung des leidenden Menschen ist pathetisch. Pathos, so heißt es im Aufsatz, sei „die erste und unnachlassliche Forderung an den tragischen Künstler“. Die Darstellung des Leidens könne der Künstler so weit treiben, wie es möglich sei. Er müsse dem Helden oder dem Leser „die ganze volle Ladung des Leidens geben“, denn nur wenn wir erkennen, dass der Held ein „empfindendes Wesen“ ist, können wir mit ihm leiden. Um dieses Leiden zu zeigen, bediene sich der Dichter aller dramatischen Elemente: Sprache und

Schiller bemängelte deswegen bei den Franzosen das Fehlen der leidenden Natur. Gleichzeitig verehrte er die Griechen und einige Zeitgenossen, die im Geiste der Griechen dichteten. Der griechische Dichter, so lautet Schillers Urteil, entbindet seine Menschen von dem „so unnützen und eben so hinderlichen Zwang der Konvenienz und von allen frostigen Anstandsgesetzen, die an dem Menschen nur künsteln und die Natur an ihm verbergen.“

Die Griechen seien, laut Schiller, das Muster der Nachahmung und ihre „zarte Empfindlichkeit für das Leiden“ sei ein Gesetz. Drei Forderungen an den Menschen verlangt dieses Gesetz: Die erste Forderung sei die Natur, weil der Mensch „ein empfindendes Wesen“ sei; die zweite Forderung sei die Vernunft, weil der Mensch „ein vernünftig empfindendes Wesen“ sei, „eine moralische Person, und für diese ist es Pflicht, die Natur nicht über sich beherrschen zu lassen, sondern sie zu beherrschen“. Wenn beide Forderungen erfüllt werden, dann tritt die dritte Forderung in Kraft, und zwar der Anstand, der den Menschen auffordert, „sowohl seiner Empfindungen als seiner Gesinnungen, Rücksicht gegen die Gesellschaft aufzulegen, und sich – als ein *zivilisiertes* Wesen zu zeigen“.

Schillers Theorie des „Pathetisch-Erhabenen“ beruht auf zwei Fundamentalgesetzen der tragischen Kunst: Darstellung der leidenden Natur und Darstellung des moralischen Widerstands gegen das Leiden. Unser Vergnügen am Tragischen beruhe also darauf, dass der Held allem Leiden zum Trotz seine Würde als Vernunftwesen behaupten könne. Wenn der Dichter also dem Helden

„die ganze volle Ladung des Leidens“ gibt, dann muss der Dichter dafür sorgen, dass dieses Leiden von uns als erhaben empfunden wird. Es muss im Helden eine höhere Kraft wirksam sein, die der physischen Natur nicht unterliegt und ihn über die Sinnenwelt erhebt. Jede leidvolle dramatische Situation, die uns den Widerstand des Helden zeigt, sei eine indirekte Darstellung des übersinnlichen Vermögens im Menschen. Das Pathetische der Tragödie versetzt uns in eine erhabene Gemütsstimmung und ermöglicht uns die Erfahrung unserer übersinnlichen Bestimmung. Das Pathetische bildet also in Schillers Tragödientheorie zusammen mit dem Erhabenen eine wichtige und unzertrennliche Einheit. In der zweiten Hälfte des Aufsatzes unterscheidet Schiller zwischen Ethik und Ästhetik. Bei ihm sind beide Begriffe grundverschieden: Bei jener regiert die Vernunft, bei dieser die Einbildungskraft. Man könne dieselbe Handlung moralisch anders interpretieren als künstlerisch. Als Beispiel aus der Menschheitsgeschichte erwähnt Schiller die Selbstaufopferung des Leonidas bei Thermoplast, um seine Theorie zu bestätigen. Moralisch gesehen, befriedigt ein solches Verhalten, da Leonidas seine Pflicht und damit eine Forderung der Vernunft erfülle; ästhetisch begeistert es, da es auf ein Vermögen des Menschen aufmerksam macht, selbst dem Naturinstinkt der Selbsterhaltung zu widersprechen, „dass Leonidas die heldenmütige Entschließung *wirklich fasste*, billigen wir; dass er sie fassen *konnte*, darüber frohlocken wir, und sind entzückt.“

Zu Beginn des Aufsatzes „Über das Erhabene“ entnimmt Schiller einen Satz aus Lessings Schauspiel „Nathan der Weise“, wo der Jude Nathan sagt: „Kein Mensch muss müssen“. Schiller verwendet diesen Satz, um seine These zu erläutern, dass der Mensch das Wesen sei, das einen freien Willen hat:

„Eben deswegen ist des Menschen nichts so unwürdig, als Gewalt zu erleiden, denn Gewalt hebt ihn auf. Wer sie uns antut, macht uns nichts Geringeres als die Menschheit streitig; wer sie feigerweise erleidet, wirft seine Menschheit hinweg. Aber dieser Anspruch auf absolute Befreiung von allem, was Gewalt ist, scheint ein Wesen Gottesvorstellungen. Der Mensch hat sich in dieser Welt zu bewähren, es gibt für Schiller keine Heils- oder Gnadenerwartungen im Jenseits. Als Kantianer kennt er keine Wahrheit jenseits der Grenzen menschlicher Erfahrung, sondern nur das Bewusstsein einer inneren Unendlichkeit.“

Die Kultur soll dem Menschen helfen, seinen Willen durchzusetzen. Das geschieht dann in zweierlei Weise. Entweder *realistisch*, „wenn der Mensch der Gewalt entgegensetzt“; oder *idealistisch*, wenn der Mensch „den Begriff der Gewalt vernichtet.“ Das bedeutet, dass sich der Mensch freiwillig der Gewalt der Natur unterwirft.

Aus dem kantischen Gegensatzpaar „Schönheit“ und „Erhabenheit“ entwickelt Schiller seine These über das Gefühl dieser beiden Begriffe. Das Gefühl des Schönen sei „gesellig und hold“, das des Erhabenen „ernst und schweigend“. Das erstere sei ein Ausdruck der Freiheit, die wir *innerhalb* der Natur als Menschen genießen. Das Gefühl des Erhabenen verkörpere die Freiheit, die wir *gegenüber* der Natur empfinden. Das letztere ist ein gemischtes Gefühl. Auf der einen Seite ist es das Weh sein, das wie ein Schauer bei uns wirkt; andererseits steigert es sich bis zum Entzücken. Die Aufgabe der Poesie betrachtet Schiller deshalb darin, die Empfindungsfähigkeit für das Erhabene durch die tragische Kunst zu entwickeln. Schiller geht dann auf die Existenz unterschiedlicher Erhabenheitstypen ein. Das eine Natur-Erhabene beruhe auf der „Unerreichbarkeit für die Einbildungskraft“ infolge seiner Übergröße; das andere Natur-Erhabene biete uns „die furchtbare und zerstörende Natur“, solange wir freie Betrachter dabei bleiben können. Der dritte Erhabenheitstyp sei dann das für den Verstand Unfassbare, die von der Natur bewirkte „Verwirrung“, das „gesetzlose Chaos“ ihrer Erscheinungen, so dass die reine Vernunft „in eben dieser wilden Ungebundenheit der Natur ihre eigene Unabhängigkeit von Naturbedingungen dargestellt findet“.

Im Vertrauen und Wissen über die „wahre Bestimmung des Menschen“ quält ihn die Frage, wie selbst unter barbarischen Verhältnissen eine „Verbesserung im Politischen“ möglich sei. Er sieht nur einen möglichen und notwendigen Weg: „Die Kultur soll den Menschen in Freiheit setzen“ und ihn zur „Läuterung seiner Gefühle“ befähigen, die „Empfindungsfähigkeit des menschlichen Herzens“ stärken. Sie soll „einen Reichtum von Begriffen in dem Kopf und einen Schatz von Grundsätzen in der Brust an[zu]pflanzen und dann besonders auch die Empfindungsfähigkeit für das Große und Erhabene aus der Vernunft [zu] entwickeln“ und somit die „Rüstigkeit des Charakters“ selbst in der größten Bedrohung der physischen und moralischen Existenz der Menschen sichern.

Für Schiller ist die tragische Kunst das besondere Werkzeug für diesen Zweck, da sie von zwei Fundamentalgesetzen bestimmt wird – erstens der „Darstellung der leidenden Natur“ und zweitens der „Darstellung der moralischen Selbständigkeit im Leiden“. Sie zeigt uns in der Nachahmung „die pathetischen Gemälde der mit dem Schicksal ringenden Menschheit, der unaufhaltsamen Flucht des Glücks, der betrogenen Sicherheit, der triumphierenden Ungerechtigkeit und der unterliegenden Unschuld, welche die Geschichte in reicher Maß aufstellt“, um Herz und Kopf zu rühren, eine „größere Klarheit des Denkens und eine höhere Energie des Willens“ hervorzurufen und die mögliche „subjektive moralische Übermacht“ des Menschen unter Beweis zu stellen. Gegen Ende des Aufsatzes stellt Schiller die Frage, ob uns der Besuch von Trauerspielen verändere oder nicht. Das Unglück, so lautet Schillers Antwort, das sich in uns bei einem Trauerspiel ereigne, sei „künstlich“, „weil es bloß in unserer Phantasie geschieht, macht es uns nicht, wie wirkliches Unglück es tun kann, hilflos und wehrlos, sondern lässt und gibt Raum für die Erweckung des selbständigen Prinzips in unserem Gemüt“.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abusch, Alexander: Friedrich Schiller, Aufbau – Verlag, Berlin und Weimar, 6. Auflage, 1977
2. Albrecht, Wolfgang: „Der freie Tod nur bricht die Kette des Geschicks“: „Die Braut von Messina oder Die feindlichen Brüder“. In: Schiller. Das dramatische Werk in Einzelinterpretationen.
3. Hg. Dahnke, Hans-Dietrich und Leistner, Bernd, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1982, S. 218-247. Alt, Peter Andre: Friedrich Schiller, Verlag C.H. Beck, München 2004
4. Barone, Paul. Schiller und die Tradition des Erhabenen, Erich Schmidt Verlag, Berlin 2004 Beck,
5. Adolf: Die Krisis des Menschen im Drama des jungen Schiller. In: Forschung und Deutung. Ausgewählte Aufsätze zur Literatur.
6. Berghahn, Klaus L.: Schiller: Ansichten eines Idealisten Athenäum Verlag Frankfurt/Main 1986 Berghahn, Klaus L.: Schiller: Zur Theorie und Praxis Wiss. Buchges. Darmstadt 1972 Beyer, Karen: „Schön wie ein Gott und männlich wie ein Held“,
7. Bolton, Jürgen: Friedrich Schiller. Poesie, Reflexion

Xülasə

Müəllif verilmiş məqalədə əsasən böyük alman dramaturqu F.Şillerin dram əsərlərindəki başlıca ideyadan bəhs etmişdir. Şiller alman dramaturgiyasında faciə nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi Şiller bu nəzəriyyəni özünün ilk dramı “Qaçaqlar”da tətbiq etmişdir və bunu belə adlandırmışdır: faciə incəsənəti. Schillerin nəzəriyyəsi artıq mərhəmət təcrübəsini fəzilətli bir bacarıq kimi deyil, mənəvi müqavimət fakültəsi " nə yönəlmişdir. "Fövqəltəbii, mənəvi fikirləri" dəstəkləyir. Buna görə Schiller poeziyanın vəzifəsini faciəli sənət vasitəsilə uca məqamı həssaslığın inkişafı hesab edir. Schiller daha sonra müxtəlif əzəmət növlərinin varlığına girir. Təbiətdən üstün olan tək şey, böyük ölçüdə olduğu üçün "xəyal üçün əlçatmazlıq" a əsaslanır;

Schiller üçün faciəvi sənət bu məqsəd üçün xüsusi vasitədir, çünki bu, iki əsas qanunla müəyyən edilir - birincisi, "əzab təbiətinin təmsil olunması" və ikincisi, "əzabda mənəvi müstəqilliyin təmsil olunması". Bu, bizə "təleyi ilə mübarizə aparən bəşəriyyətin patetik rəsmlərini, xoşbəxtliyin fasiləsiz uçuşunu, xəyanət edilmiş təhlükəsizliyi, zəfər ədalətsizliyini və tarixin bolluğun ölçüdə saxladığı günahsızlığı" təqlid edərək göstərir.

Резюме

Авторская статья в основном посвящена великой идее великого немецкого драматурга Ф. Шиллера. Шиллер разработал теорию трагедии в немецкой драме. Как указывает автор, Шиллер использовал эту теорию в своей первой драме «Беглец» и назвал ее: трагедия. Теория Шиллера больше не фокусируется на практике милосердия как добродетели, а на «способности к духовному сопротивлению». Поддерживает "сверхъестественные, духовные мысли". По этой причине Шиллер рассматривает функцию поэзии как развитие высокой чувствительности через

трагическое искусство. Шиллер тогда входит в присутствие различных типов величия. Единственное, что превосходит природу - это ее «недоступность воображению» из-за ее больших размеров; Для Шиллера, как отмечает автор, трагическое искусство является особым инструментом для этой цели, так как оно определяется двумя фундаментальными законами - во-первых, «представлением природы страдания» и, во-вторых, «представлением моральной независимости в страдании». Это иллюстрирует «пафосные образы человечества, борющегося с судьбой, непрерывный полет счастья, предательство безопасности, несправедливость победы и невинность, которую сохраняет история».

Summary

The author's article is mainly devoted to the great idea of the great German playwright F. Schiller. Schiller developed the theory of tragedy in German drama. As the author points out, Schiller used this theory in his first drama "The Fugitive" and called it: tragedy. Schiller's theory no longer focuses on the practice of mercy as a virtue, but on "the ability to resist spiritually." Supports "supernatural, spiritual thoughts." For this reason, Schiller considers the function of poetry as the development of high sensitivity through tragic art. Schiller then enters the presence of various types of greatness. The only thing that surpasses nature is its "inaccessibility to the imagination" because of its large size;

For Schiller, as the author notes, tragic art is a special tool for this purpose, since it is determined by two fundamental laws - firstly, "the representation of the nature of suffering" and, secondly, "the representation of moral independence in suffering". This illustrates "the pathos of humanity struggling with fate, the uninterrupted flight of happiness, the betrayal of security, the injustice of victory and the innocence that history preserves."

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

DİLÇİLİKDƏ FUNKSİONAL YANAŞMA

Müasir dilçilik elmi, son illər ərzində mədəniyyətlərarası və dillərarası sıx münasibətlər nəticəsində meydana çıxan problemləri təhlil edərək, onların dilçilik və funksional semantik istiqamətdə öyrənilməsinin yollarını araşdırır.

XX əsrdə uzun illər qrammatika sahəsindəki tədqiqatların əksəriyyəti formadan-mənaya doğru istiqamətdə aparılmışdır. Bu da dilin dərin strukturunu öyrənməyə imkan vermir.

Nəhayət, XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilik sahəsində yeniliklərin əldə olunmasına imkan verəcək istiqamətdə tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Hazırda dilçilikdə istənilən hər hansı dil işarəsinin bir-birilə qarşılıqlı forma və mənə xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədar olaraq, *formadan - mənaya* və ya *mənadan - formaya* istiqamətdəki məsələlərə diqqət yetirilir [2, 271].

Funksional sintaksis üçün vacib prinsip *mənadan-formaya, semantic quruluşlardan - dil vasitələrinə* olan istiqamət hesab olunur. Funksional sintaksisdə mənadan - formaya prinsipi eyni semantik quruluşa malik dil materialının müxtəlif dil vasitələri ilə ifadəsinə istinad edir. Bu prinsipdə eyni kateqoriyadan olan semantik quruluş elementləri mənə qruplarına bölünərək nəzərdən keçirilir.

Mənadan-formaya prinsipi dilin funksiyalarına daha geniş kontekstdən, formatdan baxmağa imkan verən funksional yanaşmalardan biridir. Bu səbəbdən bir sıra elm adamları funksional terminin əvəzinə digər terminlərdən istifadəyə üstünlük vermiş, V.Qak, V.P.Danilenko, F.S.Baçeviç, T.A.Kosmeda işlərində onomosioloji, V.A.Beloşapkova, İ.Q.Miloslavski isə ideoqrafik terminindən istifadə etmişlər. Ancaq bu termin dildən semantik planda istifadə zamanı bütün incəlikləri geniş şəkildə əhatə etmir" [6, 188].

Dilçilikdə funksional qrammatikanın öyrənilməsi XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində müşahidə olunur. Dilin mənadan-formaya doğru təsviri isə ötən əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. G.Habelens dilin sintetik və analitik formalarını ayırmışdır. O, sintetik sistemi dilin qrammatik sinonimiyası ilə əlaqəli şəkildə göstərmişdir.

O.Yespersen öz əsərlərində xarici forma və daxili mənənin sintezində leksikanın öyrənilməsi məsələsini qaldırmış və dilin mənadan-formaya qədər təsvirində sintaksis problemini nəzərdən keçirmişdir. L. B. Şerba dilin qrammatik cəhətdən təsvirində danışan və dinləyən mövqeyindən çıxış edərək, aktiv qrammatika və passiv qrammatika terminindən istifadə etmişdir. O öz əsərlərində qrammatikanın öyrənilməsində bu cür yanaşmanın nəzəri və praktik əhəmiyyətini göstərmişdir.

Peterburq Funksional Məktəbinin funksional qrammatika sahəsindəki nümayəndələri S.D.Katsnelson, V.S.Xrakovski, A.V.Bondarko kimi dilçilərin funksionallığı öyrənmə konsepsiyası struktur və semantik yanaşmaların sintezinə əsaslanır. Formadan-mənaya istiqamətdə təhlillərin sintezi funksional-semantik sahə və kateqoriyalı vəziyyətlər misalında daha aydın şəkildə açıqlanmışdır. Burada semantik kateqoriya əsas götürülür və müəyyən mənə ifadə edən bütün dil vasitələri nəzərə alınır (morfoloji, sintaktik vasitələr, leksik mənalar). Cümlənin quruluşuna ilk dəfə funksional tərəfdən yanaşan rus dilçisi P.Adamets olmuşdur. O, A.X.Aşparovun hazırladığı *funksional-transformasiya metodu* əsasında rus dilinin müxtəlif aspektlərini təsvir edərək, funksional sintaksis nəzəriyyəsinin yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Daha sonralar Q.A.Zolotova, M.V.Vsevolodova, A.V. Bondarko rus dilçiliyində funksional yanaşmanın tərəfdarları olmuşlar. Funksional sintaksis nəzəriyyəsinin hazırlanmasında onların konsepsiyalarından istifadə edilmişdir. Alimlər öz əsərlərində rus dilinin bəzi xüsusiyyətlərini funksional yanaşma baxımından (feillərin təsnifi, nitq hissələrindən istifadə, zaman, məkan və səbəb əlaqələrinin ifadəsi) təsvir edirlər. İ.A.Melçukun “mənə ↔ mətn” nəzəriyyəsi funksionallıq ideyasına əsaslanır. İ.A.Melçuk A.K.Jalkovski, A.D.Apresyan, N.B.Pertsov, L.L.Lomdin, L.N.İordanskaya kimi alimlərlə birlikdə dilin semantik ifadəsi ilə xarici quruluşu arasındakı əlaqəyə və istiqamətinə görə funksional sintaksisə mahiyyətinə uyğun olaraq, dilin təhlili və sintezi konsepsiyasını hazırlamışlar. Dilin funksional istiqamətinə əsaslanan xarici əsərlər sırasında holland alimi S.Dikin də adını qeyd etmək olar. O, dildə *formal* və *funksional* anlayışlar arasındakı fərqləri təsvir etmişdir.

Amerikalı dilçi R.Valinin rəhbərliyi altında bir qrup alimin tədqiqatlar xüsusi maraq doğurur. Onlar modellərdən istifadə edərək, dil ifadələrinin semantik quruluşunu vermişlər. Koqnitiv qrammatika sahəsindəki tədqiqatlar da xüsusi diqqətə layiqdir. Bu qrammatika generativ qrammatikanın əksinə olaraq, reallıqla dil arasında olan münasibətlərə diqqət verir.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində funksionalizmə dair araşdırmalar daha geniş yer almışdır. M.A.Şelyakinin “Rus dilinin funksional qrammatikası” kitabı rus dilindən istifadənin təsvirinə həsr olunsa da, onu funksional aspektdə təhlil etmə baxımından dəyərləndirmək olar.

A.E.Kibrık koqnitiv funksional-semantik paradıqm terminini elmə gətirmişdir. Bu termin sintaksisin funksional tərəfdən öyrənilməsinə yaxındır. Lakin Praqa Dilçilik Məktəbi nümayəndələrindən fərqli düşünən ilk funksionalist alimlər qeyd edirlər ki, başda duran danışanın dil mexanizmidir [2, 228].

Müasir dilçilikdə *funksional qrammatika* anlayışına 1926-1930-cu illərdə Praqa Dilçilik Məktəbi toxunmuşdur. Bu anlayış qrammatika, əsasən sintaksislə bağlı olaraq, *cümlənin aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi* əsasında işıqlandırılmışdır. Bu sahədə tədqiqatların aparılması XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, inkişaf etməyə başlamışdır [1, 38].

“Generativ transformasional qrammatika” və “Funksional qrammatika” anlayışı struktur dilçiliyin bir davamı kimi eyni dərəcədə qiymətləndirilir. Bu anlayış da 1950-ci illərdə Amerikada meydana çıxmışdır. Həmin anlayışa ilk dəfə 1957-ci ildə H. Xomskinin “Sintaktik quruluşlar” adlı kitabında rast gəlinir. Sonradan bu anlayış bir linqvistik nəzəriyyə və praktik təlim kimi

¹³⁴ Bakı Dövlət Universiteti 0504111351@mail.ru

formalaşmışdır. Burada semantika və funksiya arasında qarşılıqlı əlaqə və həmin kontekstdə fikrin konkret dil vasitələri ilə ifadəsinin öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir [8, 347]. İkinci təlim isə dili daha çox müəyyən formal transformasional modellər şəklində öyrənməklə onu beynin koqnitiv-konseptual bir funksiyası kimi dəyərləndirir [8, 254].

Keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən müasir dil məktəblərində semantika, funksiya, quruluş, antropologiya və dilin inkişafı ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürüldü və yeni dilçilik yanaşmaları tətbiq edilməyə başlandı. Bu cür yanaşmada Kopenhagen, Fransa və Sankt-Peterburqun dilçilik məktəblərinin funksional dilçilik və qrammatika sahəsində apardıqları araşdırmalar böyük önəm kəsb etmişdir. Kopenhagen Dilçilik Dərnəyində sistem və funksional səciyyəli nitq mənalarmın əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir. Fransız dilçilik məktəblərində dilin kommunikativ funksiyası baxımından nitqin qrammatik cəhətlərinə diqqət verilmişdir [2, 237].

1980-ci illərdən etibarən funksional dilçiliyin və qrammatikanın öyrənilməsi sahəsində yeni bir tarix başlamışdır. Vurgulanan dilçilik məktəblərinin funksional-konseptual cəhətləri üzərində araşdırmalar aparılaraq elmi-praktik nəticələr əldə edilmişdir. A.V.Bondarkonun başçılıq etdiyi Sankt-Peterburq dilçiləri qrupu 1980-1990-cı illərdə "Funksional qrammatika nəzəriyyəsi" adlı geniş miqyaslı bir layihə həyata keçirdilər. Bu layihə, ümumiyyətlə, fərdi vahidlər, kateqoriyalar və siniflər çərçivəsində təhlil edilən dil səviyyəsinin ənənəvi modelinə alternativ və əlavə olaraq hazırlanmışdır. A.V. Bondarkonun yanaşmasında dəyərlər rəsmi siniflərdən və kateqoriyalardan asılı olmayaraq, sözdə funksional-semantik sahələr əsasında nəzərdən keçirilir. Beləliklə, müvəqqətiliyin *funksional-semantik sahəsi* yalnız zamanın qrammatik kateqoriyasını deyil, müəyyən hallarda müvəqqəti atributları da əhatə edir. O, hər şeydən öncə, funksional qrammatikaya və ya bu yeni qrammatikanı yazmaq təcrübəsinə *funksional-semantik sahə* anlayışını gətirmişdir. A.V.Bondarkoya görə, rus dilində funksional-semantik sahələri əsasən aşağıdakı linqvistik qruplar təşkil edir [1, 178].

1. Predikativ nüvəli funksional-semantik sahələr:

a) Aspektual və aspektual-temporal və ya zaman əlaqələrinin sahələr kompleksi: aspektual sahələr, zaman məhdudiyəti, taksis (öncə gəlmə, eyni vaxta düşmə, təqibmə hərəkətlərinin birliyi), temporallıq (və ya zaman) və onun sözügedən kompleksə daxil olan digər funksional-semantik sahələrlə əlaqəsi;

b) temporallıq, modallıq, həyati gerçəkliyi, ümumən gerçəkliyi təşkil edənlərin və ya hər şeyin iyerarxik təmsili;

c) predikativliyi subyektivlik və obyektivliklə bağlayan sahələr kompleksi: şəxslər və ya şəxs kateqoriyası, feilin növ və təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası və ya onun mənacə növləri.

2. Subyekt-obyekt (predikativ-subyekt və predikativ-obyekt) nüvəli funksional-semantik sahələr: subyekt, obyekt; subyekt-predikat əlaqələrinə bağlı olaraq qiymətləndirilən söyləmin kommunikativ perspektivi.

Bu qruplaşmaya bəzi əlamətlərinə görə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən funksional-semantik sahələr də qoşulur. Bunlar digər qruplaşmalara aid olan "zaman məhdudiyəti və ya sərhədi/ sərhədsizliyi, keyfiyyətlik" funksional-semantik sahələri ilə əlaqəlidir [9, 56].

3. Keyfiyyət və kəmiyyət nüvəli funksional-semantik sahələr: keyfiyyətlik, kəmiyyət, müqayisə.

Bu qruplaşmaya mənsubiyyət, aidolma, sahiblik, həmçinin funksional-semantik sahə də qoşulur. O isə bir tərəfdən, atributivlik və ya substansiyanın keyfiyyətinə görə səciyyələndirilməsi ilə bağlı olanla, digər tərəfdən isə, predikativlik əlaqəsinə bağlıdır [8, 83].

4. Hal, vəziyyət və s. funksional-semantik nüvəli sahələr: yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq; səbəb-nəticə əlaqəsi, şərtlənmə və ya asılılıq sahələrinin kompleksi (səbəb, məqsəd, şərt, güzəşt, nəticə funksional-semantik sahələr). "Yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq"la bağlı funksional-semantik sahələr əlamətinə görə predikatın "hal, durum" və s. özəlliyi ilə şərtlənir [3, 62].

Ümumiləşdirdikdə məlum olur ki, funksional qrammatika müxtəlif dil səviyyələrini əhatə edən bir linqvopsixoloji sistem, fərqli semantik quruluşların daxili imkanları əsasında təsvir edilir.

Dil materiallarının təsvir olunmasında funksional qrammatikanın yaradılmasının prinsiplərindən biri olaraq başlanğıcda ənənəvi qrammatikadan əl çəkərək, cümlə səthində görünən konkret dil vasitələrini deyil, əksinə funksiya və mənanı əsas götürmək önəmlidir.

Funksional qrammatikanı digər sələflərindən fərqləndirən əsas amil göstərilən dilçilik sahələri mexanizminin işləmə sistemini müəyyənləşdirmək ilə seçilir. Funksional sistemin işlənməsində ortaya çıxan leksik, qrammatik və digər dil-nitq vahidləri və ya kommunikativ bütövlərin məna və anlam funksiyalarının göstərilməsi isə funksional qrammatikanın özəl quruluşunun müəyyənləşdirilməsi deməkdir [1, 79].

1987-1996-cı illərdən bəri bir sıra monoqrafiyalarda aspektuallıq, müvəqqəti lokalizasiya, temporallıq, müvəqqətilik, modallıq, şəxsiyyət, müstəreklik, subyektivlik, obyektivlik, ünsiyyət perspektivi, müəyyənlik, məkanilik, varlıq, sədaqətlik, şərtlilik kimi funksional semantik sahələr təsvir edilmişdir.

A.Bondarkonun yanaşması əsasən rus dilinin materialına əsaslanır, eyni zamanda müqayisəli komponenti də əhatə edir.

V.S.Xrakovski, V.P.Nedyalkov, A.P.Volodin, N.A.Kozintseva və b. isə bir sıra mövzuları digər dillər əsasında və ya tipoloji aspektdə təsvir etmişlər [3, 47].

J.Firbas və Çex Dilçilik Məktəbinin digər nümayəndələri keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən "təklifin funksional perspektivi" anlayışından istifadə etmişdir. Bu "aktual bölgü" (V.Matezius), "ifadənin kommunikativ quruluşu" (E.V. Paduçeva), "aktual-fokus artikuliyası" (P.Sgall və E. Xaçova), "mövzu" kimi sinonim anlayışlar arasındakı seçimdir. Bir müddət isə rus tədqiqatlarında rematik bölgü qəbul edilmişdir [5, 200]. Kommunikativ qrammatikanın əsas metodoloji prinsipi üç növ dil fenomeni – məna, forma və funksiyaların qarşılıqlı xüsusiyyətlərini axtarmaqdır [9, 145].

Kommunikativ qrammatikada tədqiqatın əsas sahəsi cümlə modellərinin tipologiyasıdır. Əsas modelə (mübtəda + xəbər) və onun modifikasiyaları (məsələn, qeyri-müəyyən - şəxsi konstruksiya) əlavə olaraq, sonsuz, predikativ, nominal kateqoriyalar və s şəkildə predikatla cümlələr nəzərdən keçirilir. Bu tip cümlələr təkcə struktur baxımdan deyil, həm də kommunikativ funksiya prizmasından izah olunur. Sadə cümlələrin tipologiyasına əsaslanaraq, polipredikativ konstruksiyaların kommunikativ xüsusiyyətləri və mətnin kommunikativ təşkili nəzərə alınır.

Bir neçə ildir ki, Moskva Dövlət Universitetində M.V.Vsevolodovanın rəhbərliyi ilə funksional-kommunikativ sintaksis adlanan əlaqəli bir yanaşma hazırlanmışdır. Bu yanaşmanın adı bir cümlənin mənasını təhlil edərkən yalnız onun *obyektiv və ya təklif* məzmununu (təsvir olunan vəziyyət) deyil, həm də danışanın kommunikativ münasibətlərini nəzərə alması ilə əlaqədardır. Bu əsasda, söz sırası, diqqət, səs nəzərə alınır. Bu yanaşma çərçivəsində bəzi mətn quruluşları da araşdırıldı [4, 99].

Amerika dilçisi S. Kuno tərəfindən 1970-ci illərin əvvəllərindən bəri inkişaf etdirilmiş və 1987-ci ildə yazdığı "Funksional sintaksis: Anafora, İzah və Empatiya" adlı kitabı funksionallığın ən mühafizəkar variantlarından biridir. S.Kunoya görə, funksional sintaksis effektivliyi artırmaq naminə rəsmi qrammatikaya əlavə ediləsi olan xüsusi bir "modul" dur. Bu məqsədlə o, generativ qrammatikanın aparatına əvvəllər yalnız funksionalistlər tərəfindən istifadə olunan bir sıra *diskussiya, mövzu, loqotip əvəzlilikləri* kimi anlayışları daxil etmişdir. Birbaşa şəxsin nitqində 1-ci şəxs əvəzliyini dolayı nitqdə 3-cü şəxs əvəzliyinə çevirən xüsusi bir "loqofor qayda" təklif etmiş [4, 150], funksional sintaksisin dinamik – psixolinqvistik bir sistem olaraq iki əsas hissəyə – qayda və əməliyyata sahib olduğunu göstərmişdir. Sintaktik qaydaların funksional təsnifatı üçün nəzəri əsaslar təklif etmişdir. Funksional sintaksisin erkən versiyalarında təhlilin ümumi istiqaməti əsasən nitqdə sintaktik quruluşları yerinə yetirən funksiyaların aşkar edilməsinə və ən əsası, bütün bu funksiyaların sintaktik quruluşların daxili (avtonom) xüsusiyyətləri ilə proqnozlaşdırılmasına yönəldilmişdirsə, müasir funksionalizmdə əsas diqqət sintaktik quruluşların və onların xassələrinin funksional genesis mühiti kimi mətnə çevrildi.

Müasir funksionalizm bütövlükdə müxtəlif təmsil səviyyələrində (və ilk növbədə sintaktik səviyyədə) mətnlərin "səthində" müşahidə olunan linqvistik quruluşun dəyişkənlik və deformatsiyalarının izahlarını axtarmağa yönəldildiyindən, bu dilçilik paradigmatı çərçivəsində inkişaf etdirilən sintaksis, sözün əsl mənasında, nitqdə işlənən bütün sistemi təmsil edir. Sintaktik qaydalar və əməliyyatlar danışanın fəaliyyəti, mətnin yaradılması mexanizmləri və bunların fərqli xüsusiyyətləri ilə aşkarlanır. M.A.Hollidey vaxtilə qeyd etmişdir ki, mətn funksiyası "dili işlətməyə imkan verir", "bu dil üçün üzvi xarakter daşıyır və buna görə də alət baxımından avtonom deyildir", mətn funksiyası "dil sisteminin tərkib hissəsidir" [9, 143] və bununla da, dilin fəaliyyətində müxtəlif format və müxtəlif növ semantika vahidlərinin səviyyələrarası inteqrasiyasını təmin edir.

Bir dilin funksional məqsədlə qurulduğunu etiraf edən və gerçəklikdə müasir funksional sintaksis fərziyyəsinin tərəfdarı olan dilçi bu tip sintaksisdə hər bir elementi bütün səviyyələrdə dinamik bir sistem kimi modelləşdirə bilər. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində aparılan sintaktik tədqiqatlarda bu və ya digər şəkildə sintaktik səviyyənin vahidlərinə sistemli və funksional yanaşmaların optimal birləşməsinə çalışan iki ən effektiv təhlil strategiyası - paradigmatik və sintaqmatik olaraq tanınır, bunlar şərti olaraq sistemoseentrik və tekstoseentrik də adlandırılır [8, 54].

Birinci strategiya sintaktik konstruksiyaların semantik-sintaktik, yəni funksional paradigmatlar daxilində sintaktik quruluşların funksional fərqli olmasına bağlıdır. İkinci strategiya sintaktik konstruksiyaların mətnin necə qurulduğundan, bu quruluşun mətn vəziyyətindən (giriş, izahatlar və s.) birbaşa asılı olan mətn vahidləri kimi öyrənilməsi ilə əlaqədardır.

Sintaqmatik analiz strategiyası üçün sintaksisin paradigmatik təsvirinin nəticələri, əvvəlki mərhələdə müəyyən edilmiş diferensial xüsusiyyətlərin tərkibi, sintaktik vahidlərin funksional dinamikası vacibdir. Funksional sintaksis çərçivəsində sintaqmatik və paradigmatik analiz strategiyalarının birləşməsi olduqca məqbul və hətta arzuolunan olsa da, dilçilikdə bu iki strategiyanın bir qədər təcrid olunması müşahidə edilir [4, 90].

Müasir funksionalizmdə qeyd olunan meylli aradan qaldırmaq bir neçə istiqamətdə aparılır: semantik korrelyativ sintaktik vahidlər dinamik nitq fəaliyyətində aktuallaşır və belədə sabitləşir, stereotipləşərək, bəzi hallarda təsviri metadil sintaksis prototiplərinə çevrilirlər. Daha sonra isə, bu cür nitq modelinin dəyişikliklərinin nəticələri paradigmatik- sintaktik vahidin quruluşu, mövqeyli əlaqəsi və tətbiqi sintaktik quruluşlarla qarşılıqlı əlaqələri müşahidə olunur. Belə təhlil cümləni formal və semantik cəhətdən daha dəqiq başa düşməyə kömək edir. Paradigmatik və sintaqmatik sintaksis analiz strategiyalarının birləşməsi, bir sıra sintaktik vahidlərdən funksionallıq üçün işləmə mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə xeyli yardım edir [2, 124]. Funksional sintaksisin dinamik təbiətini vurğulayaraq, sinxronizasiya çərçivəsində dinamik yanaşmanın bəzi nəzəri və metodoloji problemlərini müzakirə etməyə ehtitac yaranır. Çünki istənilən sintaktik hadisənin funksional sistemi yalnız analizin sinxron perspektivində tapılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər F.de Sössür və bir çox sırf strukturalistlər dil quruluşunun statik modellərini sinxron plana, dinamikləri isə diaxron plana aid etmişlərsə, hazırkı dilçilikdə sinxron planda yanaşma müasir nitqdə sadə və mürəkkəb struktur vahidləri ayırd etməyə bağlıdır [1, 31].

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Axundov A.A. Umumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları). Bakı: Maarif, 1979, 208 s.
2. Kazimov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2000, 496 s.

Rus dilində:

3. Бондарко А.В. (отв. ред.). Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность/неопределенность. СПб, 1992., 98 с.
4. В. Матезиус О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок: Сборник статей. М.: Прогресс, 1967. с. 239-245.
5. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. М., 2005. 352 с.
6. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам. М., 2006, 512 с.
7. Хомский Н. О понятии "правило грамматики" // Новое в лингвистике. М., 1965. Вып. IV. с. 34-65.

8. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Москва, "МГУ", 1972, 259 s.

9. Холлидей М.А. Место "функциональной перспективы предложения" (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII. s. 138-148.

Açar sözlər: funksional sintaksis, funksional qrammatika, mənadən-formaya, semantik quruluş, dil vasitələri

Ключевые слова: функциональный синтаксис, функциональная грамматика, от семантики к форме, семантическая структура, языковые средства

Key words: functional syntax, functional grammar, from semantics to form, semantic structure, language means

DİLÇİLİKDƏ QRAMMATİKAYA FUNKSİONAL YANAŞMA XÜLASƏ

Məqalə dilçilikdə min illərboyu qəbul olunmuş ənənəvi – formadan-mənaya doğru prinsipə əks, lakin alternativ olan funksional, yəni mənadən-formaya doğru düşüncələrin bəhrəsi olan funksional qrammatika – funksional sintaksisin yaranmasından bəhs edilir. Burada həmin ideyanın tərəfdarları, yaradıcıları, onların bu sahədə fəaliyyəti, konsepsiyaları, metodları, yaratdıqları məktəblər barədə söz açılır. Dil materialına funksional yanaşma zamanı dinamiklik yaranan elementlərin aşkarlanması ilə bağlı fikirlər açıqlanır.

FUNCTIONAL APPROACH TO LINGUISTICS SUMMARY

The article discusses the emergence of functional grammar (functional syntax), the principle of which is "from meaning to form". It appeared as an alternative to the thousand-year-old traditional linguistics, the principle of which is "from form to meaning". Here are the supporters of this idea, their concepts, methods, schools, created by them. Opinions are expressed about the detection of elements that create dynamism in the functional approach to linguistic material.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ЛИНГВИСТИКЕ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается появление функциональной грамматики (функционального синтаксиса), принцип у которой "от значения к форме".

Она появилась как альтернатива к тысячелетней традиционной лингвистики, принцип у которой "от формы к значению". Здесь представляются сторонники этой идеи, их концепции, методы, школы, ими созданные.

Высказываются мнения об обнаружении элементов, которые создают динамизм в функциональном подходе к языковому материалу.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

Xədicə Güllüyeva¹³⁵
BULUD QARAÇORLU SƏHƏNDİN POEZİYASINDA
“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” ƏNƏNƏSİ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” motivlərinin əks olunduğu şairlərimizdən biri də Cənubi Azərbaycan şairi Bulud Məşədi Mütəllib oğlu Qaraçorlu Səhənddir. O, 1926-cı ildə qədim elm, mədəniyyət mərkəzlərimizdən və paytaxt şəhərlərimizdən biri olan Marağada yoxsul ailədə dünyaya göz açmışdır. Səhəndin soyu xəzərlərin məşhur qaraçorlu tayfası ilə bağlıdır. Deyilənə görə ədib doğulan günü göy üzünü sağanaq (güclü) yağış buludları aldığı üçün türk elat ənənələrinə sadıq qalaraq təbiət hadisəsini düşərli əlamət hesab etmişlər və uşağa Bulud adı vermişlər. Şair 1979-cu ildə Tehranda qəflətən ürək tutmasından vəfat etmişdir.

Klassik Şərq poeziyasının sərt qayda-qanunları içərisində püxtələşmiş ədib həm də Güneydə məzmun və forma baxımından yeni – modern şeirin təməlini qoymuşdur. Şairin poeziyaya gətirdiyi yenilik XX əsrin ortalarında İran, Türkiyə, Qərb və Quzey Azərbaycan poeziyasında olan modern yaradıcılıqla əlaqəli idi. Səhənd artıq kvantitativ ölçüdən imtina edərək sillabik şeirlər yazırdı. Onun fikrincə, Azərbaycan xalq dilinin poetik xüsusiyyətlərinə bu forma məqbuldur. Səhəndin modernizmi özünəməxsus demokratikliyi və humanizmi ilə fərqlənirdi. Ədibin gənclik illəri Təbriz inqilabı dövrünə təsadüf edir. Yaradıcılığı “Xatirə” adlı mənzum əsəri də daxil olmaqla demək olar ki, milli azadlıq mövzusu üzərində köklənmişdir.

Səhəndin yaradıcılığının zirvəsi sözsüz ki, “Dədə Qorqud” mövzusunda yazdığı ikicildlik “Sazımın sözü” poemalar silsiləsidir. Səhəndin 1984-cü ildə Bakıda çap olunmuş bu əsəri haqqında kitabın tərtibçisi R.Qəmbərqi qeyd edir ki, ədib 1965-ci ildə kitabın birinci cildini qeyri-legal formada nəşr etdirmişdir (1, 195).

Hələ uşaq yaşlarından aşıq şeiri, saz sənəti şairin iliyinə o qədər işləmişdir ki, sonrakı yaradıcılığına da bu doğma ruh işıq tutmuşdur. Səhənd xalqının keçmişinə sahib çıxır, eyni zamanda gələcəyə aparacaq yolu “keçənlərin izi” ndə axtarırdı.

Danış dilim, aşıq, dilin var olsun!
Ardı kəsilməyən qoy bu dastanın,
Danış, keçənlərin izilə bəlkə,
Əlindən yapışaq yol axtaranın! (4, 171)

Səhəndin ürək ağrısı 1965-ci ildə nəşr olunmuş və içərisinə “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”, “Dirse xanın oğlu Buğac”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” başlığı altında 3 boy daxil edilən “Sazımın sözü” əsərində öz əksini tapmışdır. Əski soykökə xitabən yazılmış dastanın başlığında kiçik şeir parçası sonrakı misralarda yatan böyük amalın carçısı rolunu oynayır.

Orda ki, dil, ağız sözdən usanar,
Soruşsun, mətləbi tellər söyləsin.
Dodaq danışarsa, od tutar yanar,
Gərəkdir zəxmələr, əllər söyləsin (3, 70).

Səhənd xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, etnoqrafiyasına, adət və ənənəsinə bağlılığını bu əsərlərlə ön plana çəkmiş və “Duxa Qoca oğlu Domrul” boyunda belə ifadə etmişdir.

Hər elin, obanın əfsanələri
O elin ruhunu tərənnüm edir,
Əfsanəvi əllər surət çəkəni
Ellərin simasını təcəssüm edir (3, 72)

Ədibin bu əsərləri yazmaqda ən ali məqsədi xalqın damarlarında qanla birgə axan milli yaddaşı, qəhrəmanlıq ruhunu oyatmaq, işıqlı gələcəyə çıxarmaq idi.

Dişi aslan, qoç igidlər
Qulluğuna söyləyim mən
Bu ellərin, obaların
Ataların, babaların
Gəldiyindən keçdiyindən
Həq badəsin içdiyindən (3, 77).

“Duxa Qoca oğlu Domrul” poemasını boyda vurğulanan Türk qadınının vəfa, etibar, sədaqət və hünər kimi dəyərlərini ortaya qoyaraq estetik ruhda qələmə almışdır.

Demək, bir qadının eşqi, vəfası
Tanrı qəzəbinə qələbə çaldı.
Domrulun gel açdı, güllü, dünyası,
Yüz qırx il yaşadı, yüz qırx il qaldı (3, 94).

“Dirse xan oğlu Buğac” poemasında “Ana haqqı-Tanrı haqqı” ideyası ilə yanaşı xeyirin şəh üzərində qələbəsi ustalıqla nəzmə çəkilmişdir. Qadına hörmət və ehtiramın vurğulandığı bu hissə müxtəlif bədii lövhələrlə cilalanmış, poetikliyi daha da artırmışdır.

Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el
Mərifətdə incə yerlərə çatmış,
“Ana haqqı-Tanrı haqqıdır”- deyə

¹³⁵ BDU-nun magistrantı

Belə bir bədii məsəl yaratmış (3, 99).

Ömrünü xalqın istiqlalına həsr etmiş şair ana yurda və xalqına məhəbbət göstərmiş, öz tarixi soykökü ilə daima öyünmüşdür. “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” poemasında mərdliyi Türk adı ilə bir tutmuş, hətta ayrılmaz əkiz qardaşı hesab etmişdir.

Əzəl gündən qəhrəmanlıq
Mərdənəlik, qoçaqlıq
Vətənimin, ellərimin
Ad-sanıyla yanaşdır.
Doğrudan da hər insanlıq
Fəxri olan təziyyələr,
Bu ellərin, obaların
Əkiz bir tay qardaşdır (3, 127)

Ədibin 1976-cı ildə çap olunmuş “Dədəmin Kitabı” adlanan ikinci cildində “Qaracığ Çoban”, “Bəkil oğlu İmran”, “Təpəgöz” başlığı altında 3 boy qələmə alınmışdır. 6460 misradan ibarət olan bu əsəri sadəcə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının nəzmə çəkilməsi kimi başa düşmək olmaz. Səhənd buradakı dərin duyğuları daha dolğun, daha həqiqi mənada doğrultmaq üçün, əsərdə müfəssəl proloq və epiloqlardan istifadə etmişdir. Bu yolla mənsub olduğu ulu Türk soyunun unudulmuş tarixini, mənəvi dəyərlərini yeni forma və dillə təqdim etməyə müvəffəq olmuşdur.

Poemanın başlığında verilmiş parçada öz müasirlərini səsleyirdi ki, milli dəyərlərindən uzaqlaşmasınlar və bu keçmişi öyrənib təbliğ etsinlər.

Mənim də əlimdən bu gəlir ancaq,
Səni keçmişinlə eləyim tanış,
Başuca yaşamaq istəsən əgər,
Bax gör babaların necə yaşarmış! (4, 166)

“Qazan xanın evinin yağmalanması” boyu əsasında qələmə alınmış “Qaracığ Çoban” poemasında Səhənd həmvətənlilərini yadellilərə qarşı birlik olub, mübarizə aparmağa çağırır. Öz yurdunda qonaq kimi yaşamağından, doğma dilinin qadağan olunmasından Qorqud dədəyə şikayət edir.

Öpürəm Dədənin cömərd əlini:
- Ata, oğlun himmət diləyir səndən!
Bil ki, ellərimin halı yamandır,
Əsirhəmə xeyir-duavı məndən! (4, 174)

Səhənd “Bəkil oğlu İmran” poemasında millətini aşağılayan, əsilsiz, köksüz kimi təqdim və təbliğ edən şovinstlərə, onların böhtanlarına qarşı sübut etmək istəyirdi ki, onun soyunun şanlı və parlaq keçmişi var.

Elində yaşayır, el üçün ölən,
Odur ki, el əziz, vətən əzizdir,
Ölməzdir vətənin əməyin bilən,
Nankor el nə bilir, vətən nə bilir! (4, 225)

Mifik karakter daşıyan “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyuna əsaslanaraq yazdığı “Təpəgöz” poemasında xalqın başı üzərində hegemonluq edən hakim dairələri simvolik mənada Təpəgöz (adamyeyən) adlandırmışdır.

Bir daha mən
Tanımışam, tanımışam
Əsrimizin
“Birgözlüsün”
“Təpəgözün”!
Haralarda, harda, harda.

Hər torpaqda, hər diyarda
Tanımışam o qəddarı,
O quduzu, o kaftarı (4, 252).

Şairin bu misralarında onun “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna həm bir sənətkar, həm də bir vətəndaş kimi maraq və münasibətinin bütün mənası ifadə olunmuşdur. Dastanı nəzmə çəkmək bir şair işidirsə, onun altında yatan milli həqiqətləri üzə çıxarmaq isə artıq Səhəndin vətəndaş əqidəsindən irəli gəlmişdir (1, 200).

Əsər Cənubi Azərbaycanda M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasından sonra ikinci ədəbi hadisə hesab edilir. Böyük ziyalı doktor Cavad Heyət “Dədəmin kitabı”- na yüksək qiymət vermişdir. Onu Firdovsinin “Şahnamə”- silə müqayisə etmiş və Azərbaycan türklərinin “Millətnaməsi” adlandırmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Yeganə İsmayılova. Dədə Qorqud kitabı və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı: Elm, 2011, s. 368
2. Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 22.
3. Səhənd. Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 254.
4. Səhənd. Qorqud ədəbiyyatı. Bakı: Öndər, 2004.
5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası (IV cild). Bakı, 1988, s. 280.
6. Səhənd. Divan (hazırlayan: Eldar Məhəmmədşad Sədiq). Təbriz, 2010.

Açar sözlər: poeziya, dastan, boy, ənənə, "Dede Qorqud".

Key words: poetry, epos, a part of epos, tradition, "Dede Korkut"

Ключевые слова: поэзия, эпос, часть эпоса, традиция, "Деде Коркут"

The tradition of "Kitabi-Dada Gorgud" in the poetry of Bulud Garachorlu Sahand SUMMARY

The scope of "Book of Dede Korkut" tradition in modern poetry is very wide. If we look at a number of studies, we can see that the "Korkut traditions" have been the main criteria in the work of many writers. One of these poets is the South Azerbaijani poet Sehend. The series of poems written by the author is based on national motifs in the saga. Respect for the great ancestor, national values has found a new form in the language of Sahand. The moral qualities of the Turks, such as loyalty, devotion, courage, came to the fore.

Традиция «Китаби-Дада Горгуд» в поэзии Булуда Гарачорлу Саханда РЕЗЮМЕ

Ареал развития традиции "Китаби-Деде Коркут" в современной поэзии очень широк. Если мы посмотрим на ряд исследований, то увидим, что "традиции Коркута" были главным критерием в творчестве многих писателей. Один из этих поэтов - южно-азербайджанский поэт Сехенд. Написанный автором цикл стихотворений основан на национальных мотивах саги. Уважение к великому предку, национальным ценностям обрело новую форму в языке саханд. На первый план вышли моральные качества турок, такие как верность, преданность, отвага.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

VƏLİ XULUFLUNUN ELMİ YARADICILIĞINDA TAPMACALAR

Vəli Xuluflunun folklorumuzun öyrənilməsi sahəsindəki əsas fəaliyyətlərindən birini də tapmacaların toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri təşkil edib. Şifahi xalq ədəbiyyatının iki və daha artıq şəxs arasında dialoq formasında ortaya çıxan tapmacaların gündəlik həyatın bütün sahələrinin əhatə edildiyini nəzərə alan alimin də qeyd etdiyi kimi, onlar müxtəlif xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının məişətindəki bu və ya digər, əşya, sənət, peşə və olaylarla bağlı bir şəkildə yaranır.

Mütəxəssislər, bir qayda olaraq, tapmacaları şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və maraqlı janrlardan biri kimi dəyərləndirirlər. Onlar arasında belə bir ortaq fikir var ki, digər folklor nümunələri kimi sözügedən janr da uzun əsrlərdən bəri nəsil-dən-nəslə, ağızdan-ağıza keçərək müxtəlif dəyişikliklərə uğramış, bəzən forma və məzmununu dəyişdirmiş, yeni məna, məzmun əldə edərək günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə hesab edilir ki, keçmiş dövrlərdə tapmacalar əsasən mifik səciyyə daşmışdır. Bu fikirdə olan elm adamları düşüncələrini əsaslandırmaq üçün yunan mifologiyasına müraciət edir, Sfinkin adı ilə bağlı olan nağılları misal çəkir və həmin nağıllara istinadən bildirirlər ki, yunan mifologiyasına görə, əfsanəvi bir dağın zirvəsində bir quş varmış və həmin quş bir tapmacaya deyər və tapa bilməyəni məhv edərmiş. Həmin tapmaca belədir: O nədir ki, səhər dörd, günorta iki, axşam üç ayaqlı olur?

Həmin sualın cavabını Sofoklun "Çar Edip" faciəsinin (1) baş qəhrəmanı tapır və deyir: O insandır. Uşaq vaxtı əllərini yerə diyərərək iməklədiyi üçün dörd ayaqlı, cavanlığında iki ayaqlı, qocalandaisə əlinə əsa alması səbəbindən üç ayaqlı olur. Bu tapmacanın məzmununu folklorşünası alim N. Seyidovun da diqqətini çəkmiş və o, eyni məzmunlu tapmacalara Azərbaycan folklorunda da ən azı beş variantda rast gəldiyini söyləyərək onlardan aşağıdakı ikisini misal göstərmişdir:

O nədi ki, səhər dörd,

Günorta iki,

Axşam üç ayaqlı.

Əzəli dörd ayaqlı,

Sonra iki ayaqlı,

Aylar keçər, illər keçər,

Dolanar üç ayaqlı (2, s. 4).

Məlum olduğu kimi, xalq arasında bu günün özündə də davam etməkdə olan folklor yaradıcılığının məhsulu kimi ərsəyə gələn Azərbaycan və ümumilikdə Türk tapmacaları, eləcə də dünya xalqlarının eyni məzmunlu folklor nümunələri özündə hər bir tarixi dövrün əlamətlərini, bu əlamətlərin ortaya çıxmasında önəmli rol oynayan elmi-texniki tərəqqinin nəticələrini də ehtiva edir. Bu baxımdan Türk xalqlarının tapmacaları xüsusilə zəngin və rəngarəngdir. Onlarda metafora ilə yanaşı, müqayisə və təşbeh kimi bir çox bədii vasitələrindən istifadə edildiyi, bəzilərində müqayisə və bənzətmələr ön plana çıxdığı, digərlərinin isə bilavasitə və sırf təsvirə əsaslandığı müşahidə edilir. Quruluşu baxımından nəzm və nəsr şəklində olan tapmacaların nəsrədən ibarət olan hissəsi nəzm formasında olanlara nisbətən azdır. Daha geniş şəkildə yayılmış olan mənzum tapmacalar əsasən iki və daha çox misradan ibarət olur.

Qeyd edək ki, tapmacaların sistemləşdirilməsi məsələsində H. Zeynallı və V. Xuluflu fərqli metod sərgiləmişlər. Əgər bunlardan birincisi onları mövzular üzrə qruplaşdırmağa üstünlük vermişsə, ikincisi isə tapmacaları sırf əlifba sırası ilə düzməyi lazım bilmiş və bu zaman onların coğrafi fərq və müqayisələrini də diqqətə cətdirmişdir.

V. Xuluflu eyni tapmacaların fərqli regionlardakı variantlarını da təqdim etməkdədir. Həmin tapmacalar bəzi hallarda söyləyicinin sivə fərləri ilə bir-birindən ayrılır. Bu baxımdan aşağıdakı məşhur tapmacanın Naxçıvandan və Bakıdan, daha dəqiq desək, Buzovnadan dərlənmiş variantlarını misal çəkə bilərik:

Naxçıvanda:

Av gedər adamla.

Bir xonca badamla,

Nə dili var, nə ağzı

Hev danışar adamla.

Bakıda:

Av gedir adamınan.

Bir xonca badamınan,

Nə dili var, nə ağzı

Danışır adamınan.

Folklorumuzun ən maraqlı janrlarından biri olan tapmacaların toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşrində böyük xidmətləri olan Vəli Xuluflu bu barədə fikirlərini kitabına yazdığı müqəddimədə açıq-aydın şəkildə ortaya qoyaraq ilk öncə sözügedən folklor incələrinin nəşrinin vacibliyini vurğulayır və bildirir ki, xalq ədəbiyyatının toplanmasında məqsəd babaların və ulu babaların çox ağıllı və dərrakəli olduqları, onların sözlərinin bu günkü həyatımızda bir çox faydalar verib, bir düstur olacağı üçün deyildir.

“Onlar öz zəmanələrində hər nə qədər mükəmməl və mədəni bir həyat keçirmiş olsalar da, yüzlərcə il bundan qabaq keçirilən

¹³⁶ AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı

həyatın bizim üçün heç bir fayda verməyəcəyi məlumdur. Bu ədəbiyyatdan məqsəd bizdən əvvəl yaşayıb getmiş olan kütlənin həyatı ilə tanış olmaq və indiki həyatı ondan daha yüksək bir dərəcə qurmaqdır”.

Alim daha sonra yazır ki, “bizdən əvvəlki kütlənin, yəni daha qədim vaxtlar deyil, yüz, iki yüz il bundan əvvəl yaşayanların ictimai həyatı və bə cür keçindiyini nənərə alacaq olsaq, kəndlilərin çoxunun hələ indi də o həyatdan uzaqlaşmadığını görürük” (3, s. 4). Gətirdiyimiz sitatdan da göründüyü kimi, Vəli Xuluflu folkloru, o cümlədən tapmacaları xalq kütlələrinin etnoqrafik həyatının aynası kimi nəzərdən keçirməkdədir. O nun təsəvvüründə folklor və etnoqrafiya iç-içədir. Bu da təbii. Çünki əgər folklor xalqın, etnosun mənəvi yaradıcılığını tədqiq edirsə, etnoqrafiya daha çox maddi mədəniyyətini araşdırır. Mənəvi və maddi və mədəniyyət isə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ətlə dırnaq kimi bir-birindən ayrılmazdır.

Ümumiyyətlə bu fikir elmdə yeni deyil və bir çox ölkədə, o cümlədən əksər Avropa ölkələrində folklor və etnoqrafiya əlaqəli şəkildə öyrənilir. Fəqət keçmiş SSRİ-də onlar ayrı-ayrı elm sahələri kimi təsnif edilmiş və bu təsnifata əsaslanan ənənə bu günə qədər keçmiş sovet respublikalarının bir çoxunda davam edir. Məsələ hələ də tam həll edilməmiş qalır (4, s. 12-13).

Əlbəttə, V. Xuluflunun yuxarıdakı fikirlərini sırf etnoqrafiya ilə folklorun əlaqəliliyinə yönəlmiş fikirlər kimi nəzərdən keçirmək də doğru olmazdı. Çünki alimin həmin sözlərin ardınca qurduğu növbəti cümlələr məsələnin altında həm də müəyyən bir siyasətin durduğundan xəbər verir. Söhbət folklor və tapmacalarla heç bir əlaqəsi olmayan bu cümlədən gedir: “Yəqindir ki, yaxın vaxtlarda kooperativ və elektricləşmə vasitəsilə kəndlilər bu həyatdan aranacaq. Lakin onların öz həyatları tələbi üzərinə yaraydığı ədəbiyyat bizim üçün çox maraqlı materiallar verir” (3, s. 4).

Bu gün bu sözlər oxuyan hər kəsdə təəccüb hissi yarada bilər. Fəqət V. Xuluflunun yaşadığı dövrdə bu kimi, yəni məsələyə heç bir dəxli olmayan fikirlərin yazılması vacib şərt idi. Vacib idi ki, səni “Vətən xaini”, “xalq düşməni” və s. kimi adlarla damğalayıb “burjiazıyanın nökrəri” kimi güllələnməyə göndərməsinlər. Hər kəs cəvab rejiminə, Kommunist Partiyasına “sədaqətini sübut etmək” məcburiyyətində idilər.

Bəs, niyə “elektricləşmə”, niyə “kooperativ”?

Məsələ burasındadır ki, Sovetlərin VIII Ümumrusiya Qurultayında ölkənin elektricləşdirilməsi və kəndlərdə kooperativlərin, başqa sözlə kollektivləşdirmə və “kolxoz” təsərrüfatlarının yaradılması qarşıda duran əsas məsələlər kimi qərara bağlanmışdı, Leninin “sosializm üstəgəl bütün ölkəninin elektricləşməsi bərabərdir kommunizm” şüarı hər yerdə təbliğ edilirdi, Hər yerdə “kolxoz quruculuğu”na start verilmişdi. Ziyalılar da partiya və dövlətin bu siyasətini dəstəkləməyə və mədh etməyə həbsə məhkum edilmək və ya da güllələnmək təhdidi altında məcbur edilirdilər.

Bir sözlə, Vəli Xuluflu bu sözləri əsərinə daxil etməyə məcburdu. Yalnız bundan sonra əsas məsələyə keçmək olardı və alimin də məhz həmin cümlədən sonra işin məğzinə keçdiyini görürük. Belə ki, o, bu sözlərin ardınca Bakıdan dərlənən və təbii ki, Bakı şivəsində olan “Anon çevirir, aton tərər” tapmacasını misal gətirir və bu tapmacanın cavabının “başmaq olduğunu qeyd edərək deyir ki, bu misal bizim qarşımızda əski həyatın mənzərəsini canlandırır. “Bu tapmacada şəhər həyatının meşşan bir ailəsi nəzərə gəlir; kişi mömindir, namaz qıldır; ev gəbə ilə döşənmişdir; başmaq qapının dabanında çıxarılır; kişi namaz qılmaqdan qabaq subaşına getməlidir; arvad aftafanı doldurub qarıya hazır qoymuş və başmaqları da çevirmişdir; kişi də geyinib çölə çıxmışdır. Buradan da bəhs etdiyimiz “Anon çevirir, aton tərər” tapmacası əmələ gəlmişdir” (3, s. 4).

Bu tapmacada söhbətin bir qumarbaz və ya çinovnikdən deyil, məhz mömin bir mömin şəxsdən getdiyi barədə qənaətinə aydınlıq gətirən müəllif gəldiyi qənaətin tapmacanın cavabından doğduğunu bildirir. “Başmaq” cavabının daha çox şəhər həyatı ilə bağlı olduğunu bildirir. Beləliklə, bir daha məlum olur ki, folklor nümunələrinin mahiyyətini, o cümlədən tapmacaların özündə gizlədiyi mənalara dərinləndirilmək üçün mütləq etnoqrafik biliklərə sahib olmaq lazımdır. Bu fikir öz təsdiqini nümunə kimi göstərilən növbəti tapmacanın təhlili zamanı da tapır.

V. Xuluflu daha sonra cavabı “yük yeri” olan “Gecə boşalar, gündüz dolar” tapmacasına keçərək yenidən öz etnoqrafik biliklərini nümayiş etdirir, həmin tapmacanı oxuyarkən özünü qara damda hiss etdiyini dilə gətirir. Daha sonra isə qara damın etnoqrafik təsvirini verir: “Damın ortasında ocaq yeri, bunun tam bərabərində tüstü bacası (orta baca), evin dörd tərəfi qurşaq hündürlüyündə hərmə, hərmənin üstündə qol dəhrəsi, balta dayanacaq sapılçası; damın bir bucağında nəmi qurulmuş tirin altında dirəklər vurulmuş, dirəkdən duz torbası asılmış; nəhayət evin dal tərəfində işıq üçün qoyulan balaca bacaların altında uk (yük) yeri nəzərimə gəldi. Yük yeri evin göndələninə və uzununa ağında kötük qoyulmuş iri pərdələr və kərənlərdir. Burada əvvəlcə gecə üstədən gəbə, mitil yorğan-döşək yığılır, ən üstədən cecim və ya şəddə kilim salınır” (3, s. 5).

Bu təhlildə zəngin etnoqrafik biliklərlə yanaşı xeyli arxaikləşmiş sözlə də rastlaşırıq ki, bu da folklorşünaslığın təkə etniqrafiya elmi ilə deyil, həm də dilçiliklə sıx bağlı olduğunu sübut etməkdədir. Hazırda həm etnoqraf həm də dilçi alimlərimizin ortaya qoyduğu bir sıra fundamental əsərlər var ki, onlarla tanış olmadan gerçək bir folklorşünas, daha dəqiq desək, V. Xuluflu səviyyəsində alim olmaq mümkün deyil.

Arxaizmləri bilmək nədən önəmlidir?

Bu suala cavab vermək üçün “İlan yarpızdan xorxan kimi” deyimini nəzərdən keçirək. Çoxları buradakı “yarpız” kəlməsini bitki adı ilə əlaqələndirirlər. Fəqət ilanın bu bitkidən qorxub-çəkinmədiyini məlumdur. Belə olan halda deyim mənasızlaşır. Lakin dilimizdə bu kəlmənin bir omoniminin olduğunu və onun zamanla arxaikləşərək sıradan çıxdığını bilmiş olsaq, məsələ aydınlaşar. Məsələ burasındadır ki, “yarpız” kəlməsinin əski türkcədəki başqa anlamı manqustdur. Bu kəlmə Kaşğari lüğətində, eləcə də “Qədim Türk lüğəti”ndə (5) verilir. Bəli, söhbət məhz ilanların qənimi olan manqustdan gedir.

Tapmacanın xalq ədəbiyyatının başqa növlərindən fərqli özəlliklərindən söz açan V. Xuluflu tapmacanın materialının daha real və təbii olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki təbiətdə və həyatda görülən hər nə varsa, tapmacalar onların üzərində qurulur. Alimin sözlərinə görə, tapmacalarda gözəl təşbihlər, təsvirlər və səlis cümlələr az deyildir. Dil etibarilə də tapmacalar çox sadə və ahəngdardır. Xüsusən də təbiət təsvirləri öz sadəliyi və canlılığı ilə fərqlənir.

Müəllif fikrinin sübutu kimi kimi aşağıdakı nümunələri təqdim edir:

Ağac başında sarı yumaq.

Ağac darı quyus.

Daha sonra müəllif deyilənlərin təsdiqi kimi qələm və kağızın təsvir edildiyi başqa bir tapmacanı oxucuların nəzərinə çatdırır:

Ağzı bir, dili iki, canı yox,

Danışdığı sözün sanı yox.

Alim müqəddiməni bu cümlələrlə tamamlayır: “Bundan başqa hər tapmacanın yazılışında toplanan qəzaların tələffüzündə olan xüsusiyyəti mümkün qədər saxlamağa çalışdıq. Bunun dil mütəxəssislərinə əhəmiyyəti olduğu kimi, həq qəzada öz tapmacasını öz tələffüzündə oxuyar və başqa qəzalar da bu xüsusiyyət ilə tanış olar” (Xuluflu V., 2013, s. 7-9).

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tapmacaları xalq həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Bir sözlə, xalq ən çox hansı təsərrüfat növü ilə məşğul olmuşsa, gündəlik həyatında ən çox hansı məişət əşyası və hadisələrlə üzləmişsə, daha çox da onlarla bağlı tapmaca yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Стефанов О. Загадка Сфинкса // Горизонты гуманитарного знания. 2018. № 6 (архивировано в WaybackMachine). s. 204-219
2. Seyidov N. Müqəddimə // Tapmacalar. Bakı: Şərq-Qərb, 2004. 208 s.
3. Xuluflu V. Tapmacalar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı: Nurlan, 2013. 112 s.
4. Липец Р. С. Фольклор и историческая этнография. Инст. им. М., Маклая. Из-ство наука, 1983. 260 с.
5. Наделяев В.М., Насилов Д.М. Древнетпоркский словарь. Ленинград. Наука, 1969.

Açar sözlər: tapmaca, Vəli Xuluflu, folklor, epik janr, təsnifat

Ключевые слова: загадка, Вели Хулуфлу, фольклор, эпический жанр, классификация

Key words: riddle, Veli Khuluflu, folklore, epic genre, classification

Vəli Xuluflunun elmi yaradıcılığında tapmacalar

Xülasə

Tapmacalar xalqın ən qədim dövrlərdə müəmmalı, məcazi danışmaları ilə əlaqədar yaradıldığı hesab edilir. Ümumiyyətlə xalqın dilində müxtəlif tipli ibarə və bənzətmələr çox geniş yayılmışdı, onlardan bəzi istifadə edilirdi. Elmdə qəbul edilən fikirlərdən biri də odur ki, ibtidai insanların dili obrazlı ifadələr və metaforalarla zəngin olmuşdur. Tapmacalar nə vaxt və hansı şəraitdə yaradılmalarından asılı olmayaraq günümüzün reallığıdır, şifahi xalq ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsidirlər və onların toplanaraq ümumxalq malına çevrilməsində Vəli Xuluflu kimi fədakar elm xadimlərinin böyük rolu olub.

Загадки в научном творчестве Вели Хулуфлу

Резюме

Загадки были созданы в связи с метафорическим говором людей в древние времена. Одна из принятых в науке идей состоит в том, что язык первобытных людей был богат образными выражениями и метафорами. Загадки - реальность сегодняшнего дня, независимо от того, когда и при каких обстоятельствах они были созданы, они являются неотъемлемой частью нашей устной народной литературы, и самоотверженные ученые, такие как Вели Хулуфлу, сыграли огромную роль в их коллекции и превращении их в национальное достояние.

Riddles in the scientific work of Veli Khuluflu

Summary

Riddles were created in connection with the metaphorical spoke of people in ancient times. One of the ideas accepted in science is that the language of primitive people was rich in figurative expressions and metaphors. Riddles are a reality today, regardless of when and under what circumstances they were created, they are an integral part of our oral folk literature, and selfless scholars such as Veli Khuluflu have played a huge role in their collection and making them a national treasure.

SPRACHTHEORIE UND GRAMMATIK BEI DEN STOIKERN

Es wäre eine reizvolle Aufgabe, die verschiedenen Stadien der jüngeren historiographischen Bemühungen um eine Darstellung des Themas dieses Kapitels mit ihren jeweils verschiedenen wissenschaftstheoretischen und einzelwissenschaftlichen Voraussetzungen und Motivationen nachzuzeichnen. Unter anderem würde sich aus einer solchen Geschichte der jüngeren der stoischen Logik und Sprachwissenschaft zugewandten wissenschaftsgeschichtlichen Forschungen ergeben, zu wie verschiedenen - sogar in Kernbereichen widersprüchlichen - Auffassungen Philosophen wie Hegel, Logikhistoriker wie Prantl gelangen. Die materialen Voraussetzungen für eine derartige Untersuchung sind durch die sehr verdienstvolle Arbeit von Hülser/Egli (1979) geschaffen worden, in der die Autoren aus Anlass einer sorgfältig kommentierten und mit reichen bibliographischen Hinweisen versehenen deutschen Übersetzung von Rudolf T. Schmidts *Stoicorum Grammatica* (1839) eine Vorstudie zu einem solchen Unternehmen vorgelegt haben. Im Rahmen eines Kapitels einer Einführung in die Geschichte der Sprachwissenschaft müssen wir uns jedoch weitere Ausführungen hierzu versagen; unsere Absicht ist es vielmehr, durch ein kritisches Referat einiger weniger neuester Beiträge dem an dieser Epoche der Sprachwissenschaft Interessierten einen Einblick in einige zentrale linguistische Positionen der Stoa zu vermitteln. Dabei wird auch bewusst darauf verzichtet, großräumige und wissenschaftsgeschichtlich anspruchsvolle Spekulationen über die Bedingungen des Zustandekommens (oder der Möglichkeit) stoischen Sprachdenkens oder der geistesgeschichtlichen Zusammenarbeit für sehr kritische, aber substantiell nicht sehr weit ausgeführte Forschungen in diese Richtung, hänge und der Weiterentwicklung und Rezeption der stoischen Lehrinhalte anzustellen oder auch nur darüber zu referieren. Wir vertreten die schlichte Meinung, dass zunächst einmal substantielle Informationen über die Rekonstruktionen der einschlägigen stoischen Lehren vermittelt werden sollten, bevor der sich diesem Gebiet zuwendende Sprachwissenschaftler sich mit weiterreichenden Fragen der genannten Art sinnvoll beschäftigen kann. Diese Meinung bedeutet jedoch nicht, dass nun einfach historisch oder positivistisch sogenannte Fakten und Daten mehr oder weniger systematisch zusammengefasst werden sollen; wir werden uns vielmehr bemühen, bei dem folgenden Referat aus der neuesten Sekundärliteratur - wo es immer sinnvoll erscheint - die vorgetragenen Forschungsergebnisse kritisch in bezug auf wissenschaftstheoretische Alternativen und linguistische Modelle für die jeweilige Interpretation von Primärtexten zu befragen, sie also nicht einfach als Elemente eines Forschungsberichts betrachten. Zunächst geben wir einige biographische Informationen, um ein Minimum an historischem Hintergrund für die Entstehungszeit und die Entwicklung der älteren Stoa bereitzustellen. Zenon, der allgemein als Begründer der Stoa angesehen wird, stammt aus Citium auf Zypern und lebte ca. von 350-260 v. Chr. Von fast allen Autoren, die sich mit der Stoa eingehender beschäftigt haben, wird der Tatsache, dass Zenon semitischer bzw. phönizischer Abstammung war, für die Ausbildung der naturphilosophischen und ethischen Lehren der Stoa großes Gewicht beigemessen. Zenon musste in jungen Jahren nach Athen gekommen sein; er in denen Russell entsprechend dem vollen Titel seines Werkes eine gerade für den NichtSpezialisten sehr lesbare Übersicht über und Einsichten in die Gesamtentwicklung des Hellenismus gibt. Insbesondere finden sich in diesen Kapiteln brauchbare Informationen über Einflüsse der verschiedenen philosophischen Richtungen dieser Epoche aufeinander (Kyniker, Skeptiker) und deren Einfluss auf die älteren Stoiker, wie Zeno, Cleanthes und Chrysipp.. Für die Rezeption der stoischen Grammatik und Logik in den spätrömischen Epochen, im Mittelalter und in der Neuzeit sind Augustinus und in eingeschränkter Weise Ammonius und Priscian als Traditionsträger zu nennen. Es erscheint uns wichtig, ja unerlässlich, wenigstens einige kurze Hinweise auf die Prinzipien der stoischen Philosophie insgesamt zu geben. Damit soll gezeigt werden, dass die Stoiker sich nicht zufällig oder am Rande mit Problemen der Erkenntnis und ihrer sprachlichen Darstellung und Vermittlung beschäftigt haben; für sie war der Bereich der Logik in einem weiteren Sinn auch nicht, wie bei Aristoteles, ein Organon, ein bloßes Werkzeug oder Hilfsmittel zum Erreichen philosophischer Erkenntnisse. Die Stoiker teilen die Philosophie in drei Teile: Physik, Logik und Ethik. Die Physik beschäftigt sich mit der Welt, die unserer Erfahrung zugänglich ist, in der Logik (in einem weiten Sinne, sie umfasst die Rhetorik, die Dialektik und - vermutlich ab Chrysipp auch eine Art Erkenntnistheorie) geht es um die Art und Weise, wie wir Erkenntnisse gewinnen und anderen mitteilen können; die Aufgabe der Ethik ist es, die Erkenntnisse der beiden anderen Zweige für die Prinzipien einer vernunftgemäßen, mit der Natur im Einklang wir dürfen heute darunter einen theoretischen Rahmen für Fragen der Erkenntnistheorie, der Logik und der Sprachwissenschaft in einem weiten Sinne) verstehen. Im Verhältnis zu anderen Wissenschaftszweigen ist die stoische Dialektik jener Wissenschaft. Genauere Untersuchungen würden zeigen, dass Russell hier stoischen Positionen ganz nahe steht, in dem über Wahrnehmungen und Erkenntnisse bzw. Aussagen darüber in bezug auf ihre Gültigkeit entschieden wird; um dies in systematischer Weise tun zu können, muss der Philosoph die Konstituenten und Funktionen der Sprache kennen, wie diese zusammenwirken, um mittels wohlgeformter Sätze Urteile und andere Sprechakte vollziehen zu können und um gültige Schlüsse ziehen zu können. Für den Stoiker sind jedoch die Elemente und die Struktur menschlicher Erkenntnisprozesse samt ihrem sprachlichen Ausdruck nicht mit den Elementen und der Struktur der Welt identisch oder damit absolut isomorph. Solange der Mensch nicht über gottähnliche Allwissenheit verfügt, wird sein Wissen über die Welt zwar immer weiter ausdehnen können, jedoch die gesamte Wirklichkeit nie vollständig erfassen können. Im Folgenden wollen wir versuchen, uns schrittweise der linguistischen Substanz der stoischen Dialektik zu nähern. Zunächst muss festgestellt werden, dass die Stoiker - dies gilt zumindest für die Vertreter der älteren Stoa - innerhalb des von ihnen Dialektik genannten Bereichs keine genaue Entsprechung dafür haben, was wir heute bzw. seit der Spätantike (Dionysius Thrax, Priscian) Grammatik nennen (wobei festzuhalten ist, dass der Begriff Grammatik in seiner Geschichte und je nach den

sprachtheoretischen Voraussetzungen, die ihm zugrunde gelegt werden, in seiner Intension und Extension erheblichen Schwankungen unterworfen war und noch unterworfen ist). Die beiden neuesten Arbeiten beschäftigen sich in einem engeren bzw. weiteren Sinne mit der Frage nach dem systematischen Stellenwert einer linguistischen - oder enger gefasst: einer grammatischen- Theorie im Rahmen der stoischen Dialektik. Hülser's Arbeit leistet einen Beitrag zur Klärung der begrifflichen und klassifikatorischen Struktur der stoischen Dialektik; Frede geht es mehr darum, herauszufinden, ob und inwieweit bei genauerer Betrachtungsweise die in der Sprachwissenschaftsgeschichtsforscher. Entsprechend den Zielsetzungen dieses Buches werden wir auf die stoische Logik nicht eingehen, obwohl sie mit den linguistischen Aspekten der Dialektik eng verbunden ist und seit Lukasiewicz 1934 und Mates 1961 zu den relativ gut erforschten Bereichen der stoischen Philosophie gehört. Im Folgenden werden wir zunächst versuchen, aus den beiden genannten Arbeiten die wesentlichen Argumente und Ergebnisse zu extrahieren, mit dem Ziel, ein näherungsweise Verständnis der Systematik der stoischen Dialektik zu erreichen. Hülser gibt zunächst die uns durch Diogenes Laertios überlieferte Gliederung des Bereichs der Dialektik, wie sie wohl von Chrysipp konzipiert wurde. Nachfolger von Chrysipp änderten die Bezeichnungen der beiden Teile der Dialektik in: Über Laute über die Bedeutung. In Übereinstimmung mit ihren physikalischen Prinzipien stellten die Stoiker fest, dass der eine Bereich der Dialektik sich mit körperlichen Gegenständen, der andere dagegen sich mit Unkörperlichem befasste.

Der Hauptpunkt in der Entwicklung der Dialektik als Wissenschaft, mit der eben dieses Verhältnis zwischen Sprache und Realität geklärt werden soll, sei nun darin zu sehen, dass Kleantes und Chrysipp den Terminus *lekton* eingeführt haben, um die in einer Sprachgemeinschaft intersubjektiv gültigen Bedeutungen sprachlicher Ausdrücke zu bezeichnen; m. a. Wie sie haben als wesentlichen Teil der Dialektik die Semantik von Sätzen und ihren Konstituenten etabliert. Diesem Reich der Bedeutungen kommt dann konsequenterweise ein eigener ontologischer Status zu, der sich sowohl von Individualvorstellungen als auch von ewigen platonischen Ideen – uninterpretiert werden – abhebt. Damit sieht Hülser auch den Gegenstandsbereich der zweiten Abteilung der stoischen Dialektik als grundsätzlich geklärt an: es gehe hier um die Sphäre sprachlicher Bedeutungen, der *lekta* um ihre satzinternen Funktionen und um die Verbindung 'vollständiger' zu gültigen Schlüssen. Wichtig ist dabei festzuhalten, dass das systematische Interesse Zeichen entzündete, sondern von deren semantischer Seite – und zwar bei der Bedeutung des Satzes – seinen Ausgang nahm.

Der Gegenstandsbereich der ersten Abteilung der Dialektik wird von Hülser vor der Folie der Semantik eigentlich nur negativ bestimmt; hierher gehören dann notwendigerweise alle Fragen des sprachlichen Ausdrucks, aber auch noch einige andere wichtig ist dabei, dass dieser Gegenstandsbereich systematisch den zweiten Gegenstandsbereich - die Semantik, die Lehre von den *lekta* voraussetzt. Die Stoiker hatten ein Paradigma von fünf Kasus aufgestellt; vier davon - der Nominativ, der Akkusativ, der Genitiv und der Dativ - sind gut dokumentiert. In der Sekundärliteratur gibt es eine Kontroverse über den fünften Kasus. Soll es der Vokativ sein, der von späteren Grammatikern als der fünfte aufgeführt wurde, oder sollte aus intern-systematischen Gründen ein allgemeiner Adverbialkasus - wie der Ablativ der lateinischen Schulgrammatik - dafür eingesetzt werden? Der letztgenannte Grund leuchtet ohne weiteres ein; wie steht es aber mit der 'Verwandtschaft' zwischen Vokativ einerseits und Nominativ und Akkusativ andererseits.

LITERATUR

1. Abriß der Geschichte der Linguistik (übersetzt von B. Meier, Leipzig).
2. Apel, K. O. (1963), Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von
3. Dante bis Vico (Archiv für Begriffsgeschichte 8), Bonn.
4. Ast, D. F. (1808), Grundriss der Geschichte der Philosophie, Landshut.
5. Beard, Ch. (1934), "Written history as an act of faith", American Historical Review 39, 2.
6. Benfey, Th. (1869), Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland, seit dem Anfange des 19. Jh. mit einem Rückblick auf frühere Zeiten (= Geschichte der Wissenschaften in Deutschland; Neuere Zeit 8), München.
7. Bloch, E. (1952), Avicenna und die aristotelische Linke, Berlin.
8. Canguilhem, G. (1979), Wissenschaftsgeschichte und Epistemologie. Gesammelte Aufsätze,

Açar sözlər: dil nəzəriyyəsi, qrammatik, elmi şərtlər, məntiq və dilçilik, fəlsəfi fikirlər, tərcümə

Ключевые слова: теория языка, грамматика, научные термины, логика и лингвистика, философские идеи, перевод

Key words: language theory, grammar, scientific terms, logic and linguistics, philosophical ideas, translation

Xülasə

Bu məqalədə müəllif mövzunu müxtəlif epistemoloji və fərdi elmi tələb və motivlərinə istinad etməklə son tarixşünaslıq cəhdlərinin müxtəlif mərhələlərini əks etdirmişdir. O belə fikirdədir ki, işini bu sahəyə həsr etmiş dilçi, qeyd olunan bu qəbildən olan daha geniş məsələlərin həlli ilə məşğul olmasdan əvvəl, ilk növbədə, müvafiq stoik təlimlərinin rekonstruksiyası haqqında əsaslı məlumatlar əldə etməlidir. Lakin bu fikir o demək deyil ki, indi tarixi və ya pozitivist faktlar və məlumatlar sistemli şəkildə ümumiləşdirilməlidir; Əksinə, ən son ikinci dərəcəli ədəbiyyatdan növbəti təqdimatda – müəllif məntiqi nöqtəyi-nəzərdən elmi-nəzəri alternativlər və ilkin mətnlərin müvafiq şərh üçün linqvistik modellər ilə bağlı təqdim olunan tədqiqat nəticələrini tənqidi şəkildə, yəni sadəcə tədqiqat hesabatının elementlərini nəzərdən keçirmişdir. Stoiklər üçün isə insanın idrak proseslərinin elementləri və strukturu, o cümlədən onların linqvistik ifadəsi dünyanın elementləri və quruluşu ilə eyni deyil və ya buna görə də tamamilə izomorfdur.

Резюме

В этой статье автор описывает различные этапы последних историографических попыток, обращаясь к предмету различных эпистемологических и индивидуальных научных требований и мотивов. Он считает, что лингвист, посвятивший свою работу этой области, должен, прежде всего, получить доскональные знания о реконструкции соответствующих стоических учений, прежде чем приступать к решению таких более широких проблем. Однако это не означает, что исторические или позитивистские факты и информация теперь должны систематически обобщаться; Напротив, в следующей презентации из последней вторичной литературы автор критически рассмотрел результаты исследования, представленные по научно-теоретическим альтернативам с логической точки зрения и лингвистическим моделям для соответствующей интерпретации исходных текстов, то есть только элементы отчета об исследовании. Для стоиков элементы и структура человеческих когнитивных процессов, включая их языковое выражение, не совпадают с элементами и структурой мира, или, следовательно, полностью изоморфны.

Summary

In this article, the author describes the various stages of recent historiographical attempts, referring to the subject of different epistemological and individual scientific requirements and motives. He is of the opinion that a linguist who has devoted his work to this field should, first of all, obtain a thorough knowledge of the reconstruction of the relevant Stoic teachings, before dealing with the solution of such broader problems. However, this does not mean that historical or positivist facts and information must now be systematically summarized; On the contrary, in the next presentation from the latest secondary literature, the author critically reviewed the results of the research presented on scientific-theoretical alternatives from a logical point of view and linguistic models for the appropriate interpretation of the original texts, is only the elements of the research report. For the Stoics, the elements and structure of human cognitive processes, including their linguistic expression, are not the same as the elements and structure of the world, or are therefore completely isomorphic.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Mədəni idrak, zaman və məkanda fərdlər arasındakı qarşılıqlı təsir nəticəsində əmələ gələn aktiv idrakın bir formasıdır. Mədəni idrakın öyrənilməsi idrak elmlərinin bir neçə alt sahəsində bəzi paralellərə malikdir. Mədəni dilçilik zaman və məkən daxilində nitq üzvlərinin arasındakı qarşılıqlı təsirlərdən yaranan kompleks bir adaptasiya sistemi olaraq mədəni idrakı araşdırır. Mədəni idrakın mərkəzində mədəni konseptualizasiyalar və onların dildə reallaşması dayanır. Dil mədəni idrakla bağlı ikili rol oynayır: bir tərəfdən, dil əlaqələri mədəni idrakın inkişafı üçün çox önəmlidir, çünki danışanlara təcrübələri haqqında mənalara qurmaq və bu prosesi birgə etmək üçün şərait yaradır. Digər tərəfdən dil quruluşunun və dil istifadəsinin bir çox aspektləri mədəni idrakdan istifadə edir və çox vaxt onu əks etdirir. Beləliklə, dilin öyrənilməsinin mədəni idrak anlayışı üçün əsas əhəmiyyəti var. Mədəni idrak cəmiyyətdə "kollektiv yaddaş bankı" kimi xidmət edir (4, səh. 94). Dilin bir çox aspektləri bir nitqin müxtəlif mərhələlərində üstünlük təşkil edən mədəni idrakla formalaşır. Bu mənada dil mədəni idrakın ötürülməsi üçün həm yaddaş bankı, həm də hərəkətsiz bir vasitə rolunu oynayan, mədəni idrakın saxlanması və ünsiyyətinin əsas mexanizmi olaraq qəbul edilə bilər. Kommunikativ qarşılıqlı əlaqə zamanı məna qurma prosesi, danışanların əldə edə biləcəyi kontekstual mənbələr kimi bir çox amillərdən asılıdır. Dilçilikdə qarşılıqlı əlaqələr, a) sxematikləşdirmə və ya təcrübədən konseptual sxemlərin mücərrədləşdirilməsi, b) təsnifatlaşdırma və ya əvvəlcədən qurulmuş idrak kateqoriyalarımıza müxtəlif növ təcrübələrin verilməsi və c) fərdi konseptual sahələr arasında xəritələşdirmə kimi proseslərə səbəb olur və buna əsaslanır. Dil ünsiyyətimizin təcrübə əsası mədəni (idiosinkratik və fərdi və ya ümumbəşəri deyil) olduqda, mədəni sxemlər, mədəni kateqoriyalar və mədəni metaforalar formalaşır. Bunlara kollektiv olaraq mədəni anlayışlar aid edilə bilər (2, səh. 104). Dil indeksinin bir çox xüsusiyyətləri mədəni konseptualizasiyalarda yer alır. Mədəni sxem, mədəni kateqoriya və mədəni metafora kimi anlayışlar, dilin mədəniyyətin qurulmuş təcrübə konseptualizasiyasını əmələ gətirən xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün səmərəli analitik vasitələr təqdim edir. Beləliklə, mədəni konseptualizasiyaların tanınması və ümumilikdə onların dillə əlaqəsi, öz növbəsində nəzəri olaraq mədəni idrakın qurulmasına əsaslanan Mədəni dilçiliyin analitik çərçivəsini təklif edir. Mədəni idrak, mədəni konseptualizasiyalar və dil arasındakı əlaqə ümumiləşdirilmiş model yaradır. Belə ki, dilin müxtəlif xüsusiyyətləri və səviyyələri, morfosintaktik xüsusiyyətlərdən praqmatik və semantik mənalara qədər, mədəni sxemlər, mədəni kateqoriyalar və mədəni metaforalar şəklində mədəni konseptualizasiyalara yerləşdirilə bilər.

Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin təməli Franz Uri Boas tərəfindən qoyuldu və daha sonra tələbələri Safir və Uorf tərəfindən işləndi. Dilin nisbilik prinsipinə əsaslanan Boas, Safir və Uorf öz yazılarında tez-tez dil və mədəniyyət arasındakı əlaqənin mahiyyəti ilə əlaqədar fərqli fikirlər bildirdilər. Belə ki Boasın dilçilik ideyası Humboldt ənənəsinə əsaslanırdı və o, dünya dillərində danışanların dünya haqqında fərqli fikirlərini necə əks etdirdiyini və kodlaşdırdığını öyrənməklə maraqlanırdı. Boas üçün fərqli dillər təcrübəni fərqli şəkildə təsnif edir və insan dillərinin sözləri mədəni maraqları əks etdirir. O, qrammatik kateqoriyaların insan təcrübələrinin müəyyən aspektlərini danışanların diqqətinə çatdırmaq üçün olduğunu və "danışmaq üçün düşünmək" ideyasını irəli sürdü. Bu fikrə əsasən, insan düşüncəsi mütəfəkkirin dili ilə məhdudlaşmır, əksinə diqqətlə əlaqəlidir. Yəni Boas qrammatik kateqoriyaları diqqəti prinsipial şəkildə yönəltmə vasitəsi kimi başa düşür və bu bir tayfa mədəniyyəti ilə dil arasında birbaşa əlaqə olduğunu qeyd edərək yazır: "dilin forması mədəniyyətin vəziyyəti ilə formalaşmayacağı müddətcə, mədəniyyətin müəyyən bir vəziyyəti dilin morfoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənəcəkdir" (2, səh. 23). Boasın bu ifadəsi, yeri gəldikcə, mədəniyyətin dilin formasını formalaşdırma biləcəyini, ancaq bir dilin morfoloji xüsusiyyətlərinin mədəniyyəti şərtləndirə bilməyəcəyi kimi anlaşılır. Yəni Boas üçün təsir istiqaməti bir yoldur: mədəniyyətdən dilə, əksinə deyil.

Edvard Safir Boas tərəfindən qurulan ənənəni təqib etdi və Şimali Amerikada antropoloji dilçiliyin ən təsirli qabaqcıllarından biri olaraq tanındı. Boas kimi Safir, dilin qrammatik kateqoriyalarının təsviri üçün dil-daxili vasitələrdən istifadə olunacağına çox inanırdı. Safirin dil, mədəniyyət və ətraf mühit arasındakı əlaqəyə dair düşüncəsi ən yaxşı şəkildə "Dil və Ətraf Mühit" məqaləsindən aşağıdakı hissədə öz əksini tapmışdır. Bir dilin lüğət tərkibinə cəmiyyətin diqqətini cəkmək bütün fikirlərin, maraqların və məşğuliyyətlərin kompleks bir inventarı kimi baxıla bilər və bununla da fiziki mühitin xarakterindən və ondan istifadə edən insanların mədəniyyətinin xüsusiyyətlərindən böyük ölçüdə nəticə çıxara bilər. (2, səh. 228) Burada Safir, dilin lüğət tərkibinə danışanların fiziki, sosial və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən bir şey kimi baxır. Ancaq 1933 -cü ildə nəşr olunan "Dil" adlı məqaləsində Safir, fərqli templərdə xronoloji olaraq dəyişiklikləri üçün mədəni xüsusiyyətlərlə dil quruluşu arasında dəqiq bir əlaqə ola bilməyəcəyi ideyasını müdafiə edir. O qeyd edir: "Mədəni bir xüsusiyyətin bir dilin köklü quruluşuna necə təsir etdiyinə işarə etmək çox nadir hallarda mümkündür. Bu əlaqələrin olmaması, dil dəyişikliklərinin əksər mədəniyyət dəyişiklikləri ilə eyni sürətlə getməməsi ilə əlaqədardır" (2, səh. 59). Digər tərəfdən ilkin fikrə əks olaraq Safir yazır: "Sözlük bir xalqın mədəniyyətinin çox həssas bir göstəricisidir və mənada dəyişikliklər, köhnə sözlərin itirilməsi, yenilərinin yaranması və alınması hamısı mədəniyyət tarixindən asılıdır" (2, səh. 59). Safir tez-tez "dilçilik determinizmi" yanaşmasını xüsusiləşdirərək dil və düşüncə əlaqəsini belə izah edir: "Dil, sosial gerçəkliyə bir bələdçidir və sosial problemlər və proseslər haqqında bütün düşüncələrimizi güclü şəkildə şərtləndirir. Əslində dilin yalnız müəyyən ünsiyyət və ya düşüncə problemlərini həll etmək üçün təsadüfi bir vasitə olduğunu təsəvvür etmək olduqca absurddur. Bu cür yanaşma sonradan dilçilikdə müvafiq sualların yaranmasına səbəb oldu: a) bu təsirin əhatə dairəsi nədir, yəni dilin hansı xüsusiyyətləri bu təsir istiqamətində iştirak edir və düşüncənin hansı aspektlərinə təsir edir və b) bu marjinal təsir, yəni dilin xüsusiyyətləri danışanların diqqətini təcrübənin müəyyən aspektlərinə cəlb edirmi, yoxsa dil quruluşu düşüncəmizin quruluşunu birbaşa müəyyənləşdirir.

Sonrakı illər ərzində, müxtəlif ideoloji məktəblər və sahə alimləri tərəfindən ortaya atılan bir çox sual fərqli hipotezlər yaratdı. Nəticədə, linqvistik determinizmin fərqli versiyalarına görə yaradılan fərziyyələr, idrak psixologiyası da daxil olmaqla, müxtəlif elm sahələrində saysız -hesabsız empirik araşdırmaların yaranmasına səbəb oldu. Bu araşdırmalardan bəziləri hipotezi inkar etmək üçün sübutlar tapdı, digərləri isə hipotezin bir növünü dəstəklədi.

Dilçilik nisbiliyinə dair empirik tədqiqatların nəticələrindəki fərqlər tədqiqatçıların "dil" və "düşüncə" anlayışlarının fərqli şərhləri ilə izah edilə bilər. Dünya zehnimizin təşkil etməli olduğu təəssüratların kaleydoskopik axını ilə təqdim olunur və bu, əsasən zehnimizdəki dil sistemləri ilə əlaqədardır. Biz zehnimizdə təbiəti parçalayırıq, anlayışlara bölürük və dildə mövcud kodlaşdırılmış nümunələr əsasında mənaları təyin edirik. Uorf dildə kodlaşdırılan anlayışların, müəyyən bir dünyanın görünüşünün kainata tökdüyü modeli əks etdirdiyini bildirirdi. Onun müəyyən xüsusiyyətlərinin, eləcə də, daxili mexanizminin tam araşdırılmasını üçün dilin (keçmiş, indiki və ya hər ikisi) təməlinə duran mədəniyyətin və dünyagörüşünün tədqiqata cəlb olunması fikri, hazırda bir çox antropoloji dilçi alimlər tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilən bir mövqedir.

Dildə bu məsələyə iki yanaşma var. İlk yanaşma, dillərdə kodlaşdırılmış konseptualizasiyanı araşdırmağa və paralellərin olub olmadığını görmək üçün danışanların keçmişini, indisini və ya hər ikisinin dünyagörüşünü araşdırmağa çalışır. İkinci yanaşma, danışanların dünyagörüşünü danışdıqları dilin xüsusiyyətlərini əks etdirməsinə yönəlib. İkinci yanaşma çox problemlidir və çox şəxəlidir. Dillərin müasir danışanların zehində aktiv istinadları olmayan konseptualizasiyanı əks etdirən xüsusiyyətləri ola bilər. Linqvokulturologiya baxımından bir çox hallarda dillərin müəyyən xüsusiyyətləri, cəmiyyətinin mövcud mədəni idrakında artıq aktiv ola bilməyən konseptualizasiyalar üçün 'arxiv' olaraq xidmət edir.

Linqvokulturologiya ilə linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi müqayisəsinə gəldikdə, linqvokulturologiya bir "nəzəriyyə kompleksini" və ya "fərziyyə" deyil, bu proses həm nəzəri, həm də analitik bir çərçivə təqdim edir (5, səh. 78). Nəzəri bir çərçivə olaraq linqvokulturologiya mədəni idrak, dil və mədəni anlayışlar arasındakı əlaqəni geniş şəkildə izah edir. Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin bəzi müzakirələrindən fərqli olaraq, linqvokulturologiya mücərrəd "mədəniyyət" anlayışı ilə məşğul olmur, əksinə mədəni konseptualizasiyaların araşdırılmasına diqqət yetirir. Həqiqətən də, linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin üzlaşdığı ən böyük problemlərdən biri onun terminologiyasının qeyri-dəqiqliyidir. Daha əvvəl bəhs edildiyi kimi, linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi müxtəlif vaxtlarda "mədəniyyət" "dünyagörüşü", eləcə də "metafizika" termini mənasında istifadə olunub.

Linqvokulturologiya üçün idrak "anlayış" deməkdir. Linqvokulturologiya və linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi, demək olar ki, iki fərqli məqsədə xidmət edir. Lakin fərqli təəssümlərdən asılı olmayaraq, linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi düşüncə ilə dil arasındakı əlaqə haqqında bir sıra fərziyyələr yaratdı.

Linqvokulturologiya, insanın təbiətə, cəmiyyətə, tarixə, sənətə və sosial və mədəni həyatının digər sahələrinə münasibətdə özünüdərkini öyrənir və dilçilikdə, dildə göstərilən və sabit olan dünyagörüşünü psixi modellər şəklində nəzərdən keçirir. Linqvokulturologiya müxtəlif etnik qrupların nümayəndələrinin mədəni və zehni xüsusiyyətlərini təhlil edir, bu da onların mədəni dəyərlərinin xüsusiyyətlərini, insanın maddi və daxili dünyası anlayışlarının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. G.O.Vinokur qeyd etdi ki, müəyyən bir mədəniyyətin dilini öyrənən hər bir dilçi, bununla da seçdiyi dilin mədəniyyətinin tədqiqatçısı olur (1, səh. 211). Dil xalq mədəniyyətinin, psixologiyasının və fəlsəfəsinin mənbəyidir, xalqın tarixinin və ruhunun beşiyidir. Hal-hazırda, hər bir xalqın mədəniyyəti və dili eyni anda ümumbəşəri və milli komponentlərin mövcud olduğu ümumi qəbul edilmiş bir fikirdir. Dünyadakı bütün insanlar və ya müəyyən mədəniyyətlərin nümayəndələri tərəfindən eyni dərəcədə başa düşülən ümumbəşəri mənalar mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün zəmin yaradır. Eyni zamanda, hər hansı bir mədəniyyətdə dildə, əxlaq normalarında, inanclarında, davranış xüsusiyyətlərində və s. mədəniyyətə semiotik yanaşma, mədəniyyəti bir işarə və mətnlər toplusu olaraq qəbul etmək lazımdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, linqvokulturologiya canlı milli dildə təəssüm olunan və dil proseslərində özünü göstərən maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənən humanitar bir elmdir. Bu, dilin əsas funksiyalarından birinin necə həyata keçirildiyini - mədəniyyətin yaradılması, inkişafı, saxlanması və ötürülməsi üçün bir vasitə olmasını izah etməyə imkan verir. Məqsədi, dil vahidlərində mədəniyyəti təəssüm etdirmə, saxlama və ötürmə üsullarını öyrənməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Винокур Г.О. Культура языка.** Москва, Работник просвещения, 1925. 216 с.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М. Прогресс. Универс, 1993. 656 с.
3. Сепир Э. Статус лингвистики как науки; Грамматист и его язык // Языки как образ мира. — М.: АСТ, Terra Fantastica, 2003. 576 с.
4. Ngũgĩ wa Thiong'o. Decolonizing the Mind: the Politics of Language in African Literature Nairobi / London: East African Educational Publishers / Heinemann, 1986
5. **Lee P.** Review of the book: The Whorf theory complex, a critical reconstruction by, 1996. January 1997; **Language** 5(4):19.

Açar sözlər: mədəni idrak, dil, mədəniyyət, nisbilik nəzəriyyəsi

Ключевые слова: культурное познание, язык, культура, теория относительности

Keywords: cultural cognition, language, culture, theory of relativity

MƏDƏNİ İDRAK VƏ DİL

Xülasə

Mədəni dilçilik zaman və məkan daxilində nitq üzvlərinin arasındakı qarşılıqlı təsirlərdən yaranan kompleks bir adaptasiya sistemi olaraq mədəni idrakı araşdırır. Dil mədəni idrakla bağlı ikili rol oynayır: bir tərəfdən, dil əlaqələri mədəni idrakın inkişafı üçün çox önəmlidir, çünki danışanlara təcrübələri haqqında mənalar qurmaq və bu prosesi birgə etmək üçün şərait yaradır. Məqalədə mədəni idrak, onun mərkəzində dayanan mədəni konseptualizasiyalar və onların dildə əksi məqamları tədqiq olunur.

Summary

Cultural linguistics examines cultural perception as a complex system of adaptations arising from interactions between members of speech over time and space. Language plays a dual role in cultural cognition: on the one hand, language connections are very important for the development of cultural cognition, as they enable speakers to construct meanings about their experiences and to collaborate on the process. The article examines cultural cognition, cultural conceptualizations at its center and their reflection in language.

КУЛЬТУРНОЕ ПОЗНАНИЕ И ЯЗЫК

Резюме

Лингвокультурология рассматривает культурное восприятие как сложную систему адаптации, возникающую в результате взаимодействия между участниками речи во времени и пространстве. Язык играет двойную роль в культурном познании: с одной стороны, языковые связи очень важны для развития культурного познания, поскольку они позволяют говорящим создавать значения своего опыта и сотрудничать в процессе. В статье исследуется культурное познание, культурные концептуализации в его центре и их отражение в языке.

RƏYÇİ: Dos. T.Əliyev

YENİ KİTABLAR - НОВЫЕ КНИГИ

“VƏTƏN OĞULLARI”

Bu kitabda şəhidinə hörmətlə, sayğı ilə yanaşan bir şair ürəyi döyünür

Bütün yüksəkliklərdən ucada dayanan bir zirvə var: Şəhidlik zirvəsi. Bu zirvəyə qalxmaq hər kəsə nəsib olmur. Yalnız müqəddəs amallar uğrunda çarpışan, qorxu nə olduğunu bilməyən, Vətən və xalq yolunda canını fəda etməkdən çəkinməyən cəsarətli, ləyaqətli insanlar yüksələ bilirlər bu uca zirvəyə.

Bu yüksəkliyə ucalan insanlar ölmürlər, əksinə ölümləri ilə bir əbədilik qazanırlar. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə şəhidləri belə vəsf edib:

*...Qatil gülləsinə qurban gedirkən,
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər!
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla,
Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.*

İllər ötüb, qərinələr dolaşsa da, şəhidlər heç vaxt unudulmur, həmişə minnətdarlıq duyğuları ilə yada salınır, xatirələrinə dərin ehtiram bəslənilir.

Azadlığı, müstəqilliyi, babalardan miras qalan torpağı uğrunda oğlunu, qızını şəhid verən xalq xoşbəxt xalqdır. Bu mənada Azərbaycan xalqının qürur hissi keçirməyə, başını uca tutmağa tam mənəvi haqqı var. 1990-cı ilin qanlı 20 Yanvar gecəsində, Dağlıq Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə xalqımızın yüzlərcə igid övladı uca şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdir. Gültəkin Əsgərova, Ülvi Bünyadzadə, İlham və Fərizə, Koroğlu Rəhimov, Çingiz Mustafayev, Salatın Əsgərova, Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov, İlqar Mirzəyev... Bu siyahı çox uzundur.

Bu günlərdə “Qəbələnin səsi” ictimai birliyinin sədri, qəlbə Vətən, torpaq hissi ilə döyünən, Vətənə, elinə, obasına bağlı kövrək misralar müəllifi Şəhla Xəlilqızının “Füyüzat” mətbəəsində nəfis tərtibatda çıxmış “Vətən oğulları” kitabı (redaktoru AYB-nin üzvü, “Qızıl qələm” mükafatçısı Emin Baratoğludur) da məhz bu amala, bu xoş məramla xidmət edir. Şəhla xanımın kitabını vərəqlədikcə, oxuduqca düşünürəm: Həqiqətən Azərbaycanın müstəqilliyi, torpaqlarımızın toxunulmazlığı uğrunda canlarını fəda etmiş şəhidləri müqəddəs bir qayə birləşdiririb: “Biz gəldi-gedərik, tək Vətən yaşasın!” Bu amalla yaşayan insanlar 1990-cı ilin qanlı 20 Yanvar gecəsində təcrid dırnağadək silahlanmış düşmən qoşunlarının qarşısından geri çəkilmədilər, misli görünməmiş iradə, yenilməzlik nümayiş etdirdilər. Elə “Sevgisin qəlbində donduran əsgər” şeirində deyildiyi kimi:

*Şəhlayam, sevgidən dastan yazsaq da,
Sınıq köniullərin xətrin alsaq da.
Ömür ötdükcə biz yas saxlasaq da,
Qaytara bilmərik eşqin özünü.
O, əsgər sevgisi dikib gözünü,
Ucaldır qəlblərdə sevgi sözünü.*

Bu poetik nümunələrdə tək Fərizə-İlham sevgisi, istəyi yox, Vətənə, xalqa, millətə hörmət, sayğı cəmləşib. Onlar tək cütlik sevgisini yox, şəhidlik sevgisini yaşadırlar, çiyinlərində Vətən dərdinin yükünü, ağırlığını daşıyırlar. Təbii ki, bu sevgini də, dərdi də, yükü də bizə çatdıran Şəhla xanım kimi qələm sahibləridir.

Kitabla tanışlıqdan sonra bu qənaətə gəlirəm ki, Vətən, xalq sevgisi hər şeydən üstündür. Belə olmasaydı, Şəhla Xəlilqızı da belə bir əsəri ortaya qoya bilməzdi. Mən bu kitabı “Şəhidlik dastanı” adlandırardım. Çünki 1990-cı il 20 yanvardan başlayan əzablı

yolun sonu 44 günlük müharibədə “Dəmir yumruq”un hesabına Müzəffər Odrumuzun böyük hünəri ilə qazandığımız Zəfərlə tamamlanır. Hələ 20 yanvarda əli yalın oğullarımıza cəsarət verən, sıralarını möhkəm edən inam, ümid qığılcımları gözləri hədəqəsindən çıxmış imperiya ordusunun əsgərlərini, zabitlərini belə heyrətə salmışdı. Ölümə üz-üzə qalan gənclər, qocalar, oğlanlar, qızlar onlardan əsla aman diləmir, əksinə öz nifrətlərini, qəzəblərini dilə gətirirdilər. Küçələrə, meydanlara çıxan insanlar özlərini rəmzi qala sanırdılar, hər kəs istəyirdi ki, Vətənə atılan güllə onun sinəsinə dəysin. Cəbhədə, zorla sürükləndiyimiz birinci Qarabağ müharibəsində də Vətən oğulları eyni şücaətlə vuruşdu, qeyri-bərabər döyüşlərdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərdilər.

Birinci Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı Füzuli Rüstəmov haqqında yazılmış “Şəhid Füzuli” şeiri də dediklərimizə bariz nümunədir. Bir neçə bəndi nəzərinizə çatdırmaq istərdim:

*Igidlər heç zaman andından dönməz,
Şəhidlər ölməzdir, Vətən bölünməz,
Yanar ürəklərdə alovu sönməz,
Heyrətə gətirdi o cəsarətin.*

*Bir qəlbə iki ad: Füzuli, Zamin,
Qazandı bu yolda hörməti min-min.
Səni rəmətlərlə anırıq, Amin!
Səninlə fəxr edir qohumun, yadın,
Füzuli, Zamin tək ucaldı adın.*

Azərbaycanın haqq savaşında, Vətən torpaqlarının erməni işğalından azad edilməsində hər bölgədən xeyli azəri övladı vuruşmuş, özünün hünərini nümayiş etdirmişdir. Bu cəngavərlərin sırasında şəhid olmuş, sağlamlığını itirmiş, eləcə də bu gün həyatda yaşayan qəbəlilələrin də özünəməxsus yeri var. Şəhla xanım o qəbəlilələrin döyüş yollarını özünün misralarına həkk etdirə, həmin kövrək misralarla biz oxucularda müəyyən təsəvvür yarada bilib. Bir oxucu kimi Şəhla xanıma minnətdaram ki, belə oğullarla tanışlıq körpüsü yarada bilib.

Şəhidlərin ruhları bir mahnıda səsləndiyi kimi Vətən göylərində azad gəzirlər. Elə o şəhidlərin ruhları Şəhla Xəlilqızının da misralarında gəzirlər.

Vətənimizin müstəqilliyi, torpaqlarımızın azad olunması naminə ölümü gözə alan gənclərimiz bu müqəddəs amal uğrunda şəhid oldularsa, bu, xalqımızın böyüklüyüdür. Şəhid verməyən xalqın mənlisi olmaz. Şəhid qanı axmayan torpaqdan Vətən olmaz. Xalqımız Vətəninə, torpağına bağlı qəhrəmanlar yetişdirən xalqdır. Elə olmasaydı, bir evdən iki oğul Vətənin müdafiəsinə getməz, eyni gündə ikisi də şəhid olmazdı:

*Analar dilində bütən o ağı,
İki övlad dərdi ürəklər dağı.
Qayıtmaz nə yazıq ötən xoş çağı,
Zəhmətkeş, qabarlı əlinə qurban,
Ocaqda qalan o külinə qurban.*

*Hərəsi bir igid, Aydan nur alıb,
Anaya göz yaş xatirə alıb.
Vətənin qoynunda əbədi qalıb,
Üzünə tökülən telinə qurban,
Ocaqda qalan o külinə qurban.*

İgid qardaşlarımız bu qəhrəmanlığı, mübarizliyi Aprel döyüşləri zamanı bütün dünyaya nümayiş etdirdilər. Düşmən təxribatının qarşısını alarkən canından keçən nə qədər mərd oğullar fəda verdik. Həmin gün onlar düşməni bir addım da irəli buraxmamaq üçün son damla qanlarına kimi vuruşdular. Qorxu duymadan, ürəklərində böyük Vətən sevgisi ilə qəhrəmancasına döyüşüb şəhid olan Murad Mirzəyev, Raqif Orucov, Samid İmanov, Qabil Orucəliyev və başqaları bir daha sübut etdilər ki, bu xalqın qəhrəmanları yüzlərlə, minlərlədir. Onların ömür yolu gənclərimizə nümunədir. Uşaqdan-qocaya hər bir vətəndaşımız şəhidlərimizi daim böyük ehtiramla anır, onların qəhrəmanlığını örnək bilir. Heç uzağa getməyək. 2020-ci il iyul ayının 14-də Ağdam ərazisində şəhid olan general-mayor Polad Həşimovun hünəri, qətiyyəti tək bu qəhrəmanlığa bir nümunədir. Bu qəhrəmanlığı təkə Qəbələnə yox, bütün Azərbaycanın adına yazdı və ölməzliyə qovuşdu.

*Qeyrətlə yazdın sən Vətəndə dastan,
Cihadə çağırдың, Vətənim oyan.
Azadlıq rənginə ay elim boyan,
Günəş tək elində doğuldun, Polad,
Qələbəyə gedən yol oldun, Polad!*

*Şəhinə yazılan şeirlə dastan,
Bitməz hekayələr olacaq ümman.
Sənin xatirəndir ötüşən zaman,
Düşmənin qəlbini sən oydun, Polad,*

Qələbəyə gedən yol oldun, Polad!

Və yaxud “Qələbə marşını sən çaldın, Polad” şeirində deyildiyi kimi:

***“Milli Qəhrəman” tək şərəfli adı,
Qarabağ səddini hünərlə aşdı.
Vətənin gözündə sən axan yaşdın,
Qələbə marşını sən çaldın, Polad!***

***İtirməz Vətənim oğul haqqını,
Ucaltdı, yüksəltdi şanlı adını.
Çəkdik canımıza qalib adını,
Vətən məşəlini yandırdın, Polad,
Vətəni sevməyi qandırdın, Polad!***

Şəhidlərin arzularının bir çoxu həyata keçib. Azərbaycan suverenliyini təmin edib, onların arzuları müstəqil dövlətimiz qurulub. Ölkəmizin iqtisadi, hərbi gücü getdikcə artır. Qüdrətli Azərbaycan beynəlxalq birliyin layiqli üzvünə çevrilib. Bu bizə gələcəyə nikhbin nəzərlərlə baxmağa əsas verir. Əminik ki, şəhidlərin digər arzuları da çin olacaq. Getdikcə güclənən Azərbaycan vaxtilə imperiya ordusunun köməyi sayəsində ermənilərin əlinə keçirdikləri tarixi torpaqlarımızı 44 gün ərzində geri aldı, respublikamızın ərazi bütövlüyünü təmin etdilər. Bu tarixi Qələbəmizin şərəksiz müəllifi isə Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevdir. Özünün dəmir yumruğu ilə düşmənin başına ağır zərbələr endirdi. Elə zərbələr ki, inana bilmirəm ki, bundan sonra nankor ermənilər bir də Azərbaycanın ərazisinə iddia sürə bilsinlər.

***Baş-başa duran o şanı, şöhrəti,
Düşmənin üstünə yağır nifrəti.
Cahana sığışmza o pak qeyrəti,
Vətən nəğməsinin səsində İlham.***

***Dünya baxır Azərbaycan yoluna,
Vətənim güvənir sadıq oğluna.
Şəhlayam, bağliyam Azərbaycana,
Ucaldın xalqının gözündə İlham,
Vətən bayrağının önündə İlham.***

Burada maraqlı məqamlardan biri budur ki, Şəhla Xəlilqızı Türkiyənin Prezidenti, ər oğlu ər Rəcəb Tayyib Ərdoğanı da öz misralarında təcəssüm etdirib.

***Erməni, fransız havadarları,
Çəkin sinəsinə acı dağları.
Azadlıq gətirdi el oğulları,
Göylərdən yerlərə Günəş də endi,
Təbrikə qardaşı Ərdoğan gəldi.***

***Susdu o dağların acı dilləri,
Kəsildi düşmənin haqsız əlləri.
Yurdumun şəhidi, igidi, mərdi,
Qarabağda gül-çiçəyə bələndi,
Təbrikə qardaşı Ərdoğan gəldi.***

Kitab olduqca rəngarəng və maraqlıdır, cəlbedicidir. Şəhla xanım bu kitabda təkcə Qələbə yox, digər rayonların övladlarının hünərindən də bəhs edib. Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimov haqqında yazdığı “Ölməz Mübariz” şeirini oxumadan yan keçmək olmur.

***Ölməz Mübarizlə fəxr edir Vətən,
Uca çinar tək zirvədə bitən.
Görmək istəyirdi Vətəni gülşən,
Qarabağımızda cancellar bayraq,
Vətən oğulları, ayağa duraraq.***

***Başımız aşağı olmasın gərək,
Mübariz xalquma əbədi örnək.
Qan ilə boyandı o şəhid köynək,
Bu döyüş meydanı bir də ki, sınaq.
Vətən oğulları, ayağa duraraq.***

Kitabda toplanmış “Şəhid Turalım”, “Oyan, ana qəlbin ovundur Ümman”, “Qaldın baharda”, “Şəhid Elvin”, “Dadına yetməz Təbrizim”, “Vətəni can kimi sevdi Mikayıl”, “Ana fəryadı”, “Cəsür qazimiz İbrahim”, “Ölməz Əfqanım”, “Xudayarın

səsi”, “Qələbə sorağı”, “Selə dönür şəhid qanı” və digər şeirlər, eləcə də bir poema istedadlı şair Şəhla Xəlilqızının potensial imkanlarını ustalıqla üzə çıxarır.

Beləliklə, Ş. Xəlilqızının şəhidlər haqqında yazdığı hər şeirində demək olar ki, şairliyi ilə mənliliyi pozulmaz vəhdətdədir və bu ciddi vəhdəti nəzərə almadan onun özünəməxsus poeziyasını obyektiv şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyil. Şəhla xanım müasir poeziyanın elə nümayəndələrindəndir ki, sözlərinə, dediklərinə inanırıq, sevincinin dərinliyinə, kədərinin bütövlüyünə, ruhunun yüksək optimizminə qibtə edirik, şeirlərinin ahənginə qoşulub axırıq.

Hər yaxşı şeir kitabı şairin poetik dünyasına, poetik aləminə yeni səfər, yeni səyahətdir. Heç də bütün şairlərin özünəməxsus poetik aləmi olmur. illərlə öz yaradıcılıq prinsiplərinə sadıq qala-qala, narahat dünyamızın, əsrin, zamanın aktual məsələlərində, sözün əsl mənasında, vətəndaş mövqeyindən, yüksək şair mədəniyyəti ilə cavab verə-verə, hissləri, duyğuları təbii axarından çıxarmadan yaza-yaza sənətkar öz poetik aləmini yaradır. O aləmə səyahətə çıxan oxucuya şairin duyğuları, düşüncələri bələdçilik eləyir. Hər şey “bələdçi”dən asılı olur. Bu yerdə yenə də ən böyük məyar təbiilik, səmimiyyətdir. Əgər hisslər, duyğular təbiidirsə və təbii dillə, təbii poetik vasitələrlə, təbii poetik intonasiyalarla çatdırılırsa, biz “bələdçi”yə, onun səmimiyyətinə inanırıq. Ş. Xəlilqızının misal gətirdiyimiz nümunələrində, eləcə də “Vətən oğulları” kitabında doğma yurdu hay-küysüz sevən, şəhidinə hörmətlə, sayğı ilə yanaşan bir şair ürəyi döyünür.

Şairin bələdçiliyi çox çətindir; gərək zərgər dəqiqliyi ilə işləyəsən, gərək obrazlar elə təbii, elə yerli-yerində ola ki, oxucuda şübhə yeri qalmaya. Axı hər şeyi müəllifin gözü ilə görürük, hər şeyi onun fantaziyasının süzgəcindən keçiririk. Biz özümüzü şairin yerinə qoymalı, onun baxış nöqtəsində dayanmalıyıq.

Şəhla Xəlilqızının şeirlərini sevmək mümkün deyil. Çünki bu nəğmələr, hər şeydən öncə, yaxşı bir insanın qanından qopub.

Onun üz tutub söz dediyi oxucu ya onun atasıdır, ya anası, qızıdır, ya oğlu, qardaşıdır, ya bacısı... Bunlar olmayanda, yalnız xeyirxahlıqla nəfəs alan bu misralar əziz və unudulmaz bir insanın sinə daşına üz sürtür, baş ağacına yazılmış kimi görünür.

Ş. Xəlilqızının şəhid nəğmələri ömür deyilən bir yola səfər başlayan insan kürəyinə çəkilən duadı, düşərli əl kimidi!

Nə zamansa oxuduğum, şeir gecələrində tez-tez təkrarladığım bir cümlə var idi. Bilmirəm Rəsul Həməzətovun şair babası deyib, yoxsa Süleyman Stalski: “Nifrət və məhəbbət şairin bir cüt qanadıdır, quş bir qanadıyla uça bilmədiyi kimi könül nəğmələri də o qanadlardan biri olmasa havalanmaz”. Bəs onda nə üçün şair Şəhla Xəlilqızının yazdıqları köüllərdən-köüllərə qanad çalmaqdan yorulmur?

Anlaşılmasın ki, Şəhla xanımın özü də, şeirləri də yalnız və yalnız sadələvhlük timsalıdır, hansı şəkildə olursa-olsun, istər elmi, istər obrazlı düşüncə yolu ilə dünyanı dərk etmək istəyən bir tənəkkürün sadələvhlük bükümləri içərisində görünməzliyinə, itibbatmasına inanmağın özü sadələvhlük olardı.

Daşdəmir ƏJDƏROĞLU,

Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü